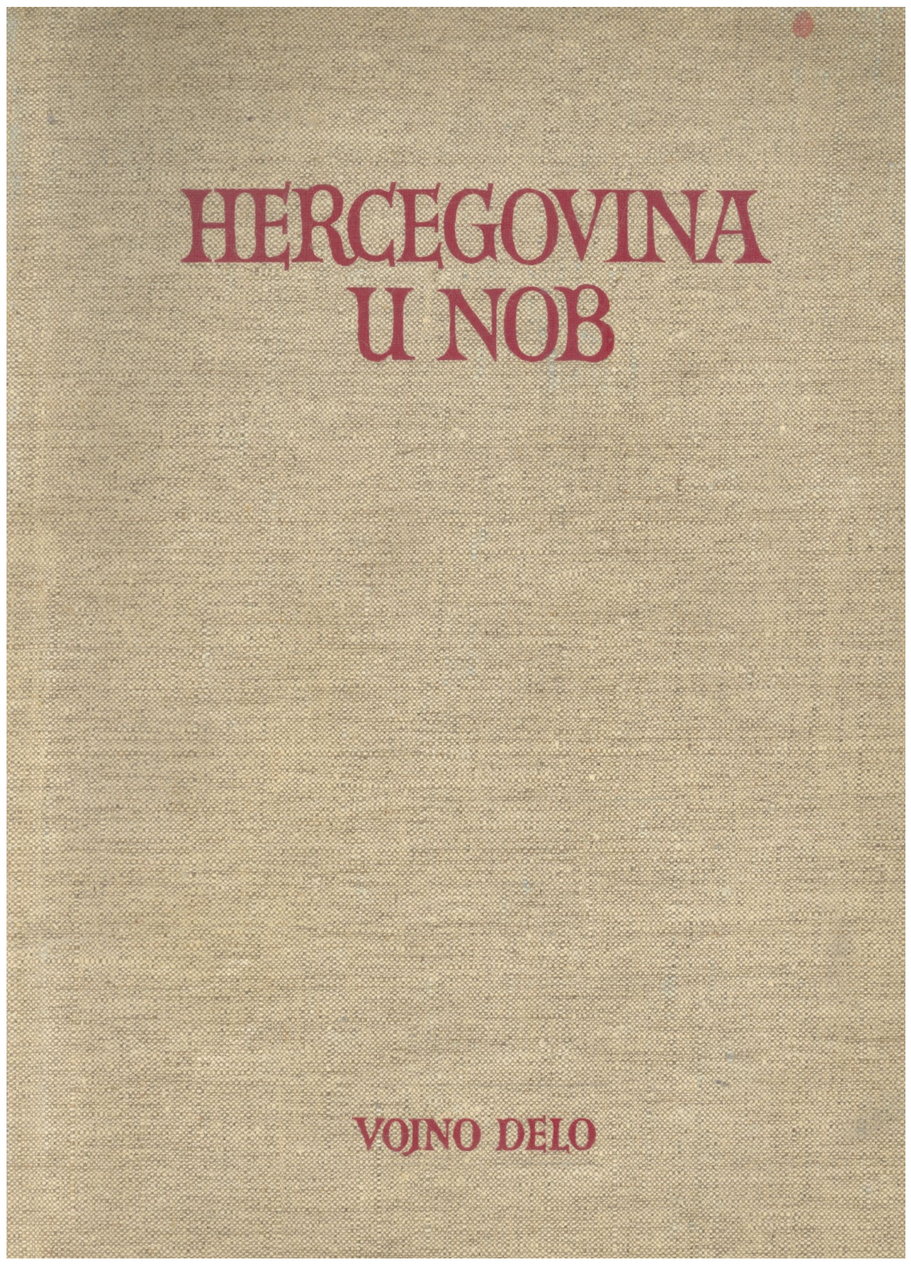

HERCEGOVINA
U NOB
VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA TRIDESET TREĆA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA JEDANAESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIC, Milinko ĐUROVIĆ, Branislav JOKSOVIĆ, Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Tone MARJ.NČEK, Kiril MIHAJLOVSKI, Branko PEROVIĆ, Branko TACOVIĆ, Miloš ZEKI'Ć, Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD JNA »VOJNO DELOo

HERCEGOVINA U NOB

INICIJATIVNI ODBOR

Avdo HUMO. Džemal BIJEDIĆ Enver CEMALOVIC. Uglješa DANILOVIC, Blažo ĐUR1ČIC Dušan GRK. Rade HAMOVIĆ Obren IVKOVIĆ. Ivo JERKIĆ. Cedo KAPOR. Danilo KOMNENOVIĆ. Nikola LJUBIBRATIC, Olga MARASOVIC. Savo MEDAN, Ljubica MIHIC, Franc NOVAK. Radovan PAPIC, Slobodan SAKOTA. Vlado ŠEGRT

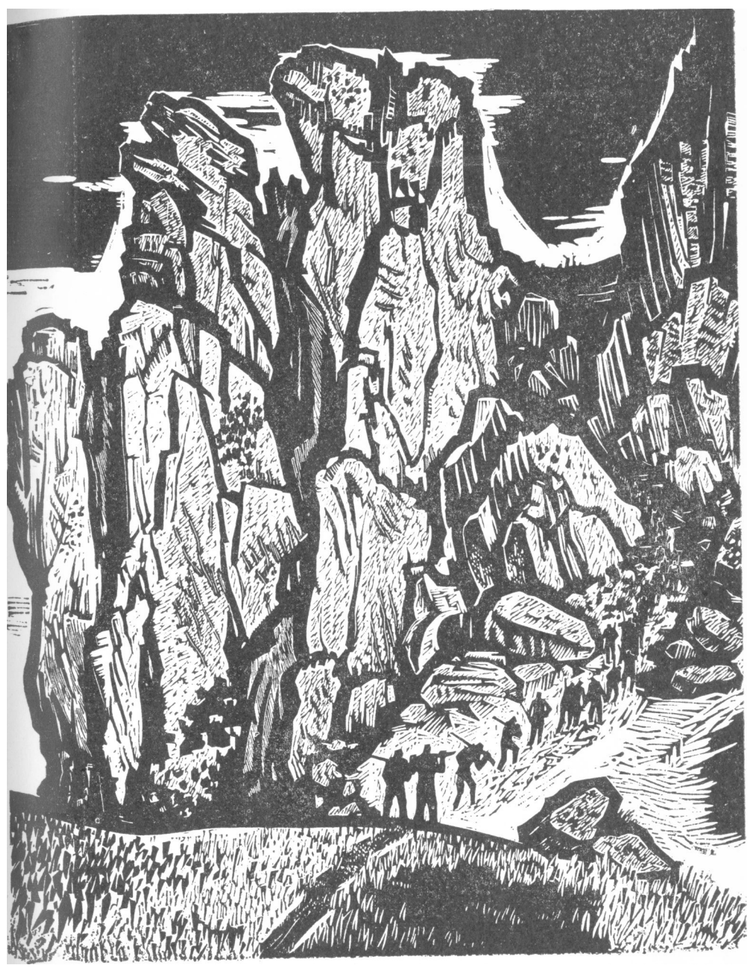
PIŠU UČESNICI

HERCEGOVINA U NOB

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1961

UREDNICI
Milinko ĐUROVIĆ, Slobodan ŠAKOTA
i Radomir PETKOVIĆ

Naslovna strana, likovni
prilozi, inicijali i vinjete
BRANKO ŠOTRA

KOLONA

IVI AT RAM da je vrlo dobro što je Inicijativni odbor riješio da inda zbornik radova »Hercegovina u Narodnooslobodilačkoj borbi«. Iako ovaj Zbornik vjerovatno neće moći da obuhvati sve momente is borbe Hercegovačkog partizanskog odreda, kasnije brigade i na kraju 29 divizije, mislim da će ipak biti veoma korisno i sve ono što će u tom Zborniku biti iznijeto kao primjer za buduće generacije.

Ja lično, zbog zauzetosti, nisam u mogućnosti da za taj Zbornik dam neki znatniji prilog koji bi mogao donekle da odgovara ulozi i značaju napora naroda Hercegovine u Oslobodilačkom ratu.

U toku rata imao sam više puta priliku da lično vidim vanredan heroizam i upornost partizanskih boraca iz Hercegovine u borbi protiv okupatora i domaćih ustaških i četničkih izdajnika. Pomenuću samo da smo mi u Vrhovnom štabu pridavali veliki značaj razvoju partizanskog odreda i borbi u Hercegovini, s obziiom na veći broj ustaških i četničkih formacija koje je okupator uspio da stvori na toj teritoriji uz pomoć Pavelića i Draže Mihailovića. Nama su bili veoma dobro poznati vanredno teški uslovi pod kojima su se borile jedinice u Hercegovini i mi smo visoko cijenili tu borbu i upornost.

Prvi put sam došao u dodir sa hercegovačkim borcima u proljeće 1942 godine, kod sela Vrbniče, za vrijeme našeg povlačenja iz Crne Gore. Na mene su drugovi iz Hercegovine ostavili tada vrlo dobar utisak, ne samo kao borci sa visokom sviješću već i kao vojnici očeličeni boračkim kvalitetima. U to smo se ubijedili u toku čitavog Oslobodilačkog rata, a osobito za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive, kada sam imao priliku da i lično

-pratim heroizam hercegovačkih jedinica u borbama od Crne Gore do Bosne.

Duboko mi se usjekao u pamćenje lik jednog takvog borca iz hercegovačkih jedinica. Bilo je to u toku Pete ofanzive, kada sam poslije teških dnevnih borbi gledao kako se jedan bataljon hercegovačke brigade kreće iz šume u selo, na odmor. Iznenada i mučki naletjelo je jato njemačkih »štuka« i sručilo na bataljon smrtonosni teret svojih bombi, što je prouzrokovalo veoma velike žrtve. Kad sam, odmah poslije toga, naišao sa Vrhovnim štabom na mjesto napada avijacije, našao sam tu veliki broj ranjenih i ubijenih boraca. Prišao sam jednom teško ranjenom borcu, pokrivenom do grla šinjelom ispod kojeg je u mlazevima šikljala krv, jer su borcu obje noge bile razmrskane. Pored njega je mlada medicinska sestra bespomoćno plakala. Iako je već bila noć, on me je odmah prepoznao i sa posljednjim naporom, ali još dosta jakim glasom, pozdravio me sa »živio!«. On je znao da umire, ali je bio svjestan da umire za jednu veliku stvar. To je bio lik jednog od mnogih heroja koji su svojim životima ovjekovječili našu borbu i zadužili naše narode. Mene je to duboko kosnulo, ali nisam mogao ništa drugo da učinim za njega osim da naredim da se hitno prenese u jednu kuću i da se pozove Ijekar. Kasnije sam saznao da je taj hrabri borac podlegao rcunama i da je bio iz Mostara.

Moram ovdje da podvučem činjenicu da je u toku čitavog Oslobodilačkog rata Mostar dao cvijet svoje omladine u partizanske jedinice, i u borbi i u pozadini. Mladi naraštaji, još iz Školskih klupa, popunjavali su hercegovačke jedinice i hrabro ginuli u borbi protiv okupatora i domaćih izdajiiika. To je bila omladina kojom treba da se ponosi ne samo Mostar već i narodi Jugoslavije.

Ja pozdravljam izdavanje ovog Zbornika kao skroman prilog ostvaren u težnji da se ovjekovječi herojska borba sinova i kćeri Hercegovine za novu, socijalističku Jugoslaviju.

HERCEGOVINA IZMEĐU DVA RATA

Kada se govori o ustanku u Hercegovini, onda se na prvom mjestu mora podvući da je on po svojim bitnim karakteristikama dio opšteg ustanka u Jugoslaviji. Oipšti uslovi u kojima je počela Narodnooslobodilačka borba u cijeloj zemlji, snage koje su organizovale tu borbu, politički program te borbe, kao i snage koje su se borile za taj program, bili su isti u cijeloj Jugoslaviji. Zato je Narodnooslobodilačka borba u Hercegovini sastavni dio opšte borbe naroda Jugoslavije i ona je upravo kao takvja i mogla da ima neprekidan tok i da doživljava uspjeh za uspjehom do konačne zajedničke opštejugoslovenske pobjede.

Međutim, opšti okviri NOB ne bi mogli iscrpsti sliku ustanka niti pokazati sve elemente koji su ga sačinjavali, njegov značaj i njegovo mjesto u našoj Revoluciji. Te elemente i specifičnosti ustanka u Hercegovini treba tražiti u snazi radničke klase i uticaju Komunističke partije na mase, tako i u političkim odnosima koji su bili karakteristični za tu pokrajinu, u istoriskim, ekonomskim i društvenim odnosima.

Karakteristika naše Revolucije nije bila samo u tome što su njeni nosioci, radnička klasa i Komunistička partija, imali jedan određen i čvrst revolucionarni program i što su ostvarili jedinstvo revolucionarnih snaga u borbi za izvršenje toga programa, nego i u činjenici **da** su revo-

lucionarni borci taj program morali da primjenjuju slobodno i samostalno u različitim društvenim i političkim uslovima pa i nacionalnim kulturama. Od njihovog revolucionarnog ponašanja zavisilo je umnogome kojim će tokom borba krenuti, koji obim dostići i kakve će se snage okupiti oko programa. To znači da je od komunista koji su djelovali u raznim lokalitetima, odnosno od njihove umješnosti, snalažljivosti i pravilnih ocjena situacije, zavisio uspjeh okupljanja masa za borbu. Pogotovo je to bilo značajno u uslovima naše Revolucije kada su upočetku, pa' i kasnije, veze sa višim rukovodstvima i za duže vrijeme bile prekidane. Zbog toga je izmjena iskustava bila nedovoljna i spora, a takva izmjena je u jednoj revolucionarnoj situaciji važan uslov za uspjeh.

Zato je potrehno rta prvom mjestu sagledati položaj snaga koje su provele revoluciju kao i uslove pod kojim su te snage djelovale u Hercegovini.

Između dva rata privrednog razvoja u Hercegovini takoreći nije ni bilo. Austrija je ostavila jednu fabriku duvana i nekoliko duvanskih magacina i nešto pružnih radnika i radnika u željezničkim remontnim radionicama. A u doba stare Jugoslavije, osim rudnika uglja u Mostaru, koji je otvoren neposredno poslije Prvog svjetskog rata, jedne manje fabrike platna i rudnika boksita koji su počeli sa radom pred Drugi svjetski rat, nije podignuto nijedno industrisko preduzeće.

Na teritoriji od blizu četiri stotine hiljada stanovnika bilo je nešto preko desetak gradića od pet stotina do nekoliko hiljada stanovnika u kojima je radilo isključivo zanatsko radništvo po malim zanatskim radionicama. Osim grada Mostara, koji je imao blizu dvadeset hiljada stanovnika, nije bilo industriskog radništva. Pa i u samom Mostaru, pored tih nekoliko manjih preduzeća (fabrike duvana, željezničke radionice, rudnika uglja i fabrike platna) većinu radničke klase sačinjavao je zanatski radnik. Na selu je izrazito preovladavao sitni seljački posjed, prenaseljen, i seljaštvo je odlazilo,, najvećim dijelom, ne u hercegovačke gradiće, jer tu nije moglo da nađe zaposlenje, nego na javne sezonske radove po cijeloj zemlji, tražilo hljeb iseljavajući se u evropske zemlje i Ameriku ili po mjestima u Jugoslaviji gdje je privredna djelatnost bila nešto življa. Dok je u istočnom dijelu Hercegovine seljak bio stočar, u zapadnom se najvećim dijelom bavio proizvodnjom duvana i grožđa.

Takva struktura društva, naslijeđena odranije, nije se bitno mijenjala ni između dva rata: na jednoj strani sitni seljak sa niskom proizvodnošću rada, prenaseljen seljački posjed naročito u zapadnom dijelu, mali tržni proizvođač i pauper koji odlazi u svijet ili traži zaradu u sezonskim poslovima, a na drugoj veći broj malih gradova sa sitnim osnovnim zanatstvom, naročito onim koje je tražila seljačka privreda, sitnim trgovcima i malim činovništvom. U tom moru hercegovačkih sitnih djelatnosti sa kojima je život bio mukotrpan i težak, uvijek pun neizvjesnosti, gladi i borbe za život, jedino se Mostar nešto izdvajao svojom rela-

tivno većom ekonomskom snagom i društveno-političkom ulogom koju je kao najveći grad u Hercegovini morao da ima.

U okvirima takve sredine gdje je više od 80% stanovništva sačinjavalo seljaštvo koje se na svome malom posjedu nije moglo ishranjivati, koje je vječito bilo u nekome strahu od suše i grada, provala oblaka i poplava, a ostatak se, pored radnika, sastojao od zanatlija, trgovaca i činovništva, dejstvovale su razne građanske politike i politika[1] radničke klase.

Politike građanskih partija uglavnom su se poklapale sa nocionalniim i vjerskim podvojenostima. U zapadnoj Hercegovini, gdje se nalazi kompaktno i gotovo isključivo hrvatsko stanovništvo, osim nekih perifernih sela sa srpskim i muslimanskim življem, i Ljubuškog sa nešto muslimanskog stanovništva, Hrvatska seljačka stranka imala je gotovo apsolutni uticaj na hrvatski narod. Ali u okviru te stranke onaj konkretni politički uticaj i političko vaspitanje masa nije bilo u rukama političara te stranke iz Mostara ili Zagreba, čak ni onih domaćih, lokalnih ljudi, nego pretežiio popova ili zagriženih klerikalaca na koje su popovi imali uticaja. Svojom organizacijom popovi su uspjeh da stvore onaj moralnopolitički pritisak na ljude u okviru porodice, sela ili kraja, da vode borbu protiv bilo kakvog demokratskog ili slobodnijeg mišljenja. Iako je to u suštini bio nacionalni pokret hrvatskog naroda za slobodu i ravnopravne odnose sa drugim narodima, upravo radi toga što je u političkom i organizacionom smislu bio pod dominantnim uticajem katoličkog klera, on je bio izolovan od drugih građanskih demokratskih pokreta. Cak i onda kada je dolazilo u političkim vrhovima do nekih koalicija, to je za pokret HSS-a u zapadnoj Hercegovini bi'a puka formalnost, jer je taj pokret ostajao uvijek postrani, sam za sebe i sa svojom posebnom unutrašnjom političkom logikom. U zapadnoj Hercegovini katolički kler, našavši se na granici katoličanstva, uvijek je u tom dijelu Hercegovine sebe smatrao za nekog misionara katoličanstva. Zato je pokušao da identifikuje nacionalni pokret sa katoličkom crkvom i njenim pretenzijama i utisne nacionalnoj težnji pečat klerikalizma. I on je u ogromnoj mjeri to i uspio. Zato, u tome pokretu i nije dolazilo do nekih radikalnijih strujanja u demokratskom pravcu, nego naprotiv, kako su se nacionalne suprotnosti i politički odnosi u Jugoslaviji zaoštravali, sve je više i svjesnije u njemu dolazio do izražaja ustaški i šovinistički duh. Iako je kler formalno bio postrani, on je bio stvarni rukovodilac HSS-a u Hercegovini. Kler je imao svoju gimnaziju u Lištici gdje je odgajao kadar za sveštenički poziv i za svoju politiku

Zbog svega toga su na ovom tlu klerofašističke ideje i ustaška šovinistička propaganda nailazile na plodonosno tie. A za to su postojali i drugi uslovi. Prvo, to je bila teritorija isključivo sa seljačkim stanovništvom koje je bilo prenaseljeno na sitnom posjedu. Klasne suprotnosti na selu nisu imale nekog većeg značaja u društvenim odnosima, jer samo selo' nije bilo izdiferencirano. Veći posjedi bili su malobrojni. Naj-

veći dio seoskog stanovništva bio je pauper, proizvođač duvana i vina koji se po pravilu nije mogao izdržavati od svoje zemljoradničke proizvodnje, nego je uvijek morao da traži dodatnu zaradu u sezonskom zapošljavanju van svog posjeda. Drugo, politika državnog aparata išla je za tim da putem niskih monopolskih cijena duvanii, niskih cijena vinu još više osiromaši taj ionako siromašni kraj. Treće, velikosrpska šovinistička politika bjesnjela je na tome tlu sa svojim terorom — progonima i bezakonjem.

Ove seljačke mase, osjećajući jedino u kompaktnosti svojih redova snagu da se odupru centralističkoj hegemoniji i teroru koji su sprovodili policiski aparat, vojska i državne ustanove, bile su vrlo plodosno tie anarhističkih i šovinističkih ideja koje su vješto ubacivali klerofašistički elementi i njihovu borbenu otpornost prema hegemonizmu pretvarali u šovinističku i klerikalno-vjersku netrpeljivost prema srpskom narodu. U tom gotovo zatvorenom krugu političkog života tih rr*asa nije postojala neka suprotna, demokratska i borbenija struja, osim onih uplašenih, rezigniranih, oportunističkih i bezidejnih grupacija koje su iz raznih razloga stajale pastrani, ali ipak ostajući u okvirima postojeće politike, ali ne u prvim borbenim redovima. A spolja je bilo vrlo teško probijati bedem zatvorenog kruga koji je bio rezultat i objektivnih i subjektivnih okolnosti.

U istočnoj Hercegovini su srpske mase bile pomiješane sa muslimanskim i seljak je uglavnom bio naturalni proizvođač i stočar. Iako je i to uglavnom bio siromašan kraj gdje je socijalna struktura stanovništva bila pretežno seljačka, ovdje nije, bar u jednom njenom dijelu, postojala tako velika agrarna prenaseljenost, bilo je više gradskog stanovništva po manjim mjestima i njegov kulturno-politički uticaj bio je veći nego u zapadnoj Hercegovini, tako da je situacija bila umnogome drukčija.

U ovom dijelu Hercegovine slobodarske tradicije i borbenost bile su vrlo žive. U doba turske vladavine tu su bile česte bune i ustanci i sjećanje na te bune ostalo je duboko ukorijenjeno u nüarodu. U svijesti naroda postojalo je uvjerenje da se kolektivnim otporom i oružanim akcijama mogu osvajati sloboda i pogažena prava. Uslijed toga se na tom terenu seljaštvo lakše pokretalo na akcije. Svakako da je blizima crnogorske države imala veliki uticaj na formiranje te slobodarske svijesti. Crna Gora je u doba turske vladavine uvijek bila oslonac svim tim pokretima masa, od ustanaka pa do raznih lokalnih akcija hercegovačkog seljaštva. Gdjekada iz potreba svoje državne politike, da bi održala svoju nezavisnost ili olakšala svoj položaj prema Turskoj, ona je preko svojih ljudi u Hercegovini potstrekavala akcije hercegovačkih seljaka, a gdjekada su ustaničke borbe izbijale spontano pa su i tada nailazile, iako neusaglašene unaprijed sa državnom politikom, na podršku crnogorskog naroda. Od tada su političke veze sa Crnom Gorom

xi istočnoj Hercegovini bile vrlo jake i one su se održale u vrijeme aiustriske okupacije pa i u doba stare Jugoslavije.

Taj slobodarski element u svijesti masa, nastao u stalnoj borbi protiv tursfke i austrougarske vladavine, »bio je jedan od opštih karakteristika vitalnosti, pokretljivosti i izvjesne političke širine tih masa.

U doba Turske i Austro-Ugarske opšta borba za slobodu bila je ispreplетana težnjama seljačkih maisa za rješenjem feudalnih odnosa. U tom pravcu skupljala se Sva gorčima srpskog nai'oda i tražila je kroz bune i ustanke rješenje agrarnog pitanja. Pošto su nosioci feudalnih odnosa bili muslimani feudalci koji su za takve odnose imali političko uporište i u muslimanskim seljačkim masama koje su bile slobodne, pa prema tome i u ekonomskom i u društvenom pogledu privilegisane u odnosu na ostale seljake, to je borba protiv tih odnosa begova i kmetova dobila oblike borbe između hrišćana i muslimana. Takvo obilježje je ona dobila i u zapadnoj Hercegovini, ali tamo nije mogla da ima takve društvene i političke posljedice, jer je u konkretnoj situaciji djelovala u svijesti masa više apstraktno, uklopivši se u opšti pokret i težnju za slobodom — pošto u toj kompaktnoj hrvatskoj sredini nije nailazila na neposredne branioce begovskog otpora. Međutim u istočnoj Hercegovini, gdje je stanovništvo bilo izmiješano, nosioci feudalnih odnosa nisu bili samo gradski feudalci nego su ovi imali političku podršku i muslimanskih seoskih masa. Izvjesne društvene i ekonomske privilegije koje su te mase imale, učinile su od njih zagovornike odnosa koji nisu pretstavljali njihove interese, nego samo interese muslimanskih feudalaca. Takvi politički odnosi zaoštravali su na terenu ljudske pa i političke odnose između srpskih i muslimanskih masa, tako da je borba za rješenje agrarnog pitanja dobijala oblik borbe između Srba i muslimana. Razumije se da ti feudalni odnosi nisu bili čisti ni u Hercegovini. Bilo je slobodnih seljaka i Srba i Hrvata kao što je bilo i krajeva, zaostalih i siromašnih, gdje feudalni odnosi nisu bili dominirajuća karakteristika veća bijeda, prenaseljenost i nemanje mogućnosti da se održi goli život.

Takve odnose zatekla je stara Jugoslavija. Iako je riješila osnovnu suprotnost u seljačkim masama agrarnom reformom, ona je nastavila da toleriše i dalje da razvija sve one društveno-političke suprotnosti naslijeđene iz ranijih odnosa. Ukidajući feudalne ostatke, u uslovima ne samo jako zaostale i primitivne, nego i stagnirajuće privrede koja nije mogla da apsorbira nikakav višak radne snage ni iz sela ni iz gradića, stara Jugoslavija, odnosno njeni vladajući buržoaski vrhovi, stvorili su vrlo teške uslove jednom dijelu muslimanskog gradskog stanovništva koji su kao sitni i mali feudalci ili kao zanatlije čija je usluga direktno služila feudalcima, takorekuć preko noći ostali puki siromasi. Oni tada nisu mogli da nađu druga zaposlenja, a s druge strane, niisu bili ni sposobni da se brzo preorijentišu u novim uslovima Taj sitni mali svijet koji je činio većinu muslimanskog stanovništva po gradovima i palankama postao je plijen političkog uticaja muslimanske

buržoazije i krupnih feudalaca koji, tako su bili ukinuti feudalni odnosi, nisu eksproprisani. jer je najveći dio dobio novčane naknade od jugoslovenske države kojoj su poslužili u njenom konstituisanju i učvršćenju.

Takva ekonomsko-društvena struktura stanovništva Hercegovine bila je vrlo pogodna za politiku vladajućih krugova stare Jugosavijle, koja je počivala na nacionalnom ugnjetavanju i centralizovanoj vlasti u rukama buržoazije i to gotovo isključivo srpske buržoazije. U borbi za podjelu vlasti vrhovi buržoaskih grupa iznalazili su razne kompromise za diobu te vlasti ali uvijek u pravcu borbe protiv nacionalne ravnopravnosti, protiv narodnih težnji i građanskih sloboda.

Srpska buržoazija borila se pod parolom slobode srpskog naroda i ostvarenja njegovog vjekovnog sna, dobro iskorišćavajući sve impulse svijesti srpskog naroda ka slobodi. Oni su govorili: »Eto, s druge strane Neretve, Hrvati hoće da sruše ovu državu, a s njome i tvoju slobodu, tvoju pravoslavnu vjeru. Vi ste na granici prema Hrvatima i vi ste čuvari ove slobode i ove države koja je prvenstveno srpska i vi treba da se borite za nju.« Pred navalom agresije, terora, negiranja ravnopravnih odnosa sa drugima, hrvatske mase, upočetku nedovoljno organizovane, defanzivno su se povlačile pod političko-ekonomskim pritiskom da bi se poslije izvjesnog vremena, potpomognute klerikalnim i šovinističkim elementima, organizovale na jednom programu koji je isključivao svaku saradnju sa demokratskim elementima. Te klerikalno-fašističke snage u hrvatskim redovima opredijelile su isključiv šovinistički kurs u političkom životu hrvatskih masa i tako potpomogle liniju velikosrpskih krugova i njihovih agenata u srpskim masama. Izvjesne parole tih krugova dobile su u šovinizmu klerofašističkih elemenata hranu i potvrdu. Takvo stanje koje je vladalo za cijelo vrijeme stare Jugoslavije uticalo je i na ljudske odnose, odvajajući ljude jedne cd drugih u poslovnom i društvenom životu. Nicale su razne društvene, prosvjetne, socijalne i sportske organizacije na nacionalnoj osnovi u kojima su šovinistički elementi najvećim dijelom imali dominantan uticaj. Bila su vrlo živa nastojanja da se ljudi dijele ne samo nacionalno nego i vjerski, a postojali su i razni stalni pritisci, naročito sa strane klerikalno-nacionalističkih elemenata iz hrvatskih redova, da se politički i društveni život zatvori na, poput geta. izolovanim nacionalno vjerskim osnovama.

Razbijanje takvog kursa u životu bilo je upočetku teško, jer su se protiv pojedinaca i grupa koji su se tome suprotstavljali, organizovali pritisci okoline, porodice, javnih faktora i svi su uporno nastojali da se već jednom uspostavljeni red stvari ne remeti. U nacionalnim okvirima priznavala se samo jedna politika, jedan moral i jedno gledanje — sve što se tome suprotstavljalo bilo je anatemisano kao izdajničko i antinacicnalno. Takva linija u društvenopolitičkom životu i zbog neravnopravnog ekonomskopolitičkog položaja hrvatskih masa imala je svoje osnove i svoj uspjeh.

Kod srpskih masa nastalo je otrežnjavanje od mnogih velikosrp-**skih** iluzija o državotvornoj misiji na postepenom iskustvu svog vlastitog položaja. Na prvom mjestu seljačke mase su vidjele da su prevarene raznim obećanjima o boljem životu. Mjesto toga došla je nezaposlenost, dugovi, niske cijene agrarnih proizvoda, policiski i žandarmeriski teror prema svemu što nije htjelo da misli režimski. U tim masama klasna diferencijacija postala je sve veća. Ona je naročito pojačana ekonomskom krizom 1929 godine koja je još više zaoštrila političke odnose. U srpskim masama počela su mnoga demokratska politička strujanja nošena naprednim elementima i tako se oslobađala potisnuta slobodarska svijest iz ranijih periodla i spajala se sa konkretnim zahtjevima narodnih masa.

Muslimanske mase koje su bile u manjini, živeći pod pritiskom zaoštrenih srpsko-hrvatskih odnosa, a predvođene feudalno-buržoaskim krugovima, bile su grupisane na muslimanskoj osnovi i nisu nikada mogle da izraze svoje stvarne zahtjeve za ravnopravnošću i slobodom već su stalno potkusurivale političke računice većih političkih grupacija uz sitne ustupke njihovim političkim vođama. To ih je dovodilo u položaj zaoštravanja odnosa čas sa srpskim čas sa hrvatskim masama. Te su mase ostale obespravljene, osiromašene i sačinjavale su najveći dio gradske sirotinje. Nijedno političko rukovodstvo nije tako izigralo interese i povjerenje svojih masa niti je svojom politikom ubilo vjeru u vlastite snage kao što je to bilo muslimansko političko voćstvo. Ono je po svome položaju, političkom opredjeljenju, načinu borbe i mentalitetu bilo feudalno sa prezirom prema masama i uspijevalo je u političkom uticaju na te mase jedino zahvaljujući zaostalosti, konzervativizmu i vjerskoj primitivnosti tih masa.

Izneseni su okviri u kojima se odvijala opšta politika građanskih partija, kao i činjenica da je ta politika uvijek u krajnjoj svojoj konsekvenciji imala za rezultat raspirivanje šovinističkih strasti, mržnje i nacionalnog antagonizma. U tim okvirima, na teritoriji Hercegovine čije je stanovništvo najvećim dijelom bilo seljačko, politički pocijepano po nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, dejstvovao je radnički pokret i Komunistička partija. U sredini koja je bila zatrovana i pritisnuta atmosferom šovinizma i nacionalističkih strasti, nacionalne neravnopravnosti i socijalnog ugnjetavanja, dubokih i istoriskih tragova međusobne razjedinjenosti, siromaštva privrede i velike agrarne prenaseljenosti, permanentne nezaposlenosti i u gradovima i po selima, gdje se stanovništvo vjekovno odlijevalo u druge krajeve i tražilo hljeba u emigraciji, gdje su i sitne pomoći države, društva ih pojedinaca u pravcu neke privredne inicijative značile u narodu mnogo, a i mnogo se kroz takve inicijative koje su uvijek imale početnički karakter kupovalo ljudskih duša. gdje su se slamali karakteri i prodavale savjesti, razbijali ljudski odnosi i degradirali ljudi ispod svakog dostojanstva, u takvoj sredini dejstvo radničkog pokreta nije značilo samo otpor prema tim svim negativnim pojavama ko-

iima je društvo bilo krcato, nego i otpor prema pokušajima da se zamrači ili deformiše sve ono što je kroz istoriju bilo svijetlo i pozitivno narodu. Radnički pokret nije značio samo jasan politički program povezan sa svim onim što je u društvu bilo pozitivno i napredno, nego je on svojim humanističkim shvatanjem odnosa među ljudima, prevazilazeći sva ta izobličenja nacionalnih, socijalnih i vjerskih odnosa u društvenom životu pozivao na neprekidnu borbu protiv svakog degradiranja čovjeka, protiv njegove moralne deformacije, kao i kretenizma u palanačkom životu gradića, gdje su se sve te opšte izvitoperenosti i negativnosti njegovale do tančina.

S razvitkom kapitalističkih odnosa, kao i svugdje, nastala je i radnička klasa u Hercegovini, a sa radničkom klasom i njen politički pokret. On se najjače razvio u Mostaru gdje je radnička klasa bila najmnogobrojnija, gdje je njen politički pokret najprije nastao i najviše došao do izražaja. Mostar se afirmisao odmah u početku kao centar politike radničke klase cijele Hercegovine. Svakako da su tradicije Mostara u slo-ocdarskim težnjama hercegovačkog stanovništva dale centralno mjesto tome gradu u Hercegovini. Njegovo mjesto i uloga u nacionalnom pokretu u borbi protiv austrougarske okupacije, njegov kulturno-posvjetni uticaj u vrijeme borbe za nacionalnu slobodu, stvorili su mu tradiciju centralnog uporišta u borbi hercegovačkih narodnih masa za slobodu i kulturni napredak. U njemu su se najjače odražavale sve društvene i političke suprotnosti Hercegovine, u njemu su se više nego igdje izražavale te suprotnosti, bile one klasne, nacionalne ili vjerske, a prema tome i političke, dobivale svoja objašnjenja i kao u jednoj žiži prelamale se i u sklopu opšte situacije vršile svoje pozitivne i negativne uticaje na razna politička i idejna strujanja u narodu. Međutim, u njemu su najjače dej-.stvovale i napredne i progresivne snage sa svojim akcijama protiv negativnih i reakcionarnih nastojanja i tako davale potstrek, najjači u Hercegovini, otporu protiv svega onoga što je kočilo i trovalo društveni život.

Kao što je ranije spomenuto, najveći broj radništva u Hercegovini bio je u zanatskim, manjim i srednjim preduzećima. To radništvo bilo je u vrijeme Austrije pod uticajem socijaldemokratskog pokreta Austro-ugarske. Stvaranjem Socijaldemokratske partije u Bosni stvorena je Partija i u Hercegovini.

Čitav period — od stvaranja Socijaldemokratske partije pa do njenog pretvaranja u Komunističku partiju u vrijeme stare Jugoslavije — bio je period organizovanja političkog i sindikalnog pokreta radničke klase. To su bili počeci idejnog vaspitanja radničke klase i njenih organizacionih i političkih priprema za samostalne javne političke istupe i njenu afirmaciju kao samostalnog društvenog faktora. U to vrijeme njen uticaj se svodio pretežno na radničku klasu, na stvaranje njenih ekonomskih, kulturnih i političkih organizacija. Seljaštvo i inteligencija, osim malobrojnih pojedinaca, bili su vezani za politiku kapitalističke klase.

Inteligencija u Hercegovini bila je u to vrijeme nacionalistička, krećući se idejno i (politički u rasponu od sporazumaško-oportunističkih i kapitulantskih krugova buržoazije prema okupatoru do lijevih i ekstremnih strujanja koja su gubila čvrst oslonac u buržoaziji, a nisu ga mogla naći u radničkoj klasi zbog njene idejne i političke nezrelosti da prihvati i pravilno opredijeli lijeva gledanja među građanskom inteligencijom. Na tlu Hercegovine su nikla i prva strujanja »Mlade Bosne« sa Vladimirom Gaćinovićem na čelu, razne nacionalne ustaničke grupacije i ona politička shvatanja koja su bila protiv čaršiske politike — »trezvene« i mirne borbe protiv Austrije kojom je moguće dobiti koncesije za svoj ekonomsko-socijalni položaj. Ne našavši idejni i materijalni oslonac ni kod buržoazije niti kod seljačkih masa koje su slijedile buržoasku politiku, a ni kod radničke klase koja je bila u fazi idejnog buđenja i mnogih socijaldemokratskih idejnih konfuzija jedne tek nastale radničke klase koja nije bila prekinula još ni pupčanu vrpcu sa seljaštvom ili propalim i osiromašenim slojevima polufeudalnog zemljoradničkog i zanatskog gradskog stanovništva koje je razvitak kapitalizma istrgao iz ranijeg letargičnog sna i bacio u novi ekonomski položaj proletera na gradilištima, u industriji i zanatstvu novijeg tipa, jedan dio te inteligencije latio se individualnog terora kao sredstva »efikasne« borbe za ostvarenje svojih političkih ciljeva, a drugi se gubio u lutanju i traženju puteva svojih nacionalno-oslobodilačkih koncepcija. Samo izvjesni pojedinci, školovani na strani, koji su mogli i na praksi da osjete snagu i organizovanu moć radničke klase kao i snagu njenog idejnog oružja, priključivali su se po povratku kući Socijaldemokratskoj partiji. Uopšte taj period formiranja radničke klase u Hercegovini, kao i u Bosni, nastajao je uz duboke potrese starog građanskog društva koje su u većini sačinjavali muslimani feudalci, trgovci i feudalne zanatlije. Nastajali su takoreći preko noći novi trgovci, od seljaka ili zanatlija, velike gazde, novo činovništvo, nova radnička klasa, potpuno nova inteligencija, sve to uz tragično rušenje starog društvenog sistema sa svim onim njegovim idejnim i religioznim konzervativizmom, primitivnosti i zaostalosti. Nastalo je pregrupisavanje ekonomsko-socijalnih snaga društva, uz bolno propadanje starih, dok su mnoge navike, pogledi i idejna gledanja koje je imalo staro vladajuće feudalno društvo prelazili na nove snage. Ostaci starog i preživjelog duboko će dejstvovati i kasnije na mnoge idejne poglede i ostavljati svoje posljedice u društvenom životu gradskog stanovništva.

Stvaranjem Jugoslavije nastala je i nova politička organizacija radničke klase. Socijaldemokratska partija pretvorena je u Komunističku partiju.

Za svih dvadeset i dvije godine stare Jugoslavije na tlu Hercegovine nije se ništa u njenoj ionako siromašnoj privredi izmijenilo. Likvidirani su, doduše, ostaci feudalnih odnosa i oslobođeni seljak dobio je nešto više inicijative za veću proizvodnju i za veću tržišnost. Cak je izvjesno

vrijeme, neposredno poslije rata, bilo i poleta u poljoprivrednoj proizvodnji, ali je brzo i to stalo -pod pritiskom bankarskih i zelenaških dugova koje seljak nije mogao vraćati u uslovima niskih cijena agrarnih proizvoda i niske cijene fizičke radne snage. Tada je nastalo propadanje i osiromašavanje seljačkog posjeda i još više odlijevanje seljaštva sa sela i odlazak onih smjelijih i promućurnijih, koje porodične i druge obaveze nisu zadržavale kod kuće, i van Jugoslavije, dok su drugi ostajali kod kuće životareći na svojoj zemlji i boreći se da kroz razne sezonske poslove dodu do dopunskih sredstava da bi se održao goli život. Tada su se vrlo brzo produbili klasni odnosi na selu, gdje je mjesto feudalne obaveze došao seljak trgovac, ili bogati seljak koji je putem zelenaških dugova i raznih mahinacija, potpomognut vladajućim režimom, dolazilo u bescjenje do zemlje i jeftine radne snage, pojavljujući se sada kao nosilac ne samo ekonomske snage na selu, nego i politike i društvenog života. Bez ikakvih krupnijih javnih radova, bez razvitka bilo kakve industriije, sa stagnirajućom poljoprivredom, slab odliv nezaposlenih i nedovoljno zaposlenih sa sela nije mogao da oslobodi poljoprivredu niske produktivnosti proizvodnje, nego je stvorio samo uslove bogatijim seljacima za krvavu eksploataciju siromašnog seljaštva. Zato je svaka mogućnost da se ode sa sela u neku srednju ih višu školu, na zanat, u žandarme, finanse ili popovske škole, ili da Se nađe bilo kakvo zaposlenje, značila mnogo za pojedinca ili porodicu. Stoga je uspjelo kleru, naročito katoličkom, da stvori tako veliki broj popova, raznih slugu i najamnika sa ove teritorije, a vladajućem režimu žandarme i razne druge čuvare režima.

Prirodno je što je stagnacija i nazadovanje privrede imalo uticaja i na gradiće i palanački život u njima. Iako se povećao broj činovnika i raznih službenika režima, vojske, žandarmerije, policije i drugih, a u vezi s tim se razvilo i nešto malo trgovine, zanatstva i uslužne djelatnosti, sve je to bilo daleko od toga da bi osjetnije promijenilo raniji ekonomsko-poslovni i kulturni život u tim malim mjestima. Većina građana živjela je od danas do sjutra, tavorila u bijedi trošeći život na ubitačnim, sitnim stvarima i pojavama oko kojih su se ljudi prepirali, svađali nikada ne nalazeći put i izlaz iz te teške i olovne atmosfere koju su stvarali bijeda, glad i divlji, surovi uslovi u kojima se teško kalemi istina, plemenitost i vedrina življenja. Umjesto svake promjene nabolje, stvoren je režim nacionalnog bespravlja i tlačenja hrvatskog naroda, ugnjetavanja muslimanskog svijeta, terora i progona svih demokratskih i slobodoljubivih sinova srpskog naroda. To političko vrzino kolo odvijalo se uz osiromašavanje širokih narodnih slojeva, produbljavanje klasne diferencijacije u gradu i na selu, dok su se punili zatvori, premlaćivani ljudi, preduzimale se hajke pobjesnjelih žandarma i policajaca na narod i pojedince i odvijala se borba radničkog pokreta i Komunističke partije.

Značajno je bilo za Komunističku partiju što se odmah upočetku razvijala kao isključivi politički faktor u radničkim masama. Kada je

stvorena Komunistička partija, socijaldemokratima nije imala nikakvog korijena u radničkim redovima niti u radničkim ustanovama. Svi pokušaji policije da nakalemi neke ekspoziture socijaldemokratskih izdajnika u nekim radničkim organizacijama upočetku su propadali. Oportunizam i gektaštvo ostali su kao pojava unutar Komunističke partije samo kao izrazi njene slabosti kao i slabosti samog radničkog pokreta u različitim periodima njegovog razvitka.

Mostar kao centar radničkog pokreta u Hercegovini postao je i centar komunističkog uticaja i okupljanja najborbenijih i najsvjesnijih boraca iz redova radničke klase. Preko različitih političkih, ekonomskih i kulturnih akcija u sindikatima, radničkim društvima, štrajkovima i demonstracijama, prvo je u Mostaru, pa poslije i po drugim mjestima Hercegovine, radnička klasa izbila kao politički faktor i počela da se osjeća sa svojim posebnim programom za čije se ostvarenje borilo posebnim metodama i formama, što je do tada bilo nepoznato u borbama građanskih partija. To je razvezivalo uopšte borbene snage i van radničke klase, raspaljivalo maštu i san omladine o borbi za slobodu i unosilo u palanački život ne samo borbenu slobodarsku svježinu, nego namjesto nacionalističke uskogrudosti i šovinističke isključivosti nov moral bratstva i jedinstva među radnim ljudima. Nisu više postojale samo ćifte po magazama, gazde po mahalama i učitelji po provinciskim čitaonicama koji su čitali, pored Psaltira i Starog zavjeta, romantičnu literaturu i širili »svjetlo« u narod kao znak prosvijećenosti novog gradskog patricijata, niti su više postojali samo oni koji su zajedno sa malobrojnom inteligencijom osnivali »prosvjetna« i pjevačka društva da bi se trgovci, sreski načelnici, činovnici afirmisali kao društveno prosvjećena bića. Sada je i radnička klasa sa svojim teki osnovanim kulturnim ustanovama i društvima postala centar prosvjećivanja, okupljanja na prvom mjestu njenih redova. Svjež i grozničav duh sa širokim poštovanjem mnogih svjetskih i naših naučnih i političkih vrijednosti počeo je da prodire među zanatlije, radnike i omladinu. Partija je bila formirana u svim mjestima. Zamah i revolucionarni duh, bez obzira na to što je tu bilo još nedovoljno shvaćenih i nedovoljno razumljivih političkih parola, nejasnih ideoloških pojmova, sektaških i frakcionaških političkih i organizacionih postavki, zahvatili su još malobrojnu radničku klasu i u gradovima mnogo više značili nego sam broj, jer su se prelivali u redove gradske sirotinje, omladine, đaka i počeli se stapati sa demokratskim pokretom u narodu. Ali velikosrpska diktatura i šestojanuarski režim zadali su i na terenu Hercegovine kao i u cijeloj Jugoslaviji veliki udarac Komunističkoj partiji i radničkom pokretu. Ukinute su radničke ustanove i sve organizacije u kojima se okupljala radnička klasa. Došla su hapšenja istaknutih radničkih boraca i udarci po Komunističkoj partiji.

Velika hapšenja 1929, 1931 godine nanijela su teške udarce partiskim organizacijama. Većina članova Partije bila je pohapšena, što je imalo za posljedicu izvjesnu demoralizaciju kod ljudi bliskih Partiji i kod omladine.

Međutim, iako su ti udarci šestojanuarske diktature bili teški, iako su u nekim manjim mjestima uništili partisku organizaciju, u gradu Mostaru je, sa malim prekidima poslije 1931 godine, ostatak nepohapšenih članova Partije, od kojih se većina nije demoralisala, nastavio sa radom. Doduše, unijeto je nepovjerenje prema novim i mlađim ljudima iz bojazni od provale i rad se uglavnom sveo na one koji su i ranije bili poznati. Partija je bila u dubokoj ilegalnosti, bez veza sa bilo kojim višim forumom. Bile su razbijene veze sa mjestima u Hercegovini i tako se čitav rad Partije u Mostaru sveo na organizaciono sređivanje njenih ostataka. Ali je ipak to bilo i ostalo jezgro iz kojega će se postepeno razviti njen dalji rad. Održavanje kontinuiteta u radu značilo je mnogo u stvaranju uslova da Partija u periodu razmaha demokratskog pokreta u narodu brzo ustane na noge. Taj kontinuitet u radu iako je dolazio iz duboke ilegalnosti, značio je mnogo za sve simpatizere, prijatelje i slobodoljubive ljude u Mostaru. Nije zamro revolucionarni duh, osjećalo se prisustvo nečeg idejno živog u radničkim redovima — a to prisustvo u malom mjestu nije teško osjetiti. Ono je za mnoge značilo ohrabrenje, nadu i neku individualnu pripremu za pretstojeće dane. Davala se literatura, proturao letak, okupljah se ljudi, diskutovali o politici, pomagale se porodice pohapšenih ljudi i pripremalo nešto. Nije bilo gluvoće i mrtvila kao u nekim još manjim mjestima.

Sve do 1938 godine, iako nije u to vrijeme postojalo pokrajinsko partisko rukovodstvo za Bosnu i Hercegovinu partiska organizacija u Mostaru jačala je i organizaciono se sređivala. Do toga vremena u Hercegovini je jedino u Trebinju postojala partiska organizacija koja je bila partiski povezana sa Crnom Gorom. Ipak u tom periodu partiska organizacija u Mostaru, koja je imala nekoliko ćelija sa mjesnim komitetom na čelu, razvila je rad u sindikatima i sa omladinom. Vođen je niz ekonomskih akcija, među kojima je bilo vrlo uspjelih. U to vrijeme, već je rad u masovnim organizacijama, kao što je bilo kulturno-prosvjetno društvo »Abrašević«, sportski klub »Velež« i rad među omladinom, naročito studentskom, davao svoje rezultate. Komunisti koji su sačinjavali jezgra u tim organizacijama bili su pokretači svih inicijativa i političkog rada među članstvom. Potrebno je ovdje naročito podvući politički rad studentske omladine koja je u svoja mjesta prenosila forme i metode političkog i kulturnog rada sa univerziteta. Studenti-članovi Partije stvarah su omladinska jezgra po gradovima i selima, okupljali omladinu u postojećim društvima ili stvarali nova, radili na razvijanju demokratskog, pokreta, a mnogo su učinili i na političkom oživljavanju onih mjesta gdje još nisu bile obnovljene partiske organizacije.

Veliki značaj je imalo za dalji rad partiske organizacije u Hercegovini pokrajinsko partisko savjetovanje u Mostaru; 1938 godine. Na njemu je učinjen prelom u izvjesnoj isektaškoj politici koja se provlačila iz ranijeg perioda. Partiske organizacije su tu pojavu mogle i morale da pre-

odole jedino smjelim i čvrstim kursom komunista na rad u masovnim organizacijama, prvenstveno u radničkim, ali i u drugim gdje su se okupljali građani i omladina. Na savjetovanju je postavljen zadatak bržeg primanja i uzdizanja novih i mlađih članova Partije, stvaranje parti9kih organizacija po cijelom terenu Hercegovine, smjelijeg rada na organizovanju omladinskog pokreta, rada među naprednim intelektualcima i uglednim radnicima u cilju stvaranja polulegalné organizacije radničke klase, konkretnih akcija za poboljšanje položaja radničke klase kao i akcija sa naprednim grupama iz građanskih partija za političke i demokratske slobode u zemlji. To je bila linija koju je postavio drug Tito dolaskom na čelo Partije i koja je vrlo brzo stvorila polet u partiskoj organizaciji i povezala je sa masama.

Može se slobodno reći da je to savjetovanje izazvalo dubok prelom u radu Partije. Zapravo, od toga momenta nastupa svestran rad Partije i njen neprekidni uspon sve do Ustanka i Narodnooslobodilačke borbe, pa i do danas. To je period stvaranja i obnavljanja partiskih organizacija po svim mjestima Hercegovine kao i njenog prodiranja na selo, to je i period okupljanja i povezivanja rasturenih kako partiskih organizacija, tako i omladinskih grupa i aktiva u jednu cjelinu pod oblasnim rukovodstvima Partije i SKOJ-a. Riječ Partije nije se čula samo u redovima radničke klase, nego i u redovima omladine, u narodnom pokretu za demokratiju i slobodu, u raznim sportskim i kulturnim organizacijama, ekonomskim akcijama radničke klase, političkim demonstracijama, pjesmama omladine, u čitaonicama građana, u kućama u gradu i mnogim selima gdje ranije nikada nije dopirala. To je bio nov način rada, drukčiji nego raniji, kako po svojim oblicima tako i po svojoj političkoj smjelosti i elastičnosti u prilaženju masama i rješavanju konkretnih organizacionih problema. Od tada pa sve do početka ustaničkih akcija, radeći pod uslovima opšte ofanzive demokratskih snaga u narodu i znatnog političkog pregrupisavanja koje je nastalo na bazi toga poleta i reakcionar, nih nastupa vlade u Beogradu, Partija se sve više osjećala u narodu i povezivala se sve jače sa masama.

U to vrijeme u srpskim masama osjećalo se intenzivno političko kretanje u pravcu napuštanja pozicija velikosrpske šovinističke politike. Mnoge iluzije o misiji srpskog naroda koji je pozvan da čuva i brani Jugoslaviju kao tvorevinu hegemonizma, neravnopravnosti i nacionalne porobljenosti njenih naroda, počele su da nestaju kao političko uvjerenje u srpsk'im masama. Doduše, to buđenje i otrežnjavanje nije išlo brzim procesom, već postepeno, naslanjajući se kako na klasne sukobe na selu. teške ekonomske posljedice nastale u procesu osiromašavanja, tako i na dejstvo opšteg političkog demokratskog pokreta u zemlji. Najprije se taj proces osjećao kod omladine, pa je onda zahvatio mnoge slobodarski i demokratski nastrojene grupe u okviru pojedinih građanskih partija. U to vrijeme počela se osjećati potreba za povezivanjem svih demokrat-

skih snaga, kako unutar političkih grupacija koje su okupljale srpske mase, tako i sa grupama demokratske orijentacije kod muslimana i Hrvata. Na toj liniji došlo je i do povezivanja sa Komunističkom partijom. U hrvatskim redovima, odnosno u okviru političke organizacije HSS-a, zbog jakog uticaja reakcionarnog i klerofašističkog voćstva sa terena na hrvatske mase, taj proces političke diferencijacije na liniji sukoba između demokratskih i reakcionarnih snaga nije se ostvario pošto ni same hrvatske mase u zapadnoj Hercegovini nisu bile još spremne da napuste politiku svoga voćstva takvog kakvo je ono bilo, živeći u uvjerenju da su one same sebi dovoljne i da mogu da izvojuju sebi ravnopravnost i slobodu vlastitim snagama, sa vrlo jakim nastrojenjima, parolama, kao i nebuloznim programima ustaškog porijekla o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zato su i parole o ljubomornom čuvanju kompaktnosti i nezavisnosti njihovog pokreta prema svim drugim pokretima imale svoju osnovu u takvim političkim raspoloženjima. Zbog toga Komunistička partija u Hercegovini nije ni mogla, osim uticaja na izvjestan dio radnika Hrvata i pojedinaca intelektualaca, da ima bilo kakvog uticaja na hrvatske mase, iako je njena politička linija od početka bila pravilno i jasno izra-> žena u stavu: priznavanje nacionalno-oslobodilačkog pokreta hrvatskog naroda — stava koji je Partija dosljedno i u svim konkretnim akcijama ispoljavala. Iz tih razloga je Partija uspjela da na terenu zapadne Hercegovine stvori jedino u Ljubuškom partisku organizaciju koja je imala nešto političkog uticaja na zanatske radnike u tome mjestu i koja je bila povezana sa nekoliko omladinskih aktiva u dva-tri sela. Bilo je još pojedinaca koji su živjeli na strani pa se vraćali svojim kućama, nastrojenih kritički prema politici HSS-a i klerofašističkim demagozima na terenu, ali koji nisu bili povezani sa partiskorn organizacijom već su djelovali individualno u svojoj okolini. Kod muslimanskih masa koje su u većini otstupale od politike zvaničnog političkog voćstva nastalo je po gradovima, naročito u Mostaru, kod radnika, omladine, intelektualaca opredjeljivanje prema politici Partije, kao i stupanje u njene redove. Muslimansko seljaštvo ostalo je najvećim dijelom pasivno, politički kolebljivo, prepušteno svojim lokalnim vođama. Staro voćstvo je bilo politički diskreditovano, a novo se nije pojavilo, osim u lokalnim razmjerama. Ovo lokalno voćstvo opredjeljivalo se čas prema jednoj, čas prema drugoj strani, zavisno najčešće od pojedinačnih interesa kao i lokalnih procjena političke situacije.

U takvim političkim -uslovima naročito neposredno pred rat Partija je i mogla da ima tako veliki politički uticaj na gradsko stanovništvo kao i na jedan dio srpskih seljačkih masa.

Različite aktivnosti koje su poprimale gdjekad otvorene političke sukobe sa policijom i režimom doprinijele su da široki slojevi naroda upoznaju politiku i programatske ciljeve Partije. Iako su sva građanska politička rukovodstva, osim pojedinaca, bila protiv bilo kakve saradnje

sa Komunističkom partijom, ona u istočnom dijelu Hercegovine, naročito po gradovima, nisu uspjela da zadrže ranije svoje pozicije u masama, nego naprotiv, mnoge njihove pozicije Partija je osvajala svojim političkim uticajem iako ti politički uspjesi nisu bili praćeni adekvatnim organizacionim pripremama. Tako je Partija stvorila uslove za realnui pripremu kako svoga kadra za revoluciju, tako i svoje masovne baze za pokretanje oružanih akcija. To joj je istovremeno omogućilo čistu poziciju da se u vrijeme oružanog ustanka otvoreno suprotstavi svakom šovinizmu i bratoubilačkoj borbi na liniji jedinstva i ravnopravne saradnje svih naroda Jugoslavije. Koliko su bili duboko zatrovani odnosi među narodom u Hercegovini, koliko su bili jaki šovinistički jazovi među njima i koliko je, pored svih uspjeha u borbi Partije za demokratiju, slobodu i ravnopravnost među narodima, to još bilo slabo i nedovoljno, pokazaće period ustanka gdje su sve te političke deformacije došle najoštrije do izražaja, čije će postepeno likvidiranje biti krvlju naplaćivano pa da još ni tada ne bude otstranjeno sve to negativno, nerazumno i nakalemljeno u svijesti i psihi naroda.

Avdo HUMO

USTANAK U HERCEGOVINI

jun 1941 — jun 1942

Ustanak u Hercegovini pretstavljaće za istoričara bogato područje u kome će on naići na začuđujući elan i polet masa, ali isto tako i na razne ekscese. Naići će na velike pobjede i pozitivne rezultate, ali i na greške, privremene krize i poraze. Namjera ovog članka nije da daje istoriske ocjene. Ovo je samo sjećanje jednog od učesnika tih događaja pisano sa željom da se uspomena na te događaje što bolje sačuva. Iz perioda 1941 — prva polovina 1942 godine postoji više dokumenata (izvještaja, kratkih obavještenja, letaka i proglasa) iz kojih se može sagledati opšta slika o onome što se tada zbivalo. Ali u toj opštoj slici neće biti svih onih detalja bez kojih se pojedini događaji teže mogu razumjeti. Jer, oni koji su te dokumente ostavili nisu uvijek mogli svaki događaj u potpunosti da ocijene i da sagledaju sve njegove docnije posljedice, kao što to možemo danas. Zato će se tu naći i netačnih ocjena, kontradikcija i drugih nedostataka. S druge strane, poznato je da u našem ustanku, kao i predratnom revolucionarnom radu, mnoge stvari nisu pismeno zabilježene, a veća dio naših ratnih arhiva je u ratu uništen.Sve ovo govori da će i ova naša sjećanja, nužno subjektivna i ograničena, biti korisna za cjelovitije i istinitije upoznavanje borbe naroda ovog kraja u našoj Revoluciji.

Prva karakteristika ustanka u Hercegovini je ta što je ovdje oružani otpor protiv ustaša otpočeo nešto ranije nego u drugim dijelovima zemlje. Istina, te borbe nisu bile unaprijed organizovane i pripremljene, već je to bio više spontani otpor srpskog stanovništva na ustaške pokolje i paljevine. Mada su pripreme za ustanak i u Hercegovini vršene od strane Komunističke partije, kao i u drugim dijelovima zemlje, ipak je početak akcija došao neočekivano. Tako je do prve borbe koja se odigrala u Nevesinjskom srezu kod sela Drežnja došlo još 3 juna, kada su naoružani seljaci, na inicijativu simpatizera Partije, pružili otpor i odbili ustaše koji su došli da pale selo i odvode stanovnike. Sto je do oružanog otpora došlo prvo u Hercegovini razlog je u tome što su ustaše

parve masovne pokolje izvršili baš ovdje. Ovdje je počeo da se sprovodi monstruozni ustaški plan istrebljenja srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Glas o jamama (Koritskoj i dr.) u koje je» bačeno na stotine ljudi, žena i djece odjeknuo je širom Hercegovine, pa i dalje. Spontani etpor na te zločine bio je neizbježan. Glas o uspješnoj borbi kod Drežnja širio se od sela do sela. To je bio opšti signal da se uzima oružje, kojeg je na selima bilo, i da se na svaki pokušaj ustaša odgovara borbom.

Pokušaj ustaša da izvrše represalije nad selima u kojima im je pa-užen otpor kao i glas o napadu Njemačke na SSSR doveo je do još većih borbi, koje su otpočele na području Nevesinjskog sreza uzoru 24 juna. Pokret otpora širio se dosta brzo i on je obuhvatio gotovo sva srpska sela istočne Hercegovine (područja srezova Nevesinje, Bileća, Gacko, Trebinje, Stolac, Ljubinje). Ustaške glavešine, iznenađene ovakvim otporom, pokušale su da sa na brzinu sastavljenim jedinicama slome ustanak, ali nisu imale snage da to ostvare. Međutim, ni ustaničke snage, spontano organizovane i bez organizovanih štabova i izrađenih koncepcija borbe, nisu mogle da pređu na šire akcije. Tako je došlo do svojevrsne ustaničke organizacije i stvaranja ustaničkih zbjegova. Seljaci iz sela blizu komunikacija napuštali su svoja sela zajedno sa čitavim porodicama i imovinom i povlačili se u brdska nepristupačna područja. Ono što je karakteristično za taj period jeste činjenica da u tim'borbama učestvuju i oni elementi koji zapravo i nisu bili za borbu, veó su ih prilike na to natjerale. Takvi elementi će ubrzo tražiti mogućnost da se sporazumiju bilo direktno sa ustašama, ili sa njihovim gazdama, talijanskim okupatorom. Taj period zbjegova trajao je od sredine juna do prvih dana septembra. Može se s pravom reći da je većina srpskog stanovništva pomenutih srezova bila u zbjegovima.

U toku jula i prve polovine avgusta nije bilo značajnijih borbi U tom periodu vrše se organizacije četa narodne vojske i sređivanje života u zbjegovima. Vrši se istovremeno politički rad i ustanici se upoznaju sa odlukom CK KPJ o dizanju oružanog ustanka.

Iako su tadašnje ustaške snage bile daleko brojnije od onih u junskim danima ipak su se teško odlučivale da napadnu ustanike. Ukoliko su to i činile, pokušaji su se završavali neuspjehom. Istina, bilo je i ustaških pokušaja da na, miran način razoružaju ustanike i u tom cilju je bilo »proglasa o opštoj amnestiji, zabrani uzimanja i ubijanja talaca« Međutim ustanicima je bilo jasno da se radi o taktici ustaša.

U drugoj polovini avgusta dolazi do značajnog oživljavanja oružanih akcija.

Dvadeset prvog avgusta u selu Ubla (Vučji Do) održano je vojno-političko savjetovanje pod rukovodstvom Mira Popare, kome su prisustvovali pretstavnici sreskih štabova iz Bilećkog, Nevesinjskog i Gatačkog sreza, kao i pretstavnici pograničnog dijela Crne Gore. Na ovom savjetovanju donesena je odluka i razrađen plan za opšti napad na neprijatelja.

U borbama koje su počele 22 avgusta i trajale do 7 septembra ustaške snage bile su potpuno razbijene.

Ovu široku vojničku aktivnost u avgustu organizovali su i njome rukovodili komunisti koji su se u dotadašnjim akcijama u potpunosti afirmisali, i to kako svojom aktivnošću u zbjegovima tako i borbenošću i aktivnošću u mjesnim četama. Međutim, avgustovska vojna akcija pokazala je kako svoju pozitivnu stranu tako i niz krupnih nedostataka.

Prvo, bilo je veoma nužno i neophodno pokrenuti naoružane mase u oružane akcije, jer je samo to moglo osigurati postignute rezultate i obezbijediti da ne dođe do gubljenja perspektive, da ne nastupi demoralizacija. Sem toga, to je bio najefikasniji način da se suzbije djelovanje petokolonaških elemenata, sastavljenih najvećim dijelom od bivših jugoslovenskih oficira i seoskih gazda koji su koristili oružano primirje za razbijanje ustanka iznutra, tražeći veze i pogodbu s Talijanima Sama akcija je pokazala da u masama postoji jak elan i borbenost i da ustanici raspolažu dovoljnim količinama oružja za izvođenje širih akcija Ustanici su prosto u jednom naletu likvidirali niz žandarmeriskih stanica i domobranskih uporišta i slomili otpor u samoj Bileći. To je pozitivna strana ove akcije. Ali u redovima ustanika ispoljile su se i krupne slabosti. Samo povlačenje četa od Bileće prilikom ulaska Talijana pokazalo je da ustanici nisu bili pripremljeni za borbu protiv Talijana. I ne samo to. Pokazalo se isto tako da su petokolonaši izvršili znatan uticaj na jedan dio masa prikazujući im Talijane kao prijatelje i zaštitnike Srba. "O tom uticaju petokolonaša naši drugovi nisu imali jasnu pretstavu sve do samog ulaska Talijana u Bileću.

Međutim, politički još negativnija strana ove avgustovske akcije jeste u tome što se njome do maksimuma bio raspirio antimuslimanski šovinizam. Uopšte, problem međunacionalnih odnosa biće u Hercegovini stalno aktuelan za vrijeme rata.

Borba jednog dijela ustanika okrenula se i protiv muslimanskih sela ovog područja. I dok se ogromna većina muslimana—seljaka odnosila prema ustanku u najmanju ruku pasivno, dotle su se politički nepripremljene ustaničke jedinice, potsticane od šovinističkih elemenata, na nekim mjestima okrenule i protiv muslimana. To je dovelo do toga da su muslimanska sela počela pružati otpor i masovno se povlačiti pred ustanicima.

Karakterističan je u tome pogledu slučaj sela Fatnice. Tu se na čelu muslimanske milicije nalazio, po direktivi, član Partije Halid Comic koji je držao neprekidnu vezu sa ustanicima. Na vijest o pripremljeno] akciji on je po dogovoru prikupio sve oružje u selu i sačekao dolazak ustanika. Taj postupak milicije u Fatnici mogao je vrlo pozitivno da se odrazi na sva muslimanska sela da nije došlo do nemilih događaja iza toga. Naime, šovinistički elementi počeli su odmah da vrše nasilja prema nenaoružanim ljudima i naši drugovi, osjećajući da to može dovesti do

-vrlo teških posljedica, odlučili su da se to ljudstvo u pratnji boraca-kornunista evakuiše u pravcu Bileće, odnosno neoslobođene teritorije. To je, međutim, samo dijelom uspjelo, jer se većina njih, protiv savjeta naših drugova, odlučila da krene u pracu Stoca. Usput su ih napali razulareni šovinistički elementi i masakrirali. Taj slučaj odjeknuo je vrlo negativno u Hercegovini.

Potrebno je istaknuti da su se članovi Partije i simpatizeri, koji su se bez izuzetka u ovom pitanju držali odlučno, po cijenu vlastitog života suprotstavljali svakom pokušaju nasilja prema muslimanima.

Slučaj u Fatnici bio je krupna opomena za naše drugove da akcija može krenuti sasvim drugim pravcem od željenoga. Biloi je jasno da ustaničke jedinice nisu bile politički pripremljene, da je broj komunista u njima mali, da šovinistički elementi nisu bili raskrinkani i si. Usto ni vojska nije bila organizaciono učvršćena, nije bilo potrebne -discipline. Tako se dešavalo da su se pojedinci, dok se glavnina borila sa neprijateljem, opijali i za svoj račun vršljali po selima. Sve je to govorilo da je bolje akciju obustaviti nego je pod ovim uslovima produžiti

Dakle, iz ove akcije mogle su se izvući krupne pouke. I one su izvučene. Najvažnije je bilo saznanje da je potrebno izvršiti ozbiljan organizacioni i politički rad u već pokrenutim seljačkim masama, da bi se ustanku dao pravilan smjer. Sve je ovo trebalo činiti uz istovremene stvaranje partiske organizacije u četama i selima, jer je ona bila malobrojna. Tako se period od septembra do prvih dana decembra može uzeti kao period toga pripremnog rada bez većih vojnih akcija. Međutim, za čitavo to vrijeme u ovom dijelu Hercegovine postojala je prostrana istina, nedovoljno organizovana. slobodna teritorija uz postojanje seoskih straža, seoskih četa, a poslije partizanskih četa i bataljona. Osim "pojedinačnih manjih ispada, ozbiljnih napada na ovu slobodnu teritoriju od strane neprijatelja nije bilo. A to stoga što je talijanski okupator ovdje primijenio drukčiju taktiku — htio je da ustanak likvidira na drugi način.

Sto je ustanak u Hercegovini u početku imao ovakav razvitak bilo je više razloga.

Prvi je, kao što je već napomenuto, 'bila; ta okolnost što je ustanak ovdje počeo ranije i na drugi način. Stoga je i Partija ovdje ostvarivala svoju rukovodeću ulogu na drukčiji način, odnosno pod drugim uslovima. Mada je pripremni rad za dizanje ustanka u Hercegovini Partija vršila kao i na drugim stranama i mada su u prvim akcijama učestvovali komunisti i bili im na čelu, početak akcije nije došao po odluci vojnog i političkog rukovodstva, već kao spontana akcija samoodbrane. Oblasni komitet u Mostaru je sa prilično teškoća i sa zakašnjenjem obezbijedio kontakt sa organizacijom na terenu istočne Hercegovine i potpun uvid « događaje koji su se tu odigravali krajem juna. A da bi se bolje razu-

mjeli **razlozi ovome, osvrnućemo se sa nekoliko** riječi na partisku organizaciju **u Hercegovini u to vrijeme.**

Odmah treba naglasiti da se kontinuitet rada u Hercegovini ili tačnije u Mostaru nije, takoreći, prekidao za čitav predratni period. Kao malo koja organizacija u Bosni i Hercegovini, mostarska partiska organizacija ne samo što je održavala stalan kontinuitet u svome radu nego je imala i vanredno veliki politički uticaj, posebno na radničku klasu i omladinu. Nisu slučajno socijaldemokrati u Mostaru bili bez ikakvog uporišta, niti su sindikatima slučajno rukovodili komunisti. Javno se znalo da je'i Radnički dom u rukama komunista. Uticaj komunista na omladinu bio je presudan. Klubovi, udruženja, biblioteke i si. bili su mjesta gdje su komunisti-cmladinci razvijah masovan rad. Istup sa samostalnom listom na izborima 1938, štrajkačke akcije, ulične demonstracije, naročito 1939 i 1940 godine, jasno govore da su snaga i uticaj Partije u Mostaru u to vrijeme bili veliki. Zato nije nikakva slučajnost što je Mestar kao grad zauzeo onako istaknuto mjesto u našoj Revoluciji, nesb.no po broju boraca koje je dao nego i po raspoloženju većine stanovništva prema Narodnooslobodilačkom pokretu.

Ali, partiska organizacija u Hercegovini imala je i slabosti. To je prije svega, bila uska organizacija. Za mostarsku organizaciju to se može reći sve do 1939 godine, a za ostali dio Hercegovine sve do ustanka. (Pred rat je u Hercegovini bilo preko 130 članova Partije od kojih oko 60 u Mostaru.) Broj članova Partije na terenu ni izdaleka nije odgovarao našem političkom uticaju. Doduše, kad je riječ o tom pitanju moraju se uvijek imati na umu oni uslovi pod kojima je Komunistička partija djelovala i borila se u predratnoj Jugoslaviji. To su bili uslovi neprekidnog progona i najcrnjeg terora koji je vršen nad njenim članovima. Za članstvo u Komunističkoj partiji i svaki revolucionarni rad sudilo se na više godina robije, a tome je prethodilo prebijanje u policiskim zatvorima. Pa ni ubistva u policiskim istragama nisu bila rijetka. I zato, kada je riječ o broju članova u tadašnjem periodu, to se mora mjeriti drugim mjerilima nego što to činimo danas. Tu se uglavnom radilo o već isprobanim i očvrslim. kadrovima, jer su u ilegalnim uslovima samo takvi mogli biti u organizaciji. Ali mali broj članova Partije, u vrijeme kada je ustanak zahvatio mase, bio je ozbiljna smetnja za obezbjeđenje efikasnog uticaja na tok događaja.

Međutim, politički uticaj Partije na mase bio je daleko širi i dublji nego što bi se to samo po broju članstva moglo mjeriti. Široki krug simpatizera, naročito među omladinom i radnicima, bio je isto tako ozbiljna snaga na koju se Partija mogla osloniti. Politički ugled Partije naročito je porastao neposredno pred rat i u prvim danima poslije okupacije, jer je ona baš u tom periodu preko svojih članova i širokog kruga simpatizera razvijala veoma obiman politički rad u masama, objašnjavajući namjere okupatora, uzroke sloma stare države i istrajno radila

na pripremi za dugotrajnu borbu protiv neprijatelja. Partija je posvetila iposebnu pažnju borbi protiv raspirivanja šovinističke mržnje. Ona se naročito oštro, odlučno i na vrijeme suprotstavila već javno proklamovanim namjerama ustaša da u Bosni i Hercegovini istrijebe srpsko stanovništvo, kao i rasističkim zločinima prema Jevrejima. Ona je razobličavala tu zločinačku politiku ustaških koljača kao dio paklenog plana okupatora da međusobno zavadi i istrijebi naše narode.

Neposredno pred rat, a naročito poslije kapitulacije, u Partiji je razvijen poseban rad po vojnoj liniji. Ovo je bio poseban sektor rada, na koji su dati najzreliji kadrovi. Zadatak je bio skupljanje oružja, formiranje i obučavanje oružnih grupa koje će stupiti u akciju u određenom momentu, pronalaženje i spremanje vojnih specijalista simpatizera Partije, razvijanje rada među domobranima i slično.

Rezultat ovog političkog i vojnog rada bio je taj da su u to vrijeme u svim sreskim mjestima stvorene partiske organizacije ili bar partiska uporišta. Sem toga, na terenu se našao izvjestan broj drugova, članova Partije i simpatizera, koji su bili odatle rodom, a živjeli su u drugim mjestima. To su mahom bili studenti, đaci, radnici i nekoliko bivših podoficira. Oni će u početku ustanka činiti glavni oslonac za uticaj Partije u narodu.

U to vrijeme ozbiljan problem za Partiju bilo je održavanje veza -sa pojedinim .mjestima, jer je, uslijed vanrednog stanja, za svako putovanje trebalo obezbjeđivati naročite propusnice. Putovanja su bila naročito otežana kad su počela masovna hapšenja od strane ustaša, a naročito poslije izbijanja prvih borbi. Taj problem je bio utoliko teži što -organizacija nije imala solidniju tehniku za izradu legitimacija, propusnica i drugih dokumenata. Uslijed ustaškog terora nekim organizacijama naneseni su teški udarci (Čapljina, Stolac. Gacko, Nevesinje). Neki su "komunisti ubijeni ili uhapšeni, a neki su se sklonili u sela. Zbog svega toga ni Oblasni komitet u Mostaru nije u potpunosti bio obaviješten o •stanju na terenu. Kad su prve vijesti o groznim ustaškim pokoljima {Ljubinje. Gacko) došle do Pokrajinskog komiteta u Sarajevu, odlučeno je da se povodom toga izda letak, a od Oblasnog komiteta u Mostaru •zatraženo je da se odmah jedan ili više članova komiteta prebace na teren i da što podrobnije izvijeste o situaciji. Međutim, prvi sukobi na terenu već su bili počeli, a s tim u vezi bila je pooštrena kontrola na vozovima, pa je i prebacivanje članova komiteta, koji su živjeli u ilegalnosti, bilo jako otežano. Pokušaj Mira Popare da se prebaci na teren Bileće nije uspio i tako se jedno vrijeme bilo u neizvjesnosti šta se zapravo naj terenu de--šava. Vijesti su bile veoma konfuzne. Znalo se da se vode borbe, ali ko ih vodi i ko rukovodi nije se tačno znalo. Širile su se priče da tim akcijama rukovodi Cedo Milić, poznati sokolaš i velikosrbin iz Mostara, a takve priče su ubacivale same ustaše da bi čitavu stvar prikazale kao velikosrpsku rabotu. Ovo nemanje veze sa terenom u vrijeme prvih borbi i sporost Oblasnog komiteta u tom pogledu imalo je štetnih posljedica

za duže vrijeme. U tome je dijelom i bio razlog što se akciji od početka nije dao organizovan karakter, a to je otežavalo i docnije uključivanje u ustaničke jedinice grupa što su poslije toga izlazile iz Mostara i u kojima se nalazio uglavnom rukovodeći politički kadar. Baš zbog toga što ti drugovi nisu u početku događaja bili na terenu, među ustanicima., prema njima je bilo izvjesnog nepovjerenja koje će se tek u idućim akcijama preodoljeti.

Kad je početkom jula donijeta odluka o opštem ustanku, u Mostaru je bio formiran Oblasni štab i određena naoružana grupa koja je trebalo da odmah izađe na teren istočne Heroegovine. Ta grupa je izišla iz Mostara 17 jula. No, dijelom zbog slabe organizacije, a dijelom zbog neiskustva, prebacivanje prve grupe nije uspjelo. Nju su u Veležu iznenadno napale 18 jula ustaše i tom prilikom su zarobljena dva druga — Dole Balać i Esad Fejić, koji je bio ranjen. Baiaća su ustaše ubile, a Fejića je spasla grupa mostarskih skojevaca. U toj borbi je ubijen i jedan ustaša. Poslije tog prvog neuspjeha grupa se vratila u Mostar. Tek u drugoj polovini avgusta uslijedio je izlazak druge grupe koja se odmah uključila u oružane akcije koje su već bile ponovo u toku. Ova grupa naišla je na izvjesne teškoće i nepovjerenje. Radilo se o tome da ih svijet nije poznavao, a sem toga u grupi se nalazio izvjestan broj muslimana. Šovinistički elementi već su bili izvršili svoj uticaj kod jednog dijela ustanika pa je zadržavanje muslimana na terenu bilo rizično. Ovakva situacija je bila na području Bileće, Stoca i Nevesinja, gdje je bio centar ovih događaja. Međutim, situacija u Konjičkom srezu, gdje su komunisti izišli prije prvih akcija, bila je drukčija i komunisti-muslimani iz Mostara i Konjica dobro su primljeni.

Izvjesnu specifičnost ustanka u Hercegovini činila je i okolnost što je to bilo okupaciono područje Talijana. Uviđajući na kakav su žestok otpor stanovništva, prije svega srpskog, naišli ustaški zločinci, talijanski okupator je pokušao da u ovoj situaciji primijeni posebnu taktiku: — kako bi ustanak lakše slomio, a sebe prikazao prijateljem srpskog stanovništva. Iako su tu taktiku Talijani primijenili već od prvih dana okupacije, ona je došla do punog izražaja tek u septembru. Kada su uvidjeli da ustanak ne jenjava nego, naprotiv, dobija sve organizovaniji karakter, talijanska 2 armija donosi, 5 septembra, odluku da preuzme svu vojnu i civilnu vlast na području čitave Hercegovine, obrazlažući to »•potrebom da s$_e$ na istočnoj obali Jadrana formira jedan pojas bezbjednosti sa karakteristikama identičnim onima susjedne italijanske oblasti, i sa zadacima koji se odnose na održavanje javnog reda«. Ovom akcijom okupator je htio da pokaže stanovništvu kako su za dosadašnje zločine isključivo krive ustaše i da oni, Talijani, s tim nemaju ništa, pa će oni sada da naprave red. Makoliko da je ustaška vlast bila izmećarska, nametnuta u zemlji od strane talijanskog i njemačkog okupatora, kornpromitovanje ove vlasti Talijanima nije bilo mrsko, jer je to oživljavalo i okrepljivalo njihove stare pretenzije na ovu našu teritoriju. Sada su, pc>

njihovom mišljenju, mogli da se izgovaraju kako se Srbi i Hrvati međusobno ne trpe pa prema tome ne mogu imati ni zajedničku državu, te ne ostaje drugo nego da se to područje priključi Italiji., Mada oni ovo otvoreno nisu govorili, namjere su im bile jasne.

Talijanska komanda je, putem obavještajne službe i na drugi način, razvila široku kampanju nastojeći da pridobije srpsko stanovništvo. Ona je širila priče kako će ustaška, vlast biti smijenjena, kako su Talijani prijatelji Srba, kako više neće biti pokolja i tome slično. U isto vrijeme ona hvata direktne veze sa onim elementima u redovima ustanika koji su takvu situaciju jedva čekali i koji će ubrzo postati organizatori četnika u Hercegovini. Preko njih Talijani pozivaju stanovništvo da se smiri i da im talijanska vlast garantuje bezbjednost. Tom prilikom oni «bećavaju pomoć u hrani, za prvi trenutak čak ne traže ni oružja od ustanika. Sve je bilo sračunato na to da se što bolje prikažu kao »prijatelji« naroda. U cilju raspirivanja šovinističke mržnje Talijani su za ustaške zločine među Srbima optuživali muslimane i Hrvate, a u hrvatskim selima su postupali obratno -— za sve teškoće hrvatskog naroda u prošlosti bacali su krivicu na sve Srbe. Ova taktika Talijana imala je po njih izvjesnog privremenog uspjeha. Jer, ne samo što najveći dio ujstaničkih vojnih jedinica u to vrijeme nije bio spreman da se bori protiv Talijana, nego je i u selima bilo široko rasprostranjeno uvjerenje da nema smisla izazivati Talijane, jer su oni ipak bolji od ustaša itd. Talijani su, da bi bili što ubjedljiviji, u lokalnoj vlasti stvarno smijenili izrazite ustaške koljače i postavili svoje ljude. Dalje, ova taktika Talijana dala je jak oslonac onim četničkim elementima koji su odmah počeli sa sabotiranjem borbe, tako da su i jedni i drugi, i Talijani i ovi čćtnički elementi, okrenuli svu svoju aktivnost protiv komunista koji su, eto, »došli da mute u narodu. . . otežavaju smirenje. .. dovode u opasnost sela da budu popaljena«, a sve je to nepotrebno jer će »Talijani sami raščistiti sa ustašama i više pokolja neće biti...«.

Trebalo je prilično truda i napora dok su se mase u potpunosti uvjerile da je ova taktika Talijana bila samo manevar da se pokrenute mase umire i razoružaju.

Tako se ovdje stvorila specifična situacija. Dok su se **u** to> vrijem$_e$ (početak septembra) u drugim dijelovima zemlje borbe rasplamsavale, ovdje je zavladalo svojevrsno zatišje. Ovdje se pred Partiju postavljao drukčiji zadatak. Nije se radilo o tome kako formirati oružane grupe i postepeno ih uvoditi u akcije, nego kako već naoružane seljačke mase organizovati, usmjeriti, dati im jasnu perspektivu i jasno saznanje o manevrima i pravim ciljevima okupatora. Radilo se o tome kako dati trajnost ustanku, jer je duže mirovanje u Hercegovini prijetilo da dovede do demoralizacije masa i splašnjavanja ustanka, a imalo je i drugih negativnih posljedica. Takva situacija u Hercegovini olakšala je neprijatelju da svoje snage baci na ona područja, **u** Bosni i

drugim dijelovima zemlje, gdje se ustanak razvijao. Zbog toga je bilo nužno što prije dovesti do oživljavanja oružanih borbi u Hercegovini, da •foi se snage okupatora što više razvukle. Situacija je bila vrlo složena. Vojnu aktivnost trebalo je što prije otpočeti, ali to nije smjela da bude izolovana i sektaška aktivnost članova Komunističke partije i najbližih simpatizera, koja bi mogla dovesti do izolovanja komunista. Trebalo je. znači, težište u tome momentu usmjeriti na politički rad kako bi se široke mase pokrenule u oružanu borbu.

Prihkom otpočinjanja vojnih akcija trebalo je ozbiljno voditi računa i po svaku cijenu spriječiti da šovinistički elementi zadobiju uticaj i •okrenu akciju u pravcu bratoubilačke borbe, kao što se dijelom desilo u avgustu. Opasnost od šovinizma bila je u to vrijeme u Hercegovini vrlo velika. Zločini počinjeni prema srpskom stanovništvu izazivah su sami po sebi opštu reakciju koja je mogla dobiti i šovinistički karakter. Ustaše su radile na tome da prikažu kako te zločine nad Srbima vrše •domaći ljudi. Hrvati i muslimani, iako su to po pravilu činili koljači dovedeni sa strane. Ovo su ustaše činile u namjeri da time razviju sukob lokalnog stanovnišvta. Kada su se odnosi zakrvili, dolazilo je i do obračunavanja među lokalnim stanovništvom. Ustaški pokolji služili su kao sredstvo četničkim elementima da kod srpskog stanovništva raspiruju mržnju prema svemu što je hrvatsko i muslimansko. Sve je to doprinijelo da su se šovinističke strasti do maksimuma rasplamsale u prvim «danima ustanka u istočnoj Hercegovini. Tom valu šovinizma, pot•strekavanom od okupatora, ustaša i četničkih elemenata, trebalo je odlučno se suprotstaviti. Razumnim ljudima nije bilo teško da shvate •da će od razvoja odnosa između Srba, Hrvata i muslimana zavisiti u dobroj mjeri i razvitak ustanka u ovim krajevima. Komunisti su bili jedina politička snaga koja se mogla sa uspjehom suprotstaviti toj šovinističkoj zakrvljenosti. Na njima je u tom pogledu ležala velika odgovornost i, kao što će docniji razvitak prokazati, oni su se na tom zadatku u punoj mjeri angažovali i odnijeli, i na tom polju, možda najkrupniju pobjedu nad neprijateljem.

Teritorija istočne Hercegovine (srezovi: Nevesinje, Bileća, Gacko, Ljubinje, Stolac i Trebinje) brojila je, prema popisu 1931 godine, 141.492 -stanovnika. Područje koje obuhvata ustanak bilo je uglavnom naseljeno Srbima i muslimanima. Pri tome treba istaći da u početku ustanka odnosi između Srba i muslimana nisu bili loši. Broj ustaša iz redova muslimana bio je mali. Istina, muslimanska sela su se naoružavala i obrazovala svoju miliciju, ali ta milicija, sem izuzetaka, nije napadala srpska sela. Naravno, bilo je i izuzetaka, i to prije svega Borač i Fazlagića Kula. gdje su se na čelu milicije nalazile ustaše koje su uspjele da zakrve ta muslimanska sa okolnim srpskim selima. Na drugim područjima se, tek kad su četnički elementi počeli sa ubistvima i pljačkom muslimanskih sela, razvilo neprijateljstvo milicije prema ustanicima na širem prostoru.

Ustaški **i** četnički zločini za vrijeme rata u Hercegovini imali **su** sa posljedicu mnoge nevine žrtve srpskog, hrvatskog i muslimanskog •stanovništva. Ti zločini koji su bili sastavni dio plana okupatora da **fizički** istrijebi i uništi naše stanovništvo, bili su isto tako i posljedica djelovanja tuđinske vlasti u prošlosti koja je stalno razvijala i potsticala netrpeljivosti zasnovane na nacionalnoj i vjerskoj razlici. To je posljedica j djelovanja domaćih nazadnih i mračnjačkih elemenata kao i nazadnog klera. Zato i žrtve tih zločina ne treba danas samo da sjećaju na **našu tešku** prošlost, nego i da budu stalna opomena za današnje i buduće generacije sa kolikom se odlučnošću treba boriti protiv svih oblika šovi**jiizma** i sa koliko ljubavi i pažnje treba njegovati jednu od najkrupnijih tekovina Revolucije — bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Kada se sve ovo ima u vidu, može se jasno sagledati sva težina i odgovornost zadataka koji su stajali pred komunistima u Hercegovini. 'Trebalo je, prije svega, masama objasniti složenu spoljnu i unutrašnju situaciju i uliti im vjeru u pobjedu u vrijeme kada je fašizam vojnički "bio u svom najvećem usponu i kada je u naletu osvajao nove teritorije. "Trebalo je u isto vrijeme objasniti zakulisnu igru Talijana i njihove manevre u odnosu na ustaše. Trebalo je zatim nadvladati šovinizam i ubijediti mase u jedinstvo interesa, i to ne samo čitavog stanovništva Bosne i Hercegovine, nego i svih naroda Jugoslavije. Trebalo je, na kraju, preodoljeti kolebanje i neodlučnost koji su počeli da nagrizaju ustaničke redove. Uz sve ovo trebalo je stvarati partisku organizaciju koja će na svojim plećima ponijeti sve ove zadatke. A najpreči i najhitniji zadatak bio je reorganizacija oružanih jedinica.

Osnova dotadanje ustaničke vojne organizacije bile su seoske >čete stvarane gotovo u svakom selu, sa biranim komandirom, a negdje i političkim povjerenikom. Negdje su postojale i komande za šira područja, ali su one najčešće bile stvarane privremeno, za pojedine akcije. U takvim uslovima nije bilo ni čvrste i cjelovite vojne organizacije. **Pa** i sam neodređeni naziv »narodna vojska« govorio je da još nije bilo jasne fizionomije te ustaničke vojske. U to vrijeme — septembar, oktobar -— partizanski pokret u zemlji ima već svoju izgrađenu vojnu organizaciju od najnižih jedinica do viših štabova. Međutim, u Hercegovini je takvu organizaciju trebalo tek sprovoditi. Ona je vršena potpuno demokratskim putem na širokim sastancima seoskih četa gdje su učestvovali *ne samo naoružani borci nego i šire stanovništvo. Na tim skupovima su vođene široke diskusije u kojima su objašnjavani ciljevi Narodnooslobodilačkog pokreta, vojna organizacija partizana i slično. Reorganizacija ustaničke vojske, vršena takvim demokratskim putem, dala je priliku da =se tu, javno pred narodom, obračuna sa svim negativnim elementima koji -su bili protiv borbe. Taiko se prišlo stvaranju partizanskih četa i bataljona. U selu Fatnici obrazovan je Stab Hercegovačkog NOP odreda kao vojno

rukovodstvo za čitavu Hercegovinu. Sprovođenje ove vojne organizacije-nije;'naravno; prolazilo bez jakog otpora kolebljivih i oportunističkih, élertièhata. Branila se dotadašnja organizacija seoskih četa, koja jq odgovarala seoskom mentalitetu — da se čuva svoje selo i svoja kuća. Na sprovodèiiju óvih vojnih i političkih zadataka angažovali su se svi članovi Pàrtijé i široki krug simpatizera. Rad je napredovao negdje brže,, a negdje skorije, što je zavisilo prije svega od Ugleda ljudi koji su ga nosili. Ali, ori je svugdje davafo dobre rezultate.

Već u oktobru i novembru bilo je nekoliko organizovanih partizanskih bataijona. U vezi s tim otpočinjale su ponovo, prvo.manje, a- poslije-"•znacajnije akcije. Tako su u tokji jeseni i zime 1941/42 u istočnoj Hercegovini izvršene političke i vojne pripreme za ponovno rasplamsavanje, ustan^ka. U prvim mjesecima 1942 godine dolazi najprije do stvaranja zajcdrtičkog Operativnog štaba sa jednim dijelom Crne Gore, a poslije do,Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu. U proljeće 1942 ustanak je ponevobib u punom poletu u čitavoj istočnoj Hercegovini, a krajem aprila ustanickè snage broje osam udarnih i četrnaest teritorijalnih bataljon,i sa ukupno oko 10:000 boracà. Još krajem marta, po direktivi Vrhovnog štaba, formirana su dva partizanska odreda — Sjevernohercegovački i Južnoherćegovački odred.

Zajedno sa reorganizacijom vojnih jedinica radi se i na stvaranju' organa narodne vlasti. Tako je u Berkovićima, 17 aprila 1942, održana oblasna konferencija kojoj su prisustvovali delegati iz srezova: Trebi--nje, Ljubinje, Stolac, Bileća, Gacko i Nevesinje. Prisutni delegati bili su članovi sreskih narodnooslobodilačkih odbora, a prisustvovalo jepreko 2.000 ljudi. Na konferenciji je izabran Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu. U srezovima se stvaraju sreski, a u selima seoski narodnooslobodilački odbori. Isto tako stvaraju se masovne političke organizacije: AF2 i omladinska organizacija. Poslije čišćenja ustaša iz Borca,. 18 aprila 1942, stvara se prostrana oslobođena teritorija od Trnova kod Sarajeva pa preko Foče i Goražda do južne Hercegovine. Neprijatelj (Talijani i domobrani) jedino se čvršće drži u utvrđenim garnizonima.

Međutim, i pored ovih značajnih rezultata (januar-maj 1942), vojnopolitičko rukovodstvo u Hercegovini čini u ovome periodu ozbiljne političke greške, koje će doprinijeti krupnom porazu (u maju — junu 1942). Opijeno vojnim uspjesima, ono počinje da zanemaruje partiski rad, stvaranje i proširenje partiske organizacije, a samim tim i politički rad u masama. Stavljajući sve na vojnu stranu pitanja, ono je rizikovalo da poslije prvih vojnih poraza dođe do rasula u pozadini, što se zapravo i desilo. >:

Prema izvještajima Milentije Popovića, tada instruktora CK, i Vase Miskina, člana PK KPJ. za Bosnu i Hercegovinu, koji su pisani 19 maja odnosno 28 aprila 1942, stanje u istočnoj Hercegovini nije bilo nimalo **dobro.** Prije ***svvga,*** stanje partiske organizacije bilo je veoma slabo kake,

u brojnom pogledu tako-i u pogledu mjesta i uloge partiske-organizacije* Oblasnog •-komiteta ustvari nije više-bilo. a Operativnir štab je bio i voj-**ničko** i političko rukovodstvo. Radu i životu Partijendat- je vojnički pe-čat. Dva okružna i sreski komiteti bili su sastavljeni od komesara vojnih jedinica i njihovih zamjenika.' Oyo nije značilo samo organizacionu zbr-**ku.**nego, ustvari,, potpuno zanemarivanje i potiskivanje. partiskog rada. **Kada** se zna koliko su politički radnici u vojsci bili angažovani na orga$_r$ nizaeionoir. radu u samim jedinicama, i tp naročito u. tek, organi?oya-$_n$yn, .onda je jasno da je parUski .rad na terenu morao biti$_:$-zapostavljen. I pe samo to; ,borci u vojnim jedinicama,, osim komandnog kadra, nisu takoreći uopšte bili obuhvaćeni .partijkom,,organizacijom, ,Naprimjeiy u dva udarna..bataljona kqji su. bifpjali ioko ,600-boraca,-i koji, su. bili, sprenv ni da izvrše svaki zadata^$_:$.bilp. gdje,$_r$bilo j«?, prema istim, izvještajima,; u. apvilu 1942 svega. 12 planovp! Pautijje., Koliko- je bio. zapostavljen rad na stvaranju partiske, organizacije .yidi se i .iz činjenice da je, prema izvje-Štaj.u Vase Miskina-, u; maju biljna,.terenu, u svim srezovima istpčne Ker-r cegovine-svega .268 članova,[1], MU-h',w •-•,:!,•'•:.• • fina r>

Najteže posljedice donijelo je lijevo skretanje tadašnjeg vojno* političkog rukovodstva.. Šireći teoriju o drugoj fazi revolucije- i sablon-ski .kopirajući neka iskustva .i? Spanije. i građanskog $_r$rata -Rusiji» ^pripremajući ieren za- tu drugu,-fazu« <jno j,&-povelo borbu ne samp proti,y postojećih • nego i. protiv, »-potencijalnih-« neprijatelja. Sve je to jSUŽaAfalo političku ba^u- ustanka-.. .Ali,, najgore, je-, bilo• rte što se nije ostajalo samo na teorijama .i pairplama, nego je io- počelo da se sprovodi, kao kurs. Otpočela je akcija protiv pete,: kolone. Umjesto da se izdajnički i neprijateljski elementi otkrivaju ., i razobličavaju javno, pred masama, otpočelo .je gonjenje takvih elemenata putem kaz-nenih ekspedicija. Mada se u ovom slučaju, u !-agromnaj većini radilo stvarno o izdajničkim elementima, obračun sa njima nije bio pravilan. To »čišćenje« vršile su jedinice sa strane, što je čitavu stvar samo još više komplikovalo i, što je najvažnije, šire mase. nisu bile ubijeđene u potrebu takvih mjera. Te oštre i prijeke mjere još bi se donekle i rar zumjele kad se radilo o poznatim ,i istaknutim petokolonašima (napri$_7$ mjer, o majoru Todoroviću), ali nikako kada se radilo.o domaćim ljudi$_r$ ma koji su imali široke porodične veze, čija izdaja nije; bila šire poznata,

[1] **Prema** sjećanjima **živih** učesnika iz **toga perioda ovi podaci** koje **navodi Miskin kako o broju članova Partije tako i o sastavu komiteta ne bi** u **cjelini odgovarali stvarnosti. Naime, broj članova partije i u udarnim bataljonima i uopšte bio je znatno veći, a samo neki komiteti (oblasni i okružni za sjevernu Hercegovinu) bili su sastavljeni od rukovodilaca iz vojnih jedinica.** Međutim **ovo** niukoliko ne mijenja ocjene koje su n stanju **partiske organizacije dali Popović i Miskin, što su u cjelini potvrdili i događaji koji su se odmah iza toga odigrali.**

pa time ni njihovo kažnjavanje ubjedljivo za ljude. Na koncu je to u nekim slučajevima izvođeno na način koji stvarno nije imao veze sa nagom linijom i načinom obračuna sa neprijateljem. Sve je ovo stvorilo tešku situaciju koje rukovodstvo nije bilo svjesno.

Milentije Popović i Vaso Miskin, koji su se krajem aprila i u prvoj polovini maja našli u istočnoj Hercegovini, sasvim su dobro ocijenili koliku opasnost u Hercegovini čini ovo zapostavljanje Partije i lijeve greške rukovodstva. Naročito je Milentije Popović u svom izvještaju •Centralnom komitetu ukazao da je situacija vrlo ozbiljna i da može doći do vrlo teških posljedica. Oni su drugovima iz Operativnog štaba ukazali na sve ove greške i dogovorili se da se preduzme čitav niz mjera da bi se te greške ispravile. Tako je bilo odlučeno i vršene su pripreme za •održavanje oblasnog partiskog savjetovanja. Isto tako odlučeno je da se održi plenarno zasjedanje Narodnooslobodilačkog odbora. Međutim, velika talijansko-četnička ofanziva koja je otpočela sredinom maja nije dala da se išta efikasnije učini na ispravljanju tih grešaka. U toku te ofanzive učinjeni su. dalje, krupni propusti u rukovođenju vojnim operacijama.

Nema sumnje da je vojnički položaj u toj ofanzivi i inače bio veoma težak. Talijanske vojne snage bile su veoma brojne i čitava operacija brižljivo pripremljena. Četnici, snabdjevani oružjem i municijom od Talijana, bili su im prethodnica i, plašeći mase velikom snagom okupatora, nastojali su da unesu što veću demoralizaciju. Rukovodstvo nije imalo jasnu sliku ni o stvarnoj snazi neprijatelja ni o obimu preduzete ofanzive, a isto tako nije .znalo pravu situaciju na terenu i u vlastitim jedinicama. Zato je napravilo vojničke greške orijentišući se na frontalni otpor umjesto na manevar. Takve borbe protiv jakih talijansko-četničkih snaga naše jedinice nisu mogle izdržati. Došlo je do povlačenja, a i do osipanja. Sa jedinicama nije bilo čvrste veze tako da je izgubljena komanda iz ruku. Sem toga, davane su oprečne direktive koje su zbunjivale komandni kadar. Štabovima na terenu nije bilo jasno šta u takvoj situaciji treba da rade, a to se osjećalo u jedinicama. Posljedica svega toga bilo je neorganizovano povlačenje i izvlačenje samo manjeg dijela snaga, manje nego što se stvarno moglo izvući.

U takvom neorganizovanom povlačenju nisu, naravno, mogle da se učine ni osnovne stvari koje bi obezbjeđivale budući rad. Nisu, naprimjer, obezbjeđene partiske veze niti ostavljeni određeni ljudi za ilegalan rad. Oni koji su ostali bili su prepušteni sami sebi da se snalaze kako znaju i umiju. To je sve imalo za posljedicu da je politički kadar više nego desetkovan, jer ljudi nisu imali iskustva u ilegalnom radu, a situacija u selima, zbog straha od četničkog i talijanskog terora, bila je veoma teška. Zato će trebati više od pola godine da se uz velike napore

ponova pohvataju veze i otpočne sa organizovanim radom na **ovom** •području.

Na kraju, pogrešno bi bilo uzroke za ovaj privremeni poraz u 1942 godini tražiti samo u greškama koje je u svom radu počinilo tadašnje vojno i političko rukovdstvo u Hercegovini. Nema sumnje da su te greške doprinijele da poraz bude teži, ali je i objektivna situacija bila vrlo teška. To je bila prva ofanziva većeg obima u Hercegovini. Partizanske jedinice nisu bile još dovoljno prekaljene niti su imale iskustva u vođenju širih i složenijih vojnih operacija. Pored toga, za pripremu ofanzive nije se na vrijeme saznalo tako da je ona iznenadila kako rukovodstvo tako i same jedinice. Brzi prodori neprijatelja sa velikim snagama unosili su pometnju. Na koncu, i podrivački rad petokolonaških elemenata odigrao je znatnu ulogu. Dakle, svi ovi elementi uzeti zajedno bili su uzrok što je došlo do povlačenja naših snaga iz Hercegovine i do privremenog prekida oružanih borbi. Nastupajući period, do dolaska naših glavnina u ove krajeve u proljeće 1943 godine, biće period četničke strahovlade i nezapamćenog terora koji su četnički zločinci vršili prema svakome na koga su sumnjali da simpatiše Narodnooslobodilački pokret. To je. takođe, period teških zločina počinjenih prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu od strane četnika (Prozor i drugo).

Oružane borbe u Hercegovini su prestale, ali su zato oni borci isc hercegovačkih jedinica koji su uspjeli da se priključe našim glavnim snagama produžili da se bore na terenu istočne Bosne i Bosanske Krajine. Tih boraca u sastavu glavnina bilo je oko 500, mada bi njihov broj bio nekoliko puta veći da nije došlo do kidanja veze i otsijecanja većeg dijela jedinica u ofanzivi. Od boraca koji su izišli iz Hercegovine formiran je Hercegovački odred, a kasnije, avgusta 1942 u Šujici, Deseta hercegovačka brigada.

Dolaskom naših glavnih snaga, u proljeće 1943, iz Bosanske Krajine na teren istočne Bosne i Hercegovine, a među njima i Desete hercegovačke brigade, nastaje nov veliki polet ustanka koji se razbuktava ne samo u istočnoj, već i u zapadnoj Hercegovini.

Uglješa DANILOVIC

PARTISKA ORGANIZACIJA U TREBINJSKOM SREZU

Neposredno poslije Prvog svjetskog rata u Trebinju je došlo do formiranja ćelije Komunističke partije Jugoslavije. Članovi te prve ćelije bili su: Jovo Sekerez, kolarski radnik, Milorad Lečić, pisac, Dušan Grković i Avdo Fetahagić, krojački radnik. Iako nije bila masovna, ova partiska organizacija radila je vrlo aktivno sve do 1928 godine kada se, uslijed bolesti njenog sekretara Jove Sekereza, a i uslijed progona policije, povukla u ilegalnost veću nego dotada. Nekoliko godina veza se održavala jedino sa Jovom Sekerezom koji je često bio privezan bolešću za postelju.

U periodu poslije Prvog svjetskog rata, a i kasnije, uticaj partiske organizacije iz Crne Gore na sve krajeve istočne Hercegovine bio je veoma jak, a naročito na Trebinje i okolinu. U periodu od 1920 godine pa sve do emigriranja iz zemlje, Nikola Kovačević često je obilazio trebinjsku partisku organizaciju. Nikola je u to vrijeme bio član i sekretar Pokrajinskog komiteta KP za Crnu Goru i kao takav pružao veliku pomoć partiskom i političkom radu u ovim krajevima, obilazio, prenosio i davao političke zadatke i potsticao političku aktivnost. Kasnije, kad je Nikola emigrirao iz zemlje, taj posao preuzeo je na sebe Sava Kovačević i sa upornošću, svojstvenom ovom našem poznatom revolucionaru, nastavio da pomaže rad partiske organizacije na području Trebinjskog sreza. Tako je uz njegovu pomoć u Lastvi formirana skojevska organizacija još 1928 godine. I ja sam pripadao toj skojevskoj organizaciji, a 1931 godine primljen sam za člana KPJ. Moj prvi partiski zadatak bio je da se u Lastvi formira partiska ćelija, koja bi uz pomoć drugova iz Crne Gore i Savinu, radila na formiranju partiske organizacije u čitavom srezu. Ta skojevska organizacija radila je sve do 1933 godine kada je u Lastvi od skojevaca formirana partiska ćelija u kojoj su bili članovi: Božidar Gobović, Rajko Šegrt i ja.

Partisko-političkom radu u Trebinju dosta su doprinijeli, u to vrijeme, studenti iz Trebinja, koji su u ljetnjem periodu dolazili svojim kućama. Politička aktivnost mlađih ljudi tada je bila naročito ži-

•va. Povezanost sa Okružnim komitetom u Nikšiću, a ponekad i sa komunistima u Mostaru, bila je učvršćena — redovno smo dobivali •politički materijal i drugu pomoć.

U gradu Trebinju formirana je nova partiska ćelija u koju su ušli: Stevo Bratić, student, Vojo Korać, student, Huso Hadžiahmetović, radnik i Mićo Aleksić, takođe radnik. Ovoj partiskoj ćeliji i njenom političkom djelovanju dosta je pomogao student Osman Kapetanović. Kasnije, od ove partiske ćelije, 1935 godine, formiran je Mjesni komitet KPJ z_a Trebinje, kad se i rad partiske organizacije u jačoj mjeri •odvijao na čitavom području sreza. Taj rad naročito je bio intenzivan među školskom omladinom i među ono malo radnika koje smo tada imali u Trebinju.

Partiska organizacija u Lastvi imala je, 1935 godine, šest člano--va. Tada smo primili u Partiju: Sekulu Sredanovića, Božu Maksimovića i Mirka Šegrta.

Provala, koja se desila 1936 godine u partiskim organizacijama Crne Gore i Bosne i Hercegovine, nije mimoišla ni Trebinje. Tako su tom prilikom pohapšeni: Stevo Bratić, Vojo Korać, Huso Hadžiahme-'tović i Mićo Aleksić. Lastavanska partiska organizacija nije obuhvaćena provalom. Sava, Pavle i Jovan Kovačević pobjegli su u šumu da bi izmakli hapšenju. Tada je donesena odluka da Zaim Hadžović, Trebinjac, koji je dotada radio na Cetinju kao krojački radnik, a bio član KPJ, pređe u Trebinje kako ne bismo ostali bez partiskog uticaja u gradu. Dolaskom Zaima Hadžovića u Trebinje formirano je novo par-tisko rukovodstvo čiji je on bio sekretar. U to rukovodstvo, pored -Zaima kao sekretara, ušli su: Asim Zubčević, radnik, Mićo Aleksić, i ja, a malo kasnije i Ivo Vučković, učitelj u Dživaru kraj Trebinja. Već u 1937 godini partiska organizacija Trebinja razvila je svoj rad vrlo -široko, zahvaljujući dolasku druga Tita na čelo naše Partije i likvidaciji l'rakcionaštva.

Skojevska organizacija je u to vrijeme bila politički veoma -aktivna među omladinom. Naročito treba da se pomene uloga učiteljskog udruženja koju je ono odigralo u razvijanju političkog rada i širenja ideja Partije. On_0 je, ustvari, bilo najbolji oslonac naše Partije. U udruženju smo imali nekohko aktivnih učitelja, članova Partije i simpatizera, među kojima i Ivu Vučkovića, njegovu drugaricu, Kinu, Vukosavu Sakotić, Jova Samardžića, Nikolu Barovića i desetinu drugih prosvjetnih radnika. Već 1938 godine rukovodstvo učiteljskim udruženjem preuzimaju članovi KPJ i simpatizeri u svoje ruke. Učitelji su dosta doprinijeli, svojim neumornim političkim i vaspitnim radom, u stvaranju skojevske organizacije i vaspitanju omladine na idejama marksizma i lenjinizma. Zahvaljujući tako širokoj aktivnosti, 3CPJ nije više bila bauk ni u najudaljenijem selu u srezu.

Treba još napomenuti i to da je, zahvaljujući radu naše Partije-, borba u Spaniji bila jako popularna među ljudima u srezu i da je većina naroda bila na strani španskih revolucionarnih snaga. Odlaskorm Ceda Kapora iz Trebinja u Spaniju, španska revolucija je još više dobila u očima omladinaca i drugih ljudi u srezu.

Ovaj period, od 1937 do početka rata, pun je raznih akcija koje je izvodila naša Partija. Cesto su organizovani izleti, sastanci, zborovi i drugi politički skupovi na kojima su istupali i govorili komunisti. Naročito se osjetilo pojačanje u političkoj aktivnosti kad jemeđu nas došao student Miro Popara, koji je tih dana bio partiski rukovodilac u istočnoj Hercegovini. Miro Popara je vrlo brzo stekaougled kod naroda. Sava Kovačević, iako sa ograničenim kretanjem i punih ruku posla u partiskoj organizaciji Crne Gore, nije nikada žalio truda da dođe i da pomogne komunistima u organizovanjupolitičkog rada. Tako je partiska organizacija Trebinja, u to vrijeme, bila vezana za Nikšićki okružni komitet. Veza se prenosila preko šo—fera autobusa, Beća Lazovića i drugih.

Boravak Mire Popare u Trebinju ulieto 1937 aodine doprinio jestvaranju prve organizacije SKOJ-a u gradu, sastavljene uglavnom od' mladih radnika i đaka gimnazije. Skoieviska organizacija je vrlo brzo postala ono živo žarište, koje je odnjegovalo čitavu plejadu mladih i srčanih drugova, koji su, u odlučnim danima teških borbi, neustrašivo ginuli, nesebično žrtvujući svoje mlade živote. Takvi su hilir Mustafa Zubčević, Božo Pejović. Miloš Cučković, Vladimir Dučić, Liubn Bjelica, Zorka Vasković, Pajo Džodžo, Branko Ildć. Ešref Sarailić. Kasim Budalica. Božidar Damjanović, Miloš Kisin. Branko Stijačić,. Branko Kapor, Stjepo Sarenac, Jovo Jovanović i mnogi drugi.

Rad Dragice Pravice, studenta filozofije, i njenog brata Rada. bio je od velike političke koristi u južnim dijelovima, sreza, gdje od njihove pojave naročito jača uticaj komunista.

1939 godine formiran je sreski komitet za srez Trebinjski. Sekretar tog komiteta je bio Zaim Hadžović, a članovi: Asim Zubčević,. Mićo Aleksić, Dragica Pravica, Ivo Vučković i ja. Partiska organizacija stiče sve veću popularnost i ugled u narodu. Brojni porast članova KPJ naročito je došao do izražaja u Dživaru, selu kraj Trebinja i u-Lastvi. U selu Orahovu, poviše same Lastve, formirana je partiska ćelija koju su sačinjavali: Radovan Sakotić, Spiro Mandić i Božo Deretić. Luka Sredanović, đak Učiteljske škole na Cetinju, istjeran je izškole zbog političke djelatnosti i došao u svoje mjesto Lastvu. Njegovo prisustvo, takođe nam je mnogo pomoglo u političkom radu. U muslimanskom zaseoku Zupi, tih dana je došlo do formiranja partiske organizacije u koju su ušli sljedeći članovi: Hazim, Avdo i Hamdija Sehovići. U Aranđelovu je takođe ojačana partiska ćelija sa Miloradom

Gobovićem, a kasnije, 1939 godine, i sa Milivojem Gradincem i Ljubicom Krivokapić.

Kapitulacija stare države zatekla je partisku organizaciju Trebinja spremnu da prihvati i izvrši zadatke koje joj je nova situacija nametala. Naprimjer:

— trebalo je organizovati odbranu i spasavanje naroda koji je bio izložen uništenju od strane ustaških zločinaca;

— kasnije je trebalo spriječiti pokolj muslimanskog i hrvatskog stanovništva od strane četničkih koljača;

— organizovati i dići ustanak protiv okupatora i njegovih slugu, koji je u jednom dijelu našega sreza počeo 13 jula, onda kada je KP' **u** Crnoj Gori podigla ustanak.

Partiska organizacija na slobodnoj teritoriji u toku rata naglo se razvijala i brojno toliko narasla da nije moguće nabrojati koji su sve bili njeni članovi.

Gradski komitet ostao je i dalje u okupiranom Trebinju i razvijao svoju ilegalnu djelatnost pod vj-lo Jteškim uslovima. Sekretar Gradskog komiteta u okupiranom Trebinju« bio je Mustafa Zubčević koji je radio vrlo aktivno sve do provale polovinom 1942 godine, kada je odveden od strane Talijana u logor na Mamuli i tamo zvjerski ubijen.

Polovinom 1942 godine kada su se, pod pritiskom italijansko-četničke ofanzive, povukle partizanske jedinice iz Hercegovine, u Trebmj— skom srezu je ubijeno preko 50 članova Partije. Svi su pali od zločinačke četničke ruke. To je, besumnje, bio vrlo težak udarac za našu Partiju. Među onima koje su četnici strijeljali nalazili su se Dragica Pravica, Rade Pravica, Stevo Bratić i drugi. Ali, i pored tih teških udaraca koje je neprijatelj nanio partiskoj organizaciji u Trebinju, i pored povlačenja partizana iz Hercegovine, na terenu je ostao jedan broj ilegalaca među kojima Todo Kurtović, Jovo Grkavac i drugi, koji su razvili ilegalni rad Partije i stvarali uslove za ponovno širenje ustanka i borbe u trebinjskom kraju. Rezultat toga rada bio je formiranje bataljona »Sloboda«, koji je bio sastavljen od boraca iz trebinjskog i bilećkog kraja. Ovaj bataljon i ilegalci izdržali su velike napore i težak život u neprijateljskom osinjaku do dolaska Desete hercegovačke brigade poslije Bitke na Sutjesci kada je veliki broj Trebinjaca, članova KPJ i drugih rodoljuba, stupio u njene redove.

Vlado ŠEGRT

PRVE USTANIČKE BORBE

Na osnovu t.zv. Rimskog sporazuma sredinom maja 194* talijanske okupacione trupe predaju ustašama svu vlast u Hercegovini. Preuzimanjem vlasti ustaše odmah otpočinju sa pripremama za uništenje srpskog stanovništva. To je bio dio opšteg ustaškog plana o nasilnom mijenjanju etničkog sastava u t.zv. »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj-« po kome je trebalo, pored Jevreja i Cigana, srpski živalj da bude fizički uništen, pokatoličen i protjeran u Srbiju. Po tom planu najveći dio srpskog stanovništva u Hercegovini, u prvom redu u graničnim srezovima prema Crnoj Gori, trebalo je da se fizički uništi. I dok u hrvatskim krajevima ustaše i katolički Kler u narodu raspaljuju mržnju protiv Srba, otvoreno pozivaju na pokolj i obećavaju srpska imanja, dotle u istočnim krajevima grupice domaćih i ustaše-emigranti, od naroda nazvane »lovci«, nastoje da u muslimanskim masama nađu svoja uporišta i održavaju tajne sastanke na kojima razrađuju planove za pokolje. Jedan takav sastanak, održan krajem maja u Gacku, ustaški povjernik za srez završio je riječima: »Posljednji metak u posljednjeg Srbina«.

Krajem maja i početkom juna ustaše počinju da ostvaruju, *voj plan. Sa nesmanjenom žestinom pokolji srpskog življa trajali su do kraja avgusta. Za to vrijeme ubijeno je nekoliko hiljada Srba. Nizaji su se zločini teži i veći jedan od drugoga. U nekim jelima, kao u Zagradcima u Gatačkom srezu, Prebilovcima kod Čapljine, ; Cavšu u Ljubinjskom srezu i drugim, pobijena su i djeca u kolijevci. Ustaše su pljačkale imovinu i međusobno dijelile zemlju pobijenih Srba.

• U iTrebinju je 1 juna ubijeno 13 Srba. Od 2 do 12 juna u Ljubinjskoj opštini vršeni su masovni pokolji. Tako je 200—300 ustaša upalo u sela Rankovce, Kapavicu, Ubosko i Vlahoviće i pohvatalo oko 180 ljudi. Od njih su 143 na zvjerski način ubijena maljevima i bačena u jamu kod Kapavice, dok su ostali uspjeli da pobjegnu. U Nevesinju, prvih dana juna, uhapšeno je oko 50 ljudi, a u selu Udrežnju, 2 juna, ubijeno je 28 seljaka, mahom staraca i žena. U Gatačkom srezu, noću između 4 i 5 juna, ustaše su u selu Koritima pokupile oko 180, a

•sjUtradan, u selu Zagrade} 23 seljaka, pa ih maljevima pòbiìe' i bacile u **Koritsku jamu.**

Ohrabreni početnim uspjesima njemačke vojske u SSSR-u, ustaše krajem juna otpočinju sa još žešćim uništavanjem srpskog življa, posebno su se bacile na progonjenje i ubijanje komunista i naprednih ijudi:

' U selima Popova Polja u Ljubinjskom srezu ustaše su 23 juna 'pohvatale oko dvije stotine ljudi i iste noći bacile u jamu Ržani Do kod sela Koteza. U Nevesinju i selima oko grada, 23 juna, vršena su nova masovna hapšenja i ubistva. U Berkovićima, Stolački srez, izvršen je 25 i 26 juna pokolj nad 260 ljudi. Do kraja avgusta u jame na Vidovom Polju, Poplatu, kod Bivoljeg Brda i Šurmanaca, u Stolackom jSrezu, bačeno je blizu dvije hiljade ljudi. Iz Čapljine i Ljubuškog "mnogi su odvedeni u Opuzen, srez Metković, i tamo ubijeni. Masovna ubistva vršena su u Mostaru i okolnim selima, u Blagaju, Buni, Bijelom "Polju i'drugim.

Iako su očekivali teror okupatora i ustaša, komunisti nisu mogli pretpostaviti da će doći do ovakvog masakrirahja naroda. Zbog toga su i partiskoj organizaciji zadati teški udarci. Naročito je osjetne gubitke imala organizacija u Stolačkom srezu koja je više nego prepolovljena; u Nevesinju jè ubijen jedan član Partije; u Ljubuškom srezu gotovo svi članovi Partije su uhapšeni i podvrgnuti mučenju; u Mostaru je ubijemo nekoliko, a pohapšeno više članova Partije i SKOJ-a: u Trebinju i Gacku neki članovi KPJ privremeno su se sklonili u Crnu Goru i Srbiju i. tako izbjegli ustaškom udaru. Zavedena je najstroža kontrola kretanja na svima drumskim i željezničkim komunikacijama, tako da je bilo vrlo teško održavanje veza Oblasnog komitela KPJ, čije; je sjedište ,bilo u Mostaru, sa partiskim organizacijama na terenu, narpčitp u istočnoj Hercegovini. Gubici u partiskim kadrovima i nemogućnost veza bili su presudni što oblasno partisko rukovodstvo nije uspjelo da neposredno usmjerava prve ustaničke borbe lioje su otpočele već u junu. Međutim, članovi Partije i ljudi bliski njoj, koji su se u to vrijeme nalazili na terenu, samoinicijativno su /se uključili u te borbe i, zahvaljujući njihovoj dotadašnjoj aktivnosti i. držanju u samim borbama, već prvih dana stavili se na čelo ustaničkih masa.

PRVA BORBA

Poslije prvog iznenađenja, trenutne obezglavljenosti i ' straha "zbog pokolja, u" narodu je planuo gnjev protiv okupatora i- ustaša. 'Među srpskim življem zavladalo je opšte ogorčenje i mržnja prema bivšim upravljačima koji su izdali i ostavili narod na cjedilu. Izložen ».pasnosti od potpunog uništenja, narod je jedino- spasonosno rješenje vidio u davanju otpora ustašama. Iako tih prvih dana nije mogao PČe^

kivati nikakvu podršku, daleko od toga da predvidi zbivanja koja će uslijediti stupanjem Sovjetskog Saveza u rat i pozivom CK KPJ na opšti ustanak — narod je krenuo u prve okršaje koji su krajem juna prerasli u zamašne ustaničke borbe u čitavoj istočnoj Hercegovini.

Prva oružana borba otpočela je u Nevesinjskom srezu. Poslije izvršenog pokolja u selu Udrežnju, ustaše su 3 juna krenule na selo Drežanj. Saznavši za to na potstrek nekoliko odvažnih mlađih ljudi, selo se odlučilo na borbu. Šezdeset boraca, većim dijelom naoružanih oružjem koje su dotad sakrivah, pod komandom Obrena Ivkovića, zauzeli su položaje ispod sela, na pravcu kojim su dolazile ustaše^ Prvu pušku na ustaše opalio je dobrovoljac iz prošlog rata Tomo Ivković.[1] Ustaše su bile iznenađene i njihov prvi napad odbijen. Trojica ustaša su ubijena a 4 ranjena. Borba je trajala čitav dan. Stariji ljudi, žene sa djecom, stokom i onim što su mogli da ponesu, povukli su se u planine Ostravicu i Babu. Tek pošto su im prispjela pojačanja iz Nevesinja i kad su upotrijebili dva aviona, ustaše su uspjele da prodru u selo i spale ga.

Otpor Drežnja podigao je borbeni duh naroda u Nevesinjskom. i okolnim srezovima.

BORBE U GATAĆKOM SREZU

Na glas o ustaškim zločinima na Koritskoj jami, a ohrabrent otporom Drežnja, u gatačkim selima Dulići, Danići, Pržine, Stepen i Kazanci diglo se 6 juna oko 150 ljudi i napalo žandarmeriske stanice u Stepenu i Kazancima. Borba se vodila i u toku sjutrašnjeg dana kada je jedna satnija domobrana 7 pohodnog bataljona iz Bileće napala ustanike od pravca Kobilje Glave i udarila im u leđa. Ustanici su ipak uspjeli da zapale obje kasarne i da kod Stepena, na putu Gacko — Bileća, poruše most dug 12 metara. U ovim borbama ustaše su imale 5, a ustanici 2 mrtva.

Na drugoj strani Gacka 7 juna ustaše su krenule na sela koja se graniče sa Crnom Gorom. Došlo je do borbe u kojoj su sa hercegovačkih ustanicima učestvovah i borci iz Pive. Ustaše su bile odbijene, a ustanici su napali i zauzeli žandarmeriske stanice na Jaseniku i u Vrbi. U borbama na Jaseniku ubijene su 4 ustaše, a zaplijenjeno je 12 pušaka i 14 sanduka municije. U kasarni su nađeni maljevi, gvozdene šipke i lanci. Ustaše su to bile pripremile za pretstojeće pokolje naroda. U Vrbi je ubijen 1 ustaša, a zaplijenjene su 4 puške.

Ovakav otpor naroda i pobjede ustanika unijeli su pometnju među ustaše. Zbog toga u sjevernu Hercegovinu dolazi Jure Francetić sa 200 ustaša iz zapadne Hercegovine. Po njegovom naređenju

[1] **Nosilac Karađorđeve zvijezde i »Spomenice 1941«. Umro poslije**-rata.

g juna izvedeno je 20 uhapšenih iz zatvora u Gacku i pobijeno kod Stepena. 17 juna pobijeno je i preostalo stanovništvo iz sela Zagradci.

Dvadeset trećeg juna ustaše su napale sela Stepen i Pržine. **Ustanici** su ih dočekali i razvila se ogorčena borba. Ustaše su imale -4 mrtva i 4 ranjena, a na strani ustanika poginula su dva borca." **Bijesne** zbog gubitaka ustaše su, povlačeći se za Gacko, pohvatale **na** Zbornoj Gomili 25 ljudi i povele sa sobom, a u s . Vrbici dvije porodice od 19 članova zatvorile su u kuću i zapalile.

JUNSKI USTANAK

Poslije uspjeha u prvim okršajima, vijest o stupanju Sovjetskog ^Saveza u rat bila je nov i snažan potsticaj da se krene u još odlučnije borbe. U narodu je zapravo zavladalo uvjerenje da je došao čas da **se** diže u opštu borbu. Već 23 juna naveče sakupilo se na dogovor oko 40 ustanika iz sela Zovi Do i Lukavac u Nevesinjskom srezu. Odlučili su da uzoru napadnu žandarmerisku stanicu u Lukavcu. Preko kurira su o svojoj odluci obavijestili sva okolna sela Nevesinj-•skog, Gatačkog i Bilećkog sreza i pozvali ih da stupe u borbu. Na čelu •ovih ustanika stajao je Dukica Grahovac, jedan od poznatih i ugled-nih ljudi Nevesinja. U toku noći počele su da se pale vatre po vrho-vima brda — na Glogu, Ostrovici, Sniježnici, poviše Zaloma i Biograda To je bio znak da su druga sela primila poruku i da su spremna za fcorbu.

Uzoru 24 juna napadnute su i zauzete žandarmeriske kasarne u Lukavcu i Riljima (Nevesinjski srez). Prilikom zauzimanja kasarne u Lukavcu pronađen je spisak imena okö 250 seljaka iz tog kraja, koje su ustaše namjeravale pohvatati i pobiti. 25 juna zauzeta je ka-sarna u Fojnici (Gatački srez). Istog dana ustanici su napali stanicu Jia Divinu (Bilećki srez) ali su se, poslije intervencije domobrana iz Bileće, morah povući. 27 juna osvojena je kasarna na Krstačama •(Bilećki srez), a 28 u Zmijincu (Trebinjski srez).

Zapovjedništvo 4 oružničke pukovnije iz Sarajeva u izvještaju •upućenom 28 juna zapovjedništvu hrvatskog oružništva u Zagrebu, •obavještava:

»24 lipnja 1941 godine buknuo je ustanak pravoslavnog življa na području krila Bileće, eliminirane stanice Krstače, Rilje, Fojnice, Lukavac i Di-vin. Jadranska divizija je pojačana jedinicama Bosanske divizije. Borbe su u toku a uglavnom se vode na Morinama, kod Gackog i Avtovca, te

' Milan i Spasoje Tepavčević. Kad je u jurišu ustanika Spasoje pao Milan je opalio metak na njegovog ubicu, a ovaj iz mašinke na Milana. Pali su istovremeno. Poslije odbijanja ustaša iz dokumenata ubijenog •utvrdilo se da je to ustaša emigrant Zvonko Pospišil.

duž* ceste Nevesinje — Trusina — Dabar „„.. 37 lipnja t. g. na veče bio je napad na Zmijanac, najvažniju tačku između Trebinja i Vijeće.«'

U ovim borbama poginulo je ili zarobljeno nekoliko desetina žandarma i zaplijenjeno oko 80 pušaka. Ustanici su pustili one zarobljene žandarme koji riisu bili poznati kao ustaše.

NAPAD NA NEVESINJE

Nevesinjski ustanici napali su 24 juna i Nevesinje. U napadu na grad učestvovalo je oko 600 boraca iz' sela Lukavac, Zovi Do, Biograd, Drežanj i Bratač, od kojih 400 s puškama. U juriš na grad ustanici' su krenuli s pjesmom i razvijenim crvenim zastavama. Poslije jačeg otpora ustaša u toku dana ustanici su uspjeli 'da noću udu ü grad. a neprijatelj se povukao u kasarnu i iz nje nastavio da še brani. Međutim, ' ustanici su grad napustili da bi napali neprijatelja koji je nastupao u pomoć opkoljenim ustašama.

Oružnički vod iz NeVesinja 29 juna izvještava oružtiičko zapovjedništvo u Sarajevu:

»24 **lipnja ove godine oko** 4 sata **Srbi stanovnici kotara Nevesinje** po**bunili su se protiv hrvatske vlasti. Nekoliko stotina naoružanih muškaraca napalo je na oružničku postaju Lukavac i Rilje i grad Nevesinje i, pokušali da zauzmu vlast... Grad i oružničku postaju Nevesinje nije uspjelo** pobu**njenicima zauzeti i ako je borba trajala puna četiri dana. Pobunjenici** su **u kotaru presjekli sve telefonske mreže a puteve oštetili i neke** mostove **razrušili.«***

BORBE U BIŠINI I MORINAMA

Nekoliko dana ustanici su **'Vodili** žestoke okršaje sa neprijateljem koji je jakim snagama nadirao od Mostara, Kalinovika i Stoca.

Prvih dana borbi u Bišini i na Malom Veležu potučene su domobranske jedinice koje su iz Mostara krenule u pomoć opkoljenom' Nevesinju. U borbama je poginulo oko 60 i ranjeno 40 neprijateljskih vojnika: uništena su 2 kamiona, a zaplijenjeno je 6 puškomitraijeza i oko 100 pušaka sa dosta municije.

Pod komandom Vula Skoka' ustanici su vodili uspješnu bovbu sa neprijateljem koji je napadao od pravca Kalinovika. O tim borbama u svom izvještaju od 5 jula zapovjedništvo 4 oružničke pukovnije javlja:

[3] **Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (cit. Zbornik...) tom IV, knj. 1, dok. br. 228.**

[4] **Isto, dok. br. 233**

♣ **Ugledan seljak iz sela Jugovići u Nevesinjskoj površi. Hrabro** oo**ginuo u prvom jurišu na ustaške bunkere u selu Mjedeniku 17 aprila 1942.**

I. . ...„»Iz Sarajeva poslana vojska prema Kalinoviku, Ulogu i Plužinama. tinaia je sukob sa pobunjenicima u Morinama, te su 2 satnije kod Plužina *poražene,* zapovjednik bojnik Pavičić poginuo. Ponovo poslan jedan bata- Ijon **prodro je preko Uloga i Morina do Plužina i drži ovu poziciju, koja** dominira **i kontrolira potpuno cestu Nevesinje — Gacko, ite zatvara cestu** Kifino **Selo — Plužine — Ulog — Kalinovik. Vojska iz Nevesinja zaposje-** la **je Kifino Selo.« lm i i ^/,'af>v:**

Pod pritiskom njnogobrojnijeg neprijatelja, rušeći telefonske **linije,** cestu i mostove, ustanici su se 29 juna povukli na liniju Tru- **sina** — Zovi Do — Dražanj —< Koleško.i tu zaposjeli položaje. Pored ostalih, ispod Drežnja porušen; je na rijeci Zovidovki željezni most dugačak oko 100 metara. Time je onemogućen svaki saobraćaj na komunjkaciji Nevesinje — Stolac.

BORBE NA TRUSINI

Borbe koje su na sektoru Divin — Trusina — Sniježnica počele- 24 juna, nastavile su se i početkom iula. Prema daleko većim ustaškim **snagama** ove položaje je držalo oko 150 ustanika pod komandom Dukice Grahovca. U toku borbi na Trusini grupa ustanika iz Dabra i Sitnice u jačini od 400 boraca, predvođena Dušanom Grkom, porušila **je kod** Predolja komunikaciju Stolac — Trusina i Onemogućila: nepri- **jatelju** da dovlači pojačanja od pravca Stoca. Istovremeno grupa usta- **nika** iz Hrguda ,sa Savom Belovićem uništila je telefonsku liniju **prema** Stocu, a 28 juna dočekala jednu domobransku jedinicu koja **je** iz Stoca krenula na Hrgud, razbila je i zaplijenila joj zastavu.

Radi organizovanja borbe protiv ùstahika u Hercegovinu su krajem juna došli podmaršal Lakša i poglavni pobočnik Marijan-Mijo Babić sa grupom ustaških oficira. Kako su se na sektoru Divin — **Trusina** — Sniježnica još uvijek vodile borbe, Mijo Babić sa ustaškim **oficirima** dolazi u Dabar i pravi plan napada na položaje ustanika.

• [1] Ustaše su 3 jula u dva sata poslije podne krenule u napad na **liniji** Sniježnica — Cvjetkov Kuk — Rupari — žand. st. Trusina — Studenci — Straševica — Magunica — Sušnjatica. Na lijevom krilu **ustaških** položaja nalazio se ustaški poručnik Rafael Boban, u sredini **ustaški** nadporučnik Ante Zličarić, poručnik Ante Pejković i Krešo **Togonal,** a na desnom krilu, koje je trebalo da izvrši glavni udar **na** položaje ustanika, bili su Mijo Babić i ustaša emigrant Antun Pod- gorelac. Prijetila je opasnost da razbijanjem položaja ustanika ustaše prodru u planinska sela u kojima se bio sklonio narod i da **ga** unište. Svjesni toga ustanički borci su odlučno dočekali napad neprijatelja. **Na** nekim mjestima borba se vodila prsa u prsa. U takvoj borbi kod **Krivog** Dola oko 4 sata poslije podne ubijen je Mijo Babić, a odmah Poslije njega i Antun Podgorelac. Njihova pogibija i žilav otpor usta-

»lika unijeli **su** pometnju u redove ustaša, pa su se naveče povukli ma polazne položaje.

4 oružnička pukovnija o ovim borbama u jednom izvještaju javlja:

»Teške borbe vode se na sjevernom rubu polja Dabar, na liniji Trusina — Divin, kod kojih borbi je poginuo... g. Marjan Babić" čija je lešina prevežena 4 srpnja t. g. kroz Sarajevo za Zagreb radi ukopa.«[7]

ZAUZIMANJE AVTOVCA

Ustanici Gatačkog sreza i susjednih sela Pive održali su 25 juna zbor u Pustom Polju, a 26 juna u selu Dramešini, na kojima su se dogovorili da napadnu Avtovac, Kulu Fazlagić i Gacko.

Ustanici su 27 juna prišli Avtovcu od pravca Samobora, Lipnika, Jasenika i Miholjača. Ustaške pretstraže bile su isturene južno -od Lipnika, sjeverno od Mulja i istočno od Miholjača. Kad su ustaše primijetile da se vrše pripreme za napad, iz Mostara je doletio jedan avion, mitraljirao i bacao bombe na ustanike. Istog dana u blizini Meke Grude (Bilećki srez) napadnut je jedan kamion s talijanskom vojskom, koji je išao od Bileće za Gacko.

Avtovac je napadalo 300 naoružanih ustanika. Zauzeli su ga 28 juna naveče, iako je bio utvrđen i dobro branjen. U borbama su ustanici imali 6 mrtvih.

Zapovjedništvo 4 oružničke pukovnije izvještava o napadu na -Avtovac:

»28 lipnja Avtovac napadnut. U borbama na 28 lipnja oboren je jedan -avion, dva avijatičara koji su se sa njega spasila došli su 29. VI. u Bileću.«*

Detaljnije o borbama na Avtovcu vidi se iz jednog drugog izvještaja u kome piše:

»28 lipnja t. g. u 4 sata u jutro pobunjenici navaljuju na mjesto Avtovac. Avtovac brani 200 vojnika sa vrlo slabim naoružanjem kao i oko 50 mještana. Sam napad bio je brižno pripremljen... Napadači su u početku imali nešto uspjeha, jer su iznenadno napali, međutim kad su se naši snašli bili su napadači malo potisnuti i do večera je tako trajala poziciska borba. Prema procjeni napadača je bilo oko 1500, od toga oko 1000 sa .puškama. Istoga dana na večer oko 11 sati pod okriljem noći napali su u masama Avtovac te ga osvojili. U borbama oko Avtovca poginulo je

° Povodom smrti Mije Babica u t. zv. »Nezavisnoj državi Hrvatskoj« proglašena je trodnevna žalost.

[7] **Zbornik IV/1 dok. br. 234.**

' Isto, dok. br. 231.

5 vojnika **dok je 12 ranjeno, jedan časnik je ranjen, nadalje je poginulo 30 mještana iz Avtovca i Mulja.«"**

Na zborovima u Pustom Polju i Dramešini ustanici su se dogovorili da se prilikom napada ne dozvoli ubijanje neboračkog stanovništva i vršenje pljačke. Međutim, potstrekavani od velikosrpskih elemenata, bivšeg gardiskog poručnika Milorada Popovića,[10] popa Radojice Perišića[11] i drugih, jedan dio ustanika poveo se za njima. Pa ipak, ustanici iz sela Samobora i Lipnika, u kojima je Partija imala uticaja. kao i mnogi razboriti seljaci iz drugih sela, nisu se dah zavesti i prilikom napada držali su se zaključka sa zbora.

Zbog nedovoljne organizovanosti ustanika nije došlo do napada na Kulu Fazlagić i Gacko.

BORBE U LJUBOMIRU

Poslije zauzimanja stanice na Zmijincu ustanici su kod **škole** u Ljubomiru napali jedno odjeljenje žandarma. Krilni zapovjednik •iz **Bileće** izvještava 28 juna o ovom sukobu:

»Jedno odjeljenje oružnika iz Trebinja poslano danas u tri sata u **po**<moć **oružnicima opkoljenim na postaji Zmijanac, ali je** bilo **na putu** kod sela **Ljubomira napadnuto od pobunjenika i prisiljeno da se povuče** u školu u **Ljubomiru, odakle je cijeli dan borilo se sa napadačima. Danas** u 18,30 sati **upućena im je potrebna pomoć od vojske iz Trebinja, borba je još** vi toku **i ishod iste je nepoznat.«**[11']

U ovoj borbi poginuo je jedan žandarm.

Komandant 10 pohodnog bataljona iz Trebinja 30 juna izvještava <, daljem toku ove borbe:

»Uputio sam pedeset domobrana sa dva časnika i dvije strojne puške sa **zadatkom da oslobode opkoljene oružnike u Ljubomiru kod škole. Došavši sa automobilima južno od Gradine — (745), istočno od s. Moska** koje **se nalazi na drumu Trebinje — Bileće otvorena je na taj odred** jaka **puščana vatra sa pomenutog brda i okolnih visova. Domobrani su poska-&ali iz automobila i otvorili vatru, ali usljed opasnosti da budu opkoljeni** i **spuštanja mraka, isti su se polako pod vatrom povlačili napuštajući** dva **automobila sa kojima su se dovezli... Bilo je oko 100 pobunjenika naoružanih sa puškama koji su se spuštali ka krilima i ka automobilima ... 28**

[0] Isto, dok. br. 236.

" Organizator četništva u sjevernoj Hercegovini, docnije komandant zv. četničkog korpusa. Poginuo 1945 u povlačenju sa Nijemcima.

[11] Za čitavo vrijeme rata saradnik okupatora. Nestao 1945 u Dovlačenju sa Nijemcima.

" Zbornik, dok. br. 230.

***v.* veće poslao sam pojačanje još jedan vod i dvije strojne puške sa zadatkom da prije zore obezbjedi Talijanima slobodan prolaz od Trebinja za, Bileću, a zatim da krene Ljubomiru radi oslobođenja opkoljenih.«**[13]

ZBJEGOVI

Zabrinuti razvojem događaja Talijani krajem juna upućuju w Hercegovinu diviziju »Marke«. Divizija je zaposjela garnizone i to: 56-ti puk Mostar, 55-ti Trebinje, a 40 i 49 bataljon crnih košulja Gacko i Avtovac, i vršila obezbjeđenje komunikacija. Uz njihovu pomoć ustaše su privremeno uspjele da zadrže vlast u istočnoj Hercegovini, ali poljuljana ona će se potpuno raspasti u borbama koje su, ponovo počele drugom polovinom avgusta.

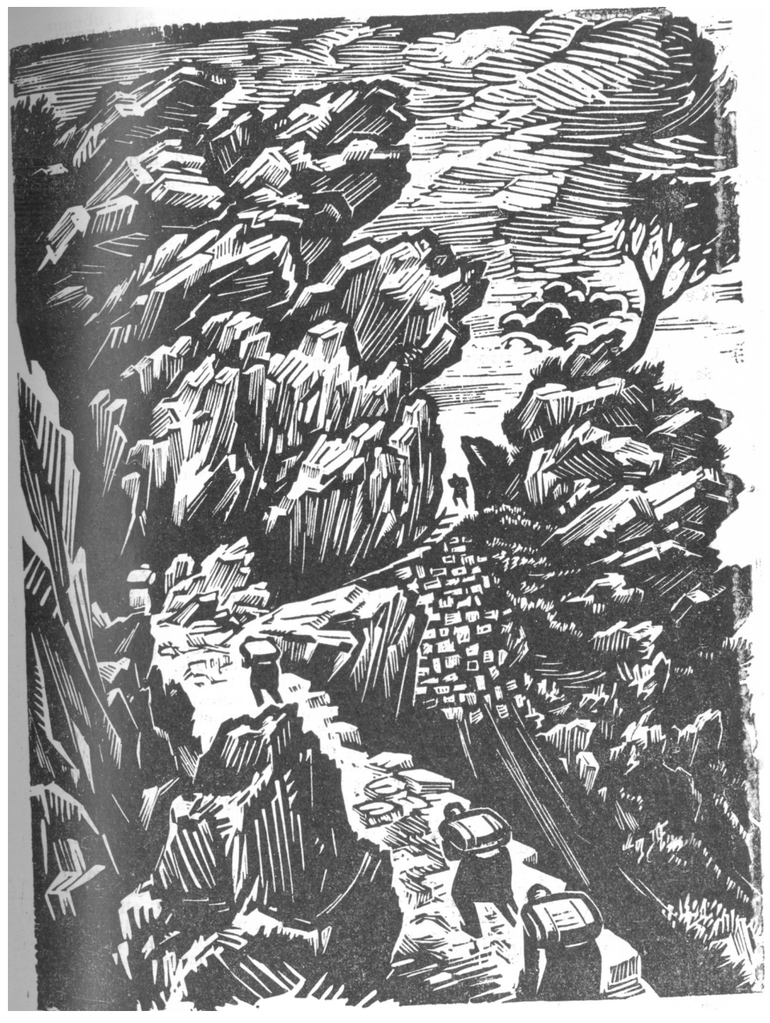
Junskim ustaničkim borbama, na pitanju daljeg vođenja započetih borbi i stava prema muslimanskom življu, počela su prva razmimoilaženja sa velikosrpskim elementima i raznim kortešima bivših režima, koji su docnije zaplivali u izdaju i otvorenu saradnju s okupatorom.

Ti elementi su bili nemoćni da spriječe ustanak, ali im je odmah bilo jasno da borba ustanika ide putem kojim oni ne žele. Iako ustanak nije organizovano pripremljen, sama borba je na čelo ustanika izbacila ljude koji su bili bliski komunistima i isticali svojom borbenošću i vjerom u uspjeh te borbe. Ti ljudi su u nastupajućim danima bili glavni oslonac Partije u daljem razvoju Narodno-oslobodilačke borbe i privođenju ustaničkih masa na pozicije te borb?.•.

Nastojeći da borbu protiv ustaša pretstave kao borbu protiv »Turaka« koji ugrožavaju opstanak srpskog življa, velikosrpski elementi htjeli su da pokažu svoju lojalnost prema novoj vlasti i okupatoru. Govoreći da se »šut sa rogatim ne može boriti«, da »još nije vrijeme« i da »treba sačuvati srpske glave«, Petar Samardžić[14] vodi pregovore sa domobranskim pukovnikom Ivanom Simićem, a Marko. Popović[15] se povezuje s talijanskim okupatorom u Gacku. O ovim. pregovorima zapovjedništvo 4 oružničke pukovnije izvještava:

»30 lipnja t. g. proglašen je prijeki sud za cijeli pobunjeni kraj Hercegovine i stanovništvo pozvano da položi oružje... Pobunjenici dobili rok. do 2 srpnja t, g. 16 sati, te se istodobno vodili pregovori radi. predaje (podvukao — S. Š.). Ovi pregovori ostali bez uspjeha.«[3]

" Isto, dok. br. 232.
[14] Korteš Zemljoradničke stranke, docnije četnički »vojvoda«. Po slije rata ubijen kao odmetnik.
[16] Posjednik. Uhvaćen 1944 i zbog zločina u toku rata onđer. nEs sinrt vješanjem. Na tražen.ie naroda javno obješen u Gacku.
" Zbornik, dok. br. 234.

VODONOSE

Najveći dio srpskog stanovništva napustio je svoja sela i povukao se u planine. Veliki zbjegovi naroda bili su u planinama Babi i Sniježnici (Nevesinjski srez), Lebršniku (Gatački srez), Sitnici i Viduši (Bileći srez), Bijeloj Gori i Bobanima (Trebinjski srez), u Iliji (Ljubinjski srez), na Hrgudu (Stolački srez). Neki od ovih zbjegova brojali su do petnaest hiljada ljudi, žena i djece. Slabo ili nikako vojnički organizovani. ali riješeni da nastave borbu, ustanici su se povukli pred nadmoćnijim neprijateljem i zauzeli odbranbene položaje na prilazima u zbjegove.

ORGANIZOVANJE ČETA NARODNE VOJSKE

U zbjegovima su samoniklo počele da se stvaraju seoske čete narodne vojske, koje su obuhvatale sve sposobne borce jednog sela. Cete su nosile naziv svog sela, a za komandire birani su ljudi koji su se isticali hrabrošću i odlučnošću.

I

U odbrani golih života od okupatorskih četa i njihovih agenata ustaša, narod u Hercegovini se organizovao sam, okupljajući se u čete, kao jedine narodne organizacije. Sve što je spremno ma na koji način — diglo se da se bori za slobodu.

Cete su bile opštenarodne vojne organizacije, to je bila, takoreći, opšta mobilizacija u koju su morali ući i oni koji nisu sami htjeli da se bore."

Dolaskom iz Mostara u istočnu Hercegovinu člana Oblasnog komiteta KPJ Mire Popare" i poslije povezivanja partiskih organizacija, rad partiskih aktivista usmjeren je na formiranje četa tamo gdje ih još nije bilo, na njihovo objedinjavanje pod zajedničku ko-

[17] Iz izvještaja Uglješe Danilovića upućenog 17 septembra 1941 Svetozaru Vukmanoviću — Tempu. Zbornik, IV/1 dok. br. 204.

[ih] Kada su 24 juna otpočele ustanicke borbe u istočnoj Hercegovini o njima je Oblasni komitet odmah obavijestio Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu čije se sjedište nalazilo u Sarajevu. Povodom nastale situacije u Hercegovini PK je održao sastanak, dao uputstva za rad Oblasnog komiteta, a jednog člana uputio da o događajima obavijesti <JK KPJ. Po odluci OK u istočnu Hercegovinu hitno je trebalo da se prebace Miro Popara, Savo Medan (tada rukovodilac vojnog komiteta) i Života Neimarović sa zadatkom da uz pomoć tamošnjih partiskih organizacija vojnički organizuju i dalje usmjeravaju borbu ustanika. Međutim, njihov pokušaj da se krajem juna prebace u istočnu Hercegovinu nije uspio. Oni su noću krenuli iz Mostara, ali kako nisu znali put, zalutali su u planini Veležu. Zbog opasnosti od ustaških zasjeda i patrola morali su se vratiti u Mostar. Noću 17 jula iz Mostara je krenula naoružana grupa od 21 komuniste, među kojima sekretar i dva člana Oblasnog komiteta, ali su 18 jula u planini Veležu dočekani od ustaša i poslije borbe bili prisiljeni da otstupe i vrate se u Mostar. Kako ni ovaj pokušaj nije uspio, Miro Popara je u drugoj polovini jula ilegalno vozom preko Trebinja izašao u Bileći srez.

jtiandu i [na] organizovanje zbjegova. U većini sela čete su formirane do kraja Gdje su partiske organizacije bile jače, kao u Bilećkom «rezu. u komande četa, pored komandira, birani su i narodni povjerenici (prvobitni naziv za političkog komesara), ili su unutar čeui orpanizovani gerilski odredi kao što je bio slučaj u Trebinjskoni **srezu.**

FORMIRANJE ŠTABA NARODNE VOJSKE ZA BILEĆKI SREZ

Drugog avgusta održan je sastanak komandi četa iz Bilećkog sreza u selu Baljcima. Na sastanku je bilo prisutno oko 40 pretstavnika. O političkoj situaciji i potrebi organizovanja zbjegova i četa narodne vojske govorio je Radovan Papić. Pošto je ukazano na potrebu objedinjavanja četa pod jednu komandu, usvojen je prijedlog da se izabere štab za Bilećki srez, koji će biti pod rukovodstvom Oblasnog štaba za Hercegovinu. Za komandanta je izabran Radovan Milićević," a za narodnog povjerenika Radovan Papić. Za sjedište štaba određeni su Baljci. Donesena je odluka da štab, pored rukovođenja četama 'i slučaju ustaškog napada na zbjegove, izvrši potrebne organizacione pripreme kako bi se što prije prešlo u napad na neprijatelja.

Na ovom sastanku je došlo do razmimoilaženja s manjom grupom šovinističkih elemenata, među kojima se naročito isticao bivši jugoslovenski poručnik Jovan Mišelić.[20] Svjesni da se formiranjem ovog štaba stvaraju uslovi za organizovanu borbu ustanika, a samim tim da još više raste uticaj Partije na mase, oni su pokušali da razbiju sastanak osporavajući novoizabranom štabu pravo da rukovodi i komanduje seoskim četama, odnosno zastupajući mišljenje da je njegova uloga samo u međusobnom povezivanju i obavještavanju četa. Njihov je stav bio: protiv okupatora se ne treba boriti, a ustašama i domobranskoj vojsci suprotstaviti se samo ako pođu u napad na zbjegove. Htjeli su da borbu ustanika svedu na međusobno obračunavanje Srba i domaćih muslimana. U početku se mislilo da se radi o ljudima koji ne mogu da shvate da su na pogrešnom putu, pa je štab sazvao još jedan sastanak u cilju njihovog pridobijanja za zajedničku borbu. Ovom sastanku je prisustvovao i Miro Popara. Međutim, oni su i dalje zadržali svoj raniji stav.

CETE NARODNE VOJSKE U NEVESINJSKOM SREZU

Prvih dana jula, poslije formiranja čete u s. Lukavcu, u kojoj je za komandira izabran Dukica Grahovac, u Nevesinjskom srezu

" Seljak iz s. Zvijerine. Kao pozadinskog radnika uhvatili ga i ubili četnici 1943.

" Ubijen u Kifinom Selu 19/20 fobruara 1942 prilikom napada 1 udarnog bataljona na četnički štab majora Boška Todorovića.

formirane su seoske čete: u Drežnju sa komandirom Veljkom Ivkovićem, u s. Zovi Do sa komandnom Dokom Pašajlićem, u s. Odžaku komandirom Dragom Papićem, i Bišinska grupa sa komandirom Dušanom Brstinom u kojoj su bili borci iz Biograda, Udrežnja, Rabine, Zuberina i nekih sela Nevesinjskog Polja. I u ovom su srezu partiski aktivisti (Brano Kovačevič, Milenko Sotra i drugi), u svom rade na povezivanju četa i ponovnom oživljavanju ustaničkih borbi naišli na otpor velikosrpskih elemenata. Vršeni su pokušaji da se ovi pridobiju za borbu, pa su u tom cilju vođeni razgovori sa Petrom Samardžićem, Jovanom DragojićenV' i još nekoliko drugih. Oni su za "sebe trvdili da su »komunisti«, ali da su i za kralja; bili sii za to »da se čeka«, da se ne vode nikakve borbe sa domobranima i talijanskom okupatorskom vojskom, a sa ustašama samo u slučaju ako napadnu na zbjegove. Sto se veći broj četa vezivao za štab u Lukavcu, to su ; se i ovi elementi otvorenije suprotstavljah partiskim aktivistima. Na skupu održanom 10 avgusta više s. Gornji Drežanj oni su istupili protiv komunista i izjasnili se protiv ponovnog otpočinjanja borbi. "Njihovo držanje bilo je raskrinkano i zbog negodovanja prisutnog naroda morali su da napuste skup. To je bila značajna politička pobjeda nad velikosrpskim elementima koji su u ovom srezu ozbiljno kočili rad na organizovanju četa i podizanju borbenog duha među ustanicima. Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu izdaje polovinom avgusta letak upućen Srbima Nevesinjskog sreza. U njemu se •govori o rukovodećoj ulozi KPJ u organizovanju oružane borbe, o 'bratstvu sa Hrvatima i muslimanima kao uslovu uspjeha oslobodilačke boi be, a na kraju se ukazuje na pojedine pripadnike dotadašnjih građanskih stranaka, koji se narodu pretstavljaju kao tobožnji komunisti, iako je njihov stav prema oslobodilačkoj borbi suprotan stavu Komunističke partije (Petar Samardžić i drugi).

- **ZBJEG ILIJA**

U s. Drapičima održan je .17 avgusta sastanak uglednih ljudi iz zbjega Ilije. U ovu se planinu sklonio Veći dio naroda iz Ljubinjskog i dijelom iz Trebinjskog i Stolačkog sreza. Zbjeg su dotada obezbjedivale straže, ali nije postojala čvršća vojnička organizacija. Na sastanku je odlučeno da se formiraju čete i izvršen je izbor komandira eeta. Izabrana je i komanda zbjega: za komandanta Obren Drašković,"' a za narodnog povjerenika Slobodan Sakota. Kao sjedište komande

Pristalica Zemliorr.dničke stranke, doeniie jedan od organizatora četništva u sjevernoj Hercegovini. Nestao 1945 godine prilikom povlačenja okupatora iz naše zemlje.

-- Posjednik iz s. Vlasača. U početku se vezao za oslobodilački pokret, docnije eksponent dr Novice Kraljevića, istaknutog saradnika Talijana i organizatora četništva u Trebinjskom srezu. Zbog izdajničkog rada strijeljan 1942.

određeno je s. Turica. Odlučeno je da komanda zbjega ima svoj štambilj [sa] petokrakom zvijezdom, srpom i čekićem. (U zbjegu, na najvišem vrhu planine, vila se crvena zastava; ustaški avioni nekoliko puta su bombardovali i mitraljirali ovaj vrh.)

Na sastanku je pretresano pitanje unutrašnje organizacije zbjega. što je bilo ozbiljan problem i u drugim zbjegovima. Napuštajući svoje domove i sklanjajući se od ustaša u planine, narod je sa sobom ponio samo najnužnije. Mnogi su bježali spasavajući samo gole živots. Pored stalne opasnosti od upada ustaša, osjećala se oskudica i u hrani, a na mnogim mjestima još više u vodi. Trebalo je na neki način pristupiti otklanjanju tih teškoća. Na sastanku je zaključeno da svako selo izabere seoski odbor koji će se brinuti za smještaj, ishranu i druge potrebe izbjeglog naroda svog sela. Iako ovi seoski odbori nisu u svemu imali karakter docnijih narodnooslobodilačkih odbora, oni se ipak mogu smatrati začecima narodne vlasti u Hercegovini. Izabran je i sud zbjega koji je rješavao sve međusobne sporove, sudio za kradu. pokušaj špijunaže, dezerterstvo i drugo.

Komanda zbjega uputila je proglas »narodu zbjega Ilija« u kome ga upoznaje sa organizacijom zbjega, a u kome se pored ostalog kaže:

»Braćo i sestre, borci narodno-oslobodilačke vojske, drugovi!

Mi se danas nalazimo u zbjegu, gdje smo se sklonili sa svojim porodicama ispred divljačke ustaške horde, koja je na čelu sa krvnikom i slugom Kitlera i Musolinija — Antom Pavelićem stavila sebi u zadatak da "uništi narod srpski... Između nas i ubojica ustaša, koji su okrvavili svoje ruke ubijajući i bacajući u jame naše najmilije — nema i ne može da dođe do pomirenja. Borba je počela i ta se borba mora da vodi do potpunog uništenja tih tlačitelja poštenog i radnog naroda srpskog, kao i tlačitelja hrvatske i muslimanske sirotinje. U toj borbi za nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu na našoj strani nalazi se pošteni i radni narod cijelog svijeta. U toj borbi na našoj strani nalazi se nepobjediva Crvena armija koja nemilosrdno i herojskom borbom uništava Hitlerove porobljivačke armije.

Braćo i sestre!

Prisiljeni da se sklonimo u zbjeg između nas više nema i ne smije da postoji raziike. Sve ono što nas je ranije razdvajalo, sve međusobne zađevice, zavist, sve to mora da iščezne pred današnjom opasnošću u kojoj se nalazimo. Svako od nas mora da bude svjestan da samo slogom možemo izvojevati pobjedu nad našim neprijateljima — fašistima i ustašama. Zato se svi zakunimo na vjernost bratskoj slozi koja treba da vlada u našem zbjegu. Rušitelji te sloge neka znaju da će im narod nemilosrdno suditi.

Borci narodno-oslobodilačke vojske!

Nikada se sloboda nije izvojevala bez borbe najboljih narodnih sinoda. Ni mi slobodu nećemo izvojevati na drugi način. I ne može biti veća

Cast za pravog narodnog sina nego se boriti s puškom u ruci protiv neprijatelja svojih. Zato se zakunimo na vjernost narodno-oslobodilačkoj borbi u kojoj ni živote svoje nećemo žaliti. Kukavice i izdajice čeka sramna smrt kao i neprijatelja.

Drugovi !

Vi koji ste još i ranije — dok ova nesreća nije zadesila naš narod — ukazivali kojim putem treba da se pođe, kako da izvojuje slobodu i socijalnu pravdu radni narod, u ovim najtežim i najsudbonosnijim trenucima morate svojom sviješću i hrabrošću služiti za primjer svima.

Zato se zakunimo na vjernost borbi radnog naroda, zakunimo se d& nećemo dozvoliti da dođe do bratoubilačke borbe naroda srpskog sa hrvatskom i muslimanskom sirotinjom.«"

U sjedištu komande zbjega 24 avgusta komandiri četa, vodnici, seoski odbornici i članovi suda na svečan način su položili zakletvu/ narodu.

Još krajem jula je na sličan način organizovan zbjeg u Bobanima, gdje se sklonio narod iz južnog dijela Popova Polja. U komandu zbjega izabrani su Anđelko Ivanišević i Simo Božić.

PRVA PARTIZANSKA ČETA

U Trebinjskom srezu veliki zbjeg nalazio se u Bijeloj Gori„ **gdie** se sklonio narod iz opština Lastve i Zubaca.

Iz Trebinja je noću 19 juna krenulo oko 450 ustaša jednom kolonom preko Zubaca, a drugom preko Lastve, s namjerom da prodrui u zbjeg. Ustanici su 20 juna na Begovim Koritima dočekali obje ove kolone. Otpočela je borba koja je trajala do poslije podne kada su se ustaše povukle u Trebinje. Na strani ustaša bilo je nekoliko mrtvih i ranjenih.

Uoči 13 jula sastanku u Bojanju Brdu, poviše Grahova, n'A kome je pod rukovodstvom Save Kovačevića razrađen plan za napadi na talijanske garnizone u Grahovu i Vilusima, prisustvovali su i pretstavnici ustanika iz Bijele Gore. U borbama koje su poslije toga uslijedile ustanici iz ovoga zbjega porušili su na više mjesta komunikaciju Trebinje — Lastva — Vilusi i tim pravcem sprečavali nadiranje talijanske vojske prema Crnoj Gori. Od manjih gerilskih grupa koje su postojale unutar četa narodne vojske, krajem avgusta u ovom? zbjegu formirana je prva gerilska četa. Za komandira čete izabran je Manojlo — Majo Benderać, a za političkog delegata (jedan od? prvobitnih naziva za političkog komesara) Vlado Šegrt. To je bila prva partizanska četa formirana u Hercegovini.

" Institut za oroučavanje istorije radničkog pokreta, Sarajevo —- tfokumenat nije regristrovan

NARODNO VIJEĆE I ŠTAB NACIONALNOOSLOBODILAÒKE VOJSKE SREZA GATAČKOG

Dvadeset petog avgusta u Gatački srez dolaze iz Crne Gore Radoje **Dakie,** Krsto Popivoda i Veljko Zeković sa jednim gerilskim odredom odi oko 100 boraca. Odred je bio čvrsto organizovana i dobro naoružana: jedinica (sa dva teška mitraljeza i 4 puškomitraljeza), tako da je njegovo prisustvo znatno doprinijelo dizanju morala kod ustanika, ubrzalo učvršćivanje seoskih četa i umnogome ojačalo uticaj Partije.. **Partiski** aktiv u srezu, kojim je rukovodio Luka Nenezić,[24] radio ie na učvršćivanju i povezivanju seoskih četa, ali je stalno nailazio na otpor velikosrpskih elemenata koji su bili povezani sa federalistima i drugim reakcionarima graničnog dijela Crne Gore. Neposredno podolasku odreda obrazovano je Narodno vijeće **i** formiran Stab nacionalnooslobodilačke vojske Sreza gatačkog. U štab je trebalo da uđe* i Milorad Popović koji je imao uticaj na jedan dio ustanika iz gornjih* gatačkih sela, ali je on to odlučno odbio s obrazloženjem da se zaklao-kralju i da ne želi da bude u štabu u kome se nalaze komunisti. Riječima je izražavao spremnost za zajedničku bobru protiv ustaša, ali-se protivio svakoj borbi protiv okupatora. Međutim, kad je početkom, septembra organizovan napad na ustaše u Gacku, Milorad Popović i grupa velikosrpskih reakcionara otvoreno su sabotirah borbu.

Narodno vijeće, u kome je bilo 16 pretstavnika svih sela Gatačkog sreza, i Stab nacionalnooslobodilačke vojske uputili su 10 septembra »proglas narodu sreza Gatačkog« u kome se kaže:

»Narodno vijeće slobodno izabranih pretstavnika svih srpskih sela zajedno sa štabom nacionalnooslobodilačke vojske sreza gatačkog razmotrilo je opštu situaciju, kao i situaciju srpskog življa u gatačkom srezu. Prilikom toga razmatranja utvrđeno je da je položaj Srba veoma težak, da **su njihovi životi, životi njihovih žena i djece ugroženi od fašističkih-razbojnika i njihovih pomagača.**

Na osnovu gornje konstatacije riješeno je: da cjelokupni srpski živalj u zajednici sa svim dobronamjernim i poštenim ljudima ma kojojvjeri i narodnosti pripadali, stupi u odlučnu borbu protiv tih fašističkih-hordi i njihovih pomagača Pavelićeve frankovačke bande... Vijeće je konstatovalo da je ova borba pravedna, borba nacionalno oslobodilačkog karaktera od fašističkog jarma. Osim toga vijeće je svjesno da ova borba, nije usamljena, nego ulazi u sastav opšte borbe svih slovenskih naroda, na čiju je slobodu napao međunarodni fašizam. Ona se dakle uključuje u sastav velike oslobodilačke borbe, koju danas vodi Sovjetska Rusija uz po **moć Engleske, Amerike i Kine kao i svih porobljenih naroda. Vijeće narodnog pretstavništva i štab nacionalno oslobodilačkih trupa su uvjereni** u **neophodnost te borbe kao i u sigurnu pobjedu...**

" Profesor iz Podgorice. Poginuo 4 januara 1942 u s. Bodežištu.

Poslije svih ovih razmatranja donesene su odluke po organizacionim pitanjima u ovom srezu:

1) Odbor narodnih pretstavnika zajedno sa štabom nacionalno oslobodilačke vojske je jedini mjerodavni faktor po svim pitanjima i akcijama, koje se pokreću na teritoriji sreza.

2) Vojničku organizaciju na teritoriji sreza izvešće Štab nacionalno oslobodilačke vojske u zajednici s pretstavnicima sela, ukoliko to do sada nije učinjeno, i

3) Formiran je narodni sud, koji ima da sudi po svim javnopravnim prestupima na teritoriji sreza gatačkog, kao: nepokoravanje opštim odlukama, nevršenje vojničkih dužnosti, za djela sabotaže nacionalno oslobodilačke borbe, prenošenja lažnih vijesti, špijunaže itd. Po manjim krivicama donosi presudu seosko vijeće. Za članove narodnog suda su izabrani od Narodnog vijeća sedam ljudi a od strane narodne vojske dva čovjeka...

Na vijeću su utvrđene i glavne smjernice nacionalno oslobodilačke borbe:

a) Borba koju vodi srpski živalj u Hercegovini je... nacionalno oslobodilačka i istoriski opravdana.

b) Ona nema za cilj uništenje jednog naroda ili pripadnika jedne vjere, kako to žele da prikažu fašistički propagatori i njihove sluge Pavelićevi agenti.

c) Naprotiv, borci za nacionalno oslobođenje su spremni da pregovaraju sa svakim onim, bez obzira na vjeru i narodnost, koji ne pripada nikakvoj bandi fašističkih zlikovaca, niti je pripadao, sa svakim onim koji nije svoje ruke umrljao u krvi nevinih ljudi.

d) U datom smislu Vijeće sa štabom narodne vojske je odlučilo:

1) Da se zabrani svako zlostavljanje neboračkog stanovništva (žena, djece i staraca) na zauzetim teritorijama od fašističko-ustaških bandi.

2) Da se sačuvaju i poštede od paljevina i ruševina sve javne zgrade kao privatne kuće, bez obzira kome one pripadale.

3) Da se zabrani pljačkanje i raznošenje na svoju ruku privatnih ,i javnih dobara, koji su potrebni za obezbjeđenje potreba narodne vojske.

4) Da se ni jedan neprijateljski vojnik, koji se preda bez otpora, ne smije ubiti, nego se ima uputiti komandi narodne vojske, koja će ih predati narodnom sudu, a ovaj će izricati presudu savjesno i nepristrasno. Stavlja se do znanja svakom vojniku neprijateljske vojske da se ne boji izaći pred taj sud, samo ako nije učesnik ili pomagač u zločinskim djelima izvršenim nad nevinim stanovništvom.

U vezi s gornjim Vijeće zajedno sa Štabom narodne vojske osuđuje sve rđave postupke pojedinaca i grupa, koji su se odigrali u Bileći i ostalim krajevima oduzetim od ustaša, nad nevinim stanovništvom...

Pošteni građani sela i varoši, napredna omladino, žene i djeco, bez razlike na vjeru i narodnost, prilazite ovoj borbi da bi u zajednici sa veli-

Kim narodima Rusije, Engleske, Amerike i Kine, kao i svim potlačenim narodima uništili ovo teško zlo današnjice.«?[5]

Proglas su potpisali svi izabrani narodni pretstavnici i politick: "komesar Štaba nacionalnooslobodilačke vojske Gatačkog sreza.

Do kraja avgusta u svim srezovima istočne Hercegovine uglavnom je ostvareno organizovano i jedinstveno rukovođenje , četama, odnosno povezivanje sreskih štabova sa oblasnim vojnim štabom. „

PRIVREMENO ZATIŠJE

Pošto je ostao bez ikakvog rezultata poduhvat podmaršala Lakše — koji je, dolaskom u Mostar 30 juna, preuzeo vojnu komandu, proglasio prijeki sud i pozvao ustanike na predaju oružja — ustaše su, -pod zaštitom talijanske vojske, ubrzano pristupile sredivanjü svojih snaga. Izvršeno je popunjavanje i formiranje novih jedinica[0]'domobranskog Jadranskog diviziskog područja, ojačane su oružničke postaje i formirana ustaška seoska milicija, t.zv. divlje ustaše. Krajem jula "talijanske jedinice se ponovo povlače iz istočne Hercegovine i 's^u vlast predaju ustašama. U to vrijeme, pod zapovjedništvom Jadranskog diviziskog područja i njemu potčinjenog zapovjedništva Nevesinjske gromade nalazile su se u ovom dijelu HertìegóVihe u punom sastavu 13 i 14 pješačka pukovnija, dijelovi 15, 7, 8 i 1 pješačke pukovnije i jedna bqjn^ Y°j[ne] krajine.

Iako su tadašnje ustaške snage bile dajekb brojnije nego . orir u junskim danima, ipak sp, teško Odlučivale da napadnu ustanike. Ukoliko su to i činile, pokušaji su se završili[1] neuspjehom. Prilikom pokušaja 2 avgusta da preko Vardišta od pravca Starog Slana (na komunikaciji Trebinje -— Ljubinje) prodru u zbjeg u Viduši, pretrpjele su ozbiljne gubitke. U đocnijem napadu od pravca Trebinja, Ljubinja i sela Moska, uz upotrebu artiljerije, uspjelo je ustašama'' da se sa nekim dijelovima probiju do Zmijanca, ali su u protivnapadu 'odbačene uz gubitke. U povlačenju ustaše su popalile nekoliko sela, a iz •s. Grbeša odvele su 28 ljudi (koje su kasnije pobile kod Čapljine). Moral i borbenost domobranskih jedinica, koje su u vecihr sačinjavah mobilisani seljaci iž Hrvatskog Zagorja, bili su vrlo slabi.

Koliko su se ustaše osjećale nesigurnim vidi se i iz jednog izvještaja zapovjednika 4 oružničke pukovnije upućenog. ,6 avgusta, ministru unutrašnjih poslova Andriji Artukoviću:

»...svakodnevno pojedine bande, sastavljene od naoružanih seljaka, pod **voćstvom iskusnih vođa, napadaju na pojedina hrvatska sela, oružničke postaje, željezničke pruge, telegrafske i telefonske linije, itd. Ove bande operiraju na području kotareva Bileća, Gacko, Nevesinje, Ljubinje i Trebinje ...** [1]

" Arhiv CK SK BiH, dok. br. 146'IX.

… nije se ništa učinilo, a niti je pokušavano … da se Srbi vežu us novoosnovanu državu. Umjesto da se pristupilo otvorenoj borbi sa pobunjenicima, tj. sa onima koji su se digli na ustanak, pristupilo se uništavanju njihovih porodica, pljačci i tome slično, što je imalo za posljedicu, da je otpor bivao sve žešći… «'"

Da bi se na neki način održala ustaška vlast, zapovjednik oružničke pukovnije, mjesto prijekih sudova, klanja i pljačke, u istom dokumentu predlaže da se proglasi opšta amnestija, zabrani praksa uzimanja i ubijanja talaca, »ustaše u pogledu upotrebe u javnosigurnosnoj službi stave isključivo pod zapovjedništvo oružništva, jer oni kao mladi i neiskusni ljudi, često učine i više nego što to zahtjeva potreba«, a »vlastima bez razlike narediti da svoje dužnosti vrše tačno po zakonu i u tome pogledu ne prave nikakve razlike između pučanstva jedne ili druge vjere«. Sigurno je da bi ovakvu politiku ustaških vlasti velikosrpski elementi objeručke prihvatili. Međutim, rastuće snage ustanka mogle su da uspore ali ne i da zadrže taktiziranja okupatora i kvislinga. U ustaničkim masama svakim danom je raslj» svijest da se samo oružanom borbom može izvojevati sloboda.

PRIPREME ZA PONOVNO POCINJANJE BORBI

Pod rukovodstvom Mire Popare održano je 21 efygusta vojno-političko savjetovanje u s. Ublima (u Vučjem Dolu). Savjetovanju su prisustvovali pretstavnici sreskih štabova iz Bilećkog, Nevesinjskog i Gatačkog sieza, kao i pretstavnici pograničnog dijela Crne Gore. (Pretstavnik iz južne Hercegovine nije stigao na vrijeme, pa je Miro Popara s njim održao sastanak 27 avgusta.) Poslije razmatranja političke situacije- i organizacionog stanja jedinica narodne vojske donesena je odluki i razrađen plan za opšti napad na neprijatelja. Hercegovačke ustanike u ovim borbama trebalo je da pomognu i granične crnogorske jedinice.

U ogromnoj većini raspoloženje ustaničkih masa bilo je za borbu, tako da se nije nailazilo na teškoće u sprovođenju odluke za opšti napad. To je bio rezultat rada partiske organizacije koja je organizovanjem četa narodne vojske, kao i stalnim političkim radom, podigla borbeni moral i vjeru ustanika u sopstvene snage. Kroz manje okršaje- u toku juna i prvih dana avgusta, iz kojih su uvijek izlazili kao pobjednici, kao i u neodlučnosti ustaša da pređu u napad, ustanici su vidjeli slabost ustaških snaga. S druge strane, ustanici su znali da zimu ne smiju dočekati u zbjegovima u kojima je narod već tad» vrlo teško živio. Sve su to bili razlozi koji su krajem avgusta i prvih dana septembra pokrenuli u borbu ustaničke mase u istočnoj Hercegovini.

Zbornik, dok. br. 245.

Oblasni vojni štab, pod nazivom Rukovodstvo narodnooslobodi-Jačkog pokreta za Hercegovinu, upućuje tih dana avgusta domobranskoj vojsci proglas u kome je poziva da se ne bori protiv srpskih radnika i seljaka i da se ugleda na one Hrvate koji vode borbu protiv ustaških izdajnika za slobodu hrvatskog naroda.

U borbama koje su počele 22 avgusta i sa nesmanjenom žestinom u cijeloj istočnoj Hercegovini trajale do 7 septembra, ustaške snage su potpuno razbijene.

Najzamašnije borbe vodile su se od 22 do 29 avgusta duž komunikacije Trebinje — Bileća — Plana — Stolac kada je, poslije ulaska ustanika u Bileću, uslijedila ponovna intervencija talijanske vojske Ovim borbama neposredno je rukovodio oblasni vojni štab, a u njima su učestvovale čete narodne vojske iz Bilećkog, Trebinjskog, Stolačliog i Nevesinjskog sreza i crnogorske jedinice iz Banjana i Vučjeg 'Dola.

BORBE OKO BILEĆE

Poslije manjih sukoba u kojima je Miruška četa 20 avgusta na mostu kod s. Miruše zarobila tri oružnika, ustaše i domobrani iz Bileće, u jačini oko 500 vojnika, krenuli su 22 avgusta u napad na s. Miluše. O njihovom pokretu partiski aktiv u Bileći obavijestio je štab za Bilećki srez tako da im je na vrijeme postavljena zasjeda na Dra-"kulici i onemogućen ulazak u selo. Kolona kamiona koja je krenula komunikacijom Bileća — Vilusi sačekana je i zaustavljena kod s. Vlajinje. U borbi su učestvovali Miruška četa i dijelovi četa s. Zavode i iz Ranjana. Predveče je neprijatelj bio prisiljen da se povuče u Bileću •Sljedećeg dana neprijatelj je jačim snagama ponovo krenuo u napad jednom kolonom u pravcu s. Miruše — s. Cepelica — s. Panik (na komunikaciji Bileća — Trebinje), a drugom komunikacijom Bileća — Vilusi. Borba je trajala gotovo čitav dan. Neprijatelj se u neredu povukao u Bileću. U borbi su zaplijenjeni 1 kamion, 1 motocikl, 1 teški mitraljez i nekoliko pušaka; zarobljena su 2 neprijateljska vojnika.

Kod s. Panik 24 avgusta napadnuta je ustaško-domobranska grupa od 50 vojnika, koja se iz Trebinja kretala za Bileću. Panička četa razbila je ovu grupu, ubila 4 neprijateljska vojnika i zaplijenila 1 puškomitraljez i 6 pušaka.

Grupa ustanika pod rukovodstvom Radovana Papića 25 avgusta zaustavila je, 3 km daleko od Bileće, voz koji je išao od Trebinja. Zarobljeno je 14 oružnika i domobrana, zaplijenjeno 2 vagona žita, a| voz uništen. Putnici, uglavnom muslimani — žene i djeca, u pratnji komunista vraćeni su u Trebinje.

, ZAUZIMANJE BERKOVIĆA

Dok su se vodile borbe oko Bileće, ustanici iz Nevesinjskog sreza, sa Hrguda i čete iz Dabra vrše pripreme za napad na Berkoviće, jako ustaško uporište sa većim brojem ustaša i posadom od oko 50» domobrana. Napad je izveden 25 avgusta uveče. Borbe su trajale čitavu noć. Pred naletom uktanika neprijatelj se izjutra 26 avgusta držao- još samo u nekoliko utvrđenih kuća. Pošto su se domobrani predali, ubrzo su likvidirana i uporišta iz kojih su sé branile Ustaše. Neprijateljska kolona koja je pošla iz Stoca u pomoć opkoljenim u Berkovićima dočekana je u Suvoviću i razbijena. Poneseni ovim pobjedama,, ustanici su cd Berkovića krenuh prema Divinu i Fatničkom Polju. Usput su im se pridružile Davidovićka qeta..,i četa iz zbjega Sitmc.% Neposredno poslije ovih borbi Miro Popara o njima izvještava:

»Zauzeta vojna postaja u Berkovićima, gdje je zarobljeno oko 50 ustaša sa puškama i svi pobijeni, zaplijenjeno dva puškomitraljeza i 1 mitraljez: Na istom mjestu oduzeto od domobrana 35 pušaka, oko 3.500 metaka i 50* bombi. Na Trusini razoružana vojna patrola i uzeto 12 pušaka sa municijom; u Suvoviću (Dabar — Stolac) srušena tri kamiona, ubijeno 6 ustaša i razoružan 21 vojnik, zaplijenjen 1 mitraljez. Na istOm mjestu razorena céstà. Osvojena kasarna Divin, koja je razorena i razoružano 13 vojnika, zaplijenjen 1 puškomitraljez. U Fatnići zaplijenjeno 20 ustaških pušaka.«''

Pred naletom ustanika domobranska posada iz Meke Grude povukla se na Planu. Tgmo su pobjegle, i ustaše,, iz Fatničkog Po[1] ia. Oni su uspjeli da sa sobom povuku i oko 100 naoružanih muslimana- iz ratničkih sela, sa kojima su bili povedeni razgovori da predaju oružje i ostanu u svojifh selima. Dvadeset šestog avgusta uveče ustanici su napali Planu![1] "

ZAUZIMANJE PLANE I BILEĆE

Napadom na-Plapu, kao i borbama koje su od ranije vođene oko Bfleće, pep^jsfteljski garnizon u Bileći bio. je neposredno ugrožen. Da bi ga oslobodio, pritiska ustaničkih četa koje su dejstvovale oćT pravca s. Zavode i 'Ljubomira, stožer 14 pješačke pukovnije formirao je jednu kombinöVanu bojnu u jačini od oko 800 domobrana koja je 27 avgusta ' krenula od s. Jasen prema Bileći. U nastupanjü bojnä je popalila s. Moštko. Položaj između s. Mosko i s. Skrobotno, sa 3ijav<? strane komunikacije na Rogošini, držale su čete iz Ljubomira, dok su na i desnoj strani bile Miruška..i Panička četa sa borcima iz Banjana pod komandom Mila, Kilibarde. Pored pušaka ustanici su imali i,: ', teški rpitralječ- ij, , nekoliko puškomitraljeza. Oko podne čete su

Isto, dok. br. 72.

a svih strana prešle u napad. Snažnim naletom ustanika i presijecanjem otstupnice prema Trebinju neprijateljska kolona je razbijena.

Zapovjednik 14 pješačke pukovnije 29 avgusta obavještava zapovjedništvo Jadranskog diviziskog područja da su u ovoj borbi poginuli: 2 oficira i 8 domobrana, ranjen 21 domobran, nestalo 5 oficira i 95 domobrana, a umrlo od iscrpenosti 2 domobrana, dok su gubici u materijalu iznosili: 1 haubica sa 2 kare i 2 prednjaka, 2 bacača bombi. 4 strojnice, 11 strojnih pušaka, 210 pušaka, 5 kola i 23 konja."

Progoneći razbijene dijelove bojne, 28 avgusta ujutro ustanici su **napali** i zauzeli oružničku postaju na Jasenu i izbili na položaje iznad samog Trebinja.

Na Planoj su vođene teške dvodnevne borbe. Ujutro 28 avgusta zauzeta je na juriš. U ovim borbama naročito su se istakli borci koji. su tih dana izašli iz Mostara. U svom izvještaju Miro Popara piše:

»Bilo je uslova da se pitanje Plane (najjače muslimansko selo u Bileći) likvidira bez borbe predajom ustaša zlikovaca narodnoj vojsci, da senijesu umješale crnogorske komitske čete,[29] koje su počele da vrše poko Ije nad predatim muslimanima. Poslije ovih pokolja (zaklano je 12 ljudi) borba je krenula krivim putem i postavila se na tome mjestu kao borba narodne vojske sa većim dijelom muslimana. Preostale ustaše i mali dio, domobrana (oko 30 vojnika) povukli su se prema Bileći i zatvorili u vojni logor. Većina je zarobljena (oko 80 domobrana) i veliki broj ustaša, koji **su** pobijeni... Pljačkaške rulje su tu poklale oko 40 lica neboračkog stanovništva. Poslije te borbe zaplijenjeno je oko 300 pušaka sa municijom i bombama i 4 puškomitraljeza.«[30]

Zauzimanjem Plane likvidirana su sva spoljna obezbjeđenjia **Bileće.** U toku 28 avgusta ustaničke čete stegle su obruč **oko** grada,, a **u** toku noći 28/29 avgusta izvršen je napad. Demoralisana neprija**teljska** vojska nije bila u stanju da pruži neki ozbiljniji otpor: napu**stila** je grad i povukla se u vojni logor. Uzoru 29 avgusta ustanici su otpočeli napad na logor koristeći zaplijenjene bacače i haubicu. Dok **su oko** logora trajale borbe, istog dana oko 10 časova ušla je ù grad prethodnica talijanske kolone koja je nastupila komunikacijom od Vilusa, u pomoć ustaškom garnizonu. Oko 12 časova iz tog pravca **u grad** je ušao jedan bataljon alpinaca sa dva laka tenka, dok je motortzovana kolona koja je nastupala od Trebinja ušla u Bileću u 13 ča--

Isto, dok. br. 313.

Pored ovih t.zv. crnogorskih komita, ustvari jedne grupice pljač**kaša,** u ovim pokoljima učestvovali su velikosprski šovinisti iz nekih bileć**kih** sela predvođeni od Milorada Bjeletića (docnije komandant četničkog zv. »ćoravog« bataljona) i drugih. Međutim, najveći dio boraca iz pogranič**nih** crnogorskih sela svojim učešćem i držanjem znatno je doprinio Uspjehu u ovim borbama.

[30] Zbornik, dok. br. 98.

sova. Iznenađeni nastupanjem talijanske vojske, ustanici su se povukli iz grada.

RAZORUŽAVANJE DOMOBRANA NA TRUSINI

Poslije borbi u Dabarskom Polju zapovjednik Nevesinjske gromade uputio je 28 avgusta na Trusinu dvije satnije domobrana sa zadatkom da ponovo zauzmu Berkoviće i onemoguće na pravcu od Trusine prodiranje ustanika prema Nevesinju. Položaj oko Trusine držale su ustaničke čete iz Nevesinjskog sreza. Ustanici su na Trusini opkolili ovu domobransku grupu, a zatim poveli pregovore o predaji oružja. Ispred ustanika pregovore su vodili Dukica Grahovac, Obren Ivković, Milenko Sotra i Đoko Pašajlić i garantovali da će svi koji se predaju biti pušteni. Kako su domobranski oficiri koji su došli na pregovore imali neodlučno držanje, 31 avgusta predveče ustanici su napali opkoljenu grupu. Poslije kratke borbe domobrani su se predali, osim njih 50 koji su uspjeli da pobjegnu.

Miro Popara u svom izvještaju javlja:

»... odredi narodne vojske razoružali su bez borbe oko 340 domobranskih vojnika na Trusini. Zaplijenjeno je oko 340 pušaka, 3 teška i 5 lakih mitraljeza sa preko 20 sanduka municije i manjim brojem bombi.«[1]

U isto vrijeme Savo Belović sa ustanicima sa Hrguda prodro je prema selu Dabrici.

NAPAD NA LJUBINJE I ZAUZIMANJE LASTVE

Ustanici iz zbjega u Iliji i Sitnici 31 avgusta napali su Ljubinje i u borbama koje su trajale dva dana prodrli do prvih kuća grada. Zbog slabo obezbijeđene komunikacije Ljubinje — Stolac neprijatelju je 2 septembra uspjelo da se sa jednom kolonom probije od pravca Stoca i pojača opsjednuti garnizon.

O napadu na Ljubinje general Lukić 3 septembra izvještava komandanta talijanske 2 armije:

»Kotarsko pretstojništvo iz Ljubinja javilo je: »31 kolovoza izjutra u 8,30 sati izvršili su četnici (čitaj ustanici — S. š.) napadaj sa svih strana na varoš Ljubinje. Vodila se je žestoka borba čitavog dana. Još i danas traju borbe oko Ljubinja. U napadu učestvuje oko 300 naoružanih četnika. Do sada je utvrđeno od naše strane: 6 poginulih i 8 teže i lakše ranjenih. Odveženo je i poubijano mnogo državne i privatne stoke. Prekinute brzoglasne i brzojavne telefonske veze, tek danas su uspostavljene. U mjestu vlada nestašica hrane i prevoznih sredstava. Danas je otpočelo čišćenje ali

[1] Isto, dok. br. 98.

uslij[ecl] nedostatka jačih snaga i automatskog oružja, čišćenje slabo napreduje«

Dostavljamo vam ovaj predmet s molbom da pomoću vaše vojske zaštitite ov°j kraj.«[32]

Istog dana, 31 avgusta, gerilci iz Lastve ojačani jednim odredom iz Grahova, pod rukovodstvom Save Kovačevića napali su i oslobodili Lastvu. Zarobljenu posadu gerilci su sproveli prema Trebinju i pustili U napadu je zaplijenjeno nekoliko puškomitraljeza, oko 100 pušaka, 2C sanduka municije i 2-3 sanduka bombi. Drugog septembra je od pravca Trebinja prodrla u Lastvu talijanska kolona sa tenkovima.

BORBE U POPOVOM POLJU I TREBINJSKOJ ŠUMI

Od 2 do 7 sepembra ustaničke čete iz zbjega u Bobanima, Popovska četa iz zbjega Ilije i ustanici iz Trebinjske Sume vodili su uspješne borbe na željezničkoj pruzi Hum — Zavala i na komunikaciji s. Dobromani — s. Veličani. Borbe su počele brzim i smjelim upadom jednog gerilskog odreda na željezničku stanicu Jasenica-Lug, tako da je iznenađena domobranska posada bez borbe razoružana. Istog d^na opkoljena je i napadnuta posada u Poljicu Popovu. Poslije kraće borbe posada se predala. U ovim borbama ustanici su zaplijenili 6 puškomitraljeza, 50 pušaka, oko 5.000 metaka i 150 bombi. Pred naletom ustanika domobranska posada sa željezničke stanice Grmljani povukla se u Zavalu. Na više mjesta je porušena pruga, a zauzete željezničke stanice su demolirane. Trećeg septembra ujutru napadnuta je domobranska satnija na Humu. Ustanici su u napadu učestvovali sa oko 150 pušaka i 3 puškomitraljeza. Neprijatelj se povukao u zgradu željezničke stanice. Pred odlučni napad ustanika, od Trebinja su nastupile jače talijanske snage i prisilile ih na otstupanje.

O događajima na željezničkoj pruzi Zavala — Hum zapovjedništvo Jadranskog diviziskog područja podnosi 6 septembra izvještaj Ministarstvu hrvatskog domobranstva:

»Odlučio sam da za oslobođenje pruge upotrijebim 3 satniju 15 pješačke pukovnije, koja se nalazila u Domanovićima.

Satnik Maietić je sa ovom satnijom stigao u Ravno 3. IX. u jutro i preduzro nadiranje prema Zavali...

4. IX. satnik Majetić bio je sa satniiom i osta·:m dijelovima na polo žaju odmah južno od Zavale. U 7 sati dobio je vatru sa Oštrog Vrha i sa Položaja 800 m. sjeverno od k. 907. Vatra je bila iz pušaka, strojopušaka i strojnica.

Istoc; dana u 20,30 sati javlja: da se nalazi pred jačim neprijateljem [1] Pod jakom vatrom sa fronta i sa desnog boka. Morao se je povući...

" Isto, dok. br. 303.

Protivnik je brojno jači i ima više automatskog oružja. Traži da mu se upu ti pojačanje jos 1 satnija, strojnice i bacači — barem jedan vod. Vod u selu Veličani barikadirao se je u pošti zajedno sa mještanima seljacima — ka tolicima.

5. IX. u zoru satnik Majetić žurno traži pojačanje. Situacija ozbiljna. Obzirom na ovakvu situaciju, imajući na umu važnost željezničke veze sa Dubrovnikom i Bilećom... odlučio sam da upotrijebim posljednju pričuvu: 1 satniju mostarske doknadne bojne, i da je sa bojnikom Ruka vinom pustim u Ravno, pojačavši je sa dva bacača.,.

5. IX. u 10,30 sati situacija kod Ravno — Zavala bila je slijedeća: u toku noći 4-5 vršen je u više mahova prepad na Zavalu, koja može biti svakog ćasa zauzeta. Satnija se sa tri voda nalazi na visovima iznad tune la, a sa jednim vodom na padinama sjeverno od Zavale. Na ovaj položaj povukli su se zbog nadiranja neprijatelja preko Popovog Polja u pravcu tunela ćvaljine, čijim bi nas zauzimanjem potpuno opkolili i protjerali.«[3"]

Šestog septembra uveče napadnute su ustaše u selima Veličani i Dubljani. Borba je trajala čitavu noć i pred zoru ustaše su bile prisiljene da se povuku u Ravno.

Intervencija talijanske vojske od Trebinja i Starog Slana i na ovom sektoru prisilila je ustanike da se povuku na ranije položaje.

NAPAD NA GACKO

Stab za Gatački srez i Nikšićki gerilski odred vršili su krajem avgusta pripreme za napad na Gacko.

Borbe su otpočele 2 septembra napadom jedne ustaničke zasjede na kamion sa ustašama kod s. Lukavica. Nekoliko ustaša je ubijeno, a kamion zapaljen. Istog dana zarobljena je i domobranska posada od 20 vojnika u s. Nadinići. Intervencijom Vidaka Kovačevića" domobrani su pušteni da se pod oružjem vrate u garnizon. Pod pritiskom ustanika u Gacko se povukla i satnija koja se nalazila na sektori? Stepen — Korita.

Velikosrpski reakcionari u Gatačkom srezu na riječima su izražavali spremnost za zajedničku borbu protiv ustaša, s njima se računalo i u napadu na Gacko. Ali, kad je do borbe došlo, oni su je sabotirali i izdali.

Napad na Gacko bio je dogovoren za 5 septembar naveče. Da bi osujetio ovaj napad. Marko Popović je obavijestio neprijateljski garnizon, pa su ustaše preduhitrile ustanike i u toku dana izvršile ispad prema Velikoj Gračanici. koja je bila opkoljena od ustanika.

[83] Isto, dok. br. 310.

" Pristalica Zemljoradničke stranke, šef kabineta Ministarstva poljoprivrede u vladi Cvetković — Maček, jedan od organizatora čet.ništva u Hercegovini. Poslije rata ubijen kao odmetnik.

prodrle u Višnjevo i Kravarevo i popalile ih. U isto.vrijeme od Plužina je nastupila jača neprijateljska kolona radi pomoći garnizonu u Gacku. Ovu kolonu je propustio Vidak Kovačević koji je oko sebe bio okupio oko 200 ustanika iz gornjih nevesinjskih i gatačkih sela.

Napad na Gacko ipak je izvršen prema predviđenom planu. U napadu je učestvovalo oko 700 boraca. Borba je trajala čitavu noć. Na centru i lijevom krilu, gdje se nalazio i Nikšićki gerilski odred, ustanici su već bili prodrli u grad. Međutim, desno krilo kojim je komandovao Dušan Bajagić" uopšte nije stupilo u borbu. Zbog ove izdaje ustanici su bili prisiljeni da se po danu povlače iz grada. U povlačenju neprijatelj im je nanio nekoliko žrtava.

Ustanici su grad držali u opsadi do 10 septembra ali, zbog pojačanja koje se probilo od pravca Fojnice i ojačalo neprijateljski garnizon, nisu mogli da ga zauzmu.

TALIJANI PREUZIMAJU VLAST OD USTAŠA

U istočnoj Hercegovini neprijatelj je bio poražen. Dezorganizovana i razbijena ustaška vlast više nije mogla da se održi sopstvenim snagama. Zbog toga komandant Jadranskog diviziskog područja general Iser u svom izvještaju od 9 septembra upućenom Ministarstvu hrvatskog domobranstva, piše:

»Razvoj događaja posljednjih dana na ovom diviziskom području uzeo je takav tok, da je vojnička situacija postala teška i komplicirana u svakom pogledu i da je veliko pitanje, da li će se moći dosadanjim snagama i sredstvima ta situacija održati u ruci. To se je do sada pokazalo pri napadu neprijatelja na Bileću i Planu, koji je vršen velikim masama dobro naoružanih grupa sa sviju strana i gdje smo se morali obratiti za pomoć Talijanima, koji su je i dali.«"

Naročito se pokazalo da domobranska vojska ne pretstavlja oružanu snagu koja bi mogla da osigura vlast ustaša. O tome Miro **Popara** piše u svom izvještaju:

»Hrvatska vojska se raspala i ona je daleko da bude oslonac okupatoru. Sve zarobljene vojnike u borbama ispraćali smo poslije... održanih govora i pozdrava hrvatskom narodu i zajedničkoj borbi... Citavi odredi zarobljenih neće u komandu, nego traže propusnice komandira narodne vojske, te idu preko planina Bosni i Slavoniji.«"

[a,i] Kapetan bivše jugoslovenske vojske, iz Pive. Kao neprijatelj [N]OP-a ubijen 194?

" Zbornik, dok. br. 313.

[•T] Isto, dok. ur. 9».

NDH, fašistička tvorevina, nije bila u mogućnosti da ispuni očekivanja sila Osovine. To su pokazali i događaji u Hercegovini. Talijanska vojska bila je prisiljena da u junskim ustaničkim borbama spasava poljuljanu ustašku vlast, a poslije borbi u avgustu — da preuzme vlast i ponovo zaposjedne Hercegovinu.

Zapovjedništvo Jadranskog diviziskog područja svojim aktom od 3 septembra 1941 obavještava generala Lukića:

»Na temelju ugovora sa savezničkom Italijom, o pojačanju operativne sigurnosti u graničnom pojasu u Hrvatskom primorju, Dalmaciji i Hercegovini, po naredbi vojskovođe broj 2144 tajno od 28. VIII. t. g. sve čete hrvatskog domobranstva podređene su u operativnom pogledu od 1 rujna 1941 godine zapovjedniku II. talijanske vojske u Karlovcu.«[38]

Teritorija Hercegovine, osim Konjičkog sreza, ušla je u sastav talijanske II zone. Iz pravila koje je komanda talijanskog 6 armiskog korpusa — Odjeljenje za civilne poslove — dostavila potčinjenim jedinicama, vidi se da je komanda talijanske 2 armije okarakterisala okupaciju II zone:

»... potrebom da se na istočnoj obali Jadrana formira jedan pojas bezbjednosti sa karakteristikama identičnim onima susjedne italijanske oblasti, i sa zadacima koji se odnose na održavanje javnog reda.«

Prema tim pravilima sve vojne jedinice, oružnici i civilna ustaška vlast u II zoni neposredno su potčinjeni talijanskim vojnim vlastima.

Talijanska divizija »Marke« zaposjela je Hercegovinu 55 pješadiskim pukom (štab u Trebinju), 56-im (štab u Mostaru), 1 i 3 divizionom 32 artiljeriskog puka, jednom četom 32 baterije bacača 81 mm, jednim vodom 39 pionirske čete i 33 sekcijom crnih košulja.

KPJ POKRETAČ I ORGANIZATOR USTANICKIH BORBI

Ustaničke borbe u periodu jun — avgust su početna etapa Narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini. Taj period ima svoje osobine koje su bile uslovljene prilikama u ovom kraju.

Borbe koje su počele već prvih dana juna, a krajem mjeseca zahvatile sve srezove istočne Hercegovine, bile su prvi zamašni oružani okršaj u našoj zemlji, u kome je naoružani narod zadao snažan udarac okupatoru i ustašama. Do ovih borbi je došlo u vrijeme kada CK KPJ, razmatrajući i donoseći konačnu odluku da se diže u opštu oružanu borbu protiv okupatora, u ime Partije preuzima svu odgovornost pred narodima Jugoslavije za uspješno vođenje i pobjedonosni završetak narodne Revolucije. Tàko su borbe u Hercegovini vremenski počele prije nego je

[38] Isto, dok. br. 302.

oartiska organizacija bila u mogućnosti da ih neposredno organizuje. Ali baš takve kakve su bile, odnosno masovno učešće naroda u tim borbama bile su samo jedna od potvrda pravilnosti opšte procjene unutrašnjih snaga sa kojima je CK KPJ računao donoseći odluku o otpočinjanju opštenarodne borbe za oslobođenje.

Glavna organizovana snaga Partije u Hercegovini bila je u Mostaru i u sreskim mjestima. Ali uticaj Partije uopšte, a posebno na srpske mase u istočnoj Hercegovini, daleko je prevazilazio njenu organizovanu snagu. Putem propagande, koju su partiski aktivisti razvijali u narodu, znatan dio masa je prihvatio i podržao stavove Partije po svim onim pitanjima koja su, naročito u vremenu od 1938 do 1941, bila od životne važnosti za našu zemlju i budućnost naših naroda. Partija je snažno uticala na narod svojim stavom za odbranu zemlje, a poslije aprilske katastrofe svojom odlučnošću da se suprotstavi stanju nastalom njenom okupacijom. Događaji koji su uslijedili u aprilu i narednih mjeseci samo su potvrdili masama, napuštenim i izdatim baš od onih koji su se ogorčeno borili protiv komunista, da je KPJ jedina snaga koja je sposobna da organizuje narod i povede ga u borbu protiv okupatora. Time se jedino može objasniti zašto su ustanici već u prve okršaje krenuli sa razvijenim crvenim zastavama.[39]

Koliko je bio jak uticaj Partije na mase, ispoljilo se i u tome što je stupanje Sovjetskog Saveza u rat bio snažan potsticaj da se pređe u opštu borbu, jer su se samo upornim radom Partije, nasuprot dvadesetogodišnjoj neskrupuloznoj propagandi vladajućih režima protiv prve zemlje socijalizma, u narodu mogli da razviju ljubav prema državi radnika i seljaka u vjeru i njezinu snagu, sposobnu da se suprotstavi silama fašizma.

Za potpunije shvatanje junskih borbi moraju se uzeti u obzir i ustaničke tradicije koje su bile vrlo žive u srpskim masama u istočnoj Hercegovini. To se vidi i po tome kako je do borbi došlo i kako su one vođene. Ustanak u Hercegovini, naročito u prvim mjesecima, imao je neke svoje osobene oblike kojih uopšte nije bilo u drugim krajevima ili nisu karakteristični za njih. To su zbjegovi naroda i čete narodne vojske. U njima se moglo naći, mada samo po obliku, sličnosti sa onima iz ranijih ustaničkih dana u Hercegovini. Ali, u svakom slučaju, borbene tradicije naroda samo su doprinosile jačanju uticaja Partije koja je u svijesti masa bila pokretač borbe za oslobođenje.

Po tome kako su počele i narasle do opšteg ustanka naroda, načinu na koji su vođene, inicijativi i ofanzivnosti koju su ustanici u njima ispoljili, junske ustaničke borbe, pored elemenata spontanosti i samoodbrane, u svojoj osnovi imale su organizovan karakter; mada u svijesti

Ustanici su u više slučajeva, kao u s. Odžaku (Nevesinjski srez) "i s. Dračevu (Ljubinjski srez), iz crkvi uzimali srpske zastave i cijepajući Plavo i bijelo polje razvijali crvene barjake.

ustaničkih masa nisu postojali jasni programski ciljevi borbe što će se postići tek u daljem procesu političkog i organizacionog rada Partije u tim masama. Ona je po svom karakteru bila oslobodilačka i u njoj je početak Narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini; iako ove borbe partiska organizacija nije neposredno organizovala, Partija je svojim uticajém i neposredno preko aktivista, ljudi koji su joj bili bliski, i naprednih omladinaca koji su aktivno učestvovali u njima — bila pokretač ovih prvih ustaničkih borbi u našoj zemlji.

Zato bi bilo pogrešno davati ocjenu prvih borbi u Hercegovini samo sa stanovišta da li ih je i u kojoj mjeri neposredno organizovala partiska organizacija, odnosno zato što su datumski otpočele prije odluke Partije o opštoj oružanoj borbi davati im isključivo karakter spontanosti i samoodbrane od ustaških zločina. To bi značilo umanjivanje slobodarskog i u širem smislu svjesnog elementa koji je ranijim ustaničkim tradicijama, opštim demokratskim stremljenjima i posebno uticajem Partije, postojao u masama istočne Hercegovine. Samim tim to bi značilo i neshvatanje širine platforme i karaktera Narodnooslobodilačke borbe kakav joj je još u opštim pripremama dala KPJ, koja je potstičući i usmjeravajući sve pozitivne snage u zemlji u borbu protiv okupatora i kvislinga, umjela da ih sjedini u jedinstvenu snagu opštenarodne oslobodilačke borbe.

Korišćenjem naslijeđene nacionalne i vjerske netrpeljivosti i pokušajem da fizički uništi srpski živalj, okupator i ustaše uspjeli su da u Hercegovini, možda više nego u nekim drugim krajevima, raspire jake šovinističke strasti i mržnju medu narodima. Velikosrpski šovinisti samo su tu mržnju još više pojačali. U takvim uslovima partiska organizacija trebalo je da savlada mnoge teškoće i uloži velike napore da bi spriječila bratoubilačko klanje, a borbu ustanika usmjerila protiv ustaša i okupatora. U ovom početnom periodu to nije bilo moguće do kraja sprovesti. Borbama u avgustu ustanici su razbili ustašku vojsku i vlast, ali su to na nekim mjestima iskoristili velikosrpski elementi da nasrnu na muslimanski živalj. Tako se odmah u početku oslobodilačke borbe u Hercegovini, kao odlučujući činilac daljeg njenog razvoja postavilo pitanje bratstva. Zbog oštrine u kojoj se to pitanje moralo postaviti, nužno je došlo i do razilaženja sa velikosrpskim elementima iz redova ustanika. A pitanje bratstva bilo je nerazdvojno od pitanja borbe protiv okupatora. Velikosrpska reakcija otvoreno se suprotstavila u jednom i drugom.

I baš zato što nisu imali jačeg oslonca u redovima ustanika, velikosrpski elementi su odmah prihvatili, kao jedino spàsonosno rješenje za sebe, zaposjedanje Hercegovine od talijanskih trupa i, koristeći taktiku koju je okupator u početku primjenjivao prema srpskom življu, bez rezerve mu se stavili u službu. Tek pod okriljem okupatora i uz njegovu pomoć, kao što je pokazao dalji razvoj događaja, došlo je i do pojave četničkog pokreta u Hercegovini.

Oružana snaga ustanika u ovom periodu bile su čete narodne vojske. One su okupile sve borce-ustanike, tako da su se u njima, uz većinu zdravih ustaničkih snaga, nalazili i razni negativni elementi To je slabilo njihovu unutrašnju organizovanost i disciplinu. Ali, pored svih slabosti, čete narodne vojske postigle su krupne pobjede. To se moglo postići samo radom Partije koja je čete organizaciono povezala za sreske štabove i jedinstvena komandovanje oblasnog štaba, unijela u njih borbeni duh i vjeru u pobjedu oslobodilačke borbe. Međutim, ćete narodne vojske nisu bile dorasle da s uspjehom povedu borbu protiv okupatora i njegovih trupa. Za ovo je trebalo imati politički pripremljene, čvrsto organizovane i disciplinovane vojne jedinice. U daljem razvoju ustanka u Hercegovini su iz četa narodne vojske izrasle ćete i bataljoni Hercegovačkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.

Slobodan SAKOTA

NA PART1SK0M RADU U. HERCEGOVINI

Nakon mog hapšenja od strane ustaške policije u avgustu 1941 u bjekstva, organizovanog istog mjeseca. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu me je poslao na rad u Mostar da tamo. kao član Pokrajinskog komiteta, pomažem u radu partiske i skojevske organizacije. Iz Sarajeva u Mostar pratio me je Mihat Kulenović, kao svoju »bolesnu« sestru. Bila sam pokrivena žarom.

U Mostaru sam se zadržala oko mjesec dana. 'Tada je Fojtrajinski komitet riješio da idem na oslobođenu teritoriju Hercegovine. U to vrijeme slobodna teritorija je obuhvatala dijelove Bilećkog, Gatačkog i Nevesinjskog sreza — u predjelima oko Fatničkog, Dabarskog i Nevesinjskog Polja. I u selima, koja nisu pripadala oslobođenoj teritoriji, jer su bila blizu neprijateljiskih garnizona, seljaci su bih naše pristalice, tako smo mogli da se među njima slobodno krećemo.

U štab Hercegovačkog odreda i Okružni komitet došla sam sa određenim partiskim zadacima. ,

Evo kako je tada, u oktobru 1941, izgledala situacija na tom terenu. Nije bilo nikakvih vojnih akcija s naše strane, iako su postojale partizanske čete. To nisu bile prave partizanske jedinice, kakve znamo iz kasnijeg perioda, već su one obuhvatale gotovo sve one ljude koji su se digli na ustanak još u junu 1941. Tada je bilo žestokih borbi sa ustašama, osvajnja žandarmeriskih stanica, napada na garnizone koje su držali ustaše i domobrani, upadanja u neke gradove itd. Ustanak je počeo uspješno, jer su u većini slučajeva komunisti bili vođe, ali je borba kasnije splasnula, naročito poslije dolaska Talijana, koji su obećavali da će zaštititi Srbe od ustaških pokolja. To je doprinijelo stagnaciji ustanka.

U vrijeme tog zastoja, naše ustaničke čete nalazile su se po planinskim selima na slobodnoj teritorijii u istočnoj Hercegovini. Međutim, komunikacije u dolinama držali su Talijani, ali niti su oni napadali partizane, a ni partizani njih. To nije bila stvar taktike partizanskog rukovodstva, nego, pored ostalog, posljedica demagoške politike talijanske okupatorske vlasti, koja je privremeno uspijevala da pasivizira ustaničku masu

arolom da je ta vlast došla da štiti Srbe od ustaša. Takva situacija nam . j nametnula nove zadatke. Trebalo je da štab odreda i Okružni komitet **rade** na ponovnom oživljavanju akcija, u prvom redu protiv okupatora.

Naši zadaci su se sastojali **u** sljedećem: prvo, politički objasniti **masama** da talijanski okupator ne želi nikakvu zaštitu srpskog stanovni**štva u** Hercegovini, nego da **mu** je glavni cilj da pasivizira narod **u** njego**voj** borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje i da se zbog toga treba **pripremiti** za borbu protiv okupatora i domaćih izdajica, organizovati **partizanske** akcije; drugo, trebalo je reorganizovati čete —• koje su postojale po selima, ali su bile neaktivne — u prave partizanske čete koje neće **biti** vezane za sela, nego pokretne i angažovane u kcijama na neprijatelj**ske** komunikacije. Trebalo je spriječiti okupatora da se služi tim komuni**kacijama.** To su bile ceste između Bileće i Gacka, Trebinja i Bileće, Bile**će i** Nevesinja, Nevesinja i Stoca, itd. Te saobraćajnice su povezivale talijanske garnizone. Dalji zadatak je bio da se **u** svim srezovima, a i po **selima,** obrazuju partiske organizacije kojih do tada nije bilo, odnosnobilo ih je vrlo malo. Uporedo sa pokretanjem naroda u borbu, trebalo je **stvarati** organizacije koje će cbezbijediti dosljedno vođenje Narodnooslobodilačkog rata do kraja.

Zajedno sa Mirom Poparom i Petrom Drapšinom dobila sam zada**tak** da formiramo novi okružni komitet, jer je postojeći bio nepotpun. U novi komitet su ušli Miro Popara, Brana Kovačević, Života Neimaro**vić,** Obren Starović, Tripo Sarenac i Vojin Popović; Puniša Perović je **bio** instruktor u Komitetu.

Krajem oktobra krenuh smo Miro Popara i ja da podnesemo izvještaj Pokrajinskom komitetu KP Bosne i Hercegovine. Pošli smo iz sela Davidovića — gdje je tada bilo sjedište Okružnog komiteta i štaba odreda — Preko Kifina Sela i Morina i spustili se do Uloga, na gornjoj Neretvi.

Put preko Morina bio je izvanredno težak, zbog toga što je duvao jak vjetar, koji je raznosio snijeg pa se ništa nije vidjelo. Bilo je i veoma hladno. Morine su inače poznate po tome što su zimi skoro neprohodne. U selu Ulogu, gdje je bio manji talijanski garnizon, dobili smo seljačko odijelo da se presvučemo. Tako smo prešli most na Neretvi koji je čuvala talijanska straža.

Poslije prelaza Neretve nastao je najteži dio puta — prelaz preko Treskavice. Vodile su nas partizanske pristalice iz tog kraja, izabrane među bivšim krijumčarima duvana, koji su dobro poznavali jedva prohodne staze Treskavice. Pratila nas je jedna partizanska desetina. Morah smo zaobići cestu između neprijateljskih garnizona u Kalinoviku i Trnovu, koju su tada držali Talijani.

U nastojanju da presiječemo Treskavicu i domognemo se sela Ledića sa njene druge starane, izgubili smo se usljed magle i snijega, koji Je padao tokom noći. Vodiči su tvrdih da smo na pravom putu, ali su na kraju priznali da smo zalutali. Bili su se malo i uplašili. Branih su se

-da se teško mogu orijentisati, jer su magla i snijeg pokrili vrhove Treskavice, koji su im služili za orijentaciju. Snijeg nam je bio do koljena, pa i do pojasa. Išli smo puna 23 časa uz kratke predahe. Spustili smo se niz gudure i ponovo peli više puta, sve kroz gustu šumu. Kada je izgledalo da smo sišli s druge strane Treskavice, iznureni borci su zatražili da se naloži vatra, kako bi se ogrijali i odmorili, pa da bi tek onda krenuli. Svanjivalo je. Miro Popara i ja smo naslućivali da se nalazimo negdje u blizini našeg sela Ledića i ustaškog uporišta u selu Dujmovićima, ali nikako nismo mogli da ubijedimo borce da pođu. Opasno je bilo ložiti vatru, a još više zaspati pored nje i tako možda biti otkriven. Na kraju smo se ipak dogovorili da se naloži vatra i da ljudi otspavaju, ali samo pola sata.

Kada je vatra naložena i otopljeni snijeg se počeo da cijedi sa grana, svi su zaspali veoma brzo. Miro i ja smo držali stražu. Kroz pola sata smo ih probudili. Već je bilo svanulo. Sa prvog brežuljka smo se orijentisali. Bili smo zaista između sela Ledića i Dujmovića. Krenuli smo vojničkim poretkom i približili se Ledićima. Seljaci su nas dočekali s velikom radošću. Odmah su nam dali da se preobučemo u suva odijela i obujemo čarape tek izvađene iz sanduka.

Iz Ledića smo išli za Dobro Polje, gdje je bio štab Kalinovačkog partizanskog odreda pod komandom Rada Hamovića, a komesar je bio Boriša Kovačević, član Pokrajinskog komiteta.

Oni su se upravo pripremali za napad na neprijateljski garnizon u Trnovu, u čemu su i uspjeli. Tako su naši prvi put zagospodarili cestom Sarajevo — Kalinovik. koju smo mi, svega jednu noć ranije, morali obilaziti.

Tada sam prvi put vidjela veliku organizovanu partizansku vojsku kako u koloni kreće u napad na neprijateljski garnizon. Bila je dobro naoružana. Kolona se kretala po gustom snijegu.

Od Dobrog Polja produžili smo za Praču, gdje je bio Pračanski partizanski bataljon u sastavu Romaniskog partizanskog odreda.

Poslije kraćeg vremena provedenog na Romaniji i u Trnovu, trebalo je da se Miro Popara i ja vratimo natrag u Hercegovinu.

Dva pokušaja našeg povratka u Hercegovinu nisu uspjela zbog velikih teškoća u održavanju veza.

Prvo smo krenuli novooslobođenom cestom od Trnova do pred Kalinovik, obišli grad u kome je bio neprijateljski garnizon i spustili se do Uloga. Zatekli smo seljake u velikoj zabuni i strahu. Ispričali su nam da su noć prije našeg dolaska ustaše napravile zasjedu na jednom brodu (gaz na vodi) na Neretvi i napali grupu partizana na čelu s majorom Đokićem, bivšim jugoslovenskim oficirom. Ubili su mu jednog kurira, a njega sa ostalim odbacili na Zelengoru, odakle se jedva izvukao. Nikakva ubjeđivanja seljaka da nas prebace preko Neretve nisu pomogla. Tvrdih

su da je'to sigurna pogibija, da su svi prilazi blokirani od ustaških straža ! da je talijanska straža na mostu kod Uloga udvostručena.

U selu smo našli majora Dokića, koji nam je rekao da je krenuo da uhvati vezu s Romanijom. Dogovorili smo se da idemo zajedno, natrag. Uzeli smo vodiče, opet bivše krijumčare duvana, da nas noću prebace, i to samo dotle dok ne obiđemo Kalinovik, a poslije ćemo lako oslobođenom cestom do Trnova. Ali, uslijed velikih voda od otapanja snijega put je bio jako otežan te smo opet zalutali. Nikako nismo mogli da se domognemo ceste. Odjednom smo ugledah neka svjetla. Riješili smo da se zaustavimo i izvidimo šta je to. Dva druga su otišla u izvidnicu. Kad su se vratili, rekoše nam da se nalazimo tačno iznad logora u Kalinoviku. Neprijateljski vojnici su već počeli da ustaju. Tsko smo bar znah gdje smo.

Major Đokić, koji se naljutio na kurira i vodiča, sam je preuzeo vođenje. Moram priznati da sam više voljela da nas i dalje vodi naš vodič, pa makar i zalutali, nego major Đokić koji je tvrdio da nas vodi prema vojničkom planu. Bilo je tu i komičnih scena. Došli smo tako do nekog nabujalog potoka oivičenog vrbacima. Đukić je odlučio da on i dalje vodi grupu. Pala je Đokićeva komanda da se gazi. Predložih da pokušamo da zaobiđemo, jer je potok suviše dubok. Međutim, on je samo ponavljao: — gazi! Naravno, poslušali smo. Ali smo poslije vidjeli da smo tu bujicu mogli da zaobiđemo svega nekoliko desetina metara dalje. Bili smo mokri do gole kože. Interesantno je da ni tada, a ni prilikom maršovanja po Treskavici, niko se od nas nije čak ni prehladio. Kad smo se izvukli iz Kalinovika, dalje je sve išlo lakše.

Drugi pokušaj povratka u Hercegovinu je bio ponovo preko Treskavice, samo ovoga puta ne na Ulog, nego dijelom Treskavice, zatim planinom Visočicom, pa preko Nevesinjskog Polja, dokopati se Kifina Sela, koje je već bilo na slobodnoj hercegovačkoj teritoriji. Takav je bio naš plan. Taj put je bio opasan zbog ustaških uporišta u selu Bjelinićima, u kome je deset dana ranije bila napadnuta, iz zasjede, jedna naša kolona To nam je, međutim, bila jedina mogućnost i jedini put. Računah smo da neprijatelj ne drži zasjede stalno, jer poslije prvog njegovog napada nismo tim putem više nikog slali.

Krenuh smo put Treskavice. Imali smo čak i nekoliko konja za jahanje, koje nismo mogli upotrijebiti, jer je snijeg bio dubok, a prtina isprovaijivana dubokim rupama, pa su se konji pod teretom teško mogli izvlačiti. Tako smo uglavnom išli pješke. Stigli smo na mjesto ranijeg napada, u jedan klanac među okomitim kosama. Po utabanom snijegu vidjeli smo rasute čaure od metaka. Zbog snijega smo sporo odmicah. Kad smo prošli to mjesto, rekoh: »Da su mislili, ovdje bi nas napali«. Svi su ćutali. Bilo nas je svega dvanaest. Nismo prošli ni 50 metara kad se ^ču fijukanje metaka i povici sa obje kose: »Držite ih žive!« Neprijatelj

je pucao dum-dum mecima. Odlučismo da nekoliko drugova drži otstupnicu dok se ostali ne povuku. Tako smo opet stigli natrag U' Trnovo.

Tada sam predložila drugovima da se ja prebacim preko Igmana do podigmanskih sela i Sarajevskog Polja, a onda vozom ilegalno do Sarajeva. Odatle će se lakše stići na slobodnu teritoriju Hercegovine. Tako sam i učinila.

U Nevesinje sam došla preko naše veze, a odatle sam se prebacila do Kifina Sela. To je bila oslobođena teritorija, mada je bila blizu Nevesinja. Pri izlasku nas je jedan talijanski stražar zapitao kuda idemo, kad je u susjednom selu »banda-«. Odgovorili smo da se »bande« ne bojimo i da želimo malo da se prošetamo. Talijanski stražar je bio naivan, pa je naš odgovor tako i primio.

Nastavila sam da radim u Hercegovini, ali ne zadugo, jer sam uskoro dobila poziv da krenem ponovo na Romaniju na partisku konferenciju, koja se imala održati krajem decembra 1941 ili početkom januara 1942 godine, a bila je za cijelu Jugoslaviju. Na toj konferenciji sam prvi put vidjela druga Tita.

Usput je trebalo da svratim do Mostarskog bataljona, čiji je centar bio na Boračkom Jezeru. Kretali smo se od oslobođene teritorije Hercegovine preko sela Davidovića, Kifina Sela, Nevesinjskog Polja, do Glavatičeva. Tako smo došli na Boračko Jezero. Pošto smo tu obavili zadatak,, preko Visočice, Ledića, Trnova i Prače pošli smo na Romaniju.

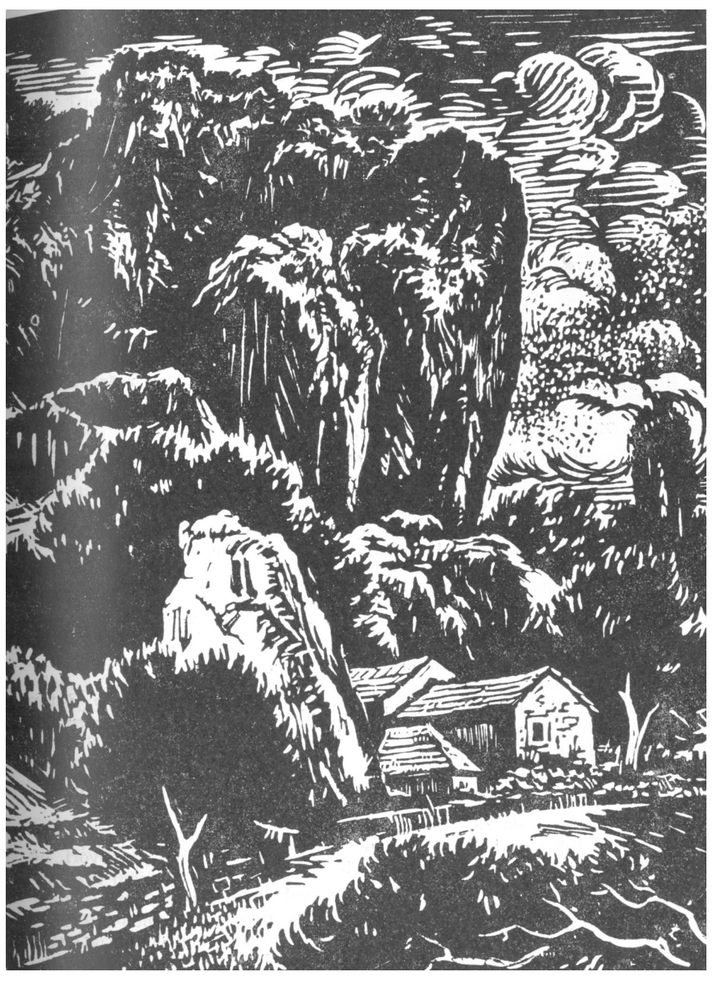
Taj put je bio veoma, težak zbog šume i dubokog snijega na Visočici. Ali nismo imali neprijateljskih prepreka. Sjećam se da me je jedars seljak, koji nas je vodio preko Visočice, s vremena na vrijeme nudio rakijom iz čuturice. Ja sam prihvatala i čiini mi se da mi je to olakšalo put.

U Podromaniji smo sreli Prvu proletersku brigadu. Tu sam vidjela mnogo naših drugova iz Beograda sa kojima sam radila prije rata. To je bilo krajem decembra. Odatle smo produžili za Ivančiće gdje je održano poznato partisko savjetovanje.

Poslije savjetovanja vratila sam se u Trnovo. U to vrijeme pada Druga neprijateljska ofanziva i prelaz Prve proleterske brigade maršem preko Igmana za Foču. I ja sam sa Prvom proleterskom pošla za Foču da vidim šta ću i gdje dalje da radim. Tada je u Foči, pored Vrhovnog štaba, bilo i pokrajinsko rukovodstvo za Bosnu i Hercegovinu. Bilo mi je naređeno da se vratim u Hercegovinu.

Pošla sam preko Šćepan-Polja i naše veze preko Pivske Planine s namjerom da se spustim do Gacka, pa poslije u Bileći srez. Pošto sam tu čekala dan dva da se raskrči snijeg, stigla mi je poruka da se vratim u Foču. Bila sam određena da idem u Bosansku Krajinu.

Lepa PEROVIĆ

STIJENA

NESTALO JE DRŽAVE

aman sjeli da popijemo po čašu vruća mlijeka kad, čujemo,, neko zove:

— Radojica! O, Radojica ... !

Djed stavi čašu ukraj ognjišta i izađe na vrata. Istrčah i ja za njim. Obojica smo stavili ruke iznad očiju đa bismo lakše vidjeli ko to zove. Žmirkajući, djed reče-

— Izgleda, Marija zove! Šta joj se desilo da onakoviče? Da je nije, naopako, zmija ujela?

Djed se okrenu put mene i upita:

— Sta ti se čini, je li ono Marija?

A potom zazva:

•— O. Marija! Jesi li ti to? O. Marija, jadi te zadesili!

Baba Marija je trčala jako pogurena u ramenima. Rukama je razmahivala oko sebe. samo što njima zemlju ne dodiruje. Kad dođe blizu nas. povika:

— Nestalo države! Jesi li čuo, Radojica, nestalo države!

— Sta joj se to desi najedanput, zdrava je izašla? Šta to lupeta? Cuće je žandari, bog je ubio!

— Kaže baba da je nestalo države, velim ja.

— O, đavole, daleko ti kuća od moje, reče djed polagano. Zatim poče glasno, da i baba čuje: Ne buncaj, Marija, jadi te ubili! Ko zna da žandari nijesu u selu. Idi svojim poslom, nijesi luda. Ne navlači vatru na kuću kad ti nije o glavi.

Baba dotrča pred kuću i sjede na kamen, zadihana. Položi ruke na krilo i poče da priča. Trudila se da bude pribrana:

— Izašla ja da vidim junicu, kad trči Ruža i zove: »Marija, nesretnice, i ja s tobom zajedno. Nijesi čula?« A ja pitam: »Sta je, govori, ne kukaj jadna ne bila«. A Ruža veli: »Zlo i naopako, nestalo nam države!« A ja pitam nju: »Ko ti to reče?«,; a ona veli meni: »Radio javio jutros. Pošla ja u crkvu. Služba, pa velim idem da se prekrstim dvaput na bespo-slici. Kad pop izašao i veli: »Slušao sam radio i on javlja: Nestalo države.« A ja . ..

Šuti! dreknu djed. Ne vjerujem popu pa zato> ne vjerujem ni njegovu radiju. Šuti, Marija, i idi za svojim poslom. Hajde, okrenu se meni _ _ da pijemo mlijeko, ohladiće se. A ti, Marija, priprijeti djed, ne kupi laži po selu.

Djed pođe u kuću, a ja još ostah pred vratima kad evo ti Ruže. 2a njom u stopu trči Stanka i mlati rukama po suknji kao da su je ispod nje pčele napale. S drugog kraja sela ide Markan kašljucajući.

— O, Radojica, kukala ti majka. Kuda ćemo, o, Radojica, govori: Sta ćemo, đavo sve odnese.

— Ne pominji ime tog naletnika u mom društvu, bog te ubio, reče moja **baba** ljuto.

— O, zvrnduljo, ukori je djed. Šušnulo nešto u grmu, a ti misliš medvjed. Kud te đavo nosi jutros, pa sad buniš selo?

Markan prestade da kašljuca pa reče:

— Ne svađajte se, bolje kukajte. Eno, pogledajte. Imate oči. nijeste slijepi, pogledajte!

Markan je pokazivao rukom na put kojim je vrvjela vojska. Vojnici su išli pognutih glava, umorni, pa je izgledalo da noge vuku za sobom. Većina je bez oružja, raspasana. Put nije daleko pa otuda dopiru potmuli udarci cipela. Markan ih je ranije primijetio pa potrča da kaže djedu, ali ga je kašalj spriječio da trči. Svi smo gledah ukočenih pogleda i otvorenih usta, s rukama iznad čela, nepomični. Gledajući vojnike djed reče:

— Pobjegli s fronta! Vidi đavolskih junaka! Nijesu smjeli da stisnu i da dočekaju Nijemce.

— Talijana nijesu smjeli da dočekaju, ispravi ga Ruža. Djed je oštro pogleda, pa dodade:

— Talijana! Radio javlja da Talijan ide od mora i naši vojnici baš otud bježe, vidite li?

h — Navalio je, kažu, i Nijemac i Talijan, reče Markan. Nijemac s jedne, a Talijan s druge strane. Zajedno navalili.

— Hvala bogu — pita baba Marija — koliko ih ima?

— Koliko ih ima — iskezi se djed na nju. Kao dal je važno koliko ih ima. Kad vojska krene da bježi, četa može armiju da goni do na kraj svijeta. To se sigurno neki đavo desio gore u vrhu. S glave riba počinje uvijek da smrdi. Ja vam kažem, nešto se u vrhu dogodilo. Para nesretna može da učini i ono što čovjek ni sanjao ne bi.

Djed je već ljut i dalje priča iako nijesmo svi slušah:

— Neka ih đavo nosi, uplašili se. Gospoda više cijene svoje živote nego mi siromasi. Ovi siroti vojnici vidjeli, sigurno, da gospoda bježe pa i oni sad magle. A vi kažete — nestalo države. Jadna vam vaša pamet: **Jedna država** ode, druga dođe. Bila dosad ova i sad dolazi Nijemac sa svojom. A vas dvije — okrenu se ženama — pobenavile: »Nestalo države!«

t

Nestaće vas, poješće vas uši, a država je država, jedna pada a druga se diže, nje ne nestaje .. .

Djedovu priču prekide bat koraka iznad kuće. Pogledasmo. Dva vojnika bojažljivo se primiču našoj kući. Preko leđa uprtili puške, a opasače nose u rukama. Od duga hoda nahvatala im se prašina po licu. kosi i odijelu. Od prašine obrve im se bijele kao u vodeničara. Lica im opaljena, ispijena i opuštena. Prvi je gledao čas u nas a čas tražio pogledom mjesto gdje bi sjeo. Kad je sjeo, reče promuklo:

— Zdravo, ljudi!

Svi mu otpozdravismo. samo djed promrmlja nešto nerazumljivo i glasnije viknu: Hm!

Onaj drugi vojnik se bez pozdrava spusti pored svoga druga. Puške staviše preko krila i osloniše ih uz rame. Prvi vojnik je nastojao da pljuvačkom okvasi jezik. Kad vidje da mu ne uspijeva, reče:

— Bi li mogli dobiti malo vode?

— A jeste li zaslužili da vam damo vode, upita djed.

Vojnik najprije obori oči pa zatim pogleda u svoju pušku i reče:

— Prodao bih pušku za malo vode i hljeba, jer nemamo novaca

Onaj drugi ga samo pogleda.

— Obojica prodajemo puške — nastavi vojnik kao da se ispravlja — jer nemamo novaca. I kao da se pravda dodade: A kuće su nam daleko, puške ionako ne možemo ponijeti u naše mjesto ...

Drugi vojnik prekide prvoga:

— Mi bi prodali i odijelo, jer nam i ono smeta da se prebacimo u svoj kraj.

Djed upre prst u njih i ljutito viknu:

— Za vas i nijesu puške!

Okrenu se, zatim, babi Mariji i malo tišim glasom reče:

— Daj im, Marija, vode. Daj im i po komad hljeba, i nađi i nešto od mog odijela. Daj im ta pa neka idu. ali puške neka ostave. Uzećemo ih ja i moj unuk. One su za junake, a ne za žene i one što bježe prije nego bai'ut zasmrdi.

Vojnici se brzo oslobodiše uniforme i sa komadima hljeba u rukama odoše niz put. Gledajući za njima djed reče:

— Nesretne li vojske, pobogu braćo!

Neđo PAREZANIN

ZBOR NA DIVINU

U drugoj polovini maja žandarmerisku kasarnu na Divinu posjeli su ustaški oružnici, a osnovnu školu ustaše. Jednoga dana izdato je naređenje da stanovništvo siđe na Divin, navodno, na neki zbor. Iskupili su se ljudi iz svih sela. Neki poglavar iz Bileće je okupljenom narodu održao govor. Rekao je kako se svako mora pokoravati ustaškoj vlasti, a ko se ne bude pokoravao biće protjeran, a njegovo imanje uništeno. Uto su pristigla dva puna kamiona ustaša. Čim su sišli s kamiona, počeli su da prijete kako nas sve treba poubijati i kuće popaliti.

U jednom trenutku primijetio sam Mira Poparu. Bio je sa ustaškim tabornikom Halidom Čomićem. Primijetili su ga i mnogi drugi. Nastalo je prošaptavenie. Svi smo znali da je Miro komunista, a takođe smo čuli da je Komunistička partija jedina ostala uz narod. Zato nam je bilo čudno otkud on kao komunista razgovara sa ustaškim tabornikom.

Bio sam u jednoj grupi seljaka, pored same ceste, kad nam priđe Miro zajedno sa Halidom.

— Ko vas je pozvao ovamo? — upitao nas je.

Neki su odgovorili:

— Pa . . . vlast.

Kad je progovorio, po oštrini glasa se primjećivalo da ga je ovakav odgovor naljutio.

— A zar vi vjerujete u tu vlast? Zar hoćete da joj se pokorite? Zar ne vidite da bi tako svi bili uništeni?

— Pa šta da radimo? — upitasmo.

— Bježite u brda i planine. Oružje u šake i pripremajte se. Uskoro će planuti ustanak protiv fašističkog okupatora i njegove vlasti.

Nama je ovo izgledalo vrlo čudno, jer nismo ništa znali o Halidu **Comiću.**

U tom trenutku pored naše grupe naišlo je nekoliko ustaša, koji Su režeći govorili:

* Hercegovina u NOB

— Srediće se ovdje stanje, kad budemo sve poubijali!

Halid je stao pred njih i podviknuo:

— Vi ovdje nemate nikakva posla i niko vas nije tražio. Možete odmah da se kupite odavde. Ja sam ovdje i ja ću da sredim stanje'

Bili smo još više začuđeni kad smo čuli kako govori ustaški tabornik. Čekali smo momenat da budemo s Mirom nasamo da bi nam ovo razjasnio.

Miro nam reče:

— Hajdete vi kućama i ne nasjedajte više ovim pozivima na zbor. Može to skupo da vas košta...

Krenuh smo kućama. Miro nam se pridružio; išao je jedno vrijeme s nama.

Neko ga je odmah upitao:

— Bogati, Miro, reci nam otkud ti sa ustašom?

— To je naš čovjek — odgovorio je Miro. On je po zadatku ustaški tabornik. Valjaće nam. A vi? — Čuvajte se! Ne pokazujte se ustašama. Kad njihova patrola naiđe u selo, muškarci neka se uklone.

Na jednom raskršću pozdravio se s nama. Stisnuo mi je ruku i nasmiješio se:

— Zapamti ono što sam rekao. Nabavljajte oružje i spremajte se. Oružja ima dosta i u Crnoj Gori. Ustanak će uskoro planuti, jer to je jedini način da sačuvamo ljude i da dođemo do slobode. Ja ću otići na duži put. Ako do ustanka dođe prije nego se vratim, treba da ustane malo i veliko.

Vlado VUJOVlC-Stari

„O, SRAM I GRDOBA

oš prvih dana aprilskog rata obezglavljene i razbijene jedinice jugoslovenske vojske u Hercegovini su se na desnoj obali Neretve gotovo na svakom koraku sretale sa pripadnicima Seljačke zaštite koji su im oduzimali oružje prijeteći smrću. Zaustavljah su i vozove, naročito u Čapljini, razoružavajući vojnike koji su se vraćah kućama ili su bezglavo lutah, ne znajući kuda će. U Mostaru i Čapljini je došlo i do ozbiljnih sukoba između vojske i ustaša. Spremna da se bori protiv izdajnika, vojska im je zadavala udarce, ali je sve njene pokušaje zaustavila skora kapitulacija.

Za nekoliko dana su hercegovačkim putevima zabrujali njemački I i talijanski motori. Tuđin je zaposjeo varošice. Ponegdje su ga dočekale zastave sa kukastim krstovima i cvijećem. Našli su se oni koji su Nijemcima raportirah o već svršenom poslu.

Rat se svršio za nekoliko dana. Tako je bar mnogima izgledalo.

Ustaše su slavile »-pobjedu«. Tih dana je bio i katolički Uskrs, pa su se spojila dva slavlja. Crkve su bile pune. Crveno-bijelo-plavim trobojkama i cvijećem okićene vjernike sveštenici su pozivah na odanost »nezavisnoj državi«. Škole su raspuštene, a »poglavnik« je svima učenicima »poklonio« svjedočanstvo o uspješno završenom razredu. U znak radosti se pilo, pjevalo i pucalo.

Ali svečanosti nisu trajale dugo. Ustaše su se latile organizovanja vlasti. Stvoreno je »oružništvo«, »redarstvo«, ustaški »tabori«, »logori«, »stožeri«, »župe« — čitav aparat.

Sve je to među pristalicama ustaša budilo želje da se postane -nešto«. Zavedene omladince je privlačila kicoški skrojena ustaška unitorma i njemačko sjajno oružje. Nekima je izgledalo da će lako naći i posla, pa makar i u Njemačkoj. Činovnicima je to bila rijetka prilika da brzo naprave karijeru. Dosta ih je očekivalo ponešto od novog režima, utoliko prije što je odmah rečeno — da Srbima i Jevrejima ne pripadaju nikakva prava.

U to vrijeme je u srpskim selima i zaseocima bilo sasvim drukčije raspoloženje. Iznenađeni neočekivano brzom kapitulacijom, ljudi nisu mogli da dođu k sebi. Pri svakom susretu se čulo pitanje: »Sta ima novo?« Tražio se odgovor: zašto i kako tako brzo propade država, šta sada valja raditi, šta se može očekivati od okupatora i nove vlasti? Ova sela su bila puna ljudi koji su se vratili iz kratkotrajnog rata. Vratili su se u sela i oni koji su prije rata bili našli zaposlenja u raznim krajevima zemlje. Bilo je među njima i školovanih ljudi, službenika i drugih, ali je malo ko od njih svojim seljanima znao reći nešto više o tome šta da se čini i šta će biti.

Uzaludni su bili i pokušaji da se objašnjenja događaja dobiju u Mostaru, Čapljini, Stocu, gradovima iz kojih su prije rata u sela dolazili ljudi da traže biračke glasove i okupljaju »sokole«. I tu, u nekadašnjim središtima lokalnog političkog života, ljudi su slijegali ramenima, ne znajući da kažu nijednu riječ ohrabrenja. Jedino se čuo glas komunista koji se nisu mirili sa nastalim stanjem stvari.

Zabrinutost i osjećaj bezizlaznosti kod mnogih su postepeno prerastali u bespomoćnu ravnodušnost. Teška srca, počeli su se miriti sa novim stanjem. U dubini duše su gajili potajne nade da će konačan ishod rata već riješiti stvar. Seljaci su se prihvatili obrade svojih njiva i vinograda. Znali su dobro da će i ovaj rat, kao i prošli, donijeti glad. Prepričavali su novosti i dogovarali se kako se prema novoj vlasti odnositi. Naročito stariji seljaci su bili uporni u dokazivanju kako valja biti miran i ne dopustiti da se bilo čime »naljuti« nova vlast.

Izvjesna privremena pomirljivost s novim stanjem stvari zvladala je i u gradovima. U Mostaru, Čapljini i Stocu su službenici uglavnom ostali na svojim mjestima, a trgovci su opet otvorili radnje.

V Sve u svemu izgledalo je, a postojale su i naivne nade, da će život opet poteći normalnim tokom. Prijetnje ustaša Srbi su shvatili samo kao izazivanje. Svako je bio daleko od toga da povjeruje u njihove priče o tome da će Srbi biti .stavljeni van zakona, protjerani i pobijeni. Vjerovalo se da su to samo ružne želje pojedinaca, a da zvanična »država« ne može tako postupiti.

A tada naoko neodgovorna pričanja ustaša bila su, međutim, samo mali odjek onoga što se kovalo u sjedištima »stožera«, »logora«, «tabora«, u samostanima i drugdje u mreži ustaških organizacija. \

Već prvih dana je nemilice izbrisano svako slovo ćirilice dostupno ustaškom pogledu. Hrvatima i muslimanima je bilo zabranjeno da sa Srbima razgovaraju i da zalaze u njihove kuće. Po gradskim zidovima su jednog dana osvanuli plakati koji su, pod najvećom prijetnjom, naređivali da Srbi i Jevreji predaju vlastima svoje radioaparate, motorna vozila i bicikle, fotografske aparate i pisaće mašine. Jevrejima su na grudi i leđa prišili žute krpe sa slovom »Z«. Srbe i Jevreje su otpuštali iz službe.

Zabranjeno im je bilo okupljanje, da bi im se malo kasnije odredilo Bvriije[me] kada smiju doći na pijacu, kada moraju spavti, putovati, pojedincima je naređeno da se svaki dan javljaju vlastima radi kontrole.

Svaki novi dan je donosio i pokoju vijest: uhapsili, nestao, isprebijali- skinuli s voza, odveli, ubili, opljačkah. Ali to su bili tek april i maj 1941 godine, još su to bih tek pojedini slučajevi. Srbi su se često tješili sjećanjem da je sličnih slučajeva bilo i u Prvom svjetskom ratu.

Pa ipak su svi ti događaji i vijesti o neizvjesnoj ili kobnoj sudbini pojedinaca nagovještavali nešto što je među Srbima sve više izazivalo bojazan od mutnog ratnog vremena. Svuda se postepeno uvlačio strah.

Vijesti o napadu Nijemaca na Sovjetski Savez bljesnule su kao jedini zračak nade. Vjerovalo se u snagu Rusije. Zato je prvih dana svako ko je u njoj gledao spas sumnjao da njemačka vojska gazi kroz Rusiju tako brzo kako su javljali kominikei. A ustaše su slavile svaku pobjedu Nijemaca na Istočnom frontu, žureći da što prije i sami odu u taj pohod. Našli su nešto omladinaca koji su, zavedeni propagandom, dobrovoljno pohrljeli na istočno bojište.

I Upravo tih dana je izišlo na vidjelo i ono što se krilo iza ustaških prijetnji i mjera koje su već bile preduzete u cilju obespravljenja i uništenja Srba. Nastupio je čas kad je pobješnjela ustaška rulja krenula da ostvari »poglavnikov« poziv »Srbe — na vrbe«. Planovi su već bili gotovi. Znalo se tačno ko će kakvu ulogu imati u pohodu na mirno srpsko stanovništvo.

Našlo se dobrovoljaca koji su privezali pušku na uzicu i prisili »U«. Okupila se »vojska«, klerikalci pored kriminalaca, dojučerašnji konfindenti propalog režima pored nacionalističkih frazera, gradski ološ pored seoskih pijanica i siledžija, »vojska«, šarena po odjeći i oružju, ali jedinstvena u želji da se istrijebi »srpsko uho«, opljačka imovina i otme zemlja od Srba.

Krv većeg broja nevinih ljudi još ranice je potekla na Udrežnju. kod Nevesinja. Korićani su bačeni u jamu,poklana su čeljad u Dabru.

To je bilo dovoljno da brđani prikupe snage i nađu baruta. U gornjoj Hercegovini je planuo ustanak. Planine su primile zbjegove. Tamo su pohrljele i ustaše. No vraćali su se krvavog tura. Nije mnogo pomogla ni pomoć iz Zagreba. Na Trusini je platio glavom i »doglavnik« Mijo Babić.

To je bio razlog da ustaše u dolini Neretve počnu s još više bijesa ostvarivati svoj plan. Bijelo Polje, Zijemlja, Mostar i okolinu, Dubrave. Stolac, Čapljinu i njenu okolinu — za nekoliko dana su preplavile ustaše. Hrvatima i muslimanima je zapriječeno da Srbe ne smiju uzimati u zaštitu- jö^oni dižu ustanak protiv »nezavisne države«,

i I' Po srpskim selima su pošle ustaške patrole koje su pozivale muškarce da dođu u školu, u opštinu ili drugdje. »Samo nekoliko dana, dok

prođe Vidovdan«. Oni koji se ne prijave — govorili su — biće pohvatani i poubijani, i oni i njihove porodice.

Bezazleni ljudi koji su u to povjerovali ostavljali su svoje poslove i odlazili: Hodbinjani na Bunu, Kozičani na Piletu, Lokavljani na Domanoviće, Hrašnjani u školu, i tako redom, po svim selima. Išla su zajedno braća i rođaci, očevi i sinovi, išla je omladina i stariji ljudi. Mnogi od njih se nisu ni oprostili sa svojima. Majke, žene, djevojke su ih gledale kako odlaze sami »da se prijave«, ili, češće, u pratnji ustaša. Ženama je bilo sumnjivo; njihovi su goloruki, a ustaše s puškama. Ali nisu mogle vjerovati u najgore. Odvode sve. Ne mogu valjda sve pobiti, tješile su se žene, ućutkujući rasplakanu djecu.

Dok se to dešavalo po selima, u Mostaru su ustaše noću, a često i danju ulazile u srpske kuće i bez ikakvog objašnjenja odvodile ljude. Odvodili su ih i iz radnji, iz radionica i škola, sa ulice. »Crna marica« je neprestano jurila gradom, ustaše su vršljale svuda. Slično se dešavalo i u Stocu. U Čapljini je bilo još gore. Tamo su zaustavljali i vozove, pa skidali s njih Srbe — putnike.

Za nekoliko dana su se stotine ljudi našle u rukama razbješnjelih ustaša. Po velikoj ljetnoj žezi natrpali su ih u zatvor, u škole, magacine, garaže, podrume. Među ljude povezane žicom upadale su ustaše s noževima, cjepanicama, tokmacima, puškama. Iza njih su mrtvi ležali u krvi, Jiznakaženi su hroptahjživi su čekali kamione. Sve se to obično dešavalo noću, a po danu su oukom kamionskih motora prikrivali jauke od prolaznika.

Zene i majke su spremale hranu, molile i plakale kraj zatvorskih vrata. Očekivale su od stražara da će im pomoći da makar vide svoje. Nije bilo nikakve milosti ni sažaljenja. Ustaše su vikale na uplakane žene, ali su primale torbe i zavežljaje, iako su često znale da već nema tu onih kome su doneseni.

Poslije dan-dva rijetki pojedinci su se vraćali bježeći sa gubilišta. iz jama. Vratilo se iz zatvora i nekoliko grupa isprebijanih. Ono što nisu vidjeli i čuli nepchvatani — ispričali su im oni koji su se vratili.

Iz mostarskih zatvora su ljude odvodili na Neretvu. U Sutini. na Skakalima, ispod Ortiješkog groblja i drugim mjestima, ustaše su nastavljale ono što u zatvorima nisu dovršile. Svezane ljude su sjekli, strijeljali i gurali u vodu. Neretva je danima nosila leševe. To isto su radili i na Buni. Osim Neretve, mnoge iz Mostara je progutala noć, negdje preko Zovnice i Kobilovače.

Stočane su strijeljali u Vidovu Polju, na Poplatu i odvodili nekud put Ljubinja. To se desilo i jednom broju Dubravaca, Dabričana i Čapljinaca. Ali većina ljudi iz Dubrava je odvedena na druge strane. Poslije mučenja u podrumu na Pileti, u duvanskoj stanici u Domanovi-

JAMA

cima i silosu na Modriču, kamionima su ih odvozili u jamu na Bivoljem Brdu, na čapljinski most, u rovove kraj Opuzena i drugdje.

Sve je to rađeno veoma brzo. U kamione su slagali mrtve i polumrtve, vezane ljude. Po njima su se pele ustaše i s pjesmom ih odvozile. Prestanak jauka i pucnjava na razbojištima i nova ustaška pjesma označavali su kraj života gomile ljudi dovedenih na kamionu.

Nove grupe koje su dogonjene, zaticale su u zatvorima krv i hrpe odjeće, po kojoj su saznavali ko je već likvidiran.

(U Čapljini i okolini bilo je još mnogo mjesta smrti. Ubijali su pod Brijestom, kraj Križa, u Strugama, u Mogorjelu, iznad Željezničke stanice, u Pelinima, na Krupi, u Klepcima, u Hutovu, na Hadžibegovu Bunaru, više Gornjeg Hrasna itd. I odavde su vode Neretve nosile toliko unakaženih ljudskih leševa da su ustaške vlasti iz Metkovića oočele protestovati zbog »zagađivanja vode«.

Za tih nekoliko dana, uglavnom krajem juna, ustaška poplava smrti je odnijela u Neretvu, u jame pokraj nje i ko zna kuda još, stotine nevinih ljudi.

Evo samo nekih podataka o broju ubijenih u junu po selima: Zijemlje 11, Podgorani 17, Zeljuša 3, Potoci 6, Vrapčići 14, Zalik 6, Ilići 16, Vihovići 25, Bogodol 47, Opine 3, Gnojnice 1, Dračevica 4, Blagaj 3, Hodbina 2, Malo Polje 2, Ortiješ 3, Pijesci 20, Zitomislići 8, Lokve 39, Kozice i Trijebanj 201, Dabrica 78, Opličići 25, Prenj 12, Rečice 52. Tasovčići 58, Prebilovci 11, Klepci 45, Gabela 123, Višići 3, Dračevo 25. Kolojanj 5, Sjekose 15, Kljenak 9, Glušci 6, Gornje Hrasno 47.

Koliko je u tom naletu ustaša stradalo ljudi u gradovima nije tačno utvrđeno. Približni podaci izgledaju ovako: Mostar oko 300. Stolac sa najbližom okolinom oko 250, Čapljina 600-700. U samom Stocu su gotovo potpuno istrijebljeni odrasli Srbi, a ni Čapljina nije prošla mnogo bolje.

I dok su vijesti o sujdbini pohapšenih bolno pogađale preostali srpski živalj, dok su se rijetki pojedinci vraćali iz zatvora, sa jama i gubilišta, dok su se nepohvatani muškarci skrivah po brdima,— na javnim mjestima po selima i gradovima pojavili su se plakati. Nekakav domobranski general je objavljivao kako je stao na put progonima mirnog stanovništva, pozivajući da se svako vrati svojoj kući. |

Bilo je i razloga za takav poziv. Po brdima istočne Hercegovine je sve bilo u zbjegovima i na borbenim položajima. Ustaše su se pobojale da se i preostali Srbi iz donje Hercegovine ne priključe ustanicima. Jer iz Prebilovaca i Klepaca je već u prvom naletu ustaša na Klepce većina stanovništva pobjegla u okolna brda. Ovima se bio priključio i najveći broj muškaraca iz Opličića koji su bili pobjegli preko Bregave odmah čim su posumnjali u ustaške pozive, kojima je inače povjerovala većina ostalih Dubravaca. I u ostalim selima su se ljudi posakrivali, a pojedinci su smjerali da nekuda bježe.

Sada, kad je svima već bilo jasno šta ustaše čine, i među Hrvati- i muslimanima je bilo sve više ljudi koji su osuđivali zločine. Dok u dane pokolja samo rijetki pojedinci našli u sebi hrabrosti da Srbima nomognu u sklanjanju od ustaša, sada, poslije pokolja, našlo ih se više. Ustaše su, razumije se, takve postupke najstrože kažnjavale. Pa ipak jj, je bilo da po danu idu sa ustašama, a noću donose hranu skrivenim Srbima.

Pomenuti proglas o zabrani pokolja djelovao je uvjerljivo. Srbi koji su se zatekli živi u zatvorima — pušteni su. Prestala su hapšenja. Počele su priče da su vidovdanske zločine počinile »divlje« ustaše. »To je bila osveta zbog ustanka u Nevesinju«, objašnjavale su ustaše i njihove pristalice. Naglašavah su da je taj ustanak već uništen, da su Talijani pobili većinu Crnogoraca, jer su se i oni bili pobunili. Selima su kružile patrole ustaša koje su »hrabrile« brojnu srpsku sirotinju i one muške glave koje su ostale, uvjeravajući ih da se više neće ubijati.

(Onda je došao i novi »dokaz« da »država« nije za uništavanje, već za »lojalnost«. Po selima je objavljeno da oni koji hoće da žive u miru treba samo da pređu u katoličku vjeru. Došli su službenici ustaške vlasti, popunjavah formulare, i čitava sela su za dan postajala »katolička«. Na više mjesta su fratri »nove vjernike« okupljali u crkve, držali im propovijedi, dijelili molitvenike i ubjeđivali ih da je sada sve u redu. da treba živjeti mirno i moliti se bogu, *f*

Tako je mjesec jul protekao u smirivanju i »pokrštavanju« Srba. Malo je umakao plač majki, udovica, sestara i djece pobunjenih. U selima, čiji muškarci nisu pobijeni, počelo se, oprezno, i raditi. Spavalo se u brdu a danju se silazilo na njivu i u vinograd. Mnogi su vjerovali da je najgore prošlo.

nTustaše su kovale nove planove. Sada smišljenije od onih junskih Znali su da više niko neće povjerovati onom: »Javite se, samo za nekoliko dana, dok . . .« A trebalo im je da »dovrše« sela koja su im izmakla u junu, da dokusure ono što je još bilo ostalo.

Pred **zoru** 4 **avgusta opkolili** su **sela** Prebilovce, Opličiće, Malo Polje i **Zitomrsliće.** Tog **dana** su **hapsile** i **po** Mostaru.

Našavši se u obruču mnoštva ustaša — Prebilovčani nisu oklijevali **Većina** odraslih muškaraca se razbježala i posakrivala. Rulja se sručila **u selo.** Vidjevši da su muškarci većinom umakli, ustaše su u školu sakupile žene, djecu i starce. Od ukupno njih 414 — bilo je 249 djece i 91 **djevojka.** Pošto su silovah i na druge načine ponizili djevojke i **žene. roblje** su odatle odveli u silos kod Tasovčića. Poslije dan-dva su ih kamionima prevezli u Čapljinu, a odatle u Šurmance. Već 6 avgusta između i 11 časova je život Prebilovaca potonuo u hladnu jamu kod Ararovih kuća. Zene i djeca ovog sela našli su se u zajedničkoj grobnici s mnogim

drugima koje su ovamo doveli vozovima iz Bosne i Trebinja. Računa se da je^aT bezdan progutao od 2.000 do 2.500 IjudLJ

Ali tragedija Prebilovaca nije time bila završena. Iako su većinu odveli u Šurmance, ustaše su i dalje nastavile da po selu i okolini traže one koji su se skrili 4 avgusta. Čitavih deset dana je vršen pretres. Bila je to opšta hajka, kao na vukove. U streljačkim strojevima su zajedno išli ustaše i njihovi lovački psi, lupalo se kantama i vikalo. Uhvatili su jedan dio preostalih i odmah poubijali.

Vidjevši da ipak ne mogu sve pohvatati, ustaše su ponovo počele vikati po brdima kako je »poglavnik« obustavio pokolj, kako se svako može slobodno vratiti kući. Tih dana su i skriveni muškarci počeli saznavati za kobnu sudbinu svojih porodica. Izgubljenost u bolu za porodicom navela je jedan dio tih ljudi da izađu iz skrovišta i da se jave u selo koje je stalno bilo puno ustaša. Kako je ko dolazio, tako su ga ustaše ubijale. Tako je od 4 do 14 avgusta palo još 168 žrtava u Prebilovcima. Većina ih je ubijena u samom selu. Grupu od 41 čovjeka koji su se sami javili saznavši da su ostali usamljeni, bez porodica, — ustaše su odvele malo dalje od sela, u Marin Otok, i tu noću poklale. Tijela su bacile u jednu, a glave u drugu jamu.

I dok je sve to činjeno s Prebilovčanima, njihove kuće su zapečaćene i popisane. Odmah zatim su počeli stizati »kolonisti«. Iz sela oko Čapljine, po rasporedu koji je izradila ustaška vlast, stizali su novi domaćini u »svoje« kuće. Razvili su barjak usred sela i počeli sabirati ljetinu unesrećenih ljudi. Selom se čula pjesma i pucnjava.

Tasovčići i Klepci su sela kroz koja je vodio put ustaškog pohoda na istrebljenje Prebilovčana. Zato se i ovdje radilo po istom planu. Hapsilo se sve redom, muško i žensko, staro i nejako. Sve su odvodili u silos. Ah ovdje nisu stigli da poubijaju sve pohapšene. U Klepcima su 11 avgusta ubili 11 staraca, žena i djece koji nisu mogli da odu do zatvora. Istog dana su 106 muškaraca iz ovoga sela izdvojili između pohapšenog naroda, odvezli i bacili u jamu na Bivolju Brdu. To je zadesilo i 38 Tasovčana, jer su bili svi u istom zatvoru, u silosu.

Opličići, koji su opkoljeni istog jutra kada i Prebilovci, također su -bolje« prošli. Tog jutra je nasred sela osvanula crvena zastava, koju su istakle ustaše da bi time »opravdale« opkoljavanje i hapšenje. I ovdje su hapsili sve redom i odvodili na Domanoviće. Ali to su radili pod izgovorom da sve prebacuju u Srbiju. I narod je kupio što je mogao u rukama ponijeti — i išao. Mali broj muškaraca se uspio skloniti.

Kada se masa žena, djece i ljudi sakupila na Domanovićima, muškarce su odvojili, a ostale vratili kućama. Njih 102 su se našli među krvavim zidovima duvanske stanice, gdje su mjesec dana ranije mučene stotine Dubravaca. A kad je pala noć, ponovio se Vidovdan: najprije

učenje, vezanje u žicu, tovarenje na kamione, pa odvođenje u vječiti Fljk jame na Bivoljem Brdu.

U Zitomisliću i Malom Polju nisu mnogo pretresali niti su odvodili žene i djecu. Pohvatali su samo odrasle muškarce: u Zitomislićima «8 a u Malom Polju 25. Povezali su ih i kamionima odvezli u Mostar, jvlalopoljani su pobijeni negdje prema Širokom Brijegu. To isto se, rešto ranije, desilo sa 18 ljudi iz Baćevića. Zitomislićani su zadržani u Mostaru, a potom odvedeni čak u Liku. gdje su sa mnogim drugim našli smrt na Jadovnom iznad Gospića.

Tih dana je noć progutala i grupu od 31 čovjeka sa Zijemalja koje su doveli u Mostar, a na Ljubljenici su u školi spalili oko 30 ljudi.

Ni u ovom drugom, llindanskom, pokolju Mostar nije ostao pošteđen. Tih dana su i ovdje hapsili ono što je preživjelo Vidovdan. Za nekoliko prvih dana avgusta, osim pravih zatvora, bila je napunjena i škola • Kraljice Marije«, koja je danju bila običan ustaški zatvor, a noću mučilište. Tada je pohvatano najviše željezničara i rudara. Osim Srba, sada su zatvarali i Hrvate i muslimane-komuniste i druge rodoljube

Ali već 6 avgusta je u mostarskim zatvorima bilo malo pohapšenih. Teretnim vezovima su ih noću odveli u Jablanicu. Bilo je tu oko 500 Mostaraca, 28 Zitomislićana, 14 Raštančana, 3 Slipčićana i nepoznat broj drugih koji su tih dana dopali ustaških šaka u Mostaru i okolini. Većinu tih ljudi su iz Jablanice odveli za Gospić, gdje im se zameo trag. Neki su pobijeni i usput.

Međutim, ustaše su bile daleko od toga da se zadovolje punim vozovima odvedenih iz Mostara. Još dok su žene molile za viđenje sa svojima u jablaničkom zatvoru, po gradu su se pojavili plakati. Sada više nisu tražili da se predaju radioaparati. Tačno po abecedi je raspoređeno kada, u koji dan ko treba da se javi na željezničku stanicu. Prije polaska su ključeve od stana morali predati policiji, a sobom se moglo ponijeti po 50 kilograma prtljaga po osobi.

Negdje oko 8 avgusta počelo je od slova »A«. Dolazile su žene i djeca pred vagone. Željezničari su im mjerili prtljag. Vozovi su odnosili ljude u IJku. Tako je išlo danima, otprilike do slova »K«. Tih dana je počeo i šverc sa njemačkim propusnicama za Srbiju. Ko je imao novaca, mogao je umjesto u ustaški logor — otputovati u Srbiju. Tako se veliki broj mostarskih srpskih porodica našao na putu u Gospić ili u Višegrad Niko više nije sumnjao u to da mu nema opstanka u takvoj državi.

• Tbaš tada kad je među Srbima u ovom kraju Hercegovine strah za opstanak dostigao vrhunac, kada su ljudi čekali samo dan smrti ili seobe, — pukla je vijest da Talijani ponovo uzimaju vlast, da zabranjuju progone i ubijanja. Ta vijest se pokazala tačnom. Došli su Talijani- Prestali su pokolji. Otvorene su pravoslavne crkve. Mjestimično je dopušteno da se mrtvi izvade iz zajedničkih raka i sahrane na groblju Bilo je pojedinačnih slučajeva da Talijani strijeljaju ustaše koji bez

odobrenja nose oružje, a prećutno su odobravali i da se Srbi naoružavaju. Besumnje je nastao neki preokret.

Naivni ljudi su vjerovali da su Talijani došli u cilju zaštite Srba. Mnogi tada još nisu mogli shvatiti da su ustvari Ncvesinjci, Gaćani, Bilećani, Trebinjci, Ljubinjci i ustanici širom zemlje oružjem prisilili talijanskog okupatora da promijeni politiku. Mnogi nisu odmah mogli da pro—zru »talijansku brigu« o Srbima, niti da ocijene ustaničku snagu po šumama i brdima . . . Međutim ubrzo se vidjelo da je okupator svojom perfidnom igrom, uz pomoć izdajnika iz redova srpskog naroda, ustvari utirao put četnicima, koji će nad nedužnim hrvatskim i muslimanskim življem ponoviti iste zločiie koje su ustaše izvršile nad Srbima. |

Aćim MIĆEVIC:

„NEVESINJSKA PUŠKA'

ijest se munjevitom brzinom pronijela selom, zavirila u svaku kuću, obišla svaku kolibu, doprla i do čobana što po planiskim obroncima napasaju stada, i još više uznemirila ionako uznemirene ljude.

Drago Unković je doznao da će ustaše sjutra, 3 juna, doći u Drežanj — da kolju . . .

I sve se uzbunilo na tu vijest koja je prijetila, opominjala, odisala krvlju. Uznemirilo se cijelo selo.

U kući starog Toma Ivkovića brzo su se okupili domaćini da se •posavjetuju.

I Poklali su 28 ljudi na Udrežnju i zar se pustiti krvnicima, kao stoka.. . Izgubiti uludo glave — nećemo. Bježati sa čeljadi i stokom, a ostaviti kuće — ne možemo. Treba ih dočekati — odlučila je većina.

I odluka o spasavanju golog života svodila se na jedno: braniti selo do posljednjeg metka. Sve sposobno biće se, a ranom zorom nejač, •starci i žene sa stokom izbjeći će ka Ostrvici i pl. Babi.

Dan se izgubio iza vrhova Veleža. Noć tiha i blaga spustila se Tia Nevesinjsko Polje kada se vijećanje domaćina završilo.

Resko su odjekivali pucnji Nevesinjskim Poljem. Ni žive duše ®He bilo na Polju. Seoca se uvukla u sebe, iznenađena borbom koja se [Ve]L' 4 sata vodi oko Drežnja. Samo je Boško Kovač, čim su se oglasile puške, došao iz Zovog Dola sa puškomitraljezom, uvrstio se među ustanike i tukao s lijevog krila po ustaškom stroju koji je zaustavljen iza kamenih ograda ispod sela.

— Ej, koljači, hajte 'vamo, hajte! — uzvikivali su borci.

Ustaše su se pojavile pred selom oko 6 sati izjutra. Dočekao ih J[e] plotun iz 30 ustaničkih pušaka. Ostavivši 3 mrtva i 4 ranjena, pobjego-[se] nazad ka gvozdenom mostu. Malo kasnije pojaviše se opet, sa pojača-Jem. Bilo ih je oko 250. Uskoro su iznad sela počela kružiti i tri ustaška

aviona, mitraljirajući i bacajući male ofanzivne bombe. Pa ipak, ustaše nisu mogle naprijed. Pokušale su nekoliko puta preći čistinom ispod sela, ali ih je precizna vatra primoravala da se vrate. Nekolicina ih je ostala na ledini.

Oko podne ustanicima je ponestalo municije. Sve rjeđe se javljao puškomitraljez Boška Kovača. Tek pokatkad, samo na siguran cilj, ispaljivani su hici iz pušaka. Osjetivši to, ustaše su preduzele snažan napad, potisnule ustanike i spalile selo.

Prošlo je 20 teških dana, punih iskušenja i slutnji, nadanja i nemira. U Ostrvicu i Babu izbjeglo je oko hiljadu duša — žena, staraca i nejači. I ostale planine primile su zbjegove na svoje već ozelenjele proplanke. Cio kraj je uzavrio.

Vijesti o strahotama ustaških pokolja dopirale su iz raznih krajeva. U Koritima kod Gacka, u Dubravama kod Stoca, ustaše su bacale u jame na stotine ljudi. I pitanje: šta da se radi? — provlačilo se kroz zbjegove i uznemirena sela.

Odgovor je nađen. Na glas o ulasku Sovjetskog Saveza u rat noću 23/24 juna planule su vatre na Glogu, iznad Zovog Dola, na Ostrvici iznad Gornjeg Drežnja, na Sniježnici iznad Biograda^ na Zalomu. Bio je to znak za napad na mrežu ustaških i žandarmeriskih stanica, rasutih po Nevesinjskom Polju. Do jutra su ustanici potisli ili zarobili žandarme iz Lukavca, sa Rilja, Odžaka i Kifina Sela. Crvena zastava zavijorila se na minaretu džamije u Odžacima. Ustanici su nastupali u pravcu Kasabe.

Poslije kraćeg otpora ustaša ustanici su oslobodili Nevesinje. Jedan dio ustaša se zatvorio u kasarnu i odatle pružao žilav otpor, onemogućujući vatrom automatskog oružja slabo naoružanim ustanicima da se približe ogradi logora.

Svjesni da će uskoro ustaše od Mostara, Kalinovika, Stoca i Bileće krenuti na Nevesinje, ustanici su rasporedili svoje snage za odbranu Nevesinjskog Polja. Glavnim snagama zauzeli su položaje u šumovitoj Bišini. braneći prilaz Nevesinju od Mostara. Druge snage zauzele su položaj na Trusini iznad Dabra, a manji ustanički odredi štitili su prilaz Nevesinjskom Polju od Kalinovika. Njihov položaj bio je na Morinama.

Očekivanja su se ispunila. Oko 1.000 ustaša pokušalo je da se od Mostara probije prema Nevesinju. Ali, ustanici su ih razbili u šumovitoj Bišini. U toj žestokoj borbi ubijeno je 60 ustaša i oko 40 ranjeno, a zaplijenjena su 2 kamiona, 6 puškomitraljeza, oko 100 pušaka, 600 ručnih bombi i oko 50.000 puščanih metaka. Ustaše su se povukle ka Mostaru. Ova borba donijela je ustanicima veliku pobjedu. Posebno plijen — oružje i municija — za ustanike je pretstavljao neocjenjiv dobitak.

Pa ni pukovnik Ivan Simić, koji je poslije prvog neuspjeha poveo 2.000 ustaša iz Mostara, nije uspio razbiti odbranu Nevesinja u Bišini. Sest dana i noći ustaše su uzaludno navaljivale da se probiju. I tek kada

•e jedna ustaška satnija iz Pravca Kalinovika probila slabo branjene položaje ustanika na Morinama i iznenada upala u Nevesinje, iza leđa **glavnim** snagama u Bišini i onima koje su dejstvovale oko Trusine, **ustanici** su se morali povući. Oni su napustili položaje u Bišini i zauzeli nove, na liniji Studenci — Zovi Do — Drežanj — Bratac — Rilja — Koleško, braneći sjeveroistočni dio oslobođenog Nevesinjskog 6reza.

Sa tih položaja, nakon 66 godina, poslije slavnih junskih dana 1875 godine, ponovo se javila »nevesinjska puška«. Od 24 juna 1941 ona nije prestajala da puca na okupatora i njegove sluge kroz pune četiri godine oslobodilačke borbe naših naroda.

Obren IVKOVIĆ

USTANIČKE BORBE I ZLOČINI USTAŠA U GATAČKOM KRAJU

Dvadeset sedmog maja stigle su u Gacko prve »prave-* ustaše, njih 16, koje su imale da organizuju ustaške odrede, postave oružničke postaje, zavedu »red« i organizuju novu vlast.' Do tog vremena, od kraja aprila, u Gacku su se nalazile talijanske trupe. Oprobano geslo osvajača »zavadi pa vladaj« naišlo je ovdje na plodno tie pošto su između Srba i muslimana postojala stalna trvenja na vjerskoj, nacionalnoj i imovinskoj osnovi, koja su se često završavala krvavim međusobnim obračunima. U vrijeme bezvlašća 1918 godine, zbog »starih računa« iz vremena vladavine Austro-Ugarske, bio je ne mali broj slučajeva pljačke i ubijanja nedužnog muslimanskog stanovništva iz Gacka i okoline, a u periodu od 1918 do 1924 godine na ovom terenu kretala se komitska banda Maja Vujovića i za to vrijeme iz zasjede ubila 8 nevinih muslimana iz Borča i sela Bahori kod Gacka." Reakcionarni političari kakav je bio Alija Šuljak" vješto su koristili i ove slučajeve da među muslimanima raspiruju šovinističke strasti, što su na drugoj strani radili velikosrpski elementi. Talijani su zatrovane odnose između muslimana i Srba iskoristili i stavljajući se tobože na stranu Srba, zavaravajući ih lažnim obećanjima da će Gacko pripasti Crnoj Gori koja će biti samostalna država, još više produbljivali po-

[1] Arhiv V I I, k. 171-a, br. 36/1—1 »Izvešće kotarskog predsednika za Gacko«.

[2] Ova komitska banda ubila je iz zasjede na Vranjskom Dolu 3 muslimana Kovača iz Borča. Prije toga ubijen je 1 Voloder i 1 Logo. Na Lukovici je iznenada napala seljake iz Bahora dok su oni sadjevali sijeno i ubila 3 čovjeka i 6 volova sa kojima su radiii.

[3] Profesor. Prije rata živio u Dubrovniku. Vrlo rano pristupio ustaškom pokretu. Na izborima 1938 godine bio poslanički kandidat za srez Gacko na listi HSS. U toku rata bio visoki funkcioner u Pavelićevom Glavnom stanu. Sada u ustaškoj emigraciji. Sa njime su aktivno propagirali ustaški pokret Hasan Custović, upravnik pošte u Gacku, Smajo Kurtović, braća Dilići, Džemo Ibanović i drugi.

toje- j

.«stašama i povukli se.

Po dolasku Talijana ustaše su pristupile organizovanju vlasti. Njihov povjerenik za srez Gacko, Herman Tonogal,[1] sazvao je u gatačkom hotelu konferenciju kojoj su prisustvovale ustaške pristalice iz Gacka i okoline. On je u svom govoru otvoreno pozvao sve prisutne na ubijanje Srba. Malobrojna partiska organizacija, koja je tek bila u formiranju, i pošteni muslimani nisu mogli da spriječe pokolj. Pošto su očistili činovnički aparat od Srba i Crnogoraca, formirali ustaški logor, tabore, oružničke postaje i ustaške odrede (u Gacku je formiran ustaški logor, s logornikom Smajom Kurtovićem na čelu), počeli su hajku na Srbe.

Ka₀ prva žrtva pao je Blagoje Sarović. Njega je Herman Tonogal ubio u kući, u prisustvu zaprepašćene famihje. Tako je ovaj nosilac ustaške vlasti u Gacku ličnim primjerom pokazao kako se vjerno služi »poglavniku« i »nezavisnoj državi«. Istoga dana na sličan način ubijen jₑ i Filip Starović. Zatim je došao 4 jun, dan koji je pokopao sve iluzije onih koji su još vjerovah da je nemoguće da »zvanična vlast«, makar bila i ustaška, može ubijati nevine ljude. Toga dana, upravo noću 4/5 juna, Herman Tonogal je sa svojom šarolikom vojskom blokirao s. Korita. Ne osjećajući prevaru seljaci su se odazvali pozivu. Vjerujući da ih pozivaju na kuluk ili na izvršenje neke druge obaveze, kao što su činile i druge vlasti, išli su mirno prema sokolskom domu, gdje su ih ustaše zatvorile. Ujutru 5 juna ustaše su odvajale po 10 ljudi u posebnu prostoriju i zvjerski ih mučile. Isprebijane ljude odvozile su kamionima do Koritske jame, tu ih ubijale maljevima i ćuskijama, ili' polužive zajedno sa ubijenim survavale u provaliju duboku preko 30 metara. Poshje svake partije od 10—15 ljudi, za njima u jamu su bacale ručne bombe. Poslije izvršenog pokolja selo je opljačkano. Prema izvještaju Okružnog krila Bileće, iz Korita je otjerano 5.294 komada krupne i sitne stoke."' Istog dana, na Pavliću kod Stepena, je ubijeno 7 ljudi, a samo 4 dana kasnije na istom mjestu maljevima i kundacima još 20 ljudi iz Gacka, Avtovca, Rudog Polja i Nadanića. Njihovi leševi su odvučeni i u istu jamu bačeni, tako da se, prema navedenom izvještaju komandanta krilnog zapovjedništva u istoj sada nalazi 167 leševa, osim nekoliko onih koji su se spasili," a govori se da ih ima i više, u što ja nisam hteo da ulazim, jer to nije od važnosti.

[1] Advokatski pripravnik iz Travnika (Arhiv V I I, k. 1995, br. 2—1/1 »Stenografske beleške učesnika NOR«.

[5] Arhiv V I I, k. 143-a, br. 36/9—2.

[8] Preostali seljaci iz s. Korita izvadili su iz jame Miliju Bjelicu, Obrena Nosovića, Aćima Jakšića, Radovana Šakoru i Vidaka Glusca. Svi su ostali «ivi sem Glušca koji je podlegao ranama.

Za njega je važno samo to što se »iz te jame razvija neizdržljiv smrad«, pa se boji da ne dođe do trovanja Trebišnjice kao ponornice. Njegovi navodi »govori se da ih ima i više« su tačni, jer je samo 5 juna u Koritsku jamu bačeno oko 180 ljudi.

Saznavši da u Koritskoj jami ima još živih ljudi, pet dana poslije pokolja, grupa ustaša se našla na gubilištu. Sa otvora jame su dozivali: »Da li je neko živ, došli su Crnogorci spasioci«. Za spušteni konopac uhvatila su se dva polumrtva čovjeka koji su 5 dana proveli u jami zatrpani leševima. Na izlazu iz jame, umjesto spasilaca čekao ih je malj.

Deveti jun je pokazao da iza koljačke politike ustaša stoje najveći vrhovi vlasti »nezavisne države«, jer je tada »ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu (Jure Francetić — prim. S. S.) dao nalog da se strijelja 20 Srba, koji su u Gacku bili kao taoci zatvoreni. U zatvoru se još nalazi oko 150 Srba ...«" Seljaci Dulića, Danića, Pržina, Kazanaca, Dobrelja, Samobora, Lipnika, a zatim cijela gatačka površ saznali su pojedinosti o pogibiji ovih ljudi od Novaka Mastilovića koji je, vezanih ruku, poškropan krvlju i mozgom poubijanih, ipak uspio pobjeći. Ispričao je jezive prizore mrcvarenja ljudi na Pavliću kod Stepena. »Udn kundacima, ne troši municiju«, — to je bila komanda za pogubljenje.

Iz dana u dan stizale su vijesti o novim nečuvenim zločinima. Jakov i Radovan Milović, koji su uspjeli da pobjegnu sa strijeljanja, donijeli su vijest da su istog dana kada su pobijeni Korićani, ustaše iz: Fazlagića Kule pohvatale 23 čovjeka iz sela Zagradaca i pod izgovorom da ih vode na saslušanje u Gacko, odvele ihi na Kobilju Glavu i strijeljale; zatim vijest da je iz gatačkog zatvora dovedeno u Avtovac 11 ljudi, na zvjerski način mučeno, poubijano i zatrpano u avtovačko strvinište, da je deset Gačana »koje su odveli u Mostar« ubijeno u Surdupu na Morinama.

Ustaše su 17 juna ponovo došle u s. Zagradac da dovrše posao započet 5 juna; prikupile su preostalo stanovništvo (ukupno 31 lice), zatvorile u kuće i spalile. Tako je malo selo Zagradci prestalo da postoji. Više niko nije smetao ubicama da međusobno podijele imovinu svojih žrtava.

Otprilike u isto vrijeme, kada se saznalo za masovne zločine ustaša, stigla je vijest da su u Nevesinju zapucale ustaničke puške, da su Drežnjani, sa Obrenom Ivkovićem na čelu, 3 juna pružili oružani otpor ustašama koje su pošle u pohod na njihovo selo. I u gatačkim selima došlo je do borbi sa ustašama. Evo šta se o tome kaže u izvještaju ustaškog pretsjednika u Gacku:

»7 l:pnja t.g. Crnogorci u zajednici sa domaćim Srbima pograničarima organizovali su napad većeg stila koji je otpočeo istovremeno na.

[7] Arhiv V I I, k. 1955. br. 2—1/1 »Stenografske beleške učesnika NOR«
* Isto, k. 171-a, br. 36/1—1 »Izvešće kotarskog pretstojnika iz Gacka« .

• oružničke postaje i to: Kazance, Jasenik i Stepen.* Oružnici su bili orinuđeni da se povuku prema Avtovcu, a napadači su opljačkali oružničke nostaje, te dvojicu naših oružnika su ubili a trojicu ustaša teško ranili. Otvorila se je bitka na jednoj liniji od oružničke postaje Jasenik pa sve do Korita, te je trajala cijelog dana. Međutim, predveče je stigla jedna satnija naše vojske iz Bileće, te je napadače protjerala od Korita i Stepena prema planini Somini«.[10]

Među ostalim plijenom, kao sastavni dio opreme, kod ubijenih žandaruia iz stanice Jasenik nađeni su lanci za vezivanje i maljevi za ubijanje ljudi, a kod jednog od njih spisak ljudi, sa tačno označenim mjestom i vremenom pogubljenja. Isti pribor nađen je i u torbaku Ibrice Hebiba, koji je 15 juna sa svojom ustaškom petorkom došao u s. Šipačno, da pohvata neke ljude. Međutim, Šipačani su pohvatali i poubijali ovu patrolu.

Otpor naroda unio je pometnju u redovima ustaša, pa su tražile hitnu pomoć iz Nevesinja.

»Na 22 lipnja sam otišao u Nevesinje i stupio u vezu sa ustaškim stanom, te je 23 lipnja iz Nevesinja otišao zapovednik sa većim brojem ustaša u Avtovac, odakle su u suradnji sa ustašama iz Gackog i Avtovca izvršili jedno nasilno izviđanje u pravcu Stepena sa 200 ustaša. Na mjestu zvanom Zborna Gomila ustaše su dočekane puščanom vatrom od pobunjenika i morale su se razviti za borbu. Uspelo im je da oteraju pobunjenike sa Stepena i Pržina nakon čega su upalili sela Šukovice, Stepen, Pržine i 8 kuća uz cestu kod Stepena.

Gubitaka od strane ustaša je bilo 4 mrtva (među njima Zvonimir Pospišil, ustaša emigrant — prim. S.S.) i 4 ranjenja, a gubitci neprijatelja su nepoznati iako se smatra da su brojni.«[11]

Pošto su naišle na otpor i pretrpjele gubitke, ustaše su pokupile svih 25 stanovnika sa Zborne Gomile, familije Zlatanića i Popovića, i na zvjerski način ih poubijale. Pri povratku za Gacko u s. Vrbici zatvorile su u kuću familiju Vula Bjelogrlića i Mitra Govedarice (ukupno 19 članova), postavile mitraljeze na vrata i prozore, a zatim zapalile kuće. O daljim rezultatima ovog »nasilnog izviđanja« neka nam govori navedeni dokument:

»U selu Međulići i Stolac je uhapšeno 13 Srba, koji su u Avtovcu ustaša streljani, ali oni nijesu učestvovali u borbi, već su živeli u ova dva muslimanska sela. Po nalogu zapoveđnika ustaša noću 23 na 24 lipnja uhapšeni su u Gackom svi Srbi od 16 godina naviše, od čega je u toku

L R * Oružničke postaje u Kazancima i Stepenu napadnute su 6 juna, *a* u Jaseniku i Vrbi 7 juna.

[10] Arhiv V I I, k. 171, br. 36/1—1.

" Isto, k. 143-a, 26/9—2 »Izvešće Krilnog zapovjedništva Bileća. Zapovjedništvo 4 oružničke pukovnije«.

noći pogubljeno 26 ljudi, a ostatak će biti navodno otpremljen u logor u Nevesinje.«

I pored zaobilaznog priznanja da su ubijani nedužni ljudi, ovom izvještaju su potrebne izvjesne ispravke. Kada je riječ o hapšenju i strijeljanju tih nedužnih ljudi iz Međulića i sela Kule, a ne Stoca, onda se ne radi o strijeljanju 13 ljudi, nego o totalnoj likvidaciji familija: Zlatanica, Nikolića i Boljanovića (ukupno 21 lice). Zlatanići i Nikolići su poubijani u Avtovcu, a Boljanovići su živi pobacani u jamu (ponor) Cućinu. Ni ovaj zločin nije dugo ostao u tajnosti. Jedanaestogodišnji dječak Rade Boljanović i njegova sestra, već odrasla djevojka, pošto su sa lakšim povredama živi bačeni u jamu, uspjeli su da se nekako izvuku. Onako ošamućeni i prestrašeni nisu mogli da se snađu. Zato je sestra sakrila brata u žbun, a sama kao starija i jača, pošla da izvidi mogućnosti za spašavanje. Ponovo je pala u ruke ustaša, koje su je dotukle i bacile nazad u jamu. Rade je skriven sve to posmatrao, a poslije višednevnog lutanja po planini Babi pojavio se u ustaničkim selima pričajući o udesu svoje familije.

Nakon svih ovih strahota, vijest o stupanju SSSR u rat naišla je na opšte oduševljenje. Vijest su, iz sela u selo, prenosili kuriri na konjima praćeni lančanim plotunima pušaka. Kao i u ostalim krajevima Hercegovine našli su se crveni barjaci pod kojima su ustanici krenuli na preostale žandarmeriske stanice. U Gatačkom srezu je 25 juna razoružana stanica u Fojnici. Tom prilikom ubijen je 1, zarobljena 2 žandarma, dok su komandir stanice i još jedan žandarm ubijeni istog dana u Raštelici. Dvadeset šestog juna održan je veliki narodni zbor u selu Dramešini na kome je odlučeno da se 2(3 juna napadnu s. Mulji i Avtovac. što je i učinjeno.

I i

»Na dan 28 lipnja o.g. oko 2 sata ujutro, odmetnici Gatačkog kotara napali su satniju 7 pohodnog bataljuna, koja je bila u Avtovcu. Borba se ie vodila cijelog dana do 23 sata noću. Satnija je bila prinuđena da se povuče uslijed nestanka municije. Odmetnici su pri ulasku u Avtovac isti 7apalili. Vojarna je i cjelokupna oprema u njoj izgorela. 1 časnik i 5 domobrana poginuli, a u borbi su nestala 2 domobrana.«[13]

Iako je na zboru u Dramešini zaključeno da se ne smije vršiti pljačka, paljenje i ubijanje nevinog muslimanskog življa, u redovima ustanika našli su se i oni koji su izbacivali parole da se osveti Koritska jama, gatačko garbunište i avtovačko strvinište. Docniji četnički glavari, pop Radojica Perišić, Milorad Popović i drugi, koji su u to vrijeme imali uticaja na jedan dio mase, dozvolili su pljačku, paljenje i ubijanje nevinog muslimanskog stanovništva. U Avtovcu su ubijene ukup-

[12] Isto, k. 5/14-a »Izvešće Jadranskog diviziskog područja. Zapovjedništvo kopnene vojske«.

f 32 **osobe dok je više od 20 ranjeno;[11] medu njima je bilo i nejači __ staraca, žena i djece.**

Sjutradan, po zauzeću Avtovca jedna talijanska motorizovana kolona, sa satnijom domobrana[11] krenula je od Bileće prema Avtovcu. Ustanici **su dočekali ovu kolonu na Kobiljoj Glavi i nanijeli joj znatne gubitke. Međutim, pop Radojica Perišić nije htio da se sa svojim ljudima bori protiv Talijana, nego im se izvinio zbog ovog napada i pustio ih da nastave pokret prema Avtovcu, u koji su ušli 1 jula.**

Talijanski avioni su bacali letke u kojima pozivaju ustanike da se **vrate svojim kućama, garantujući im ličnu i imovinsku sigurnost. Pod uticajem ove propagande u redovima ustanika počinje da se izdvaja docnija četnička struja na čelu sa Markom i Miloradom Popovićem,** Radojicom **Perišićem i drugima, koji uvjeravaju talijansku i domobransku komandu da su se »odmetnuli zbog zuluma i terora Turaka i ustaša«** i **ubjeduju ustanike da se ne treba tući sa talijanskom i domobranskom vojskom, jer se ova može naljutiti i popaliti sela.**

Kakva je bila sigurnost koju au »garantovale« okupatorske trupe pokazalo se istoga dana (29 juna), kada su avioni bacali letke. Toga dana jedna ustaška kolona koja je krenula na s. Kravarevo, spalila je u Maloj Gračanici 5 žena u njihovim kućama, dok je druga kolona zapalila **selo Lazariće i zapadni dio Miholjača.**

Kada se govori o ustaškim zločinima u istočnoj Hercegovini, onda posebno mjesto pripada ustašama iz Borča, koga su same ustaše nazivale »ustaškim Alkazarom«.

I u Borču je ustaška propaganda počela prije Drugog svjetskog rata. Nju nesmetano šire, među primitivnim i vjerski fanatizovanim seljacima, profesor Alija Šuljak i žandarm Marijan Banovac.[10] Šuljak čak održava javne skupove na kojima veliča moć fašističke Njemačke i raspaljuje šovinističku mržnju prema Srbima, a Banovac, uz pomoć Meha Salčine, Saćira **Fržine** i **drugih, po selima Gornjeg Borča**
I **organizuje ustaške grupe, koje u aprilu 1941 godine razoružavaju i pljačkaju sve one jugoslovenske vojnike koji se poslije kratkotrajnog aprilskog** rata **preko Borča vraćaju svojim kućama.**

Poslije preuzimanja vlasti u Gacku, ustaški povjerenik Herman Tonogal upućuje M. Banovca ponovo u Borač na dužnost komandira žandarmeriske stanice Šipovica sa posebnim zadatkom i ovlašćenjima.
i **U isto vrijeme u Borču se našao i A. Šuljak. U stanici Sipovica održana**

[11] **Isto, k. 171-a, br. 47/1.**
[14] **Treća satnija I bojne Vojne krajine (Arhiv V I I, k. 61a, br.** 12/11—1 **V).**
I- .. **Od 1937 godine se nalazio na dužnosti u žandarmeriskoj stanici -povici. Po dolasku ustaša na vlast postaje komandir oružničke postaje**

je konferencija koja je imala isti karaketr kao ona u gatačkom hotelu. Na njoj su Borčami pozvani u rat za istrebljenje Srba, obećana su im njihova imanja i druge privilegije za vjernost »-novoj državi«. Formiran je ustaški tabor sa tabornikom Mehom Salčinom na čelu. Na konferenciji je odlučeno da se u Borču formira ustaška bojna.[10]

Pošto je iz Gacka dotjerao 200 pušaka, 12 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza i potrebnu količinu municije, Banovac je sazvao novu konferenciju, na kojoj su izabrani satnici, komandant bojne i njegov zamjenik[17] i podijeljeno oružje. Neposredno poslije toga uslijedili su pohodi. Okolna srpska sela sa malim brojem stanovnika i veoma oskudnim naoružanjem (samo po neka puška), nisu mogla da se suprotstave brojno jakim[18] i dobro naoružanim boračkim ustašama, koje su ih jedno po jedno pretvarale u pustoš i zgarište. Najprije (5 septembra 1941) su zapalile Kravarevo i Višnjevo, zatim veći dio sela Izgori i Čemerno, pa naselja u dolini Sutjeske — Suhu, Tjentište i Curevo, a onda Gornje Bodežišta, Tarahin Do, Vratio, Pridvoricu i Šipovicu i na kraju sva srpska sela u Donjem Borču: Krupac, Dubravu, Trnovicu, Plačikuz, Mekoču, Cerovu, Kruščicu, Pločnik, Presjedalac, Poriju, i Obrnju. Ono što su boračke ustaše učinile u navedenim selima zapanjuje svojim užasom. Svi pokušaji partizanskih štabova, putem pojedinačnih pregovora i ubacivanjem letaka da odvrate Borčane od puta kojim ih vode ustaše i da ih privole na saradnju za NOP ostali su bez uspjeha.

Prvi, teži neuspjeh u svojim pohodima boračke ustaše su pretrpjele polovinom decembra 1941, prilikom napada na selo Obalj (Kalinovački srez), gdje su imale 11 mrtvih (među kojima i dva žandarma iz postaje Sipovica) i veliki broj ranjenih. Na povratku sa ovog pohoda M. Banovac je u Mjedeniku održao konferenciju, na kojoj je odlučeno da se izvrši pokolj srpskog stanovništva u Gornjem Borču. Međutim, iznenadno bjekstvo odraslih Srba iz Mjedenika i otpor jednog dijela mještana muslimana da se ubijaju njihove žene i djeca, odložili su za nekoliko dana izvršenje ove odluke. Umjesto toga, u ranu zoru 4 januara 1942, oko 800 Borčana napalo je Gornje Bodežište, Tarahin Do i Vratio. U ovim selima se nalazila mjesna partizanska četa na čelu sa Obradom Petkovićem i Brankom Terzićem, 1 četa Pivskog bataljona pod komandom Radoja Tadića (oko 35 boraca) i Vule Skoko sa desetak ljudi, ukupno oko 70 pušaka. Ovako male snage odolijevale su cijelog dana uzastopnim jurišima ustaša, junački braneći do posljednjeg metka svaku

[16] Početkom 1942 godine zapovjedništvo Vojne krajine organizovalo je Borčane na miliciskoj osnovi.

[17] Za komandanta je izabran Marijan Banovac, a za njegovog zamjenika Meho Salčin.

[18] U to vrijeme u Borču je bilo oko 600 naoružanih ustaša. Poslije pokolja muslimanskog življa u Foćanskom srezu od strane četnika Sergija Mihailovića, u Borač je došlo više od 700 naoružanih milicionara (Arhiv V I I, k. 153-a, br. 15/9—30).

kuću. Za sve to vrijeme u Vrbi, udaljenoj 7—8 kilometara, nalazio se Milorad Popović sa 120 četnika i na sve pozive da se pomogne Bodeži--štima odgovarao je: »Ako, neka izginu komunisti! Kada se stave pod moju komandu, onda ćemo im pomoći-«. Tek kad je pao mrak i kad su branioci utrošili takoreći i posljednji metak, ustaše su uspjele da zauzmu Gornje Bodežište. Poginulo je ukupno 37 osoba, od toga 9 boraca među kojima Luka Nenezić i Ranko Mihić, a 30 ih je ranjeno. Ustaški gubici bili su veliki. Bio je to najskuplje plaćeni pohod boračkih ustaša.

Sjutradan, 5 januara, Banovac je pozvao satnike na sastanak u Šipovicu, na kome je riješeno da se 7 januara sprovede u život ranija odluka o likvidaciji srpskog stanovništva u Pridvorici i Sipovici. Satnicima je rečeno da za izvršenje pokolja uzmu samo dobrovoljce, a ostalo ljudstvo da upotrijebe za obezbjeđenje. Šestog januara uveče, svi dobrovoljci—koljači su se okupili na zajedničku konferenciju u selu Manjacima, na kojoj je raspravljano o načinu likvidacije. Prema broju srpskih familija u Pridvorici formirano je 15 ustaških grupa. Za mjesto likvidacije određena je štala Nikole Gojkovića, na mjestu zvanom Brutci, i štala Rajka Adžića u zaseoku Stojičićima.

Dok se pripremalo uništenje Pridvorica, 6 januara su ustaše u Sipovici pobile dvije familije Lera (ukupno njih 15). Sa ubijanjem ovih porodica ustaše su požurile, jer su u prvi mrak tog dana uhvatile jednu djevojku muslimanku, koja je pošla da obavijesti ove porodice, šta se njima i Pridvoričanima priprema.

U osvit, 7 januara svaka kuća u Pridvorici bila je blokirana. Iako je goloruko stanovništvo bilo potpuno bespomoćno za makakav otpor, ustaše su se i ovdje poslužile prevarom. Naime, saopštile su im da žele da ih sprovedu do prvih srpskih sela u gatačkoj površi, kao što su učinile sa Bejatovićima iz Mjedenika (žene i djeca Bejatovića, pošto su muškarci pobjegli, zaista su sprovedeni u selo Kokorinu), ali za svaki slučaj odrasle muškarce moraju povezati. Kada su povezali muškarce počeli su da vezuju žene, djevojke, pa i odrasliju djecu. I pored beznadežnog položaja bilo je pojedinačnih slučajeva otpora i pokušaja bjekstva. Četko Gojković se upustio u borbu i nožem ubio dvojicu ustaša. Iskoristivši gužvu nastalu zbog otpora koji je pružio Mirko Adžić. tri mlađe žene iz Stojičića pobjegle su prema Neretvi. Nekoliko ustaša dalo se u potjeru za njima, htjeli su da ih žive pohvataju, ali su se one bacile u nabujalu Neretvu i udavile. Ostalo stanovništvo dotjerano je na određeno gubilište. Familije iz zaseoka Stojičića zatvorene su u štalu Rajka Adžića, a Gojkovići, Skoči, Nosovići i Doderi u štalu Nikole Gojkovića. Sa likvidacijom koljači nisu žurili. Prvo su izvodili "Po nekoliko ljudi i, mučeći ih na razne načine, ubijah. Zene i djeca zatvorene u štalu slušah su jauke i smrtne ropce. Pošto je poubijala sve odrasle muškarce, grupa koljača je upala sa noževima i čekićima štalu i poklala ih potukla svu djecu i starije žene. Djevojke i mlade

žene, niih 24, prvo su silovane, a zatim sve poklane osim njih šest. Sta je dalje bilo sa ovih šest djevojaka malo je poznato. (Jednu od njih našli su naši borci, prilikom napada na Borač, ispod sela Manjaka obješenu o dub sa razapetim rukama). U ovom pokolju izgubilo je živote 132 lica, među kojima devetnaestoro djece ispod 10 godina.

Pokolj od 7 januara slučajno je preživjela petogodišnja djevojčica Gospava-Goja Skoko. Kada su ustaše počele da vezuju njene roditelje, dijete se uplašilo i neopaženo pobjeglo u susjednu muslimansku kuću. Prihvatila je i sakrila starija muslimanka — Delvija. Tako jemala Goja ostala živa sve do 17 aprila 1942 godine, a tada, dok se partizanski obruč sve više stezao oko Borča, u kuću u kojoj je živjela Goja upao je jedan ustaša, istrgao je iz ruku njene spasiteljke i zaklao. ;,e. Tako je upravo na dan kada su jedinice Narodnooslobodilačke vojske pod komandom Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu srušile ovaj »ustaški Alkazar«, ubijena i mala Goja — preostali stanovnik iz Pridvoriee.

Savo **SKOKO**

PRVA BORBA PROTIV USTAŠA U BIJELOJ GORI

ad se raspala bivša jugoslovenska vojska, u razne krajeve Trebinjskog sreza već 16 aprila 1941 godine počeli su da pristižu svojim kućama vojnici, pojedinačno i u manjina grupama, neki s oružjem i u uniformi, a neki u civilnom odijelu i bez oružja. Ja sam stigao u svoje rodno mjesto Orahovac (Lastva) 18 aprila s oružjem, iz Boke Kotorske, preko Bijele Gore. Nekoliko dana prije toga Talijani su okupirali Boku i ušli u Trebinje i u našu opštinu Lastvu, a Nijemci su u kolonama prolazili tim pravcem za Crnu Goru i Grčku.

Svi mi što smo u Orahovac donijeli puške, municiju i uniforme posakrivasmo ih po pećinama i skrivenim mjestima. Sjećam se: drugi dan poslije dolaska u selo dobro sam podmazao pušku i svaki metak i sve to sa još četiri bombe, ćebetom, nožem i fišeklijama umotao u šatorsko krilo i sakrio u jednu pećinu udaljenu oko pola kilometra od moje kuće. Tako su uradili i ostali seljaci koji su imali oružje.

Tih dana počeli smo se sastajati u manjim grupama i dogovarati šta da preduzmemo ako okupator i ustaše počnu s pljačkom, terorom, rekvizicijom stoke i oduzimanjem oružja. U ovim dogovorima najprije smo učestvovali: Radovan Sakotić, učiteljica Vukosava Sakotić, Radovan Grubač, Spiro Mrdić, Božo M. Deretić i ja. Glas o tome brzo se proširio kroz cijelo selo. Svi seljaci saglasili su se da se oružje nikako ne predaje, da se suprotstavimo teroru ako do njega dođe, rekviciji stoke ili bilo kakvoj pljački.

U međuvremenu talijanski okupator i ustaše, koji su obrazovali svoju vlast sredinom maja, narediše da se u roku od 24 sata Preda oružje, municija i sve drugo od vojničke opreme, pod prijetnjom da će poslije isteka određenog roka svaki domaćin, ako se ogluši ° naređenje, biti strijeljan, a ostali članovi njegove porodice internirani. I pored takve prijetnje gotovo niko nije predao oružje, sem nekolicine, a i oni su predali stare puške koje su imali odranije i Ponešto uniformi. Mi smo se, ustvari, i dogovorili da poneko preda

staru pušketinu i po koji komad uniforme, da bismo na taj način sačuvali ono što je glavnije. Tako su učinila i druga sela u okolini.

Kad smo saznali da su ustaše 1 juna pobile trinaestoricu uglednijih Srba u gradu Trebinju, sazvali smo u Orahovcu zbor svih seljaka. Na tom prvom zboru, čiji je glavni inicijator bio Radovan Šakotić i još nekoliko nas, odlučeno je da oko sela postavimo straže. Ove prve straže danju su bile prikrivene, a noću su se više kretale. Njihov zadatak je bio da paze da se ustaše ne privuku kradom u selo i da iznenadno ne izvrše napad i pokolj.

Poslije ponovnog pokolja u Trebinju, izvršenog 11 juna, došlo je desetak ustaša u Lastvu. Oni su oko 3 sata poslije podne pobili u Bari, pred samom kućom, Stevu i Jovu Begenišića i dva Jovina sina. Istog dana ustaše su povele sa sobom Jakova Miljanovića, Obrena G. Stijačića i Mihajla Andrijaševića, koje su kasnije pobile.

Ta dva događaja, kao i to što smo baš tih dana doznali da su ustaše počele da vrše masovni pokolj u donjoj Hercegovini, dala su nam povoda da se sav narod iz Orahovca povuče noću, uoči 12 juna, u Bijelu Goru i da potjera stoku sa sobom.

Planina Bijela Gora, preko koje ide granica između Crne Gore i Hercegovine, prostire se na jugoistočnoj strani Trebinja, između trebinjskih opština Lastve i Zupci, crnogorske opštine Grahovo, Konavala i Hercegnovog. Naš zbjeg se nalazio u planini uz granicu Lastve i Grahova.

Sjutradan, 12 juna, u zbjegu smo održali zbor, obrazovali štab i formirali četu od nekih 90 ljudi. Imah smo svega oko 30 pušaka Stab su sačinjavah: Radovan Sakotić, Mitar i Spiro Mrdić, Vukosava Sakotić, Radovan M. Grubač, Lazar Grubač i ja.

U zbjegu su bile smještene po dvije pa i tri porodice u jednoj kolibi. Sem oružja i municije, prikupili smo i nešto hrane, posuđa, odijela i ćebadi. U zbjeg su se povukle gotovo sve srpske porodice i iz ostalih sela Lastvanske opštine: Lastve, Vučije, Ušća, Aranđelova i Klobuka. Zbjegovi su se odmah povezali, a povremeno je dolazio i Vlado Šegrt.

Kad smo formirali četu, postavili smo straže — jedne oko zbjega, a druge u Orahovcu, udaljenom oko 10 kilometara od planine. Istovremeno smo se povezali i sa zubačkim stražama koje su počele da organizuju tamošnja sela i da ih isturaju radi obezbjeđenja.

Na zboru u planini stražama je stavljeno ü zadatak sljedeće: da se obezbijedi selo kako bi se danju mogle da obrađuju n;^ive; da se oružje danju drži prikriveno da ga ne bi primijetile talijanske ili ustaške partole; međutim, ako neprijateljske patrole budu imale više od tri oružana vojnika, da se na nijh otvori vatra, a u protivnom, ako ih bude manje, da se slobodno propuste u selo, a i u zbj-g. Ukoliko takve patrole ne pokušaju da nekoga iz sela ili zbjega povedu sa sobom, ne pljačkaju ili ne učine nešto slično, da se propuste mirno

j bez **sukoba;** u protivnom, odmah stupiti u borbu i sve im to onemogućiti.

Sav ovaj rad u zbjegovima vršen je na inicijativu članova i simpatizera Partije, kao i drugih rodoljuba, pošto je, ustvari, sav narod u toj okolini poslije izdaje vlade Cvetković — Maček i kapitulacije jedino vjerovao u KPJ, uvjeren da će ga ona povesti u borbu za oslobođenje.

*

Mi smo tih dana, između 11 i 20 juna, iako s opreznošću, obezbijeđeni našim oružanim stražama, mogli da obrađujemo svoje njive u selu, a noću smo se vraćali u planinu.

Međutim, to nije dugo trajalo. Noću uoči 20 juna jedan ustaški bataljon, od 450 ljudi, uputio se iz Trebinja u Bijelu Goru, jer je očigledno doznao da se tamo nalazi sklonjen veliki broj našeg naroda. Bataljon se podijelio u dvije kolone. Jedna, od 300 ljudi, pošla je kamionima preko Zubaca do Carevog Polja koje se nalazi u samom podnožju planine, sa sjeverozapadne strane zbjega; druga, od 150 ustaša, uputila se preko Lastve i Orahovca s namjerom da nas u toku noći i neprimjetno opkoli.

Ustaška kolona koja je išla preko Orahovca našla je u selu samo nekoliko starijih žena. Jednu od njih ustaše su, prije nego su nastavile put za planinu, povele sa sobom da im pokaže gdje se u blizini nalaze jame. Ona druga kolona produžila je pješke iz Carevog Polja uz planinu, i to u tri pravca: jedan pravac vodio je u centar zbjega, a druga dva obilazno s lijeve i desne njegove strane. Htjeli su da opkole zbjeg i pohvataju sav narod dok je još na spavanju.

U Carevom Polju ustaše su na putu prisilile dvije djevojke — kćeri Dušana L. Curića, da im budu vodiči do takozvanog Krstatog Dola koji se nalazi u donjem dijelu planine, udaljen oko 3 kilometra o^ zbjega i zaklonjen jednom uzvišenom izbočinom, Borovom Glavom. U Krstatom Dolu nalazila se zubačka straža iz Carevog Polja, sastavljena od osam ljudi i jednog dečka, a skrivena u kolibi Lazara Čurića. U toj straži je pored drugih bio i otac ovih djevojaka, a i tadašnji potpretsjednik opštine Zupci — Manojlo L. Curić. Kod straže su bila dva psa. Kad su se ustaše približile psi su zalajali, ali su ustaše natjerale djevojke da ih umire, što su one i učinile. Nažalost, sva straža, oslonivši se na pse, spavala je, i tako su je ustaše bez ikakvog otpora uhvatile na spavanju.

Ustaše su stražu povele sa sobom kao vodiče. Jedan stražar Je pokušao da pobjegne ali nije uspio, već su ga ustaše ubile.

Iznad planinskih koliba u koje se smjestio zbjeg prostire se ^ugačak pojas guste i krupne bukove šume, sve od Milanovog Osijeka j0 granice Crne Gore. Pojas je iznad zbjega širok oko kilometar, znad tog šumovitog pojasa leži oveći talasasti prostor livada, a po

njima poneka obradiva njivica. Na samoj granici, gdje pres-.aje taj uski pojas šuma i odakle se naglo šire livade, nalazi se izvor — tako-zvana Begova Korita. Na proplanku talasastih livada, iznad samog» zbjega^ nekada davno podignuta je oveća kamena koliba u kojoj je-tada stanovala porodica Marka Grubača. Ispod šume, na Milanovom Osijeku, kolibe su u udolinama i na pristrancima, po jedna, dvije,, a ponegdje po tri — četiri zajedno. U njima su čeljad još spavala. Samo su poneki muškarac i žena ustali da ranije krenu u selo rta obrađivanje svojih njiva. Iako smo bih na oprezu i donekle osigurani svojim stražama, ipak se te rane zore nije niko nadao da će nam se nekoliko stotina ustaša s puškama i mitraljezima noću privući iza leđa, vrebajući da nas žive pohvataju.

Tek se počelo razdanjivati. Bio je 20 jun. Ja sam baš počeo da doručkujem. Ostali ukućani su spavah. . . Trgla me vatra pušaka i mitraljeza. Ustaše su na livadama iza šume napale kolibu Grubača i uhvatile dva Markova sina. Oni su im se istrgli i pobjegli, a ustaše su nasumce otvorile na njih vatru. Pobjegli su im kroz šumu prema granici Crne Gore, koja nije daleko, a ustaše su pucnjavom otkrile svoje prisustvo. Pucnjava iz neposredne blizine probudila je sav-narod u zbjegu. Muškarci, pa i većina žena, odmah su napustili kolibe-i povukli se dalje u šume, put granice. Među njima sam bio i ja. Tako smo uspjeli da izbjegnemo prije nego su ustaše stigle do zbjega. Ali je ostao priličan broj žena i djece po kolibama i gotovo sva stoka.

Poslije prvog iznenađenja riješih da se vratim nazad, da nekako dođem do puške i municije koja je bila skrivena u jednom ^rmečku, oko 150 metara od kolibe u kojoj smo stanovali, u samom centru zbjega, i da istovremeno izvidim šta se tamo radi. Baš u toni trenutku naišao je Ilija V. Deretić, noseći u naručju sinčića, a s njim i Todor-Mrdić. Rekao sam im da se požure u Grahovo i obavijeste pretsjed-nika opštine Iliju Milovića (kasnije poginuo u partizanima), da su ustaše napale zbjeg i da što prije pošalje pomoć. Rekao sam im da se odmah vraćam na Milanov Osijek i da ću usput pokušati da sakupim nešto ljudi kako bismo zajedno napali ustaše. Ova dvojica odmah pojuriše u Grahovo, a ja prema zbjegu, na Milanov Osijek. Usput na granici navratih na crnogorsku kolibu Vučetića i pozvah dva brata da pođu sa mnom, što oni odmah i uradiše. Obojica su imali puške.

Pohlitasmo zajedno. Na putu susretasmo onu dvojicu Grubača,. koji su se maločas istrgli iz ustaških ruku i pobjegli u tom pravcu. Bili su uzbuđeni i uplašeni. Na. naš poziv odmah isu pristali da se-vrate s nama i stupe u borbu.S Begovih Korita poslah preko šume-četvoricu sa dvije puške u pravcu Ledenika, gdje su ustaše napale» kolibu, a ja s jednim od braće Vučetića pravo na Milanov Osijek Vučetić je imao pušku i punu torbu metaka.

Kad smo stigli na Milanov Osijek, blizu zbjega, opaZismo ustaše. Bile su se razišle po kolibama i počele skupljati stoku, žene djecu i tovariti konje. Došli smo do mjesta gdje je bila skrivena jnoja puška i municija. Ustaše nisu bile dalje od 200 metara. Između nijh i nas, u sredini, nalazila se moja puška i municija. Ali kako doći do nje? Ustaše će me primijetiti. Ipak sam odlučio da se od grmečka do grmečka nekako privučem i dočepam je, a Vučetiću rekoh da legne za jedan oveći kamen i da me štiti svojom puškom. Pristao je iako me najprije od toga odvraćao. Srećom, uspio sam da se pnvu-i^em do puške i vratim do zaklona, a da me ustaše nisu primijetile. Sve je to trajalo vrlo kratko.

Tada smo odlučili da otvorimo brzu paljbu uz stalne poklike: »•Ura. naprijed!« Uz pušku sam i ja imao oko 250 metaka i četiri ~kra-gujevke«.

Cim smo ispalili po nekoliko metaka, ustaše su se nadale u paničnо bjekstvo. Nisu uspjele ni da povedu natovarene konje, a kamoli da povedu žene i djecu i potjeraju stoku. Narod se odmah poslije ustaškog bjekstva povukao sa stokom preko granice u Crnu Goru. Nas dvojica smo se zadržali tu sve dok se narod nije povukao.

Prošla su dva sata od početka borbe, a za onu četvoricu naših drugova nismo ništa znali. Tada smo čuli puščanu i mitraljesku vatru. To su se bili sukobili sa jednom grupom ustaša, koja se gore zadržala zbog pljačke. I te su se ustaše nadale u bjekstvo za onim prvima.

Kad su se ustaše okupile u donjem dijelu planine, a osjetivši da su naše snage isuviše male, ohrabriše se i oko 11 sati ponovo se povratiše. Zauzeše položaj i osuše, vatru na nas dvojicu iz pušaka i mitraljeza. Mi smo ponovo, s istog položaja, prihvatili borbu koja je, bez prekida, trajala sve do 3 sata po podne, dok ustaše ponovo nisu otstupile. Tada su u donjoj Bijeloj Gori strijeljale sedmoricu iz one zubačke straže koju su toga jutra zarobile, a zaplijenjenu stoku potjeraše u Lastvu i Trebinje. Ustaše su tu uhvatile jednog starijeg čovjeka (Vladimira Mrdića) i prisilile ga da im tjera stoku zajedno sa sinom strijeljanog Ante Curića. Mrdić je pobjegao, a omladinca je nekako izvukao od ustaša učitelj Alija Čerimagić, sakrio ga u svoju kuću i poslije mu omogućio da pobjegne.

U toj borbi niko od nas šestorice nije poginuo niti je ranjen, •dok je nekoliko ustaša pobijeno i ranjeno.

Predveče nam je stigla pomoć iz Grahova. Došlo je oko 60 naoružanih Grahovljana koje je predvodio Ilija Milović. Istina, oni su stigli kada su ustaše već otstupile za Lastvu, tako da ovoga puta nisu učestvovali u borbi.

Dušan T. ĐAJIC

OD VIDUŠKOG ODREDA
DO LJUBOMIRSKOG PARTIZANSKOG BATALJONA

Poslije prvih ustaških zločina izvršenih 1 juna u Trebinju,. narod u Ljubomiru je bio na oprezu. Organizovali smo straže koje su patrolirale po okolnim brdima i obezbjeđivale sela.

Krajem juna pristižu nam, sa zakašnjenjem zbog nemanja veze, obavještenja o ustaškim zločinima nad srpskim stanovništvom sjeverne Hercegovine. U isto vrijeme pozvano je 40 uglednijih ljudi iz Ljubomirske opštine da se jave u žandarmerisku stanicu Zmijinac.

Mi iz sela Domaševa upozoreni smo 26 juna kratkim pismom od ljudi iz planine Viduše da ustaše nastupaju od Gacka i redom ubijaju. Toga dana, pišu, već su se čule puške preko Tisca. Zato nam preporučuju da odmah dođemo u Vidušu radi dogovora o tome šta treba preduzeti.

Krenuo sam odmah sa Miloradom Zotovićem. Sa sobom smo ponijeli oružje. Padao je mrak kad smo stigli na Suvu Lokvu. Tu nam rekoše da je zakazan zbor kraj stare čatrnje zvane Đeduše.

Našli smo na okupu poveću grupu ljudi. Raspravljalo se da li da se pozvani ljudi odazovu žandarmima.

Dogovorili smo se da uspostavimo vezu sa Zvijerinom, jer smo pretpostavljali da će nam na taj način biti detaljnije objašnjeni glasovi o događajima u Gacku. Nas četvorica pošli smo u tome pravcu. U zoru 27-og na brdu Sič saznali smo da je prethodnog dana izvršen napad na žandarmerisku stanicu Krstače, stanica zauzeta a žandarmi razoružani. Potvrdili su nam i istinitost kazivanja o zločinu koji su ustaše počinile na Koritskoj jami.

Mi se odmah vratismo u Vidušu.

Naš izvještaj saslušan je sa uzbuđenjem. Konačno je usvojen predlog da se odmah napadne žandarmeriska stanica Zmijinac.

Pošli smo oko podne. Na uzvišenju Zidak, nedaleko od Zmijinca, priključih su nam se Krtinjci. Sakupili smo se u jednoj dolini, pod' samim vrhom: Domaševci, Krtinjci i Zdrijelovčani. Oružja nismo ima—

^•nnogo: desetak novih pušaka sa po 50 do 100 metaka. Ponijeli smo
11 „koliko starih austriskih pušaka, od kojih su neke imale skraćenu
I. a neke i kundak, jer ih je tako'bilo lakše skrivati pod režimom Jugoslavije. Ljudi bez pušaka nosili su sjekire i druga priručna sredstva.

Jedinici smo dali ime »Viduški odred«, a za komandira smo izabrali Stevana Bokića.

Razrađen je plan napada. Prvo smo prekinuli telefonske veze- prema Ljubinju, Trebinju i Bileći. Zatim smo žandarmima poslali ultimatum za predaju.

Izaslanik koji je prenio naš zahtjev vratio se sa negativnim odgovorom. Istog trenutka mi smo otvorili vatru. Zandarmi su prihvatili borbu. Puškaranje je trajalo oko dva sata, a nisu postojah izgledi da ćemo iznuditi predaju. Pridružilo nam se još nekoliko ljudi kad su čuli puške. 3

Padao je mrak. Opkoljeni žandarmi i dalje nisu popuštali. Očekujući da im može doći pomoć od Trebinja i Bileće, trebalo je zaposjesti položaj u pravcu sela Moska. Zato je odlučeno da dva borca obavijeste cio Ljubomir o ustanku. Milorad Zotović i ja određeni smo da izvršimo taj zadatak. Odmah se uputismo cestom — prisojnom stranom. Prolazeći kroz sela dozivali smo ljude i prenosili im odluku: svi koji imaju oružje da se upute prema Mosku i postave zasjedu. Iz Ljubomira smo otišli na Šćenicu i tamo postupili na isti način. To je već bio 28 jun. Vratili smo se nazad.

U međuvremenu žandarmi su se predali. Razoružani su i sprovedeni za Trebinje. Tako je pao Zmijinac »najvažnija tačka između Trebinja i Bileće« prema ocjeni zapovjedništva IV-te oružničke pukovnije iz Sarajeva. U žandarmerisku stanicu uselili su se ustanici. Tu je smješten naš štab.

Dvadeset osmog juna iz Trebinja je krenulo jedno odjeljenje žandarma, kojima su se priključili i žandarmi sa Jasena, da bi uspostavili vezu sa stanicom na Zmijincu. Poveli su i jednog telefonistu radi opravljanja prekinutih telefonskih veza. Oni su imali zadatak da sprovedu i °nih 40 pozvanih ljudi iz Ljubomira.

Grupa ustanika, na brzinu okupljena, presrela ih je i napala sa Radačkog Brijega u Ljubomiru. Zandarmi su se povukli u dvorište
1 zgradu osnovne škole. Iz Trebinja im je poslato u pomoć 50 domobrana sa »dva časnika i dvije strojne puške«. Njih smo presreli kod Andrija ćuprije. Poskakali su iz kamiona. Put smo na vrijeme bili prekopali. ^°jeći se da ih ne opkolimo ustaše su se povukle. Iz Trebinja je upu- cen° novo pojačanje: jedan vod i dvije »strojne puške«.

Tek sjutradan, 29 juna, opkoljenim ustašama u školi je pošlo za rukom da se izvuku. Dvojicu smo ranili. Jedan je ostao na bojištu. Sa

maše strane niko nije ni ranjen, ni poginuo. Kod Andrića ćuprije uništili smo dva kamiona, koje su domobrani napustili u bjekstvu.

Prvog jula došli su u Ljubomir, na pregovore, žandarmeriski pukovnik Aganović i kotarski pretstojnik Sakić. Poučavali su nekolicinu domaćina, s tim da ovi povuku i ostale, da idu kućama i mirno žive. »Državna vlast NDH sve će srediti; više neće biti pokolja«, itd. Razumije se, niko u to nije vjerovao i parlamentari su se vratili neobavljena posla.

*

Poslije ovih borbi skoro cijeli mjesec dana vladalo je zatišje.

Zatišje smo koristili za organizovanje. Uređena je redovna služba straže i riješeno da Se održava čvršća veza između sela. Uspostavljanjem veza sada smo već bih u toku događaja na jednom širem području: od Nevesinja i Gacka, preko Bileće i Trebinja, do Ljubinja i Stoca. Uspješno se odvijala i neposredna saradnja sa zbjegovima u planinama Iliji i Sitnici.

Iako u Ljubomiru nije postojala partiska organizacija, jedan broj omladinaca i starijih ljudi pod uticajem komunista iz Trebinja bio je vezan za Partiju. Zato smo već prvih dana ustanka, sredinom jula, Ratko Krunić, Danilo Kijac i ja išli u Fatnicu da bismo uspostavili vezu i dobili uputstva za rad od Mira Popare. Tada nas je njegov brat Cedo obavijestio da se Miro nalazi u Mostaru.

U prvoj polovini jula održan je jedan širi sastanak, bolje reći skupština, na Suvoj Lokvi. Bili su prisutni pretstavnici Ljubomira i sela koja gravitiraju Viduši. Opšti zaključak skupa bio je da se nastavi započeta borba i odlučno brani teritorija koju smo kontrolisali, naročito Viduša u kojoj je bio formiran zbjeg.

Na sve pozive odazivao se skoro svaki. U hrani nismo oskudijevali. Ljudi su je sami donosili u dovoljnim količinama. Rađeno je, uglavnom, sve na dobrovoljnoj osnovi.

Dvadeset sedmog jula naša patrola od tri čovjeka išla je prema Zagori da se obavijesti o novostima sa te strane. U Vlasačama, pred kućom Draškovića, zatekli su Meha Kafedžića, ustaškog tabornika za Brda, Salka Begovića, muktara, Salkova sina i nekog učitelja. Ne znajući ništa o njihovim vezama na terenu, bez naređenja i uputstva, patrola je stražarno sprovela ovu četvoricu ljudi na Zmijanac.

Iz razgovora s njima saznali smo da je partiska organizacija iz Trebinja, preko Asima Zubčevića, održavala vezu sa Mehom Kafedžićem.

Mehu Kafedžiću i ostalima prijateljski smo iznijeli i obrazložili ciljeve naše borbe. Sjećam se, naglašavali smo više puta:

— Mi smo oslobodilačka vojska i svojim neprijateljem **smatramo** jedino okupatora i njegove pomagače.

Trudili smo se posebno da ih uvjerimo kako nemamo ništa protiv Hrvata i muslimana. Govorili smo im:

— Ostanite u svojim selima. Naša. je želja da zajednički osiguravamo teren na kojem živimo. Nadaimo se da ćete nas pomoći, naročito u oružju.

Muslimani su, zapravo, imali dovoljno oružja. NDH ih je oružjem snabdjela iz svojih razloga. Meho Kefedžić je usvojio naše prijedloge. On i ostali bili su voljni da nam pomognu i u oružju.

Radovao nas je postignuti sporazum. Ali, Meho Kafedžić je tek polazio sa Zminca da bi postupio prema dogovoru, kad smo iz Zagore dobili obavještenje da se iz Trebinja na nas sprema napad. U svemu tome iznenadilo nas je jedno: žandarme sa Begović Kule u nastupanju prema Zagori pomagali su i neki mještani.

Odlučeno je da se u toku sjutrašnjeg dana, dok ne dobiju pojačanje, likvidira žandarmeriska stanica na Begović Kuli. Bilo bi veoma loše po nas da se neprijatelj tamo utvrdi.

Odmah smo poslali kurire u sva ljubomirska sela. Nosili su poziv svim borcima da hitno idu na određene položaje. U posebnom pismu obavijestili smo muslimane iz trebinjskih brda da naša vojska ne preduzima ništa protiv njih; nego protiv žandarma i vojske NDH; tratili smo da se ni oni ne bore protiv nas.

U noću 28 jul grupa od 50 do 60 boraca krenula je sa Zmijinca preko Bioca i Bodiroga prema Begović Kuli. Stigli smo izjutra 29 jula i zaposjeli položaj na Grunča gomili u dužini od 500 metara. Borci iz Zagore saznah su da se u žandarmeriskoj stanici nalazi 7 ustaša — žandarma i jedan mještanin, Briša Begović.

Jedna grupa boraca, radi obezbjeđenja našeg zaleđa, upućena je na Cme Vrhove, prema Bileći.

Nas je od neprijatelja dijelila vazdušna hnija od 300 do 400 metara. I ovog puta napadom je rukovodio Stevan Bokić, komandir Viduškog odreda. Kad smo prešli u napad, negdje oko 11 časova, Stevan je ranjen kroz vrat i kičmu. Nismo imali ni sanitetskog osoblja, ni sanitetskog materijala i sjutradan je podlegao ranama. Vrlo hrabar, čestit i napredan čovjek, naš prvi komandir pao je kao prva žrtva u našim dotadašnjim borbama. Njegova smrt unijela je priličnu pometnju među nas.

Nadajući se pomoći, žandarmi su davah otpor. Kasarna je predstavljala pravu tvrđavu. Ipak, borcima je uspjelo da se privuku do samih zidina i da kroz puškarnice ubace nekoliko bombi. Kad smo zaprijetili da ćemo kasarnu dići u vazduh, žandarmi su se pokolebah i oko 3 sata poslije podne predah.

Prilikom pretresa žandarmi su prikrili jedan pištolj, njime ubili moladinca Mirka Bodirogu koji ih je sprovodio i pokušah da bježe. Uhvaćeni su i ubijeni. Kasnije su iz Trebinja u dva maha tražili da im se zarobljenici izruče.

Poslije zauzimanja kasarne, jedna domobranska bojna pokušala je 2 avgusta da se uz Vardište probije do Begović Kule i tako ugrozi zbjegove u Iliji i Viduši. Dočekali su ih borci iz Zagore i Pobrđa odnosno zbjega Ilije. Borci iz sela Jušića (Trebinjska Suma) su napali domobrane s leđa. Neprijatelj je odbijen. Ustanici su izgubili četiri borca — dva bra'ta Sima i Steva Vuleševića iz Jušića, Krstu Čihorića iz Popova Polja i Iliju Savovića iz Turice.

Umjesto da ode u muslimanska sela i pokuša da realizuje naš sporazum Meho Kafedžić je produžio za Trebinje. To je izazvalo zabunu kod muslimanskog življa, pa se jedan dio poveo za njim i otišao u grad. a drugi se sklonio u Zelenikovac.

Saglasno ranijem stavu mi smo ponovo uložili sve napore da ubijedimo muslimansko stanovništvo u iskrenost naše želje za saradnjom. Obren Vuković i ja pošli smo bez oružja u Zelenikovac. Već" **in** uveliko bila noć. Primili su nas i pristali na razgovor. Pričlali smo :m dugo O' našoj borbi i njenim ciljevima. Predlagali smo im da obrazujemo zajednički front protiv neprijatelja.

Stekli smo utisak, tako su i rekli, da prihvataju naš stav. Zadovoljni. krenuli smo zajedno iz Zelenikovca u selo. Namjerno nismo pitali koliko ih ima i da U su svi sa nama pošli. Da bismo izbjegli svaku sumnju, usput se nismo ni okretah. Tek u selu vidjeli smo da su sa nama došli samo žene, djeca i starci. Boraca skoro nije ni bilo. Jednoga nađosmo sa puškom pred selom Turanima, ali on nije bio došao sa nama. čovjek nam je dao pušku. Kao i ostalom narodu i njemu smo rekli da se ne plaši i da nema potrebe da napušta selo.

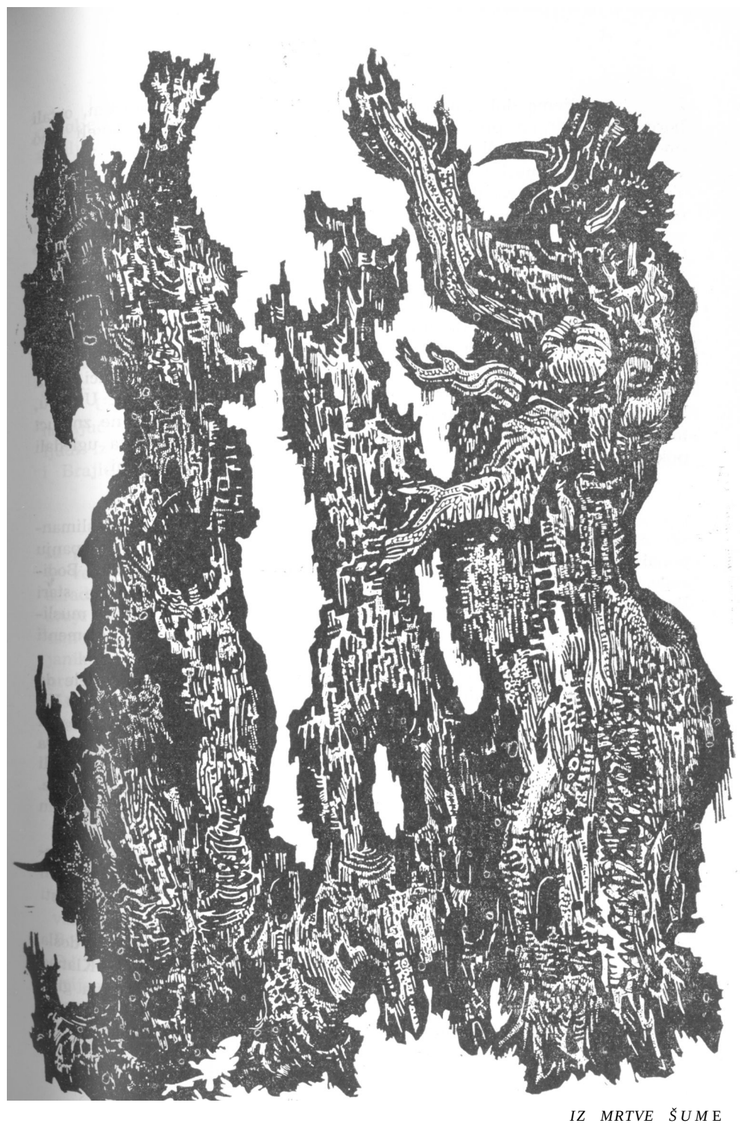
*

Doznali smo da neprijatelj prikuplja snage za novi napad. Očekujući ga sa komunikacije Trebinje — Ljubinje, krenuh smo u pravcu brda Khčanj. U selu Glavinići našli smo Sava Brajića. Ubjeđivao nas je da ne postoji opasnost od napada.

U selu smo našli dosta muslimanskog življa. Među ostalim bio je- i onaj čovjek iz Turana. Neki rekoše da su ga ponovo vidjeli sa puškom. Matu Milićeviću. u kome je buktao šovinizam koji će ga kasnije odvesti u četnike i njegovoj grupici to je bilo dovoljno da počnu govoriti da muslimanima ne treba vjerovati. I dok smo mi na strani razgovarali sa mještanitma, oni najednom svezaše tog čovjeka i stadoše ga tući. Prvi je incident primijetio Tripo Zotović. Sišao je sa brijega da zaštiti čovjeka. Matova grupa se usprotivila. Nastala je svađa.

— Takvima nema mjesta među nama — vikao je Tripo.

Brzo smo štrcali i mi ostali. Žučne riječi nisu prestajale. Omi su bih uporni. Potegli smo puške jedni na druge. Ipak, kad su vidjeli s koliko odlučnosti mi branimo svoj stav, povukli su se.

IZ MRTVE ŠUME

Za vrijeme dok smo se mi raspravljali sa ovom grupioom, ostali borci posjedali su pred kućom Brajića i raskomotili se. Poveli smo <mog čovjeka i sklonili[1] ga u kuću.

U tom trenutku, sa okolnih visova zapucali su mitraljezi i puške. Trenutak kasnije zasule su nas eksplozije granata. Sve je došlo neočekivano, iznenada. Kod nekih boraca zavladala je panika. Ćule su se optužbe da nas je Savo Brajić izdao, jer je morao znati da su ustaše blizu pošto je svaki čas osmatrao. U pozadini, u Zelenikovcu, ostao je veliki broj naoružanih muslimana.

Napad se odigrao pred suton. Nekoliko boraca otvorilo je vatru iza zaklona i štitilo otstupanje ostalih. Do mraka svi smo se povukli iz Glavinića, i, u toku noći, napustili teritoriju muslimanskih sela.

Čovjek iz Turana, koga smo ostavili, prenoćio je u kući Sava Brajića. Nije smio izići, jer nije znao čija je vojska napolju. U zoru, kad mu se sve učinilo pusto, izašao je pred kuću. Ustaše su, ne znajući takođe na čemu su, osmatrale sa uzvišenja kuću i kad su ga ugledali pokosili su ga mitraljezom. Tako smo, kasnije, bili obaviješteni.

*

Ustanici su do tog vremena uspjeli da sačuvaju sva muslimanska sela od pljačke i paljevina. Međutim, ustaše su u nastupanju popalile sela kroz koja su prošle, i to: Vladušiće, Postraševicu, Bodiroge, Bioce i Rosulje. U Rosuljama u svojoj kući izgorio je stari Petar Kijac. Ustašama su se, kako se pričalo, pridružili i neki muslimani iz Brda. To je bio još jedan povod da šovinistički elementi otpočnu sa raspirivanjem mržnje protiv muslimana.

Preko spaljenih sela ustaše su, podržavane artiljerijom, stigle do Zminca. Pošto smo zapalili žandarmerisku stanicu, povukli smo se u Vidušu. Neprijatelj je spremao napad i od Bileće i od Ljubinja. Zaposjeli smo položaje na Žitku i Zminačkim gredama, riješeni da tu izginemo. Da bi odgovorili na obje strane, pregrupisavali smo snage. Jedni su držali pomenute položaje, a zadatak drugih bio je da zaposjednu Crne vrhove. Tu grupu predvodio je Stojan Kijac. Uveče im se pridružio Radovan Milićević sa četom boraca iz Zvijerine i borci iz Mirilovića.

Opet smo pred Zmincem. Kod neprijatelja: mitraljezi, puškomitraljezi, bacači i mali brdski top. Kod nas: puške i odlučnost da ih protjeramo. Izvršili smo kontranapad zamišljen sa dosta smjelosti i dovitljivosti.

S mrakom je jedna grupa od 3 borca zaobišla Zidak i došla,l u Guvnine, za leđa neprijatelju. Druga se spustila niz Vučiji Klanac do ceste, pod Zmijincom. Ostali, kao »artiljerci«, pripremali su na gre-i dama veliko kamenje. Na ugovoreni znak obje grupe su istovremeno otvorile vatru brzom paljbom. Nismo imali dovoljno metaka i dovikivali smo jedni drugima, samouvjereno:

Ne pucaj, hvataj žive.

Ustvari, htjeli smo kod neprijatelja da stvorimo utisak da je opkoljen. Borci sa brda valjah su kamenje. Silovito organje, kao grmljavina, sručilo se u dolinu. Djelovalo je zastrašujuće i nama koji gjno sve to pripremali. Čovjek bi rekao brda se ruše. Prestrašen neprijatelj za trenutak otvorio vatru iz svih oružja. Zatim se dao bjekstvo, jedva uspijevajući da organizuje zaštitnu vatru.

Plan je uspio. Ranili smo više ustaša, jednog ubili, zaplijenili dio komore, nekoliko sanduka mina od bacača, jedan puškomitraljez nepotpun bacač. Iste noći bile su prinuđene i neprijateljske snage od Bileće, preko Crnih vrhova, da se povuku. Za sve to vrijeme cio narod iz Ljubomira sklonio se u Vidušu. Manja grupa boraca držala je položaje prema Mosku. Sjutiradan, veći dio naših snaga uputio se prema Ljubinju i odbacio neprijatelja koji je prodirao kroz Bukovi potok.

U ovim borbama mi nismo imali žrtava. Neprijatelj, razračunavajući se sa neboračkim stanovništvom, u povlačenju je odveo 28 ljudi iz sela Grbeša, uglavnom iz tri porodice (Milojevića, Šiškovića i Brajića). Kasnije su ih deportovali i pobili negdje oko Čapljine.

Do ovih ubistava, pljački i paljenja živih ljudi u kućama, koje su počinile ustaše, odnosi između Srba i muslimana iz Brda, kao što je već rečeno, bili su dobri i nastojali smo da s njima uspostavimo saradnju. Međutim, ustaše su se trudile da prikažu muslimane kao svoje saučesnike u većoj mjeri nego što su to oni stvarno bili. To je samo pogodovalo šovinistima koji su se skorih dana pretvorili u perjanike četništva. Jezgro ustanika koje je od prvog dana sprovodilo pravilnu liniju, garantovalo je bezbjednosti muslimanskom stanovništvu, ali se ono — u strahu od odmazde za djela ustaša — prilikom otstupanja neprijatelja sa Zminca zajedno s njim povuklo u Trebmje. MU takvim uslovima, šovinisti su bili nezajažljivi u svojim zahtjevima. Uime »-pravičnosti« tražili su paljenje napuštenih muslimanskih sela.

Otstupanjem ustaša sa Zminca nastao je kratak predah pa je, sredinom avgusta, sazvan drugi sastanak domaćina iz Ljubomira, na Suvoj Lokvi. Šovinisti su smatrali da je došao njihov trenutak. I pored nesuglasica, naprednoj struji je pošlo za rukom da se izbori za formiranje jednog odbora i narodnog suda u čiju je nadležnost stavljen zadatak da organizuje vlast na slobodnoj teritoriji. Odbor su sačinjavali: Stojan Kijac, Stevo Zotović, Todor Šešlija, Radovan Kijac, Tomo Bokić, Gojko Popovac, Spasoje Kapor, Mihajlo Zotović i još neki drugi. Od odbornika izabran je narodni sud koji je imao pet članova. U isto vrijeme po selima smo formirali čete, a unutar njih od najboljih boraca gerilske odrede. Donesen je i Pravilnik o čijoj je primjeni trebalo da se staraju odbornici. Pored ostalog, Pravilnikom su predvi-

đene sankcije za nedopustiva djela, kao što su: krađa, pljačka, otkazivanje poslušnosti i drugo. Pravilnik je donio moralnu pobjedu naprednim snagama, jer ie u njemu kao nedozvoljeno i sramno označeno sve ono što je činilo sadržinu šovinizma. To je bio nesumnjiv poraz šovinista. Ono što ih je još vezivalo za nas bilo je zajednička borba protiv ustaša.

*

Krajem avgusta borbe u okolini Bileće uzimale su sve više maha. Dvadeset drugog bio sam na straži, na Crnim vrhovima. Poslije podne, čuli smo puške negdje u Mirušama. Još prije smjene poslah smo kurira da o tome obavijesti Ljubomir. U toku noći stigli su nam kuriri iz Cepelice i Miruša, da nam prenesu novosti i zatraže pomoć.

Nas deset boraca koji smo se tu zatekli, požurili smo da stignemo prije zore u Cepelicu. Ispričaše nam da su Mirušani dan ranije napali finanse, pa su staše i domobrani iz Bileće pošh da se svete. Poslije neuspjelog pokušaja, sada su, sa jačim snagama, spremali novi napad na Cepelicu, Panik, Orah i druga obližnja sela.

Tek što se razdanilo, neprijatelj je otpočeo napad. Dočekali smo ga žestokom vatrom. Osjetila se velika razlika između nas, koji smo odranije učestvovali u borbi i onih kojima je tog jutra to bilo prvo »vatreno krštenje«. Trenutak krize uskoro je prošao. Kad je neprijatelj počeo uzmicati, pojačali smo vatru i krenuh na juriš, u dva talasa. Za kratko vrijeme neprijatelja smo satjerah u zidine logora. U to nam je iz Ljubomira stiglo novo pojačanje. Bili smo zadovoljni rezultatom: dva zarobljenika i zaplijenjen teški mitraljez.

Poslije ove borbe partiska organizacija iz Trebinja obavijestila nas je da jače neprijateljske snage kreću preko sela Jasena. Neprijatelj je raspolagao sa dvije poljske haubice 105 mm, bacačima i teškim mitraljezima. Pratili smo njegovo kretanje i spremah mu zamku.

Domobrani su zanoćili na Milima. Sjutradan, rano, artiljeriska priprema nagovijestila je njihovo nastupanje. Nastupali su oprezno razvivši se u strijelce 200 do 300 metara sa obje strane ceste. Upustili smo ih kao kroz strugu mada nismo imali jedinstvenu komandu. Kad je njihovo čelo stiglo do Skrobotna, napali smo ih sa bokova i u leđa. Zaprepašćenju nije bilo kraja. Bacajući oružje domobrani su se dah u panično bjekstvo prema Trebinju. I ovdje je došlo do izražaja već Stečeno borbeno iskustvo Ljubomiraca. Stari i iskusni borac, dobrovoljac sa Solunskog fronta, Luka Dabović, mada invalid u nogu i ruku još iz Prvog svjetskog rata, svojom hrabrošću i umješnošću bio je primjer i mladim i starim borcima. Koristili smo i teški mitraljez, ranije zaplijenjen. Kod neprijatelja je naročito unijelo pometnju nastupanje Mila Kilibarde sa 10 — 12 Crnogoraca od pravca Dubočana.

Tog dana postigli smo najveći uspjeh od početka ustanka. Od boraca niko nije ranjen ni poginuo. Mnogo domobrana ostalo •m na bojištu. Nismo ih brojah. Zarobljenika oko 130, među njima oficira. Pušaka nekoliko stotina. Dva bacača, nekoliko puškomitra- Ijeza i teških mitraljeza. Posebna radost za nas je bilo što smo zaplije- nili jednu ispravnu haubicu. Druga haubica, kao neispravna, ostala je na cesti. Za nju nismo imali dovoljno konja. Mnogi su nastradali Ek okruženju. Po noći su ovu haubicu odnijeli oružnici sa postaje na Jasenu. Ustvari na bojištu je ostalo cjelokupno naoružanje neprija- telja- jer i oni koji su uspjeh da umaknu, bacali su ga da im ne bi smela'[0] u bježanju.

*

U logoru Bileća ustaše nisu imale mnogo izgleda da se duže održe. Odnos snaga se izmijenio. Oružje prvobitno namijenjeno našem uništenju, okrenulo se protivu njih. Prevezli smo zaplijenjeni top "kod crkve na Mistijalju. Cijev je uperena na logor.

Svanuo je 29 avgust. Naše samopouzdanje je naraslo. Počeli smo sa nekoliko pušaka, a sad imamo i haubicu. Međutim, desetak prvih granata promašilo je cilj. Kasnije se govorilo da je tome bio kriv Jovan Mišeljić i njegove veze sa Talijanima. Jer, logor je s našeg položaja bio tako na udaru da se moglo kroz cijev nišaniti. Nas neko- liko prišli smo haubici. Neki bivši artiljerci slabo su se snalazili. Na **naše** zadovoljstvo naiđe jedan dobar poznavalac ovog oružja. Rekosmo mu da nam da bar osnovna uputstva za rukovanje. On je to zaista znalački učinio. Okupili smo se oko njega i održao nam je predavanje. **Najednom,** čula se reska komanda:

— Neprijateljski avion. Hvataj zaklon.

O, pa mi smo sila, pomislih. Napadaju nas već i iz vazduha. I u •onom oduševljenju šaleći se upitah:

f[l] — Javlja li to naša radio-stanica?

Onome što je komandovao nije se sviđala ova moja upadica. **Priđe,** drsko me pogleda i prostački opsova.

— Najviše si se uplašio... a stvaraš nered.

Poznao sam. po osionom držanju, da se radi o nekom bivšem oficiru ili podoficiru. Nisam do tada poznavao Jovana Mišeljića. Uvri- jeđen viknuh:

— Nije ti ovo stara Jugoslavija, — i uperih cijev puške u njega. Pritrčaše drugovi. Avion je nadletao. Mišeljić se povuče. Sve **to** odigralo veoma brzo.

Poletješe rojevi letaka. Brzo dođosmo do njih, Talijani pozivaju •da se vraća kućama i traže da se položi oružje. Pretstavljaju se kao "^oslobodioci«: ustaše će otići a oni sprovode drugu okupaciju.

U to su se pojavili kamioni i tenkovi od Moska. Prije toga su -[R]kom artiljeriskom vatrom zasuli naš[e] položaje. Druga kolona ten-

kova pojavila se od Nikšića. Nismo ništa preduzimali. Iznenadna pojavsj jakih talijanskih trupa i napad koji su izvršili artiljerijom prisilili **suj** nas na povlačenje.

Talijani su uzeli iz ustaškog zatvora u Trebinju Rajka Bokića,. profesora i Bogdana Davidovića, bivšeg pretsjednika Okružnog suda,, i u nastupanju ih stavili ispred svoje kolone. Njihova dužnost bila je da usput daju »objašnjenja« koja su sadržali leci. Bilo ih je, koji su> nas otvoreno upozoravali da nam neće dozvoliti da se na njihovomt terenu borimo protiv Talijana.

Povukli smo se preko ceste i polako krenuli za Vidušu. Kroz; nekoliko dana, sa ustanicima iz zbjega Ilije napali smo ustaško upориште u Ljubinju. Napad je brižljivo pripremljen. U odlučnom trenutku,, kao pred Bilećom, pojavile su se kolone tenkova i kamiona od Stoca: | i Trebinja. Povukli smo se iz istih razloga.

*

Kada su Talijani zaposjeli sva sreska mjesta, nastupio je dužii period zatišja. Prestankom oružanih akcija otvorila se politička borba. Dok su komunisti na terenu radili na okupljanju masa za borbu protiv okupatora, reakcionari su otvoreno sabotirali njihove napore.

U trenutku opredjeljenja mogli su se na reakcionarnoj paroli »iščekivanja pravog momenta« zavesti čak i mnogi dobri i pošteni ljudi, da se na čelo četništva u našem kraju nisu stavili ljudi odranije poznati kao loši borci. Narod je već imao takvo mišljenje0 njihovom vođi Savi Kovaču, dvorskom žandarmu i njegovim sarad—nicima Novici Ćuku, bivšem pretsjedniku opštine, Vojku Miljanoviću* j 1 Jovu Trapariću bivšim politikantma iz Ljubomira, koji su bili protivnici borbe od prvih ustaničkih dana. Takvo vodstvo moglo je postati privlačno samo za kolebljivce, špekulante i slabiće. Zbog toga po Ljubomiru počeše ' da krstare Jovan Mišeljić, bivši oficir, Lazar Trklja$, iz Bileće, Vidak Kovačević, pravnik iz Gacka, Novica Kraljević, pravnik iz Šume trebinjske i drugi. Najaktivniji od svih bio je Novica Kraljević, doktor, bivši profesor pravnog fakulteta u Subotici. Prednjačio je i kao kvisling. Ali i pored sve upornosti nije mnogo napredovao u popularnosti. Za čitavo vrijeme dok smo se mi borili, on je bio kod Talijana u Hercegovini. Vrijeme zatišja dopremilo ga je ovamo i sav se predao propagandi — protiv borbe. Pisao je pisma,, letke, proglase.. . Slao ih na sve strane Hercegovine. Sve sa malo> uspjeha.

Na tome poslu pomaganja malo sposobnim četničkim perjanicama iz Ljubomira, krajem oktobra došli su u Domaševo Jovan Miseljić, Vidak Kovačević i Đoko Trklja, Lazarev brat. Vođen pogrešnom računicom. Jovan Mišeljić je požurio da mi se izvini za postupak kod topa, na Mistijalju. Za sve vrijeme njihovog boravka u Domaševm nismo ih gubili iz vida. Zato su se trudili da ubjeđuju prvenstveno

Inas koji smo se već davno i čvrsto odlučili za partizane i Narodno—oslobodilački pokret. Naša najveća teškoća da ih raskrinkamo bila> je u tome što se nijedan od njih u narodu, dotada, nije kompromitovao kao otvoreni saradnik okupatora. Sem toga, Vidak je bio vješt demagog i pretstavljao se kao komunista i vatreni pristalica SSSR_ ? Četnici su za 23 novembar zakazali veliki skup u Zvijerini. Osjećali su da im tie izmiče ispod nogu pa su svim sredstvima nastojali da spasu što se spasti može. Na zboru su se nadmetali u govorništvu: Vjekoslav Đurić, Jovan Mišeljić, Sava Kovač, Mato Milićević, Spiro Dželetović, Simo Savović, Savo Vuković — Sašulica i drugi. Bile su, to, bez izuzetka, izmišljotine i klevete na račun Komunističke partije, ĭ- partizana i organizatora NOP-a. Slavljen je kralj Petar, »čojstvo i I junaštvo« Draže Mihailovića i »zasluge« njegove vojske u ustanku Pominjana je izbjeglička vlada, Englezi, Amerikanci i moment kada; se treba dići.

Osobito su se bili okomili na poznate borce i »strance« kako. su oni nazivali partiske radnike koji su na terenu bili po partiskomzadatku. Za četnike partizani su bili organizacija uperena protiv Srba. Partizani pozivaju narod na borbu protiv Talijana, jer hoće da izazovu Talijane i tako istrijebe srpstvo.

— A ide zima, ljudi — govorili su oni. — Ne volimo ni *rar* okupatora. Samo smo pametniji. Dići ćemo se kad za to dođe vrijeme.

Međutim, zbor je iznevjerio očekivanje četnika. Čim smo čuli da je zakazan skup, mi smo održali sastanak u Domaševu. Odlučeno je šta treba činiti. Odredili smo nekoliko drugova, koji su čvrsto stajali na pozicijama Partije, a od ranije nisu bili poznati kao komunisti da idu, nepozvani, na zbor. Svi oni bih su ugledni ljudi u narodu. Pored ostalih na zbor su krenuli Todor Čupić,. Mihajlo Zotović, Viromir Krunić, Mirko i Pero Papić, a s njima je krenuo i Danilo Kijac koga su još od ranije znali kao komunistu.

Četnicima je bilo jasno da su naši ljudi organizovano došli da im prave teškoće. Za to su pozvali svoje pristalice u salu osnovne- - škole da bi tamo nesmetano nastavili sastanak. Dobar dio naših ljudi, bez ustručavanja i nepozvan, ušao je u školu s namjerom da ometedogovor glavešina. Nisu mirovali ni oni koji su ostali u dvorištu. Uloženi su, tako, svi napori da se omalovaži i razbije ovaj četnički skup.

Cilj skupa bio je: formiranje I hercegovačkog vojnog — četničkog puka. Iz časa u čas izgledi za to bivali su sve manji. Narod je otvoreno podržavao NOP. Ne očekujući mnogo bolje dane glavešine odlučiše da pošto-poto osnuju puk, makar bez boraca. Za komandanta- Su imenovali Jovana Mišeljića. Ustvari, puk nije nikada formiran n>ti je kao takav djelovao.

Prema dogovoru, nedjelju dana kasnije trebalo je formirati 'bataljone. 30 novembra u Domaševo su došli: Sava Kovač, Radovan Andelić, Obren Drašković, Simo Savović, Spasoje Bokić i drugi da budu osnivači ljubomirskog vojno-četničokg batanjona. Sakupilo se nekoliko stotina ljudi. Rezultat je bio isti kao na skupu u Zvijerini. U svom govoru Vaso Popovčević se okomio na muslimane i Hrvate Izvikali smo ga. Došlo je do teških riječi, svađe i prijetnje oružjem.

Većina ustanika nije se dala zavesti od četnika. Svojom odlučnošću naročito su se istakli: Novak Lečić, Milovan Papić, Obren i Stevo Vuković, Pero Tanasijević, Tripo Zotović, Vukan Petrović, Jovo Grkavac, Gašo Cečur, Slavo Skender, Laie i Marko Miljanović, Vule Cuk, Danilo Zečar i drugi. Od ljubomirskog četničkog bataljona nikad ništa nije postojalo. Jedino se za njegovog komandanta izdavao Sava Kova;.

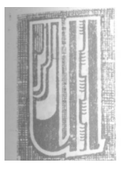
Konačno su sazreli uslovi da naše čete i zvanično dobiju naziv i organizaciju partizanskih jedinica. Većina boraca već se bila opredijelila za partizane, naročito u selima: Domaševo, Vrpolje, Ukšići i na Brdima — Šćenica, Vlaška, Pijavice, Brani Do.

Proteklih mjeseci članovi Partije, simpatizeri i napredni omladinci razvijali su živ politički rad. Poslije borbe kod Bileće na naš teren je na partiski rad upućen radnik iz Mostara Rade Salatić. a još od ranije su dolazili Đoko Skočajić, Mićo Aleksić, Vojo Osmokrović i drugi. Borci i narod su prihvatili liniju Partije. Imali! smo podršku i od starijih ljudi koji su stali na stranu Narodnooslobodilaakog pokreta. Među njima su se naročito isticali Spasoje Papić, Božo Skender, Luka Dabović, Maksim Zotović, Mato Cečur, Pero Zubac i drugi.

Devetog decembra 1941 borci Domaševske čete prišili su petokrake zvijezde, a svoju jedinicu nazvali — partizanskom. Za komandira čete izabran je Stojan Kijac, a za komesara Novak Lečić. Istog dana formirana je partizanska četa u Vrpolju. Ubrzo, Ljubomir je imao 6 partizanskih četa. U januaru 1942 formiran je Ljubomirski partizanski bataljon. Sačinjavale su ga: Domaševska, Ukšićka, Vrpoljska, Sćenička, Brdska i Krtinjsko-ivička četa. Kasnije je ovom bataIjonu pripojena i Zagorska četa koja je formirana još početkom oktobra 1941, a do tada bila u sastavu bataljona »Šuma«. Komandant bataljona bio je Luka Popovac, zamjenik Tripo Zotović, politički komesar Vasilije Kovačević-Čile, zamjenik Jovo Grkovac. Bataljon je "brojao oko 1.200 boraca a obuhvatao je teritoriju od Jasena do Ivice uključujući Trebinjska brda i Zagoru.

Branko ZOTOVIĆ

ZBJEG „ILIJA"

Ljubinjskom srezu su poslije aprilskog sloma Jugoslavije privremeno držali vlast Talijani. Mjesec dana kasnije, 24 maja 1941 godine, vlast su preuzele ustaše koje su odmah otpočele sa zlodjelima. Nastao je krvavi obračun sa mirnim i nedužnim srpskim stanovništvom.

Najprije su počeli da zatvaraju ugledne ljude. Već 26 maja su zatvorili Hrvata Nikolu Perušinu, učitelja iz Dračeva, i Lazu Pribišića. Istog dana su ih otjerah u susjedno selo Dubljane. Tu je živjelo pretežno hrvatsko stanovništvo, koje je bilo u dobrim odnosima sa Srbima iz okolnih sela. Pod pritiskom ljudi iz Dubljana ustaše su pustile Lazu Pribišića, a Nikolu Perušinu su odvele u Ljubilnje. Poslije nekoliko dana mučenja, iznakažen i izmrcvaren, bačen je u jamu Panduricu. I u ostalim dijelovima Ljubinjskog sreza zatvoreni su i ubijeni uticajni ljudi.

Od 2 do 12 juna izvršen je pravi pokolj u Ljubinjskoj opštim. Ubijali su žene, djecu, starce i odrasle. Uslijed toga je veliki dio naroda izbjegao i sklonio se u planinske predjele. Ustaše su zabranile kretanje iz opštine u opštinu, iz sela u selo. Saznavši za ove zločine, ljudi u Popovskoj i ostalim susjednim opštinama takođe su se sklanjali ispred ustaša. Ovi su, međutim, govorili narodu da se ništa ne plaši. Odlazili su u pojedina sela i pričali o svojim dobrim namjerama.

Dvadeset trećeg juna, sjutradan po napadu Njemačke na SSSR, došlo je do strašnog pokolja i u Popovom Polju. U to vrijeme je Popovo Polje bilo pod vodom. Samo je nešto gornjeg dijela Polja bilo okopnilo. Poljski radovi su bili u velikom zakašnjenju. Seljaci su navedenog dana u većem broju došli da obrađuju isušene njive. Nešto prije podne, u sela Popova Polja iznenada su izbile ustaše, koje su došle iz Ljubinja, Ravna Dubljana i Hutova i opkolile ljude u polju. Ovi nisu mogli da pobjegnu, jer je s jedne strane bila nabujala Trebišnjica, a s druge vodeno prostranstvo od nekoliko kilometara. Smrt je prijetila sa svake strane. Povodili su ih na jedno mjesto. Neki su ipak uspjeh da pobjegnu, a neki su našli smrt u nabujaloj Trebišnjifci, jer nisu htjeli da živi padnu u šake Ustašama. Pred noć su pohvatane odveli u školu u Veličanima. U toku

noći su ih povezali i otjerah na jamu Rržani Do. Tu su ih zvjerski ubijali i bacah u jamu. Skupa je vezivano po nekoliko ljudi i tako su dovođeni nad jamu. Prve su ubijah iz puške, krupnim kamenjem, čekićima i bacah ih u bezdan, a za njima su padah i drugi, iznakaženi a još živL Uništenje nedužnih žrtava dovršeno je u osvit sljedećeg dana. Od njih 167 samo su trojica uspjela da se spasu: sa samog otvora jame pobjegli su Anđelko Popović, Jovo Kovač i Pero Misita.

Poslije ovog strašnog zločina srpski živalj iz Popova Polja, Ljubinja, Hrasna i Bančića masovno se sklonio u brda. Izbjegli narod je svoje sklonište nazvao zbjeg »Ilija« (po najvišem vrhu na tom planinskom predjelu). Ovaj zbjeg je obuhvatao prostranstvo od Begovića Kule do, Dodanovića, a u njemu se nalazio narod iz oko 40 sela, pretežno sa, područja Ljubinjskog sreza.

Dvadeset šestog juna 1941 održan je sastanak na Vjetrenom Brdu. Tu je izabrano rukovodstvo zbjega. Utvrđen je i broj oružja (116 pušaka i jedan laki mitraljez). Oformljen je jedan vod, koji je svakodnevno krstario zbjegom i rukovodstvo izvještavao o stanju u zbjegu: o gladi„ žeđi, svađama, kao i o kretanju ustaša i vijestima koje su se pronosile. Poslije toga su svuda, od Ljubinja, iznad Popova Polja, do Trebinjske Sume, postavljeni stražari, koji su o svakoj opasnosti odmah obavještavali cio zbjeg. Stražari su prenosili vijest — dozivanjem. Za kratko vrijeme vijesti su prenošene na daljinu od 40 kilometara.

Rukovodstvo zbjega vodilo je računa o nabavci oružja. Onoje pribjegavalo svi/m sredstvima kako bi se osigurala odbrana od ustaša koji su nekoliko puta pokušavali da prodru u zbjeg. Pored' oružja kojeg je, prema broju boraca, bilo vrlo malo, na ivice brda, posebno prema Popovu Polju, postavljene su stijene koje su survavane niz brdo, kad su ustaše polazile u napad na zbjeg. Ceste su porušene na više mjesta.

Narod je uz pomoć naoružanih boraca odlazio u sela po hranu jer je u zbjegu zavladala glad, a i žeđ je bila nesnosna. Vode je bilo veoma malo. Za nju se išlo po pet kilometara. Cesto je voda donošena i iz napuštenih sela.

U toku jula vršeni su napadi na ustaška uporišta Dubljane, Krušević, Žabicu i druga. Napadi su često vršeni u dogovoru sa ostala dva zbjega, Sitnicom i Bobanima. Tada su vođeni i pregovori sa domobranima, Jedan sastanak pregovorača je održan u Dračevu. Bili su tu dva domobranska oficira i pretstavnici zbjega. Nisu postignuti nikakvi rezultati.

Na vrhu Ilije, odmah u početku, postavljena je crvena zastava koja je uzeta iz dračevske crkve. Naime, sa trobojne zastave uklonjena, je plava i bijela strana, a crvena je pribijena na visoki stub i postavljena na sam vrh Ihje. Na zastavu je nekoliko dana uzastopce jedan ustaški avion bacao manje bombe.

Krajem jula u zbjeg je došao komunist Branko Katić. Odmah njegovu dolasku oformljen je manji gerilski odred koji je povremeno rušio komunikacije. Poslije desetak dana na mjesto Branka Katića je došao Slobodan Šakota. Na njegovu inicijativu proširen je gerilski odred, oformljena je komanda i sud zbjega. Komanda je rukovodila svim oružanim snagama, kao i svim narodom u zbjegu, a sud je rješavao prekršaje.

Odmah poshje obrazovanja komande zbjega načinjen je pečat sa petokrakom zvijezdom, srpom i čekićem. Pečatom su potvrđivane propusnice koje su izdavane za teritoriju ovog i ostalih zbjegova. U zbjegu su povremeno izdavani i proglasi, preko kojih je u ime Partije narod pozivan na jedinstvo i borbu protiv okupatora.

Narod je bio odlučan u borbi protiv ustaša. Počeli su napadi na raznim stranama. Ustaše više nisu mogle same da drže vlast. Zbog toga su im u septembru ponovo došli u pomoć Talijani. Avioni su nadlijetali zbjegove i bacali letke. Talijani su pozivali narod da se vrati svojim kućama. I krajem septembra zaista je veći dio napuštenih sela ponovo oživio. Narod se vraćao kućama, ali su ljudi i dalje ostali sa oružjem i svakodnevno budno pratili kretanje neprijatelja. Naš gerilski odred i dalje je ostao na okupu.

Početkom oktobra u Popovu Polju je formirana prva partizanska četa. Inicijator njenog stvaranja je bio Slobodan Sakota, član KPJ. Komandir čete je bio Lazo Pribišić, a komesar Vaso Oro. Ceta je već prvih dana odlazila i na druge terene i vodila borbu sa neprijateljem. Popovska partizanska četa izrasla je u zbjegu Ilija, kao što su se i u ostalim zbjegovima, širom Hercegovine, na inicijativu komunista stvarale prve partizanske jedinice.

Lazo PRIBISIC

GERILSKA AKCIJA U SUHAVIĆIMA

Bilo je to čudno vrijeme kad su se vjerske granice poklapale sa granicama dobra i zla: za ustaše je svaki Srbin bio neprijatelj i, po njihovoj logici, svakog Srbina je trebalo ubiti. Kao reakcija na ovo počela su se i među Srbima pojavljivati shvatanja da su i Hrvati i muslimani zli ljudi i da im se treba svetiti gdjegod je to moguće. To su bila vremena pokolja, jauka, strave.

Stvaranjem takozvane Nezavisne Države Hrvatske i s. Berkovići dobilo je vojni garnizon. To je bio, vjerovatno, prvi garnizon u istoriji ovog kraja i seljaci su imali prihke da na vlastitoj koži osjete sve tegobe i užase koje su donijeh sa sobom okupator i ustaše.

Garnizon se sastojao od čete (satnije) domobrana i ustaškog tabora. Tabornik je bio Hasan Jašarević sa Trebišina. Pokolj Srba u Berkovićima demaskirao je namjere ove zloglasne vojske. Srpsko stanovništvo iz susjednih sela izbjeglo je u brda —- uglavnom u sela Kubaš i Zasadu. Odmah smo formirah straže koje su štitile zbjeg od' eventualnih ustaških napada. Ali nevolja je bila u tome što nije bilo dovoljno oružja, jer je na svakog desetog odraslog muškarca dolazila jedva jedna puška. Zabrinjavajuće malo, kad se zna da je naš zbjeg bio svega 10 km od garnizona u Berkovićima. Morali smo nabaviti još oružja, a to je bilo moguće samo ako ga otmemo od ustaša ili domobrana.

U to vrijeme ustanici su na Trusini i Hrgudu vodili borbe protiv ustaša.

Doznali smo da ustaški kamion saobraća svaki dan na komunikaciji Stolac — Berkovići. Taj kamion je bio najpogodniji objekt za naš napad. Put Stolac — Berkovići proteže se kanjonom r. Bregave. S obje strane puta dižu se strme i gole strane krasa kakav ima, valjda, samo Hercegovina. Odlučili smo da napravimo zasjedu u Suhaviću, najtješnjem dijelu kanjona.

Jefto Popadić je bio organizator ove akcije. Bio je kraj juna 1941 godine. Pošli smo iz Zasade oko 12 sati. Prešli smo preko sela

Kubaša i Predolja i unoć stigli na mjesto zasjede. Bilo nas je devetoro: Jefto Popadić iz Zasade, Gojko Mihić iz Predolja, Vaso Vujović-Hlarin iz Vrijeka, Mladen Sikimić i Lazar Milićević iz Hrguda i Branko popadić iz Milovića, a nešto kasnije nam se pridružio i Dušan Ivkoвић iz Kljenaka sa dva Crnogorca. Ovi Crnogorci su bili podoficiri bivše jugoslovenske vojske i na kapama su nosili grb, a Dušan Ivkoвић je bio naš susjed i poznanik pa čak i nekakav rođak Jefta. Međuтј|in> još od ranije je među nama dolazilo do razmimoilaženja. Ivković je propovijedao borbu Srba protiv Hrvata i muslimana i kao znak takvog shvatanja nosio je na kapi samo srpsku zastavu. Zahvaljujući našem seoskom učitelju Risti Miloševiću i starom komunisti Miru Popari, koji je kod nas češće navraćao, odmah smo shvatili neodrživost Ivkovićevih shvatanja. Bilo nam je jasno da Srbi ne mogu biti slobodni ako i Hrvati i muslimani nisu slobodni. Zbjeg seuslijed neslaganja pocijepao na grupe. Srećom, na našoj strani je bila većina. Za razliku od Ivkovićeve srpske rastave mi smo nosili crveni znak, koji tada još nije bio petokraka. Još smo svi nosili zajedničko i neodređeno ime »narodna vojska«. Kada nam je Ivković ponudio da ide s nama, primili smo ga, mada smo imali različite znake na kapama i različita shvatanja. Mislili smo da momentano imamo zajednički cilj: oteti što je moguće više oružja i municije da bi se moglo sigurnije poći u okršaj s neprijateljem. Ali, već pri postavljanju zasjede Ivkovićeva grupa je odbila da ide tamo gdje ju je Jefto rasporedio. Ona je ostala na jednom uzvišenju pod izgovorom da će izviđati i da će stupiti u borbu nešto kasnije, kako bismo ustaše doveli u zabludu u pogledu jačine naših snaga.

Osvanuo je vedar i topao dan. Deset... jedanaest sati, a kamiona još nema. Sunce upravo iznad glava, ugrijao se kamen, peče. Noću smo kod Mihićeve kuće pojeli po dobar sać meda pa se ožednjelo, ali — mrdanja nema, svaki čas kamion može naići. Sve je teško: i sunce, i kamen, i žeđ, ali čekanje je najteže...

Tek oko podne čuli smo zujanje motora. Strah? Ne, radost što nismo uzalud čekali. Bih smo sasvim pribrani. Jefto nas je sve imao na oku, kao i drum. Tek kada nam se kamion približio na desetak metara, otvorili smo vatru. Iznenađenje je bilo potpuno. Posada je bila ošamućena. Samo je tabornik Hasan pokušao da pruži [01]Por. Ispalio je jedan rafal iz puškomitraljeza, ah je ubrzo bio smrtno pogođen. Sve se dogodilo munjevitom brzinom. Kamion je "io u našim rukama, a na drumu je ostalo 13 mrtvih — 10 ustaša [1] 3 domobrana, dok smo 6 domobrana zarobili. Zaplijenili srna 1 peški mitraljez, 1 puškomitraljez, 3 sanduka puščane municije i 12 Pušaka. Mi nismo imali gubitaka.

I Trebalo je što prije skloniti se s puta, jer je svaki čas mogao «a izbije novi kamion, s kojim nismo bili spremni primiti borbu, omobrani su nosili zaplijenjeni materijal i žurno smo odmicali

.prema Kubašu. Zapravo, i mi i domobrani smo imali šta da nosimo — puna bremena.

Za vrijeme pokreta primijetismo da je Ivković prodao seljacima •dvije puške. Puške, za koje smo se tukli, on je prodavao bez našeg znanja! Ali glavni spor je izbio tek na brdu Kubašu. Nismo znali šta •ćemo sa zarobljenicima, domobranima. Ivković i dvojica bivših podoficira odmah su počeli oduzimati od zarobljenika satove, prstenje i novac. Htjeh su ih pobiti. Jefto se energično tome suprotstavio. Mi smo bili na njegovoj strani i, pošto nas je bilo više, Ivkoviću nije ostalo ništa drugo nego da popusti. Kad se dijelio plijen, dobili su samo jednu pušku, jer smo im uračunah one dvije koje su .prodali. Ostatak oružja je podijeljen borcima koji su bili spremni za borbu protiv okupatora i ustaša.

Domobrane smo pustili da se vrate kućama. Tom prilikom -Jefto im je, između ostalog, rekao:

— Mi smo narodna vojska i borimo se protiv okupatora i ustaša. Znamo da ste vi prisilno mobihsani i zato vas puštamo, •*a* vidjeli ste, ustaše smo ubili. To ćemo činiti i ubuduće...

Još im je rečeno da se ubuduće ne druže sa ustašama i ako bi slučajno još jednom došli u situaciju da se nađu u borbi protiv narodne vojiske, neka se slobodno predaju, jer im se ništa neće desiti i si. Zarobljenici su sve to veoma pažljivo saslušah. Ali, očigledno je bilo da sumnjaju u ono što im je rečeno. Tek kada su im vraćene lične stvari, pa i ono malo kuna što se kod nekih zateklo, povratila im se vjera u život. Obećah su da će postupati onako kako im je rečeno, zahvaljujući se na «-poklonjenom« životu... Zaista, niko se od njih nije nadao da će iznijeti živu glavu.

To je bila prva gerilska akcija u stolačkom kraju. Njen uspjeh .je snažno odjeknuo i mnogima, koji su pod pritiskom terora sa strahom gledali u budućnost, ukazao put spasenja i slobode

Branko POPADIC

GRAD HEROJ

odeći borbu protiv kapitalističke eksploatacije i nacionalnog porobljavanja, Komunistička partija Jugoslavije, odmah po završteku Prvog svjetskog rata počela je razvijati slobodarsku, revolucionarnu svijest kod radnih ljudi grada Mostara. Iako stalno izložena teškim udarcima protivnarodnih režima, mostarska partiska organizacija je sve više izrastala u istinskog zaštitnika interesa radničke klase, u njenu rukovodeću političku snagu. Ona je, na primjerima praktične borbe za prava čovjeka, stekla ugled i podršku među radnicima organizovanim po sindikatima i ličnim primjerima komunista vršila snažan uticaj na ostali dio slobodarskog stanovništva. Poslije velikih hapšenja 1929, 1932 i 1940 godine, nekoliko desetina komunista Mostara prošlo je kroz robijašnice i koncentracione logore stare Jugoslavije, da bi se ti ljudi prekaljeni vratili u borbene redove svoje Partije i nastavili revolucionarnu aktivnost. Tu i jesu oni duboki korijeni revolucionarne tradicije ovoga grada.

Slobodarski grad se pripremao pretstojeće dene. Partiska organizaciia i Savez komunističke omladine Mostara, idejno vaspitajući svoje članove za velike zadatke, istovremeno su politički aktivirali široke mase gradskog stanovništva koje su sa radničkom klasom na čelu sačinjavah jedinstven, rodoljubiv, oslobodilački front grada. Masovne demonstracije, štrajkovi, prvomajske proslave, zajednički izleti radnika i omladine, sve življa aktivnost po školama, radničkim i drusim sporstskim organizacijama, bibliotekama, aktivnost u kvartovima u sindikatima, među naprednom inteligencijom — to su bile potvrde izraz spremnosti naroda ovoga grada da bez kompromisa, odlučno s vjerom u pobjedu uđe u dane sudbonosne za našu zemlju. Tai revolucionarni talas zapljusnuo je sve druge dijelove Hercegovine Plemenite ideje čiji su nosioci bili komunisti zračile su daleko uokolo, grad je i dalje ostao najbudniji stražar u tim revolucionarnim **danima.**

Pošto je Partija pravovremeno signalizirala opasnost od rata, nije bio nikakvo iznenađenje. Članovi Partije i SKOJ-a u to-

ku aprilskog rata, javljali su se u dobrovoljce. Mjesni komitet jetada poslao svoju delagaciju kod komandanta armije generala Jankovića sa zahtjevom da se puste zatvoreni komunisti i radnici i da se da oružje rodoljubima za borbu protiv ustaša. Delegaciju je odbio načelnik štaba general Glišić. Za koji dan komandant armije bez borbe predaje čitavu armiju ustašama.

U novonastaloj situaciji partija , odmah daje direktivu komunistima i članovima SKOJ-a za prikupljanje oružja koje je ostalo iza rasula jugoslovenske vojske. Na ovom poslu su se naročito istakli članovi SKOJ-a. Zahvaljujući ovoj akciji, svaki borac koji je iz Mostara otišao 1941 godine u partizane, bio je naoružan.

Uprkos nezapamćenom teroru koji je vladao u gradu, Partija se pripremala za oružani ustanak. Održano je nekoliko sastanaka i savjetovanja Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu i rastureni su prvi leci u kojima se narod pozivao da se, u svom jednodušnom otporu okupatoru, okupi oko Komunističke partije Jugoslavije. Sredinom jula 1941 godine formiran je Oblasni vojni šatb za Hercegovinu, a 17 jula pokušava da iz Mostara iziđe prva grupa od 21 člana Partije da b? pomogla organizovanje ustanka u istočnoj Hercegovini.

Dugogodišnje revolucionarno iskustvo omogućuje partiskoj organizaciji u Mostaru da se relativno brzo prilagodi novim uslovima svoga grada. Ona se orijentiše na glavni zadatak — mobilizaciju svih snaga za Oslobodilački rat.

I pod najtežim uslovima ilegalnog rada, izložena udarcima najgrubljeg okupatorskog terora, partiska organizacija u Mostaru je postojala i radila za cijelo vrijeme okupacije. Svakodnevno odašiljanje novih boraca u partizane, uspješno organizovanje diverzija, sabotaža i atentata, skrivanje ilegalaca, snabdjevanje boraca sanitetskim i drugim materijalom, razvijanje najšireg političkog rada u masama, izdavanje i rasturanje biltena, letaka i ostalog propagandnog materijala, jednom riječju, aktiviranje svega onog što je rodoljubivo i spremno za borbu —• sve je to djelo komunista grada Mostara.

Ugled Partije iz dana u dan sve više raste, jer su građani uviđah da je ona, u najpresudnijim časovima naše istorije, jedina snaga, koja organizuje i vodi borbu protiv okupatora.

Partija je sve više ljudi angažovala na raznim akcijama. Citavi kvartovi bih su partizanski raspoloženi. Iz giada su neprekidno odlazili borci u partizane. Već u septembu 1941 godine, uz pomoć komunista koji su izašli iz Mostara, formiran je Konjički bataljon sa preko 150 boraca. Nepokoreni Mostar je stalno slao svoje sinove i kćeri da se s puškom u ruci bore protiv okupatora. Preko 700 njih dalo je svoje živote u velikom Oslobodilačkom ratu. To su zaista najdirljivije i najljepše stranice istorije ovog grada. One govore o snazi i jedinstvu građana ovog grada i njihovoj nepokolebljivoj vjeri u sigurnu pobjedu Narodne revolucije.

Nošena plemenitim idealima svoje Partije, omladina je ' pret-
stavljala najborbeniji odred JNarodnooslobodilačkcg pokreta u gradu.
• Ona je u svaku akciju srčano utkivala svoj mladalački zanos i bez
kolebanja i straha izvršavala i najteže zadatke. Ni najisurovije pri-
etnje ni stalni teror nisu nijednog momenta pokolebali odlučnost
omladine, a naročito SKOJ-a.

r Moglo bi se navesti bezbroj primjera koji osvjetljavaju revo-
lucionarni lik ove omladine. Njeni podvizi su primjer neustrašivosti.
Atentate na ustaške zlikovce Barbarića, Malvića i Bašagića, četničke
izrode Jevđevića i Grdjiča, talijanske oficire, ustaškog agenta Trbo-
niu, mnoge sabotaže i diverzije, rasturanje letaka i pisanje parola
_ bez bojazni i dvoumljenja izvodili su mladi komunisti.

K: I okupatori, kao i domaći izdajnici, zabilježili suy rte bez stra-
ha, ove akcije i podvige. Tako se, napi in jer, iz izvještaja Državnog
izvještajnog ureda u Mostaru, upućenog u Zagreb, može pročitati
pr'.'" - »Danas ujutro u čitavom gràdu su osvanuli veliki protUòsovifi-
ski liatpisi. Natpisi-su veliki na mjestima po pola metra, pa čak i po
jedan metar. Pisani su masnom crvenom bójom i vrlo lijepim čitkim
slovima. Natpisi se nalaze na sko'ró svim većim kücama u'gradu jed-
nako u središtu kao i na periferiji grada, tako da svugdje kudgod
se okrenete možete čitati ove natpise: »Smrt fašizmu!«, »Živjeli par-
'tizamU«, »Živjela Sovjetska Rusija!«j »Živio Tito!«,'" »Dole NDH!«.
»Smrt ustašama!«. Natpisa ima u tolikom broju dà véc ljude hvata
jeza gledajući na svakoj kući slova velika po < 1 metar sa ovakvim
sadržajem«. r v ;

, . Okupator i domaći izdajnici nisu se zadržavah na konstatovanju
ovih nimalo prijatnih činjenica. Njihov strah se pretvorio u svako-
dnevne bjesomučne odmazde i divljanja. Međutim, ovakvi postupci
stvarali su od rodoljuba heroje i to ne samo na oslobođenoj teritoriji
i u akcijama u gradu, nego i u tamnicama koje su stalno punjene novim
patriotima. Bezbrojni su primjeri herojskog držanja građana ovog gra-
da pred okupatorskim, ustaškim i četničkim krvnicima. Niko od njih
nije tražio milost, niti se pred neprijateljem pokolebao u pravednosti
stvari za koju se bori. Dovoljno je sjetiti se herojskog držanja dvojice
sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar Jusufa Cevre i Ljube
Brešana, zatim uhvaćene partizanke Race Ivanišević, pa omladinaca
Drage Palavestre i Alije Rezikala i bezbroj drugih koji su prkosili
sledajući smrti u oči, pa da pred našim očima osvježimo koliko krvavu
toliko i blistavu dramu ovih junaka koji su žrtvovali sebe u borbi za
slobodnu domovinu.

Ovakvim mnogobrojnim pojedinačnim podvizima i herojstvima
P"druzuje se i nezaboravni revolucionarni podvig cijelog grada — iscrpeni
[1] Premoreni borci Mostarskog bataljona poslije bitke na Sutjesci, našli
su svoje sigurno utočište u njemu, bez obzira na policiju, gestapovce i
^pUpatorsku vojsku. Smještaj ovih boraca, koji su nakon oporavka na-

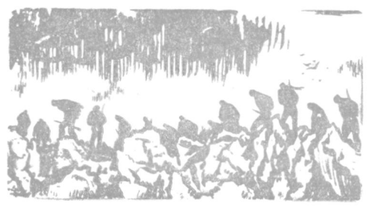
stavili oružanu borbu, organizovala je partiska organizacija, a rodoljubi su ih primili u svoje stanove, iako su bili duboko svjesni da se zbog toga izlažu smrtnoj opasnosti — **i** oni i njihove porodice. **To** je mogao učiniti samo grad-heroj.

Partiska organizacija je u svim poduhvatima u toku rata imala snažnu podršku među ženama. One su se posebno isticale u sakupljanju pomoći za partizane i porodice boraca, a naročito u sklanjanju ilegalaca kojih je uvijek bilo u gradu. U srca žena — majki bila je duboko urezana ljubav prema borbi koju su vodili njihovi sinovi i kćeri. One su još 1941 godine svojim masovnim učešćem u demonstracijama žena Mostara izrazile solidarnost sa borbom koju je vodila Partija.

Zamašne akcije u gradu i na oslobođenoj teritoriji nisu se mogle zamisliti bez stalne i organizovane propagande. Štamparija, koja je neprekidno u taku rata radila u Mostaru, bila joj je snažan oslonac. Ona je bila živa veza sa hiljadama ljudi u gradu i van njega. Svakodnevni bilteni koji su štampani u ovoj štampariji bili su jedine novine kojima su građani vjerovali. Pored letaka, biltena, brošura i ostalog materijala, u njoj se štampala i Istorija SKP(b). Sem toga, u ovoj štampariji rađeni su i leci na talijanskom jeziku namijenjeni okupatorskim vojnicima.

Mostar, stalno budan i spreman na akciju, dočekao je raširenih ruku svoje oslobodioce. U njemu je u zajedničkoj borbi iskovano i odnjegovano bratstvo i jedinstvo naroda nadahnutih pcxnosom zbog izvojevane slobode i svoje blistave prošlosti.

Džemal BIJEDlC

PRVI BOMBAŠ MOSTARA

iljadu devet stotina tridesetšeste godine, opravljajući krov na jednoj zgradi, pao je i teško se ranio stari revolucionar i borac, limar Gojko Vuković. Time je završen burni život poznatog organizatora štrajkova protiv ugnjetača, čovjeka koji je uvijek oko sebe okupljao najnaprednije radnike i među njima širio duh revolucije, komuniste koji je — dok se nalazio u zatvoru — biran u prvi CK KPJ. Dok je nad teško ranjenim drugom bdio Rade Bitanga, došao je doktor Riđanović i Gojku dao injekciju. Deset minuta nakon toga Gojko je izdahnuo u najtežim mukama. Radu je to odmah bilo sumnjivo i zahtijevao je ljekarsku komisiju i obdukciju leša. Obdukcija je izvršena, ali je samo jedan član komisije smatrao da je smrt nastupila neprirodnim putem.

Tako su počela stradanja porodice Vuković. Zlatka, Gojkova žena, ostala je sama sa četvoro nedorasle djece. Međutim, i u tim najtežim trenucima žalosti nije je napuštalo njeno optimističko gledanje na život. Bila je to dobroćudna ali otporna žena koja je hrabro podnosila udarce koje je životna borba donosila. Bila je mršava tijela i krupnih tamnih očiju poput ugljevlja, u kojima se krila, negdje tu dubinama, pritajena sjeta, ah koje joj nikad nije smanjivala energiju i obeshrabrivala je.

Vreli jul 1941 godine. Sunce je iscijedilo iz mostarskih ulica i posljednju kap vlage. Gusti oblaci prašine zasipaju ljude i kamene krovinjare. Vlagu zamjenjuje krv ljudi — ustaše ubijaju na kućnim Pragovima, odvode Srbe i rodoljube, pune leševima jame sivog hercegovačkog krša.

Grad je sumoran, okrvavljen ali ne i obeshrabren. U tom gradu Postoje snage koje se spremaju za borbu. Muškarci i žene, mladići djevojke, članovi Partije i SKOJ-a, već tih prvih dana dogovarah se, pripremah da vrate udarac, da osvete one koji su nevini prolili krv, koji su mučki ubijeni.

Jedan od prvih, odlučnih koraka, trebalo je učiniti baš u kući Zlatke Vuković. U maloj sobi, ispod koje je bilo tajno skrovište sakupila se grupa članova Partije i SKOJ-a radi dogovora i priprema za borbu.

Pred kućom, u dvorištu, pod jednom kajsijom, sjedi Zlatka sa komšinicom Đozliokom. Svojim tamnim zjenama zamišljeno' gleda u plavetnilo neba.

— Eh, moja kumo, hoćemo li ikad doživjeti da komunizam pobijedi — reče otsutno.

— A što nećeš — odgovori živahno Đozlićka. Ta da je i sam bog na strani ovih ustaških skotova, biće oni satrti kao gamad!

— Vjeruj mi, ne bih žalila ni sebe ni dva sina žrtvovati, samo da pobijedimo. Neka mi jedan zbog loze ostane. ..

Zlatka pogleda niz baštu. Jedan ustaša se polako približavao kući.

— Hej, koga tražiš? upita Zlatka.

— Je li to kuća Gojka Vukovića? — pokaza ustaša prstom prema Zlatikinoj kući.

— A šta će ti? — upita Zlatka poslije male stanke.

— Treeeba — razvuče ustaša.

Počela je da razgovara•s njim, misleći da će se za to vrijeme drugovi sakriti u podzemno sklonište.

— Možeš ući, ako baš hoćeš — reče mrzovoljno poslije kratkog zagovaranja. — Nema u mojoj kući nikoga.

Dođoše do vrata i Zlatka ih otvori.

— Evo, vidi, tu nema nikoga.

Ali sva se sledi kad iz sobe začu glas sina Slobodana:

— Neka uđe, pas ustaški, metak će mu u glavu!

Ustaša se naglo trže, ustuknu, a Zlatka uletje u sobu. Slobodan pripuca. Ali bilo je kasno da se neštx> spase. Kuća je već bila opkoljena sa svih strana. ..

i— Bježite preko bašče, na Neretvu, pod pećine! — opomenu ih Zlatka i gurnu Slobodana prema dvorištu. Neki uspješe, među njima i Jusuf Čevro, sekretar MK KPJ. da neopaženo pređu na Neretvu.

Zlatka izvadi ispod patosa skrivenu bombu, »otšrafi« je, udari kapslom o zid i baci kroz prozor.

Prasak!

Ustaše nasrnuše u sobu i oboriše na pod Zlatku i Ahmeta Sefića.

Udarali su ih kundacima i šakama svuda po tijelu i glavi.

Istog dana, nakon zvjerskog mučenja, Zlatka i Ahmet Sefić su strijeljani u dvorištu mostarske gimnazije.

Slobodan -je uhvaćen sjutradan pošto ga je izdao nekadašnji »prijatelj« porodice Vuković, »kum« Opančar. Ustaše su ga provele

»toz poslije Donju Mahalu na kamionu, sa stegnutim kaišem oko vrata, teških mučenja ubili su ga.

Čuvši za smrt svojih najbližih, drugi Zlatkin sin, koji je već u to vrijeme bio u partizanima, počeo je, ne vodeći o sebi računa, često i bezglavo jurišati na neprijatelja i ulaziti u najžešće okršaje. Ubrzo je i on poginuo pogođen neprijateljskim zrnom.

Poslije Pete ofanzive, izmučena i izgladnjela, kći Radojka uhvaćena je. odvedena u Jasenovački logor i tamo ubijena.

Ostao je još najmlađi sin — dvadesetogodišnji Rade. Ali, zla sudbina kao da se bila zarekla da će zatrti sjeme ove napredne radničke porodice. 1945 godine, kada je već pobjeda bila na domaku, rukujući neoprezno bombom na Ivan-Sedlu, poginuo je i Rade.

Djeca su pošla stopama roditelja oca revolucionara Gojka i majke — Zlatke Vuković, prvog bombaša slobodoljubivog Mostara.

Nada BITANGA

MOSTAR U NOP-u*

fragmenti

julu 1941 pokušavao je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu sa mjesnom partiskom organizacijom u Mostaru da na teren istočne Hercegovine uputi iz grada veću grupu naoružanih komunista koji bi radili na organizovanju odnosno na razvijanju ustanka. Između 15 i 20 avgusta uspjelo je jednoj grupi od 28 komunista[1], kojom je rukovodio Savo Medan[2], da izađe iz grada i da stigne do određenog mjesta. Odred[3] je krenuo poslije 9 sati navečer iz mahale Bjelušine, naoružan sa 16 pušaka, po 150 metaka na svaku pušku. Svaki borac je imao revolver i najmanje po dvije »-kragujevke«.'

U toku noći odred je oprezno prošao pored podveleških sela i sjutradan predanio pod najvišim vrhom Veleža. Sljedeće noći, bez vodiča, uz pomoć sekcije i busole, uputio se kroz vrleti planine. Spustio se iznad muslimanskog sela Sopilja, ustaškog uporišta u Nevesinjskom Polju, prošao između ustaških straža kroz polje pod zaštitom noći i u samu zoru izbio na cestu Mostar — Nevesinje, kod crkve u Kifinom Selu. Odatle je prešao u selo Bratač. Tu su ih seljaci lijepo primili, nahranili i smjestili da se odmore, a zatim je odred

* Iz naših i neprijateljskih dokumenata, iz ličnih zabilježaka, sjećanja i kazivanja učesnika.

[1] Koliko sam uspio da utvrdim do sada, u tom odredu bili su sljedeći drugovi: Karlo Batko, radnik, Danilo Milićević, srednjoškolac, dva brata Vujovića, Slavko i Sveto, intelektualci. Boro Zurovac, Boro Radan, Ranko Mihić, srednjoškolac, tri brata Avdalovića, Boro, Ljubo i Momčilo, intelektualci, Luka Knežić, radnik, Andrija Stajić, vazduhoplovni oficir bivše jugoslovenske vojske, Živko Vuković, srednjoškolac, Boro Balać, radnik, Salko Pezo, srednjoškolac, Osman Grebo-Osa, srednjoškolac, Pero Lažetić, radnik, Hasan Bubić, radnik, Neđo Bitanga, radnik, Života Neimarović, radnik, Aziz Koluder, radnik, Rade Salatić, radnik, Petar Krajina, radnik, Remzija Duranović, radnik, Nenad Vasić, student, Obrad Slijepčević i Vasko Gnjatić, radnik.

Sa odredom su se, prilikom njegovog polaska iz grada, pozdravili Avdo Humo i Muhamed Grebo.

nU0 dalje preko s. Donji Drežanj (tu je našao Obrena Ivkovića granu Kovačevića[5]) i stigao u Gornji Lukavac. Tu se zadržao 2—S ' dok su Savo Medan i Nenad Vasić produžili da bi se našli sa Imponi Poparom. Kad je ta veza uspostavljena, odred je krenuo u patnicu. Tu su već bile otpočele borbe. Ustanici su bili 27 avgusta likvidirali neprijateljsku posadu na Divinu i borba se prenosila na Planu. Odred se odmah uključio u te borbe. Sa ostalim komunistima KjHmpatizerima ova grupa se borila tom prilikom i protiv ustaša j protiv pljačkaških i pogromaških grupa koje su takođe učestvovale u opsjedanju Plane. Tog dana Plana je osvojena i borbe su se prenijele na Bileću. »Ćete koje su bile pod našim uticajem, odnosno naši drugovi u tim četama«, saopštava Uglješa Danilović u svome izvještaju od 17 septembra Svetozaru Vukmanoviću-Tempu o toj situaciji u okviru izlaganja vojno-političke situacije u istočnoj Hercegovini, »trudili su se da borbi dadnu drugi pravac. Zahvaljujući tome u Bileći nije izvršen pokolj muslimanskog življa. Naše su čete čuvale muslimanske mahale, ali nisu mogle spriječiti pljačku dućana (i mnoge srpske radnje su opljačkane) od strane pljačkaških bandi. . .«°

Tu su događaji, pod uticajem pljačkaša, šovinističke propagande i ogorčenja zbog zločina koje su počinili nad srpskim narodom mnoge njihove komšije iz muslimanskih sela, krenuli neželjenim pravcem pa se-

[2] Radnik; član KPJ od 1925. Cesto hapšen i osuđivan. Bio je prvi komunista u zemlji koji je u maju 1929 suđen po tek donesenom Zakonu o zaštiti države (uhapšen je bio u septembru 1928.). Na sudu ga je branio advokat Rajko Jovanović, koji je u to vrijeme bio jedan od rukovodilaca Partije u Srbiji i član CK KPJ. Robiju je izdržao u kaznionici u Sremskoj Mitrovici. Dugo je radio u partiskoj organizaciji u Beogradu. U avgustu 1937 otišao je ilegalno u Španiju i borio se u španskoj republikanskoj vojsci protiv Frankovih fašista. U zemlju se vratio septembra 1940 i odmah došao na partiski rad u Mostar.

[3] Grupe ljudi koje su izlazile na oslobođenu teritoriju, u naše vojne jedinice, bez obzira na broj ljudi u njima, nazivane su u Mostaru odredima. Ljudi su se obično ilegalno iskupljali na 2—3 mjesta u gradu, pošto im je prethodno od strane organizacije rečeno gdje i kada, pa su odatle izlazili i izvan grada se formirali kao odred. Najčešće su se okupljali u kućama: živote Neimarovića, Laze Radišića, Anice Ilić, Milice Samardžić, Elezovića, Patka, Avde Arapa, Vaska Gnjatića, Osmana šantića, Mehe Zalihića, Fikreta Vile, Ahmeta Šehovića, Avde Pavlovića, Memnune Hadžiosmanović, Imšira Gigića, Deronje, u pravoslavnom groblju, u napuštenoj kući Miće Bejata, u kući Alikalfića u Brankovcu, u napuštenoj kući u Sevinom vinogradu itd.

v ' Tako je popularno nazivana defanzivna ručna bomba, proizvodnje "ojnotehničkog zavoda u Kragujevcu.

UP [5] Srednjoškolac, član KPJ. Iz Mostara je tu došao kod svojih rođaka priprema oružanog ustanka u tom kraju. Prije toga u Mostaru su u drugovi pomogli da pobjegne ustašama kada su ga sprovodili u zatvor.

^ [6] Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu ^slovenskih naroda, izdanje Vojnog istoriskog instituta Jugoslovenske «•mije, Beograd, 1951, tom IV knj. 1: Borbe u Bosni i Hercegovini 1941, Alr- 446 (cit. Zbornik IV/1 str. 446).

»moralo evakuisati muslimansko stanovništvo iz sela oko Fatnice pre-1
ma Stocu da bi se spasio od pokolja. Krenut je transport od oko 300
ljudi, žena i djece pod stražom odreda nar. fodne] vojske. Odmetničke 1
komitske rulje, uz saradnju izvjesnih burž. [oaskih] otpadnika nar. |
lodine] vojske, usput su organizovale prepad i izvršile pokolj nad spro- I
vođenima kod Dabra«.[7]

O dolasku grupe komunista iz Mostara Uglješa Danilović u pomenutom izvještaju dalje kaže: »Drug M. [iro Popara] koji se poslije dolaska ovamo uglavnom nalazio na granici Crne Gore, obilazio je pojedine zbjegove i brda, ali sam nije mogao da osigura naš uticaj u četama i očekivao je dolazak drugova iz M. [ostara]. . .« Uglješа' Danilović je vjerovao da su se već u početku događaji mogli usmjeriti' pravilnim putem, jer dalje kaže »da su drugovi iz M. [ostara] stigli na vrijeme i da su se raspodijelili na pojedine čete, stvari bi ovdje sigurno pošle pravilnim putem i ovaj dio Hercegovine mogao je, po opštem uvjerenju, biti oslobođen u toku nekoliko dana. Međutim, oni su zadocnili, borbe su već počele, i njima nije ostalo drugo nego da se odmah umiješaju u borbu, a neophodan politički i organizacioni | rad koji je trebalo unaprijed izvršiti (uspostava discipline i polit, [ičkih] komesara, ubijediti u potrebu bratskog odnosa prema muslimanima sa kažnjavanjem krivaca itd.) nije se mogao izvesti.«"

Poslije tih borbi i događaja drugovi iz odreda, po već ranije utvrđenom planu prilikom polaska iz Mostara samo sa nekim manjim ličnim izmjenama, podijelili su se na manje grupe i bili upućeni u razne krajeve Hercegovine. Tako je, naprimjer, Ranko Mihić sa braćom Avdalović upućen u gatački kraj, Karlo Batko i Danilo Milićević u stolački, Rade Salatić u trebinjski i Savo Medan i Života Neimarović[3] u nevesinjski kraj. (Oni su, uz pomoć drugova koje su tamo

Iz izvještaja Lepe Perović, Zbornik IV/1 str. 222.
* Isto, str. 444.
" Radnik. Clan KPJ od 1940 god.

NjegOv otac, Savo Neimarović (rođen 21 VI 1896) živio je u Mostaru do kraja 1928 kada je ilegalno otputovao u SSSR na školovanje. Po zanimanju je bio limar. Od 1914 do 1916 bio je u austrougarskoj vojsci iz koje je dezertirao 1917. Otpušten je s posla u rudniku uglja 1920 zbog generalnog štrajka rudara BiH, jer je bio član rukovodećeg štrajkačkog tijela za Bosnu i Hercegovinu. Te godine je osuđen na 6 mjeseci zatvora. Ponovo je hapšen 1922 zbog osnivanja radničkog sportskog društva »Velež« čiji je bio prvi sekretar. U zatvoru je ostao 3 mjeseca pa je interniran u Gacko gdje je ostao do 1923 godine. Poslije toga se zaposlio kod Goika Vukovića kod koga je položio majstorski ispit, a potom na željezničkoj stanici u Mostaru. Otpušten je poslije dva mjeseca, zatim uhapšen i u zatvoru ostao 5 mjeseci. Hapšen je ponovo 1926 i u zatvoru je ostao nekoliko i mjeseci. U to vrijeme pa do svog odlaska u SSSR bio je povremeno sekretar Mjesnog komiteta Partije; član KPJ bio je od njenog osnivanja. U SSSR-u mu se svaki trag izgubio u vrijeme »velikih stal.jinskih čistki«- Kad je pošao u SSSR u Mostaru su iza njega ostali žena i petoro djece.

I yjj formirali u Lukavcu jedan od prvih partizanskih bataljona i" Hercegovini »Nevesinjska puška«. Komandant bataljona bio $ T)uki[ca] Grahovac, seljak iz tog kraja, zamjenik Obren Ivković, politički komesar Savo Medan, a zamjenik Života Neimarović.) Kasnije I a sjever[10] je otišlo 13 ljudi za koje t.akođe nemamo izvještaja«, opštavali su Oblasni štab za Hercegovinu i Lepa Perović u svome k zvještaju od 8 septembra Stabu NOP odreda za BiH, -ali se nadamo da ćemo ga uskoro dobiti«.[11]

Na osnovu izvještaja koje je primio sa terena i pričanja drugova koji su se vratili u grad, Avdo Humo, izlažući vojnopolitičku situaciju u istočnoj Hercegovini, između ostalog, javlja Svetozaru Vukmanoviću-Tempu »a) ... da su organizirane čete po selima u slijedećim srezovima: Trebinjskom, Bilećkom, Nevesinjskom i Gatačkom — ovaj pasus nismo mogli pročitati. Izabrani su sreski štabovi.. Dalje se izvještava da su se po dolasku odreda iz Mostara počeli formirati part, odredi, koji su uspješno izvršavah neke trearutne zadatke i koji treba, navodno, da postanu jezgra buduće naše vojske«."

Uprkos sređivanju situacije neki drugovi su se ipak morali vratiti iz istočne Hercegovine. Vidjevši da su mnogi iz muslimanskih a naročito iz hrvatskih sela odlazili u ustaše i pljačkah i ubijali, a pot-•strekavani od raznih reakcionarnih elemenata, nasjedajući lažima šovinista, i pošteni seljaci Srbi u toj situaciji i u to vrijeme smatrali su da su i ti muslimani i Hrvati komunisti ustaški špijuni. Zato je jednom broju drugova iz odreda bio onemogućen opstanak. Dva kurira koji su iz Mostara izašli prije ovog odreda, uslijed nesporazuma i sumnje seljaka da su špijuni, bila su ubijena." «Rukovodstvo štaba«, pisao je u svom izvještaju Avdo Humo, »bilo je prisiljeno da nam povrati šestoricu drugova[15] muslimana, inače odličnih,... S obzirom na tu činjenicu riješili srno da drug K.." koji je trebalo na dan dolaska

Životu su četnici uhvatili u vrijeme povlačenja naših snaga iz Herce--govine i predali Talijanima. Strijeljan uljeto 1942.

[10] Odnosi se na konjički kraj. Početkom septembra je iz Mostara izišao odred koji je otišao u tom pravcu, a u odredu su mislim, bili: Nijaz sarić, Osman-Grebo-Osa, Saćir Palata, Hasan Bubić, Džemal Dragnić, Aziz Koluder. Iz Konjica su se toj grupi pridružili: Nono Belša i Muhamed Pirkić . Nekoliko dana ranije (5 septembra) izišli su Salko Fejić, Alija »Delić i još jedan drug čije ime dosada nisam utvrdio, nisam utvrdio.

. [11] Zbornik IV/1 str. 222.

Odnosi se na Stolački srez

" Zbornik IV/1 str. 158.

[14] Ubili su Mahmuda Dikića i Mustafu Huskovića; oba su bili radaci i članovi KPJ.

HL [15] Koliko mi je do sada poznato, to su bili: Salko Pezo, Osman-Osa Vrebo, Remzija Duranović, Aziz Koluder. Sa njima se vratio i Pero Lažetić. Jer je u prvoj akciji, u borbama oko Plane, bio teže ranjen u ruku

' [1C] K, inicijal pseudonima (Kulturni) Avda Huma.

one šestorice da otputuje, ostane ovdje do daljnjega«.[1] Lepa Perović dodala je svome izvještaju i ovo: »Vratio se sa juga drug K. farlo} B. [atko], kao katolik, ne može tamo opstati. Poslaćemo ga na sjever, …«" Vraćajući se u Mostar oni su uspostavili kraći »kanal» —• vezu Mostara sa istočnom Hercegovinom: preko Podveležja, Bišine i Udrežnja.

U SJEVERNOJ HERCEGOVINI

Obilazeći Hercegovinu, Uglješa Danilović zadržao se u sjevernoj Hercegovini kod Konjica 3-4 dana. »Dva dana poslije mene«, pisao je on u već pomenutom izvještaju Svetozaru Vukomanoviću, »stigao je tamo onaj odred od 9 ljudi i prije mene stigla su trojica drugova«. Ti drugovi su iz Mostara poslati u Konjički srez da pripreme dolazak novih drugova i da u tom kraju organizuju ustanak. »Odmah poslije dolaska odreda«, kaže se dalje u izvještaju, »sazvali smo jedan opšti skup na kome je bilo 30—40 ljudi. Ja sam«, kaže Uglješa Danilović,. »izložio cilj našeg dolaska, položaj i borbe u drugim krajevima. Svi prisutni su bili za akciju, samo oprema je vrlo mala. Ali sa onim što ima mogućno je otpočeti akciju. Kao prvi zadatak postavili smo čišćenje toga terena od neprijatelja koji se tu sastoji od nekoliko postaja. Prema podacima koje smo imali, te se akcije mogu izvesti sa malo žrtava. Istovremeno s tim pristupilo se razoružanju neprijateljski raspoloženog stanovništva. Odnosi između musi. [imanskog] i srpskog življa u tim krajevima mnogo su bolji nego u ostalim dijelovima Hercegovine. Ljudi i sami uviđaju neophodnost saradnje, jer samo u tom slučaju možemo računati na potpun uspjeh akcije«. Odmah, na opštem skupu izvršena je raspodjela odreda i pripremljeno je formiranje triju četa. Odlazeći, drugovima je »naglasio potrebu brzine akcije«. A »što se tiče ljudi tamo«, izvijestio je Svetozara Vukmanovića, »veliki je nedostatak što su svi musl.[imani], izuzev jednog Srbina i tone part, [ijca]«.[1"]

KAKO I KUDA SU ODREDI IZLAZILI IZ GRADA

Koliko je odreda izašlo iz Mostara u toku četiri godine Narodnooslobodilačke borbe neće biti lako utvrditi, jer to niko nije sistematski zapisivao. Ali zna se da za sve to vrijeme skoro nije bilo mjeseca da ne izađe poneki odred, a nije bila rijetkost da u izvjesnim periodima izađe odred svakog drugog ili trećeg dana. Odrede su iz grada izvodili kuriri ili dva tri druga koji su već bih u partizanskim

[17] Zbornik IV/1 str. 160.
[18] Isto, str. 226.
[19] Isto, str. 442.

"edinioaima, a dobro su poznavali puteve.[20] Po sjećanju tih kurira, kao \ onih drugova koji su u tim odredima izlazili, djelimično je moguće utvrditi izvjesne činjenice. Evo nekoliko podataka dobijenih na taj riači[n]:

Godine *1941* izišli su odredi: 5, 12. 17 i 29 oktobra, 2, 8, 11, 15 j 25 novembra, 18, 25 i (još jedan ali nisam utvrdio datum) decembra; *jg42:* 6, 23 i 27 januara, 5, 7, 8, 15, 21 i 27 februara, 21 i 30 marta 12, 20 i 28 aprila, dva u maju, jedan krajem jula i jedan 15 oktobra; *1943* izišao je odred u martu, zatim 26 aprila, osam odreda u maju i junu, jedan u julu, po jedan 18 avgusta, 15 oktobra, 10 i 25 novembra, 10 i 15 decembra; *1944:* 14 januara, 17 februara i jedan u martu. Međutim, tih odreda je iz Mostara tokom revolucije izišlo daleko više nego što sam ih ja ovdje pobrojao.

Odredi su obično polazili iz mahala, sa Carine, Mazoljica, te Brankovca. Bjelušina, sa Luke i iz Donje Mahale.

Do sredine 1942 godine, dok se iz Hercegovine nisu povukle partizanske jedinice, iz Mostara su odredi išli djelimično u južnu, a pretežno u sjevernu Hercegovinu, gdje je na Borcima, na terenu od Mostara do Konjica, formiran partizanski bataljon poznat i pod imenom Mostarski.

Odredi su obično izlazili između brda Stoca i Velikog Kuka ili između Stoca i Pudara, prolazeći vrlo oprezno pored neprijateljskih straža. Zatim su nastavljali put između sela Dobrča i Pošipovaca na Maslopolje, preko Brasine na Prišeku. Odatle se put nastavljao ili preko Mlinića — kad nije bilo četnika — ili preko Pločnja, na Klanac i Prijevorac, pa preko Zijemaljskog Polja na Zeravac, a otuda preko Golog Brda na selo Kušiće. Tu su odredi svraćali u kuću Marka Kurteša i Danila Gatala. Poslije kraćeg odmora put se nastavljao preko Crne Sume, pored sela Česima ispod Rat-Kamena, na Čemerno, a sa Čemerna na Planicu i niz Okuke na Glavatičevsku Zupu i dalje na Boračko Jezero gdje se nalazio štab bataljona.

Jedno vrijeme, do sredine 1942 godine, dok su u istočnoj Hercegovini postojali jaki naši partizanski odredi i oslobođena teritorija, išlo se i kraćim putem, od Zijemalja preko Hanskog Polja, Bahtijevića, preko Lipeta i Kule na Boračko Jezero.

Među njima, koliko je meni poznato, najviše su odreda izveli iz grada: Vasilije Maslo-Vaso, Alija Krezo, šerif Bubić, Vojo Ivanisevic, Meho Trbonja, Petar Krajina, Hidajet šarić, Pavle Neimarović, zatim Enes Orman, Mustafa Alikalfić-Brko. Huso Vuk, Safet Dizdar, Tofik Demi Tović i dr.

Džemal Bijedić, u izvještaju Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercevinu Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 1 main 1942 informišući o otpremanju odreda iz grada piše: »Postoii odbor za otpremanje odreda... Svakih pet do šest dana otpremamo po grupu ljudi« (Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 2: Rad KP « BiH 1942, Sarajevo, 1953, str. 157).

; i *"te.* **južnu Hercegovinu išlo se jednim od ova dva puta: preko Kričana, ispod Svinjarine, Banjdola i Kokorine na Prijeke Gromove, preko ceste Mostar —i Nevesinje, zatim između Žulja i Rabine, na Udrežnje, gdje su se nailazile naše jedinice; ili preko Zijamlja, Lakta, Umčana, Odžaka na Lukavac gdje se nalazio štab bataljona** »Nevesinjska puška«.

Kad su sredinom 1942 godine naše jedinice bile prisiljene da privremeno otstupe iz Hercegovine ù zapadnu Bosnu, Mostar je ostao daleko iza njih. Pa ipak ni tada nije prestajalo mobilisanje boraca iz grada za našu vojsku, između ostalog, informišući o tome Vašu Miskina. člana Pokrajinskog komiteta, u izvještaju novoformiranog Oblasnog komiteta Partije za Hercegovinu, Harno Grebo je 20 septembra 1942" pisao: »...drugovi su iz MK[11] stupili u vezu sa organizacijom ü Jablanici'ii u 1-om Mostarskom [bataljonu]. Oni će nastojati da u što kraćem vremenu prebace sve ilegalce i provaljene drugove u partizane . t ,* Uspjelo je bilo pojedinačno, pa preko organizacije željezničara»! skoro svakodnevno prebacivanje iz Mostara u Jablanicu ili Ostrožac, a odatle do prvih jedinica Desete hercegovačke brigade i drugih partizanskih odreda. Ali bilo je i situacija kad to sve nije moglo biti dovoljno. Jedan od takvih problema pojavio se upravo u vrijeme kad je - neprijatelj gospodario Hercegovinom, pa su vlasti t.zv. NDH ìskoristile tu priliku i vršile mobilizaciju za svoju vojsku. U svome izvještaju Grebo je dalje izvještavao da se »u gradu vrši mobilizacija mladića rođenih 1921, 1922, 1923 i 1924 godine. Za svako, pa i od jednog dana zakašnjenja, povlači za sobom ratni sud. Javih smo 1 Mostarskom bataljonu da već sada pronađe teren i izradi plan, da zaustavi voz u kojem će se regruti (1923) prevoziti u Varaždin. Mi ćemo ih obavijestiti bar dva dana ranije«.-[3] Neki od tih regruta tim vozom nisu ni krenuli, jer im je omladinska organizacija omogućila da se skriju. pa ih je docnije uputila u odred »normalnim« putem. Zbog zahtjeva velikog broja ljudi da idu u partizanske odrede, da se bore s puškom u ruci i orijentacije partiske organizacije da što više boraca pošalje iz grada u naše vojne jedinice, svi ti »kanali« bili su nedovoljni. Tražeći nove izlaze, krajem jula 1942 jedan odred je usred dana izašao novim putem: preko Raške Gore, ispod Goranaca, pa preko Cvrsnice i Plaše i izbio na Doljane. Odred je bio sastavljen od boraca koji su bili prisiljeni, prihkom povlačenja naših snaga iz Hercegovine, kad su njihove jedinice bile razbijene ili se rasule, da dođu u Mostar odakle će moći uhvatiti vezu s našom vojskom (o kojima govori Grebo u svom izvještaju). Po njih je u grad došla jedna desetina iz Mostarskog bataljona Desete hercegovačke brigade.**

[31] **Mjesni komitet Partije za Mostar**
[22] **Arhiv Saveza Komunista Bosne i Hercegovine. Zbornik IV/1** str. **249' Zbornik IV 1 str. 249**

; Iako je bio primijećen, odred je, prolazeći prvi put kroz taj feraj. nepoznat, brdovit, vrletan, sa uspjehom stigao do naših jedinica. U prijavi oružničke postaje Sjenčine od 27 jula 1942, Kotarskoj oblasti u Mostaru kaže se da je:

»26 VII 1942 prijavio ovoj postaji Rajić Karlo, starješina sela Gornje prežnice, da se je prebacila jedna grupa od 20 odmetnika od Mostara, koja se kreće u pravcu Duvna.

Ova grupa odmetnika dobro je naoružana sa puškama, strojnicama i bombama. Odmetnici su se zadržali na 26. u planini čvrsnici na zvanom mjestu »Težovnica« do samoga mraka.«

Zapvojednik postaje, narednik Blažević, kaže da »nije preduzeo nika kvih mjera, pošto na postaji imade samo 10 oružnika, a postaja također mora, da se svake noći osigura sa raspoloženom snagom oružja«.[34]

U rano proljeće 1943 godine u Hrasnu, između Stoca i Ljubinja, formiran je partizanski odred. Grad je bio blokiran, a put do Hrasna vrlo dugačak i pun prepreka. Pa ipak su pronađena dva puta: , jedan je vodio iz Bjelušina ili Luke na Svinjarinu, Banjdol, Kružalj. Kokorinu, na Prijeki Gro, između Žulja i Okolišta, iznad Vranjevića na Hodovo, pa između Kozice i Trijebnja na Lokve, Prenj, preko Bregave na Hairliće i Hrasno; drugi put je vodio iz Donje Mahale, željezničkom prugom, pa između Čekrka, gdje se nalazio talijanski bunker, i Huma prevojem na cestu Mostar — Jasenica. pored aerodroma ka Neretvi. Tu se pravio kratak odmor u napuštenoj kući Mujića i sačekivali se ostali, jer se do tog mjesta moglo prebacivati samo u manjim grupama. Odatle su odredi išli desnom obalom Neretve prema Baćevićima, gdje su stizali pred zoru. Tu, kod kuće Dragutina Skore, odred bi predanio. Pored straže iz samog odreda obezbjeđenje su organizovati i seljaci. Sljedeće noći odred se prebacivao ladicama preko Neretve. Na drugoj strani je organizovao prihvatanje Žarko Supljeglav. Potom 'u odredi nastavljali preko Hodbine, Rotimi je, između Stanojeviča i Trijebnja na Lokve, zatim kod Aladinića preko ceste Mostar — Stolac na Prenj, pa preko Bregave na Hairliće i Hrasno. Na Rotimlji ie 'dred obično sačekivao jedan od članova Sreskog komiteta Partije za Stolački srez. Svi odredi koji su u tom periodu otišli u tom pravcu nisu uspjeli da stignu na cilj. Jedan je bio razbijen sredinom aprila '943, prije nego što je stigao do Hodbine. Dobar broj drugova pohvatali su Talijani i četnici. (Da im ne bi pao u ruke, Neđo Bitanga, koji se ranije sa terena vratio u grad pa sad ponovo krenuo, bacio je pod sebe bombu i poginuo.) Drugi jedan odred koji tek što je izišao na teren i pošao u susret Desetoj hercegovačkoj brigadi, koja je iz sjeverne Hercegovine krenula prema Hrasnu, bio je napadnut i razbijen

.. [24] Akt oružničke postaje Sjenčine. br. 575/Taj. Arhiv Vojnoistorskog 'ttstituta JNA. (AVII)

0 tome je u neprijateljskim dokumentima zabilježena tragedija te brojne grupe mladih komunista.

Zapovjednik oružničke postaje u Blagaju, narednik Mujo Džonko, izvijestio je 5 jula 1943 Veliku Zupu Hum u Mostaru:

»Dne 4 srpnja 1943, oko 2 sata poslije pola noći iz Mostara ! je stiglo] u Blagoj oko 200 Njemačkih vojnika trupe SS sa 3 častnika koji su zatražili oružnike ove postaje da im pokažu put odnosno da pođu sa njima kao putovođe do mjesta Kaluđer [bunar i u pravcu Stjepan Krsta, oružnik Rašid Krupalija i pomoćni Mutilović Osman, upućeni su 1 kada su sa vojskom stigli oko 10 sati na mjesto Kaluđer bunar prema Stjepan Krstu, vojska je pošla naprijed i naišla na grupu partizana sa kojima je odmah stupila u borbu... Tom prilikom je poginulo 8 partizana, 3 ranjeno, a 23 zarobili.

Od oružja zarobili su im 1 bacač mina, 1 tešku strojnicu i 39 pušaka«.

Pošto je jedna grupa uspjela da se povuče, »-vojska je i dalje produžila u gonjenju partizana prema Dabrici«."[5]

Nijemci su zarobljene odveli i docnije strijeljali na Mostarskom Blatu. Među strijeljanima bio je i Mladen Balorda.

Svi odredi nisu imali podjednak broj ljudi. Na-primjer odred od 5 oktobra 1941 imao je 28 ljudi, od 25 decembra — 27; odred od 21 marta 1942 — 23 čovjeka; od 15 oktobra 1943 — 40; od 10 novembra — 30 ljudi; odred od 14 januara 1944 — 54 čovjeka; a od 17 februara — 30 ljudi.

U partizanske odrede slati su u prvom redu aktivisti koje je tražila policija, a nisu bih neophodni za ilegalni rad u gradu. Isto tako rodoljubi koji su željeli da se s oružjem u ruci bore za slobodu naroda.

Gotovo redovno i gotovo svaki pojedinac, kad god je polazio iz grada u odred, bio je snabdjeven oružjem i municijom, sanitetskim i propagandnim materijalom. Odredi su redovno nosili oružje, municiju, lijekove, hirurške instrumente, literaturu i pisaći materijal (papir, olovke, mastila, pera, indigo, šapirografe, pisaće mašine) partizanskim jedinicama do kojih idu. Tako je, naprimjer, 17 oktobra 1941 odred od 19 ljudi nosio 40 pušaka, oko 6.000 metaka, preko 80 ručnih bombi. 30 kišnih vojnih kabanica. Odred od 21 marta 1942 nosio je, između ostalog, čitavu poljsku hiruršku bolnicu. Sav taj materijal prikuplja!' su, kao što su i mobilizaciju vršili, partiske i skojevske organizacije* organicazije AFZ, narodnooslobodilački odbori, zatim odbori narodne pomoći, a sve to išlo je preko specijalnog tehničkog aparata koji je bio pod rukovodstvom Mjesnog komiteta Partije.

[2]" Akt oružničke postaje u Blagaju, br. 243/Taj. od 5 jula 1943. AVII

Iaiko su se organizovanje i odlazak ovih odreda čuvali u strogoj 'nosti, neprijatelj je znao za njihovo postojanje, za tu živu i skoro vakodnevnu cirkulaciju između grada i oslobođene teritorije. Nastojao - da pohvata ljude ili da bar spriječi njihov odlazak iz grada. Tako r_u martu 1942 ustaška policija saznala za odlazak jedne velike grupe ^ Luke. Uspjela je da zaplijeni sanitetski i drugi materijal koji je bic spremljen za odred, ah nikog od ljudi nije uhvatila. Uprkos alarma angažovanja ogromnog broja talijanskih vojnika i njihovih obezbjeđenja oko grada (stavljeni su bili u dejstvo i reflektori), svi ljudi- su ipak izašli iz grada.

Neprijatelj je organizovao zasjede u gradu, van njega i u okolini gdje je pretpostavljao da ovi odredi nailaze. Ali odredi su uvijek sa uspjehom 'izbjegavah susrete sa neprijateljem prije nego bi izašli iz grada. Međutim, za to vrijeme kroz četiri godine ipak se dešavalo da je neprijatelju polazilo za rukom da zasjedu postavi na pravo mjesto. Ali su u tim situacijama, po pravilu, odredi ih pojedinci, ukoliko su izlazili sami, odgovarali vatrom. Tako u jednom izvještaju policije Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, ustaškoj nadzornoj službi, ured I. odjel III. u Zagrebu, posebnom opunomoćeniku Ministarstva unutrašnjih poslova u Sarajevu i Velikoj Zupi Hum u Mostaru. kaže se:

»Dana 21 ov.mj. u jedan sat u noći u ulici Alikalfića ubijen je ručnom bombom jedan talijanski karabinjerski dočasnik.

Kritične noći talijanski karabinjeri postavili su zasjede u predjelu zvanom Brankovac kako bi osujetili noćna bjegstva među odmetnike, jer se sumnjalo da tim putem odmetnici bježe iz Mostara. Oko jedan sat •u noći jedna obhodnja opazila je dvije sumnjive osobe koje su nosile svežnje u rukama i na iste ispalila nekoliko hitaca iz pušaka. Nepoznate osobe pobjegle su u štalu Alikalfića Mustafe vlasnika noćnog lokala »Victoria«. Kada su se talijanski karabinjeri približili štali na iste je iz štale bačena jedna ručna bomba od koje je teško ranjen jedan karabinjer dočasnik. Isti je odmah prevežen u talijansku vojnu bolnicu gdje je nakon kratkog vremena umro. Iako su talijanski vojnici opkolili susjedne kuće i odmah izvršili nekoliko kućnih pretresa odmetnici su uspjeli pobjeći«.*'

NE MOŽE SE UĆI U TRAG NI PARTIZANIMA NI ORUŽJU

U izvještaju Župske redarstvene oblasti o izvještajnoj službi između ostalog se kaže:

»... Iako se sumnja da postoje osobe koje održavaju veze sa odmetmcima nije im moglo ući u trag«.[27]

[26] Akt policije iz Mostara br. 1174 od 23 maja 1942. AVII
[27] Akt policije br. 271 od 18 februara 1942. Isto

U drugom jednom izvještaju policije kaže se:

»Ovoj vlasti prijavljeno je sa vjerodostojne strane da se u gradskoj četvrti »Donja Mahala« nalazi više sakrivenog oružja i municije. Kako u toj četvrti stanuje nekoliko istaknutih komunista to je potpisati-'- u savezu sa italijanskim karabinjerima dana 24 ov.mj. u 5,30 sati u jutro, opkolio čitavu četvrt i izvršio oko 30 pretresa stanova. Pri tome je sudjelovalo oko 90 Talijana, 35 oružnika i 40 organa ove vlasti. Oružje se nije moglo-pronaći.«[26]

LJETO I JESEN 1942, ILI — OAZA ORGANIZOVANE BORBE

Kakvo je teško stanje Narodooslobodilačkog pokreta bilo u Hercegovini sredinom i u drugoj polovini 1942 pod okupatcrsko-četničko-ustaškim terorom mislim da će dosta ubjedljivo ilustrovati sljedeći dio već citiranog izvještaja Oblasnog komiteta Partije za Hercegovinu Vasi Miskinu-Crnom, od 20 septembra:

»Sem aktiva u Stocu, Čapljini, Jablanici, Partije u Mostaru i pojedinih partijaca u pojedinim mjestima, mi uslijed opšteg rasula nismo imali u pojedinim mjestima niti čovjeka da se na njega obratimo a da I ne govorimo o nekoj organizaciji«. S obzirom na tu situaciju, »sasvim je jasno da vam mi ne možemo dati detaljne informacije o situaciji u Hercegovini, specijalno istočnoj.«[30]

Oblasni komitet slao je pojedine drugove da uhvate vezu na terenu sa tim izolovanim komunistima koji su se, uz gotovo natčovječainske napore, fizički održavali u tim krajevima jer su na njih četnici organizovali prave hajke. Tako. naprimjer, »poslije ofanzive na druga Brstina« kaže se dalje u tom izvještaju, »on se mora?) povući sa onog terena.[31] Jedan drug iz M. K.[32] održao je s njim sastanak, dao mu 5.000 kuna, sav materijal što smo ga imali i upoznao ga sa situacijom i sa stanjem na partizanskom frontu i sa stvaranjem naše brigade. On je otišao na Poplat da se veže sa Mihiéem.«[33]

Dosta drugova koji su ostali na terenu izgubilo je živote u to vrijeme.

[28] Mato Roko, upravitelj župske redarstvene oblasti; uhvaćen neposredno poslije oslobođenja u Dubrovniku gdje je sa jednom grupom svojih saradnika imao namjeru da organizuje špijunsku i diverzantsku službu u korist neprijatelja. Suđeno mu je u Mostaru. Osuđen na smrt vješanjem-

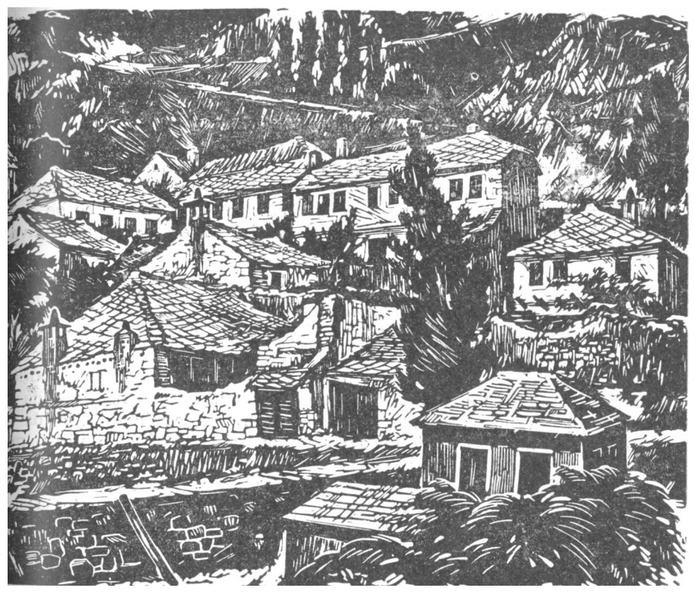
[28] Akt policije br. 625/poz. od 24 marta 1942 AVII

[30] Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Zbornik IV/1 str. 248

[31] Bišina

[32] Muhamed šišarak, docnije sekretar Mjesnog komiteta Partije u Mostaru. Nijemci su ga uhvatili na terenu Stolačkog sreza sredinom 1943 1 strijeljali na Mostarskom Blatu.

[33] Gojko Mihić — Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine. — Zbornik IV/1 str. 248

MOTJV IZ HERCEGOVINE

Mostarska partiska i skojevska organizacija i druge organizacije Narodnooslobodilačkog pokreta, iako i same izložene strahovitom udaru ustaške i talijanske policije pomognute četničkim špijunima, održale su se kao organizacije. One su kontinuirano nastavile svoju aktivnost, nekad sa više, nekad sa manje uspjeha. Praktično, u to vrijeme njihova djelatnost širila se gotovo na čitavu Hercegovinu. Prije svega one su bile oslonac za obnovu organizovanog revolucionarnog, ilegalnog rada i Narodnooslobodilačkog pokreta u raznim dijelovima oblasti. Možda je njihov najveći značaj tada bio u tome što su one svojom aktivnošću u gradu održavale moralno-politički duh revolucionarne borbe koja se razgarala u zemlji dok je u Hercegovini privremeno preživljavala tešku krizu.

CLAN VRHOVNOG ŠTABA U MOSTARU

Ujesen 1942 godine Svetozar Vukmanović-Tempo je pošao iz Tuzle u Sarajevo s ciljem da se prebaci u Bosansku Krajinu da bi drugu Titu podnio izvještaj o razvitku i problemima Narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. U Sarajevu je odustao od namjere da še prebaci do Vrhovnog štaba preko Banje Luke, pa je odlučio da to učini preko Mostara. Želio je da usput drugu Titu izloži stanje u mostarskoj organizaciji kao i o prilikama u Hercegovini. Tako je Tempo došao u Mostar u to, možda, najteže vrijeme za Hercegovinu.

Drugovi u Sarajevu nabavili su mu lažne dokumente. Dobio je legitimaciju na ime Stanislava Valinca, starog 32 godine, po zanimanju »tehnički vježbenik šumarstva«. Kao mjesto rođenja označen je Bar, a mjesto službovanja Sarajevo, Ulica Terebašinova 8.

Uz legitimaciju drugovi su mu pribavili dozvolu za nošenje vatrenog oružja: »Gosp. Stanislav Valinac, tehn. vježbenik, ovlašten je, na osnovu Zakona o šumama, Zakona o nošenju oružja od 14 VI 192S god. i čl. 16 Pravilnika za izvršenje istog zakona od 1 VII 1928 i Naredbe Ministarstva šumarstva i rudarstva broj 13197 od 30 srpnja 1941, držati i nositi oružje samokres 6,35 mm tvorničke oznake »Valter«, broj 17472«."

Sem toga imao je i legitimaciju na isto ime za popust prilikom vožnje na željeznicama. U posebnom dokumentu »objašnjen« je rar zlog njegovog puta: po naređenju Ravnateljstva državnih šuma »morao je hitno« i službeno da iz Sarajeva otputuje u Mostar.

U Mostaru je u to vrijeme, više nego ranije i docnije, jedna od mjera bezbjednosti Narodnooslobodilačkog pokreta u borbi protiv neprijatelja bila organizovana služba kontrole i obavještavanja o kretanju policije, ustaša i okupatorskih organa kao i o aktivnosti njihovih

" Faksimili ovih dokumenata objavljeni su u Komunistu, Beograd, 9 maja 1958, br. 54

L-radnika Te poslove su uglavnom obavljali aktivi SKOJ-a organizo-
^ po rejonima ili ulicama. Organizovano je bilo dežurstvo na va-
Xiiiim punktovima u svakom rejonu. U slučaju da se bilo šta sumnji-
B pnmijeti, dežurni je javljao svojoj dežurnoj vezi — obično su je
održavali članovi rejonskih komiteta SKOJ-a, — koja je objedinjavala
^Ejg takvih punktova, a ova veza, ako to ocijeni potrebnim, dalje.
Ta se automatski vršila »mobilizacija«, »alarm« se davao ostalima,
j dok bi »stigao« odgovor od »više veze«, tj. od partiske organizacije
(ćelije); sve bi bilo spremno za akciju; cio taj proces trajao je obično
do **10** minuta. Ali, u slučajevima kad se nije moglo čekati ni **10-15** minu-
ta bilo je dozvoljeno da se odmah stupa u akciju. Kada se to dešava-
lo koliko mi je poznato, nikad se nije pogriješilo. Obično se to činilo
ako policiska patrola ili agenti na ulici hapse ili sprovode u zatvor
nekog druga, ili kad se spremaju da presretnu nekog da bi ga uhapsi-
li ili ako blokiraju neku kuću u kojoj se održava sastanak, odnosno
u kojoj stanuje neko od ilegalaca i si. Svaki od tih aktiva bio je ma-
nje-više naoružan i spreman da uvijek, u potrebnoj situaciji, izvrši
akciju protiv neprijatelja. Nisu bili rijetki slučajevi kad su te smjele
akcije usred grada i usred dana potpuno uspijevale: ili je uhapšenik
uspijevao da pobjegne, ili je policija bila ometana da postigne svoj cilj
pošto je na vrijeme izvršen »alarm«.

Ali tog dana oni su mogli da pogriješe i da to bude tragično . . .

»Nepoznatog« čovjeka koji je stigao u Mostar zapazila je grupa članova SKOJ-a u Gornjoj ulici kojom je išao preko Carine iz Zalika u pravcu Musale gdje se u blizini nalazio policiski zatvor. Među nji-ma su bili i neki članovi rejonskog komiteta SKOJ-a kojima se on učinio »naročito sumnjiv« jer su primijetili da žurno ide za nekom ženom u zaru u kojoj su prepoznali Milu.[35] Bilo im je »kao dan« jasno šta treba da čine. Ali, kad je trebalo da »neprijatelj« bude napadnut, u blizini se zatekao jedan od članova Mjesnog komiteta Partije koji je akciju spriječio. Tempo je upravo tada, slijedeći Milu, prelazio u drugi stan jer u prvom, zbog opasnosti, nije mogao više da ostane.

Poslije nekoliko dana boravka u Mostaru Tempo je odlučio da krene do Vrhovnog štaba. Zbog toga je lično razgovarao sa drugovima koji su imali da organizuju njegovo prebacivanje. Prva mogućnost je bila da se grupa naoružanih drugova iz grada zajedno s njim probije do naših jedinica preko terena na kojima su se nalazila sela pod ja-kom ustaškom propagandom i kuda je ranije prošao jedan odred iz Mostara. To je bio najkraći put i najjednostavniji način da se izađe iz tfrada. ali ne i najsigurniji. Druga jte mogućnost bila da se Tempo. Preobučen u željezničara, u službenim kolima vozovođe noću prebaci

I " Mila, pseudonim Olge Marasović-Danilović. U Mostar poslata 1942
• «a partiski rad. Bila je član Mjesnog i Oblasnog komiteta Partije.

-do Ostrošca, a odatle vozom do Seone, gdje bi ga prihvatila patrola partizanskih jedinica. To je bila jedna od sigurnijih i stalnijih veza Mostara s našom vojskom. Tim putem su mnogi Mostarci odlazili u partizane u vrijeme dok su se naše snage nalazile oko Prozora. Bilo je moguće da se za Tempovo prebacivanje uredi da sve osoblja tog voza, od mašinovođe do kočničara, bude sastavljeno ili od članova Partije ili od naših vrlo dobrih simpatizera i da bude bar neki od njih za- svaki slučaj naoružan. Tempo je prihvatio treću mogućnost.

Mjesni- komitet Partije poslao je u Stolac Sulu Mehmedbašića, člana Komiteta, da tamo na ime nekog trgovca izvadi propusnicu za slobodno kretanje. Poslije toga - Tempo se automobilom dovezao do Ostrošca,[38] a odatle je otišao do Seone gdje je trebalo da ga sačekˇi jedna patrola Pete crnogorske brigade; Ali na zakazanom mjestu patrole nije bilo. Šta da radi? Preko nepoznatog terena krenuo je sam u pravcu Prozora oko koga su se nalazile jedinice Pete crnogorske i Desete hercegovačke brigade. Poslije dužeg hoda naišao je na kuću koja je bila malo postrani od sela i svratio. U tom kraju, iako nije bio pod potpunom kontrolom naše vojske, selà su već bila povezana Sa Narodnooslobodilačkim pokretom. Tempo se u toj kući odmorio, nahranio i prespavao. Ujutro ga je seljak odvèo do najbliže partizanske patrole. Bila je to jedna patrola Mostarskog bataljona. Patrola je »Trgovca — kurira« prihvatila (seljaku se pretstavio kao »trgovac«, a on je u njemu vidio »kurira« koji se kamuflirao legitimacijom trgovca — pa ga je seljak tako »predao vezi«), ali — nepovjerljivo. Imali su dosta rđavih iskustava sa takvim trgovcima na tom terenu, pogotovu kad se pripremala neprijateljska ofanziva. Ali, svejedno, patrola je obavila svoju dužnost. Sprovela ga je do svoga štaba. I Tempo je stigao na Oštrelj 7 novembra 1942, gdje se u to vrijeme nalazio drug Tito sa Vrhovnim štabom.

DEMONSTRACIJE ŽENA

Toga jutra, 3 decembra 1941. bilo je hladno više nego obično uf to vrijeme u Mostarskoj kotlini.

S vremena na vrijeme na ulicama grada su se čuli jednolični glasovi kolportera. Drhtali su u pohabanim odijelima, skakutali s noge na nogu, uzvikujući imena novina i naslove članaka o pobjedama Nijemaca na Istočnom frontu.

[30] Iz Mostara do Ostrošca Tempa je odvezao automobilom šofer Alija Trbonja. Kad se on vratio u Mostar našao je u automobilu ćilibarsku muštiklu, koju mu je Trbonja predao 1953 kad je Tempo ponovo došao u Mostar. Tu muštiklu, sa još nekim stvarima, poslali su 1942 godine drugovi iz Mostara na poklon drugu Titu.

Radi ilegalnog dolaska iz Sarajeva u Mostar, MK Partije je na vezu Tempu poslao Eminu Trbonju i on je došao s njom.

»Viktorija«,[37] dopunjavali su tim obaveznim refrenom.

— Eno ti je na tepi..., odgovarali su prolaznici.

— ... Za kune je možeš kupiti..., podrugljivo su dobacivale „ge domaćice žureći na pijacu da, kao i svaki dan, kupe repe pa, J, kojim slučajem bude, i malo povrća.

f Okupilo se tako na pijaci oko 10 sati nekoliko stotina starijih -i mlađih žena.

Hajde, repe, narode, — s vremena na vrijeme javljali su se piljari iza tezgi. I oni su od hladnoće poskakivah s noge na nogu.

— Jedi ti, pa vikni bolje...

— »Viktorija«, dobacivali su neki šeretski.

Zene su stalno dolazile. Nisu kupovale ah nisu ni odlazile. U njihovom žagoru toga jutra najprije su se mogle naslućivati nejasne riječi grdnje..., a zatim je naišla grupa od dvadeset-trideset žena kličući:

— Viktorija, Viktorija!

I onda se ta ironija pretvorila u otvoreni masovni protest sa zahtjevom:

— Hoćemo hljeba! Djeca su nam gladna.

— Viktorija, Viktorija i poletjela je repa sa tezgi.

Onda su krenule ulicama. Priticale su im mnoge druge žene. • E »Došavši na gradsko poglavarstvo većina ih je ostalo vani vičući: »Hoćemo kruha«. Dok je nekoliko njih ušlo u samu zgradu s namjerom da dođu do g. načelnika«[38] Muhameda Butuma, kaže Mate Roko u svom izvještaju Vehkoj Zupi Hum u Mostaru.

Pošto »u uredu nije bilo ni g. Načelnika, ni g. Donačelnika«, žene-demonstranti su se »uputile do stana g. Načelnika«. Putem su vikali »Kruha, kruha, gladni smo« i slično, što su nastavili i pred samim stanom g. Butuma, koji je ležao kod kuće bolestan, zahtijevajući da ih se pusti u njegovu sobu. Prestrašena vikom supruga g. Načelnika pustila ih je petoricu demonstrantkinja u njegovu sobu gdje su tražili da im se povisi obrok kruha sa 4,50 na 9 kg. mjesečno po osobi (sada se dobija u pšenici 5,80 ili 4,50 kg. u brašnu) i da se dobavi za potrebu grada masti i krumpira. Malo iza toga došao je potpisati u stan g. Butuma gdje je prisustvovao njegovom razgovoru sa demonstrantkinjama«.

BL. [37] *»Viktorija«,* pobjeda (Viktorija ie bila boginja pobjede kod starih «•miljana). Slovo V od reći Victory (eng. pobjeda) prvi je simbolično upotrijebio čerčil početkom rata s Njemačkom. Nijemci su taj simbol uzeli sebe na svojoj teritoriji, i značio je: Njemačka pobjeda, pobjeda Evro-?[e]- Isto tako i Taliiani (od riieči vireremo, pobijedićemo). To ie bio [e]dan od glavnih agitacionih simbola fašizma za vrijeme Drugog svjetskog [r]ata. Narod u Mostaru *Viktorijom* je prozvao repu koja je bila i glavni artikal ishrane.

[38] Akt policije br. 13397 od 4 decembra 1941. — A VIT

Pošto je »g. Butum obećao da će učiniti sve što je u njegovoj moći..demonstrantkinje su izišle iz njegovog stana na ulicu, gdje su sakupljenu masu izvijestili o rezultatu posjete. Tada se većina žena razišlo dok je jedna skupina oko 50 osoba, većinom mladi demonstrirajući otišla do gradske pijace odakle su se nakon kraćeg vremena razišle«.

Po sjećanju učesnica, produžio je da demonstrira daleko veći broj žena nego što se to u izvještaju kaže. Taj broj je krivotvoren s ciljem da se pretpostavljjenima umanji kako značaj tog masovnog protesta žena tako i vlastita odgovornost.

Ali policiji je bio jasan politički, a ne samo ekonomski, karakter tog protesta.

U izvještaju se navode imena uhapšenih (Pava Miletić, Bira Dizdarević, Muruveta Ćemalović i Zehra Vejzović, »a izdat je nalog za hapšenje Grebine i Arpadžića«) pod sumnjom da su »postrekači«. Tu se kaže da su »navedene prilično situirane, a kako su ovoj vlasti poznate kao istaknute komunistkinje to postoji sumnja da je pozadina priređenih demonstracija komunističkog karaktera«.

Taj izvještaj policije Velika Župa Hum u Mostaru poslala je Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zegrebu i propratila ga mišljenjem »da su spomenute ulične demonstracije promičba komunista, kojih na žalost imade mnogo u Mostaru a kojih se većina nalazi među muslimanima«. Ne ostajući samo na toj konstataciji, Zupa daje sugestiju: »Bilo bi bezuvjetno potrebno, da se odredi mjesto za koncentracioni logor za komuniste u koji bi trebalo kao prvu mjeru bezuvjetno otpremiti istaknute komuniste«.[2"] U tome cilju dala je sugestiju da povjerenik t.zv. NDH kod talijanskih vlasti na Sušaku koordinira tu akciju sa okupatorima. »Samo na taj način«, završava se u tom aktu, »riješiti će se Mostar razornih elemenata, kojima se obzirom na njihov smišljen rad ne može ništa dokazati«.

Od tada ni vlasti, ni ustaške organizacije nisu više papagajski ponavljale riječ »Viktorija«. Poslije toga ona je postala u masama identična sa repom, a ne sa fašističkom pobjedom. I kolporterima je bilo zabranjeno da ubuduće uz naslove članaka o pobjedama njemačke vojske na Istočnom bojištu uzvikuju »Viktorija«. Najčešća fašistička agitaciono-propagandna parola u Mostaru je tada doživjela politički poraz.

JEDAN DOČEK I JEDAN ISPRAĆAJ

Glavar Glavnog stožera, general-poručnik Lakša, u svome izvještaju iz Mostara o stanju 19 oktobra 1941 između ostalog javlja:

[a"] Akt policije br. 1201/prez. od 10 XII 1941. — AVII

„17 listopada u 12 sati stigao je general Ambrosio zapovjednik II talijanske Armate sa zapovjednikom 6 korpusa i zapovjednikom 32 divizije.

Bili su prisutni predstavnici naših vlasti i svećenstva, talijanska KLgastna satnija sa svima talijanskim častnicima; od našeg Domobranima bila je prisutna počastna satnija sa glazbom i svi naši stožerni častnici.

Građana je bilo najviše oko stotinu i to većinom žena.

Poslije dočeka izvršen je mimohod počastnih satnija, nakon kojega mi je general izrazio zahvalnost i priznanje na držanju naše satnije.«[4]"

Pa ipaik, izgleda da je Lakša bio zadovoljan prisustvom »najviše oko stotinu građana«. Baš zato može se pretpostaviti da je i ta cifra nerealna, tj. da je, zbog inače malog broja prisutnih, preuveličana.

A sada evo jednog drugog neprijateljskog izvještaja od maja 1943:

»Dana 5 ov. mj. u 19 sati odvedeni **su** po **karabinjerima vlakom** za Metković **i dalje za Šibenik 15 uhićenih komunista i komunistkinja većinom članova Mjesnog SKOJ-a, koji su bili uhićeni u mjesecu siječnju** ove godine**... Pred njihov odlazak skupila se ispred zgrade Sudbenog stola,** gdje **su bili zatvoreni, veća grupa građana, koju su stražari ove oblasti rastjerali. Grupa se je ova raspodijelila duž željezničke pruge sve do malte** čekrk **na izlasku iz Mostara. Moglo je biti oko 1.000 osoba. Kad su uhićeni komunisti sjeli u vagon, počeli su pjevati pjesme... »Ova naša zemlja** duga **je i žalosna«.**'[1]

Zbog vlastitog neuspjeha broj građana koji su ispratili uhapšene omladince može se smatrati znatno umanjenim. Po sjećanju učesnika taj broj je bio daleko veći od onoga koji navodi šef policije.

Otada su otpremanja u internaciju vršena noću ili u vrijeme zabrane kretanja po gradu.

GRAD—VULKAN ILI POLITIČKE PRILIKE U MOSTARU

Veliki župan je, na osnovu primljenih podataka, poslao 15 jula 1942 »-Izvještaj o prilikama u **Mostaru« »Opunomoćeniku Ministra unutrašnjih poslova za velike župe Vrhbosna, Hum, Usora i Soli u** Sarajevu«, u **kome se kaže:**

»U Mostaru su nesnosne političke prilike. Mostar je, općenito, rečeno, vulkan, kojemu je dostatna jedna iskra pa da se upali. Grad je zaražen komunizmom (i) zahvatio je najviše niži sloj pučanstva. Elementi koji se bave tajnom komunističkom promičbom nastoje privući k sebi srednjoškolsku omladinu ... Roditelji i škola ovoj se promičbi teško može odu-

[41] **Telegram V.T.V., br. 4162. — AVII**
Akt policije br. 783/prez. od 6 maja 1943. — AVII

prieti, jer se ona provodi veoma oprezno tajno tako, da su i zakonska sredstva nedovoljna.

Težina položaja u gradu u ovo zadnje vrieme nije se smanjila«.''

U jednom izvještaju »Gorskog štaiba srpskih četničkih odreda Hercegovine-« od 6 juna 1942[18] u kome se, između ostalog, kaže da su »četnici izgubili strpljenje-« i da su »počeli trijebiti gubu iz torme«, stoji i sljedeće:

»...Gorskom štabu četnika pada u oči dà je Mostar leglo razbojnika i ubica'[4] sprskoga naroda, to ćemo sa našim hrabrim odredima skorih dana posjetiti Mostar, razoriti razbojnička legla, a nijedan zlikovac, atentator ni palikuća neće nam izmaći, pa makar se krili po mišijim rupama, i tamo će ih stići osveta četnika.«

i

Da se misli na partizanski Mostar kao žarište i oslonac Narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini vidi se iz prethodnog teksta ovog dokumenta, jer u njemu stoji sljedeće:

»Četnici su izgubili strpljenje i počeli su trijebiti gubu iz torine Tako su naši junaci dana 5 juna o.g. bili napadnuti u selu Dramiševu od razbojničke partizanske bande te su tom prilikom uspjeli da pobiju slijedeće zlikovce: ...«

Navode se zatim imena 31 partizana, većinom Mostaraca, iz jedne čete Mostarskog bataljona koji tada nisu napadali Dramiševo. već su izdajom četnika koja je zahvatila i taj dio Hercegovine bili iznenađeni, pobijeni ili zaklani.

PRVI ORUŽANI SUKOB SA USTAŠAMA

Dogodilo se to oko podne 31 jula 1941 u Ulici donja mahala Kamion ustaša koje je predvodio Mirko Buhač zaustavio se niže Lučkog mosta. Sa uperenim puškama ustaše su upale u dvorište kuće Vukovića.[4r,]

Izvještaj Velikog župana, T. broj 567-3-I-A-1942 — AVII

Isto.

" Odnosi se na komuniste, a ne na ustaše koji su, kao i četnici, Mostar smatrali »leglom razbojnika i ubica hrvatskog naroda«.

Gojko Vuković (1887), limar. 1907 sudjelovao u stvaranju prvih sindikalnih, a 1909 i prvih organizacija Socijaldemokratske stranke u Mostaru i Hercegovini. Pripadao je lijevom krilu Socijaldemokratske stranke. Za vrijeme Prvog svjetskog rata izražavao je neslaganje s njenom apstinencijom od nacionalno-oslobodilačke borbe. Sredinom 1918 izabran u Mostarsko narodno vijeće. Clan KPJ od njenog osnivanja. Na Vukovarskom kongresu 1920 izabran u Centralno vijeće KPJ i sve do svoje smrti bio član Centralnog komiteta Partije. Krajem 1920 organizovao Oblasnu partisku konferenciju na kojoj je izabran u Izvršni odbor oblasnog rukovodstva. Te godine bio je nosilac okružne partiske liste na parlamentarnim

fog trenutka u kući su bili na sastanku komunisti: Slobodan Vuković, Ahmed Sefić, Mahmud Đikić, Mustafa Husković i Jusuf Cevro

Vidjevši prvi u dvorištu ustaše. Slobodan je iz revolvera odmah zapucao na njih. Njegova majka Zlata je priskočila i otšrafljujući ručnu bombu viknula drugovima:

— Bež'te ... Ja ću ih ovdje zadržati..., i bacila bombu u dvoftjgte među ustaše. Prasak i jauk. Pribranije ustaše su zapucale, ali l«u drugovi iskoristili te trenutke i pobjegli iz ^uće. Dva sata poslije ^Ega strijeljani su u dvorištu gimnazije Zlata Vuk'ović sa Ahmedom 5efićem, tehničarom, Verom i Dejanom Po.povićem, studentom prava. Istog dana su izlijepljeni oglasi o njihovom pogubljenju.

Ustaše su uspjele da ubrzo uhvate Slobodana Vukovića i Jusufa Cevru. Navečer, 1 avgusta 1941, Ivo Herenčić, »ustaški satnik poglavnikove tjelesne bojne«,"' javljao je da su »komunisti — Slobodan Vuković, diplomirani tehničar, star 22 godine, pravoslavni iz Mostara, Jusuf Čevro, krojački pomoćnik, star 27 godina, musliman iz Mostara«[47] uhvaćeni i odmah strijeljani.

Međutim, docnije, 1942 kidnapovani ustaša Cavo pričao je između ostalog na saslušanju pred partizanskim sudom da Vuković i Cevro izborima. U maju 1923 prisustvovao II partiskoj konferenciji u Beču, zatim na III kongresu Partije takođe u Beču. Kad je 1927 osnovan Pokrajinski komitet Patrije za BiH biran je za njegovog člana. Godine 1928 putovao ilegalno, pod imenom Karlo Hotiček, u Moskvu na VI kongres Kominterne, poslije koga je, u sastavu jedne delegacije, obišao SSSR. Tom prilikom je na mitingu u čast delegacije u Bakuu pozdravio prisutne uime jugoslovenskog proletarijata. Poslije 6 januara 1929 uhapšen (prije toga bio je nekoliko puta hapšen) i osuđen na tri godine robije i pet godina gubitka časnih prava. Sa robije izašao 23 maja 1933. Umro je poslije jedne nesreće pri radu 6 jula 1934 kao član CK KPJ. »Proleter«, organ KPJ. od avgusta 1934, povodom njegove smrti, između ostalog pisao je: »Radnička klasa Jugoslavije i Kompartija opet je izgubila jednog od prvih među prvim najboljih među najboljima iz stare garde revolucionarnih boraca«. Najstariji njegov sin Mladen, srednjoškolac, bio je 1936, 1937 i 1938 hapšen u Sarajevu i izvođen na sud iz političkih razloga. U NOB bio od 1941. Poginuo u istočnoj Bosni 1942. Gojkova ćerka Radojka učestvovala u NOB-u od 1941. Poslije Sutjeske uhvatili je četnici iscrpenu i strijeljali. Najmlađi njegov sin Rade bio 1944 godine komesar omladinske čete u Dvadeset devetoj hercegovačkoj diviziji. Poginuo na Ivan-Sedlu marta 1945. Iz porodice Gojka Vukovića niko nije doživio oslobođenje.

" Ivan Herenčić, prije rata bio u ustaškim logorima u Italiji gdie su se ustaše-emigranti okupljali i spremali za ono što su docnije radili Herenčić je bio jedan od onih koji je demoralisane ili neposlušne ustaše ybijao. U toj grupi, Paveliću najpovjerljivijih, bili su još Mijo Babić, kasnije prvi šef logora u NDH, i Eugen Kvaternik, kasnije prvi šef ustaške Policije. Herenčić je bio prvi šef ustaških koljača i prvi krvnik Hercegovine 1941 godine.

" Jedan primjerak toga oglasa nalazi se u Arhivu gradskog muzeja u Mostaru.

nisu odmah strijeljani. Užasno su mučeni da bi odali svoje drugove. Slobodan je ustašama rekao samo ovo:

— Da, ja sam komunista. Znam gdje se kriju mnogi drugovi, ali — uzalud vam je sve! Gledajući ga izmrcvarena a nesavladana,. Herenčić se bio zabrinuo:

— Ako su svi komunisti ovakvi... mi nećemo ništa uspjeti-, protiv njih.

To mu je odmah potvrdilo i Cevrino držanje.

Obojica su strijeljani na Ovojcima kod Širokog Brijega.

ATENTAT NA RADMILA GRĐIĆA

Jedan od značajnih oružanih akcija bio je etentat na Radmilai Grđića,". bivšeg generalnog sekretara Jugoslovenskog sokolskog saveza" i odgovornog urednika režimskog bulevarskog sarajevskog dnevnika "Jugoslovenske pošte-«. U Mostar je bio došao, kako je pisao Vojislavu Samardžiću i Simi Tupanjaninu u Trebinje, preko svoga kurira nekog Gojka Mišeljića uime komande četničkih odreda za Bosnu i Hercegovinu da organizuje bolju saradnju između tih odreda i talijanske okupatorske vlasti, pa i njih da poveže sa talijanskim generalom Lusanom.[50] Već ranije bilo je odlučeno u Mjesnom komitetu Partije da Grđića treba fizički likvidirati. Početkom aprila 1942 Adem Buč je uime Komiteta predložio taj zadatak Vasiliju Masli i jednoj grupi njegovih drugova. Oni su plan akcije zajednički razradili sa Zijom Ševom. Pošto nije usvojena likvidacija revolverom, jer bi ispaljeni hici prije vremena alarmirali policiju i karabinijere. odlučeno je da se atentat na Grđića izvrši hladnim oružjem. Razrađen je i plan šta da radi svaki od njih. Atentat je trebalo da izvrši Maslo, njega da prati Gojko Uljarević, a otstupnicu da štiti Hivzlja Behram.

Prvog dana predvečer čekali su ga pred kućom Santića gdje je stanovao. Nadali su se da će ubrzo doći kući. (Odmah preko puta te

Radmilo Grđić se posliie tog atentata potpuno pasivizirao. Poslije-oslobođenja živio je u emigraciji.

Sokolstvo je u svom početku bilo uglavnom nacionalni i demokratski pokret. Imalo je za cilj ne samo da podiže fizičku snagu mladih već i da razvija političku, intelektualnu i socijalnu svijest naroda (u Češkoj u duhu Jana Husa). Prvo sokolsko društvo osnovano je u Pragu 1862, a zatim u drugim slovenskim zemljama. (U Hercegovini, u Mostaru, 1896; u Bosni, u Sarajevu, 1900). Godine 1919 organizovan je Jugoslovenski sokolski savez zato što su stvoreni »jedna država — jedan narod, jugoslovenski !« Naročito poslije 6 januara 1929 svi oblici sokolske djelatnosti bili su korišćeni. čak u neprikrivenoj formi, za ciljeve monarho-fašističke diktature. Mnoei. a naročito visoki funkcioneri Sokola postali su u toku naše revolucije saradnici okupatora.

[30] Pismo br. 747. od 7 aprila 1942 uhvatila je ustaška policija. — AVI1

jcuće bio je i takozvani »krivi sokak«, Ramićeva ulica, vrlo dobar za .povlačenje jer je onemogućavao paljbu sa daljeg otstojanja, a vodio je direktno u Bjelušine odakle nije daleko izbjeći u brdo Stolac pa „ Velež). Te večeri se, međutim. Grđić nije vratio do policiskog časa •svojoj kući pa su se oni morali povući.

Sjutradan je Grđić otišao u kuću Rade Golubovića i te noći -nije izlazio do policiskog časa. Tog dana otstupnicu je, umjesto Betirama, trebalo da štiti Ibro Džaferović. Akcija je ponovo odložena za sljedeći dan.

Trećeg dana, kada se noć već spuštala, Grđić je naišao u prav-.cu svoga stana. Ali ovoga puta okolnosti za izvođenje akcije nimalo -nisu bile pogodne. Iz suprotnog pravca išla je u susret jedna patrola Tcarabilnijera, a u blizini pred podrumom jedne privatne kuće, koji je iada služio talijanskoj vojsci kao magacin, stajao je naoružani vojnik Atentatori su bili u nedoumici. Ali se više nije moglo odlagati. Maslo je prešao na trotoar s one strane ulice kojom je išao Grđić, pa kad mu se neposredno približio, stupio je u akciju. Dok su karabinijeri opazili da se nešto desilo i dok su zapucali, atentatori su već bili M »-krivom sokaku«.

U već pomenutom izvještaju šefa policije Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, Ustaškoj nadzornoj službi u Zagrebu i Velikoj 2upi Hum u Mostaru, o ovom događaju kaže se da je toga dana, 7 aprila »na večer oko 20,15 sati nepoznata osoba dočekala na «lici Luka, Radmila Grđića i udarila ga tri puta sjekirom po glavi. Spomenuti je po talijanskim vojnim vlastima prenesen u talijansku "vojnu bolnicu, gdje se i sada nalazi. Rana je teže prirode. Talijanske vojne vlasti po atentatu blokirale su prilaze mjestu i organ ove vlasti izaslan na lice mjesta nij$_{e}$ mogao prikupiti potrebne podatke.«"*

ATENTAT NA STJEPANA BARBARICA

Istog dana, nešto malo docnije, pokušan je još jedan atentat. Sef policije Mato Roko izvještava svoje pretpostavljene:

»Dana 7 ov. mj. oko 21,50 sati tajnik Velike Župe Hum u Mostaru Stjepan Barbarie nalazio se u društvu sa radarstvenim stražarem Andrijom Kordićem na uglu Crkvene ulice kod šemovaćkog mosta u Mostaru, u udaljenosti od oko 30 m. opažena su dva mladića na jednoj dvokolici 'biciklu — primjedba N.S.) i jedan od njih bacio je prema spomenutima •eki predmet koji je udario o električni stub. Bacivši predmet mladići pobjegli i redarstveni stražar koji se dao za njima u potjeru ispalio Je jedan hitac iz samokresa, jer nisu htjeli stati na zakoniti poziv«.

[51] **Akt policije br. 747 od 9 aprila 1942. — AVII**

• fiSjutradan, »8 ov.mj. oko 7,30 sati u jutro predao je rejonskoj stražaru u Crkvenoj ulici Ibrahim Golo š, trgovački pomoćnik, jednu odvijenu ručnu defanzivnu bombu koju je našao iza ograde drvare Bajgorića kod stuba o koji je udario predmet koji su bacile nepoznate osobe na spomenutog Barbarica«.

j. , Međutim, »-mladići koji su bacili bombu nisu se mogli pronaći. Vode se izvidi i u pozitivnom slučaju svojevremeno će se izvijestiti«.[5']

Pošto nije uspio taj pokušaj organizovan je poslije nekoliko dana nov atentat na Barbarića. Zamjenik upravitelja Župske redarstvene oblasti Grgić izvještava:

»Dana 22 **travnja t.g. oko** 21,10 **sati vraćao se kući tajnik Velike 2upe Hum u Mostaru Stjepan Barbarie. Došavši pred vrata kuće u Predhum'ul. bačene su na istoga dvije bombe ručne od kojih je jedna talijanska ofanzivna, a druga defanzivna bivšeg Jugoslovenskog vojnOg poriekla. Bomba talijanskog vojnog poriekla eksplodirala je dva metra daleko od spomenutog Barbarića dok druga bomba nije eksplodirala. Napadnuti Barbarie nije ni najmanje ozlijeđen. Kao napadači opažene su dvije osobe, ali nijesu prepoznate, niti su se vođenim izvidivima mogli utvrditi.**

Potpisati je odmah otišao na lice mjesta u društvu sa zapovjednikom talijanskih karabinjera. Kao sumnjivi bili su uhvaćeni tri brata Rebac i to: Hušnija, Muharem i Ahmed. Preslušanja su vršena u zapovjedništvu talijanskih karabinjera i istima je prisustvovao i Stjepan Barbarić«.

: 1 „'.'t ▷ ~ *I* '

Međutim, braća Rebac nisu imali veze sa tim atentatom, pa su poslije dva dana Husnija i Muharem pušteni iz pritvora »dok je Rebac Ahmed zadržan u pritvoru kao sumnjiv komunista i predložen ie talijanskim vojnim vlastima da se otpremi u neki zbirni logor«.[63]

ATENTAT NA SULEJMANA BAŠAGIĆA

; - -

Sjutradan poslije drugog pokušaja atentata na Barbarića izvršen je atentat na još jednog istaknutog ustašu. Upravitelj redarstva izvještava Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu, Ustašku nr.dzornu službu, ured **I,** odjel **III** u Zagrebu i Veliku Župu Hum ü Mostaru:

»Dana 23 **travnja t.g. oko** 21,30 **sat po nepoznatim osobama ispaljeno je (po) jedan hitac iz samokresa na Bašagića Sulejmana biv. načelnika občlne Nevesinje istaknutog ustaškog saradnika. Napadača su bila dvojica. Bašagić je ranjen sa dva hitca i to jednim u lijevu ruku a drugim u lijevu stranu leđa …**

[52] **Akt policije br. 761 od 9 aprila 1942. — AVII**
[53] **Akt policije br. 895 od 13 maja 1942. — AVII**

Kao **napadači opažene su dvije osobe, koje nijesu prepoznate niti Kjonađenf Nedvojbeno je da su atentat izvršili komunisti«.**[5']

ATENTAT NA DOBROSAVA JEVĐEVIĆA

U Mostaru je pokušavano nekoliko puta da se likvidira četnički vojvoda Dobrosav Jevđević. Mustafa Alikalfić-Brko sa grupom drugova dvaput je izvodio akciju, ali je Jevđeviću uvijek polazilo za fukom da se u posljednjem času zakloni i da stradaju drugi iz njegove pratnje ili iz njegovog društva.

. 0 jednom od tih atentata na Jevđevića u »Doglasnom izvješću za minulih 15 dana« satnika Dropca, zapovjednika »Zapovjedništva oružničkog krila u Mostaru«, kaže se:

»29 svibnja u 9,05 sati (21,05 — primjedba N.S.) nepoznate osobe bacile **su 2 bombe pred hotel »Neretva« u Mostaru... Potjerom za zločincima talijanski karabinjeri i mjestni redari, uhitili su pod sumnjom da** su **bacili bombe: Mehu Tačkova radnika i Stjepana Sasa, podvornika,** oba **iz Mostara. Ispitom osumnjičenih pred hotel »Neretvom«, na dotični** skup, **ponovo je bačena 1 bomba,... našto su se prisutni razbježali, kao** i **uhićeni Sasa i Tačkov. Karabinjeri su u bježanju Sasa ranili, koji je u toku noći ranama podlegao.«**[55]

AKCIJA NA »ĆELOVINU«

Sredinom proljeća 1942 godine u grad je došla desetina boraca Mostarskog bataljona. U zajednici sa mjesnom partiskom organizacijom napravljen je plan napada na »Ćelovinu« u cilju oslobođenja mnogih građana koji su tu bili zatvoreni zbog svog antifašističkog rada. Poslije njihovog oslobođenja trebalo je da se odmah naoružaju i napuste grad. Međutim, pošto su u međuvremenu četnici izvršili izdaju na terenu na kome se nalazio i djelovao Mostarski bataljon i tom prilikom samo u selu Zaboranima, gdje je ovu grupu iz Mostara čekao vod partizana da je prihvati, poklali oko 27 boraca, akcija je bila odložena.

ATENTAT NA USTAŠU VINKA MALVIĆA

Neposredno uoči toga izdajstva mostarski omladinci izveli su još nekoliko oružanih akcija u gradu. Sulejman Cišić, đak učiteljske Škole, sa svojom grupom u kojoj je bilo i omladinki, izvršio je uspješatentat na ustašu, profesora Vinka Malvića ispalivši na njega
[8] revolverskih metaka.

[61] **Akt policije br. 1083 od 13 maja 1942 V. — AVII**
[55] **Akt satnika Dropca br. 1354/Taj. od 10 juna 1942. — AVII**

Već pomenuti satnik Drobac, zapovjednik »Zapovjedništva oru, žničkog krila« u svome redovnom »Doglasnom izvješću za minulih ' 15 dana«, izvještavajući da je 29 aprila 1942 oko 8 sati navečer izvr-j šen atentat na Vinka Malvića, kaže: »Profesor Mavlić je iistaknuti ustaški borac i računa se, da je (atentat) djelo političke naravi, a izvr-j šeno od strane komunista.«[5]'

Poslije ovog atentata vlasti su preduzele još oštrije mjere:! »... pohapsili su nekoliko drugova, zabranili kretanje poslije osam sati i formiranje grupe od **4** čovjeka, s napomenom da će se bea opomene pucati, postavili masu karabinjerskih patrola na raskrsmi-] čama i po cestama, pokretnih i nepokretnih, blokirali stranu na kojoj se prostire put kojim otpremamo odrede, počeli opasavati grad ži-com .. .«, izvještavao je Džemal Bijedić Pokrajinski komitet Partije."

U istom izvještaju se kaže da je poslije atentata na Grđića »uhapšeno preko 20 drugova i njihovih porodica« i da su »ova hap-šenja izvršili Talijani«, a »poslije Barbarića i Bašagića, hapse hrvatske vlasti«. Uprkos toga što »poslije akcije nastupi reakcija, koja pokosi naše najaktivnije drugove«, »mase odobravaju ove akcije«, a »mali je broj onih koji ne odobravaju... Strah kod ustaša, četnika i špijuna je takav da se poslije 6 časova nijedan takav tip ne pojavljuje na ulici. Uopšte, poslije ovih akcija vlada mišljenje da tipovima nema mjesta nigdje. Već mnogi bježe iz Mostara.""

Početkom 1943, u vrijeme okupatorsko-ustaško-četničkih pripre-ma za ofanzivu na naše snage u Bosni, Dalmaciji i Lici, u Mostaru je istovremeno partiska organizacija pripremala ponovni atentat na Jevđevića. Pripremama je rukovodio Salko Sestić." Atentat je, među-tim, osujećen slučajno. Na zahtjev četničke komande policija je izvr-

"" **Akt satnika Dropca br. 1031/Taj. — AVII**

; **Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za južnu Hercegovinu Pokrajin-skom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 1 maja 1942. Arhiv Saveza komunista BiH. — Zbornik IV/1 str. 161—162**

Isto. str. 158.

Srednjoškolac, član SKOJ-a od maja 1940. Bio je u Južnoher-cegovačkom partizanskom odredu do sredine 1942, gdje je kandidovan u Partiju. U **odredu je bio borac, politički radnik i obavljao** zadatke **vojno-obavještajnog karaktera na terenima prije no što ih je oslobađala naša vojsk i; bio je u grupi drugova koja jf s piolječa 1942 smjelim upa-dom na neoslobođeni teren, neposredno uoči ofanzive naših snaga, u Hra-snu kidnapovala fra Bakulu, ozloglašenog* ustaškog krvnika u okolini Stoca, Čapljine i Ljubinja. Poslije povlačenja naših snaga iz Herecegovine ponovo je došao na politički rad na teren Hrasna i Dubrava, odakle je, u dogovoru sa Mjesnim komitetom Partije u Mostaru, došao u grad pošto se u to vrijeme i na tom terenu nije mogao održati, a bio je potreban za ra<i u gradu. Tada je, ulieto 1942, primljen u Partiju i bio član, pa** sekretar **Mjesnog komiteta SKOJ-a.**

masovna hapšenja omladinaca kojom prilikom je uhvaćen 1 sam

Na policiji je Sestic strašno mučen. Ali od njega nisu mogli **ti ni** jedne riječi. Kad su ga jedne noći poslije saslušanja sprovodili **K ćeliju,** on je prikupio posljednju snagu, šakom udario pratioca U zbunivši ga pokušao da bježi. Istrčao je iz dvorišta zatvora na ulicu. tjUi izmučen i iscrpen nije uspio da pobjegne — pri bjekstvu obijen je puščanom paljbom. Njegovo ubilstvo uzbudilo je cio grad. Raspoloženje naroda i zahtjev koj.i su ugledni' «rađani postavili vlastima bili su da se izvrši javni pogreb. Međutim. da bi se izbjegle demonstracije građanstva pokopan je noću. Ali svake noći na njegov grob su dolazili omladinci, kitili ga cvijećem, **koje** je policija sjutradan razbacivala, i pobodenom kamom, iz noći >u noć, stavljali na znanje da će osvetiti njegovu smrt.

Nije prošlo mnogo vremena, pred samom policijom ubijen je mostarski Kosmajac, policiski agent Mujo Trbonja.

U izvještaju šefa policije o ovom atentatu se kaže:

, »Dana 1 ov. mj. u 21,15 sati u Kralja Tomislava ul. u Mostaru pri izlasku **iz trafike Kapetanović Mehe ispaljeno je dva metka iz samokresa 9 mm na redarstvenog izvidnika ove oblasti Trbonja Mustafu.**

Atentator je išao na dvokolici i spazivši Trbonja Mustafu da izlazi iz **spomenute trafike opalio je na njega dva metka, bacio dvokolicu i** pobjegao **ulicom Kralja Tomislava odakle je kroz jednu malu uličicu** pobjegao **koritom rieke Neretve.**

Opis atentatora slaže se sa opisom šefkije Bošnjića i opravdano «e **sumnja da je isti izvršio atentat na Trbonju Mustafu da osveti** smrt žestica **Salke (izvješće Taj. br. 283 43) jer se u komunističkim krugovima** govorilo **da je Šestića ubio izvidnik Trbonja iako to ne odgovara istini«.[0]"**

Atentat je izvršio Petar Krajina, a ne Sefkija Bošnjić, **radnik željezničke** radione. Policija je došla na tu pretpostavku na **osnovu** 'nađenog bicikla. Naime, pripremajući **se** za taj atentat, grupa drugova je prethodnih dana privremèno »konfiskovala« bicikl (tj. uzela ga sa ulice **dok** je vlasnik svraćao u jednu radnju) čiji je vlasnik bio Sefkija Bošnjić. Bila je praksa u Mostaru da se koriste bicikli u izvođenju izvjesnih akcija, koje bi docnije opet neopaženo vraćali njihoyni vlasnicima. Prije akcije biciklu se skine broj i stavi neki drugi, **eventualno** čak bicikl i oboji i drugom bojom i **si.** Međutim, policija **pošto** je bicikl bio sportski i najnovije marke, dosta lako utvrdila **I Glasnika.** Njoj nije uspjelo da Bošnjića uhapsi. On je na vrijeme bio **"Obaviješten,** skrio se i docnije izašao sa odredom u naše jedinice. Poginuo je u Petoj ofanzivi.

[80] Akt policije br. 1823 od 3 februara 1943. — AVII

U vezi sa ubistvom Šestica i atentatom na Trbonju raspoloženja naroda u Mostaru bilo je tih dana takvo da policija nije imala hrabrosti da poduzme bilo kakve neposredne represalije. Znala je da bi u tom slučaju došlo do masovnih protesta i eventualno do novih, atentata što joj nikako nije konveniralo. Otada pa gotovo čitav mjese dana niko nije uhapšen, a policajci i agenti su se u prvi mrak sklanjali sa ulica. Prethodne istrage su prekinute i optuženi su odmah predati talijanskom sudu ili otpremljeni u internaciju na Mamulu,

SABOTAŽE

Petog juna 1942 izvršena je sabotaža u fabrici duvana. Poza je opažen oko 4 sata poslije podne, kad su radnici već bili napustili prostorije te je »do temelja izgorijela velika skladištna zgrada... Povodom ovog«, veli u svom »Doglasnom izvješću za minulih 15 dana* satnik Drobac, zapovjednik »Zapovjedništva oružanog krila u Mostaru«,, »uhićeno je 10 osoba pod sumnjom podmetanja vatre«.[01]

Grgić, zamjenik upravitelja župske redarstvene oblasti u Mostaru, o paljenju fabrike duvana u Mostaru kaže u svom izvještaju Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, Ustaškoj nadzornoj službi, ured I, odjel III, u Zagrebu. Posebnom opunomoćeniku Ministarstva unutrašnjih poslova i Velikoj Zupi Hum u Mostaru:

»U savezu ovdašnjeg izvješća broj 1382/42 od 11 VI 42, upućenog Ministarstvu unutarnjih poslova (Ravnateljstvu za javni red i sigurnosti a povodom nastalog požara u Duhanskom uredu u Mostaru dne 15 lipnja; 1942, gdje je izgorilo skladište br. 4 Duhanske postaje izvješćuje se sliedeće:

Povedenom istragom u suradnji Talijanskih karabinjera ustanovljeno je da je požar podmetnut od strane partizana ili njihovih istomišljenika, a nastao je 15—20 minuta iza završetka rada. Požarom je prouzrokovana šteta od preko 100,000.000 Kuna. Pošto je zgrada potpuno izgorila nije se moglo ustanoviti na koji je način izazvan požar, ali svakako nekak'/im kemičkim ili praskavim sredstvom što se može predpostaviti na temelju iskaza nadstojnika Duhanske postaje Franje čolića, koji je obilazeći skladište primjetio kako kroz jedan razbijeni prozor prodire dim, pa kada je tim povodom dotrčao pod prvi prozor drugoga sprata jugozapadne strane skladišta čuo je navodno detonaciju srednje jačine od čega su pomicala sva stakla na tom prozoru. Nadalje isti tvrdi da kada je prodro u samo skladište i poduzeo mjere za gašenje, čuo je na istočnoj strani tj. na lijevoj strani ulaznih vrata, više detonacija slabije jačine, koje da su se prema njegovom osvjedočenju osjetile na najgornjim stalažama po*

[01] Izvještaj satnika Drobca, »br. 1354 Taj. od 10 juna 1942«. — AVII

stropom pa prema tome je točno urtvrđeno da požar nije slučajan pošto u spomenutom skladištu, nije bilo nikakvih električnih naprava.

Preslušanjem u prvo vrijeme pohapšenih radnica, nije se moglo Htaći do nikakvog rezultata niti ustanoviti pravi i izravni učesnici ili počinitelji. jedino pobuđuju sumnju kao saučesnici Pezo Kimeta, Kazazić flatidža, Badoš Zvonko, Kalajdžić Ahmed, Matilda Mišković, Medan Svetozar koje su kao partizani ili partizanima naklonjeni, preuzeli talijanski karabinjeri.«

, Na kraju tog izvještaja kaže se da su »-talijanske vlasti za odmazdu strijeljali pet utvrđenih pristaša partizanskih o čemu je izvješćeno pod ovostranim Prez. br. 1608/42 od 26 VI 42«.[o::]

Paljenje skladišta u fabrici duvana bila je najveća sabotaža, ali je bilo i bezbroj drugih manjih čiji značaj nije neznatan. Ovom **prilikom** napomenuću da je neprijatelj bio nemilosrdan i surov u kažnjavanju i za sabotaže i najmanjeg obima, pogotovo uoči i poslije **borbi** na Sutjesci i Zelengori 1943 godine. Njemačka divizija SS »Princ Eugen«, čiji se štab nalazio u Mostaru, imala je u tom pogledu **i** posebna ovlašćenja od svoje Vrhovne komande, kako je, na suđe**nju** poslije oslobođenja, izjavio tadašnji njen komandant. Ali ni ovoga **puta** okupator nije uspio da ulije strah u kosti rodoljubivom građan**stvu** da bi ono prestalo sa svojim akcijama, sa borbom protiv okupa**tora** i u gradu.

Između mnogih navešću jednu akciju, ne zbog njenog posebnog značaja već, kako rekoh, zbog ilustracije neprijateljske surovosti i odmazde i za najmanju sabotažnu akciju u gradu. Sef policije Roko izvijestio je Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu:

»Dana 16 studenog 1943 prie podne nepoznati je počinitelj presjekao -^tzoglasni kabel njemačkih oružanih snaga u Mostaru u Dr. Starčevića **ulici** i to na željezničkom prielazu. Izvide po toj stvari vodile su samo njemačke vojne vlasti. Pošto je ovo djelo očiti akt sabotaže počinjen od **strane** komunističkih osoba, to je Generalno zapovjedništvo V gorskog korpusa u Mostaru donielo odluku da se imaju objesiti javno 5 osoba, **°d** kojih je netko od bližih rođaka u šumi među partizanima. Na temelju **te** odluke obješeni su danas ujutro u Ustaškoj ulici pred zgradom Okružnog ureda sliedeće osobe iz Mostara: Babić Mujo, vjere islamske, Skočajić Božo, vjere pravoslavne, ćurić Ekrem, vjere islamske, Bitanga Ra-

' Akt policije, br. 1650 od 26 juna 1942

I Nažalost, ja sam za sada utvrdio imena trojice strijeljanih: Ljubo Zelenika, šefik Pašić i Husnija Rebac, koji je bio član Mjesnog, odnosno Rejonskog komiteta Partije. U pogledu imena ostale dvojice sjećanja mnoPh se razilaze. U pisanim dokumentima, koja sam dosad pregledao, nisam Još naišao i na ova dva imena.

dojka," vjere rimokatoličke i Kljujić Tomo, vjere pravoslavne, rodom iz Metkovića«.'[4]

USTAŠKO—NJEMAČKA MASOVNA RACIJA HVATANJA BORACA BATALJONA U GRADU

Ustaška i njemačka policija znale su da su, poslije borbi - na Sutjesci i Zelengori, neki borci Mostarskog bataljona došli u grad. Pretpostavljali su da su partizani privremeno u gradu, da je to za većinu trenutno bio jedini izlaz da ne padne neprijatelju u ruke i da će, čim se oporave, izići ponovo iz grada i ukuljučiti se u Desetu hercegovačku brigadu. Ta pretpostavka bila je tačna. Ali nevolja je za neprijatelja bila u tome što su borci naišli na jednodušnu podršku naroda u gradu. Bih su prihvaćeni i raspoređeni po kućama. Ljekari — saradnici Narodnooslobodilačkog pokreta pregledali su ih i poduzeli liječenje, jer su mnogi bili bolesni, ranjeni i iscrpeni. Pošto ustaška i njemačka policija nisu mogle preko svojih saradnika otkriti nijednog od partizana u gradu, odlučile su se na posljednje što im je u toj situaciji ostalo — na masovnu raciju građana. Ali prije toga nadali su se da će bar nešto uspjeti zaplašivanjem. Naime, pošto su tih dana razbili jedan odred Mostaraca kod Kaluđer Bunara i zapalili cijelo selo Orašje, a prije toga pobili u selu sve što su našli živo: muško i žensko, staro i mlado — ukupno 56 ljudi, Nijemci su o tom zločinu upoznali grad oglasom izlijepljenim po zidovima i u njemu zaprijetili takvom sudbinom svima onima koji u Mostaru pomažu Narodnooslobodilačku borbu na bilo koji način ili u njoj učestvuju. Ali, ni to nije pomoglo!

Ustaška policija, zajedno sa njemačkom, početkom jula 1943 definitivno je odlučila da izvrši masovnu raciju u onim kvartovima grada za koje se pretpostavljalo da se u njima kriju borci Mostarskog bataljona. Pretpostavljali su da će ih tako pohvatati. »Dana 11 srpnja 1943 prije svanuća«, izvještava Roko svoje pretpostavljene, »njemačke oružane snage zaposjele su dio grada Mostara, u kojem se nalaže mahale Predhum, Luka i Zahum te su uhitili sve muškarce od 14 godina i starije i odveli sobom u južni logor, gdje je poduzeto pojedinačno ispitivanje u prisustvu dvojice izvidnika ove oblasti i zapovjed-

žena Rade Bitange, grafičkog radnika koji ie prije Prvog svjetskog rata bio sindikalno organizovana, a član KPJ od njenog osnivanja. Osuđen na tri godine robije sa grupom Gojka Vukovića. Robiju izdržao u Sremskoi Mitrovici. Jedno vrijeme prije 1930 bio je sekretar Mjesnog komiteta Partije u Mostaru. Godine 1938 bio je nosilac liste Stranke radnog naroda za Okrug mostarski. Pred rat uhapšen i sa grupom drugova poslat u logor u Lepoglavu. Ustaše su ga ubile u Jasenovcu. Sin mu je poginuo 1943 godine. Pobjedu revolucije dočekala je samo njegova kćerka Nada.

[61] Akt policije broj 1998 od 19 novembra 1943. — AVII

^•fca redarstvene stražarnice. Pri tome se pronašlo nekoliko osoba, koje su bile u šumi, radi kojih je ova racija i poduzeta kao i veći Kfoj osoba, koje su ove partizane povratnike skrivale tako da je uku-Bpan broj uhićenika 36. Svi uhićenici su popraćeni pod njemačkom pratnjom u uze sudbenog stola u Mostaru«.[65]

Od preko 40 boraca koji su se krili u tim kvartovima[08] neprijatelj je uspio uhvatiti sedmoricu, jer su ih policiski agenti, uz pomoć jednog provokatora, prepoznali kao komuniste od prije rata. Ovdje je potrebno spomenuti i sljedeći detalj. Te večeri bila je, nezavisno 03 ove racije, i u drugom kraju grada, slučajno uhapšena Raca Gnjatić-Ivanišević, koja je također bila došla u Mostar poslije borbi na Sutjesci. Policija je i nju dovela u južni logor. Bila je jedina žena uhapšena te večeri. Prisilili su je da ide od čovjeka do čovjeka, da pokaže »ko je partizan«, a »ko pomagač«. Prošla je ona ispred stroja uhapšenih, od čovjeka do čovjeka, ispred nekoliko stotina ljudi uzdignute glave i — ništa nije rekla. Tukli su je i prisilili da ponovo pođe duž stroja i kaže: ovaj, ovaj ... Sa istom gordošću prošla je ispred svojih drugova i sugrađana. Treći put nisu ni pokušavah. Odveli su je i odmah strijeljali ne sačekavši da završe svoj posao odvajanja sumnjivih.

Ova racija pripremana je nekoliko dana. To se može vidjeti i iz sljedećeg izvještaja policije:

»Pošto se u posljednje vrieme primjetilo da se partizani — povratnici, da bi izbjegli predaju vlastima, prebacuju s jedne obale Neretve na drugu, već prema tome s koje im strane prieti opasnost, da će biti uhvaćeni, tö je ova oblast zaplienila sve čamce (sandoline) i pohranila **ih** kod ove oblasti. Naređeno je i oružničkom krilnom zapovjeđničtvu, **da** i sa svoje strane naredi područnim oružničkim postajama, da se svi čamci zapliene.«"

Zbog tih prelaza Neretve radi skrivanja u raznim ulicama grada, njemačka vojska je navedene večeri zaposjela ulice na jednoj i drugoj strani Neretve u južnom dijelu grada.

Nekoliko dana poslije racije, pohvatani partizani i građani, odabrani u južnom logoru, strijeljani su na Mostarskom Blatu.

. Da bi još neposrednije zaplašili stanovništvo Nijemci su objesili usred grada, na trgu pred hotelom »Neretva«, dvojicu omladinaca-komunista. U već pomenutom izvještaju Mate Roka dalje se kaže:

»Danas 15 ov. mj. u 4 sata ujutro obješeni su po njemačkom ratnom sudu na smrt osuđeni Palavestra Drago, đak, star 18 godina, vjere pravoslavne i Rizikalo Alija, star 21 godinu, stolar iz Mostara,

[05] Akt policije broj 1160 od 12 jula 1943. — **AVII**

[e] Ukuono u gradu je bilo skriveno oko 80 boraca Mostarskog bataljona i nekoliko boraca iz drugih jedinica.

[67] Akt policije broj 1174 od 15 jula 1943. — AVII

radi sudjelovanja u partizanima i promicanja komunizma medu omla-J dinom. Obojica su obješeni na trgu Ademage Mešića u Mostaru i lješine će visiti do danas na večer u 23 sata prema obavijesti nje- j mačkih vojnih vlasti.«""

Docnije su policajci, koji su prisustvovali suđenju i vješanju, pričali da je Palavestra, na ciničko pitanje, da li ima kakvih želja, odgovorio:

— Želio bih da na banderama od Mostara do Berlina vise Ni-jemci.

Obadvojica su, Palavestra i Rizikalo, i na suđenju, zapravo prilikom saopštavanja odluke o vješanju, i prilikom samog vješanja, dok su god mogli, klicali:

— Živjela KPJ! Živio Sovjetski Savez!

NARODNI ZAJAM

Od početka 1942 godine do oslobođenja u Mostaru je neprekidno postojao i djelovao ilegalni narodnooslobodilački odbor. Jedan od posljednjih sastanaka odbor je održao krajem- 1944 godine. To je bio prošireni sastanak kome je prisustvovalo 15 drugova. Tom prilikom donijet je plan o preuzimanju vlasti u gradu, odnosno o pripre-l mama za organizovanje i funkcionisanje nove vlasti po oslobođenju grada (14 februara 1945).

Narodnooslobodilački odbor, sem političkog djelovanja preko svojih organizacija po rejonima i ulicama u kojima je široko okupljao patriotske građane, rukovodio je i radom Narodne pomoći. Ona se sakupljala u novcu i hrani i isto tako dijelila. Da bi se i njeni fondovi povećali, s vremena na vrijeme, uz pomoć omladinskih organizacija i drugova koji su povremeno dolazili u grad iz partizanskih odreda, organizovane su »rekvizicije« (ilegalne akcije, noćne provale) hrane iz ustaških i okupatorskih magacina ili »konfiskacije« većih novčanih sredstava iz neprijateljskih ustanova. Te akcije uvijek **su** uspijevale i obezbjeđivale dobro stanje novčanih i materijalnih fondova Narodne pomoći, a u isto vrijeme i na taj način nanošeni **su** protivniku gubici i štete.

Narodna pomoć pružana je u novcu redovno svakog prvog u mjesecu, a povremeno u hrani, pa i odjeći i obući. Porodicama u kojima je bilo male djece davao se povremeno pirinač i šećer. Novčana pomoć iznosila je prosječno mjesečno na jednu porodicu 10.000 kuna. Dodjeljivana je porodicama bez hranioca, tj. čiji su hranioci bili u našoj vojsci, ili su se nalazili u internaciji, ili su strijeljani, iili poginuli prilikom bombardovanja grada, a porodica nije imala **prihoda,** ili su pak ti prihodi za ovo vrijeme bili ispod opšteg minimuma.

Isto

Pomoć u hrani dodjeljivala se i patrizanima uhvaćenim i zatvo-
K^ im u mostarskom okružnom zatvoru bez obzira da li su rodom
* poštara. Velika pomoć davana je 1943 jednoj grupi Dalmatinaca
Ikoji su bili pohvatani prilikom prelaska naših snaga preko Neretve,
tim za vrijeme, i naročito poslije barbi na Zelengori i Sutjesci
]jada su se vraćali u Dalmaciju pa su prije no što su bili otpremljeni
na Mamulu i u druge koncentracione logore bili zatvoreni u mostar-
skim zatvorima.

Prema nekim podacima koje je bio sačuvao Sule Huseinović,
a koji je za čitavo vrijeme rata radio na tim i sličnim poslovima
i uredno vodio evidenciju »prihoda-« i »izdataka«,[09] iz l'onda Narodne
pomoći je, naprimjer, 1943 godine redovno svakog mjeseca pomagano
prosječno 200 porodica, a pored toga još oko 25 povremeno. Prema
tim podacima, evo kako su u decembru 1943 izgledali »prihodi«
ä »izdaci«:

Ulica	Broj prilagača""	Primitak	Izdatak	Porodice koje su primale pomoć
;, **'Carina**	50	268.000	595.000	60
Donja Mahala	34	262.100	330.000	33
Tvornica duvana	49	42.700	–	–
Luka	30	170.000	440.000	44
' **Cernita**	30	230.400	130.000	13
Zahum	53	138.300	390.000	39
Rudnik uglja	77	52.400	20.000	2
F Vanredni prilog	_	12.500	_	_
Ukupno:	323	1,176.400	1,905.000	191

Razlika između »primitka« i »izdatka«, seni »rekvizicijama«
i »konfiskacijama«, »pokrivana« je i na druge načine. Jedan od tih
•načina bio je i Narodni zajam.

^B* Prvi upis Narodnog zajma organizovao je odbor sredinom mar-
ta 1943. Upis je sproveden na taj način što je Daniel Samokovlić,
direktor banke, povukao iz prometa određeni broj novčanica od 1, 10
i 100 kuna određene serije. Te kune su služile kao vrijednosna har-
tija, naprimjer, jedna kuna određene serije pretstavljala je 100 kuna
upisanog zajma, itd. Na taj način se nisu izlagali opasnosti oni koji
su zajam upisivali, jer nije bilo potrebe da se zapisuju imena ljudi
[u] bilo kakav spisak. Upisnik Narodnog zajma trebalo je samo da
sačuva do oslobođenja te kune koje je dobio na ime svog uloga koji
J[p] dao preko svog odbora Narodne pomoći, odnosno Narodnooslo-

[e] Umro 1956 godine. Poslije oslobođenja on je još kod sebe držao materijale. Tada sam ih pregledao i ispisao podatke koje dalje navodim.

[i] Potrebno je naglasiti da se ne odnosi na prilagače pojedince, mada takvih bilo (ali nije evidentirano), već prije svega na prilagače — grupe rodnog fronta, fronta žena, omladine i dr.

bodilačkog fronta itd. priložio određenu svotu novca na ime zajm^ i,,da se sa tim kunama obrati našoj Narodnoj banci za isplatu. Foiv . maino, kune koje bi dobio bile su kao i kune koje su bile u opticaju a. broj i seriju znao je samo Gradski narodnooslobodilački odbor. , Bilo je riješeno da se njenom donosiocu isplati određena suma s^ ; kamatom od 3% na godinu dana. Zajam je bio raspisan na osnovu zlatne podloge, tj. na osnovu vrijednosti napoleondora koja je tada bila 1:16.000 kuna na slobodnoj prodaji. Na toj osnovi trebalo je poslije, oslobođenja vršiti i isplaćivanje. Krajem 1944 godine Daniel Samo, kflvlić iznio je u postavi kaputa na oslobođenu teritoriju dokumentaciju Narodnog zajma (brojeve i serije novčanica i drugo). U Prvi narodni zajam upisano je 20,510.000 kuna. Docnije je još nekolika puta sa velikim uspjehom raspisivan i obavljan upis Narodnog zajma.

Narodni zajam raspisivan je radi nabavljanja raznog materijala za našu vojsku i druge potrebe borbe, jer postojeći izvori nisu mogli pokriti potrebe. One su svakodnevno rasle uporedo sa razvitkom borbe za oslobođenje.

Nusret SEFEROV1C

UDARNE GRUPE U OKUPIRANOM GRADU

ul 1941. — Grupa ornladinaca podnosila je izvještaj Mladenu Balordi — Lebri. Izviđanja su pokazala da postoji? neznatna mogućnost provaljivanja u kasarnu Sjevernog logora. Jedino se može ući kroz prozor. Unutra, u tri sobe, spavaju Talijani, a ostale su — magacini. Treba proći kroz donji hodnik, pa uz stepenice do magacina. U hodnicima je obično po jedan ili dvojica Talijana koji dežuraju.

U maloj sjenici pored kuće Skočajića donesena je odluka o akciji. Mladen Balorda je upoznavao drugove sa planom akcije. Imali su samo jedan pištolj. Određeni su stražari koji će ostati u parku ispred kasarne, a drugi će ući unutra i izbacivati materijal kroz gornji prozor.

Ponoć je. Talijanska patrola prošla je u pravcu Zalika. Pred kapijom Sjevernog logora stoje dva stražara. Omladinci, jedan po jedan,, prolaze pored benzinskog skladišta i preskaču ogradu. Budno motre na stražare i ulicu. Prvi je ušao kroz prozor Mladen Balorda, a za njim Laća Zahirović, Rifat Frenjo, Meho Taso, Božo i Mešak Skočajić. Napolju, u blizini prozora, ostali su Ahmed Pintul i Bedžet Dizdar, kao stražari.

Polako, bez šuma, idu hodnikom. U blizini stepenica hrče Talijan s puškom u ruci. Prolaze pored njega. Popeli su se na gornji sprat. Ulaze u prvu sobu. Krevet do kreveta. Vire glave vojnika. Bezbrižno spavaju. Rifat Frenjo obilazi nekoliko kreveta i uzima koporane. U drugoj sobi ista slika — Talijani spavaju. U Rifatovim rukama je još nekoliko opasača i pištolja. Duže su se zadržali u susjednoj sobi. Na širokim policama su poredane vojničke unforme. Skidaju ih, odnose i izbacuju kroz prozor.

Dva sata su ostali u magacinu i izbacili dosta opreme. Vraćajući se istim putem, bez buke, oprezno i pažljivo, zajednički su preaosili materijal do Skočajića sjenice. Tamo, uz svjetlo, izbrojali su °ko osamdeset kompletnih uniformi. Sjutradan, u prvi sumrak, Pero Lažetić je sa grupom ornladinaca prenio plijen na sigurnije mjesto

Avgust 1941. — Mjesečina je obasjala krivudavu Neretvu. GruPa ornladinaca, u koloni jedan po jedan, prolazila je obalom između Pećina. Gore, iznad korita Neretve, pored logorskog zida, stajao je

stražar, a malo niže drugi i kod Auto-komande treći. Zašli su iza sa» mog logora. Idu pored zida. Stigli su do prozora na kojem su željezni .kanati. Omladinci pokušavaju da otvore, ali bez uspjeha. Kanati su zaključani iznutra. Unutra je skladište oružja i municije. Sta sad? __ pitaju se omladinci. Razmišljaju.

Mladen Balorda donosi odluku.

— Moramo preko krova!

Jedan drugom podmeću ruke i ramena, penju se na niži krov. Već su se popeli Ahmed Pintul, Mladen Balorda, Meho Taso, Božo Skočajić, Bedžet Dizdar, Rifat Frenjo, a ostali su dolje, pazi na stražu. Krov je od pleha i eternità. Počeli su da paraju prikovane pločice i pleh, ali se pri tome stvara lupa. Osjetivši to, stražar pusti rafal iz mitraljeza. Omladinci polijegaše po krovu. Pucnjava se nastavi. Uzbuna je u logoru. Ustaše, domobrani i Talijani su na nogama. Omladinci skaču s krova i neopaženo bježe. Opet koritom Neretve se vraćaju prema Carini.

Sjutradan je izašla na lice mjesta komisija vojnih vlasti. Zaprepastili su se kad su vidjeli da pored stražara, u samom logoru, diverzanti paraju i pokušavaju da prodru u magacin oružja i municije.

— Drskost! — povika jedan viši domobranski oficir.

Početak 1942. Trojka je spremna. Harno Cerkić je dao posljednje upute.

— Čuvajte se! Upamtite, treba nam oružje!

Ispred Irojke išao je mršavi ali snalažljivi Rifat Frenjo, partizan. Došao je prije dva dana po novu grupu za odred. Nije mirovao. Ponudio se sam za akciju u gradu. Prolazili su pored Neretve. Pozmju svaki kamen, jer su se tu kupali i igrali kao djeca.

Kad su došli do treće zgrade s lijeve strane Sjevernog logora, gdje je bio smješten ustaško-domobranski magacin, oprezno su prišli. Cerkić je ostao na straži. Znak opasnosti bio je zvižduk. Ušli su Frenjo i Skočajić. Magacin je bio prostran. Frenjo je osvjetljavao džepnom lampom široke police i na njima poredano oružje i uniforme. Primiče se jednom prozoru i posmatra ispred vrata ustašu i domobrana. Oni nešto pričaju. Opustili su puške, sigurni da nema nikakve opasnosti.

Dva druga dodaju oružje i uniforma. Utvrdili su da je oružje pokvareno i tu uskladišteno kako bi se otpremilo na opravku. Zato su izbacivali više opremu. Izašli su nečujno. Plijen su prebacili među pećine na Neretvi, a odatle, pod okriljem mraka, prenosili do Carine. Bilans je bio dobar: 16 tuba novog vojničkog štofa. 40 šatorskih krila, 15 vojničkih torbica, 15 čakšira, 10 koporana i nešto malo oružja.

Sjutradan naveče materijal je odnesen partizanima na **oslobođe**nu teritoriju.

> "

Sefik BASIC

PRIPREME ZA BORBU PROTIV OKUPATORA*

efinitivno rasulo ustaških snaga spriječeno je intervencijom talijanskih trupa, koje su 1 septembra ponovo ušle u Hercegovinu. Do polovine tog mjeseca divizija »Marke« (»Marche«) zaposjela je sreska mjesta i važnije saobraćajne čvorove.'

Okupacione snage nastupile su kao tobožnji spasioci srpskog naroda od daljih ustaških pokolja. Radilo se o smišljenom i unaprijed pripremljenom planu njemačkog i talijanskog okupatora na području NDH, posebno u Bosni i Hercegovini, usmjerenom na cijepanje snaga ustanka i na još snažnije raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje kod naroda. Dotada se okupator oslanjao isključivo na ustaše, nastojeći da učvrsti njihovu vlast. Tome je trebalo da posluži i uništavanje Srba u NDH. Međutim, ustanak koji **je** zahvatio široke srpske mase, kao i jačanje narodnooslobodilačkih snaga kod hrvatskog naroda i muslimana, pokazali su okupatoru da nije u mogućnosti da se samo pomoću ustaša suprotstavi rastućim snagama Narodnooslobodilačkog pokreta. To ga je i prisililo da mijenja svoju taktiku i traži nove saveznike koji će mu omogućiti efikasniju borbu protiv oslobodilačke borbe naroda.

Ponovno zaposjedanje Hercegovine od talijanskih okupacionih trupa imalo je za cilj gušenje narodnog ustanka. Taktika koju je okupator primijenio bila je sračunata samo na brže i uspješnije ostvarenje tog cilja.

* Da bi se obezbijedio kontinuitet i preglednost u praćenju događaja, Redakcija je nancima »Priprema za borbu protiv okupatora«, »Borbe protiv okupatora, ustaša i četnika« na f[C ai 1941 ~ ma' 1942' i »Dejstva Dvadeset devete divizije« (novembar 1943 — mart 1944) nastojala da upotpuni praznine i poveže sjećanja učesnika sa opštim zbivanjima u tim ™etnenskim periodima.

kn x . uciaaijeisiuiii uaiaijoiioiii »z.ara«, meiiamzovanom ceiom »/.ara«, motoctKiisuc-4 m,..,?to,m 4 bersaljerskog puka, 4 eskadrom lakih tenkova »San Marko«, 3 divizionom RL*rtlljerisk°g Puka i 55 divizionom 105/32. Sjedište štaba divizije nalazilo se u Dubrovniku; mandant je bio general Đuzepo Amiko (Giusepe Amico). Pedeset peti pješadiski puk ove Mz'J° (sastava tri pješadiska bataljona, četa bacača 81 mm i prateća baterija) bio je rasli T i," -u garnizonima u Trebinju, Bileći, Planoj, Avtovcu i Gacku. Stab puka nalazio se diitlo sastav ima° je i 56 pješadiski puk sa sjedištem štaba u Mostaru. Pored Stoc°Va u Mostaru, jedinice ovog puka bile su dislocirane po garnizonima u Nevesinju, Prid^i¹ Ljubinju. Prvi divizion 32 artiljeriskog puka, čiji se štab nalazio u Lapadu, bio je Slav 55-om, a 3 divizion 56 pješadiskom puku. Prema rasporedu jedinica ove divizije, >in nina njenih snaga nalazila se u južnoj i sjevernoj Hercegovini, dok je preostalim dijelo-™ obezbjeđivala obalski pojas od Grude (južno od Dubrovnika) do ušća Neretve.

Zajedno sa okùpatorskim trupama u Hercegovinu se vraća i grupa velikosrba sa dr Novicom Kraljevićem na čelu, koja je ispred ustaškog terora bila pobjegla u Boku Kotorsku. Već za vrijeme svog boravka u Boki ova je grupa uspostavila najuži dodir sa Talijanima. Iz pretstavki, pisama i telegrama koje je N. Kraljević, potpisujući se kao »pretsiavnij izbjeglica iz Hercegovine«, upućivao Musoliniju i »prefektu kotorske provincije« Franku SKazelatiju (Franco Scasellati), vidi se izražavanje pjne, spremnosti ovih velikosrba da u svemu potpomognu okupatora kadi ovaj u Hercegovini preuzme vlast od ustaša.

U početku okupacije u Budvi se jedno vrijeme nalazio poznati po. litički korteš Dobrosav Jevđević. Negdje u julu Jevdević se sa ranijim pretsjednikom Narodne odbrane Ilijom Trifunovićem-Birčaninom prebacio u Split. U zajednici sa bivšim ministrom dr Nikom Novakovićem-Longom, novinarom Radmilom Gađićem i drugima, njih dvojica su u Splitu uspostavili čvrstu saradnju sa talijanskim okupatorom. Sigurno je Jevđevic, dok se nalazio u Budvi, imao vezu sa grupom izbjeglica-velikosrba iz Hercegovine. To se da zaključiti po istovjetnosti koncepcije o saradnji sa Talijanima grupe u Splitu i grupe u Boki. Sve ovo ukazuje na međusobnu povezanost ove dvije velikosrpske grupe već pri prvim dodirima sa Talijanima. Grupa iz Splita, posebno D. Jevđević i R. Grđić, igraće važnu ulogu u stvaranju četničkog pokreta u Hercegovini i njegovom stavljanju u službu talijanskom okupatoru.

Veze koje su uspostavljene između Talijana i grupe u Boki, dolaskom talijanskih trupa u Hercegovinu, omogućile su velikosrpskim elementima da ubrzo ostvare tijesnu saradnju sa okupatorom. Još u toku organizacionog učvršćenja ustaničkih snaga i borbi sa ustašama, iz redova ustanika ispadaju razni reakcionari vezani za raniju velikosrpsku vladavinu. Ustaški pokolji i jedinstvo ustanika u pružanju odlučnog otpora prisilili su i te elemente da učestvuju u prvim borbama. Ali, ukoliko je ustanak jačao, a samim tim rastao uticaj Partije i komunista na ustaničke mase, ovi elementi su postajali sve ozbiljnija kočnica. Bojeći se ustanka, velikosrpski elementi vide u saradnji sa okupatorom jedinu mogućnost da spasu svoje pozicije koje su bile ozbiljno ugrožene porastom oslobodilačkih snaga. Oni pokušavaju da narod i ustanike ubijede da je ta saradnja u interesu srpskog naroda, koga treba spasavati od njegovih »nepomirljivih neprijatelja — Hrvata i muslimana«, a da bi svaka borba protiv okupatora bila osuđena na propast, jer »još nije vrijeme«.

U tome velikosrpski elementi obilato koriste i mjere koje je okupator preduzimao da bi pokazao kako on ne odobrava dotadašnja ustaška nasilja, da je spreman da zaštiti Srbe i zavede red.

Još prvih dana septembra general Dalmaco, komandant šesiog armiskog korpusa u pratnji komandanta divizije »Marke« generala Arnika, dolazi u Mostar i lično prenosi zapovjedniku Jadranskog diviziskog podru-

domobranskom generalu Iseru- — »da će organi javnog mira biti B ' o čete vojske i žandarmerije, a talijanska vlast... da će raditi na B*^ifikaciji ovog nemirnog kraja; da će se svi oni koji predaju oružje I^öci vratiti svojim kućama«, a »...ustaše moraju nestati (Gli ustaschi devono disparire)«. Sve ovo navodi generala Isera na zaključak »da oni rraliiamJ rade više na Politiekom terenu, pripremajući sporazum sa odmetnicima«. I dok na jednoj strani Talijani preduzimaju neke mjere pjotiv ustaša — u Mostaru strijeljaju jednog ustašu kod koga je prilikom pretresa pronađena bomba, u Nevesinju hapse istaknute ustaše Ivana preku, Sulju Bašagića i Adema Dugalića, nasilno vrše razoružavanje nekih stia koja su naoružale ustaše, a to sve dovodi do pometnje u ustaškim redovima i do bjekstva iz Hercegovine izvjesnog broja poznatih zlikovaca, __ na drugoj strani oni uspostavljaju sve tješnju saradnju sa velikosrpskim elementima. U tome je posebnu ulogu imao žandarmeriski general I,uzana (Lusana).

Po selima je organizovano više sastanaka generala Luzane i talijanskih oficira sa pretstavnicima velikosrba. Već početkom septembra jedan takav sastanak održan je u Bileći, a drugom polovinom istog mjeseca u Samoboru, Gatački srez, kome su prisustvovali Milorad i Marko Popović, pop Radojica Perišić, Aćim i Đoko Grgur i drugi. Ovi su uspjeli da povuku i neke zavedene seljake iz gatačkih sela, pa su 20 septembra održali u Gacku i širu konferenciju sa generalom Luzanom. Dvadeset petog septembra takav sastanak je održan u s. Rilje, Nevesinjski srez na koji je došao Petar Samardžić sa svojim pristalicama. Pregovori su vođeni o sljedećem:

1. — Grko-istočnjaci su tražili da Talijani preuzmu civilnu vlast u svoje ruke u Nevesinjskom srezu; odgovoreno im je da po ovome stave talijanskoj vojnoj komandi predlog;

2. — Talijani su obećali da će Srbima odobriti vađenje poginulih iz jama i sahranjivanje u groblja;

3. — Obećano im je da će talijanska vojska raditi u što tješnjoj vezi s njima;

4. — Zahtijevali su da se svi muslimani iz Sreza Nevesinje protjeraju, jer im oni najviše zla čine.

Početkom oktobra na više mjesta Talijani vade iz jama poubijane Srbe i organizuju svečane sahrane. Na pogrebu, koji je 5 oktobra obavljen u Trebinju, u svom govoru dr N. Kraljević veliča Talijane, kralja i Muso-

• . ,[2] U sklopu opšle reorganizacije domobranske vojske, u novembru je izvršena..i reor-
!šotf[za-''a Jadra"]skog diviziskog područja u 6 pješačku diviziju, koja je samo formalno bila
[.j [tCIo]jena Zapovjedništvu 3 domobranskog zbora u Sarajevu. Zapovjedništvo divizije i dalje ostalo u Mostaru, a za zapovjednika postavljen je pukovnik Pacak. U njenom sastavu ostali boin[Sam]> Pješačka pukovnija, 1 bojna Vojne Krajine, Mostarska i Kninska doknadna a u v Hercegovini je raspored ovih jedinica bio sljedeći: u Mostaru 1, 2, 3 i 4 satnija, Kra" [ves'ni u"]5 satnija Mostarske doknadne bojne; u Gacku jedna satnija 1 i bojne Vojne I šaflt"[nC' u B"]eći dvije bojne 14 pješačke pukovnije, stožer 1 bojne Vojne Krajine sa pješuk [1 stroja']čkom satnijom i vodom brdskih topova; u Trebinju stožer 14 pješačke ovnije sa dijelovima jedne svoje bojne i jednom satnijom 1 bojne Vojne Krajine.

linija, a talijansku vojsku naziva spasiocima Srba. Iako su pogrebu prisustvovali i talijanski oficiri sa komandantom mjesta pukovnikom Pinjatelijem (Pignatelli), Kraljević je otvoreno napao NDH i Pavelića. Prilikom ekshumacije iz Koritske jame u Gatačkom srezu, general Luzana naređuje oružničkom vodniku iz Gacka da prisustvuje vađenju poubijanih i povede istragu radi utvrđivanja izvršilaca zločina. U isto vrijeme talijanski komandant mjesta u Gacku traži da se svi oružnici sa postaja u Gacku. Fojnici i Stepenu zamijene drugim, jer su se ovi kompromitovali kao ustaše, pa on »ne može garantovati ubuduće za njihove živote i... ne može (ih) upotrijebiti u službi sa njegovim karabinijerima, jer bi time i oni bili vi.opasnosti...«

Talijanska komanda sračunato nastoji da prikaže svoje okupacione snage kao nosioce reda i poretka, spremne da ispravljaju nepravde počinjene od strane ustaša.

Kao što se vidi, ustaške civilne vlasti bile su stavljene pod neposrednu kontrolu talijanske vojske, a domobranske jedinice i oružnici pod njenu komandu. Prema zamisli komande talijanske 2 armije, okupacija ove — druge zone[1] trebalo je da se produži do kraja rata. Time je i ona formalno ustaška »državnost« na ovoj teritoriji bila ukinuta.

Ovakva politika talijanske komande objeručke je prihvaćena od velikosrpskih elemenata. Talijani su time gubili u svome prestižu kod ustaša, ali su znali da dobijaju na drugoj strani. »Kulački elementi (naročito sreski trgovčići) već otvoreno namiguju okupatoru. Izgleda da će okupator u gradovima pridobiti srpsku čaršiju i kulačke elemente na selu i da će ih učiniti svojim otvorenim agentima...« — piše Uglješa Danilović u svom izvještaju od 17 septembra 1941 godine. Nalazeći se u položaju da svojim snagama moraju da guše ustanak koji su najvećim dijelom nosile srpske mase, Talijani su u eksponentima velikosrpske buržoazije vidjeli daleko korisnijeg saveznika nego što su to trenutno mogle da budu ustaše. U istočnoj Hercegovini saradnja Talijana sa velikosrbima razvijala se postepenim ali stalnim potiskivanjem ustaša s tog područja.

ORGANIZOVANJE HERCEGOVAČKOG NARODNOOSLOBODILAČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Zaposjedanje Hercegovine od talijanskih trupa, promjene koje su u vezi s tim nastale, kao i razvoj događaja u susjednim oblastima, odrazili su se i na tok ustanka u ovom kraju.

[3] Rimskim sporazumom, zaključenim 18 maja 1941 između Musolinija i Pavv lića, određene su granice između Italije i NDH. Italija je anektirala gotovo sva jadranska« ostrva, dio Dalmacije od Zadra do Splita i oblast Boke Kotorske. Taj anektirani dio Talijani su nazvali prvom zonom. Teritorija NDH od jadranske obale pa vazdušnom linijom 60 d> U0 km. u dubinu, na kojoj je stacionirana 2 talijanska okupaciona armija, nazvana je drugom jli demilitarizovanom zonom. Prostor između granične linije druge zone i njemačko-talijanske demarkacione linije bila je treća zona. Teritoriju treće zone talijanske trupe su uvijek mople ila zaposjednu, prema potrebi

Do tog vremena ustanici su protiv sebe imali ustaše i domobransku« vojsku, sa kojima su uspješno vodili borbu i pored slabog naoružanja i nedovoljno čvrste organizacije četa narodne vojske. Napad ustaša bio- je frontalan i usmjeren na fizičko uništenje srpskog življa. To je samo jačalo otpornu snagu ustanika, u njihove redove zbijalo sve što je bilo sposobno da se bori i prisiljavalo ih da vode odlučne borbe kako bi zaštitili svoja sela i neboračko stanovništvo koje se u većini sklonilo u zbjegove, polaskom okupatora ustaničke snage su se našle pred mnogobrojnijom, moderno naoružanom i organizovanijom vojskom. Talijani su usto nastu pili sa krilaticama da dolaze radi uspostavljanja reda i zaštite srp- skog življa od daljih ustaških nasilja, ali i sa prijetnjama da će predu- zeti najoštrije represalije, spaljivanje, strijeljanje i dr. u slučaju suprot- stavljanja njihovoj vlasti i trupama.

U to vrijeme hercegovački ustanici neposredno su bili povezani samo sa oslobodilačkim snagama u Crnoj Gori, koje su tada još uvijek bile u organizacionom sređivanju pošto su, poslije julskih borbi, poti- snute od jakih talijanskih snaga na brzinu prebačenih iz Albanije i Ita- lije. Trenutnu situaciju u Crnoj Gori i prisustvo jakih talijanskih snaga u Hercegovini izdašno koriste velikosrpski elementi kako bi u redove ustanika unijeli pometnju i strah pred snagom okupatora. Baš tada se kao ozbiljno pitanje postavljalo i zbrinjavanje neboračkog stanovništva. Ono se više nije moglo da zadržava u zbjegovima i u njima da čeka nastupajuću zimu. U uvjerenju da su bar privremeno spriječeni pokolji od strane ustaša, izbjeglom narodu nije preostajalo ništa drugo nego **da** se povrati u svoja sela, koja su u većini bila opljačkana, a neka od njih i spaljena. Čete narodne vojske i nadalje su davale straže radi obezbjeđenja sela, držale su se na oprezu za slučaj iznenadnog napada, ali one nisu bile borbene jedinice koje bi sa uspjehom mogle da se odu pru neprijatelju.

Međutim, ni talijanska vojska nije se osjećala dovoljno sigurnom da bi nastupila u područje koje je bilo pod kontrolom ustanika. Ona je zalazila, i to vrlo oprezno, samo u ona sela koja su bila u blizini garni- zona i neposredno uz komunikacije.

Bio je to period prividnog zatišja u kome su, na svoj način, usta ničke i okupatorske snage bile izjednačene: s jedne strane, ustaničke mase nisu bile vojnički tako organizovane niti politički u dovoljnoj mjeri pripremljene da bi odmah mogle da prihvate borbu sa okupatorom: a sa druge, respektujući snagu ustanika koja se ispoljila u uspješnim borbama protiv ustaša, a i u nadi da će »miroljubiva« taktika dovesti do raslojavanja ustaničkih snaga, talijanska vojska nije se usuđivala da preduzme ma kakve vojničke akcije prema ustanicima.

U takvoj situaciji pred partiskom organizacijom i vojnim rukovod- stvom stajali su složeni zadaci. Od njihovog pravilnog rješavanja zavisio Je dalji razvoj ustanka i uspjeh u borbi protiv okupatora.

U prvom redu postavljalo se pitanje stvaranja čvrste i disciplino-
•vane vojne organizacije. Čete narodne vojske, pored svih uspjeha koje
•su postigle u borbi protiv ustaša, ispoljile su mnoge svoje slabosti, u osnovi one su bile primitivne vojne organizacije, a uz to opterećene pljačkaškim i šovinističkim elementima, koji su, baš zbog svoje niske političke svijesti, pretstavljali i njihov najkolebljiviji dio, koji nije bio spreman da se bori protiv okupatora. Te slabosti još više su se ispoljile vraćanjem naroda iz zbjegova u sela, kada se znatan broj onih koji su dotada bili u četama prihvatio poslova oko svojih kuća i pripremanja zimnice, a što je samo pospješilo dezorganizaciju četa. Međutim, čete narodne vojske već su bile stekle popularnost među ustaničkim masama. Trebalo je naći put za formiranje čvrstih vojnih jedinica, a ne dati povoda reakcionarnim elementima da to iskoriste u svojoj borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta kao pokušaj tobožnjeg cijepanja ustaničkih snaga. Uspješno rješavanje tog zadatka, koji se nije mogao ostvariti bez prethodne političke pripreme i upornog agitaciono-propagandnog rada, uslovljavalo je otpočinjanje borbi protiv talijanske vojske.

Prvih dana septembra u Hercegovinu dolazi član štaba NOPO B i H Uglješa Danilović. Njegovim dolaskom uspostavljena je neposredna veza sa vojnim rukovodstvom za Bosnu i Hercegovinu, dobile su se detaljne instrukcije za dalje organizovanje oslobodilačke borbe u ovom kraju, a prvi put se i mnogo iscrpnije upoznalo sa razvojem ustanka i iskustvima iz dotadašnjih borbi u Bosni. Njegov dolazak i rad, baš u vrijeme kada je trebalo uložiti velike napore u političko uzdizanje i vojno-organizaciono sređivanje ustaničkih snaga, bili su od velike pomoći za pokret u Hercegovini. Kao pomoć su tokom septembra upućeni na rad u Hercegovinu i španski borci Petar Drapšin", Jakov Baruh i Ante fiarić. Sa grupom komunista koji su krajem avgusta izašli iz Mostara oni su umnogome pojačali partiski aktiv koji je baš tih dana bio raspoređen na rad po srezovima.

Oko 20 septembra u s. Fatnici, Bilećki srez, formiran je Štab Hercegovačkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. U štab su ušli: komandant Uglješa Danilović, politički komesar Petar Drapšin (Petar Ilić) i partiski organizator Miro Popara. (Ubrzo se štab iz Fatnice preselio u s. Pađene). Poslije formiranja štaba odreda prišlo se formiranju bataljona. Do kraja septembra, pored Konjičkog, formirana su tri bataljona, i to:

1 bataljon obuhvatio je teritoriju Nevesinjskog sreza, a u štab bataljona su postavljeni: komandant Dukica Grahovac, zamjenik komandanta Obren Ivković, politički komesar Savo Medan i zamjenik političkog komesara Života Neimarević. štab bataljona bio je u Lukavcu.

2 bataljon obuhvatio je Bilećki i Stolački srez. Za komandanta je postavljen Božo Vukoje, a za političkog komesara Rajko Milošević.

* Rođen 1914 u Turiji, Vojvodina. Student tehnike. Član KPJ od 1937. Poginuo nesretnim slučajem 1945. Za narodnog heroja proglašen 27 VIII 1953

(L7 novembru je štab popunjen: za zamjenika komandanta imenovan je Ranilo Šarenac, a za zamjenika političkog komesara Radovan Stijačić.) gtab bataljona nalazio se u s. Pađeni, Bilećki srez.

3 bataljon formiran je u Trebinjskom i Ljubinjskom srezu. U štab su postavljeni: komandant Vlado Đerić, zamjenik komandanta Đoko Skočajić, politički komesar Slobodan Šakota i zamjenik političkog **komesara** Rade Pravica. Stab je bio u s. Zagori, Trebinjski srez.

Zbog osobenih uslova pod kojima se dotada razvijao ustanak u Hercegovini u kome su, kroz borbu, iznikle i određene ustaničke organizacije — u prvom reda seoske čete, postavljalo se pitanje kako pristupiti formiranju partizanskih četa. Na koji je način tom pitanju prilaženo i kako je ono rješavano najbolje se vidi iz izvještaja U. Danilovića od JL7 i 26 septembra 1941 godine. Tako u izvještaju od 17 septembra, ističući da je osnovni problem »kako produžiti otvorenu borbu protiv okupatora... i kako da se ne dozvoli ponovna uspostava nenarodne vlasti u ovim krajevima«, a ukazujući da je »jedina organizacija koja danas postoji u selima... četa, u koju ulaze svi ljudi koji su učestvovali u borbama«, on piše:

»Mislimo da bi četu trebalo i dalje zadržati i to danas kao... opštenarodnu političku organizaciju, koja bi na svojim skupovima rješavala sva narodna pitanja... Dakle, od četa bi se stvorile narodne ' skupštine... Kao organe narodne vlasti čete bi na svojim skupovima birale odbore, narodne odbore«.

A u izvještaju od 26 septembra, ukazujući na sve slabosti **koje** su u dotadašnjim borbama pokazale čete narodne vojske kao vojne **jedinice, on** nastavlja:

»Smatramo da pri formiranju part.Lizanskih] odreda treba postupiti na sljedeći način: iz svake čete treba da se izdvoji najzdraviji elemenat koji će prihvatiti našu liniju borbe i pristati na čvrstu vojnu organizaciju. Odred će u stvari biti kičma čete koja će i dalje ostati kao cjelina da se upotrijebi u većim operacijama. On će danas vršiti gerilske akcije i vaspitavati ljude u četi, a sam će se stalno povećavati uvlačenjem poštenih boraca odanih stvari Narodnooslobodilačke borbe. Tako će se •čete postepeno pretvoriti u part, [izanske] odrede...«

Početkom oktobra vojno rukovodstvo za Hercegovinu uputilo je »Pismo borcima i komandirima četa u Hercegovini«. U pismu se govori da su na inicijativu KPJ organizovani partizanski odredi, da tim odre dima rukovodi Glavni štab koji je organizator borbe za nacionalno oslo bođenje naroda Jugoslavije ispod jarma okupatora, a zatim se iznose dotadašnji uspjesi i ukazuje na slabosti borbe u Hercegovini.

Rad na formiranju partizanskih četa i stvaranju seoskih narodnih odbora u prvom redu je zavisio od uspješnog djelovanja partiske orga- I nizacije.

»Kao težište svega ovog rada«, piše U. Danilović u izvještaju od 11.-26 septembra, »mi danas smatramo uspostavljanje partiskih organizacija

i to smo i postavili kao prvi i najvažniji zadatak, jer ćemo jedino na, taj način moći izvršiti potreban politički rad i izvesti stvari na čistinu. Uslovi za part, liskul organizaciju vrlo su povoljni«.

U prvoj polovini oktobra u istočnu Hercegovinu dolaze delegat Pokrajinskog komiteta Partije Lepa Perović i delegat PK SKOJ Mile Perković. Njihovim dolaskom izvršeno je organizaciono sređivanje Okružnog komiteta i formiranje OK SKOJ za istočnu Hercegovinu. Članovi OK KPJ za istočnu Hercegovinu bili su: Miro Popara, sekretar komiteta. Života Neimarević. Tripo šarenac, Obren Starović, Vojin Popović (Petar Božović) i Brana Kovačević. Do decembra 1941 u komitetu je radio kao instruktor Puniša Perović. Uporedo sa formiranjem partizanskih četa i biranjem prvih seoskih odbora prišlo se organizovanom radu na učvršćenju i omasovljenju partiske organizacije i SKOJ-a.

PRVE BORBE I FORMIRANJE BATALJONA U KONJIČKOM SREZU

Za razliku od srezova istočne Hercegovine u kojima su borbe počele u mjesecu junu u Konjičkom srezu one počinju nešto kasnije. Prve oružane grupe u ovom srezu organizovala je i njihovom borbom rukovodila partiska organizacija. Zahvaljujući tome, a isto toliko i "nastavu oružanih grupa u kojima su bili borci i Srbi i muslimani, borba u ovome srezu odmah je pošla pravilnim putem. To je imalo ozbiljan politički značaj ne samo za taj kraj koji je pretežno bio nastanjen muslimanskim življem, već se povoljno odrazilo na muslimane i u ostalim dijelovima Hercegovine i olakšalo borbu Partije u razobličavanju ustaša i veliko srpskih šovinista kao izazivača bratoubilačkog klanja. Prve borbe u srez**A** otpočele su sredinom septembra. To je baš vrijeme kada se u istočnoj Hercegovini, poslije prvog perioda ustaničkih borbi, vrše zamašne organizacione i političke pripreme za otpočinjanje borbi protiv talijanskog okupatora. Zato su i sa te strane ove borbe imale odjeka i bile potsticaj za ustanike u Hercegovini.

U Konjičkom srezu ustaše preuzimaju vlast dolaskom njemačkih trupa koje su 17 aprila ušle u Konjic. Formira se ustaški logor sa inženjerom Loparićem na čelu. Konjička čaršija, u kojoj su se isticali trgovac Ferhadbeg Kurtović, gostioničar Ivan Jerković i dr., od prvog dana je pružala punu podršku ustašama. U organizovanju ustaške vlasti aktivnog učešća uzima i katolički kler. Tako se u Glavatičevu ističe fra Anđelko Nuić, u Jablanici fra Nikola Ivanović i dr. U nastojanju da za sebe vežu muslimanske mase, ustaše namjesto dotadašnjeg logornika postavljaju kadiju Ragiba Muftića. Ali ta nastojanja nisu imala uspjeh koji su očekivali. To se vidjelo kad su ustaše počele sa prvim hapšenjem i terorom nad Srbima. Tako su muslimani u Ostrošcu, kada je? početkom juna ustaša — emigrant Mijo Božinović pohapsio grupu od pedeset Srba, istupila sa energičnim zahtjevom da se uhapšenici puste..

Krajem **jula, poslije dolaska za logornika studenta Zvonka Jerkovića,** ustaše **su u selima Bijela, Borci i Blace pohvatali oko stotinu seljaka,** odveli **ih u Bradinu i pobili. Zbog reakcije muslimanskih masa, jedna delegacija muslimana iz Konjica išla je u Sarajevo i tražila** da **se pre**stane **sa daljim ubijanjem Srba.**

Takvo držanje muslimanskih masa prema ustašama umnogome je **rezultat djelovanja partiske organizacije u** srezu. Partiske ćelije **u jablanici i Konjicu i aktiv simpatizera u Ostrošču, odmah po dolasku** ustaša, razvili su **širok politički** rad **u muslimanskim** selima **na** njihovom **raskrinkavanju kao slugu okupatora. Međutim,** sela u kojima Partija **nije imala svojih uporišta** brzo **su** pala pod uticaj ustaša. **Tako** su **ustaše preko Ferhadbega Kurtovića uspjele da u Bjelimićima formiraju ustašku** miliciju koja je već pri prvim oružanim akcijama Konjičkog **bataljona uvučena u borbu protiv NOV.**

U julu je partiska organizacija iz Mostara uputila Aziza Koludera sa zadatkom **da, preko organizacije u Konjicu, ispita mogućnosti izlaska jedne** grupe **mostarskih komunista na prostor Borci — Glavatičevo — Zimlja.** Međutim, grupa je na ovaj teren uspjela da izađe tek početkom septembra. 5 septembra su, preko Konjica, izašli na Borke Salko Fejić i Alija Delie, a nekoliko dana docnije, kao naoružani odred, preko Veleža **i** Zimalja **došli** su Nijaz šarić, Osman Grebo zv. Osa, šaćir Palata, Hasan Bubić, Džemal Dragić i Aziz Koluder sa još tri druga. Iz Konjica su izašli Nono Belša i Muhamed Pirkić.

Na putu **za** istočnu **Hercegovinu** 8 **septembra** je na Borke, **preko** Konjica, izašao i **Uglješa** Danilović. Poslije njegovog dolaska iz **Mostara** održan je prvi širi skup kome je prisustvovalo oko 40 ljudi. Na skupu je izložen cilj dolaska ovih drugova, govoreno o uspjesima koje je **Narodnooslobodilačka vojska već postigla u borbi protiv okupatora i** ustaša **i razmotreno** kako **pristupiti** organizovanju vojnih jedinica i otpočeti **sa** borbom u ovom **kraju.** Zaključeno je da **se odmah** pristupi formiranju triju **četa,** dogovorilo se o rasporedu drugova koji su došli, i kao **prvi zadatak postavljeno je da se sa tog terena očiste žandarmeriske** stanice. **Za komandanta bataljona postavljen je Salko Fejić. Krajem mje**seca **postavljen je za političkog komesara Jakov Baruh, a za zamjenika** Vasko **Gnjatić.**

Čete koje su bile tek u formiranju otpočele su sa prvim borbama ᵛeć 15 septembra. Dan prije jedna zasjeda od tri borca, na putu od s. Borci prema Glavatičevu, zarobila je komandira žandarmeriske stanice, u tom kraju poznatog ustašu Filipa Didića. U potragu za njim uputila se iz žandarmeriske stanice Glavatičevo patrola od osam žandarma, koja je 15 septembra prije podne napadnuta kod Boračkog Jezera i svi Sandarmi su razoružani. Istovremeno je prema Borcima krenuo logornik Z. Jerković sa 25 ustaša iz Konjica. Predveče je u blizini Boračkog ezera, ᵤ s. Dolovi, i ova grupa opkoljena i napadnuta. Ustaše su davale °tpor do 16-og ujutro, ali su bile prisiljene da se predaju. U borbi je

zaplijenjeno: 22 puške, 2 puškomitraljeza, 3 pištolja, 18 bombi i veća količina municije. Ustaše su izvedene pred narodni sud (u sudu su bili Tomo Sarič, Hasan Bubić i Alija Delie). Osam ih je zbog počinjenih zločina osuđeno na smrt, a ostali su pušteni na slobodu.

Šesnaestog septembra 20 boraca sa 7 pušaka napalo je žandarmerisku stanicu Glavatičevo. Iz utvrđene kasarne ustaše su dale jak otpor, a u borbi je poginuo jedan borac. Ponovni napad i zauzimanje stanice izvršeno je 20 septembra. U borbi je ubijeno pet ustaša, a trojica su zarobljena. 23 septembra zauzeta je i ž. st. Bjelimići. (Tri dana docnije ustaška milicija napala je partizane koji su se nalazili u Bjelimićima i prisilila ih da se povuku.) 29 septembra očišćena je ž. st. Rujište u Mostarskom srezu, tako da su partizani ovladali prostorom s. Zimlja do iznad s. Bijelo Polje.

Uspjesi postignuti u ovim prvim borbama i čišćenje terena od ustaša bili su značajan potsticaj i ubrzali su organizaciono sređivanje bataljona.

štab bataljona smjestio se na Boračko Jezero. Komanda 1 čete nalazila se u s. Borci (komandir čete Drago Simić, komesar Nijaz šarić i zamjenik Nono Belša). četa je imala zadatak da dejstvuje preko s. G. i D. Bijela u pravcu Konjica i štiti taj pravac od napada ustaša. Komanda 2 čete bila je u s. Glavatičevo (komandir Hasan Bubić, komesar Mujo Pašić). Četa je dejstvovala prema s. Bjelimići, a vod koji se nalazio u s. Zimlje dejstvovao je prema s. Bijelo Polje. Komanda 3 čete nalazila se na Blacama (komandir Leo Bruk, komesar Aziz Koluder). Četa je štitila pravac od Konjica preko s. špiljani i pravac od s. Umoljani. Svaka je četa imala po 40 do 50 pušaka i po jedan puškomitraljez.

Uporedo sa organizacionim sređivanjem bataljona, u oslobođenim eelima prišlo se uspostavljanju seoskih organa vlasti. Prvi narodni odbori birani su početkom oktobra u s. Glavatičevo i s. Borci. Odbori su birani na seoskim skupovima, a glasanje je obavljano dizanjem ruke.

Izbijanje partizanskih snaga u neposrednu blizinu Konjica, diverzantske akcije na komunikaciji Konjic — Ostrožac i ispoljavanje dejstva u pravcu s. Bijelo Polje, u blizini samog Mostara, prisilili su ustaške vlasti na brzu intervenciju na ovom području. Zapovjedništvo Bosanske divizije hitno je uputilo jednu svoju satniju radi obezbjeđenja Konjica i željezničke pruge od Bradine prema Jablanici. I pored intervencije vlasti iz Konjica, ova divizija, zbog angažovanosti svojih jedinica u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni, nije bila u mogućnosti da na ovaj sektor uputi jače snage.

Pod rukovodstvom S. Tomića ustaše nabrzinu naoružavaju miliciju i vrše pripreme za napad na teritoriju koju je držao Konjički bataljon., Sve ove pripreme vršene su uz bučnu propagandu i prijetnje, a neposredno pred napad okupljene ustaše blagoslovio je župnik iz Konjica.

Napad je izvršen 8 oktobra. Učestvovalo je oko 700 ustaša naoružanih, pored pušaka, sa 11 puškomitraljeza i 2 topa 65 mm. U napadu

6u sadejstvovala i 2 aviona. Glavni pravac napada trebalo je da bude preko s. Bijela u pravcu Boraka, dok se jedna kolona od **150** ustaša jcretala preko Turije i obronaka Tisovice u pravcu Boračke Drage, a druga je napadala od pravca s. špiljani. U nastupanju kroz Bijelu ustaše su popalile više kuća i pobile žene i djecu koji su ostali u selu.

Do prvih borbi sa partizanskim pretstražama došlo je na Vrapcu (k 1032), više s. D. Bijela. Pravac prema s. Borci štitila je 1 četa u kojoj je bilo oko 80 boraca sa 40 pušaka i 2 puškomitraljeza. Borbe su trajale tokom čitavog dana, a odlučio ih je smjeli prepad jedne grupe na položaj gdje se nalazio jedan od ustaških topova, koji je u prepadu zaplijenjen. Ovaj uspjeh partizana unio je paniku u redove ustaša, tako da su se u neredu povukli u Konjic. Gubici ustaša bili su 3 mrtva i 4 ranjena, a zaplijenjeno je nekoliko pušaka.

Jačanje Narodnooslobođilačkos; pokreta u Konjičkom srezu 1 ugrožavanje komunikacija dolinom Neretve, posebno poslije poraza koji su pretrpjele ustaše, prisilili su talijanske okupacione trupe da zaposjednu i ovo područje. Već 8 oktobra štab 6 armiskog korpusa izdao je naređenje diviziji »Marke« da ovlada prostorom do Konjica i Uloga i uspostavi svoje garnizone, ali da ne preuzima građansku vlast. Svojom depešom od 17 oktobra 6 korpus izvještava komandu 2 armije da je Kcnjic zaposio 29 bataljon 4 bersaljerskog puka i jedna baterija 3 diviziona 32 artiljeriskog puka. Ovim je cijela Hercegovina bila zaposjednuta od talijanske vojske.

JAČANJE PARTISKE ORGANIZACIJE

Formiranjem štaba odreda i obrazovanjem okružnog partiskog rukovodstva, u čemu su dali neposrednu pomoć Pokrajinski komitet i Glavni štab NOPO B i H, zatim razmještanje partiskih kadrova koji su izašli iz gradova i onih upućenim kao pomoć od PK Crne Gore (na traženje Okružnog komiteta u oktobru 1941 upućeni su na rad u Hercegovinu: Puniša Perović u Bilećki, Vojin Popović u Trebinjski, Stanko Burić u Stolački, a u novembru Blažo Đuričić u Gatački srez) stvoreni su uslovi da se organizovano priđe vojnim i političkim pripremama za borbu protiv okupatora. Vremenski period od septembra do kraja novembra, kada su u Hercegovini počele prve zamašnije borbe sa talijanskim trupama, obilježen je baš tim pripremama.

Partiska organizacija u Hercegovini već se mogla osloniti na jake ustaničke snage koje su, pod uticajem komunista, pravilno shvatile ciljeve Narodnooslobodilačkog pokreta i to pokazale svojim držanjem u dotadašnjim borbama. Posebno se to odnosi na ustanike koji su u tim prvim borbama izrasli u odlučne borce za slobodu, stekli ugled u narodu, a i sa- uvidjeli da se dalja borba ne može voditi uspješno bez čvrste vojne organizacije. Pred Partijom je stajao zadatak da, koristeći svoj uticaj, Prvom redu organizuje ovaj dio ustaničkih masa. Ali istovremeno

se moralo računati i sa onim dijelom ustaničkih masa čija je politička svijest bila niska i kod koga su sve opterećenosti iz prošlosti (šovinizam, sklonost za pljačkom, i dr.) došle do izražaja u prvom periodu ustaničkih borbi. To tim prije što je taj element velikosrpska reakcija željela da iskoristi za svoje ciljeve na planu saradnje sa okupatorom. Zato je i bilo neophodno da se iznađu putevi i pravilno priđe tim masama.

Govoreći na koji će se način pristupiti formiranju partizanskih četa, Uglješa Danilović u izvještaju od 17 septembra između ostalog piše: »Možda *će* vas začuditi ove specifične forme koje mi uzimamo, ali su one svakako posljedica sasvim naročitih prilika koje ovdje vladaju«. Postupnost u rješavanju bitnih zadataka, čija su rješenja uslovljavala uspjeh u borbi protiv okupatora (prelaz od čete narodne vojske na partizanske čete, stvaranje u selu organa narodne vlasti), uz uporan politički rad, omogućila je Partiji da i one kolebljivce i politički zaostale ustanike privede, većim dijelom, na pozicije Narodnooslobodilačke borbe.

V ovom pripremnom periodu partiska organizacija je brojno znatno porasla i organizaciono se učvrstila. U Partiju su primani najbolji ljudi iz redova ustanika i formirane su nove partiske ćelije po selima. U većini srezova održana su partiska savjetovanja i izabrani sreski komiteti. Osnovna pitanja koja su razmatrana na sreskim savjetovanjima bila su: organizacija partizanskih jedinica i seoskih organa narodne vlasti; politički rad u masama za pravilno usmjeravanje njihove borbe protiv okupatora i ustaša; organizaciono sređivanje partiske organizacije i njeno jačanje primanjem novih članova.

Sredinom septembra održano je partisko savjetovanje u Bilećkom srezu. Od sedamnaest članova Partije, koliko ih je bilo u ovom srezu, savjetovanju je prisustvovalo dvanaest. Ispred OK bio je prisutan M. Popara, a kao delegat PK U. Danilović. Savjetovanje je istaklo zadatke koji su se postavljali pred organizaciju. Izvršen je izbor Sreskog komiteta u koji su ušli: Tripo Šarenac, Radovan Papić, Uroš Vukoje, Kosto Grubačić i Vlado Radovanović. Sprovodeći zakliučke savjetovanja, prišlo se prijemu novih članova i formiranju ćelija. Već u oktobru je u srezu bi'o šest ćelija sa 37 članova Partije. (Ćelije su bile u selima: Bi i eli ani — Zaseda, Fatnica — Davidovići — Meka Gruda, Pađeni, Bogdašići — Baljci, Miruše —- Zavode i u Vranjskoj.)

U Stolačkom srezu na partiskom radu stalno se nalazio jedan član OK. Pored ćelije u Stocu, u oktobru su postojale partiske ćelije u s. Poplat (od 5 članova) i s. Prebilovci (od 3 člana), u novembru — u s. Hrgud (8 članova), a u decembru — u s. Trusina i u s. Suzina (po 3 člana).

Drugom polovinom oktobra održano je partisko savjetovanje u Trebinjskom srezu. U 14 ćelija, kojima je bio obuhvaćen Trebinjski i jedan dio Ljubinjskog sreza, bilo je oko sedamdeset članova Partije. Savjetovanju je prisustvovalo deset delegata, a pored M. Popare došao je i Sava Kovačević. U novoizabrani sreski komitet ušli su. Đoko Skočajić, Vlado Šegrt, Zaim Hadžović, Dragica Pravica i Jovo Ljubibratić.

HERCEGOVKA

Od oktobra je i u Nevesinjskom srezu postojao sreski komitet,. Članovi komiteta su bili: Života Neimarević, Savo Medan, Mirko Kovačević, Pero Gušić i Jefto Kovačević. Partiske ćelije bile su u selima: Zovi Do (4 člana), Odžak (4 člana), Drežanj (3 člana), Bratač (5 članova), Biograd (4 člana), Koleško (3 člana), a u Udrežnju i Jugovićima bili su aktivi (po 2 člana). U Nevesinju je postojala ćelija od 3 člana., Sreski komitet je početkom novembra sazvao partisko savjetovanje kome je prisustvovalo 15 članova iz organizacije.

Prve ćelije u Gatačkom srezu formirane su u selima Izgori, Lipnik. Samobor i Vrba, a u Pazlagića Kuli postojao je partiski aktiv od 2[1] člana. Sreski komitet obrazovan je početkom oktobra, a članovi su mu bili: Obren Starović, Ranko Mihić, Luka Nenezić i Ljubica Mihić.

Tako ojačana partiska organizacija (u novembru ona je u istočnoj Hercegovini brojala oko dvije stotine članova) i organizacija SKOJ-a (poslije stvaranja okružnog i sreskih komiteta SKOJ-a proširen je broj aktiva po selima, u kojima je u to vrijeme bilo obuhvaćeno nekoliko, stotina omladinaca), postigle su svojim političkim radom da se, u procesu sazrijevanja, izvrši postepeni prelaz od četa narodne vojske na partizanske čete. Taj proces nije bio ravnomjeran u svim krajevima ustaničkog dijela Hercegovine, pa se ni u svakom srezu nije odvijao podjednakim tempom; on je zavisio u prvom redu od jačine i uticaja* partiskih snaga i od njihove sposobnosti da rješavaju postavljene zadatke.

Prvi partizanski odredi, formirani unutar četa narodne vojske,, bili su sastavljeni od manjeg broja boraca. U njih su mogli da uđu samo takvi borci koji su izrazili punu spremnost da se podvrgnu čvrstoj disciplini i bore protiv okupatora, a u prvom periodu ustaničkih borbi: nisu učestvovali u pljačkanju i ispadima protiv muslimanskog življa. Tada je to bila nužna mjera, jer se i time željelo da ukaže kakav je karakter partizanskih jedinica. Ustvari, sastav tih prvih odreda bio je takav da je docnije iz njih Partija regrutovala najveći broj svojih članova. Posebni zadaci na učvršćenju i jačanju partizanskih jedinica postavljeni su pred političke komesare.

Partizanski odredi, formirani unutar četa narodne vojske, svakodnevno su se povećavali primanjem novih boraca. Ubrzo su prerasli Us partizanske čete.

Na teritoriji koju je obuhvatio 1 bataljon (docnije nazvan bataljon »Nevesinjska puška«) do kraja 1941 godine formirano je 6 partizanskih četa sa oko 530 boraca. Raspored četa bio je sljedeći: četa u selima Lukavac i Zovi Do (komandir Mirko Radovanović i politički komesar Petar Pašajlić); četa u s. Odžak (komandir Drago Papić i komesar Savo Brenjo); četa u s. Biograd (komandir Mirko Vučetić i komesar Rade Parović); četa u s. Bratač (komandir Spasoje šešlija i komesar Pero Gušić); četa u s. Drežanj (komandir Veljko Ivković i komesar Danilo Ivković); četa u s. Koleško (komandir Risto Kovačević i komesar Vaso Kovačević).

U sastavu **2** bataljona je već u oktobru bilo osam partizanskih eta 0d kojih u Bilećkom srezu: četa u s. Davidovići (komandir čete« panilo Šarenac, zamjenik Vlado Vujović-Stari, komesar Ilija šakota i **zamjenik** Jovan Andrić), četa u s. Pađeni (komandir Marko Vukoje, komesar Pavle Vukoje i zamjenik Rajko Vukoje), četa u s. Baljci (komandir Milan Kukić, komesar Tomo Vujović) i četa u s. Miruše (komandir Nikola Komnenić, a komesar Radovan Papić); a u Stolačkom srezu: četa u s. Milavići (komandir Dušan Grk, komesar Risto Milosevic), četa u s. Suzina (komandir Kosto Đurica-Veliki, komesar Kosto **nurica**-Mali), četa u s. Meča (komandir Ilija Bjelica, komesar Tomo Bjelica) i četa u s. Hotelji (komandir Mićo Kundačina, komesar Danilo-Burica). Tokom novembra u ova dva sreza povećao se broj četa tako da se morala izvršiti reorganizacija bataljona. Do kraja 1941 godine iz dva bataljona razvila su se četiri:

Bataljon »Vladimir Gaćinović«, sa četama na prostoru Bijela Rudina, Plana, Meka Gruda, Divin, Pađeni, Granica, štab bataljona ostao je u sastavu u kome je bio raniji štab 2 bataljona, sa sjedištem u s. Pađeni.

Bileći bataljon obuhvatio je južni dio Bilećkog sreza, a u njegov sastav su ušle čete iz sela Baljaka, Miruša, Zavoda i Bileća četa. Do formiranja bataljona došlo je poslije sastanka komandi ovih četa, koji je održan 17 novembra u s. Baljci. U štab bataljona su postavljeni: komandant Vlado Vučinić (krajem 1941 godine za komandanta je došao • Vlado Tomanović), zamjenik komandanta Todor šešlija i politički komesar Peko Papić. Sjedište štaba bilo je u s. Dobrićevu.

Sitnički bataljon djelovao je na teritoriji Vranjska, Vlahovići, Žrvanj, Dola, Zvijerina, Semijeva, a formiran je krajem novembra. U sastavu bataljona bilo je pet četa. Sastav štaba bataljona: komandant Petar-Miliđragović, zamjenik Radovan Milićević, komesar Vidoje Janetković (jedno vrijeme i Branko šotra) i zamjenik Milan Krunić. Štab se nalazio u s. Vranjska.

Stolački bataljon formiran je 25 decembra 1941 u s. Suzina. Pored već četiri pomenute čete, u sastavu bataljona bile su čete sela Predolje, Ljuti Do, Poplat, Prebilovci, Bračići, Trusina i Hrgud, ukupno oko 400 boraca. Sastav štaba bataljona: komandant Savo Belović, zamjenik Gojko Đurić, komesar Dušan Grk i zamjenik Gojko Mihić. Sjedište štaba bilo je u s. Berkovići (Poratak).

Na teritoriji koju je obuhvatio 3 bataljon (jedno vrijeme nosio naziv: bataljon »Neđo čabrinović«, a zatim: bataljon »Šuma«), unutar- "ecme četa narodne vojske još *od ranije su postojali manji gerilski obredi, a krajem avgusta u Lastvi je formirana i prva gerilska četa. ostojanje tih odreda znatno je olakšalo i proces prelaska od čete narodne vojske na partizansku četu. Već krajem oktobra u sastavu ovog ataljona bilo je petnaest četa. Njihov raspored bio je sljedeći: 1 četa Lastvi i Korjenićima (komandir Manojlo-Majo Benderać, komesar Vla-

•do Šegrt), 2 četa u Zubcima (komandir Miloš Šaraba, komesar Spasoje Spaić), 3 četa u Dživaru, sa jednim vodom koji je bio sastavljen isključivo od muslimana, mahom članova Partije i SKOJ-a, iz Trebinja i dži ' varskih sela (komandir Dušan Runjavac, komesar Đorđe Živanić), 4' •četa u Šumi Trebinjskoj (komandir Đoko Putića, komesar Božo Pejović), 5 četa u Bobanima (komandir Mirko Miletić, komesar Lazo Milaković), 6 četa u Podbrđu (komandir Milan Grče, komesar Čedo Mijović), 7 četa u Zagori (komandir Stevo Vuković, komesar Obren Vuković), 8 četa u Domaševu (komandir Stojan Kijac, komesar Novak Lečić), 9 četa u Zahumlju (komandir Jovan Kovačević, komesar Anđelko Ivanišević), 10 četa u Popovu Polju (komandir Lazo Pribišić, komesar Vaso Oro), 11 četa u Bančićima (komandir Milan Mičeta), 12 četa u Kruševici (komesar Milan Lučić), 13 četa u Krajpolju (komesar Pero Ćuk), 14 ćeta u Zrvnju (komandir Mirko Sikimić, komesar Simo Radić) i 15 ćeta u Vlahovićima (komandir Milan Domazet, zamjenik komandira Novica Domazet i komesar Savo Maltez).

Veliki broj četa i prostranstvo teritorije na kojoj su djelovale otežavali su uspješno komandovanje, što se pokazalo već u prvim borbama sa talijanskom vojskom. Sredinom decembra, od četa koje su djelovale na prostoru Lastva, Korjenići, Zubci, formiran je bataljon »Luka Vukalović«. U štab bataljona su ušli: komandant Vlado šegrt, zamjenik Luka Sredanović, komesar Stevo Bratić i zamjenik Jovan Ratkovič. Sjedište štaba nalazilo se u Lastvi. čete iz Vlahovića i Žrvnja ušle su u sastav Sitničkog bataljona.

U Gatačkom srezu, u kome se osjećao jak uticaj velikosrpskih elemenata, sa formiranjem partizanskih jedinica išlo je teže nego u drugim krajevima Hercegovine. Tokom oktobra formirani su pai tizanski vodovi u s. Lipniki s. Samobor, u kojima je Partija imala[1] svoja najjača uporišta. Formiranju četa prišlo se tek u novembru. Veliku pomoć u tome pružile su jedinice Nikšićkog odreda, koje su se u to[1] vrijeme nalazile u ovom srezu. Drugog novembra u s. Ulinji formiran je štab Gatačkog bataljona. U štab su ušli: komandant Kosto Bjelogrlić, zamjenik Milenko Okiljević, komesar Mirko Mastilović i zamjemK Marko Subotić. Štab bataljona bio je smješten u s. Lipnik. U sastavu bataljona bilo je 6 četa: Lipničko-samoborska (komandir Kosto Bjelogrlić, komesar Ivan Starović), Površka (komandir Branko Terzić, komesar Obrad Petković), Izgorska (komandir Obren šupić, komèsar Milan Škiljević), Jasenička (komandir Branko Vukomanović), Vrbnička (Komandir Božo Grković, komesar Slobodan Vuković) i četa koja je obuhvatala sela Stepen, Pržine, Danići i Dulići. Na prostoru na kome je dejstvovala ova posljednja četa, do kraja 1941 godine formirane su još nekolike čete i one su se izdvojile u bataljon »6 jun«. Bataljon je formiran 29 decembra, a u štab su ušli komandant Stanko Tepavčević i komesar Maksim Mandić. Sjedište štaba bilo je u s. Dulići.

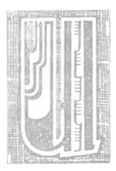
Uporedo sa formiranjem partizanskih četa, u selima u kojima su one nalazile stvarani su i seoski narodnooslobodilački odbori. Odbori redovno birani na seoskim skupovima. Na područjima koja su bila od kontrolom okupatora obrazovani su ilegalni NOO. Jačanjem uticaja i^arodnooslobodilačkog pokreta i narastanjem vojnih jedinica širila se K^reža seoskih NOO i rastao je njihov značaj kao organa vlasti na slobodnoj teritoriji. Prvih dana se rad NOO svodio uglavnom na pomaganje vojnih jedinica, na brigu oko zbrinjavanja izbjeglica i siromašnih porodica i, djelimično, na političko vaspitanje masa. Krajem 1941 godine počelo je osnivanje prvih opštinskih NOO. Izborima su obično prethodile konferencije po selima, a odbor su birali delegati upućeni od seoskih NOO. Opštinski odbori imali su svoj izvršni dio sa pretsjednikom i sekretarom, članovima zaduženim za zdravstveno-socijalni i sudski sektor, za Narodnooslobodilački fond i pretstavnicima žena i omladine.

Partija je organizovanju ustanika morala da posveti najveću brigu. Svojom upornom političkom borbom ona je uspjela, u ovom periodu pripreme za borbu protiv okupatora, da se suprotstavi velikosrpskoj reakciji i osujeti njene pokušaje cijepanja ustaničkih snaga. Formiranjem čvrstih vojnih jedinica, partizanskih četa i bataljona, i stvaranjem organa narodne vlasti, ustanak u Hercegovini se stabilizovao, a od kraja novembra, kada su otpočele prve borbe protiv okupatora, dobio je još snažniji razmah.

OMLADINA ISTOČNE HERCEGOVINE U USTANKU

»U partizane, to je naš prvi i glavni borbeni poziv mladom naraštaju svih naroda Jugoslavije«.
(IVO LOLA RIBAR, 1941 godine)

istočnoj Hercegovini rad organizacije SKOJ-a prije rata ograničavao se na gradove Trebinje, Bileću, Stolac, Gacko- i Nevesinje, kao i pojedina sela u njihovoj okolini — Fatnicu, Lastvu, Samobor, Poplati i druga.

Življi rad SKOJ-a osjećao se neposredno uoči rata preko organizacije »Zadružne omladine Jugoslavije«, koja je svoju djelatnost širila po selima. Naročito se osjećao, rad među omladinom za vrijeme ljeta kada su po hercegovačkim selima i palankma boravili napredni studenti, radnici i đaci.

Ma koliko da je ovaj rad bio kratkotrajan on je bio značajan za borbu SKOJ-a u toku Narodnooslobodilačkog rata. Većina naprednih seoskih ornladinaca, koji su na ovaj način došli u dodir sa SKOJ-em, postali su za vrijeme rata osnovni kadar skojevske organizacije u ovom kraju.

Pored ovoga, treba istaći da je poslije kapitulacije stare Jugoslavije došao u sela istočne Hercegovine priličan broj naprednih ornladinaca i skojevaca iz Vojvodine (porodice kolonista), Beograda, Sarajeva, Zenice, Mostara itd ., koji su imali svoje familije u hercegovačkim selima. Svi su se oni sklonili ispred terora okupatora, ili su poslati od svojih organizacija da ovdje nastave borbu SKOJ-a za odbranu nezavisnosti i pripreme omladinu za otpor okupatoru. Oni su bih prvi i najsvjesniji borci partizanskih četa i članovi rukovodstava SKOJ-a.

Poslije okupacije zemlje u aprilu 1941 organizacije Komunističke partije i SKOJ-a na terenu istočne Hercegovine razvile su mnogo življu aktivnost. Iako je teror okupatora i ustaša vrlo brzo postao strahovit, članovi SKOJ-a su uspješno razvijali politički rad pod rukovodstvom Partije na pripremi naroda za ustanak. Sakupljano je oružje, a na pozive

okupatora da se ono preda nije niko odgovarao. Prvomajski proglas CK KPJ masovno je dijeljen.

Formirani su novi aktivi SKOJ-a po selima. To je imalo veliki značaj, jer su srpske mase u istočnoj Hercegovini, sa velikim povjerenjem gledale na Komunističku partiju, koja je jedina ostala uz narod.

Okupatori i domaći fašisti nisu dugo čekali da poslije prijetnji i zastrašivanja otpočnu s uništavanjem srpskog stanovništva. Oni su se bojali narodnih masa u istočnoj Hercegovini koje su poznate po svojoj rodoljubivoj i ustaničkoj tradiciji. Raspaljujući šovinističku mržnju kod muslimana i Hrvata protiv Srba oni su narod željeli da uvuku u bratoubilačku borbu i na taj način brže i lakše ostvare svoje namjere.

OBLASNO SAVJETOVANJE RUKOVODILACA SKOJ-a U MOSTARU

Partiske i skojevske organizacije u ovoj teškoj, komplikovanoj i nadasve revolucionarnoj situaciji u proljeće 1941 godine morale su da rješavaju teške i sudbonosne zadatke. Zato je 22 juna 1941 godine u Mostaru održano Oblasno savjetovanje rukovodilaca SKOJ-a. Pretstavnici SKOJ-a iz istočne Hercegovine detaljno su iznosili o teroru, ubijanju i uništavanju srpskog stanovništva. U junu su ustaše u Gatačkom srezu uništile čitava sela Korita i Zagradac. Rukovodilac SKOJ-a iz Stoca Marko Mihić govorio je tada o masovnom ubijanju u Stocu i okolici. Prvi put su spominjane jame u kojima su za jednu noć nalazile smrt stotine mladih ljudi, djevojaka i djece. Nekoliko dana kasnije i sam Marko zvjerski je ubijen od ustaša.

Hido Bašagić, delegat iz Nevesinja, u svom izlaganju istakao je da seljaci i pored zastrašivanja i ubijanja pružaju oružani otpor ustašama. Tako je kod sela Drežnja došlo do oružane borbe protiv ustaša, kojima je pomagala čak i avijacija.

Iako su već padale mnogé žrtve Partije i SKOJ-a, postojale su velike mogućnosti za rad u masama na pripremi ustanka, naročito u istočnoj Hercegovini.

U toku savjetovanja Jusuf Cevro je dobio vijest da je Njemačka napala SSSR. Svi delegati shvatili su ovaj događaj kao predznak brzog sloma Hitlerove Njemačke i kao obavezu da svim sredstvima, a u prvom redu oružanom borbom, potpomognu borbu SSSR-a protiv Njemačke.

Poslije savjetovanja delegati su se iste noći razišli u svoje krajeve da bi prenijeli direktive sa savjetovanja i ubrzah politički rad među omladinom. Naročito je bilo podvučeno da SKOJ treba da uloži krajnje napore kako bi zaustavio pakleni plan okupatora o bratoubilačkom ratu i spriječio ubijanje nevinog stanovništva. Parola bratstva i jedinstva, koja je [1] na ovom savjetovanju snažno istaknuta, dovela nas je kasnije do pobjede u velikoj narodnoj revoluciji.

USTANIČKE BORBE I SKOJ

Događaji su se munjevito razvijali. Dvadeset četvrtog juna otpočeo> jp opšti oružani ustanak u Nevesinjskom kraju. U jednom naletu ustanici- su uništili žandarmeriske stanice Lukavac, Rilje i izvršili napad na grad Nevesinje. Ustanak se širio na Gatački i druge srezove. Borbe su poprimale i s jedne i s druge strane masovan karakter. U borbama protiv ustanika učestvuju ustaše, »Jadranska« i »Bosanska« divizija vojske NDH.

Povod za ustanak bio je teror okupatora i ustaša i napad Njemačke na SSSR, koji je umnogome ohrabrio ustanike. Propaganda naše Partije o ulozi SSSR-a odigrala je veliki značaj i nije slučajno da je do ustanka došlo dva dana poslije napada na SSSR, da su ustanici nosili crvene zastave kojima su simbolično izražavali ljubav i prema SSSR-u i komunistima uopšte. Zastave i parole nosili su simpatizeri komunista i skojevci, koji su s puškom u ruci učestvovali u borbama.

Borbe su se produžile i u julu i avgustu da bi koncem ovoga mjeseca bila oslobođena čitava istočna Hercegovina i uništena vlast takozvane NDH. Okupator — Talijani — bio je prinuđen da zaposjedne svojim vlastitim snagama garnizone u Gacku, Nevesinju. Bileći, Stocu i Ljubinju.

Po selima je bila jedina vlast naoružane čete i straže narodnevojske.

Pored učestvovanja u oružanim akcijama zadatak članova SKOJ-E i naprednih ornladinaca na terenu bio je da onemogući pokušaje velikosrpskih političara da se nametnu narodnim masama kao vođe i ometaju rad komunista na organizovanju ustanika za borbu protiv okupatora.

Članovi Partije i SKOJ-a učvršćivali su uticaj Partije u četama narodne vojske i omogućavali da se borba protiv ustaša i vojske NDB pravilno sprovodi.

Velika je zasluga komunista (partijaca, simpatizera i skojevaca) što okupator nije uspio da uvuče u bratoubilačku borbu srpske mase u cvim krajevima.

Likvidacija ustaških uporišta u Nevesinju i Gacku u junu 1941'» borbe u avgustu protiv domobranske vojske, osim pokušaja velikosrpskih elemenata kod Avtovca, Plane i Dabra, nije izazvala pogrome muslimanskog stanovništva, iako je jedan dio tog stanovništva učestvovao u borbama protiv ustanika i aktivno pomagao ustaše.

Partija i SKOJ uspjeli su da oštricu gnjeva i revolucionarnu snagu naroda skrenu protiv glavnog krivca talijanskog okupatora, koji je u istočnoj Hercegovini doživio vrlo teške časove koncem 1941 i tokom 1942 godine.

Boreći se za pobjedu linije Partije i za nastavak borbe protiv okupatora, za politiku bratstva i Partija i SKOJ su se oslanjali na rodoljubivi, borbeni i pošteni hercegovački narod, koji je najvećim dijelom prihvatao takvu politiku.

JAČANJE ORGANIZACIJA I FORMIRANJE OKRUŽNOG I SRESKIH KOMITETA SKOJ-a

Uslovi za jačanje organizacije SKOJ-a bili su vrlo povoljni. Citava-istočna Hercegovina bila je oslobođena izuzev okupatorskih garnizona u sreskim mjestima. Stotine omladinaca učestvovalo je u ustaničkim borbama s puškom u ruci ili je pomagalo ustanike.

Ta činjenica omogućavala je da se priđe jačanju i proširivanju skojevskih organizacija po svim selima. Oštra politička borba koju je u to vrijeme vodila Partija za pravilan razvitak ustanka zahtijevala je čvrste organizcije SKOJ-a kao glavnog pomoćnika Partije.

Za vrijeme ustaničkih borbi u avgustu, centar našeg rukovodstva nalazio se u Bilećkom srezu, gdje je u to vrijeme boravio Miro Popara (član Oblasnog komiteta Partije). Povezujući se sa crnogorskim drugovima, koji su nam pružili pomoć, on je rukovodio akcijama u mjesecu avgustu kada su likvidirana neprijateljska uporišta Dabar, Trusina, Plana, Divin i zauzeta Bileća. Tada je razoružano i ubijeno nekoliko stotina domobrana i ustaša. I sve političke akcije tekle su preko Mira PoDare, koji je usmjeravao i davao uputstva za rad drugovima po srezovima. Veze sa Mostarom i ostalim gradovima vrlo su se teško održavale s obzirom da su trajale borbe.

Prvi Okružni komitet SKOJ-a za istočnu Hercegovinu formiran-je početkom oktobra **1941** u bilećkom selu Pađeni. Komitet su sačinjavali: sekretar Brano Kovačević, članovi: Dragica Pravica (student, član Partije od **1940),** Vlado Radovanović (zemljoradnik, član Partije od **1940,** iz Fatnice — Bileće), Ranko Mihić (član KPJ od **1940,** iz Avtovca, Gacko). Kasnije su bili članovi komiteta: Milivoje Gradinac (zemljoradnik iz Lastve, član Partije od **1939),** zamijenio u decembru **1941** Dragicu Pravi-cu koja je otišla na partiski rad, Vojo Colović (student iz Nevesinja, član Partije od **1941)** i Ratko Ba.jić (član Partije od **1940)** postao je član komiteta početkom **1942** godine. Tokom mjeseca oktobra formirani su sreski komiteti SKOJ-a u svim oslobođenim srezovima.

U Bileći je formiran Sreski komitet SKOJ-a u sastavu: sekretar **Vlado** Radovanović, članovi: Vlado Mirković, Rade Radan (poginuo **1942) i Milan** Čubrilo (poginuo **1944).** Još su **1941/42** bili članovi sreskog ko-miteta SKOJ-a Nedo Parežanin, Brano Vujović i Milorad Babić.

U Bilećkom srezu organizacije SKOJ-a imale su jaču tradiciju (Fatnica, Baljci, Meka Gruda) i brzo su se širile. Do kraja **1941** godine bilo je preko **150** članova SKOJ-a. Najbolji od njih ulazili su u Partiju.

U Trebinjskom srezu od ranije je bio organizovan veći broj aktiva SKOJ-a po selima (Lastva, Zupci, Dživar, Trebinjska Suma). U oktobru je formiran Sreski komitet SKOJ-a u koji su ušli: sekretar Dragica Pravica i članovi : Milivoje Gradinac, Tomo Krčum iz Zubaca. Vlado Dučić, Kasim

3Budalica iz Dživara i Zubac iz Trebinjske Sume. Do kraja 1941 godine u aktivima je bilo oko 200 skojevaca.

Tih oktobarskih dana formiran je Sreski komitet SKOJ-a za Gatački srez koji su sačinjavali: sekretar Ranko Mihić, članovi: Ljubo Kojić i Aleksandra Milošević (poginula 1942 u Vrbnici). Kasnije je član komiteta bio i Sveto Kovačević.

U Gacku se takođe vrlo brzo razvio živi rad SKOJ-a. Formirani su jači aktivi SKOJ-a u selima Dulići, Samobor, Lipnik, Bodežišta i drugim.

U oktobru je formiran i Sreski komitet SKOJ-a za Nevesinjski srez ʳu koji su ušli: Vojo Colović, sekretar, članovi: Vlado Ivković, Dušan B^enjo, Pero Gušić, Mitar Buha i Milan Mučibabić.

Prvi aktivi SKOJ-a formirani su u selima Lukavcu, Zovom Dolu, Drežnju, Odžaku, Biogradu i Bratača. Aktivi su brojali po desetak skojevaca, tako da smo do kraja 1941 godine imali preko 100 članova SKOJ-a u Nevesinjskom srezu.

ULOGA I DOPRINOS PRVIH AKTIVA SKOJ-a

U SKOJ su primani odlučni, postojani i hrabri omladinci isprobani u borbama. Osnovni zadatak organizacije SKOJ-a bio je mobilizacija -omladine za partizanske čete i bataljone. Može se slobodno reći da je ve- . ćina muškaraca a i jedan dio ženske omladine bio u partizanskim jedinicama i udarnim hercegovačkim bataljonima. U Trebinjskom srezu najviše ornladinaca otišlo je u bataljon »Luka Vukalović«. Najbolji skojevci -odlazili su u udarne bataljone i bili ne samo borci nego i rukovodioci. Komesar bataljona »Luka Vukalović« bio je omladinac Veljko Benderać. U 2 udarnom bataljonu komesari četa bili su Risto Vasković i Branko Zotović, omladinci iz Trebinjskog sreza. I u Gatačkom srezu omladina je masovno učestvovala u svim borbama. Skojevci su sačinjavah borbeno jezgro partizanskih i udarnih jedinica. Samo u prvoj godini poginulo je iz ovog sreza, pored ostalih ornladinaca, u borbama protiv okupatora, ustaša i četnika i oko 30 članova SKOJ-a. U Gatačkom srezu, 7 maja 1942, za jedan dan poginuli su skojevci: Ljubo Kurdulija, Zivko Staro-~vić, Boriša Vuković i Milenko Lojović. Skojevska organizacija iz Nevesinja dala je svoje najbolje i najborbenije članove u 1 udarni bataljon. Iz sela Biegrada. Odžaka, Udrežnja samo za jedan dan otišlo je 30 -ornladinaca u 1 udarni bataljon. U prvoj borbi poginuo je jedan od najboljih skojevaca Spasoje Ivković iz Drežnja.

Koliko je skojevska organizacija pravilno shvatila da je njen osnovni zadatak učešće u borbenim partizanskim jedinicama, vidi se i pi' žrtvama koje su pojedine seoske organizacije dale u Narodnooslobodilač-•• koi borbi. Iz prvog aktiva SKOJ-a iz sela Lastve koji je brojao 13 članova poginuli su Veljko Šegrt, Veljko Benderać, Drago Gobović, Zora-: Vasković, Luka Sredanović i Ljubica Mićunović. I u drugim selima,. skojevci su služili kao primjer borbenosti i davali svoje mlade ži.VOt£

pobjedu socijalističke revolucije. Iz Dabarske opštine od članova prvih skojevskih aktiva sela Meča — Ljuti Do poginuli su komandir .Čete Radovan Dobranić i Božo Samardžić, Veljko Šutić, delegat voda, Novica Šutić i Pero Sutić, komandir čete. Iz sela Atelji: Kosto Kojović, Anđa Đurica, Arsen Kundačina, Marko Kundačina, Božo Kundačina, £)ušan Đurica i Milan Lučić. Iz sela Bračića od prvih skojevaca poginuli su: Milutin Jelačić, komandir čete, Risto Mihić, komandant bataljona, Hadoslav Radišić i Branko Mihić. U Nevesinjskom srezu iz pojedinih •seia u toku Narodnooslobodilačke borbe poginuo je veliki broj mladih komunista. Iz sela Lukavca od prvog aktiva SKOJ-a koji je formL'an u oktobru 1941, poginuli su: Vuko Torović, komandir čete, Mirko Pašajlić, puškomitraljezac, Čedo Vuković, komandir odreda, Rajko Pašajlić i Danilo Kešelj. Iz Zovog Dola: Obrad Pašajlić, komandir čete, Bože Kovač, Đuro Kešelj i Drago Galija. Iz Biograda: Drago Campara, vodnik, "Celko Đerić, član sreskog komiteta i borci Jovo Kokotović, Drago Parović, Ljubo Vuković, Gašo Vuković, Nenad Vuković, Ljubica Remetić, Mirko Remetić, Trifko Spremo, Sipovac, Vukosav Bogoljub, Jovo Papić i Tero Zurovac.

Bilećka omladina i SKOJ dali su velike žrtve. Naprimjer, samo iz skojevskog aktiva Baljci — Vlahinja poginuli su u toku rata: Miloš Ba;'ović, Žarko i Stevo Papić, Ilinka i Bojana Vujović, Radovan Radmilović, Savo Komar, Zdrale, Albijanić, dvojica Savovića, Radmilović i Papić.

Mnogi od njih bili su vojni i politički rukovodioci, a neki su dobili i najveća priznanja — naziv narodnog heroja (Miloš Bajović, rođen 1925, Žarko Papić, rođen 1920, Vuko Torović, rođen 1926, Risto Vreća, rođen 1920, Mileta Okiljević, rođen 1921 i Dragica Pravica, rođena 1919 godine).

Nabrojani su samo podaci nekih seoskih organizacija SKOJ-a, ah i to je dovoljno da osvijetli koliki je bio doprinos prvih organizacija SKOJ-a u ovom kraju za slobodu i pobjedu Revolucije.

Može se slobodno reći da je od prvih aktiva SKOJ-a, koji su brojali od 7 do 15 članova, poginulo preko polovine u Narodnooslobodilačkoj borbi.

RUKOVODIOCI SKOJ-a — PRIMJERI JUNAŠTVA, ODVAŽNOSTI I SAMOPRIJEGORA

Rukovodioci SKOJ-a u udarnim i partizanskim bataljonima i četama bili su obični borci i išli zajedno s njima u svaku akciju, a najčešće •kao bombaši i puškomitraljesci. Mnogobrojni su divni primjeri držanja i borbenosti rukovodilaca SKOJ-a.

Rukovodilac SKOJ-a 1 udarnog bataljona Ljubica Ivković jurišala je na čelu svog bataljona u proljeće 1942 na talijanske kolone, la cesti Gacko — Nevesinje, na ustaško uporište Borač. Bila je uvijek među prvima, U maju fašistički okupatori prodirali su sa jakim snagama

Eia oslobođenu teritoriju Nevesinja. Jurišajući na talijanske mitraljeze ona je smrtno ranjena. Dajući svoj mladi život, ona je služila za primjer svim omladincima.

Četvrtog januara 1942 sa partizanima sela Bodežišta, koji su štitili narod od napada ustaša iz Borca nalazio se i član Okružnog komiteta SKOJ-a Ranko Mihić. Po noći su ustaše sa velikim snagama iz pravca Borča i Gacka opkolili selo i otpočeli sa paljenjem kuća, ubijanjem žena, djece i staraca. U jurišu na ustaše na čelu partizana, koji su probijali put ženama i djeci, junački je poginuo sedamnaestogodišnji Ranko.

Vlado Radovanović, popularni rukovodilac bilećke omladine uhvaćen je iz zasjede od četnika. Tri dana mučili su četnici Vladu, ali ništa nisu doznali iako je on kao sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a mnogo toga znao što su četnici htjeli da saznaju. Naposljetku razočarani i bijesni četnici su ga ubili.

Ovi i mnogi drugi divni borci i junaci dostojno su u ime Partije i SKOJ-a vaspitavali stotine mladih komunista.

OMLADINSKE CETE

Izvršavajući uputstva CK SKOJ-a početkom 1942 godine prišlo se stvaranju posebnih omladinskih četa u partizanskim bataljonima.

U Gatačkom srezu formirana je »Gatačka omladinska četa« čiji je komandir bio Miljenko Okiljević. Za vrijeme Treće neprijateljske ofanzive ova četa istakla se u borbama protiv nadmoćnih talijanskih snaga — divizije »Kaćatori dele Alpi«, koja je pokušala iz Gackog da se probije na oslobođenu teritoriju. Pri bataljonu »Petar Radović« u nevcsinjsko-gatačkoj površi formirana je također omladinska četa od 40-50 boraca. Komandir čete bio je Tomo Bejat, a komesar Nikola Zirojević (pekarski radnik iz sela Dubljevića; poginuo u aprilu 1942 u borbama na Borču). Partizanski bataljon »Bišina« formirao je svoju omladinsku četu u februaru 1942, na čelu sa komandirom Milanom Papićem. Četa se istakla u žestokim borbama na cesti Nevesinje — Mostar. U vrijeme Treće ofanzive omladinske čete bile su udarne jedinice sastavljene od najborbenijih omi? dimca i mladih komunista, koji su bili u najtežim danima i ofanzivama siguran oslonac našim komandama.

U Bilećkom i Trebinjskom srezu nisu formirane posebne omladinske čete, jer je sva omladina bila već uključena u udarne bataljone.

SAVJETOVANJE RUKOVODILACA SKOJ-a IZ PARTIZANSKIH I UDARNIH BATALJONA

Zbog važnosti koja je pridavana razvoju SKOJ-a u vojsci, u proljeće 1942- Okružni komitet SKOJ-a organizovao je savjetovanje svih sekretara SKOJ-a u četama 1, 2, 3 i 5 udarnog bataljona i terenskih bataljona »Nevesinjska puška«, »Bišina« i »Petar Radović« u selu Džino-

va Mahala (Nevesinjski srez). Savjetovanju je prisustvovalo oko 50 delegata. Zaključeno je da se organizacije SKOJ-a u bataljonima i četama prošire sa najborbenijim i najboljim omladincima, da se otkloni sektaški stav o pitanju prijema novih članova, jer su dotada aktivi SKOJ-a brojali 5 do 10 skojevaca među stotinama odvažnih ornladinaca, koji su /adivijavali svojim junaštvom i bili spremni na najveće žrtve.

Posebnu pažnju skojevci iz bataljona posvećivali su radu sa omladinom po selima, stvaranju Omladinskog saveza i mobilizaciji omladine u partizane.

NARODNOOSLOBODILACKI SAVEZ OMLADINE BOSNE I HERCEGOVINE

U januaru 1942 godine na oslobođenoj teritoriji istočne Hercegovine otpočelo je stvaranje Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine. Do stvaranja omladinskog saveza došlo je iz razloga E što se smatralo da rad sa omladinom treba postaviti na šire osnove, sa ciljem da se ostvari široki antifašistički pokret mlade generacije za oslobođenje zemlje. SKOJ je bio organizator i inicijator stvaranja Omladinskog saveza. Članom Omladinskog saveza mogao je postati svaki omladinac i omladinka sa navršenih 16 godina. U svim oslobođenim selima kao i jednom dijelu poluoslobođene teritorije održavane su seoske konferencije, na kojima su birani seoski odbori i delegati za opštinske i sreske konferencije. Na konferencijama se govorilo o ciljevima Narodnooslobc- : dilačkog saveza Bosne i Hercegovine. Tokom januara i februara 1942 [izabrano je 5 sresk'h odbora Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine (Trebinje, Bileća, Gacko, Nevesinje i Stolac). TJ aprilu 194? izabran je i šesti sreski odbor (Ljubinje). Na teritoriji istočne Hercegovine za vrijeme održavanja ovih konferencija bilo je učlanjeno oko 3.000 omladimca i omladinki. Ovaj broj je do kraja maja porastao na 6.000 članova Omladinskog saveza. U Bilećkom srezu čitava omladina bila je uključena u Savez omladine. Isto tako i najveći dio omlauine Trebiniskog sreza bio je učlanjen u organizaciju omladine. Narodnooslobodilački savez omladine razvio je raznovrstan politički i kulturno-prosvietni rad po selima. Seoske organizacije NOSO BiH-a održavale su nedeljno svoje konferencije. Zgrade osnovnih škola, koje nisu radile u to vrijeme, pretvorene su u omladinske domove. Održavani su i mitinzi omladine povodom značajnijih događaja kao što su proslava 1 maja i slično.

Omladinski savez razvio je raznovrsnu djelatnost na oslobođenoj teritoriji. Omladina je bila jedan od glavnih oslonaca narodnooslobodilačkim odborima u poslovima pozadine.

Jedna od najvažnijih omladinskih organizacija koja je nikla u to vrijeme bila je radna četa. Formirana po vojničkom uzoru, sastavljena pretežno od ženske omladine na koju je bio pao sav teret rada na sr:lu,

obrađivala je zemlju, čuvala stoku, vodila brigu o izbjeglicama i pogorjelcima, itd. U većini sela i opština formirane su ovakve čete. U opštinama kao, naprimjer, u Ljubomiru formirana je od svih četa Omladinska radna brigada, koja je imala svoje brigadno rukovodstvo, zastavu i drugo. Brigada je pored svih poljoprivrednih radova čuvala sela (seoske straže) i učestvovala u diverzijama na komunikaciji Trebinje — Bileća. Radne čete po selima starale su se o prenošenju ranjenika i hrane za vojsku, kao i o svim drugim poslovima pozadine.

U organizaciji Omladinskog saveza bila je pretežno i kurirska služba. U relejnim stanicama (Berkovići, Divin, Plana, Lastva) bilo je na desetine omladinaca i omladinki koji su raznosili poštu. Iz okupiranih garnizona (Trebinja, Stoca, Nevesinja, Bileće i Gacka) omladina je takjđe obavljala kurirsku službu koja je često bila skopčana sa velikom opasnošću.

Omladinski domovi po selima bili su rasadnici prosvjete i kulturno-zabavnog života. Održavani su analfabetski tečajevi, osnivane čitala":'..e grupe i održavane priredbe. Zapaženi su po svome uspješnom radu, omladinski domovi u Berkovićima, Divinu, Fatnici, Baljcima, Pađemma i drugi.

OKRUŽNO SAVJETOVANJE RUKOVODILACA SKOJ-a U APRILU 1942 U FATNICI

U selu Fatnici (Bilećki srez) održano je savjetovanje sa svim članovima sreskih i opštinskih komiteta SKOJ-a sa oslobođene teritorije Hercegovine. Savjetovanju je prisustvovalo oko 80 delegata. U ime Partije savjetovanje je pozdrav,o član Oblasnog komiteta Pavle Kovačević. Na savjetovanju je sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a podnio referat o dotadašnjem radu SKOJ-a na oslobođenoj teritoriji i zadacima za budući rad. U d skusiji je učestvovala većina delegata iznoseći uspjehe i probleme u radu. Osnovni zadatak bio je dalje jačanje NOSO BiH kao jedinstvenog omladinskog patriotskog fronta protiv okupatora i domaćih izdajnika, posebno četnika, koji su nastojali da razbiju jedinstvo naroda i omladine. Jedan od vrlo važnih zadataka koje je savjetovanje postavilo pred organizacije SKOJ-a bio je prodiranje među muslimansku i hrvatsku omladinu. Neki uspjesi u tome već su bili postignuti u Stolačkom i Trebinjskom srezu. Zadatak stvaranj i bratstva i jedinstva sa svom omladinom u borbi protiv okupatora postavljen je kao najvažniji i na ovome savjetovanju.

Organizacije SKOJ-a i pored toga što je stvoren Narodnooslobodilački omladinski savez nisu izgubile svoje posebno obilježje. One su svoju djelatnost baš i razvijale kroz Omladinski savez. U proljeće 1942 sa opštim poletom i razmahom Narodnooslobodilačke borbe dalje su jačale i organ'zacije SKOJ-a. U novooslobođenim krajevima formirani su sreski komiteti SKOJ-a. Umjesto opštinskog komiteta SKOJ-a za opštinu Dabar formiran je Sreski komitet SKOJ-a za Stolački srez sa sekreta-

rom Ratkom Bajićem. U Ljubinjskom srezu formiran je Sreski komitet SKOJ-a sa sekretarom Dokom Bulajićem (iz Vilusa, poginuo u ljeto 1943). Ovo savjetovanje pokazalo je i brojni porast organizacija SKOJ-a. Od nekoliko stotina skojevaca koncem 1941 godine organizacija SKOJ-'a u pozadini i u vojsci brojala je tada oko 1.500 članova.

Kraj aprila i maj 1942 protekli su u istočnoj Hercegovini u znaku žestokih borbi Treće neprijateljske ofanzive. Italijanske divizije koje su brojale na desetine hiljada do zuba naoružanih vojnika, potpomognute četnicima i ustašama, napadale su uporno oslobođenu teritoriju. To je bio period herojske borbe hercegovačkih partizana o kojima je sv .ko-dnevno govorila radiostanica »Slobodna Jugoslavija«.

Početkom maja izvršena je reorganizacija u rukovodstvu Partije i pripremana reorganizacija SKOJ-a. Formirani su oblasni i okružni komiteti Partije,[1] a trebalo je da se formiraju i oblasni i okružni komiteti SKOJ-a. Oblasni i okružni komiteti Partije održali su svega po nekoliko sastanaka, jer ih je omela neprijateljska ofanziva i povlačenje naših snaga sa teritorije Cime Gore i Hercegovine.

Omladina istočne Hercegovine odigrala je značajnu ulogu u Narodnooslobodilačkoj borbi. Omladina i članovi SKOJ-a učestvovali su fnasovno u junskim i avgustovskim ustaničkim borbama. Preko polovicu prvih partizanskih četa u septembru i oktobru sačinjavali su omladinci. U proljeće 1942 najveći dio ornladinaca starijih od 17 godina nalazili su se u partizanskim udarnim bataljonima. SKOJ je u prvoj godini rata u istočnoj Hercegovini zaista bio glavni oslonac Partije u borbi za razbuktavanje narodnog ustanka protiv okupatora i kvislinga. SKOJ je prednjačio u borbi za bratstvo i jedinstvo omladine i naroda.

1 U *Oblasnom komitetu KPJ* bili su: sekretar Miro Popara i članovi Pavle Kovačević, Petar Drapšin, Života Neimarević, Muhamed-Hama Grebo, Dragica Pravica.

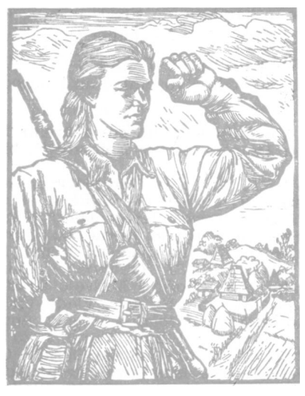
Okružni komitet KPJ za jušnu Hercegovinu: sekretar Dragica Pravica, članovi Čedo Kapor, Tripo šarenac, Milenko Šotra i Tođo Kurtović. *Okružni komitet KPJ za sjevernu Hercegovinu:* sekretar Života Neimarević, članovi Obren Starović i Brano Kovačević. *Okružni komitet KPJ za Mostar:* sekretar Džemal Bijedić, članovi Džemil Šarac, Mirko Bilić i Ljubo Brešan. *Sreski komiteti KPJ: Trebinje* — Tođo Kurtović, Zaim Hadžović, Jovo Ljubibratić, Simo Božić i Milivoje Gradinac; *Bileća* — Tripo šarenac, Radovan Papić, Radovan Stijačić, Vlado Vučinić, Rajko Milošević, Rajko Vukoje i Vlado Mirković; *Stolac* — Milenko šotra, Dušan Grk, Gojko Mihić, Ratko Bajić; *Ljubinje* — Stanko Burić, Lazo Pribišić, Božo Slavić, Simo Radić, Đoko Bulajić; *Gacko* — Blažo Đuričić, Obren Starović, Ljubica Mihić, Miloš Peljević, Mirko Mastilović, Sveto Kovačević; *Nevesinie* — života Neimarević, Vlado Marić, Pero Gušić, Vlado Ivković; *Konjic* — Franc Novak, Mirko Bilić, Vasko Gnjatić, Nikola Draginić, Ilija Kukić; *Čapljina* — Džemil šarac, Branko Ijačić, Meho Krpo, Pero Jelčić, *Mjesni komitet KPJ u Mostaru* u to vrijeme bio je u sastavu: Ljubo Brešan, Andrija Krešić, Miđa čadra, Muhamed šestić i Ankica Đurić.

Herojsko držanje članova SKOJ-a, znanih i neznanih omladinaca i omladinki, pod terorom okupatora i četnika poslije povlačenja naših snaga iz Hercegovine, u periodu od juna 1942 do marta 1943, pokazali su da je rad SKOJ-a u prvoj godini bio uspješan.

Desetu hecegovačku brigadu najvećim dijelom sačinjavah su borci mlađi od 25 godina. Povratkom brigade u Hercegovinu u martu 1943, u njen sastav su ušla dva bataljona (4 nevesinjski i 6 južnohercegovački) u kojim su opet većina bili omladinci. Poslije teških borbi u Bici na Sutjesci i žrtava koje je dala brigada, narod i omladina istočne Hercegovine brzo su popunili brigadu i formirah nove, tako da je u novembru formirana Dvadeset deveta divizija. U njen sastav, poslije Drugog kongresa USAOJ-a u Drvaru, ušla je i Četrnaesta omladinska brigada, još jedan napor omladine Hercegovine za pobjedu Revolucije.

Prve organizacije SKOJ-a i NOSO BiH 1941 i 1942 godine bile su sjeme koje je uspješno posijano među rodoljubivom omladinom istočne Hercegovine. Plodovi su sloboda, bratstvo i vlast radnog naroda u socijalističkoj Jugoslaviji.

Brana KOVACEVIC

PRVI TEMELJI PARTIZANSKOG POKRETA U GATAČKOM SREZU

aja 1941 godine Talijani su u srezu Gacko predali vlast ustašama. Prvi koraci nove »vlasti« nisu bili ni po čemu karakteristični — nekoliko domaćih ustaša: Hamid i Smajo Dilić, Smajo Kurtović i Hasan Custović preuzeli su opštinu i srez. Narod uopšte nije imao pretstavu o kakvoj se vlasti radi, jer ustaše ranije kao organizacija nisu bile poznate niti imale kakvog uticaja u srezu. Ispostavilo se da je samo nekolicina muslimana, među kojima i gore navedeni, bila ranije angažovana od ustaškog vođe, profesora Alije Suljka. Stariji ljudi koji su zapamtili progone u Prvom svjetskom ratu i sjećali se raznih teškoća deportovanja u logore, očekivali su slične mjere nove vlasti. Gesto su se mogli čuti komentari da će viđeniji ljudi vjerovatno biti konfinirani pa se na takvu mjeru gledalo kao na nešto »normalno«.

Ustaše su prvih dana uspjele da prikriju svoje namjere i da orginizuju uništenje čitavih sela (Korita), a da druga, čak i susjedna sela, u prvi momenat o tome ništa ne znaju. Nije se znalo ni za sudbinu prvih uhapšenih ljudi iz sreza, iako su oni već bili pobijeni. Ustaše su uspijevale da drže u zabludi i stanovništvo i porodice uhapšenih primajući u toku čitavih nedjelju dana hranu i druge potrebe koje su uhapšenici tobože tražili od svojih. Koliko je bilo ukorijenjeno shvatanje da će se u najgorem slučaju ponoviti progoni iz Prvog svjetskog rata najbolje govori slučaj pretsjednika opštine Gacko Todora Miloševića iz Rudoga Polja. Kad je pohapšena prva grupa od 20 Srba, Todor se osjećao na izvjestan način uvrijeđen što i on nije bio među njima i sam je otišao i tražio da ga uhapse i otjeraju u logor. Sjutradan bio je strijeljan zajedno sa ostalim uhapšenicima.

Tek poslije neuspjelog pokušaja ustaša da likvidiraju sela Stepen, Pržine i Dulićе i poslije bjekstva sa strijeljanja jednog iz grupe od **20** prvih pohapšenih Srba,[1] postale su jasne namjere ustaša. Takvim zločinač-

[1] Novak Mastilović bio je prvi vjesnik o stvarnim ustaškim zločini-*ia. Ustaše su početkom juna uhapsile oko 150 Srba iz Gatačkog sreza.

kim mjerama, kao što je likvidiranje svih odraslih muškaraca ili istre-**bljenje** čitavog stanovništva u selima, ustaše su pristupile u ovim kraje-**vima** zbog tzv. graničnog područja. Naime, htjelo se uništiti stanovništvo, nastanjeno u selima u blizini granice Crne Gore. Koliko su ustaše toj akciji pridavale značaj vidi se i po tome što je akcijom lično rukovodim jedan od poznatijih ustaša Jure Francetić, docnije komandant ustaške »•crne legljè«.[1]

Inače, sa malo više obaviještćnosti mogle su se smanjiti žrtve usta-škog divljanja u prvim danima njihove »vlasti«. Ovo tim prije, što je mali broj (oko 20) ustaša došao sa strane. I ta mala grupa pridošlih ustaša uz pomoć nekoliko domaćih **uspjela** je da za kratko vrijeme uvuče u teške **zločine** znatan dio muslimanskog stanovništva, što je bez sumnje bio veliki uspjeh **neprijatelja.** To je za razvoj Narodnooslobodilačke borbe pret-stavljalo u čitavoj **istočnoj** Hercegovini velike **teškoće** za sve vrijeme Osobodilačkog rata. U većim skupinama muslimanskih sela, kao što su Borač **i** Kula Fazlagić, ustaški organizatori nisu naišli ni na kakav otpor U **uvlačenju** u zločine tog siromašnog **i** pretežno zaostalog kraja, jer Partija **tamo** nije **imala** nikakvog **uticaja.** Ta su sela **postala tako** jaka **Uporišta** okupatora **i** ustaša da su u nekoliko navrata u toku Narodno-oslobodilačkog rata morale biti angažovane i krupnije partizanske jedi-nice da bi ih neutralisale.

U selima nastanjenim srpskim življem zavladala je pometnja čim se saznalo za slučaj Koritske jame i druge zločine. Zavladao je strah **od** bezakonja i briga kako sačuvati život. U posebno teškoj situaciji **nalazila** su se sela tzv. Površi zbog blizine Borča.

Pod takvim uslovima počeli su se samoinicijativno stvarati zbje-govi u selima oko granice Crne Gore. Stanovništvo iz sela Gatačke površi, **pa čak** i iz nekih sela Nevesinjskog sreza, zaplašeno ustaškim terorom **koji je** sve više uzimao maha, vidjelo je u tim zbjegovima jedinu mo-gućnost opstanka. U takvoj situaciji potpune neizvjesnosti, neorganizo-

među kojima je bio i Novak, **i** zatvorili **ih u** zatvor **u** Gacku. Devetog juna poslije podne njih 20 ustaše su odvele na pogubljenje kod mjesta Zborne Go-mile. Tom prilikom ustaše su ih ubijale gvozdenim polugama pod parolom: **»Za** Srbina nije metak već gvozdena poluga... Ne pucaj, štedi municiju trebaće za druge« itd. Tom prilikom Novak je slučajno ostao živ. Pošto su ustaše otišle za Gacko on je, koristeći noć, otišao do sela Samobora a oda-**tle se** prebacio u Gatačku površ. Ispričao je o strahotama koje su počini-le ustaše i o načinu na koji ubijaju nevine ljude. Tek tada je narod ovog kraja shvatio šta je ustaška »vlast« i NDH. Ovo je imalo velikog odieka **u** narodu, te su se već tada preduzele izvjesne mjere za upozorenje ljudi: **da se** ne odazivaju na pozive ustaša, koji su već tada bili učestali. Novak je išao od sela do sela i okupljenom narodu pričao kako nova »vlast« postu-pa sa narodom. To ie uticalo da mnogi liudi koji su imali oružje nisu ni **po koju cijenu htjeli** da ga predaju... Naprotiv, pristupilo se njegovom organizovanom prikupljanju i sklanjanju na sigurna mjesta. — Prim. red.

vancsti i straha bilo je veoma teško obuzdati stihiju koja je sve više obuhvatala mase. Javljale su se razne ideje: od otpora ustašama i okupatoru do oslanjanja na Talijane i borbe protiv muslimana u cjelini. Toj liniji oslonca na Talijane već tada (u junu mjesecu) bili su skloni neki oficiri bivše jugoslovenske vojske, koji su iz tih krajeva i koji 3u pokušavali da se nametnu za vođe.

Otpor koji su pružih sela Dulići, Lipnik i dr. zaustavio je bar za jedan period ustaške akcije čišćenja graničnog pojasa. To je, s jedne strane, pokazalo ustašama da se bez većih snaga i žrtava ne mogu ostvarivati njihovi planovi, a s druge strane, ohrabrilo je ostala sela i potstaklo ih na otpor. Za kratko vrijeme likvidirane su neke ustaške žandarmeriske stanice — Vrba, Jasenik, Dobrelji i dr. Sve se to odigravalo **u** toku mjeseca juna da bi 28 juna bio napadnut i zauzet Avtovac. U napadu na Avtovac učestvovali su i seljaci iz nekih pivskih sela. Razumljivo je da u tadašnjim uslovima napad na Avtovac nije mogao biti dobro organizovan, a malobrojni komunisti nisu mogli spriječiti čak ni pljačku« i'osvetu nad nedužnim muslimanskim stanovništvom.

Život po zbjegovima, uz manje ili veće sukobe sa ustašama i domobranima, potrajao je sve do septembra mjeseca 1941. Talijani su, uvidjevši da NDH ne može upravljati pobunjenom Hercegovinom, povratili trupe u garnizone koje su ustupili ustašama i izdali proglas stanovništvu da se vrati kućama, garantujući mu miran život. Na taj poziv Talijana većina seljaka iz sela Gatačkog sreza vratila se kućama, ukoliko nisu bile popaljene. Nastao je predah i prilika za organizovani rad. U međuvremenu, partiska organizacija je nešto ojačala, čvršće se povezala sa Okružnim komitetom za istočnu Hercegovinu i imala je jasniju orijentaciju. Trebalo je ulagati dosta truda i pronalaziti najpogodnije načine prilaženja tome borbenom a zbunjenom svijetu. Bez obzira što je u svijesti i posljednjeg seljaka bila jako usađena mržnja protiv okupatora koji mu je oduzeo slobodu i preko ustaša ugrozio goli život, nije lakorrihvatana linija Partije — borba protiv okupatora kao glavnog neprijatelja. Prihvatiti tu liniju pod uslovima jakih talijanskih snaga u gradovima, sve dubljeg prodiranja Nijemaca na teritoriju Sovjetskog Saveza i prijetnji odmazdama za svaku neposlušnost okupatoru bilo je za mnoge seljake teško. Kolebliivi su se teško odupirali »teoriji« da nema smisla izazivati okupatora koji miruje u gradovima, već čekati pogodniji momenat i slično.

I kao što je Partija u ovim krajevima bila mlada, tako je i na nekolicinu mlađih ljudi komunista pao odgovoran zadatak da od zbunjenih i zavađenih gorštaka napravi svjesne borce. Vjerujem da su samo mladalački zanos revolucionara i vjera u pravednost borbe mogli izdržati sve napore i pobjeđivati udruženu stihiju, kolebljivost i prijetnju okupatorske sile. U sjećanju su mi mnogobrojne konferencije po selima od Stepena do Izgori i u Površi na kojima su udarani prvi organizovani temelji partizanskom pokretu. Normalna je bila naša orijentacija u prvom

redu na omladinu. Kod njih je lakše bilo dočarati život u oslobođenoj zemlji, ubijediti ih da je bratstvo naših naroda uslov opstanka, da su ustaška i druga izdajstva djela okupatora. I tako su prve partizanske desetine i vodovi po selima bili pretežno sastavljeni od omladine. No, bilo bi nepravedno ne zabilježiti i brojne slučajeve gdje su nama mladim i bez dovoljno životnog iskustva baš stariji ljudi, čiji je ugled kod seljaka bio veliki, pružili dragocjenu pomoć. Njihovo opredjeljenje za partizane uticalo je na mnoge koji su kasnije postali dobri borci, a koji bi se bez toga uticaja mogli naći i u suprotnom taboru. Jedan od tih je Košta Bjelogrlić iz Lipnika čiji nam je ugled znatno pomogao da se na domaku talijanskog garnizona Avtovca stvori jedno od prvih solidnijih uporišta. Bezrezervno prihvatanje borbe i nesebično zalaganje dobrovoljaca iz Prvog svjetskog rata, kojih je u ovom kraju bilo ne tako malo, bili su nam dragocjena pomoć. Odvažni i ugledni Marko Subotić iz Vrbe i jedan od rijetko obrazovanih i plemenitih seljaka Boško Mastilović iz Izgori, kao i Vule Skoko iz Jugovića i mnogi drugi, bili su neprocjenjiva pomoć Partiji. Imati takve ugledne ljude uza se značilo je razbijati kod seljaka jako rasprostranjenu neprijateljsku propagandu da su komunistički agitatori žutokljunci i avanturisti.

Za relativno kratko vrijeme u svim selima nastanjenim srpskim življem stvorili smo organizovana uporišta. Pored vojnih jedinica formirani su i narodnooslobodilački odbori, organizacija žena i omladine. Opredjeljivali su se ne samo pojedinci nego i čitave porodice. Gledano iz sadašnje perspektive to je ustvari bio pravi referendum naroda. Bilo je veoma važno za dalji razvoj Narodnooslobodilačkog rata u ovom kraju što su porodice koje su u jesen 1941 stale na stranu partizana ostale dosljedne i u svim teškoćama. Nikakvi okupatorski i ustaško-četnički progoni, pa čak ni zvjerstva kao što je spaljivanje čitavih porodica (Peta ofanziva) nisu mogli pokolebati taj narod i slomiti u njemu vjeru u pobjedu. Iz tih porodica regrutovani su borci u hercegovačke partizanske jedinice čija hrabrost i odanost Revoluciji služi na ponos čitavom narodu toga kraja. Samo, kad se to ima u vidu, može se pravilno ocjenjivati značaj onog organizaciono-političkog rada koji je uložila mlada partiska organizacija u drugoj polovini 1941 godine na terenu Gatačkog sreza. Bila je to u pravom smislu riječi borba za svakog čovjeka. No, nisu samo neorganizovanost, stihija i strah od okupatora bili prepreke koje je trebalo savladavati. Istovremeno, sa nama po selima su se počeli pojavljivati propagandisti Draže Mihailovića: Milorad Popović, poručnik bivše jugoslovenske vojske, Vidak Kovačević, Radojica Rončević i drugi. Njihova glavna parola bila je borba protiv muslimana i osveta za zločine koje su ustaše počinile nad srpskim stanovništvom, a prva akcija na tom planu — napad na Borač. Akcija za likvidiranje Borča kao ustaškog uporišta bila je veoma popularna, jer je Borač zaista pretstavljao stalnu prijetnju naročito selima Površi i mnogi pošteni seljaci nisu mogli odoljeti toj prevari. Uočena je sva opasnost četničke akcije koja je prijetila d»

nam oslabi najjače oružje — jedinstvo naroda, pa smo njihovom demaskiranju posvetili svu mogućnu pažnju. U prvim danima, dok četničko izdajstvo nije postalo očigledno, imali smo i zajedničkih konferencija. Na konferenciji u Vrbi krajem mjeseca oktobra Milorad Popović je iznio pismeno formulisane zadatke njihove »vojske«. Po njemu, trebalo se organizovati po uzoru bivše jugoslovenske vojske, a prvi zadatak, bio je čišćenje muslimana u cjelini, pa onda sa sigurnom pozadinom — kada dođe vrijeme — udariti na okupatora. Ne mogu zaboraviti plamene riječi Luke Nenezića na toj istoj konferenciji, kojima je razotkrivao obmanu bivšeg gardiskog oficira Popovića i objašnjavao okupljenim seljacima zadatke partizanskog pokreta. Njegova obrazovanost, govorničke sposobnosti i smisao da uspostavi kontakt sa ljudima nisu samo ovog puta došli do izražaja. Svi mi, koji smo sa njime radili, pamtićemo ga kao druga i čovjeka od koga smo u svakoj prilici mogli nešto naučiti, a prije svega da u čovjeku gledamo čovjeka. Zajednička konferencija održana u Gornjim Bodežištima prvih dana novembra 1941 protekla je u našoj punoj nadmoćnosti. Ovo selo je od početka bilo jedno od naših jačih uporišta pa je tom prilikom dalo punu podršku našim pretstavnicima. Četnički pretstavnici Milorad Popović i samozvani vojvoda Milan Zirojević sa pozivima na čuvanje srpstva, za organizaciju osvete, sa obećanjima pomoći iz južne Hercegovine i Crne Gore, nisu uopšte mogli doći do izražaja. To je vjerovatno bila jedna od posljednjih zajedničkih konferencija sa četnicima na kojima smo i mi i oni tražili da organizujemo narod, ali sa različitim ciljevima. Bržoj diferencijaciji i demaskiranju četničke akcije svakako su doprinijeh i oficiri Draže Mihailovića koji su iz Bosne sve češće prelazili u Hercegovinu sa jasnom direktivom za saradnju sa okupatorom protiv Narodnooslobodilačke vojske.

Formiranje prvog partizanskog bataljona na teritoriji sreza, na Ulinju 2 novembra 1941 godine, besumnje je veoma značajan datum u razvoju Narodnooslobodilačke borbe naroda ovoga kraja. To je bio prvi veći skup pretstavnika partizanskih jedinica iz svih sela u kojima su one postojale. Kao što su delegati birani neposredno, tako je i sam štab bataljona izabrao neposredno okupljeni narod. Da bi tome činu dali što svečaniji izgled i da bi što ubjedljivije manifestovali našu čvrstu vezu sa susjednim selima i partizanima Crne Gore, formiranju bataljona prisustvovala je jedna grupa boraca i rukovodilaca iz Pive. Formiranje štaba ne samo što je povezivalo jedinice i omogućavalo uspješnije komandovanje, već je ulivalo narodu više vjere u uspjeh i ohrabrivalo priticanje novih boraca. Iako još uvijek orijentisane na svoje selo, partizanske jedinice su sve brže dobijale vojnički izgled. One su još za izvjestan period ostale u centru političkog rada na selu.

Mirko MASTILOVIC

RAD PARTISKE ORGANIZACIJE U ČAPLJINSKOM KRAJU

ula 1940 godine **formirao je** Miro Popara partisku ćeliju u Čapljini čiji su prvi članovi bili Milenko Sotra, Slobodan Sakota, Maksim Ijačić i Bogdan Simić. Do aprila 1941 godine formirane su još dvije ćelije, a u junu organizacija **je** imala 14 članova. U Čapljini su djelovale dvije ćelije — u jednoj su bili Bogdan Simić, Mirko Elezović i Lazar Lojpur, a u drugoj Rodo Andrić, Miloš Pudar i Ivan Sušac, dok su u trećoj bili drugovi iz sela Tasovčići, Bivolje Brdo i Prebilovci: Maksim Ijačić, Ilija Lojpur, Vaso Spahić, Meho Krpo, Salko Mrgan, Gojko Nadaždin, Mitar i Branko Bekan. Organizacija SKOJ-1 brojala je 25 članova koji su bili podijeljeni po aktivima: u Čapljini dva, a u selima Tasovčići, Bivolje Brdo i Višići — Celjevo po jedan. Čitavom ovom organizacijom rukovodili su Slobodan **Sakota** i Maksim Ijačić koji su bili vezani za Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu i to prvo preko Mira Popare, a kasnije preko Karla Batka.

Pred rat je uticaj komunista u Čapljini i okolini naglo porastao. Tako je, naprimjer, na opštinskim izborima avgusta 1940 godine partiska organizacija uspjela da istakne listu radnika i seljaka čiji je nosib.c bio Nikola Rebac iz Trebižata, a zamjenik Gojko Spahić[1] iz Tasovčića. Za postavljanje liste bilo je potrebno 200 predlagača i 40 kandidata i zamjenika. U Tasovčićima, selu poznatom po naprednim tradicijama koje datiraju još od prije Prvog svjetskog rata, većina birača glasala je za tu listu.

*

Krvavo je bilo čapljinsko ljeto 1941 godine. Definitivno se razotkrila sva trulost političkih i društveno-ekonomskih prilika monarhističke Jugoslavije koja se taložila godinama u toj nacionano šarolikoj prcvinciskoj sredini, bez ikakve industrije, u kojoj su glavnu riječ-

[1] **Ubijen od ustaša jula 1941 godine.**

vodili eksponenti nacionalističkih građanskih partija i kler. Od 24 juna do prvih dana avgusta trajali su pokolji Srba. Prva ubistva izvršena su u ostacima rimske tvrđave Mogorjelo, a leševi su bačeni u Neretvu. Iz sela Klepci ubijeno je 234, Tasovčića 116, a iz Prebilovaca 637 osoba. Samo iz nekoliko porodica Brstina ustaše su ubile 20 osoba. U Prebilovcima je potpuno istrijebljeno 36 porodica, a spasio se, pored 149 muškaraca, samo osmoro djece i tri žene koji su se krili po pećinama i u trsci Hutova Blata. Računa se da je ukupno ubijeno i bačeno u Neretvu i jame u Mogorjelu, Opuzenu, Dračevu, Prebilovcima, Bivoljem Brdu i Surmancima do 1.500 osoba, većinom žena, djece i staraca.

Oslanjajući se na okupatorske snage, u Čapljini se nešto ranije fcrmirala ustaška politička i vojna organizacija. Mnogi istaknuti mačekovci poslušali su šefa svoje stranke koji je već 10 aprila pozvao svoje pristalice na lojalnost ustaškim vlastima, priključili se ustašama, postali ustaški funkcioneri i organizatori ili direktni učesnici u pokoljima, stavili svoju organizaciju — sve ono što se dalo upregnuti — u službu nove vlasti; oni su ustvari formirali tu vlast u zajednici sa nekolicinom predratnih frankovaca. Karakteristično je da su opunomoćenici Glavnog ustaškog stana bili najbogatiji ljudi: dr Pavao Canki, advokat i posjednik, Pero Jukić, trgovac i kućevlasnik u Zagrebu, Sarajevu i Čapljini, a do 1931 godine policiski agent u Sarajevu, zatim trgovci Janko i Dane Vego, župnik Ilija Tomas i drugi. Dekretom Andrije Artukovića za logornika je bio postavljen Franjo Vego, koji je uz pomoć svojih pobočnika Ahmeta Kapetanovića, Andrije Buljana, Emila Storelija, Ešrefa Zuhrića i drugih sprovodio masovna ubistva.

Ustaše su ubile osam članova KPJ: Maksima Ijačića, Bogdana Simića, Mirka Elezovića, Vasu Spahića, Lazara i Iliju Lojpura, Mitra i Branka Bekana i više skojevaca. Nekoliko drugova je moralo napustiti Čapljinu; komunisti iz Bivoljeg Brda povezali su se s mostarskom organizacijom, a u Čapljini su ostali Ivan Sušac i Pero Jelčić koji je nešto ranije došao iz Metkovića, ali i oni bez veza.

U toku avgusta je uspostavljen kontinuitet partiskog rada[2], a do kraja 1941 godine organizacija je imala 20 članova — u Čapljini: Pero Jelčić, Ivan Sušac[3], Adem Kapetanović, Mustafa Latić, Ibro Metiljević, Mehmedalija Šišić[4], Enver Skrbo; u Tasovčićima: Branko Ijačić, Milan Bekan,[5] Stojan Bošković i Slavko Ijačić; u Prebilovcima": Ilija Čuk,

[2] U čapljinu je upućen Džemil šarac na partiski rad.
[3] Ubijen od četnika juna 1942 godine.
[4] Umro 1942 godine.
[5] Poginuo maja 1942 godine u borbi s Talijanima kod Prebilovaca.
[8] Formiranju te ćelije kao i Prebilovačke partizanske čete mnogo je doprinio Stanko Burić koji je neko vrijeme djelovao u Prebilovcima. Poginuo marta 1943 godine u Vrelima na Kosmetu kao član OK KPJ. Proglašen za narodnog heroja.

Veljko Bulut, Manojlo Bulut[7] i Gojko Nadaždin"; u Bivoljem Brdu': Meho Krpo[10], Salko Mrgan, Harno Kebo[11], Omer Mrgan i Meho Ciber". U nekoliko sela djelovali su partiski aktivi: u Trebižatu, naprimjer. od četiri člana kojim je rukovodio Mato Jović, a u Počitelju od pet članova pod rukovodstvom Karla Vuletića[1]". U septembru je formiran Sreski komitet[11] koji je bio vezan za Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu[15]. Veze sa OK su redovno funkcionisale — pored čestih ličnih kontakta članova komiteta, pismene veze i prenos partiskog materijala su obezbjeđivali željezničari, daći i drugi — među njima i čapljinski kadija. Preko čapljinske organizacije išle su često partiske veze Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu sa Kotarskim komitetom Metković i Dalmacijom uopšte. Stalni kurir Sreskog komiteta bio je skojevac Salko Škrbo[10].

Poslije odlaska Salka Mrgana i šestorice dubravskih aktivista u naše jedinice, rad u tom kraju bio je privremeno popustio. Međutim, u jesen i zimu 1942 godine pokret je opet bio u usponu[17]. Krajem godine u dubravskim selima bilo je nekoliko seoskih partiskih aktiva, djelovalo više aktiva SKOJ-a, a početkom 1943 godine formirani su ponovo partiska ćelija i Opštinski komitet SKOJ-a.

' Nekoliko porodica Buluta bile su siguran oslonac našeg pokreta i dale više aktivista i hrabrih boraca: Stevo, Milko, Mladen, Dušan, Simo, Arsen, Todor i Rade poginuli su kao borci Narodnooslobodilačke vojske.

[8] Isključen iz Partije radi kolebljivosti.

° Ta ćelija bila je do početka septembra vezana za Sreski komitet KPJ za Mostar.

[10] Poginuo juna 1943 godine na Sutjesci kao politički komesar čete; u NOR-u su poginula dva njegova brata i sestra Ajša koja je bila prva partizanka iz dubravskih sela.

[11] Poginuo marta 1945 kod Kreševa kao politički komesar bataljona Četrnaeste hercegovačke brigade. Harno je prvi postao član KPJ u svojoj borbenoj i brojnoj porodici, njegov otac Hasan prošao je put od seoskog hodže do revolucionara, braća Musair i Munib su nosioci »Spomenice 1941«, a mlada braća i sestre su postali članovi SKOJ-a i KPJ u toku rata.

[12] Ubijen od ustaša 1943 godine.

[18] Poginuo 1945 godine kao delegat voda u Trinaestoj hercegovačkoj brigadi.

Meho Krpo, Branko Ijačić i sekretar Džemil Šarac; nešto kasnije kooptiran je Pero Jelčić.

[15] Sekretar Harno Grebo, članovi: sekretar MK Mostar (Džemal Bijedić), sekretar SK Mostar (Franc Novak) i sekretar SK čapljina.

[16] Uhapšen od Talijana marta 1942 godine: talijanski istražni organi vodili su ga na most na Neretvi, prislanjali revolver na sljepoočnicu i tražili da prizna od koga je dobio paket s lecima i pismo. Sedamnaestogodišnji skojevac je izdržao torturu i kasnije prebačen u koncentracioni logor u Italiiu odakle je, po padu Italije, pobjegao i priključio se našim snaeama u Sloveniji. Pored niega iz talijanskih logora pobjegli su i prikliučili se našim snagama još dvanaestorica članova SKOJ-a i naprednih omladinaca — dvoiica su poginula 1943 godine: Mujica šehović i Hilmo Fažlagić, prvi kao politički komesar čete, a drugi kao delegat voda.

" Tome je doprinio dolazak Esada šabanca na partiski rad.

U zimu 1942/43 godine partiska organizacija u Čapljini i okolini' **bila je** vezana za OK KPJ za srednju Hercegovinu".

Svaka partiska ćelija imala je jednog do dva člana koji su rukovodili radom jednog ili više aktiva SKOJ-a. Tako je, naprimjer, za teliiu u Bivoljem Brdu čija se djelatnost širila na gotovo sva sela D"-brave bio vezan, pored aktiva u tom selu, i izvjestan broj skojevaca po drugim selima. U jesen i zimu 1941 godine djelovali su skojevski aktivi u Čapljini — dva, a u Tasovčićima, Trebižatu i Višićima — po jedan. Snažan uticaj na omladinu vršili su oni napredni omladinci i skojevci koji su polazili gimnaziju u Mostaru, gdje je naš pokret bio vrlo jak. Skojevska organizacija u Čapljini raspolagala je i desta bogatom bibliotekom u kojoj su bili »Mati« Maksima Gorkog, niz »Nolitovih« izdanja, »Porijeklo porodice privatnog vlasništva i države« i druga djela. Među najaktivnijim omladincima bili su braća Kebe, Harno Morić. Camil Beća, Ismet Setka, Sefik Metiljević, Kemal Fejzić", Stojan Pudar, Seida Kavara, Mustafa Fazlagić i drugi.

Partiska organizacija je djelovala u situaciji u kojoj se politička igra talijanskog okupatora sastojala, između ostalog, u tome da izgradi čvrste pozicije i to: među Hrvatima i muslimanima oslanjanjem na ustaške elemente, među Srbima oslanjanjem na četničke elemente, a 1942 godine dopuštanjem i forsiranjem formiranja tzv. muslimanske milicije. Naša organizacija je zbog to?a, pored konstantnog objašnjavanja opštih cilieva Narodnooslobodilačkog rata i razgolićavania anacionalnih lokalnih buržoaskih i klerikalnih elemenata — vođa ustaškog i četničkog pokreta i, naravno, tih pokreta u cjelini — morala ukazivati i na specifične probleme koji su bili rezultat taktike okupatora, posebne prema Srbima, posebne prema Hrvatima, a različite opet prema muslimanima, kao i na druge specifičnosti u zadacima komunista, a u vezi s tim i drugim pojavama i shvatanjima koja su Talijani i kvislinzi nametali stanovništvu: talijanska propaganda se upinjala da pretstavi okupaciju i taliianske trupe kao »oslobodioce Hrvata«, »zaštitnike Srba od ustaša«, »zaštitnike muslimana od četnika«, a ustaška propaganda NDH kao »državu Hrvata« itd.

Pod pokroviteljstvom Talijana i uz njihovu pomoć vođe ustaša i četnika raspaljivale su vjersku i nacionalnu mržnju, najniže strasti, nezasitu gramzivost i žeđ za pljačkom tuđih kuća, vinograda, stoke i teško ušteđenog novca. Oni koji su za vrijeme stare Jugoslavije stvarali i produbljivali jaz između jugoslavenskih naroda, nastojali su sada dc svoju zločinačku politiku dovedu do kraja: pozivah su na potpuno međusobno istrebljenje naroda i naprednih ljudi — boraca za novu

" Sekretar Esad šabanac, članovi: Vukašin Mijanović, Gojko Mihić, Dušan Grk, Vojo Čolović i Džemil šarac.

[10] Poginuo juna 1943 na Sutjesci kao borac Desete hercegovačke brigade.

-Jugoslaviju, bez obzira na nacionalnost. U čapljinskom kraju je ta -politika dovela do pokolja koji po broju žrtava i počinjenim svire-postima spadaju među najveće i najteže do kojih je došlo u Bosni -i Hercegovini. I Jukićeve ustaše i Sotrini četnici nastojali su da uvuku u bratoubilačko klanje što više "-svojih«, znajući dobro da ko jedanput uprlja ruke krvlju tuđe žene i djeteta i što više to čini postaje obično •dosljedniji koljač i sigurniji oslonac Veginoj ili Boškovićevoj[20] družini.

Naša organizacija je nastojala da svu mržnju onih koji su izbjegli pokolje kanališe na put istinskog zadovoljenja pravde, uzdigne na nivo svjesne akcije sa dalekosežnim, revolucionarnim ciljevima koji su se jedino mogli postići u odlučnoj borbi svih pozitivnih i patriotskih snaga protiv okupatora i svih kvislinga.

Pored neprekidnog usmenog političkog djelovanja članova KPJ, SKOJ-a i naših simpatizera, organizacija je redovno rasturala propagandne materijale koje je upućivao Okružni komitet. To su bili leci, bilteni i drugi materijali Operativnog štaba, Oblasnog i Okružnog komiteta, radiovijesti i dr. Tako su, naprimjer, u ljeto i jesen 1941 godine radiovijesti iz Čapljine, pisane najčešće rukom, upućivane svakodnevno u Tasovčiće. Pojedini materijali, međutim, rasturani su u više stotina primjeraka koje je čitalo i do 2.000 ljudi.

Kada je 1941 godine zavladao ustaški teror, a strah od ustaškog noža i jame sprečavao mnoge da se odupru, komunisti su ustali u odbranu nevinih žrtava, objašnjavali politiku i ciljeve Narodnooslobo-•dilačkog pokreta i KPJ, neumorno isticali potrebu bratstva Hrvata, Srba i muslimana, organizovali oružanu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Komunisti su okupljali sve one koji su shvatili ili počeli da shvataju suštinu situacije i izlaz iz nje, pojedince koji su ponegdje i sami prkosno počeli da se odupiru ili protestuju bez obzira na cijenu koju će oni i njihove porodice morati da plate. Komunisti su posebno nastojali da ubrzaju i prodube proces diferencijacije među bivšim pristalicama Hrvatske seljačke stranke koji je otpočeo intenzivnije da se razvija već poslije prvih ustaških pokolja[21]. Bilo je važno pokrenuti i one koji su doduše osuđivah okupatora i ustaše, zgražavali se nad onim što čine, ali nisu vjerovah da je mogućan uspješan ishod naše borbe — bilo je ljudi zaista ošamućenih pa i demoralisanih uspjesima sila Osovine na svim frontovima, zločinima ustaša ili bolom za stradalim članovima vlastite porodice. Kada se, naprimjer, avgusta 1941, na konferenciji u Prebilovcima koji su nešto ranije doživjeli tragediju, govorilo o ciljevima našeg pokreta, bilo je pojedinaca, satrvenih bolom i umorom od neprekidne ustaške hajke, koji su reagovali gotovo bez-

[20] Poručnik bivše jugoslavenske vojske, četnički komandant.
[11] Taj proces se najbrže razvijao u Trebižatu gdje ustaše nisu uspjele da stvore svoje uporište.

volano na P0Zlve na °tpor i borbu — nisu tada smatrali borbu realnom niti' su za nju imali snage.

Trebalo je u tom privredno nerazvijenom i kulturno zaostalom raju koji su godinama trovali velikosrpski, velikohrvatski i muslimanski politički reakcionari, tada još i potčinjeni talijanskoj okupacionoj iiili, probijati puteve novoj Jugoslaviji.

Još 1941 godine uspostavljen je kontakt sa pojedinim uglednim ljudima koji su bili spremni da saraduju sa komunistima na platformi borbe protiv okupatora i njegovih pomagača. Među njima su bili: Nikola hebac, Avdo barac, Jozo Jelčić, dr. ***retar*** Redžić, dr. Asim Opijač/" Simun Praljak, Sućrija Hadžiomerović, Huso Begić i drugi. Oni su doprinosili propagiranju ideja i ciljeva Narodnooslobodilačkog pokreta, prikupljanju sredstava za Narodnooslobodilački fond, organizovali proteste kod talijanskih vlasti prihkom hapšenja naših drugova, često prenosili partiski materijal, sklanjali iiegalce, ustupah stanove za sastanke itd. Ti su drugovi u proljeće 1942 godine spriječili da se muslimanska čitaonica u Čapljini pretvori u ustaško uporište.

Veliki broj drugova"[3] učestvovao je u prikupljanju materijalnih sredstava za pokret. Mada nije moguće potpuno rekonstruisati kohke su bile ukupne količine sakupljenih priloga, činjenica je da je prikupljano takoreći sve što je moglo da koristi našim borcima u jedinicama i organizacijama na okupiranom dijelu teritorije. Sakupljao se novac, platno, odjeća i obuća, kancelariski i sanitetski materijal itd. Prilozi su ooično upućivani u Mostar. Prikupljanje oružja bio je poseban problem koji je morao biti rješavan brzo i na različite načine: malo oružja ostalo je sačuvano poslije sloma stare Jugoslavije,"" ostalo je kupovano za novac, stoku i žito, nešto je dobijeno od naših organizacija u Dalmaciji i simpatizera iz redova domobranstva, dok je kasnije, kada su otpočele borbe, oružje plijenjeno od Talijana i ustaša.

•

U periodu 1941 — 42 godine među prvima su otišli u naše jedinice: Slobodan Sakota, Rodo Andrić, Miloš Pudar," Meho Krpo, Omer Mrgan, Ivan Sušac, Pero Jelčić, Salko Mrgan, Pero Božić,[2]" Sukrija Sehović, Ljubo Jelčić, Jovo Pudar, Alija Ulaković,[2]' Asim Buć/[8] Veselin

[22] Ubijen od ustaša 1944 godine.
[23] Ziza Kudra, Mehmedalija šišić, Karlo Vuletić i drugi.
[24] U selima Prebilovci i Tasovčići.
" Poginuo 1945 godine kao politički komesar bataljona u Dvadesetprvoj srpskoj diviziji.
[21] Poginuo maja 1942 godine kod Nevesinja kao borac Konjičkog bataljona.
[27] Poginuo maja 1942 godine kod s. Zimlja.
Poginuo maja 1942 godine kod s. Zimlja.

Bećević," Braća Kebe, Sahin Cerimagić," Risto Karadeglija," Meho, Hasanagić, Mirko Praljak, Mirko Andrić i drugi.

Oktobra 1941 godine formirana je partizanska četa u Prebilovcima u kojoj su, pored Prebilovčana, bili i borci iz Tasovčića i još nekih sela." Ceta se aktivirala krajem aprila 1942 godine kada su snage Južnohercegovačkog partizanskog odreda iz rejona Ljubinja i Stoca razvijale dejstva lijevom obalom Bregave ka Neretvi. U toku maja četa je vodila nekoliko uspješnih borbi. Prvog maja prekinula je komunikaciju Čapljina — Metković i protjerala ustaše iz sela Klepci, Loznica i Gnjilišta. Trećeg maja odbila je talijanske snage koje su napadale sa pravca Metkovića. Šesnaestog maja talijanske snage u jačini od oko 1.500 ljudi, uz podršku artiljerije i 10 tenkova, obnovile su napad na položaje Prebilovačke čete i dijelova Stolačkog udarnog bataljona. Naši borci su pustili neprijatelja da priđe na 100 — 150 metara, a onda su otvorili vatru. U toku borbe Manojlo Bulut i Danilo Soldatić[88] sa grupom boraca obišli su talijansko lijevo krilo. Taj manevar je izazvao paniku kod Talijana koji su počeli da otstupaju u neredu ka mostu na Bregavi. Bježeći preko brisanog prostora Talijani su pretrpjeli teške gubitke. Nešto kasnije druga grupa boraca zaposjela je most i tako presjekla otstupnicu preostalim talijanskim snagama u jačini od oko 300 ljudi od kojih je samo oko 70 uspjelo da pređe rijeku. Ovaj udarac je po snazi i rezultatima svakako jedan od najžešćih koje je ustanička Hercegovina zadala okupatoru."

Poslije ovih poraza talijanske snage napale su ponovo 25 maja naše dijelove kod Prebilovaca. Međuitim,i tada su pretrpjele osjetne gubitke: oko 160 voinika i oficira izbačeno je iz stroja, a oko 50, većinom pripadnika fašističkih formacija »crne košulje«, zarobljeno. Pored veće količine drugog oružja, zaplijenjeno je i 8 minobacača. Zadnjih dana maja naše snage preduzele su otstupanje ka Ljubinju.

U periodu jun 1942 — mart 1943 naš pokret je djelovao u izuzetno teškim uslovima koji su tada bili karakteristični za čitavu Hercegovinu. U tim uslovima činjeni su napori na obnavljanju i oživljavanju •ružanih akcija na terenu srednje i južne Hercegovine. Zimi 1942/43

[2]* Poginuo juna 1943 godine na Sutjesci kao borac Prve proleterske brigade.

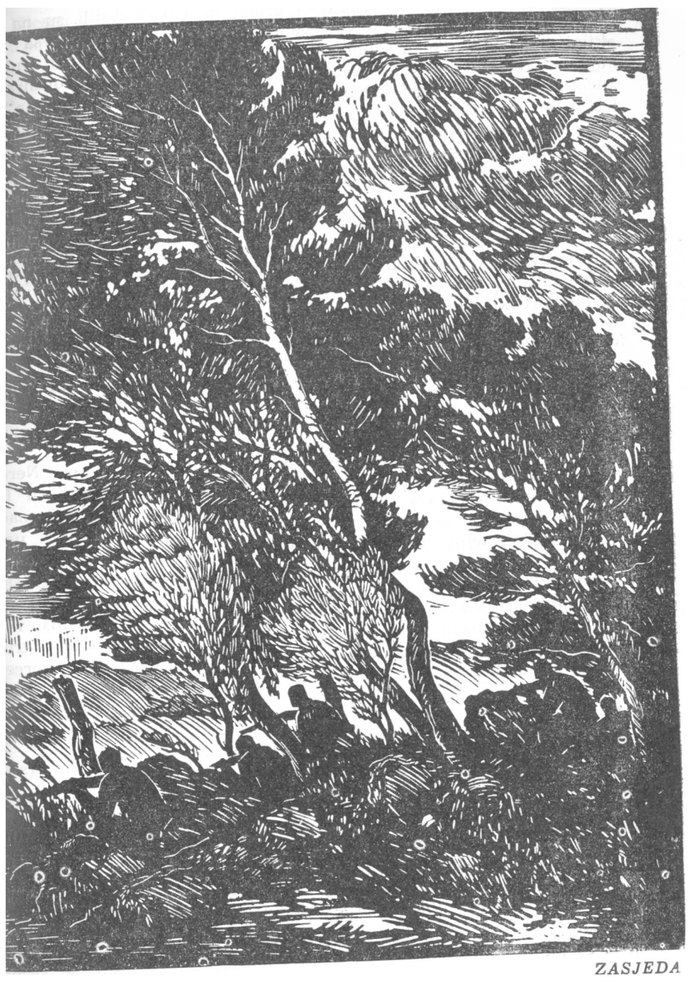
[80] Poginuo juna 1943 godine na Sutjesci kao borac Desete hercegovačke brigade.

" Poginuo 1943 godine kod Trebinja kao politički komesar čete Desete hercegovačke brigade.

•[2] Komandir Ilija Ćuk, zamjenik komandira Manojlo Bulut, politički komesar Veljko Bulut, zamjenik političkog komesara Branko Ijačić.

[38] Komandir čete Stolačkos: bata1iona.

" U izvještaju Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu i južn»-Dalmaciju od 22 maja 1942 godine Vrhovnom štabu ističe se »...da ova akcija po neprijateljskim gubicima i po junačkom držanju naših boraca spada među najvažnije akcije koje su se izvele na teritoriji Hercegovine«.

ZASJEDA

godine Mladen Knežević-Traktor i grupa drugova[5] radili su na stva-**ranju** bataljona »Iskra«.®[6] Na sastancima i savjetovanjima sa našim aktivistima, održanim u selima Zitomislići, Prebilovci, Hairlići, Dubrave, Poplati, Vlahovići i dr., jedno od prvih pitanja bilo je formiranje i djelatnost »Iskre«. Savjetovanjima u Zitomislićima[37] i Hairlićima[38] prisustvovali su i drugovi iz nevesinjskog kraja. Većina boraca bila je sa terena Ljubinja, Stoca i Čapljine, a njihovo okupljanje i pripreme za prve akcije vršene su u našim uporištima oko Hairlića i Košćele. »Iskra« je, poslije junskih događaja, bila prva partizanska jedinica koja se pojavila u tom dijelu Hercegovine i svojim prisustvom i djelovanjem označila stvaran korak u razvoju našeg pokreta. Međutim, krajem januara 1943 u Hercegovinu su došli Čile Kovačević i Dušan Grk sa direktivama CK i Vrhovnog štaba. Tada je odlučeno da Dušan Brstina krene s »Iskrom« u sastav naših snaga u Bosnu, a da na terenu ostanu partiski radnici i izvjestan broj drugova iz »Iskre« koji će produžiti da rade na mobilizaciji novih boraca i drugim zadacima. Početkom februara oko 30 naših drugova su, izvršivši diverziju na pruzi Gabela — Dubrovnik (prekinuta je pruga i izbačen jedan voz iz šina), prešli kod s. Krvavca Neretvu, a onda preko Podgore, Imotskog i Drežnice stigli u Ostrožac gdje su raspoređeni u jedinice Desete hercegovačke brigade.

Prelaskom jedinica Glavne operativne grupe preko Neretve marta 1943, u uslovima katastrofe četnika Draže Mihailovića u Hercegovini i teških poraza talijanskih i drugih neprijateljskih formacija, došlo je do novog poleta našeg pokreta, stvoreni su povoljniji uslovi za širu mobilizaciju omladinaca i drugih za jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Marta i u prvoj polovini aprila te godine iz Čapljine i dubravskih sela otišlo je u naše jedinice blizu 50 omladinaca i omladinki od kojih znatan broj skojevaca. Manja, čapljinska grupa, izašla je preko trebižatskog kanala na Biokovo, a veća, dubravska grupa, preko sela Rotimlje i Rabine u Nevesinje u sastav Desete hercegovačke brigade.[30]

*

[J,] Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu i Dušan Brstina, Gojko Mihić i Džemil šarac koji su sačinjavali štab bataljona.

[30] U bataljonu su bili: Salko Bašić, Jovo Bodiroga, Mustafa Brkić, Milutin Brstina, šukrija Čekro, Novica, Milan, Lazo i Vlado Domazet, Gojko Đurić, Salko Hodžić, Petar Ilić, Doka Malešević, Halil Mehmedbašić, Mirko Mihić, Meho Rahimić, Ratko Remetić, Žarko Savić, Avdo Tuce, Esad Taslidža, Mujo Tucaković, Aleksa Vukoje, Ahmet Vujičić i drugi.

[31] U kući Veijka Mićevića, »starog boljševika«, koji je sa članovima porodice predano radio za stvar KPJ i NOP-a.

[36] Brojna porodica Rame Hairlića bila je siguran oslonac našeg pokreta i dala više aktivista.

[39] Juna 1943 godine formiran je na Košćelama odred od oko 50 boraca iz sela Prebilovci. Tasovčići, Poplati i dubravskih sela koji se kasnije

Ujesen 1941 godine uz punu podršku Talijana vratio se u Cap-**l'inu** trgovac Nikola Šotra i kao četnički emisar povezao se sa Vidojem garićem, bivšim žandarmom Trifkovićem i još nekim, nastojeći da uman ji naš uticaj u Prebilovcima i Tasovčićima i razbije partizansku četu Sve do junskih događaja 1942 godine ta rovarenja nisu imala ozbiljnijih rezultata. Ali po povratku Prebilovčana i Tasovčana iz **s. Bančića,** dokle **su se** povlačili zajedno **sa ženama** i djecom poslije uspješnih majskih borbi sa Talijanima, uslovi za četničko djelovanje postali su povoljniji. Četničko rukovodstvo imenovao je »vojvoda« Dobrosav Jevđević s kojim su Vidoje Sarić i drugi održavali veze preko **Nikole** Sotre ili direktno — Talijani su ih prévozili do Mostara. U jesen **je** za četničkog komandanta **doveden** Blagota Bošković koji je u svojim spiskovima vodio kao četnike sve odrasle muškarce. Saradnja- četnika i Talijana bila je sasvim otvorena: četnički rukovodioci dolazili su **i** u sela zajedno s talijanskim oficirima.[40] Četnici su 1942 godine izvršili pokolj **oko** 100 osoba, većinom žena i djece u Dubravama **i** više od 40 osoba u **selima** Višići i Svitava. U periodu 1942—1943 godine četnički elementi **su** ubili članove KPJ: Ivana Sučca iz Trebižata, Ivana Leku iz Sjekesa,. Hasana Komada iz Višića i druge; ukupno su ubili ili predah Talijanima **oko** 20 partizana i pristalica NOP**-a.**

Komunisti u Prebilovcima i Tasovčićima vodili su u tom peri-**odu** tešku borbu s četničkim elementima. Oni su, pored neprekidnog **političkog** rada i borbe za svakog čovjeka, pokušah da likvidiraju

poručnika Boškovića.[41] U tim selima imali su ilegalni partiski radnici **uvijek** siguran oslonac.[42] Februara 1943 godine Draža Mihailović i Talijani su uz primjenu prijetnji, batinjanja i ubistava,[43] mobilisali **seljake** po Hercegovini i bacali ih u borbu protiv jedinica Narodno-oslobodilačke vojske na Neretvi. Međutim, nijedan seljak iz tog kraja

uključio u sastav Desete hercegovačke brigade. Početkom avgusta 1944 formiran je u Dubravama bataljon koji je početkom septembra imao oko 200 boraca i ušao u sastav Trinaeste hercegovačke brigade kao njen 2 bataljon; bataljon je u oktobru narastao na preko 300 boraca: prvi komandant bio je Omer Mrgan, a politički komesar Safet Šefkić.

[4]" Talijanski obavještajni oficir Riči govorio je te jeseni okupljenim seljacima, između ostalog i o mogućnosti povratka kralja Petra.

[41] Prilikom drugog pokušaja poginuo je jedan četnik.

[42] Početkom januara 1943 jedan četnik primijetio je na Drijenu, blizu Prebilovaca, Mladena Kneževića i ostale iz štaba bataljona »Iskra«, otrčao u selo i alarmirao četnike. Trifko Bulut je u međuvremenu uspio da obavijesti o tome naše drugove i da ih po padu mraka provede pored četničkih straža u selo. I dok su Boškovićeve grupe pretraživale teren, Knežević i drugovi iz štaba proveli su dva dana u selu, u kućama Trifka i Manojla Buluta, održali sastanke s komunistima i pristalicama Narodno-oslobodilačkog pokreta.

[43] D. Jevđević i N. Šotra prijetili su seljacima da će Talijani tući artiljerijom sela iz kojih se svi ne odazovu mobilizaciji.

nije učestvovao u sastavu snaga Draže Mihailovića i Talijana u bici na Neretvi, kao što ni ranije nije učestvovao u pokoljima oko Prozora i u Dalmaciji.

*

U ljeto 1942 godine formirana je u dubravskim selima muslimanska milicija. To je odgovaralo težnjama Talijana koji su morali cijeniti da su pozicije ustaša u dubravskim selima sasvim slabe, te su nastojali da umanje naš uticaj, vežu dubravske muslimane direktno za sebe i aktiviraju ih u borbi protiv naših jedinica. To je odgovaralo i planovima poznate pročetničke garniture oko dr Ismeta Popovca. Strah muslimana od četničke opasnosti pogodovao je ostvarenju ovih planova. Naša organizacija nije bila u stanju da spriječi formiranje milicije i zbog toga je, pored drugih mjera, donesena odluka da se izvjestan broj ljudi bliskih Partiji, ali nekompromitovanih, uključi u miliciju i nastoji da u njoj zauzme važnije funkcije. Komandant milicije postao je učitelj Saćir Koso, kandidat za člana KPJ, a na uticajne položaje došli su Hakija Šetka, Osman Balavac, Ahmet Dedović, Muho Šator" i drugi. Rad ovih kao i drugih drugova doprinio je da ove formacije n'su učestvovale u borbama protiv naših jedinica i da je naš uticaj od jeseni 1942 godine u tom kraju brzo rastao.

*

Capljinski kraj je podnio teške žrtve fašističkog nasilja. Prema nepotpunim podacima, ubijeno je 1685 osoba od koiih 619 žena — to je više nego u bilo kojem drugom kraju Hercegovine. I pored toga okupator i niepovi domaći pomagači nisu uspjeli da uguše otpor rodoljuba, predvođenih komunistima, i njihovu borbu za novu Jugoslaviju. Dovolino je ukazati na činienicu da je u toku Narodnooslobodilačkog rata sa teritorije Čapliinskog sreza učestvovalo u jedinic°ma Narodnooslobodilačke vojske 762 borca od kojih je poginulo 184."[1]

Fragmenti izneseni u ovom prilogu mogu, razumije se, samo djelimično da ilustruju napore i žrtve naših ljudi prvih godina rata u čapljinskom kraju u borbi za ostvarenje ciljeva Narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije.

Džemil ŠARAC i Pero JELClC

" Koso je postao član KPJ početkom 1943 godine, odmah zatim i sekretar partiske ćelije, a ostali su postali članovi KPJ tokom te i iduće godine.

" Od toga 55 Srba, 43 Hrvata i 86 muslimana.

UČEŠĆE ZAPADNE HERCEGOVINE U NOP

Nastanjena pretežno hrvatskim življem, zapadna Hercegovina je pod uticajem određenih političkih strujanja U bivšoj Jugoslaviji, dočekala okupaciju zemlje u iluzijama da će se osloboditi velikosrpske hegemonije i da će u stvaranju hrvaitske države biti riješeni nagomilani ekonomski problemi i određeni politički zahtjevi. Uzroke za ovakvo raspoloženje naroda zapadne Hercegovine treba tražiti u političkim prilikama koje su za vrijeme stare Jugoslavije vladale u tome kraju, a posebno u predratnom periodu kada je uticaj frankovštine i ustaštva, potpomognut od jednog dijela klera i funkcionera raznih građanskih stranaka, bio vrlo jak. U isto vrijeme uticaj Komunističke partije, a i drugih demokratskih snaga, bio je neznatan. Iako je Komunistička partija u to vrijeme u Hercegovini jačala svoje redove i ostvarivala sve snažniji uticaj na mase, a naročito u Mostaru i u nekim drugim mjestima Hercegovine, njen uticaj na ovom području bio je mah, a i teško je prodirao, jer su se određene snage (kler i drugi), često pomagane i od tadašnjih vlasti, naročito starale da taj uticaj spriječe i onemoguće. U tom periodu, pored uticaja drugova koji su na taj teren povremeno dolazili, jedino su partiske organizacije Mostara i Ljubuškog nešto djelovale na tom području.

Fašistička okupacija zemlje, rasulo državnog i poljtičkog sistema stare Jugoslavije, kako je već naprijed rečeno, dočekani su u zapadnoj Hercegovini kod većine naroda kao nešto što će biti bilje. Tu iluziju je naročito pothranjivalo stvaranje »Nezavisne Države Hrvatske« čime je prikrivan smisao okupacije i njeni ciljevi. U isto Vrijeme u vladi koja je izvršila izdaju i bez otpora predala zemlju okupatoru nalazio se Maček, Smoljan i ostali mm-stri koji su do juče vodili te mase. To, kao i proglas Mačeka preko Radio Zagreba samo su pomogli ustašama da u tom kraju vežu znatan dio naroda za sebe. Plan okupatora da fizički istrijebi naše narode, koji se poklapao sa programom ustaša da unište srpski živalj u Bosni i Hercegovini, počeo se rano u ovim krajevima realizirati.

Ovakvo raspoloženje omogućilo je da se upravo sa tog područja mobilišu određene snage koje su se suprotstavile naporima Komunističke partije da u uslovima izdaje jugoslovenske vlade organizira otpor okupatoru. U Mostaru, Čapljini, Trebinju i drugim mjestima našlo se snaga koje su na inicijativu aktivista i rodoljuba bile spremne da brane zemlju. U tom smislu odlazak u vojsku naših drugova i naprednih ljudi spremnih da se bore orijentirao je u tom pravcu i izvjesne jedinice bivše jugoslovenske vojske. Još prije nego što je došlo do kontakta sa okupatorom njima su se suprotstavile snage regrutovane iz redova izdajnika i petokolonaša. U Mostaru i drugim mjestima pod rukovodstvom nekih funkcionera HSS i ustaša razoružavane su jedinice bivše jugoslovenske vojske, pljačkana je državna, imovina i na taj način se pripremao doček okupatora.

Dolazak Talijana i uspostavljanje njihove vlasti (Hercegovina je bila okupaciona zona Italije) još je više potstrekavao i raspirivao mržnju i gurao naše narode u međusobnu borbu. Talijani su znali da koriste raspoloženje određenih grupa i zavedenih masa. Pod okriljem talijanskog okupatora počinje se u Hercegovini uspostavljati" vlast »Nezavisne Države Hrvatske«. To je značilo nova nasilja i pljačku nad srpskim stanovništvom. U tome su jednako aktivne kako na brzinu formirane ustaške jedinice, tako i jedinice Mačekove Hrvatske zaštite. Već tada su u Hercegovini bili razni emigranti (Mijo Babić i drugi) koji su rukovodili tim nasiljem. Počinje se sa masovnim ubijanjem življa. Čuvene su iz tog perioda »jame« u koje su masovno bacali srpsko stanovništvo. Pakleni plan i okupatora i njegovih slugu ustaša počinje da se realizira. Na to srpski narod u Hercegovini pruža otpor mobilišući jače snage od onih koje su vršile zločine nad mirnim stanovništvom. Zato je od strane ustaša razvijena snažna propaganda o tobožnjoj opasnosti koja im prijeti od Srba. U zločinima prema srpskom narodu mobiliše se iz redova Hrvata i muslimana najgori ološ koji pod rukovodstvom emigranata i ranije organiziranih ustaša napada mirno srpsko stanovništvo. To su grupe u kojima se nalaze razni kriminalci, šverceri, ljudi sumnjivog morala, koji se lično koriste, bogate,, obezbjeđuju sebi razne položaje i beneficije u NDH. Među onima koji opravdavaju i koriste ove zločine nalazi se i izvjestan broj svećenika. Oni to pravdaju interesima katoličke vjere, aktivni su u prekrštavanju Srba i vješto raspiruju mržnju prema Srbima.

Kada je takvim zlodjelima i pljački pružen otpor od strane srpskog naroda, nastoji se mobilizirati i onaj pošteni dio Hrvata koji nije dozvolio da se upregne u ustaške zločine, sve pod izgovorom od opasnosti od Srba i čuvanjem NDH. Takvu aktivnost talijanske okupacione snage i vlast su obilato pomagale. Međutim, sve snažniji otpor u istočnoj Hercegovini prema zločinima i progonima, zatim organiziranje otpora prema okupaciji uopste od strane Komunističke

partije Jugoslavije, jača te snage. Sada je to ne samo otpor koji značii edbranu golog života, nego i organizirani ustanak u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Snažan uticaj KPJ i njeno stavljanje na čelo borbe protiv ustaša i okupatora dovodi do formiranja vojnih jedinica i organiziranih borbi na području Hercegovine. Za borbu protiv ovakvih jedinica nisu više dovoljne ustaške grupe, zlikovci i pljačkaši. Zato se nastoje mobilizirati šire hrvatske mase. Međutim, u hrvatskim masama se nisu mogli opravdati takvi zločini. Onako kako su bježali od stare jugoslovenske vojske, znatan broj obveznika pokušava isto tako izbjeći mobilizaciju u ustaše i domobrane. Sve jasnije postaje i tim masama da je stvaranje NDH obmana, da to nije rješenje njihovih ekonomskih i političkih problema. To nije bio nikakav organizirani ni ozbiljniji otpor ustaštvu, ali je to dovelo do splašnjavanja onog oduševljenja sa kojim je dočekana NDH i do spasavanja i izvlačenja iz daljih zločina. Tada je došlo i do pojava terora i nad hrvatskim življem koje je pružalo makar i pasivan otpor ustašama. Ustaše se stoga orijentišu na mobilizaciju omladine u čemu ih obilato pomaže kler i kroz lak i udoban život, kroz pljačku, uvlače tu omladinu u zločine.

Pred naraslim i ojačalim pokretom i otporom u istočnoj Hercegovini. Talijani traže boljeg i jačeg saveznika nego što su to ustaše. Nisu im dovoljne ustaške i domobranske jedinice u borbi protiv oružanog otpora. U borbi protiv partizanskih jedinica ne prolaze mnogo bolje ni jedinice talijanske vojske. U tom periodu Talijani pokušavaju da u redovima srpskog naroda nađu svoja uporišta, da nađu izdajnike.

Talijani su spremni da u novim uslovima za momenat i prividno napuste svoje sluge. Radi toga tobože ponovo preuzimaju vlast u svoje ruke, počinju u zajednici sa izdainicima srpskog naroda »štititi« Srbe i srpska sela. Spremni su da osuđuju ustaške zločine, navodno im se čak i čude. odriču ih se. iako ie to sve rađeno pod njihovom zaštitom. Najokorjeliji među ustaškim zlikovcima privremeno napuštaju područje Hercepovine. da bi opet u službi okupatora, sada Nijemaca, u raznim područjima takozvane NDH vršili nove zločine. Poznate su grupe hercegovačkih ustaša koje su kao naiaorob^mije vršile razna zlodjela po Bosni, Lici, po raznim logorima, policiskim zatvorima itd.

Ustaški zločini su i u samim masama zapadne Hercegovine nailazili na osudu. Iznevjereni u svojim nadama mnogi su shvatih politiku okupatora i njegova nastojanja. Otuda je postajala jasnija uloga ustaša u službi okupatora. Ta saznanja su se manifestirala kao što smo već napomenuli u pasivnom otporu ne samo prema zločinima, nego i prema cjelokupnoj politici okupatora i njegovih slugu. Otuda dolazi kod jednog dijela do izbjegavanja službe u ustaškim jedinicama. Roditelji onemogućuju svojoj djeci da idu u ustaške formacije, jer je pojam ustaše već poistovjećen sa zločinom. I ukoliko se mora ići u neku vojsku onda kao manje zlo biraju »domobrane«. Nije mali

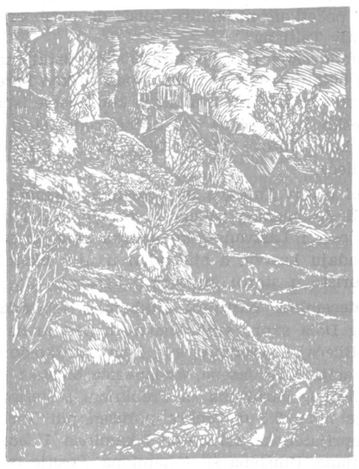
broj onih koji pokušavaju izbjeći vojnu obavezu. Sa mnogo većim interesiranjem se sada prate zbivanja na frontovima, događaji u zemlji. Ali su još uvijek nedovoljno informirane te mase. Ustaše osjećaju ta kolebanja i zato pojačavaju svoju propagandu ističući uspjehe Nijemaca na Istočnom frontu, a naročito dezinformiranju mase o već nabujalom partizanskom pokretu i Narodnooslobodilačkoj borbi. Takav pasivan otpor je naročito podržavan od izvjesnog broja funkcionera HSS koji iz raznih razloga nisu pristupili ustaškom pokretu. Oni su za čekanje, tu na istoj liniji sa ostalim buržoaskim političarima koji se boje uticaja NOP-a na mase. U to vrijeme stižu i razne poruke 0 potrebi takvog pasivnog otpora, o tome kako još nije vrijeme ozbiljnije se suprotstavljati ustašama i slično. Takvih poruka je naročito bilo iz Zagreba. Sve je to jasno koristilo i samom okupatoru 1 domaćim izdajnicima. Da bi se te mase zastrašile i držale što dalje od uticaja NOP, okupator prijeti terorom. Taj se zadatak sada povjerava četničkim zlikovcima koji u nekoliko navrata vrše zločine nad "hrvatskim stanovništvom (Široki Brijeg, Posušje, Prozor).

Još od samog početka ustanka u našoj zemlji na određena područja zapadne Hercegovine vrši uticaj Narodnooslobodilački pokret i partizanske jedinice iz Dalmacije. Poznato je učešće nekih boraca u prvom redu iz sela Bijače, a i drugih, kao što su Grab, Orahovlje i još nekih iz Ljubuškog sreza u dalmatinskim jedinicama. Već 1942 godine u sastavu Biokovsko-neretljanskog odreda formirana je 1-va ljubuška četa. Pred kraj 1942 godine u većem broju sela Grudske a i Ljubuške opštine formirani su seoski narodnooslobodilački odbori. U junu 1943 pada i formiranje prvog opštinskog narodnooslobodilačkog odbora za »Bekiju«. Tokom 1943-1944 godine u nizu sela zapadne Hercegovine dolazi do stvaranja uporišta bilo kod pojedinaca, ili do formiranja ilegalnih odbora. Tako je pored Ljubuške i Grudske opštine, gdje su u većini sela postojali ilegalni odbori, formirano nekoliko odbora i na području Sirokobriješke, Posuške i Čitlučke opštine. I tada se ne može govoriti o nekom našem masovnijem uticaiu u tim kraievima, ali su to punktovi preko kojih stiže u to područje istina o Narodnooslobodilačkoj borbi, širi se propagandni materijal, informiraju se liudi o ciljevima naše borbe i o uspjesima NOB-e. Još ranile u tim područiima bilo je pojedinaca koji su povremeno održavali kontakte sa NOB-om, jer su i prije rata bili vezani za Partiju. Pored uticaja dalmatinskih jedinica na tom području, 1943 godine jedan mali dio zapadne Hercegovine bio je uključen u slobodnu teritoriju, što je ostavilo pozitivnog uticaja na te mase. Koncem 1943 i početkom 1944 godine počinje i formiranje prvih partiskih organizacija na području zapadne Hercegovine. Tada se oformljuje nekoliko partiskih povjereništava z_a područja opština (Ljubuški, Drinovci), a u 1944 godini dolazi do formiranja okružnog partiskog povjereništva za zapadnu Hercegovinu koji će za kratko vrijeme prerasti u okružni komitet

i po oslobođenju ovih krajeva njegovo će sjedište biti u Ljubuškom.

Okupatori i domaći izdajnici su osjetili uticaj Partije i NOP-a u tom kraju. Sve je manji priliv u neprijateljsku vojsku, a vrši se mobilizacija boraca za NOB. Neposrednija je pomoć toj borbi i sve širi krug ljudi koji je pomažu. Na to ustaše i okupatori odgovaraju terorcm. Poznata su ubistva naših simpatizera u tom kraju kao što su: Ljupka Matijevića iz Širokog Brijega, Grge Macana iz Mamića, i drugih. Pa i pored toga sredinom 1944 godine formira se Zapadnohercegovački partizanski odred u koji stupaju borci ovoga kraja. Oslobođenjem Ljubuškog borci odreda su otišli u sastav brigada Dvadesetdevete hercegovačke divizije.

Ivo JERKIC

BORBE PROTIV OKUPATORA, USTAŠA I ČETNIKA

novembar 1941 — maj 1942

Nakon reokupacije Hercegovine od talijanskih trupa u septembru, vojna i partiska rukovodstva usretsređuju sve svoje napore na stvaranje partizanskih jedinica, jačanje partiskih organizacija i razobličavanje taktike okupatora, koji je u saradnji sa velikosrpskim, odnosno četničkim elementima želio da unese razdor u ustaničke mase. Blagodareći ovim mjerama već početkom novembra dolazi do prvih organizovanih akcija protiv Talijana.

Partizani Grahovskog i Banjsko-rudinskog bataljona i 1 Lastvansko-korijenićka četa 3 bataljona 6 novembra napali su kod Pareža jedan voz koji je pokušao da se povuče ka Trebinju, ali je kod Lastve ispao iz šina i srušio se. Istog dana teško je oštećena električna centrala u Parežu i uništen željeznički most kod Korove Luke, tako da je prekinut saobraćaj na pruzi Trebinje - Bileća.

Poslije borbi protiv Talijana na Vilusima i Klobuku, 26 i 27 novembra, gdje su došli do bogatog plijena u oružju, municiji i opremi, borci Grahovskog bataljona i Lastvansko-korjenićka četa 28 novembra u silovitom naletu oslobađaju Lastvu, a sjutradan u njoj likvidiraju i posljednje neprijateljsko uporište u staroj austriskoj kasarni.

Početkom decembra partizani Ljubomira, Zavoda, Lastve, Bileće, Grahova i Vučijeg Dola skoro svakodnevno napadaju na talijanske kolone na komunikaciji Bileća — Trebinje, kao i na ustaško-domobranske posade duž ovih komunikacija (kod Jasena, Arslanagića Mosta i dr.) i na taj način prekidaju vezu bilećkog garnizona sa Trebinjem i otežavaju njegovo snabdijevanje. Tako je noću 2/3 decembra porušen put Trebinje — Bileća, a zatim sačekana neprijateljska kolona od 7 kamiona. U borbi je ubijeno 5, a zarobljeno 11 Talijana. Uništena su 4 kamiona. Poslije ove akcije likvidirana je i žandarmeriska stanica u Jasenu.

Osamnaestog decembra bataljon »Neđo ćabrinović« (ranije 3 bataljon) otpočinje sa zamašnim borbama u rejonu Trebinjske šume i Popova. Polja.' Njegove jedinice su tog dana napale u Radovan Ždrijelu jednu jaču

talijansku kolonu koja se kretala od Dubrovnika ka Trebinju. Poslije kraće •borbe kolona je bila razbijena i jedan njen dio se povukao prema Dubrovniku, a drugi prema Trebinju, izazivajući paniku u oba garnizona. Uništena su 2 tenka, 8 kamiona i 12 motocikla, a zaplijenjeno 9 puškomitraljeza, oko 100 pušaka i razna oprema. Talijanski gubici: 64 poginula i 52 zarobije na. Sjutradan (19 decembra) se počinje sa rušenjem željezničke pruge Zavala — Hum, Hum — Uskoplje, Uskoplje — Dubrovnik i Uskoplje — Zelenika. Pruga je bila tako porušena da železnički saobraćaj na pravcu Dubrovnik — Mostar nije radio sve do 22 januara 1942. Prilikom pokušaja "Talijana da oprave prugu, 23 decembra, dolazi do oštre borbe u Drmi (između Zavale i Grmijana), u kojoj je ubijeno preko 30 a zarobljeno 58 -talijanskih vojnika, 6 podoficira i 1 oficir. Zaplijenjeno je 4 laka bacača, više pušaka i puškomitraljeza, veća količina municije i razne druge opreme.

*

Borbe protiv okupatora, ustaša i četnika još više su se rasplamsale **ti** 1942 godini.

Već početkom 1942 veliki dio Hercegovine bio je oslobođen. I dok su partizanske jedinice uspjele da okupatora satjeraju u garnizone po gradovima i da stalnim blokadama i zasjedama na komunikacijama sprečavaju njegovo međusobno povezivanje, dotle su četnici, uz pomoć Talijana, -pojačavali rad na stvaranju svojih vojnih jedinica. Početkom januara u Hercegovinu je stigla grupa četnika na čelu sa izaslanikom Draže Mihailovića, majorom bivše jugoslovenske vojske Boškom Todorovićem, koji 'Odmah stupa u vezu sa Talijanima, sklapa ugovor o međusobnoj saradnji i sa domaćim četničkim komandantima ubrzava pripreme za oružani napad na partizane (do koga je u manjim razmjerama došlo već u prvoj polovini januara). U isto vrijeme četnici su izvršili neuspio napad na ustaško uporište Borač, nastojeći da na taj način privuku u svoje redove srpske seljačke mase sjeverne Hercegovine, koje su bile ogorčene na ustaške zloči- 'ne, jer im je stalno prijetila opasnost od njihovih ispada, ubijanja i paljenja sela.

Međutim, aktivnost četničkih elemenata nije mogla da spriječi pristupanje novih boraca u partizane, jačanje postojećih i formiranje novih par-

[1] Cete ovog bataljona u periodu novembar-decembar izvršile su više manjih akcija: 16 novembra jedna desetina (sastavljena uglavnom od muslimana) Dživarske čete u neposrednoj blizini Trebinja izvršila je napad i uništila vodovod Mrkljine; četa iz Zubaca noću između -25 i 26 novembra porušila je telefonske veze i put Trebinje — Grab. 28-og napala žandarmerisku stanicu Grab koja se poslije opsade 3 decembra predala. Zarobljeno je 12 žandarma, **a** zaplijenjeno 14 pušaka, 2 pištolja, dosta municije i druge opreme. Noću između 30 novembra i 1 decembra Šumska četa i četa iz Vlahovića pokidale su telefonske linije i porušile put Trebinje — Dubrovnik i Ljubinje — Stolac. Muslimanska desetina Dživarske čete noću između 2 i 3 decembra srušila je železnički most između Aleksine Međe i Volujca. Noću između 5 i 6 decembra Zahumsko-popovska četa porušila je prugu između Poljica i Jasenice Luga. četa iz Zubaca i Primorska četa Orjenskog bataljona izvršile su 5 decembra rušenje .puta Presjeka — Mrcine i Javor — Orjen. Primorska četa na svom sektoru zarobila je 2 Talijana i uništila 1 kamion, a četa iz Zubaca zarobila 3 Talijana i zaplijenila 1 luksuzni automobil. Ceta iz Zubaca 6 decembra napala je talijansku stražu na Javorku. Poslije dvo Masovne borbe straža se predala. Zarobljen je 21 Talijan, a zaplijenjeno 18 pušaka, 2 puško- '"*>itraijeza, 1 bacač mina i druga oprema.

tizanskih jedinica. Tako su u periodu januar-februar formirani novi bataljoni: »Ljubomir« — komandant Luka Popovac, zamjenik komandanta Tripo Zotović, politički komesar Vasilije Kovačević-čile, zamjenik komesara Jovo Grkavac; »Ljubinjski« — komandant Lazo Pribišić, zamjenik komandanta Vlado Šijaković, komesar Stanko Burić, zamjenik komesara Milan Milidragović; »Bišina« — komandant Dušan Brstina, zamjenik komandanta Rade Parović, komesar Savo Čolović, zamjenik komesara Ćetko Đerić; »Petar Radović« — komandant Tomo Andić, zamjenik komandanta Luka Ajkalo, komesar Vaso Kovačević, zamjenik komesara Ratko Taušan.

Da bi se bolje koordinirala dejstva hercegovačkih i crnogorskih partizanskih jedinica u graničnom području Hercegovine i Crne Gore, na savjetovanju pretstavnika Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku i pretstavnika Hercegovačkog partizanskog odreda, održanom 4 januara 1942, odlučeno je da se formira privemeni Operativni štab za Hercegovinu u sastavu: komandant Sava Kovačević (komandant Nikšićkog odreda), zamjenik komandanta Đorđe Putića, politički komesar Petar Drapšin (Petar Ilić), zamjenik političkog komesara Mile Kilibarda i vojni savjetnik Savo Orović. Ubrzo poslije formiranja Operativnog štaba održana su u Lastvi savjetovanja sa štabovima bataljona sa područja Bilećkog, Trebinjskog i Stolačkog sreza, kao i sa nekim komandantima i komandirima drugih hercegovačkih i nekih susjednih crnogorskih jedinica. Tu je, pored ostalog, odlučeno da sve partizanske jedinice u Hercegovini razviju još energičnije oružane akcije protiv okupatora.

Operativni štab za Hercegovinu dobio je obavještenje da će jedna talijanska kolona (oko 400 vojnika) 6 januara krenuti iz Trebinja za Bileću. Ovu kolonu dočekali su kod Klenka (nedaleko od sela Mosko) dijelovi bataljona »Luka Vukalović«. Poslije višečasovne borbe kolona je razbijena i prinuđena na povlačenje prema Trebinju. Talijani su imali 14 mrtvih i 101 ranjenog i zarobljenog. Zaplijenjeno je 6 kamiona i 1 putnički automobil, 4 mitraljeza, 6 puškomitraljeza, više pušaka, municije i drugog materijala.

Istog dana su borci Konjičkog bataljona napali žandarme i ustašku miliciju u selu Zaslivlju i Turiji i izvršili prepad na talijansku posadu kod sela Tuščice (južno od Konjica), a Bišinski odred[2] napao je jednu talijansku kolonu kod Bišine. Sjutradan su partizani zauzeli žandarmerisku stanicu Modrani, dok su žandarmi iz Fojnice pod pritiskom boraca Gatačkog bataljona pobjegli u Gacko. Osmog januara izvršen je napad na žandarmerisku stanicu Klinja, čija se posada poslije kraće borbe razbjegla.

Šesnaestog januara dvije čete bataljona »Neđo Cabrinović« napale su voz u rejonu s. G. i D. Taleža (Trebinjski srez), uništile lokomotivu i 8 vagona i razrušile prugu u dužini od 1 kilometra. Ovom prilikom ubijeno je 8, a zarobljeno 22 talijanska vojnika.

[1] Odnosi **se** UЛ odred budućeg bataljona xBi**£inav.**

Dvadeset drugog januara dijelovi bataljona »Luka Vukalović«, Bileć-kog, **Grahovskog** i Banjsko-vučedolskog izvršili su napad na nekoliko tali-janskih **posada** na komunikaciji Trebinje — Bileća. U isto vrijeme je bataljon »Ljubomir« napao talijansku posadu u utvrđenjima Gljiva (k 1038) i Kravica (k 803). Sjutradan su dijelovi Ljubomirskog i Banjsko-vučedolskog bataljona napali jednu talijansku kolonu u s. Mosku. Zbog jakog otpora neprijatelja partizani su se morali povući. Međutim, 24-og se i neprijatelj povukao u Trebinje. U to vrijeme Bilećki bataljon je napao posadu u s. Mirilovići i razbio je, sem nešto karabinjera i ustaša koji su se utvrdili u seoskoj školi. Njihova likvidacija odložena je za sljedeću noć. Dok je Bilećki bataljon 25 januara **privodio** kraju uništenje opkoljene neprijatelj-ske grupe u Mirilovićima, iza leđa mu se pojavila jedna jača talijanska motorizovana kolona, koja je iz Trebinja upućena da se probije i pojača snage u Bileći. Komandant bataljona Vlado Tomanović odmah je naredio napad na ovu kolonu. Poslije dvočasovne žestoke borbe neprijatelj je bio prinuđen na povlačenje prema Trebinju. U ovoj borbi Talijani su imali oko 40 mrtvih **i 60** zarobljenih vojnika i **oficira.** Zaplijenjena su **2** brdska topa 75 mm, 10 pušaka i nešto opreme i municije. Partizani su imali 5 poginulih i 7 ranjenih.

Kako su se u području Trebinje — Bileća razvile zamašne borbe i koncentrisao veći broj partizanskih jedinica, radi koordiniranja njihovih akcija Operativni štab za Hercegovinu formira štab sektora Trebinje — Bileća (komandant Vlado Tomanović, politički komesar Peko Papić) i pod njegovu komandu stavlja sve jedinice sa toga područja. U to vrijeme formirani su i štabovi sektora Gacko — Nevesinje (komandant Dukica Gra-hovac, komesar Blažo Duričić), Trebinje — Dubrovnik (komandant Vojin Popović, komesar Rade Pravica) i Stolac — Ljubinje (komandant Mirko Sikimić, komesar Branko šotra). Posebno za borbu protiv četnika i peto-kolonaša u sjevernoj Hercegovini, 28 januara formiran je od izabranih boraca iz hercegovačkih bataljona i jedne grupe crnogorskih partizana 1-vl 'udarni bataljon jačine 170 boraca.'

Zbog blokade i danonoćnih napada partizanskih jedinica garnizo : u Bileći, 1 bataljon 55 puka divizije »Marke« i nešto ustaško-domobranfkih snaga, doveden je u tešku situaciju. Bilo im je i nestalo hrane, pa su je nasilno oduzimali od građana. Da bi deblokirala ovaj garnizon, komanda divizije »Marke« je odlučila da preduzme napad jačim snagama. Prije početka nadiranja avijacija je bombardovala sela oko komunikacije Tre-binje — Bileća i s. Lastvu gdje se nalazio Operativni štab za Hercegovinu. Porušeno je nekoliko kuća, poginuo 1 borac, a 3 su ranjena.

Od 28 do 30 januara Talijani su iz Trebinja neprekidno tukli artilje-rijom partizanske položaje oko s. Mosko, gdje se tada nalazilo **1.200** boraca Bilećkog, Ljubomirskog, Banjsko-vučedolskog i Grahovskog bataljo-

. * Poslije toga, u februaru i martu, po srezovima počinju da se formiraju udarne ćet« *eje docnije prerastaju u udarne bataljone.

na. Tridesetog januara snage divizije »Marke«, uz pomoć tenkova i podršku avijacije, preduzele su iz Trebinja nadiranja prema Bileći obezbjeđujući bokove jakim pješadiskim dijelovima. Neprijatelj je i pored žilavog otpora naših jedinica uspio da u toku prvog dana prodre do Kravice. Međutim, borba na prostoru od Kravice do Bileće trajala je punih 5 dana i neprijatelj je uz velike gubitke ušao u Bileću tek 4 februara, ostavljajući jake posade na Kravici, u Mosku i Mirilovićima. Odmah poslije prodora Talijana u Bileću, partizanske jedinice su zatvorile komunikacije Kravica (k 803) — Mosko — Bileća, tako da su se dijelovi 55 puka divizije »Marke« nekoliko dana kasnije, pri povratku iz Bileće za Trebinje, morali probijati. U svim ovim borbama Talijani su imali oko 500 izbačenih iz stroja, a partizani 8 poginulih i 25 ranjenih.

Pored ovih borbi na sektoru Trebinje — Bileća, u januaru je izvedeno i više uspješnih akcija na drugim sektorima. Tako su 31 januara dijelovi bataljona »Neđo Čabrinović« (docnije bataljon »Šuma«) uništili jedan teretni voz između sela Brgat i šumet. Istog dana dijelovi bataljona »Luka Vukalović« napali su u blizini željezničke stanice Trebinje jednu jedinicu 32 artiljeriskog puka divizije »Marke«. Tom prilikom poginulo je 14 Talijana i oštećen 1 top. Ovaj prepad partizana izazvao je pometnju kod Talijana u Trebinju pa su, bojeći se napada na grad, tukli artiljeriskom vatrom sva brda oko Trebinja.

i

Odlukom Vrhovnog štaba, koji se tada nalazio u Foči, u prvoj polovini februara na mjesto dotadašnjeg privremenog formiran je Operativni štab NOPO za Hercegovinu u sastavu: komandant Đoko Putića, politički komesar Miro Popara, zamjenik političkog komesara Petar Iilić (Petar Drapšin). Operativni štab je vezan za Glavni štab NOPO za Bosnu i Hecegovinu, a njegovo operativno područje određeno linijom: Gruda — Lastva — Bioč — Maglić (na ovom sektoru saradnja sa Glavnim štabom za Crnu Goru i Boku) — Lelija — Ulog — Visočica — Ivan Planina (na ovoj liniji sadejstvo sa Kalinovaćkim NOP odredom) — Bitovnja — Gorica — Slatina (saradnja sa krajiškim partizanskim odredima) — rijeka Neretva do ušća u more (održavanje veze sa dalmatinskim partizanskim odredima). Istom odlukom Vrhovnog štaba Operativnom štabu stavljeno je u zadatak: formiranje terenskih bataljona, odnosno odreda, formiranje udarnih četa i bataljona, borba protiv četnika i njihovo likvidiranje, likvidiranje špijuna, petokolonaša i razbijača narodne borbe, rušenje komunikacija, napadi na neprijateljske kolone i neprijateljska uporišta, suzbijanje ispada neprijatelja iz gradova i njegovih represalija nad stanovništvom, blokiranje gradova (gdje za to bude uslova), sprečavanje dovoza namirnica u neprijateljske garnizone, a naročito mu je stavljeno u zadatak stalan političl.i rad u narodu.

U toku februara dejstva partizanskih jedinica nastavljena su nesmanjenom žestinom.

površka i Dživarska četa bataljona »šuma« 1 februara napale su kod Drijena jednu talijansku kolonu koja je nastupala iz Dubrovnika za Trebinje. U ovoj borbi neprijatelj je imao oko 30 mrtvih i ranjenih. Povr- . a g€t;a ojačana sa 30 partizana Nikšićkog odreda, 7 februara napala je talijanski voz na željezničkoj pruzi Hum — Uskoplje. Poslije kraće borbe zarobljena su 33 talijanska vojnika, 4 domobrana i 3 ustaše, a ranjeni vozovođa i 1 talijanski vojnik. Uništene su 2 lokomotive, velike količine rrtiljeriske municije i drugi materijal. Sjutradan su dijelovi ove čete napali talijansku kolonu koja se kretala iz Dalmacije prema Rupnom Dolu. Talijani su imali 6 mrtvih i više ranjenih. Dva dana kasnije »Šumski« bataljon, zajedno sa dijelovima Orjenskog bataljona Nikšićkog odreda, napao je na željezničkoj pruzi Uskoplje — Zelenika jedan putnički voz. Ubijeno je 8, ranjeno 2, a zarobljeno 60 talijanskih vojnika i oficira. I 13 februara »Šumski« bataljon je napao jedan vojni voz na komunikaciji Hum — Trebinje. Tom prilikom ubijen je 1 oficir i ranjeno više domobrana.

Stolački bataljon na prepad je razoružao 13 februara talijansku stražu na vodovodu u Dolima, koji vodom snabdijeva Stolac. Odmah zatim razbijena je i odbačena nazad ka Stocu talijanska kolona jačine oko 300 vojnika 1 bataljona 52 puka divizije »Kaćatori dele Alpi«, koja je bila upućena u pomoć straži vodovoda. Zarobljeno je 69 vojnika, 3 podoficira i 5 oficira među kojima i komandant garnizona Stoca. Zaplijenjeni su 2 mitraljeza, 5 puškomitraljeza, 60 pušaka, 10 pištolja, 2 bacača, 150 ručnih bombi, veća količina municije, materijala i opreme. Pored ovoga zaplijenjeno je i 5 kamiona koji su, pošto su skinute gume, uništeni. Gubici partizana bili su 8 poginulih i 5 ranjenih.

Poslije prvih zamašnijih borbi protiv okupatora na sektoru Trebinje — Bileća jedna četnička grupa iz Ljubomira okupljena oko bivšeg dvorskog žandarma Save Kovača, napala je 6 januara jedan vod bataljona »Luka Vukalović« i ranila komandira čete Maju Benderaća. Oni su 21 februara iz zasjede u s. Ždrijelovići ubili i Doka Putiću, komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu.[4] Operativni štab je na to reagirao gru pisanjem jakih hercegovačkih snaga i dijelova Nikšićkog odreda sa namje rom da očisti čitavo ovo područje od četnika. Čišćenje četnika na području Ljubomira otpočelo je 26 februara, a odmah zatim na Bilećkom srezu tzv.

[4] Razmatrajući situaciju u Ljubomiru Operativni štab je odlučio da tamo pođe Komandant Đoko Putića, koji je trebalo da pomogne štabu bataljona u sređivanju prilika, pa da 1 ovu četničku grupu pokuša pridobiti za saradnju sa partizanima i borbu protiv okupatora, omatralo se da će on svojim autoritetom, posebno kao aktivni vazduhoplovni kapetan bivše 3n F k OVCnske vojske, uspjeti da ubijedi zavedene seljake da stupe u partizanske jedinice, •jjj februara Đ. Putića je došao u selo Domaševo u komandu Domaševske partizanske čete. tog dana održao je konferenciju kojoj su prisustvovali borci iz Domaševa i okolnih sela. Ko k onfere^ji" su bili pozvani i borci iz sela Zdrijelovića. Međutim, četnička grupa Save • ^ca> bojeći se za svoj uticaj, suprotstavila se odlasku boraca na konferenciju. Sjutradan > Đ. Putića sa zamjenikom komandanta bataljona Tripom Zotovićem krenuo u štab bataljona *te*i" naraz,o u školi u Ljubomiru. Kako ga je put vodio preko s. Ždrijelovića komand3 s . htjela je da mu da oružanu pratnju, ali je Đoko to odbio. Sava Kovač i njegova grupa ^wKali su ga iz zasjede na ulasku u s. Zdrijeloviće i mučki ubili. Prilikom čišćenja ovog Područja uhvaćeni četnici koji su učestvovali u ubistvu Đ. Putiće javno su suđeni i strijeljani d Škole u Ljubomiru.

»ćoravog bataljona«. Poslije nekoliko dana četnici su biili potpuno razbijeni i predali su se, a oni najokorjeliji pobjegli su Talijanima u Bileću i Trebinje. U ovim borbama ubijen je 31 četnik, među njima i Milorad Bjeletić, komandant »ćoravog bataljona«. Zaplijenjena je četnička arhiva iz koje se vidjela saradnja četnika sa Talijanima. Partizani su u ovim borbama imali 3 poginula i 4 ranjena.

Pošto je početkom februara razbio četničke grupe u Stolačkom srezu, 1-vi udarni bataljon se prebacio na teritoriju Nevesinjskog sreza, na kome je u to vrijeme đejstvovao terenski bataljon »Nevesinjska puška«, četnici su uspjeli da jedan dio sela zavedu i da u saradnji sa Talijanima koče razmah Narodnooslobodilačke borbe. Tome je doprinio i dolazak majora Boška Todorovića i njegovih saradnika. Međutim 1-vi udarni bataljon je uspio da razbije manje četničke grupe i da u Kifinom Selu, u kome se nalazio i manji talijanski garnizon, likvidira četnički štab zajedno sa majorom Boškom Todorovićem, poručnikom Jovanom Mišeljićem i drugima. Tom prilikom zaplijenjeno je više dokumenata u kojima se govori o saradnji sa Talijanima i razbijanju borbe naroda protiv okupatora.* Drugom polovinom februara 1-vi udarni bataljon je vodio nekoliko

» Pored ostalog, iz zaplijenjenih dokumenata utvrđeno je da je »pretstavnik mniora Boška Todorovića kod Talijana potporučnik Mutimir Petković 11 ianuara sklopio preliminarni^ sporazum sa Komandom VI armiskog korpusa u Dubrovniku. Ovaj se akt u maiorovoi arhivi nalazio u jednom konceptu, ali sa potpisom M. Petkovića i sa nekim svoieručnim ispravkama majorovim. M. Petković je unio da sporazum stupa na snagu kad ga od strane četničke komande potpiše i major Boško Todorović, koji će dati svoje punomoćiie gosp. Milanu Šantiću i preko njega dostaviti ga gosp. kapetanu De Matteis-u. odnosno komandi talijanske vojske u Dubrovniku. Ali major je svojom rukom precrtao svoje ime i stavio ime svog majorskog kolege zloglasnog izdajnika Jezdimira Dangića. 1 ovde major želi da se ne vidi da je on taj koji vodi pregovore sa okupatorom, iako M. Petković i M. Santić te pregovore vode po njegovom ovlašćenju. Na poleđini teksta preliminarnog sporazuma koji je napravio M. Petković sa De Matteis-om, kapetanom iz talijanske komande u Dubrovniku, napisao je major Todorović mastilom i krupnim rukopisom ovo:

»Odobravam prednje predloge, koje je u ime Komande Bosansko-hercegovačkih četničkih odreda uputio Komandi VI armiskog korpusa Carske i Kraljevske vojske četnički delegat rez. art. pnoručnik Mutimir Petković«.

Evo nekoliko mjesta iz pomenutog Petkovićevog sporazuma:

»U slučaju da italijanske trupe eventualno zauzmu zonu Istočne Bosne u mjestima u kojima se sada nalaze četničke trupe, sve do momenta dok italijanske trupe ne bi upotrebile svoje oružje protiv četnika, jer će kao i do sada postojati prijateljstvo između četnika i italijanskih trupa, četničke trupe neće nikada upotrebiti oružje protiv Italijana ... U tom slučaju italijanske trupe se obavezuju da neće razoružavati četničke trupe . . .

Pošto se ovakvom saradnjom sa italijanskim vojnim vlastima naročito puštanjem talijanskih trupa bez borbe od strane četnika, daje mogućnost komunistima za propagandu protiv četnika, to kao moralnu protutežu ovoj propagandi, tražimo da se reši najbolnije pitanje srpskog naroda u ovim krajevima, a to je pitanje interniranih Srba ... i njihovo vraćanje kućama, daće nam najbolje oružje protiv propagande protiv nas u vezi sa ovom saradnjom . .

Pet dana kasnije, 16-og januara, major Boško Todorović piše: »Instrukcije za pregovore s pretstavnicima italijanske vojske . . .« i adresira ih na Petkovića i Santića. Između ostaloga tu se kaže: »Određeni ste da u ime B.-H. četničkih odreda postižete glavni cilj sporazuma za zajedničku zaštitu srpskog življa. Sporazum koji ćete u tom cilju potpisati sa italijanskim vojnim pretstavnicima ne angažuje našu Vladu i našu vojsku, koje se u ime naše Kraljevine, i pored toga što je teritorija okupirana i dalje nalaze u ratu sa Kraljevinom Italijom«.

Dalje on poručuje svojim pretstavnicima da nastoje dobiti od Talijana uspostavu srpske civilne vlasti u krajevima gdje su Srbi u većini i da se muslimani, kao »neopredeljeni« kod tog sračunavanja ne uzimaju u račun, zatim: »razoružavanje ili evakuacija svih vojnih i poluvojnih formacija sem četničkih, koje će zajedno sa italijanskim vojnim jedinicama obezbeđivati red . . .«

Iunior traži i ono Eto je unaprijed znao da nikad dobiti neće: puštanje Srba iz Pavfc lićevih logora.

većih borbi sa dijelovima 3 puka divizije »Taurinenze«. Tako je 28 februara odbijen pokušaj Talijana i četnika iz Nevesinja da ovladaju selima Slivlje, Rilje i Bratač. Tom prilikom ubijeno je 13 četnika. Gubici Talijana nisu ustanovljeni. Partizani su imali 2 poginula i 7 ranjenih.

U toku februara na području Gacka vođene su samo manje borbe sa slabijim četničkim snagama. Tako su Gatački bataljon i bataljon »6 juni«, zajedno sa borcima Župopivskog i Golijskog bataljona vodili nekoliko borbi protiv četnika oko sela Vrbe i Dražljeva.

*

Tokom marta borbe su uzele šire razmjere i postajale sve oštrije.

Talijani su uporno nastojali da razbiju blokadu pojedinih garnizona i da uspostave saobraćaj sa Kalinovikom. I pored toga što su u borbama na prostoru Bileća — Gacko — Nevesinje — Stolac učestvovale jake neprijateljske snage (glavnina divizije »Marke« i dijelovi divizije »Kaćatori dele Alpi« i sve ustaško-domobranske jedinice sa tog prostora), komunikacije su i dalje ostale pod kontrolom partizana.

U borbama 2 i 3 marta dijelovi bataljona »Vladimir Gaćinović« i »Nevesinjska puška« uspjeli su da odbiju sve napade žandarma i ustaške milicije u rejonu s. Brestice. Tom prilikom ubijeno je 13, a ranjeno 12 ustaša i milicionara. Istog dana izvršen je prepad na selo Mosko.

Petog marta održan je u Lastvi sastanak Okružnog komiteta za Hercegovinu. Na sastanku je odlučeno da se Vrhovnom štabu predlože: za komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu Petar Drapšin, za zamjenika komandanta Nenađ Vasić, za političkog komesara Miro Popara, a za zamjenika političkog komesara Pavle Kovačević. Prije toga odlučeno je da se, radi što uspješnijeg rukovođenja jedinica, Operativni štab premjesti iz Lastve u Fatnicu, Bilećki srez. Premještanje Operativnog štaba i njegova reorganizacija omogućili su lakše održavanje veze sa jedinicama i uspješnije komandovanje.

Pošto je bio obaviješten da će 10 marta jedna njemačka kolona od 30 kamiona u pratnji oko 200 vojnika, transportovati duvan iz Ljubinja za Stolac, Operativni štab je naredio štabovima Sitničkog i Ljubinjskog bataljona da je u zasjedi sačekaju i unište. Zasjede koje su bile postavljene u rejonu s. žegulje, napale su njemačku kolonu i poslije četvoročasovne borbe potpuno je razbili.

Njemački oficir za vojnu privredu kapetan Hajs u svom izvještaju od 16 marta o ovoj borbi obavještava njemačkog generala u Zagrebu:

»U ponedeljak, 9 marta kolona je dva puta vozila putem Mostar — Čapljina — Stolac — Ljubinje i obratno. Sa izuzetkom 30 ljudi, cijela

U zamjenu major nudi Talijanima:
»a) nenapadanje od strane četnika, sve dok četnici od strane italijanske vojske ne budu napadnuti,
E b) pristup italijanskim vojnim jedinicama bez četničkog otpora u sve Bos.-Herc. ! rajeve koje su oslobodili četnici«.
i »Zašta se bore i kako se bore četničke vođe«, Arhiv CK SKJ, br. 1876.).

kolona jačine oko 150 sa više motorcikla i kola za prevoz vojnika za zaštitu sa punim naoružanjem — mitraljezima, karabinama i automatima, vozila je sa obezbjeđenjem. U ponedjeljak izvršene su dvije vožnje a da pri tome na navedenom pravcu koji je ukupno četiri puta preden nije došlo ni do čeg niti je došlo do naročitih zapažanja. Da bi ostatak duvana prevezla, kolona je u utorak ujutru još jednom upućena za Ljubinje i oko podne krenula nazad. Oko 4 km iza Ljubinja na jednom platou kroz kamenjar iznenada je otvorena vatra na tri motocikla sa prikolicama koji su bili na čelu. 6 vojnika, navodno, odmah su ubijena i kolona je zastala. Kolona se bila razvukla na oko 800 metara i odmah je dobila vatru sa desne strane iz neposredne blizine. Kolona je odmah primala borbu. Za kratko vrijeme ona je na cijeloj dubini napadnuta i sa lijeve strane kao i sa čela i začelja. Ona je stalno trpjela teške gubitke u poginulim i ranjenim. Poslije tročasovne borbe kad je došlo do opasnosti nestanka municije narednik Leke je sa jednim kolima, pošto je prikupio leševe motorciklista i motorcikle, izvršio jedan prodor pri čemu je došlo do daljih gubitaka u ranjenim i poginulim. Poslije kratkog vremena naišao je na zaprečavanje na putu od kamenja i stabala koje je uklonio pretrpivši pri tome dalje gubitke. Zatim je upućen kurir do kolone sa naređenjem da se prekine borba i da se produži vožnja i izvrši prodor unaprijed. U međuvremenu i narednik koji je komandovao začeljem kolone pokušao je jodnim motorciklom da se probije unazad, naišao je na zaprečavanje koje je branjeno mitraljeskom vatrom i pri tome je poginuo. Dvadeset automobila pod rukovodstvom štabnog narednika Leke-a uspjeli su da se probiju, dok su zadnja 4, očigledno teško oštećena i nesposobna za vožnju, ostala tako da se 45 ljudi nije probilo. Iako je ovih 45 ljudi jednim dijelom pokušalo da se probije duž puta za kolonom, ovo im nije uspjelo i oni su zarobljeni pri čemu su od neprijatelja bili stiješnjeni na daljinu dometa bombe, štabni narednik Leke uzbunio je italijanski garnizon u Stocu koji se samo jednim dijelom jačine više od 100 ljudi stavio u pokret 1 pješke krenuo u pravcu mjesta borbe udaljenom 14 km. Ona je kolima kolone prevezena unaprijed da bi se pokušalo zajedno sa kolonom oslobođenje 45 vojnika. Kod ove akcije njemačka kolona trebalo je da izvrši prodor duž puta a Talijani da vrše zaštitu krila. Pokušaj oslobođenja nije uspio.«[0]

Isti oficir 18 marta šalje depešu u Berlin u kojoj izvještava:

»Njemački štab za vezu kod komande II italijanske armije preko njemačkog generala u Zagrebu izvještava da su prema podacima sa italijanske strane 28 poginulih između njih jedan oficir prikupljeni kao i 4 ranjena iz sastava kolone Mostar. Ustanici su oduzeli 5 kamiona od kojih je 4 ostalo na putu«.'

* Vojni istoriski institut JNA, Njemački oficir za vojnu privredu, Zagreb, grupa II, tiroj 355/42 od 16 III 1942.

' Isto, broj 1960/42.

. Komanda sektora Stolac — Ljubinje po saglasnosti Operativnog štaba dozvolila je da se može doći na mjesto borbe i pokupiti mrtve, a tom prilikom predata su i 4 teško ranjena

U ovoj borbi zaplijenjena su 2 motocikla, 3 teška mitraljeza, 11 puškomitraljeza i automata, oko 60 pušaka, 20 pištolja, 4 radiostanice i veća **količina** duvana. Partizani su imali 9 poginulih, među kojima komesar čete Savo Maltez, i 17 ranjenih.

Pobjeda nad Nijemcima na putu Ljubinje — Stolac imala je široko odjeka u Hercegovim. Ona se politički pozitivno odrazila u narodu, a partizanskim jedinicama ulila još veće povjerenje u svoje snage.

Dvanaestog marta đijeiovi 1 udarnog i bataljona »Bišina« napali su žandarmerisku stanicu Bakračuša. Ubijeno je 8 neprijateljskih vojnika. Kod Stoca (u s. Baranju) Stolački bataljon je 11 marta razoružao 10 ustaških milicionara.

Jedna kolona iz sastava divizije »Marke« koja je nastupala iz Gacka prema Gatu (k 1120) napala je 19 marta poslije artiljeriske pripreme položaj Omladinske čete Gatačkog bataljona. Omladinci su vještim korišćenjem zemljišta uspjeli da osujete ovaj napad i da protivnapadom odbace neprijatelja prema Avtovcu. Talijani su pretrpjeli teže gubitke — oko 80 mrtvih i 60 zarobljenih. Zaplijenjeno je 9 puškomitraljeza i veća količina pušaka i razne opreme.

U ovom periodu i četnici počinju ozbiljno da ugrožavaju partizanske jedinice u Gatačkom srezu. Zbog toga Operativni štab odlučuje da na tom području prikupi jače snage i razvije energičnija dejstva protiv četnika. U tom cilju je sa Nevesinjskog sreza prebačen 1-vi udarni bataljon, a uskoro zatim u istočnom dijelu Gatačkog sreza prikupljeni su Gatački bataljon i dijelovi Nikšićkog i Durmitorskog odreda. Borbe na području Gatačkog sreza otpočele su 20 marta sa težištem napada na Kazance, sjedište popa Perišića i najjače četničko uporište." Poslije kraće borbe

Njemca. Poslije toga su povedeni pregovori oko zamjene zarobljenih Njemaca za odgovarajući broj interniraca, ali su se pregovori završili bez rezultata. Kapetan Hajs u svom već pomenutom izvještaju o početku tih pregovora piše: »U četvrtak poslije podne pojavio se parlamentar u Mostaru i izjavio da su zarobljenici upućeni dalje unazad. On sam živi sa komandantom i komesarom ustanika u iednom selu ... i sa njim se lijepo postupa. Ustanici smatraju svojim neprijateljima četnike i sve fašiste... Prepad ie izvršen pošto je njemačka kolona siromašnom hercegovačkom narodu otela duvan. Ustanici su dobro naoružani savremenim . . . naoružanjem i imaju dosta municije kao i mitraljeza. Disciplina ustanika je dobra al izvršenje zapovjesti je trenutno. Ustanici imaju pravilne pretstraže i položaje. Oni su neprekidno u službi. Hranu im kuhaju žene sela na koje su ustanici podijeljeni . . . Uslovi za puštanje zarobljenika saopštiće se. Na kaznene akcije protiv ustanika odgovoriće se strijeljanjem zarobljenika. Za predaju nekoliko ranjenih zarobljenika tražena je veća količina zavojnog materijala. Za osolobođenje ostalih zarobljenika komandant ustanika je pitao parlamentara da li bi se za jednog Nijemca moglo zamjeniti 5 Srba. Kapetan Raos ie u saslasnosti sa dr Kinom uputio parlamentara da produži razgovore o oslobođenju zarobljenika, ali bez obaveza i da pokuša da što prije dobije konkretne uslove za to. Po pitanju davanja zavojnog materijala . . ., da izjavi da je to moguće . . ., dok je zamjena Srba za Njemce vjerovatna. On treba da teži da zadrži svoj položaj parlamentarca i treba ako je ikako moguće da dostavlja vijesti o sudbini i boravištu zarobljenih Nijemaca«.

[8] U zaplijenjenoj arhivi popa Perišića, između ostalog, nađeno je pismo koje Spasoje Tadić upućuje njemu, popu Perišiću, a u kome se između ostalog kaže: »Situacija je vrlo teška a možda i sudbonosna. A evo pazi: prema izvještajima provjerenih od ljudi koji su došli iz partizanskih bataljona, odnosno bježali stoji ovako: 1) Udarni bataljon V. Šegrta od Nevesinja stigao je juče u Vrbu i produžuje za Berušicu i Ravno u jačini od 250 ljudi i 8 teških oruđa, mitraljeza i puškomitraljeza; 2) Bataljon Pive 1 opet u jačini od oko 250 ljudi i on se nalazi sa svim u zajednici i svi pripremaju napad na Tebe, vjerovatno će početi od Garevskog brda, Jelovica i Bukove Gradine, a glavni udar će se izvršiti snagama sa Gata; 3) Snaga od Golije i Nikšića ne znam kolika će biti koja će napadati od tamošnjih

razbijeni četnici razbježali su se prema Gacku i Avtovcu. Ubijeno je 11 četnika. Ubrzo poslije toga 1 udarni bataljon je razbio i dijelove divizije »Marke« i četnike iz Avtovca, koji su bili upućeni u pomoć četnicima u Kazancima. U ovoj borbi Talijani su imali oko 10 mrtvih i ranjenih. Partizani su imali 1 poginulog i 3 ranjena.

Dvadeset sedmog marta jedinice Bilećkog, bataljona »Vladimir Gaćinović« i Banjsko-vučedolskog bataljona razbile su kod Viajine jednu talijansku kolonu koja je pokušala da ovlada selima oko Bileće. Neprijatelj se povukao u Bileću sa 12 mrtvih i 57 ranjenih. Partizani su imali 1 poginulog i 5 ranjenih.

*

Kako su partizanske jedinice u Hercegovini neprekidno jačale i njihov broj rastao, tako da je krajem marta bilo 14 terenskih bataljona — »šuma», »Luka Vukalović«, »Ljubomir«, »Sitnički«, »Bilećki«, »Vladimir Gaćinović, »Stolački«, »Ljubinjski«, »Bišina«, »Nevesinjska puška«, »6 juni«, »Gatački«, »Petar Radović« i Konjički bataljon,[9] radi boljeg rukovođenia ovim jedinicama Operativni štab je 28 marta predložio Vrhovnom štabu popunu svoga štaba i formiranje dva odreda — Sjevernohercegovačkog (komandant Vlado Šegrt, zamjenik komandanta Dukica Grahovac, komesar Milija Stanišić, zamjenik komesara Života Neimarević) u čiji sastav ulaze sve jedinice sjeverno od linije Mostar — Nevesinje — Gacko, i Južnohercegovačkog (komandant Vlado Tomanović, zamjenik komandanta Dušan Grk, komesar Vojin Popović, zamjenik komesara Čedo Kapor), u koji ulaze jedinice južno od te linije. Nešto kasnije Vrhovni štab se saglasio sa ovim prijedlogom.

Sredinom aprila prišlo se formiranju udarnih bataljona — pokretnih jedinica sa odabranim boračkim sastavom, koje je Operativni štab upotrebljavao za izvršenje najvažnijih vojnih zadataka. Do prvih dana maja formirano je 8 udarnih bataljona: ***Prvi*** — komandant Ljubo Kovačević, zamjenik komandanta Nikola Ljubibratić, komesar Stevo Kovačević, zamjenik komesara Ljubica Ivković; ***Drugi*** — komandant Danilo šarenac, zamjenik komandanta Novica Domazet, komesar Slobodan šakota, zamjenik komesara Nedo Inić; ***Treći*** — komandant Drago Papić, zamjenik komandanta Veljko Ivković, komesar Milorad Mitrović, zamjenik ko-

položaja ili će ovo biti tačan plan partizanski ili će obuhvatiti i Lipnik i druga sela ne znam i hoće li biti još više snaga ili samo ovoliko.

Sa ovim i ovakvim izvještajima ja sam bio kod komandanta talijanskog, svu mu situaciju izložio i posledice svega ovoga ukoliko bi uspio plan partizana. Oni su sve saslušali i ništa više. Ova moja traženja da Talijani još noćas u toku noći u zajednici sa muslimanima (misli se na ustaše iz Kule Fazlagića — prim, red.) napadnu Stepen, Duliće, Daniće. u pravcu Gata i Vratkovića da daju jedan top i dva tenka. Mitraljezi nama na veliku Garevi i tebi da damo pomoć. Ništa uspjeli nismo i nemam nikakva povjerenja ništa da će učiniti, no sami što nam bog da. Pa sam mišljenja da sve što je muško od 14 godina naviše, ne smije čekati kod kuće, u slučaju partizanske navale, no sve što možeš upotrijebi i nedaj se odvojiti no se stegni između Gareva i Dobrelja, jer računam na ovom kraćem frontu bolje ćemo se održati. Ovi idioti (misli na Talijane — prim, red.) hoće li se što prije domišljati od sada ne znam, ali sam ja izgubio svako povjerenje«.

' Komandant Ibro Šator, zamjenik komandanta Ilija Kukić, komesar Vasko Gujatić. zamjenik komesara Nikola Draganić.

mesara Petar Pašajlić; ***Četvrti*** — komandant Pavle Vukoje, zamjenik komandanta Aleksa Milosevic, komesar Obren Starović, zamjenik komesara jefto Bjelica; ***Peti*** — komandant Obren Ivković, zamjenik komandanta Janko Ivković, komesar Danilo Vukalović, zamjenik komesara Savo Brenjo- ***Stesti*** — komandant Milan Domazet, zamjenik komandanta Andrija Stajić komesar Jovan Andrić, zamjenik komesara Dušan Muratović; ***Sedmi*** komandant Vlado Đerić, zamjenik komandanta Ljubo Miljanović, komesar Peko Papić, zamjenik komesara Božo Damjanović; ***Osmi*** — komandant M'a[rk]o Vukoje, zamjenik komandanta Radule Tomanović, komesar Rajko Milošević, zamjenik komesara Jovo Grkavac.

Partizanske snage a Hercegovini bile su narasle na oko 10.000 boraca.

Porastom i učvršćivanjem partizanskih jedinica u Hercegovini stvoreni su povoljni uslovi za napad na Borač, jedno od najjačih ustaških uporišta, koje je ometalo čvršće povezivanje slobodnih teritorija Hercegovine, Crne Gore i Bosne. Na prijedlog Operativnog štaba za Hercegovinu Vrhovni komandant je početkom aprila izdao zapovijest za napad na Borač, u kome se tada nalazilo oko 1.200 naoružanih ustaša. U tom cilju su u rejon Borča prebačeni dijelovi bataljona »Nevesinjska puška«, »Ljubomir«, »Suma«, »Sitnica«, »Vladimir Gaćinović«, Stolaćkog, Bilećkog, Gatačkog i 1-vi udarni bataljon. Kako je odlaskom većih partizanskih snaga na Borač na nekim dijelovima odbrana slobodne teritorije ostala sa malim snagama, neprijatelj je to iskoristio i počeo sa ispadima na oslobođenu teritoriju. U borbama od 5 do 17 aprila talijanske snage su uspjele da ovladaju selima Miljevac, šurići, Žiljevo, Zalužje, Bablja Glava, Biograd, Odžak i dijelom s. Drežanj. Sela su jednim dijelom spalili i veći broj neboračkog stanovništva odveli i internirali. Dijelovi bataljona »Nevesinjska puška« i Bišinski bataljon davali su u rejonu ovih sela vrlo jak otpor i uspjeli da zadrže dalje nastupanje neprijatelja, a zatim nanoseći mu gubitke ponovo ga potisnuli u garnizon Nevesinje.

U napadu na Borač, koji je počeo 17 aprila, učestvovali su pored pomenutih hercegovačkih jedinica i dijelovi Kalinovačkog, Nikšićkog i Durmitorskog partizanskog odreda i jedan bataljon Druge proleterske brigade — ukupno oko 2.000 boraca. U borbama 17 i 18 aprila neprijatelj je potpuno razbijen i njegova glavnina se povukla prema Konjicu. Poginulo je oko 180, a ranjeno još više ustaša. Zaplijenjeno je oko 100 pušaka, nekoliko puškomitraljeza i velika količina razne opreme i namirnica. Partizani su imali 45 poginulih i 89 ranjenih.

Dvadeset petog aprila 1-vi udarni bataljon dočekao je na komunikaciju Nevesinje — Fojnica u visini sela Dubljevića jednu Jaču talijansku "kolonu. Tom prilikom ubijeno je 60 i zarobljeno 50 talijanskih vojnika. Zaplijenjena su 2 teška mitraljeza »Breda«, 5 puškomitraljeza, 60 pušaka, 2 revolvera, 1.000 metaka za »Bredu«, 12.000 metaka puščane municije, 50 ručnih bombi, 35 minobacačkih granata i 60 tovara razne vojničke opreme, većinom odijela i ćebadi. Prvi udarni imao je 4 ranjena.

Poslije zauzimanja Borča Operativni štab odlučuje da sa Južnohercegovačkim odredom prodre na neoslobođene dijelove teritorije južno Hercegovine i stavi pod kontrolu komunikacije, naročito željezničke čvorove kod Huma i Uskoplja i krak Hum — Gabela — Mostar, čisteći većim dijelom svojih snaga teren na području Ljubinje — Stolac — Hrasno 1 dalje ka Neretvi (Metkoviću i Čapljini), a drugim dijelom snaga (7-mi udarni bataljon) prodirući u Konavle i izbijajući na morsku obalu. Sjevernohercegovački odred dobio je zadatak da očisti četnike i petokolonaše na nevesinjsko-gatačkom terenu, likvidira ustaška uporišta u Nevesinjskom Polju, izvrši prodor od Nevesinja ka Mostaru i preduzme kontrolu na komunikaciji Nevesinje — Mostar, zatim da uspostavi neposredni dodir t sadejstvo sa Konjičkim bataljonom i izvrši pripreme za napad na ustaško uporište u Kuli Fazlagića.

Bataljoni Južnohercegovačkog odreda (Stolački, Sitnički, Ljubinjski i dio Bilećkog) prikupili su se do 28 aprila u rejonu sela Vlahovići i odatle preduzeli nadiranje i čišćenje terena na pravcima: Žegulja — Drenovac — Kruševo i dalje lijevom obalom Bregave prema Prebilovcima, Zegulja — Bančići — Doranjsko Blato — Neretva i Vlahovići — Bančići — Hrasno -- Hutovo. Već sjutradan u zoru savladana su prva ustaška uporišta, a do 2 maja očišćena cijela lijeva obala Bregave i Neretve i sva sela oko Hrasna (Kučinari, Okolišta, Čavaš, Gluminja, Kučina i dr.), zauzeta željeznička stanica Hutovo i porušena željeznička pruga Brštanica — Hutovo. Poslije žestokih borbi u rejonu G. i D. Hrasna, neprijatelj je razbijen i čitavo ovo područje oslobođeno, a do 5 maja oslobođena su i sela Tucakovići, Crnoglav, Stolovi, Rabrani, Gaj i druga — ukupno oko 70 sela i zaseoka. U borbama je ubijeno oko 80 ustaša, žandarma i ustaških milicionara. Zaplijenjeno je oko 50 pušaka, nešto municije, oko 10.000 grla sitne stoke, oko 1.000 konja i goveda, kao i veća količina razne opreme. Partizani su imali 9 poginulih i 12 ranjenih.

Svi pokušaji Talijana iz čapljine i Metkovića da onemoguće prodiranje Južnohercegovačkog odreda ka Neretvi ostali su bez uspjeha, tako da su i pored sadejstva tenkova, jake artiljeriske i minobacačke vatre, 1 maja bili prinuđeni da se uz osjetne gubitke (oko 47 mrtvih) povuku u svoje garnizone. Kada su 4 maja talijanske snage pokušale da oprave prugu u blizini željezničke stanice Hrasno, partizani su ih dočekali, razbili i odbacili, tako da su se u neredu povukli ostavljajući oko stotinu mrtvih.

U isto vrijeme je 7-mi udarni bataljon razvio uspješne akcije na liniji Konavli — Slano, gdje je porušena pruga i razoružano nekoliko sela.

Zbog aktivnosti Južnohercegovačkog odreda na prostoriji Stolac — Čapljina — Metković — Hutovo, a naročito zbog njegovih napada na željezničku prugu Mostar — Dubrovnik, Talijani preorijentišu svoju diviziju »Kaćatori dele Alpi« iz rejona Nevesinje — Gacko prema ovoj prostoriji radi napada na Južnohercegovački odred.

U prvoj polovini maja došlo je u sjevernoj Hercegovini do vrlo-oštrih borbi protiv jačih talijanskih, četničkih i ustaških snaga, naročito-u rejonu Gacka i duž komunikacije Gacko — Nevesinje — Mostar. Tako je 2-gi udarni bataljon sa jednom četom bataljona »Bišina« izvršio napad na selo Žulji, uporište ustaša iznad komunikacije Nevesinje — Blagaj. Otpor Žulja je savladan tek poslije ogorčene borbe za skoro svaku kuću-Ustaše su imale više mrtvih i teško ranjenih. Tri dana kasnije (7 maja) došlo je do vrlo oštrih borbi u rejonu Avtovca. Toga dana jedna kolona od oko 1.500 Talijana i 300 četnika krenula je u pravcu sela Lipnika i Samobora, paleći i pljačkajući usput. Kada je kolona ušla u selo Samobor, dijelovi 4 udarnog bataljona (2 i 3 četa) napali su je s boka i poslije vrlo oštre borbe koja je trajala 13 časova neprijatelj je potpuno razbijen i natjeran u bjekstvo. Pored 28 mrtvih koji su ostali na bojištu, neprijatelj je sa sobom ponio oko 3 puna kamiona mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno je: 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, oko 40 pušaka, 2 radiostanice, 10 pištolja i veće količine municije i razne opreme. Četvrti udarni bataljon imao je 10 mrtvih, među kojima zamjenik komandira čete Ljubo Kurdulija.

Trinaestog maja oko 14 časova dvije čete (po jedna iz 2 i 3 udarnog bataljona) koje su kontrolisale put Nevesinje — Mostar dočekale su u Bišini kolonu talijanske divizije »Murdje« od 70 kamiona, 30 motocikla, 4 tenka i 2 putnička automobila, koja je krenula iz Mostara za Nevesinje. Za vrijeme borbe iz Nevesinja su krenuli Talijani, četnici i ustaše da pomognu mostarskoj koloni, ali su u kratkoj i oštroj borbi razbijeni 1 protjerani nazad u Nevesinje. U borbi sa mostarskom kolonom koja je trajala do 18 časova, često prsa u prsa, neprijatelj je pretrpio teške gubitke. Manji dio uspio je da se probije za Nevesinje, dok se veći povukao nazad u Mostar. Neprijatelj je imao 29 mrtvih, među kojima 1 pukovnik, 3 poručnika i 3 potporučnika kao i 7 zarobljenih. Zaplijenjeno je: 1 teški mitraljez sa 1.700 metaka, 13 pušaka sa 4.200 metaka, 5 pištolja, 2 motocikla i veća količina druge opreme. Uništena su 2 automobila i veći broj motocikla. Kada se sjutradan dio koji se probio ka Nevesinju vraćao za Mostar, ponova je dočekan u Bišini i u kratkoj borbi pretrpio teže gubitke (nađeno je 15 lješeva, dok su dio mrtvih i ranjenih odnijeli **sa** sobom). Petnaestog maja dočekane su i one talijanske i četničke snage koje su išle do Grepka i Bakračuše da bi osigurale prolaz glavnoj koloni. U kratkoj borbi neprijatelj je ostavio preko 20 mrtvih. U isto vrijeme rušenjem komunikacije u Bišini zapriječen je put na dužini od 1 km. Pošto je 18 maja uzoru zauzeta i žandarmeriska stanica na Bakračuši. ostvarena je potpuna kontrola nad komunikacijom Nevesinje — Mostar i neprijatelj je uopšte nije mogao da koristi do povlačenja partizanskih snaga iz Hercegovine.

Četrnaestog maja jedna talijanska kolona jačine oko 1.500 do 2.000 vojnika sa artiljerijom i 300 četnika krenula je od Gacka preko Ulinja i Dražijeva ka s. Vrbi. Kolonu od Gacka dočekao je jedan omladinski vod

i uspio da zadrži cijelog dana i pored jake artiljeriske vatre i nekoliko juriša itsprijatelja. Sjutradan omladinskom vodu pristiže u pomoć 5-ti udarni bataljon, jedna četa 4-og udarnog bataljona i jedna četa Pivskog bataljona. Razvila se vrlo oštra borba koja je trajala cijelog dana. Neprijatelj nije uspio da se probije ka s. Vrbi. Tek sljedeće noći 12/13 maja kada su se naše snage po naređenju povukle na položaje između Vrbe i Čemerna, Talijani su ušli u Vrbu gdje su se zadržali i popalili neke zgrade. U protivnapadu neprijatelj je ponovo potisnut u garnizon u Gacko. Neprijatelj je imao oko 100 mrtvih i više ranjenih, dok su naši imah 4 mrtva i 8 ranjenih.

U toku 16 maja talijanske snage iz čapljine (oko 1.200 vojnika) izvršile su poslije jake artiljeriske pripreme i uz podršku tenkova napad na partizanske položaje kod Prebilovaca. Međutim, vještim manevrom sa fronta i iznenadnim udarom na lijevo krilo neprijatelj je poslije desetočasovne borbe prisiljen na povlačenje. Dok je pod ubitačnom vatrom bježao ka mostu na Bregavi, jedna naša grupa uspjela je da se probije i posjedne most tako da se jedan dio neprijatelja našao između dvije vatre. Od oko 300 vojnika 31 je ostao na bojnom polju, dok se oko 200 podavilo u Bregavi.

Sredinom maja iz Crne Gore u s. Čemerno je stigla Prva proleterska brigada. Sa tog prostora produžila je pokret preko gatačke Površi pravcem Jugovići — Koleško. Dvadeset četvrtog maja brigada je vodila borbu sa Talijanima i četnicima kod Koleška i odbacila ih prema selu Plužine i Nevesinju. Brigada je dalje produžila prema Šipačnu i Slatu, vodila borbe oko sela Veliki Drežanj i 26 maja produžila pokret prema Bileći, gdje je vodila borbe na terenu »ćoravog bataljona« i u Zvijerini.

Kada su akcije hercegovačkih jedinica bile u punom zamahu i vršene pripreme sa napad na Fazlagića Kulu, a poslije čišćenja neretljanske kotline pripremano okruženje Mostara, uslijedila je Treća neprijateljska ofanziva.

*

Akcijama krajem aprila i u prvoj polovini maja protiv dijelova divizije »Kaćatori dele Alpi« u rejonu Gacka, na putu Gacko — Nevesinje — Mostar i u prostoru Metkovića, Čapljine i Hrasna, hercegovačke jedinice su onemogućile ovoj talijanskoj diviziji da učestvuje u planiranom okruženju glavnih partizanskih snaga u istočnoj Bosni u toku Treće nepri jateljske ofanzive. Zbog aktivnosti hercegovačkih jedinica, glavnina ove divizije je, ubrzo poslije pristizanja u rejon Kalinovika, polovinom maja vraćena u Hercegovinu, gdje je zajedno sa divizijama »Marke« i »Murdje« i uz sadejstvo četnika, nastavila borbu. Time je jednovremeno i težište operacija u Trećoj ofanzivi prenijeto iz istočne Bosne u Hrcegovinu i Crnu Goru, gdje su se početkom juna vodile žestoke borbe, naročito u rejonu Gacka — sve do povlačenja partizanskih snaga na Zelengoru.

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U HERCEGOVINI

ć poslije prvih borbi s Talijanima u julu 1941 u selima oko Lastve osnovani su narodnooslobodilački fondovi (NOF-ovi). Njima su upravljali odbori (to još nisu bili narodnooslobodilački odbori, tj. organi narodne vlasti) čiji je zadatak bio da od seljaka prikupljaju hranu, odjeću, obuću i drugo što je potrebno vojsci — partizanima. Sve su to bili dobrovoljni prilozi koji nisu odmah skupljani nego su samo bilježeni kao obaveze seljaka. Tada su vojne jedinice bile manje, vezane uglavnom za svoja sela, pa se svako snabdijevao od «voje kuće. Cim je počelo odvajanje jedinica od svojih sela, one su •počele koristiti i ove fondove.

Poslije velikih pobjeda u novembru nad Talijanima na Vilusima i Klobuku, dobro smo se snabdjeli oružjem i municijom (puške, mitraljezi, tri tenka, 6 kamiona, 15—20 motocikla). Sava Kovačević nije bio u borbi na Klobucima, a mi smo motocikle uglavnom popalili i pobacali u provaliju, da nam ih Talijani ne bi ponovno preoteli. Kada je to Sava čuo, odmah je došao, okupio nas i počeo da grmi.

— Kako ste samo mogli doći na to da popalite toliku motorizaciju? Čija je to pamet? Gdje si ti bio? A ti? Što nisi spriječio?

Svi smo ćutali, a on je nastavio sve jače i jače, dok jedan drug Tie unese smirenost:

— Druže Sava, ti se motori mogu izvući na cestu, njih možemo •odmah upaliti — kladim se!

To odobrovolji Savu, pa odahnu i tiho naredi da se motori izvuku na cestu. Bilo ih je dosta ispravnih, ali malo benzina.

Za slijedeći dan (28 novembra) naredio je da se jedinica okupi prije zore kod škole na' Donjem Klobuku. Znali smo — sprema se napad na Lastvu. Hladna novembarska noć, stojimo pred školom •okupljeni u gomilu. Dolazi Sava, komanduje — »mirno«, »u redove

strojs«, a zatim saopštava zadatak: napad na Lastvu — sjedište opštine.

Rano izjutra zauzeli smo Lastvu. Talijani su u toku noći pobjegli u Trebinje. U staroj austriskoj kasarni ostali su samo ustaški žandarmi. I pored Savinog poziva da se predaju, i obećanja da im se neće ništa desiti, otvorili su vatru. Kasarna je malo utvrđenje pravljena u vrijeme Austro-Ugarske.

Odmah po zauzimanju Lastve, Sava je rasporedio jedan dio vojske na putu prema Trebinju, a sa drugim je napadao kasarnu. Talijani su pokušali sa pet-šest tenkova da prodru u Lastvu. Razvila se obostrana paljba, ali čim se Sava pojavio na cesti u našem tenku, Talijani su se bez predomišljanja okrenuli natrag i što su brže mogli zamakli iza prve okuke, u pravcu Trebinja. Za nekoliko mjeseci nisu ni pokušavali da više prođu ovim putem.

Poslije dva dana opsjedanja, 29 novembra je pala i kasarna u Lastvi.

Okupio se narod i vojska. Obilaze vezane žandarme u zatvoru kasarne.

— Vidite, kučke jedne nevaljale, — reče Sava, za ove iste alke ste vi vezali mene... i to bi vam oprostio, ali da tako vjerno služite ustašama i Talijanima — to vam ovaj narod što se iskupio ovdje neće oprostiti.

Poslije toga je održao govor na zboru, predložio kaznu, a sud — narod, prihvatio — presudio.[1]

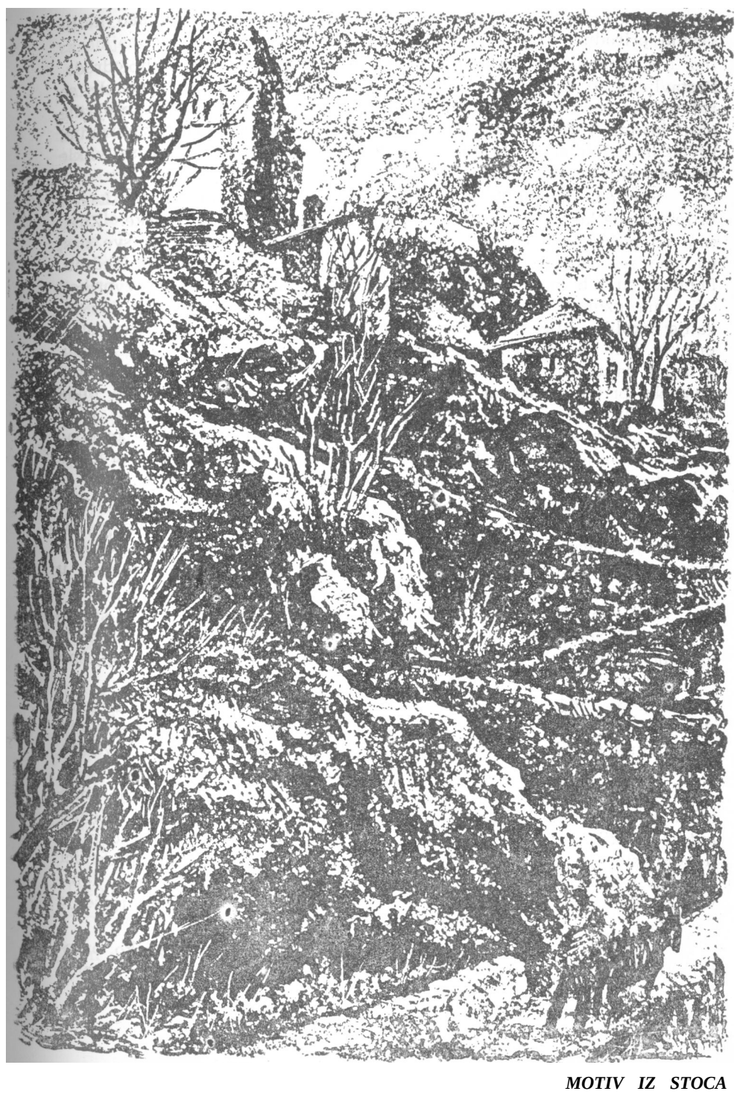
Na istom zboru Sava je predložio da se izabere nova naredna vlast — Opštinski narodnooslobodilački odbor. U taj odbor izabrani su na zboru ovi drugovi: Alija Cerimagić,[8] Vuka Sakotić,[3] Simo Babić, Radovan Grubač, Marko Sredanović, Pejo Bakoč, Pavle Ninković i Miloš Šegrt.

*

Ovaj odbor je za slijedećih šest mjeseci intenzivno razviiao svoju djelatnost na teritoriji opštine na koju za to vrijeme neprijatelj nikad nije stupio osim kao zarobljenik.

Prve upute za rad odbora dao je Sava, a odmah zatim došao je u Lastvu i prvi broj užičke »Borbe« sa člankom Edvarda Kardelja -•Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«. Za prilično dug period nijesmo osjećali potrebu za bilo kakvim drugim uputstvima ih propisima. Život nam je naturao obilje problema koje smo morali rješavati — uz podršku naroda. Vrlo brzo smo se navikli na upravljanje, odnosno dogovaranje sa

[1] Dvojica žandarma su strijeljani, a ostalih šest pušteno.
[2] Učitelj, ubijen od četnika sredinom 1942.
[3] Učiteljica, strijeljana od Italijana 1942 na otoku Mamula.

MOTIV IZ STOCA

narodom o svim mjerama, a narod je novu vlast prihvatio kao nešto, sasvim prirodno.

U Lastvi se smjestio i Operativni štab partizanskih odreda. Postavljena je i komanda mjesta. Lastva je postala centar odakle se rukovodilo borbom u čitavoj istočnoj Hercegovini. Tuda su prolazile naše brojne jedince i kuriri. Tu su štabovi dolazili na savjetovanja, prolazili ranjenici sa pratnjom. Vrlo često kroz Lastvu su se vukle kolone zarobljenih Talijana.

Sve ovo nametalo je narodnooslobodilačkim odborima u Lastvi brojne zadatke, a naročito u pogledu snabdijevanja vojske. Znali smo od početka da će to biti jedan od najtežih problema za sve nas,, pa smo se, iako je bila jesen, odmah orijentisali na veliku štednju. Fondovi su bili mali. Vodenice su stavljene pod kontrolu i sav prihod od ujma uzimao se u fondove. Vlasniku vodenice davano je sljedovanje ukoliko nije imao drugih prihoda. Prikupljani su dobrovoljni prilozi. Bilo je mnogo prigovaranja da neki ne daju koliko mogu, a drugi daju više nego što bi trebalo. Većina je zahtijevala da svaki domaćin prijavi seoskom NOO svoje imovno stanje, pa da se onda na osnovu toga i broja članova porodice vrši »razrezivanje«. Prva ovakva mjera sprovedena je u decembru 1941. Prikupljeno je prilično hrane. Veće jedinice su već bile na terenu drugih opština i srezova, tako da su i zahtjevi bili smanjeni. Stedilo se sve više i više.

U borbi na Mosku od Talijana su zaplijenjene i prilične količine namirnica — sira, šećera i novogodišnjih slatkih hljepčića — što je bilo namijenjeno garnizonu u Bileći za novu 1942 godinu. Ovo je također ušlo u opštinski fond, a odavde je najveći dio poslat bolnici u Riječanima.

Po selima je bilo dosta siromaha i izbjeglica, o kojima su se starali ili imućniji rođaci ili NOO. Seoskim NOO prenijeta je u nadležnost, uglavnom, briga o ovim porodicama i oni su ovaj posao uspješno obavljali sa svojim seljanima.

Soli je bilo svaki dan sve manje. U Lastvi smo još nekako izlazili na kraj, jer smo bili blizu Dalmacije, ali u drugim opštinama i srezovima uveliko se jelo neslano. Zato je so razmjenom nabavljana u Dalmaciji preko Zubaca, Orahovca i Lastve.

Snabdijevanje vojske i naroda ostalim potrebama nije bilo ništa lakše. U borbama na Mosku zaplijenjene su znatne količine automobilskih guma. Pri NOO opštine odmah je osnovana radionica u kojoj su se gume krojile i cijepale u četiri vrste opanaka. Ekserčići za pravljenje opanaka bili su prava dragocjenost, a njih smo dobivali iz Trebinja. Kada bi ih nestalo, našlo se odmah drugo rješenje — žica.

Lijekove i sanitetski materijal također smo dobivali preko organizacije iz Trebinja, ali nedovoljno, jer je vlasnik apoteke bio okorjeli

ustaša. Sava je onda to rješavao zamjenom sa Talijanima — on njima zarobljene ranjene vojnike, a oni nama sanitetski materijal.

Od početka smo bili svjesni da nam razne epidemije mogu biti daleko opasniji neprijatelj od gladi, pa i od samog okupatora. Sapuna i lijekova za širu upotrebu nije bilo. Jedva se stizalo nabaviti za bolnice. Ipak su Operativni štab i štabovi svih jedinica i njihovi sanitetski organi i NOO preduzimali sve da do epidemija ne dođe. NOO u Lastvi imao je svoju zdravstvenu ekipu koja je išla po selima, predavanjima i praktičnim radom upućivala seljake na higijenu. U Lastvi je bilo podignuto toplo kupatilo sa tušem. Ipak je zavladala epidemija šuge. Drugih epidemija nije bilo.

Gotovo svakodnevno NOO opštine izdavao je vijesti sa svih frontova u 20 primjeraka, koje su onda seoski kuriri (uglavnom pioniri) raznosili po zaseocima sa drugom odbrorskom poštom.

Učitelj Alija Ćerimagić se u odboru najviše bavio kulturno-prosvjetnim radom. Odlično je bio organizovao priredbu u školi u Lastvi za 8 mart. Između ostalog izveden je komand »Đedo« koga je tada napisao Janko Bjelica.[4] U komadu se običnim narodnim jezikom govorilo o NO borbi, kroz neku malu radnju koja se događala u pozadini. U »sali« je bilo i smijeha i suza.

Napuštenu zemlju i vinograde trebalo je obraditi na vrijeme. To je posao kojim se bavi NOO opštine od svog osnivanja. Trebalo-je radne snage, radne stoke i hrane za nju, sjemena, alata. O tome je odbor na vrijeme počeo pregovarati za ispomoć sa susjednim odborima iz planinskih opština, gdje sjetva počinje docnije.

Za obrezivanje vinograda pripremili smo tečajeve.

Seoske straže po selima organizovane su odmah kad i odbori. One su bile u nadležnosti seoskih NOO, a održavali su ih stariji ljudi i odraslija djeca.

U opštinskom NOO u Lastvi nije bilo neke »resorne« podjele-posla. Dogovaralo se na sjednicama o svemu i odbornici se zaduživali prema njihovim sklonostima. Za sve važnije stvari odlazilo se na seoske konferencije — svaki opštinski odbornik u svoje selo. O izvr-S^m'u dogovorenih i usvojenih mjera starao se seoski NOO. Opštinski NOO kontrolisao je izvršavanje i pomagao seoskim NOO.

Između susjednih opština održavane su veze putem sastanaka sekretara (koji su onda bili glavni rukovodioci u odboru) radi rješavanja zajedničkih problema i izmjene iskustava. Krajem decembra 1941 došlo je do sastanka svih sekretara opštinskih NOO iz sreza Trebinje na Zupcima. Tada je osnovan prvi sreski inicijativni NOO,.

[4] **Mašinski inženjer iz sela Vrbice kod Bileće. Umro 1947 godine.** Ohra-**bren uspjehom »Đeđe« radio je još na nekim komadima, ali ne znam** da 'i **se išta od svega toga sačuvalo.**

a malo docnije i Sreski NOO. On je nastao iz potrebe da se koordinira rad opštinskih NOO po određenim pitanjima, da se prenose iskustva i slično.

Početkom marta 1942 preselio se Operativni štab iz Lastve u Patnicu, bliže operacijama većine svojih jedinica. Od Operativnog štaba, odnosno Okružnog komiteta za istočnu Hercegovinu bio sam povučen iz Lastve u Patnicu i zadužen za rad po NOO. Ustvari bio sam instruktor sa zadatkom da obilazim NOO, da pratim njihov rad, da im pomognem u rješavanju raznih pitanja, da ih usmjeravam na glavne zadatke, da se uspostave odgovarajući odnosi NOO i vojske, kao i između viših i nižih NOO.

Ubrzo sam obišao mnoge opštinske i sreske NOO na oslobođenoj teritoriji istočne Hercegovine, osim Gacka. Neki opštinski i sreski NOO nijesu radili ništa slabije nego onaj u Lastvi. To je bio slučaj u Bilećkom srezu i u Dabru. Prisustvo Operativnog štaba i Okružnog komiteta u Fatnici pozitivno je uticalo i na rad NOO, a naročito onih bližih. Ali prisustvo štabova i njihovih pratećih jedinica nametalo je i znatno veće zadatke NOO u mjestu.

Ubrzo, po dolasku Operativnog štaba u Fatnici su oživjele razne radionice i radnje — kovačka, bravarska, stolarska, krojačka, sajdžiska i obućarska — sve pod rukovodstvom opštinskog NOO Divin. Napravljeno je toplo kupatilo sa četiri tuša. U radionicama je, pod nadzorom Operativnog štaba, izrađen prototip ručne bombe. Koliko se sjećam do masovnije proizvodnje nije došlo zbog nestašice materijala, a i događaja koji su ubrzo uslijedili. Uspostavljena je i telefonska linija sa Lastvom i Gornjim Poljem kod Nikšića.

Ovdje više nijesmo razbijali glavu kako ćemo obrađivati napuštenu zemlju. Uputstvo iz Foče nam je pomoglo. Seljaci su rado uzimah napuštenu zemlju »na pola«. Polovina roda je trebalo da pripadne onom ko obrađuje, a polovina NO fondu, ukoliko se vlasnik ne vrati. Nova nevolja je izbila kad su slabije stojeći seljaci počeli da jedu i sjeme koje su dotle nekako sačuvah, jer je nastupila glad.

Osnovna briga NOO bila je da ne dopuste da iko umre od gladi i da se sačuva sjeme. Zato se pribjegavalo tome da imućniji seljaci pozajme siromašnijim po nekoliko koza kako bi imali bar mlijeka i da im se daje iz fondova po 50 do 100 grama brašna po glavi dnevno. To su bili krajnji napori da se sačuvaju goli životi i sjeme. Na jednoj sjednici Opštinskog NOO Divin je zaključeno da se pojedinim porodicama oduzme sjeme i sačuva u fondovima do sjetve.

U opštini Ljubomir, srez Trebinje, jedna grupa drugova počela je da sprovodi »sovjetizaciju« (kolektivizaciju sredstava) pa su u tu svrhu izdali i nekakav manifest. Čim je to došlo do ušiju Operativnog

gtab i Okružni komitet u Fatnici, odmah je osuđeno kao besmislica i spriječeno.

*

Krajem marta 1942 svi NOO u Hercegovini su imali već znatno radno iskustvo. Oni su već stekli veliki ugled u narodu. Iz ovog perioda sačuvalo se nekoliko pisanih dokumenata. Najvažniji od njih je, svakako, proglas Narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu, koji je izdat odmah poslije izborne skupštine održane 17 aprila 1942. U proglas su utkani i zaključci skupštine. U uvodnom dijelu proglasa se kaže:

»Svojom herojskom borbom, hercegovački partizani, potpomognuti drugarski od bratskih crnogorskih partizana, oslobodili su veliki dio Hercegovine gdje je narod uspostavio slobodno i prvi put svoju vlast — Narodno-oslobodilačke odbore koji su slobodno birani od naroda i iz naroda. Njih nijesu postavljali ni poslanici, ni sreski načelnici, ni trgovci, niti kotarski pretstojnici. Na cijeloj slobodnoj teritoriji Hercegovine osnovani su svugdje seoski, opštinski i sreski NO odbori.

Uspostavljanje i učvršćivanje narodne vlasti išlo je i ide uporedo **sa** džinovskim razmahom narodno-oslobodilačke borbe Hercegovine. **Danas** hercegovački partizani napuštaju svoje domove i prebacuju se s kraja na kraj Hercegovine bez brige za porodicu i imanje. Oni znaju **da im se** njihove porodice neće upustiti od gladi, dok teče i kod koga; znaju da će im zemlja biti obrađena prije nego drugih koji ostaju kod kuće, znaju da u pozadini imaju svoju, narodnu vlast, koja se stara o svemu.

Odavno se osjećala potreba u radu NO odbora da se osnuje jedan centralni Narodno-oslobodilački odbor za Hercegovinu, koji bi rukovodio svim narodno-oslobođilačkim odborima i stvorio još čvršće jedinstvo narodne vlasti, jedinstvo pozadine u današnjoj borbi. Radi toga sazvana je skupština svih pretstavnika NO odbora 17 aprila o.g «

Ovaj proglas pored političkog uvoda detaljno nabraja zadatke NOO i ovlašćenja novoizabranog NOO za Hercegovinu, kome je dato **u** dužnost »da izrađuje detaljna uputstva i izdaje naređenja za rad **svih** NOO Hercegovine«. U proglasu je upućen i poziv Srbima, muslimanima i Hrvatima Hercegovine. Na kraju proglasa stoje potpisi 14 odbornika.

Ovaj dokumenat (na 5 stranica) najubjedljivije govori o stepenu Tazvitka NOO u Hercegovini u ono vrijeme. U 17 tačaka zaključaka skupštine opširno se navode zadaci. Sve ove zadatke obavljali su NOO i prije skupštine. Skupština ih je samo ozakonila, izabrala svoj izvršni organ — NOO za Hercegovinu i ovlastila ga da u njeno ime izvršava ove zadatke. Skupština, njeni zaključci i izbor NOO za Hercegovinu, imali su i svoj širi politički značaj »za mobilizaciju svih Poštenih Srba, muslimana i Hrvata u borbi protiv zajedničkog faši-

stičkog neprijatelja i njegovih slugu, a protiv svih onih koji raspirivanjem nacionalne i vjerske mržnje ... staju na put Narodnooslobodilačkoj borbi...« (tačka 5 zaključaka).

Karakteristična je u tome smislu i tačka 15 zaključaka:

»Poštenim Hrvatima i muslimanima koji budu prišli Narodno-oslobodilačkoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu, skupština, tajnajveći forum narodne vlasti u Hercegovini ostavlja širom otvorena vrata, za drugarsku i bratsku saradnju. U Narodno-oslobodilački odbor za Hercegovinu ušli su i pretstavnici poštenog hrvatskog naroda, čija imena za sada 7,bog ilegalnosti držimo u tajnosti«.

Inicijativu za osnivanje NOO za Hercegovinu dali su drugovi iz Okružnog komiteta, odnosno iz Operativnog štaba. U Hercegovini je ova skupština poznata kao »-oblasna-«, a odbor koji je na njoj izabran kao »oblasni«, iako oni zvanično nisu nosili takav naziv. Do tada sem u Crnoj Gori nigdje na slobodnoj teritoriji nije osnovan viši crgan vlasti od sreskog NOO. U uputstvima i materijalima Vrhovnog štaba govorilo se samo o sreskim, opštinskim i seoskim NOÖ. Zbog toga je postojàla izvjesna bojazan kod drugova u komitetu da se ne pogriješi osnivanjem Oblasnog NOO, a razvoj situacije je zahtijevao osnivanje takvog, višeg organa vlasti. Da se pita za savjet — trebalo je duže čekati, jer su veze sa Vrhovnim štabom bile prilično spore. I onda se našlo rješenje da se osnuje NOO za Hercegovinu a da se ono »oblasni-« izostavi.

Poznati »Fočanski propisi« Vrhovnog štaba (Zadaci i ustrojstvo Narodnih oslobodilačkih odbora i Obiašnienia i uputstva za rad Narodno-oslobodičkih odbora u oslobođenim krajevima) izišli su februara 1942. Oblasna skupština je održana u Berkovićima u Dabru 17 aprila 1942. Prvi akt Oblasnog odbora upućen svim sreskim i opštinskim NOO datiran ie 28 aprila 1942. a njime se dostavljaju »Objašnjenih i uputstva za rad Narodno-oslobodilačkih odbora« (drugi dio Fočanskih propisa), i daju uputstva za rad na osnovu odluka Skupštine od 17 aprila 1942.

Fočanski propisi su doneseni najmanje mjesec i po dana prije-Oblasne skupštine, a za to vrijeme mogli su stići i u Hercegovinu. Međutim, ako se uporede zadaci NOO iz Fočanskih propisa i iz zaključaka Oblasne skupštine, onda pada u oči da su oni u suštini isti, ali su formulacije potpuno različite. Iz topa se dà izvesti zaključak da u doba održavanja skupštine u Hercegovinu ioš nijesu bili stigli ti propisi. Da su zadaci u suštini isti i u jednom i u drugom aktu^ to dolazi otuda što su i jedni i drugi propisi, ustvari, uopštili i »ozakonili« dotadašnja iskustva iz rada NOO i rezimirali ranija uputstva koja je povremeno izdavao Vrhovni štab. Jedan jedini stav koji govori o suzbijanju krađe, pljačke, razbojništva itd. je skoro podudaran u oba propisa, a on je vjerovatno u oba slučaja uzet iz nekog ranijeg uput-

•stva **Vrhovnog** štaba. Pošto sam i säm dosta radio na pripremanju skupštine i redigovanju zaključaka, dobro se sjećam da smo pojedine formulacije uzimali iz uputstava koja su prethodila Fočanskim pro-**pisima.**

Pošto se prvim pisanim aktom Oblasnog NOO od 28 aprila 1942 prosljeđuju »Objašnjenja i uputstva« (drugi dio Fočanskih propisa) svim sreskim i opštinskim NOO, izgleda da su Fočanski propisi došli u Hercegovinu između 17 i 28 aprila, pa pošto je prvi dio tih propisa »Zadaci i ustrojstvo NO odbora« već bio sadržan u zaključcima oblasne konferencije, to je onda samo drugi dio umnožen i dostavljen sreskim i opštinskim NOO.

it Istim aktom Oblasni NOO daje razna uputstva i traži izvještaj od nižih organa. Taj dio akta glasi:

»Da bi se imao jasan pregled ekonomskog, privrednog, prosvjetnog i zdravstvenog stanja, kao i dosadašnjeg rada narodno-oslobodilačkih odbora, potrebno je u cilju preduzimanja planskog rada u tim pravcima, da. se ovom odboru dostave slijedeći podaci:

/. O ***IMOVNOM STANJU:***

1. Broj domova
2. Broj članova porodice
3. Količina žita (i vrsta)
4. Količine krtole
5. Broj sitne stoke
6. Broj goveda (volova i krava posebno)
7. Broj konja
8. Količina duhana
9. Broj porodica koje nemaju žita ni stoke
10. Broj porodica, koje nemaju žita, a imaju stoke.

Gore navedene podatke dostavljače opštinski narodno-oslobodilački odbori, ovom odboru, preko sreskih NOO. Ako su podaci ranije prikupljeni, mora se označiti vrijeme kad su prikupljeni.

Gornji podaci treba da obuhvate sumarni pregled imovnog **stanja** na područjima pojedinih opštinskih NOO.

11. STANJE FONDOVA:

1. Količina životnih namirnica (Zito, krtola, so, duhan, meso) odjeće, obuće i drugog čime raspolažu seoski, opštinski i sreski NOF-ovi;
2. Količine do sada izdatih namirnica i drugog iz NOF-ova;
3. Količine pisaćeg i drugog kancelariskog materijala, kojim raspolažu narodno-oslobodilački odbori.

III. OBRADA ZEMLJE:

1. Površina obrađene zemlje (u kilima usjeva bijelog žita ili dunumima), a) pod bijelo žito, b) pod kukuruz, v) pod krompir;

2. Koliko će se još zemlje zasijati odnosno zasaditi;
3. Površina zemlje koja je obrađena kolektivno.

IV. PROSVJETNI, KULTURNI, POLITIČKI I ZDRAVSTVENI RAD NOO:

1. Broj do sada održanih priredaba, zborova i predavanja, koja su pripremali NOO;
2. Broj čitaonica i kulturnih domova;
3. Broj zidnih novina, koje izdaju NOO;
4. Broj nepismenih (od toga omladinaca);
5. Broj svrabljivih. — Osim toga opštinski NO odbori, će dostaviti podatke o broju učitelja, profesora, poljoprivrednih stručnjaka majstora, specijalista itd. i njihove sadašnje funkcije. Gornji izvještaj će podnijeti Opštinski NO odbori ovom odboru preko sreskih NO odbora.

Osim toga opštinski narodno OO podnosiće svako petnaest dana pismene izvještaje o svome radu preko Sreskih NO odbora i ***to ovim redom:***

1. Kulturno-prosvjetni rad
2. Obrada zemlje i stanje usjeva
3. Stanje fondova i ishrana vojske i siromašnih
4. Vojne rezerve u fondovima
5. Zdravstveni rad
6. Narodne straže
7. Izrečene kazne
8. Razno

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

NARODNO OSLOBODILAČKI ODBOR
ZA HERCEGOVINU«

Ovo govori koliko je široko bio razgranat rad NOO u Hercegovini u periodu iza Skupštine. Iz njega se jasno vide namjere Oblasnog odbora u pogledu daljeg snabdijevanja, okupljanja i rasporeda stručnjaka radi organizovanja raznih službi itd.

Plenum Oblasnog odbora sačinjavil su: Simo Babić, Rajko Vukoje, Halid Comić, Vojin Cupina, Jovo Ljubibratić, Jovan Ratković, Radovan Papić, Mato Cečur, Lazo Cavlija, Rista Duka, Simo Radić, Cedo Radoš, Sveto Zerajić i Đoko Pašajlić.

Izvršni odbor sačinjavala su prva četiri člana plenuma. (Pošto smo svi bili rastom oko 2 metra, u šali nas nazvaše »-visoka vlast za Hercegovinu«), Sjedište odbora je bilo na Divinu u jednoj maloj sobici u kojoj je ponajviše sjedio samo jedan član, dok su ostali radili po opštinama i srezovima.

Proslava Prvog maja 1942 godine bila je organizovana širom slobodne teritorije, a držana je u, za nas, vrlo povoljnim vojnim i političkim prilikama. Jedino je glad otežavala našu tadašnju situaciju. U Fatnici i Divinu proslava je dobro organizovana. Branko Sotra je imao dovoljno boja, četkica, pa i platna, volje i umješnosti da dekoriše svaki kutak u Fatnici i Divinu. Svi radnici iz radionica bili su obučeni u nova plava radnička odijela i išli su na čelu povorke. Škola na Divinu bila je odavno pripremana za ovu priliku. Ona je inače bila lijepa i prostrana. Izbili smo jedan pregradni zid i napravili prostranu salu. Sva je bila svježe okrečena, a po prostranim zidovima hola i sale Branko je danima slikao i ispisivao parole. To je bila prava izložba motiva iz NO borbe.

»

Krajem maja su se naglo pogoršale vojne i političke prilike u Hercegovini. Talijansko-četnička ofanziva prisilila nas je na povlačenje iz Hercegovine u pravcu Bosne. Povodom povlačenja, Oblasni NOO uputio je proglas[5] narodu Hercegovine i narodnooslobodilačkim odborima. U njemu se obraćalo narodu i odborima, teška situacija objašnjavana je kao prolazna, a povlačenje jedinica kao privremeno. Upozoravani su i narod i odbori da ne klonu duhom, da se ne zavaravaju lažima četnika i Talijana.

Ing. Simo BABIC

* Ovaj proglas redigovao je Milentije Popović.

PARTIZANSKO BIHOVO

Bihovo spada u ona hercegovačka sela koja su 1941 godine na poziv Partije dala svoje najbolje sinove, svoju omladinu. U tome Bihovljane ništa nije moglo spriječiti. Uzaludne su bile represalije okupatora i njegovih ustaških slugu, uzaludne su bile deportacije i hapšenja.

Već prvih dana ljeta 1941 godine Bihovo je postalo relejna stanica između Trebinja i članova Sreskog komiteta Partije koji su izašli na teren da organizuju ustanak. Partija je ovdje još od prije rata imala svoje članove, skojevce i simpatizere. Nije slučajno što su Bihovljani bili jezgro džvarskog partizanskog odreda 1941 godine. Prve ustaničke puške, koje su u rano ljeto 1941 godine progovorile nasred Džvarskog Polja, bile su puške Bihovljana; oni su prilikom akcije na špijuna Edhema Galijatovića jasno dali na znanje i okupatoru i njegovim slugama da im u Džvaru neće ići sve glatko. To se pokazalo kasnije. Slijedile su akcije jedna 2a drugom. Jedne noći porušen je most ispod Todorića, takoreći pod nosom utvrđenog okupatora. Tek što su Talijani popravili porušeni most, došlo je do njegovog ponovnog rušenja. Svega desetak dana iza toga jedna grupa Bihovljana sa dvojicom drugova iz Gornjeg Cičeva pokvarila je vodovod na Mrkljinama.

Bihovljani su učestvovali gotovo u svim partizanskim akcijama koje su se vodile u Džvaru, Površi i Trebinjskoj Sumi. Saznavši to preko svojih slugu, Talijani su počeli sa represalijama i deportovanjem porodica istaknutih boraca. Koncem 1941 godine Bihovo je jednog jutra osvanulo opkoljeno stotinama talijanskih vojnika. Brujali su tenkovi i štektali mitraljezi. U kamione je natrpano 7—8 porodica Hadžovića i Budalica.

Sve to nije zastrašilo selo. Već tada je u partizanima bilo 14 Bihovljana — muslimana, što je za Hercegovinu u tom periodu ustanka bila rijetkost. I bili su dobri borci. U akciji na Radovan-Zdrijelu, decembra 1941, Hilmo Hadžović i Hasim Budalica skočili su na talijanski tenk, bacili bombu unutra, a zatim izvukli ranjenog Talijana.

Samo u 1941 i 1942 godini poginulo je 8 Bihovljana-partizana, a kroz talijanske zatvore Mamulu i Šibenik prošlo ih je 15.

Kada su se naše jedinice poslije Bitke na Sutjesci probile u južnu Hercegovinu, one iste kuće u Bihovu koje su 1941 i 1942 godine itekako stradale, ponovo su širom otvorile vrata ilegalcima. koji su dolazih da ponovo organizuju borbu. Oni su se osjećali sigurnim u Bihovu. Evo samo jednog primjera. U ljeto 1944 godine mobilisana je u Trebinju i okolini jedna grupa od 33 druga. Grupa je u koloni pošla iz Pridvoraca na oslobođenu teritoriju. Na Kruščici ih je dočekala četnička zasjeda i potpuno razbila. Poslije toga, te iste noći, s mukom je sakupljeno oko 15 drugova. Pošto se bližio dan, nije ostalo ništa drugo nego se skloniti u neko selo tu na neoslobođenoj teritoriji. Izabrano je Bihovo. Situacija je bila vrlo opasna, jer se očekivalo da će četnici i Nijemci sutra vršiti pretres. Po dolasku u Bihovo drugovi su se podijelili u tri grupe. Bihovljani koji su imali puške postavili su svuda straže i osmatračnice. Zajedno sa ovim drugovima, partizanima, oni su bili spremni i borbu da prime, iako su znali da će selo kasnije biti prepušteno na milost i nemilost Nijemcima i četnicima.

Huso BUDALICA

RADOVAN ŽDRIJELO

ednog kišnog oktobarskog dana 1941 pozva me Blažo Jovanović i kratko reče:

— Predaj dužnost i odmah kreni sa Punišom Perovičem na nov partiski zadatak. Usput ćeš saznati ostalo.

Odlazak iz kraja u kome se čovjek rodio i proveo svoje najmlađe dane, bez obzira kakvi su oni bili, nikada nije prijatan. A naročito ovoga puta i pod ovakvim ratnim okolnostima. Ali zadatak je zadatak, posebno partiski. Uostalom ko bi tada i pomislio na svoje lične želje i osjećanja? Pa, ipak, rastanak sa osamdeset komunista iz partiskih organizacija, sa kojima sam tada radio, bez pozdrava i bez ijedne riječi, nije bio nimalo prijatan.

— Ne pokori svoje stare i sretan ti put! — bile su posljednje riječi pozdrava još jedne majke, koja je slala svoga sina u ratni vrtlog, iz koga je bilo malo nade na povratak.

Puniša Perović i Stanko Burić bili su već obaviješteni — čekali su na moj nailazak. Poslije kraćeg zadržavanja krenuli smo. Put je bio veoma težak. Hladna jesenja kiša lila je bez prestanka dok smo obilazili Nikšić u kome se bila utvrdila talijanska vojska.

Iste večeri, čim smo stigli u Grahovo, održan je partiski sastanak kome su prisustovali Sava Kovačević, Miro Popara, Radoje Dakić- i nas trojica. Radoje je otvorio sastanak i, pošto nam je saopštio odluku partiskog rukovodstva da smo određeni na rad u Hercegovinu, upoznao nas je sa dnevnim redom. Miro Popara je podnio izvještaj o organizacionom stanju partiskih organizacija srezova i opština istočne Hercegovine. Pored toga govorio je i o situaciji u tom kraju i ustaškim zvjerstvima koje su dotle počinili. Poslije njega Sava Kovačević nas je upoznao sa vojničkom situacijom. Obojica su željeli da nas što podrobnije upoznaju sa stanjem na terenu za koji smo određeni, kako bismo se odmah od početka mogli uključiti u rad. Puniša je određen za Bilećki. Stanko za Stolački, a ja za Trebinjski srez.

Na kraju sastanka, kad je podrobno prodiskutovano šta nam je zadatak i kako bi ga trebalo ostvariti, još jednom je podvučeno da je formiranje partizanskih četa, bataljona i odreda glavni zadatak koji leži na nama, naglašavajući posebno oružane akcije sa jedinicama koje će otvoreno nastupati i to na što širem planu.

Situacija u Trebinjskom srezu razlikovala se od one u kojoj sam se dotle nalazio, pa nije nikakvo čudo što sam nastojao da što-više stvari saznam. Uostalom, to je bilo granično područje prema Crnoj Gori, pa je i pobuđivalo posebno interesovanje. Zamolio sam Savu da krene sa mnom što je on bez ikakve primjedbe prihvatio.

Narod iz okolnih sela došao je na zbor u Zupce. Sakupio se kod kuće Vukalovića (potomaka Luke Vukalovića). Neki su imali i petokrake, dok je većina došla kao da se radi o najobičnijem skupu. Iako neprijatelja nije bilo u blizini — držao se gradova i svojih utvrđenja ipak je duže zadržavanje sakupljenih ljudi bilo u izvjesnom smislu rizično. Zbog toga je zbor ubrzo otpočeo. Prvo je govorio Sava. Govorio je seljacima o nedjelima okupatora, o partizanima i oružanoj borbi koja je povedena, pozivajući naVod u borbu protiv okupatora. Na kraju je zatražio da i ja govorim o akcijama u Crnoj Gori, želeći pri tome da skupu ispričam kako je neprijatelj uništen na Jelin Dubu, više Podgorice. Tih dana su crnogorski partizani na tom mjestu sačekah neprijateljsku motorizovanu kolonu i uništili 43 kamiona. Glas o ovoj uspješnoj borbi dopro je i do ovih sela, pa je Sava nastojao da to iskoristi zà dizanje i ovdašnjih seljaka na oružane akcije.

— Hajde i mi da ne sjedimo skrštenih ruku, već da formiramo četu i zgazimo onu žgadiju na .Grabu — rekao im je na kraju.

Grab je bio stara austriska tvrđava u koju se smjestila ustaška posada i odatle upadala u sela, pljačkala i ubijala. Ustaški teror je bio već nepodnošljiv i narod je prihvatio Savin poziv. Odmah se prižlo izboru rukovodstva čete. Za komandira je izabran Dušan Vučković, podoficir bivše jugoslovenske vojske, za koga se mislilo da posjeduje znanja i iskustva u vođenju jedinice. Napad na Grab bio je veoma privlačan za ovdašnje ljude i zbog toga je riješeno da se izvede još u toku noći. Radi obezbjeđenja pravca od Trebinja Vučković je dobio zadatak da poruši put i postavi zasjedu, kako bi spriječio Italijane da upute pomoć ustašama.

Noć tamna. Neprijatelj uopšte ne očekuje napad. Grupe naoružanih ljudi (bilo ih je mnogo i bez oružja) približavaju se zidinama. Sava je stigao do pod sam otvor na jednom zidu. Ubacuje bombu kroz prozorče. Ona se odbija od šipke i vraća natrag. Zaglušujuća eksplozija. Neprijatelj tuče iz mitraljeza. Snopovi čehčnih zrna sipaju u tamnu ftoć, ali bez cilja — nikoga nisu dokačili.

— Pazi! Zamalo ne poginuh od sopstvene bombe, dobacuje Sava. Čekajte, ustaše! Evo vam druga. »Otšrafljuje« drugu »-kragujevku«, baca je kroz prozor među neprijateljske vojnike. Kakva hladnokrvnost! Kakva hrabrost! Kroz noć se razliježe gromovit glas:

— Ustaše, predajte se ili ćete biti uništeni u toj jazbini. Ovdje je Sava Kovačević sa partizanima.

Ogromne zidine štite neprijatelja i on se osmjelio. Odmah iza Savina glasa eksplozija bombe u neposrednoj blizini. Ustaše bez prestanka pucaju iz svojih skloništa, sigurni da im naše oružje ništa ne može.

— Glađu ćemo ih uništiti — veli Sava. Nijedan se odavde neće izvući.

Grab je blokiran. Borci su zauzeli pogodna skloništa i osmatraju neprijateljsko utvrđenje. Na sve strane su razaslate patrole. 'Odlaze i vraćaju se. Jedan vođa patrole prilazi Savi i raportira da je uhvaćen Novica Kraljević, poznati talijanski špijun, koji se od prvih dana okupacije stavio pod skut fašista i za njih uveliko radio. Takav plijen bio je za nas dragocjen. Sava naredi da ga sprovedu do komandira čete Vučkovića, računajući da će ga on najbolje sačuvati do pogodnog trenutka. Ali istoga dana poslije podne Vučković izvještava da je Novica uspio da pobjegne.

Sava **je** bio strahovito ljut zbog te nepažnje. Naredio je da se ispita čijom krivicom je došlo do toga. Nije ni slutio da je to Vučkovićevo maslo i da ga je ovaj, zajedno sa svojom majkom, pustio da bježi. Tek kasnije **je** to ustanovljeno kad **je** Vučković prešao četnicima i postao jedan od njihovih komandanata. Vučković je odmah smijenjen sa dužnosti komandira. Ustanovljeno je da je prvi zadatak, rušenje puta, slabo obavio i da se sa četom povukao bez ičijeg naređenja, još dok se vodila borba za Grab.

Akcija na Grabu morala je biti prekinuta, ali je taj napad na ustaše itekako odjeknuo po selima ovoga kraja. Odmah poslije toga Sava se vratio u Grahovo gdje su ga čekali mnogi poslovi oko ustanka, a ja sam se prebacio u Trebinjsku Sumu, gdje sam našao Dragicu i Rada Pravicu. Dragica je u to vrijeme bila sekretar Sreskog komiteta partije

Odmah se otpočelo sa nizom konferencija po selima, na kojima je pozivan narod na oružane akcije. Seljaci su prihvatili borbu i mnogi su se javljali u čete. U to vrijeme zakazan je sastanak Sreskog komiteta n$_a$ kome je Dragica saopštila da ću otsada ja biti sekretar i predala mi da rukovodim sastankom. Asim Zupčević, član komiteta, zatražio je da se krene i u muslimanska sela, da se i tamo održe sastanci i konferencije i da se muslimani pozovu u borbu. Zahtijevao je da krenem sa njim u Bihovo, malo selo u neposrednoj blizini Trebinja.

Stigli smo u selo. Odmah je sazvan sastanak ćelije i na njemu je pretresana mogućnost sazivanja seoske konferencije. Svi prisutni

tvrdili da se konferencija bez ikakve bojazni može održati i ona je zakazana. Prije toga održan je i sastanak skojevskog aktiva. Mla-•dići su bili spremni da odmah krenu u neku od naših jedinica i zahti-jevali su da idu u borbu. Ovakvo raspoloženje tih mladića govorilo je u prilog Asimovog zahtjeva da treba raditi i sa seljacima po musli-manskim selima, jer se oni u većini nisu orijentisali prema neprijatelju.

Svi pozvani seljaci došli su na određeno mjesto. Slušali su naša izlaganja i odobravah naš stav. Naročito im se dopalo to što partizani smatraju da među njima i Srbima nema nikakve razlike, kao i da je -vještački jaz koji neprijatelj stvara između jednih i drugih djelo oku-patora, smišljeno na međusobno istrebljenje.

Na kraju konferencije neki od prisutnih me upitaše da nisam ja Sava Kovačević. Njegovo ime je već bilo poznato i prema njemu su imali duboko poštovanje čak i oni koji su sve dotle bili van domašaja događaja u ovom kraju.

Nekoliko dana poslije konferencije u Bihovu održan je još jedan sastanak Sreskog komiteta, na kome smo bili prisutni samo nas četvoro — Dragica, Rade, Jovo Ljubibratić i ja. Riješeno je da se čete iz Dživara, Poviši i Trebinjske Sume javno pojave u selima i da prišiju petokrake. Njihovo ilegalstvo moralo se prekinuti, jer ih je to sputavalo u akcijama, a i pojava oružanih formacija, sa parti-zanskim znakom, bila je nužna radi još masovnijeg mobilisanja seljaka za ustanak. S druge strane, na ovaj način se onemogućavao rad onih pojedinaca koji su već otvoreno počeli da govore da je borba pre-uranjena i da će nas neprijatelj uništiti. Riješeno je da se u Slivnici sazove konferencija stanovništva iz nekoliko sela, na kojoj će biti prisutne i naše čete, a zatim da se odmah krene u zasjedu na komu-nikaciji Trebinje — Dubrovnik.

Uslovi za borbu protiv okupatora bili su povoljni. Svaki postupak i svaka riječ u to vrijeme, koji bi popularisali našu borbu, lijepili su •se kao melem za seljake. Na konferenciji sé, između ostalog, govorilo o neprestanim borbama Orjenskog partizanskog odreda koji se tukao protiv Talijana. Neprijateljska artiljeriska vatra čula se čak i ovdje, i to je seljacima davalo smjelosti da odvažnije nastupaju i prhvataju naš zahtjev da se odmah krene u akciju. Bili su oduševljeni. Borbeno raspoloženje ljudi bilo je izvanredno. Ali tu se našao i jedan koji je javno istupio protiv borbe. Bio je to Vaso Ukropina, pravnik, koji je revnosno služio bivši režim i već otvoreno počeo da istupa na tadašnjoj četničkoj liniji da je još »rano za borbu«. Trebalo je da prođe dobar sat rasprave s njim, otvoreno pred skupom, da bi se •onemogućila njegova razbijačka djelatnost.

Odmah poslije ove konferencije, na kojoj je riješeno da se otpočne sa oružanim napadima na neprijatelja, donesena je odluka da Površka, Šumska i Dživarska četa krenu na Radovan-Ždrijelo, gdje će porušiti «estu Dubrovnik — Trebinje i sačekati neprijatelja u zasjedi.

Rušenje ceste nije pretstavljalo neku osobitu teškoću, ali je raspored jedinica za* tako Veliki poduhvat i to prvi put u ovom kraju pretstavljao za sve ozbiljan problem. Zbog toga su konsultovani komandiri četa pa čak i neki komandiri vodova. Jedinice su se postavile. 18 decembra 1941, s obje strane ceste, prema Dubrovniku. Jedini puškomitraijez dat je vodu Dura Skera, koji je postavljen na samoj okuci tako da se moglo dejstvovati u oba pravca duž ceste. Stab sektora (dubrovačko-trebinjskog) naredio je komandirima da niko ne otvara vatru prije no što to učini Đoko Putića, komandir Šumske čete. A on je to imao da učini kad neprijateljska kolona zastane na porušenom dijelu puta.

Predzoru su istureni osmatrači na Vitov Koš, austrisku tvrđavu iznad samog Radovan-Zdrijela. Odatle se pružao dobar vidik prema Dubrovniku i neprijatelj se mogao osmotriti čim napusti grad. Na osmatračnici je bila Dragica Pravica. Jedinice su se raspoređivale prema ranijem planu. I dok su grupe hvatale najpovoljnije zaklone, iznad nas je šetao neki čovjek i svojom pojavom otkrivao naše prisustvo. Kad ga opomenusmo da siđe dolje, odgovorio je da nije lud da pogine u Radovan-Zdrijelu. Bio je to onaj isti Vaso Ukropina koji je ustao protiv borbe. Trebalo ga je silom ukloniti sa tog mjesta.[1] !

Osmatrači su primijetili neprijateljsku kolonu kada je, negdje pred podne, napustila Dubrovnik.

— Idu Italijani, javlja Dragica. Naprijed je motociklista, za njim 4 tenka i nekoliko kamiona punih vojnika.

Sto se neprijatelj više približavao i obavještenja su bila detaljnija. Kad se već dovoljno približio, borci su i sami vidjeli njegove tenkove i kamione koji su se lagano približavah okuci i mjestu gdje su morali: zastati. Nestrpljenje i neizvjesnost. Prva organizovana i zamašna akcija protiv Talijana u- ovom kraju. Stravična tišina. Neprijateljski motociklista je stao. Stali su i tenkovi. Još koji trenutak, pa pucanj. Motociklista pada pogođen prvim zrnom. Plotun kao po komandi. Vojnici padaju po kamionima i pod kamione. Neki pokušavaju da se iskakanjem iz vozila dočepaju bar kakvog zaklona. Padaju prije no što se i dotaknu kamena. Tenkovi pokušavaju da 'se okrenu. Prvä dva zaglavljuju se u jarak. Ostali kreću u »rikverc«. Mašine urlaju, ali se njihovo huktanje gotovo' ne čuje od vatre koja ne prestaje. Ubrzo se začu komanda da se prekine paljba i da se juriša na- tenkove. Borci se kao lavina sllvaju prerna kamionima i zaglavljenim tenkovima. Skojevci iz Bihova skaču među prvim na tenkove. Ostatak Talijana diže ruke.

[1] Vaso Ukropina je kasnije, kad su se naše snage povukle iz Hercegovine, svoga sinovca Buđimira predao četnicima koji su ga ubili na Viduškoj jami. Buđimir je bio krasan čovjek, veoma borben, i u toj prvoj akciji nastojao je da bude na najtežem mjestu.

Neprijatelj je imao 64 poginula. Uništili smo 8 kamiona i 12 motocikla, a zaplijenili 9 puškomitraljeza, oko 100 pušaka i veću količinu razne opreme.

Cim je otpočela borba, javljeno je da se nove neprijateljske kolone kreću od Trebinja i Dubrovnika. Zbog toga je bilo besmisleno dalje zadržavanje na ovom mjestu. Kratko vijećanje. Riješeno je da se čete povuku u sela radi zaštite stanovništva i imanja od osvete neprijatelja. Odmah se pristupilo izvršenju. Sa četama su krenuli i zarobljenici.

Nas nekoliko interesovalo je kako će se neprijatelj sresti i šta će raditi kad dođe na ovo razbojište. Zbog toga — Rade Pravica, Đuro Skero, Jovo Petković i ja ostadosmo ispod samog Vitova Koša. Odatle smo mogh dobro osmatrati bojište i neprijatelja. I teren je bio takav da smo se lako mogli skloniti ako bi ustrebalo. Nikome od nas nije palo na pamet da se neprijatelj neće kretati samo drumom, već da će koristiti i čuke da bi obezbjeđivao one na drumu. Nije prošlo ni pola sata kad iznad sebe čusmo neki žagor. U prvi mah pomislismo da su naši, ali po govoru vidjesmo da je to neprijatelj. Talijani su izbili na Vitov Koš, svega 2—3 metra iznad nas i kretali se prilično slobodno. Naša vehka sreća je što nas ne primijetiše. Cim su mu se vojnici udaljili s kose, neprijatelj osu vatru po njoj iz dvadesetak mitraljeza i oruđa iz tanketa. Spasoše nas dobri kameni zakloni. Vidjeći da nema nikoga, Talijani ubrzo počeše silaziti s vozila i zagledati mjesto okršaja. Nismo mogli odoljeti. Nekoliko metaka koje im uputismo kao da je bio signal za njihovo protivdejstvo. Primijetili su nas i osuli iz svih oružja. Izvući se ispod takve vatre bilo je veoma teško, a ostati na tom mjestu značilo je pasti neprijatelju u ruke. Zbog toga odlučismo da se probijamo. Zahvaljujući pogodnom terenu i mraku koji je padao, uspjeh smo da se izvučemo i stignemo čete.

Borba u Radovan-Zdrijelu naišla je na veliki odjek među stanovništvom ovoga kraja. Počeo je masovan priliv u jedinice, nuđenje hrane i ostalih usluga. Najinteresantniji su bih stariji ljudi. Toliko su se oduševili borbom da su i sami htjeli da pođu u jedinice. Možda najsvjetlije likove pretstavljaju Radule Tarailo i Risto Vlatković. Imali su preko sedamdeset godina. Naša pojava u kući staroga Taraila pretstavljala je za njega slavlje. U razgovoru nam reče da mu je kroz nekoliko dana slava, ali umjesto da je čeka sa onim što je za nju pripremio, reče da je njegova slava pobjeda nad fašistima na Radovan-Zdrijelu. Zbog toga je poželio da nas ugosti kao »na slavi«.

— Aferim, sinovi! Samo tako nastavite! Eh, što me ova starost •opnrvala te ne mogu i ja s vama! — rekao nam je prije no što smo kročili u njegovu kuću.

Vojo POPOVIĆ

DUBROVAČKI BORCI U HERCEGOVINI

U radu partiske organizacije u Dubrovniku na organiziranju borbe protiv okupatora posebna briga je posvećena povezivanju sa pokretom u Hercegovini. Odmah nakon prvih borbi u Hercegovini uspostavljena je veza sa ustanicima. Čim su ustanici organizirali oružane partizanske odrede, počelo je, preko dobro organizirane veze, slanje sanitetskog i ostalog materijala iz Dubrovnika.

Kroz čitavu 1941 godinu SKOJ u Dubrovniku bio je veoma aktivan. Ova organizacija je već u svibnju sakupila 21 pušku, 1 puškomitraljez, 4000 metaka, 7 pištolja, 40 ručnih bombi, 1 poljski telefon i malu radiostanicu. Sav ovaj materijal poslat je prvim partizanskim odredima u Hercegovini.

U drugoj polovini srpnja 1941 godine u Dubrovniku je formirana Dubrovačka partizanska četa, koja je djelovala u ilegalnosti. Ona je bila razdijeljena po čitavom gradu na vodove. Njen prvi komandir bio ie Vule Gluhajić, a komesar Dušan Todorović. Jedan vod, sastavljen od 12 boraca, kojima je rukovodio Simo Opalić, nalazio se u gradu, a drugi, koji je imao 13 boraca, na području Pile-Kono.

Poslije formiranja partizanskih bataljona u Hercegovini, partiska organizacija Dubrovnika povezala se sa Bobanskom partizanskom četom, koja je djelovala pored dalmatinske granice.

U prvim danima ustanka bio je otežan odlazak Dubrovčana u partizanske odrede u Hercegovini. Pošto su ustaše poubijale veliki broj Srba, kod politički nezrelih ustanika dosta dugo je vladalo nepovjerenje prema Hrvatima. Pojedince, koji su iz Dubrovnika izlazili, ponekad su smatrali špijunima. Trebalo je razbijati i takva shvatanja među ustanicima i bojazan od takvog odnosa među Dubrovčanima. U tome je bila neobično značajna saradnja partiskih organizacija Hercegovine i Dubrovnika.

U ožujku 1942 počeli su u trebinjski partizanski bataljon »Šuma-« odlaziti i borci iz Dubrovnika. Glavna veza je bila preko Rijeke Dubrovačke i Petrovog Sela. Preko ove veze prebacivan je i sav materijal

sakupljen u Dubrovniku. Veza je ostala neotkrivena od neprijatelja za, čitavo vrijeme okupacije.

Ovom vezom preko Marka Marojice mnogi dubrovački borci i rukovodioci izlazili su već prvih dana borbe u Trebinjsku Sumu i sudje**lovali** u zajedničkim akcijama na rušenju pruge Mostar-Dubrovnik i oslobađanju sela od Talijana i ustaša. Ovim putem je organizirano nekoliko ilegalnih sastanaka između organizatora borbe iz Dubrovnika i Sreza **tr** binjskog.

Tokom 1942 godine otišlo je iz Dubrovnika u hercegovačke partizanske jedinice oko 40 drugova i drugarica.

Početkom 1943 godine naročito je ojačana saradnja između pokreta u Dubrovniku i Trebinjskom srezu. Seljaci Petrova Sela, Brsećine, Pobrežja, Zatona, Ljuba i Gromače naročito su se isticali u slamju hrane, oružja, pogotovo municije i sanitetskog materijala patrizanima, koji su se, poslije povlačenja glavnine naših snaga u to vrijeme nalazili u manjim grupama u trebinjskom kraju.

U toku 1943 godine iz Dubrovnika je izišlo u partizane oko 140 drugova i drugarica i svi su oni raspoređeni u hercegovačke jedinice. Samo koncem rujna te godine izišla je pod rukovodstvom Drage Đukanovića grupa od oko 70 ljudi.

Narod Hercegovine i njegove borbene jedinice pretstavljali su u toku Narodnooslobodilačkog rata glavno uporište boraca Dubrovnika. Oni su dali svoj doprinos ratnom bilansu Hercegovaca. To je bila jos jedna krupna pobjeda bratstva i jedinstva naših naroda.

Ivo SOJKA

PRVI UDARNI BATALJON

rajem 1941 godine održan je u Lastvi sastanak kome su prisustvovali članovi Glavnog štaba NOPO za BiH Slobodan Princp-Seljo, komandant i politički komesar Nikšićkog partizanskog odreda Sava Kovačević i Milinko Đurović i pretstavnik Operativnog štaba za Hercegovinu Đoko Putića, na kome se raspravljalo o rezultatima dotadašnjih zajedničkih akcija i o potrebama i načinu novih. Na tom sastanku je, pored ostalog, konstatovano da se ustanak u sjevernoj Hercegovini sporo razvija i da tamo sve više uzima maha četnička organizacija. Zato je zaključeno da od boraca iz južne Hercegovine i Nikšićkog sreza treba što prije formirati jedan udarni bataljon koji bi se uputio na taj teren.

Na osnovu te odluke, sa kojom se saglasio Glavni štab za Crnu Goru i Boku, formiran je 28 januara 1942 godine u selu Baljcima I udarni hercegovačko-crncgorski bataljon. U njegov sastav je ušlo 120 bcraca iz južne Hercegovine i 55 boraca Nikšićkog partizanskog odreda. Kad je bataljon došao na teren Nevesinjskog sreza narastao je na 240 boraca, a krajem mjeseca aprila brojno stanje bataljona bilo je 300.

Stab bataljona je na dan formiranja bio u sastavu: komandant Vlado Šegrt; komesar Milija Stanišić, zamjenik komandanta Ljubo Kovačević Mizara, zamjen'k komesara Stevo Kovačević.

Ljudstvo bataljona sačinjavali su partizani koji su se dobrovoljno javili da stupe u njegove redove. To je bilo od odlučujućeg značaja za borbenu vrijednost bataljona i za njegove mnogobrojne uspjehe.

Od Operativnog štaba za Hercegovinu bataljon je dobio zadatak da energičnim dejstvom pomogne i ubrza razvoj ustanka u sjevernoj Hercegovini, da potpomogne brže sređivanje i učvršćenje tamošnjih partizanskih jedinica; da pokrene borbu protiv okupatora i razbije i likvidira četničku organizaciju; da tim putem i na taj način pripremi uslove za napad na snažno ustaško uporište — Borač.

Prolaskom kroz selo Fatnicu štab bataljona je za svoj pretstojeći rad i akcije dobio još detaljnija uputstva od strane sekretara

Oblasnog komiteta Partije za Hercegovinu Mira Popare. On je insistirao da se mjesne četničke starješine pokušaju pridobiti za borbu sa okupato-^jn a u koliko se to ne uspije, da se razoružaju ili dijelom i likvidi-raju — i, uopšte, da se strogo postupi prema »petoj koloni«.

Položaj i stanje partizanskih snaga Nevesinjskog sreza u to vrijeme bi° je veoma složen i dosta težak. U Nevesinju su se nalazile jake snage talijanskog okupatora koje su bile potpuno bezbjedne, ,er ih niko nije napadao. Četnička organizacija se brzo širila i jačala. Krajem 1941 godine u sjevernu Hercegovinu je pod rukovodstvom izaslanika Draže Mihailovića, majora Boška Todorovića, došla jedna grupa četnika iz Foče sa zadatkom da na ovom terenu stvori jake četničke '"nage i da ih poveže sa četnicima iz jugoistočne Bosne i Crne Gore u cilju uništenja partizanskih snaga na toj teritoriji. Major Todorović — koji se prije toga istakao u istočnoj Bosni kao vješt četnički organizator i razbijač NOP-a — energično je pristupio izvršenju toga zadatka. Vješto je iskoristio mržnju srpskih masa protiv ustaških zločina u srezovima Gacko i Nevesinje za stvaranje četničkih jedinica. Sklopio je sporazum o nenapadanju i saradnji sa Talijanima i otpočeo sa ubrzanim formiranjem jedinica koje su se nalazile u fazi priprema za napad na partizane. Pored toga, jake ustaške snage iz Borča i Fazlagića Kule sve su češće i bezobzirnije vršile upade u periferna sela ovog sreza, vršeći pokolj srpskog stanovništva.

Prema svim ovim okupatorskim i kvislinškim snagama nalazio se partizanski bataljon »Nevesinjska puška« koji je formiran krajem jeseni 1941 godine. To je bila mlada jedinica koja je, zajedno sa malobrojnom partiskom organizacijom na terenu, bila postigla značajne rezultate u širenju ideja Narodnooslobodilačke borbe i u povećanju broja partizana i njihovih simpatizera. Međutim, u vojničkom pogledu bataljon nije pretstavljao mobilnu i udarnu snagu, jer je u osnovi bio jedinica teritorijalnog tipa, sa malim borbenim iskustvom. Pored toga, bataljon je sva svoja borbena dejstva orijentisao prema ustašama, zanemarujući borbu sa okupatorom i dovoljno ne sagledavajući opasnost koja mu prijeti od četnika.

Imajući sve ovo u vidu štab Prvog udarnog bataljona je odlučio da bataljon što prije prođe kroz veći broj sela Nevesinjskog sreza! objašnjavajući narodu politiku okupatora i njegovih slugu — četnika i ustaša. Za petnaest dana te turove zime bataljon se neprestano kretao kroz partizanska i četnička sela održavajući mnogobrojne konferencije sa narodom, sastanke sa partizanskim komandama : sa pojedinim uglednijim liudima toga kraja. Svuda je u prvom redu naglašavana lukava, zakulisna uloga okupatora i potreba borbe Protiv njega. Isto tako neumorno je isticana razbiiačka akcija četnika, udarajući akcenat na štetočinstvo četn'čkih vođa koje su sa strane došle u sjevernu Hercegovinu sa ciljem da razbiju Narodnooslobodilačku borbu.

Prijem bataljona od strane partizana i njihovih simpatizera bio je topao i veoma srdačan. Njima je imponovalo to što je u njihov kraj došla »regularna-« jedinca njihove vojske: Ponovo se učvršćavala i snažila volja za borbom i povjerenje u sopstvene snage. To se najbolje manifestovalo u brojnom javt'anju dobrovoljaca u bataljon, kao i u poletnijem i energičnijem radu mjesnih starješina na učvršćenju i proširenju partizanskih jedinica.

Dolazak bataljona pozitivno se odrazio i na one grupe naoružanih boraca koje se još uvijek nijesu bile definitivno odlučile da li da čvrsto pristupe partizanskoj vojsci. Ovo se u prvom redu odnosi na odred »Bišina« kojim je komandovao Dušan Brstina, u to vrijeme popularna ličnost medu znatnim dijelom srpskog i muslimanskog življa. Njegova jedinica je pod nazivom »narodna vojska« od prvog dana štitila srpski živalj od ustaških zločina, a isto tako se suprostav-Ijala četničkoj politici pokolja muslimanskog stanovništva. Brstina =e uporno i vješto izvlačio od pokušaja četnika da ga svrstaju u svoje redove, iako su ga oni javno proglašavali svojim komandantom. On je to činio svjesno, jer se nije slagao sa ciljevima i borbom četnika i zato što mu je NOP bio mnogo bliži. Ali, do dolaska Prvog udarnog bataljona njegov odred još nije bio partizanska jedinica. Tek tada Brstina dolazi u štab bataljona gdje svečano obećava da se on i njegov odred od tog časa čvrsto i odlučno opredjeljuju i vezuju za Narcdnooslobodilačku borbu, što je pretstojeći razvoj događaja zaista i potvrdio.

Četnici su bih veoma iznenađeni dolaskom Prvog udarnog bataljona. Bilo je očigledno da oni nijesu u to vrijeme predvidali i oče kivali pojavu jedne takve jedinice. To se najbolje vidjelo iz njihovih smušenih i nervoznih poteza. Prvo šalju »parlamentare« sa naređenjem (!) da bataljon, ne smije stupiti na tie Nevesinjskog sreza; zatim jednom četom na Trusini pokušavaju da otvaranjem vatre spriječe pokret bataljona; na kraju, kad su vidjeli da se Prvi udarni na sve to uopšte ne osvrće, već da ide pravo na prenoćište u Brat č (njihovu »tvrđavu«), počinju i da mole »da se ne prosipa srpska krv« i da se uništi »sve što je tursko«.

Kad je na kraju ovog petnaestodnevnog »propagandnog maršabataljon stigao u Nevesinjsku površ (sjeverna periferija sreza), štab je izvršio analizu dotadašnjeg rada i rezultata. Na tom sastanku je utvrđeno i zaključeno da je u cilju uspješnog razvoja NOB-e u tom kraju nužno što prije likvidirati grupu majora Todorovića. U tom cilju upućena je u Nevesinjsko Polje jedna ojačana četa sa dva člana štaba.

Major Todorović je vrlo oprezno smjestio svoj štab, jer je već **u** januaru 1942 godine bio u Gatačkom srezu uhapšen od jedne čete Nikšićkog partizanskog odreda (ali su ga oslobodile četničke snage

fcjopa Perišića). Ovom prilikom, osjećajući u blizini prisustvo dijela RrvoS udarnog bataljona, smjestio je svoj štab u Kifinom Selu Kjj$_r$ se nalazio i manji talijanski garnizon. Ojačana četa je noću 19/20 februara smjelo upala u selo i uspjela da uništi četnički štab _ g$_e$i$_u$ sa Todorovićem, kojom prilikom je likvidiran i poručnik Jovan Mišelić, jedan od glavnih voda četničkog pokreta u južnoj Hercegovini.

Likvidacija štaba majoija Todorovića unijela je zabunu kod qetnika i ulila im strah od snaga Prvog udarnog bataljona^ Široke narodne mase — izuzev okorjelih četnika i njihovih porodica — odobravale su njegovu likvidaciju, jer su bile ubijeđene da je njegov rad nanosio ogromnu štetu borbi za oslobođenje. Međutim, kad je bataljon poslije toga pretjeranom strogošću i metodom tajnog obračuna počeo da likvidira pojedine izdajnike mještane — što je često bilo nepotrebno, neubjedljivo i nepravilno — to se počelo negativno odražavati na jačanje NOP-a u ovim krajevima.

Za vrijeme četvoromjesečnog postojanja Prvi udarni je neprekidno bio u pokretu i borbi, uspješno izvodeći čitav niz krupnijih i manjih akcija. Po rezultatima i značaju posebno se ističu borbe u Bratači, u Kazancima (Gatački srez), na Borču, na komunikaciji Nevesinje — Gacko i oslobođenje od četnika glavne partizanske bolnice u Zvijerini.

27 februara 1942 godine snage od oko 300 Talijana i 200 četnika krenule su iz Kifina Sela da protjeraju dijelove Prvog udarnog iz Bratača. Toga dana u tom selu se nalazilo pola bataljona sa mješnom partizanskom četom iz Lukavca. Poslije žestoke borbe neprijatelj je odbačen i protjeran u Kifino Selo, kojom prilikom su mit nanijeti gubici od oko **40** mrtvih i ranjenih.

Ova borba je bila od velikog značaja jer je to bila prva borba protiv okupatora u ovom kraju. Toga dana je narod prvi put jasno vidio da su se četnici udružili sa okupatorom. Od tada oni sve vojničke akcije izvode po planu okupatora i u zajednici sa njegovim jedinicama.

Krajem marta bataljon je dobio zadatak od štaba Sjevernohercegovačkog odreda[1] da se prebaci u Gatački srez i da u zajednici sa ostalim jedinicama likvidira snage popa Perišića.

Krajem februara snage Gatačkog partizanskog bataljona, zajedno sa snagama Pivskog bataljona (Durmitorski odred) i jednom četom nikšićkih partizana nijesu uspjele da zauzmu teritoriju koju su držali četnici popa Perišića. Zato je Operativni štab za Hercegov-

p.' [1] Formiranjem ovog štaba u martu 1942 godine komandant i komesar Prvog udarnog postavljeni su za komandanta i komesara tog odreda. rV tada štab bataljona su sačinjavali: komandant Ljubo Kovačevic-Mizara, komesar Stevo Kovačević (tada u bolnici zbog liječenja rana), zamjenik -Komandanta Nikola Ljubibratić, zamjenik komesara Ljubica Ivković.

nu — u okviru opštih priprema za napad na Borač — naredio likvidaciju ovih četničkih snaga.

U sklopu opšteg napada (prvih dana aprila) na teritoriju koju je pop Perišić čvrsto držao, bataljon je napadao pravcem Samobor — Gareva koji je izvodio u centar »tvrđave«. U snažnom noćnom napadu bataljon je na tom sektoru ubrzo slomio četnički otpor i sjutradan se u rejonu Gata spojio sa snagama koje su napadale s južne strane, a kojima je rukovodio komesar Operativnog štaba. Iz zaplijenjene prepiske četničkih starješina moglo se vidjeti da je sam dolazak i pojava bataljona na teren Gatačkog sreza unio pometnju i demoralizaciju kod njihovih jedinica.

U napadu na Borač 17 aprila 1942 godine bataljon je bio u sastavu Istočnog sektora. Napadao je pravcem Pogana Glava — s. Šipovice. Snažnim udarom brzo je uspio da zauzme Šipovice i da uspješno sadejstvuje bataljonu Druge proletereske brigade i kalinovačkim partizanima u zauzimanju sela Igri.

Najveću pobjedu nad okupatorom bataljon je postigao 25 aprila 1942 godine na komunikaciji Nevesinje — Gacko, u blizini Fojnice. Toga dana on je razbio kolonu Talijana koja se u jačini oko jednog puka probijala iz Nevesinja ka Gacku. Ubijeno je 60, a zarobljeno 50 vojnika i zaplijenjeno 60 konjskih tovara municije i opreme.

Kad su četnici 29 i 30 maja u Zvijerini zarobili glavnu partizansku bolnicu u Hercegovini, bataljon se odlijepio od neprijatelja na frontu u Nevesinjskom Polju i usiljenim maršem uputio se u južnli Hercegovinu gdje je zajedno sa 4 bataljonom Prve proleterske brigade oslobodio bolnicu.

Kroz mnogobrojne i česte akcije i borbe rasla je snaga i borbena vrijednoist Prvog udarnog bataljona. On je brzo izrastao u snažnu, vrlo dobro naoružanu, dobro pokretnu jedinicu sa razvijenim ofenzivnim duhom i sa visokim borbenim moralom. To je bio bataljon koji je odlučno i u potpunosti izvršavao zadatke koje je rukovodstvo pred njega postavljalo i koji je u to vrijeme pretstavljao najjaču vojničku snagu među mnogobrojnim hercegovačkim jedinicama. Zasluga za to u prvom redu pripada starješinskom kadru bataljona, od desetara do komandanta, koji je svojom odanošću, disciplinom, ličnom hrabrošću i danonoćnom brigom za borce uspio da izgradi čvrstu vojničku jedinicu.

U bataljonu je od njegovog formiranja djelovala partiska organizacija koja je u početku brojala 11 članova (starješinski kadar). Kasnije, u martu, organizacija je narasla na 18 članova Partije, kada je formirana i skojevska organizacija. Ah, tek poslije intervencije člana PK KPJ za BiH, Vasa Miskim, organizacija je počela intenzivnije da živi i radi i da brže proširuje svoje redove. Tako je krajem aprila partiska organizacija brojala oko 50, a skojevska oko 30 čla-

nova. Mada je partiska organizacija mogla i bolje da radi[2], ona je odigrala značajnu ulogu u razvijanju drugarskih odnosa između Hercegovaca i Crnogoraca, u jačanju borbenog morala jedinice i u smjelcm i brzom uzdizanju na starješinske dužnosti onih koji su to svojim radom i borbom zasluživah.

Među mnogobrojnim hrabrim borcima ovog bataljona teško je izdvojiti one koji su prednjačili i naročito se isticah. Ali, naša je dužnost da to cvom prilikom i na ovom mjestu učinimo. To su među Hercegovcima bili Asim Zupčević, komesar čete; Drago Papié, komandir čete; Vuko Torović, puškomitraljezac; Nikola Bjelica (»doktor Breda«) nišandžija na teškom mitraljezu — a kod Crnogoraca komandiri četa Blagoje Đurđevac i Zivko Vukićević, poznati puškomitraljezac Veljko Todorović kao i zamjenik komandira čete Petar Kostić.

Milija STANISIC

[2] Jedan od uzroka za nedostatke u partiskom radu bio je u tome što [5]u oba zamjenika komesara bataljona teško ranjena ubrzo po stupanju na dužnost.

HERCEGOVAČKI PARTIZANI U CRNOJ GORI

Početkom decembra 1941 Operativni štab za Hercegovinu izvršio je sve vojničke i političke pripreme i već krajem januara 1942 od iskusnijih boraca sa teritorije trebinjskog, bilećkog, nevesinjskog, gatačkog i stolačkog kraja formirao 1 udarni bataljon. U to vrijeme, u sastav Konjičkog partizanskog bataljona u kome su pored boraca sa tog terena pretežno bili mostarski radnici i intelektualci, ušao je i izvjestan broj odabranih boraca sa terena Bilećkog i Trebinjskog sreza. Ovo su prve dvije jedinice koje su po svom sastavu bile sposobne da vode borbu na bilo kom terenu zavisno od vojno-političke situacije. U oba ova bataljona ušao je izvjestan broj boraca iz sastava crnogorskih partizanskih jedinica.

Operativni štab za Hercegovinu odlučio je krajem februara 1942 da formira jednu samostalnu četu od boraca sa područja Bilećkog sreza (na ovom području postojala su tri teritorijalna partizanska bataljona: »Vladimir Gaćinović«, Bilećki i Sitnički) i da je stavi pod komandu Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru. U komandu čete određeni su: komandir Andrija Stajić (dotada komandir partizanske čete u selima Simijova — Todorići), politički komesar Jovan Andrić (dotad komesar Davidovićko-fatničke partizanske čete). U sastav čete koja je brojala 115 boraca ušli su izabrani borci; većina ih se dobrovoljno javila, mada u to vrijeme još nije postojala spremnost kod svih boraca da se javljaju u one jedinice koje treba da dejstvuju daleko od njihovih sela.

Pošto je odlukom Operativnog štaba precizirano koliko će boraca iz pojedinih bataljona ući u sastav čete. to se odmah pristupi[1] o izboru i pripremi. Taj posao obavljen je za nekoliko dana. Bataljonima je naređeno da sve borce snabdiju oružjem i drugom opremom, koju dotada borci nisu imali. Pored pušaka, svaki bataljon je morao dati i po jedan puškomitraljez. Zborno mjesto za četu određeno je u selu Bogdašići, udaljeno 8 km od Bileće. Ceta je formirana početkom marta, da bi odmah zatim krenula na izvršenje dobijenog zadatka. Borci su dolazili na zborno mjesto čete po grupama, iz svojih dota-

dašnjih četa, uz partizansku pjesmu, vedri i raspoloženi, znajući da u onj prva organizovana udarna jedinica hercegovačkih partizana "koja odlazi u sastav bratskih crnogorskih odreda. Među borcima se živo razgovaralo o dotadašnjoj pomoći koju su nam pružih crnogorski partizani u zajedničkim akcijama protiv okupatora i ustaša, naročito na sektoru Gacka, Bileće i Trebinja. Svi smo se osjećali zadovoljnim -to je baš nama dato povjerenje da pretstavljamo hercegovačke partizane u borbi protiv zajedničkog neprijatelja na teritoriji Crne Gore Veliko interesovanje kod stanovnika sela kuda smo prolazili do zbor-noCf mjesta čete i dalje, do granice Crne Gore, bilo je protkano istovremeno i iskrenim zadovoljstvom što smo u mogućnosti, makar i kroz ovako malu jedinicu, da damo svoj doprinos u zajedničkoj borbi i to na teritoriji Crne Gore.

Sjećali smo se mnogih primjera o kojima su nam pričali naši djedovi i očevi, o zajedničkim borbama protiv turske vojske, naročito drugom polovinom prošlog vijeka, kroz poznate hercegovačke bune, pod vođstvom Luke Vukalovića, zatim o hercegovačkom ustanku 1875 godine, **kada** su Crnogorci priticali u pomoć hercegovačkom narodu u borbi protiv okupatora, dok su hercegovački ustanici uvijek nalazili utočište u Crnoj Gori.

Tu, nedaleko od mjesta formiranja čete, nalazi se i Vučji Do. gdje je turska vojska prilikom svog pohoda na Crnu Goru doživjela pun poraz. I mnoge austriske »forticc« po brdima oko Bileće same za sebe rječito govore o borbenoj prošlosti crnogorskog i hercegovačkog naroda... Iako je ujedinjenje naših naroda bilo ostvareno poslije Prvog svjetskog rata. ponovnom okupacijom Jugoslavije oc[1] strane fašističkih osvajača 1941 godine teritorija Jugoslavije opet je rasparčana na mnoge okupacione zone, »nezavisne« države, samostalne oblasti, protektorate i tako dalje. Nama, naročito djeci ovih krajeva, bilo je lakše sagledati posljedice takve podjele. O tome je sama prošlost mnogo govorila . . .

I zato je bila opravdana radost, ne samo kod boraca u četi. nego i kod stanovništva, zbog našeg odlaska u Crnu Goru: stvara se bratstvo i jedinstvo, koie je okupator htio da po svaku cijenu onemogući. Ispraćaj čete iz Bogdašića i dočeci na čitavom putu **do** granice Crne Gore pretvarali su se u prave svečanosti. Starci, žene i djec-" izlazili su na put da bi nam zaželjeli uspjeh. Kod starijih su se mogle vidjeti i suze od radosti. Borbene pjesme u četi su ih na to još više wtsticale. No. pjesme su dopirale i **van** naše slobodne teritorije — dopirale su i do talijanskog garnizona koji se utvrdio u Bileći. Cef'[1] 'e usred **dana** prošla pored obezbjeđenia dijelova garnizona. Okupntor ie jedino mogao da nas »isprati« mitraljeskim rafalima. To je bio ?nak njegove slabosti; nije se usuđivao izaći iz svojih utvrđenja **Uzalud** je pokušavao da se obezbiiedi uz pomoć domaćih izdajnik^, "ustaša i četnika, nastojeći **da** ih što bolje organizuje i naoruža, da b[i]

mu vjernije služili, čuvali ga u utvrđenom garnizonu. Na drugoj strani, po okolnim brdima, budno čuvaju sve izlaze iz grada naši omladinci i omladinke, i sa njima pojedini stariji ljudi, kako bi na vrijeme mogli obavijestiti o svakom pokretu neprijatelja . . .

Na putu ka crnogorsko-hercegovačkoj granici susreo nas .je Pavle Kovačević. On nam reče da je određen za zamjenika političkog komesara Operativnog štaba za Hercegovinu. On nas je tom prilikom ukratko upoznao sa vojno-političkom situacijom u Crnoj Gori, a naročito na području Nikšićkog, Danilogradskog i Cetinjskog sreza, kuda smo bili upućeni. I on se interesovao za situaciju u Hercegovini.

Prolazeći nedaleko od sela Petrovića, naišli smo na ostatke uništenih talijanskih tenkova, koje je jedan odred crnogorskih partizana, pod komandom Save Kovačevića, uništio još prošle jeseni. Seljaci iz obližnjih sela s ponosom su pričali detalje o ovoj uspješnoj borbi partizana.

Raspoloženje kod boraca nije slabilo ni poslije kada smo napustili svoj uži zavičaj. Marš od tridesetak kilometara, do Vilusa, bio je praćen prijateljskim susretima sa mjesnim stanovništvom. Veliko interesovanje za razvoj ustanka u Hercegovini bilo je uvijek popraćeno pričama o mnogim zajedničkim doživljajima u prošlosti Crnogoraca i Hercegovaca. Stariji ljudi, koji su imali mnogo ličnih doživljaja u prošlosti, i sada su sa živim interesovanjem pratili razvoj partizanskog pokreta.

U Vilusima su nas sačekali drugovi Miesnog narodnooslobodilačkog odbora. Oni su se, sa drugovima komande mjesta, pobrinuli za sve što nam je bilo potrebno za vrijeme našeg kratkog zadržavanja. Drugovi su nam s ponosom govorili kako o uspjesima crnogorskih partizana na mnogim sektorima, tako i o sve većoj afirmaciji nove. narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji.

Dolazak naše čete na teritoriju Cuca i Čeva imao je politički efekt, jer su se pripadnici pokreta osjetili jačim, vidjeći povezanost borbe sa ostalim pokrajinama, dok je kod kolebljivaca i protivnika pokreta to izazivalo strah: oni su smatrali da je naša četa »ekspedicija za kažnjavanje« onih kolebljivaca koji nisu prišli pokretu, a pogotovu onih koji su se otvoreno borili protiv partizana. Ovakva shvatanja naše uloge, pogotovu u vrijeme kad je već bila otpočela borba na svim sektorima Crne Gore sa Talijanima i četnicima, otežala je i naš zadatak. Trebalo je razuvjeriti mnoge poštene ljude, razbiti famu o »represalijama« koje će ova hercegovačka jedinica vršiti. Koliko je to pitanje bilo složeno djelovanjem neprijateljske propagande na liniji protiv bratstva i jedinstva, vidi se iz brige Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, odnosno partiskih radnika i mjesnih organizacija na tom terenu. Između ostalih, nekoliko sastanaka sa našom partiskom ćelijom i četom kao cjelinom održao je Mitar

Bakić. Ovo nain je pomoglo da bolje upoznamo situaciju uopšte i na tom terenu i da uspješnije radimo.

I zaista, svojim pravilnim političkim djelovanjem i pravilnim postupkom sa stanovništvom tog kraja postigli smo znatan uspjeh Mnogi su se uvjerili čemu je išla neprijateljska propaganda, vraćal" se svojim kućama i odlazili u partizanske jedinice.

Četa je izvršila više borbenih zadataka zajedno sa crnogorskim jedinicama. Borba za Mali Grač ostaće u dugom sjećanju boraca ove čete. Jake talijanske i četničke snage iz pravca Danilovgrada i Podgorice nastojale su da se probiju preko sela Gornji i Donji Zagarač,. ka Markovini i Čevu, ali je četa održala dodijeljeni dio fronta čitav dan i noć, i pored više uzastopnih juriša neprijatelja, koji su bili podržani jakom artiljeriskom vatrom iz rejona Danilovgrada i sela Planina. Neprijatelj nije toga dana uspio ostvariti svoj cilj; zadržan je na polaznom položaju i morao je da privlači nove snage. Borci ove čete su se prviput sreli sa ovako jakim neprijateljskim snagama, a pogotovu sa neprijateljskom artiljeriskom vatrom. Pa ipak, oni su izdržali. Kada bi povremeno nastajale manje pauze u jurišima i artiljeriskoj vatri, uspijevali smo da popravimo svoje položaje izborom boljih zaklona. Uvjerili smo se da i pored svega toga žrtava nema. Nekoliko lakše ranjenih boraca nije napuštalo svoja mjesta u borbenom rasporedu. Izvještaj koji smo toga dana dobili od drugog dijela čete, s fronta prema Rijeci Crnojevića, o njihovom uspjehu i hrabrosti boraca i borbenosti susjednih crnogorskih jedinica, dao nam je još više potstreka i odlučnosti u izvršenju dobijenog zadatka. Svijest kod boraca već je bila dovoljno visoka te su shvatili da je borba podjednako važna, ma gdje se vodila, samo ako je usmjerena opštem cilju — oslobođenju naše zemlje od okupatora. Obuzimala nas je i želja da u borbenosti ne zaostajemo iza ostalih jedinica na tom dijelu fronta. Ono što je četa pokazala u ovim i borbama oko Markovine. Čeva, Trešnjeva i na drugim položajima opravdalo je dato joj povjerenje.

Poslije povratka u Hercegovinu, krajem aprila 1942, nakon 4—5 dana odmora, svi borci naše čete ušli su kao jezgro u novi, 6 udarni bataljon.

Jovan ANDRIC

JUNACI ISPOD KOSMAŠA

osmaš i Klobuk poznati su i opjevani u narodnim pjesmama, i zabilježeni u burnoj istoriji hercegovačkog naroda i njegove borbe za slobodu. Na Klobuku se nalaze ostaci i razvaline stare turske tvrđave i grada, koji su nekad, u davna vremena, napadali Crnogorci. Na stijenama Kosmaša i Klobuka hercegovački ustanici su skupa sa Crnogorcima vodili mnoge teške borbe sa mnogo jačom i nadmoćnijom austriskom vojskom. Po njihovim vrhovima i stijenama prolivena je i u posljednjem ratu krv i posijane su kosti vjernih sinova naroda, boraca za slobodu domovine. Zato će i naša nova istorija zabilježiti ova dva vrha kao mjesta koja su uvijek prkosila okupatorima i neprijateljima Hercegovine i sa kojih su se uvijek oglašavale puške-osvetnice naroda.

Na njihovom prevoju, usred ljute stijene Klobuka, živi kao svjedok i učesnik mnogih buna i bitaka junak i ratni veteran Jakša Benderać, starac od 95 godina. Od Kosmaša do Mojkovca učestvovao je u svim bitkama u sastavu crnogorske vojske u doba austriske okupacije. Kad je okupirana Crna Gora, u Prvom svjetskom ratu, i kad su se mnogi vratili kućama odustajući od borbe, Jakša je produžio da se bori sve do kraja rata; povlačio se sa srpskom vojskom preko albanskih planina, učestvovao u mnogim borbama, desetak puta je odlikovan, a za rijetku hrabrost na Solunskom frontu dobio je Karađorđevu zvijezdu s mačevima.

Okupator je u Hercegovini spalio njegovu kuću i uništio imanje; porodica mu je bila internirana u Mađarsku, gdje mu je nastradao i jedan sin.

Po svršetku onog rata vratio se razočaran i odbačen u Hercegovinu da na zgarištu u ljutoj stijeni podiže nov dom.

Na siromašnom i upropašćenom imanju u hercegovačkom kamenjaru odgajio je sedam sinova i dvije kćeri i uputio ih u svijet da traže hljeba. Jedan od njegovih sinova, onaj koji mu je bio najdraži, poslije završenih nekoliko razreda gimnazije, odlazi 1928 godine u podoficirsku školu i postaje narednik u bivšoj jugoslovenskoj vojsci.

Mladi podoficir, bistar i otresit Hercegovac, Majo Benderać, ^ije našao mjesta u vojsci odvojenoj od naroda, u vojsci koja je slutila interesima vladajuće klase. Odmah je osjetio svu nepravdu i s njom se nije mogao pomiriti. Htio je da živi i da se bori zajedno sa onima koji su poniženi i prezreni od vladajuće klase i ondašnjeg sistema. Onda, kad se očekivalo da će postati oficir, jer je po svojirr izvanrednim i rijetkim sposobnostima i vrlinama otskakao od svojih drugova, on je počeo da izražava prezir i mržnju prema starješinama počeo je da razvija i gaji ljubav i druearstvo među vojnicima, kojima je bio pretpostavljeni starješina. Kao takav postao je poznat i omiljen među vojnicima, a i van kasarnskih zidina u Sinju i Sphtu. mjestima gdje je službovao. Tu se i prvi put povezuje s naprednim ljudima iz radničkog pokreta i sa Komunističkom partijom.

Osumnjičen i optužen od svojih starješina kojima je smetao, premješten je iz Dalmacije na dužnost u Trebinje. No Majo ni tu ne miruje, nastavlja revolucionarni rad i 193fi godine pokušava da se prebaci u Spaniju, da bi kao dobrovoljac učestvovao u borbi španskog naroda. Nije imao sreće da ostvari zamišljene planove. Uhvaćen je na talijanskoj granici, vraćen i zatvoren u Trebinju. Nije se mogao pomiriti s tim da ostane i bez ono malo slobode koju je dotle formalno uživao, pa se odmah počeo pripremati za biekstvo iz trebinjskog zatvora. Zanesen mladošću, snagom i revolucionarnom strašću, zaboravio je na opreznost. Ne bojeći se smrti i ne poznajući strah, napao je sam jedne noći đvoiicu stražara, razoružao ih i počeo da vezilje pred zatvorom. Ali, nije stigao da završi. Dok je vezivao stražare, naišao je dežurni oficir sa patrolom i onemogućio mu bjekstvo iz zatvora.

Strpan je odmah poslije top i u samicu, izveden pred vojni sud i osuđen na 5 godina strogog zatvora.

Poslije izdržane četiri godine, pred sam rat, pušten je, uslovno, na slobodu. Otišao je u Beograd i zaposlio se kao grafički radnik.

Onog dana kad je bombardovan Beograd, 6 aprila 1941, Majo se. iako nepoželian i nepozvan, dobrovoljno javlja u armiju koju je dotle prezirao. Htio je da se bori za otadžbinu, protiv fašističke najezde. Otstupa s vojskom preko Srbije, tuče se sa Nijemcima; oni ga dvanut zarobljavaiu. u Čačku i Užicu, ali oba puta uspijeva da po-"bjegne. Četrnaestog dana poslije kapitulacije, poslije mnogih muka [1] nevolja, stigao je iz Srbije u Hercegovinu — u svoj rodni kraj.

U Klobuku se odmah povezuje sa Savom Kovačevićem i Vladom •Šegrtom. Sa puno zalaganja radi zatim na pripremanju ustanka.

Postao je komandir prve partizanske čete u svom kraju. Poslije prvih borbenih okušaja pročulo se o njegovoj hrabrosti — postao je strah i trepet za okupatora i domaće izdajnike. Šestog januara 1942 [u] Ljubomiru je njegovu jedinicu napala grupa četnika. U toj borbi fcio je teško ranjen u grudi. Rane su bile teške, ali. pričaju njegovi

drugovi, nikome se nije potužio da ga bole. I tako teško ranjen, nije se odvajao od jedinice, nije izostajao iz borbenih akcija u kojima su njegovi borci i jedinica učestvovali. U martu 1942 postavljen je za komandanta partizanskog bataljona »Luka Vukalović«.

Pao je 10 aprila 1942 jurišajući na čelu svog bataljona na jedno neprijateljsko utvrđenje iznad Trebinja. Jednom rukom pritiskao je još nezarasle rane na grudima, a u drugoj nosio »otšrafljenu-« bombu. koju nije stigao da baci. Pokosio ga je rafal neprijateljskog mitraljeza, na brisanom prostoru pred utvrđenjem koje je bilo opasano betonskim zidom i bodljikavom žicom. Završio je svoj mladi život u tridesetoj godini.

Za hrabrost u borbi za slobodu svog naroda proglašen je za narodnog heroja.

U podnožju Klobuka počivaju Majo Benderać i njegova četiri brata. Pet sinova Revolucije, pet sinova Jakše Benderaća, pet junaka i boraca, palih u borbi za odbranu časti i slobode svog naroda i domovine.

Nad njihovim grobom i rodnom kolijevkom uzdižu se i ponosno čuvaju stražu Kosmaš i Klobuk. Oni opominju na prošlost i potsjećaju mlada pokoljenja na likove junaka, na sinove kojima se ponosi Hercegovina i njihova majka. Njeno srce se kupa u suzama koje još nikad niko nije mogao primijetiti na njenom izboranom licu niti u njenim očima.

Rade VUCUREVIC

IZ RATNE BILJEŽNICE

mladina u bilećkom kraju, pa i ona na neoslobođenoj teritoriji i u samom gradu, u 1941 i 1942 je aktivno učestvovala u NOB-i. U prvim danima, formiranjem partizanskih četa, omladinci su se prvi dobrovoljno javljali. Omladinke su šile petokrake zvijezde, plele čarape, rukavice i džempere. Omladinci su prvi išli na akcije koje su izvodile novoformirane čete. To su bili napadi na okupatorska utvrđenja u okolici Bileće i Plane i na drum i prugu Bileća — Trebinje. U tim akcijama prvo su napadnute telefonske veze, zatim su prekopavane i preziđivane ceste, a poslije su sačekivane okupatorske vojne kolone.

Nijedan omladinac i omladinka nisu bili bez posla. Na savakom koraku bilo je živo. Jedni su na položajima budno pratili okupatora kuda se kreće iz Bileće da bi mu napravih zasjedu i natjerali ga natrag u bunkere, drugi su krstarili u patrolama da se ne bi provukao kakav špijun ili neprijateljski kurir, treći su bili aktivni u relejnim stanicama da bi vijesti i druga službena i privatna pošta stigle štabovima i borcima na vrijeme. Cesto su radili na ispomoći NOO oko •obrade zemlje, sakupljanju hrane za vojsku, transportu ranjenika i ostalog materijala. Seoske omladinske straže su danju i noću čuvale sela. U svakom selu krstarile su patrole, legitimisale prolaznike, služile kao vodiči jedinicama koje su nailazile. Svako iole sumnjivo lice bilo je privođeno u relejnu stanicu gdje je bilo stražara koji bi takve sprovodili dalje do komandi četa ili štabova bataljona.

U tako velikom poletu omladine u većini sela formirani su aktivi SKOJ-a. U svim selima stvorene su organizacije Ujedinjenog saveza antifašističke omladine. Unutar Saveza u opštinama i selima bile su formirane diletantske sekcije ili grupe koje su pripremale kulturne programe; gotovo u svim selima radili su analfabetski tečajevi; postojale su i druge sekcije, kao što su agitaciono-propagandne 4?rupe, zdravstvene sekcije, radne kolone, tehnička kao i sekcija za nakupljanje dobrovoljnih priloga.

Na sastanku Sreskog komiteta SKOJ-a za Bilećki srez održanom 10 aprila 1942, prema mojim ličnim zabilješkama iz tog vremena,, dnevni red bio je sljedeći:

1. — organizacioni izvještaj;
2. — akcije;
3. — prosvjetni rad (analfabet-ski tečajevi, agitacija i propa^ ganda):
4. — žene;
5. — tehnika:
6. — politička situacija (peta kolona i dr.):
7. — prilozi u novcu i materijalu:
8. — zadaci;
9. — razno.

Na osnovu ovog dnevnog reda izneseno je stanje organizacija na terenu sreza po opštinama.

Tada smo na području imali 4 opštinska komiteta SKOJ-a i 31 aktiv sa ukupno 306 članova SKOJ-a, od toga muških 198 i ženskih. 108. Postojalo je 15 jezgra SKOJ-a sa ukupno 43 člana, od kojih 37 drugova i 6 drugarica. Svi aktivi SKOJ-a nisu imali svoja jezgra, jer je bilo i malih aktiva sa 5—8 članova, a jezgra su stvarana samo u većim aktivima. Svaki aktiv je imao svog sekretara i to je bio jedan od izraslijih skojevaca, a neki od njih su bili i članovi Partije. Sastanci skojevskih aktiva održavani su redovno. Na radnim sastancima diskutovalo se o aktivnosti i izvršavanju postavljenih zadataka, o akcijama i drugom. Na teoriskim sastancima raspravljalo se o organizaciji SKOJ-a, organizaciji Ujedinjenog antifašističkog saveza omladine, o razvitku društva, o političkoj situaciji i drugom. Skojevci su bili glavni nosioci aktivnosti, oni su svojom borbenošću i držanjem prednjačili među omladinom.

U Ujedinjeni antifašistički savez omladine u 32 seoska odbora bilo je uključeno 1.711 omladinaca i omladinki, i to: 775 drugovi! i 936 drugarica. Postojala su 32 omladinska odbora sa 106 članova od kojih 93 omladinca i 73 omladinke. U Ujedinjeni savez bila je okupljena gotovo sva omladina sela na oslobođenoj teritoriji. Z; nekoliko sela nismo na ovom sastanku imah podatke, jer su bila pod kontrolom okupatora. I tamo smo stvarah organizaciju, ali pod vrlo teškim uslovima.

Na slobodnoj teritoriji imali smo 28 zdravstvenih sekcija s- 92 člana od kojih 45 drugova i 47 drugarica. Zdravstvene sekcije imale su vrlo odgovorne zadatke. One su pregledale čistoću kućia, škola, gdje su postojale, dvorišta i ostalog. Ove sekcije redovno su obilazile sela, radile i davale uputstva za poboljšanje higijenskih uslova. S obzirom na rat, nestašicu mnogih stvari za održavanje čistoće, one su odigrale veliku ulogu u čuvanju zdravlja i lične higijene vojske i arcda. Imali smo i oko 27 analfabetskih tečajeva sa ukupno 324

polaznika. Za rad tečajeva postojale su velike poteškoće, naročito zbog nedostatka školskog pribora. Pisalo se na svemu što je bilo glatko. Dobijali smo materijal iz okupiranih gradova, a naročito veliku pomoć imali smo iz Bileće i Dubrovnika preko postojećih veza. Olovka je dijeljena na tri ili više dijelova. Postojale su i čitalačke grupe na kojima je omladina prorađivala materijale koji su se odnosili na omladinsku organizaciju, situaciju na frontovim^ i uspjehe NOV. Imali smo 15 prosvjetnih, diletantskih i drugih grupa za kulturno-prosvjetni rad. Ove grupe su sa uspjehom dale niz priredbi za vojsku i narod. U organizaciji smo imali 15 radnih kolona sa oko 185 ornladinaca i omladinki. Ove kolone su radile na čišćenju sela, škola, kopanju rovova na položaju oko Bileće, pomoći siromašnim oko obrade zemlje, sječi drveta, krpljenju i pranju veša za vojsku. Jedna seoska omladinska straža u februaru 1942 godine uhvatila je dva talijanska kurira kod kojih su pronađene šifre i druga pošta za Talijane u Gacku. Ovim kuririma sudio je narodni sud i oni su osuđeni na smrt. Osim toga postojalo je 5 relejnih stanica koje su imale zadatak održavanja stalne kurirske službe, davale vodiče pojedinim jedinicama a koristili su ih za odmor kuriri koji su išli s fronta na front.

Na ovom sastanku analizirane su akcije koje je omladina izvodila. Tako su analizirani uspjesi ornladinaca koji su se nalazili u jedinicama. Koliko smo tada imali podataka, u operativnim jedinicama na terenu Gacka, Nevesinja, Stoca i na cesti Bileća — Trebinje u borbama je poginulo više njih. U mojim zaibilješkama sa tog sastanku spominje se Gligor Vukoje, koji je poginuo u Nevesinju kao puškomitraljezac.

Od tadašnjih sekretara aktiva i opštinskih komiteta neki su kasnije poginuli kao rukovodioci NOV. Tako je Milan Ćubrilo poginuo kao komesar čete, Vlada Radovanovića četnici su uhvatili i na zvjerski način ubili, Žarko Papić je poginuo kao komesar čete i proglašen za narodnog heroja; Miloš Bajović poginuo je kao pomoćnik komesara bataljona i proglašen za narodnog heroja. Oni i mnogi drugi bili su primjer omladini kako se voli sloboda i odano služi svome narodu

Gavrilo BOŠNJAK

BORBA NA BORČU

Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini tako se širio da je početkom 1942 godine gotovo čitav njezin istočni dio, izuzev nekoliko gradova i nekih okupatorskih uporišta, bio pod uticajem i kontrolom naših jedinica. Radi toga je Operativni štab za Hercegovinu mogao u to vrijeme izdvajati odabrane jedinice, istina još uvijek manje, koje su mogle pomoći onim krajevima gdje je naš uticaj bio nešto slabiji i gdje je borbu trebalo potstaći novim uspjesima. U to vrijeme na teritoriji Gacka i Nevesinja bile su formirane teritorijalne čete i bataljoni koji su najviše bili vezani za svoja sela radi odbrane od okupatora i ustaša. Još uvijek nisu bili sazreli uslovi da se formiraju pokretne jedinice koje će dejstvovati brzo i efikasno famo gdje to bude trebalo. No. ne samo zbog uslova, nego ni orijentacija vojno-političkog rukovodstva nije bila da se stvaraju takve manje, pokretne jedinice. To je ostvareno nešto kasnije, kroz nekoliko mjeseci, u aprilu i maju 1942 i pokazalo da smo u tome bili znatno zakasnili. Trebalo je upozorenje i uputstvo Vrhovnog štaba pa da se pređe na formiranje takvih jedinica.

Naš politički uticaj na teritoriji Gacka bio je ostvaren u velikom broju srpskih sela. Nije bio za potcjenjivanie ni uticaj četn'ka koji su imali svoje uporište u Kazancima. Vrbi, Brajićevićima i Fojnici. Uticaj okupatora preko nekoliko ustaških agenata bio je u potpunosti ostvaren među muslimanskim stanovništvom u Fazlagića Kuli i Borču. Ustaše su povremeno vršile akcije na pojedina srpska sela pri čemu su palile kuće i ubijale žene i djecu. Posebno su imale u planu da unište srpska sela između Gacka i Borča da bi se time nesmetano ostvarila veza između okupatorskog centra u Gacku i ustaških uporišta. Naše terenske jedinice bile su radi toga najviše vezane za odbranu sela sjeverno od Gacka. Pored partizanskih jedinica formiranih na teritoriji Gacka, povremeno su se nalazile jedna ili dvije čete Nikšićkog odreda, koje su koordinirale rad sa našim snagama, bilo da se radilo o zajedničkim akcijama, u borbi protiv pete kolone, ustaša ili okupatora. Ali može se reći da su naše snage u to vrijeme bile vrlo male na terenu

Gacka, da bi mogle izvesti neke značajnije vojne akcije u borbi protiv okupatora ili ustaša i četnika.

Četvrtog januara 1942 ustaše iz Borča izvršile su jak napad na partizanska sela Gornje Bodežište i Tarahin Do. Naše snage su bile vrlo male u odbrani tih sela, tako da su ustaše uspjele da popale ova sela. U toj borbi hrabro su pali naši najbolji aktivisti Ranko Mihić i Luka Nenezić. To je bio za nas najveći gubitak u kadrovima.

Četnici su, oslanjajući se na okupatorske garnizone u Gacku i Nevesinju, bili razvili vrlo široku aktivnost u ovim srezovima u namjeri da sa ove teritorije izvrše prodor i prema drugim dijelovima Hercegovine, gdje je njihov uticaj bio mali. Objektivne okolnosti za njihovu aktivnost i politički uticaj među srpskim stanovništvom u ovom kraju bile su povoljne, radi pokolja koji su izvršile ustaše u toku 1941 godine i radi stalne i prijeteće opasnosti srpskim selima od vrlo jakih ustaških snaga, a prije svega u Borču i Fazlagića Kuli. Uz domaće četnike, široku aktivnost su u srpskim selima razvili i četnički emisari Draže Mihailovića koji su iz istočne Bosne počeli pridolaziti na ovu teritoriju. U tome je prednjačio Boško Todorov koji je baš u to vrijeme prešao iz Bosne na teritoriju Gacka i Nevesinja. Pod parolom »ni muslimansko uho ne ostaviti živo«, ono što su ostvarili u pokoljima u Fočanskom srezu, četnici su nastojali da u Gatačkom i Nevesinjskom srezu odvrate sve veći prilaz Srba u Narodnooslobodilački pokret i da još više pojačaju i onako jake šovinističke strasti među srpskim stanovništvom. Na tome su četnici zidali svoju političku aktivnost, uz sve veću saradnju sa talijanskim okupatorskim snagama. Ta saradnja, uslijed sve većeg pristupanja seljaka Narodnooslobodilačkom pokretu, dovela je do toga da su sve četničke kolovođe: Marko Popović, Milorad Popović, pop Perišić, Stevo Starović, Spasoje Tadić — bile sabijene u Gacko i Avtovac i zajedno sa okupatorskom vojskom povremeno hvatale vezu sa mostarskim okupatorskim garnizonom, ali sa Bilećom nisu mogli imati veze, jer su naše jedinice kontrolisale čitavu komunikaciju Gacko — Bileća.

Ali pored povoljnih uslova za četničku aktivnost, ne treba izgubiti iz vida da je i naša politička aktivnost bila znatno ograničena zbog nedovoljno iskusnih komunista koji se nisu mogli snaći u toj situaciji. Imali smo i znatan broj sela u kojima je naš uticaj bio znatan ili djelimičan, a u njima nismo imali partiske organizacije, pa u nekim čak nijednog člana Partije. Time je naš politički rad u Gacku bio ograničen na nekoliko sela, a vezu sa drugim selima održavali smo preko manjeg broja ljudi koje nismo često uspijevali ni organizaciono povezati ni pravovremeno obavijestiti o novim događajima. Pored toga, u to vrijeme nismo imali ni značajnijih vojnih akcija u kojima bi se ljudi provjeravali i što bi imalo odlučnijeg uticaja na učvršćenje naših političkih pozicija.

Dolaskóm majora Boška Todorovića, delegata četničke Vrhovne mande, na teritoriju Gacka, četnici su u nekoliko navrata proturali , -esti da vrše pripreme za napad na ustaško uporište u Borču. To im je P°trebno radi prestiža među srpskim stanovništvom i radi teže situacije i otvorene saradnje sa okupatorom. Oni su ranije ^Kalili nekoliko muslimanskih sela u Donjem Borču, a u januaru 1942 izveli su napad na Gornji Borač, ali su već na prilazima bili razbijeni. To je u cjelini bio vrlo neorganizovan napad, bez dovoljno snage, bez jedinstvene komande i morala.

Nama je u toj situaciji bilo potrebno da nekim ozbiljnijim vojnim uspjesima učvrstimo već povoljan razvoj Oslobodilačkog pokreta. Bile su nam prije svega potrebne veće i odlučujuće vojne akcije. Operativni štab za Hercegovinu u nekoliko navrata najavljivo je da uskoro treba izvršiti sve pripreme za veće vojne akcije u sjeveroistočnoj Hercegovini. Radi koordinacije snaga na tom dijelu Hercegovine formiran je Stab sektora Gacko-Nevesinje sa sjedištem u Vrbi. Da bi pomogao razvitku Narodnooslobodilačkog pokreta u tom dijelu Hercegovine, Operativni štab za Hercegovinu je poslao 1 udarni bataljon pod komandom Vlada Šegrta i Milije Stanišića, da uz pomoć lokalnih jedinica oživi vojne akcije protiv okupatora, četnika i ustaša. Prije dolaska u Gatački srez bataljon je u prolazu likvidirao četničko uporište u Kifinom Selu, gdje je ubijen i Dražin delegat Boško Todorović sa nekoliko četničkih glavara iz Hercegovine. Tom akcijom su i posljednji ostaci četnika sabijeni u neprijateljske garnizone Gacko i Nevesinje. Pojava 1 udaurnog bataljona, koji je bio vrlo čvrsta i borbena jedinica sastavljena od iskusnih hercegovačkih i crnogorskih boraca, zadala je ozbiljan strah okupatoru, četnicima i ustašama. Ovaj bataljon uspio je da razbije jedinu jaku četničku formaciju u Kazancima, kojom je rukovodio četnički vojvoda pop Perišić. I pored izvjesnih političkih grešaka, ovaj bataljon je znatno doprnio oživljavanju i učvršćenju vojno-političkih akcija na teritoriji sjeveroistične Hercegovine i stvorio povoljne uslove za mobilizaciju naših snaga i opšte raspoloženje za napad na Borač.

Time su bile izvršene sve pripreme za napad na Borač. Početkom aprila 1942 godine Vrhovni štab je naredio Operativnom štabu za Hercegovinu da napadne Borač, s tim da sam odredi vrijeme napada. Plan napada je izradio Vrhovni štab, a Operativni štab za Hercegovinu u svome izvještaju od 6 aprila obavještava Vrhovni štab da će napad Borač početi u zoru 17 aprila 1942 godine.

Vrhovni štab NOV i POJ nastojao je da se likvidacija Borča izvrši početkom aprila, ali radi pripreme, a naročito prikupljanja snaga iz jugoistočne Hercegovine i Crne Gore datum je pomjeren Za 17 april. Vrhovni štab, koji se u to vrijeme nalazio u oslobođenoj Foči, nastojao je da napad na ustaška uporišta u Borču počne što Fmje, zbog toga što su okupatorske snage već pripremale Treću

ofanzivu. Time bi se stvorio vrlo širok manevarski prostor za pokret jedinica koje su se kretale sa Vrhovnim štabom. Pored toga, uspjeh akcije zavisio je od vremenskih uslova, a naročito da se napad izvrši dok još šuma ne olista, jer bi u tako šumovitom predjelu akcija čišćenja bila znatno otežana. Pored toga, likvidacija ovog ustaškog uporišta, koje je imalo preko hiljadu pušaka, značila je politički ogromno u trokutu između Hercegovine, Bosne i Crne Gore u učvršćenju postignutih uspjeha i daljem proširenju Narodnooslobodilačkog pokreta.

Nije poznato da li su ustaše u Borču imale obavještenje da se priprema napad na Borač. Oni su pet dana prije napada, 12 aprila u zoru, izvršili vrlo jak napad na sela Čemerno i Izgori. U toj akciji uspjeli su da neke zaseoke Čemerna i Izgori popale, ali su odbijeni uz izvjesne gubitke. I ovog puta ponovili su svoj stari »zanat« ubijajući žene i djecu.

Napad na Borač počeo je u 4 sata ujutru 17 aprila 1942. Naše snage brojale su preko 2.000 boraca. Napad je izvršen koncentrično po planu koji je izradio Vrhovni štab. a borbom je neposredno rukovodio Operativni štab za Hercegovinu. U napadu su učestvovale hercegovačke jedinice, jedan bataljon Nikšićkog i Durmitorskog partizanskog odreda. Kalinovački odred i Šumadiski bataljon Druge proleterske brigade, koji je Vrhovni štab poslao kao pomoć.

U napadu na Borač na južnom sektoru rukovodio je jedinicama Vlado Šegrt, na sjevernom Rade Hamović, a na istočnom Petar Komnenić. Pored toga, bila je formirana posebna grupa južnog sektora pod komandom Dukice Grahovca.

U obruču koji je imao 18 jakih ustaških uporišta na oko 30 kilometara dužine, naše jedinice su ih, izuzev Mjedenika, zauzele u jednom naletu u toku dana. Osamnaestog aprila naveče zauzet je i Mjedenik. Time je bila vrlo uspješno završena akcija na Borač i likvidirano jako neprijateljsko uporište u kome su Meho Salčin, Čamil Krvavac, Marijan Banovac i Alija Okerić uvukli stanovništvo Borča u bratoubilačku borbu protiv srpskog življa za račun fašističkih okupatora.

Čišćenje Borča od neprijateljskih snaga spada među najznačajnije pobjede Narodnooslobodilačke vojske u to vrijeme u Hercegovini. Ova borba značajna je i po tome što su u njoj prvi put učestvovale tako brojne snage naše vojske. Istovremeno u toj borbi učestvovale su snage iz Hercegovine, Crne Gore, Bosne i Srbije, te je time još jedanput na praksi provjereno bratstvo i jedinstvo naših oružanih snaga u borbi protiv okupatorskih slugu.

Slamanjem ovog neprijateljskog uporišta proširila se i povezala oslobođena teritorija jugoistočne Bosne, Hercegovine i Crne Gore i raskinuo lanac neprijateljskih snaga koje su se od Gacka, preko Borča povezale sa Nevesinjem i Konjicom. Time je očišćena i poza-

<iina u povlačenju naših snaga za Bosnu u Trećoj neprijateljskoj ofanzivi. koja je uslijedila neposredno poslije likvidacije Borča. Partizanska sela u okolini Borča oslobodila su se vječitog straha da će biti popaljena i uništena, a naše jedinice koje su bile vezane za ovu teritoriju bile su oslobođene za druge akcije.

Pad ustaškog uporišta u Borču značio je veliko slabljenje okupatora u Hercegovini. Vojnički je izgubljena značajna pozicija u sjevernoj Hercegovini, a politički to je značilo dalji zamah Oslobodilačke borbe i među muslimanskim stanovništvom u Hercegovini. Primjer smjele, masovne i odlučne akcije naše vojske na Borču sabio je četničke glavare u okupatorske garnizone, a srpsko stanovništvo koje je bilo još djehmično pod njihovim uticajem počelo je naglo da se opredjeljuje za Narodnooslobodilački pokret. Među muslimanskim stanovništvom počela je ozbiljna kolebljivost i osuda domaćih ustaških agenata koji su za račun okupatora vodili bratoubilačku borbu. Bilo je očigledno, poslije akcije na Borču, za čitav narod sjeveroistočne Hercegovine da su se ustaški i četnički glavari našli zajedno s itali.,anskim okupatorom i da smišljeno i udruženo nastupaju u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta. Naš ugled, naš uticaj. naša popularnost sve su više rasli i jačali.

Blažo ĐURICIC

PRODOR U DOLINU NERETVE

redinom aprila 1942 godine štab Južnohercegovačkog odreda dobio je zadatak od Operativnog štaba da pripremi akcije za oslobođenje teritorije od Stoca prema Ljubinju i Hutovu, a na zapadu prema Neretvi, Metkoviću i Čapljini. Ovladivanje ovom teritorijom bilo je neobično važno zbog povezivanja sa partizanskim odredima Dalmacije, preko Neretve i Biokova. i usklađivanja daljih zajedničkih akcija protiv neprijatelja.

Prije nego što se pristupilo izvršenju zadataka, štab Južnohercegovačkog odreda održao je, 24 aprila, u selu Zagora kod Trebinja sastanak na kome je odlučeno da ovom akcijom rukovodimo komandant odreda Vlado Tomanović i ja, kao njegov zamjenik. S obzirom da je teritorija koju je trebalo osloboditi dosta velika, kao i da su se u to vrijeme na njoj nalazile dosta jake neprijateljske snage, bilo je neophodno da se prethodno izvrši prikupljanje jedinica i njihovo detaljnije upoznavanje sa pretstojećim akcijama, kao i da se jedinice pripreme za njihovo izvođenje. Za ove akcije određeni su bataljoni iz sastava Južnohercegovačkog odreda i to: Stolački. Sitnički, Ljubinjski i dijelovi Bilećkog. Sve ove jedinice trebalo je da se prije početka akcija prikupe kod osnovne škole u Vlahovićima. Batalioni su u to vrijeme bili brojno veoma jaki. Tako je, naprimjer, samo Stolački imao nešto oko 800 boraca

Iz Zagore sam, 25 aprila, krenuo sa Vladom Tomanovićem za Vlahoviće. Još usput smo održali sastanak sa štabom Ljubinjskog bataljona koji se tada nalazio u selu Kapavici, a sjutradan je održan u Vlahovićima sastanak sa štabovima svih bataljona, koji je trajao do kasno u noć. Tu je napravljen plan izvođenja akcije i određen zadatak za svaku jedinicu. Odlučeno je da sve jedinice budu u Vlahovićima 28 aprila kada će dobiti konkretne zadatke i pravce nastupanja. U pripremanju plana za izvođenje ove akcije učestvovali su pored članova štaba odreda, još i neki drugovi iz bataljona (iz Ljubinjskog komesar Stanko Burić, iz Stolačkog Savo Belović, Gojko Mihić i Mićo Kundačina, iz Eilećkog Peko Papić. a iz Sitničkog Petar Milidragović). Planom je predviđeno da se napadne čitava teritorija od Stoca do Hutova. zatim

Heznička pruga Hutovo — Gabela i, najzad, da se lijevom obalom «gegave izbije preko Prebilovaca na Neretvu.

U toku 27 aprila izvršeno je izviđanje terena i prikupljanje svježih podataka o neprijateljskim snagama na tom terenu. Neprijateljski garnizoni koji su se u to vrijeme nalazili u Ljubinju i Stocu bili su potpuno opsjednuti od naših jedinica, tako da su bili prisiljeni da se snabdijevaju pomoću aviona. Garnizon u Ljubinju brojao je oko 1 000 Italijana, a približno toliko je, prema ondašnjoj procjeni, bilo i u garnizonu Stolac.

Određenog dana (28 aprila) sve pomenute jedinice stigle su u Vlahoviće. Tu su podijeljene na tri grupe i određeni im pravci kretanja i napada. Jedna grupa imala je da napada front od Stoca do Zegulje, a zatim da dejstvuje pravcem Drenovac — Kruševo i dalje. Na Drenovcu je trebalo likvidirati ustašku posadu i opštinu koju je formirala NDH, a zatim produžiti lijevom obalom Bregave prema Prebilovcima. Međutim, za uspješno izvođenje akcije bilo je neminovno da se najprije likvidira neprijateljska posada u Bitunji, koja se nalazila u neposrednoj blizini Stoca. Na ovu posadu su vršeni napadi i ranije, ali zbog žilave odbrane nije mogla biti uništena. Sada, još u početku akcije, Bitunju su napale tri čete Stolačkog bataljona i zauzele je već u prvom naletu. Prvom grpom rukovodili smo Savo Belović. Gojko Mihić i ja. Druga grupa imala je da nastupa od Zegulje preko Rasnika i Bančića, a zatim dalje pravcem Doranjsko Blato — Prebilovci, sve do Neretve. Ovom grupom rukovodili su Vlado Tomanović i Stanko Burić. Treća grupa dejstvovala je od Bančića i Hrasna prema Hutovu. Ovom grupom rukovodili su Peko Papić i još neki drugovi.

Akcija je počela oko 22 časa 28 aprila. Već u zoru su uništena prva neprijateljska uporišta. Jedinica sa kojom sam bio i ja izbila je već pred zoru kod sela Gornja Duboka. Vodili smo borbu sa ustašama kojima je komandovao poznati zlikovac, tabornik Grga Vujinović. Prilikom obilaženja položaja Gojko Mihić i ja smo našli Sava Belovića u prvom borbenom redu na brisanom prostoru bez ikakvog zaklona. Na našu primjedbu da bi trebalo da zauzme zaklon odgovorio je da »ne bije svaka koja puca«. Kada smo se od Sava nešto udaljili, ustaše su izvršile juriš, tako da je došlo do borbe prsa u prsa. Ustaše su bile odbačene, ali smo istog momenta obaviješteni da je poginuo Savo Belović. Kad smo prišli, našli smo ga smrtno pogođena u grudi. To je bio težak trenutak za sve borce i veliki gubitak za našu jedinicu. Bilo je to utoliko teže jer je Savo bio poznat kao hrabar borac i dobar komandant. On je još od prvih dana ustanka 1941 godine okupio u svom kraju grupu boraca i počeo borbu sa neprijateljem. Tako je sa svojim borcima dočekao 27 juna 1941 ustašku satniju koja je iz Stoca krenula prema njegovom rodnom mjestu Hrgudu i potpuno je razbio. Kada je. decembra 1941, formiran Stolački bataljon, Savo je postavljen za njegovog komandanta i na tom položaju ostao je sve do pogibije.

Čete koje su napadale i zauzele Bitunju nastavile su pokret u neposrednoj blizini Stoca. Pratili smo borbu i kretanje i drugih naših jedinica koje su napredovale nevjerovatnom brzinom. One su liniju fronta označavale paljenjem lisnika i nekih slabijih pojata, te smo tako mogli pratiti kretanje čitavog fronta, iako je bio širok negdje oko 30 kilometara. Na mnogim uzvišenjima nalazila su se ustaška mitraljeska gnijezdi koja smo relativno brzo uništili. Borci su bih veoma raspoloženi i željeli su da što prije stignemo do Prebilovaca, sela koje je jako stradalo od ustaša. Naime, od oko 850 stanovnika sela preživjelo je ustaški pokolj svega oko 150 osoboa. Od preživjelih muškaraca koji su izbjegli iz Prebilovaca formirana je ujesen 1941 godine partizanska četa jačine oko 100 boraca.

Upočetku je neprijatelj davao veoma jak otpor, ali je borba postepeno počela da malaksava. Ustaše, koje su držale ovaj teren, bila je zahvatila panika pa su gledale samo kako će spasti gole živote. Talijanski garnizon u Stocu nije se uopšte osjećao; bilo mu je teško da ma šta učini, jer je bio u vrlo jakoj opsadi.

Jedinice kojima je rukovodio Vlado Tomanović nisu imale nekih jačih borbi — nailazile su samo na slabiji otpor manjih posada. U toku ovih akcija Italijani i ustaše su pokušavali da manjim snagama, od Brstanice pokraj Blata, stupe u borbu, ali su pod pritiskom naših snaga morale da otstupaju. Međutim, naše jedinice koje su dejstvovale južno, na lijevom krilu, vodile su ogorčene borbe sa neprijateljem koji se bio veoma dobro utvrdio oko Hutova i željezničke stanice. Zbog toga je ovo utvrđenje bilo nemoguće zauzeti bez teških oruđa kojima mi u to vrijeme nismo raspolagali. Naše jedinice morale su da zaobiđu željezničku stanicu Hutovo, ostavljajući jedan vod da je drži u opsadi. Sve ostale posade na tom sektoru savladale su naše jedinice i nastavile dalje napredovanje i rušenje željezničke pruge.

Uveče istoga dana sve naše jedinice su, poslije prevaljenih 35 kilometara, doprle u Prebilovce ih susjedna sela i zaseoke. Bio je veoma dirljiv susret naših boraca i naroda toga područja koji je u nama gledao spasioce i oslobodioce.

U izvođenju ove akcije uzela je učešća i Prebilovačka četa. Dotada smo sa ovom četom održavah vrlo slabe veze, jedno zbog toga što je bila dosta udaljena od teritorije koju su držale naše jedinice, a drugo što je bila izolovana od ostalih naših snaga — svuda oko nje bile su neprijateljske snage. Sada kada smo otpočeli sa akcijama U pravcu Prebilovaca, uputili smo kurira u Prebilovačku četu kako bi i ona uzela učešća u borbi. Ona je u jednoj borbi, između ostalih, uhvatila i likvidirala poznatog ustaškog zlikovca don Iliju Tomasa.

Naša akcija azazvala je paniku kod talijanskog garnizona u Čapljini kóji je počeo da se povlači, te su postojali uslovi da se Čaplji-na tom prilikom zauzme bez većih teškoća. Međutim, o stanju u

Čaplji[1] nismo tada imali nikakvih podataka — ni mi ni partiska organizacija u Prebilovcima trenutno nismo imali vezu sa Čapljinom.

Tridesetog aprila zauzeta su sva sela duž lijeve obale Neretve, od čapljine prema Metkoviću (Klepci, Loznica, Gnjilišta i druga). **Toga** dana govorio je na zboru Vlado Tomanović i tom prilikom istakao značaj naše borbe. Naročito je govorio o bratstvu i jedinstvu, **sto** je vrl° aktuelno u tom kraju. Istog **dana** prebacili smo se u Bjelojevićе, gdje smo sjutradan proslavili 1 maj, a u Prebilovcima **smo** ostavili dvije čete — Prebilovačku i Dabarsku, koje su bile u **sastavu** Stolačkog bataljona. U Bjelojevićima smo formirali **četu -Mustafa** Golubić«, sastavljenu pretežno od muslimana sa ovog **terena**

Naše jedinice nastavile su sa oslobađanjem sela koja su bila predviđena planom akcije. Tako je 2 maja u zoru napadnuta žandar-**meriska** stanica Cerovića kod Hrasna. Poslije kratke borbe žandarmi su uspjeli da se pod zaštitom mraka izvuku. Nakon toga izvršen je **napad** na željezničku stanicu i vodovod u Brštanici, ali pošto su Talijani bili tu jako utvrđeni, nismo toga dana uspjeli da zauzmemo stanicu, odnosno vodovod. Tom prilikom porušen je dio željezničke pruge Brštanica — Hutovo.

Ovom akcijom oslobođeno je oko 80 sela i zaselaka. Ustaški gubici iznosili su oko 50 mrtvih, dok je kod Talijana broj mrtvih bio kudikamo veći. Broj ranjenih nismo mogli tačno ustanoviti, pošto **ih** je neprijatelj povlačio sa sobom. Zaplijenjeno je oko 50 pušaka, nešto puščane municije, oko 10.000 grla sitne stoke, oko 1.000 konja i goveda i velike količine razne opreme. Zaplijenjeni materijal i stoka prikupljeni su u Vlahovićima.

Ova uspješna akcija imala je veliki i višestruki značaj. Naime, najveći dio oslobođene teritorije naseljen je pretežno hrvatskim stanovništvom, među kojim dotada uopšte nije bilo uslova niti mogućnosii da se širi uticaj Narodnooslbodilačkog pokreta,. Oslobođenje toga terena uslovilo je da se odmah priđe formiranju narodnooslobodilačkih odbora i omladinskih organizacija. Od jednog dijela boraca koji su učestvovali u ovim borbama formiran je 6 udarni bataljon koji je stalno ostao na tom području sa sjedištem u Hrasnu.

Dušan GRK

BATALJON „BIŠINA"

oncem 1941, a naročito u januaru 1942, okupator je u Nevesinju sve više pomagao i stavio pod svoju komandu četnike, čija je organizacija inače bila ojačana dolaskom većeg broja njihovih vođa iz istočne Bosne na čelu sa majorom Boškom Todorovićem. Iako je od strane partiske organizacije i naroda u Nevesinju već od samog početka pružan otpor širenju četništva, ta borba nije davala željene rezultate.

Tek dolaskom 1-vog udarnog bataljona zadati su odlučniji udarci i četnicima i Talijanima u Nevesinjskom srezu. Time su stvoreni uslovi daleko bržeg proširenja slobodne teritorije na niz sela u kojima su se dotada slobodno kretali četnici. Tako brz preokret u odnosima snasa omogućio je da se već koncem februara 1942 formira partizanski bataljon »Bišina«.

Kao osnova za formiranje ovog bataljona poslužilo je ljudstvo ranijih boračkih jedinica koje su stvorene u borbama za vrijeme junskog ustanka 1941 godine. To su bile ove jedinice: odred »Bišina« sa 43 borca; partizanska četa »Biograd« sa 110 boraca; partizanske grupe »Udrežnje« i »Odžak« koje su poslužile kao osnova za dvije čete (3-ća 113 i 4-ta 60 boraca), i grupa partizana nevesinjskih donjepoljskih sela, koja je poslužila kao osnova za formiranje Donjepoljske čete — 5 čete bataljona »Bišina« sa 110 boraca.

Bataljon je formiran 28 februara 1942 u selu Biogradu na zajedničkom sastanku štaba 1 udarnog bataljona i komande odreda »Bišina«. Štab novoformiranog bataljona je istog dana položio zakletvu pred štabom 1 udarnog bataljona. Sjutradan su oba štaba bataljona iz Biograda krenula za Udrežnie, gdje je održan veliki zbor kome su prisustvovali pretstavnici sela Rabina, Jasena, Zuberin, Bukorići i dr. Na zboru su govorili Vlado Šegrt i Milija Stanišić ispred 1 udarnog bataljona, komandant i politički komesar, ispred novog bataljona »Bišina«.

Brojno stanje bataljona iznosilo je oko 250 boraca, među kojima je bilo 14 žena. Početkom aprila formirana je i omladinska četa.

Stalno mjesto boravka štaba bataljona bilo je u selu Biogradu, a teri-**torija** koju je bataljon obuhvatao svojim dejstvima i kontrolisao bila **je** velika oko **520** km².

Raspoređene u selima Nevisinjskog Polja, u neposrednoj blizini \cvesinja, snage ovog bataljona su polukružno obuhvatale neprijatelj--ki garnizon potpuno zatvarajući komunikaciju Nevesinje — Odžak __ Trusina i djelimično komunikaciju Nevesinje — Kifino Selo — **Gacko.** Na taj način okupator i četnici nisu bili u mogućnosti da slabijim snagama čine ispade prema slobodnoj teritoriji. To je stvarale povoljnije uslove za akcije bataljona »Nevesinjska puška«, do-**nekle** i Gatačkog bataljona, a nešto docnije i omladinskog bataljona •**Petar** Radović«. Bataljon »Bišina« je svojim rasporedom i akcijama **olakšao** i **1** udarnom bataljonu da se baci na dalje razbijanje četnika ti Nevesinjskom i Gatačkom srezu i izvođenje drugih akcija.

Zatvaranjem komunikacije Nevesinje — Trusina — Stolac stvorena je određena sigurnost sa ovog pravca jedinicama u Stolačkom srezu, a stvaranjem poluoslobođene teritorije u selima gornjeg dijela Nevesinjskog Polja omogućeno je uspostavljanje čvršće veze Konjičkog bataljona sa Operativnim štabom za Hercegovinu.

Isturanjem znatnih snaga bataljona »Bišina« duboko prema Mo-**starskoj** kotlini stavljena je pod kontrolu komunikacija Nevesinje — Mostar i vršen uticaj na stanovništvo mostarske kotline, koje je **svakog** časa iščekivalo nastavljanje ustaškog terora.

Poslije formiranja bataljona »Bišina« odlučeno je da se kontro-**liše** cesta Nevesinje — Mostar. U tom cilju prebačena je **1**-va udarna •**četa u** Rabinu i Jasenu sa zadatkom stalnog dejstvovanja i izviđanja **od** Bakračuše prema Mostaru i u pravcu Podveležja. Pored toga •**odlučeno** je da se odmah otpočne sa manjim akcijama prema Neve-**siniu,** preko Sehovine, Miljevca i Batkovića. Na Vilenjaku, Biljegu i Babljoj Glavi su postavljene jače straže koje su imale zadatak stal-**nog** osmatranja prema neprijateljskom garnizonu. Ove položaje su **držale:** Odžaka. Udrežnjan,ska, Donjepoljska i Biogradska četa.

I. Pristupilo se pripremama za likvidaciju žandarmeriske kasarne •**na** Bakračuši. Predviđeno **je** da se jedna ojačana četa noću privuče **što** bliže kasarni, te da u svanuće, nakon dejstva minobacača, — kojim **je** raspolagala 3 četa 1 udarnog bataljona, a koja nam je pridodata **za** ovu akciju — izvrši napad prema vratima kasarne.

Napad je počeo 18 marta u 4 časa. Treća i peta mina su pogodile i razorile krov kasarne. Zandarmi su se povukli sa trećeg sprata ' Produžili žilav otpor na donjim spratovima. Svi naši napadi bili su oezuspješni. Borci su uspjeli da dođu blizu kasarne, zapalili su okolne ˢᵘPe i štale, ali se nije moglo dalje. Naš poziv na predaju takođe je odbijen. Oko 11 časova pojavio se neprijateljski izviđački avion fato je značilo da treba očekivati neprijateljsku intervenciju iz Neve-

sinja i Mostara. To se i obistinilo. Oko 13 časova počeo je istovremena napad neprijatelja sa pravca Nevesinja, Mostara i sela Žulja.

Štab bataljona je uočio opasnost opkoljavanja pa je naredio, povlačenje prema Oštroj Gomili i, napustivši cestu, grupisao snage za napad na kolonu koja je dolazila od Žulja. Napad na ove ustaško-miliciske snage izvršen je oko 16 časova, povraćeno je selo Donjai Rabina i neprijatelj protjeran do Žulja. Cim su deblokirali kasarnu, Talijani koji su došli iz Mostara povukli su se, a oni iz pravca Nevesinja su zanoćili na Grepku. Ali dalji napad na kasarnu nije preduziman, jer je prvo iskustvo pokazalo da je takvo utvrđenje nemoguće zauzeti frontalnim napadom.

Nakon ovih borbi 3 četa 1 udarnog bataljona vraćena je u njegov sastav, a dvije čete bataljona »Bišina« su zadržane na prostoru' Zuberin — Donja Rabina — Bukorići. Osjetivši to, neprijatelj je 21 marta ujutro iz Mostara izbacio na Busak i Čobanovo Polje oko 40' kamiona pješadije sa 3 topa. Pravac napada je usmjerio na Donju i Gornju Rabinu i do 12 časova uspio da odbaci naše snage popalivši' Zuberin, Klopotušu. Donju i Gornju Rabinu.

Dok su glavne snage bataljona »Bišina« bile zauzete u ovim borbama, a snage 1 udarnog i bataljona »Nevesinjska puška« u selima Nevesinjske površi i graničnim selima Gatačkog sreza — četnici sir uz pomoć okupatora uspjeli da mobilišu dosta jake snage i da postepeno preko Batkovića izbiju u Kifino Selo i Bratač. Namjera im je bila da preko brda Svinjca i sela Zaloma dejstvuju u pravcu Grabovice i slobodne teritorije. U isto vrijeme jedna jaka motorizovana kolona Talijana je otpočela probijanje cestom Nevesinje — Gacko, i nakon dvodnevnih borbi sa 1 udarnim i Gatačkim bataljonom je ušla u Gacko.

Da bi se ove akcije nepriiatelia spriječile i niihove snage ponovo protjerale u Nevesinje, napravljen je zajednički plan dejstva 1 udarnog. bataljona »Nevesinjska puška« i bataljona »Bišina«.

Naš napad je počeo 26 marta ujutro, a već oko 13 časova četnici su bili razbijeni i potisnuti sa Svinjca prema Kifinom Selu. Rijeka Zalomka im je poslije prebacivanja u Kifino Selo poslužila kao prepreka te ih jedinice 1 udarnog i bataljona »Nevesinjska puška« nisu dalje gonile, nego su se orijentisale prema nadmoćnim snagama Talijana koje su se kretale od Gacka ka Nevesinju. Tada je bataljon -Bišina« samoinicijativno donio odluku da svojim snagama nastavi gonjenje četnika iz Kifina Sela pravcem Zalužje — Šurići — Drenovik. Poslije slabog otpora četnika, iste večeri je zauzeto Kifino Selo.

Tog dana je 1 udarni bataljon kod Rilja napao Talijane kojisu pokušavah da se probiju cestom od Gacka prema Nevesinju. Zato je štab bataljona »Bišina«, poznavajući i situaciju prema Nevesinju, odlučio da zanoći u Kifinom Selu. Postavio je zasjedu na izlazu iz sela i prema Nevesinju i Gacku, dok se u samom selu odmah pristupilo raskopavanju i zaprečavanju ceste. Oko 9 časova uveče naišla»

dva kamiona sa čela talijanske kolone koja je uspjela da se probije ^d Gacka. Prvi je dočekan mitraljeskom i puščanom vatrom. Ubijena (jva oficira, a dva vojnika su zarobljena.

* Nakon saslušanja zarobljenika štab bataljona donio je odluku da se bataljon odmah povuče iz Kifina Sela prema Zalužju i Odžaku, er je bilo jasno da su Talijani uspjeh da se probiju od Gacka.

Poslije borbe na Svinjcu 27 marta ostatak četnika je pobjegao u Nevesinje gdje se pridružio Talijanima, domobranima i ustašama, koji su ubrzano počeli da se ograđuju žicom i utvrđuju u gradu. Nastao je predah u borbama, što je štab bataljona »Bišina« iskoristio za ponovno prebacivanje težišta svojih akcija na cestu Nevesinje — Mostar i organizaciono sređivanje četa.

Istina, i neprijatelj je tih dana intenzivno pripremao nove napade na naše položaje.

Prvi njegov napad jačim snagama izvršen je 5 aprila. Rano ujutru tri jake kolone Talijana s četnicima Rogatičke brigade na čelu krenule su iz Nevesinja. Desna kolona kretala se preko Šehovine u pravcu Vilenjaka i dalje prema Udrežnju; srednja od Miljevca i Stajića Brda u pravcu Bukvica i sela Biograda, dok je lijeva išla duž ceste Nevesinje — Odžak preko sela Ziljeva.

Borbe su otpočele odmah ispred samog grada. Naše slabo zaštićene snage su se pod borbom povlačile. Do 10 časova neprijatelj je ušao u sela Miljevac i Ziljevo, a oko 12 časova u Zalužje i Odžak Snage naše Donjepoljske čete koncentrisale su se u selu Ratkovići i upornom odbranom nisu dopustile lijevoj koloni da uđe u selo, pa su dijelovi te kolone oko 12 časova ušli u selo Šuriće.

Desna kolona uspjela je da izađe na Vilenjak oko 12 časova, a četa »Udrežnje« i dio čete »Biograd« povukle su se i zauzele nove položaje iznad zaseoka Zubače na Bukvici. Udarna četa bila je na lijevom krilu čete »Udrežnje« i branila položaj od Cincilja do Runjevače. Na desnom krilu rasporeda bataljona, od Bukvice preko Culinog Brda do Bablje Glave, branili su se četa »Odžak« i dijelovi čete »Biograd«.

Neprijatelj je po ulasku u sela popalio kuće svih onih koji nisu bili na strani četnika. Do 16 časova on je uspio da ovlada i Babljom Glavom, dok su ostali položaji toga dana ostali nepromijenjeni.

Sjutradan je neprijatelj ponovo prešao u napad.

Desna kolona je otpočela napad oko 8 časova. Upornom odbranom čete »Udrežnje« i dijelova Udarne čete svi neprijateljski napadi su odbijeni. Oko 12 časova komanda Udarne čete je samoinicijativno Preduzela protivnapad na neprijateljske snage na Vilenjaku. Koristeći pogodnost terena i nebudnost neprijatelja, naši borci su na prepad upali u rov zarobivši nekoliko talijanskih vojnika sa 2 teška mitraljeza, 3 puškomitraljeza i više sanduka municije. Oduševljeni uspjehom

sada su i oni zanemarili obezbjeđenje pdložaja te je neprijatelj, izvr-
<rivši protivnapad, ponovo povratio Vilenjak i sve izgubljeno oružje. Protivnapad Udarne čete omogućio je ostalim da to i one učine i povrate izgubljene položaje.

Srednja i lijeva neprijateljska kolona su se toga dana sjedinile i otpočele napad prema mostu kod Ljeskovika: Most su s istočne strane branile snage bataljona »Nevesinjska puška«, a s juga i jugoistoka, tj. s položaja oko Rasta i Kulina, četa »Odžak« i dio čete »Biograd«. Neprijatelj nije toga dana uspio da pređe most, niti je dejstvovao na teritoriji bataljona »Nevesinjska puška«. Predveče je Donjepoljska četa samoinicijativno napala iz Batkovića u pravcu sela Surići i Zalužje, što je prisililo neprijatelja da obustavi dalje nadiranje prema mostu na Ljeskoviku. Pošto su i ostale snage bataljona potom prešle u napad, neprijatelj se povukao sa Bablje Glave i Vilenjaka i otstupio u pravcu Nevesinja.

Nakon trodnevnog predaha neprijatelj je 10 aprila ponovo krenuo istim pravcem, opet sa tri kolone, kao i 5 aprila. Opet su se ponovile borbe na istim položajima.

U toku borbi 10 i 11 aprila neprijatelj je ponovo izbio do mostr» na Ljeskoviku i na Bablju Glavu, te je preko Žitka upao u selo Biograd i popalio kuće u dva zascoka. Protivnapadom čete »Biograd« i jednog dijela omladinske čete prema Buklićima, 11 aprila, okupatorska kolona je natjerana u paničnо bjekstvo. Do mraka je ponovo biloočišćeno selo Biograd, a neprijatelj se zadržao na Babljoj Glavi. Ostali položaji bili su nepromijenjeni.

Sjutradan je neprijatelj promijenio pravac napada i krenuoprema mostu kod Ovčeg Broda. U toku dana mu je uspjelo da preko Trtina izbije na Ovči Brod i prebaci manje dijelove na lijevu obalu rijeke Zalomke Borbu sa ovim dijelom neprijateljskih jedinica prihvatila je četa »Bratač« iz bataljona »Nevesinjska puška«, a sljedeće noći su joj stigli u pomoć dijelovi četa »Žalom« i »Drežanj«. Ove snage su 13 aprila izvršile snažan napad i uspjele da odbace neprijateljau pravcu Trtina. U ovoj borbi poginulo je fi boraca iz čete »Bratač«. a više ih je ranjeno.

Poslije ovih neuspjeha (u selu Biogradu, na Vilenjaku i na Ovčem Brodu) neprijatelj je ponovo 14 i 15 aprila jakim snagama, potpomognut izdašnom vatrom topova i minobacača, pokušao prodrijeti preko mosta na Ljeskoviku prema Drežnju i duž ceste prema Trusini. Ali naše snage su uspjele da odbiju sve napade i da i dalje zadrže most u svojim rukama. Nakon toga, 15 aprila uveče, Talijani su se ponovo povukli u Nevesinje.

Sjutradan je u Zovom Dolu održan sastanak štabova bataljona »Nevesinjska puška« i »Bišina« uz prisustvo zamjenika komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu. Razmotrena je vojno-politička situacija u srezu i donesen zaključak da u budućim akcijama treba izbjegavati fron-

Et, berbu. Riješeno je da se još jače dejstvuje prema garnizonu i na tómunikaciji Nevesinje-Mostar, da bi se na taj način što više otežala ^'usporila koncentracija neprijateljskih snaga u Nevesinju.

Poslije odbijanja talijanskih **i četničkih** napada, u popaljenim selima zavladala je **prava pustoš.** Većina stanovništva je izbjegla u brd-**ska sela.** Jedan **broj** partizanskih porodica (žene, djecu i starce) kote su zatekli kod kuće, Talijani su odveli u Nevesinje. Poslije izvjesnog zadržavanja u Nevesinju ovo roblje je prebačeno u Mostar. Četnici **koriste ovu** mučnu situaciju, javno prijete daljim paljenjem, ubijaju istaknute pristalice partizana, ubacuju manje grupe na **oslobođenu** teritoriju, pozivaju borce da napuštaju redove partizana i da bježe **u Nevesinje.**

U tome su imali i prilično uspjeha. Već krajem aprila javlja se dezerterstvo iz pojedinih partizanskih četa u grad Nevesinje ili u šu-mi i škripove blizu rodnih selai. Radi što većeg pritiska na narod ("etnici sve češće vrše ispade jačim snagama prema slobodnoj teritoriji.

Sagledavši svu ozbiljnost ove situacije Operativni štab za Her-cegovinu formira polovinom aprila još jedan (2-gi) udarni bataljon : upućuje ga na područje Nevesinja.

Ljudstvo za ovaj bataljon upućivano je po vodovima i četama **iz** Bilećkog, Trebinjskog i Liubinjskog sreza,a formiranje je izvršene: **u** Džinovoj Mahali. O značaju ovog bataljona i njegovim zadacima govorili su Cedo Kapor i komandant i komesar bataljona »Bišina<<

Cim su jedinice raspoređene, izvršeno je izviđanje neprijatelj-skog garnizona u Nevesinju. U toku izviđanja je odlučeno da se oko grada ostave zaštitni dijelovi koji bi vršili češće noćne prepade i po-vremeno tukli neprijateljski logor, a glavne snage oba bataljona da se upute prema Blagaju, duž komunikacije Nevesinje — Mostar. Kako ¡'e na lijevom krilu ovih snaga još uvijek postojalo jako ustaško-mili-ci'sko uporište Zulji, riješeno je da se ono odmah likvidira.

U napadu na Žulje učestvovale su tri čete iz bataljona »Bišin~« i 2-gi udarni bataljon. Borba je bila kratka, ali vrlo žestoka.[1] Ustaše : muslimanska milicija su uspjeli da se na vrijeme izvuku i otstupe **u** pravcu Kamene i Vranjevića.

Sjutradan po zauzimanju Žulja glavne snage 2 udarnog i dvije ᶜete bataljona »Bišina« orijentisane su prema cesti Nevesinje — Mostar i žandarmeriskoj kasarni Bakračuša. Ostale snage bataljona »Bišina« vraćene su u Nevesinje zbog ponovnog ispada jačih četničkih snaga koje

• . [1] Zbog pružanja upornog otpora iz pojedinih vrlo utvrđenih kuća <kuće su zidane od kamena i pokrivene kamenim pločama) moralo se pri-• tupiti paljenju tin **Kuća** gdje je Dilo žrtava i među nedužnim stanovni-štvom. Na našoj strani **su** poginula tri borca, a više ih je ranieno, dnk ljubici kod neprijatelja nisu ustanovljeni. Svi zarobljeni mještani međ'i Kojima se nalazio i seoski glavar Rizvan ćatić, pušteni su sjutradan kuća

su preko Vilenjaka težile da se probiju prema selu Biogradu. Nakon dvodnevnih borbi u Udrežnju, Bukvici i u Biogradu četnici su uz osjetne gubitke otstupili za Nevesinje. U ovim borbama istakla se omladinska četa bataljona »Bišina-«.

Poslije navedenih desetodnevnih borbi u prvoj polovini aprila i povlačenja Talijana u Nevesinje, oni sada, između 24 i 25 aprila, po treći put napadaju u pravcu teritorije bataljona »Bišina« da bi obezbijedili prebacivanje jedinica cestom Nevesinje-Gacko za početak Treće ofanzive. U sklopu tih napada bili su i već pomenuti ispadi četničkih snaga prema Udrežnju i Biogradu. I ovoga puta štab bataljona »Bišina« čini sličan raspored svojih snaga kao i prilikom prvog i drugog talijanskog napada. Borbe su vođene na istim položajima, s tom razlikom što su sada bile svakodnevne i s promjenljivim uspjesima.

Operativni štab za Hercegovinu reaguje na ove pokrete talijanskih i četničkih snaga naređenjem da se od boraca s teritorije bataljona »Bišina« i jednog dijela teritorije bataljona »Nevesinjska puška« formira 3. udarni bataljon. Komandni i borački sastav uzet je uglavnom iz bataljona »Bišina«. Formiranje je izvršeno u Udrežnju i odmah nakon toga bataljon je upućen na desno krilo 2 udarnog bataljona sa zadatkom da preuzme dio položaja od Knežaka preko Bukorića do iznad sela Rabine.

Pored ove mjere, Operativni štab naređuje Sjeverohercegovačkom odredu da snage 1 udarnog bataljona (koje su tada bile u Nevesinjskoj površi) orijentiše na komunikpcijiu Nevesinje-Gacko Zato ovaj bataljon 25 aprila posjeda cestu Nevesinje-Gacko kod Fojnice i Slivalja, gdje napada jednu kolonu Talijana, koja se probijala iz pravca Nevesinja. Nakon petočasovne borbe zarobljeno je 50, a ubijeno 60 Talijana.

U istom periodu ni četnici ne miruju; oni čine sve da uz pomoć okupatora ojačaju svoje redove i prikupe što više boraca. Tako su krajem aprila uspjeh da u selima gornjeg Nevesinjskog Polja formiraju vrlo jak bataljon, a u Nevesinju su prikupili gotovo sve one koji su dotada dezertirali iz partizana i uz pomoć četnika iz Rogatice formiraju još jedan bataljon. Svoje akcije i formiranje jedinica nevesinjski četnici uspješno usklađuju s rastućim četničkim snagama u Stolačkom Bilećkom. Gatačkom, Konjičkom i Mostarskom srezu. I dalje svakodnevno vrše upade na slobodnu teritoriju.

Prebacivanjem naših jačih snaga na komunikaciju kroz Bišinu uz istodobno osiguranje od neprijateljskog ispada iz Nevesinja, stvorena je povoljna situacija za zamašnije akcije protiv okupatorskih jedinica koje su saobraćale od Mostara ka Nevesinju i obratno. Takva akcija je izvedena 13 maja 1942. Padala je kiša, a u Bišini je bila i prilično gusta magla. Dijelovi 2 i 3 udarnog bataljona i jedna četa bataljona »Bišina« (ostale su bile na položajima prema Nevesinju) po-

•*ele* su cestu od Ćetne Poljane do ispod Paljevog Dola. Cesta je bila orekopana samo na jednom mjestu. Oko 13 časova je naišla motorizovana kolona iz pravca Mostara. Na čelu je bila prethodnica od 29 motociklista, iza njih su išla 2 putnička automobila, u kojima su se nalazili oficiri štaba divizije, a pozadi je išla kolona od 70 kamiona punih Talijana. Počela je borba. Našim prvim plotunima oboreni su gotovo svi motociklisti, a to se desilo i sa vojnicima na kamionima kao i oficirima u automobilima.

Poslije ove borbe na cesti je ostala velika kolidira opreme, oružja, municije, uništenih motornih vozila i veliki broj mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira. U jednom putničkom automobilu nalazio se komandant talijanskih trupa u sjevernoj Hercegovini, diviziski general Perida Negri, kome je po prvom pričanju talijanskih zarobljenika naša ručna bomba raznijela obje noge[2]. Teško ranjenog oficira ponijeli smo prema oslobođenoj teritoriji. Međutim, uslijed iznenadnog protivnapada Talijana koji su ostali van zasjede oficir je ostavljen. Tom prilikom izvukli smo 5 motocikla, a ostali materijal je spaljen. Zaplijenjeno oružje i oprema dobro su nam došli u ovoj situaciji.

Poslije akcije protiv Talijana u Bišini. snage bataljona »Bišina» i dalje su ostale na položajima prema Nevesinju gdje su 15 maja prihvatale borbu s četnicima. Četničke jedinice u gradu su tada pretstavljale znatnu voiničku snagu te su 15 i 16 maja izvršile na nas n^oad. bez učešća Talijana. Preko Vilenjaka i Bukvice 16 maja su usojeli da upadnu u Udrežnje. Do 16 časova zauzeli su sjeveroistočni dio sela, a zatim su preko zaseoka Zaklopače izbili u Biograd. Poslije žestoke borbe u Biogradu četnici su bili prinuđeni da se povuku u Nevesinje.

Drugom polovinom maja, uporedo s četničkim napadom talijanski avioni često bacaju letke po našim selima i položajima, kojima pozivaju borce da poubijaju političke komesare, napuste partizanske redove i pređu na stranu četnika ih da se vrate svojim kućama. To je imalo uticaja na neke pojedince koji su iz straha počeli da napuštaju naše jedinice.

Tada, pa i nešto ranije štab bataliona »Bišina« je raspolagao nekim podacima da Talijani i četnici spremaju veliku ofanzivu. O ovome ie izvještavao i Operativni štab za Hercegovinu. U svom izvještaju Operativnom štabu od 23 maja štab bataljona kaže da su Talijani •zbacili vrlo jake snage iz Nevesinja prema slobodnoj teritoriji, te da se može očekivati napad većih razmjera i traži uputstvo za rad. U takvoj situaciji iz Bišine se povukao 3 udarni bataljon u selo Biograd i na

Od zarobljenih talijanskih vojnika saznali smo da je to bio general **Negri.** Međutim, to nije bilo tačno, već se odnosilo na jednog pukovnika **koji** je kasnije podlegao ranama i sahranjen u Mostaru uz najveće **talijanske** počasti.

teritoriju bataljona »Nevesinjska puška«, a 2 udarni je i dalje ostao na prostoru od sela Jasene, iznad Zuberina i Klopotuše do Rabine sa manjim dijelovima u Bišini i Bukorićima.

Talijani i četnici otpočeli su 23 maja poslije podne prodor sa više kolona u pravcu sela Biograda i duž ceste Nevesinje — Odžak. Do mraka su uspjeli da izbiju na liniju Bukvica — Čulino Brdo — Bablja Glava — Rast — Kuline — Toplo Brdo — gdje su zanoćili. Bataljon »Bišina« bio je prikupljen na položajima između sela Udrežnja i Biograda. Dijelovi 2 udarnog bataljona zanoćili su na ranije označenim položajima dok su se snage 3 udarnog većim dijelom prebacile na teritoriju bataljona »Nevesinjska puška«. Sjutradan neprijatelj je desnom kolonom produžio napad preko sela Biograda u pravcu Kosovače i Lastavice, prema Sniježnici. Druga, lijeva kolona sa većim brojem tenkova i motorizovanom artiljerijom, prešla je rijeku kod Ljeskovika i, odbacivši snage bataljona »Nevesinjska puška« i 3 udarnog, nastavila napredovanje duž ceste Odžak-Trusina.

Desna kolona koja je išla preko Biograda, pomagana artiljerijom i minobacačima, uspjela je da do 12 časova stigne do sela Lješčice. Dalji pravac napada ove kolone bio je usmjeren prema Miloševom Dolu i zaseoku Ponor.

Da bi odbranile ova mjesta, snage bataljona »Bišina« bile su koncentrisane na Vardi iznad zaseoka Cerakovinie i Miloševog Dola. Sa ovih položaja pružen je vrlo žilav otpor te su svi neprijateljski napa>-di uspješno odbijeni. Nakon toga neprijatelj je na položaje na Kulini i iznad zaseoka Pošćenje izvukao topove i minobacače kojima je puna dva časa vršio pripremu ponovnog napada u pravcu zaseoka Cerakovine, Miloševog Dola i Ponora, ali mu i pored toga nije uspjelo da ovlada ovim zaseocima. Odbrana Ponora i Miloševog Dola bila je ujedno i posljednja borba bataljona »Bišina« — kao cjeline, protiv Talijana. Nakon ovih borbi, 24 maja poslije podne, bataljon se prebacio u Sniježnicu. Zbijen na veoma uzan prostor u planini Sniježnici, bataljon je doveden u vrlo tešku situaciju, utoliko više što je bio potpuno otsječen od ostalih jedinica.

Oko 20 časova, 24 maja, održan je zajednički sastanak štaba bataljona i partiske organizacije. Nakon duže diskusije i prilično različitih ocjena vojno-političke situacije, nasuprot mišljenju komandanta i zamjenika političkog komesara bataljona, usvojen je prijedlog da se svi oni kojima ne prijeti opasnost od strane Talijana i četnika vrate kućama i da budu pripravni za borbu kad se ponovo stvore uslovi za formiranje partizanskih jedinica.

Zaključeno je, takođe, da se štab bataljona sa izvjesnim brojem boraca, koji se ne mogu vratiti kućama, prebaci u toku noći preko Udrežnja, Rabine i Podveležja i dalje u Konjički srez te da se priključi snagama Konjičkog bataljona, jer se pretpostavljalo da ofanziva nije zahvatila Konjički srez. Dalje je zaključeno da se na teritoriji Neve-

jinjskog sreza zadrži izvjestan broj iskusnijih drugova koji će ilegalno raditi na povezivanju svih onih koji su vraćeni u svoja sela.

Odmah nakon završenog sastanka komandant bataljona je u kraćem govoru pred oko 300 okupljenih boraca iznio vojno-političku situaciju onako kako je bila sagledana na sastanku i pozvao borce da postupe u skladu sa navedenim odlukama. Većini boraca i rukovodilaca ovakva odluka je teško pala. Mnogi nisu htjeli ni da čuju za takvo rješenje pa su se priključili grupi koja se spremala da ide u Konjički srez.

Više od 120 boraca sa štabom bataljona krenulo ji iz Sniježnice u pravcu Rabine i Podveležja. Na pola puta između Sniježnice i Urežnja pred svanuće štab bataljona je ponovo održao sastanak s partiskom i organizacijom. Sada su protivnici odlaska za Konjički srez dobili većinu. Odlučeno je da se prije svanuća izbije na brdo iznad Udrežnja, da se tu sačeka razvoj sutrašnje situacije i u zavisnosti od toga donese odgovarajuća odluka.

Osvanuli sm_0 na Dubinama između Komarevaca i Udrežnja. U štab bataljona su stigli ljudi iz sela Rabine, Bukorića, Jasene i Udrežnja i dali obavještenja o stanju u selima. Iznijeli su da četnici uspostavljaju svoju vlast, da su počeli određivati seoske glavare i da pozivaju sve borce koji se još nisu predali da se slobodno vrate svojim kućama, te da će kroz dva-tri dana održati veliki narodni zbor kod crkve u Udrežnju. Sve talijanske jedinice su u toku noći prešle preko teritorije bataljona i preko Sniježnice otišle prema Dabru, a na Sniježnici su ostavile samo manje dijelove četnika.

Utvrdivši situaciju, štab bataljona je u toku dana umnožio i razaslao po selima proglas u kome je izložena najnovija situacija i narodu stavljeno do znanja da naše snage ostaju na tome terenu, da će se borbe nastaviti i da ne treba nasijedati četničkoj i okupatorskoj propagandi.

Toga i sljedećeg dana (25 i 26 maja) bataljon se zadržao u Komarevcima isturivši, u svrhu prikupljania podataka i osiguranja, manje izviđačke dijelove prema Jaseni, Udrežnju i Biogradu. Sa oko 80 boraca, 27 maja bataljon je ponovo izbio **u** Biograd gdje je **zanoćio.** Sjutradan, nakon **kraće** borbe, **razbio** je manje četničke snage koje su iz **Sniježnice preko** Biograda išle prema Nevesinju. Poslati su kuriri **za Operativni** štab preko Lukavca **i u** pravcu **1** udarnog bataljona. Oni koji su **upućeni u** Operativni štab **vratili** su se 29 maja sa izjavom da se nisu **mogli probiti** dalje od Davidovića **i** da se na cesti Bileća-Gacko vode borbe. Istog dana **vratili** su se kuriri koji su išli **u** bataljon **»Nevesinjska** puška-« sa izvještajem da u Lukavcu nema partizana već da se **tamo** slobodno kreću četnici. Jedino nisu bili stigli kuriri upućeni prema **1 udarnom bataljonu.**

U štab bataljona je 30 maja Prodan Soldo donio obavještenje da u Slatu logoruju komore proleterskih brigada. Hitno je upućen kurir u tom pravcu, koji se sjutradan vratio s izvještajem da su se proleteri povukli prema Gacku.

U takvoj situaciji štab bataljona se sa ostatkom snaga ponovo povukao u Sniježnicu, poviše Ponora. Izviđanjem i pomoću kurira, patrola i preko seljaka osmatrana je situacija u Nevesinju i Nevesinjskom Polju. Drugog juna stigli su i kuriri koji su ranije bili upućeni u štab 1 udarnog bataljona donijevši vijesti o situaciji oko Gacka i Davidovića, o pokretima Talijana i četnika i naređenje da štab bataljona »Bišina« sa ostatkom boraca što prije krene u pravcu Stevanovića Torina, gdje se prikupljaju i ostale snage za pokret prema Gacku.

Održavši sastanak, štab bataljona je riješio da komesar bataljona — Savo Čolović odmah krene (bilo je 11 časova prije podne) sa dva pratioca u pravcu Stevanovića Torina kako bi naše snage na tom prostoru obavijestio da sačekaju dok se bataljon prikupi i stigne. U pet sati poslije podne štab bataljona sa oko 70 boraca, s bataljonskom zastavom na čelu, krenuo je grebenom Sniježnice prema cesti Odžak-Trusina u namjeri da padom mraka pređe oestu kod Rakove Nog'c i produže prema Stevanovića Torinama. Pošto je kolona stigla naspram sela Lastavice, utvrđeno je da je cesta blokirana i da se od Odžaka do Džinove Mahale i dalje prema Trusini na cesti nalaze talijanski tenkovi i motorizovana pješadija. Pošto u takvoj situaciji nije bilo moguće probijanje ovim pravcem, štab bataljona i partiska organizacija su na krtkom sastanku riješili da se odustane od bilo kakvog probijanja u pravcu Gacka. Tu je pred preostalih 70 boraca savijena bataljonska zastava i predata komandiru čete »Biograd« da je ponese u selo i sakrije.

Ovom odlukom, 2 juna 1942 oko 18 časova u Sniježnici iznad sela Lastavice, bataljon »Bišina« prestao je da djeluje kao organizovana vojnička jedinica.

Na sastanku koji je prethodio djelimičnom rasformiranju i prilagodavanju novim uslovima. razmotrena je mogućnost daljeg rada i opstanka za svakog druga pojedinačno pa je za većinu riješeno da se vrati svojim kućama gdje treba jedno vrijeme da se prikrije i nastavi rad u granicama mogućnosti. Između ostalih u svoja sela su upućeni: zamjenik komesara bataljona Četko Đerić (koga su docnije zaklali četnici), Milan Spremo, Ljubo Vuković, Mirko Kovačević, Četko Remeta, Vlado Tamindžija, Ratko i Drago Čampara i mnogi drugi za koje se pretpostavljalo da im ne prijeti opasnost. Bataljon »Bišina« sveo se nakon toga na grupu od 32 borca koja je nastavila rad i borbu pod drugim okolnostima do 6 januara 1943, tj. kada je formiran bataljon »Iskra«, u čiji sastav je i ona ušla.

Dušan BRSTINA

U KONJIČKOM KRAJU

U konjički kraj došao sam u prvoj polovini novembra 1941 godine. Ovamo sam upućen za komandanta Konjičkog partizanskog bataljona koji je formiran na Boračkom Jezeru 8 septembra iste godine. Rješenje o postavljenju dobio sam od Glavnog štaba partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu. Potpisali su ga Uglješa Danilović, komandant, i Slobodan Princip-Seljo, komesar Glavnog štaba.

STANJE BATALJONA U NOVEMBRU 1941

Polovinom novembra bataljon je imao oko 150 boraca podijeljenih u tri čete. U četama je bilo dosta boraca iz Mostara. Bili su to mostarski radinci i studenti koji su na poziv Partije izišli iz okupiranog grada radi formiranja partizanskih jedinica. Pored njih, bilo je i omladinaca iz sela oko Boračkog Jezera, Glavatičeva i okoline. Konjica itd. Borci su bili Srbi, Hrvati i muslimani, dobrim dijelom komunisti i skojevci. Dužnost komandanta vršio je Hasan Bubić, krojač iz Mostara, a komesar je bio Vasko Gnjatić, radnik iz Mostara, zamjenik komandanta Ilija Kukić, seljak iz Boraka, a zamjenik komesara Nikola Draganić, željezničar iz Konjica. Stab bataljona se smjestic u sokolskom domu na Boračkom Jezeru. Komandir 1-ve čete, koja je bila smještena na Borcima, bio je Ante Sarić zvani Rade Spanac, a komesar Nijaz Sarić, radnik. Komandir 2-ge čete, koja se nalazila u Glavatičevu, bio je Hasan Bubić, a komesar Mustafa Temim. U 3-ćoj četi, koja se nalazila u selu Blace, komandir je bio Leo Bruk, a komesar Aziz Koluder. Svaka četa imala je partisku organizaciju. U četama je bilo od 40 do 50 boraca, sa puškama i po kojim puškomitraljezom. Bataljon je operisao na prostoranom području gornjeg toka Neretve i održavao veze sa partiskim organizacijama, odnosno partizanskim jedinicama u Konjicu, Jablanici, Mostaru, Nevesinju, Trnovu i Kalinoviku. Jedno vrijeme bataljon i partiska organizacija u Konjicu bili su vezani za Kalinovički odred i Trnovsko-kalinovački okružni komitet KPJ.

Bataljon je već do tada imao znatno iskustvo i postigao izvjesne uspjehe u borbi sa ustašama i Talijanima. Slobodna teritorija je bila relativno velika i partizanske jedinice su se po njoj slobodno kretale. Pokušaji ustaša i Talijana da suzbiju uticaj Partije i partizanske akcije u ovom kraju nisu uspijevali. Narod je bio ogorčen na okupatora i njegove sluge zbog klanja nevinih ljudi, žena i djece, hapšenja i maltretiranja rodoljuba, nesigurnosti po život itd. Naročito je bio omražen Ferhad Kurtović, a i druge sluge okupatora koji su pokušavali da u Glavatičevu, Bjelimićima i još nekim selima formiraju ustaška uporišta.

Borba protiv okupatora naišla je u cijelom kraju na velike simpatije, a naročito kad su grupe partizana počele da se oružjem suprotstavljaju ustašama. Krupnije partizanske akcije počele su u konjičkom kraju 14 septembra. Tog dana je uhvaćen i strijeljan komandir ustaške žandarmeriske stanice u Glavatičevu Filip Didić. Sjutradan, partizani su na Boračkom Jezeru napali i razoružah osam žandarma koje je predvodio narednik Hamdija Hasanović. Dan kasnije ubili su na Borcima i ustaškog logornika iz Konjica Zvonka Jerkovića sa nekoliko ustaša koje su bile s njim. Ostale ustaše su pobjegle glavom bez obzira prema Konjicu. Partizani su isto tako rastjerali ustaše početkom oktobra kada su organizovali napad na oslobođeno područje. U tom napadu učestvovalo je oko 700 ustaša. Prije polaska, blagoslovio ih je i pop govoreći im da idu u sveti rat. Zahvaljujući dobrim dijelom stalnoj saradnji sa partiskim organizacijama u Konjicu, Jablanici i Mostaru, borci bataljona su izvršili i nekoliko uspjelih diverzija. Od njih je bataljon dobijao razna obavještenja o stanju i jačini neprijateljskih snaga, znatne količine sanitetskog materijala, municije i oružja.

PRVI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Narod je u oslobođenim selima brzo uvidio da partizani pretstavljaju snagu koja može da ga zaštiti od okupatorskih i ustaških zločina, pa je svojski pomagao njegove akcije, davao borce i sve što je mogao za Narodnooslobodilačku borbu.

U decembru 1941, u svim selima na oslobođenom području, izabrani su narodnooslobodilački odbori. U odbore su birani najugledniji i najaktivniji pomagači Narodnooslobodilačke borbe. U nekoliko odbora, koji su obično imali po 5—9 odbornika, birane su i žene. loslije formiranja seoskih odbora počeli su izbori i za opštinske odbore u Borcima, Glavatičevu, Blacama i Zijemlju. Ovi odbori su birani tako što su se na jednom mjestu okupili svi članovi seoskih odbora i aklamacijom izabrali članove opštinskog odbora. U martu 1942, u Glavatičevu je održana i sreska konferencija na kojoj je izabran Sreski narodonooslobodilački odbor. Ovoj konferenciji su pri-

sustvovali članovi opšt.nskih odbora. Za pretsjednika Sreskog narodnooslobodilačkog odbora je izabran Nikola Dragarne, a za sekretara Fazlija Alikalfić, inženjer iz Mostara. Za odbornike su izabrani: Ibro - jiamid Didik, Trifko Crnogorac, Vinko i Olga Previšić, Risto Savčić, Agan Jazvin, Meho Hodžič, Pero Cabrilo, Stevo Račić i dr. Odbor je ;mac. zadatak da organizuje: snabdjevanje vojske, pripremu za sjetvu, raspodjelu seoskih straža i mobilizaciju boraca, zatim da se brine 0 bezbjednosti pozadine itd.

SASTANAK SA DEPUTACIJOM SELJAKA IZ NEVESINJSKOG POLJA

Narodnooslobodilački odbori su uglavnom dobro funkcionisali, a jedinice bataljona mnogo puta uspješno operisale protiv ustaša i Talijana, pa je sve to skupa imalo širok odjek ne samo u konjičkom kraju, nego i na širem području sjeveroistočne Hercegovine. O tome govori 1 jedan sastanak rukovodilaca bataljona sa pretstavnicima iz Nevesinjskog Polja, koji je održan u decembru 1941 na Boračkom Jezeru.

Seljaci-muslimani iz Nevesinjskog Polja, bojeći se represalija od ustaša i Talijana, bih su dosta dugo po strani, iako su imali veliku notiebu da komuniciraju po oslobođenom području. Oni u početku nisu bili dovoljno obaviješteni i vjerovali su da su partizani protiv Hrvata i muslimana. Tako su se bile prikazale neke pljačkaške grupe koje su u ljeto 1941 upale u muslimanska sela i u njima pod vidom osvete za ustaške zločine vršile nasilja i pljačku. O pravom licu partizana nevesinjski seljaci su mogli da čuju ne samo od svojih rođaka Abaza iz Zimlja i ostalih rođaka sa područja po kome je operisao Konjički bataljon, nego su ih i lično vidjeli prilikom dolaska u Glavatičevo, gdje su u vodenicama na Neretvi mljeli žito.

Većina ovih seljaka nije htjela da ide u ustaše, ali ni u partizane. U ustaše nisu htjeh zbog toga što su ih mrzili kao okupatorske sluge i koljače, a u partizane zbog straha od represalija od okupatora i ustaša. Željeli su da ostanu neutralni, ali to u ono vrijeme nije bilo lako. Sasvim je razumljivo što su došli na pomisao da se nekako povežu s partizanima i sklope sporazum koji bi im omogućavao slobodno kretanje po partizanskoj teritoriji i eventualnu zaštitu od ustaša i okupatora. Zbog toga su izabrali posebnu deputaciju od pet najuglednijih domaćina i poslali u štab bataljona na pregovore. Deputacija je prevalila dosta dug put od Gornjeg Polja kod Nevesinja preko Luka, Zaborana, Česima i Kule do Boračkog Jezera. Članove deputacije je interesovalo sve u vezi s partizanima. Posebno im je bilo drago što su se uvjerili da u bataljonu ima dosta muslimana i da smo spremni da im pomognemo. Oni su tražili slobodu kretanja po našem području i da mogu mljeti u vodenicama na Neretvi. Zato smo im postavili uslove i da se partizanska teritorija protegne do Lakta i Bijenje i da upute u bataljon 50 mla-

dica, da kroz njihova sela mogu slobodno da prolaze naši kuriri **i** grupe boraca, itd.

Sporazumijevanje nije išlo lako. Oni nisu htjeli da pristanu na neke naše uslove plašeći se ustaških i talijanskih represlija, a mi smo htjeli da proširimo slobodnu teritoriju — sve je govorilo da. je to mogućno i bez borbe. Sporazum je ipak postignut. Odobrili smo im slobodu kretanja po našem području i meljavu u vodenicama na Neretvi, a oni su pristali da partizanski kuriri pa i veće grupe mogu slobodno da prolaze kroz njihova sela, ah samo noću kako ih Talijani ne bi osumnjičili. Takođe su pristali da po njihovim selima mogu da se slobodno kreću i održavaju konferencije naši politički radnici, ali uz pratnju koju će im oni svaki put obezbijediti. Isto tako su pristali da u svojim selima obezbijede stalan boravak i rad političkom radniku Despotu Jamini i da nas obavještavaju o pokretima Talijana, ustaša i četnika, itd.

NAPAD NA SPILJANE

Poslije mog dolaska u bataljon prva vojna akcija izvedena je na selo Janjinu. U ovom selu bilo je oko 15 ustaša naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom. Pošto je akcija slabo organizovana. jer nismo uspjeh iznenaditi neprijatelja, ona je propala. Ustaše su se sklonile u neko stijenje i otuda nas gađale. Poginuo nam je jedan borac, a dva su ranjena.

Jedna akcija organizovana je početkom decembra na voz nedaleko od Donjeg Sela na postaji zvanoj Krvavo Polje. Izveli su je borci 2 čete koju je predvodio Salko Fejić. Ceta je zaustavila voz i zarobila nekoliko ustaša. Međutim, kako je u to vrijeme u Konjicu bila neka krupnija ustaška jedinica iz sastava »Crne legije« Francetića, ona je odmah intervenisala. Naša se četa morala povući preko sela Repuvaca i Ivan-Sedla, pa se vratila na polazni položaj u Bijelu.

Nekako u to vrijeme napadali smo i na selo Spiljane u kome se nalazilo 15 do 20 ustaša. U napadu na ovo selo učestvovalo je oko 120 boraca. Plan napada napravili smo u selu Glavatičevu, koje je daleko oko 20 kilometara od Spiljana.

Padala je hladna kiša, a ujutro i magla. Naši borci su izvršili napad u zoru. Ustaše su pokušale da bježe prema Konjicu, ali smo ih mi onemogućili. Većina ih je zato pobjegla na jedan brežuljak poviše sela na kome je bio ozidan bunker. Za napad na bunker uzeli smo svega dvadesetak boraca koje smo rasporedih u tri grupe. Dvije grupe su prilazile ustaškom bunkeru čistinom, a treća, najbrojnija, jarugom koju ustaše nisu mogle da kontrolišu. Ustaše su brzo opkoljene i počele da bježe prema Neretvi, ah je na njih osula vatru patrola koja je bila postavljena na drugoj strani rijeke. Preživjele

staše su se zato sklonile u neku pećinu i počele iz nje da pucaju, jednom borcu, koji je htio da pride bliže pećini i u nju ubaci bombu_ ustaše su zrnom razbile pušku i zato smo odlučili da ih tako ne napadamo. **Zaprijetili** smo im da **ćemo sačekati** noć, privući se pećini i pobiti]h bombama. Nakon petnaestak minuta iz pećine je izašao prvi ustaša sa rukama uvis, a iza njega i ostali, ukupno oko 15. Odmah smo ih odveli na Borke, a zatim u Glavatičevo u zatvor. Kada su o njima prikupljeni podaci, izvedeni su pred sud. Neki su osuđeni na **smrt.** a neki pušteni kućama.

i RAZMJENA ZAROBLJENIH TALIJANA ZA UHAPŠENE KOMUNISTE

Krajem decembra naša 2 četa je vršila izviđanje u pravcu Ostrošca i Jablanice. Jednom je upala u željezničku stanicu Prenj i demo**lirala** je. Ceta je sa jednom desetinom držala i zasjedu na cesti kod Celebića i tom prihkom zaustavila automobil sa dva talijanska tehni**čara** koji su radili na održavanju puteva na okupiranoj teritoriji. Automobil je zapaljen, šofer pušten, a dva Talijana dovedna u štab bataljona. Zbog napada na automobil i zarobljavanja tehničara, Talijani su u Jablanici uhapsili oca i brata Pera Bilića, člana Partije iz bataljona i predložili razmjenu za zarobljene tehničare. O ovom prijedlogu obavijestili smo Komitet u Mostaru i zatražili njegovo mišljenje. Poslije mjesec dana nam je odgovoreno da se u talijanskom zatvo**ru** nalazi predratni član KPJ Franc Novak i da bi njega trebalo zamijeniti za zarobljene Talijane. Odmah smo o tome pismeno obavijestili talijansku komandu u Jablanici i zatražili da nam za svoja dva tehničara daju Franca Novaka i u isto vrijeme puste na slobodu uhapšene Bilića.

Talijani su pristali. Razmjena je izvršena u martu 1942, nedaleko od Konjica, kod sela Bijele, zaselak Madeškovići.

Sjećam se dobro tog događaja. Na razmjenu je došao jedan naš vod, a Talijani su doveli oko 20 vojnika. Za naš vod smo izabrali svakog borca ponaosob, dobro ih obukli i opremili bombama, municijom i puškomitraljezima, koje smo pokupili iz cijele čete. Divno ih je bilo pogledati. Talijanski podoficir htio je da slika naše borce, ali to nije dozvoljeno, jer su neki borci s pravom posumnjali da Talijani mogu da zloupotrijebe ove fotografije za maltretiranje njihovih porodica koje su se nalazile na okupiranom području.

Talijani su nam predali Novaka i on je ostao u bataljonu, a uskoro zatim, primio dužnost sekretara Sreskog komiteta za Konjički srez. Bilići su se vratili u Jablanicu.

PROPALA MISIJA KONJIČKOG POSJEDNIKA MUSTAJBEGA

Jednog dana na oslobođeno područje došao je konjički posjednik Mustajbeg Hadžihuseinović i sa sobom dotjerao tovar soli. To nam je

bilo sumnjivo, naročito zbog toga što je došao sasvim legalno. On se u početku ustanka držao dobro, ali se kasnije povezao sa četničko-talijanskim eksponentima u Mostaru doktorom Ismetom Popovcem i sudijom Mustafom Pašićem koji su po nalogu Talijana u muslimanskim selima radili na organizovanju antikomunističke i pročetničke, odnosno protalijanske milicije. Mustajbeg je ustvari došao sa zadatkom da ispita raspoloženje muslimana u vezi sa formiranjem milicije.

Međutim, kako je on od ranije uživao glas uglednog građanskog političara, a naročito zbo**.g** toga što je u svakom selu javno hvalio Narodnooslobodilačku borbu, mi u početku nismo mogli ništa da preduzmemo za njegovo razobličavanje. Zato smo odredili jednog druga da ga stalno prati. Bio je to Sefik Obad, učitelj iz Blagaja. On je sa Mustajbegom išao po sijelima i konferencijama. Mustajbeg je volio mnogo da govori i to javno, uglavnom sve dobro o partizanima. Ali kad bi se većina ljudi sa sijela ili konferencije razišli, ostajao bi nasamo sa najbogatijim domaćinima i s njima se sašaptavao o potrebi napuštanja Narodnooslobodilačke borbe i organizovanju antikomunističke milicije. Jednog dana je u selu Cuhuvićima napisao i izvještaj u Mostar, svom šefu Popovcu, u kome mu javlja o raspoloženju muslimana za antikomunističku miliciju i navodi imena ljudi koji su pristali da rade na njenom organizovanju. Taj izvještaj trebalo je da jedan seljak preda njegovoj vezi u Konjic, a potom otpremi u Mostar. Mustajbegov je izvještaj, međutim, došao u ruke Obadu.

Špijunski rad Mustajbega Hadžihuseinovića nije se završio samo na ovom izvještaju. On je Popovcu poslao još jedno pismo u kome ga obavještava da je obavio posao i da više ne želi da ostane na ovom terenu, jer je stalno pod prismotrom. U pismu, koje je takođe uhvaćeno, otkrilo se da Popovac i Pašić odaju Mustajbegu priznanje za njegov trud i savjetuju mu da još malo ostane na terenu, jer će partizani uskoro biti potisnuti iz Konjičkog sreza pa on može definitivno pristupiti formiranju milicije.

Pošto je Mustajbeg na nekoliko konferencija i javno otkrio svoju ulogu, pri čemu mu se odmah suprotstavio Sefik Obad, zaprijetivši mu da će ga sprovesti u štab bataljona, Mustajgeb je odlučio da pobjegne sa Boraka u Konjic. To mu, međutim, nije uspjelo, jer ga je ubrzo uhvatila naša patrola i sprovela u štab u Glavatičevu. U štabu je ovom špijunu održao suđenje na kome je priznao svoj zločin, pa je osuđen na smrt.

Ibro ŠATOR

BORCI KONJIČKOG BATALJONA

proljeće 1942 godine Konjički bataljon je uništio ustaše — cio garnizon — u selu Janjini. Povlačeći se na svoj teren, ostavio je kao pretstražu u Janjini desetinu Ante Zuanića, bivšeg đaka mostarske gimnazije. Dva dana docnije iz desetine su se vratila samo dvojica ranjenih boraca — Hakalo i Ismo Krešo.

Dok je bataljon vodio borbu u Seljanima, Kruševljanima i Borovčićima, ustaše su iz Bjelimića, poslije pljačkanja Seljana, izbile na Neretvu, s namjerom da je pređu baš tamo gdje se smjestila umorna Zuanića desetina — u jednoj drvenoj seoskoj kućici, na golom proplanku. Desetina se našla u situaciji ih da otstupi ili da primi borbu s brojno nadmoćnijim neprijateljem. Odlučila je da primi borbu računajući da će bataljon priskočiti u pomoć.

Borba je trajala satima. Pribrano i hladnokrvno partizani su odbijali napad za napadom. Ali se obruč sve više sužavao. Tutanj borbe se gubio u huci bijesne Neretve te nije dopirao do bataljona. Sa tavana kuće Ante Zuanić je branio prilaze, sijući smrt među ustašama. Uskoro je poginuo Kanjo. Zatim je kuća počela da gori, ah su partizani nastavljah da pružaju snažan otpor, sve dok u plamenu nije zaćutao i posljednji pucanj Ibre Skopljaka, Levija i njihovog desetara Ante Zuanića. Ismo Krešo i Hakalo pokušali su da se probiju iz obruča ali su ih ustaše uhvatile. Prilikom prelaska Neretve oba su uspjela da pobjegnu. Skočili su u Neretvu vezanih ruku. Voda ih je nosila 3—4 km, a zatim su isplivali na obalu. Došli su u bataljon i ispričah šta se desilo sa desetinom Ante Zuanića.

*

U junu 1942 oko 350 boraca Konjičkog bataljona povlačilo se Preko ogranaka Prenja na Crno Polje i Tisovicu. Kod Idbra nas je stigla tužna vijest: pri povlačenju četnici su zarobili Meha Tasu, Bećira Trbonju, Eneza Ormana, Livnjaka i Hama Bostandžića i odveli u Konjic. Istog dana kada smo saznah za ovo. sazvana je bataljon-

ska konferencija, na kojoj je jednoglasno odlučeno da se pohapšeni drugovi po svaku cijenu oslobode.

Hasan Zahirović-Laca, Safet Alagić, Mustafa Cemalović-Cimba, Abdulah Lugić i ja krenuli smo iste večeri sa planine Rečice prema Konjicu. Dvadejäet kilometara prešli smo usiljenim maršem. Okó ponoći, usred grada, ispred starog mosta, naoružani pištoljima i bombama, prebacili smo se preko Neretve, prolazeći pored bašta i preskačući plotove. Ubrzo smo izbili pred zatvor, koji je bio opasan zid-^m visokim sedam metara. Laća i Safet su donijeli ljestve iz neke obližnje limarske radionice, te smo se nas trojica prebacili preko zida i upali u zatvor, dok su nas s druge strane zida obezbjeđivali Cimba i Lugić. U prvoj ćeliji smo našli Safetovu ženu koja je toga dana bila uhapšena.

— Gdje su naši? pitah smo nestrpljivo.

— Ko je to? čuo se glas stražara sa drugog kraja hodnika, iz stražarske sobice.

Stajao sam pored vrata hodnika. Ako se pomoli, zna se šta će biti s njim.

Katanac na ćeliji u kojoj su bili naši drugovi još nismo bili ni skinuli, a iz ćelije se začu glas Meha Tase:

— Znao sam da ćete doći. Danas smo se kladili da ćete večeras doći, ako budete saznali za nas.

Oni su vjerovah u nas, u drugove, u bataljon.

Kad smo prelazili zid stražar je opalio jedan metak. Odgovorio sam mu jednom ručnom bombom. Više nije pucao.

Svi drugovi su već bili na onoj strani Neretve. Među njima i Safetova žena. Samo sam ja izostao. Tražio sam kapu koja mi je pala prilikom preskakanja zida.

Kad sam najzad prešao i ja na onu stranu rijeke, među ostale, pitah su me gdje sam bio. Odgovorih da sam tražio kapu. Laća se ljutio i grdio što sam se zadržao zbog kape. Iste noći došli smo u bataljon.

Kada su nas drugovi ugledah, od velikog veselja plakali su i ljubili jedan drugoga.

Sjutradan u ranu zoru bataljon je prešao Neretvu i iznenadio ustaški garnizon u Ostrošcu. Borci su zapalili željezničku stanicu i uništili sve što bi okupatoru moglo koristiti.

Poslije nekoliko dana čuo se prasak pušaka i mitraljeza oko-Konjica i Bradine. Na svom putu za Krajinu, proleterske brigade, s drugom Titom na čelu, rušile su komunikacije i napadale garnizone. Desetina Mladena Balorde prva se povezala sa proleterima, između Ostrošca i Konjica.

Meho TRBONJA

UZALUDNI POKUŠAJ ŠPIJUNA

a razne načine neprijatelj je od početka Narodnooslobodilačke borbe pokušavao da iznutra razbije naše redove.

U januaru 1942 iz Srbije je došao Branislav Soškić, žandarmeriski kapetan, i doveo desetak četnika. Rukovodioci Konjičkog partizanskog bataljona vodili su s njim pregovore u selu Zivanj (Nevesinjski srez). Tada nije došlo ni do kakvog sporazuma; naprotiv, sukobili su se u kući gdje su vođeni pregovori. Tom prilikom pcginuo je borac Konjičkog bataljona Bošnjak, zvani Selo, srednjoškolac iz Mostara, **a** Soškić i njegova pratnja su likvidirani.[1]

Međutim, bilo je slučajeva da su neki mještani, četnički orijentisani, kao što je naprimjer bio Petar Nenađić, bivši podoficir, pokušavali da vode neprijateljsku propagandu u partizanskim redovima. Taj Nenadić je pisao jedno pismo, koje je upućeno nekome u Srbiju, navodeći da je ovdje narod raspoložen za četnike, ali nema vođa. Zatim, bio je kod nas neki Milosav Sarić, pa onda Gojko Simić i još neki slični Nenadiću. Navodim samo one koji su otvoreno širili četničku propagandu.

Ali, na terenu Konjičkog bataljona bilo je slučajeva da je neprijatelj u toku 1941 i početkom 1942 godine pokušavao ubaciti u naše redove i svoje špijune. Zahvaljujući budnosti naših boraca i ilegalaca u Mostaru i Konjicu, sa kojima je održavana dobra veza. neprijatelj

. [1] Kapetan B. šoškić i njegova grupa bili su povezani sa delegatom Draže Mihailovića u Hercegovini, majorom Boškom Todorovićem. Prije nego što je došlo do pregovora sa rukovodiocima Konjičkog bataljona, [B]- Šoškić je već aktivno sarađivao s Talijanima. Tako, on 15 januara lUi2, Pise majoru B. Todoroviću da 16 januara dođe u Rilje na pregovore s Talijanima. On se nada da će pregovori uspjeti i da će Talijani napustiti :'Gacko i predati ga četnicima »samo kod njih treba održati uvjerenje o našoj snazi. Pazi, molim te, da ne sretaju oružane ljude, pogotovo crvene zvijezde, jer bi sad moglo to mnogo pokvariti. Inače su sjajno raspoloženi prema četnicima«. (Zašto se bore i kako se bore četničke vođe«, Arhiv CK SKJ, br. 1876.)

nije uspio da učini nešto ozbiljnije što bi za partizanske jedinice na tom terenu imalo težih posljedica.

Krajem 1941 ili početkom 1942 u našu četu, koja se nalazila u selu Bijela kod Konjica, jednog dana je »dobrovoljno-« došao neki Pirkić, i to dobro naoružan. Imao je zadatak od ustaša, kako se kasnije doznalo, da likvidira rukovodstvo bataljona, a posebno Nizu Sarića, jer je Niza kao prvi komandir na Borcima bio već dobro poznat neprijatelju u Konjicu. Zahvaljujući obavještenjima iz Konjica, koja su na vrijeme stigla, spriječen je u svojim namjerama. Kad je otkriven i pretresen, kod njega je u bluzi nađen zašiven fes, koji mu je trebalo da posluži da po izvršenom zadatku lakše stupi u vezu sa ustašama.

Drugi sličan slučaj bio je sa Mustajbegom Hadžihuseinovićem, takođe iz Konjica. On je 1941 i početkom 1942 godine slao Konjičkom bataljonu preko veze so, gas, opanke i druge potrebe i tako se afirmisao kao »naš« čovjek. Jednog dana došlo je preko veze obavještenje u bataljon da se Mustajbeg »kompromitovao«, da mu prijeti opasnost od ustaša i Talijana i da više ne može opstati u Konjicu, već traži da dođe na slobodnu teritoriju. Rukovodstvo našeg bataljona se složilo s tim da Mustajbeg dođe, i on je tako i postupio. Kasnije se ustanovilo da je sve to bilo djelo Talijana i četnika. U martu 1942 drugovi su počeli sumnjati u Mustajbega; naročito je bio oprezan Sefik Obad — on je novajliju stalno držao pod prismotrom. Jednog dana, početkom aprila 1942, Mustajbeg je, ne obavijestivši nikoga, pošao u Konjic. Ali, kako je tada još bio velik snijeg i nije se moglo brzo kretati i zahvaljujući budnosti Sefika Obada, Mustajbeg je u posljednjem času uhvaćen blizu Previje. Pošto je utvrđeno da se radi o špijunu, osuđen je na smrt i strijeljan.

Početkom 1942 godine izišao je sa jednom grupom iz Mostara i neki Mitrinović, prije rata poznat kao ljotićevac. Dodijeljen je četi u Bijeloj. Odmah po dolasku u četu dobrovoljno se javio za kurira u štab bataljona, koji se nalazio na Jezeru. Iz štaba je kao kurir često išao i u druge čete — na Blaca i u Glavatičevo, tako da je jedno vrijeme bio stalno otsutan iz svoje čete u Bijeloj. Jednog dana se borac Zvonko Belša vraćao iz Glavatičeva na Jezero i slučajno je sreo Mitrinovića gdje sam ide prema selu Kula i Baktijevici. Pitao ga je odmah gdje ide. Ovaj mu je odgovorio da ide za Mostar. Belši je bilo sumnjivo što ide sam, jer nije bila praksa da jedan drug sam ide u Mostar. Vratio je Mitrinovića u Jezero, u štab; tamo se tačno utvrdilo da Mitrinovića niko ne šalje u Mostar, nego da je sam na svoju ruku pošao. Prilikom pretresa kod njega je nađeno pribilježeno sve o našim snagama i rukovodiocima bataljona. Utvrdilo se da je špijun, da ga je ustvari neprijatelj poslao iz grada sa određenim zadatkom.

Nešto kasnije došao je Karlo Majer, Nijemac, koji je od prije ra-
živio **u** Mostaru. On je u proljeće 1942 godine izašao iz Mostara sa
"ednom grupom partizana i to nešto prije našeg povlačenja za Bosnu.
Kad smo uskoro došli na Prenj **i** kad je Majer vidio željezničku prugu
__ pokušao je da krišom pobjegne, ali mu to nije uspjelo. Uhvaćen je.
Da je uspio, neprijatelju bi donio tačno brojno stanje našeg bataljona
koji je tada bio sam na tom terenu, na Prenju, prilikom povlačenja.
Na saslušanju je priznao da je došao u partizane po nalogu Nijemaca
kao špijun. Ustanovilo se da je prije nego je došao u partizane, neko-
liko puta viđen u društvu njemačkih oficira u okupiranom gradu.

U proljeće, iste godine uhvaćena je kao špijunka Merka Skuljić. Ona je, pod izgovorom da kupuje hranu, došla preko Nevesinja na Zimlje gdje se nalazila jedna naša četa, a sa Zimlja dospjela u Glavatičevo, gdje se nalazila komanda mjesta i neke naše organizacije. Nju su poslale ustaše iz Mostara da izvidi koliko partizana ima na tom terenu, ko su rukovodioci, itd. Obećah su joj nagradu u novcu i veću količinu hrane. Merka se nekoliko dana nalazila na Zimljima i prikupila je prilično podataka. Naročito joj je koristio neki Račić, bivši knez sela na Zimljima. Zahvaljujući obavještenju koje je stiglo iz Mostara, Merka je na vrijeme uhvaćena.

Svi pokušaji neprijatelja da iznutra — pomoću špijuna i izdajnika — minira naš bataljon, još tada su ostajali bez rezultata. Za uspješno otkrivanje špijuna koje je neprijatelj pokušavao da ubaci **u** naše redove veliku zaslugu imale su organizacije KPJ i SKOJ-a **u** okupiranim mjestima. One su uspijevale da na vrijeme otkriju da je neprijatelj nekog uputio u naše redove i da o tome obavijeste jedinice **ili** partisko rukovodstvo na terenu.

Risto MARIĆ

SA SANITETSKOM TORBOM U PARTIZANE

edna mala sanitetska torbica na leđima mlade ljekarke, koja je pravo iz školskih klupa krenula na teren svoga rodnog kraja, u borbu protiv okupatora, bila je začetak saniteta Južnohercegovačkog odreda. Sadržaj ove torbice bio je siromašan studentski instrumentarij: pinceta, makaze, pean i nešto zavojnog materijala i lijekova. Sve je to poneseno iz sarajevske bolnice. Prekida se započeti ljekarski staž.

Kasnije kako se širio NOP, tako je rastao i sanitet. Prvi veći zadatak se pojavio prilikom napada Talijana na Stolački bataljon na sektoru Berkovići — Stolac, čija je posljedica bila 10-15 naših ranjenika Tada još nismo imali bolnice, nego samo improviziranu ambulantu u kući Dušana Grka. Njegov brat je bio najteži ranjenik (zrno kroz grudi), a ostali ranjenici su razmješteni po kućama od Berkovića do Milavića, te sam ih ja svako jutro obilazila — od sela do sela.

Jednog jutra obilazeći ranjenike na terenu, prilikom prolaza kroz selo Milaviće, gdje se u to vrijeme nalazio štab Hercegovačkog odreda, svratila sam u štab da čujem novosti i primim eventualna naređenja. Tada sam doznala da je poginuo komandant Čačanskog odreda Ratko Mitrović, moj dobar drug sa studija iz Beograda. Tog momenta sjetila sam se kako je u Beograd dolazio iz Čačka u narodnom seljačkom odijelu i opancima. Vraćajući se po partiskim zadacima na teren ispod koporana je nosio letke i propagandni materijal. Saznanje o pogibiji ovog revolucionara bilo mi je prvo saznanje o teškim žrtvama koje traži naša Revolucija i to mahom od svojih najboljih sinova.

Poslije izvjesnog vremena, kada su se ranjenici Stolačkog bataljona prilično oporavili, prebačena sam u selo Hodžiće. Tu je bilo mnogo ranjenog naroda, koji su iznenada noću mučki napale i iskasapile ustaše iz Fazlagića Kule. Tu je bio i moj najmlađi ranjenik — beba od godinu dana u kolijevci. Ona je bila teško ranjena u ruku, tako da sam je morala amputirati i to brijačem, kao jedinim oštrim instrumentom koji sam tada imala na raspolaganju. Potresna je bila scena sa ocem djeteta, koji je amputiranu djetinju ruku počeo ljubiti i zalijevati suzama, a poslije je odnio na groblje i sahranio.

Kako je teren bio jako veliki a ranjenika mnogo, to sam morala Dušanom Gaćinovicem, starim sanitetskim radnikom, da formiram improviziranu bolnicu u crkvenoj kući u Hodžićima. Nije bilo bolesničkih kreveta, nego su izrađeni ležaji sa slamaricama odignutim od zemlje. Ovdje smo smjestili teže ranjenike, a lakše smo obilazili po terenu ili u oni sami dolazili u bolnicu na previjanje. Tada smo počeh dobivati i nešto više sanitetskog materijala iz Bileće i tako smo prilično podmirili naše tadanje potrebe.

U to vrijeme su naše jedinice zajedno sa jednim crnogorskim bataljonom napale četnike popa Perišića na sektoru sela Kazanaca. Tada je po mene došao Miro Popara sa još nekoliko drugova, te smo se uputili na teren borbe. U usputnim sehma previjala sam ranjenike, pa sam se na ovom terenu zadržala nekoliko dana. Strašno je bilo gledati teškog ranjenika, svjestan da mu ne možeš pružiti sve što bi trebalo, jer su sredstva kojima smo u to vrijeme raspolagali bila više nego oskudna. Ranjenik je dobijao samo najneophodnije, zaustavljeno mu je krvarenje i dat prvi zavoj. Dobila sam i moje prvo oružje — jedan skraćeni karabin, koji mi je odmah po povratku u Hodžiće uzeo moj otac. Dirljiv je bio ovaj sastanak. Starog oca su šamarima istjerali četnici iz Bileće riječima: »Idi tamo gdje ti se nalaze sin i kćer«. Otac me je zagrlio i uzeo mi pušku riječima: »Ovo je za mene, a ti se naoružaj medicinom, jer će to »oružje« još puno trebati ranjenim drugovima«. Prilikom oslobođenja sela Kazanaca i Galešina od četnika zatekli smo veću količinu hrane, kojom smo dobro popunili zalihe bolnice.

U to vrijeme dolazi Čedo Kapor u našu bolnicu. Operativni štab ga je uputio nama na oporavak. To je bio veliki i značajan događaj za bolnicu i za čitavo selo, vidjeti španskog borca među nama. Sjećam se da smo tom prilikom organizovali malu priredbu na kojoj je govorio i Čedo. Aplauzu nije bilo kraja kada se naš Spanac pojavio na govornici.

Uskoro sam, na sastanku sanHeta u Operativnom štabu u Fatnici, referisala o stanju bolnice i ranjenika. Odlučeno je da odem u Zvijerinu i tamo formiram bolnicu, a ovu u Hodžićima da preuzme Dušan Gaćinović. Također je bilo odlučeno da se iz Mostara na teren pozove tadanji student medicine Altarac. Odmah sam pristupila izvršenju dobivenog zadatka, otišla na teren Zvijerine, skupila potrebni materijal i inventar i oformila bolnicu u školi u Zvijerini. Ovo je već bila »prava« bolnica, koia se sastojala od dvije bolesničke sobe sa oko 30 bolesničkih (vojničkih) kreveta, snabdjevenih slamaricama, jastucima, ćebadima kao čaršavima i novim jastučnicama, koje smo dobili od Operativnog štaba. iz otkrivenog skladišta na Divinu, vlasništvo mostarskog trgovca Rista **Saina.** Iz istog skladišta smo se dobro snabdjeli i platnom za zavoini materijal. Pri bolnici smo već imali vlastitu kuhiniu i intendanturu (prvi intendant je bio Rat.ko Taušan). Namještaj za ambulanlu: sto, sto- 'iee. ormarić **za** instrumente, sto **za** preglede **i** ostalo izradili su seljaci

od dasaka. Sve smo prekrili bijelim platnom i zavjesićama, te je sve to davalo prijatan utisak uredne i prave ambulante. Jednog dana posjetio je bolnicu dr Safet Mujić, koji je u to vrijeme bio ljekar Sjevernohercegovačkog odreda sa bolnicom u Izgorima. On se kao stariji i iskusniji ljekar veoma pohvalno izrazio o samój bolnici kao i o organizaciji rada. Ne mogu a da ne napomenem široko drugarsko razumijevanje starijeg i iskusnijeg druga i ljekara dr Safeta Mujića, koji mi je tom prilikom kazao da sve teže ranjenike šaljem njemu, a on će meni kao mlađem ljekaru slati lakše.

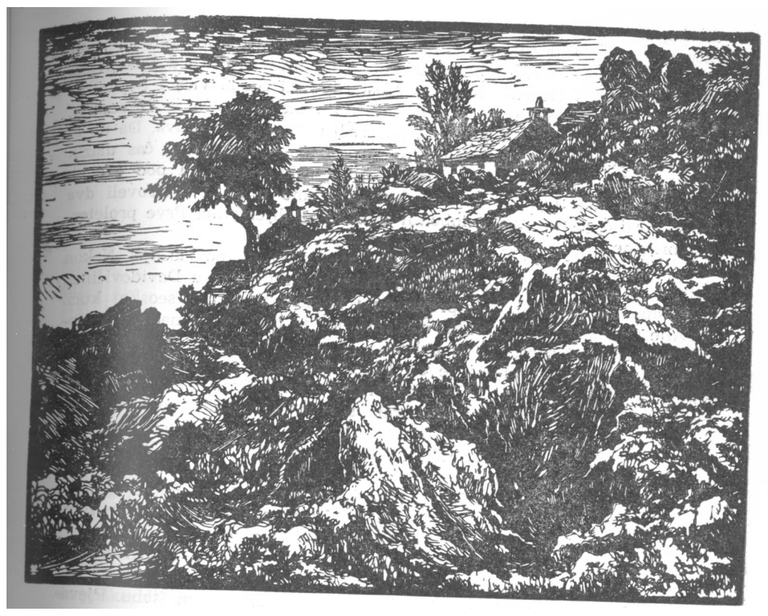
Bolnica u Zvijerini bila je organizaciono samostalna i kompletna sa svojim ekonomatom, sa 4-5 bolničarki i svim onim što je najneophodhije za njen rad u tadanjim uslovima. Kao veliki korak naprijed, smatram da je bilo organizovanje sterilisanja zavojnog materijala, istina, ne li autoklavu nego u pravom dobošu za zavojni materijal u vrućoj »rerni od šporeta«. Svaki komadić zavojnog materijala racionalno je korišćen.

U ovo vrijeme već smo imah centralno sanitetsko skladište pri Operativnom štabu u Fatnici. Tada su bile osnovane i neke uslužne radionice, kao stolarska, mehaničarska i još neke, a među njima i naša sanitetska u kojoj smo izrađivah i pakovali sterilni zavojni materijal kao i izrađivah sterilne prve zavoje, koje je kasnije morao imati svaki borac uza se. Zavoji su bili pakovani u voštani papir, a na svakom zavoju bio je nacrtan ranjeni partizan sa zavijenom rukom. To je crtao slikar Branko Sotra, koji se u to vrijeme nalazio u Fatnici.

Nažalost, ova naša relativno dobro organizovana bolnica nije bila dugog vijeka. Neprijatelj je počeo napad na ovu teritoriju i morali smo da se spremamo na povlačenje. Tako je jedne noći stigao u povlačenju, iz Izgora sa svojim ranjenicima, dr Mujić u našu bolnicu. Poslije nekoliko dana napali su četnici i našu bolnicu. Čitav dan su se vodile borbe oko bolnice. Ona je bila meta napada, a naveče smo bili opkoljeni i zarobljeni. Tada je u bolnici među ostalim ranjenicima zarobljen i Milija Stanišić. Brzo sam mu sa rukava skinula oznake političkog komesara odreda, tako da su pored njega četnici prošli kao pored običnog borca i na taj način se spasao sigurne smrti. U isto vrijeme šu bili zarobljeni: Rade Pravica, Jovo Ljubibratić, Risto-Cićo Milićević, omladinski rukovodilac iz Mostara i Dušan Grk, koji je iste večeri uspio pobjeći iz zatvora. Poslali smo dvije mlade bolničarke da zagovaraju stražara, što je Dušan iskoristio i pobjegao.

Četnici su strahovito mučili omladinskog rukovodioca Ciću. Užasno je bilo slušati njegove jauke.

U ovoj borbi lakše je ranjen i dr Mujić. Kada sam o tome obaviještena, morala sam sa druge strane zgrade da iskočim kroz prozor, kako bih došla do kuće, gdje se nalazio ranjeni ljekjar. Svuda okolo već su se nalazili četnici. Sve su nas pohvatali i postrojili i naredili da se razdvojimo, na jednu stranu Srbi, a na drugu muslimani. U grupi među Srbima ostao je i dr Mujić. Kada su nas pojedinačno pitah za ime, on je kazao:

MOTIV IZ HERCEGOVINE

dr Mujić — Srbin, te je tako ostao u našoj grupi. Grupu koju su izdvojili zatvorili su u izbu susjednih kuća i tamo ih mučili. Od njih su noću 29/30 maj.a 1942 odveli i bacili u Vidušku jamu: Rista-Ciću Milićevića, Husrefa Ćišića i Husrefa Krpu iz Mostara, Aku Selimovića i Sejfudina Selimovića iz Bileće i Hasibu Ramović i Aku Kazazića iz Nevesinja. Nas ostale zatvorili su u bolnicu i postavili stražu da nas čuva. Da ne bi slučajno prepoznali dr Mujića kao muslimana, jer su svaki čas ulazili u našu sobu i napadali mlade bolničarke, sakrili smo ga pod krevet, a bolničarkama rekli da ga čuvaju. Tako smo u ropstvu proveli dva dana. Poslije su nas naši oslobodili zajedno sa dijelovima Prve proleterske brigade.

Poslije oslobođenja dobili smo naređenje za povlačenje. Nakon jednog noćnog marša i nošenja ranjenika osvanuli smo u Davidovićima, gdje smo ih smjestili u improviziranu bolnicu u jednoj seoskoj kući. I ovdje smo se zadržali kratko vrijeme, jer je neprijatelj nadirao i morali smo se opet spremati za pokret.

U međuvremenu mi je dr Mujić prenio naređenje Operativnog štaba da moram ostati u Davidovićima sa ranjenicima, a ostali da se povlače sa našom vojskom. Smatrala sam nelogičnim da ostanem, jer su odmah i ranjenici, sem dva-tri teža, počeli da odlaze kućama. Međutim naređenje se moralo izvršiti, te sam teška srca ispratila naše borce, ostajući u Davidovićima.

Poslije su me četnici kao zarobljenika preveli na Planu, gdje je bilo talijansko uporište. Odavde su me Talijani, zajedno sa ostalim zarobljenim Bilećanima — partizanima, prebacili u zatvor u Bileću.

Iz Bileće sam prebačena u zatvor u selo Ljubomir. U ovo vrijeme četnici i Talijani su uhvatili i Dragicu Pravicu.

Jednog dana nastalo je luđačko veselje u četničkom štabu. Pjevale se, pucalo, pekli se janjci i uštipci. Upitah krišom i u strahu šta se dogodilo. Odgovoriše: »-Dovode Dragicu Pravicu«. I dovedoše je.

O zvjerskim mučenjima i njenom herojskom držanju dostojnom prekaljenog komuniste-revolucionara moglo bi se mnogo pisati. Jedne noći budi me zatvorski stražar i viče: »Hajde, ustaj, zove te ona tvoja«! Ustala sam i pošla za njim. Otvorio mi je jednu štalu i kako je bio mrak jedva sam nazrel-i kuda ulazim. Poslije izvjesnog vremena ugledam u jednom kutu kravu, a u drugom Rada Pravicu gdje sjedi na zemlji, naslonjen na grede štale, a na krilu mu leži njegova sestra Dragica. Kakav mučan prizor. Ne mogu prepoznati izmrcvarena lica, a posebno Dragice, sa kojom sam do nedavno preživljavala lijepe dane mladosti na studiiama. a sada ... Dragica me iznemoglim glasom zamoli da joj proturim žilet kroz grede, — jer ne može više da izdrži mučenja, — da okonča život. Nisam mogla da ispunim njenu posljednju želju.[1]

Dr Dana BJELICA-PECANAC

[1] Dragicu i Rada Pravicu i Steva Bratića četnici su ubili u Ljubomiru oko 20 jula 1942.

GATAČKA OMLADINSKA ČETA

tiga$_0$ sam 4 aprila 1942 u selo Dražljevo koje se nalazi 8 km sjeverno od Gacka. Bilo je prazno. Zgarišta popaljenih kuća nijemo su svjedočila o prethodnim borbama naših jedinica sa četnicima. Porodice su se sklonile u druga sela. Zaustavio sam se pred kućom starog Pera Popovića. Njegovom sam sinu Peku dan ranije predao dužnost zamjenika komandanta Gatačkog bataljona. Ceta je bila u stroju. Na čelu je bio omladinac Veljko Glogovac. »Veljko, predaj raport« — naredih mu. »Mirno«; »Na desno ravnajs«, »Mirno« — komandova on dosta nevješto. Neki su držali pušku o desnom ramenu, neki -k nozi«, a neki je zaturili preko leđa.

Neki su bili nenaoružani i njima naredih da se izdvoje na začelje. a onima koji su bili naoružani objasnih kako vojnik drži oružje kad je u stroju. Na to jedan od nenaoružanih, Radomir Vukajlović, zvani »Trnjak«, dobaci: Kad će ovi Talijani jednom udariti, da i ja dođem do puške, da ne idem na začelju«.

Veljko je izvijestio da u četi ima 42 omladinca. Saopštio sam radi čega sam došao i objasnio im značaj obuke i kakva se disciplina od njih traži.

Cetu sam podijelio na vodove i desetine, odredio vodnike i desetare: zaveli smo vojnički red, određujući straže, patrole i noću dežurne. Sjutradan, 5 aprila, otpočela je vojnička obuka koju smo izvodili iz dana u dan. "Narednog dana dođe u četu i njen komesar — Milan Skiljević. Počeo je politički rad: konferencije, časovi čitanja, uređenje zidnih novina, razne igre i humor, za koji je kao stvoren bio Radoslav Mastilović (drugovi su rado slušali njegove šale i priče o borbama uskoka i hajduka)

Vojnička obuka je izvođena prije podne, od 7 do 13 časova, a pobije podne bio je politički rad. Poslije prvih dana intenzivnog rada mnogi su pitali kada ćemo krenuti u akciju: »Sad znamo — govorili su – •nšaniti, uzimati zaklon, mogli bi se tući sa Talijanima i četnicima«.

n?s tru Dvadesetog aprila izbi mala grupa Talijana na Ponikve. Zasjeda je izvijestila. Ceta neprimjetno izađe na položaj. Niko ne otvara va- Veljko me izvijesti da se kreću k nama, a da s njima ima i četnika.

Dogovorili smo se da ih pustimo što bliže, kako smo na obuci učili, tako da prvi naši rafali budu ubitačni i da se postigne iznenađenje.

Talijani su tukli mitraljezima, htjeli su nas izazvati da otvorimo vatru, kako bi ustanovili gdje smo i koliko nas je. Pošto su tako kratko vrijeme ispitivah teren, vratiše se. Među omladincima nasta veselje. »Evo, bolan — govorili su — vidiš da ne smiju udariti, baš su kukavice«. No bilo je jasno da su Talijani samo izviđah i da će se ubrzo vratiti i na četu izvršiti napad.

Stab Gatačkog partizanskog bataljona naredi 25 aprila da se iz čete pošalje 24 omladinca za popunu 4 udarnog bataljona. Teško je bilo odrediti ko će ići, jer su se svi navikli na četu i govorili da poslije obuke žele bar jednu akciju zajedno izvršiti. Radomir Vukajlović reče da neće ići iz čete u bataljon dok ne zaplijeni pušku: »A onda ću ići i na Rim ako treba, druže komandire«.

— Sada nas je svega devetnaest — žali se Veljko poslije odlaska one dvadesetčetvorice u bataljon — ostade nas samo jedan vod . . .

— Sta se sekiraš — dobaci mu Milisav Babić — kad oni što su otišli udare sa istoka a mi odovud, pa da vidiš kaše.

Obrad Grković, kao da ga dopunjuje, kaže: »Čekaj, bolan, poslije prve akcije doći će kod nas više boraca no što smo ih poslali bataljonu, i mi ćemo onda u bataljon, a ti novi će ovdje na obuku«. »Drugovi, ne-mojte nas obrukati« — viknu za njima Mile Supić, pa se zatim okrenu Veljku i reče: »Druže vodniče, ja ću s tobom i sa ovom trojicom koji nemaju puške zaći za leđa od Valadžinih kuća, pa da vidiš, mi ćemo naoružati još dvije čete«.

— Ja bih otetu pušku sto puta poljubio — reče Vukajlović

— A koliko bi puta poljubio puškomitraljez? upita ga Mile.

-— E, brate moj, pobudalio bih ljubeći ga.

Prvog maja otišli smo na omladinski zbor na Dobroj Vodi. Sedam drugova je ostalo na položajima. U toku tog kratkog pokreta pjevale su se partizanske pjesme. Kad smo stigli, omladina se već bila okupila. Blažo Djuričić je govorio, iznoseći primjer Omladinske čete i njen uspjeh u postizanju discipline. »Vrabac« je »doletio«, bilo je smijeha. No, taj smijeh i veselje prekidoše topovski pucnji na položaju čete. »Zbor, četa, i trčećim korakom!...« Za nepun sat četa je već bila na položaju.

»Talijani su ljuti što smo im sinoć ispred nosa palili vatre i što su toliku municiju potrošili uzalud«, govore borci misleći, pritom, na praznične vatre oko neprijateljskih garnizona i na svim visovima, kojima se najavljivao praznik rada.

Artiljeriski plotuni, jedan za drugim, sipaju po položaju. Počinju i minobacači. Cijela kiša granata. Čitav sat, dva, to traje. Ceta se utvrdu-j je i podešava zaklone koji su izrađeni još u toku obuke.

Selo Dražljevo se odlikuje sa četiri izrazito oštra, paralelna grebena, koji su jedan pozadi drugog, a ispred i iza njih prostire se čistina. Idealno da se neprijatelj pusti i tuče sa bliskih otstojanja. Naprijed su naši osmatrači, zasjede, no i mi sa položaja možemo daleko osmatrati. Zasjede i osmatrači će zadržati makar i za kratko vrijeme neprijatelja, ubiti koga Talijana — manje će ih biti kad stignu pred položaj čete. Borci trljaju ruke i zajapurili se; ovo će biti njihovo vatreno krštenje. Svi su dobro raspoloženi sem one trojice koji su bez pušaka.

— Vi ćete ih nečim dočekati, a mi ćemo da zijevamo kao svrake na jugovini — govore.

— Neka prvi padne, idem po pušku! — dobaci Vukajlović.

— Idu... Eno ih od staničnih štala — viknu nekolicina ornladinaca uglas.

Vide se dvije duge kolone. Kad izbiju na greben ispred nas, sigurno će otvoriti vatru. Artiljerija i minobacači i dalje gađaju naše položaje. Slušao sam ranije da su Talijani dobri artiljerci, pa sam se bojao da se četa ne pokoleba od tolike artilieriske vatre. Međutim, omladinci su izdržali. Još nešto nam je išlo u prilog: nalazili smo se na vrhu grebena, pa su granate često ili prebacivale ili podbacivale, nije bilo lako pogoditi baš vrh grebena. To su i borci ubrzo uvidjeli. To ih je i hrabrilo.

— Samo što me ne očeša po leđima, smije se Gojko Grković kad granata fijuknu kroz vazduh, preleti preko naših glava i sruči se iza grebena.

Eno ih na Blacama. Na Vrbici se vidi veća masa — ide prema Rsjkovoj Gredi. Vidi se dim po cesti sa Miholjača . .. Stigoše i kod Kasavičinih koliba. Ne prođe dugo, a jaka artiljeriska vatra poče i sa tog pravca.

— Je li ih stid da sa toliko vojske kreću na nas devetnaest! — dobaci Miladin Vuković.

— Oni misle da nas ima hiljadu . . . kaže mu Brèna Lojović.

Već je podne i sunce je jako pripeklo. Donijeli su nam i ručak na položaj, dijeli se po parče hljeba i komad mesa. Talijani su svega na kilometar od nas. Gust streljački stroj kreće se prema nama. Pred zasjedom su na oko 500 m. Naši još mirno čekaju. Talijani se sad brže kreću, artiljerija i minobacači tuku sva četiri grebena. Sad je juriš. Čuju se naše puške. Naša zasjeda jače otvara vatru.

— Tamo ima mrtvih — kaže jedan omladinac. —- Nisu oni legli od vruća kolača. Eno nosila, druže moj, nose jednog, dva i više ih ima.

Ponovni juriš. Naša zasjeda se dosta nevješto povlači. Talijani su Je primijetili. Mi ih puštamo da pridu što bliže položajima. Zasu vatra [12] šesnaest pušaka, pa iako je između naših boraca veliko rastojanje, trudili smo se da svaki metak što bolje iskoristimo.

— Nećeš dalje, viču omladinci.

— Druže komandire — priđe mi Rade Suša — zabrani da svi govore, mogu Talijani po glasovima prebrojati koliko nas je.

Omladinci su se odlično pokazali. Toliku snagu sa šesnaest pušaka zadržasmo do noći. Naslušasmo se jauka i leleka. Nosila stalno rade.

Noć se primiče. Moramo biti budni i oprezni. Naše patrole su stalno u pokretu. Niko ne misli na spavanje. Naložili smo stotine vatri duž grebena, neka Talijani misle da nas je sto puta više. Cijelu noć su mitraljezima tukli u pravcu nas i oko svojih položaja.

Veljko mi predloži da sa još dvojicom ide da izvrši prepad.

— E, i ja ću s tobom, druže Veljko, skoči mali Vukajlović.

Otišli su i dugo se zadržali. Kad su se vratili, donijeli su pet velikih kutija municije i oko dvadeset bombi. Vukajlović je na svoj opasač nanizao sedam-osam komada.

Rano izjutra poče ponovo jaka artiljeriska vatra. Napadi na naše položaje su se redali jedan za drugim, ah bez uspjeha.

Drugog maja oko podne štab bataljona mi je tražio izvještaj.

— Izvijesti, druže komandire — dobaci Obrad Grković — da smo svi na broju, a od Talijana nijesmo dobih izvještaj, pa ćemo ih zato kazniti.

Neprijateljske snage stalno podilaze. Teško je da devetnaest omladinaca prkosi tolikoj sih. Naredio sam povlačenje na nove položaje. Oni su nešto pogodniji za odbranu. Oko petnaest časova smo završili prebacivanje, a Talijani su tek 3 maja došli na naše stare položaje.

— Sad je vrijeme, druže Veljko, da idemo u «-lov«! — zove ga Vukajlović.

Tri mladića su se začas našla za leđima Talijana, na jednoj kosi. Vješto su se privukli kroz šiprag. »Lov« je bio bogat: zarobili su pet Talijana i zaplijenili četiri puške i jedan puškomitraljez. Dva Talijana su pokušala bjekstvo pa su ubijena, a trojicu su usput pustih. Veljko kaže: »Zašto da ih vodim da vide koliko nas ima, mogu nam noću i pobjeći«.

Mali Vukajlović je presrećan, jer se naoružao. Do 4 maja puška koju je zaplijenio tukla je po neprijatelju, a onda je zauvijek ućutala. Poginuo je u toj borbi ovaj hrabri omladinac.

— Sta je sa Radomirom!? Ne čuje mu se glas? — upita neko. — Mina od minobacača pogodila ga u leđa. Sav je raznesen, zajedno s puškom.

Predveče smo se povukli na nove položaje. Već četiri dana mala četa vodi borbu. Bobra se čuje po čitavoj Gatačkoj površi. Svi su govorili: To se bije Omladinska četa, ne da ona Talijanima naprijed.

Došao je kurir od Vlada Šegrta. On se nalazi sa Udarnim bataljo-
Bx - oin na prostoru Dubljevići — Brajićevići. Naređeno je da se povučemo sjeverno od Vrbe i zatvorimo pravac za Čemerno, naslonom na Zivanj, Subì Vrh i Pleće. Vlado strahuje da ne izgine Omladinska četa koja je
I neiskusna u borbi.

Radost je bila u četi kad sam im rekao da se u blizini nalazi **Udarni** bataljon.

— Nema više zime, druže moj, kaže Mile Šupić. — Gari Udarni **i sad** će u bok Talijanima udariti. Treba naši da vide kako se i mi znamo **biti i** zaustaviti Talijane.

Počinju napadi i na naše nove, već treće uzastopne položaje. Talijani imaju osjetne gubitke.

Uveče se ponovo ide u »lov«. Mora se pokupiti oružje od poginulih neprijatelja jer je to danju, pošto je tu brisan prostor, nemoguće. Glavno je spriječiti evakuaciju u toku dana, a po padu mraka Talijani ne smiju krenuti ni koraka od mjesta gdje se zateknu. Na novim položajima zadržali smo se u toku 4 maja, a tek poslije ponoći toga dana prešli smo na nove, već četvrte po redu. Na starim položajima ostavili smo mnoge vatre. I to veče je »-lov« bio dobar. Donijeli su dosta municije i šest **pa**[5]aka. Sa grupom je to veče išla i Jela Kekić. »Malo smo donijeli — žali se Obrad Grković — slomio sam se tražeći po ovom mral u«.

Jednog dana dok smo obilazili položaje Obrad Grković mi reče: •Vidiš, druže komandire, govorio sam ja da će nam se poslije ovako slavne borbe četa povećati. Sad imamo trideset osam ornladinaca u četi«.

Desetog maja dođe u četu Braco Kosovac. Kaže da ide iz Vrhovnog štaba, a to se moglo zaključiti i po pečatu na njegovoj propusnici, 'ačas smo se svi okupili oko njega i počeli ga pitati o mnogočemu što nas je interesovalo.

I — Hoćeš li, druže, ručati s nama? — pita ga Dragica Vuković. Ostao je na ručku i za sve vrijeme dok je bio s nama pričao nam je **o borbi** proletera, o drugu Titu, o političkoj situaciji u svijetu. Kad je krenuo, pokazali smo mu put do štaba bataljona. »To je sve slobodna **teritorija** pozadi nas« — hvalili su se omladinci.

Pronose se vijesti da će Talijani udariti na Vrbu, a i naša patrola ie primijetila pokrete nekih manjih kolona. Naredio sam da se četa Prebaci na Bradvu, u kolibu Maksima Okiljevića. Tu ćemo im biti na boku i lakše ih napasti, dok se jedan vod može brzo prebaciti da zatvori Čemerno.

Petnaestog maja dođe u četu Slobodan Vuković, zamjenik kome-
[5]ara bataljona. Na sastanku koji je održao primljeni su za kandidate Partije Veljko Glogovac, Mile Šupić, Jela Kekić i Milenko Okiljević. Svi bili svjesni toga da je naš prijem za kandidate KPJ rezultat borbe Omladinske čete.

— Druže Slobodane, u idućoj akciji mi ćemo ovo još bolje opravdati, — rekao je Mile.

Sredinom maja uslijedila je velika tahjansko-četnička ofanziva. Ceta je sa ostalim snagama otstupila u Vrbnicu. Došla je nešto kasnije od ostalih jedinica, sa svojom zastavom i pjesmom, "jer se zadržala **u** borbi na Lebršniku.

Milenko OKILJEVIC

BORBENI PUT DESETE BRIGADE

Borci od kojih je formirana Deseta hercegovačka brigada kalili su se u teškoj revolucionarnoj borbi u predratnoj Jugoslaviji i u žestokim okršajima sa okupatorom i njegovim pomagačima — u redovima udarnih hercegovačkih bataljona i dvaju hercegovačkih partizanskih odreda.

U toku Treće neprijateljske ofanzive koja je, pored Bosne i Crne Gore, zahvatila krajem maja 1942 i Hercegovinu, pod pritiskom jakih snaga okupatora i njegovih pomagača, četnika i ustaša, hercegovački partizani su morali da napuste svoj zavičaj. Ovome su mnogo doprinijele i teškoće u pogledu ishrane. Ipak je u Hercegovini ostao znatan broj prekaljenih boraca-partizana. Oni su bili izloženi okupatorsko-četničkom teroru, te su morali da se povuku u duboku ilegalnost.

Gd dijelova Južnog i Sjevernohercegovačkog partizanskog odreda, koji su se uz neprestanu borbu povlačili sa Prvom i Drugom proleterskom brigadom, 14 juna 1942 je na Sutjesci formiran Hercegovački partizanski odred.[1] On je tada imao oko 370 boraca, a dobio je zadatak da, poslije odlaska proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, zajedno sa

[1] Komandant Vlado Šegrt, politički komesar Svetislav—ćeća Stefanović, zamjenik komandanta Vlado Tomanović, zamjenik političkog komesara Vaso Miskin-Cmi.

tek formiranom Petom crnogorskom brigadom ostane na prostori* Vrbica — Zelengora i obezbjeđuje Centralnu bolnicu.

Pod veoma teškim uslovima, naročito u pogledu ishrane, Hercegovački partizanski odred je ostao na Sutjesci sve do 22 jula. Zajedno sa Petom crnogorskom brigadom hercegovački borci su uspješno izvršili zadatak koji im je postavio Vrhovni komandant — odbranili su i sačuvah od nasrtaja neprijatelja bolesne i ranjene drugove. Ah je ovaj period iskorišćen i za intenzivan politički i partiski rad **u** jedinicama, za njihovo organizaciono učvršćenje i sređivanje. **Na** taj način se odred još bolje pripremio za nove zadatke koje su mu postavili Partija i drug Tito.

Neprijatelj je bio obaviješten o snagama koje su ostale da. štite Centralnu bolnicu, te je polako i pažljivo izvršio koncentraciju svojih snaga na liniji Gacko — Nevesinje — Kalinovik — Foča. Kad je poslije izvršenog okružavanja prešao u napad, naše snage su se morale povlačiti. U jednom silovitom prodoru Peta crnogorska proleterska brigada i Hercegovački partizanski odred su preko Zakmura, Rataja, Dobrog Polja, Treskavice, Igmana, Hadžića i Bitovnje izbili zajedno s ranjenicima iz Cetralne bolnice na slobodnu teritoriju. Taj veliki marš se sastojao iz žestokih borbi sa četnicima, Nijemcima i ustašama. Treba se potsjetiti samo na okršaje po obroncima Zelengore. gdje nam je već tada ostalo nekoliko divnih drugova (među ostalima i Drago Papić), zatim oko Kalinovika i na visovima Treskavice, pa onda na borbe sa njemačkim fašistima koje su vođene po Igmanu i na pruzi Sarajevo — Konjic, kod Hadžića. U Zabrđu, u podnožju Bitovnje, dvije njemačke kolone — jedna od Pazarića, a druga od Kiseljaka, izvršile su koncentričan napad na naše snage. Tu je došlo do rijetko žestoke 1 krvave borbe. Naši borci su u uzastopnim jurišima morah spasavati ranjene drugove i neboračko stanovništvo — rodoljube i njihove porodice — koje se povlačilo zajedno s nama. Na ovom poprištu ostao je veći broj naših drugova (među ostalima i stari revolucionar iz Mostara dr Safet Mujić). Ali su naše jedinice ipak uspjele da se-probiju, da savladaju još dvije-tri njemačke zasjede na Bitovnji i da 2 avgusta 1942 stignu na južnu periferiju prostrane slobodne teritorije u zapadnoj Bosni — u rejon Prozora. Time je Hercegovački patrizanski odred doprinio da se optimizam druga Tita izražen u jednom pismu Aleksandru Rankoviću od 31 maja 1942, ostvari. »Uvjeren sam — kaže drug Tito — kad mi krenemo sa četiri — pet proleterskih brigada u jednom pravcu, neće biti te sile koja će nas zaustaviti. Ako tome dodamo još i hercegovačke udarne bataljone, biće to strah i trepet za neprijatelja .. -u

Poslije kraćeg predaha u selima oko Prozora, Hercegovački partizanski odred je dobio nove zadatke od Vrhovnog komandanta. Odred je preko Duvna i Šujioe pošao na ustaško uporište — Kupres. Tu, pred samim Kupresom, 10 avgusta 1942, stigla nas je naredba Vuhov—

gjog štaba o formiranju Desete hercegovačke udarne narodnooslobodilačke brigade. Brigada je formirana od tri bataljona — 1 i 2 bataljon dotadašnjeg odreda i Mostarskog bataljona koji je tad brojao preko 200 boraca."

U teškim borbama za Kupres, od 11 do 14 avgusta 1942, zajedno sa borcima iz Druge i Četvrte proleterske, Prve krajiške. Treće sandžačke brigade, hercegovački borci su opet pokazali svoju odanost stvari borbe protiv neprijatelja, za slobodu i svijetlu budućnost svog naroda. Kad su borbe za Kupres završene, u sastav Desete hercegovačke je ušao i Igmanski odred, kao posebna četa 2 bataljona. Sa Radom Hamovićem na čelu, ovaj odred su sačinjavali prekaljeni borci radnici i seljaci iz Sarajeva i Sarajevskog Polja.

Zatim je Deseta hercegovačka upućena na jug da smijeni Prvu proletersku brigadu na položaju prema Posušju i Imotskom. Ovdje je **ona** obezbjeđivala južne dijelove slobodne teritorije prema jakim njemačkim i italijanskim snagama. Italijani su upravo u to vrijeme napali dalmatinske partizane na Biokovu. Tada je, uz saradnju naših odjeljenja, obavljena i poznata razmjena zarobljenika (Nijemaca zarobljenih u Livnu) i interniraca-antifašista. Ovai susret sa naduvenim njemačkim fašistima, koji su pred našim položajima morali da se pojave **sa** bijelim zastavama u vrijeme kada su se njihove divizije nalazile pred Lenjingradom i Moskvom, još više je podigao moral naših boraca

U toku septembra 1942 četničke vojvode su izvršile prisilnu mobilizaciju dijela srpskog stanovništva Hercegovine i sa oko 5.000 četnika, zajedno sa talijanskim bataljonima uz podršku artiljerije i avijacije, pošle na našu slobodnu teritoriju. Uslijed razvučenosti naših snaga, Deseta hercegovačka i Peta crnogorska proleterska su morale •da se povuku sa ovog područja. Prilikom tog povlačenja je od Prozorskog partizanskog odreda formiran bataljon koji je ušao u sastav Desete hercegovačke brigade kao 4 bataljon. Četnici su zatim čitav ovaj kraj podvrgli strahovitom teroru, ubijajući nedužan muslimanski i hrvatski živalj i paleći sela.

Nešto kasnije, početkom novembra 1942, kada se Deseta hercegovačka nalazila na području Glamoča, u njen sastav su ušli borci

[2] Komandant brigade Vlado Šegrt, politički komesar Cedo Kapor. zamjenik komandanta Vlado Tomanović, zamjenik političkog komesaru Vaso Miskin—Crni, načelnik štaba brigade Rade Hamović.

Sastav štaba 1 bataliona: komanrt^t Kosto Bjelogrlić, komesar Obren Starović, zamjenik komandanta Dušan Grk, zamjenik komesara Blažo Duričić.

Sastav štaba 2 bataljona: komandant Obren Ivković, komesar Miii-,'a Stanišio: zamjenik komandanta Nikola Ljubibratić, zamjenik komesara Aco Babić i

Štab 3 (mostarskog) bataljona: komandant Nenad Vasić, komesar Salk'j namjeni[1].: komandanta Novak Knežević, zamjenik komesara Novak Franc.

Livanjskog partizanskog odreda »Vojin Zirojević«, kao -5 bataljon," a od jednog bataljona Južnodalmatinskog odreda »Josip Jurčević« formiran je **4** bataljon[1] brigade. Borci dotadašnjeg 4 bataljona raspoređeni su u druge jedinice brigade, a najvećim dijelom u 2 bataljon. Tako je Deseta hercegovačka, prolazeći kroz razne krajeve Jugoslavije, popunjavana sinovima srpskog i hrvatskog naroda, muslimanima, borcima iz' Bosne, Dalmacije, Crne Gore... Na taj način ona je kroz oružanu borbu, krvlju svojih najboljih boraca, zajedno sa ostalim brigadama kalila bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Za vrijeme dok se brigada nalazila u rejonu Glamoča, stigla je odluka Vrhovnog štaba o formiranju divizije. Od Pete crnogorske, Prve dalmatinske i Desete hercegovačke brigade formirana je 9 novembra 1942 Treća udarna divizija, koja je odmah zatim učestvovala u borbama za oslobođenje Jajca i nanijela teške gubitke njemačkim okupatorima i ustašama. U borbama duž pruge Jajce — Vakuf — Busovača i na području Vlašića i Pougarja Deseta hercegovačka je nanosila znatne gubitke neprijatelju, otimala mu oružje i ratni materijal i oslobađala naselja i varošice. Posebno treba pomenuti uništenje neprijateljskog uporišta u Mjehurićima, Gučjoj Gori i Turbetu.

Zatim se brigada pravcem Turbe— Korićani — Siprage — Blatnica forsiranim maršem prebacila ka r. Bosni, radi zauzimanja Zepča i presijecanja pruge Sarajevo — Brod. I ovaj zadatak je ona časno izvršila. Tom prilikom se posebno istakao Mostarski bataljon. Četiri puna dana su naši borci držali prugu Sarajevo — Brod, vodeći neprestane borbe sa jakim neprijateljskim snagama koje su uporno pokušavale da oslobode ovu značajnu saobraćajnu arteriju. Pored velikog ratnog plijena u samom Zepču, brigada je na pruzi uništila i jedan blindirani voz. Vrhovni komandant, drug Tito, odao joj je visoko priznanje i naredbom pohvalio njene borce, u prvom redu Mostarski bataljon. Naredbu je tih dana emitovala radiostanica »Slobodna Jugoslavija«.

Posliie napuštanja Zepča brigada je dobila zadatak da na području Vlašića prihvati divizisku bolnicu i prebaci je pravcem Turbe — Komar. Pošto je tih dana bila počela Četvrta neprijateljka ofanziva, 7 februara 1943 je na Pidrišu, kod Gornjeg Vakufa, održano divizisko savjetovanje. Trebalo je ovladati jakim talijanskim uporištem Prozorom, koje se nalazilo na pravcu prodora naših snaga. U borbama za Prozor dva bataljona Desete hercegovačke su presjekla komunikaciju Prozor — Rama, a tri njena bataljona su, zajedno sa Petom crnogorskom i Prvom dalmatinskom brigadom, napala 15 februara 1943 Prozor.

[3] Komandant Ratko Stanišić, komesar Periša Vujošević, zamjenik komandanta Ibrahim Latifić, zamjenik komesara Novak Franc.

[1] Komandant Ivan Gaće, komesar Radomir Kokić, zamjenik komandanta Petar Jelović, zamjenik komesara Radovan Papić.

I pored tega što je on bio jako utvrđen, Talijani nisu mogli da odole našim žestokim jurišima. Poslije prve noći, u kojoj nije pala odluka, došla je istoriska zapovijest Vrhovnog komandanta: »Prozor noćas mora pasti — Tito«. U nezadrživom jurišu, koji je iziskivao teške žrtve (tada je poginuo prvi komandant brigadne artiljerije — Dušan Daščić), naši borci su, zajedno sa Crnogorcima, Dalmatincima i Krajišnicima, I smrviš neprijatelja nanijevši mu gubitke od preko 800 mrtvih i zaplijenivši 4 haubice, dva protivkolska topa, 4 bacača, 10 mitraljeza, 25 puškomitraljeza, oko 500 pušaka, 300 sanduka puščane municije i mnogo druge ratne opreme.

Zatim je slijedio niz pobjeda duž rijeke Rame i na Neretvi, između Jablanice i Konjica. U žestokim borbama koje su trajale od 18 do 20 februara Deseta hercegovačka brigada je ovladala talijanskim uporištem u s. Rami, dijelom razbivši, a dijelom uništivši talijansku posadu. Silovitim bočnim napadom naše jedinice su suzbile Nijemce koji su vršili pritisak na Petu crnogorsku brigadu. Njemačka kolona je natjerana u Neretvu i potpuno uništena. Na položajima oko Konjica brigada je nanosila teške gubitke Nijemcima i četnicima, ali je i sama dala velike žrtve. Ovdje je, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, učestvovala i naša prva tenkovska jedinica u kojoj se nalazilo i dosta istaknutih boraca Desete brigade. Tu su zauvijek ostali, pored drugih, i popularni komandir, narodni heroj Rade »Spanac« i mostarski kdmunisti Leo Bruk i Karlo Batkc. Svaki položaj na našem ratnom putu zaliven je krvlju naših najboljih drugova, najhrabrijih boraca Desete hercegovačke brigade.

Po završetku Bitke na Neretvi i savlađivanju Jablanice, nižu se nezaboravna bojišta — oko Boračkog Jezera, na Crnom Polju, pod Prenjom, i u rejonu Zaborana — gdje su naši borci, zajedno sa dijelovima Prve i Četvrte proleterske brigade, nanijeli velike gubitke četnicima Baja Stanišića, natjeravši ih da se povuku u paničnom bjekstvu. Sa Petom crnogorskom brigadom Deseta hercegovačka je 22 marta 1943 oslobodila Nevesinje i nekoliko dana vodila neprekidne borbe, izbivši do iznad Mostara; sa Četvrtom crnogorskom je 2 aprila oslobodila Gacko, gdje je zaplijenila velike količine ratnog materijala i hrane, a zatim je, 5 aprila, samostalna grupa bataljona Desete hercegovačke oslobodila Ljubinje i napala talijanski garnizon u Stocu.

Tih dana, aprila 1943, dva bataljona Desete brigade su se probila u južnu Hercegovinu radi mobilizacije novih snaga. Od ljudstva partizanskog bataljona »Sloboda« i novih boraca iz Stolačkog, Trebinjskog i Bilećkog sreza, formiran je tada i 6 bataljon Desete hercegovačke.* Ostali bataljoni su dejstvovali u sjevernoj Hercegovini sve do kraja aprila.

* Komandant Dušan Grk, komesar Gojko Mihić, zamjenik komandanta Slavo Skender, zamjenik komesara Milenko Šotra.

Pred pokret iz Hercegovine, od najmlađih boraca koji su sami ili sa svojim roditeljima pošli sa brigadom, formirana je Omladinska četa. Ona je uglavnom služila za obezbjeđenje brigadne bolnice.

Vodeći žestoke zaštitne borbe sa Talijanima i četnicima na pravcima od Nevesinja i Gacka, Deseta hercegovačka se preko Zelengore, r. Sutjeske i Vučeva prebacila u Mratinje u Zupu Pivsku, štiteći na taj način Glavnu operativnu grupu od neprijateljskih snaga koje su se grupisale kod Gacka i Nikšića. Ovdje je ona smijenila Prvu dalmatinsku (prema Gacku) i Drugu proletersku brigadu (prema Nikšiću). Trebalo je da se Deseta hercegovačka poslije napornih dugotrajnih marševa i žestokih borbi odmori. Ali, zbog početka nove neprijateljske ofanzive i Bitke na Sutjesci brigada će se angažovati u još žešćim i krvavijim borbama.

Već 18 maja došlo je do prvih sukoba sa jakim njemačkim snagama. To je bio početak Bitke na Sutjesci. Neprijatelj je bio pristupio ostvarenju svoga zamašnog plana da okruži i uništi Glavnu operativnu grupu Narodnooslobodilačke vojske. Počele su nove, danonoćne borbe — žešće i krvavije od svih dotadašnjih.

U Bici na Sutjesci Deseta hercegovačka će se nalaziti u prvim redovima i izvršavati teške i važne zadatke. U svoj ratni dnevnik ona će zabilježiti nove pobjede: Ledenik, Treštenik, Uzdomir, Jasenovo Polje, Ravno, Javorak, Budanj i Brljevo, Volujak i Trnovačko Jezero, Maglić.. . Ona je branila položaje iznad Zupe Pivske i na Volujaku sve dok se Glavna operativna grupa i Vrhovni štab nisu povukli preko r. Pive i Mratinja na Vučevo i Sutjesku. Njen 3-ći, Mostarski bataljon ostao je u sastavu Treće divizije, koja je štitila Centralnu bolnicu. Odvojen od svoje brigade, on se borio tada u prvim redovima i ponio vidan dio tereta u Bici na Sutjesci, izgubivši nekoliko desetina svojih najboljih boraca. U toku Bitke na Sutjesci Deseta hercegovačka je svoje položaje obilježila svijetlim žrtvama, među kojima su i zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović, rukovodilac politodjeia brigade Bcriša Kovačević," komandant bataljona Maksim Kujundžić, komesar bataljona Vojo Gušić, komandiri i komesari četa i veliki broj boraca.

Devetog juna brigada je obezbjeđivala Vrhovni štab koji se nalazio pod Ozrenom, na Zelengori. Zatim je išla kao zaštitnica .. . Tih dana ona je morala da se rastane od svojih topova — »Krnje« i »Zelenka«, koji su borcima bili dragi kao najbolji drugovi. To je bio jedan od najtežih trenutaka u toku trogodišnjeg borbenog puta Desete hercegovačke brigade.

Pred izlazak iz posljednjeg obruča, 12 juna 1943, Vrhovni komandant je saopštio svoju odluku da se Deseta hercegovačka brigada odvoji

Rođen 1909 u Duvnu. Profesor, član KPJ prije rata. U NOB stupio iodi Poginuo 13 juna 1943 godine. Za narodnog heroja proglašen 22 VII **J 949 godine.**

od Glavne operativne grupe, vrati u Hercegovinu, razbije četnike i ponovo razvije zastavu oslobodilačke borbe. Poslije Miljevine i žestokih udaraca njemačke artiljerije i avijacije, u kojima je izgubila veliki broj odličnih boraca, brigada se, najzad, 14 juna prebacila u Gvozno, kod Kalinovika. Tu, pod Treskavicom, ostala je nekoliko dana. Bio je to prvi predah poslije danonoćnih marševa i borbi. Pošto su se jedinice prorijedile i pretrpjele krupne promjene, odmor je iskorišćen za organizaciono sređivanje. Treći bataljon je ostao sa Trećom divizijom, u zaštitnici, a 1-vi i 6-ti su rasformirani.

Ovdje je brigada obaviještena da četnički štab za istočnu Bosnu i Hercegovinu nesmetano dejstvuje na prostoru Kalinovika pa ga je jedna udarna grupa od četrdesetak boraca, za koje se računalo da mogu izdržati usiljeni marš od 45 kilometara za jednu noć, uništila u Obiju. To je bio veliki uspjeh i to neposredno poslije Bitke na Sutjesci.

Poslije Bitke na Sutjesci u sastav Desete hercegovačke brigade ušao je 3 bataljon Prve dalmatinske brigade, koji se poslije probijanja na Sutjesci nije uspio prebaciti za istočnu Bosnu i povezati sa Glavnom operativnom grupom.

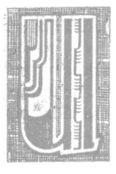
Hercegovci su se mnogo obradovali zbog povratka Desete brigade. Narod je svoje borce svesrdno prihvatio i pomogao im da se koliko-toliko okrijepe i pripreme za nove borbe. Za tri-četiri mjeseca brigada se povećala na 11 bataljona, koji su postali temelj nove, 29 hercegovačke narodnooslobodilačke udarne divizije.

Cedo KAPOR

Hercegovina u NOB

U HERCEGOVAČKOM ODREDU

skoro posle povlačenja Durmitorskog odreda sa Sinjajevine, prvih dana juna 1942, došli smo u Goransko. Sutradan sam dobio poruku da se javim u Vrhovni štab koji se nalazio u Plužinama. Tamo mi je saopšteno da više neću ostati sa Durmitorcima i da ću ići na drugu dužnost, ali mi tada nije rečeno na koju. Bilo mi je žao što odlazim od Crnogoraca. Navikli smo jedni na druge. Možda su me ona dva meseca teškog i surovog života na Sinjajevini još više vezala za te požrtvovane i hrabre ljude.

Posle nekoliko dana Vrhovni štab i Centralni komitet su krenuli prema Bosni. I ja sam pošao s njima. Jednog dana smo se smestih u Grabu, na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine. Tu sam saznao da je situacija u Hercegovini veoma teška.

Treća neprijateljska ofanziva dostigla je najveće razmere. Na teritoriji Hercegovine dejstvovao je tada talijanski Sesti armiski korpus.[1] To su bile ogromne snage u ljudstvu, ratnoj tehnici i naoružanju. Pod pritiskom jačih neprijateljskih snaga, naše jedinice su se morale povući. U žestokim borbama pri povlačenju imale su i znatne gubitke, a neke su se i dezorganizovale. Zbog ovakve situacije u Hercegovini u Vrhovnom štabu je vladala prilična zabrinutost.

Istog dana popodne u Vrhovni štab je stigao i Vlado Šegrt o kome sam dotada mnogo slušao, a tom prilikom i lično ga upoznao. Vlado je opširno referisao drugu Titu i potvrdio da je situacija u Hercegovini zaista teška. Pored ostalog izneo je i niz primera masovnog ubijanja

[1] **U sastavu VI armiskog korpusa bilo je pet divizija, čije se brojno stanje kretalo do 10.000 vojnika, a brdska divizija »Taurinenze« brojala je oko 15.000 vojnika. U sastavu tih divizija bilo je devet pešadiskih pukova, tri krupne jedinice legije »crnih košulja« i četiri puka »bersaljera«; dalje, pet artiljeriskih pukova, tri minobacačka bataljona, grupa lakih tenkova, bataljon tenkova — bacača** D'**amena, avijacija, konjičke i inžinieriske iedi; nice, itd. Osim ovih talijanskih jedinica, u ofanzivi su učestvovali i delovi Šeste domobranske divizije kao i veliki broj četnika.**

j zverstava koja su vršile ustaše, četnici i Talijani. Govorio je o'popaljenim selima, uništenoj i opljačkanoj imovini stanovništva itd.

U takvoj situaciji Vrhovni štab je doneo odluku da se povuku sve jedinice sa teritorije Hercegovine, odnosno da se od njihovih delova formira Hercegovački odred koji treba da se do daljeg naređenja smesti na teren Suhe. U vezi s tim drug Marko mi je saopštio odluku Vrhovnog štaba, kojom sam postavljen za političkog komesara tog odreda. Vlado Šegrt je postavljen za komandanta. Drug Marko me je upoznao i sa političkom situacijom u Hercegovini, sa sektaškim skretanjima i političkim greškama koje su počinili neki politički i vojni rukovodioci, zbog čega smo imah veliku političku štetu na trenu. Takođe mi je rekao da se te greške moraju što pre ispraviti, u čemu treba da mi pomognu ostali drugovi koji su inače dobri borci i rukovodioci. Dobio sam zadatak da se odred u vojničkom i moralno-političkom pogledu što pre oporavi i osposobi, kako bi mogao uspešno izvršavati pretstojeće zadatke.

Već sutradan bio je pokret. Kanjonom Sutjeske došli smo do Suhe. Ja sam ostao u Suhoj da prihvatim Hercegovce i ranjenike, a Vrhovni štab je produžio prema Tjentištu.

Bio sam prilično nestrpljiv kad će već jednom početi da pristižu Hercegovci. Ranije sam mnogo lepih stvari slušao o njima kao vojnicima, borcima, drugovima i ljudima. Jednog dana pojavila se kolona u kojoj je bilo ranjenika, bolesnih, zbega i boraca. Jedni su jahali na konjima, a drugi išli peške. Stalno su pristizale veće ili manje grupe Nailazili su dosta neorganizovano. Hercegovce sam zadržao u Suhoj, a ostale upućivao prema Tjentištu.

To je bio moj prvi susret sa Hercegovcima. Još mi je u svežem sećanju težina te situacije. Videlo se da su ovi ljudi izdržali velike napore. Fizički su bili iznemogli i iscrpeni. Sve je to na mene ostavilo težak utisak. Na licima većine tih ljudi, starijih i mlađih, u čitavom njihovom držanju i izgledu, video se strašan bol i tuga, a kod pojedinaca i znaci besperspektivnosti. Pitao sam se koji su uzroci ovakvom stanju i odmah sam našao i odgovor.

Jedinice i borci koji su dotada beležili uspehe, podvige i pobede, oslobađali sela, gradove i čitava područja, nanosili neprijatelju velike udarce — odjednom su se nepripremljeni sukobili sa dobro organizovanom neprijateljskom ofanzivom. Vodili su teške borbe sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama. Posledice te žestoke borbe bile su: gubici, povlačenje sa svoje rodne grude, sa svog hercegovačkog krša. Oni su se povukli uz vrisku dece, plač i lelek žena, koji se probijao kroz dim popaljenih kuća i pojata. Takvo stanje je potencirala i činjenica da su se povlačile i crnogorske jedinice, jer su se hercegovačke [1] crnogorske jedinice od samog početka ustanka oslanjale jedne na druge. No i pored toga što sam znao uzroke ovakvog stanja i bio svestan da je to prolazna pojava, ipak mi je sve to teško padalo i donekle

me zabrinjavalo. To utoliko više što je Vladu i meni Vrhovni štab postavio zadatak da odred što pre učvrstimo, a u planu je bilo i formiranje brigade.

Za nekoliko dana u Suhoj smo sakupili sve Hercegovce koji su se povukli u tom pravcu. Bilo nas je preko tri stotine. Odatle smo pošli na teren Grandići — Vrbnica — Ljubinja. Na taj prostor je došao i Vrhovni štab sa Prvom i Drugom proleterskom, Trećom sandžačkom i Četvrtom i Petom crnogorskom brigadom. Na relativno malom terenu bio je koncentrisan tako veliki broj naših najboljih jedinica, sa Vrhovnim štabom i drugom Titom na čelu. Baš ta okolnost je veoma pozitivno uticala i može se reći bila odlučujuća da se gotovo preko noći stvori sasvim drukčije raspoloženje kod boraca. Zahvaljujući tome. nama političkim i vojnim rukovodiocima umnogome je bio olakšan posao na podizanju moralno-političkog stanja u odredu i na njegovom vojničkom učvršćenju. Ljudi su živnuli, povratila se vera, odlučnost i rešenost za borbu. Pored logorskih vatri ponovo se orila pesma, igralo kolo i »oro«. A kao kruna svemu tome došao je govor druga Tita.

Jednog dana šapatom se pronela vest da će drug Tito govoriti Crnogorcima i Hercegovcima povodom formiranja Četvrte crnogorske brigade. Odmah, bez ikakvog naređenja, samoinicijativno se počelo čistiti oružje. Tražili su se kaiševi i opasači, krpili i pravili novi opanci, čistilo odelo. Borci su se brijali, potšišavali, umivali i uređivali. Svi su hteli, i stari, i mladi, i muško i žensko — da što »vojničkije-« i pristojnije izgledaju kad iziđu pred svog Vrhovnog komandanta. Nastala je užurbanost, nervoza i veselost. Došao je za njih davno priželjkivani san — da vide i čuju druga Tita. Navaljivali su na kuvare da se što pre podeli ručak, kako bi na vreme stigli na zborno mesto. Iako još nije bilo vreme za polazak, bataljoni su se već postrojili. Komandanti bataljona, komandiri četa i komesari postrojili su borce po veličini i izgledu. Onda je došla i kratka vežba, pa se konačno krenulo. Došli smo na određeno mesto smotre i zbora. Tu su već pristizale crnogorske i ostale jedinice. Izvršilo se prestrojavanje i postavio poredak za smotru. Sve je bilo pripremljeno i svi smo bili uzbuđeni i radosni.

Nastao je tajac i iščekivanje. Svako srce je sve brže i jače kucalo. Odjednom, u savršenoj tišini poče da odjekuje topot konjskih kopita, a malo zatim pojaviše se na konjima drug Tito, Marko i Milutin. Laganim kasom išli su cestom, a zatim skrenuše na livadu i zaustaviše se pred nama. Posle primanja raporta i obilaska postrojenih jedinica, drug Tito je održao svoj tako poznati i za ono vreme i onu situaciju tako potreban govor. Svi, koliko god nas je bilo na ovoj livadi, pretvorili smo se takoreći u jedno uvo, u jednog čoveka.

Drug Tito je tada, na njemu svojstven način, sasvim jasno, razumljivo i otvoreno rekao kakva je situacija u zemlji i svetu, kakvi nas krupni zadaci očekuju. Govorio je o teškoćama, o svetlijoj per-

I gpektivi i veri u pobedu. Njegove su reci zaista značile ohrabrenje, ulivalfi nepokolebljivu veru i bile bojni poklič za nove napore i pobede. To su bile kratke i snažne reči:

— Mi smo uništavali neprijatelja na svakom koraku, razbili tijegove divizije, mi smo dali mnogo žrtava, ali nas neprijatelj nije Uništio, jer se narod ne može uništiti. Jugoslavija se ne da pobediti, njen herojski otpor čini je nepobedivom . . . naša borba biće teška... često ćemo biti bez hrane i municije, ali mi ne smemo klonuti duhom . • • pripremimo se da junački sve izdržimo, pobrđa će biti naša i ničija nego naša...

I kao što je poznato, drug Tito je svoj govor završio recima:

— Drugovi i drugarice iz Crne Gore i Hercegovine, vaš put od početka ustanka dovde slavan je i ostaće kao svetli trag u istoriji naše borbe. Mi odavde danas-sutra krećemo u novom pravcu. Mi ćemo poneti zastavu Narodnooslobodilačke borbe, zastavu oružanog bratstava i jedinstva naših naroda kroz nove krajeve Jugoslavije.

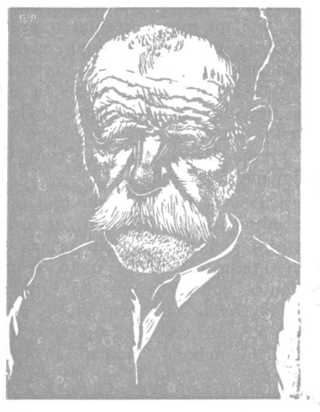
Odmah zatim usledio je veliki pohod naših jedinica prema zapadnoj Bosni. Taj pokret nas je mnogo oduševio. Bio je to izraz naše snage, smelosti, odlučnosti —- ne samo da se borba nastavi, već da se više širi i dalje rasplamsava do konačne pobede.

Ali, istovremeno, odlazak proleterskih i drugih jedinica teško nam je pao, iako o tome niko ništa nije govorio. Svi smo osetili neku prazninu i bol što i mi nismo krenuli u pretstojeće borbe i okršaje. To je bilo osećanje izvesne pozitivne zavisti prema drugovima koji su krenuli, mada smo bili svesni toga da naše ostajanje na terenima Vrbice ima veliki značaj ne samo za obezbeđenje bolnice, već i u vojnom, a naročito u političkom pogledu. Peta crnogorska brigada i Hercegovački odred, po naredbi Vrhovnog štaba, trebalo je da politički deluju prema Hercegovini i Crnoj Gori, a u povoljnim vojno-političkim uslovima i vojnički.

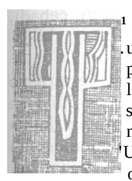
Naš dalji boravak na tom terenu bio je uglavnom ispunjen političkim radom u jedinicama i na terenu, prvenstveno prema Hercegovini. Bilo je i manjih izviđanja i čarki prema Crnoj Gori i Hercegovini, ali do većih akcija i prodora u to vreme nije došlo. Osim ostalih teškoća, posledice političkih grešaka koje su činjene u Hercegovini i Crnoj Gori otežavale su veće akcije u tome pravcu. Takva situacija, kao i veoma krupne teškoće koje smo imali (čitavo to vreme spavali smo pod vedrim nebom), stvorili su izvesno uznemirenje i povećali nestrpljenje kod izvesnog broja boraca. Oni su tražili da se nekud kreće. Bilo im je dosta logorovanja. Kod pojedinaca se javljala i tendencija da se po svaku cenu vrate u Hercegovinu i da se tamo nastavi borba. Neki su to prihvatili kao pogodnu formu za be-^anje ispred teškoća, ali bilo je i takvih koji su ovo predlagali iz iskrenih i čistih pobuda.

U takvoj atmosferi trebalo je da komunisti i celokupni rukovodeći kadar ulože dosta truda i napora kako bi se održao moral i disciplina i sačuvalo jedinstvo jedinica. Trebalo je iznalaziti raznovrsne metode i forme rada, taktički, elastično ih primenjivati da bi se postigao što bolji rezultat. I samo blagodareći upornom i sistematskom radu, kao i pobedama koje su naše jedinice u centralnoj Bosni izvojevale, mi smo uspeli da odred u moralno-političkom i vojnom pogledu učvrstimo i osposobimo. On je mogao da na ravnoj nozi sa ostalim jedinicama naše Narodnooslobodilačke vojske vrlo aktivno učestvuje u daljim bitkama, u kojima je imao i sjajnih uspeha. Kroz te bitke i pobede odred je posle dva meseca konačno izrastao u Desetu hercegovačku brigadu.

Svetislav STEFANOVIC-Ceća

RANJENICI NA VUČEVU

Prekretnica neprijateljska ofanziva se privodila kraju, a **naše** umorne kolone povlačile su se iz Hercegovine i Crne Gore, preko Izgora i Tjentišta. Zastali smo i smjestili se u malom i pustom selu Vrbnici. Podigli smo logor u blizini sela. Ležimo pod šatorima koje tek što je ogrijalo jutarnje junsko sunce. Bili smo jako oslabili od velikih napora U danonoćnim borbama i dugim marševima, a povrh svega od gladi.

I tek što smo dočekali predah, zemlji pali da se odmorimo i snagu 'povratimo, kad u logor dođe Petar Božović (Vojin Popović) koji je bio određen da sa ljudstvom našeg odreda i Pete crnogorske brigade organizuje prenošenje ranjenika sa Vučeva. A na Vučevu su bih sve teški ranjenici na nosilima. Trebalo ih je hitno prebaciti preko Sutjeske, pošto su se četnici već nalazili u Mratinju i saznah za njih. U ovom kraju nije bilo, takoreći, žive duše; četnici su bili spalili sva muslimanska sela i sve živo pobili, pa se na pomoć naroda nije moglo računati.

Čujemo Božovića kako zove da se ide po ranjenike. Ponavljao je poziv više puta, jer smo teško i sporo ustajali. »Drugovi, hajdemo, ranjenici su nam u opasnosti, ne smijemo ih pustiti neprijatelju u ruke«. Bio je to vapijući glas. Tog momenta sam se sjetio njegovih riječi od prije pet-šest dana u Dulićima: »Napori će biti teški, dugi marševi, borbe, glad. Ko ne može neka se vrati kući, nije to sramota, mi ćemo se opet vratiti.«

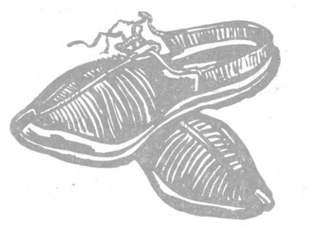
Bilo je vrlo teško, ali je sada pred nama stajalo ono najteže: nositi ranjenike dan hoda po bespuću i vrleti, a čovjek se i sam teško kreće, jer noge drhte od iznemoglosti i gladi. Sve to izgleda užasno i nemoguće. Ipak, na zadatak se mora ići; mi smo i ostali tu zbog ranjenika i njihove zaštite. Pokreću nas naprijed ljudska svijest i osjećanje odgovornosti u izvršavanju zadataka koje su nam usadili najbolji borci — komunisti ličnim primjerima izdržljivosti, borbenosti, drugarske pa^nje i ljubavi prema ranjenim drugovima.

Uzeli smo oružje i pošli kolonom. Prolazimo kroz pusto Tjentište. Pažnju nam privlače ostaci spaljenog sela. Gledamo i nekako nas omamljuje pomisao da tu još postoji selo i da u njemu ima još hrane. Jer, mi smo iznad svega gladni. Pogledi nam lutaju... Ništa osim zgarišta. Odjednom ugledasmo sitne plodove, koji tek što su počeh da se razvijaju na nekohko divljih krušaka. Beremo ih i jedemo. Ali glad se ne može utolitd. Dan prije za večeru podijelismo malo parče neslane govedine. To isto nas čeka i večeras. Hljeb nismo vidjeli odavno, a izgleda da ga još dugo nećemo vidjeti.

Ranjenike smo našli navrh Vučeva, bez hrane i lijekova. Raspored je izvršen i duga kolona je pošla. Još sa trojicom drugova ponio sam jedna nosila, napravljena od bukovih oblica i talijanskih ćebadi, umrljana ljudskom krvlju. Na njima je ranjenik, krupan, mršav, blijeda lica, ali živa pogleda.

Ležao je nepomičan, teško ranjen — kroz kičmu. Rana je strašno zaudarala, a muva — čitav roj. Koliko smo muke imali i mi s njim i on s nama! Koliko posrtaja, koliko naših uzdisaja i koliko njegovih jauka od bolova. Teška rana i na nezgodnom mjestu, a mi zbog iznemoglosti svaki čas spuštamo nosila na zemlju. Put je dugačak 6-7 sati hoda, bez smjene. Najedanput pade ranjenik na zemlju. Strašno zajauka i reče: »Nemojte me nositi, drugovi, ovdje ću umrijeti.« Ležao je na zemlji blijeda lica i mrtvačka pogleda. Nekoliko puta reče: »Ne mogu dalje«. Kolona promiče pokraj nas... Padaju još neki drugovi, ah niko nikom ne može da pomogne. Činimo krajnje napore i krećemo naprijed. Padamo i dižemo se ... Na nosilima je polumrtav ranjenik. Najzad, stižemo na cilj.

Janko SREDANOVIČ

TITOVA BAJTA

elo Grandiće sa Vrbnicom povezuje seoski put. Sav je izlokan od kiše i izbrazdan točkovima volovskih kola. Na mnogim mestima put prolazi kroz šumarke i nisku šumu. U jednom od tih šumaraka bio se za izvesno vreme smestio Vrhovni štab. Nedaleko od puta bila je bajta druga Tita, »-sagrađena« između dva rakljasta drveta, pokrivena lišćem i granjem. U levom krilu bajte bio je »krevet« — slama i seno nabacano na granje, a pokriveno jednim šatorskim krilom. Ispred »letnjikovca« stajala je »stolica« — panj od nekog ranijeg otsečenog debelog drveta i klupa od oborenog stabla. Mnogi prolaznici, koji su išli ovim putem, a tih dana nije ih bilo malo, mogli su videti druga Tita kako sedi na stolici ili klupi, čita, piše ili diktira. Prolazeći kraj bajte borci su obično usporavali hod i zagledali ne bi li ga spazili. Ako bi Tito slučajno bacio pogled prema putu, oni bi strogim i užurbanim korakom produžili napred. Dolazeći u jedinicu pričali su kako su viđeli druga Tita, iako ga mnogi i nisu videli. Svako je hteo da se pohvali.

Posle nekoliko dana Vrhovni štab je prešao na drugo mesto, a zatim je usledio i pokret za centralnu Bosnu. Ali i posle toga, kad god bi borci tuda prolazili, svraćali su da pogledaju Titovu bajtu. Grane koje su se bile sasušile i bajti davale tužan izgled, oni bi brižljivo otstranjivali i stavljali druge, sveže, zelene, tako da je bajta stalno izgledala nova, podmlađena. Partizani su se tu ponekad i duže zadržavah i pričah, komentarisali. Svaki je znao i hteo da ponešto ispripoveda.

— Više puta sam gledao kako drug Tito, evo, ovde, sedi i nešto čita — pričao je jedan stari Nevesinjac, pokazujući na panj.

— E, nije tačno — upadao je koštunjavi crnpurasti omladinac. Tito je obično sedeo na ovom stablu. Video sam ga nekoliko puta. Evo. ovako -— sedao je mladić i pokazivao.

— A ja sam, drugovi, videla Tita — javlja se jedna drugarica — baš kad se održavao sastanak Vrhovnog štaba.

Svi prisutni, gotovo u jedan glas, neki kroz smeh, a neki i ozbiljno, graknuše:

— E, baš ga ti prećera! Gde ti da vidiš sastanak Vrhovnog štaba?...

— Jeste, jeste, drugovi — malo zbunjeno ali dosta odlučno nastavi drugarica. — Baš sam ih videla, evo, ovde su sedeli. Tu pored druga Titi bih su čika Janko, Milutin, Marko, Lola i još neki koje nisam poznavala . ..

— Ama, drugovi, — progovori Drago Vuković[1], kurir štaba odreda i pratilac Vlada Šegrta — da vam ja ispričam šta se meni desilo. Jednog dana pozove me komandant Vlado i reče:

— Evo ti ovo pismo, čuvaj ga dobro, za živu glavu da ga ne izgubiš.

—- Razumem, druže komandante.

— To ćeš pismo predati lično u ruke druga Tita. Jesi li razumeo?

— Kad čuh. nastavlja Drago — da je pismo za druga Tita, kroz mene kao da neka struja prođe. Uzeh pismo, ruke su mi podrhtavale. Prvo htedoh da **ga** stavim u džep, pa mi se učini da je tu nesigurno, te **ga** stavih u nedra. Krenuh prečicom da što pre stignem, a onaj potok dole preskočih u zaletu k'o ništa. Išao sam, čini mi se, k'o na krilima. Kad stigoh ovde, izvadih pismo, okretoh se levo i desno, a ovde nikog ne beše. Priđem bliže bajti i pogledah, a ono drug Tito leži, evo ovde, odmara se. Kad ga videh, ja se zbunih: šta sad? Da li da se vratim ili da priđem bliže? Odlučim se da priđem. Dođoh, evo, dovde, pozdravih ga i rekoh da sam doneo pismo, a glas mi nekako promukao. Tito me prvo pogleda, pa onda ustade, očisti malo slamu koja se beše nahvatala na čakšire, priđe mi i tako mu dadoh pismo. Kad ga je uzeo, pravo mi je u oči gledao. Malo se nasmejao i upitao odakle sam. Ja mu rekoh.

— Pa, kako je? — upita me.

— Sad je dobro, druže komandante — odgovorih.

— Još nije dobro, ah biće bolje — reče drug Tito.

Dok je Drago ovo pričao, prisutni su ga slušali sa najvećom pažnjom. Pričao je živo, kao i obično.

Kad završi, neko će od prisutnih:

— Ala si, Drago, izmislio priču! Mishš da ti verujemo?

— Istina je, istina, — potvrđuju neki drugovi. — Mi znamo da je (nosio pismo drugu Titu.

' — Dobro, nosio je, ali otkud baš da dođe do samog Tita, kao da tu nije bilo dežurnog stražara. 'Ajde, nemojte da pričate takve stvari, kao da se do Vrhovnog komandanta može tako lako doći — sumnjali su i dalje pojedinci.

[1] **Rodom iz Gatačke površi, siroče bez oca i majke, služio** .ie **kod seljaka kao čobanin. Početkom 1942 godine, kada su partizani prolazili njegovim krajem, priključio im se. Bio je jako mlad, imao /Ie oko 17 godina. Vlado šegrt ga je uzeo k sebi; obavljao je kurirske dužnosti, a bio je neka vrsta pratioca. Posle njegovog dugog navaljivanH, poslat je u jedinicu. U svim borbama se pokazao kao veoma hrabar borac, te je kao takav i poginuo u Bici na Sutjesci.**

— Ama, tako je bilo, ljudi, kad vam kažem — malo ljutito vajkao Drago. Stražar je tog momenta nekud otišao i vraćao se baš onda Jcad sam ja odlazio.

Ovakve i slične razgovore često su vodili borci koji su ovuda prolazili- Titova bajta je za čitavo vrem.e našeg boravka na tom terenu služila kao omiljeno svratište.

Svetislav STEFANOVIC-Ćeća

U ZABRĐU JE POGINUO I DOKTOR MUJIĆ

Početkom jula 1942 Peta crnogorska brigada i Hercegovački odred su iz rejona Zelengore krenuli u zapadnu Bosnu u pravcu Vrhovnog štaba. Prvih dana avgusta izbili su na Igman.

Tu sam stupio u Hercegovački odred i lično upoznao doktora Safeta Mujića. Bio je rukovodilac seniteta Hercegovačkog odreda.

U maršu koji je nastavljen iste noći bio sam s doktorom Mujićem. Cijelu noć smo išh zajedno.

Marš nas je vodio sa Igmana u pravcu željezničke stanice Hadžići do sela Zabrđa (na rječici Lepenici), gdje smo stigli rano ujutro. U toku marša neprekidno se brinuo za stanje bolesnika i ranjenika i o tome da li se osoblje bolnice tačno pridržavalo naređenja i uputstava koje je dao pred početak marša. Pričali smo malo i tiho, koliko je tajnost noćnog marša dozvoljavala. Najviše smo pričah o poznatim drugov'ma. Mnogo se interesovao o stanju organizacije u Sarajevu i o drugovima icoji su radili u toj organizaciji. Silno, gotovo dječački se radovao očekivanom susretu sa borcima Mostarskog bataljona Sto se taj susret više bližio, bio je sve nestrpljiviji.

Ah taj toliko željeni susret nije dočekao. Pao je pokošen neprijateljskim rafalom upravo onda kad je mislio da ostvarenju te želje više ništa ozbiljnije ne stoji na putu.

Kako se to desilo?

Kad smo došli u Zabrđe, jedinicama je dat odmor od nekoliko časova, ah smo ga morah nenadno prekinuti.

Neočekivano, negdje oko 9 časova izjutra, naši obezbjeđujući dijelovi sukobili su se sa neprijateljem. Jedinice su odmah otišle na položaje, a komora, zbjeg i bolnica su upućeni prema kosi suprotno od one prema kojoj su Nijemci nadirali. Da bi se izbilo na određenu kosu, trebalo je savladati nekoliko stotina metara brisanog prostora sa vrlo jakim usponom. Kolona je nesmetano prešla gotovo

cio taj uspon i izbila na jednu konjsku stazu. Upravo tada je Nijemcima pošlo za rukom da za momenat potisnu naše snage na suprotnoj kosi čime su stvorili mogućnost da mitraljeskom vatrom tuku našu kolonu. Naređeno je da ljudstvo polegne u prve zaklone, a da se konji čvrsto drže.

Negdje na začelju kolone, oko 50 metara daleko od zaklona za kojim je ležao doktor Mujić, na otvorenom prostoru i dalje je jahala neka starica iz sastava zbjega. Bliži borci su joj vikali da siđe s konja i da se skloni, ali je starica bila potpuno izgubljena od straha. Pogodi je zrno u nogu i žena poče strašno da zapomaže. Kada je nismo mogli dozvati da sama pokrene konja prema nama, doktor poče da puže prema njoj, kako bi joj pružio pomoć. Pod jakom neprijateljskom vatrom dopuzao je do ranjene starice. I upravo kada se počeo dizati da je skine s konja, zahvatio ga je rafal. Srušio se mrtav na zemlju. Tako je, vršeći svoju ljekarsku dužnost, pao doktor Safet Mujić, predratni član KPJ. neustrašivi partizanski borac.

Naše jedinice su odmah zatim potisnule neprijatelja i nastavile da se probijaju u pravcu zapadne Bosne.

Džemal MUMINAGIĆ

OD ZELENGORE DO KUPRESA

redinom jula 1942 iz Vrbniče je upućen jedan vod boraca Hercegovačkog odreda na Zelengoru sa zadatkom da izviđa pravac od Borča.

Poslije nekoliko dana boravka na Zelengori naišla je jedna jača kolona četnika. Išli su savim oprezno sa svim borbenim obezbjeđenjem. Pošto je naš vod izviđao na širem frontu, bio je podijeljen po grupama. Kolona četnika je naišla na grupu u kojoj sam bio i ja. Pružili smo im otpor i zadržali ih izvjesno vrijeme. Ali oni su bili neuporedivo jači i počeli su da nas zaobilaze. Bih smo prisiljeni da se postepeno povlačimo ka Vrbničkim Kolibama, a zatim u Vrbnicu.

Kad smo se pribhžili Vrbnici, čuli smo neku galamu, psovku i viku, neuobičajenu za partizanske logore. Ovo je kod nas izazvalo sumnju pa smo se oprezno kretali. Približivši se selu, vidjeli smo da su tamo na mjesto partizana već stigli četnici. Užurbano su vršili pretres ne bi li pronašli još koga teško ranjenog partizana, jer su neke već bili pronašli.

Pri otstupanju iz Vrbniče štab Hercegovačkog partizanskog odreda nije nam ostavio vezu, niti smo imah bilo kakvih podataka o pravcu kretanja odreda i Pete crnogorske brigade. Naš položaj je bio više nego težak. Povukli smo se nešto više u dubinu šume i sjeli da se dogovorimo. Neko je od prisutnih predložio da se vratimo u Hercegovinu i da tamo sačekamo povratak naših snaga. Mora se priznati da je prijedlog bio vrlo privlačan. Razmišljah smo kako bi bilo divno povratiti se do naših partizanskih porodica, malo se odmoriti i okrijepiti varenikom i kajmakom. Ali mislili smo i na drugo. Vratiti se u Hercegovinu u onim danima bez naređenja komande bila bi izdaja, kukavičluk, a to nijedan od nas nije htio da primi na sebe. Štaviše tada smo se zanosili mišlju da od nas, od te male grupe gladnih, golih i otsječenih u vrletnoj planini, zavisi dalji opstanak odreda i uspjesi naše borbe. Tako nam se onda činilo.

Odlučili smo da idemo za odredom. Ali kuda, kojim pravcem, gdje naći odred? — na ovo nismo znali odgovoriti. Znali smo samo

iz vijesti — da su proleterske jedinice prešle Ivan Sedlo i zauzele Prozor. To nam je bila orijentacija za pokret. Riješili smo da krenemo pravcem: Vrbnica — Borije — Kalinovik — Treskavica — Ivan Sedlo Prozor. Znali smo u kom se pravcu nalazi selo Borije i Kalinovik, a dalje — pitaćemo seljake. Odmorili smo se nekoliko časova i nahranili koprivom koju smo malo posolih, a onda smo krenuh u pravcu Kalinovika.

Noć je bila tamna, a usto je i kiša sipala, te je pokret bio jako otežan. Kretali smo se kroz šumu — i često uslijed bespuća i mraka puzali. Bilo je teško, ali želja da se ponovo spojimo sa odredom i nastavimo borbu bila je jača od svih napora.

Pred zoru idućeg dana spazili smo kolonu koja se sporo kretala u istom pravcu. Nismo znah ko je ta vojska ali, s obzirom na tišinu koja je u koloni vladala i sporost njenog kretanja, pretpostavili smo da su partizani. Poslije kratkog vremena utvrdili smo da je naša pretpostavka tačna. To su bili partizani 3 bataljona Pete crnogorske brigade, takođe otsječeni od ostalih naših snaga. Naša radost je bila velika, jer smo se pridružili većoj jedinici. Mi smo bili iscrpeni i umorni, ali i borci ovog bataljona bih su na kraju svojih fizičkih snaga.

Idućeg dana predveče svi smo stigh pred selo Borije. Predložio sam štabu bataljona da se prebacimo preko Borija na Treskavicu (Mala Vrata), a odatle u Trnovo. Tamo bismo se — kako smo kasnije utvrdili — spojili sa našim odedom i Petom crnogorskom brigadom. Štab bataljona nije prihvatio ovaj prijedlog iz opreznosti da ne naiđe na jače neprijateljske snage u rejonu Kalinovika.

U toku noći pribavili smo nešto hrane u Borijama, a zatim smo po odluci štaba bataljona krenuh nazad u Miljevinu i potom uz rijeku Bistricu ka selu Varoši i Dobrom Polju. Ovim zaobilaznim manevrom izgubili smo tri dragocjena dana, tako da nismo mogli stići glavne snage prije Prozora. S obzirom da je teren od Borija preko Miljevine (nismo išli kroz selo) i Bistrice do Varoši bio pokriven šumom i nenaseljen, kretali smo se danju, a noću se uglavnom odmarah. To je bila prednost ovog manevra.

U selu Varoši sukobili smo se sa ustaškom milicijom, ali smo je brzo rastjerah. Zatim smo našli nešto ječma u jednoj vodenici te je svaki borac dobio po jednu šaku. Druge hrane nije bilo. U bataljonu se našlo nešto voska pa smo i to podijelili. U šumi između sela Varoši i Dobrog Polja smo predanih i izviđah Dobro Polje, jer smo tuda morah proći. Otkrili smo da se u Dobrom Polju nalazi četnički logor. Kasnije smo saznah da su to četnici Vase Gutića iz Nevesinjskog sreza.

U toku noći prošli smo neopaženo cestom pored samog logora i produžili za Rogaj. Tu smo predanih, a zatim krenuli preko Treskavice ka Lukavcu. Na Treskavici smo se sukobili s Nijemcima i poslije kraće borbe uspjeh smo da ih potisnemo. Za vrijeme ove borbe je bila magla. Bataljonu je uspjelo da se pod borbom povuče u Igman. Mene

je komandant sa jednim odjeljenjem i 2 puškomitraljeza ostavio u zaštitnici. Vodili smo borbu s Nijemcima jedan sat, a zatim smo otstupili u Igman. Tako smo izgubili vezu sa bataljonom i opet ostali sami.

Ali sada smo se povrh toga našli u Igmanu, gdje nismo imali nikakvu orijentaciju za dalji pokret. Osim toga. Nijemci su nam bili za petama. Nije bilo vremena za čekanje i razmišljanje, te smo odmah krenuh jednom stazom, jer smo pretpostavili da je i bataljon otstupio ovim pravcem. Staza nas je izvela na jednu zaravan i iznenada smo se sreli sa grupom naoružanih ljudi koji su nešto radili. Za nas je situacija bila kritična: nazad nismo imali kud jer su tamo Nijemci, a nije bilo vremena da se sklonimo, jer su nas naoružani ljudi primijetili

Krenuh smo odlučno prema grupi naoružanih ljudi. Bili smo spremni na borbu. Presreo nas je jedan naoružani mladić raspitujući se — ko smo. Objasnili smo mu da smo izviđači partizanske brigade, koja je iza nas. Mladić je izvadio iz džepa kačket na kome je bila petokraka. Obradovali smo se. Osjećah smo se kao da smo našli nešto najdraže, nešto davno izgubljeno, što nam se sad povratilo. Ubrzo se oko nas skupila cijela grupa partizana. Među njima je bio i jedan komesar. Kasnije smo saznah da je to bio Zivko Jošilo. Objasnili su nam da su iz Kalinovičkog odreda koji se nalazi negdje u Igmanu Mi smo također kazali u kakvom se položaju nalazimo i da se za nama, mjesto partizanske brigade — kako smo im to maločas rekli — nalaze Nijemci.

Poslije susreta sa Kalinovičkim odredom naš pokret do Prozora bio je lakši. Za nekohko dana marša stigli smo konačno naše glavne snage. Kod Prozora smo se odmorili nekohko dana, a zatim smo stigli u brigadu koju smo našli u Sujici kod Kupresa.

Vaso KOVAČEVIĆ

TAKTIKA DESETE HERCEGOVAČKE BRIGADE

Deseta hercegovačka brigada formirana je početkom avgusta 1942 od boraca koji su već raspolagali jednogodišnjim borbenim iskustvom. Svoje borbene kvalitete Hercegovci su najbolje ispoljili u toku čuvenog marša Pete crnogorske brigade i Hercegovačkog partizanskog odreda (koji je kasnije bio jezgro Desete brigade) krajem jula 1942, od Vrbniče do Prozora.

Kao i druge naše jedinice i Deseta hercegovačka brigada je prošla surov i težak put razvoja. Svoju taktiku, zasnovanu prije svega na oslobodilačkim i revolucionarnim ciljevima Narodnooslobodilačkog rata, ona je razvijala i usavršavala prema svojim borbenim mogućnostima i zadacima kao i prema taktici neprijatelja. Ali je to zavisilo i od drugih mnogobrojnih okolnosti u datom ratnom periodu.

Kad je pošla na svoj borbeni put, imala je samo visoku političku svijest, izraženu u nesalomljivom revolucionarnom duhu i gvozdenoj volji za pobjedom. A to je bilo njeno najmoćnije oružje. U početku je izvodila manje akcije, mahom prepade i zasjede protiv brojno i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja, a zatim je, razvijajući se postepeno, usavršavala taktiku, tražeći kroz borbu nove i pogodnije forme dejstva. Njeni borci, po prirodi bistri, okretni, snalažljivi, inicijativni, prožeti ofanzivnim duhom, duboko svjesni uzvišenih ciljeva Oslobodilačkog rata i Revolucije, bili su spremni da se maksimalno i nesebično založe da bi njihova brigada postigla u borbama što bolje rezultate. Oni su takvi bili od početka do kraja rata, kako u dejstvima na ustaške posade u Hercegovini 1941, tako i u proljećnim završnim borbama 1945, kada su, zajedno sa mnogim našim brigadama, hitah da oslobode fstru, Trst i Slovenačko primorje. Vodeći borbu sa nadmoćnijim neprijateljem, ti ratnici su na polju ratne vještine uvijek težili nečem višem, boljem, efikasnijem. A njihov starješinski kadar bio je zaista na visini zadatka i dorastao svojoj dužnosti. Prethodeći uvijek ličnim primjerom, on je uživao neograničeno povjerenje i ljubav boraca. To je bilo jedno srce i jedna duša. Takva jedinica je

i mogla, bez obzira na prepreke i žrtve, savladati mnogobrojne teškoće, patnje i stradanja, i na svome slavnom borbenom putu od Hercegovine do Soče i Karavanki primijeniti najraznovrsnije forme taktičkih dejstava, počev od partizanske zasjede do otvorenog napada na velike gradove, odnosno do učešća u velikim ofanzivnim operacijama.

Kao što sam naprijed istakao, brigada je u početku u oružanim akcijama uglavnom primjenjivala prepade i zasjede. To je u prvo vrijeme odgovaralo njenim borbenim mogućnostima. Kasnije, kada se naoružala i stekla izvjesna borbena iskustva, ona je primjenjivala i druge forme borbenih dejstava: napade na neprijateljska uporišta i borbu na otvorenom polju. Ubrzo je Deseta brigada postala majstor za bliske borbe i za borbe noću, u šumi i planini. Njene osnovne odlike su brzina, iznenađenje i silina udara. Rukovodstvo Desete brigade, pronicljivo i okretno, neprekidno bdi nad svojom jedinicom. Ono usavršava njenu organizaciju i formaciju i podvrgava strogoj kritičkoj anahzi svaku akciju brigade. Radeći tako u svim etapama rata, ono neprekidno uzdiže borbenu vrijednost svoje jedinice. To je bio težak, komplikovan i dug proces.

Više puta sam posmatrao Desetu hercegovačku brigadu u borbi, naročito za vrijeme Bitke na Neretvi i Bitke na Sutjesci, te sam mogao zapaziti njene izvanredne kvalitete: moralnu čvrstinu, jeđnodušnost, međusobnu ljubav i povjerenje, dinamičnost, smjelost i energičnost, vještinu da se neprijatelj iznenadi, upornost i žilavost. U svima borbama njeno rukovodstvo je bilo na najtežem i najopasnijem mjestu, znalački rukovodeći borbom svojih bataljona. I onda kad je situacija izgledala bezizlazna, ono je uspijevalo da pronađe najbolje rješenje i izvede brigadu na pravilan put.

Ukohko se rat bližio kraju, brigada je sve više rasla tako da je, već poslije kapitulacije Italije, ušla u posljednju fazu svoje organizacije i formacije. Brojno ojačana, snabdjevena modernijim naoružanjem i opremom, obogaćena novim iskustvima, ona je bila u stanju da se uhvati u otvorenu borbu i sa najboljim okupatorskim trupama. U posljednjoj ratnoj godini, s obzirom na nove uslove ratovanja, njeno rukovodstvo čini napore da obogati svoj repertoar taktičkih formi. Brigada dejstvuje sa više plana i organizovanosti, svestrano se proučavaju svi faktori koji utiču na borbena dejstva, čvrsto se rukovodi borbom i usklađuju svi njeni elementi u cilju postizanja najvećeg borbenog efekta. Tako je taktika Desete brigade bila sve do završetka rata u stalnoj promjeni i neprekidnoj evoluciji, uvijek konkretna, stvaralačka, prema datoj situaciji i dobivenom zadatku.

Velimir TERZIC

PALI SU U PRVOM BATALJONU

Bio one umorne hercegovačke kolone koja je 8 juna 1942 zamakla kroz tjesnac Vratara i iščezla niz Sutjesku, svrstao se nekoliko dana kasnije u 1-vi bataljon Hercegovačkog odreda. Za godinu dana postojanja ovaj bataljon je napravio borbeni krug između Durmitora i Grmeča i obilježio ga humkama pedesetorice svojih boraca.

Prva i 2 četa bile su pretežno od Gačana, a 3-ća — mješovita, od Bilećana, Dabrana, Trebinjaca i Ljubinjaca. Sastav malo neobičan. Većina boraca doskora je komandovala partizanskim četama i bataljonima, ih su to bih članovi partiskih i skojevskih komiteta i narodni cdbornici, koje je prisilila talijansko-četnička ofanziva da privremeno napuste svoju Hercegovinu. Bilo je tu zrelih i snažnih momaka, ali i nejakih i ratovanju nevičnih seoskih mladića i srednjoškolaca kao i dvadesetak drugarica. I nekoliko veterana iz prošlih ratova — Risto Zdrale, Milenko Vukomanović, nosilac Karađorđeve zvijezde Lazar Kovačević i drugi — pridružilo se mladima da nastave borbu koju su ranije započeli i pokažu koliko se još može žrtvovati za slobodu. Često su se u jednoj četi našla po dva, tri pa i četiri brata (Starovići, Babići, Okiljevići, Popadići, Popovići, Milošević).

U toku Bitke na Neretvi i prodiranjem u Hercegovinu bataljon **su** popunjavali novi borci sa teritorije Prozora i sjeverne Hercegovine. Mnogi od njih su za kratko vrijeme izginuli, ali njihovi svijetli likovi nisu iščezli iz našeg sjećanja.

Mjesec i po dana boravka u Vrbnici, polovinom 1942, i to isključivo na mesu, bez zrna soli i grama brašna, značili su za borce iskušenje i veliku školu. Učilo se svakodnevno i svestrano, razmatrala se nastala situacija i ispitivale mogućnosti povratka u Hercegovnu. Perspektivu su konačno ocrtale riječi druga Tita onog junskog dana na proplanku kod Ljubine, kada je govorio Crnogorcima i Hercegovcima. To je bio prvi susret bataljona sa Vrhovnim komandantom.

Dvadeset treći jul 1942, prvi dan marša za Bosnu, bilježili smo i prvom žrtvom našeg bataljona: od četničkog rafala pala je Aleksandra Milošević, hrabra i skromna djevojka, a istovremeno ja ranjen Petar Ilić-Drapšin koji se tada kretao sa našim bataljonom. Neprestani pokret, praćen borbama, trajao je deset dana. Treskavica, Igman, Bitovnja tražili su stalno napore i nove žrtve od umorne i gladne kolone, progonjene sa zemlje i iz vazduha od raznobojnih neprijatelja. Pod samim vrhom Treskavice čekala je četnička zasjeda. Naš bataljon je bio u prethodnici crnogorsko-hercegovačke kolone. U kratkoj borbi neprijatelj je protjeran. Na našoj strani pao je Petar Jainjušević.

Nezaboravan je onaj dan na Igmanu kada se pripremao prelazak pruge. U gustoj jelovoj šumi lože se vatre od suvog granja bez kore da nas dim ne bi otkrio. Po dvojica-trojica peku na smjenu i posljednjeg brava što su nam dale familije izbjegle iz Crne Gore i Hercegovine. To nam je sva rezerva hrane do slobodne teritorije. Preko pru-,ge se teško prebacuju ljudi akamoli komora. Ispod nas Ilidža i vrelo Bosne. Uveče sija Sarajevo bezbrojnim električnim svjetlima, ne boje se bombardovanja. Sva je Evropa bila tada Hitlerova. Ipak na domaku Sarajevu ćutalo je u hladovini stoljetnih omorika više od hiljadu boraca za slobodu, čekajući ponoć da se spuste niz padine Igmana, pa da prekorače prugu koju okupator budno čuva.

Dan kasnije, u Zabrđu p>od Bitovnjom, kada su nas Nijemci napali na odmoru, iz bataljona su poginuli omladinac Miladin Vuković, Rade Hasanagić i dvije drugarice — Stoja Rebić i Irena Vuković. Ostali okršaji kroz Bitovnju prošli su bez žrtava iz našeg bataljona. Taj dio puta nećemo nikada zaboraviti. Ne može se zaboraviti ona mučna kišovita noć kada drug druga nije mogao nazreti u koloni koja gazi niz strminu Bitovnje i opet nazad, tražeći pravi put. Ili onaj veličanstveni vidik koji se otkriva oku pri izlasku na vrh Bitovnje, gdje smo halapljivo zobali borovnicu da bismo utolili i glad i žeđ.

Organi vlasti i narod na oslobođenoj teritoriji oko Prozora, na koju smo stigli 2 avgusta, dočekali su iscrpene borce hercegovačkih i crnogorskih bataljona sa puno pažnje i razumijevanja. Prvi put poslije dva mjeseca gladovanja ugledah smo hljeb i so. Danima smo ga grickah poslije jela, kao poslasticu. Od bolesti i iscrpenosti umrlo je nekohko boraca: u Solakovoj Kuli Radoje Tomanović, a nešto kasnije u partizanskoj bolnici Boro Vujović.

Desetak dana odmora vratilo je snagu i omogućilo borcima da izdrže nov$_{e}$ napore. Prva naša akcija u Bosni bio je zloglasni Kupres. Noćni juriši kroz zrelo žito, košeno rafalima i bombama, ostaće nezaboravni. Crni legionari su se očajnički borili znajući šta ih čeka ako ispuste gradić. U ovim borbama poginuli su mnogi junaci, bosanski, srbijanski, crnogorski. I hercegovci su dali svoj udio. Pored komande naše 2 čete tresnula je bacačka mina i smrtno pogodila komandira Boška Popovića, a teško ranila komesara Slobodana Vukovića.

U toj borbi poginuli su stari Mirko Šuković i požrtvovana bolničarka Danica Zelenović, koju su ustaše našle na spavanju u žitu i tu je za-**klale**.Kupres se neće nikada zaboraviti ne samo zbog žestine juriša, već i zbog teške borbe sa snom. Tri dana i tri noći (od 11 do 14 avgu-.sta) trajala je borba, oči su se sklapale čim se opustiš na zemlju, a ne-prijatelj na domaku, doziva, obasipa vatrom. Komandiri su obilazili vijugavi stroj polegao oko kruške na uzvišici iznad prvih kuća Kupre-sa i budili borce. Moglo se čuti kako drug drugu kaže: »Ne hrči«! ili dogovor dvojice da spavaju naizmjenično po nekoliko minuta. Neko je upozoravao onoga do sebe da ga ne ostavi zaspalog u slučaju po-vlačenja. Sve se to zbivalo istovremeno dok su nebo parale blještave rakete, gruvali minobacači i vezli mnogobrojni mitraljezi.

Poslije Kupresa bataljon je dobio zadatak da drži položaje iznad Posušja. Na maršu preko Duvanjskog Polja, pred sam zalazak sunca, kolonu bataljona iznenadio je neprijateljski avion, osuo je smrtono-snim zrnima i ugasio život omladincu Bošku Subotiću, od koga se isto veče oprostio njegov otac Ghgor muškim riječima i stegnuta srca. Bataljon se zadržao u okolini Posušja do početka septembra, vršeći povremene prepade i prikupljajući podatke o neprijatelju u Imotskom i okolini. U jednoj od patrola koja je ispitivala teren Rakitna stradali su borci 1 čete Radovan Suša i Gojko Grković, koje je neprijatelj zarobio i svirepo mučio na Širokom Brijegu. Njihovo držanje bilo je isto onako junačko kao i za vrijeme svih borbi u Bosni i ranije u Her-cegovini.

Na ovom terenu doživjeli smo neobičan događaj za one dane — prvu razmjenu zarobljenika sa Nijemcima. Kod Pihnog Hana. ispred Studenih Vrela, njemačka pratnja dovela je drugove koji su u raznim mjestima pali u ruke neprijatelja, a u zamjenu za njih primila od nas Nijemce zarobljene u tek oslobođenom Livnu. To indirektno priznanje naše borbe ozarilo je lica prisutnih boraca, dok Nijemci nisu mogli nadmenošću prikriti svoju zbunjenost.

U toku septembra i za vrijeme četničko-talijanske ofanzive oktobra 1942 bataljon je manevrovao na prostoru Prozor — Gornji Vakuf — Šebešić, preko Vraniće i pl. Zeca, vršio prepade na talijan-ski garnizon u Prozoru i posadu duž Rame. Treća četa je sa dijelovi-ma Pete crnogorske brigade učestvovala u prepadu na Fojnicu, gdje je zapaljena pilana i porušeni mostovi. Tih dana je 2 četa doživjela teže iznenađenje kada je držala zasjedu prema Bugojnu iznad Gra-čanice. Ustaše su se provukle prema Gornjem Vakufu, iznenadile dije-love Pete crnogorske brigade i tako otsjekle ovu našu četu, koja se poslije morala probijati. Žrtve tog proboja bile su Aleksa Kovačević i mali Rade Nenadić, obojica nježni i fizički nejaki da bi izdržali takav napor.

Početkom novembra čitava brigada je prešla na teritoriju Glamoča. Dan Velike oktobarske revolucije dočekali smo postrojeni u Glamoču pred komandom Četvrte operativne zone. Kada je brigada prešla na teren Jajca, bataljon je ostao u Glamoču cio novembar i vršio manje akcije prema Livnu i Duvnu, štiteći slobodnu teritoriju. U jednoj od tih akcija u Zagoričanima poginuo je Boro Avdalović, uvijek vedar i za šalu spreman drug. Naročito je volio šalu i priču sa starim Četkom Aškrabićem. Dugo će se pamtiti njihovi razgovori oko toga da li je zemlja okrugla, što je Četku zadavalo muke i tjeralo ga da stvar provjerava čak kod komesara bataljona.

I mjesec decembar bataljon je proveo van sastava brigade. Prešao je na teritoriju Mrkonjić-Grada u cilju čišćenja terena od četničkih grupica koje su se spuštale sa Manjače. Čudno su se ponašali ti četnici. Preko dana bježe kao divljač, a po noći se privuku iznad sela pa puškaraju i gađaju minobacačima. Jednog dana zamalo nam ie umakao sam četnički vojvoda Drenović iz jednog zaseoka kod Trijebova. Ozbiljno su nas napali samo jedared, usred noći. U kritičnom stanju našla se naročito 3 četa i štab bataljona koji su bili opkoljeni. Uhvatih su nam nekohko boraca, a među njima i dvije drugarice. Jedna od njih, Livnjanka, tek došla u bataljon, pokušala je da pobjegne od četnika na taj način što je — prema kazivanju boraca koji su bili zarobljeni pa oslobođeni — noću navukla odijelo nekog četnika. Nije uspjela, uhvatih su je i ubih. Ostale drugove smo sjutradan oslobodili. U tim čarkama sa četnicima poginuo je Ibrahim Frko, a Vaso Starović izgubio je ruku.

Početkom januara 1943, pošto se nekohko dana odmarao u Magaljdolu u blizini Mrkonjića, bataljon je izvršio marš u sastav brigade na Vlašiću, odakle je učestvovao u akcijama na željezničke stanice između Travnika i Jajca, a potom u iznenadnom prodoru u dohni Bosne i zauzimanju Zepča. Dvodnevni marš sa Vlašića do Zepča preko planine Jabuke, usred januara, po visokom snijegu i mrazu, bio je vrlo naporan. Borba sa posadom Zepča bila je žilava. Neprijatelj se branio iz bunkera koje je trebalo likvidirati. Pred jednim bunkerom teže je ranjen i jedva izvučen borac 3 čete Krsto Savović. U ponoć je garnizonu stigao i oklopni voz. Njega je dočekao naš bataljon. Zauzimanjem Zepča došli smo do dragocjenih rezervi hrane, odijela i municije.

Početkom Četvrte ofanzive čitava brigada prebacuje se na teren Prozora. U borbi za Prozor 1 bataljon imao je specijalan zadatak. Desetak kilometara ispred Prozora, u kanjonu Rame, bataljon je zasjeo s obje strane rijeke i presjekao jedini pravac kojim je neprijatelj mogao otstupati. Druga četa prebacila se na desnu obalu pored koje vodi cesta i n$_a$ mjestu zvanom Marina Pećina presjekla put. Na suprotnoj obah nalazila se 3 četa. Dvije noći i jedan dan, po sniježnom vremenu kakvo ovdje vlada polovinom februara, prozebli i gladni borci 1 ba-

KRAJ BREGAVE

taljona motrili su budno da im neprijatelj ne umakne i sa zadovoljstvom osluškivali koncentrisanu paljbu partizanskih topova sa padina Makljena na utvrđeni talijanski garnizon. Kada je 17 februara talijanski garnizon iz Prozora pokušao da otstupi, u pratnji 11 tenkova, uspjeh su proći samo oni iz prethodnice. Bombaši 2-ge čete, među kojima je bila i hrabra Mika Kojić, i mitraljesci 3-će prevrnuli su nekohko prvih kamiona i tako zakrčili put ostaloj motorizaciji — preko tri stotine mrtvih i zarobljenih Talijana. Tenkove iz prethodnice koji su umakli, zaplijenile su ubrzo jedinice Save Kovačevića i njegovi kuriri kod Ostrošca. Svi ti tenkovi su kasnije učestvovali u napadu na Konjic.

Pobjeda na Rami pretstavlja najveći uspjeh bataljona u toku njegovog postojanja. Istina, tome je znatno doprinijela demoralizacija Talijana u toku dvonoćne borbe (15/16 i 16/17) u samom Prozoru i idealan izbor terena za zasjedu u kanjonu Rame. Svaki borac 1 bataljona je ponosan na ovaj podvig. Cak je i drug Tito, kad je vidio ono groblje talijanskih vojnika i tehnike kod Marine Pećine, pitao koja je to jedinica uradila.

Bitka na Neretvi je skupo stala naš bataljon. Iščupala je iz njegovih redova desetak probranih drugova, mahom komandira i komesara, koji junački pogiboše s jedne i druge strane Neretve. Neretvu smo prelazili triput u toku ove bitke: dvaput kod Ostrošca, koncem februara, a treći put polovinom marta — preko mosta u Jablanici. Nezaboravni su oni dani oko idbarske doline, na položaju iznad Konjica, u Bijeloj, kad smo slušali urlike podivljalih »-Štuka« koje su ponirale reklo bi se do krovova kuća i spuštale tovar za tovarom eksploziva. Ih ono penjanje od Boračkog Jezera prema Rat-Kamenu i Zimlju, sa mitraljezima i minobacačima na leđima, jer konji nisu mogli kroz preduboki snijeg. Do Neretve Nijemci, a poslije Talijani i brojni hercegovački i crnogorski četnici, vrebali su izmorene, ozeble, gladne, tifusom i borbama proriježene partizanske kolone. Svi smo se sjetih riječi Peka Popovića, kada smo očekivali dan ponovnog pokreta iz Bosne za Hercegovinu: »Stvoritelja mi, na svakoj čuki će nas čekati četnici da nam život uzmu...« Tako je i bilo.

Evo imena onih koji padoše tokom ove ofanzive. Daleko od svog bataljona pao je njegov mezimac — dječak Božo Kovačević, koga smo bili sklonili u pozadinu da bismo ga sačuvah. Poginuo je koncem januara, prihkom bombardovanja u Bosanskom Petrovcu. Neustrašivi puškomitraljezac Vukota Nenadić, kada se umiješao među Talijane na Marinoj Pećini, smrtno je ranjen. Na desnoj strani Neretve iznenadno smo izgubili zamjenika komandanta bataljona Milana Kukića, i to one noći kada se sav srećan vraćao sa 2. četom poslije uspješno izvršenog zadatka na Rami. Iste noći poginuo je i Ćamil Pašić, jedan od dvojice gatačkih muslimana — prvoboraca u bataljonu. U jednom

žestokom okršaju sa Nijemcima koji su nadirali od Konjica prema Ostrošcu pao je komandir 3 čete Danilo Salatić. U borbama sa četnicima u Bijeloj i na položaju Rat-Kamena stradala je teško 1-va četa — poginuli su njen komandir i komesar — Obren Supić i Obrad Petković, pa dva rijetka omladinca Veljko Glogovac i Milisav Babić. Tih dana poginuo je i novoimenovani komndir 3 čete Pero Krčum. Svi oni bijahu bolji od boljega, divni drugovi, hrabri borci, izvrsni rukovodioci. Pored ovih, poginulo je i nekoliko drugova iz Prozora, a u Centralnoj bolnici umrli su od tifusa Danica Slijepčević i Krsto Vice.

Pošto je izbio na Zimlje, bataljon je nekohko dana držao položaj prema Mostaru, na klancu Prijevorac, i odatle izveo jednu vrlo uspješnu iznenadnu akciju na Talijane koji su se tokom dana prikupljali iz Bijelog Polja da bi napali bataljon. Samo 25 boraca, koliko se momentalno moglo naći u bataljonu sposobnih za napad po dubokom snijegu i jakom mrazu, krenulo je u prvi mrak 21 marta niz padine Prijevorca u pravcu šume u kojoj su otsjeli bezbrižni Talijani. Nekohko bombi i mitraljeskih rafala uz glasne uzvike preplašili su ozeble Talijane i četnike koji su nagh u bjekstvo, a nama ostavili četiri »-Brede-«, mnoštvo municije, hrane, pića i raznog materijala. Cijelu noć izvlačen je plijen, a sjutradan smo stigli u već oslobođeno Nevesinje.

Dva dana iza toga, sa pjesmom i povicima, iako bez mnogih drugova koji su hrabro pali u borbama širom Bosne, bataljon je ušao u Gacko, koje su na-vrat-na-nos napustili četnici Baja Stanišića. Upražnjena mjesta popunili su novi borci koji su jedva dočekah naš povratak.

Čitav april bataljon je vodio borbe sa četnicima, najprije na Kobiljoj Glavi, a potom na Davijdovićima. Opet su pale dragocjene žrtve iz redova starih boraca bataljona. U ruke crnogorskih četnika pao je Gojko Okiljević kada je pošao kući da vidi svoju djecu — kasnije je strijeljan u zloglasnom kolašinskom logoru.[1] Na Kobiljoj Glavi poginuo je Zdravko Višnjevac, a mjesec dana kasnije i njegov brat Rajko. Tako je njihova mati za kratko vrijeme ostala sama, bez oba sina. Na položajima iznad Davidovića poginuo je Zetko Višnjevac 1 smrtno ranjen zamjenik komandira Prateće čete Milomir Kovačević. Bilo je to 26 aprila — četnici iz »ćoravog« bataljona su tada bjesomučno jurišali na naše položaje.

Posljednja borba pred Bitku na Sutjesci vođena je na Lebršniku, 2 maja 1943. Poslije toga bataljon se uputio niz Sutjesku, preko Sćepan-Polja i Pivske Planine, čak prema klancu Duga, gdje je trebalo zatvoriti prolaz njemačkim kolonama koje su nadirale iz tog pravca. Tu je

[1] **Lik ovog borca sačuvao je trajno Minajio** Laue **u svome djelu »Svadba«.**

bataljon vodio nekoliko žestokih borbi, štiteći pravce od Duge i Javorka, a zatim se prebacio preko Komarnice i Pive i sukobio se sa jakim njemačkim snagama na Katinom Kuku iznad Stabna. Nekoliko dana kasnije, na Vučevu, došlo je do reorganizacije i spajanja 1 i 4 bataljona, tu na domaku Sutjeske, gdje su godinu dana ranije oformljeni 1 i 2 bataljon Desete hercegovačke brigade. U Bici na Sutjesci, od starih boraca 1 bataljona, dali su svoje živote: Ivan Starović, Paulina Đuričić, Božo Kovačević zvani »doktor«, Radovan Antunović, Dragica Grčić, Borisa Mastilović, Krsto Lučić, Ruža Gobović, vodnik Bektaš sa nekohko Prozorčana iz 3 čete, kao i desetak boraca koji su se iz oslobođenog Gacka pridružili 1 bataljonu, a među njima i dva starca — Spasoje Govedarica i Stevan Vuković.

Poslije Bitke na Sutjesci ginuli su stari borci 1 bataljona, kao komandiri i komesari četa, komandanti bataljona i brigada, terenski radnici i odbornici narodne vlasti u Hercegovini. Oni su se svojim likom i junačkim djelom svrstali u red zaslužnijih sinova otadžbine. Dugačak je spisak njihovih imena: Milovan Starović, Đorđe Govedarica, Savo Pješčić, Mika Kojić, Bogdan Tepavčević, Mitar Sarović, Lazar Perišić, Luka Sredanović, Milan Popadić, Miloš Bajević, Gavrilo Mirković. Risto Zdrale, Vlado Madžar, Milan Škorić, Milan Lučić, Milan Radišić, Vasilj Okiljević, Mileta Okiljević, Mirko Lojović, Sućrija Cimić, Vlado Davidović, a dva pala komandanta brigade, Radovan Sakotić i Ljubo Miljanović, s početka su pripadala 1. bataljonu.

Jedanaest boraca 1 bataljona proglašeno je za narodne heroje.

Likovi palih boraca ostaće u našoj uspomeni. Pokoljenja će imati na koga da se ugledaju i čime da se ponose.

Milenko OKILJEVIĆ i Sveto KOVACEVIC

DRUGI BATALJON DESETE BRIGADE

rugi bataljon, formiran u Vrbnici polovinom juna 1942 od prekaljenih hercegovačkih boraca koji su se krajem maja iste godin$_e$ povukli iz Hercegovine pred talijansko-četničkom ofanzivom, pretstavljao je solidno jezgro i u kasnijem formiranju Desete hercegovačke brigade.

Prvu četu sačinjavah su Nevesinjci. Svi su bili iz jednog kraja, poznavali se medu sobom,te ih je i to, pored izvrsnih boračkih osobina, još više vezivalo i činilo homogenom cjelinom. Usto su bih ponosni što je baš u njihovom kraju planula prva puška u Hercegovini.

U sastav bataljona Nevesinjci su došli kao već prekaljeni borci. Borbe na Trusini, Nekudini, Grepku, a posebno u Bišini i na Borču, vođene protiv okupatora i domaćih izdajnika, pod veoma različitim uslovima — obogatile su ih dragocjenim borbenim iskustvima.

Druga četa, koju su pretežno sačinjavali Bilećani, nije po svojim borbenim podvizima i iskustvima izostajala iza 1-ve. Iskustva sticana kroz borbe još od prvih dana ustanka u Hercegovini, u Dabru, na Planoj, na Kobiljoj Glavi, oko Bileće, Moska, prema Stocu na Zegulji, oko Kule Fazlagića, na Ključu i Borču — korisno su primjenjivana u teškim borbama sa nadmoćnijim neprijateljem kroz. Bosnu i kasnije u Hercegovini.

Treću, takozvanu »Igmansku« četu sačinjavali su Bosanci sa područja Igmana, Sarajeva, Kalinovika i Foče. Za razliku od prve dvije, koje su bile iskusne u borbi na kršu, 3-ća je bila naviknuta na borbe u bosanskim šumama. Ta njena specijalnost bila je veliki doprinos bataljonu u njegovim borbama u Bosni i na Sutjesci. Oprobani borci u ranijim borbama Kalinovačkog odreda znali su da se probijaju kroz bosanske šume i zadaju iznenadne udarce.

Pisati o Pratećoj četi znači pisati o borcima neustrašivog 1-og hercegovačkog udarnog bataljona koji je bio strah i trepet za četnike, ustaše i Talijane na teritoriji Hercegovine. Među njima nije trebalo birati dobrovoljce za bunkere, za upade, pretrese i zasjede — svi su u svako doba bili spremni za najsmjelije poduhvate. A neprekidne

borbe sa raznovrsnim neprijateljem — četnicima, ustašama, Talijanima — obogatile su ih takvim iskustvom da su pretstavljali dobro uvježbanu cjelinu 6posobnu za borbu na svakom terenu i pod veoma različitim uslovima. Njihovo je djelo lkividacija četničkog komandanta majora Todorovića, uništenje talijanske kolone kod Fojnice i niz: drugih akcija.

Naoružana sa **6** mitraljeza »Breda«, Prateća četa je od prvog dana svog formiranja pretstavljala solidnu vatrenu jedinicu i podršku 2 bataljonu u svim njegovim kasnijim akcijama, a naročito prilikom napada na neprijateljske bunkere.

•

Na svom borbenom putu od Vrbniče do Prozora 2 bataljon je obrazovao lijevu pobočnicu Hercegovačkog odreda i Pete crnogorske brigade. U prvom sukobu sa četnicima na Zelengori, koji su pokušah da iznenade logor u Vrbnici, smrtno je ranjen komandir 1 čete Drago Papić,[1] a teže ranjen pomoćnik komesara bataljona Slobodan Šakota. Sljedećeg dana bataljon je kaolijeva pobočnica zanoćio na Gvoznom Polju kod Kalinovika. Rastjeravši četnike koji su ga pred zoru gotovo iznenadili, bataljon je nastavio, put prema Igmanu. Na samoj željezničkoj pruzi između Sarajeva i Ivan Sedla rastjerao je ustaške zasjede i obezbijedio prolaz glavnine., a zatim se svio u zaštitnicu odreda. Štiteći glavninu koja je bila zanoćila u jednom potoku ispod pl. Zec bataljon je rano ujutru dočekao Nijemce koji su ga napali s desnog boka. Situacija je bila utoliko teža što je imao i nepokretne ranjenike. Imali smo nekohko ranjenih, većinom iz 2 čete, koja je prva bila izložena neprijateljskom udaru.

Bataljon je učestvovao i u napadu na Kupres. Prve noći dobilismo zadatak da zauzmemo Zlosela, a zatim da sa ostalim snagamaprodužimo napad na Kupres. Uspjeh smo da u zajednici sa 1 batalljonom očistimo selo od ustaša, sem onih koji su se bili zabarikadirali u crkvf. Za njihovu hkvidaciju ostavljena je Prateća četa, a ostale su produžile napad na Kupres. Pošto napad prve noći nije uspio, bataljon je sljedeće noći napadao preko Pogane Glave. Ni tada nismo uspjeli.

Na položajima prema Posušju obezbjeđujući južne granice slobodne teritorije bataljon je zajedno sa 1 bataljonom vodio stalne borbe sa ustašama. Tu sam prvi put vodio razmjenu naših i njemačkih zarobljenika. Naši drugovi koje smo razmjenom oslobodili iz njemačkog i talijanskog zarobljeništva bili su jako iscrpeni, ali presrećni što su ponovo slobodni.

[1] Ranije radnik Željezare u Zenici. U nevesinjskom kraju poznat kao hrabar borac i kasnije kao komandant 3 udarnog bataljona, kojim je komandovao do povlačenja iz Hercegovine.

Kada su Peta crnogorska i Deseta hercegovačka dobile zadatak da sa prostorije Prozor — Duvno — Kupres izbiju na teren Vla- Jošavka — Šišava i odatle rastjeraju četničke grupacije, naš i 1 bataljon Pete crnogorske imali su da u toku noći pređu prugu Travnik — Bugojno i kroz selo Paklarevo izbiju na Vlašić i tu privuku «a sebe što jače četničke snage. Pošto su njemačke snage osujetile prodor brigade, ova dva bataljona ostala su na Vlašiću punih 10 dana bez veze sa ostalim našim jedinicama. U prolazu kroz Paklarevo prekinuli smo telefonsku vezu sa posadom na Vlašiću, što nam je omogućilo da nesmetano izađemo na Vlašić i bez napora razoružamo oko 50 neprijateljskih vojnika. Iščekujući brigadu i tražeći vezu bataljoni su u toku tih 10 dana vodili neprekidne borbe sa ustašama iz Paklareva i njemačkom posadom iz Travnika. Tu je veliku ulogu •odigrala četa »Igmanaca« koja je smjehm i iznenadnim prodorima kroz šumu zadavala jake udarce ustašama. Desetog dana bili smo obaviješteni da se priprema napad sa svih strana. Od seljaka, sa kojima smo već bili uspostavili dobre veze, saznali smo da su u pokretu jake četničke snage i njemačke posade iz Travnika i Turbeta. Već predveče otpoče dejstvo njemačke artiljerije. Odlučili smo da se u toku noći probijemo i vratimo u sastav brigade. To nam je potpuno uspjelo. Prugu Turbe — Bugojno prešli. smo u zoru i već sjutradan stigli do naših.

Pripremah smo se za napad na Žepče. I pored napornog marša po visokom snijegu, borci su bili posebno raspoloženi. Stražare smo iznenadili na spavanju. Bunovni domobrani predavali su se bez otpora. Koristeći vodiče iz okolnih sela, Žepče smo brzo oslobodili.

A zatim dolazi marš ka Neretvi.

Brigada se pripremala za napad na Prozor, talijansku betonsku tvrđavu, ograđenu žicom i minskim poljima. Željeli smo da ga šta prije savladamo i otvorimo put za Hercegovinu u kojoj je nezaštićeni narod grcao pod nezapamćenim terorom četnika i ustaša.

Na nekoliko dana prije napada bataljon se odmarao u Boljkovcu i pripremao za napad.

Prilikom napada prve noći (15/16 februara 1943) bataljon je bio u rezervi brigade. Ovaj noćni juriš na beton i čelik nije uspio .. Talijani se prerano vesele ne sluteći šta im nosi sljedeća noć u kojoj proleteri izvršavaju najkraću zapovijest svog Vrhovnog komandanta: »Prozor mora pasti!«

Poslije ovakvog naređenja znali smo da sljedeće noći nećemo biti u rezervi. I zbilja, pred samu noć stiže zapovijest štaba brigade u kojoj je, između ostalog, stajalo: »2 bataljon obezbjeđuje prolaz Mostarskom bataljonu kroz žičane prepreke u Prozor i napada na

utvrđeni bunker istočno od Prozora, a po njegovoj likvidaciji produžuje napad na najvišu tvrđavu južno od Prozora..

Najteže je bilo savladati žičane prepreke koje su često osvjetljavane raketama i branjene gustom mitraljeskom vatrom i minama. Ali tu su bombaši — dobrovoljci. Dok puškomitralješki kišom olova zaslijepljuju otvore talijanskih bunkera, bombaši vješto kidaju žičane prepreke i otvaraju prolaze. U savlađivanju ovakvog utvrđenja i vrijeme nam je išlo na ruku. Vjetar i kiša praćeni snijegom omogućavah su nečujno i neprimjetno privlačenje bunkerima. Prvi bunker je ućutkan — preživjeli dio posade istakao je bijelu maramu u znak predaje.

Tek po likvidaciji prvog utvrđenja bilo nam je jasno zašto je odbrana Talijana bila tako uporna. Bunkeri su bili međusobno povezani dubokim rovovima, a usto jako naoružani mitraljezima i snabdjeveni bombama, municijom, telefonima i raznim drugim uređajima. Za nas je osvajanje ovoga bunkera značilo mnogo — došli smo do plijena i saznanja kako ćemo najbrže likvidirati ostale. Neprijateljske saobraćajnice su nam odlično poslužile za prikriveno privlačenje ka staroj austrougarskoj tvrđavi, koju su Talijani kao posljednji bastion u odbrani Prozora dobro pripremili. Međutim, i ona je pred našom vatrom i jurišem brzo kapitulirala — njena posada je pokušala da bjekstvom ka Rami spase gole živote. Nisu znali da ih u dolini Rame čeka u zasjedi 1 bataljon naše brigade.

Našem bataljonu je preostao posljednji zadatak — da savlada još dva bunkera, a zatim staro austrougarsko utvrđenje. Baš u trenutku kada je bataljon podilazio ovom austrougarskom utvrđenju, po njemu počeše da padaju granate. Sklonih smo se brzo u bunkere koji su nas sigurno čuvah. Sava Kovačević je mislio da su to Talijani pa je, da bi nam pomogao pri zauzimanju tvrđave, naredio otvaranje vatre iz topova koje su u tom momentu zaplijenile jedinice Pete brigade. Jedva smo nekako uspostavili vezu.

Odmah poslije oslobođenja Prozora bataljon je dobio naređenje štaba brigade da produži sa čišćenjem doline Rame i izbije što prije na Neretvu.

Požurili smo sa sakupljanjem oružja i municije. Talijani su nam ostavili dovoljno dvokolica, mazgi i hrane. Brzo smo se snabdjeli i krenuli na izvršenje zadatka.

Desni bok je obezbjeđivala četa Milana Papića, a lijevi je bio obezbijeđen rasporedom našeg 1 bataljona. Ispred bataljona, na nekoliko stotina metara, kretao se vod neustrašivog junaka Vuka Torovića. Najedanput otpoče jaka vatra iz tenkova, koja je u ovoj stiješnjenoj dolini stvorila mnogo veću buku no što je stvarno bilo. Torovićev vod našao se hcem u lice sa talijanskim tenkovima. Situacija je bila kritična — hjevo, korito Rame, desno, visoka i gola litica. Zaklona

nigdje. Ostao je jedino juriš na tenkove! Jurnuli su sa «otšrafljenim« bombama... Čuvši borbu bataljon je pritekao u pomoć vodu i za kratko vrijeme tenkovi su bili savladani. Sada su nam talijanski tenkovi služili kao prethodnica.

Još u Prozoru su se borci 2 bataljona obukli u talijanske uniforme, tako da osim petokrake nismo imah nikakvih drugih partizanskih oznaka. Vidjevši grupu tenkova i boraca u talijanskim uniformama, naš 1-vi bataljon, koji je bio u zasjedi u dolini Rame, otvorio je vatru, misleći da smo Talijani iz Prozora. Trebalo je skloniti se i sačekati dok se uspostavi veza sa 1 bataljonom preko Rame. Dok smo uspostavili vezu, četa komandira Papića natjerala je u bjekstvo Talijane koji su otstupah iz Prozora. Nemajući kuda, a vidjevši da se drumom kreće kolona sa tenkovima za koju su vjerovatno mislili da su njihovi, pojurili su k nama. Našavši se između dvije vatre, izbezumljeni Talijani položiše oružje. Na putu nam je ostala još jedna prepreka — bunker kod ušća Rame u Neretvu. Savladali smo ga u toku noći i sljedećeg dana.

Bataljon je nastavio borbu sa Nijemcima oko Konjica i dalje preko Neretve kod Bijele na Prenju, Rat-Kamenu i Celopeku. . . Poslije ovih borbi put za Hercegovinu bio je otvoren.

*

Nezaboravni su putevi 2 bataljona obilježeni grobovima njegovih najboljih boraca i rukovodilaca — Draga Papića, Alekse Bojovića-Brke, Pavia Vukoja, Karla Batka, Sava Colovića, Vlada Bjelice, Voja Gušića, Nikole Bjelice «-Brede-«, Vuka Torovića, Sava Brenja, Jovana Janjića, Ilije Vujovića, Draga Calije, Mladena Trgovčevića, Slobodana Gušića, Redže Zečića, Raše Andrije, Lazara Šarenca-Popa, Mirka Čuka, Pave Miletić, Ragiba Ljubinčića, Muharema Vugdalića, Branka Miloševića, Halije Derviškadića, Milana Draškovića, Danila Vukajlovića, Doka Ivkovića, Mila Solde, Anđelka Terzića, Obrada Pašajlića, Ratka Zubca, Čeda Vukovića, Veljka Zubca, Danila Ivkovića, Pavia Vukoja-Korčagina i mnogih drugih koji su pali u Bosni, u bitkama na Neretvi i Sutjesci i po kršu Hercegovine. Za podvige na tom slavnom putu osmorica su proglašeni za narodne heroje.

Nikola LJUBIBRATIČ

KRVAVI OBRAČUN

a povlačenjem naših snaga iz čitave Hercegovine, u toku Treće neprijateljske ofanzive u ljeto 1942, povukao se i ostatak bivšeg Konjičkog partizanskog bataljona. Borci su se sakupili u Crnom Polju i krenuli Tisovici. Tu sc- bataljon reorganizevao i prerastao u Mostarski bataljon, koji je formiranjem Desete brigade ušao u njen sastav kao 3 bataljon.

Ova partizanska jedinica počela je da piše slavne stranice svoje istorije od septembra 1941. Prva akcija je bila likvidacija komandira žandarmeriske stanice iz Glavatičeva — na Košuti. Druga — likvidacija 7 žandarma na Boračkom Jezeru, koji su bili pošli d$_a$ traže svog komandira. Treća — likvidacija 29 ustaša na čelu sa zloglasnim logornikom Zvonkom Jerkovićem iz Konjica. On je bio pošao da osveti žandarme. Četvrta — sjajno izvojevana pobjeda nad 700 ustaša, žandarma i mobilisanih seljaka na frontu od Bijele Stijene, Krnjine Kose, Guca, Vrapča, pa sve do Neretve. U ovoj akciji, 2f> oktobra, pored ostalog, zaphjenili smo i jedan top.

Ove uspjele akcije, a naročito posljednja, uticale su na borbeno raspoloženje naroda tog kraja, njegovu vjeru u sopstvene snage i opravdanost naše borbe. Sve je to uslovilo nagli prihv novih boraca u bataljon, tako da je on brzo narastao na oko 700 boraca, a povećala se i slobodna teritorija na tromeđi Mostarskog, Konjičkog i Nevesinjskog sreza. Bataljon je imao četiri čete i jednu udarnu desetinu. Cete su bile razmještene na najpogodnijim položajima sa kojih su napadale neprijatelja i branile slobodnu teritoriju.

Mi smo na tom terenu već pretstavljali vojničku snagu koja je zabrinjavala neprijatelja. Vojnički nas nije mogao uništiti, te je pribjegao podmuklim metodama, ubacujući svoje špijune u naše redove. Međutim, sa naglim brojnim porastom bataljona i povećanjem slobodne teritorije nije paralelno išlo i političko uzdizanje sastava bataljona Okupator je, pomoću četničkih izroda, počeo nagrizati čvrstinu i jedinstvo bataljona. Pročetnički elementi počeli su sijati nepovjerenje pre-

jna »strancima«, kako su nazivali komuniste, skojevce i ostale rodoljube, koji su došli da se u prvim redovima bore protiv neprijatelja.

Tako su noću 14/15 juna 1942 hladnim oružjem mučki pobili veći broj naših boraca. Na Prevalju su zaklali Sulju Cilića, đaka iz Jablanice, koji je bio partiski rukovodilac u našoj 1-voj četi do 25 marta 1942, kada je njegovu dužnost preuzeo Franc Novak, radnik iz Mostara. Na Ravnom Kuku su, između ostalih, zaklali Ahmeta Grcića, đaka iz Konjica, člana Partije. Zatim su napustili položaj i neopaženo se spustili u Bijelu. Osoblje u ambulanti i ekonomatu, kao i razne zanatlije koji su izrađivah najnužnije predmete za potrebe boraca na položaju i spavah van zgrade osnovne škole, likvidirali su ih pohapsili, a da se pucanj nije čuo. Tom prilikom je Safet Alagić, radnik iz Konjica, vezan skočio kroz prozor i tako se spasao. Komandir 1-ve čete, Rade »Spanac« (Ante Sarić) spavao je u zgradi ekonomata, udaljenoj od osnovne škole oko 800 m. Primjetivši opkoljavanje zgrade u kojoj je spavao, uspio je da se probije kroz četničku rulju i da dođe u selo Borke, u štab bataljona. U školi se tada nalazila komanda čete sa pet desetina u rezervi. Četnički elementi koji su bili u školi, neopaženo su se u toku noći izvukli i priključili svojima, koncentrisali se po unaprijed utvrđenom planu oko zgrade osnovne škole i opkolili je sa svih strana. Ona Se nalazila u kršu, obraslom sitnom šumicom, što je četnicima omogućilo da nam se privuku na 7—8 metara.

Uoči samog napada komanda čete održala je sastanak i analizirala situaciju u četi. Predviđala je izdaju četnika, ali ne u takvom obimu. Preduzela je i mjere predostrožnosti, ali je sve to bilo nedovoljnoi

Pred samo svitanje, 15 juna, otpočeo je krvavi obračun. Dok smo spavah, izmoreni borbom i stalnim bombardovanjem talijanske artiljerije, tačno u 3 sata su se sa svih strana sručile na nas bombe, plotuni pušaka i rafali puškomitraljeza. U prvim trenucima, među nama — još onako bunovnim — nastao je metež, jer nismo znali c čemu se radi. Neki su iskočili iz škole, ali je većina njih odmah našla smrt (Beg Taslaman, radnik i Hivza Brkić, đak iz Mostara). Asim Džumhur — »Hadžija«, radnik iz Konjica, i Ismet Dilberović, đak iz Mostara, uspjeli su se probiti i doći u štab bataljona u selo Borke.

Nije se smjelo gubiti vrijeme — sekundi su igrah presudnu ulogu. Zabuna je trajala samo nekoliko trenutaka, a zatim se začuše komande: K oružju! Posjednite sve prozore i vrata! Otvori vatru... Puškomitraljez na vrata, gađaj precizno!. .. Tako se redala komanda za komandom. Nastade ogorčena borba. Od eksplozije bombi, plotuna pušaka i rafala puškomitraljeza prolamala se dolina u kojoj je ležalo selo Bijela, 7 km južno od Konjica, pod ograncima Prenja. A u školi dim sagorjelog baruta miješao se sa prašinom porušene čatme i maltera.

Naše brzo reagovanje na udar neprijatelja osujetilo mu je plan da likvidira partizansku stražu, a zatim da bombama iskasapi i uništi

naše borce na spavanju. Naš žestok i odlučan odgovor oružjem prikovao ga je za zemlju i poslije kratkog vremena osjetno se razrijedila njegova vatra. Tek tada sm_0 saznali da su to četnici. Prepoznavali smo svakog po glasu. To su bili izdajnici koji su do sinoć s nama zajedno bili na položaju, koji su još noćas s nama spavali u školi, s nama večerali ono što smo imali. Zaboli su nam nož u leđa. Prvih trenutaka borbe- svi smo mislili da su se Talijani i ustaše nekako privukli i napali. A sad nam je sve bilo jasno.

U toku borbe upućivah su nam najpogrdnije psovke. Mi smo im odgovarali preciznim gađanjem i borbenim partizanskim pjesmama.

Prizemlje nije imalo nikakve veze sa spratom sa kojeg se silazilo stepenicama u dvorište. Nemoguće je bilo prelaziti iz prizemlja na sprat i obratno, izuzev što je u prvim trenucima borbe, dok još nije bilo svanulo, istračao na sprat Enes Orman, student medicine iz Ljubuškog, a Dalmatinac (Baldo), s puškomitraljezom, pretrčao u prizemlje. Oni sa sprata nisu znali šta se dešava u prizemlju, niti su oni odozdo znah za sudbinu onih na spratu. U toku borbe došlo je do veze. Sa sprata je probušen patos i napravljen otvor, koliko da se provuče ruka. Dok smo, otkivajući daske, lupah, četnici su nam dovikivali: »Lupajte, lupajte, izgorjećete u njoj ...«

Imali su namjeru da kamenicama polupaju crijep na krovu, a zatim da ubace benzinske flaše koje su bili pripremili. Kad je uspostavljena veza između spratova, prva pitanja komande čete bila sur Ima li ranjenih drugova? Koliko vas ima? Ulaz u prizemlje obezbijedite mitraljezom, daskama se obezbijedite od ubacivanja bombi. Precizno gađajte, štedite municiju. Brzo će nam stići pomoć sa Boraka ...

Uspostavljanjem veze utvrđeno je da u prizemlju ima 19, a na spratu 11 ljudi. Oko nas se nalazilo oko 130 četnika.

U prizemlju je bio Meho Taso, radnik iz Mostara, koji je čitav dan dežurao i uvijek bio spreman da svaku ubačenu bombu vrati četnicima. Teško je zaboraviti kako nam nasmijan dobacuje: »Vraćam ih jer mi danas ne primamo poklone...« Čitav dan se smijao, pravio šale na račun četnika i hrabrio drugove oko sebe.

I Enes Orman, na spratu, nije mogao mirovati. Popeo se na tavan, neopaženo podigao jednu ciglu i odabrao žrtvu. Sa tavana zadovoljno izvještava: »Ubio sam Stevana Andrića. ..« Preciznim pogotkom u grudi ubio ga je na mjestu. Stevan Andrić, bivši lugar, bio je organizator četnika i postavljen za četničkog komandanta. A nekoliko dana prije ove borbe čak je bio unaprijeđen kod partizana — demagoški vješto umio je da prikriva svoju neprijateljsku djelatnost. Ormanov podvig jako je demoralisao četnike.

Bio je topao junski dan. Vode ni kapi, a za hranu niko i ne pita. 2eđ i dim baruta pekli su u grlu, a znoj je prosto ujedao. Slučajno se našlo malo praznog pčelinjeg saća. To smo međusobno izdijehli. Ali to je izazvalo još veću žeđ. Nestrpljenje je raslo, jer se u opkoljenoj zgradi nije moglo beskonačno ostati. Drugovi su tražili da se usred dana izvrši juriš na četnike. Spremali smo se i mi i četnici: oni su namjeravali da zapale školu i da nas tako likvidiraju, a mi da se jurišom probijemo iz opkoljene zgrade. Komanda čete je u detalje razradila plan juriša. Odabrala je pravac probijanja prema Konjicu, gdje su se četnici najmanje nadali, jer smo u toku borbe osjetili da im je s te strane najrjeđa vatra. Oni su pretpostavljah da ćemo se mi probijati u pravcu Boraka, gdje se dotada nalazio štab našeg bataljona. Kasnije se pokazalo da se nismo prevarili. . .

Oko 7 sati naveče donesena je odluka da počne juriš. Prvo je **koman**dovano: »Bombe«! One su poletjele na sve strane, sa svih prozora. Nekohko trenutaka smo sačekah da eksplodiraju, a zatim se začu komanda: »Juriš«. Sa prozora i vrata poskakali su borci i otvorili brzu paljbu na četnike uz snažne poklike: »Naprijed partizani!« Bolju sreću su imah oni iz prizemlja. Čim su poiskakali kroz prozore, odmicah su od škole. Sekundi su odlučivah. Drugovi sa sprata izgubih su nešto u vremenu dok su trčali niz stepenice. Po izlaznim vratima kosio je četnički puškomitraljez. Sa vrata smo bacili nekohko bombi i pojurili na izlaz, ne osvrćući se na ralale puškomitraljeza. Stjepan Šulentić — »Sule«, komunista, student iz Mostara, koji je bio duša naše čete, zamjenik komesara, viknuo je na vratima: »Drugovi, poginuh, naprijed . . .«

Našli smo se izmiješani sa četnicima. Naš nenadni i munjeviti juriš unio je paniku među njih, pa su počeli bježati. A kad su vidjeli da smo se probili iz obruča i da otstupaipo u jednom pravcu, sredili su se i pojurili za nama. Na Ravnom Kuku, gdje je trebalo da se zaustavimo, da se brzo razvijemo u streljački stroj i dočekamo neprijatelja, dočekala nas je jedna njihova desetina sa puškomitraljezom. Pokosili su opet nekoliko naših drugova. Time je bio ometen naš plan. Bez predomišljanja sručili smo Se niz Nenadića Potok, ka rijeci Bijeloj.

Padao je mrak. Pucnji su jenjavali i na kraju prestali. Kad smo se sakupili bilo nas je samo 12. Ostalih 18 izginuli su ili kao ranjenici zarobljeni. Nas dvanaestorica održali smo kratko savjetovanje i promijenili raniju odluku. Krenuh smo na Tisovicu, više Idbara, s namjerom da se povežemo sa prozorskim partizanima. Na Tisovici smo primijetili jednu desetinu kako se kreće u koloni. Zauzeh smo položaj, a dvojica su se uputili da ispitaju— da li su naši ili neprijatelj. Na našu veliku radost to su bih naši drugovi koje je vodio komandir Rade »Spanac«. Našoj radosti, grljenju i ljubljenju nije bilo

kraja. »Španac« nam je ispričao da su se preostali borci **iz svih četa** sakupili **u** Crnom Polju i da njegova desetina sada ide **u prethodnicu** da bi osigurala kraće logorovanje na Tisovici. **Tamo ćemo se reorga-**nizovati, a zatim krenuti u napad na Ostrožac i **u susret proleterskim** brigadama.

Vlatko LAZAREVIC

IGMANSKA ČETA U DESETOJ

To ime je dobila grupa partizana, ustvari ostatak Kalinovačkog odreda, koja je u avgustu 1942 uključena kao 3 četa 2 bataljona u Desetu hercegovačku brigadu u Studenim Vrelima na putu Duvno — Posušje.

Kalinovački partizanski odred, osnovan u septembru 1941, postao je do zime 1941—1942 godine solidna vojnička organizacija i držao je veliku oslobođenu teritoriju. Tereni kojima dominiraju Jahorina, Zelengora (sjeverozapadna strana), Treskavica i Igman bili su oslobođeni. Narodni odbori su funkcionisali u punoj mjeri i bili jedina vlast na tom području. Odred je u Kijevu kod Sarajeva imao svoju intendanturu sa skladištem hrane i municije, kao i radionice za opravku oružja, izradu obuće i odjeće.

Bataljoni odreda: Igmanski, Kijevski, Trebevićki, Trnovski i Zagorski, bili su postavljeni na krajnjim tačkama slobodne teritorije, vršili upade i kombinovane akcije na neoslobođenu teritoriju i štitili zaleđinu od neprijateljskih napada. Igmanski bataljon je bio uglavnom orijentisan na prugu koja vodi preko Ivan-Planine. Kijevski bataljon, okrenut prema Sarajevskom Polju, držao je komunikaciju Sarajevo — Kahnovik. Trebevićki bataljon je sasvim paralisao eksploataciju jahorinskog šumskog revira i vezao jake neprijateljske posade u podjahorinskim mjestima sa sjeverne strane i Trebevića. Trnovski bataljon se sa promjenljivom srećom nosio sa neprijateljskim posadama iza planine Bjelašnice. Zagorski bataljon je držao u opsadi Kahnovik i odbijao povremene ispade neprijatelja iz Borča.

Odred je bio sastavljen najvećim dijelom od seljaka Srba koji su, poneseni borbenim duhom Romanije, Hercegovine i Majevice, stupili u borbu. Štab odreda sačinjavah su: Boriša Kovačević-Sćepan, Vojislav Đokić, Karlo Batko-Drago i Rade Hamović.

U proljeće 1942 godine Treća neprijateljska ofanziva nanosi odredu ozbiljne udarce, te on preživljava krizu. Neprijatelj svježim snagama vrši pritisak bez prestanka. Defetistička propaganda četničkih elemenata nalazi odjeka među kolebljivim i malodušnim koji napu-

štaju odred. Položaj odreda je otežan i time što je njegov udarni bataljon bio zauzet u akciji na Borču. Smanjene jedinice nisu više u stanju da održe ranije pozicije. Stab odreda u takvoj situaciji vrši preformiranje jedinica i mijenja taktiku. Odlučeno je da se ne drže položaji, da jedinice budu što pokretljivije i da se neprijatelj razvuče. Međutim, ovim se nije mnogo postiglo. Narod je bio zaplašen okrutnošću kaznenih ekspedicija sastavljenih od Talijana i četnika. Zato je štab odreda odlučio da na terenu ostavi grupe boraca koje bi samostalne djelovale, a da se jača grupa odreda probije na slobodnu teritoriju i poveže sa Vrhovnim štabom.

U julu 1942 krenula je grupa od oko 40 boraca sa štabom odreda sa Male Lokve na Igmanu. Pravac kretanja bio je: Javornik — Karamustafini Cajiri — zapadni obronci Bjelašnice — selo Krošnje — Opančak — Ivan-Planina — Bitovnja — Bukovije — selo Cađanj — Jasenik — Ero — Sćip — Prozor — Sćiti — Varvara.

Iz Sćita štab odreda odlazi u Livno, gdje se nalazio Vrhovni štab, a grupa ostaje u Varvari. Tu su i neki dijelovi Mostarskog bataljona i bolnica Pete crnogorske brigade. Poslije desetak dana zadržavanja grupa je krenula pravcem: selo Ravno — Baljzika — Ošujica — Sarajlije — Duvno — Studena Vrela. Ovdje je grupa ušla u sastav 2 bataljona Desete hercegovačke brigade.

Stab bataljona je odlučio da nam da odmor od nekoliko dana, da bismo se osvježili poslije dugog i napornog puta. Za to nekohko dana održali smo političke i vojničke časove, kao i izvođenje vojne obuke. Nakon nekoliko dana upućeni smo na položaje prema Posušju i Imotskom. Naša četa zauzima položaj kod Petrovića kafane, na cesti Posušje—Duvno kod sela Nenadića. Borci su se vrlo teško snalazili u kamenjaru, jer su navikli na borbe u šumama.

Komesar bataljona Milija Stanišić je predložio da organizujemo nekoliko priredbi za čete našeg bataljona. Tako je već u Studenim Vrelima data jedna priredba u čijem su programu učestvovali: Nikola Marušić, Isak Ozmo, Andrija Rašo, Mišo Popović, Safet Panjeta, Milan Jovanović i drugi.

Za komandira čete imenovan je Slobodan Kezunović, a docnije Aleksa Bojović-Brko, za zamjenika Vlado Bjelica, za komesara Zivko Jošilo, a za zamjenika Karlo-Drago Batko.

Na položaju smo ostali nešto oko 15 dana. Tu smo se vrlo brzo upoznali i sprijateljili sa ostahm četama našeg bataljona — s 1-vom — zvanom Nevesinjska i 2-gom — zvanom Bilećka. Poslije povlačenja sa položaja kod Studenih Vrela bataljon je krenuo na sektor Kupres — Bugojno.

Naša četa je dobila zadatak da drži položaje iznad Kupreškog Polja, na sektoru Rihć — Crni Vrh — Kukavica. U toku noći pojedine grupe boraca vršile su manje prepade prema Kupresu.

Po povratku u selo Vukovsko, gdje je bila smještena glavnina našeg bataljona, četa je dobila zadatak da odvoji jednu grupu boraca sa zadatkom da na putu Bugojno — Kupres postavi zasjedu i izvrši prepad na neprijateljske kolone koje se u toku dana budu tuda kretale. Za vođu ove grupe štab bataljona je odredio Slobodana Kezunovića. Naoružana sa 3 mitraljeza (prvi mitraljezac bio je Franjo Budimir, drugi Drago Stakić i treći Bojo Bosiljčić), zaobilazeći Kupres grupa je forsiranim maršem izbila na put Bugojno — Kupres kod pilane. Pošto je zauzela zgodan položaj s desne strane rijeke na 30 metara iznad puta, spustila je grupu bombaša neposredno iznad puta. Poslije nepun sat čekanja, iz pravca Bugojna je naišla kolona od 3—4 kamiona puna ustaša. Grupa je otvorila vatru iz mitraljeza obasuvši kamione bombama. Za nekoliko minuta kolona je potpuno likvidirana. Pošto su kamioni popaljeni i pokupljeno oružje, grupa se vratila u sastav čete. U ovoj akciji naši borci nisu imali gubitaka.

Uskoro je uslijedio pokret 2-gog bataljona Desete hercegovačke i 1-vog bataljona Pete crnogorske sa zadatkom izbijanja na planski plato Vlašića. Zaobišavši Gornji Vakuf bataljomi su pravcem Šebešić — Paklarevo izbili na Vlašić. Za vrijeme boravka u Šišavi bataljon je imao nekoliko sukoba sa ustašama i domobranima koji su pokušali da se probiju na Vlašić. U tim akcijama naše jedinice nisu imale gubitaka, dok su se neprijateljske bezglavo raspršavale i bježale. Međutim, djelovanje ove grupe na Vlašiću neprijatelj je nastojao svakako spriječiti. Pošto su ustaše svaki put bile odbijene, njima su u pomoć došli Nijemci i četnici i pokušali opkoljavanje. Bataljoni su se noćnim manevrom izvukli iz okruženja te se preko Karaule i Komara prebacili na Zijamet. Neprijatelj je pokušao dalje gonjenje, ah su se naše jedinice napornim maršem po snijegu i nevremenu uspjele probiti preko sela Jagodića gdje je bataljon ponovo ušao u sastav svoje brigade.

Brigada je i dalje vršila stalne pokrete: pl. Zec — Bitovnja — Oranica — Makljen — Raduša — Šujica — Kupres — Vukovsko, odakle je uslijedio forsirani marš kroz blato i vodu preko Kupreškog Polja u pravcu Janja. U međuvremenu je stigla nova zapovijest da brigada krene preko Vitoroga za Glamočko Polje. Poslije nekohko manjih okršaja Sa ustaškim jedinicama naš bataljon je izvršio napad i na neka sela u gornjem dijelu Livanjskog Polja, među kojima je bilo najutrvđenije selo Priluke.

Nakon 20 dana zadržavanja na ovim položajima bataljon je u sastavu brigade krenuo pravcem: Glamočko Polje — Vitorog — Blagaj — Janj — Babino Selo, pa dalje u pravcu Korićana. Nalazeći se ponovno na vlašićkom platou, bataljon je vršio česta pomjeranja i manevrovanja u pravcu Petrova Polja — Suhe Jele — Korićana — Gučije Gore — Dolca — Viteza.

U toku ovih pokreta naš bataljon je izvršio napad na žandarmerisku kasarnu u selu Mjehuriću koju su benzinom zapalili skojevci Savo Golubović i Drago Stakić.

Bataljon je na Vlašiću boravio cio januar. Zatim je naša brigada dobila zadatak d_a forsiranim maršem kod Zepča izbije na železničku prugu i zauzme Zepče.

Poslije dvodnevnog zadržavanja u Zepču bataljon je hitno izvršio ponovni pokret u pravcu Skender-Vakufa, odakle je poshje dvodnevnog zadržavanja, uz zadatak da preuzme pratnju bolnice, nastavio pokret u pravcu Gornjeg Vakufa.

U tom maršu našu četu, koja je imala zadatak da obezbijedi nošenje ranjenih partizana, zadesio je težak nesretan slučaj. Komandir ćete Aleksa Bajović-Brko iznerviran sporim kretanjem kolone, udario je mašinkom o zemlju i teško se ranio vlastitim rafalom u glavu, te je nakon nekoliko dana umro kod Prozora.[1]

Po dolasku u Gornji Vakuf naš bataljon se smjestio u selo Voljevac. Već sjutradan u našoj četi su izvršene pripreme za napad na Prozor. Određena je bombaška grupa, a ostali borci su snabdjeveni municijom.

Prvi napad na Prozor nije uspio. Naša bombaška grupa je sa Mostarskim bataljonom pošla potokom, koji je bio sav isprepleten bodljikavim žicama i praznim konzervama. Prišla je bunkeru koji je trebalo zauzeti. Pod vođstvom Andrije Raše, koji je istovremeno bio i mitraljezac, Drago Stakić, Bogdan Vignjević i Nikola Marušić rasporedili su se ispod bunkera koristeći se zaklonima zida jedne kuće. U momentu opšteg napada grupa je likvidirala talijanski bunker.

Istog dana četa je u sastavu bataljona krenula dolinom Rame u pravcu: Sćiti — Gračanica — Rama — Ostrožac — Celebići. U Celibićima je bataljonu dat poseban zadatak da obezbijedi desno krilo brigade u napadu na Konjic. Naša četa, kao prethodnica bataljona, na planini Ljubini se sukobila sa prednjim dijelovima četničk'h jedinica koje su iz pravca Nevesinja nadirale prema Konjicu. Razvile su se ogorčene borbe u kojima je naša četa izgubila jednog od najhrabrijih boraca — mitraljesca Mladena Trgovčevića. Četnici su već sjutradan odbačeni prema Bijeloj, a naša četa se spustila do iznad samog sela gdje je zauzela položaj. Poslije dvodnevnog držanja položaja četa je povučena u pozadinu na odmor. Još se nije sasvim ni smjestila a stigla je vijest da su četnici odbacih jedinicu koja nas je zamijenila. Naređeno je da što hitnije zauzmemo prethodno držane položaje iznad Bijele. Našim odlučnim jurišem četničke snage su odbačene nazad

[1] Rođen 1906 u Kasindolu, Ilidža, Sarajevo. Zemljoradnik. Clan KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 20 VII 19ol.

u **Bijelu.** U prepucavanju je ranjen, a uskoro i umro zamjenik komandira **čete** Vlado Bjelica. Ceta je izvršila iznenadni napad na četničke položaje iznad same Bijele. Tom prilikom je vodnik Lazar Sarenac-Pop upao u jedan četnički bunker, četniku oteo mitraljez iz ruke **i** ubacio bombu koja je uništila sve četnike u bunkeru. Naša četa je **poslije** ove akcije **u** sastavu 2 bataljona nastavila gonjenje četničkih **snaga** pravcem Boračka Jezera — Kula — Čičevo da bi se konačno jed**nog** jutra na vrhu Rat-Kamena sudarila sa glavnim četničkim jedinicama.

Sa Rat-Kamena četa je krenula na južne obronke Prenja zatim na Porim da bi poslije niza borbi u sastavu brigade umarširala u oslobođeno Nevesinje.

U sastavu 2 bataljona četa se dalje kretala preko Dabarskog Polja — sela Vlahovića — Ljubinja i Poplata na Stolac. Pred bunkerom na sjeverenoj strani Stoca poginuo je mitraljezac naše čete Sulejman Jašerević.

Po napadu na Stolac četa je vodila oštre borbe sa četničkim Sitničkim bataljonom iznad samog Dabarskog Polja, a potom je krenula u pravcu Nevesinja, Bišine, držala položaje iznad sela Žulja i Kljuna, zatvarajući prodor talijanskim jedinicama u pravcu Nevesinja.

Sa ovih položaja četa je u sastavu bataljona krenula pravcem Nevesinje — Odžak — Kifino Selo — Jugovići — Borač — Vrbnica — Mratinje — Orah, da bi zaposjela položaj na Lebršniku. Ceta je učestvovala u svim bitkama počev od Ravnog Lebešnika — sela Oraha do Pivskog Manastira, gdje su nam teško ranjeni vodnik Lazar Sarenac i najpopularniji borac čete Pava Miletić. (U centralnoj bolnici su poslije kraćeg vremena oboje podlegli ranama).

Ceta je učestvovala u borbama oko Volujaka, potom na Magliću, kao i na Milinkladi.

Poslije Bitke na Sutjesci, odlukom Vrhovnog štaba Deseta brigada je upućena u Hercegovinu, a naša četa izdvojena iz njenog sastava i ponovo vraćena na teren Sarajevskog sreza.

Danilo ŠTAKA, Slobodan KEZUNOVlC, Nikola MARUSlC

RAZMJENA ZAROBLJENIKA KOD POSUŠJA

Moj ratni dnevnik, sa zanimljivim zabilješkama o razmjeni zarobljenika kod Posušja, propao je u avionu kojim **je** trebalo da poletimo sa Livanjskog Polja u Italiju, proljeća 1944 — kada je poginuo Ivo-Lola Ribar. Ali, i danas se lijepo sjećam tih septembarskih dana 1942 godine, kada smo se autobusom spustili niz prostranu oslobođenu teritoriju do njene južne granice, do hercegovačkog krša, tamo kod Posušja.

To je bio jedan od prvih mirnih susreta sa Nijemcima. Odmah poslije zauzimanja Livna, povedeni su pregovori sa njemačkim komandom u Zagrebu. Vrhovni štab je za 6 zarobljenih Nijemaca tražio, po spisku, izvjestan broj naših ljudi koji su se nalazili u njihovim zatvorima. Kada su pregovori uspješno okončani, dogovoreno je tačno mjesto i vrijeme gdje će se razmjena obaviti.

Bilo je to na jednom kamenitom ćuviku, pokraj same ceste Duvno — Studena Vrela — Posušje. Dotle se pružala naša, partizanska teritorija. Jedinice Desete hercegovačke brigade nalazile su se na toj graničnoj liniji prema neprijatelju. Naši borci bdjeli su na svom tvrdom, stjenovitom položaju, a ja sam sa komesarom brigade, Čedom Kaporom, i još nekim drugovima iz štaba, u ugovoreno vrijeme izašao na određeno mjesto. Vodili smo Nijemce zarobljene u Livnu. U isto vrijeme, s druge strane, pojavila su se dva njemačka oficira (kapetan u uniformi organizacije »Tot« i poručnik, zapovjednik tog sektora), u pratnji nekolicine vojnika koji su sprovodili grupu ljudi i žena u civilnim odijelima. I mi i neprijateljski vojnici bili smo pod oružjem. Jedan njemački vojnik nosio je podignutu bijelu zastavu.

Vrlo kratko je trajala formalnost. Njemački oficir je pročitao spisak lica koja su doveli, prozivajući ih redom, a mi smo zatim predali njihove. Sve strogo zvanično. Nijemac je isaopštio da se među dvadeset tri dovedena lica ne nalazi Vanda Novosel.

— Bolesna je od tifusa i kasnije ćemo je dati — objasnio je. (Tada sam mislio da je po srijedi neka obmana, ali moram reći da sam se kasnije obradovao kad sam čuo da su i nju pustili).

Naši drugovi, iscrpeni i izgladnjeli u njemačkim i ustaškim mučionicama i logorima, smjestili su se u dva autobusa i odmah smo krenuh cestom, nazad, da bismo se malo kasnije zaustavili kod štaba brigade, na Studenim Vrelima, gdje im je pripremljeno nešto za jelo. Tek što smo odmakli sa mjesta razmjene, negdje nedaleko je odjeknuo mitraljez. I na ovom sektoru našeg jugoslovenskog bojišta rat se nastavljao uobičajenim tokom, nemilosrdan i krvav.

Bilo je to u vrijeme kada je Crvena armija po cijenu velikih žrtava pokušavala da odbrani Sevastopolj, kada su se njemački armiski korpusi spuštali prema Volgi.

I prije i poslije ovog događaja, u toku rata, susretao sam se sa hercegovačkim borcima. Niz tih susreta ostao mi je u trajnom sjećanju kao, uostalom, i svima koji su s Vrhovnim štabom i Vrhovnim komandantom išli onim istoriskim stazama, širom otadžbine. Tako sam, naprimjer, poslije povlačenja iz Foče, u Trećoj neprijateljskoj ofanzivi, bio krenuo u Operativni štab Hercegovine, sa zadatkom da tamo organizujem vojnu obavještajnu službu. Stigao sam do Divina, u vrijeme kad su četnici pokušali da zabiju nož u leđa našem pokretu u ovom kraju ... To je za mene bio jedan od psihički najtežih momenata u ratu. Mogu misliti kakav je to ispit bio za hercegovačke partizane. Bio sam u selima iznad Gacka, poslije borbe na Gatu i povlačenja, kad su dolazili odredi, čete i grupice hercegovačkih partizana, kad su se prikupljali, pribirali snage. Gledao sam svojim očima kako se poslije ovakvih, rijetko teških trenutaka, takoreći rađala Hercegovačka brigada. I već samo to njeno rađanje pretstavljalo je krupnu pobjedu, prvu pobjedu Desete .. .

Vladimir VELEBIT

USTAŠKA PJESMA I LACINA BOMBA

Već smo nekoliko dana u zasjedi na Orlovom Kuku. Ima nas trideset. Noću upadamo u Posušje i povlačimo se, a danju su tamo ustaše.

Ustaše su jednog dana prikupile jače snage i zaposjele Radovan Brdo. Pretpostavljali smo da spremaju napad. Izvijestili smo štab brigade koji je poslao desetinu Mostarskog bataljona. Pridružili smo joj se zamjenik komandira naše čete Danilo Salatić i još nas dvojica. Zadatak je bio: prepadom otkriti položaj i jačinu neprijatelja i vratiti se u toku noći.

Rasporedili srno se u četiri grupe, a jednu smo ostavili kao zaštitnicu. Svaka grupa imala je po jedan mitraljez.

Daleko smo zaobišli ustaške položaje. Kad smo stigli blizu njih,, već se osjećala zora. Neosjetno smo se privukli na tridesetak metara.

Vatre su gorjele, a ustaše pjevušile. Jedan glas se isticao:

—[1] Pivaj Jure, pivaj Mate . . .

A onda još jače:

— Pivam pismu dok me nešto trisnu,
kad me trisnu, zaboravih pismu.

Hasan Zahirović-Laca odvi »kragujevku« i podviknu:

— Evo ti jedne da te dobro trisne.

Osusmo iz mitraljeza i pušaka. Danilo povika iz svega glasa:

— Držite ih, pobjegoše!

I druge naše grupe osuše vatru. Iznenađenje je bilo potpuno. Nekohko mrtvih ustaša je ostalo pored porcija i nedokuvanih makarona. Oko dvjesta ih je bezglavo bježalo niz Posušje koje im je bilo isuviše blizu pa su se zaustavili tek na brdu kod Imotskog.

Njihov teški mitraljez začas je osuo vatru na doskorašnje gospodare. Toplo jelo, municija i oružje dobro su nam došli.

Šaljemo izvještaj štabu bataljona da smo protjerah neprijatelja i posjeli njegov položaj.

Marko ALEKSIĆ

OKO VUKOVSKOG I RAVNA

jeseca avgusta 1942 naš 2 bataljon bio je u Zvirnjači kod Bugojna.

Spremali smo se za pokret, a potom se uputili ka Ravnom i Vukovskom, srpskim selima koja su ustaše popalile. Poubijali su mnoge porodice, mnogo nevine djece, žena i ljudi. U Vukovskom, naprimjer. zatvorili su u jednu kuću 70 osoba, zaključali vrata i zapalili. Narod, opljačkan, siromašan i izmučen živio je u stalnom strahu od okupatora i ustaša. Zato se i obradovao našem dolasku i dočekao nas »kao ozebao sunce«.

Iz Vukovskog, predveče, uputili smo se prema selu Mračaja koje je također spalila zloglasna »Crna legija«. Naš pokret se nastavljao **u** pravcu Bugojna, preko planine Raduše. Bila je lijepa i vedra noć puna mjesečine. Bilo je prijatno putovati kroz šumsku svježinu. Miris jelovine i svježina planine prosto su opijah. Postepeno se i umor hvatao, a san osvajao. Tako je Risto naletio na kundak druga ispred sebe. Srdito je opsovao. San mu se razbio ... A »Ciko« se otisnuo u neku jarugu, u jelovo granje, i odozdo zapomagao. Jedan od drugova pružio mu je puščanu cijev i tako mu pomogao da se izvuče. Ništa mu nije bilo. To je rasanilo cijelu 1 četu; počeo je smijeh i šala na račun Rista i »Cika«.

U blizini smo ceste Bugojno — Kupres. To su dva ustaška gnijezda Prethodnica bataljona sastojala se od nekohko boraca. Najednom su borci iznenađeni zastali i nasmijali se. Naišli su na jelena koji je uplašen iz sna skočio — i kao konj u galopu protutnjao ispred njih, lomeći rogovima suvo granje.

Već je rasvanulo. Pred nama se ukazao put. S čela kolone prenošeno je: »Stoj gdje je ko!«.

Zastali smo. Patrola, zajedno s Markom, vodičem iz Mračaja, krenula je dalje da izvidi put. Ubrzo se vratila sa petnaestogodišnjim

Dorđem, koji je iz obližnjeg sela bio pošao da nakupi drva i lako naišao na našu patrolu. Rekao je da je njegovo selo, Koprivica, blizu i da je vidio kako od Bugojna prema selu idu ustaški svatovi. »Pun ih je kamion« — kaže.

Naš komandant, Obren Ivković, naredio je komandiru 1 čete Vasu Kovačeviću da odmah pošalje ljude u zasjedu na cesti. Pošli su Vuko Torović, Rako Papić, Joco Janjić i još nekoliko drugova. Stigli su na vrijeme. U kamionu su se veselili, pjevah, urlah, »naginjali« flaše. I baš kad su uglas počinjali refren »Oj ...«, osu po njima vatra naših mitraljeza a ručne bombe prolomiše jutarnju tišinu. Sve se brzo završilo. Kamion sa pokošenim ustašama bio je u plamenu. Oružje, municija i još neka oprema izvučeni su iz zapaljenog kamiona. Joco je našao flašu šljivovice i pošto je »mislio« da je voda navalio je da pije. Nije mrzio šljivovicu, te je flašu »prepolovio«. Kad se zasjeda vratila u jedinicu, bilo je svatovske rakije i za ostale. Joco, »pod gasom«, navaljivao je da se odmah ide u napad na Bugojno. Derao se i galamio, a drugovi su ga smirivali, strašeći ga čak i komandantom. I stvarno, kad je komandant naišao, Joco je odmah ućutao.

U planini Raduši, nedaleko od Bugojna, predanih smo. Dvije kruške su nam bile jedina hrana. Ustaše su nas tukle artiljerijom iz grada, ali, se nisu osuđivale da pođu u napad. Predveče su poslali jednog čovjeka sa dva dobra konja da odvuče olupine izgorjelog kamiona i uz to izvidi ima li nas gdje. Uhvatili smo ga i zajedno s konjima poveli. Zvao se Drago Lukić. Narod iz Vukovskog i Ravnog prepoznao je u njemu ustaškog zlikovca koji je žario i palio po tim selima. Baš pred narodom tih sela njemu je suđeno i strijeljan je.

Mali Đorđe, koga smo sreli i koji nas je obavijestio o ustaškim svatovima, nije htio da se odvoji od nas. Postao je borac našeg bataljona i bio je poslije odličan bombaš.

Radovan M. PAPIC

JURIŠ NA FOJNICU

Mala bosanska varošica Fojnica, okružena strrrvm pošumljenim brdima i obavijena noćnim ogrtačem, nije ni slutila da će još u toku noći vidjeti partizane.

Devetnaestog septembra 1942 godine manji dijelovi Desete hercegovačke i Pete crnogorske brigade prešli su usiljenim maršem od Prozora preko pl. Zec da bi u određeno vrijeme bili na polaznim položajima za napad, na ustaško-domobranski garnizon u Fojnici. Poslije uspješno izvedenog marša, uskoro smo se našli na brdima oko Fojnice. U početku, nismo imali mnogo podataka o brojnom stanju i snazi neprijatelja, ali smo te podatke brzo dobili od naših obavještajaca.

Dok smo imali kraći odmor, u iščekivanju daljeg naređenja, svuda oko nas vladala je tišina. Svi smo bili svjesni da od iznenađenja neprijatelja u mnogome zavisi i naš uspjeh.

Niko od nas nije poznavao položaj Fojnice i njenu okolinu. Usput, dok smo maršovali, vodič nam je objašnjavao pojedine planinske visove. Tako su poslije nekoliko časova marša iza nas ostali Matorac, Dubočica, Bistrica, Gruda i Runjavica sa bogatim pašnjacima. Sav ovaj teren ispresijecan je mnogim potocima i izvorima. Poslije usiljenog marša prijala nam je ova planinska svježina.

Naše misli o pretstcjećem napadu prekinulo je naređenje za pokret.

Mi smo dobili zadatak da zapalimo pilanu i postavimo zasjedu na cesti, istočno od Fojnice i da sačekujemo neprijatelja ako bude bježao iz Fojnice pri napadu ostalih naših dijelova, i da ne dozvolimo dolazak neprijatelja ako bi eventualno pokušao da se probije od Sarajeva i Kiseljaka prema Fojnici.

Noću smo se teško kretali niz veliku, šumom obraslu, besputnu strminu, dok nismo stigli do podnožja u dolini rijeke. Sada je već tu pred nama cesta, most, pilana i rijeka Fojnica. Lijevo od nas, jedva se nazirala Fojnica. I dalje je vladala tišina. Nikakvog znaka da će ona uskoro biti napadnuta.

Pošto na mostu nije bilo neprijateljske straže, mi smo tu odmah postavili našu zasjedu, s jedne i s druge strane puta, neposredno u blizini mosta. Dva voda prešla su most, a manji dio odvojen je za pripremu paljenja pilane.

Vodnik Pero Krčum, sa Milanom Škorićem, Ilijom Međanom, Milovanom Bajatom, Krstom i Milanom Lučićem[1] i još nekoliko boraca, nalazio se sa dva puškomitraljeza na isturenoj zasjedi i štitio nas s boka Upravo su bili na mjestu odakle se očekivao drugi, najvjerovatniji, pravac nailaska neprijatelja. Poslije nekoliko trenutaka oni su već zarobili oko petnaest ustaških milicionara. Pucati se još nije smjelo, jer bi time samo otkrili naše prisustvo, a to bi dobro došlo neprijatelju da se spremi za odbranu.

Stražari-čuvari pilane kad su osjetih prisustvo partizana, počeli su bježati bacajući oružje, ali su ubrzo uhvaćeni od nekoliko naših boraca koji su za njima pojurili. Jedan od čuvara stalno je govorio da nije kriv, iako ga o tome niko nije pitao. Od tih uplašenih čuvara saznah smo da se u Fojnici nalazi oko 300 do 400 ustaša i domobrana.

Ostali naši dijelovi koji su napadah Fojnicu, upali su skoro u samu varošicu bez ijednog opaljenog metka, a onda je odjedanput nastao strašan uragan. Mitraljeski rafali, ručne bombe, bacačke granate i juriši naših boraca, stvorih su paniku kod neprijatelja koji je bezglavo bježao na sve strane. Ovome metežu doprinijela je i naša komora. Prepla-šeni od pucnjave, konji su se istrgli i sa kazanima i tovarima jurih ulicama i sudarah se u punom galopu. Bila je to rijetka slika posmatrati kako natovareni konji sa kazanima jure prema neprijatelju. U međuvremenu, zapaljena je i pilana; najprije se pojavio gust dim, a zatim ogroman plamen sa drvene naslage, koji je osvjetljavao sve unaokolo. To je još više unijelo pometnju u neprijateljsku vojsku, koja je u neredu bježala. Prva grupa neprijateljskih vojnika koja je naišla na zasjedu bila je zarobljena, a na ostale grupe morala se otvarati vatra, jer je neprijatelj dolazio u sve većem broju. Samo manji broj neprijateljskih vojnika uspio je da pobjegne u pravcu Kiseljaka, prolazima koji u potpunosti nisu bili zatvoreni.

Sjutradan, već rano ujutro, neprijateljski avioni — izviđači kružili su visoko iznad Fojnice. Neprijatelj je vjerovatno mislio da se tu nalaze naše brojnije snage koje pripremaju operacije širih razmjera. Panične vijesti širih su sami neprijateljski vojnici koji su bezglavo bježali prema Kiseljaku i Sarajevu.

[1] Pero Krčum, poginuo u Bici na Sutjesci; Milan škorić, poginuo kao komesar čete u borbi sa četnicima za oslobođenje Bileće 1944 godine; Ilija Medan umro poslije rata; Milovan Bajat, poginuo 1944 godine kod Ljubinja; Krsto Lučić, poginuo kod Gacka u proljeće 1943 godine; Milan Lučić, poginuo 1944 godine kod Ljubinja.

Jedna naša izviđačka patrola, koja je bila upućena u pravci Sakovića, izvijestila je da je neprijatelj sam napustio Bakoviće, odmah poslije pada Fojnice.

Ova naša iznenadna akcija i zauzimanje Fojnice stvorili su kod neprijatelja takvu zabunu da se među njima pričalo kako su partizani na konjima, na juriš, zauzeli Fojnicu. Naravno, bilo nam je smiješno kad smo čuli da je naša komora »proizvedena« u partizansku konjicu.

Istog dana u oslobođenoj Fojnici održan je zbor na kome su se okupili skoro svi mještani, koji su nas dočekah toplo i prijateljski.

Milan GRK

NA SUHOJ JELI

eljak iz Baljaka kod Bileće, šezdesetogodišnji starac Risto Zdrale bio je dobrovoljac još u Prvom svjetskom ratu. Upoznao sam ga juna 1942 prilikom napuštanja Hercegovine. Starac visoka rasta, sijede glave, velikih sijedih brkova. Cesto sam bio s njim na položaju i u dugim marševima. Volio sam mnogo s njim da razgovaram. Pričao mi je doživljaje iz Prvog svjetskog rata. Govorio je da partizani imaju bolju taktiku od ondašnjih boraca i da su im jasniji ciljevi borbe. Starac je znao muški da savlada svaku poteškoću i u najtežim momentima.

Jedne oktobarske noći 1942, 1 bataljon Desete brigade je zanoćio u podnožju planine Suha Jela u Bosni. Zamoreni od dugog marša partizani razapinju šatore i šale se. Starac sio na bukov panj i određuje mjesto gdje da mu se razapne šator.

— Ovdje ćemo se lijepo odmoriti — kaže on — ako nam ne pokvari neprijatelj.

Vodnik Ljubo Miljanović ga pozva:

— Starino, šator je razapet, hajde, odmori se, da ne pada rosa po tebi.

Te noći odmorismo se dobro. Uzoru kurir je tražio Ljubu. Prošlo je nekohko minuta. Ljubo se vraća i komanduje — zbor. Smotasmo šatore, uzesmo oružje i u stroj. Osjetio starac o čemu se radi pa reče:

— Sigurno je neprijatelj blizu.

Ljubo stade pred stroj.

— Neprijatelj je na visoravni Suhe Jele, bataljon će ga napasti, naš vod ide u prethodnicu.

Upozori nas da ko što ne zaboravi, odredi tri izviđača i komandova;

— Kolona po jedan, za mnom!

Pođosmo uz rosnu planinu. Risto mi priđe i reče:

— Biće žestok okršaj?!

— Nije mi draga borba u šumi — odgovorih mu.

Izišli smo na vrh Suhe Jele. Stari Risto ide pored mene i najedanput zavika:

Eto ih! — i leže za srušenu bukvu. Osu nas mitraljeska i pogčana vatra.

Prvi rafali nam oboriše jednog izviđača. Zauzesmo položaj. Oni navališe. Ali zaustaviše ih naša četiri puškomitraljeza i desetak pušaka. Nekohko ih je palo mrtvih. Stari Risto puže po zemlji i veli:

— Idem do našeg magacina.

I otpuza da s mrtvih neprijateljskih vojnika uzme municiju. Ne prođe nekohko minuta, eto ti ga, vuče dva redenika i nekohko bombi. Uze sebi tri i veh mi:

— Prati me mitraljezom! — Prebaci se malo dalje, stade za jednu bukvu i poče da baca bombe. Posmatra to Ljubo i naredi mi da se prebacim do starca.

Neprijatelj u gustom streljačkom stroju, pod zaštitom mitraljeske vatre, nastupa prema nama. Partizani tuku automatskim oružjem. Pod njihovom zaštitom krenuli su bombaši. Ječi planina, a Ljubo viče:

— Naprijed, partizani...

Naša je četa u toj borbi izgubila vezu na desnom krilu. Uskoro smo se spojili sa 1 četom koja je bila malo potisnuta. Njen komandir Milan Kukić, ljut, komanduje — juriš. Zahvaljujući rezervi municije, velikom broju automatskih oružja i našim hrabrim bombašima, protjera!-smo neprijatelja.

U borbi je ubijeno više neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je nešto pušaka i mašinki, desetak konja natovarenih raznim materijalom. Izgubili smo Salka Hadžiosmanovića.

Sahranili smo mrtvog druga, plijen natovarili i ponijeli. Komandir čete Kukić dade starom Ristu jednog konja za jahanje.

Ilija BABIC

BORBENO BRATSTVO

jednom od najtežih, ali ujedno najslavnijih perioda u historiji naših naroda, kroz krv i žrtve, rušenja i paljenja, nestajala su mnoga naslijeđena zla, koja su se kao smradna i ustajala baruština nagomilala i razjedala nacionalni organizam naših naroda. Istodobno rađalo se u krvi i patnji novo i spasonosno razdoblje, nova životna stvarnost pod rukovodstvom naše slavne Partije i druga Tita. Osnov i temelj te stvarnosti je bratstvo i jedinstvo naših naroda iz čijih je njedara izrasla vlast naroda, njegova uistinu rođena Armija i cjelokupno naše socijalističko društveno uređenje.

Poslije teških dana sloma stare Jugoslavije i okupacije naše zemlje od strane mrskih okupatora, te pristupanja organiziranju oružanog otpora i prvih oružanih akcija u 1941 godini, i narod Dalmacije nalazio se u vanredno teškim okolnostima. Ali njegov najbolji dio nije žalio žrtava i nije poznavao uzmaka. Nastavljajući oružanu borbu sv$_e$ upornije, uprkos velikim žrtvama i krvavim represalijama okupatora, svaki naš patriot, aktivist i simpatizer proživljavao je i nosio u sebi bol i tugu, gnjev i mržnju, osvetu i pregaranje, radost i vjeru u opravdanost otpora naših naroda i nadu u sigurnu pobjedu.

Jedan od najsnažnijih doživljaja naroda Dalmacije i njihovih partizana koji se duboko i snažno odrazio na njih jeste prvi susret godine 1942 i zajednička borba sa proleterskim brigadama, među kojima je bila i proslavljena Deseta hercegovačka. To prvo oružano bratimljenje sinova i kćeri Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine sa sinovima i kćerima Dalmacije, zaliveno je zajedničkom krvlju na dijelu naše zemlje od Prozora do Imotskog, od Duvna i Livna do Glamoča i Bosanskog Grahova. Na tim terenima, na kojima su se i u našoj daljoj prošlosti vodili krvavi megdani protiv turskih zulumćara, pisani su kroz zajedničke žrtve i krv najdraži trenuci prožeti najdubljim bratstvom i drugarstvom.

U tim danima stvarana je i glavnina naše Narodnooslobodilačke vojske, formirane su naše prve divizije. U to vrijeme, uslovljena zna-

čp-jnim partizanskim pobjedama (oslobođenje Prozora, Livna, Duvna i Glamoča), izvršena je velika i dobrovoljna masovna mobilizacija novih boraca Narodnooslobodilčke vojske u Dalmaciji. Ta mobilizacija omogućila J[e] da se, pored ostalih proleterskih brigada, velikim brojem Dalmatinaca i Livljana popuni i borbeni sastav Desete hercegovačke brigade. To su ujedno i dani formiranja prvih dalmatinskih brigada i Devete dalmatinske divizije.

U nastalim teškim borbama za Jajce, Bugojno, Prozor, Konjic i Jablanicu, pri prelasku Neretve i Prenja, u prenosu i osiguranju teških ranjenika, tifusara i bolesnika, u teškim borbama za oslobođenje Nevesinja i Gacka i mnogih drugih mjesta, u borbama na Drini, Sutjesci i Zelengori, u borbama za oslobođenje Mostara, i u svim borbama do Trsta i Ljubljane, u kojima je sa dalmatinskim i ostalim brigadama i divizijama učestvovala i junački se tukla i borila Dvadesetdeveta hercegovačka divizija, čije je jezgro i udarna snaga bila baš Deseta hercegovačka brigada, ispisana su veličanstvena djela, kao vehki domet herojskog nacionalnog jugoslovenskog patriotizma, oplemenjenog idejama socijalizma, koje je tako snažno u srcima naših naroda rasplamsala naša Partija i drug Tito.

U tim slavom ovjenčanim i po naše narode najsudbonosnijim trenucima, koje smo preživjeli kroz četverogodišnji oslobodilački rat, sinovi i kćeri kršne i junačke Hercegovine i Dalmacije dali su svoj krupan i dragocjen prilog za opću pobjedu naroda Jugoslavije, za njihovo nesalomljivo bratstvo i jedinstvo.

Proslavljena Deseta hercegovačka brigada služila je za primjer mnogim brigadama svojim junaštvom i izdržljivošću, svojim političkim djelovanjem.

Ona je u toku Bitke na Neretvi i Bitke na Sutjesci bila jaka udarna snaga i kroz čitav Oslobodilački rat stajala uz bok naših najboljih brigada.

Makako bih snažno opisani pojedini doživljaji, borbe i žrtve koje su naši narodi dali za uništenje svirepih okupatora, ustaških i četničkih zločinaca, sve to može biti tek blijeda slika onog strašnog bezdana, raspirenog nacionalnim i vjerskim šovinizmom, u koji su bili gurnuti narodi Jugoslavije od strane domaćih izdajnika, a za račun tuđih gospodara.

Pored ostalih današnjih i svakidašnjih briga i obaveza pred nama je veliki moralni i nacionalni dug, da našim budućim pokolenjima, u pismenim dokumentima, ostavimo u amanet da čuvaju i razvijaju tekovine naše revolucije za koju je palo stotine i stotine tisuća najboljih sinova i kćeri naših naroda, među njima i cvijet mladosti naše generacije.

Iza svakog napisanog dokumenta i knjige stoje žrtve i **patnje** naroda Jugoslavije i na njima počivaju temelji i budućnost naše slavne domovine.

Pišući ove redove prožimaju me sjećanja na mnoge i mnoge teške časove i zajednički proživljene događaje. Pred mojim očima i kroz moju svijest lebde likovi mnogih znanih i neznanih junaka i heroja, boraca koje je dala proslavljena Deseta hercegovačka brigada i junačka i kršna Hercegovina.

Vicko KRSTULOVIC

U DESETOJ HERCEGOVAČKOJ

Bili su jesenji dani 1942 godine. Treći bataljon »Josip Jurčević« 3 južnodalmatinskog odreda priključen je Desetoj hercegovačkoj brigadi na Glamočkom Polju kao njen **4** bataljon.

Neprijatelj je pritiskivao oslobođenu teritoriju. Livno je palo u njegove ruke. Borbe za Livno poznate su borcima ovog bataljona koji je do stupanja u brigadu nosio ime narodnog heroja Biokovske krajine. Oni su junački branili prilaze Livnu od Talijana i četnika na Aržanu i nisu izmicali dok nije stiglo naređenje: »Povlačenje preko Kamešnice i Dinare prema Bosni«. Ranjenici, komore, probijanje kroz neprijateljske položaje još na teritoriji Dalmacije, sve je to borcima pokazivalo kakav ih život čeka u jedinici u koju su bili raspoređeni, koja je najčešće u pokretu. Znali su da je i konjsko meso dobro da ublaži glad na Kamešnici.

•

Nema odmora ni u Glamoču. Tri brigade Treće divizije idu na sjever u napad na Jajce. Maršovalo se čitav dan po debelom snijegu. Sumrak nas je zatekao na ivici Kupreškog Polja, blizu Blagaja. Prvi-put su borci sa Biokova vidjeli tako veliku i snažnu partizansku jedinicu. Snijeg je bio utrapan, a za konja je to bilo teško, naročito na nizbrdici, jer su sa čitavim teretom klizili po nekohko metara, a breme se prevtralo. Goniči su bili u brizi. Ne smije se prekidati veza i zaostajati. To je tražilo od njih snalažljivost i umješnost.

Poznata kupreška bura duvala je jako. Vjetar je raznosio suvi snijeg i tako stvarao nanose. Teško je bilo kretati se i zbog smetova i što je vijavica sipala snježne pahuljice u lice. Sjećam se: dva konja sa teretom, oznojena, gazila su smetove. U jednom momentu nisu mogli dalje. Prosto su legli i više se nisu digli. Mraz i ogroman napor ubili su ih. Bio sam tog momenta uz intendanta, španskog borca, Juru Bilica. On je skinuo samare s oba konja. »Teret se ne smije ostaviti, pa ni samar. Trebaće nam za nove konje koje ćemo uzeti«. Spuštala se noć i nismo smjeli čekati, jer je kolona bila poodmakla. Natovarili smo tovare sa samarima, svaki po jedan na leđa. S teškom mukom smo

došli do prvih kuća. Znao sam i ranije da partizani mogu da podnesu mnogo napora kad treba, a ovog puta uvjerio sam se i sam da je čovjek izdržljiviji čak i od konja.

*

Za hercegovačke borce koji su sačinjavali većinu brigade prelazak preko Vrbasa, prilikom napada na Jajce u zimu 1942, nije pretstavljao naročit problem. Na takve i slične prelaske bili su već navikli na svom putu od formiranja brigade. Ali za mlade borce iz Dalmacije koji su tada gazili rijeku i to još po hladnoći koja je dostizala nekoliko stepeni ispod nule to je bio krupan doživljaj.

Kao i uvijek, komandant bataljona Ivan Gačo bio je na čelu. On je na konju pokušao naći najplići gaz. Pratile su ga oči svih boraca. Upravo je za nekoliko metara bio prešao polovinu rijeke. Brza, planinska bujica zanosila je konja, ali je Gačo uzdom pokušavao držati pravac kretanja konja. Još malo pa ćemo svi za njim, mislili smo u sebi. Kad najednom, svi smo ostali bez daha! Komandanta i konja je nestalo!. .. Sekundi su postali — sati. Sta je s komandantom? Najednom, desetak metara nizvodno izviri konj, a zatim se komandant izvuče ispod njega iz vode. Obradovali smo se. Još nekoliko koraka pa je već na drugoj obali. Srećom, oslobodio je noge iz uzengija, inače bi se utopio. Izvukao se, a i konja je zadržao. Tada je počelo gaženje rijeke. Komandant je, iako sav mokar, prenosio na konju slabije i bolesne drugove preko rijeke. Ostali su pomoću konopa, gazeći vodu do grudi, držeći se jedan za drugog, prešli rijeku. Mokri i umorni produžili smo pokret.

*

Južno od sela Gluhe Bukovice, gdje je bio štab brigade, podno-Vlašića, nalazi se selo Mjehurići. Neprijatelj je od dvospratne seoske škole napravio utvrđenje koje je branio jedan vod žandarma. To je bilo i osiguranje željezničke pruge koja prolazi nešto južnije. Zgradi se-prilazilo preko mostića na jednom potoku koji je tih dana bio nabujao. Mostić je čuvala straža.

Cijela brigada je bila angažovana akcijama na tom području, a naš 4 bataljon je trebalo da likvidira uporište u Mjehurićima. To je ujedno bila i njegova prva samostalna akcija u sastavu brigade. Pri tom napadu je sa bataljonom bio i komandant naše brigade. Napad vrši jedna četa. Ostalo ljudstvo je na osiguranju i u rezervi. Patrola ide prema mostu. Vodni delegat, Neda, koja je vođa patrole, smišlja kako će, koristeći pomrčinu, uhvatiti živog stražara. Ide preko mosta. Njen ženski glas nije prevario stražara. No, Neda je brža od njega. Njena puška ne promašuje. Stražar pada mrtav, a patrola i za njom ostali borci pohitaše prema zgradi. Neprijatelj otvara vatru iz svih raspoloživih oružja.

Borba je potrajala duže no što smo očekivali. Zandarmi su bili ogrezli zlikovci. Na naše pozive da se predaju odgovarali su puščanom i mitraljeskom vatrom.

Kad se vidjelo da se ništa neće uspjeti, pa ni ručnim bombama, začu se komanda: »Bacaj benzinske flaše«! Zgrada je planula.- Međutim žandarmi su i dalje pružali otpor. Pa ipak, obuhvaćeni vatrom i dimom, sa rukama podignutim uvis, iskakali su i predavali se.

Zaplijenili smo jedan puškomitraljez i dvadesetak pušaka. Ispitivanjem zarobljenika ustanovljeno je da su se oni i ranije sretali sa našim borcima u Hercegovini.

— Ipak si dolijao — reče jednome komandant brigade Vlado Šegrt.

Mi kojima je ovo bila prva borbena akcija otkako smo došli u brigadu stajali smo ponosni pred komandantom Šegrtom, jer smo uspješno izvršili postavljeni zadatak.

*

Bataljon ide prema Jajcu koje će za koji dan biti oslobođeno. Prolazimo kroz neko selo. Jedan borac je obolio. Treba naći konja. Mrak je. Zgarištem sela, uz kolonu, koračao je omladinac 14-tih godina. »Druže«, zapitao sam ga, »znaš li, ima h neko konja za bolesnog druga?« Rekao mi je da će ga odmah naći i dovesti. Poslao sam jednog borca s njim. Odbio je, rekavši da budemo bez brige. »Doći ću ja s konjem prije nego prođete selo ...«

Kolona bataljona nije ni izašla iz sela, a omladinac Božo, sa konjem kojeg je uzeo od svog strica, već nas je stigao. Došavši u susjedno selo, govorih smo mu neka se vrati i odvede konja. »Idem i ja u partizane, kud su otišla i moja dva brata« — reče. »A tko će, Božo, vratiti konja tvome stricu?« — »Kad ja mogu pregoriti sebe, onda moj stric može žrtvovati konja«, odgovorio je Božo. Postao je borac našeg bataljona. Svi smo ga voljeli. Bio je nepismen i trudili smo se da ga naučimo čitati i pisati. Svaki slobodan čas smo ga učili; za vrijeme zastanaka na maršu, na snijegu smo štapom ispisivah slova njegova imena, koje je on naučio. Kada je prviput sam napisao svoje ime velikim štampanim slovima B O Z O prenijelo se to vezom do čela kolone.

*

Jure Bilić, intendant našeg bataljona dogovara se sa seljacima sela, blizu Rame, kako sakupiti namirnice za prehranu bataljona. U prostoriju, gdje se održavao skup, upadoše dvije žene i povikaše: »Drugovi, Talijani bježe iz Rame. Eno ih odoše kroz šumu«. •

Okupljeni seljaci istrčaše napolje, neki dograbiše vile, a drugi ono što im se najprikladnije našlo pri ruci i krenuše prema šumi. Bilić,

sa još dva borca, brzo pristiže trojicu talijanskih vojnika. Dvojica su se odmah predala, a treći je počeo bježati. Jure pripuca za njim i on pade. Kad su naši stigli do njega bio je mrtav.

Iz dokumenata koji su nađeni kod njega ustanovilo se da se zove Dino Rabuki, poručnik. Nosio je više odhkovanja Franka i Musolinija, koja su mu data za zasluge stečene u Spanskom ratu.

Slučaj je htio da se dva protivnika sa barikada Madrida, sa Gvadalahare i drugih bojišta Spanije — Jure i fašistički oficir — opet sretnu, ah ovog puta u Jugoslaviji, kod Rame. Fašističkom poručniku Jure je dao odlikovanje kakvo je zaslužio.

Radomir KOKIC

PETI BATALJON

početku novembra 1942, kada se Deseta brigada nalazila na prostoru Glamoč — Cincar Planina, formiran je njen 5 bataljon od jednog dijela partizanskog odreda »Vojin Zirojević«. Glavninu bataljona sačinjavala je pretežno napredna muslimanska omladina iz Livna i okoline, a bilo je i dosta Dalmatinaca, većinom sa područja Trogira.

Na svom daljem borbenom putu bataljon se popunjavao novim borcima iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore. Poslije Bitke na Neretvi u njegovim redovima našao se znatan broj boraca iz okoline Prozora, zatim iz Stoca i Dubrava, a poslije Sutjeske prva mu se priključila omladina iz Prebilovaca, Klepaca i Tasovčića, obrazujući i svoju zasebnu četu u bataljonu. Bio je to u pravom smislu omladinski bataljon, sa relativno malo boraca iznad 20 godina. Svaki deseti borac u bataljonu bila je žena. Bataljon je imao tri čete i komoru. Brojao je oko 200 boraca. Najviše 5—10 tovarnih konja nosili su zalihe municije i hrane, teška oruđa i ranjenike. Sanitetskim odjeljenjem dugo je rukovodio »Mamin«, prije rata trgovački pomoćnik koji se i bez kvalifikacija »doktora« u borbi uspješno prihvatio posla oko zbrinjavanja ranjenika i bolesnika.

Kroz teški ratni život na svom dugom borbenom putu — naročito u bitkama na Neretvi i Sutjesci i kasnijim borbama u Hercegovini — bataljon **je** pokazao svoje borbene i revolucionarne kvalitete. Među**tim, u** tom ratnom periodu nismo pridavali dovoljno pažnje bilježenju podataka i čuvanju dokumenata o događajima, zbivanjima i ljudima **koji** bi poslužili da potpunije ožive likove boraca i atmosferu **u** kojoj **su se** oni borili i ginuli, maršovali i gladovali, učih **se** da rukuju oružjem i rukovode jedinicama.

Odmah po svom formiranju bataljon je u sastavu brigade vodio **teške** borbe protiv brojno jačeg i tehnički opremljenijeg neprijatelja.

Međutim, dotada najveće čeličenje doživio je sredinom februara 1943 prilikom napada na talijansko uporište Mejtaš pri oslobođenju Prozora. U tom noćnom jurišu pao je na bodljikavim žicama i proslavljeni bombaš Nikola Pažin. Jurnuo je ispred bataljona da mu bombama prokrči put ka neprijateljskom bunkeru.

Vodeći borbe u dolini Neretve, 5-ti je zajedno sa ostalim bataljonima brigade razbijao i uhištavao jače talijanske i četničke snage.

Kanjonom Neretve tutnjilo je i grmjelo. Nije se moglo odrediti gdje štekću mitraljezi ni odakle dopiru eksplozije bombi i granata — sve se to slijevalo sa bukom avionskih motora i hučanjem rijeke. Sve se uskovitlalo pa vri i potresa u ovoj klisuri.

Otpočela je bila posljednja faza sudbonosnih događaja na Neretvi, kada su naše divizije forsirale rijeku i otpočele konačan obračun sa Dražinim četnicima. Ovi izdajnici upregli su sve što su mogli mobilisati, u namjeri da zajedno sa njemačko-talijanskim divizijama zadave naše jedinice u kanjonu Neretve i spriječe prodor naše grupacije dublje u Hercegovinu i dalje prema Crnoj Gori.

Približavalo se podne onog hladnog martovskog dana 1943 godine kada je stiglo naređenje štaba brigade da 5 bataljon za najkraće vrijeme pređe Neretvu i dalje nastupa pravcem s. Zuglići — s. Gornja Papraska — s. Krstac. Pojava i pravac dejstva bataljona na boku i u pozadini neprijatelja pružih su veliku pomoć našim glavnim snagama koje su forsirale Neretvu kod Jablanice. Zadatak je bio jasan, ali nije ništa rečeno kako da se pređe Neretva. Sve je bilo prepušteno štabu bataljona i improvizatorskoj sposobnosti naše jedinice. Na rijeci nigdje nije bilo prelaza ni plovnih sredstava. Ono što je postojalo uništeno je u ranijim borbama. Našli smo se pred gotovo nerješivim problemom. Neretva je bila preduboka za gaženje, voda ledena, a usto brza i divlja. Najveći dio boraca u bataljonu nije znao plivati, a i bataljonska komora nije smjela ostati iza jedinice.

I kao uvijek kada se napregnu sve snage, kada se pred teškoćama ne otstupa, našlo Se rješenje. Uslijedila je prosta odluka: preko rijeke opružiti žicu i za nju se držati pri prelasku. Bataljon je prišao obali. Jedna grupa boraca pribavila je dovoljno žice sa skretničkih uređaja na željezničkoj stanici Zuglići. To je obavljeno vrlo brzo, a odmah zatim dva plivača su prenijela jedan kraj žice na lijevu obalu rijeke. Zategnuta i čvrsto privezana na oba kraja, žica je visila desetinu santimetara iznad vode. Postavljena je koso na maticu rijeke, kako bi sama sn?iga vode pomagala prebacivanju boraca koji su se držah «a žicu i tako klizili ka drugoj obali.

Odmah je otpočelo prelaženje. Vod za vodom se brzo dokopavao suprotne obale. Za vrijeme prelaska gornja odjeća je čuvana da se ne kvasi, a mokri veš smo po prelasku skinuli. Sve je išlo izvanredno

brzo tako da je čitav bataljon u najvećoj tišini prešao Neretvu. I tovarni konji, naslonjeni na žicu da ih matica ne zanese, brzo su i lako preplivali.

Po izlasku iz vode jedinice su nastavile kretanje trčanjem, kako **bi** borci što prije zagrijali od studeni poplavila tijela. Očekivali smo masovno razboljevanje, ali se kasnije ustanovilo da su se sve posljedice svele na lake kijavice pojedinaca.

Neprijatelj nije očekivao ovakav naš postupak, pa je preko dana zanemarivao osmatranje rijeke. Potpuno je bio iznenađen pojavom našeg bataljona koji se, kao da je iz zemlje ponikao, pojavio u njegovom rasporedu. Najvećom brzinom izbili smo na dominirajuće visove kod s. Papraska, čime je četnička odbrana b)la izgubljena, tako da su se razbježali u neredu.

Ostatak dana i čitavu sljedeću noć bataljon je gonio četnike po besputnim kamenjarima i gudurama smrznutog Prenja. Naš cilj — s. Krstac — bio je postignut u samo svitanje. Na čitavom frontu nastupale su naše divizije i gonile ostatke razbijenog neprijatelja.

Tog proljeća 1943 bataljon se naročito istakao u tučenju jačih četničkih formacija na prostoru Dabarsko Polje — Ljubinje — Stolac. Nezaboravne su borbe sa četnicima na Hrgudu, Trusini i Vlahovićima, zatim oslobođenje Ljubinja i upad u okupatorski utvrđeni garnizon Stolac, u kome je cijele noći vodio uličnе borbe. Bataljon se iz grada u cjelini izvukao kroz lanac talijanskih bunkera.

U to vrijeme bilo je i slučajeva da se bataljon iznenada nađe pred daleko nadmoćnijim neprijateljem i da, blagodareći samo brzom, smjelom i energičnom jurišu svojih boraca, preotme inicijativu i brzo rastroji protivnika. U tom pogledu karakterističan je događaj koji se odigrao u aprilu 1943 kod sela Davidovića.

U nastupanju Desete brigade od s. Lukavca prema s. Planoj naš bataljon je preko Kosmatuše gonio četnike koji su u toku noći razbijeni kod Lukavca. Kada je u praskozorje podišao brdu Vijenac iznad samog Divina, bio je iznenađen prizorom — pepeljasto-sivi kamenjar crnio se od blizu 2.000 četnika Trebinjskog korpusa koji su u toku noći bili pristigli talijanskom motorizacijom i posjeli položaje na Vijencu. Podilazeći noću streljačkim strojem ovom uzvišenju borci n'su ni pomišljah da ih na nekoliko stotina metara čekaju ovolike četničke snage. Nalet dvije naše čete dočekan je gustom pješadiskom i minobacačkom vatrom. Nastupio je kritičan momenat, ali o otstuipanju pod tako bliskom vatrom i otkrivenim terenom nije moglo biti ni riječi. Ostali su jedino munjevit juriš i bombe. I dok smo s fronta zasipali četnike bombama, četa iz rezerve je pohitala u obuhvat njihovog desnog krila. Kada ih je usto i jedan top Desete brigade sa Lipnika i očeo tući preciznom vatrom, nastupio je prelom. Četnici su nagli u bjekstvo, u neredu, kako je ko

stigao. U ovoj borbi pao je smrtno pogođen pomoćnik političkog komesara čete Jovo Bodiroga, a više boraca je ranjeno. U ovoj teškoj situaciji istakao se pribranošću komandir čete Gojko Đurić koji je svoju četu smjelo poveo na juriš.

Vrhunac vojničke vrijednosti i izdržljivosti bataljon je pokazao u Bici na Sutjesci. Gornje Polje, Jasenovo Polje, Nikšićki Javorak, Stabna, kanjon Komarnice, Mratinjski Javorak, Krvava Brda, Maglić — samo su neka od poprišta na kojima je ovaj bataljon u jednomjesečnim borbama prevazilazio svoju brojnu i fizičku snagu. Njegovi prekaljeni borci nisu posustali ni onda kada su desetkovani i iskrvavljeni ostajali bez najosnovnijih sredstava za borbu i život. Oni su, iako teško iscrpeni poslije proboja iz posljednjeg obruča, našli snage da usiljenim maršem iznenade i na Obiju pohvataju četnički štab »•vojvode-« Baćovića.

Ah, bataljon je imao i neuspjeha, otstupanja i privremenih kriza. Najbolniji momenat sa njegovog borbenog puta odigrao se 16 novembra 1943 u s. Dola. Uslijed neopreznosti dogodilo se da štab bataljona i dvije čete budu u toku noći okruženi od bilećkih četnika. Četnici nisu uspjeh da unište 5 bataljon, ali su mu nanijeli teške gubitke. U proboju iz okruženja pali su mnogi istaknuti borci, među njima i komandant bataljona Ante Kelava-Zoro. Dugo poslije toga bataljon je osjećao teške posljedice udarca u Dolima. Ali, i kroz ovaj poraz bataljon je još jedanput dokazao svoju izvanrednu snagu i sposobnost da ee bori i tamo gdje je izgledalo da je sve izgubljeno.

Herojski su ginuli borci i rukovodioci bataljona često i u takvim prilikama kada ih svjedoci njihovih podviga nisu mogli nadživjeti. Pored Nika Pažina, Kelave-Zora i Jova Bodiroga, koliko je još dragih imena. Ratko Stanišić iz Livna, Pavle Vukoje iz Pađena, Ante Sarić-»Spanac« iz Zabrišća, Gojko Đurić iz s. Poplat, Vinko Novak iz Trogira, Marjan Krišto iz s. Dobro, Danica, Strahinja i Jovo Pažin iz s. Zasitnje, Jusuf Borčilo iz Glamoča, Mirko Bulut iz Prebilovaca, Maksim Kujundžić iz Celebića, Mišo Popović iz Sarajeva, Boro Balać iz Mostara, Arif, Safeta i Razija Cefo iz Livna, Tomo Teklić iz Zabrišća, Antić Grbić iz Grugurica, Ante Vidović iz Livna, Vlado Krezo iz Livna, Joško Bilić iz Trogira, Mujo Mulić i Joso Mulić iz Livna, Đuro Pudar iz s. Pijesci, Branko Blagoje iz Čapljine, Pindža Misita iz s. Klepci, Ismet Pirija iz Livna, Mira Ljuboje iz Livna, Srećko Bandur iz s. Tušnice-i mnogi drugi ginuli su obilježavajući borbeni put 5-og bataljona i čitave Desete brigade.

Danilo KOMNENOVIC

IZMEĐU JAJCA I TRAVNIKA

Nakon prvog povlačenja naših jedinica iz oslobođenog Livna, livanjski bataljon »-Vojin Zirojević« ušao je, 12 novembra 1942, u sastav Desete hercegovačke brigade kao njen 5-ti bataljon, a do tada je bio pod neposrednom komandom Četvrte operativne zone. Vijest o odluci Vrhovnog štaba da bataljon uđe u sastav Desete hercegovačke primljena je sa zadovoljstvom od boraca i komandnog kadra bataljona, koji se u to vrijeme nalazio na odmoru u selu Jakiru, u Glamočkom Polju.

Prilikom ulaska u sastav brigade bataljon je brojao 186 boraca, jfvrstan'h u tri čete i Prateći vod. Bio je naoružan sa 5 puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza, od kojih je jedan bio avionski. Taj mitraljez su donijeli dalmatinski borci kad su početkom 1942 godine došli u Livanjski odred. U bataljonu su bih uglavnom mladići i djevojke iz Livna i bliže okoline, većinom Hrvati i muslimani. Veći dio boraca bih su ili članovi ih kandidati Partije, ili članovi SKOJ-a.

Na prvi zajednički zadatak sa ostalim bataljonima ovaj je krenuo 17 novembra 1942 iz Glamočkog Polja u pravcu sela Blagaja. Marš je bio vrlo težak. Sniježne vijavice preko pl. Hrbljine nisu dozvoljavale normalno kretanje, a slabijim, naročito drugaricama, trebalo je pomagati da to izdrže. Iako Se maršovalo neprekidno dvanaest sati pod vrlo teškim uslovima, borci Livanjskog bataljona, navikh od ranije na poznate livanjske bure i snjegove, izdržali su sve napore i, poslije noćnog odmora, nastavili još mnogo teži dvodnevni marš do sela Hamandžića. Na tom napornom putu po snijegu i zimi izostao je samo jedan stariji drug — potpuno iznemogao i bolestan.

Tih dana su naše jedinice napadale Jajce. Bataljon je dobio zadatak da zatvori prilaze od Turbeta i Karaule i da po svaku cijenu spriječi eventualne pokušaje neprijatelja da iz pravca Travnika pomogne napadnutom garnizonu u Jajcu. Istovremeno, i to odmah po dolasku u Hamandžiće, trebalo je da u toku noći 19 novembra likvidira četničku grupu na Gostilju i oslobodi Karaulu.

Prilaz Hamandžićima bio je veoma težak zbog dubokog snijega. Radi obezbjedenja, u prethodnici je bila cijela četa koja se morala češće smjenjivati zbog umora boraca koji su prtili snijeg. Za vrijeme približavanja samom selu u prethodnici se nalazila 1-va četa. Noć je bila vedra, svijetla i vrlo hladna.

U toku približavanja selu Božikovcu, koje se nalazilo svega sat hoda od Hamandžića, patrola je obavijestila da se u selu čuje galama i pjesma. Glavnina bataljona je zaustavljena, dok prethodnica ne ispita ko se tamo nalazi. Umorni i ogladnjeli borci jedva su čekah mali odmor, pa su i pored zime, naslonjeni na puške, stojeći, drijemah. Četa iz prethodnice zatvorila je sve izlaze iz sela i u njemu uhvatila bez otpora tri četnika koji su bili došli radi pljačke i djevojaka — kako su to izjavili na saslušanju. To su bili mladići od dvadesetak godina sa malim bradicami i velikim kokardama, redenicima i bombama. Oni su bili ujedno i prvi ratni zarobljenici bataljona otkada je ušao u sastav brigade.

Seljaci su bili potpuno iznenađeni dolaskom bataljona u Hamandžiće, muslimansko selo u koje partizani nisu dotle nikad dolazili, niti su ih seljaci kada vidjeh. Nisu znah ni pravi cilj naše borbe. Jaka neprijatejlska propaganda nije ostala bez uticaja.

S prethodnicom su išli i konačari koji su obezbijedili smještaj i sa muhtarom sela pobrinuli se za večeru bataljona. To nije bilo teško riješiti, jer je selo bilo očuvano, a stoke je bilo prilično. Toplo mlijeko, sir i hljeb bili su dobra večera umornim borcima. Svi borci, sem onih koji su bili na dužnosti," odmah su pospali. Jedino je u štabu bataljona koji je bio smješten usred sela, u muhtarevoj kući, bilo još živo; nastojalo se da se od zarobljenih četnika sazna njihov raspored, pošto je jedna četa trebalo da iste noći, nakon kratkog odmora, krene na likvidaciju neprijatelja na Gostilju. Od ovih preplašenih četnika nije bilo teško saznati jačinu, raspored i naoružanje grupe na Gostilju. Međutim, pokazalo se da to nije bilo potrebno. Četnici su odmah u toku noći, pošto su bili obaviješteni o dolasku bataljona u Hamandžiće, pobjegli i prije dolaska 3-ć- čete na Gostilje. Ova četa je ostala na tom položaju. Iste ncći su i dva voda 2-ge čete, bez veće borbe istjerah iz Karaule grupu domobrana i žandarma. Na taj način naš bataljon je na vrijeme i u cjelini izvršio prvi dio zadatka.

Sjutradan, vidjevši da se nikom ništa u toku noći nije dogodilo, seljaci su se već slobodnije osjećah. Istina, nevjerice u naše priče o cilju Narodnooslobodilačkog pokreta bilo je dosta, pa je bilo i mnogih pojedinačnih interesovanja i propitivanja. Najviše interesovanja i sumnje pokazali su seljaci, a pogotovo njihove žene, prema drugaricama sa muslimanskim imenima koje su se nalazile u našem bataljonu. Još više kad su vidjeli da nose puške i vrše sve vojničke zadatke. . . Misleći da je to samo propaganda namijenjena muslimanskom selu, počeli su vrlo oprezno provjeravati. Prvo je počelo osluškivanje šta borci, pogotovu

drugarice, razgovaraju međusobno, a potom su ispitivački počeli da razgovaraju udvoje i na koncu su tražili da im, ako su zaista muslimanke, nešto »prouče« iz Korana. Kada su naše drugarice to učinile, i to sa dobrim naglaskom arapskog jezika, seljani su se iznenadili. Otada su i djeca i starci, muškarci i žene bili još ljubazniji i prisniji sa borcima bataljon«, a pogotovu sa drugaricama.

Ujutro je u štab bataljona stigao seljak — četnički kurir — sa pismom komandanta četničkog odreda u kome je tražio da bataljon napusti »njihovu« teritoriju i da se odmah puste njihova braća, ako to neće — »biće krvi do koljena«. Pismo i četnički zarobljenici su istog dana sprovedeni u štab brigade, s preporukom da se našem bataljonu omogući likvidacija ove neprijateljske jedinice. Međutim, taj zadatak je obavio 2-gi bataljon.

Pred snažnim jurišom jedinica Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade (ojačanih 1-vim bataljonom Trećeg krajiškog odreda) i uz sadejstvo Prve proleterske divizije Jajce je oslobođeno 26 novembra i niegov garnizon razbijen. Neke neprijateljske grupe, koristeći prazan međuprostor probijale su se iz Jajca u pravcu Travnika. Jedna takva grupa od oko 20 vojnika naišla je noću na patrole naše čete na Gostilju. U oštroj borbi ubijena su 2, a zarobljeno 8 njemačkih vojnika, dok su ostali, koristeći noć i šumu, uspjeli da pobjegnu. Među zarobljenicima nalazio se i jedan podoficir. Zarobljenici su u toku noći saslušavani u štabu bataljona, pošto su neki naši drugovi znali nešto njemački. Sem jednog, svi su se držali kukavički i izgovarah da su silom dotjerani u njemačku vojsku. Samo jedan nije htio ništa da govori.

Ujutro su svi zarobljenci sa materijalom i dokumentima, koji su kod njih nađeni, sprovedeni u štab brigade.

Ovo je b'lo prvo vatreno krštenje ovog bataljona u borbi sa njemačkom vojskom i prvi njegovi zarobljenici — Nijemci. Dotada, operišući u livanjskom kraju, bataljon je sticao borbena iskustva sa Talijanima, ustašama i četnicima.

Dalji uspjesi bataljona u sastavu Desete brigade opravdali su ime jednog od njegovih osnivača, starog revolucionara Vojina Zirojevića.

Ibro LATIFIC

MEKA GRUDA — DRVAR — MEKA GRUDA

Bio sam tada, ljeta 1941 godine, u Malini, sa Aleksom \u-kovićem i još nekim drugovima. Rekoše mi: »Ako obrazujemo četu — bićeš komandir čete, a ako vod — bićeš komandir voda. Sto god obrazujemo ti ćeš biti komandir-«.

Govorio sam da je to iz političkih razloga nezgodno, jer sam bio poznat po imenu »Boljševik-«, zato što sam bio u Rusiji od 1914 do 1938 godine. U Rusiju sam pobjegao iz austrougarske vojske. Učestvovao sam u Oktobarsko! revoluciji, kao vodnik, u Prvom sovjetskom saratovskom internacionalnom puku. Imao sam 54 vojnika. Među njima je bilo nekohko Kineza, a ostali su bili Litvanci, Finci, Estonci i naši ljudi iz raznih krajeva.

U Malini smo obrazovah partizansku četu, ali je već bilo i čelnika. Okupljeni su bili u »ćoravom bataljonu.« Komandant ovog bataljona, student medicine Milorad Bjeletić, slabo je vidio i noisio je naočare. Njegov zamjenik, Srđan Vuković, takođe nije dobro vidio — bio je ćorav na jedno oko.

Prvog marta 1942 izabran sam za pretsjednika Opštinskog NOO u Mekoj Grudi. Zatim su me Sreski odbor za Bileću i Operativni štab za Hercegovinu odredili da idem u Borač i dotjeram žito koje je ostalo-od ustaša. Talijana je bilo mnogo, naročito u Gacku, pa je prelaz bio težak. Uzeo sam 12 momaka i jednog kurira da idu sa mnom. Ponio sam ploče i čavle za konje; znao sam da će konji obositi. Opštine su nam dale konje, te krenusmo.

Kod Dubljevića, zajedno sa 1 udarnim bataljonom, dva dana smo vodili borbu. Tu je Udarni bataljon zarobio 100 Talijana.

Probili smo se u Borač i srećno vratili nazad. Dotjerali smo vagon i po žita, što je mnogo značilo u ono doba. Bilo je pšenice, ječma. raži.

Prođe nekohko dana. Osjetih da ima nečeg što ne sluti na dobro,, da četnici sve više dižu glavu i u Mekoj Grudi. Zaista, krajem maja 1942 morali smo da otstupimo put Bosne.

Dvije i po hiljade kilograma žita, onog iz Borča natovareno je na konje. Dah smo od toga jedinicama kojima je komandovao Sava Kova—

čević i Koča Popović. Našli smo ih u Izgorima. Kasnije smo iz Vrbniče pošli u Bosnu. Na Treskavici smo vodili borbu sa četnicima.

Stigosmo na Igman. Pekli smo mršave ovce i jeli neslano meso. Hljeba nije bilo. Na Igmanu su nas napale ustaše. Rastjerasmo ih i uputismo se na željezničku stanicu Hadžiće, a odatle u Zabrđe. Pomiješani Crnogorci i Hercegovci. Komanda zajednička: Sava — Vlado[1]. U Zabrđu se sukobismo sa Nijemcima. Pogibe doktor Mujić iz Mostara, a raniše doktora Voja Đukanovića.

Na Bitovnji opet nas dočekaše Nijemci. Jurišaju Vlado i Sava. Nastavismo borbe po Bosni.

Jednog dana odredište starije i iznemogle da idu u Bihać. Tamo je bio drug Tito sa Vrhovnim štabom. Nađoh se i jü u Bihaću. Dadoše mi da radim u jednome magacinu. Do napada Nijemaca na Bihać komandant mjesta je bio Petar Komnenić.

Nijemci sU> žestoko bombardovali grad, te narod poče da otstupa u Bosanski Petrovac.

Od moje Desete hercegovačke brigade gotovo nigdje nikoga. Jedino sam vidio Vasa Miskina — Crnog. Dolazio je nešto kod druga Tita. Vaso mi reče da mi je sin živ i da je kurir u štabu Desete.

Pođosmo Risto Zdrale, stari solunski dobrovoljac, i ja, skupa s narodom put Bosanskog Petrovca. Iznad nas jata »Štuka« i »Meseršmita«. Bacaju bombe na svakih 50 metara. Pogibe mnogo naroda ...

Išao sam sa Ristom Zdralom. Sklanjah smo se kako smo znali. U Teočku vidjesmo kako nam se primiče jedan »Meseršmit«. Sklonih smo se u jednu šumicu. Stojimo pod visokom bukvom i posmatramo.

Veli Risto:

— Mićko, daj da ga gađamo; drugi borbu vode, a mi nikako da pucamo.

U to se jurišni bombarder spusti na stotinak metara.

Obojica opalismo gotovo u isto vrijeme. Iz aviona pokulja dim, a zatim iskoči jedan padobranac.

Oduševljen narod povika:

— Aferim, Crnogorci! Hvala vam velika!

— Srušili ga »Boljševik« i »Solunac«, — kaže Risto, ponosit.

— Mi smo, braćo i drugovi, Hercegovci, — govorim ja narodu.

Avion je pao i izgorio zajedno sa posadom. Bili su u njemu jedan potpukovnik, kapetan i pilot. Četvrti, radiotelegrafista fpa ai se p dobranom. Okupi se narod odmah oko njega. Ubrzo, evo ti Rista i mene. Radiotelegrafista sav znojav i blijed. Znso sam n-emačk[1], pa mu rekoh da pođe s nama. Narod nas grli i ljubi dok prolazimo s Nijemcem.

Rekoh mu da umije lice u potoku. To učini, pogleda me, pa reče: »Ja Taiam srpski. Rođen sam u Gornjem Osijeku.«

[1] Peta proleterska (crnogorska) brigada i Hercegovački partizanski odred. Komandanti: Sava Kovačević i Vlado šegrt.

Pitao sam ga da li zna da je Sesta armija fon Paulusa propala pod Stalj ngradom. Veli da zna. Pričao mu je jedan prijatelj da je proglašena trodnevna žalost u Njemačkoj.

— Evo, tolika vaša tehnika, snaga, pa ništa. Propade vam čudo vojnika.

— Znam, Staljingrad je naš grob. Om imaju i sad bolje oružje. Imaju top sa 40 cijevi. Kad ga upere u avione, plane i nebo!

Nurija Pozderac je bio u obližnjem selu. Cuo za njemački avion, pa poručio da dođemo. Uđosmo u kuću u kojoj je boravio i srdačno se rukovasmo Zamoli nas da mu sve potanko ispričamo i donese nam litar rakije.

Padobranca preuze komanda područja radi ispitivanja.

Najzad stigosmo u brigadu. Komandant Vlado Šegrt, komesar Cedo Kapor i zamjenik komandanta Vlado Tomanović bih su već čuli o avionu. Svi nam čestitaju.

Zatim, opet borba. Prelazak preko Neretve. Prešli smo je preko jednog mostića koji su podigli talijanski zarobljenici.

Nevesinje. Upućen sam sa Dušanom Gaćinovićem u izvidnicu, u Bilećki srez, a Lazar Kovačević, Halid Čomić i Košta Bjelogrlić u Gatački.

Dušan Gaćinović i ja ubrzo se vratismo sa jednim četnikom koga smo zarobili. Evo kako je bilo:

Ček'tli smo u zasjedi, Dušan je križao duvan, ja sam osmatrao. Opazim četnika, pa ću Dušanu: »Evo jedne brade. Ima na šubari veliku kokardu.«

Dušan ostavi duvan i uhvati pušku, »Ako ne bude Radoslav Vuković, odmah ću u njega spretati metak, da mu bude laka crna zemljica, a ako bude Radoslav, ubij ga ti«, reče Dušan.

Uto se četnik pomoli iza jedne stijene.

— Stoj! — viknuh. On pokuša da izvuče pištolj.

— Sebi ruke, ili ti više nikad neje trebati. Četnik problijedi i diže ruke uvis.

— Odloži oružje! — naredih.

Bio je to Novo Dobanić. Nije ubrao. Pos're smo ga pustili, a oružje zadržali. Kasnije, 1943 stupio je u partizane i poginuo.

Stigosmo u Grčko. Vaso Miskin-Crni reče mi da treba da idem u Petu Crnogorsku, Savinu brigadu, kao poznavalac ovog terena.

Javio sam se Savi Kovačeviću. S 2 bataljonom Pete crnogorske učestvovao sam u borbama poviše Plane. Imali smo teških gubitaka.

Onda nazad. Pred nama su bile nepregledne planine. Redah su se dani juriša i smrti. Čekala nas je opet Sutješka.

Mićko VUKOVIČ

ISTINITE LEGENDE O PISCU „ISTINITIH LEGENDI*

as dvojica znali smo se pre rata. Prvi moj kratak, ali nezaboravan susret s njim bi-) je u Košutnjaku. Kasnije ***imo*** se sretali više puta. Naš susret u ratu bio je u Glamoču, s jeseni četrdesetdruge. Zajedno smo krenuli u Štab Desete hercegovačke brigade. Tu smo proveli nekohko meteci kao članovi Politodela. Onda su nas nove, različite dužnosti razdvojile. Videli smo se tek četrdesetpete u oslobođenom Beogradu.

Otada sam imao mnogo prijatnih susreta s njim. Naš razgovor često se kretao oko zajedničkih ratnih uspomena vezanih za Desetu hercegovačku, naš život i rad u njoj. I, istini za volju, pretresajući događ - je i ljude u njoj, čovek ne bi mogao reći da h Jovan sa više oduševljenja, onog skromnog, istinskog oduševljenja, govorio o hercegovačkim borcima ili rukovodiocima brigade. A zna se koliko je duboko iskrena i zaista zaslužna bila svaka reč pohvale iz Jovanovih usta.

Nekohko meseci pred Jovanovu smrt video sam se s njim u njegovom stanu u Dečanskoj ulici, u Beogradu. To je bio, a da nismo znali, naš poslednji susret i rastanak. Ali ist nsko drugarstvo i jedna zajednička slika iz borbe spojili su nas zauvek. U pozlaćenom ramu na zidu moje sobe stoji skromna ratna fotografija: moja najmilija uspomena iz rata.

Toplo planinsko sunce kasne jeseni top lo je pod nama sneg na vrhu Vranića. Izašli smo na sunce posle jednog dužeg sastanka u štabu brigade. Komesar brigade, Čedo Kapor, prosto nas je naterao da stanemo pred objektiv fotoaparata. Vlado Tomanović i ja seli smo na stenu sa koje se tek otopio sneg. Jovan je stao između nas. Zasenuti jakim planinskim suncem jedva smo sačekali da Čedo »škljocne« aparatom. Bilo je to četrdesetdruge. Sticajem okolnosti fotografiju sam dobio tek četrdesetosme. Kad sam je predao Jovanu Popoviću, radovao se kao dete. Bila mu je draga i zbog toga što mu je to bila jedina fotografija iz rata.

Gledam je često. I sada, dok pišem ove redove, sa slike me gleda Jovan, toplo osmehnut, zagledan u daliinu, u daleku budućnost; pogledom kao da je prožeo decenije, zagledan pred sobom daleko, čak

i preko vlastitog groba. Sa kačketom na glavi i petokrakom na njemu, u skromnoj partizanskoj bluzi, drži pred sobom uspravljenu pušku. Obuhvatio je obema rukama, čvrsto, muški, kao da to nije obična stara puška već kao da umesto nje drži ogromnu zastavu revolucije.

I tako, sada, od njegove smrti, drugujem s njim, s Jovanom u pozlaćenom ramu.

Često se gledamo, osamljeni, licem u hce okrenuti jedan drugome i događajima koji su ostali daleko za nama. Ja, preslab da zauzmem njegovo mesto i on, iščezao iz života, — fotografija u pozlaćenom ramu.

Na stolu su mi »Istinite legende«, školska lektira moga sina. I ne znam da li bi se od radosti smejao ili plakao: vredne dečakove ruke marljivo listaju njegovu knjigu, biće željno saznanja upija u sebe reči i misli čoveka koji je živeo za njih, decu novih naraštaja. U misli mi navre uteha: njegov život nije bio uzaludan.

I ne znam da li još ko zna da li se seća, da je Jovan Boru Kečića i još nekohko najuspelijih delova »Istinite legende« napisao, između marša i bitke, u Desetoj hercegovačkoj brigadi.

... Partizanski logor na vrhu Vraniće. Borci ustajući otresaju sa sebe snežni pokrivač kojim ih je jesenja planinska noć pokrila. Ustali smo nešto ranije od ostalih i pod omorikama u maloj vrtači naložili vatru. Jovanu je pisaća mašina na kolenima. Nagnut nad njom, mislima je otišao daleko: sa bosanske planine Vraniće u Posavinu i Tamnavu. u jedno svetio i nemirno vreme partizanske godišnjice. Prisećao se ustaničk h pušaka Srbije, ljudi Posavine i Tamnave pod oružjem, Bore Kečića i Harija i treperavog svetla Avale u noći, prviput sagledanog sa posavskih hvada, kraj belasastog druma u partizanskoj zasedi.

Tu na vrhu Vraniće, pokrivenom prvim snegom, između bitke i marša započet je literarno oformljen lik Bore Kečića, koji na lomači okupatora kliče Partiji.

Tako je Jovan u kratkim predasima partizanskog logorovanja, u Desetoj hercegovačkoj, stvarao likove junaka »Istinitih legendi«, naše vrsne ratne literature, još u toku samog rata.

Blistave stranice Jovanovog literarnog stvaranja iz ratnog opusa njegove poezije pretstavlja zbirka pesama »Lasta u mitraljeskom gnezdu«, u kojoj je nekohko pesama, među najboljima, napisao u borbama i bombardovanjima porušenog Prozora i po selima oko Rame, da najzad, na samoj Vranići, izrađena na ciklostilu, sa vanrednim Mujezinovićevim ilustracijama, dođe u ruke onih kojima je u prvom redu bila namenjena — bore ma Desete hercegovačke brigade.

Za njih, borce Desete hercegovačke, napisao je i političku brošuru »Dvadeset i tri godine stare Jugoslavije«. I tu su Mujezinovićeve ilustracije i ljudi brigadne tehnike pritekli u pomoć da Jovanove reči i misli o teškoj našoj prošlosti dopru do onih kojima su namenjeni.

I pisanom i živom rečju podjednako plodotvorno delovao je Jovan u Desetoj brigadi. Sećam se zadovoljnih lica boraca posle Jovanovih

-igodnih predavanja o značajnim datumima sa kojih su borci odlazili oplemenjeni njegovim rečima, proširenih saznanja. Jedna takva slika posle Jovanovog predavanja u selu Sćitu o bici kod Borodina duboko mi se urezala u sećanje.

A i borci su uzvraćah svojom ljubavlju i pažnjom. I, mislim ^ je vredno i ovo zabeležiti:

Brigada se u mrkloj noći kretala negde iznad Travnika u kome su tada gospodarile ustaše. Borci i komora — sve je bilo u pripravnosti za dalji pokret. Sav utučen prišao mi je Jovan i rekao da je izgubio maleni kofer. Bilo mi je samo to dovoljno da shvatim razlog njegovog očajnog izgleda. Znao sam: u koferu je imao dragocene rukopise još neobjavljenih stvari. Dve čiste košulje, koje su u ono vreme bile neocenjiva vrednost, nije mi ni pomenuo. No znao sam da su mu bile u izgubljenom koferu. Pobojao sam se da će srećni nalazač zbog njih uništiti Jovanov trud i da nikada neće ugledati sveta ovi Jovanovi jeci. Premišljali smo šta da činimo. Predložio sam mu da obavestim štab brigade. »Nemoj, nemoj zasada još«, rekao mi je Jovan i pozvao me da mu pomognem u traganju. Videći nas onako pognute putem, borci su se raspitivali šta tražimo. Brzo se proneo glas čitavom brigadom da je Jovan Popović izgubio svoj, njima dobro znani, kofer s rukopisima. Duga kolona na zastanku začas se poremetila i borci, »razvijeni u strelce«, bez ičijeg naređenja, dali su se u potragu. Posle jednog časa stigao je kofer sa Jovanovim rukopisima i dvema čistim košuljama.

Bilo bi mi drago kad bi mladi čitaoci »Istinitih legendi« u našim školama znali da za dobar deo priča iz ovog dela imaju da zahvale i borcima Desete hercegovačke brigade, njihovoj ljubavi prema svome ratnom drugu Jevanu Popoviću. Njihov gest je bio istinski izraz dubokog poštovanja čoveka koji je boreći se pisao i pišući borio se za nov, pravičniji svet, pesnika čije su stihove mnogi od boraca Desete hercegovačke znali naizust i s njima u mislima vojevali:

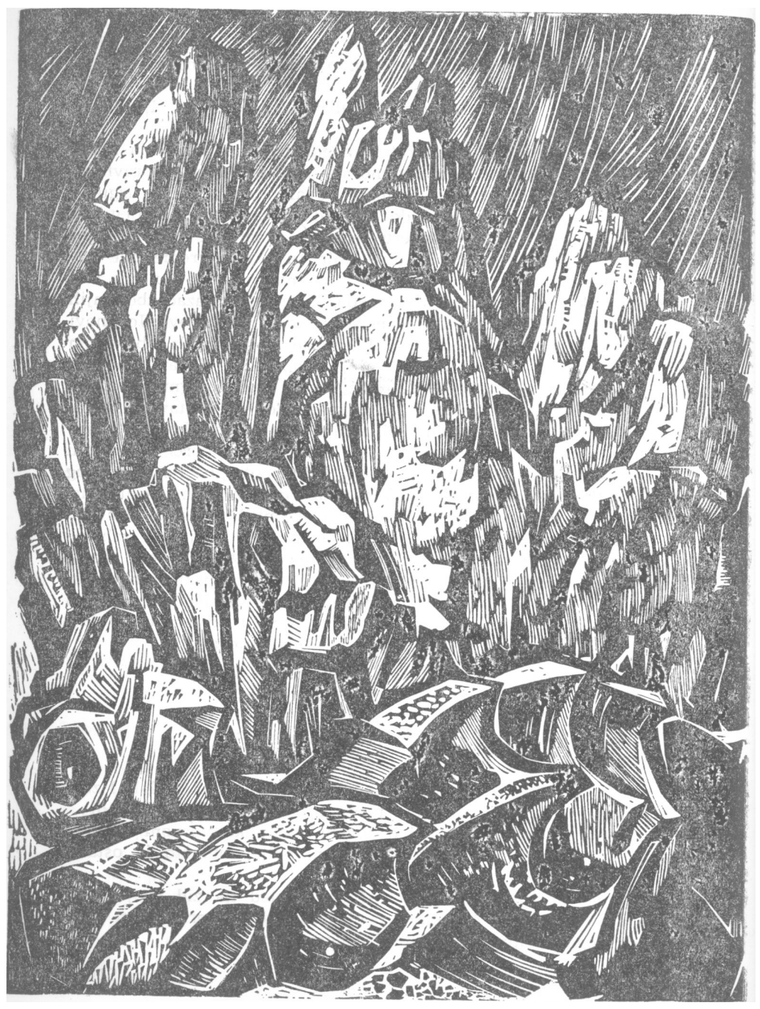
Ni jedna planina nije previsoka
Nijedna klisura preduboka za nas.
I kad je noć najtamnija,
I kad je smrt najpomamnija —
Čuješ naš vedri glas!...

Snažno su ih bodrili Jovanovi stihovi i zato su ih oni i voleli. I zbog I*>ga što su ponikli i ugledali sveta među njima, u njihovoj brigadi.. .

Mnogo bi se moglo napisati o Jovanovom plodotvornom boravku u Desetoj brigadi pa ipak bi štošta, ono najbolje, ono što je ostavio u ljudima, ostalo nedorečeno.

Sa ovom mišlju bacio sam slučajan pogled na zid svoje sobe. Otud me svojim toplim, čovečnim pogledom i jedva primetnim smeškom gleda Jovan: fotografija u pozlaćenom ramu.

Dušan SIMIC

KRŠ

OBLASNI KOMITET KPJ ZA HERCEGOVINU

jun 1942 — jul 1943

rajem oktobra 1942 upućen sam od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu iz Sarajeva za sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Članovi Komiteta bili su Olga Marasović, Harno Grebo i Dragutin-Braco Kosovac, koji je ujedno bio sekretar Oblasnog-komiteta SKOJ-a za Hercegovinu.

U to vrijeme aktivno su djelovale partiske organizacije u gradovima: Mostaru, Čapljini i Stocu, i u selima: doplati kod Stoca, Prebilovcima, Tasovčićima kod Čapljine, Vlahovićima kod Stoca, Bijači kod Ljubuškog, Trebinjskoj Sumi, trebinjskim brdima, Ljubomiru i okolici Bileće. Pored toga bilo je gotovo u svim hercegovačkim područjima članova Partije, kandidata, skojevaca i simpatizera, ali oni nisu bili organizaciono povezani u partiske ćelije i skojevske aktive, te nisu stalno održavali sastanke, već povremeno, ali se njihova aktivnost osjećala u vršenju manjih akcija i diverzija, a naročito u zbrinjavanju ilegalaca, prikupljanju raznog materijala, propagandi za Narodnooslobodilačku borbu i izvršavanju drugih zadataka koje je Partija postavila.

Poslije povlačenja partizanskih snaga iz Hercegovine u Bosnu, početkom juna 1942, uljeto iste godine vraćeni su neki drugovi na ilega-

lan rad u svoj kraj. Tako su poslati Gojko Mihić u Stolački srez, Tripo Sarenac u Bilećki srez, a Ivan Starović u Gatački srez. Sa većinom drugova upućenih na ilegalan rad od strane rukovodstva tadašnjeg Hercegovačkog partizanskog odreda, kao i sa većinom partiskih organizaja koje su postojale na terenu, i sa grupama i pojedincima, Oblasni komitet je održavao uglavnom kontakt kurirskim vezama, izuzev ako bi neko od njih sam navratio u Mostar po propagandni materijal i direktive za rad.

Poznato je da je partisko rukovodstvo do maja 1942, tj. do povlačenja partizanskih snaga iz Hercegovine, pridavalo veću važnost vojnim akcijama nego političkom radu i učvršćenju ne samo partiske i skojevske organizacije na selu, nego i antifašističkih organizacija omladine, žena, pa i narodnooslobodilačkih odbora. Ako tome dodamo teror Talijana, ustaša i naročito četnika poslije juna 1942, kao i činjenicu da u Hercegovini i u susjednoj Crnoj Gori nije bilo partizanskih jedinica, shvatiće se da je situacija u Hercegovini bila izuzetno teška.

U oktobru 1942, pored Oblasnog komiteta Partije i SKOJ-a, još su postojali Mjesni komitet Partije i SKOJ-a u Mostaru, Sreski komitet Partije u Trebinju i Mjesni komitet Partije u Čapljini. Drugih partiskih rukovodstava na terenu Hercegovine nije bilo.

Pokrajinski komitet KPJ za BiH postavio je pred Oblasni komitet za Hercegovinu kao najvažnije zadatke: formiranje partizanskih bataljona na principu jedan srez — jedan bataljon, učvršćenje postojećih partiskih i skojevskih rukovodstava i organizacija i aktivan politički rad na što širem pridobijanju stanovništva Hercegovine za Narodnooslobodilački pokret.

U to je vrijeme u Mostaru radila zajednička tehnika Oblasnog i Mjesnog komiteta Partije, čiji se rad odvijao neposredno pod rukovodstvom člana Oblasnog komiteta Olge Marasović. U isto vrijeme postojala je i posebna tehnika SKOJ-a. Ova posljednja je u januaru i februaru 1943 bila provaljena, dok je partiska g$_a$ povremenim zastojima radila neprekidno do oslobođenja Mostara. Tehnika je umnožavala Bilten koji je donosio izvještaje s naš h i savezničkih frontova, lokalna obavještenja i članke pojedinih drugova.

Tehnika je bila vrlo vješto sakrivena u podrumu jedne zgrade u Donjoj Mahah. Jednom su prilikom ovu zgradu pretresah Talijani, ali zahvaljujući dobroj izolaciji podruma tehniku nisu uspjeh pronaći. Pored letaka, Biltena, proglasa, umnožavana je i Istorija SKP(b).

Nakon kraćeg vremena po mom dolasku proširili smo stari Mjesni komitet Partije i SKOJ-a u Mostaru. Sekretar Mjesnog komiteta b.o je Haio Fazlinović, a sekretar SKO.T-a Nusret Seferović, koji je ujedno bio i član Mjesnog komiteta Parije.

Odlukom Oblasnog komiteta, početkom decembra 1942, obišao sam partiske organizacije Stoca i Čapljine, a u Zitamislićima sam održao sastanak sa Dušanom Brstinom, bivšim komandatom partizanskog

bataljona »Bišina«, koji je u to vrijeme ilegalno tu živio i radio. Sa Brstinom sam razgovarao da treba da preuzme što prije komandu nad partizanskim bataljonom koji mislimo oformiti na terenu Stolačkog i Mostarskog sreza. Ujedno smo se dogovorili da se on poveže što tješnje sa grupom ilegalaca iz Nevesinja (bilo ih je oko 15 sa Vojom Colovićem). Zbog velikog terora tamošnjih četnika ta se grupa morala povući iz Nevesinja na teren Dubrave kod Stoca i u Mostarsku kotlinu. Smatrah smo da i nju treba uključiti u ovaj bataljon. Postavili smo pred stolačku i čapljinsku organizaciju da iz gradova i okolnih sela upute, č:m im se jave, borce za bataljon, a u međuvremenu da prikupljaju oružje, obuću, odjeću, sanitetski materijal i hranu.

Prema izvještajima drugova iz trebinjskog i bilećkog kraja kao i od Popova Polja i tamo je postojala mogućnost za formiranje partizanskih jedinica, jer je u ilegalstvu već bilo nekoliko desetina drugova i drugarica. Na sastanku Oblasnog komiteta je zaključeno da se na taj teren uputi i organizuje bataljon Dragutin-Braco Kosovac. On je tamo otišao početkom decembra 1942.

Prema izvještajima sa terena Gacka, Nevesinja, Konjica i Ljubuškog u to vrijeme kod njih nisu postojali uslovi za formiranje partizanskih jedinica.

Između 1 i 5 januara 1943 upućen sam u obilazak terena bivših srezova Stolac i Mostar. Mjesec dana prije odlaska Oblasni komitet Partije uputio je Esada Šabanca na teren Dubrava i Mostarske kotline, da bi organizovao partisku i skojevsku organizaciju. Po mom dolasku **u** Zitomishće, u kući Veljka Mičevića, održan je sastanak sa oko 20—30 drugova. Sastanku je prisustvovala i grupa ilegalaca iz Nevesinjskog sreza i sela Zitomishći i Pijesci. Tada su drugovi iz Nevesinja iznijeli situaciju u svome srezu i naglasili da je vrlo teška. Četnici su tada vrših prisilnu mobilizaciju bivših partizanskih boraca u svoje jed.nice da bi imali bolju kontrolu nad njima. Neke su premlaćivah kod kuća, a mnoge poubijali, naročito one za koje su pretpostavljah da su bih komunisti. To su četnici radili širom istočne Hercegovine. Teror je postojao svuda, negdje jači, a negdje u blažoj formi. Četnici su imah sjedišta svojih štabova u svim hercegovačkim gradovima na hjevoj obali Neretve i u Mostaru. To su bili zajednički garnizoni — talijanske, domobranske i četničke vojske. Osim toga postojale su i četničke žandarmeriske stanice po selima koje su imale glavni zadatak da Progone pripadnike i simpatizere NOP-a i da povremeno napadaju nenaoružano muslimansko i hrvatsko stanovništvo radi pljačke. Talijani su četnike obilato snabdijevah hranom, municijom, oružjem, odjećom i obućom.

Kod Čapljine su na mostu na desnoj obali Neretve stražarsku službu obavljale ustaše, a na hjevoj četnici. Tako su »vlast« i »red« [u] selima održavah isključivo četnici i ustaše, a u gradovima su također zarađivali i bih pod komandom Talijana.

U to vrijeme počela je čvršće da se sprovodi organizacija takozvane »muslimanske antikomunističke milicije«, po inic'jativi i pod pokroviteljstvom Talijana, u svrhu borbe protiv NOP-a. Mi smo uspjeli da u Stolačkom i Mostarskom srezu ubacimo u rukovodstvo te milicije svoje drugove i većinu ljudi da otpremimo u partizane. Nijemci su početkom Pete ofanzive potpuno rasturili ovu organizaciju kao nepouzdanu.

Pošto su postojali uslovi odlučeno je da se formira partisko rukovodstvo za područje Dubrava i Mostarske kotline, s tim da se. u što skorije vrijeme oformi i skojevsko rukovodstvo. Nadalje je odlučeno da se formira partizanski bataljon »Iskra« čiji će komandant biti Dušan Brstina, a komesar Džemil Šarac. U taj bataljon bi se okupili borci sa terena grada i Sreza Mostara, iz Stoca i ilegalci iz Nevesinjskog sreza.

Nakon takve odluke zajedno sa Dušanom Brstinom, Džemilom Šarcem i Gojkom Mihićem obišao sam čitav teren Mostarske kotline, Stolačkog sreza, kao i selo Vlahoviće na terenu Ljubinjskog sreza.

Posliie ovog obilaska (krajem januara 1943) skupili smo u zaseoku Zagnježđe kod porodice Hairlića oko 40—45 boraca. Ranije određeni štab bataljona odmah je pristupio oformljivanju četa, obuci boraca i izradi planova za akciju. Tada su st'gli iz Bosne Dušan Grk, Peko Papić i Cile Kovačević koii je bio u prolazu za Crnu Goru i nosio direktivu Vrhovnog štaba da se svi partizanski borci upute za Bosnu, u sastav jedinica NOV. Tih dana ie iz Bileće stigao i Tripo Šarenac i još neki drugovi, pa smo održali zajedničko savietovanie. Odlučili smo d_4 bataljon »Iskra« odmah krene u Bosnu — preko Neretve ispred Metkovića, a zatim uz pomoć Biokovskog partizanskog odreda u Bosnu. Na terenu je zadržano svega desetak drugova za politički rad i za prikupljanje i odašiljanje novih boraca.

Braco Kosovac je uspio da nakon kraćeg vremena po svom dolasku na teren Trebinja, Popova Polja i Bileće oformi od ilegalaca partizanski bataljon »Sloboda« sa oko 60—70 boraca. Ovaj bataljon je izvršio više diverzija na željezničkoj pruzi Mostar — Dubrovnik i Hum — Trebinje i na komunikaciji Bileća — Trebinje i u ovim akcijama srušio sedam vozova. I ovom bataljonu je javljeno da se prebaci u Bosnu. On je prešao preko Neretve i vodio borbu sa četnicima na Biokovu, u toku Četvrte ofanzive, ah se kasnije probio nazad u Hercegovinu i pred Petu ofanzivu, u sjevernoj Hercegovini priključio se Desetoj hercegovačkoj brigadi.

Poslije odlaska bataljona »Iskra« zadržao sam se kraće vrijeme na terenu Stolačkog sreza i mostarske kotline, gdje je oformljena partiska i skojevska organizacija, kao i antifašističke organizacije žena i omladine i narodnooslobodilčki odbori po selima. Početkom marta 1943 vratio sam se u Mostar.

Kako u to vrijeme nismo imali nikakvu vezu sa Pokrajinskim komitetom KPJ za BiH, samoincijativno smo odlučili da kooptiramo u Oblasni komitet Hasu Fazlinovića, s tim da bude sekretar Oblasnog 'komiteta SKOJ-a, jer Braco Kosovac, s obzirom na zadatke koje je imao u južnoj Hercegovini, nije mogao da obavlja i ovu dužnost.

Po dolasku u Mostar pi>gledao sam nekoliko izvještaja Brace Kosovca. Iz njih se vidjelo da se na sektoru Trebinje — Ljubinje — Bileća, pored formiranja bataljona »Sloboda«, oformilo više partiskih, skojevskih i drugih antifašističkih organizacija.

Na terenu Gacka ilegalno je radio Ivan Starović, Aleksandar-Saša Zelenović i dr. Tamo je bilo još nekohko grupa, pa čak je jedna djelovala i u samoj varoši. Njihov rad se najviše svodio na propagandu, razbijanje četničke vlasti, onemogućavanje mobilizacije itd.

Veza sa Nevesinjem (s obzirom da je njihova ilegalna grupa otišla sa bataljonom »Iskra«), održavana je sa omladincima iz grada. Tada je došlo do provale, pa su neke uhapsili četnici, dok je nekohko omlad'naca uspjelo pobjeći u Mostar.

Na terenu Konjica nalazila se jača grupa ilegalaca oko Boračkog Jezera, u selu Seonice, i dvije manje u Konjicu i Jablanici.

Postojale su i manje grupe pripadnika NOP-a u Ljubuškom i selu Bijači.

Nešto prije mog povratka u Mostar, u martu 1943, došlo je do provale tehnike Mjesnog komiteta SKOJ-a. Tada je uhapšen i sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Ahmet Sestić, koga je ubila policija prilikom pokušaja bjekstva iz zatvora. Za odmazdu je ubijen Mustafa Trbonja, policiski agent. Zbog te provale upućena je u partizane grupa od petnaest skojevaca.

Neprijatelj u martu počinje sa masovnom prisilnom mobilizacijom za borbu protiv naših jedin ca koje su se kretale u pravcu Hercegovine. Dio hercegovačkih četničkih vojnih jedinica, a manje crnogorskih, stacionirao je i u samom Mostaru. Te četničke snage bile su upućene da presretnu partizane preko planine Cabulje na desnoj obali Neretve između Mostara i Jablanice. Iz cijele Hercegovine dobili smo izvještaje o četničkoj mobilizaciji i nastaloj situaciji. O tome smo napisali izvještaj Centralnom komiietu KPJ u kome smo opisali način četničke mobilizacije, stanje partiske, skojevske i ostalih antifašislčkih organizacija.

Pri kraju marta 1943 odlučeno je da Olga Marasović pođe u Čapljinu i Ljubuški, ob đe partiske i skojevske organizacije i tamošnjim drugovima pomogne u radu, a ja da odem ponovo na teren Stoičkog sreza i mostarske kotline. Svrha ovog odlaska bila je da se onemogući mobilizacija za borbu protiv NOV. U tome smo donekle uspjeli.

Nakon petnaestak dana provedenih na terenu vratili smo se u Mostar. Dva dana po našem dolasku stiglo je pismo Avda Huma da članovi

Oblasnog komiteta dođu u Nevesinje. To je moglo biti oko 10 aprila. Krenuli smo odmah u Nevesinje, gdje se nalazila i Deseta hercegovačka brigada. Sa Avdom Humom i Vašom Miskinom-Crnim održali smo sastanak Oblasnog komiteta i razmotrili nastalu situaciju. Odlučili smo da najvažniji zadatak bude odašiljanje što više boraca iz gradova j sela u brigadu. Već je Stab Desete hercegovačke bio uputio više drugova u južnu i sjevernu Hercegovinu radi mobilizacije boraca. Odlučeno je da sa Džemilom Šarcem, Gojkom Mihićem i Safetom Đinovićem odem na teren Stolačkog sreza i mostarske kotline radi mobilizacije boraca iz ovog kraja kao i gradova Mostara, Stoca i Čapljine. U to vrijeme u Hercegovačku brigadu je iz južne i sjeverne Hercegovine došlo 300—400 boraca. Ova mobilizacija izvršena je u roku od 15—20 dana, koliko se brigada zadržala na terenu Hercegovine.

Čim smo stigli u Dubrave, obaviješteni smo o novoj ofanzivi o čemu smo odmah obavijestili Stab Desete brigade.

U to vrijeme pošla je u brigadu i jedna grupa od preko 50 boraca iz Popova Polja. Njih su iz zasjede napali četnici u blizini Ljubinja. Jedan dio su pobili, a ostali, pošto nisu uspjeh da se probiju, vratili su se u Popovo Polje.

Uslijed odlaska naših snaga u pravcu Crne Gore bilo je nemoguće održavati vezu sa brigadom, pa i odašiljati joj nove borce. Međutim, mi smo ih i dalje okupljali. Do kraja maja okupili smo iz Mostara, mostarske kotline i Dubrava oko 80 boraca i oko 50 iz sela Gornje Hrasno, Prebilovci, Tasovčići i drugih. Ove dvije grupe su vršile neke manje vojne akcije.

Poslije Bitke na Sutjesci većina preživjelih boraca Mostarskg bataljona okupila se u podveleškim selima i odatle se spustila u Mostar.

Kako sam se u to vrijeme nalazio na terenu Stolačkog sreza. Uglješa Danilović mi je poručio po Ibri Šatoru da odem u Mostar i da svi borci Mostarskog bataljona, a i drugi, što prije iziđu i uključe se u brigadu. Kad sam stigao u Podveležje, zatekao sam grupu od 80 boraca, koje smo ranije izveli iz Mostara. Ova grupa je bila. krenula prema Obiju, jer smo ranije bili obaviješteni da se tamo nalazi Deseta hercegovačka brigada. Međutim, kako se brigada nalazila na prostoru između Stoca i Hraisna, ova grupa je pod rukovodstvom zamjenika komandanta Mostarskog bataljona Mladena Balorde upućena u tem pravcu. S njom je bilo i desetak starih boraca Mostarskog bataljona. Grupa je navratila u selo Kaluđer Vode radi hrane i blizu njega zanoćila. Četnički elementi iz ovog sela obavijestili su Nijemce. Jedan njemački »-trup« je izvršio iznenadan napad. Imah smo oko 10 mrtvih. 30 ranjenih i 25 zarobljenih, dok je manji broj uspio pobjeći.

Sa Salkom Fejićem sišao sam u Mostar gdje smo zatekli vrio tešku situaciju. Pored 80 boraca iz bataljona, krilo se isto toliko drugova i drugarica koji su se kompromitovali. Policija ih je tražila. Tom prilikom Mjesni komitet Partije i SKOJ-a, a naročito organizacija

AF2-s i odbori Narodne pomoći, svestrano su se angažovali. Gotove nije bilo kuće aktivista i simpatizera NOP-a u kojoj se neko nije krio. Teško je naći sličan primjer ljubavi i pažnje građana jednog grada prema ilegalcima kao što je Mostar.

Međutim, nekoliko dana docnije okupator i policija su u ranu zoru blokirali tri mahale (kvarta): Donju Mahalu, Zahum i Luku L uspjeh pohvatati nekohko drugova i drugarica, a među njima i Hasu. fazlinovića, koji se izdajnički držao pred neprijateljem i provaho sve što je znao. Slučajno sam se u vrijeme blokade nalazio u mahali Cernici pa nisam momentalno bio pod udarom blokade. Istog dana navečer izišao sam sa većinom ilegalaca u podveleška sela. Tada je pao u ruke neprijatelju i sekretar Mjesnog komiteta Partije Ljubo Brešan. On se herojski držao pred neprijateljem, iako ga je Fazlinović teretio. Teror okupatora i policije u gradu je pojačan. Obješeni su Radojka Bitanga, omladinci Alija RiZikalo i Drago Palavestra i nekoliko drugova, a neki su otjerani u logor da se više nikad ne vrate. Zbog ovakve situacije rad Partije se trenutno prenio na nekohko drugarica kojima je rukovodila Ančika Đurić, član Mjesnog komiteta.

Pored terora i hapšenja u gradu, uhapšeni su i neki omladinci iz mostarske kotline. Nadalje tih dana grupa Nijemaca, ustaša i domobrana upala je u selo Orašje u Gornjim Dubravama i u jednoj staji napunjenoj još neovršenim žitom spalila oko 50 stanovnika ovog sela — od najmlađeg do najstarijeg. Međutim, teror okupatora i domaćih izdajn.ka nije zaplašio stanovništvo. Naprotiv, doveo je do povećanog priliva boraca u Desetu hercegovačku brigadu.

Dva-tri dana poslije izlaska iz Mostara u selu Gornje Hrasno povezao sam se Sa Uglješom Danilovićem, članom Pokrajinskog komiteta Partije, gdje se u to vrijeme nalazio i Štab Desete hercegovačke br'gade. Nedugo iza toga, krajem jula, Uglješa Danilović je kao novi sekretar Oblasnog komiteta Partije formirao Oblasni komitet čiji su članovi bili: Tripo Šarenac, Vlado Vujović, Olga Marasović, Aco Babić i Mladen Knežević. Prvi sastanak ovog novog komiteta održan je u blizini sela Poplat (Stolački srez) i trajao je dva dana. Otada, uiz neke izmjene i dopune, ovaj komitet je rukovodio u Hercegovini sve do oslobođenja Mostara.

Period od juna 1942 do jula 1943 bio je jedan od najtežih u razvoju partiske organizacije i narodnog ustanka u Hercegovini. Ah, i pored .gubitaka koje smo dotada imali, došlo je do učvršćenja partiske, skojevske i drugih antifašističkih organizacija, a već poslije nekoliko mjeseci razbuktala se oružana borba. U novembru se formira Dvadeset deveta divizija, Južnohercegovački i Sjevernohercegovački partizanski odred, a sredinom 1944 godine i Zapadnohercego-v&č.ki partizanski odred.

Mladen KNEŽEVlC-Traktor

NA ILEGALNOM PARTISKOM RADIJ

koro punih devet mjeseci, sve do konca maja 1942, jedinu vlast na terenu Bilećkog sreza pretstavljnli su narodnooslobodilački odbori. Izuzetak je bila samo Bileća, u kojoj se nalazio talijanski garnizon. Ali, i on je bio tako blotkiran da se često smibdijevao avionima. Pored Sreskog narodnooslobodilačkog odbora sa sjedištem u osnovnoj školi u Orahovicama, bilo je i pet opštinskih odbora (Opštine Divin sa sjedištem u Divinu, Opštine Plana sa sjedištem u Ladevićima, Opštine Bileća sa sjedištem u Šobadinama, Opštine Zavode sa sjedištem u manastiru Dobrićevo i Opštine Sitnica sa sjedištem u osnovnoj školi sela Vranjske). Bilo je i pet opštinskih komiteta Partije i SKOJ-a, a na terenu i u jedinicama preko 200 članova Partije. Skojevska organizacija postojala je gotovo u svim selima. Pored ljudstva u 1 udarnom bataljonu bilo je i oko 1.000 boraca u tri teritorijalna partizanska bataljona (»Vladimir Gaćinović«, Bilećki i Sitnički).

U to vrijeme pripremala se Oblasna partiska konferencija, koja je bila zakazana za 7 jun u osnovnoj školi u Orahovicama. Konferenciji je trebalo da prisustvuje i drug Tito.

Međutim, koncem maja 1942 došlo je do naglog pogoršanja situacije. Pod pritiskom talijansko-četničke ofanzive naše jedinice su se počele neorganizovano povlačiti i osipati. Dvadeset petog maja četnici i Talijani zauzimaju s. Berkoviće koje je pretstavljalo važno sjedište naše vlasti (Narodnooslobodilačkog odbora Sreza Stolac, Opštine Dabar i Stab Stolačkog partizanskog bataljona). Istog dana i četnici sela Lađevića i Preraca zauzimaju Opštinski narodnooslobodilački odbor u Ladevićima, maltretiraju odbornike i pljačkaju opštinu. Pomognuti mještanima četnici sa područja Trebirja zauzimaju 25 i 26 maja čitavo Zavode i manastir Dobrićevo gdje su bili smješteni Stab Bilećkog partizanskog bataljona i Narodnooslobodilački odbor Opštine Zavode. U tim borbama sa četnicima gine i komandant Bilećkog patrizanskog bataljona Vlado Vučinić.

U takvoj situaciji članovi štaba Južnohercegovaćkog odreda — Vlado Tomanović, Cedo Kapor i Vojin Popović-Božović uspijevaju da iz Zagore, gdje se nalazilo sjedište štaba odreda, pojedinačno probiju do Operativnog štaba na Divinu. U oštrim borbama jedan dio 2 udarnog bataljona uspijeva da rastjera četnike u Lađevićama i Preracima, dok je drugi dio sprečavao Talijane i četnike da zauzmu Kubaš i Vlahoviće i otsijeku od Operativnog štaba one naše jedinice ko^e su dejstvovale oko Hrasna i u južnom dijelu Hercegovine. Za to vrijeme (28 maja) ljubomirski četnici pod komandom Save Kovača zauzimaju našu bolnicu u Zvijerini i u toku noći 29/30 maja strijeljaju i bacaju u Vidušku jamu zarobljene partizane Ristu Milićevića, Husrefa Ćišića i Husrefa Krpu, iz Mostara, braću Selimović — Aka i Sejfudina iz Bileće, Hasibu Ramović i Alu Kazazića iz Nevesinja. Itse noći u Trebinje odvode Rada Pravicu i Jovu Ljubibratića i predaju ih Talijanima. Nešto kasnije četnici su i njih strijeljali. Čak je i jedan dio sit>-ničkih i dabarskih jedinica, koji je prema naređenju Operativnog štaba trebalo da štiti bolnicu, prešao na stranu četnika. Poslije Zvijerine četnici bez otpora zauzimaju čitavo područje Sitničke opštine, što im omogućuje i neki članovi Partije, koji prelaze na njihovu stranu (među njima i Nikola Zvijer, komesar partizanske čete).

U takvoj situaciji Operativni štab za Hercegovinu u zajednici «a dijelovima Prve proleterske brigade (sa kojima se nalazio i Koča Popović) hitno organizuje (30 i 31 maja) napad na četnike u Zvijerini radi spasavanja ranjenika. U bolnici su se, pored ostalih, nalazili i Milija Stanišić, komesar Sjevemohercegovačkog odreda i dr Safet Mujić. Blagodareći ovoj intervenciji, naročito dijelova Prve proleterske brigade, spaseni su svi preživjeli ranjenici.

PROBOJ KA ZELENGORI

Naša slobodna teritorija ff neprekidno sužavala. Ona se u to vrijeme svela na područje stare Opštine Divin i sela Pađeni, Gornja Meka Gruda i Rioca. Četnici i Talijani postupaju vrlo taktički. Zauzimajući selo po selo, oni odmah formiraju čete sa kojima produžavaju napade na slobodna područja. Pri tome u svoje redove prisilno mobihšu i dojučerašnje partizane i snabdijevaju ih talijanskim oružjem, municijom, pa i hranom. S druge strane, Talijani dijele narodu so koju nije imao punih devet mjeseci, i ostale namirnice. Sem toga, u prvo vrijeme su u pojedinim selima organizovali zajedničke kuhinje za cjelokupno stanovništvo, izuzev onih porodica iz kojih se neko nalazio u partizanima ili zatvoru. Takve porodice nisu imale pravo na zajedničku kuhinju. Okupator je, uz pomoć četnika — preko četničkih pristalica, bacanjem letaka iz aviona i drugim sredstvima — razvio široku propagandu protiv Partije i istaknutijih rukovodilaca, nastojeći da ih prikaže u najcrnjem svijetlu. S druge strane, i dugotrajne borbe,

slaba ishrana, nedostatak municije i druge teškoće uticale su na držanje boraca. Naši redovi su se stalno osipah. Borce koji su odlazili svojim kućama četnici su mobilisali u svoje jedinice. U to vrijeme su sve veze sa južnim dijelom Hercegovine bile prekinute, a jedinice Prve proleterske brigade povukle su se na teren Gacka.

Na zajedničkom sastanku članova Oblasnog komiteta, Operativnog štaba, Instruktorske grupe Centralnog komiteta KPJ sa Milentijem Popovićem na čelu i članova Sjevernohercegovačkog i Južnohercegovačkog odreda, koji je održan 2 juna na Divinu, razmatrana je situacija i donijeta odluka da se sa preostalim jedinicama privremeno povučemo na područje Gatačkog sreza i dalje u pravcu Pive, gdje se nalazio Vrhovni štab sa jedinicama Prve i Druge proleterske brigade. Radi izvršenja zadatka formirani su, od ostataka raznih jedinica na Divinu, 2 bataljon i Prateća četa. (Za komandanta bataljona određen je Vlado Tomanović, a za komesara Vojin Popović-Božović; za komandira Prateće čete Danilo Šarenac, za komesara Ilija Sakotić). U isto vrijeme upućeni su drugovi u pojedina mjesta radi prikupljanja preostalih boraca. Tako je Risto Zdrale upućen na Baljke, Bogdašiće i Bijelu Rudinu, odakle je doveo 20 boraca; Vlado Vujović i Ilija Sakotić u Davidoviće, a Gojko Mihić u Dabar.

Prema planu 2 bataljon je krenuo 5 juna sa Davidovića preko Duži i Hodžića u Kovačev Do, gdje je trebalo da sačeka 1 udarni bataljon od pravca Rioca, sa kojim su se nalazili članovi Oblasnog komiteta, Operativnog štaba i Instruktorska grupa CK KPJ, kao i rukovodstvo Sjevernohercegovačkog odreda. Prateća četa Operativnog štaba trebalo je da bude u zaštitnici čitave kolone. Pošto se sve naše jedinice budu prikupile u Hodžićima, trebalo je formirati zajedničku kolonu koja će se probijati kroz četničke položaje preko Hodžića. Korita i Kobilje Glave ka proleterskim brigadama.

Drugi bataljon je u toku dana stigao u Hodžiće (zaselak Kovačev Do), gdje je sve do poslije ponoći čekao na dolazak 1 bataljona i Prateće čete iz Rioca. Slati su i kuriri da ubrzaju njihov dolazak, jer se znalo da se četnici pripremaju da nam onemoguće probijanje ka rejonu Jelovac — Kazanci. Pošto je probijanje po danu bilo gotovo nemoguće, 2 bataljon je oko jedan sat po ponoći, čim su pristigli prvi dijelovi 1 udarnog bataljona, nastavio pokret. Četnici su napadah sa svih strana. Zurili smo se da se prije zore dočepamo položaja na Koritima i Kobiljoj Glavi jer smo znah da ćemo se, ukoliko ih ne budemo zauzeli u toku noći, naći u vrlo teškoj situaciji. Blagodareći energičnom dejstvu čelo kolone je uspjelo da se dočepa pomenutih položaja i obezbijedi slobodan prolaz ostalim dijelovima.

Kasnije smo saznah da nam je u toku noći otsječen dio kolone sa čitavom Pratećom četom, drugovima iz Oblasnog komiteta, Operativnog štaba i Instruktorske grupe CK KPJ, zatim rukovodstvo Sje-

veмoheroegovačkog odreda, komora i arhiva, i ci>1 su bih prinuđeni cla se vrate ka Riocu.

Ostavljajući na Kobiljoj Glavi jako obezbjedenje za prihvat naših otsjećenih snaga, za koje smo računah da će se eventualno probiti sljedeće noći, mi smo se povezali sa dijelovima proleterskih jedinica u Dulićima. Dijelovi na Kobiljoj Glavi držali su položaje sve dok ih sljedeće noći nisu potisnuli Italijani koji su čistih cestu od Gacka prema Bileći. Tek poslije tri-četiri dana stigla je u Kazance jedna grupa od dvanaestak otsječenih drugova koji su se probili preko Crkvica i Somine. U ovoj grupi bili su Cedo Kapor, Vaso Miskin i Milentije Popović. Oni ništa nisu znali o ostalim drugovima koji su otsječeni u Hodžićima.

U Kazancima smo zajedno sa dijelovima proleterskih jedinica vodili teške borbe, onemogućujući neprijatelju da se probije u pravcu Krstača i Golije, gdje su se prikupljale crnogorske jedinice. Da bismo se povezali sa otsječenim članovima Oblasnog komiteta, Operativnog štaba i Sjevernohercegovačkog odreda i omogućili njihovo prebacivanje, na teren Bilećkog sreza vraćeni su Vojin Vujović i Obrad Ilić. Međutim, ni oni se nisu vratili. Poslije borbi na Gatu, koje smo vodili zajedno sa proletreskim jedinicama, povukli smo se na Čemerno, gdje smo izvjesno vrijeme obezbjeđivali prebacivanje naših jedinica i bolnice preko Izgora. Tu su nam se priključih Vlado Šegrt i Štaka Ivković Ni oni nisu znali šta je sa drugovima koji su, 6 juna ujutru, otsječeni u Hodžićima. Znali su samo toliko da su se vratili u pravcu Rioca.

STANJE U BILEĆKOM SREZU

Poslije formiranja Hercegovačkog odreda dobio sam od CK KPJ zadatak da se vratim na teren južne Hercegovine na dužnost sekretara Okružnog komiteta. Ovu odluku saopštio mi je Svetislav Stefanović, politički komesar odreda. Rečeno mi je da mogu da uzmem još dvojicu drugova koji će poći sa mnom. Predložio sam Gojka Mihića za Stolački srez i Uroša Vukoja. Iz Trebinja i Ljubinja nisam nikoga tražio, jer sam znao da su tamo ostali svi članovi Sreskog komiteta. Kada smo se povukli iz Hercegovine, nismo ostavili ljude koji će raditi na terenu. Potcijenili smo četnički uticaj i računali na privremeno napuštanje Hercegovine — dok prođe neprijateljska ofanziva. Poslije povlačenja nismo imali informacija šta su sve preduzeli četnici i Tahjani. Znah smo. istina, da je na terenu ostao prihčan broj "lanova Partije, među kojima je bilo i onih koji su ranije zauzimah rukovodeće dužnosti i na ciju se aktivnost i rad može sigurno računati.

Prije polaska postavljeni su nam uglavnom opšti zadaci: da radimo na povezivanju i organizacionom učvršćivanju osnovnih partiskih organizacija, koje treba aktivirati u razgohćavanju izdaje četnika [1] njihove saradnje sa okupatorom; da po mogućnosti organizujemo slu-

sanje radiostanice »Slobodna Jugoslavija«, pisanje radiovijesti i umnožavanje propagandnog materijala; da formiramo partizanske jedinice za dejstva protiv četnika i okupatora. Pored veze sa rukovodstvom Hercegovačkog odreda trebalo je da održavamo vezu i sa Hamom Grebom, koji je tada upućen u Mostar na ilegalni partiski rad. Dobili smo i konkretne zadatke da pronađemo Mira Poparu, Pavia Kovačevića i Petra Drapšina i da im omogućimo prebacivanje do naših jedinica u Vrbnici. Isto tako trebalo je da i ostale drugove koji nam ne budu potrebni za ilegalni partiski rad uputimo u Vrbnicu. Sve ove zadatke dobili smo, koliko se sjećam, 15 jula u selu Vrbnici na Zelengori, gdje su se nalazili Peta crnogorska brigada, Hercegovački odred i Centralna bolnica. Uoči samog polaska Vlado Tomanović mi je skrenuo pažnju da se čuvamo četničke i talijanske obavještajne službe.

U Riocima smo našh Đuru Miloševića i Milutina Slijepčevića. Oni su nam pretstavili strašno stanje, govoreći da je naš opstanak pred četničkim pretresima terena nemogućan, da će i naše porodice nastradati. Četnici će, kažu, čim saznaju za vaš dolazak pobiti i popaliti porodice koje budu s vama imsle vezu. Ispričah su nam da su četnici i Talijani strijeljah u Riocima sedmoricu partizana (Miloševiće — Aleksu, Tomu, Vladu, Todora, Dragu i Jovu, i Jovana Žarenca), kao i to da je jedna grupa od desetak partizana iz Rioca uspjela pobjeći sa strijeljanja. Pošto su nam dali nešto hrane i duvana, rastali smo se, zaključivši da nisu mnogo radosni što su se s nama sastali. Plašili su se da će četnici saznati za naš sastanak — kako se ustvari i desilo. Poslije ovih informacija među nama je bilo i pristalica da se vratimo u Vrbnicu. Na kraju smo ipak odlučili da se prihvatimo zadatka. Iz Rioca smo noću prešh u selo Davidoviće (zaselak Podklanac) gdje smo se povezali sa nekim našim rođacima. Usput se Gojko Mihić odvojio i otišao na teren Stolačkog sreza, dok smo Uroš i ja ostali da uspostavimo veze sa drugovima iz Operativnog štaba i uputimo ih u Vrbnicu.

U Podklancu smo saznali od pouzdanih drugova da se u ilegalstvu nalaze Miro Popara, Pavle Kovačević, Danilo, Jovan i Vasilj Šarenac. Đuro Čubrilo i Milan Rogan, i da češće navraćaju noću po hranu i obavještenja. Kroz svega nekohko dana mi smo uspjeh da se sa svima ovim ilegalcima povežemo i jedne večeri sastanemo u Lipnju kod kolibe Nikole Radovanovića (u kojoj niko nije stanovao) na mjestu zvanom Krši. Nastalo je ljubljenje i grljenje. Večeru su nam donijeli iz Podklanca dvije djevojke i jedan drug. U toku te noći i sjutrašnjeg dana raspravljali smo o mnogim pitanjima koja su bila važna za naš dalji rad. Mi smo im pričali o borbama koje smo vodili zajedno sa proleterima, o formiranju Hercegovačkog odreda, o tome da smo vidjeli druga Tita prilikom formiranja Četvrte crnogorske brigade i drugo. Razgovarali smo i o našem zadatku.

Drugovi su nam pričali o situaciji na terenu i velikom teroru četnika nad partizanskim porodicama, naročito onim iz kojih se neko

Calazi u ilegalstvu, zatim kako su četnici, 6 juna u Hodžićima, uhvatili ranjenog Životu Neimarevića, člana Oblasnog komiteta, i Dragutina Kosovca i predali ih Talijanima u Bileći (Životu su strijeljali u Bileći, nakon što su ga izliječili, a Dragutina su nešto kasnije pustih). Rekli su nam kako su četnici u Mekoj Grudi bacili u jamu Vladu Radovanovića prvog sekretara SKOJ-a u Bileći, kako su uhvatih Žarka Glogovca, člana Sreskog komiteta, i Vida Janetkovića, komesara partizanskog bataljona i obojicu predah Talijanima koji su ih otjerah na Prevlaku u logor, kako je Milorad Babić pobjegao iz četničkog zatvora u Mekoj Grudi i sada se nalazi u ilegalstvu. Osim njega, u ilegalstvu su se nalazili Peko Papić, Nedo Inić i Nedo Parežanin sa kojim je Miro pokušavao da se poveže, ali mu nije uspjelo. Pričali su nam o organizaciji četničke vlasti i četničke brigade na terenu Bilećkog sreza[1]. Brigada se sastojala od dva bataljona: Zavođanskog — komandant Novak Vitković i Bilećkog — komandant Mato Milićević. Ustrojene su i žandarmeriske stanice u Cepelici, Baljcima, Plani, Mekoj Grudi, Divinu i Krstačama sa po 7-8 žandarma, koji stalno patroliraju. Hranom i oružjem snabdijevali su ih Talijani. Pri svim stanicama, sem Krstača, postojali su četnički zatvori. Pored ovih, postojali su i zatvori u Mirilovićima i B'leći, pri komandi mjesta, kao i kod Talijana u bilećkom logoru. Zatvori su bili puni partizana i njihovih porodica koji su izloženi batinanju i raznim drugim mučenjima. Među zatvorenim bio je priličan broj žena i preko 60 godina, koje su takođe maltretirah i mučili. Poslije »istrage« nad uh£.pšen'ma četnici su one koji su po njihovom mišljenju bili najopasniji predavali Talijanima.

Pavle Kovačević nam je pričao kako je pokušao da se probije u istočnu Bosnu sa kurirom iz 1 udarnog bataljona, koji je bio rodom iz Nikšića i kao borac tog bataljona poznavao Gatačku površ. Kad su došli do Ljeskova Duba, kurir je navratio kod nekih poznanika radi hrane i obavještenja, ali su ga uhvatih četnici i sproveli za N kšić. Pavle se sam vratio u Davidoviće gdje se povezao sa ljudima koje je poznavao.

Miro Popara nam je pričao kako je sa Ljubom Kovačevi^em ob'šao organizacije u Riocima, Davidovićima, Fatnici, Paoenima, Biieloj Rudini, Bogdašićima i Baljcima, uhvatio vezu sa porod'com Bjelica u Vrbici i preko njih saznao da su Petra Drapšina uputili nekom njihovom rodbinskom vezom preko Crkvica i Golije i dalie za istočnu Bosnu. Većina članova Partije re, kaže, dobro držala, a bilo je i nekih slabosti i nesnalaženja u novonastaloj situaciji. Partiska organizacija je tada preživljavala krizu — članstvo nepovezano, jedan broj članova

[1] Štab četničke brigade bio je sastava: komandant brigade Miloš Kureš, načelnik štaba Ljubomir Martinović, ađutant Krsto Mićić, intendant Golub Vujević, komandant sieza Košta Uljarević, komandant mjesta u Bileći Veso Vujačić, oficir bivše jugoslovenske vojske, komandant žandarmerije špiro Babić, isljednik Savo šakota i pretsjednik vojnog suda Milan Đukić.

iz osnovnih organizacija otišao je sa našim jedinicama, među njima najveći broj sekretara, a izvjestan brpj članova iz udarnog bataljona vratio se na teren. Ima slučajeva da se članovi međusobno ne poznaju, da postoji i međusobno nepovjerenje. Usto je postojao i veliki strah od okupatorskog i četničkog terora.

Sastanci se nisu održavah. Nije bilo jedinstvenih stavova. Miro je u Bileću slao Branka Gaćinovića i Nikolu Sarenca radi uspostavljanja veze i dobijanja radiovijesti. Razgovarao je i sa nekim ljudima koji zauzimaju položaje u četničkim redovima (Nikola Vukoje i drugi) i postavio im otvoreno zadatke kako treba da rade e.ko misle da ostanu borci za narod i pošteni ljudi, jer će brzo doći vrijeme kada će svak odgovarati za svoj rad. U razgovoru sa Mirom i Pavlom ustanovili smo da na terenu sreza ima izvjestan broj članova Partije i sigurn'h ljudi koji su funkcioneri u četničkim redovima, preko kojih možemo sprovoditi našu liniju i koristiti ih za obavještenja o četničkim namjerama (Pavle Salatić, komandir četinčke čete, član Partije, Todor Jeftić, na službi u Stabu Sitničkog bataljona, takođe član Partije, Lazo Vujović, vodnik četničkog voda u Zasadi, član Partije, Ristan Vojčić, vodnik četničkog voda u Kutima, naš čovjek, žanđarmeriska stanica na Krstačama od osam žandarma većinom članova Partije, zatim priličan broj odanih ljudi, na manje važnim dužnostima).

Na ovom sastanku zaključili smo da Miro Popara, Pavle Kovačević, Đuro Cubrilo, Milan Rogan i Danilo, Jovan i Vasilj Šarenac što prije pođu našim jedinicama u istočnu Bosnu. Uroš i ja smo ih upoznali kuda treba da idu, kao i o stanju na tom terenu. Napomenuli smo im da se moraju odavde snabdjeti hranom za čitav put, jer ne smiju nigdje svraćati. Složili smo se da bi trebalo pokušati da pronađemo Vladu Ivaniša za koga smo znali da živi ilegalno negdje u Slatu i da mu je nemoguće ostati tamo. Radi toga smo Pavle Kovačević i ja krenuli na teren Nevesinjskog sreza da preko porodice Kika Damjanca iz sela Sipačno pokušamo uhvatiti vezu sa Vladom Ivanišem. Ostali drugovi su ostali u rejonu Lipika sa zadatkom da se za dva dana snabdiju hranom za put iz sela Poklečana i da dođu na Vukodlacicu (Nevesinjski ,srez) gdje ćemo ih Pavle i ja sačekati.

Preko porodice Kika Damjanca uspjeli smo da se povežemo i sastanemo sa Vladom koii se složio da pođe za istočnu Bosnu. Kada smo Pavle i ja polazili, Kikovi sinovi su na,s zamolli da povedemo i nrkop Rulja iz Kifina Sela koji je, kažu, b◦o mitraljezac u 1 udarnom batalionu i učestvovao u hvatanju četn'ka iz Kifina Sela. Rekoše da je bio uhvaćen od strane četnika i pobjegao sa strijeljanja, pa ako četnici saznadu oni će zbog njega stradati. Složili smo se da ga dovedu. Bio je to nd>d čovjek bez oružja. Krenuli smo na mjesto (Vukodlačica) gdie je trebalo da dođu Miro, Uroš i ostali. Te noći Pavle, Rulj i ja noćili smo u šumi. Rulj nam je pričao o bjekstvu iz četničkog zatvora, da mu je ime Marko, da je rodom iz siromašne seljačke porodice iz

ggia da je prije rata služio u graničarskim jedinicama, da je c1 udarnog bataljona od njegovog dolaska na teren Nevesinjskog **da** je u tom bataljonu primljen u Partiju. Ponovio nam je i **ono ^bjekstvu** sa strijeljanja.

POGIBIJA MIRA POPARE I PAVLA KOVACEVIĆA

Sjutradan su došli Miro, Danilo **i** ostali. Bili su snabdjeveni hra- m za čitav put. U toku noći smo svi zajedno prešli na vrh Ravne **Planine** gdje smo odlučili da toga dana ostanemo. Tu **je** stigao **i** Vlado Ivan'š. Najprije smo precizirali pravac njihovog odlaska. Sa ovoga mjesta se dobro vidio teren koji je trebalo da pređu u toku noći — **<*vv.* do** preko Borča, a dalje je bila slobodna teritorija. Vlado Ivaniš je **dobro** poznavao čitav teren, a **i** Miro **i** Danilo, jer su učestvovah u bor- **bama** na Borču. Uz napornije kretanje mogli su za jednu noć **preći najopasniji** dio terena.

Pošto smo se dogovorili oko njihovog putovanja, prešli smo **po- novo** na diskusiju o stanju na terenu. Nastojali su da nas što je **moguće detaljnije** upoznaju sa stanjem i uslovima rada. Naročito **su** skrenuli **pažnju** da četnici stalno vrše pritisak na stanovništvo da bi otkrili **par- tiske** ilegake; da svakodnevno pretresaju teren u onim krajevima gdje **znaju** da se krije neko od ilegalaca. Kod okupljanja ljudstva za pretrese **terena u** prilog im je išlo i to što su dobijali sljedovanje samo **za** one **koji su** se neposredno nalazili **u** mobilnim jedinicama **koje su vršile pretres.**

Ispričali su nam kako su četnici vršili prenos i sahranu posmr- **tnih** ostataka onih četnika koji su strijeljani od naših jedinica kao **izdajnici** i petokolonaši. Ovo su vršili uz najviše počasti i govore, kle- **veta**jući one po čijem su naređenju strijeljani. Nastojali su da ih što **više** ocrne pred narodom kao ljude koji ubijaju Srbe u sporazumu sa **ustašama.** Nastojali su da organizuju što više vjerskih proslava, kori- steći pritom reakcionarne sveštenike da putem propoviiedi napadaju Predine naše istaknute rukovodioce i Komunističku partiju. Tom pri- **l'kom** upotrebljavali su najpogrdnije izraze. Znali sp da se služe najpr- **ljavijom** propagandom. Tvrdih su, naprimjer, da smo mi pobili **one** n^še najbolje drugove koji su izginuli u borbama sa Talijanima i usta- **šama.**

Predveče smo se Uroš i ja uputili na teren južne Hercegovine, a Miro i ostali trebalo je da u prvi mrak krenu za istočnu Bosnu. Na rastanku mi je Miro dao svoj ručni sat za uspomenu (dobio ga je od Slobodana Principa).

U Riocima smo saznali da su četnici obaviješteni o našem po- vratku i o tome da ćemo pokušati da prebacimo ilegalce u naše jedinice. Oa bi nam onemogućili svaki opstanak vršili su detaljan pretres; iz "Planine su stjerah sve partizanske porodice u selo i mnoge otjerali

u zatvor. Iz pojedinih porodica otjerali su u zatvor sve odrasle, primjev njujući batinanje, pljačku i najžešći teror. S obzirom na ovakvo stanje, odlučili smo da se prebacimo na područje Sitnice i da se tamo povežemo sa drugovima.

Nije prošlo ni sedam-osam dana kad doznadosmo da četnici proslavljaju hvatanje i strijeljanje Mira Popare i Pavia Kovačevića, koje su uhvatili u selu Zajasenu i predali Talijanima u Nevesinje za novac i brašno. Najprije smo pretpostavljali da je to sami[1] četnička propagane da. Ali kad smo se u Davidovićima sastali sa ilegalcima Danlom, Jovanom i Vasiljem Sarencem, Đurom Čubrilom i Milanom Roganom. koji su, takođe imali da se prebace sa Mirom Poparom, oni su nam potvrdili ovu žalosnu istinu. Ispričali su nam da određene večeri nisu pošli za istočnu Bosnu, već je po nekom obavještenju trebalo da sačekaju gru-, pu ilegalaca Nevesinjaca iz Sniježnice sa Dušanom Brstinom na čelu. Zbog toga su se zadržali nekoliko dana u rejonu Zajasen — Šipačno. Pošto im je nestalo hrane, Marko Rulj se javio da ode u Zajasen i otuda je donese. Kada se vratio, rekao je da Ratko Bratić iz Zajasena, član Partije, zove Mira i Pavia da naveče dođu sa Ruljom u blizinu njegove kuće na večeru. Tu će im pripremiti hrane za put, a u isto vrijeme razgcvaraće o radu na terenu. Tom prilikom Rulj je prenio Miru noruku i od njegovih rođaka Vasa i Milovana Janjića, s nova Ristovih, da svakako treba da dođu da se sastanu s njima. Uveče su Miro i Pavle otišli sa Ruljem na dogovoreno mjesto, a Danilo i ostali ilegalci ostali su u planini. Pošto se nisu vratili, sjutradan su up tali čobanicu Bratića da li nešto zna o njima. Ona im je rekla: »Bježite kud znate! Evo puno Slato četnika. Miru i Pavia su noćas uhvatili za večerom i svezane jutros otjerali u Grabovicu u štab četničkog bataljona«. Izdao ih je Marko Rulj koji je sa četnicima pripremio njihovo hvatanje kada je sam odlazio u selo Zajasen.

Vijest o hvatanju Mira i Pavia teško je pogodila sve poštene ljude. Naročito je teško pala onima koji su poznavali život i rad Mira Popare — tog revolucionara i prekaljenog borca. Četnici su šenlučili i održavah skupove na kojima su govorili da nema više partizana, da su posljednji partizanski rukovodioci — Miro Popara i Pavle Kovačević — uhvaćeni i predati Talijanima.

RAD ILEGALACA

U to vrijeme iz četničkog zatvora u Gacku pobjegli su Dušan Šarenac i Vaso i Vojo Vujević i pridružili se grupi ilepa Jaca. Svi ilegalci su bili zaduženi da održavaju veze sa pojedinim partiskim organizacijama i da raskrinkavaju četničku izdaju i saradnju sa okupatorom. Povezali smo se sa porodicom Bjelica iz Vrbica, odakle smo dobijali radiovijesti, koje su z?tim umnožavane i raznošene po selima. Umno-

*a,,an je i drugi propagandni materijal (razni proglasi i leci), koji je takođe rasturan po selima.

Četnički teror postajao je sve masovniji i svirepiji. Nakon teškog mučenja strijeljali su Čeda Poparu i Radovana Nastića i bacili ih u jamu pod Bogdašičima. U Planoj su prilikom isljeđenja teško mučili i zlostavljali Bogdana Poparu i, pošto nisu mogli n šta iznuditi, udarah su ga kundakom sve dok mu glavu nisu smrskali. O četničkim zločinima pisano je u našim radiovijestima koje su rasturane po selima.

U to vrijeme ovladao je priličan strah kod simpatizera i članova **Partije.** Četnici su nastojali da neprekidno — danju i noću — kontrolišu kretanje partizanskih porodica. Najsumnjivijim su zabranjivah svako udaljavanje od kuća. Mnogi su se morali svakodnevno javljati žandarmeriskim stanicama u selima gdje su se kretali ilegalci. U ovom najtežem vremenu, kada je kompromitovanim muškarcima zabranjeno kretanje, pored ilegalaca, veliku ulogu u uspostavljanju i održavanju veza odigrale su žene. U prvo vrijeme poslije otstupanja naših jedinica, sve dok se partiska organizacija nije snašla u novim uslovima, ilegalci su. mogli opstati samo koristeći rodbinske veze.

Od porodica pristalica Narodnooslobodilačkog pokreta uzimana je hrana i stoka kako za izdržavanje četničkih jedinica, tako i za razmjenu sa Talijanima za oružje.

Ali svi napori Talijana i četnika, uz primjenu najbezobzirnijeg terora, ostali su bez uspjeha. Svim rodoljubima je bilo jasno da okupacija nije sloboda već, naprotiv, otimanje tuđe teritorije i pretvaranje nareda u robove. Zato nikakav teror nije mogao osujetiti uticaj Partije na revolucionarne i slobodarske težnje omladine i naroda ovoga kraja. Sto su četnici i okupator primjenjivali svirepije metode i nastojali da-r/arcd podijele na one koji su za okupatora i četn'ke (daiući im nekakva prava) i one koji su protiv okupatora (koji nisu imali prava ni na život), da bi ih iskoristili u međusobnoj borbi do istrebljenja, to su pošteni ljudi sve jasnije sagledavah četničku izdaju.

Bilo je više slučajeva da su četnici puštali zatvorenike, pristalice Narodnooslobodilačke borbe, sa zadatkom da izdaju ilegalce i ostale partiske radnike, obećavajući im »slobodu« i materijalnu nagradu Međutim, niko od tih zatvorenika nije ni pokušao da tako nešto učini. Oni su o tome obavještavah ilegalce.

U to vrijeme na terenu Bilećkog sreza Komunistička partija je imala velikog uticaja, iako se na ovaj kraj neprijfteli bio okomio svim snagama. Partija je tu još za vrijeme bivše Jugoslavije imala vidnog uticaja. S druge strane, partisko i vojno rukovodstvo se još od okupacije nalazilo na tom terenu odakle je rukovodilo ustankom [1] borbama u čitavoj istočnoj Hercegovini.

Poslije povlačenja partizanskih jedinica iz Hercegovine, na terenu Bilećkog sreza ostalo ie 115 članova Partije u 19 osnovnih partiskih organizacija i to: Panik 12, Čepelica 5, Miruše 11, Bileća 6, Balici 1°-

Bogdašići 3, Bijela Rudina 4, Podosoje 3, Trnovica 3, Pađeni 7, Fatnica 7, Davidovići 8, Rioca 4, Gornja Meka Gruda i Hodžići 4, Bijeljan: 3, Zasa i Milavići 5, Vranjska 9, Krstače i Simijova 5 i Zvijerina 3. Od ovih 115 članova Partije samo su četvorica izdala Partiju i Narodnooslobodilačku borbu.

Brzom povezivanju i učvršćivanju partiskih organizacija najviše je doprinio rad ilegalaca, kojih je u avgustu 1942 na terenu Bilećkog sreza bilo 14. Od njih je u prvo vrijeme bio formiran Sreski komitet i svaki član je imao zaduženje na određenom terenu. Najčešće su se noću probijali od sela do sela, povezivali sa članovima Partije, prenosili direktive i održavali sastanke. Sobom su nosili razne parole koje su lijepljene na određenim mjestima, prenosili radiovijesti i razni propagandni materijal. Pored članova Partije i skojevaca imali smo veliku podršku i kod porodica boraca koji su otstupili za Bosnu.' Kod njih su ilegalci nailaz li na svaku podršku, bez obzira na starost i pol i na to da li je organizovan ili ne. Dok su, s jedne strane, bile obespravljene od četničke i okupatorske vlasti, dotle su ove porodice bile krvno vezane za Narodnoaslobodilačku borbu u kojoj su jedino gledale svoje oslobođenje. Zato su nam i činile sve što je bilo u njihovoj moći. Isto se može reći i za veliki broj onih porodica koje su se još 1941 godine opredijelile za Narodnooslobodilački pokret, pa su ostale dosliedne za čitavo vrijeme rata, bez obzira na sav četnički i okupatorski bijes i teror.

Veliku pomoć u radu pružali su nam stanovnici sela Vrbice (crnogorsko područje\ koje je bilo cijelo partizansko i gdje se u ilegalstvu nalazio Janko Bjelica. Od njih smo često dobijali radiovijesti i drugi propagandni materijal, a u teškim situacijama i skloništa za ilegalce. Isto tako je i selo Vlahovići pod ut'cajem Novice i Milana Domazeta bilo slobodna partizanska teritorija. Preko ovog sela smo održavali veze sa Stocem, Mostarom i Popovim Poljem ' sklanjali ilegalce; u njemu smo održavali razne sastanke i savjetovanja. U takvim uslovima imati uporište kakvi su bili Vlahovići značilo je mnogo.

Za naš rad su naročito povoljni uslovi bih u Sitničkoj opštini. Tu je na terenu ostalo čitavo ranije rukovodstvo, dok je rukovodstvo četnika bilo od samih mještana. Imali smo svoje ljude čak i u štabu četničkog bataljona, preko kojih smo mogli na vrijeme saznati sve četničke namjere i organizovano im se suprotstaviti. Tako su u žandarme-

[1] **Sa terena bilećkog sreza otstupilo je 97 boraca (od toga 6 drugarica) i to: sa Divinske opštine 97 (od toga 2 sa područja Sitnice), sa terena Opštine Plana 22 i Opštine Bileća 28 boraca. Po zanimanju i socijalnom sastavu bilo je: zemljoradnika 74, učitelja 5, sa fakultetom 2, đaka i srednjoškolaca 6, žandarma i policajca 7, službenika 2 i oficir 1. Sedam ih je otstupilo sa Mostarskim batalionom, koji se nalazio u okolini Konjica, a 90 sa Hercegovačkim odredom. Oko 20 drugova i drugarica** iz **Bileće i okolnih sela pobjegli su u Dubrovnik i tamo se sklonili.**

j stanici na Krstačama, kao što smo napomenuli, bili isključivo fiaŠi ljudi- Preko njih smo mogli sprovoditi svaku postavljenu d.rektivu. wₐ ovom području smo, pored ostalog naoružanja, imali i 4 puškomi- **traljeza.** Dalje smo preko Todora Jeftovića iz četničkog Sitničkog štaba bataljona, kao i preko Luke Vučinića iz štaba četničke Bilećke brigade, dob.jali »blanko« propusnice koje smo vrlo malo koristili, jer su naši ilegalni radnici manje-više bili poznati **u** ovom dijelu Hercegovine, propusnice su nam dobro koristile pri povezivanju sa Hrasnom i Popovim Poljem. Preko nekih ljudi koji su se nalazili u četnicima dobijali smo pravovremeno obavještenja o tome koga namjeravaju da likvidiraju preko trojki »Z«, koga da hapse, kao i o drugim njihovim namjerama.

Avgusta 1942 održan je jedan širi sastanak u Sitnici, kod Zvijerinskog Klapca, koji je imao karakter savjetovanja. Sastanku su prisustvovali pretstavnici svih osnovnih organizacija sa sitničkog područja. Tu su postavljeni zadaci partiskom članstvu, uspostavljena je čvrsta veza između organizacija i rukovodstva, formiran je opštinski komitet koji je povezan sa sreskim komitetom. Članstvu je stavljeno u zadatak da se najenergičnije suprotstavlja ovakoj četničkoj akciji, da raskrinkava njihovu izdaju i postupke u zatvorima.

U to vrijeme četnici su po drugi put uhvatih Vlada Sakotu, člana' Partije i teško ga mučili. Kad su ga suočavah sa drugim zatvorenicima, Vlado je govorio da oni ništa ne znaju, već da je on jedini znao gdje se nalazi part'zansko oružje, gdje ilegalci, i da će im •sve pokazati. Kada su ga vezana doveli do njegove kuće u Davidovići- ma, iskoristio je priliku, dok su četnici koji su ga sprovedili htjeli piti vodu, skočio u ćatrnju i udav'o se. Smrt ovog uglednog selj-aka ogorčila je sve rodoljube i dala im još jačeg potstreka za borbu protiv četničke izdaje.

.

U drugoj polovini septembra 1942 Talijani i četnici stvaraju plan za prebacivanje hercegovačkih četn:ka zajedno s Talijanima na terenu Duvna i Livna koji su već bile oslobodile naše jedinice. U vezi s tim Bilećki srez je dao brigadu od tri četnička bataljona. (Komandant brigade bio je Miloš Kureš, a komandanti bataljona: Todor Uljarević, Novak Vitković i Spasoje Bakić). Ovo je bila prva akcija b lećkih četnika van teritorije Bilećkog sreza. Prilikom određivanja ljudstva u ove jedinice čatnici su polazili od toga da je nj'hova vlast na ovom području, gdje ᵖe nalazio veliki bsoj pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta — u zatvorima i na terenu, vrlo labilna. Naročito su se plašili rada ilegalaca koje je trebalo stalno progon ti i onemogućavati im povezivanje sa ostalim simpatizerima. Sem toga, za obezbjeđenje terena i vlasti četnici nisu imali dovoljno povjerenja u žandarmeriske stanice.

U takvoj situaciji smatrali su da će biti sigurniji ako u brigadu pozovu i veći broj pripadnika i simpatizera Narodnooslobodilačke borbe.

Bilo je i takvih slučajeva da su pojedince direktno iz zatvora opremali u ove jedinice. Namjeravali su da neke od njih likvidiraju u pogodnom momentu u toku borbe, a u isto vrijeme da što veći broj pripadnika uvuku u zločine i na taj način ih vežu za sebe. Tako je u ovoj brigadi bilo i preko 60 naših pristalica, među kojima i izvjestan broj članova Partije. Četnici su bili razvili propagandu kako će »srpska vojska koristeći prijateljstvo s Itahjanima da vodi borbu sa ustašama koji kolju srpski živalj, te je patriotska dužnost svakog Srbina da pođe u ovakvu akciju«. Ovakva propaganda bila je providna svakom borcu — znalo se da četnici s Talijanima vode borbu jedino protiv partizana.

Partisko rukovodstvo na terenu sreza bilo je obaviješteno o ovim četničkim namjerama i dosta se diskutovalo o mjerama koje treba preduzeti. Na kraju je donijet zaključak da se nikome ne ospori odlazak sa četnicima, ali da se sve osnovne organizacije upoznaju sa četničkim namjerama (da idu u borbu protiv partizana, da imaju namjeru da što više pripadnika NOP-a uvuku u razne zločine i da namjeravaju da neke likvidiraju u pogodnoj situaciji). O svemu ovome su upoznati članovi Partije i preporučeno im je da se međusobno povežu i suprotstave četničkim namjerama.

Međutim, čitava stvar je ispala drugačije nego što su bila naša predviđanja. Sa ostalim hercegovačkim četnicima pošla je i Bilećka brigada, i to od Bileće do Mostara vozom, a odatle pješice u pravcu Prozora. Od sela Varvare četnici su počeli sa paljenjem sela na hjevoj obali Rame i ubijanjem nevinog muslimanskog i hrvatskog življa, da bi time potvrdili propagandu da su pošli u borbu protiv ustaša. Ovakvom postupku četnika suprotstavila se grupa naših ljudi. Tako je u selu Gmiću došlo do opšteg negodovanja i nezadovoljstva u redovima Bilećke četničke brigade. Uviđajući opasnost od pobune, četničko rukovodstvo donosi odluku da se u toku noći strijelja deset ornladinaca, članova Partije i SKOJ-a. Međutim, sa ovom odlukom upoznaje naše drugove Neđo Butulija, tadašnji ađutant komandanta Bilećke četničke brigade. Sa ovim je upoznat i veliki broj boraca brigade. Preduzete su mjere da im se to onemogući. Plašeći se posljedica, četnici su odustali od ove namjere.

Iz straha od daljih posljedica i zbog svoje lične sigurnosti, četničko rukovodstvo okuplja oko sebe najokorjelije četnike, sa kojima odlazi u Prozor na savjetovanje Baćeviću, Popoviću. Vidačiću i pretstavnicima talijanske komande. Odlučili su da se na zgodan način, pomoću Gatačke i Nevesinjske četničke brigade, razoruža Bilećka četn'nkq brigada. Međutim, i o ovoi odluci su na vrijeme obaviješteni članovi Partije i simpatizeri iz Bilećke brigade. Oni se povezuiu sa todoliubima u ostalim četničkim brigadama, pri čemu nailaze naročito na jaku, podršku u Trebiniskoj brigadi. Kada je četničko rukovodstvo nared'lo smotru brigade kod sela Gmića pod izgovorom da se vidi zašto je došlo do nezadovoljstva među borcima, a ustvari da se razoruža

brigada, istupili su Preko Milićević i Radovan Bajević i, uime ostalih, **četnicima** otvoreno stavili do znanja da se svi pošteni borci zgražavaju nad onim što se radi sa nevinim hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Vidjevši da gatački i nevesinjski četnici spremaju opko-**ljavanje,** Peko Milićević je viknuo: **»Ko** je sa mnom neka ide za **mnom-«** i sa puškomitraljezom zauzeo položaj **za** odbranu. Podržali su **ga mnogi** iz Bilećke brigade.

Vidjevši da se Bilećani ne daju razoružati, četničko rukovodstvo je u dogovoru s Talijanima donijelo odluku da se Bilećka brigada vrati u Bileću i da se tamo preduzme čišćenje. Po povratku četnici su preduzeli hapšenje i zlostavljanje nad oko 80 boraca iz brigade. Bilo je slučajeva da su uhapšeni i proganjani i oni koji, sve do odlaska na prozor, nisu za nas bili sigurni.

Dok se dio četnika nalazio u akcijama kod Prozora, nama su bili stvoreni povoljniji uslovi za rad. U oktobru je za komandanta četničkog Sitničkog bataljona postavljen Batrić Bulatović, narednik bivše jugoslovenske vojske, koji je došao iz Crne Gore sa zadatkom da očisti četničke jedinice i učvrsti njihovu vlast. Zbog borbe oko vlasti i položaja njegovom se dolasku nisu poradovali ni mnogi najokorjeliji četnici sa tog područja. Partiska organizacija je ovo iskoristila za raspirivanje razdora među četnicima, ističući da je sada došao oVaj zlikovac sa strane koji neće nikoga štedjeti. Tako, kada je Bulatović 26 oktobra u selu Vranjska zakazao sastanak svih za borbu sposobnih sa područja Sitnice, na koji je doveo vod izabranih četnika — zlikovaca, partiske organizacije su na vrijeme preduzele mjere da se sto manje svijeta okupi. Blagodareći tome na zbor je došao samo vrlo mali broj mještana. Bijesan zbog slabog odziva Bulatović je naredio da se uhapse Tripo Kovačević, Kosto Prodan, Rado^av Biberdžić, Petar Milidragović i Milan Dunđer i sprovedu u zatvor u Zvijerinu. Namjeravao je da ih otpremi za Bileću sa još oko 20 članova Partije.

Međutim, partiska organizacija na Krstačama koja je bila blagovremeno upoznata sa četničkim namjerama omogućila je u toku noći njihovo bjekstvo iz zatvora, a ostale je upozorila oa se čuvaju.

Broj ilegalaca se stalno povećavao. Tako su pored pet Sitničana odbjeglih iz zatvora u Zvijerini u ilegalstvu već bih Aleksa Babić, Branko Babić i Đorđo Sarenac. Dakle, mjesto ranijih 14, sada smo imali 22 ilegalca koji su bili raspoređeni na terenu. Četnici više nisu znali gdje da koncentrišu pretrese terena. Njihov uticaj među masama Je svakodnevno opadao, dok su za naš rad stvarani sve povoljniji uslovi.

Partiskom vezom je, 22 novembra, prebačena jedna grupa od ? drugova (ispod Metkovića) za centralnu Bosnu. U ovoj grupi bili su Vojo i Cile Kovačević sa još jednim Crnogorcem, zatim Peko Papić, k'eđo Inić, Aleksa i Branko Babić. U to vrijeme mi smo počeli otvorenije istupati i češće se pojavljivati po selima. Održavani su (noću

po Ijetnjim kolibama) sastanci sa širim krugom sigurnih ljudi. Jedan takav sastanak održan je u jednoj kolibi u Crnom Osoju kome je, pored 8 ilegalaca, prisustvovalo i oko 20 povjerljivih drugova iz Vranjske, Zasade, Kuti i Milovića. Ovakvih sastanaka bilo je više.

U toku novembra iz četničkog zatvora sa Plane pobjegli su i pridružili se ilegalcima Gordana Šarenac, Nikola Milošević i Ilija Sakotić. U to vrijeme bježi od četnika i Novak Anđelić i odmah ga postavljamo za sekretara Sreskog komiteta za Bilećki srez. Na toj dužnosti ostaje sve do septembra 1943. Uskoro u južnu Hercegovinu dolazi Braco Kosovac, koga su bili zarobili četnici u Hodžićima, 6 juna 1942. Jedno vrijeme nalazio se u talijanskom zatvoru u Bileći odakle su ga, na intervenciju iz Sarajeva, izvadili domobrani i sa propusnicom uputili u Sarajevo. Braco je sa tom propusnicom usput svraćao u Trebinje i Mostar, gdje je uspostavio veze sa partiskim organizacijama u ovim mjestima i upoznao se sa njihovim radom. U Sarajevu je došao u vezu sa Avdom Humom, od koga je dobio direktive za rad i sa istom propusnicom se vratio u Hercegovinu. Usput se povezao sa članovima Partije pri željeznici, prenio direktive od Avda u Mostar i Trebinje, a zatim ostao s nama u ilegalstvu, sprovodeći direktive iz Sarajeva. Bracov dolazak na teren južne Hercegovine sa najnovijim direktivama bio je od velikog značaja. Ubrzo su, preko drugova koji su radili na terenu Dubrave, uspostavljene direktne veze sa Mostarom, kao i sa grupom Nevesinjaca koja se sa Dušanom Brstinom nalazila u Mostarskoj kotlini.

U toku decembra 1942 formiran je u Veličanima Okružni komitet za južnu Hercegovinu u koji su ušli: Tripo Šarenac kao sekretar, Braco Kosovac, Todo Kurtović, sekretar Sreskog komiteta Trebinje, Novak Anđelić, sekretar Sreskog komiteta Bileće i Savo Oro, sekretar Sreskog komiteta Ljubinje. Na sastanku su postavljeni zadaci i pripremljeni leci u kojima je iznijeta situacija kod nas i u svijetu, uspjesi Narodnooslobodilačke vojske i raskrinkana četnička izdaja. Leci su rasturani po svim selima južne Hercegovine.

U to vrijeme (decembra 1942) Talijani i četnici vrše ponovo mobilizaciju hercegovačkih četnika za borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske u Lici i Dalmaciji. Četnici, poučeni iskustvom sa Prozora, određuju u jedinice samo povjerljive ljude, izuzev pojedinaca koje vode radi likvidiranja. Takav je bio slučaj sa kaluđerom Mironom Nikićem* iz Vranjske i drugima koje su likvidirali u borbama sa partizanima.

[3] **Od prvih ustaničkih dana bio aktivan pristalica NOP-a. Poslije povlačenja partizanskih snaga iz Hercegovine, dosljedan svom stavu, otvoreno se suprotstavio četnicima. Kako su se četnici plašili da ga uhapse, prisilno su ga poveli u Liku i tamo inscenirali njegovu pogibiju.**

Početkom januara 1943 sa terena Bilećkog sreza prebacili smo u Popovo Polje i Trebinjsku Šumu 8 ilegalaca u bataljon »Sloboda« i to: Šarence — Dušana, Danila, Vasilja, Đorđa i Gordanu, Milana Rogana i Đuru Cubrila. Sa njima su se prebacili i Danilo Đurica i Spaso Dobranić iz Stolačkog sreza.

Oko polovine februara sa oslobođene teritorije iz centralne Bosne dolaze u južnu Hercegovinu Dušan Grk, Peko Papić i Radovan **Mirković** sa još nekoliko drugova **koii** su produžili za Crnu Goru. Od **njih** smo se detaljnije upoznali sa prilikama u Bosni. Imali smo zadatak da što više boraca prebacimo u sastav Desete hercegovačke brigade, koja se u to vrijeme nalazila u okolini Prozora.

Krajem januara 1943 četnički štab iz Zvijerine izdao je naređenje žandarmeriskoj stanici u Krstačama da iz sela Vranjske sprovede za Bileću 13 osumnjičenih drugova i drugarica. Kad su ih doveli **u** Krstače, odlučeno je, pod uticajem mjesne osnovne organizacije, da se uhapšeni puste kućama, a ukoliko četnici budu preduzeli neke sankcije protiv posade žandarmeriske stanice u Krstačama, da im se zajednički suprotstavi oružjem. I stvarno, kada su četnici pokušali da kazne posadu stanice zbog neizvršenja naređenja, mještani su ih prisilili da od toga odustanu.

Očekujući proboj naših jedinica sa Neretve, partiske organizacije su i pored pojačanog četničkog terora razv'le široku djelatnost. Na sastancima su detaljno razmatrani zadaci organizacja u trenutku prodiranja naših jedinica u istočnu Hercegovinu. Formirane su ilegalne čete u više mjesta, a u Sitnici, gdje su bili najpovoljniji uslovi, formiran je štab bataljona. Uspostavljena je i čvršća veza sa gornjim dijelom Stolačkog sreza i Popovim Poljem. Po direktivi Partije u ilegalstvo bježe Vlado Mirković i Slobodan Kovačević.

Da bi ugušili svaki otpor, četnici iz Like vraćaju svoje najelitnije jedinice na teren Bilećkog sreza, a crnogorski »zelenaši« posijedaju teren duž crnogorsko-hercegovačke granice od Dobrćeva do Troglava, da bi onemogućili prodor naših jedinica u Crnu Goru. I četnici sa terena Bilećkog sreza bili su jako uznemireni. Oni prikupljaju zatvorenike u Divin da bi ih odatle sproveli za Kahnovik gdje se u to vrijeme nalazio Draža Mihailović i njegova vrhovna komanda.

Petnaestog marta opštinsko rukovodstvo u S tnici diže stanovništvo protiv četnika, razoružava štab bataljona u Zvijerini i sve četničke čete i zapljenjuje cjelokupno njihovo oružje. Za kratko vrijeme oslobođeno je čitavo sitničko područje i to bez žrtava. Svi četnici nam se pridružuju, sem sedmorice iz štaba u Zvijerini koji bježe za Bileću. Na mitingu u Zvijerini okupilo se oko 150 mještana. Međutim, naši drže Sitnicu samo nekoliko dana dok se u Bileći nisu prikupile i orga-

nizovale četničke snage. A tada, zajedno sa Talijanima, sa mnogo nadmoćnijim i dobro naoružanim snagama, četnici preduzimaju akcije protiv još neoirganizovanih i nedovoljno učvršćenih ustanika. Poslije potiskivanja sa Sitnice došlo je do osipanja n.eđu ustaničkim jedinicama — otstupilo je svega oko 50 boraca u pravcu Kubaša i Hrguda. Njima se pridružuje i bataljon »-Sloboda« koji se vratio iz Dalmacije. Za odmazdu četnici nastavljaju sa još jačim progonom, pale kuće ustanika (Spire i Rada Perišića, Dušana Hrnjeza, Todora Milidragovića, Mate Stojića i druge), hapse njihove porodice i pljačkaju imovinu.

Ovim četničko-tal janskim akcijama, koje su obuhvatile čitav plato Sitnice, suprotstavili su se mještani sela Zasade zajedno sa jednom desetinom iz Desete hercegovačke brigade koja se radi veze prebacila iz rejona Nevesinja. Pod rukovodstvom Lazara Sarenca — Popa razvila se (negdje oko 27 marta) žestoka borba koja je trajala gotovo cio dan. U toku noći četnici i Talijani uspijevaju da se probiju u Zasadu gdje pljačkaju selo i pale mnoge kuće, među kojima i Marka Vujovića. Tom prilikom uhvatili su ranjena Nikolu Vujovića i strijeljah ga na Berkovićima, a u zatvore su odveli osam Vujovića: Jefta, Nikolu, Sava, Tripa, Vlada, Marka, Jašu i Iliju. Poslije teškog mučenja u Bileći strijeljaju Marka i Jašu, a ostale vodaju po Lađevićima i Preracima da nad njima iskaljuju bijes. Poslije toga svu šestoricu bacaju u jamu pod Rogovima kod Plime. Ilija je nekako uspio da izmrcvaren dođe do svoje kuće u Zasadi.

Dok se ovo odigravalo u Sitnici i Zasadi, stanovnici Milovića, napuštaju selo i povlače se preko Dabra u pravcu Hrguda. Situacija je bila veoma teška. Pred četničkim terorom partizanske porodice bježe u zbjegove, sa djecom u naručju, bez hrane i osnovnih sredstava. Starce, starice i sv$_e$ one koji nisu mogli da bježe četnici pod batinama sprovode u zatvor.

Tek početkom aprila iz Nevesinja prelaze na teren Stolačkog sreza dva bataljona (2 i 5) Desete hercegovačke brigade sa Čedom Kaporom i Radom Hamovićem. Njima se pridružuju svi oni koji su napustili svoja ognjišta i vodih borbu sa četnicima. Od ovih i boraca bataliona »Sloboda« formiran je 6 bataljon Desete hercegovačke brigade.

Iako su naše jedinice relativno malo prodirale i vodile borbe na području Bilećkog sreza, sa ovog terena je pred Bitku na Sutjesci otstupilo još novih 124 borca među kojima i 9 drugarica, i to iz Divinske opštine 91, od čega sa sitničkog područja 48, iz Planske opštine 23 i Bilećke 10 boraca. Bilo je porodica iz kojih je po nekoliko članova učestvovalo u Bici na Sutjesci. Tako je iz dvije porodice — Trifka Kašikovića i Pere Popadića, iz Milovića — u ovoj bici učestvovalo 12 boraca.

Dok su se naše jedinice nalazile na terenu južne Hercegovine, ja sam se u Nevesinju povezao sa Avdom Humom i iznio mu situaciju

«a terenu. Iz Nevesinja sam krenuo za južnu Hercegovinu. U to vrijeme dijelovi Desete hercegovačke, zajedno sa dijelovima Pete crnogorske brigade, vodili su borbe sa četnicima u okohni Plane, Meke Grude, Preraca i prema Bileći. Usput sam navratio do 6 bataljona koji je vodio borbe sa četnicima i Talijanima koji su nadirali od pravca Dabra i Hrguda. Sa Gojkom Mihićem, komesarom novoformiranog 6 bataljona, dogovorio sam se da se on, u vezi s novim zadatkom, u toku noći probije na teren Stolačkog sreza. Zajednički sastanak je ugovoren u Poplatu gdje je trebalo da dođem pošto obiđem sreske komitete u Bileći, Trebinju i Ljubinju i prenesem im zadatke koje je postavio Avdo Humo. Još u toku istog dana u Lukavcu sam sreo Rada Hamovića i Ceda Kapora koji su me upozorili da se u toku noći ne mogu probiti kroz neprijateljski raspored i preporučili mi da ostanem sa njima do povoljnije situacije. Međutim, dalji razvoj događaja nametnuo je nove uslove i zadatke, tako da sam u toku Bitke na Sutjsci ostao sa jedinicama Desete hercegovačke brigade.

Tripo SARENAC

MOSTAR — NEPOKORENI GRAD

Kad ljudi u mirnim vremenima mijenjaju svoj boravak obično postavljaju mnogo pitanja o životu koji ih čeka u novoj sredini. Za vrijeme rata, kada se živjelo od danas do sjutra da bi se sjutra živjelo punim životom oslobođenog naroda, ilegalni parti,ski radnici i pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta, idući po zadatku Partije od okupiranih gradova do oslobođene teritorije, malo su bili pod utićajem takvih pitanja. Za njih je bilo normalno da se zadaci moraju izvršavati, da se moraju snalaziti u svakoj situaciji, da treba razvijati sva čula i osjetljivost na sve opasnosti od policije i provokatora. Znalo se da svugdje, u svakom gradu, u fabrici, u svakom selu ili postoje ili treba stvarati nova uporišta i nove izvore iz kojih će jačati redovi Partije.

Naravno, za takav rad uslovi nisu svugdje bili isti. Negdje je to išlo vrlo teško i bilo skopčano sa gotovo stalnim opasnostima od hapšenja i provala. Na drugim mjestima, radi jačeg uticaja Partije i revolucionarnih tradicija radničke klase, bilo je lakše i sa manje napora i žrtava postizani su veći uspjesi u širenju i organizovanju našeg pokreta.

Teško će mi poći za rukom da dam barem blijedu sliku jednog isječka iz toga vremena u Mostaru — gradu za koji mislim da je svojom borbenošću i odanošću borbi koju je organizovala Komunistička partija zaslužio atribut grada heroja.

U Mostaru sam se našla prvi put 10 avgusta 1942 godine. Nijednog trenutka nisam se osjećala onako kako se osjeća čovjek u nepoznatom tuđem gradu. Znala sam da u njemu radi i djeluje partiska organizacija, vrlo čvrsto i mnogostruko povezana sa ogromnim brojem simpatizera našeg pokreta. Ali i pored toga fascinirala me je prisnost i tako toplo gostoprimstvo ljudi na koje prije nikada nisam imala priliku da naiđem. U vrijeme najveće oskudice koju donosi ratno pustošenje i odmazda zavojevača, gotovo svi Mostarci su bili spremni da s nama, ilegalcima, dijele i posljednji zalogaj i krov svojih ugroženih

• cgniišta. Za takav odnos prema nam$_a$ bilo je dovoljno samo to da F —jaju da smo komunisti. Cak su se rodbinske i stare prijateljske veze medu ljudima kidale ako nisu bile potkrijepljene zajedničkom aktivnom pripadnošću Revoluciji. Čovjek se morao diviti još nejakoj djeci koja Is u već tada bila u stanju da pred stranim i nepoznatim ljudima čuvaju tajnu ilegalnih akcija koje se od njih nisu mogle sakriti. Omladina, i to u ogromnom broju, gotovo preko noći je postala politčki zrela **i** sposobna za najkomplikovanije i najsmjelije revolucionarne akcije.

Ulicama grada mogli smo se takorekuć slobodno kretati, ne zbog toga što nije bilo policiske kontrole, nego zbog nekog osjećanja sigurnosti da Se čovjek nalazi u svome gradu, među svojim ljudima koji će u slučaju opasnosti ili intervencije policije znati kako će vas izbaviti. Snalažljivost, dosjetljivost i dobar refleks Mostaraca. koji su znali vješto da intervenišu, spasli su mnoge drugove. U svakoj ulici čovjek je znao za nekoliko kuća u kojima je u svako doba dana i noći mogao naći sigurno sklonište od policiske potjere. Pa i onda kad niste znali ko živi iza zatvorenih vrata tipičnih cvjetnih mostarskih dvorišta, gotovo ste bili sigurni da tamo žive ljudi koji su vaši istomišljenici. Najkraće rečeno, uprkos neprijateljskim okupatorskim trupama, brojnoj i okrutnoj iako ne mnogo vještoj policiji, čovjek se u Mostaru osjećao kao u slobodnom gradu, jer su njegovi građani u ogromnom broju ostali prkosni i nepokoreni radeći svim snagama na organizovanju i pomoći narodnom ustanku.

Ne mislim da analiziram sve faktore koji su omogućili takvo revolucionarno raspoloženje Mostara. Prije svega, presudnu je ulogu odigrala partiska organizacija koja je znala i bila kadra da revolucionarne tradicije, koje je i sama stvarala u Mostaru, tako sjajno iskoristi za organizovanje i rasplamsavanje Narodnooslobodilačkog pokreta.

Otuda je i Gradski narodnooslobodilački odbor sa svojih devet kvartovskih pododbora imao obilježje velike širine revolucionarnog pokreta za čitavo vrijeme rata. U njemu su pored komunista bili i nekomunisti, iskreni rodoljubi koji su po svim pravilima konspiracije vrlo uspješno znali da rade na daljem omasovljavanju pokreta.

Prilikom formiranja i popunjavanja Narodnooslobodilačkog odbora vodilo se računa da u njemu budu zastupljeni Srbi, muslimani [1] Hrvati, kao i ugledniji stariji građani kako bi se i linijom takvog pretstavništva stalno množili izvori za jačanje Narodnooslobodilačkog pokreta. Evo i nekoliko imena odbornika, zapaženih iz tog vremena: Husnija Kurt (pretsjednik), Lazo Capin, Manojlo Čabak, Sule Husemagić, Ilija Dabić, Ivan Butaš i drugi. Na sastancima odbora redovno se pretresala politička situacija s posebnim osvrtom na političke pojave koje su karakterisale trenutnu situaciju u Mostaru. Redovno su na dnevnom redu bila pitanja o finansiskom i materijalnom stanju Odo°ra narodne pomoći, daljeg obuhvatanja novih porodica dodjeljivanjem i sredstava nužnih za život, o broju ilegalaca koji žive u gradu i koje

treba izdržavati itd., razumlijvo, sve na način koji garantuje tajnost i konspiraciju da bi se onemogućila eventualna provala i da se članovi odbora ne opterećuju činjenicama koje nisu bitne za uspješan rad. Spominjale su se i iznosile cifre i nadimci pojedinih odbornika, a nikako imena pojedinaca.

Sjećam se jedne vrlo uspjele akcije 1943 godine Narodnooslobodilačkog odbora u Mostaru. Riješeno je da NOO raspiše narodni zajam i da se za prikupljanje zajma obrati vrlo širokom krugu građana. Da bi akcija bila i širinom adekvatna uticaju i popularnosti Narodnooslcbodilačkog pokreta u Mostaru, morao se tra?iti način kako zajmom obuhvatiti najveći mogućan broj građana ! kako samom zajmu dati obilježje pune ozbiljnosti i autoriteta koji ima NOO. Pored toga, tre^ balo je riješiti pitanje obveznica zajma u specijalnim uslovima ilegalnog života, da svaki učesnik zajma ima i potvrdu o tome koliki je bio njegov ulog.

Nađeno je vrlo uspješno rješenje koje je govorilo o velikoj dosjetljivosti drugova iz NOO. Naime, preko naših simpatizera koji su radili kao službenici u Banci došlo se do kompletne serije novčanica od 10 kuna. Te novčanice su bile podijeljene drugovima koji su prikupljali zajam i oni su svakom građaninu za svakih 1.000 kuna datih u ztjam davali po jednu takvu novč mcu od kuna koja je pred NOO fungirala kao obveznica raspisanog narodnog zajma. Tako se bez ikakvih spiskova, potpisa i pečata NOO u ilegalnim uslovima došlo do nekompromitujućih obveznica koje su bile legalne novčanice, ali .samo iz određene serije kojom je- jedino idSpolagao NOO. Onaj koji je posjedovao takvu novčanicu mogao se pred njim legitimisati kao učesnik narodnog zajma. Sredstva prikupljena zi'jmom korišćena su za podmirivanje raznih potreba, dodjeljivanje pomoći našim porodicama, za prikupljanje materijala za štampanje letaka i biltena, slanje raznih ibtvari potrebnih borcima, naročito sanitetskih itd.

Koliko je NOO kroz svoje akcije sve više sticao prerogative ; vlasti govori i činjenica da je on već 1943 godine počeo slati pojedinačne pozive za odlazak u partizane određenim drugovima, što se smatralo i prihvatalo kao akt mobilizacije koju vrši organ nadležan za to. j

Organizaciono je na sličan način bio postavljen i rad AF2 u gradu. Gradski odbor AFŽ bio je povezan preko kvartovskih i međukvartovskih odbora sa velikim brojem žena s kojima se politički radilo i koje su Narodnooslobodilačkom pokretu pružale pomoć prikupljanjem hrane i novca za izdržavanje partizanskih porodica, prikupljanjem sanitetskog materijala (kod pretsjednice AF2 Radojke Mišković bio je smješten jedan magazin hrane i saniteta), prikupljanjem oružja, smještanjem ilegalaca itd.

Kroz čitavo vrijeme rata Mostar nije ostajao bez revolucionarne '•nišane ^riječi koja je građane informisala o najaktuelnijim političkim . vojnim zbivanjima. Redovni bilten koji je registrovao sve važne •događaje izlazio je prema potrebi jedanput ili dva puta nedjeljno. Štampani su razni članci i izvodi iz naše štampe koja je dolazila sa oslobođene teritorije. Preštampavana je i umnožavana osnovna priručna literatura putem koje su skojevci i omladinci sticali najosnovnije pojmove iz marksističke ideologije. I u najtežim situacijama, kada je akcija okupatora i njegove policije bila u punom naponu, nije izostajala te pisana riječ ohrabrenja i potvrde da postoji organizovana djelatnost partiske organizacije sa nepresušnim vrelima borbenosti i odanosti svojoj zemlji koju je posjedovala ogromna većina građana Mostara.

Tehnika (tako su se zvale ilegalne partiske štamparije) Oblasnog komiteta koja je bila smještena u Donjoj Mahaii u kući Muštovićf, opremljena pisaćom mašinom i rot Japaratom, kamuflirana tajnim ulazom i sklonjena u podzemne prostorije bila je, neko vrijeme poslije hapšenja Muje Muštovića, van upotrebe da bi se kroz to vrijeme aaznalo kakvo će biti njegovo držanje pred policijom. Kad su se stekli svi dokazi da tehnici ne prijeti nikakva opasnost (Mujo se pred policijom i čitavo vrijeme zatočeništva u logoru po direktivi Partije držao kao da nema ne samo nikakve veze sa Partijom nego da nije ni simpatijama vezan za Narodnooslobodilački pokret), riješeno 'je da tehnika opet počne da radi. Rad u tehnici nastavila j«; Mujina mlađa sestra Fahra. Znajući od ranije za tehniku i njene zadatke, u otsustvu Muje ona je naučila da kuca na mašini i rukuje sa rotoaparatom. Kolike je ta tek stasala djevojka, priučena u rukovanju tim strojevima, provela i dana i neprospavanih noći pišući riječi Partije i taKo bodrila mnoge koji su i fizički i intelektualno prevazilazili njene djevojačke snage! Fahra je sama radila u tehnici. U tu sklonjenu prostoriju niko nije ulazio osim nje, a kada je bilo gotovo ono što se od tehnike tražilo, ona je punih korpi, čovjek bi rekao punih korpi povrća i zeleni, pod žarom išla na svoju vezu da to preda Emini, opet djevojci pod žarom, uvijek mirna, bez uzbuđenja, očekujući i primajući nove rukopise, članke i letke da ih preštampa i da svoje besane noći posveti Partiji, koja Ju je tek poslije velikog broja otštampanih letaka i drugog materijala primila u svoje redove.

I Mjesni komitet SKOJ-a, pa čak i AFZ-a, imali su svoje sklonjene pisaće mašine da za potrebe svojih članova umnože materijale koji su bili neophodni za vrijeme dok nije radila tehnika Oblasnog komiteta. Tehnika Mjesnog komiteta SKOJ-a štampala je vijesti, proglase MK, najvažnija saopštenja itd. I tu su radile dvije drugarice Zora Kešelj i Mersa Hasanbegović.

Interesantan je bio način ekspedicije propagandnog materijala Samo jedan drug je imao neposrednu vezu sa tehnikom. On je od zaduženih redaktora dnevnih vijesti koje su slušane na radiju, kao i od Oblasnog i Mjesnog komiteta, primao originalne tekstove i nosio ih na vezu da se štampaju. Istovremeno je primao gotov materija] ostavljajući ga na odgovarajućim punktovima, obično u trgovačkim radnjama naših simpatizera. Aktivisti zaduženi za primanje materijala dolazili su u te radnje i u kupljenoj robi dobivali i zamotan propagandni materijal. Tako je bila organizovana kolporterska služba za ilegalni partiski materijal.

*

Istorija Narodnooslobodilačke borbe u Mostaru bogata je mnogim smjelim i odvažnim akcijama. One su na pivi pogled bile gotovo neizvodljive u gradu pritisnutom tolikim brojem okupatorske vojske, četnika i ustaša. Ali što su one ipak izvođene treba najprije zahvaliti tako smjeloj i divnoj omladini koja je sav žar svoje mladosti i junaštvo dala Revoluciji.

Omladina obuhvaćena skojevskim aktivima i drugim organizacionim formama bezbroj puta je položila ispit pune političke zrelosti i istinskog patriotizma, na čemu su se često mogli učiti i stariji drugovi i njihovi roditelji.

Cesto se čovjek morao pitati odakle skojevcima, po uzrastu gotovo djeci, takav zdrav politički instinkt da u tako složenim i opasnim uslovima ilegalne borbe nađu odgovarajući način svog političkog djelovanja, da sa puno autoriteta i povjerenja budu primani čak i od starijih i tolika hrabrost da svojim akcijama postanu junaci svoga grada.

Na svojim kvartovskim, uličnim i fabričkim sastancima oni su raspravljali o tome kakvi su ljudi koji žive u njihovim sredinama. Oni su tačno ocjenjivali koliko se od koga može tražiti pomoći Narodnooslobodilačkoj borbi.

Mnogi skojevski aktivi vršili su pojedine akcije sami, bez prethodnog traženja saglasnosti rejonskog ih mjesnog komiteta SKOJ-a. Bili su sigurni da će akciju izvršiti uspješno i da će ih to pred višom vezom opravdati bez obzira na opasnosti i rizik s kojim je njeno izvođenje bilo vezano.

Skojevski aktiv rudnika Mostar uspješno je izveo akciju uzimanja sanitetskog materijala iz rudničke bolnice. Snabdijevanje odreda odjećom bilo je sasvim zadovoljavajuće zbog toga što su vršene vrlo uspjele provale rekviriranih i radnji neprijateljskih elemenata koji su mislili da je za njih nastalo vrijeme prosperiteta i zelenašenja.

Naročitu spretnost i sposobnost su pokazali skojevci prilikom ličnih akcija. Pisanje parola u najneposrednijoj bhzini talijanskih I policiskih straža bila je posebna strast ornladinaca. Parole su osvitale •• na takvim mjestima da je gotovo neshvatljivo kako su mogle biti Nezapaženo napisane. Obično je takvim akcijama prethodilo razbijanje svih uličnih sijalica da bi se mogla obezbijediti povoljnija atmosfera. Lik druga Tita Mostarci su prvi put vidjeli preko uvećanih fotografija koje su skojevci lijepili po istaknutijim mjestima u gradu. Omladinke pod žarovima i feredžama prebacivale su oružje do skloništa odakle su se spremali odredi. Bojkot i akcija »šišanja« bile su kazne koje su **izvršavah** skojevci nad djevojkama koje su se viđale u društvu s okupatorom.

Usred Mostara nekohko puta su treštale bombe i revolverski hici kojima su mladi atentatori vršili narodnu odmazdu nad četničkim i ustaškim vođima (Barbarićem, Jevđevićem, Grdjićem, Bašagićem i drugim). Poslije uspjele likvidacije zloglasnog i omrznutog ustaškog žbira Mustafe Trbonje, koju je izvršio omladinac Petar Krajina, Mostarci su putem letaka bili obaviješteni kako će proći izdajnici i pomagači okupatora.

Jedina nagrada za niz takvih i sličnih revolucionarnih akcija, koju su sa velikim nestrpljenjem čekali skojevci, bila je — prijem u Partiju. Pa i tada, za donošenje konačne odluke da se neki skojevac primi u Partiju, sa provjeravanjem odanosti nije bilo sve gotovo. Postavljali su se i takozvani »-specijalni zadaci«, odnosno fiktivne akcije koje se nisu izvršavale, a služile su samo zato da se još jednom vidi hoće h se onaj koga treba primiti u Partiju pokolebati kad se suoči sa opasnošću koja ga očekuje. Tako se čeličila omladina Mostara za koju je pojam komunista bilo oličenje hrabrosti, nepokolebljivosti i krajnje odanosti svome narodu.

Olaga MARASOVIC

POPOVO POLJE — ŽARIŠTE BORBE U USLOVIMA ILEGALNOSTI

Vrijeme od juna 1942 do juda 1943 godine, od povlačenja do povratka naših snaga u Hercegovinu, za narod Popova Polja nesumnjivo pretstavlja najteži period napora i borbi u kojem je odolio raznim iskušenjima, sačuvao jedinstvo i stalno nanosio udarce neprijatelju.

Okupatoru i četnicima pored svih napora, pa i najokrutnijeg terora, nikad nije uspjelo da u ovom kraju stvore svoje uporište. Nasuprot, za čitavo to vrijeme dvadeset sela Popovog Polja ostalo je čvrsto vezano za Narodnooslobodilački pokret i uticaj na narod imali su jedino komunisti.

STVARANJE I RAZVOJ PARTISKE ORGANIZACIJE

Prije rata u Popovu Polju nije bilo partiske organizacije. Pružni i sezonski radnici, koji su išh u svijet »trbuhom za kruhom«, činili su osnovnu opozicionu snagu prema bivšim režimima, a početkom rata oslonac Partije u organizovanju i razvijanju Narodnooslobodilačkog pokreta.

U zbjegu na organizovanju ustanka radili su članovi Partije — Slobodan Sakota, Vule Gluhajić i Vaso Oro. Iako se od oktobra 1941 borilo nekohko partizanskih četa, prvu ćeliju je formirao Stanko Burić, februara 1942, u štabu Ljubinjskog partizanskog bataljona. Pored Burica, u ćeliji su bili: Lazo Pribišić, Novica Domazet, Simo Radić, Milenko Mićić, Vaso Oro i ja. U martu i aprilu osnovane su ćelije u četama — Popovopoljskoj, Popovo-podbrdskoj, Popovo-zahumskoj, Popovo-lipničkoj i u Udarnoj četi u kojoj su bili pretežno borci iz Popova Polja. Već u maju osnovane su i seoske ćelije. Odvajanjem terenskih organizacija od vojnih, izabran sam za sekretara Sreskog komiteta Partije, a Vaso Oro za sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a.

Neposredno poslije povlačenja naših snaga iz Hercegovine polovinom 1942, u Popovu Polju je djelovalo deset ćelija sa 92 člana Partije. Ćelije su bile u Poljicu, Sedlarima, Grmljanima, Bobanima, Orašju,

Strujićima, Veličanima, Dračevu, Drijeljanima i Tulju. Pored ćelija postojali su partiski i skojevski aktivi.

Dolaskom četnika organizacije su pokazale svoju odanost, odlučnost i spremnost na žrtve za NOP. O visokoj svijesti i odanosti članstva partije svjedoči i činjenica da u ovom periodu od 98 članova Partije nije povezano samo pet, mada su oni i dalje ostali uz NOP. Već krajem 1942 osnovana je ćelija u Čvaljini, a organizacije SKOJ-a omasovile se po svim selima.

Na plodan rad organizacija u ilegalnom periodu pozitivno je uticalo, pored ostalog, prisustvo bataljona »Sloboda« i uspostavljanje veze sa Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu preko Dragutina Kosovca-Brace.

BORBA U NOVIM USLOVIMA

Vijesti o četničkoj izdaji, krizi partizanskih jedinica i njihovom otstupanju za Bosnu bolno su odjeknule i primljene sa gorčinom. Šapatom su prenošene kroz sela. Ljudi su se pitali: Sta sad? Hoćemo li opet u zbjegove? Od koga sve prijeti opasnost? Odakle ishrana? Gubitkom onih 20 dkg mesa po osobi, što su dijelili narodnooslobodilački odbori, mnogi će pomrijeti od gladi. »Blago onome ko ima pušku, taj će jedino moći da ostane živ« — govorili su međusobno.

Iz udarnih bataljona počeli su pristizati borci sa strašnim vijestima o sudbini ovih bataljona, koji su operisali na Vlusima, Konavlima, Borču, Nevesinju i Hrasnu. Oni su se danonoćno povlačili između sela, gladni i žedni, krijući se od četnika i Talijana, samo da bi prenijeli i sačuvali oružje, koje je u tom vremenu smatrano, takoreći, jedinom imovinom. Dolaskom u Popovo Polje bilo im je lakše. Ovdje nije bilo izdaje. Stanovništvo ih je prihvatilo, dajući im posljednje zalogaje sljedovanja — mesa i kuhanog zelja, jer hljeba nije bilo.

Promjene su bile više nego teške: Popovo Polje je okupirano. NOO-i su se povukli u ilegalnost, narod je ostao bez spasonosnog sljedovanja ishrane. Represalije okupatora su bile na pomolu. Pored toga, geografski položaj ovog područja, na kome su bile željeznička pruga i cesta, kao i četiri talijanska i jedan ustaški garnizon, bio je vrlo nepovoljan. U narodu su se isprepletale neizvjesnost, zabuna, ogorčenje i strah.

U tim sudbonosnim danima za NOP, u uslovima povlačenja, neprijateljske ofanzive i preuzimanja vlasti, trebalo je preodoljeti krizu, zadržati mase pod uticajem Partije i preći na nove forme borbe u tim uslovima.

Aktivnošću članova Partije, SKOJ-a, aktivista i simpatizera koji su neumorno objašnjavali privremenost krize, pozivali na slogu i jedinstvo — u čemu su naišli na podršku i razumijevanje cijelog stanovništva prebrođena je prva teškoća i stvoren preduslov za dalji razvoj pokreta. Kao i u danima zbjegova, početkom ustanka i razvoja pokreta, narod je

i ovoga puta ostao jedinstven i privržen NOP-u, bez obzira na žrtve i teškoće koje će kasnije uslijediti.

Zahvaljujući.pravilno primjenjenoj liniji Partije od početka formiranja partizanskih jedinica i organa vlasti, uglavnom su sve mase prihvatile pokret i smatrale ga svojim. Otuda ni »peta kolona« uopšte nije došla do izražaja, a samim tim nije bilo ni strijeljanja, ni težih kažnjavania. Jedino su pri otstupanju naših jedinica, neki kolebljivci, koji nisu smjeli da se bore, bili podigli glave i veličali »mudrost« četničke politike — »samo nek se ne ratuje i ne gine«. Međutim, njihov uticaj bio je neznatan. Kod masa su povraćeni duh i borbeno raspoloženje, a vjera u skori povratak naših snaga brzo se širila — uporedo sa razobličavanjem četničke izdaje. Zbog toga četnički pokret nije imao uticaja i prosto nije mogao organizovati svoju vlast.

Pod takvim uslovima nisu uspjeli ni pokušaji vojvode Save Kovača i ostalih da — vrbovanjem izvjesnog broja ljudi preko pisama ili posredstvom raznih lica, i obećanjima nagrada i postavljanja na važne položaje — skrpe bilo kakve štabove, žandarmeriske stanice i odbore.

Najveći broj onih na koje su se obraćali, pa čak im i naređivali da prime funkcije, saopštavao je to komunistima. Staviše, ovakvi drugovi su se osjećali uvriježeni i poniženi zbog tih ponuda i »povjerenja«. Sem toga, oni su se nalazili u veoma nezavidnoj situaciji, jer je odbijanje ponuda značilo javno opredjeljenje za NOP. Zato su odugovlačili sa odgovorima i tražili mišljenje Partije. Zanimljivo je da ni izvjesni kolebljivci nisu smjeh da prihvate četničke ponude, u prvom redu zbog jedinstva masa i ličnog kukavičluka. Tako je period jun-jul 1942 protekao bez ičije vlasti uz naše intenzivne pripreme za prelazak na nove forme borbe.

*

Iako su nade u skori povratak naših snaga bile odgođene, nije došlo do gubljenja perspektive. Pošto je četnički teror koji je bijesnio u susjednim srezovima bio dobro poznat narodu, to je četnicima još više otežavalo da u Popovu Polju organizuju bilo kakvu svoju vlast. Zato su ga još tada nazvali »crvenim«.

Polovinom juna, pod selom Dračevom, održan je sastanak članova Sreskog komiteta iz Popova Polja, na kome je, razmatrana mogućnost da se iskoristi način na koji su četnici prilazili formiranju svoje vojne i civilne vlasti, i da se u nju infiltriraju Partiji odani ljudi. Time se željelo da se stvore uslovi za lakše razbijanje četničkog pokreta, parahsanje njihovih namjera i zaštitu aktivista NOP-a. Zbog toga je na sastanku zaključeno da pojedini drugovi prihvate četničke ponude i uđu u njihove štabove i odbore. Trebalo je samo odlučiti koji bi drugovi najbolje odigrali tu komplikovanu, odgovornu i sa velikim opasnostima skopčanu ulogu. Nije bilo dovoljno da budu samo nekompromitovani, već i sposobni da glume četničke funkcionere — da budu do kraja

strpljivi' konspirativni i razboriti, jednom rječju, da posjeduju takve osobine da ih prihvate i postave na položaje. Usto je trebalo obezbijediti Fjigurnost ovih drugova od stalne opasnosti po život.

Najteže je bilo odrediti one nà dužnostima komandanta četničkog bataljona, četobašu Zaprečnog bataljona, komandire četa, članove sreskog i opštinskog odbora.

Rješenja su ipak nađena.

Za komandanta bataljona predviđen je Mihajlo Cuzulan iz Orašja, član Partije, inače bivši žandarmeriski narednik; za četobašu Obren Mitrinovi, iz Drijenjana, član partiskog aktiva; za komandira Prve čete Milan Vasić iz Veličana, član partiskog aktiva i dugogodišnji prednjak **u** društvu »Soko«, a za komandira Druge čete Savo Obradović iz Sedlara, član Partije i također bivši žandarm.

Štab četničkog bataljona trebalo je da obuhvati područje Popova Polja sa sjedištem u Strujićima, s tim što bi prva četa obuhvatala desnu stranu Trebišnjice sa sjedištem u Veličanima, a druga lijevu sa sjedištem u Zavali.

Pored ovog vojnog rukovodstva određeni su Mijo Šarić u sreski četnički odbor, sa sjedištem u Ljubinju, a Dušan Perotić u opštinski, sa sjedištem u Veličanima.

Da li će predviđeni drugovi htjeti da prihvate ova zaduženja i kako će ih shvatiti, postavilo se kao najozbiljniji problem. Kada je s njima pojedinačno razgovarano, svi su bez predomišljanja odbili. Međutim, shvatajući potrebu, ipak su se, iako teška srca, prihvatili. Najteže je išlo s$_a$ Mihajlom Čuzulanom. On je odgovorio: »Neću! Ne mogu gledati izdajnike i sa njima zajedno sjediti i raditi, a usto biti prezren od ljudi svoga kraja, koji su listom uz partizane. Idem sam preko planina. Naći ću naše snage i priključiću im se.«

Najzad se, poslije dosta muke, taj odvažni i plemeniti drug pomirio sa odlukom i shvatio da je baš on najpodesnija ličnost. Odmah je počeo stvarati plan kako će izigrati vojvodu Kovača, koji mu je kao žandarm bio potčinjen, a eto sada kao »vojvoda« pretpostavljeni.

Pošto četnicima nije uspjelo da ubace strance prihvatili su da borci biraju vojne rukovodioce, a narod odbornike. Kao i obično i ovdje su pozvali u pomoć Talijane. Oni su stanovništvu odobrili duplo sljedovanje — umjesto 5 kg kukuruza po članu, počeli su dijeliti po 10 kg i to brašna. Taj ustupak i »slobodni« četnički izbori bili su odraz njihove slabosti, a i perfidne igre koj$_e$ su oni planski izvodili.

Vjerovatno nigdje i nikada nije lakše rođena jedna »vlast« kao ova. Ubrzo su počeli da funkcionišu i bataljoni i čete. Pri štabu je formirana i žandarmeriska stanica u koju su uglavnom ušli članovi Partije — Rajko Tubić, Mladen Marić, Milan Bakotić, Čedo Rikalo i još nekoliko mlađih drugova.

Od ovih drugova, uključujući i komandanta Mihajla, formirana je Partiska ćelija, koja je odigrala veoma pozitivnu ulogu. U selima su po-

stavljeni »-četnički« vodovi i straže. Njihovi rukovodioci bili su takođe članovi Partije ili drugovi odani NOP-u. Tako je riješeno pitanje sastava i funkcionisanja vojno-četničke vlasti, po planu partiske organizacije.

Pri izboru odbornika za opštinski odbor, jula 1942 pročetničli elementi nastojali su da proture svoje ljude, a mi pristalice NOP-a. Dvoboj se završio u našu korist. Odbor je trebalo odmah da počne »sa radom«, ali se postavilo pitanje šta raditi? Progoniti pristalice NOP-a, kažnjavati ih, dizati im imovinu i dijeliti je četničkim simpatizerima, ono što su njihovi odbori stvarno radih na drugim područjima, ovdje nije dolazilo u obzir, niti su to odbornici htjeli. To je otpalo kao sadržaj rada.

Ali, četnički sreski odbor je naređivao konfiskaciju imovine ilegalaca kao kompenzaciju za ranije dignutu imovinu nekih petokolonaša iz okoline Ljubinja. Međutim, ni ovaj zadatak nije bio izvršen, i to tim prije što je petokolonaška imovina korišćena za otklanjanje najtežeg problema — gladi, koja je i pored svih nastojanja odnijela u smrt preko 200 ljudi iz Popova Polja.

Iz viših četničkih odbora niko nije smio dolaziti da obiđe opštinski odbor, ali smo ga zato obilazili mi — članovi Partije i ilegalci. Na sjednicama odbora vođena je živa diskusija o političkim problemima. Oni koji su bili pročetnički raspoloženi nisu smjeh denuncirati i reagirati, jer bi sami doveli svoj život u opasnost.

Na sastancima odbora vođene su takve političke debate u kojima su skoro svi dolazili do istog zaključka: da su partizani na pravom putu,, bez obzira na izvjesne greške, a da četnici idu u totalnu izdaju.

Dušan Perotić, kao pretsjednik opštinskog i Mijo **Sarić,** kao član Sreskog odbora, muku su mučili da nađu neku formulaciju iz koje bi pretpostavljeni vidjeli da nešto rade. Jer, Partiji su odgovarah za rad, a četnicima za nerad. Sjednice su održavane redovno. Tako se odbor pretvorio u našu tribinu. Preko ovih odbornika Partija je uspjela da .sprovede niz svojih zadataka, a prije svega da pravilno informiše narod o razvoju događaja, da onemogući mobilizaciju u četničke jedinice i parališe njihove namjere.

Već početkom 1943 godine četnici ustvari nisu više priznavali odbor, ali ga, ipak, iz »političkih« razloga, nisu mogli raspustiti. Osjetivši da njima ne služi, oni su ga jednostavno zaobišli i njegove funkcije prenijeli na vojni štab.

*

Prve oružane akcije organizovane su protiv ustaša i Talijana. Na sastanku partiske ćelije, koji je održan polovinom juna u Veličanima, a kome su prisustvovah i odvažniji članovi SKOJ-a, zaključeno je da se odmah priđe akcijama.

Imalj smo obavještenje da će određenog dana putničkim vozom iz Čapljine za Dubrovnik putovati ustaški funkcioner Grga Vujinović*

oratnji ustaškog stožernika, po zločinima poznatog Vida Ljevaka Ravnog[2]. Odlučeno je da grupa od petnaestak odabranih drygova „.firmom četnika« zaustavi voz između Zavale i Grmljana, brzo ga pretrese i izvede ustaše. Ovo je bilo mogućno izvesti, jer su Talijani bili ovlastili četnike da mogu na otvorenoj pruzi u svako doba zaustaviti svaki voz, gdje god žele., Trebalo je iskoristiti tu privilegiju, ü . U akciju su, pored ostalih, pošli i ilegalci Mirko i Vaso Oro, Vaso Derikučka i ja. Pripremljeno je oružje, a kokarde su napravljene namjerno velike. Najteže je bilo za bradu i perčine — niko ih nije imao, ali je išlo i bez toga. Jednog junskog dana oko osam sati izjutra u Drmi je zaustavljen voz. Cim su »četnici« uskočili, voz je odmah krenuo. Prema rasporedu, u svaki vagon i lokomotivu uskočila su po dvojica. Izvršeno je legitimisanje sumnjivih lica. Traženi zločinci nisu pronađeni, ali je nađen čuveni- jamar i koljač Martin Lučić iz Ravnog. Njega je nekohko minuta kasnije grupa izvela. Za svoja nedjela izveden je pred narodni sud.

Ovakvih i sličnih akcija bilo je više u toku mjeseca juna, jula i avgusta. Postepeno se prelazilo na veće akcije, a uporedo s tim širilo se i saznanje da ih izvode popovopoljski partizani, što je sve više zabrinjavalo talijansko-ustaško-četnički trijumvirat.

RAZOBLIČAVANJE ČETNIKA

Tih dana vojvoda Kovač je naredio Mihajlu da u najkraćem roku pohvata i likvidira ilegalce — Laza Pribišića, Vasa i Mirka Ora i mene, a ostale sumnjive da razoruža i pchapsi. Takvo naređenje dobio je i komandir leteće čete u Dobromanima, kao i ostali komandiri — Vasić i Obradović. Iste noći Mihajlo je upoznao članove Partije i pripremio -odgovor da su ti bjegunci toliko uticajni i da on nema četnika koji bi na njih pucah. U isto vrijeme napomenuo je da ako bi se doveli četnici iz drugih srezova i pokušala likvidacija, veći dio boraca njegovog bataljona pobjegao bi partizanima.

Zbog ovakvog odgovora vojvoda je pozvao Mihajla i počeo ga -»ribati«. On mu je odlučno odgovorio: »Sta se dereš i rogušiš...« Na to je primitivni vojvoda popustio, govoreći da ne smije biti odmetnika, da ih treba razoružati ili neka se bar smire kod svojih kuća.

Početkom avgusta u Dračevu smo napali i uhapsili ustaškog propagatora Rudenjaka sa dvojicom Talijana u pratnji. Iste večeri pozvan je na sastanak sa ilegalcima Mihajlo, četobaša Mitrinović i komandiri Vasić i Obradović, da bi se odlučilo šta da se radi sa ovom trojkom.

Prilikom susreta između komandanta Čuzulana i komandira Obradovića, došlo je do komične scene. Ne poznajući se po partiskoj liniji,

[2] Ubijen 1944 godine.
Sada se nalazi kao emigrant u SAD.

u ranijim odnosima su se ophodili »službeno«, kao što je i uobičajeno između »braće četnika«. Tek se na ovom sastanku stvar razjasn:la. Slatko smo se smijali. Podozrivosti je začas nestalo i oni su. se drugarski zagrlili. Zatim se prešlo n$_a$ dogovor. Naime, trebalo je likvidirati uhvaćenu trojku, ali izbjeći eventualne represalije. Mihajlo je odmahnuo rukom, rekavši: »Vi učinite svoje, a ja ću moje. Zvanično ću obavijestiti »višu komandu«, a ona će sigurno Talijane, da je to akt osvete nepoznatog čovjeka, kome je vjerovatno ranije pobijena porodica«.

Međutim, akcije na voz, rušenje željezničke pruge, a posebno likvidacija ove trojke, izazvali su ipak uznemirenje više četničke komande. Zato je vojvoda Kovač sa grupom četnika iz susjednih srezova (naoružanih čak i tojagama) i bataljonom Talijana u pratnji sa topovima i minobacačima upao u Popovo Polje početkom avgusta. To je bio prvi, ujedno i neslavan dolazak četnika u ovaj kraj. Sami nisu smjeli doći bez Talijana. Upad je imao za cilj odmazdu nad stanovništvom, zastrašivanje i, naravno, da primjerom pokažu svoju privrženost gazdama iz Rima.

Batinali su koga su god sreli sa najmanjim komadom crvene odjeće na sebi. Na sve crvene džempere, pojaseve, čarape i drugo, jurišali su vojvodini »junaci« kao bikovi na crvene marame. Ovo je izazvalo-pravi revolt među stanovništvom. Čak i neki kolebljivci, zahvaljujući vojvodinom pohodu i batinama, postali su simpatizeri NOP-a. Zbog toga je ironično kružila priča da je vojvoda »najbolji partizanski agitator«.

Pošto se vojvodin pohod neslavno završio, ubrzo ga je smijenio novi, »elastičniji i sposobniji« komandant Ivan Janjičić, Crnogorac, oficir bivše jugoslovenske vojske. Od njega su počele da padaju slavopojke 0 »slozi Srba u Popovu Polju, koji se ne istrebljuju međusobno, ali koji treba da istrijebe sve što nije srpsko«. Naše akcije, govorio je, smatra kao »opravdan revolt«, ali da se ubuduće treba držati četničkih direktiva.

Janjičić je preko komandanta i ostalih potčinjenih pripremio zbor naroda kod crkve u Drijenjanima sa ciljem da izoluje komuniste od naroda, a poslije ih pohapsi i likvidira. O toj namjeri opet smo bili blagovremeno obaviješteni. Održan je zajednički sastanak ilegalaca 1 drugova infiltriranih u četničku vlast na kome je odlučeno da svi ilegalci, članovi Partije i SKOJ-a, kao i sigurni borci, pođu na taj zbor i da ga javnim manifestom za NOP onemoguće. Zbor je pripreman sa obje strane, ali sa različitim ciljem.

Dvadeset osmog avgusta narod se počeo prikupljati. Omladina je, naročito skojevci, usput i u crkvenom dvorištu pjevala borbene partizanske pjesme. Iznenađeni četnici prijetili su batinama i zatvorom, ali je to bilo uzalud.

Sa četničke strane, pored Janjičića, bili su prisutni — Jole Savović iz Zagore, Bajro Kokošar iz Sume, Vladan Kozić iz Ljubinja i Mrakić iz Zavale u pratnji nekoliko drugih četnika.

Na poziv da se ide pred podignutu tribinu, omladina se uhvatila kolo i zapjevala. Naročito oduševljenje omladine izazvala je pojava nas Kjgalaca — Laza Pribišića, Mirka i Vasa Ora, Jefta Masleše, Jovana Markovica, mene i drugih. Omladina iz Trebinjske Sume i Zagore takođe se solidarisala sa popovskom, iako im je prijetila ozbiljna opasnost po novratku u svoja mjesta. U manifestacijama je učestvovala skoro cijela masa od preko 2.000 ljudi i omladine. Nastala je opšta gužva, oštre i žučne riječi i prepirke. Izgledalo je da će doći do opšte tuče. Time je janjićićev govor bio onemogućen.

Vidjevši odlučnost mase i da su bez pristalica četnici su se počeli neprimjetno izvlačiti. Neki su priznavali svoju izdaju samo da bi izvukli živu glavu. Oni su prosto iščezli, a Janjičić i Mrakić su se obreli kod Talijana u Poljicu.

Njihovim odlaskom zbor se pretvorio u pravo partizansko veselje, na kome se, prvi put od maja, slobodno govorilo i pjevalo o Partiji i drugu Titu, borbi i slobodi. Tako je postignut željeni cilj a četnička namjera propala.

Zbog ovog neuspjeha smijenili su Mihajla sa položaja komandanta i postavili ga za zamjenika bivšem policajcu Svetku Mariću. Zadatak uništenja ilegalaca u Popovom Polju prenesen je na Šumski četnički bataljon Bajre Kokošara. On je, poslije toga, u dva-tri navrata upadao u Popovo Polje, pravio zasjede i noću blokirao kuće Laza Pribišića, like Gluhajića, Rista Kolaka, Sćepa Masleše i drugih, ali uvijek bez uspjeha.

Početkom oktobra, sporazumno sa ilegalcima iz Sume, odlučeno je da se napadne štab Bajre Kokošara u Đedićima, koji se nalazio u školi i iz zatvora oslobodi 20 drugova, među kojima i Anđelko Ivanišević, koga su stavljah na najteže muke.

Prema planu, štab je trebalo likvidirati u toku jedne noći. Zadatak je bio veoma naporan. Trebalo je prikupiti borce, trčeći prevaliti put od oko 20 km (od Veličana do Đedića), likvidirati štab, osloboditi zatvorenike i vratiti se prije svanuća u Popovo Polje. U akciju su imali da pođu i drugovi koji su vršili četničke funkcije — Savo Obradović, Košta Kovač i drugi, s tim da sjutradan osvanu na svojim mjestima. U protivnom, bih bi otkriveni i likvidirani ili bi morah bježati u ilegalstvo.

Sastanak je zakazan u prvi mrak na mostu pod Poljicom. Iz Veličana je pošlo 12 drugova, Dračeva 4, Drijenjana 6, Tulja 3, Grmjana 5, Sedlara 6 i Poljica 4 — ukupno 40 boraca. Ilegalci iz Sume Risto Rašević, Danica Kurtović, Žarko Sparavalo, Risto i Đoko Vreća čekali su na ugovorenom mjestu. Prema njihovim informacijama, nekoliko komunista se nalazilo u službi pri štabu i oni su pripremljeni za napad. Raspolažu bacačima i sa dva mitraljeza. Prilikom našeg

napada, oni će likvidirati nekoliko zlikovaca i time omogućiti da se lakše zauzme škola, razoružaju kolebljivci i oslobode zatvorenici.

Na njihov prijedlog odlučeno je da ne otvaramo vatru, nego da ih pozovemo na predaju i u slučaju da ne prihvate naš uslov — da štab osvojimo silom. Nažalost, ova ocjena nije bila dobra. Pomoć iznutra je izostala. Oko pola noći, iako opkoljeni, četnici su odbili predaju. Otvorena je vatra. Borba se odužila dva do tri sata. Uspjeh smo ubaciti i desetak ručnih bombi, ali bez uspjeha. Otpor nije slabio. Pošto ni specijalna grupa nije uhvatila Savovića i Kokošara u zgradi u kojoj su stanovali, jer su se te noći zatekli kod Talijana na Humu, ostalo je da se odustane od daljeg napada. Mogli smo zapaliti štab, ali ni to nije dolazilo u obzir zbog naših drugova u podrumu. Zato se odustalo od dalje borbe. Ujutro smo svi osvanuli na svojim mjestima. Komandir Obradović je pozvao telefonom iz Zavale Kokošara i izrazio mu »-žalje-nje-«, zbog neprilika koje su mu priredili partizani.

*

Pošto ni političke misije, ni vojvodine batine, ni Kokošarevi upadi nisu dali rezultata, niti su smjeli prići oružanoj akciji, ponovo su se odlučili na politiku cijepanja, odvajanja naroda od Partije. U tom cilju su, krajem oktobra, zakazali smotru boraca u četničkom štabu u Struji-ćima na kojoj bi govorili četnički ideolozi: direktor trebinjske gim-nazije Dimitrije Kurilić, profesor Petar Bubreško, pretsjednk Okružnog suda Vaso Ukropina i nekakav žandarmeriski poručnik Stočanin. Imali su za cilj da uvjere borce iz Popova Polja da pođu u Bileću, samo zato da ih »Talijani prebroje u stroju radi izdavanja vojnih obroka«, koji bi se poslije »dijelili svim borcima kao duplo sljedovanje«, odnosno trebalo je »zavarati Talijane o broju četnika«.

Namjera je bila vrlo providna: odvesti borce u Bileću, razoru-žati ih, jedne likvidirati, a druge uputiti za Liku da se bore protiv partizana. Mihajlo i ostali drugovi blagovremeno su obavijestili parti-sku organizaciju. Na sastanku je odlučeno da na smotru i ovoga puta pođu svi članovi Partije i SKOJ-a, ali sa oružjem i spremni za borbu, za razbijanje smotre, premlaćivanje novog komandanta Marića i likvi-diranje, takođe novog, komandira žandarrrieriske stanice Milovana Sli-jepčevića iz Ivice.

Na smotru je došlo oko 300 boraca. Sala osnovne škole nije mogla primiti sve prisutne. Bili su zakrčeni svi prozori i vrata. Misi-onari su bili zadovoljni masovnim odzivom, ne sluteći šta im se sprema. Među borcima smo bili i mi ilegalci. Profesor Bubreško, odjeven u narodnu nošnju sa seljačkom torbom o vratu, izašao je na podijum i održao govor o »Svetosavskom srpstvu ... ulijevanju potočića u rije-ku, a rijeke u more. ..« Posebno je naglašavao da su »svi Srbi na svijetu četnici, koji ne trpe komuniste, samo nisu Popovci koji ih štite . . .«

Pitao je zašto ih ne pobijemo.

Sa svih strana začuli su se uzvici, protesti, negodovanja i pitanja. To je bio trenutak da mi stupimo na scenu. Sa naše strane prvi je uzeo riječ Anđelko Popović, čovjek koji je pobjegao sa jame. Njegove riječi naišle su na podršku svih boraca i zbunile Bubreška. Sva njihova nastojanja da smire bunt i raskrinkavanje četnika ostala su bez uspjeha.

Uzeo sam i ja riječ. Licem u lice, raskrinkavani su propagatori. Imao sam jedinstvenu podršku. Naročito se neprijatno osjećao Ukropina, koji je naredio da se strijelja njegov rođak Budimir, poznati partizan. Vrhunac gorčine i prezira izazvale su naše oštre riječi: »Budimir je tebi poklonio život, a ti njemu smrt.« Očekivah su da će biti pobijeni, ali mi smo ovoga puta rade htjeli da javno priznaju svoje izdajstvo, što je još više zbijalo narod oko NOP-a. »Vi ste danas pred ovim borcima — rekao sam — više nego ubijeni. Zato vas nećemo pobiti«.

U međuvremenu Marić i Slijepčević su iščezli, a ideolozima smo pokazali pravac ka njihovim gazdama u Ravno i Trebinje. Politički dvoboj u Strujićima je imao još snažnijeg odraza od onog u Drijenjanima, ne samo u pogledu zbijanja naših redova, već i u pogledu unošenja panike i rasula u četničke redove.

Četnici su tvrdoglavo činili nove pokušaje. Ovoga puta su se usmjerili na cijepanje pojedinih sela ih grupe sela. Ovaj zadatak je trebalo da sprovede novopečeni komandant četničke brigade Bora Lučić, Srbijanac. On je samouvjereno počeo da »razbija najtvrđi orah«. Zaredao je sa konferencijama i »prevaspitavanjem«. U vezi s tim došao je, u decembru 1942, na zakazani sastanak u Dračevo, gdje su pozvani borci iz Dračeva, Korlata i Drijenjana. Sastanak je počeo u kafani novog četobaše Rićuna Kurilića, jer im naš Mitrinović nije više odgovarao. Jedino Rićuna nije zanimao ishod ovog skupa. Za njega je bilo glavno da se dobro napije, najede, nešto ušićari i da se vidi da i on pretstavlja neku »čiviju« u ovom kraju.

I Lučić je upao u našu klopku. Svi borci su došli sa oružjem. Među njima i mi ilegalci. Za nas, razumije se, nije znao. Trebalo' ga je saslušati i ismijati. Krčma je bila tijesna zbog velikog odziva. Očekivao je uspjeh. Gladeći bradu, održao je govor iz koga je proizišlo da su za sve nedaće krivi komunisti iz Veličana, koje treba »prezreti kao izdajnike srpstva«. Pozvao je da se otresu te »crvene kuge, koja nigdje ne postoji sem u Veličanima«.

Umjesto odgovora borci su zapjevah partizansku pjesmu. Lučić se iznenadio i razljutio. Pozvao je komandira Vasića da uspostavi red da mu podnese raport. Vasić, naš čovjek, iako »njegov potčinjeni«, odvažno je odbio naređenje, rekavši da ne želi da ima posla sa onim

koji naziva Veličance izdajnicima. Lučić drsko ustaje i počinje da viče: »Bre, kad neće komandir čete komandantu brigade, hoće komandant komandiru. A to mu ga, bre, dođe: ako neće Muhamed bregu, hoće breg Muhamedu«. Na to ga dočekaše oštri protesti: »... sjedni bandite, ne mrdaj izrode.. položi nam račune šta tražiš ovdje«. Ubrzo je sjeo i sam se uvjerio da ovo nije obična galama. Naši su uzeli riječ. Bio je prenerażen, kada smo se iz mase pojavili mi —. Vaso Oro, Lazo Pribišić i ja. Znao nas je samo po tome što je i on izdao naređenja za našu hkvidaciju. Sada se našao s nama licem u lice i slušao našu riječ. Naše obezbjeđenje je stajalo naokolo zgrade. On je unezvjereno gledao kako vire cijevi na prozorima i tražio načina da izvuče glavu. Priznavao je izdaju. I njemu smo rekli, otvoreno i jasno, da se ne boji za svoju glavu. »Nećemo je skinuti, rekh smo, jer si i ti, i tvoje četništvo običan leš, koji se raspada«.

Zamišljeno suđenje »bradonji« i četništvu je završeno oko pola noći. Razišli smo se sa pjesmom, ostavivši misionara i četobašu da razmišljaju i sumiraju svoje rezultate. U datoj situaciji ovako smo postizali veći efekat od obične likvidacije, što je potvrdio i kasniji razvoj događaja.

*

Da bi donekle povratili vjeru u svoje snage, četnici su nastavili sa noćnim upadima radi likvidacije pojedinih drugova. Jedne noći Kokošar je zatekao Lazu Pribišića na spavanju, ali je Lazo uspio da se go i bos probije kroz obruč sa svojim bratom. Kada su saznali da je Savo Obradović takođe komunista opkolili su i njegovu kuću s ciljem da ga ubiju. Spasio se iskočivši kroz prozor. Njegovo mjesto je popunio Milan Pedalo, opet naš čovjek. Kroz dva-tri mjeseca i njega su okarakterisali kao komunistu i izvršili noćnu blokadu. On je, sa još trojicom braće, puškomitraljezom i puškama pružio otpor, razbio obruč i prešao u ilegalstvo. I treći komandir Milan Medar doživio je istu sudbinu. Slično je bilo i sa Obrenom Mitrinovićem, Mihajlom Ćuzulanom, Milanom Vasićem, Mijom Sarićem, Dušanom Perotićem, kao i nizom drugih komunista i skojevaca. Oni su koncem 1942 i početkom 1943 godine morah da pređu u ilegalstvo, jer se više nisu mogli zadržati, a da ne budu otkriveni i likvidirani.

Zahvaljujući njihovoj pomoći, paralisan je četnički uticaj, spriječena mobilizacija u četnike i upućivanje za Liku, što je imalo ne samo lokalni, nego i širi značaj.

I dok je u ostalim krajevima Hercegovine bijesnio četnički teror nad komunistima i simpatizerima, dotle se u Popovom Polju javno osuđivala četnička izdaja i zločin. Skoro u svim selima funkcionisale su straže radi odbrane od Talijana, ustaša i četnika.

Pored ilegalaca iz Popovog Polja, krajem 1942 godine, ovdje su bih smješteni i živjeli skoro svi ilegalci iz Hercegovine pa i nekohko

M^Jmatinaca. Zbog toga su četnici sprečavali svaki izlazak i ulazak popovo Polje, vršeći kontrolu svih lica, maltretiranje, hapšenje i premlaćivanje. Privrženost NOP-u izazivala je sve veći bijes četnika. To ih je dovodilo na zaključak da su svi pokušaji, izuzev sile, uzaludni. Taj zadatak, ugušivanje pokreta silom, dobili su Ljubinjska četnička brigada i Šumski bataljon.

ČETNIČKI NAPADI NA POPOVO POLJE

Obavješteni da pripremaju napad, održali smo partisko savjetovanje na kome su učestvovali sekretari ćelija, članovi opštinskog i sreskog komiteta i dva člana okružnog komiteta za južnu Hercegovinu. Sastanak je održan 20 decembra 1942 u Veličanima, u mojoj kući. Trajao je cijelu noć. Cilj je bio kako i na koji način pružiti oružani otpor. Zaključeno je da u odbrani uzmu učešća svi borci, da se pojačaju seoske straže i ukaže pomoć onome selu, gdje četnički napad bude najjače izražen.

Sve je bilo spremno. U osvit 18 januara 1943 godine Kokošar je iznenada upao sa bataljonom od 200 četnika u sela Tulje, Mrkonjiće, Drijenjane i Dračevo. Komandant Ljubinjske brigade sa grupom od tridesetak četnika (više nije njogao sakupiti) zakasnio je sa napadom preko Siljevca na Veličane. Naši borci na položajima namjerno su ih propustili da upadnu u selo. I još prije nego što je Lučić završio sa svojim prijetnjama o paljenju i hapšenju, pojavili smo se sa svih strana i u tren oka ih zarobili i razoružali, ne dozvolivši im da ispale nijedan metak. Prizor je bio neobičan. Do prije nekoliko minuta osjećali su se pobjednicima, a već sada su drhtali od straha i tražili našu milost. Svi su izjavljivah da su prinudno mobilisani. Zene, kojim su uputili prve prijetnje, pljuvale su ih.

Zatvorili smo ih u štalu. U pratnji Miroslava Milića i Svetozara Ora, Lučića smo, u ulozi kurira, uputili svom kolegi Kokošaru u Dračevo, narediVši mu da Kokošaru izda naređenje da odustane od napada i da prođe kroz selo ne skrećući sa ceste. Skrenuta im je pažnja da ćemo. ako se ma šta desi dvojici naših drugova za njih strijeljati svih trideset zatvorenih četnika.

Namjera nam je bila da ponizimo četnike, natjeramo Kokošara da odustane od borbe i prođe sa kolonom kroz Vehčane, a da pri tome ne smije da skrene s ceste. Usto, kad dođu u Vehčane, da im se održi lekcija i da se javno ismiju.

Lučić je bio ubijeđen da će ga naša dvojka strijeljati, i da je Prenošenje naređenja Kokošaru samo trik. Ipak je otišao. Dok je Kokošar očekivao Lučićeva naređenja, bio je ne malo iznenađen, kad ga je ugledao pod našom pratnjom. Pristali su na sve uslove. Ostalo je išlo po našoj zamisli.

U veličkoj krčmi bili su sakupljeni svi glavari — Jovo i Dušan Sakota, komandanti Ljubinjskog i Stolačkog sreza, četiri komandanta bataljona — Kozić iz Ljubinja, Mrakić iz Bobana, Kokošar iz Sume i Marič iz Strujića, kao i još dvadesetak četnika. Tu smo i mi. Naši mitraljesci vrše obezbjeđenje. Četnici vide opasnost i lukavo naručuju piče i nama, jer vide da su se našli u bezizlaznom položaju. Odbijamo i odgovaramo: »Piće je od talijanskih lira i ustaških kuna. Nama je poniženje piti za te pare, i to sa vama. Koga čekamo sa puškom s njim ne pijemo«.

Zapala mi je uloga da i njima skrešem sve u lice — ko su, šta su i kome služe! Sve se svodilo na to da su oni pokušavah da razbiju naše jedinstvo i da nas upregnu u svoja kola u borbi protiv nas samih, protiv NOP-a, dok smo im mi pokazivah prstom na naše glavne »neprijatelje — Talijane i listaše, uključujući i njih lično. Slušali su, drhtali od straha i očekivali naše rafale. Zatim smo im naredili da se gube, da idu tamo gdje im je mjesto — u talijansko-ustaški logor u Ravno.

Cak ni vojna sila, iako im je to jedino preostajalo, nije pružila izglede na uspjeh, da bi — bar privremeno, ugušili otpor ovoga kraja. Ustvari, znalo se da bi takav njihov poduhvat, bez obzira na žrtve, za njih značio potpun gubitak i najmanje šanse u Popovom Polju.

Vijesti o njihovim porazima i poniženjima u Popovom Polju širile su se po Hercegovini. Zbog toga je, smatrah su, ipak trebalo uništiti ovo uporište koje u svojim njedrima čuva većinu hercegovačkih ilegalaca. To je bio jedan od glavnih razloga što je četnički štab za Hercegovinu i istočnu Bosnu na čelu sa Baćevićem i majorom Pantićem, pozvao na uzbunu »da se uništi baza u kojoj se kriju svi hercegovački ilegalci«.

Organizacija i izvođenje napada povjerena je majoru Pantiću, načelniku štaba. Za napad je određeno šest četničkih brigada: Trebinjska sa Milojevićem na čelu, Bilećka sa vojvodom Kovačem, Ljubinjska sa poručnikom Lučićem, Stolačka sa Novelićem, Nevesinjska sa Remetićem, Leteća sa Batrićem Bulatovićem i Gatački leteći bataljon sa Mirkom Kovačevićem. U štab za ovu operaciju ušao je i zamjenik Trebinjskog korpusa kapetan Kureš. »Prikupljanje snaga na polaznim linijama«, kako stoji u zaplijenjenoj Kureševoj zapovijesti, trebalo je izvršiti 27 januara 1943 godine. Zamisao napada se svodila »na okruživanje, sa težištem udara na selo Veličani« uz »sadejstvo i podršku talijanskih tenkova i artiljerije«, a zatim »produženje dejsta na lijevu stranu Trebišnjice«.

Prema obavještenjima koja smo dobili znali smo za pripemu napada, ali se računalo da ne mogu sakupiti veće snage od 200—300 četnika. Sem toga, napad je očekivan 28 januara. Zbog toga je odlučio bataljon »Sloboda« da napusti Popovo Polje i da, prije četničkog udara, napadne njihove štabove u Đedićima, Zagori i Lastvi i na taj način

razvuče četničke snage i oslabi silinu udara na Popovo Polje. Računalo se da mi u Popovom Polju možemo, pod tim uslovima, razbiti oslabljeni četnički napad.

Desilo se obratno. Četničke brigade su bile sedam puta veće od naše procjene (u prosjeku po 350 boraca). Sem toga, napad su izvršili dan ranije (27, a ne 28 januara kako smo očekivali) uslijed čega akcije bataljona »Sloboda«, van četničkog obruča, nisu postigle željeni efekat. Uslijed toga Popovo Polje nije sasvim spremno dočekalo četnički napad u vojničkom pogledu.

U prvom naletu četnici su ovladali lijevom stranom Trebišnjice, a na desnoj selima od Tulja do Dubljana i od Ljubinja do Strujića, gdje se smjestio Pantićev štab. Oko Veličana stezao se obruč. Borba se vodila na okolnim visovima. Na Osijeku je odbijeno nekoliko napada i zaustavljeno njihovo napredovanje kao i na drugim pravcima. U pravcu Kršca izdvojio se prema nama četnički komandir Nikola Drapić, koji je bio poslat da nas pozove na predaju — na izručenje ilegalaca; predaju štamparije i radiotehnike. Bilo je oko 10 časova. Njihova premoć je bila očita i naš položaj težak. Zbog toga smo pribjegli obmani i stupili u »pregovore«. Prihvćen je naš uslov da obustave napredovanje do ishoda pregovora. Željeli smo odgoditi ishod borbe do noći, jer je jedino tako bilo moguće izvršiti proboj iz okruženja. Satima smo pregovarali. Odbili smo predaju i »dokazali« da u Popovom Polju nema nikakvih ilegalaca sa strane, niti radiotehnike.

Najzad smo sastavili sporazum od tri tačke:

1. — da obostrano nismo za bratoubilačku borbu; mi smo se isključivo borili protiv Talijana i ustaša;

2. — da se iz četničkih brigada izdvoji po 10, a iz Popova 20 boraca i da pod komandom Drapića, sa četničke i Vase Derikučke sa naše strane pretresu teren u obruču i utvrde da nema ni ilegalaca, ni radiotehnike; i, najzad,

3. — da pošto nikome nismo krivi, niti smo izazvali borbu, ne dozvoljavamo razoružavanje i pljačku sela, čemu ćemo se oduprijeti oružjem, kao i svakom daljem stezanju obruča.

Zatim je poslat sporazum na odobrenje, najprije našem izmišljenom komandantu u Vehčane, a zatim Pantiću u Strujiće. Znali smo da će Pantić odbiti sporazum, što u datom slučaju nije bilo važno, Jer je osnovno bilo da dobijemo u vremenu. U tome se i uspjelo. Čim le Pantić odbio sporazum i zatražio podršku talijanske artiljerije iz Zavale, nastavih su napad pred prvi mrak. Naš otpor je bio žestok na svim stranama. Padom mraka zauzeli su selo, dok smo se mi probili [12] okruženja bez ijedne žrtve.

Dok su četnici harčili, pljačkah i mlatih narod po selu, preko 100 boraca iz Popova Polja iskupilo se u Bjelašnici. U £ik zore od Strujića je krenula Remetićeva četnička brigada, a od Dračeva Trebinjska i Bilećka, kao i ostale brigade, u pretres brda.

On je ustvari pretstavljao udar u prazno po kršnoj Bjelašnici iako je pretresao streljački stroj — četnik do četnika. Ni ovoga puta nikoga od ilegalaca nisu likvidirali, ni uhvatili, ni razoružali. Time im je napor i zamor pao još teže. Bijes su iskalili na golorukom narodu.

Treći udar i to opet u prazno izvršili su na Bobane. Računali su da se naše grupe nalaze tamo ili u Dalmaciji. Ovu akciju preuzeo je Remetić sa još tri brigade. Njegova rulja najprije je pobila niz nevine hrvatske djece u Cvaljini, a zatim u Cešljarima i Orahovom Dolu 14 lica bacila u jamu. Njihov streljački stroj pretresao je čitav bobanski plato od linije Zavala — Dalmacija do ceste Trebinje — Dubrovnik. Upadah su i u dalmatinska sela. I ova akcija je prošla bez rezultata. Ona im je donijela još jedno razočaranje, još jedan udar u prazno. Tako su izgubili svaki trag o našim snagama.

*

Uzalud je Pantić u Strujićima očekivao ishod preduzetih akcija. Svi njegovi napori — mobilizacija, pokreti, napadi — nisu dali željene rezultate: zauzeli su Popovo Polje ali ga nisu pokorili. Borci, ilegalci, radiotehnika — sve je ostalo van njihovog domašaja.

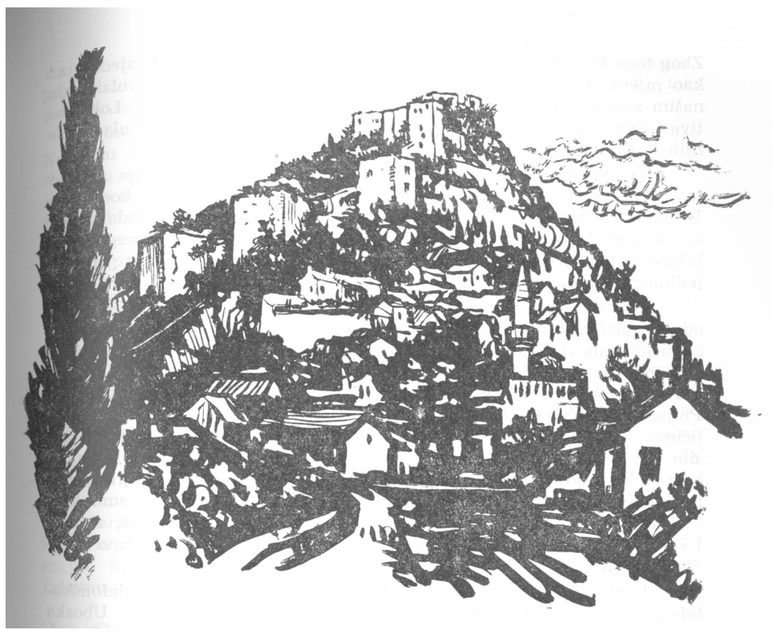
Jedino im je ostalo da kazne narod koji je uz nas. O tome teroru svjedoči i Pantićeva naredba od 30 januara 1943 godine u kojoj, »pored onoga što je usmeno naredio«, dodaje:

»Spalite sve kuće odmetnika; po svaku cijenu uhvatite i ubite Slavića, Obradovića, Pribišića i Derikučku, a njihovu imovinu konfiskujte; strijeljajte sva lica koja su otvarala vatru prilikom našeg nastupanja ka Veličanima; svi su otvarali vatru na pravcu nastupanja potpisanog i njih bez milosti strijeljati; Ljubinjska brigada da odmah formira odred od 100 borbenih ljudi za krstarenje po ovoj teritoriji i uništavanje komunista bez milosti; nastojte da u represalijama učestvuje ljudstvo Ljubinjske brigade kako bi ga na taj način kompromitovali kod komunista i zakrvili sa njima, te će oni poslije sami, htjeli ili ne htjeli, da učestvuju u progonu istih ...«

Cijela ta rulja ostala je. na terenu Popova Polja oko 15 dana. Teško su ranih Stevana Komnenovića, ubili Boška Kovača, zatvorili sve odrasle mještane, strahovito batinah sve redom, pljačkah domove i oduzimah posljednje zalogaje hrane, ali ni to nije moglo odvojiti narod od NOP-a.

*

Za vrijeme dok se vodila Bitka na Neretvi, četnici su u zatvoru mučili oko 20 Popovaca a manji dio zarobljenih poveli su sa sobom na Neretvu, ali bez oružja. Oni su prije dolaska na određeno područje svi pobjegli. U vezi s tim naređene su nove represalije. U međuvremenu transporti Baje Stanišića prolazili su kroz Popovo Polje ka Mostaru.

MOTIV IZ STOCA

Zbog toga što smo često napadali vozove u ovome rejonu, naprijed su se kao mjera obezbjedenja kretala dva blindirana vagona. Radi olakšanja našim snagama na Neretvi, izvršili smo diverziju kod Ravnog. Lokomotiva i dva vagona su otišli pod prugu, dvojica četnika su poginula i više njih je ranjeno.

Polovinom marta sa grupom ilegalaca iz Popova Polja održao je, po nalogu štaba Desete brigade (odnosno Oblasnog komiteta),. Dušan Grk sastanak u Hrasnu. Tom prilikom prenio je zadatak da se ilegalci i drugi borci prikupe i uključe u Desetu hercegovačku brigadu, kao i da se razbiju četnički štabovi i razoružaju njihove jedinice u pozadini.

Odmah se prišlo izvršenju zadatka. U Cvaljini je 21 marta održan sastanak na kome je zaključeno da se formira odred i razbiju četnički štabovi i posade. Odred je brojao oko 100 boraca, kojima je komandovao Savo Obradović, dok sam ja bio komesar. Već 24 marta ujutro razoružane su četničke posade u Grmljanima, na mostu pod Poljicom, Dračevu i Veličanima. Istog dana je razbijen i štab u Strujićima. Za jedan dan veći dio Popova Polja je bio oslobođen. Jedan dio boraca ostavljen je u Popovu Polju, dok je jezgro od oko 50 boraca krenulo da se uključi u brigadu. U nedostatku tačnijih podataka odustalo se od napada na četnički štab u Ljubinju, te smo krenuli za Hrasno. Usput su se razbježale sve žandarmske straže, stanice i štabovi, a neki četnici su u strahu brijali brade. U Hrasnu smo srdačno dočekani. To je bio naš partizanski kraj.

Ujutro 27 marta odred je u rejonu Zegulje pokidao telefonsko-telegrafske linije na putu Stolac — Ljubinje, a zatim preko Uboska izbio na Rankovce. Ovdje smo s Vlahovića obaviješteni da se Deseta[1] brigada povukla sa Hrguda i da su jake četničke snage zaposjele Trusinu. Nismo znali da se u Ljubinje vratila Janjičićeva četnička brigada, već smo, kako se kasnije pokazalo, nasjeh provokatorskim obavještenjima o neznatnim četničkim snagama u toj okolini. Isto tako smo računah da su i drugovi iz Sume, Ljubomira i Ljubinja izvršili svoj dio zadatka, kao i naš odred, u pogledu razbijanja četničkih štabova. U takvoj situaciji donesena je naizgled najbolja, ah nažalost kobna odluka — umjesto probijanja ka Desetoj brigadi, odlučeno je da, dok ne nastane povoljnija prilika za priključenje, razoružavamo i razbijamo četničke štabove u okolini Ljubinja.

U popodnevnim časovima odred je sa Rankovaca krenuo preko Kapavice ka Dubočici i Gracu. Tako je neočekivano upao u pripremljenu zasjedu u rejonu sela Dubočice, na otvorenom prostoru. Razvila se žestoka i neravna borba sa oko 300 četnika u zasjedi. Teren je za nas bio više nego nepovoljan. Ipak se odred u prvi sumrak uspio probiti prema Gracu uz teške gubitke — od 46, poginulo je 20 drugova, dok je veći broj preživjelih bio teško ranjen. Od ovih 20, čet-

nici su na mjestu borbe našli 6 teško ranjenih drugova i na drugom pravcu uhvatili još trojicu kurira. Ovaj gubitak je bio utoliko teži jer se radilo o rukovodećim kadrovima.

Kao teško ranjene uhvatili su Mihajla Cuzulana i Mirka Ora. Neke su odmah, a neke tek sjutradan strijeljali javno u Ljubinju. Naročito su ispoljili svoj bijes i zločinačke strasti nad Cuzulanom, koji je do nedavno bio »njihov« komandant bataljona. Cak su mu ponudili da »otkupi glavu« time što bi postrijeljao svoje drugove. Odbio je. Sta mu sve nisu radili i govorili. Iako teško ranjen i izmrcvaren, prezirući smrt, odgovarao im je istom mjerom. Našao je toliko snage da im prkosi: »Pucajte gadovi! Partizani će ipak pobijediti!« 0 toj hrabrosti, pred puščanim cijevima, kasnije su prepričavali sami četnici. Njegov posljednji poklik — »Živjela Komunistička partija, živio Tito i partizani!« — presjekli su rafali. Ali, ostala je uspomena na velikog patriotu, junaka i komunistu. Neodoljiva želja za osvetom nije mimoišla zločince u kasnijim okršajima. U znak uspomene, sjećanja 1 priznanja Popovopoljski odred je sve do kraja rata nosio njegovo ime.

Dok je čitavo Popovo Polje sa bolom primilo ovu vijest, samo su četvorica ispiljenih izdajnika likovala. Ali ne za dugo. To je bila kratka radost. Njihov teror je bio nečuven, ali i osveta zaslužena i pravedna. Dvojicu policajaca — Marića i Mrakića, popa Porobića i žandarma Anđušića, sustigla je pravda. Popovci su tih dana, kao i uvjek, s ponosom pjevah: »Oj Popovo ispod Bjelašnice, tu ne rađa majka izdajice« ili »U Popovu rosno cvijeće niče pa i ono smrt fašizmu više«.

Poslije bitke na Sutjesci u Popovo Polje je došla Deseta brigada. Nije bilo veće radosti od vijesti da najzad stiže brigada. O toplini i srdačnosti njenog dočeka najbolje znaju iznureni borci, ne samo iz Desete, već i pojedine grupe iz Prve i Druge dalmatinske brigade. Od tih dana u slobodnom Popovom Polju počinje da se razvija i živi pokret u svojoj punoj snazi.

Božo SLAVIC

ILEGALCI U NEVESINJSKOM KRAJU I MOSTARSKOJ KOTLINI

Nagio povlačenje naših snaga iz Hercegovine, koncem maja i početkom juna 1942, došlo je za široke partizanske mase sasvim neočekivano. Iznenađenje je bilo utoliko veće što su se dotadašnji mnogobrojni sukobi između Talijana i partizana u Nevesinju završavah relativno lakom pobjedom partizana. Tako su, u periodu od januara do konca maja 1942, partizanske snage držale gotovo čitavu teritoriju Nevesinjskog sreza. U to vrijeme su na cesti Nevesinje — Mostar (Bišina) vođene stalne borbe u kojima su Talijani skupo plaćali svoju upornost da zadrže cestu kao vezu sa nevesinjskim garnizonom. I cesta Nevesinje — Gacko bila je, likvidacijom talijanskog uporišta u Kifinu Selu, februara 1942, također pod kontrolom naših snaga. Italijani su bili satjerani u grad u kome su se ogradili preprekama od bodljikave žice. Sve njihove akcije u pravcu oslobođene teritorije (Odžak, Udrežnje, Biograd), kao i svi ostali pokušaji da zađu u naša obližnja sela, redovno su se svršavali njihovim bezglavim bjekstvom nazad u »žicu«.

Ni četnici Nevesinja, sve do Treće ofanzive, nisu pretstavljali nekakvu vojničku snagu. Na početku ove ofanzive bilo ih je svega sedamnaest koji su odbjegli od svojih kuća Talijanima u Nevesinje. Istina, već marta 1942 u Nevesinje je dovedena jedna četnička brigada iz Rogatice (oko 400—500 četnika) koja je trebalo da potpomogne četnički pokret na ovom području. No ni ona, kao ni Talijani, nije za sve to vrijeme uspijevala da se kreće mimo grada i da vrši neki jači uticaj — djelovala je isključivo zajedno sa Talijanima prilikom njihovih neuspjelih poduhvata protiv naše oslobođene teritorije.

Ovakav razvoj vojnih događaja s jedne strane, a sa druge, širina i razmah ostahh partizanskih aktivnosti (politički rad, formiranje i rad sreskog i tri opštinska narodnooslobodilačka odbora, rad omladine, žena i dva terenska bataljona — »Bišina« i »Nevesinjska puška« i drugo) stvorili su utisak da su Talijani i četnici nemoćni da razbiju partizane u Nevesinju. odnosno u Hercegovini.

No, stvarnost je vrlo brzo učinila svoje. U dobro pripremljeno] •ofanzivi Talijani su na sektor Nevesinja bacili velike snage, jaku ₍rtiljeriju i tenkovske jedinice. Njihova avijacija se nije ograničila samo na potpomaganje nastupanja jedinica, nego je i sistematski bombardovala sela na oslobođenoj teritoriji. Ovako brojno i tehnički nadmoćniji okupator je, poslije upornih i teških borbi, pregazio našu oslobođenu teritoriju i spalio gotovo sva sela iz kojih je narod bio pobjegao u zbjegove i okolne planine (Sniježnicu, Ostrovicu, Bjelašnicu). Talijani i četnici su tokom ofanzive do temelja spalili i opljačkali sela: Miljevac, Batkoviće, Ziljevo, Šuriće, Bablju Glavu, Rast, Odžak, Biograd i dio Zovog Dola. Tom prilikom internirali su nekoliko najizrazitijih partizanskih familija. Sve boroe koji su se vraćali iz naših jedinica mobilisali su, a poznatije partizane su pohapsili. U to vrijeme i četnici krstare po selima, pljačkaju partizanske familije, a onim poznatijim direktno prijete, obilno koristeći neke naše greške u kažnjavanju saradnika okupatora. Negdje oko mjesec dana poslije otstupanja naših snaga četnici uspijevaju da na prevaru uhvate ᵤ selu Zajasenu Mira Poparu i Pavia Kovačevića (političkog komesara i zamjenika političkog komesara Operativnog štaba za Hercegovinu) koje predaju Talijanima, a ovi ih poslije nekoliko dana strijeljaju kraj grada. Hvataju takođe i javno, na najzvjerskiji način — kamenovanjem i kidanjem udova — ubijaju Mila Gušića, najuglednijeg seljaka iz sela Bratača, kao i Jefta Kovačevića iz sela Koleška i Anđelka Radojčića iz Kifina Sela. U isto vrijeme hvataju i ubijaju Prodana Solda, poznatog seljaka iz sela Miljevca. Sve ovo učinilo je da u narodu tokom mjeseca juna zavlada strah i besperspektivnost. Seljaci-partizani su prosto bih ošamućeni tako naglim preokretom i ovakvim razvojem događaja, tako da se na svakom koraku osjećala strepnja za goli život i život svojih najbližih.

U toku ofanzive bataljon »Bišina« i Omladinska biogradska **četa** bili su otsječeni od glavnine naših snaga (sa položaja Biograd — Udrežnja — Bišina bili su potisnuti u planinu Sniježnicu), tako da **se** nisu mogli povući zajedno s njom. Poslije nekoliko dana krstarenja **po** Sniježnici i saznaja da nema uslova ni za prebacivanje do Konjičke Zupe — tamo je došlo do puča i povlačenja naših snaga — rukovodstvo bataljona »Bišina« i komunisti sa terena donijeli su na zajedničkom sastanku odluku da se svi borci kojima ne prijeti opasnost za život vrate kućama. Na posebnom sastanku sa borcima — članovima Par**tije,** koji su se takođe vraćali svojim kućama, razmotreni su i odre**đeni** njihovi zadaci u selima. Podvučena je potreba da se što aktivnije djeluje na podizanju morala masa, ukazivanjem da se radi samo o prolaznom stanju, o privremenom povlačenju naših snaga i o sigur**nom** povratku naših jedinica u Hercegovinu. U isto vrijeme istaknuta **Je** važnost pohtičkog rada na raskrinkavanju svih četničkih nedjela

i izdaje uopšte. Komunisti u selima trebalo je da smišljeno rade na onemogućavanju četničke mobilizacije. Na istom partiskom sastanku primljeni su u Partiju drugovi koji su se dotada bili istakli borbenošću i dosljednošću, i to: Dušan Brstina, komandant bataljona »Bišina«, Četko Đerić, iz sela Biograda (zaklan od četnika), Todo Ninčić iz sela Bablje Glave (ubijen 1944 godine od četnika), Ljubo Vuković iz sela Biograda (poginuo u Bici na Sutjesci), Vlado Tamindžija iz sela Udrežnja, Ratko i Drago Čampara iz sela Biograda (poginuo 1943 godine u borbi sa Talijanima i četnicima) i Milan P. Spremo iz sela Kosovače. Sa tog partiskog sastanka pošli su svojim kućama ovi članovi Partije: iz sela Biograda — Mirko Kovačević, Četko Đerić, Jovan Vuković, Drago Čampara, Ratko Čampara, Ljubo Vuković i Vida Fržović; iz Kosovače — Milan P. Spremo; iz Bablje Glave — Todo Ninčić iz Udrežnja — Vlado Tamindžija. Poslije odlaska ove grupe komunista i većine boraca trebalo je da se preostali ilegalno kreću i rade na terenu. U ovoj grupi bili su: Dušan Brstina, Milutin Brstina, Pero Zurovac, Vojo Čolović, Dušan Brenjo, Maksim Ninčić, Mirko Vučetić, Rade Parović, Ratko Remeta, Đoko Malešević, Sveto Zerajić i Grujo Grahovac. Oni su se podijelili u manje grupe i rasporedili po terenu od Odžaka preko Biograda, Udrežnja, Miljevca do Rabine. Jedan dio — Dušan Brstina, Milutin Brstina, Vojo Colović, Doka Malešević, Sveto Zerajić i Pero Zurovac — prebacio se u Podveležje. Oni su ponijeli i tehniku štaba bataljona »Bišina« (radioaparat, pisaću mašinu, šapirograf).

S obzirom na izloženu situaciju među stanovništvom i na stalne četničke potjere (pretresi terena i sela, zatim zasjede na putevima i kod partizanskih kuća i slično), osnovni problem za ilegalce u toku juna bio je održati se na terenu. Zbog toga su u to vrijeme održavane samo najnužnije veze — uglavnpm radi obezbjeđenja hrane. Međutim, grapa koja se prebacila u Podveležje imala je mnogo povoljnije uslove. Ona je, naime, bila vrlo široko prihvaćena od muslimanskog stanovništva Podveležja, među kojima se odmah prvih dana kretala polujavno. Ubrzo je otpočela i sa političkim radom putem manjih skupova seljaka iz ovog kraja. Ova grupa je krajem juna, preko drugova iz Mostarske kothne, uhvatila vezu sa partiskom organizacijom u Mostaru, odakle su joj poslali baterije i akumulator za radio i dosta pisaćeg papira. Blagodareći ovoj pomoći ona je već prvih dana jula počela sa redovnim slušanjem rađiovijesti i njihovim štampanjem i umnožavanjem. Radi rasturanja ovih vijesti, već su u drugoj polovini jula veze među ilegalcima mnogo življe. Oni su mnogo pokretniji i krstare čitavim terenom od Odžaka i Biograda preko Udrežnja, Rabine, Miljevca do Podveležja. U međuvremenu su uhvaćene veze i sa odanim rodoljubima u Bojištima (kuća Milana Zerajića, Steva Zerajića, Vula Bjelogrlića, Đorđa Radojčića), zatim u Batkovićima (Vida

Grahovca), u Miljevcu (Vojka Zerajića) i u Sehovini (kuća Maleševića). preko drugova u Bojištima uspostavljena je veza sa Nevesinjem (Slav- **nom** Kljakić i dr.) Tako su radiovijesti brzo rasturane i čitane u se- **lima:** Biograd, Udrežnje, Rabina, Bojišta, Miljevac, Sehovina, Batkovići, Odžak i Rast, pa i u samom Nevesinju. Pojava naših vijesti **i** saznanje o velikim pobjedama partizana u Bosni djelovah su kao melem na teško pritisnutu dušu pristalica Narodnooslobodilačkog pokreta u ovim selima. A sve to znatno je doprinijelo i oživljavanju borbenijeg raspoloženja, prvo kod članova Partije koje smo vratih **u** sela, a potom i kod širih slojeva. Ove vijesti umješno i postepeno koriste naši aktivisti u selima, da bi ih kasnije ubacivali i među četničke jedinice i njihove ustanove.

Tokom avgusta i septembra naš rad postaje sve intenzivniji. Ilegalci i naši aktivisti u sehma otpočinju po noći sa održavanjem užih sastanaka sa manjim grupama seljaka. U tome se naročito ističe selo Biograd, gdje se nalazio najveći broj vraćenih članova Partije. Oni su svoj rad usmjerili prije svega na omladinu koja se prva budi. Pojedini omladinci pjevaju i partizanske pjesme ili one kojima se ismijavaju četnici. Usto naši aktivisti vješto koriste za raskrinkavanje •četnika sve brojnije njihove zločine i nedjela. Masovno ubijanje i pljačkanje u Prozoru nalazi na široku i snažnu osudu naroda. Kritikuju se i izvrgavaju ruglu pljačkaši iz redova četnika, koji su dovlačili opljačkane stvari. Pri tome se radi na stvaranju razdora između četnika i njihovih rukovodilaca koji na račun prvih primaju masne plate od Talijana. Polje rada naših aktivista postaje sve šire i organizovanije. Tako se, preko Odžaka i Vranikuća, hvata veza i sa Bratačem i dalje do Jugovića, Dubljevića, Plužina, u Rijeci Đogovića, gdje se nalazilo takođe nekohko komunista koji su ostali kod svojih kuća (Milan Mučibabić, Mitar Buha). Naše vijesti dopiru i u Drežanj, Slato, Zovi Do i Lukavac (na terenu Slato — Drežanj živi »ilegalno« Vlado Ivaniš). Preko Bojišta radiovijesti se doturaju i u Gornje Polje, naročito preko Marka i Mija Mrkovića iz sela Bijenja. Sve ovo je imalo znatnog odraza na raspoloženje pristalica Narodnooslobodilačkog pokreta u Nevesinju. Bilo je sve češćih slučajeva javnog odupiranja naših ljudi raznim četničkim zahtjevima i prijetnjama. Naročito se u to vrijeme počeo davati sve širi otpor mobilizaciji od strane četnika, i to bilo da se ljudi nisu odazivah na poziv, bilo da su bježali prvom prihkom, bilo pak da su radili na stvaranju nezadovoljstva, nedisciplinе i nereda u četničkim jedinicama. Omladina je bivala sve -aktivnija. Tako je, početkom oktobra, omladina sela Biograda organizovano, pjevanjem i igranjem kod kuće Fržovića, omela seosku konferenciju Jovana Draganića, jednog od najpoznatijih četničkih vođa u Nevesinju.

Zbog ovakvog držanja i raspoloženja širih slojeva naroda u Nevesinju, kao i zbog uloge i značaja ovog kraja za dalje četničke planove u Hercegovini, četnici preduzimaju organizovanije i oštrije mjere. Prije svega u Nevesinje dolaze i tu pretežno borave poznate četničke glavešine — Jevđević, Baćović i Milorad Popović. zatim dovode leteću kaznenu brigadu Mirka Kovačevića iz Gacka, uspostavljaju dva zatvora — u Rasadniku (Miljevac) i školi u Brataču, hapse masovno partizanske aktiviste, tuku ih i na razne načine maltretiraju. Samo poslije razbijanja konferencije Jovana Draganića u Biogradu četnici hapse iz ovog sela odjednom 25 ornladinaca i omladinki. I u zatvoru i po selima (leteća brigada Kovačevića) naširoko primjenjuje batinanje (po 25 batina). U selima organizuju stalne žandarmeriske stanice čije se posade dobrim dijelom hrane na teret partizanskih familija. U gradu formiraju policiju od najokorjelijih četnika, bivših policajaca. U isto vrijeme pojačavaju mjere traganja i progona za ilegalcima čiji rad osjećaju sve više i šire. U tom cilju stvaraju posebne potjerne grupe za progon ilegalaca. Tragaju za njihovim vezama i drastično ih kažnjavaju. Tako su u selu Podveležju spalih kuće Gadara i ubili trojicu iz ove familije, koji su bili zncajnije uporište naših ilegalaca u Podveležju i kod čijih su kuća pokušali da opkole i likvidiraju jednu grupu ilegalaca. Pretresaju i pljačkaju Rabinu, Klopotušu i Zuberin. Da bi zadah što više straha, veliki broj uhapšenih sprovode u Kalinovik. U januaru 1943 gotovo javno kolju Ćetka Đerića, člana Partije iz Biograda i bacaju ga u jedan potok niže Bratača.

No, sve ovo i niz drugih najraznovrsnijih represalija sada ne postiže ni približno onakav efekat kakav je bio u junu poslije ofanzive. Naprotiv, u narodu se ovo tumači kao znak slabosti i približavanja kraja njihove strahovlade.

Ushjed približavanja zime i sve upornijeg traganja i progonjenja, veći dio ilegalaca prebacio se tokom oktobra u Mostarsku kotlinu, gdje uspostavlja tijesnu vezu sa partiskom organizacijom u Mostaru. Tu su bili vrlo povoljni uslovi za politički rad. Mada su i četnici pokušavali da u tim selima stvore svoje organizacije, to je nailazilo na slab odziv naroda ovoga kraja. Krajem novembra Oblasni komitet, KPJ iz Mostara oformljuje sreski komitet za teritoriju Mostarske kotline i sela do Pijesaka i Zitomislića. Pored nekohko drugova sa ovog terena, za članove ovog komiteta izabrani su Dušan Brstina i Duša'i Brenjo, a za sekretara Vojo Colović. I ostali ilegalci iz Nevesinja žive razmješteni po ovim sehma.

Sa Mostarom ovaj komitet ima stalne i redovne veze. Oblasni komitet dotura ovim putem veće kohčine propagandnog materijala-

a jedan dio se šalje u nevesinjska sela sa kojima se održavaju veze preko Rabine, Udrežnja i Nevesinja.

Tokom decembra, na inicijativu grupe ilegalaca iz Mostarske kotline, održan je u selu Biogradu, kod kuće Četka Remete, širi sastanak sa članovima Partije i aktivistima iz Nevesinja. Na sastanku je razmotrena situacija u srezu, zatim su određeni zadaci za dalji rad i data veća količina materijala, naročito o osnivanju AVNOJ-a i formiranju partizanskih divizija i korpusa u Bosni, što je značilo novo ohrabrenje za sve naše aktiviste i poštene rodoljube u Nevesinjskom srezu. Od nevesinjskih ilegalaca iz Mostarske kotline sastanku je prisustvovao i njime rukovodio Dušan Brenjo. Oštra zima sa velikim snijegom ubrzo je otežala dalje veze Mostarske kotline sa Nevesinjem i uglavnom onemogućila da se priđe izvršenju određenih organizacionih mjera — formiranju partiskog rukovodstva za srez Nevesinje. Sve do dolaska naših snaga i oslobođenja Nevesinja, u drugoj polovini marta 1943, veza je uglavnom radila sa gradom Nevesinjem i svi naši materijali slati su iz Mostara u Nevesinje.

Formiranjem bataljona »Iskra« u januaru 1943, najveći dio ilegalaca iz Nevesinja ulazi u sastav ovog bataljona. Bataljon se pod komandom Dušana Brstine prebacuje preko Neretve i zapadne Hercegovine u Bosnu, u sastav Desete hercegovačke brigade. U isto vrijeme i grupa članova Partije koju su, u decembru 1942, mobilisali četnici i odveli u Liku, prebjegava tamošnjim našim jedinicama i dolazi u sastav Desete brigade (Mirko Kovačević iz Biograda, Milan P. Spremo iz Kosovače, Drago Čampara i Gašo Vuković iz Sokolovića).

Oslobođenjem Nevesinja, u drugoj polovini marta 1943, završava se period najcrnje talijansko-četničke strahovlade u ovom slobodarskom kraju.

Vojo COLOVIC

MIRO POPARA

Fatnici, ispod okomitih stijena uz koje leži prilijepljen Kačanj, tipično hercegovačko seoce, rodno mjesto Vladimira Gaćinovića, rodio se Miro Popara. Otkako je počeo da čita, pa poslije — da piše prve stihove kao gimnazista u Mostaru, interesovao se za sve što je napisano o »Mladoj Bosni« i njenom revolucionarnom vremenu, 0 Vehkom oktobru, o bunama i ustancima u Hercegovini 1 drugim jugoslovenskim zemljama. Čitao je i naučnu literaturu od Darvina i Filipa Filipovića, do Talhajmera, »Antidiringa« i »Države i revolucije«.

Bio je sin bistrog hercegovačkog seljaka, Jovana Popare, koji se probio iz ljutog krša, izašao na cestu i tamo trgovao na malo, bavio se seoskim zanatima i raznim poslovima — da bi djecu svoju mogao »na put izvesti«. Imao je Miro od koga da naslijedi upornost u radu, in-ao je kasnije gdje da se nauči životnoj borbi, da okusi teškoće i gorčinu života. »Prosvjetin« konvikt u Bjelušinama, u Mostaru, internatski život u Trebinju i Sarajevu, tijesni i memljivi sobičci po suterenima na Dorćnlu, Čuburi i Voždovcu, u Beogradu, mršavi obroci po studentskim menzama, tanka odjeća i obuća na beogradskoj košavi — takva je bila rana mladost Mira Popare kada se učio — pored pravnih studija — pozivu revolucionara ...

Mnogi drugovi sjećaju se njegovog oštrog profila i uzdignute glave. Bio je gord, ponosan na to što je komunist, revolucionar, ponosan na borbene tradicije svoga zavičaja i svoga naroda, ponosan čak— i na svoje plebejsko, duboko narodsko prezime... Bio je uspravan, kao litica, i glavu je uvijek držao malko ustranu zabačenu, kao narodni guslar kad počinje epski — široko. I govorio je tako. Razlagao je staloženo, mirno, uz »cigar duvana«, ali znao je i da plane, u veoma izuzetnim slučajevima, da pokaže svoj bujni, vatreni temperament. Umio je da govori lijepo, ubjedljivo, da privuče pažnju kao pravi, rođeni tribun, a jezik mu je bio pun narodskih izraza, uzrečica, obrta.

Bilo je nečeg romantičarskog, pomalo i sanjarskog u liku i poiavi Mira Popare. Ali, on je sav bio okrenut u budućnost i u svakodnevnoj

revolucionarnoj praksi bio je itekako realan. Čitav niz godina — počev od 1933 — radio je u beogradskoj studentskoj partiskoj organizaciji, po raznim sektorima. Stekao je dosta političkog iskustva za tih nekoliko godina rada u Beogradu, koji je bio dopunjavan radom na terenu, u Hercegovini. Po nalogu Partije, 1939 godme napustio je Beograd (nije stigao da diplomira) i otišao na delikatan pionirski zadatak — obnavljanje i stvaranje partiske organizacije u Hercegovini. Fašistička opasnost sve jasnije se ocrtavala u Evropi, sve više se osjećao zadah rata, trebalo je raditi danonoćno, trebalo je pripremiti mase na događaje koje je signalizirala KPJ.

Miro je tada već dobro znao Hercegovinu. Za onih nekohko godina uoči rata partiska organizacija u Hercegovini preporodila se, živnula, narasla. Za ovo je najviše zasluga imao Miro Popara. Tih godina viđao **se u** raznim mjestima, na raznim putevima. Mlad, vitak, tamnosmeđih **očiju,** u mantilu, sa plavim kačketom na glavi, stalno je bio u pokretu — čas u Trebinju, čas u Mostaru, Bileći, Fatnici, Čapljini, Nevesinju, Gacku — svuda po Hercegovini. Putovao je u Sarajevo, u Beograd. Rukovodio je poznatom akcijom za pomoć Moši Pijade, Ivanu Milutinoviću, svome drugu sa univerziteta Loli Ribaru i drugim, kada su dotje**rani** u logor, u njegovu Bileću. Najvećim dijelom njegova je zasluga što **su** bilećki zatočenici uspjeh da se povezu sa spoljnim svijetom, da se javnost onako alarmira... Ne prezajući od žbirova i žandarma koji su **mu** stalno bih za petama, Miro je kroz onih nekohko mjeseci pred aprilski slom stare Jugoslavije danonoćno radio na organizovanju, okupljpnju, povezivanju rodoljubivih i naprednih snaga Hercegovine, naročito mladih.

Poslije dolaska okupatora, a sa njim i drugih otpadnika, komunista je preplašenom i smetenom narodu prvi rekao riječ ohrabrenja. Narod između Bileće i Stoca već je dobro poznavao Mira Poparu. On je s punim pravom mogao da kaže: »Jesmo li govorili, mi komunisti, šta pripremaju — i oni spolja i ovi iznutra ...« On je bio taj koji je, kad su ustaške vlasti počele da izdaju prva naređenja, upozoravao: »Ne dajte, ljudi, oružje — trebaće vam uskoro«. To su govorili i njegovi drugovi po Hercegovini, komunisti — po čitavoj Jugoslaviji.

U toku juna 1941 Miro je u Mostaru i Sarajevu — partiski forumi tada su postavljah i razrađivah sudbonosne, istoriske odluke. Njegova grupa je dvaput pokušavala da se iz Mostara probije prema Nevesinju. Najzad je Miro krenuo sam, preko Trebinja i Bileće, po cijenu životne opasnosti.

Po dolasku na Oputnu Rudinu, u Počekoviće, krajem jula, za nekoliko dana je pohvatao sve konce, povezao se sa drugovima koji su već bili na terenu i čekah čvršću vezu sa Partijom, sa Pokrajinskim komitetom i Glavnim štabom. I otkako je tada krenuo hercegovačkim stazama, u lakim opancima, s puškom u ruci, nije zastajao

godinu dana, sve do trenutka kada je pao izrešetan zrnima talijanskog okupatora.

Godina dana. Kako to na prvi pogled izgleda kratak djelić života, a koliko je mnogo za to vrijeme učinio Miro Popara, vjerno slijedeći svoju Partiju. Od Lastve i Trebinjske Sume do Nevesinjskog Polja i Samobora u Gacku, od Baljak.a i Vrbice do Hrasna i Dubrave — svuda su ga narod i partizani viđali i slušali. . . S kakvim oduševljenjem je on govorio o starim revolucionarima — o Savi Kovačeviću i drugima, koji su već vodili oružane odrede ... S oružjem u ruci, s narodom u zbjegovima i na prvim poprištima, bilo je već dosta njegovih starijih i mlađih drugova. Uskoro je došla i pomoć iz Pokrajinskog komiteta — Uglješa Danilović, zatim grupa mostarskih boraca, pa grupa Petra Ilića-Drapšina i drugi.

Miro je imao dobro oko i bio pravičan. Od starijih, iskusnijih drugova učio je na svakom koraku, — mlađe drugove znao je da podrži, da im pomogne, da načini od njih borce. Smjelo i bez predrasuda, bez sektašenja, uvlačio je mlade ljude u Partiju i onda ih podizao. U Lastvi, u Operativnom štabu, bio je partiski rukovodilac; zatim je rukovodio Okružnim komitetom za istočnu Hercegovinu. Unosio se u sva, najsitnija i najsloženija pitanja. Hercegovina se tala-sala, ustanak u njoj brzo je bujao.

Kad se negdje početkom februara 1942 vratio sa Romanije, sa koliko je ushićenja pričao o drugu Titu, koji se interesovao do tančina za situaciju u Hercegovini. Nastavio je, poslije toga, udvostručenom energijom. Neopisivo mnogo nove snage i poleta dao mu je taj susret.« Ustanak je dobijao sve veće razmjere i zadaci su postojali sve složeniji i teži.

Od prvog ratnog letka Okružnog komiteta za istočnu Hercegovinu, koji je napisao na Vraćenovićima, jula 1941, pa do posljednjeg proglasa Operativnog štaba, krajem maja 1942, Miro Popara je napisao bezbroj letaka, saopštenja, proglasa, pohvala, naređenja borcima i komandirima, narodu Hercegovine. Svoj literarni talenat iz gimnaziskih godina odavno je već bio stavio u službu partiske agitacije.

Bezmjerno je vjerovao u svoje borce, u mase narodne, vjerovao da nema teškoća koje se ne mogu savladati, da nema sile koja može razbiti jedinstvo Narodnooslolbodilačkog pokreta. U aprilu i maju 1942 ustanak u Hercegovini bio je uzeo najveće razmjere. Okupatori i ustaše drhtali su, blokirani u ono nekoliko garnizona; svaki pokušaj izlaska, svaki novi pokušaj dotura hrane i ratnog materijala — krvavo su plaćali. Stvarani su, jedan za drugim, novi udarni partizanski bataljoni. »Oslobodićemo Hercegovinu za dva-tri mjeseca i teško će nam je više ko oteti« — govorio je tada Miro Popara. Radio Moskva i »Slobodna Jugoslavija« govorili su o uspjesima hercegovačkih parti-

F'iana. »Zastavu Narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini visoko ^C^e student Beogradskog univerziteta Miro Popara i španski borac I petar Drapšin« — tako je rečeno u jednoj pohvali Operativnom štabu. I N prijedlog Mira, Vrhovni štab je tada prve hercegovačke junake i proglasio narodnim herojima. Ovo najviše odlikovanje našeg rata I jjji$_0$ je tek uvedeno.. . Miro je sa neopisivim entuzijazmom pričao j. Maju Benderaću, o Sarabi, Savi Beloviću i drugim, o komandantima i komesarima udarnih bataljona.

... I kad su doprli prvi odjeci neprijateljske ofanzive, čak i kad su talijanske divizije nadirale u Hercegovinu, Miro Popara nije sumnjao u čvrstinu naših redova. Potcijenio je i opasnost koja je vrebala s leđa, od unutrašnjeg neprijatelja. Danima i noćima nije se spavalo u Operativnom štabu u Fatnici. A kada su četnici zarobili bolnicu u Zvijerini — bio je to prvi ozbiljan nagovještaj neposredne opasnosti. Miro je naređivao da se razoružavaju kolebljivci. »Ipak ! ćemo izdržati — manevrisaćemo po našim brdima i šumama — pa mi ustvari i vodimo gerilski, ne frontovski rat« — govorio je •drugovima.

Nikad se nije plašio. I kad su talijanske pješadiske i motorizovane kolone, zajedno sa četničkim brigadama, sa nekoliko pravaca jurnule na središte oslobođene teritorije, Miro je hladno savijao cigarete i pušio, da bi se tek u posljednjem trenutku saglasio sa Petrom Drapšinom i Vladom Šegrtom — da se izda naređenje za pokret sa Divina, sa ceste, na Davidoviće i dalje.

Oni su ostali da otstupaju posljednji. Miro je poznavao svaki puteljak i svaku rupinu po Lipniku, u Babi i Bjelasici, poznavao je kuće i ljude. Bio je nerazdvojno, organski srastao sa svojim narodom i sa svojim zavičajem. Znao je kako će i kuda svoju grupu izvući — ako uopšte bude trebalo da se izvlači iz Hercegovine. On bi u tome, zaista, uspio da ga nisu izdali — podlo, na vjeru, tamo gdje se najmanje nadao. Tako divnog čovjeka, druga, čeličnog revolucionara i neustrašivog ratnika mogla je samo najneljudskija izdaja da razoruža i savlada. U Zajssenu, u nevesinjskim brdima, on se javio nekim svojim rođacima, a četnici su ga na prevaru uhvatili — zajedno Sa Pavlom Kovačevićem, starim komunistom, robijašem — i predali, odnosno prodali talijanskom okupatoru.

Navršilo se tek godina dana otkako se posljednji put vratio [u] svoju Hercegovinu, sa istoriskim odlukama Centralnog komiteta svoje Partije, kada je njega i njegovog nerazdvojnog druga i sarad-[Dl]ka jedna desetina karabinijera, jedne julske zore (20 jula 1942) • «zvela iz nevesinjskog zatvora, kilometar-dva prema Bojištu — vezane, f Izmrcvarene, ali nepobijedene. Okupatori ni.su smjeli da ovaj zadatak Povjere svojim četničkim sluganima ... I malo bi se našlo njih, među

hercegovačkim četnicima, čije ruke ne bi zadrhtale kad bi uperile pušku u grudi vezanog Mira Popare. Samo nekolicina četničkih glavešina bila je prisutna strijeljanju. Mirove riječi bile su opasne po neprijatelja i tada, tu, nad iskopanom rakom. A on je govorio, ponosno i prkosno uzdignute glave, sve dok mu dah nisu oduzeli tupi talijanski kuršumi.

Kada je Deseta brigada zauzela Nevesinje u martu 1943, drugovi su mu odmah došli na grob. Tamo je, i prije nas, neko donosio cvijeće. Kada je otadžbina oslobođena, posmrtni ostaci Mira Popare preneseni su u njegov rodni kraj. Njegov veliki udio nije zaboravljen — proglašen je za narodnog heroja. I sada kada se povede riječ o ustanku u Hercegvini, pominje se ime ovg velikog borca i revolucionara.

ČETNIČKI TEROR U BILEĆKOM KRAJU

Drugom polovinom maja 1942 probio se u s. Ljubomir sa grupom četnika iz Trebinja četnički vojvoda Sava Kovač. Odatle je 29 maja, uz pomoć četnika iz Ljubomira, Dola i Zvijerine napao partizansku bolnicu koja je bila smještena u osnovnoj školi u Zvijerini. Uhvatili su deset komunista. Osmoricu su odveli, mučih ih, a zatim ubili i bacili u Vidušku jamu. Rada Pravicu i Jova Ljubibratića predali su Talijanima. Tom prilikom četnici su mrcvarih ostale bolesnike i ranjenike. Bolnicu su opljačkah. Uz pomoć jednog bataljona Prve proletereske brigade koji je u to vrijeme stigao na Divin, četnici su razbijeni, a bolesnici, ranjenici i bolničko osoblje oslobođeni. Iz Nevesinja su nastupah Talijani i četnici preko Zovog Dola, Trusine u pravcu Dabarskog Polja, a druge njihove kolone u pravcu Lukavca i Slata. Jake snage Talijana i četnika nastupale su iz Trebinja i u selu Dobrićevu strijeljale dva partizana—Trebinjca. Tom prilikom je jedna grupa četnika iz Zavoda ubila komandanta bataljona i člana Sreskog komiteta Vlada Vučinića. Četnici i Talijani nastupali su skupa, stim što su se četnici daleko više isticah u pljačkanju, maltretiranju partizanskih porodica i strijeljanju pojedinih naših drugova, da bi time dokazali svoju odanost okupatoru. U Riocima četnici su 6 juna zajedno sa Talijanima strijeljali šestoricu Miloševića i jednog partizana iz sela Davidovića, dok je 8 drugova, koji su bili dovedeni na strijeljanje, uspjelo da pobjegne.

Naše snage su 5 juna bile u pokretu, a 6-og oko 3 sata ujutru trebalo je da napuste teritoriju Bilećkog sreza. U Bresticama četnici su napali našu kolonu u kojoj se nalazio Operativni štab za Hercegovinu, Oblasni komitet i partiski instruktori Centralnog komiteta KPJ — Milentije Popović i dr. Četnici su tom prilikom uspjeh da razbiju Prateću četu i otsijeku članove Operativnog štaba i Oblasnog komiteta. Uhvatih su ranjenog Životu Neimarevića, člana Oblasnog komiteta i pomoćnika komesara Sjevemohercegovačkog odreda, i Braca Kosovca, pa ih odmah predali Talijanima. (Života je nešto kasnije

strijeljan). Talijani su pohvatali još neke drugove: Žarka Glogovca iz Bileće, Vida Janetkovića učitelja iz Bileće, komesara partizanskog bataljona i dr. Njih su također predah Tahjanima da bi ih oni kasnije na Prevlaci strijeljah.

Po povlačenju naših jedinica iz Bilećkog sreza na terenu je ostalo oko 115 članova Partije, od kojih 14 u ilegalstvu. Pored ovih, u ilegalstvu se nalazio izvjestan broj drugova sa drugih područja. Četnici svakodnevno organizuju hajke, maltretiraju narod, a onima koje mobilišu daju talijansko sljedovanje kao nagradu. I pored terora nad stanovništvom, četnici nisu uspjeh da pohvataju ilegalce. Naprotiv, broj ilegalaca se povećao. Iz ogorčenja četnici su primjenjivali nečuveno terorisanje. U toku juna u potpunosti je opljačkano oko 370 partizanskih porodica i zapaljeno više od četrdeset kuća i štala. Pljački nije bilo kraja. Prilikom tih pljački i dijeljenja plijena, među četnicima je često dolazilo do svađe.

Jedan 70-to godišnji starac kasnije mi je ispričao ovakav slučaj. »•Prva grupa četnika koja je naišla pored moje kuće, temeljito je izvršila svoj »zadatak-«. Odnijeli su sve što sam imao. Nisam mogao ništa učiniti. A da molim — nisam htio. Vidio sam s kim imam posla. Druge dvije grupe, koje su kasnije naišle, nisu imale šta opljačkati. Ipak, jedan od četnika na polasku ugleda na mojim nogama opanke. Nije se imalo kud. Morao sam ih skinuti i dati. Pronađoše nekohko drvenih kašika koje mi je prijatelj prije nekohko dana poklonio. Prilikom diobe ovih kašika i opanaka izbila je svađa. Dođe i do krupnih riječi, psovki i šamaranja. Planuše »braća«, poletješe jedan put drugoga. Ko zna kako bi se ovo završilo da jedan ne izađe iz kuće noseći torbicu u kojoj je bio konjski potkov. Tada se nekako nagodiše.«

U to vrijeme partiska organizacija na našem terenu bila je prilično mlada, sastavljena uglavnom od seljaka. U većini slučajeva članovi Partije nisu znali jedan za drugog niti su bili povezani. Za vrijeme borbi u Hercegovini primani su u Partiju oni koji su se isticah borbenošću i hrabrošću u jedinicama. To je kasnije (kad su se te jedinice rasformirale) pretstavljalo teškoću oko njihovog povezivanja. Nešto kasnije, u drugoj polovini 1942 godine, uspjelo se unekoliko sa povezivanjem članstva Partije. Iako Partija nije bila čvrsto organizaciono povezana, ipak se njeno djelovanje znatnije osjećalo. U vremenu između 15 i 25 juna, dok se nalazio u ilegalstvu, Miro Popara uspio je da se poveže sa jednim brojem članova Partije iz Fatnice, Pađena, Podgorja, Bijele Rudine i Bogdašića. Povezao ih je i dao im zadatke. Istovremeno se sastao i sa komandirima četničkih četa Pađena i Bijele Rudine koji su bili naši ljudi, dao im uputstva kako da se drže i organizovao vezu. To je kasnije imalo vidnih rezultata naročito u prebacivanju ilegalaca i materijala. Ova veza je funkcionisala i nije otkrivena za cijelo vrijeme četničke vladavine.

Polovinom jula četnici su na ovom terenu formirali odred, sastavljen od pet bataljona. Komandant odreda bio je Miloš Kureš, oficir bivše jugoslovenske vojske, a komandant sreza bivši oficir crnogorske vojske Kosto Uljarević. Naredbom četničke Vrhovne komande, 25 avgusta, ovaj odred je dobio naziv Bilećka četnička brigada. U to vrijeme četnici su imali nešto oko 1.400 ljudi, većinom prisilno mobilisanih.

Pored ove brigade, bataljona i četa formirali su i žandarmeriske stanice u svim bivšim opštinama, a i u nekim selima. Glavni zadatak žandarmeriskih stanica je bila borba protiv ilegalaca i uticaja partizanske propagande. Za komandanta žandarmerije postavili su čuvenog zlikovca Spira Babića. U žandarmima su bili uglavnom oni četnici koji su prvih dana položili zakletvu vjernosti, kao i oni u koje su imali povjerenje. (U žandarmeriskoj stanici u Krstačama bilo je i nešto naših ljudi.) Krajem juna četnici su napunili zatvore koji su se nalazili uz svaku žandarmerisku stanicu i u komandi mjesta u Bileći. Tada je u zatvorima bilo oko 160 rodoljuba, medu kojima najviše članova Partije i SKOJ-a. Cak su i sjedišta nekih četa i bataljona imala takve zatvore kao, naprimjer: Mosko, Dobrićevo i Zvijerina. Četnici su zatvarali i žene stare 60 i više godina, obično majke naših istaknutih boraca, a bilo je i žena sa sitnom djecom.

Negdje oko 20 juna na Planoj je uhapšen Vlado Radovanović, član Sreskog komiteta SKOJ-a. Nakon teškog mučenja ubijen je i bačen u jamu kod Meke Grude. Nešto kasnije hapse i Dušana Sarenca, Vojina i Vasa Vujovića. Upućuju ih u Gacko, gdje je trebalo da budu strijeljani, ali su ovi uspjeh pobjeći iz četničkog zatvora, pa su se pridružili grupi ilegalaca.

Oko 25 jula kod četnika na Planoj osjetismo neko posebno raspoloženje. U to vrijeme, pored ostalih, u zatvoru su sa mnom bih Cedo Popara i Radovan Nastić. Nagađah smo zbog čega se tako vesele. Ne znam ko reče — Radovan ili Cedo: »Nekoga su uhvatili«. Na straži je bio neki Vujović iz Preraca. Neko od zatvorenika upita ga: »Kakvo je to veselje?« — na što on odgovori da su uhvaćeni Miro Popara i Pavle Kovačević. Nismo više govorili s njim. Kasnije upadoše dva nepoznata četnika i počeše prijetiti, a naročito Čedu, govoreći da mu je Miro uhvaćen u Nevesinju. Ipak, ni ovome nismo u potpunosti povjerovali. Dva-tri dana kasnije donijeli su nam od kuće hranu. Otac mi je donio mlijeko u vojničkoj čuturici. Primijetio sam da se čep na njoj ne može do kraia zatvoriti. U čepu sam našao ceduljicu na kojoj je pisalo: »Miro i Pavle stradah u Nevesinju. Preduzete su mjere kod KU u vezi tebe«. Ovu ceduljicu, kako sam kasnije saznao, napisao je Nikola Vukoje, komandir Pađenske četničke čete koji je bio naš čovjek. KU je značilo — kod Koste Uljarevića. Cedulju sam uništio i drugovima rekao da su zaista Miro i Pavle nastradali u Nevesinju. Negdje oko 30-og jula, nakon teškog mučenja i zlostavljanja na

Planoj, odveli su Ceda Poparu i Radovana Nastića. Ubijeni su i bačeni u jamu kod sela Bogdašića.

U četničkom rukovodstvu stalno je postojalo rivalstvo. Spiro Babić sa svojom grupom bio je nezadovoljan položajem. On je smatrao da četnici iz graničnog bataljona imaju veće zasluge od ostalih i pretendovao je na položaj komandanta brigade. Ovo se nezadovoljstvo manifestovalo javno. Pogotovu nisu trpjeli da im komandant bataljona bude neki Glamočlija Adam. Tražili su da to bude neko od njihovih četnika. Ova netrpeljivost postojala je za cijelo vrijeme četničke vladavine. Toga Glamočliju kasnije je ubio Nedo, brat Spirov. Ubistvo je inscenirano kao pogibija u borbi.

Krajem septembra četnici mobilišu ljudstvo za odlazak u Prozor. Obećavaju veliku pljačku. Istina, mobilisali su samo ono što im je bilo odanije, ali se među mobilisanim nalazio i izvjestan broj ornladinaca, simpatizera Narodnooslobodilačkog pokreta.[1]

Dok su vršili mobilizaciju za Prozor četnici su pristupili i zatvaranju jednog dijela rodoljubivog stanovništva. Pored ostalih, zatvorili su Bogdana Poparu, seljaka iz sela Kukričja. Bogdan je bio siromašnog stanja sa troje djece, vrlo pošten i cijenjen. Volio je partizane iako nije poslije odlaska naših jedinica mnogo radio. Ipak su ga mučili i na kraju jedan četnik ga je iz bijesa udario kundakom po glavi i on je nasred dvorišta ostao mrtav. Pušku uprljanu ljudskim mozgom i krvlju četnici donesoše među zatvorenike da se očisti. Niko nije htio da se toga prihvati. Razjareni četnici morali su da je vrate neočišćenu.

Tada su četnici počeli sa nečuvenim mučenjima onih koji su već u zatvoru, a njihove pojedine grupe odlaze na teren po selima da tamo muče mirno stanovništvo. (Naročito su stradali oni na kojima bi našh neki komad odjeće crvene boje. Ove su nazivah komunistima.) Najmanja kazna bila je dvadeset batina. Prava četnička aktivnost dolazi u oktobru i nadalje, jer se na terenu osjetio pojačan rad Partije. Sto su četnici bili ogorčeniji i zvjerskije postupah sa rodoljubivim stanovništvom, u narodu je sve više raslo ogorčenje. Zatvorenici su bih sve otporniji i nije bilo nikakvih provala. Interesantno je napomenuti i neke od metoda mučenja koje su četnici primjenjivali u zatvorima. Četnički zatvor na Planoj nalazio se u podrumu osnovne škole (bivše austriske kasarne). Podrum je bio od armiranog betona, sav u zemlji. Jedini otvor bila su vratanca do kojih se spuštalo stepenište iz dvorišta zgrade. Veličina podruma bila je 4x4 m. U njemu se nalazilo i do četrdeset zatvorenika. Niko nije mogao sjesti ni leći mada su svi bih isprebijani. Jedini lijek bili su oblozi s vodom.

[1] Kasnije po povratku iz Prozora pohapsili su ih i dotjerali u zatvor na Planu gdje su dugo mučeni. Ovi omladinci bili su iz Davidovića i Bjeljana. (Špiro i Miro šarenac, Novica, Radovan i Gojko Vujović i dr.)

Cijepane su košulje, kvašene krpe i na izubijeno tijelo previjane da bi se bolovi koliko-toliko ublažili. Grozan je bio život u tom zatvoru. **Ljudi** su se gušili bez vazduha. Ljudsko tijelo je trunulo i zaudaralo. **Znalo** se da svaki onaj koji se poziva ide na batinanje. Četnici su primijetili da se ostavlja mjesta za one najteže, pa su počeli puštati šmrkovima vodu koja je znala dostizati i do 10 santimetara.

Međutim, sve to nije uspjelo da pokoleba moral kod zatvorenika. Oni su četnicima otvoreno govorili da su izdajnici i da ni srednjovjekovna inkvizicija nije bila teža. Sta se sve nije govorilo, a naročito u momentima batinanja i mučenja.

I pored teško podnošljivog života, i pjesma se znala čuti. Pjevali **su** da ih četnici čuju, naročito pjesme o starcu Vujadinu kako poziva i hrabri sinove da se drže čvrsto kad ih Turci stanu mučiti.

Krajem septembra su u zatvor doveli i 25-to godišnju djevojku iz Davidovića — Gordanu Sarenac. Mučili su je na sve mogućne načine. Često je vođena na saslušanje. Jednom su je donijeli u nekom ćebetu jer Se nije mogla kretati. Tamne i kišovite noći, 15 decembra, oko 18 časova Gordanu su ponovo vodili na saslušanje. Tukli su je i mučili i kada su vidjeli da od nje ipak ne mogu ništa saznati, a da je cnako isprebijanu ne bi opet nosili u zatvor, izbacili su je u hodnik. Dok su se četnici poslije ovog batinanja pirovali, Gordana je prikupila posljednju snagu i uspjela da pobjegne i iščezne u noći*. Kada **su** četnici vidjeh da je Gordana pobjegla, odmah se jedna grupa dala **u** potjeru, dok je druga došla na vrata zatvora prijeteći zatvorenicima da će ih ugušiti. Okrenuli su vodu koja se slivala niz oluke zgrade u zatvor, pa su do ujutru svi zatvorenici bili do koljena u vodi.

I drugi četnički zatvori bili su prava mučilišta. Četničke vođe — Sava Kovač, Doka Kapor, Obrad Uljarević, Spiro i Nedo Babić, Radosav i Marko Vuković, Marko Dangubić, Božo Pereza, Mirko Kovačević, Mato Milićević, Milan Ninković i drugi utrkivah su se ko će izmisliti svirepija mučenja. Često su znali organizovati grupe i odlaziti iz jednog zatvora u drugi, primjenjujući najrazličitije metode mučenja.

Njihove kancelarije u kojima su vršena saslušanja bile su snabdjevene batinama, žicom, konopcima, volujskim žilama i drugim priborom koji je služio za zlostavljanje. Najčešće su zatvorenike prebacivali preko stolice, bureta ih stola, vezivah im konopcem ili žicom ruke za noge i tako tukli do iznemoglosti. Pokušavali su da prisiljavaju da zatvorenik jedan drugog tuče. To im nije uspjelo.

Januara 1943 nagonili su Vlada Sakotu iz Davidovića da tuče Milana Samardžića iz Meke Grude. Kad ga na to nisu mogli prisiliti,

[2] Otišla je svega oko 200 metara pa se sklonila u žbun i odatle ored **samu** zoru uspjela da se prebaci do susjednog sela i tako ode u ilegalstvo. Poslije Bitke na Sutjesci četnici su je kao terenskog radnika uhvatili i isjekli.

vezali su mu skupa noge i ruke, objesili ga za tavanku, a zatim tukli do besvijesti. Na ovaj način, pored ostalih, mučili su i Spasoja Vukoja kod koga su našli partizanske letke, Dušana Miloševića, Milana Samardžića i dr.

Talijane su četnici snabdijevali mesom, a ovi su im vraćali žile od volova, koje su oni upotrebljavah za batinanje zatvorenika. Spiro Babić je u novembru 1942 sa Plane natjerao svoga intendanta da ide pješice u Bileću po žile koje je zaboravio donijeti.

Negdje početkom 1943 godine četnici su uvidjeli da sve preduzete mjere ne mogu slomiti duh naroda. Nisu uspjeli da likvidiraju nijednog ilegalca na terenu Bileće. Naprotiv, njih je bilo sve više pa su se pojedini kretali gotovo legalno, jer se čak i kolebljivo stanovništvo sve više opredjeljivalo na stranu Narodnooslobodilačkog pokreta. Tih dana formiran je četnički prijeki vojni sud. Pretsjednik ovoga suda bio je Milain Dukić koji se po zločinima pročuo u cijeloj Hercegovini. Pored Dukića, članovi suda bili su: Sava Sakota, bivši jugoslovenski žandarmeriski vodnik i David Bajić, pekar iz Bileće, obojica poznati koljači.

Prijeki sud je, u sporazumu sa četničkim rukovodstvom, donio odluku da se svi teži politički zatvorenici koncentrišu na Divin, a odatle da se sprovedu preko Nevesinja za Kalinovik da im se tamo sudi. Ovo je bilo u prvoj polovini februara 1943. Doveli su oko 40 zatvorenika iz raznih zatvora sa našeg terena. Krajem februara spro-1veh su u žandarmerisku stanicu na Divin nešto preko dvadeset Ljubomiraca. Bilo je predviđeno da se u Kalinovik sprovede u prvoj grupi oko 70 zatvorenika. Vjerovatno bi tamo svi bili likvidirani. U to vrijeme naše snage nadiru iz zapadne Bosne ka Neretvi, pa se zbog toga čekalo na Divinu na ishod borbi s partizanima. Ovdje su se često iskupljali komandiri četničkih žandarmeriskih stanica i pozivali pojedine zatvorenike na ispit i mučili ih. Tako je Vlado Sakota, ne mogavši više izdržati, skočio u cisternu i sam sebi oduzeo život. U to vrijeme na Divin dolazi grupa takozvanih »viših četničkih rukovodilaca« među kojima su bili Jevđević, Gutić i dr. Pokušavali su da razgovaraju sa zatvorenicima i da ih ubjeđuju u pobjedu četnika. Ali je njihov odgovor bio da su svjesni zašto se bore i da ih četnička maltretiranja samo još više čeliče i uvjeravaju u pobjedu ideje za koju se bore. Četničko rukovodstvo je zatim napustilo zatvor. Partizanske jedinice već su se probile na Neretvu i četnici 20 marta vraćaju zatvorenike sa Divina na Planu, a odatle ih 23-ćeg sprovode za Bileću. Prijeki četnički sud u Bileći radio je od 24 marta do 13 aprila. U tom periodu u Bileći su na smrt osuđeni: Dušan Adžović, Nikola Jalovica i Pa.i⁰ Džodžo iz Trebinja, Milenko Mićić, Trifko Kisa i Dušan Gaćina iᶻ Ljubinja, kao i šestorica Vujovića iz sela Zasade. Poslije izrečene smrtne presude četnici dovode sveštenika da ispovijedi osuđene. Stevan Duka, starac od oko 70 godina iz Dabra, koji je takođe bio

u zatvoru, govorio je popu pred četničkim sudom: »Zar ti, izdajnik, došao da ispovijedaš nas borce za slobodu?« Nikola Jalovica, stasit mladić iz Trebinjske Sume, izveden iz ćelije, rekao je popu: »Mi znamo zašto ginemo i nama ispovjed nije potrebna«. Pljunuo je na popa i bacio mu kandilo preko hodnika. Četnici su ga zato vezali žicom i tako vezana odveli na strijeljanje. Osuđeni su strijeljani kod vojničkog groblja u Bileći, a Milenko Mićić u neposrednoj blizini zatvora. Vujovići su odvedeni na teren opštine Plane i tamo poubijani i bačeni u jamu iz koje je jedan od njih, nakon nekohko dana, uspio ranjen da se spase.

Partizanske jedinice nastupale su dijelom snaga prema Plani. Računajući da će partizani osloboditi Bileću, četnici 13 aprila oko 21 čas vezuju u žicu zatvorenike, trpaju ih u talijanske kamione i šalju u Trebinje. Bio sam u prvom kamionu. Oko 22 časa, negdje između Čepelice i Panika, ispaljeno je nekohko metaka iz puške. Kamioni su se vratili nazad. Osvanuli smo u talijanskom logoru u Bileći. Sjutradan smo ponovo odvedeni za Trebinje. Tamo smo smješteni u zgradu bivšeg okruga Trebinje. Četnički sud u Trebinju donio je odluku da se zatvorenicima ne daje hrana koja se donosi od kuće, a talijansku zatvorenici nisu htjeli primati, pa je oko osamdeset zatvorenika ostalo bez hrane čitavu nedjelju dana. Partiska organizacija iz Trebinja uspjela je uhvatiti sa nama vezu preko nekih stražara i doturiti nam manje količine hrane, tako da smo spaseni, sem dvojice koji su zbog iscrpenosti obamrli. Dobili smo nekoliko limunova te smo ih povratili. Nekoliko dana kasnije za ovu dvojicu dobli smo preko veze malo mlijeka.

Tu smo ostah sve do 15 maja kada su došli Niiemci na teren Hercegovine. Tada je nastala opšta gužva. Četnici su osiguravah zatvor, a Nijemci su počeli i njih hapsiti. Zatvorenici su iskoristili ovu gužvu i uspjeli da se oslobode. Četnici su se povukli u Zupce i sobom odveli 17 zatvorenika koji su kasnije pokušali da bježe. Prilikom tog bjekstva četnici su strijeljali Luku Sredanovića iz Lastve koji je iz Desete hercegovačke brigade bio upućen na teren radi političkog rada.

Za ovaj period kroz četničke zatvore iz Bilećkog sreza prošlo je preko 500 rodoljuba. Rijedak je slučaj da je neko bio zatvoren a da nije dobio batine ili nije mučen na drugi način.

Rajko VUKOJE

MILAN I NOVICA

Drugi svjetski rat i prevrat zatekli su ih u žandarmeriskim uniformama. Nije to bilo ono što su voljeli. Ali nisu znali ni imah kud na drugu stranu poslije otsluženja vojnog roka. Oskudne njive u kršu nisu mogle davati dovoljno hljeba. Zato su morah ići od kuće, iz svog rodnog sela u kome se živjelo teško, siromaški. Napaćeni očevi su savjetovah:

— Sinko, najbolje je da idete u žandare. Bićete gospoda, nećete željeti hljeba ...

I oni su poslušali. Novica je bio stražar u niškoj kaznioni, a Milan je čamio u zasjedama po crnogorskim brdima, čekajući komuniste, a još češće razne švercere koji su po cijenu glave zarađivah hljeb sebi i svojoj nejači. I jedan i drugi imali su prilike i vremena da razmišljaju i o svom položaju i o položaju ljudi koje čuvaju i sačekuju.

Potpuno razočaranje je došlo tek 1941 godine. Vidjeli su da su **i** oni varani **i** prevareni. Rastali su se s kraljevinom, ali se nisu htjeli rastati s oružjem; s njim su došli u svoje selo.

Ljudi su tada bili demoralisani. Nije se vidio izlaz. Okupator i ustaše najavili su smrt. Prve grupe su već bačene u jame. Kretanje je zabranjeno. Među ljudima je bilo malo onih koji bi znali nešto pametno preduzeti. Nikakvi predloži nisu usvajani, a pogotovo oni da se vade zakopane puške.

— Država je to, žalosna ti majka, ko će se s državom iznijeti — to je bilo objašnjenje.

Njih dvojica ipak nisu mirovah. Bodrih su narod, uvijek puni novih vijesti. Nikad dvije noći nisu provodili na istom mjestu. Po prirodi temperamentni, optimisti, u zbjegu su brzo zadobili povjerenje naroda. Pridružio im se i Milan Krunić. Naoružani do zuba, okićeni bombama i redenicima, pretstavljali su pravo ohčenje snage i slobode. Ljudi bi između sebe pitah:

— Zaboga, kleti, hoće li kod nas zanoćiti?

I zaista, gdje bi oni zanoćili, tu bi se te noći mirno i spokojno spavalo.

Ali, zbjeg je za njih bio uzak. Počeli su ići u zasjede. Cesta Stolac-Ljubinje, nekad sigurna ustaška saobraćajnica, daleko od srpskih zbjegova, sve ih je više privlačila. Tu su oni sada ustavljali koga su htjeh. Jednoga dana uljeto 1941 zaustavili su i manju talijansku kolona. Čuvši buku motora od Ljubinja, čekali su. Kad se kolona primakla, Novica je izašao iz zasjede i stao na cestu. Hladnokrvno je digao ruku i zaustavio kolonu. Iz automobila je izišao talijanski oficir i prestrašeno na njega uperio pištolj. Novica je smješeći se uzeo pištolj iz ruke i jednostavno ga vratio natrag u futrolu. Talijanu je malo laknulo i ponudio ga je cigaretom. Novica je zahtijevao da se oslobodi srpski živalj koji su ustaše vodile kamionima na jamu u Vidovom Polju. Kad mu je komandant obećao, kolona je prošla, ah bez »tovara«.

Tako su oni ratovah. Bez podvala, nekad čak i naivno. Nikad nisu napadah i ubijah redom. Goloruke šofere, nenaoružani narod, sanitetska vozila — nikad nisu dirah.

Kasnije su bili među prvima u organizovanju partizanskih jedinica. Bili su odvažni i pravedni. Postali su partizanski rukovodioci. Milan komandir, a Novica njegov zamjenik. Predvodili su 130 boraca. U svakoj akciji bili su ispred ostalih. Njihove puške pucale su prve.

Negdje u septembru 1941, kad je trebalo napasti ustaše na Dubovcu kod Bileće, Milan i Novica su se izdvojili od ostalih boraca. Privukli su se ustaškim bunkerima i umjesto izviđanja zasuli ih bombama i sjurili u Bileću. Sami, njih dvojica.

Devetnaestog dccembra 1941, kad se njihova četa vraćala iz jedne akcije, greškom kurira nije povučena zasjeda sa Dubovca. U selu Krstačama Milan je provjeravao jesu li svi borci na okupu. Kad je vidio da nema petorke koju je poslao u zasjedu, sam se vratio i povukao je.

Početkom 1942 Domazeti su zarobili jednog talijanskog majora na Zegulji. S njima je bio i Branko Sotra. Od talijanske komande u Stocu tražili su u zamjenu naše taoce, dvadeset žena i djevojaka, iz sela Poplata. Milan je naoružan do zuba, sa šajkačom i petokrakom zvijezdom na glavi, sjeo u talijanski vojni automobil. Izišao je u Stocu pred zgradom u kojoj je bila smještena talijanska komanda. Odmah se kroz grad pročulo da je zarobljen komandant Sitnice. Očevicima je bilo sumnjivo. Kako zarobljenik, a onoliko oružja na njemu? Sjutradan svi su znali pravu istinu. Taoci s Poplata koje su Domazeti tražih bili su oslobođeni, a Milan se ponovo povezao automobilom talijanskog komandanta do mjesta odakle je dan prije pošao u Stolac.

U prvom okršaju sa Nijemcima, 10 marta 1942 u Badrljačama kod Ljubinja, oni su komandovali napadom na kolonu kamiona. Prije borbe Milan je na Falev-Dolu nabrzinu iz stroja svoje čete izabrao mladiće za akciju. Novica ih je poveo i rasporedio. A kad je borba počela, njih dva sa Savom Maltezom, komesarom čete i Milanom Krimićem —

nisu se saginjali. U paklenoj vatri koju su Nijemci prosuli iz automata po malom prostoru izgledalo je kao da ova četiri junaka ne vode borbu na život i smrt. Kasnije, pričao je jedan zarobljeni Nijemac:

— Najviše su nam muke zadala ona dvojica... Za njih kao da ovo nije bila borba već bal na daskama.

To se odnosilo na Milana i Novicu. Tada su se još više prečuli. Njihovi borci počeli su ih pjevati u pjesmama, a narod je o njima pričao legende.

Kao istaknute junake i vješte komandire, Partija ih je poslala na nove i odgovornije dužnosti. Novica je otišao za zamjenika komandanta 2 udarnog bataljona i proslavio se u Bišini. Iz blindiranih kola izvlačio je žive talijanske oficire. U to vrijeme Milan je komandovao 6 udarnim bataljonom u južnoj Hercegovini. On je prekinuo željezničku prugu na Hutovu i ugrožavao je od Gabele do Popova Polja.

Poslije Treće neprijateljske ofanzive ostali su i oni, kao i stotine drugih boraca, na tlu Hercegovine. Nisu stigli da se povuku za Bosnu. Ali, ni jednog dana se nisu smirili. Počela je đavolja igra s četnicima.

— Dva Domazeta treba privoljeti da predu na našu stranu — vijećalo se u četničkom štabu.

Oni su i dalje ostali nepokolebljivi. Onda se vijećalo drugačije.

— Treba ih na prevaru uhvatiti i ubiti, kako bi se u narodu slomio otpor protiv četnika.

Ali oni se nikad nisu bojali. Naoružani bombama i pištoljima, jednog dana su otišli u Ljubinje prepuno četnika.

— Sad ili nikad — govorili su četnici.

Odredili su jedan vod da ih razoruža. Jedan vod, a njih dvojica! I nisu uspjeli. Sa odvijenim bombama ivzukli su se iz obruča. Zamalo da se nije desilo čudo — da oni razoružaju četnike. Otada četnici na njih dvojicu nisu slali samo vod, već »leteće« čete. Jednom je u strogo povjerljivoj pošti četničkog štaba stajala zapovijest: »Domazeti se moraju po svaku cijenu likvidirati.«

Oni su o tome obaviješteni. Ali nisu strahovah, nisu se krili. Cekali su »leteću« četu u kući. Tada je Novica ranjen u nogu. »Leteća« je odnijela porazan izvještaj u Nevesinje: »Pobjegli su nam iz obruča«.

Kad je počela Bitka na Neretvi, i oni su se sa grupom drugova prebacili u Bosnu. Novica je odmah postavljen za zamjenika komandanta 4-og bataljona Desete brigade. Znalački ga je vodio do Porima iznad Mostara. I tu, u jurišu na čelu svoga bataljona sa bombama u rukama — herojski je pao. Niko ga nije žalio toliko kao Milan. Ah kratko. Četvrtog aprila 1943, u napadu na Stolac, Milan je teško ranje i. Dok se vodila Bitka na Sutjesci rane je prebolio, ali je podlegao tifusu. Sahranjen je na Šćepan-Polju.

Branko PAVIC

OD OTSTUPANJA
DO OSLOBOĐENJA GACKA

U proljeće 1942 godine sve javne ustanove u Gacku — zgrada bivšeg sreza, pošta, gimnazija, hotel, sokolski dom, bolnica, škole, poljoprivredna i žandarmeriska stanica — kao i većina privatnih zgrada, bile su pune vojske. Isto tako i dvorišta, ulice, bašte, a van grada livade i ledine, bili su gusto načičkani vojskom, oružjem i raznim vozilima. U poljoprivrednoj stanici bila je talijanska, u zgradi sokolskog doma domobranska, a u kafani **udove Pavia** Popovića četnička komanda. Jedna izdvojena i bolje namještena kafanska soba, ukrašena slikom kralja Petra, služila je četničkim vojvodama za sastanke. Inače, u kafani se mogao u svako doba zateći veći dio članova četničke komande, u kojoj su glavne pozicije držali Marko Popović i njegov sin Milorad, zatim Stevo Starović, Sava Slijepčević i drugi.

Marko Popović, povarošeni seljak iz Dražljeva, odmah po kapitulaciji stare Jugoslavije okuplja oko sebe ljude na bazi nekih nacionalno-separatističkih tendencija. Nadajući se da će po kapitulaciji stare Jugoslavije Crna Gora dobiti nekakav protektorat pod talijanskom okupacijom, on je bio pristalica gledišta da se Gacko, kao prigr.inični srez, pripoji Crnoj Gori. U tom smislu pripremao je i put u Crnu Goru da bi na čelu jedne delegacije realizovao tu zamisao. Međutim, događaji su ih omeli — ustaše su napravile pokolj u Gacku, a srpski »nacionalisti-« se razbježali u mišje rupe.

Talijani su među ovakvim našli svoje saradnike i to im je omogućilo da se upoznaju sa stanjem na oslobođenoj teritoriji, da dobiju mnoge dragocjene podatke o narodnooslobodilačkim snagama, njihovom rasporedu, pokretima i namjerama. Oni su im i u mnogim akcijama služili kao vrlo iskusni vodiči po bespuću, provodeći ih pravcima odakle se najmanje očekivao njihov udar. Time su gatački četnici pod okriljem Talijana, a predvođeni Markom Popovićem, izrastali u ozbiljnog takmaca ustašama u saradnji sa okupatorom, kome su omogućili da izbjegne

mnoge žrtve koje bi inače, bez njihovog učešća, morao podnijeti. Omogućili su mu da sprovede pljačku i evakuaciju sela i gradskog stanovništva naklonjenog Narodnooslobodilačkom pokretu. Na njih se okupator oslanjao i oni su bili osnovni faktori u izvršenju progona i istrebljenja stanovništva koje je bilo na strani Narodnooslobodilačkog pokreta.

U takvoj situaciji četnici su oformili svoje jedinice koje su se naoružavale i snabdijevale iz talijanskih magacina. Marko Popović je za sebe zadržao uglavnom odnos i vezu sa talijanskom komandom u Gacku, dok je organizaciju i rukovođenje vojnim akcijama prepustio sinu Miloradu, bivšem poručniku kraljeve garde.

Uz ovu dvojicu glavnih četničkih kolovođa u Gacku Jtalno su se nalazili Stevo Starović, imućni kolonista iz Vojvodine, Sava Slijepčević upravnik bivšeg državnog dobra Belje, dok su ostali iz njihovih redova samo potvrđivah i odobravali što oni odluče. Pored njih, od istaknutijih četničkih vođa u Gacku bili su pop Radojica Perišić u Kozancima i Mihailo Koprivica, bivši poručnik u Fojnici. Sem toga, u svakom selu bilo je još po nekohko po zlu čuvenih starješina nešto manjeg ranga.

Nastalo je takmičenje ko će više naći takvih koji sarađuju ih s-u simpatizeri Narodnooslobodilačkog pokreta, nadmetali su se ko će više osumnjičiti takvih koji su protiv »srpstva«, koji se ne slažu sa njima. Kazne su bile razarovrsne i višestruke — od batinanja na javnom mjestu do progona u talijanske zatvore uz pljačku svega što dohvate. Žene i djevojke su ili šišali ili, one istaknutije, progonili do uništenja.

Tih dana se u Gacku moglo vidjeti kako četnici sprovode rodoljube. Mnoge su usput ubijali, a one što su živi stizah u talijanske ruke, uz Markov savjet i saglasnost bi ili ubijali (one iz crnogorskih, srbijanskih, bosanskih pa i hercegovačkih jedinica — ako nisu bili iz Gacka) ili ostavljah u zatvoru ili slali u internaciju na Mamulu. Neke bi odvodili do Nevesinja i tamo ih u »Rasadniku« ubijali, neke su ubijah oko Fojnice, a neke oko Avtovca, austriskog vojničkog groblja između Gacka i Avtovca i na drugim mjestima.

Kada su se poslije borbe oko Gata grupe boraca Prve proleterske brigade probijale nepoznatim terenima, četnici su neke na prevaru pohvatah i pobili. Izlazili bi obično pred njih kao prijateljski raspoloženi mještani, nudih im hrane i vode sa ciljem da ih umorne i iscrpene zadrže dok ne stignu četničke jedinioe, ili bi ih kao vodiči naveli na četničke zasjede.

Pored progona, batinanja, pljačke, hapšenja i ubistava četnici su sa okupatorom organizovali propagandu neviđenih razmjera. U narod su ubacivane vijesti da su partizani većinom pobijeni i pohvatani, a što je ostalo, razbježalo se u grupicama samo da spase goli život.

»Vojvoda« Dobrosav Jevđević, četnički funkcioner za Hercegovinu i istočnu Bosnu, dolazio je iz Mostara u blindiranim kolima praćen svitom odabranih četnika. Svi su bili bradati, okićeni bijelim ko-

Jcardama, i lijepo skrojenim čojanim odijelima, sa uprtačima i »kragujevkama« oko pasa. Dok je njihov »vođa« Jevđević, vojvoda i izaslanik »gorskog cara« Draže Mihailovića — govorio nasilu okupljenom narodu »o propasti komunista, okruženju i uništenju Titovih partizana, 0 raspadu Crvene armije. ..«, oni su disciplinovano čuvali stražu. Jevđević, zloupotrebljavajući slavne tradicije srpskog naroda, pozivao ga je na »jedinstvo pod srpskom zastavom«, pominjao Kosovo i Kajmakčalan 1 govorio da će doci čas kada će oni opet »sa svojim velikim prijateljima« (pokazujući pritom rukom na Talijane a mimikom na London) ostvariti slobodu cijelog srpskog naroda.

Pored Jevđevića u Gacko su dolazili i mnogi drugi četnički »velikani« iz Hercegovine, Crne Gore, Bosne pa čak i udaljenijih pokrajina. Jednoga dana, uljeto 1942, četnici u zapuštenom Avtovcu počeše formirati kolone po seoskim četama, a zatim se na jednoj poljani postrojiše u karu. Na čelu su bih puškomitraljesci, a ispred njih utegnuti komandiri. Uskoro stiže vojvoda Ilija Đurić-Birčanin sa Jevđevićem. Markom i Miloradom Popovićem. Vozili su se u komandnim kolima praćeni četnicima na kamionima. I vojvodina kola i kamione dobili su od Talijana. Vozili su ih talijanski šoferi. Dođoše, kažu, da obiđu »jugoslovensku vojsku u otadžbini« i da joj čestitaju na uspješno izvršenom čišćenju ovih krajeva od komunista. Birčanin je ustvari bio četnički pretstavnik kod talijanske komande u Splitu. Četnici su ga pretstavljali kao ličnost koja je neposredno u vezi sa Dražom Mihailovićem i kraljem u Londonu. Poslije pozdrava sa »pomoz' bog, junaci« Birčanin održa govor. Sve se svelo na samohvalu kako su uspjeli da očiste zemlju od najopasnijeg neprijatelja — komunista. Na kraju je odao priznanje i pohvalu svim jedinicama i starješinama.

Na tom zbora nije bilo nikoga od okupatorskih pretstavnika osim talijanskih šofera i jednog talijanskog oficira. On je tobože bio stavljen na raspolaganje »velikom vojvodi«. Tako je talijanska komanda pomagala svoje sluge da lakše obmanjuju neupućeni i silom mobilisani narod.

Poslije ovog zbora u Avtovcu je priređen svečan ručak, a zatim su spremani spiskovi predloženih za odlikovanja i unapređenja. To je, navodno, bila nagrada starješinama i vojnicima za požrtvovanu borbu protiv partizana. Mnogima je bilo saopšteno da su predloženi da ih Draža i kralj proizvedu u oficirske činove.

Za to vrijeme ono malo domobrana i Pavelićevih pretstavnika u Gacku bili su smrtno preplašeni gledajući kako dobro naoružani četnici demonstriraju vojnu silu koja je, s obzirom na postupke i ponašanje četnika i njihovih starješina, trebalo ubrzo da postane nosilac vlasti u ovom području. I muslimanski živalj u Gacku strepio je od četničke odmazde, pa se većina porodica noću prebacivala u Fazlagića Kulu. Neki od pretstavnika muslimanskog dijela stanovništva tražili su sve moguće načine da se dodvore četnicima. Oni su to

djelimično i uspjeli. Imućni musliman iz Gacka Habid Prgud našao je sredstava i načina da zadobije naklonst Marka Popovića i njemu sličnih. Činio im je razne poklone u ovnovima, jaganjcima, medu, siru, kajmaku, novcu, piću i drugom. Posao im je dobro išao — davali su Tahjani, muslimani, a pljačkah su simpatizeri Narodnooslobodilačkog pokreta. I oni niži po selima nisu oskudijevali.

Aktivisti i pristalice NOP-a morah su da rade i da se bore pod veoma složenim uslovima. Ovako razgranatoj i po selima moćnoj četničkoj strahovladi trebalo je da se odupre mali broj ostavljenih u ilegalnom radu mahom neiskusnih partiskih radnika. U to vrijeme smo se sticajem prilika od aktivista SKOJ-a ili KPJ u Gacku zatekli: Dejan i Mladen Košutić, Nebojša i Žarko Rončević, Natalija, Dragica i Milorad Vuković, Sukrija Kurtović, Nevenka Bukvić, Milan Hupkijević i ja, a koncem 1942 iz talijanskog zarobljeništva vratio se Tomo Anđić. U Kuli Fazlagića bili su braća Džubur. Po okolnim selima živjeli su ilegalno: Obren Bjelogrlić iz Lipnika, Nikola i Maksim Mandić iz Dulića, Košta Boljanović iz Danića, Jakšići iz Stepena, Boško Mastilović iz Izgora.

Ono što je najviše tištalo mnoge koji su bili uz nas bila je neizvjesnost kamo su otstupile naše jedinice i šta je s njima dalje bilo. To je bilo od životnog interesa za narod, omladinu i komuniste u pozadini; 0 tome je, prije svega, trebalo govoriti roditeljima i najbližim srodnicima boraca koji pođoše u druge krajeve naše zemlje. Interesovanje je bilo tim veće što su okupator i četnici širih propagandu o potpunom uništenju Hercegovačkog odreda, o okruženju i uništenju kozaračkih partizana i dr. U tome se išlo tako daleko da su četnici svakog dana nagovještavali pad Lenjingrada i Moskve, kapitulaciju Crvene armije 1 slično. U takvim uslovima naši ljudi su željeli da čuju pravo stanje i kod nas i na strani.

Aktivisti u Gacku prihvatili su se zadatka da narodu omoguće da dođe do istine i da u isto vrijeme mnoge propagandom zavedene sačuvaju od srljanja u propast. Morala se voditi borba za ljude da ih četnici ne gurnu u takva zlodjela odakle se poslije neće moći izvući. A težnja okupatora i četnika bila je da što više ljudi okrvavi ruke kako bi ih slijepo slijedih u njihovim mračnim ciljevima.

Moralo se raditi brzo. Međutim, u čitavom Gatačkom srezu nije bilo nijednog radioaparata izuzev radiostanice u domobranskoj komandi, koja je bila smještena u potkrovlju hotela u Gacku. Odlučeno je da se na neki način prodre u ovu radiostanicu i tu stvori baza za obavještenje. Omladinke sestre Natalija i Dragica Vuković uspjele su da rukovaoca radiostanice zavedu tako da im je on, vjerujući u njihovu »•ljubav«, zakazivao sastanke u radiostanici. Pošto one navodno nisu smjele od roditelja da odlaze same, morao sam ih ja kao njihov rođak pratiti. Tako je u ovoj radiostanici organizovano redovno slušanje radioemisija »Slobodne Jugoslavije«, Moskve i Londona. Ispočetka je

to išlo diskretno, a poslije smo to radili otvorenije. Tako su nekoliko mjeseci sa ovoga mjesta dobivane radiovijesti, koje su slate na korišće-nje partiskim aktivistima po selima.

Na ručnom prepisivanju vijesti radilo je danonoćno nekoliko drugova i drugarica. Međutim, ovakvim načinom umnožavanja nisu se mogle zadovoljiti sve potrebe terena. Poslije svake pošiljke ilegalni partiski radnici su tražili da im šaljemo više materijala ili bar hartije za prepisivanje.

Baš u to vrjeme je na teren Gatačkog sreza stigao Ivan Starović. Bio je poslat od Štaba Desete hercegovačke brigade da organizuje partisko-politički rad u pozadini. Njegovim dolaskom rad na terenu sreza dobio je organizovaniji karakter. Oformljen je Sreski komitet od 7 članova. Pored Ivana Starovića kao sekretara u komitet smo ušli: Obren Bjelogrlić, Nikola Mandić, Tomo Anđić, Sukrija Kurtović, Dejan Košutić i ja. Išlo se za tim da se nabave vlastiti radioaparati, pisaće mašine i sredstva za umnožavanje. Ja sam bio zadužen za propagandu i rad sa partiskom tehnikom i za vezu sa Oblasnim komitetom u Mostaru. Dejan Košutić, pošto je vladao talijanskim jezikom, ubačen je u četničku komandu kao tumač između četnika i talijanske komande u Gacku na čijem se čelu nalazio jedan pukovnik; Tomo Anđić, koji se poslije dolaska iz talijanskog zarobljeništva slobodno kretao, imao je da uspostavi vezu ja domobranskom komandom u Gacku i organizuje partisko-politički rad na području sela: Fojnica, Nenadići, Jugovići: Sukrija Kurtović imao je da radi u muslimanskom dijelu Gacka, s. Gračanici i Kuli Fazlagića; Obren Bjelogrlić u selima Gatačke površi, a Nikola Mandić u selima južno od Avtovca. Ono što je bilo zajedničko za sve odnosilo se na stvaranje i oformljenje aktiva komunista i članova **SKOJ**-a.

Odlučeno je da odem u Mostar i nabavim radioaparat. Dobivena je i lozinka za vezu sa Oblasnim komitetom u Mostaru. U jednoj manufakturnoj radnji, u blizini današnjeg pozorišta, trebalo je da se pojavi čovjek i upita: »Imate li velikih igala«.

Preko ove veze negdje jula ili avgusta 1942 sastao sam se u jednom uskom sokačetu pozadi današnjeg Sreskog odbora sa dvojicom drugova. Predao sam im pismo sekretara Sreskog komiteta Gacka, izložio političku situaciju i zamolio da mi pomognu da nabavim radioaparat. Sjutradan me jedno lice odvelo kod bivšeg vlasnika trgovine za prodaju radio i elektrouređaja, gdje me je čekao spakovan radioaparat. Zatim mi je na zakazano mjesto nepoznata osoba donijela jedan omot sa direktivama za dalji rad, propagandnim materijalom, radiovijestima i slično.[1]

[1] Kada **sam** se **u toku** Pete **ofanzive, negdje** između **štirna,** Javorka **i Brljeva našao** u **štabu** Desete **hercegovačke brigade, iznenadio sam se** kada **sam vidio druga srednjeg rasta, plave kose i plavih očiju s** naoča-

Trebalo je riješiti pitanje kako će se radioaparat i materijal iznijeti iz Mostara koji je tada bio sav u žici, i prebaciti sve to do Gacka. Na izlazima iz grada karabinijeri i ustaše su pretresali svako sumnjivo lice, a to iste su činili i u Nevesinju. U to vrijeme nije bilo ni redovnih saobraćajnih veza, izuzev talijanskih vojnih kamiona.

Opet su Natalija i Dragica imale da stupe u akciju. One su preko svog poznanika iz radiostanice i još nekih veza obezbijedile mjesto u talijanskom kamionu koji je išao za Mostar i omogućile da se otuda nesmetano prenese sav ovaj materijal. Situaciju je otežavala okolnost što je Miloradu Popoviću bio pao u ruke jedan letak izdat od partiske organizacije u Mostaru. Sumnjao je da ga je prenijela Natalijina i Dragicina grupa. O svemu ovome kao i da će četnici vršiti pretres kamiona u Fojnici pri njegovom povratku iz Mostara, grupa je bila blagovremeno obaviještena. Zbog toga je poslije srećnog izlaska iz Mostara i prenosa do Nevesinja sanduk sa radioparatom i materijalom privremeno ostavljen tamo, tako da prilikom pretresa u Fojnici četnici nisu našli ništa.

U to vrijeme je kod Talijana radio Milan Hupkijević, mehaničar iz Gacka. On je baš tih dana došao u Nevesinje sa jednim bolničkim kolima po neki vodoinstalaterski materijal za uređenje kupatila u talijanskoj vojnoj ambulanti, te je iskorišćena prilika da se radioaparat i ostali materijal prebace ovim kolima. Sve je ovo bilo tako organizovano da ni Hupkijević nije znao šta nosi. Ne sumnjajući u Hupkijevića kola su prošla bez pretresa.

U Gacku je Hupkijević pristao da radioaparat instalira u svom stanu, iako je u istoi zgradi stanovalo nekohko talijanskih oficira i istaknuti pristalica četnika Sava Slijepčević. Tako je ovaj, naoko vrlo bojažljivi mladić, ušao vrlo ozbiljno i krajnje odgovorno u saradnju s našim aktivistima. Pisaće mašine dobili smo iz sela Izgori od Boška Mastilovića — one su kod njega ostavljene pri povlačenju naših snaga iz Hercegovine — a šapirograf smo »nabavili« iz Kotarskog ureda. Hartiju i ostalo nabavljah smo s raznih strana. Tako je oformljena ilegalna partiska tehnika koja je sve do oslobođenja Gacka, aprila 1943. radila i neprekidno izdavala biltene i radiovijesti. Kasnije, kada su se naše jedinice povukle za Crnu Goru i kada je zaprijetila opasnost da okupator i četnici otkriju ovo skrovište, sve je prenijeto u zaselak Gostinac kod Dura Zelenovića, u jednu specijalno za to podešenu kohbu. Tu se mogao nesmetano umnožavati propagandni materijal koji je kuririma preko Ivana Starovića slat ilegalnim partiskim radnicima i to: Obrenu Bjelogrliću u Lipnik, Kosti Boljanoviću u Daniće, Nikoh

rima, poznanika iz sokačeta u Mostaru. To je **bio** Braco Kosovac. **Poslije** obnavljanja uspomena na ilegalni rad u pozadini, Braco pozva komesara Omladinske čete Sula Mehmedbašića u kome sam prepoznao lice koje mi je donijelo pakete sa materijalom pred **moj** odlazak iz Mostara.

i Maksimu Mandiću u Dulićе, Jakšićima u Stepein, Aleksiji, Kosti i Raku Zelenoviću i Stevu i Obrenu Govedarici u Miholjaòe, Bošku, Peku i Gligoru Mastiloviću i s. Izgori.

Za sela Gatačke površi čitavi paketi ovih letaka odlazili su u vodenicu Andrije Petkovića. Tu, u selu Tarahin Do, ispod planine Zivnja, u jednoj uvah na potoku koji nikada ne presušuje, nalazila se Andrijina brvnara — vodenica. Kod nje su se u svako doba mogli sresti mještani okolnih sela kako, čekajući red za meljavu, pretresaju doživljaje i zbivanja iz burnog i tegobnog vremena okupacije. Vodenica je, kažu preživjeli ilegalci, bila jedan od najživljih rasadnika našeg propagandnog materijala. Ona je bila vrlo često i njihovo sklonište, a naročito pouzdan izvor za ishranu. Ovdje su jednom prilikom, ležeći pod gomilom džakova na kojima je sjedila preplašena Andrijina ćerčica Nada, pretrpjeli strah ilegalci Ivan Starović i Obren Bjelogrlić. Baš kad su svratih u vodenicu, banuli su četnici. Pribrani Andrija pokrio ih je džakovima, a četnici su poslije kraćeg zadržavanja otišli.

Pošto je veliki broj muslimanskog življa bio pod izrazitim uticajem ustaša iz Kule Fazlagića, to je bilo neophodno i među njima organizovati politički rad. Tog zadatka su se prihvatili Sukrija Kurtović, braća Džubur, Halid Bašić i drugi. Oni su u isto vrijeme radili i sa muslimanskim stanovništvom u Gacku. Tomo Anđić koristio je ovaj agitaciono-propagandni materijal na terenu Fojnice, a preko povremene veze materijal je slat u Pivu Janku Tadiću, u Banjane i Goliju Milivoju Perovićу, sa kojim je Ivan Starović imao povremene kurirske veze.

Pomoću ovako skromnih sredstava razbijane su fašističke laži i narod je obavještavan o događajima u svijetu i kod nas. Leci su preko naših simpatizera vrlo često rasturani i među četnike. Zahvaljujući saznanjima o stvarnom stanju, među četnicima je rastao broj naših simpatizera. To se, pored ostalog, ispoljavalo i u blagovremenom obavještavanju o svim mjerama i potjerama koje su preduzimah četnici i Talijani. Tako je, naprimjer, jedna od mnogih potjera za sekretarom komiteta Ivanom Starovićem, koja je inače bila upućena na pravo mjesto, ostala jalova, blagodareći obavještenjima koja smo na vrijeme dobili. Ivan je naime u posljednjem momentu prebačen iz sela Samobora na sigurnije mjesto — prvo je smješten na Gostinac kod Petra Zelenovića, a zatim je prešao u s. Miholjače u kuću braće Ivkovića. To je tada bilo jedno od najjačih četnički raspoloženih sela, a i sva tri brata Ivkovića, inače simpatizere naše borbe, četnici su nasilno mobilisali. Odavde je Ivan Starović nesmetano mogao da rukovodi radom partiske organizacije u Gacku.

Četnici su s Talijanima nastojali, u jesen 1942 godine, da u pohod na Prozor natjeraju što više nevinih ljudi da okrvave ruke u zlodjelima. Tamo su prema njihovoj propagandi četnici mogli da rade šta hoće sa muslimanskim i hrvatskim življem. To su, ustvari, neki i činili. Ubistva, silovanja i pljačke bješnjeli su u tom kraju. Partiska organi-

zacija u Gacku sprovela je veliku akciju da se stanovništvu objasne prave namjere četničkih vođa, tako da je to uticalo kako na broj onih koji su se odazvali, tako i na držanje većine onih koji su iz bilo kojih razloga pošli. Kasnije je konstatovano da su uglavnom oni najrazulareniji prednjačili u zlodjelima, a da se većina ostalih orgađivala od takvih postupaka.

Za vrijeme Bitke na Neretvi voćstvo gatačkih četnika vršilo je masovnu mobilizaciju svih mještana. I tada su četnici u Gacku dobili od Talijana cružje, municiju, šinjele i vojničke cipele, prema tome kako se ko pokazao u ranijim borbama. Sreski komitet je tada dao direktivu da sa malim izuzetkom svi primaju oružje i municiju i da se odazovu pozivu, a prilikom borbi s partizanima da unose paniku u četničke redove. Tako su četnici, umjesto da totalnom mobilizacijom ojačaju otpor nezadrživom naletu naših divizija, ustvari omogućila da se i ono malo za borbu raspoloženih četnika pokoleba i njihovo otstupanje pretvori u bezglavo bježanje.

Prilikom povlačenja iz Gacka uslijed nadiranja jedinica Narodnooslobodilačke vojske, četnici i Talijani su nastojali da sobom povuku što veći broj stanovništva. Govorih su da komunisti kolju i ubijaju. Sreski komitet je postavio zadatak svim odanim ljudima da se narod zadrži. U tom cilju su Se u kolonu koja se bila otegla od Gacka do Avtovca ubacili naši ljudi. Mnogi su po njihovom nagovoru i uvjeravanjima da im se neće ništa desiti ako ostanu, napustili ovu povorku i vratili se svojim kućama. Ostatak koji je produžio od Avtovca za Stepen, razbježao se kada su iznad njih pripucali naši ilegalci. Tako se rasturila kolona nedužnog stanovništva, koje je pod pritiskom i terorom četnika napuštalo svoje domove i krenulo prema Bileći, da živi na talijanskom kazanu i od milosti okupatora. Vratili su se svojim kućama i dočekah naše jedinice.

Aleksandar-Saša ZELENOVIC

Bio je početak mjeseca juna. Spušta se noć. U selu strah. Lavež pasa i poluglasno dovikivanje čobana remete tužno seosko povečerje.

Sta se zbilo toga dana? Zbog čega su svi toliko zamišljeni?

Pod Jasenom, pred kućom Dušana Mandića iskupili se muškarci. Više ih je nego obično, ali bez živosti i uobičajene šale. Kod Zborne Gomile Dušana je sreo Petar Savin i rekao mu da su ustaše bacile u Koritsku jamu sto osamdeset šest Srba.

— Izgleda da su ubili i Radovana šarovića, saopštava Dušan.

— Jok, ljudi, ja to ne vjerujem; ko će na pravdi boga pobiti tolike ljude ni krive ni dužne . . .

— Vjeruj, Todore... prekida ga Jovan. Sve vjeruj, sve! Eto, priča mi juče nesrećni mlinar da je ovi prokleti Švabo naumio da pobije sve Srbe i Ruse. I moga mi boga, ni piličnika ostaviti neće!

— To je nemoguće, objašnjava Dušan, Rusiju niko nikad nije pokorio pa čak ni Napoleon, najveći osvajač svijeta...

— Ni silna Austrija, dodaje osamdesetogodišnjak Novica.

Razrogi mjesec neprimjetno zalazi za Jaževicu. Dosta kasno skup se razilazi. Svaka ^rupica kreće prema svome zaseoku. Mlađi zastajkuju, nešto se dogovaraju, krenu pa opet zastanu.

— Nikome ni riječi, ona danas valja muške glave, tiho zaključuje jedan i nestaje u mirisnoj svježini.

Sjutradan obistinilo se Dušanovo saopštenje. U toku jedne noći provalija na putu između Gacka i Bileće postaje vječna i zajednička kuća sto osamdeset šest ljudi iz sela Korita. Sto osamdeset šest! Taj zlosrećni koritski broj izaziva i užas, i strah i neizrecivu mržnju prema onim koji pobjegoše, a narod ostaviše — pokloniše krvnicima u crnim košuljama. Stanovnici sela Dulića različito gledaju na ishod iz ove situacije, ali su u osudi svi jednodušni.

— Braćo, obraća se Dušan svojim seljanima Mandićima i Nenadićima, juče su pobili Korićane, a to isto pripremaju sjutra i nama.

Da nas ne bi mrcvarili i razgonili k'o vuci ovce, da se dignemo na. oružje. U borbi neko će i ostati živ, a ovako sjedeći neće niko. . .

— Tako je, čuje se odobravanje.

— Puška mu, puška mi, reče Maksim.

Diže se na ustanak narod koji je »prevaren i od boga i od ljudi«, kako to kaže Jovan. Prihvataju se oružja seljaci Dulića, Vratkovića, Danića i još neki. Ta slabo naoružana masa naroda napada 6 juna. 1941 godine ustaške stanice u Kazancima i na Stepenu. Mnogi su pošli sa gvozdenim vilama i sjekirama. Stanica u Kazancima je zauzeta i zaplijenjeno nešto oružja. Međutim, ustaše na Stepenu brane se uporno. Dolazi im u pomoć vojska, prelaze u protivnapad i tako brojniji potiskuju ustanike.

Dvije najuticajnije ličnosti, dva Dušana — Mandić i Boljanović, tog prvog dana borbe položiše svoje živote. Ranjeni su Obren i Jovo. Pred ustanicima se povlači uplašeno stanovništvo. A u tom paničnom bjekstvu, štektanju mitraljeza i nadlijetanju aviona izdvaja se glas Dušanove sestre Stane:

Kuku meni dovijeka,
moj Dušane, oba oka,
što će sestra bezbratkinja,
rane moje bez prebola …

Poput Batrićeve sestre iz Gorskog vijenca Stana oplakuje Dušana. Možda je još veća sličnost između Batrića i Dušana. Dušan je bio lijep, a bistrinom gorštaka izdvajao se od ostalih ljudi u selu; kao čovjek posjedovao je sve ljudske pozitivne osobine, a politički piavilno orijentisan preko svojih sestrića-komunista Radovana Kovačevića i njegove braće. Gubitak takve ličnosti za jedno patrijarhalno selo bio je nenaknadiv.

#

Oko 25 domaćinstava Mandića i Nenadića zaustavljaju se ispod Lisije Stijene, najvećeg vrha planine Somine. Nekad, po legendi, tu je boravio opjevani junak Bajo Pivljanin. Dok uplašeno stanovništvo živi u zbjegu pod jelama i omorikama, dotle njihovo najdraže mjesto — Dulići dobija izgled razrovane busije. Neokopani krompir i nepokošena trava kao da plaču zbog otsutnosti domaćina. Iako su žene sa djecom u planini, borci ne napuštaju selo. Učestale ustaške napade odbijaju jedan za drugim. Ko sve nije uznemiren, u neizvjesnosti? Svak, ali Jefto najviše. Sa porodicom je izbjegao ispred Hortijevih fašista i poslije 18 godina vratio se u rodni kraj. Privremeno je porodicu ostavio u Gacku, a sam je došao u selo. Koritski pokolj razdvojio ga je od žene i djece. Uzaludni su bih napori da ih izbavi.

— Spasio sam ih od Mađara i vidi gdje ih dovedoh da poginu . . . Da mi je spasiti Vlada k'o da bi i ostale. Htio je sa mnom poći, ali:

mi ga bi žao da se zamara. Njega će sigurno . . . Ah! To je momak k'o ljepota. O Blagovijesti je uzeo šesnaestu godinu.

I jedne noći nestalo je Jefta. Nije dugo potrajalo, a ustanička vojska je oslobodila Avtovac i pronašla ga. Ali ne više brižnog oca i muža, već leš s unakaženim hcem u zapuštenoj konjušnici pored avtovačke ćuprije.

Vlado je izbjegao pokolj. Priključio se ustanicima i ubrzo postao omiljen među omladinom. Najradije se druži s Momčilom, Jovom i Borišom. Mladići se svakodnevno prepucavaju s ustašama. Upada ih nekoliko na ustašku teritoriju. Jednog su ustašu ranih, a jednog živa doveli u selo. »Sve vam sretno i veselo bilo«, blagosilja Momčila i Vukotu majka Radovana Sarovića ubijenog na zvjerski način.

.

Narod se vraća iz zbjegova. Front prema ustašama postaje sve čvršći, ali samo zakratko. Još od prvih dana pop Perišić se suprotstavljao dizanju ustanka. »Ne možemo sami ništa učiniti, treba sačekati« — savjetovao je on . .. Lišće žuti i opada. Pop poziva »sve prave Srbe u svoje redove protiv Turaka — komunista«. Običan Dulićanin, Dulićanin Srbin ne može da shvati »srbovanje« Perišića i drugih. Ustaše ubijaju srpski živalj, a oni očekuju »pravi momenat«. Kroz narod kruži krilatica: »Talijani brane Srbe, a Nijemci Turke i Hrvate«.

— Zbog čega onda napadati Talijane, naše zaštitnike opravdavaju se oni što čekaju.

U selo pod Jaževicom dolaze komunisti Boro Avdalović, Blažo Đuričić, Obren Starović i drugi. Blažo objašnjava: »Okupator čini sve da bi nas uništio. Politika mu je »zavadi pa vladaj«. Laž je, i to vrlo opasna, okupatora i njegovih pomagača da Tahjani štite Srbe, a Nijemci Hrvate i muslimane. Pa kad nas štite što nas ne ostave na miru? Nemojte dozvohti da vas zavedu! Jedini je spas zajed lička borba...« Slušaoci gutaju Blažove riječi o borbama u Srbiji, na Romaniji, o savezničkim armijama.

*

U Dulićima je osnovana partizanska četa u koju se javilo 28 dobrovoljaca. Decembarska noć 1941. Ceta polaže zakletvu. Poslije šestomjesečne borbe borci se zavjetuju da će je nastaviti do kraja.

Skojevski rukovodioci Rade i Vukašin neumorno i sa puno uspjeha rade s omladinom. Dugogodišnje skojevsko iskustvo prenose na aktiv SKOJ-a. Na omladinske priredbe odlaze i stariji. Omladina je postala ponos sela, u školi se čuje pjesma:

Na sred gore Romanije,
crveni se barjak vije.
A neka ga nek se vije,
doš'o nam je iz Rusije …

Dok slušaju pjesmu, mnogi odrasliji prisjećaju se Anta. Još kao dječaka napustio je selo i otišao »trbuhom za kruhom-«. Povremeno je navraćao. Zadnji put, 1939 godine ostao je u selu gotovo čitavu zimu. Policija ga je protjerala iz Beograda gdje je bio stolarski radnik. U povjerenju je govorio svojim: »Buržoazija čini sve da bi očuvala vlast. I dok se mi patimo i gladni i bosi, oni se vozikaju u limuzinama, kradu narodni novac i prave vile u inostranstvu... Ubijaju i zatvaraju sve što je pošteno. Hiljade komunista nalaze se na robiji. Umjesto da »naša« gospoda pripremaju odbranu od fašističke Njemačke i Italije, koje se spremaju da nas progutaju, oni podižu nove zatvore za komuniste i ostale rodoljube. . . Radni narod mora raskinuti okove i donijeti sebi slobodu ...« I padajući sve više u zanos nastavlja: »Samo komunističko društvo donosi sreću narodnim masama. Jednoga dana svima će nam biti mjesto pod crvenom zastavom pod kojom već stoji 200 mihona ruskih trudbenika«.

— To mi nikako ne more u glavu, dočekuje Mato, najstariji čovjek u selu, da pop ide Turcima i Talijanima, a da bježi od svoje braće i bogodavnije kumova ...

I Mato i drugi starci ubrzo su se uvjerili u »nemoguće«. Pop Perišić s grupom četnika prišao je Talijanima u Gacku. Od prvog dana na nišan uzimaju Duliće, u kojima se nalazi štab partizanskog bataljona i sjedište prvog narodnooslobodilačkog odbora sreza. Uzaludni su pokušaji neprijatelja da popali selo. Najviše uzvišenje, Gat, ustanici drže i odbijaju svaki napad. Dok »perišićevci« vrše juriš za jurišem, okupatorske haubice krče im put. Ali sve je uzaludno. Poslije višednevne borbe napadači se povlače, a Dulićani sahranjuju mrtve i njeguju ranjene. Žalost i radost međusobno se dopunjuju. Ceta od 28 boraca pc-ložila je ispit. Maksim je na čelu Dulićke čete. »Svi su dobri borci, priča on, ah griješe što se i previše istrčavaju. Cesto i bez potrebe izlažu živote opasnosti«. Njegove napomene borci kao i da ne čuju. Zaori se pjesma:

Što se ono magla hvata?
To je borba oko Gata.
Stani, pope, nije tako
ni Duliće palit' lako...

Ranjeni Mirko pocrnio u licu. Tri teže i pet lakših rana ne daju mu mira.

Treća neprijateljska ofanziva veliko je ohrabrenje talijansko-četničkoj saradnji u Gacku. Napadaju Lipnik, Samobor i Gat. Neprijateljska avijacija bombarduje partizanske položaje, pješadija ponovo

juriša. I dok se pojedinačna pucnjava sliva u dugačku i potresnu huku, dotle brižne majke u svakom pucnju osjećaju i vide ono »najgore«.

— Do juče su svi ovi naši (iz sela) bili živi, priča Damlova majka.

Cvijeta, Janja i Đurđa spremaju se da čim padne noć idu u Samobor da vide svoju djecu. Janja se sprema i naređuje kćerima da pripreme hljeb, veš i duvan za njenog sokola Neđeljka. Iznenada u sobu upade Nikola, pretsjednik SNO.

— Sta je, Nikola, što si tako pocrnio, mili brate?

— Nije čudo da sam i gore, odgovori.

— Zaboga, je li mi Neđeljko živ?

Ovo je Nikoli najteže pitanje u životu. Pitanje koje ga splete. Umjesto pripremljenog saopštenja, on samo lakonski odgovori »nije«.

Neđeljko je pao. Palo je sa njim još sedam drugova. Neprijatelj pokušava da zarobi mrtve partizane. Ustanici polaze na juriš. Odbijaju napad. U jurišu pada i Filip pored omiljenog stričevića izrešetanog Neđeljka. Komandir čete Maksim teško je ranjen. Oko 70 boraca natjeralo je u bjekstvo preko dvadeset puta brojnije Talijane i četnike.

Bjesni ofanziva. Okupatoru pristižu pojačanja. Smanjuje se slobodna teritorija. Čuju se glasovi da se partizani povlače. Otstupaju za Bosnu. U narod se uvlači zebnja. Dulićka četa nalazi se na položaju prema Bileći. Pomaže partizanima iz južne Hercegovine da se izvuku iz obruča.

Iznenada dolaze proleteri. Ti neustrašivi borci razgovaraju zabrinuti narod. Ne kriju da su na prolazu, ali su svi ubijeđem u pobjedu. Sa koliko ljubavi govore o »sutrašnjoj slobodi«! »I što je borba teža, utoliko će sloboda biti draža...«

Na Gatu teška borba. Topovske granate preoravaju selo. Proleteri se bore i gmu. Sa njima je i Dulićka četa. Sa njima su i Dulićanke. Ljubica Mandić, seoska čobanica, goloruka razoružava četnika; uzima mu pušku, ubija ga i mjesto poginulog brata Neđeljka nastavlja borbu. Gomile leševa i s jedne i s druge strane ostaju na bojištu. Ti hrabri borci iz Kraljeva, Užica, Kragujevca i ko zna odakle ih još nije bilo, govorih su do pred borbu o slobodi, a tog junskog jutra 1942 godine na uzvišenju ispred Dulića položilo ih je živote preko pedeset. Željenu slobodu ne dočekaše.

Ustanici otstupaju noseći ranjenike; četnici upadaju u Dulićе.

— Pala je »Mala Moskva«, čuje se graja talijanskih prethodnika.

Oblaci čađavog dima, piska i jauci pred svakom kućom, propraćeni psovkom, šamarima i uperenim puščanim cijevima pod grla

nedužnog stanovništva. Takve su posjete i okupatora, i četnika, i ustaša.

— Zar vi, komunističku vam majku, da se borite protiv kralja? I vi mi neki Srbi! Hoćete komunizam je li? I puče šamar.

— A! Vidi, na tebi još petokraka! Zini, zini mrcino stara, da ti ne kvarim zube. 1 kundakom posred lica.

— Đe su ti vaši partizani, govori, stoko! Đe su Nikola, Maksim, Momčilo, Šale, Boriša, Petar, Rade, Branko... đe...? Smjenjuju se kundačenja i šamari.

— Đe su Nenadići: Rade, Vukota, Danilo, Vlado, Vidak. .. — Pljušte šamari i kundaci...

— I ti, Vukoviću, protiv kralja? Fljas.

— A i ti, Seniću, udružio se s Mandićima i Nenadićima? 1 opet šamar.

— Đe vam je Šegrt?

— Diž'se, kurvo! A nijesi padala kad si pjevala o Šegrtu! — pa nogom u rebra.

Iz zapaljene kuće izvodi Stanjevka teško oboljelog partizana.

— Ko ti je to, sto ti bogova?

— Ovo mi je sin, pokušavajući bar na neki način da spase bolesnika reče starica. Boluje još od lanjske...

— Ja ću ga izliječiti, čuje se cinični odgovor.

— Ne pretvaraj se, partizančino, dočekuje drugi.

— Mi se ne pretvaramo, krajnjim naporom suprotstavlja se tifusar. Izrodi! Talijanski izmećari! Ja sam borac, partizan...

— Partizan, prekida ga bradato čudovište iskolačivši zakrvavljene oči. I olovno tane pokosi jednu mladost.

Kućne zidine zjape. Crne se. Prolaze dani. Uvrijeđene majke skupljaju struk po struk koprive da bi izgladnjeloj i uplašenoj čeljadi spremile što za jelo.

Noć. Kišna noć u selu bez kuća.

— Mama, zove trogodišnja Ljepa majku Obreniju. Ajdemo u tuću. Pada tisa.

— Hu! Janje moje ... Sa suzama prilazi i pokriva dijete ostatkom izgorjele ponjave. Sjeda i šćućurena čeka jutro.

Narod se privikava na beskućnički život. U boljim zidinama Četnici danju vršljaju po selu, a u mraku to je za njih »Mala i na ravnini ničU kolibe od ljeskova pruća.
Moskva«. Ilegalci krstare noću. Njihovu pristnost osjeća i onaj ko ih ne vidi.

Borika počinje pjesmu a prihvataju Novka, Đurđa, Ljubica Mileva...

— Dulići su oživjeli, treba ih opametiti, — zaključuju četnici. Ubijati jednog po jednog.

Upadaju u selo.

— Zar vi opet svoju pjesmu, pitaju Mirka, oca petoro djece.

— Ne znam šta još hoćete od nas...?

— Hoćemo ovo... puška planu, Mirko pade. — Tata, tata, bolan, ustani, zove mali Ivan, jedini svjedok krvave drame.

I

Ilegalci donose vijest: »Sad će, došli su do Neretve«. Ranjeno srce lakše podnosi bol. Čuje se tutnjava topova. Bezglavo bježe četnici. Poslije devet mjeseci dolaze partizani. Dolazi Momčilo, Danilo, Vukašin, Sale... Dolaze vjesnici slobode. Među njima nema sekretara SKOJ-a dulićkog aktiva Rada Nenadića. Nema ni Vukote...

Vukašin govori omladini o Narodnooslobodilačkoj borbi, o Desetoj hercegovačkoj brigadi, Radovoj pogibiji »... kao što je bio omiljen među vama, takav je bio i u bataljonu: hrabar i drug, a u najtežoj situaciji znao nas je sve razveseliti, ohrabriti«. Vukašin malo zastaje i preživljavajući nešto teško nastavlja: »Rade je poginuo na Kupresu. Tu je ranjen, a umro je nekohko sati poslije borbe. Zadnje su mu riječi bile: »Vukota, pozdravi dulićku omladinu«. I eto, ja vam prenosim taj pozdrav umjesto Vukote koji je poginuo prije nekohko dana nedaleko od Konjica ...«

Otpočinje Bitka na Sutjesci. Opet naše jedinice napuštaju Dulićе I stari ljudi: Janko, Petar, Tomo... i dječak Miljan od 14 godina i svi mladići napuštaju selo.

Bitka na Sutjesci. Stravična huka dopire do Dulića. Brižni živalj Dušanovog sela stalno je u mislima sa svojim borcima. Tutnjava se stišava i stižu prvi iz obruča smrti. Zivi kosturi na klecavim nogama dopiru u selo. Oni optužuju. Optužuju i kad ćute.

Kao što se zazeleni trava poslije ljetnje kiše, tako prekonoć oživi i selo. Vukašin, Boriša, Momčilo, Milivoje, Milan i ostali mlađi već su se oporavili, dok Mitar, Trifko i drugi u godinama izgledaju isposnički. Milinko Okiljević bodri Duhćane. »Ovaj kratki predah samo je priprema za nove juriše. ..«

Bez imalo oblačka osviće ljetnje jutro. Rukovodioci brigade stigh su u selo. Veselju nema kraja.

— Zar si živ, pobogu lijepi brate? I dobro nam došao, sa osmjehom na licu obraća se Dulićanin komandantu Desete.

— Bolje vas našao. Jeste li vi živi, odvrati Vlado. Pored njega ja i Cedo Kapor, koga mnogi Dulićani sada prvi put vide.

Veselo stanovništvo ne može da se nagleda »našije«. Pjevaju razdragane djevojke:

Deseta je pola roda moga,
dala sam joj brata i dragoga …

Pjevaju skojevke, a starice brišu suze radosti i bola.

Rana jesen nagovještava tešku zimu. Uveče pored ognjišta djevojke pletu pulovere, čarape, rukavice i šalove da bi i na taj način pomogle borcima. Pričaju o njihovim podvizima. . .

•

Delegati iz Hercegovine odlaze u Jajce. Kao delegat, na Drugo zasjedanje AVNOJ-a odlazi i Nikola. Oni su otišli noću, a ujutru su četnici i Nijemci osvanuli u selu. Pale novopodignute kolibe. Prijete i batinaju. Hvataju teško oboljelog Jova. Neprijateljsko zrno pokosilo je još jednu mladost. Nekoliko starijih ljudi odveli su u zatvor. Kako spasti zatvorenike, postavlja se pitanje.

Hrabri partizanski vodnik Jovo bio je prva, ali ne i jedina žrtva iz ovog malog sela u Šestoj neprijateljskoj ofanzivi. Nedaleko od Grahova u Crnoj Gori poginuo je Miladin, poznati mitraljezac Dvanaeste brigade. »U mojim rukama mitraljez ne smije slagati-«, govorio je. Pod pritiskom neprijatelja; njihov se vod povukaoi Tek su ta|da vidjeli da među njima nema komesara. Bez predomišljanja Miladin se sa svojim pomoćnikom vraća. Pomoćnik je pao, a Miladin puzeći prišao teško ranjenom komesaru. Ranjeniku su prebijene obje noge. Prti ga na leđa i tako se povlači vukući i mitraljez. Vod im juriša u susret; neprijatelj ih hvata na nišan. Ni rafal ih nije mogao rastaviti. Našli su smrt u zagrljaju komesar i mitraljezac.

Ranjeni su Branko i Momčilo. Branku je polomljeno dvanaest zuba; na Momčilu su četiri rane.

Jefta su ustaše ubile 1941 godine prije nego je i vidio svog petnaestogodišnjaka. On tada nije mogao zamisliti da *će* se njegov Vlado tako brzo razrssti i postati komandir partizanske čete. Pomisao na očevu smrt u mladiću je sve više izazivala mržnju prema neprijatelju. U svakom boju skidao je djelić bola. A kada od Dubrovnika navališe Nijemci, Vlado ih dočekuje. Pred zalaz sunca napadači otstupaju, a četa partizana sahranjuje komandira Vlada.

Još Momčilo i Branko nisu izašli iz bolnice, a stižu im također ranjeni Danilo, Petar i Krsto.

Teška zima zagorčava opljačkanom stanovništvu život. U blatom omalterisanim sobičcima smješteno je po nekoliko prepolovljenih

porodica. Prenošenja ranjenika poslije borbi postaje sastavni dio života omladine.

Kod Bileće su četnici ubili Vukotu, a ranili mu stričevića Milana. Oba jedinca.

U selu je glad; nestaje i rese.

»Da se more kako preživjeti dok ne stigne kopriva, pa bi onda lakše«.

Opet borba. Nijemci pokušavaju da se probiju iz Gacka za Bileću. Bataljoni Dvadeset devete divizije prelaze u protivnapad. Nijemci su odbijeni, izginulo ih je preko 60; četnici, razočarani, ljute se na gospodare zbog neuspjeha... Na istom mjestu gdje je Dušan, 1941 godine, saznao o prvom ustaškom zločinu vođene su teške borbe. Tu je smrtno ranjen Rade, dulićki slavuj i partizanski komesar. Kao po narodnoj izreci da »ko pjeva, zla ne misli«, Rade nikad nije pomislio na zlo. Vječito raspjevanom dobacio mu je neki šaljivčina: »E, ovaj će i u grobu pjevati«. I, zaista, Rade je umro na rukama svojih drugova pjevajući omiljenu pjesmu: »Naša borba zahtijeva...« kao da je želio da bar pjesmu ponese sa sobom.

Aktiv SKOJ-a, neumorne skojevke sa dva-tri dječaka, nastavlja rad. »Na svečan način moramo proslaviti 1 maj«, zaključuju na sastanku. »Uoči Prvog zapaliti vatre na Jaževici, Gatu, Stepenu i Siću, a sjutradan posjeta ranjenicima...« Otìredene su omladinke koje će ići u posjetu. Čobani po pašnjacima prave petokrake. S nestrpljenjem se očekuje veče. Zapaljene su vatre na određenim mjestima. Uveče su i stariji sjedili duže nego obično, ne predosjećajući ništa šta ih očekuje narednog dana.

Prvi maj 1944 bio je za Duliće još jedan nezaboravni dan. Sunce Se pomalja iza planinskih visova, a četnici jurišaju u opkoljeno selo. Seoska straža i odbornici prihvataju neravnu borbu. Obruč se steže. Nestaje municije. Ranjen je Mirko. Ranjenik puca — ubija jednog, drugog. Neprijetljska bomba prasnu. Đurđa je ostala i bez drugog sina, Ostoja bez oca, a Dulići bez najomiljenijeg odbornika.

Pada im u ruke teško ranjeni skojevac Blagoje.

– Sta ga milujete, uperivši mu pušku u čelo, pita jedan.

— Gotovo je s njim..., odgovara drugi. Nemoj pucati, nek se muči što više.

Sale, iskusni borac sa Kupresa, Neretve, Sutjeske sa nekohko boraca odreda »Vule Skoko« stiže, u pomoć. Pokušavaju da zaustave plaćenike. Aleksa pada izrešetan mitraljeskim rafalom. Ranjen je i Milorad. Dvadesetak ljudi s puškama i jednim mitraljezom u Salovim rukama pred neprijateljskim bataljonima povlače se iz sela.

Izgorjeli su i trapovi. Smračilo se. Kao da se plaše izgorjelina i krvi, palikuće zadana napuštaju zgarište umjesto sela. Poneka zvijezda izbija kroz oblak.

Omladinke nose ranjenike u bolnicu, a žene i starci sahranjuju Mirka i Aleksu. Staici ispraćaju u vječno boravište djecu i unuke. Puno je groblje jecaja, uzdaha i bola. I sekretar aktiva Andrija suzama kvasi 'skopane rake. To je prvi put Dulićanima da mrtvace sahranjuju noću. Već je neko doba.

.— Ajderno onim izgorjelinama ... Ne koristi plač ni kuknjava. Ziv u zemlju ne more... poziva Ilija, Vukotin brat. Nemoćni starci pokušavaju da podignu žene koje su popadale po grobovima.

— Pustite me da ih barem slobodno ožalim. Braću moju, kuku meni, moli Stana, poznata tužbalica koju ne mogu odvojiti od groba. Ona otpoče:

0 moj Mirko, naš delijo,
dušmani te pogubiše,
nama srce izvadiše
1 Aleksu prevariše.
Pobiše vas bog ih smeo ...

Pozdravite mog Dušana,
kuku kućo iskopana,
i Neđeljka momka mlada,
i Vidaka i dva Rada,
i...

Svi plaču, a Stanin zvonki glas odhježe u noći.

*

Dolazi Jedanaesta brigada. Ustaljen je front. Borci iz Popova Polja zaposjeli Gat. Dok su jedni na položaju, drugi pomažu seljacima u poljskim radovima. Nov napad. Bore se Popovci. Ginu, ali ne otstupaju.

— Moramo spasiti ove žene i djecu, čuje se glas komandanta Slava Skendera.

Četnici napadaju Gat, Nijemci Jaževicu. Dvodnevna borba. Jedanaesta je nepomična. Mileta Okiljević kreće na juriš. Neprijatelj je uporan. Mileta uskače u bunker. Ubija dvojicu. Nastaje rvanje. »Deset na jednog-«. Savladali su ga. Svezan, ali gord — prkosi palikućama: »Plaćeničke sluge, ja umirem kao borac, a vi ćete sjutra kao i svi izrodi odgovarati pred sudom naroda...! Živjela Komunistička partija! Dolje izdajnici naroda...!

Četnici nisu ušli u selo. U zbjegu su ubili starog Tošu. Koliko je puta rekao: »Samo da vidim Milorada, ne bi žalio umrijeti«. Toša je izdahnuo.: nije dočekao svog jedinca iz njemačkog zarobljeništva.

*

Prvog septembra oslobođeno je Gacko. Na velikom narodnom zboru **govori Vlado Stgrt. Tu su i Dulićanke. U crnini.**

Oružana borba privodi se kraju. Hercegovačke jedinice sa ostalom vojskom zadaju posljednji udarac neprijatelju. Nevesinje, Kalinovik, Ivan Planina. .. Redaju se poprišta i pobjede. Borbe kod **Karlovca.**

Čije ono bombe tresu
karlovačku Dugu Resu?
Ono su ti ljute zmije
Dvajs'devete divizije …

i prenosi se pjesma po hercegovačkim bataljonima.

Napad na Ljubljanu. I brigade 29 divizije ulaze u grad. Teško je **reći ko je više oduševljen: oslobodioci ili oslobođeni. Grad je ukrašen. Radost zari iz nasmijanih lica.**

Rat je završen.

Momčilo, Danilo, Petar, Boriša i drugi dolaze u Dulićе na viđenje. Da li je Anto 1939 godine mogao zamisliti da će ti nekadašnji čobani, seoska djeca, postati poznati partizanski komandanti? To niko neće saznati. Anto je ostao vjeran crvenoj zastavi. Poginuo je u Beogradu kao i šesnaest njegovih Dulićana koji su pali u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.

Rominja kiša. Proljećna. Pocrnjele zidine zjape. Opominju: >-Ne zaboravite Juče radi Sutra«.

Pogrbljena starica vodi malog unuka Stoju da mu pokaže očev grob.

Radovan MANDIC

PARTIZANSKA TVRĐAVA

Nešto **više od stotine Prebilovčana koji su preživjeli ustaške pokolje u ljeto 1941 godine vratilo se krajem avgusta u svoje selo. Sami, bez porodica, jedino su pod oružjem mogli da se održe tu, na domaku ustaša i Talijana.** Poče-**li su odmah kupovati i na druge načine pribavljati oružje. Već u septembru većinom su imali puške i po koju bombu.**

Istovremeno s nabavkom oružja počelo se raditi i na formiranju partizanske čete. U tu svrhu otišao je Maksim Bulut u Dalmaciji i stupio u vezu sa komunistima iz Metkovića (Antom Marovićem i Zivkom Matićem) koji su s njim došli u Prebilovce. Krajem septembra došao je i Stanko Burić[1] koga je OK KPJ za istočnu Hercegovinu uputio u Prebilovce. Poslije nekohko sastanaka dogovoreno je da se **u selu formira partizanska četa.**

Ćeta, u koju su ušli svi borci, formirana je 15 oktobra 1941, Ona je u početku pripadala Stolačkom, a poslije Sitničkom partizanskom bataljonu, ali je bila duboko u okupiranoj teritoriji, 30 kilometara daleko od najbliže partizanske jedinice. Pa iako pod vrlo teškim uslovima četa je održavala stalnu vezu sa najbližim jedinicama i Operativnim štabom za Hercegovinu.

Pored Prebilovčana u četi se nalazio izvjestan broj boraca iz susjednih sela, koji su se poslije ustaških pokolja tu sklonili.

Odmah poslije formiranja čete ustaše su formirale žandarmerisku stanicu u Loznici i danonoćno održavale stražu prema Prebilovcima. Ovdje je stanje uvijek bilo napeto, a u novembru je došlo do manjeg okršaja između ustaških i partizanskih straža. U toku 1941 godine part'zani su još u dva navrata pripucali i na talijanske patrole koje su se bile uputile prema Prebilovcima.

Za to vrijeme je u selu došlo do žive političke aktivnosti: dijeljeni su leci, bilteni, slušane i štampane radiovijesti. Krajem 1941 godin formirana je i partiska organizacija od tri člana, a nešto kasnije i prvi narodnooslobodilački odbor.

[1] **Poslat od Pokrajinskog komiteta Crne Gore na rad u Hercegovinu^**

Dvadeset devetog aprila 1942 su jedinice Južnohercegovačkog odreda izvršile prodor od Ljubinja do Prebilovaca. Dva dana kasnije ove jedinice su zajedno s Prebilovačkom četom izvršile napad u pravcu Čapljine i zauzele ustaška uporišta Gnjilišta, Klepca i Loznicu. »U toku čitave akcije, što se moglo tačno utvrditi, poginulo je 42 ustaša. Njihovi gubici su još veći, ali ih ne možemo utvrditi jer su sve ranjenike, a vjerovatno i dosta mrtvih, uspjeli da evakuišu na desnu obalu Neretve..

Poslije ovih operacija prema Čapljini dio partizanskih snaga se prebacio na teren Hrasna, a Prebilovačkoj četi je dato u zadatak da štiti svoj teren.

Talijani su istog dana preduzeli mjere da odbace naše snage s ovog terena. Tako je »1 maja iz Čapljine u pravcu Prebilovaca krenula neprijateljska kolona sa 4 tenka. Dočekala ih je Prebilovačka četa ojačana vodom Udarne čete Stolačkog bataljona. Borba je trajala oko 2 sata. Ubijeno je 20 Tslijana, a veći broj ranjenih je odvučen u Čapljinu. Predveče istoga dana Talijani su ponovo pokušali napad iz Caprine, ali su i ovoga puta odbijeni ostavivši 7 mrtvih. Oni su 2 maja ponovo pokušah napad tenkovima ah su i ovog puta odbijeni uz gubitke od 10 mrtvih.«[3]

U Čapljinu su zatim nešto kasnije stigle nove talijanske snage koje su 16 maja preduzele nov napad na Prebilovce. Evo što o toj borbi kaže jedan naš izvještaj:

».. . Talijani su počeli žestoko da bombarduju topovima i bacačima iz Čapljine naše položaje kod Prebilovaca . Poslije artiljeriske i minobacačke pripreme, oko 7 časova, krenula je prema našim položajima talijanska kolona od oko 500 vojnika, razvijeni u strijelce, a za njima su išle još dvije kolone oko 700 ljudi i među njima 10 tenkova. Artiljeriska vatra kojom je neprijatelj zasipao naše položaje bila je strašna. Ipak naše snage sačuvale su prisebnost i napustile neprijatelja na oko 100 do 150 metara. Oko 9 sati otpočela je borba koja je trajala punih 10 sati. Borba je bila strašna. Na našoj strani u borbi je učestvovala Prebilovačka četa, vod Stolačkog udarnog bataljona i dijelovi 6 udarnog bataljona. ukupno oko 150 boraca. U toku najžešće borbe Danilo Soldatić i Manojlo Bulut sa nekoliko boraca zašli su na lijevo krilo neprijatelja, otvorili vatru i time ga prisilili na povlačenje. Talijani su se počeli povlačiti čitavim frontom, a naši su prešli u juriš i natjerah ih na brisani prostor … Ova akcija po neprijateljskim gubicima i po junačkom držanju naših boraca spada među najvažnije akcije koje su se izvele na teritoriji Hercegovine. Značajna je utoliko više što se odigrala blizu Dalmacije. Mišljenja smo da bi joj trebalo dati najveću popularnost.. .«[4]

[2] Zbornik, Tom IV, knj. 5, dok. br. 2
[a] Isto, dok. br. 5
[4] Isto, dok. br. 33

Iako su Talijani bili poraženi i imali tolike gubitke na Prebilovcima, oni nisu odustajali od svojih namjera. U to vrijeme oni zajedno s četnicima i ostalim slugama preduzimaju Treću ofanzivu. Ushjed talijansko-četničkog prodora na oslobođenu teritoriju oslabila je i mjestimično prekinuta veza između naših jedinica. Već je 25 maja ugrožena veza između naših snaga u Prebilovcima i onih na Hrasnu. O novonastaloj situaciji naše snage u Prebilovcima nisu bile obaviještene, a upravo tih dana su morale voditi najveću borbu s Talijanima.

U opštem napadu na našu slobodnu teritoriju Talijani su, 27 maja poslije 24 sata neprekidne paljbe iz 4 baterije teških topova, ponovo pošli na Prebilovce. I u ovoj borbi, koja je trajala do same noći, na nešto više od stotinu naših boraca napadalo je oko 1.500 talijanskih vojnika. Za vrijeme ove borbe iznd položaja su neprekidno kružila dva neprijateljska aviona i sipala bombe. Artiljeriska vatra nije prestajala. U početku borbe naši su se mjestimično izmiješah s Talijanima. Iznenađeni jakim otporom naših boraca Talijani su se počeli povlačiti i bježati.

U ovoj borbi je poginulo i ranjeno mnogo talijanskih vojnika i oficira, a 18 ih je zarobljeno. Zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza, 4 bacača, veliki broj pušaka i ostalog ratnog materijala. Dva naša druga su poginula, a 5 ih je ranjeno. Mnogo oružja ostalo je na položaju. Naši borci ga nisu mogli da pokupe jer su se morali hitno povlačiti. Naime, još u toku dana, za vrijeme borbe, stiglo je pismo od komandanta sektora sa Hrasna u kome se javlja da se naše snage povlače i da Talijani nadiru na liniju Hrasno — Stolac, te na taj način prijeti opkoljavanje naših snaga u Prebilovcima.

Borci su bili na položaju pa ih se nije moglo obavijestiti c tome, a i povlačenje u toku najžešće borbe bilo bi katastrofalno. Zbog toga je komanda čete odlučila da se povlačenje izvrši u toku noći. Sjutradan 28 maja popodne počelo je organizovano povlačenje čete prema Bančićima i Ljubinju. Zajedno s njom povlačilo se i oko 400 žena, djece i staraca iz nekoliko susjednih sela. Te noći prešli su cestu Stolac-Hrasno bez borbe, ali su na Bančićima saznali da su se sve naše snage povukle prema Gacku i da Talijani i četnici kontrolišu teren do Bileće.

Tada se iz čete izdvojila jedna grupa boraca keja j? pošla usiljenim maršem da uhvati vezu sa glavninom naših snaga. Ova grupa se probijala do planine Sitnice, ali su tamo dobili obavještenje od Novice i Milana Domazeta da je priključenje glavnini nemoguće zbog udaljenosti i da ne preestaje ništa drugo nego da se vrate na svoj teren. Tako je i uređeno; Prebilovčani su se pod oružjem vratih u svoje selo.

Odmah potom četnici su u Prebilovcima počeli da organizuju svoj bataljon.

Partiska organizacija iz Prebilovaca sada se ponovo obraća za pomoć organizaciji u Metkoviću. Početkom jula 1942 u Pologoši se Maksim Bulut sastao sa trojicom komunista iz Metkovića. Raspravljalo

se o tome šta raditi kad četnici vrše mobilizaciju. Zaključeno je da drugovi iz Prebilovaca ne idu u Biokovo, već da ostanu u selu i rade na razbijanju četništva. Dogovoreno je da se u tom cilju naši ljudi ubace i u rukovodstvo četničkog bataljona. Predviđeno je takođe da drugovi iz Metkovića redovno šalju obavještenja i propagandni materijal.

Poslije ovog sastanka veza Prebilovci — Dalmacija bila je stalna. Ovim putem je sve do povratka partizana održavana veza između ilegalnih organizacija Narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini i naših snaga u Dalmaciji, odnosno u Bosni. Veza je išla ovim pravcem: Prebilovci — Loznica — Hutovo Blato — rijeka Krupa — preko željezničke pruge Gabela — Sjekose — Pologoš — Bijeli Vir i dalje.

Otkrivši ovaj prolaz Talijani su ga dobro čuvah, te je dolazilo i do okršaja između naših drugova koji su radili na toj vezi i neprijateljskih zasjeda. Upavši u takvu zasjedu Risto Puhalo-Baja i Mladen Bulut su se jednom prilikom spasli plivajući pod oružjem preko Krupe u Dalmaciju.

Ali i pored svih teškoća ova veza nikad nije prekinuta.

Komunisti i veći broj boraca Prebilovačke čete preduzeli su u toku 1942/43 godine niz mjera protiv učvršćivanja četnika u svom selu i uspjeli da održe inicijativu u svojim rukama.

Najbolji dio oružja (bacači i mitraljezi) koje je ranije zaplijenjeno od Talijana, došlo je u ruke članova KPJ ili ljudi bhskih Partiji. Zahvaljujući čvrstoj povezanosti boraca, četnici su ovdje bili u manjini te se njihov bataljon nikad nije uspio učvrstiti. To su znale i četničke starješine te su zbog toga preduzele energične protivmjere. U nemogućnosti da u Prebilovcima nađu sigurnog čovjeka, oni su ujesen 1942 godine s većom grupom četnika doveli jednog bivšeg jugoslovenskog oficira i postavili ga za komandanta četničkog bataljona u Prebilovcima. Usto su još od Prebilovčana zahtijevali da dadu 60 boraca za borbu protiv partizana u zapadnoj Bosni. Ovom zahtjevna je pružen žestok otpor. Četnicima nije uspjelo da iz Prebilovaca mobilišu ni jednog borca. Novi četnički komandant je odmah u početku osjetio da mu u Prebilovcima nije sigurno pa je svoj »štab« premjestio u Tasovčiće, nedaleko od talijanske posade.

Kada su četnici uzimu 1942/43 godine vršili zločine nad pristalicama Narodnoooslobodilačkog pokreta po Hercegovini, Prebilovci su bili sigurno sklonište partiskih radnika i ilegalaca. Tada su ovdje navraćali i boravili izvjesno vrijeme Gojko Mihić, Dušan Grk, Dušan Brstina, Džemil Šarac, Mladen Knežević-Traktor, Novica i Milan Domazet, iz Crne Gore Vojo i Cile Kovačević, Vojo Nikohć i drugi.

Kad je obaviještena o boravku ilegalaca na području Prebilovaca, komanda četničkog korpusa iz Nevesinja šalje početkom novembra 1942 »leteći bataljon« u Prebilovce sa zadatkom da izvrši pretres terena i likvidira sve grupe ilegalaca. Čim su četnici (oko 100 njih) počeli da hapse

ljude, grupa boraca bivše partizanske čete im se suprotstvila i pod prijetnjom otvaranja vatre prisilila ih da napuste selo. Nešto kasnije četnici su odveli jednu grupu Prebilovčana u Nevesinje. Kada su pokušah da ih tam$_0$ razoružaju i pretvore u taoce, oni su pružih otpor i za nekohko dara svi su se vratili u Prebilovce.

U februaru 1943 četnici su u Hercegovini vršili široku mobilizaciju i odvodili ljude u zapadnu Bosnu protiv partizana. Prebilovčam su pružih žestok otpor i toj mobilizaciji i nisu dah nijednog čovjeka u četničke redove. Staviše dali su utočište svim borcima koji su iz susjednih sela i sjeverne Hercegovine bježali ispred četničke mobilizacije. Zbog toga je sam Draža Mihailović naredio da se Prebilovčani likvidiraju. Evo šta, između ostalog, stoji u tom naređenju:

»... Obavešten sam da se bataljon Prebilovci odmetnuo i predao komunistima. Kao zastupniku komandanta Trebinjskog korpusa naređujem da izvršiš mobilizaciju svih sigurnih snaga na području korpusa i zatvoriš sve pravce Hum — Žitomislići. Sa ljudstvom iz više brigada sprečite po svaku cenu makakav ispad odmetnika. Prema odmetnicima biti nemilosrdan i prema njima ima da bude najmanja kazna smrt...«[6]

Za izvršenje ovog naređenja najprije je poduzeo mjere komandant Prebilovačkog četničkog bataljona. On je u Tasovčićima uhapsio 7 ljudi, a zatim je odmah otišao u Prebilovce da i tamo vrši hapšenja. Izgledalo je da je došao kraj otpora i da će Prebilovčani stvarno biti likvidirani. Oni su se iskupili u Bulutovoj Mahali i riješili da se u slučaju bilo kakvog terora ih hapšenja od strane četnika otvori borba. Simo Bulut Todorov bio je poslat da izvida šta će se desiti onima koji se prijavljuju četnicima. Kada je vidio da su dvojicu uhapsili, on je odmah otvorio vatru iz mitraljeza. Četnici su se razbježali. Njihov komandant je te noći pobjegao u talijanski garnizon u Čapljini.

Sjutradan je a selo stigao »leteći bataljon« iz Trebinja ali je našao vrlo mali broj ljudi koji su ga obavijestili o jučerašnjim događajima. Veći dio Prebilovčana je još u toku noći zauzeo najpovoljniji položaj u selu. Četničkom komandantu su poslali ultimatum da smjesta napusti selo ili će morati da prihvati borbu. Ovaj nije smio da zanoći u selu nego je istog dana otišao natrag prema Poplatu. Cak je pri polasku iz straha nudio novac za ono što su njegovi četnici pojeli u Prebilovcima.

Dražino naređenje nije izvršeno. Prebilovčani su se ponovo vratili kući.

Kada je glavnina naših snaga u toku Četvrte ofanzive prešla u Hercegovinu pojedine grupe boraca iz dalmatinskih jedinica — iscrpene dugotrajnim borbama i marševima — pokušavale su da se vrate u Dalmaciju. Za cijelo vrijeme njihovog prolaska ovim terenom grupa od tri-

[6] VII, Četnička dokumenta BiH - V - 8861, naredba od 19 februara 1943.

desetak Prebilovčana prihvatila je i prebacivala Dalmatince, noću, između neprijateljskih straža, preko Krupe i Neretve u Dalmaciju. Oni Dalmatinci koji nisu naišli na ovu grupu Prebilovčana, prolazeći ovuda i uopšte preko teritorije Capljinskog sreza, pali su u ruke četnika, ustaša i drugih izdajnika koji su ih predavah Talijanima ili ubijali.

U to isto vrijeme, dok su trajale borbe naših snaga oko Stoca, u Prebilovcima je formiran odred sa oko- 40 boraca čiji je komandant bio Maksim Bulut. Odred je pošao da se priključi glavnini naših snaga, ali je na tom putu obaviješten da su naše snage naglo otišle prema sjevernoj Hercegovini i da ne postoji realna mogućnost da ih stignu. Vrativši se nazad odred je od 15 maja 1943 živio kao partizanska jedinica na ovom području. Za vrijeme Bitke na Sutjesci odred je napadao i rušio željezničku prugu Mostar — Dubrovnik kod Hrasna i Hutova, kontrolisao teren Stolac — Hrasno — Prebilovci i uspješno radio na oživljavanju Narodnooslobodilačkog pokreta na ovom području.

Dolaskom Desete hercegovačke brigade poslije Bitke na Sutjesci ovaj odred je obezbijedio smještaj i ishranu njene bolnice. Odmah zatim je stupio u Desetu brigadu kao 2 četa 5 bataljona. U drugoj polovini 1943 i početkom 1944 godine iz Prebilovaca je otišlo još oko 40 boraca u druge jedinice, a najviše u odred «-Marko Mihić-«.

Novica VOJINOVIĆ

SUSRETI SA HERCEGOVAČKIM ILEGALCIMA

Krajem 1942 zima je bila naročito teška za naše pozadince u Crnoj Gori. Radio sam tada na terenu Okružnog komiteta Nikšić. Gotovo svi pozadinski radnici na području Šavnika bili su već likvidirani; četnici su savjesno i predano izvršavali naredbe talijanskog okupatora. Na redu je bio Nikšićki srez; četnici su prebacivani iz drugih krajeva Crne Gore — da se i ovdje obračunaju sa našim oružanim grupicama i pojedincima, sa ostacima organizacije u pozadini. Trebalo nam je onemogućiti svaki pristup u sela, presjeći posljednje veze koje su nas vezivale s narodom, fizički nas uništiti.

U takvoj situaciji Pokrajinski i Okružni komitet dali su direktivu za formiranje čete koja bi pokušala da se održi u ovom kraju. Međutim, ubrzo se pokazalo da to neće biti dobro rješenje. Prije svega, nije bilo uslova za ishranu zbog stalnih četničkih pokreta. Naša četa podijelila se na dva dijela — jedna grupa od 10-12 drugova, koja se kretala na području Pješivaca, uskoro je stradala, a ja sam se sa drugim dijelom prebacio prema Banjanima. U međuvremenu je Okružni komitet savjetovao da se razbijemo u dvojke i trojke, da se duboko zakonspirišemo i da tako pokušamo prebroditi ovu tešku situaciju. Upravo tada je naišao Čile Kovačević — poslat iz Vrhovnog štaba za vezu. Četvrta neprijateljska ofanziva upravo je bila počela, Vrhovni štab se sa glavnom grupacijom kretao iz Krajine prema Neretvi — i Čile je nosio uputstva koja su se ticala baš našeg položaja. Ispričao nam je i neke pojedinosti o razgovorima u Vrhovnom štabu: drug Marko[1] se ljutio što već ranije nijesmo napustih Crnu Goru i savjetovao nam je da sada prikupimo i izvučemo što veći broj ljudi, da se probijemo i dođemo u sastav glavne grupacije. U tom. smislu i mi smo napisali pismo Okružnom komitetu. Čekah smo zatim desetak dana. Okupila se grupica od 12—13 ljudi. Brzo je sve bilo spremno za pokret prema zapadnoj Bosni. Put je, naravno, vodio preko jednog dijela Hercegovine. I mi smo, prije svega, uhvatih vezu sa hercegovačkim pozadincima, na istom onom pravcu kuda je već

[1] **Aleksandar Ranković**

prolazio Čile Kovačević. Najzad smo krenuli. Puni neizvjesnosti i spremni na najteže prepreke.

Poznavao sam odranije, u izvjesnoj mjeri, Hercegovinu i neke hercegovačke drugove. Uljeto 1941, u nekohko navrata, bio sam u istočnim krajevima Hercegovine, baš u vrijeme stvaranja prvih većih partizanskih jedinica i pripremanja prvih krupnijih oružanih akcija, a još prije rata, u partiskoj organizaciji Beogradskog univerziteta, upoznao sam dobro Mira Poparu i još neke Hercegovce. Ali, tek tada, u tim najtežim danima našeg rata, kad je okupator sa svojim četničko-ustaškim pomagačima smatrao da je postao pun i neograničen gospodar ovih krajeva, izbliza sam i neposredno upoznao dobar dio Hercegovine i njenog naroda, njene borce koji su u onim preteškim uslovima terora i ilegalne neravne borbe stajali uspravno, odolijevajući sili neprijatelja.

U Vrbici, ispod Vardara, sastali smo se sa Pekom Papićem i grupom Hercegovaca, koji su također odlučili da idu u sastav glavnine. Bilo nas je sada dvadesetak, svi dobro naoružani, iskusni, spremni na sve tegobe ovakvog marsa Pravac je bio uglavnom određen — postojale su utvrđene veze koje je i Čile koristio. Kod Bijele Rudine naišli smo na prvu takvu vezu: bio je to komandir mjesne četničke čete, inače — član Partije, Nikola Vukoje (poginuo je kasnije kao partizan). Kako se čovjek drukčije osjećao kad je znao da tamo, u redovima neprijatelja, ima svoje, sigurne drugove. Pogotovu poslije situacije u kakvoj smo mi u Crnoj Gori već mjesecima živjeli i borili se... Istina, stravično su izgledale zidine spepeljenih i porušenih kuća, jeza je podilazila čovjeka gledajući na svakom koraku Lu pustoš, tragove neobuzdanog haranja neprijatelja. Ali, u toj pustoši je još uvijek živjela klica otpora, nemirenje sa ropstvom, sa nečovještvom. To je ono što nas je još više uzbuđivalo, a što smo mogli sresti i osjetiti u svakom zaseoku, u svakoj kolibi.

Kroz ljuti krš i kržljavo rastinje stigli smo u poveće selo, gdje smo takoreći potpuno slobodno mogli da se dobro odmorimo i okrijepimo. Bili su to Pađeni, selo bratstva Vukoja. Tu smo se povezali sa Tripom Sarencem i Urošem Vukojem — partiskim radnicima koji su stalno krstarili ovim selima. U njihovoj pratnji, uz njihovu pomoć i uz pomoć onih bezimenih čobana i čobanica, žena i staraca, koji su — iznenađeni i radosni — pozdravljali partizane, koje odavno već nijesu vidjeli u ovolikom broju, — prebacili smo se preko Kukuna i stigli na Vlahoviće.

Vidjelo se odmah, Vlahovići su u to vrijeme bili prva partizan^ska tvrđava, duboko u pozadini neprijateljskih linija. Sve dotle, naučeni na složene uslove ilegalnosti i konspiracije, još smo se donekle i pridržavah pravila takvog života i borbe. Međutim, na Vlahovićima smo se otresli te more. Čovjek ;e ovdje, stvarno, mogao slobodno da diše, iako su i tu, u selu, bili stacionirani četnici, iako su nedaleko prolazile komunikacije kojima je nesmetano cirkulisao okupator. Mnogo novog, nama

dotle nepoznatog, ispričali su nam na Vlahovićima. O ustaškim jamama uljeto 1941, o ljudima koji su se i nad mračnim bezdanom borili za život, o prvim zaista krvavim okršajima sa Talijanima i Nijemcima. A naročito 0 dvojici Domazeta, Novici i Milanu, koji su se bili nadaleko pročuli svojim junaštvom, kojih su se četnici plašili koliko i neke partizanske jedinice. Milan i Novica su u to vrijeme bih za čitav ovaj kraj oličenje neustrašivog otpora i danonoćnog rada partiske organizacije, koju neprijatelj nije mogao da iščupa iz naroda.

Ali, tek na Poplatu, pitomom i naprednom selu koje leži podno gornjih hercegovačkih brda, nedaleko od Stoca, gdje smo se spustili sa Vlahovića, dobili smo puniju i širu sliku Hercegovine koja se borila 1 pored toga što su njeni partizanski bataljoni bili daleko, u Bosni, zajedno sa ostalim udarn²m i proleterskim jedinicama. Smjestili smo se u kuću Mirka Mihića, divnog druga, komuniste, seljaka-pjesnika. Upoznali smo nova lica, nove drugove — stare pozadinske borce koji su nas prihvatili. nahranili, pomagali u svemu kao svoje najbliže i najrođenije. Jedna mlada drugarica. Radojka Dogo, naročito se zalagala pomažući nam u onim sitnim, ah neophodnim stvarima. Pričali su nam opširno 0 situaciji u južnoj Hercegovini. U tom kraju se već nalazio i Dušhn Grk, iskusan partizanski komandant, koji se ilegalno prebacio iz Bosne, ovamo u pozadinu, na politički rad i pripremanje oružanog otpora. Južnije, prema Trebinju. operisao je partizanski bataljon »Sloboda«, za čiju su pesnicu već znah i Talijani, i četnici i ustaše. Ilegalci, pozadinski radnici, dospijevah su gotovo svuda, njihova djelatnost se mogla brzo osjetiti 1 vidjeti. I mi smo se u to uvjerih. Seljaci su ovdje dosta znali i o opštoj situaciji, o novostima na bližim i daljim frontovima. Ti ljudi su bili sigurni da se bliži sloboda, da dolaze partizanske brigade predvođene Vrhovnim štabom.

Što smo dalje odmicah prema jugozapadu, prema Neretvi, sve češće smo sretali svjedočanstva i žive svjedoke nedavnih užasa koje su počinili okupatori, ustaše i četnici. Od Poplata put nas je vodio prostranom, brdovitom dubravom, poviše Neretvine pritoke Bregave. Ovdje je, na svakom koraku, bilo dosta pustih kuća i zaselaka. Ovdje su četnici obilato iskoristili posljedice ustaških pokolja 1941 godine, raspaljujući slijepu mržnju i želju za osvetom prema svim Hrvatima i muslimanima: uz pomoć Talijana, oni su opustošili čitava sela. O tome su nam dosta ispričah drugovi na koje smo nailazih.

Nedaleko od sela Kruševa naiši smo na malu oazu, zaselak Hairlići. Tu je živjelo nekoliko muslimanskih porodica istog imena — sve partizanske kuće. Njih ni ustaše, ni četnici, ni Talijani nijesu mogli sasvim iščupati iz tog kamenjara. Visoki, koščati Ramo »Colo« Hairhć poveo nas je, usred dana, pravo u svoju kuću i ugostio bogato. Tako je on gostio i primao mnoge partizanske pozadince onih teških dana. On i njegovi rođaci bili su presrećni kad su vidjeli veliku grupu parti-

zana. Nijesu uopšte ni pomišljali šta in može snaći sjutradan kad Talijani ili četnici nanjuše naš trag i pođu za nama . . .

Na svakom mjestu, pri svakom dodiru, seljaci su radosno pozdravljali partizane pod oružjem, pogotovu još — kad bi čuli da smo Crnogorci. No, malo smo imali tako srdačnih dočeka kao onaj u Prebilovcima, tamo blizu Neretve. Hairlići su nas proveli do Košćele, gdje smo se susreli sa Bulutima, Voljkom i Maksimom, i drugim Prebilovčanima. Tu smo prvi put slušali jezivu priču o tragediji ovog srpskog sela, uljeto 1941, kad su ustaški zlikovci, bijesni što im nije uspio lov na glave muškaraca koji su se na vrijeme sklonili — poklali redom sve žene i djecu. Pričah su nam o borbama sa daleko nadmoćnijim talijanskim snagama, prošle godine — u Trećoj neprijateljskoj ofanzivi, kada su prebilovački partizani, sa borcima Stolačkog partizanskog bataljona, pokazali čuda od junaštva, natjeravši odabrane fašističke jedinice u nabujalu Bregavu.

Ovdje su nas napustili Tripo Šarenac i Uroš Vukoje; oni su se vratili nazad — teritorija hercegovačkih pozadinaca nije se dalje prostirala. Mi smo se dva-tri dana odmarali kod gostoljubivih prebilovačkih domaćina, koji su od početka rata ovdje živjeli kao na nekom ostrvu, duboko u okupiranoj teritoriji. Pružili su nam sve što se u onim uslovima moglo pružiti. Organizovali su lov u Svitavi i Hutovu Blatu i dobro nas nahranili ribom. Partija je ovdje i prije rata imala jakog uticaja. Gotovo čitavo selo čvrsto je stajalo uz naš pokret; jedan dio, istina, pošao je sa četnicima, zavaran parolama osvete nad Hrvatima i muslimanima. Prebilovci su se nalazili u satavu stolačke četničke brigade čiji je komandant bio neki kapetan Ilić, oficir bivše jugoslovenske vojske, Crnogorac, koji je u početku bio s partizanima, da bi kasnije pobjegao iz Crne Gore zbog izdaje koju je počinio. Četnici su sada u ovim krajevima mnogo koristili i famu o svojoj moći u Crnoj Gori. Ali ni to, kao 111 posljedice ustaških pokolja, nije im pomoglo da zagospodare narodom, da onemoguće naš pokret i djelatnost partizanskih pozadinaca. Mnogo toga ispričah su nam drugovi u Prebilovcima. I mi smo dosta toga vidjeli i osjetih, prije no što su nas Veljko i Maksim Bulut ispratili do Neretve i pomogli nam da se prebacimo u Dalmaciju.

U Glumini, prvom selu s druge strane, naišli smo na novu vezu — jednog člana Partije. Išli smo zatim dalmatinskim selima, biokovskora krajinom, prema Livnu. Ljudi su nas svuda izvanredno srdačno primali; tamo nije bilo onako složenih odnosa kao u Hercegovini, niti onako teških uslova za pozadince kao kod nas u Crnoj Gori. Naše snage su upravo tih dana napuštale područje Livna. Tada nijesmo uspjeli da dodemo u sastav glavnine. Vratili smo se nazad opet istim putem. Opet preko Hercegovine.

Još jednom smo vidjeli i doživjeli one stravične slike varvarskog pustošenja koje su iza sebe ostavili Talijani, ustaše, četnici i Nijemci.

Ja sam gledao tragove pokolja — leševe u Drini, u Foči, naprimjer; gledao sam rezultate okupatorskog uništavanja, spaljene domove i uništena imanja. Ali, nigdje i nikad u ratu nijesam vidio tako masovno i tako temeljito razračunavanje sa čitavim selima, čitavim krajevima, sa narodom koji nije htio da pristane na ropstvo.

Još jednom smo u onim selima Stolačkog, Ljubinjskog i Bilećkog sreza osjetih ljubav naroda prema svojoj vojsci. Prilikom prvog prolaska još smo donekle bili pod utiskom psihoze ilegalaca na koju smo se svikli u Crnoj Gori, i donekle smo zazirali od dnevnog marša, od naseljenih mjesta. Međutim, sada, pri povratku, Prebilovci, Hairlići, Poplat, Vlahovići, Pađeni i niz drugih sela — izgledah su nam kao naša rođena sela u kojima čovjek ima krvne veze i nema čega da se plaši. Istina, situacija se i ovdje na terena u međuvremenu bila prilično izmijenila; naime — četnici su pretrpjeli prve, otsudne poraze u borbama sa našim brigadama koje su nastupale prema Hercegovini i Crnoj Gori. To se itekako odražavalo ovdje na terenu. U Bilećkom srezu četnici su baš tih dana sprovodili neku opštu mobilizaciju; muvah su se na sve strane, sastavljah nove jedinice, gonili svoju »vojsku« ususret partizanskim brigadama koje su stajale na vratima Hercegovine. Zbog toga je sada, doduše, bilo teže prebacivati se kroz bilećka sela. Prije no što smo stigli do ceste, negdje blizu Plane, četnici su nas nanjušili. Pripremili su, predveče, potjeru sa svih strana. Zapali smo u težak položaj; trebalo je prebijati se — makar i bombama. Međutim, odjednom smo opazili kako se četničke kolone udaljavaju. I tek kada smo bili sigurni da se može dalje, bilo nam je jasno: njihov napad bio je samo fingiran, oni su načinili samo jedan manevar, a zatim se povukli. U ovoj situaciji njima se nije mnogo ratovalo. I u mnogim četničkim jedinicama postojao je jak uticaj naših ljudi, naše Partije. Naša grupa je tako, najzad, ponovo stigla na teren Crne Gore.

Uskoro su stigle i naše snage. Postepeno su se udaljavali teški dani ilegalstva. Zaboravljena su ona svakodnevna odricanja i mukotrpni život koji je svakog časa bio u punoj neizvjesnosti. Ali, ovaj marš kroz Hercegovinu, ovi susreti sa našim drugovima koji su se tamo borili također u uslovima ilegalstva, ovaj neposredni dodir s narodom toga kraja — to se u moje sjećanje sve dublje urezivalo kao jedan od najprijatnijih, najljudskijih doživljaja rata. Tako nešto, nema sumnje, bilo je mogućno samo zahvaljujući činjenici da je u masama živjela i djelovala Partija, čiji je uticaj od onog patrijarhalnog, poslovičnog poštenja ovog naroda stvorio svjesnu odlučnost i uvjerenost u pravednost jedne borbe.

Vojo NIKOLIĆ

PROPADNITE U ZEMLJU, SLUGE OKUPATORA!"

Nakon povlačenja naših jedinica u Bosnu, jula 1942, uhapsili su me četnici. Pored ostalog, optuživah su me da sam govorio da će naš narod Radu i Dragici Pravici podići spomenik u Trebinju i da će zlatnim slovima na spomeniku biti napisana njihova imena.

Sproveli su me iz Slivnice u Grab. U zatvoru nas je bilo dvadesetak.

Jednog dana sve su nas izveli pred zatvor i postrojili. Pod jakom stražom poveh su nas iza škole, na jednu čistinu. Tu je bilo dosta četnika. Došli su da vide strijeljanje jednog komuniste.

Bio je to Veljko Benderać. Izmučen, razdrljene košulje, stajao je pred naoružanom četom četnika u crnim šubarama. Nikad dotad nisam vidio kršnijeg čovjeka. Stajao je uspravno i kao da je htio da prkosi i neprijatelju i smrti. Činilo mi se da su i četnici osjećah koliko je veći od njih i da ih pobjeđuje iako ga mogu začas izrešetati njihova plaćenička zrna. Pred smrt Veljko je viknuo iz svega glasa: »Dolje Musclini! Dolje Hitler! Propadnite u zemlju, sluge okupatora!«

Četnički komandant Dušan Vučković je) komandovao »pali«. Odjeknuo je plotun. Veljko Benderać je stajao u puščanom dimu i dalje vikao snažnim glasom. Ruke su mu bile svezane, ali je uspijevao da ih ispruži.

Opet je četnički komandant komandovao plotun.

I opet se dim razišao, a Veljko Benderać je i dalje stajao. »Ubijte, fašisti, izdajnici, zlikovci, kukavice. Ubićete Veljka Benderaća, ali veliku KPJ nećete nikad ubiti!«

Bilo je jasno: četnici i pored komandi nisu htjeli da pucaju u Veljka.

Još jedan plotun. I dalje je Veljko Benderać bio na nogama i kii cao: »Da živi pobjeda i sloboda …«

Onda je Dušan Vučković uzeo od jednog četnika pušku i zajedno sa Riđešićem prišao sa strane Veljku Benderaću …

Četnici su pošli smrknuti, kao da ih je načas pokolebalo junačko držanje ovog komuniste. Iii je to bio strah? Mi smo stajali nemoćni da išta učinimo. A Veljko Benderać je ostao da leži nepomičan, ali kao pobjednik, na čistini iza škole, u Grabu, na Zupcima.

•

U avgustu 1942 Đorđo Vulešević iz Gomiljana kod Trebinja i ja osuđeni smo na smrt. Poveli su nas na Tuli. Bili smo svezani. Oko nas dobro naoružani četnici i njihov komandant Dušan Vučković — na konju.

Uveli su nas u školu i zaključah u jednu manju sobu.

Smrklo se. Oko škole, u dvorištu, pjevaju četnici, vesele se, piju. Dadoše i nama da jedemo — kako rekoše — »posljednju večeru«. Odvezali su nas. Nisu ni sumnjah da možemo pomisliti na bjekstvo.

Vedra Ijetnja noć. Zrikavci zriču, a četnici hrču svuda oko škole, u dvorištu. U našu sobu uđe stražar. Dosadila mu straža, pa hoće da razgovara s nama. Bilo je negdje oko 1 sat poslije ponoći. Stražar priča. Zao mu je — veli — jedino što smo Srbi, ali bi nas i cn prvi strijeljao kad pomisli da smo komunisti.

— S vama je gotovo, donesena je smrtna presuda! — govori stražar sjedeći na jednoj klupici s puškom na krilu.

Odjednom sam skočio i udario ga svom snagom. Odleti i on i ona klupica, a puška zveknu o zid.

Istrčah u dvorište, a za mnom i Đorđo.

Dvorište puno četnika, spavaju jedan do drugog. Bilo ih je oko dvije stotine.

Pojurismo. Morah smo i po njima gaziti. Neki se bude. a neki već skaču na, noge, ali, iza sna, još su zbunjeni.

Stražar se snašao i počeo da puca. Probudiše se svi četnici. Počeli su da viču. Zalud su treštale puške. Mi smo bili već odmakli.

Vlado VUCUREVIC

MUČILIŠTE U DUŽIMA

ekad sudbina drugih postaje dio naše vlastite. Sretnemo druga ili prijatelja koji nam ispriča neki događaj iz života, a onda od tog susreta i razgovora čini nam se da smo za uvijek sa sobom ponijeli taj njegov doživljaj.

Moj drug Branko Zotović, iz Domaševa, jednog dana mi je ispričao kako su ga februara **1943** mučili četnici, u Dužima kod Trebinja. Ispričao je običnim riječima, bez patetike i podvlačenja činjenica. U mene se ta priča urelzala kao nešto što je moje, Brankovo i mnogih naših zajedničkih drugova.

Bio je februar 1943. Gladna zima gladne i orobljene Hercegovine. Partizani daleko u Bosni. Na svakom koraku četnička puška i četničko špijanje. Činilo se da je nastao pomor naroda i njegovog imena. Trebalo je dosta hrabrosti da se tih dana u pojedincu nađe snage. Dragica Pravica, Đoko Putića i Stevo Bratić i mnogi drugi već su davno bili mrtvi. Ali imena su im ostala da zrače i zovu u borbu.

Uhapsili su više od 20 ljudi iz Ljubomira. Među njima je sa braćom i sestrom bio i Branko Zotović, bivši komesar čete 2 udarnog bataljona. Mladić oko dvadesetak godina.

Odveli su ih u Trebinje. Grad pun šarene vojske — četnici, Talijani, ustaše.

U Trebinju ih nisu dugo zadržali. Potrpali su ih u kamion i povukli nekud.

— Kuda li nas vode? Da ubiju! To im je zanimanje. Ne vrijedi se uzbuđivati. Svi partizani su riješeni na smrt radi slobode — mislio je Zotović.

U mrazno nebo dizao se Leotar. Iza njega je rodno Domaševo. Tamo je Ljubomir u kome je Branko rukovodio partiskom ćelijom.

Kamion se zaustavio u Dužima. Iskrcali su ih.

Tu je stari manastir, u kome su nekada Luka Vukalović i Mićo Ljubibratić smišljah kako će protjerati Osmanlije sa kamena hercegovskog. Mjesto kaluđera sada su ovdje bradati naoružani četnici.

Mirišu na rakiju i govore ružne riječi. Mjesto igumana sada ovdje sjedi Milan Dukič, koga su zvali doktor, »pravni stručnjak« četničke komande za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Sam se hvalio kako je mnogo godina bio isljednik u beogradskoj Glavnjači.

Strpali su ih u kaluđersku konjušnicu i postavili stražu. Smrad i mrak.

— Valja se hrabro držati. Jer, i tako treba umrijeti. To je čista računica — za sebe je mislio Zotović i pojedinačno se sašaptavao s drugima — da ćute.

— Tako ćemo se jedino spasti — govorio im je.

Izvodili su na saslušanja u kancelariju »isljednika« Dukića.

Mala soba. Rešetke na prozorima. Iz tavanice visi konopac privezan za gvozdenu alku o koju je nekad bila obješena petrolejka. U uglu dugačka klupa, crvotcčna od vremena. U jednoj strani sobe vise dvije-tri volujske žile, »udešene« za ljude. Drenovače, kao nijemi svjedoci užasa, prave im društvo. To kukavičko »oružje« ćuti i obećava patniu. Na sredini sobe »isljednički« sto i stolica.

Saslušavši jednog mladića, došli su po Branka. Svezali ga i poveli.

Pred isljednjikom su ga odvezli i naredili mu da skine odjeću. Dukić je sjedio mirno s pomoćnicima.

Tražio je Brankovo ime u svojim notesima i kao nije mogao da ga nađe.

Počelo je zvanično, uzeli su mu »generalije« i onda pitanja:

— Gdje si bio za vrijeme partizana?

— U partizanima cijelo vrijeme.

— Sta si radio?

— Bio sam komesar.

— Kaži nam šta sve znaš o sadašnjim partizanskim vezama i vašoj organizaciji?

— Ne znam ništa!

Počeli su da ga tuku. Proradile su žile i drenovače. Pljuštah su udarci.

— Smrt će me spasti — pomišljao je Branko i ćutao.

— Govori! — skandirah su uglas.

Ćutao je, a oni su se ljutih.

— Kukaj makar kad nećeš da pričaš! — željeli su da Brankovom kuknjavom uplaše njegove drugove u susjednoj sobi.

Ništa. Iz Branka ni riječi. Svezali su mu zajedno ruke i noge J strmoglavce ga objesih o konopac koji je visio nasred plafona.

Odjednom je za Branka nestalo svijeta. Samo dubok san koji spašava. Rastanak od jezive jave.

Kad se osvijestio bio je na škafu. Voda je hladila noge i ruke. Osjećao je i vidio rane.

— Branko, kako ti je?

Opet je ćutao i mislio: još koji minut, pa je i tako sa mnom svršeno.

»Pravni stručnjak« Dukić je išao dalje. Donijeli su žeravu i prinijeli Brankovim bosim tabanima. Nisu više postavljah pitanja, već samo tražili da govori i sve više primicah vatru pod noge.

Branko je stisnutih zuba ćutao. To ih je još više ražestilo. Dvojica su mu sjeli na koljena. Tabani su cvrknuli na vatri.

Počelo je da gori meso izmučena čovjeka.

Poslije su ga skinuli s vatre i podigli da stane na noge bez tabana.

Ponovo je izgubio svijest. Kad je došao k sebi bio je odvezan i zamotan u nekakvo ćebe.

Tražio je vode. Oni su donijeli razmućenu so u vodi i počeli da sipaju po ranama.

Ipak je ćutao.

Umotah su ga u ćebe i potrbuške položih na klupu. A zatim su ga za klupu vezali konopom.

— Ja sam, mladiću, kroz svoje ruke propustio stotine komunista. Svi su progovorih, pa ćeš i ti — uzaludno se hvaho i nadao Dukić.

— Lažeš, komunisti ne izdaju — misho je i dalje ćutao.

Kad ništa nije pomoglo, klupu su s polumrtvim čovjekom odnijeli u štalu.

Nekohko dana Branko je tu očekivao prije smrt nego život.

Onda su došli Talijani, odvezli ga u Trebinje, isprali rane i saslušavah.

Opet — ni riječi.

Vratili su ga u Duži.

U to vrijeme Nijemci su počeh razoružavati četnike. Brankove drugove su dijelom pustih, a dijelom odveli u zatvor na Konjskom. On je ostao. Došli su njegovi prijatelji i odnijeli ga u Domaševo gdje ga je rodbina čuvala i njegovala sve dok nisu kasnije došli partizani da ga odnesu u svoju bolnicu.

Nikola LJUBIBRATIC

ČETNIČKI ZATVOR U GLAVINIĆIMA

Dvadeset drugog januara 1943 dođoše po mene četnici i povedoše me u Glaviniće, u zatvor. Osumnjičen sam da sam proturao propagandni materijal. Po dolasku u Glaviniće izveli su me na saslušanje.

Zatvor je bio u kući Sava Brajića. U drugoj, većoj kući, koja je pripadala nekoj muslimanskoj porodici pa je Brajić sebi prisvojio, bila je velika prostorija u kojoj su nas »saslušavali«. To je ustvari bilo batinanje, dok četnike ne bi zaboljele ruke.

Krajem aprila dovedoše nove zatvorenike. Najviše je bilo momaka i djevojaka. Gledajući pridošlice, Risto Perišić reče: »Vidite li, ljudi, da zatvoriše cvijet omladine!« Na to mu Drago Šišković odgovori: »Neće oni jada ni zatvarati!«

Kad ubrzo u Glaviniće stiže i Risto Kokošar — »Bajro«, sa svojim bataljonom, počeše nas sve izreda mučiti i batinati. Niko od nas oko 80, koliko nas je u zatvoru bilo, nije ostao a da nije batinan i mučen, neko manje — neko više. Najstrašnije su tukli Dušana Tanasijevića, Tripa Đurovića, Iliju Perišića i Nikolu Brajića. Dušana i Tripa toliko, da im je čitavo tijelo bilo modro i da se nisu mogli pomaći s mjesta. Morali smo ih nositi na ispit, na nova mučenja.

U sobi u kojoj je vršeno »ispitivanje« čekalo nas je po pet-šest četnika sa dugim grabovim tojagama. Batinanje je trajalo, bez prekida, i po nedjelju dana, dok se svi zatvorenici ne bi izredah. Jednog dana mene su posljednjeg poveli. Odmah su me dočekah tojagama .. • Pod u sobi bio je sav krvav.

Dani su prolazili. Imali smo vezu sa ilegalcima. Jednom su nam poručili po Milošu Corliji, koji je bio sluga kod Sava Brajića, da budemo pripremni, da će oni napasti zatvor i osloboditi nas. Međutim, četnicima su u međuvremenu stigla pojačanja, te je sve odgođeno.

Miloš Čorlija, bio je prema nama zatvorenicima vrlo dobar. Donosio nam je hrane i vijesti o napredovanju partizana preko Gacka i Nevesinja prema Bileći; pričao je najviše o našoj Desetoj hercegovačkoj brigadi, o Vladu Šegrtu i Cedu Kaporu. Govorio je da više

ne može gledati četnička zvjerstva i da će jednog dana morati u partizane. Jedne večeri nam reče da ga četnici šalju u Ljubomir da nosi neku poštu. »Sada mi se pružila prilika«, reče meni i Iliji Perišiću; s nama se naročito dobro slagao. Sjutradan je ustao rano, pozdravio se i otišao, »Neću se više vratiti«.

Nije dolazio. Četnici su već znali da je u partizanima. Ali„ jedne i«oći, poslije 5-6 dana, vratio se. Po zadatku, da ispita neke stvari u Glavinićima. Primakao se kući Sava Brajića. Četnici su ga primijetili i prepoznali. Nije uspio umaći: ubili su ga.

Poslije nas podijeliše u tri grupe i povezaše. Jednu grupu potjerali su u Bileću, drugu u Trebinje, a treću, u kojoj sam i ja bio, u Duži. Bili smo vezani debelim konopcima sve dva po dva, a u jednom konopcu desetorica. Desno i lijevo četničke pobočnice, a četnici su i po svim obližnjim uzvišenjima i čukama. I tako sve dok nismo prešli most na Dražindolu.

Duži. Neke su zatvorili u školu, a mene sa nekolicinom u podrum, gdje su nekad kaluđeri držali piće. Betonski zidovi zeleni„ tijesni. Zagušljivo. Kaplje voda. Ostali smo u podrumu 15 dana, pa i nas prebaciše u školu. Tamo sam našao Mata Cečura i Branka Zotovića kome su četnici do članaka bili izgorjeli noge. Bio je uvijek nasmijan i veseo, bodrio, podizao duh.

Našla se tu i neka stara, vrlo debela knjiga, iz koje bi nam Mato Čečur redovno ponešto čitao; to nam je bila jedina razonoda.

Jednog dana uđoše četnici. Tišina. Prozivaju. Pustih su sve iz zatvora, sem nas 18. Branka Zotovića su drugovi prenijeli u obližnju seosku kuću. Poslije su njegovi došli s konjem i prebacili ga kući, u Ljubomir.

Jednog dana vidio me Jovo Ćabanović, koji je ranije bio učitelj u mome selu i dobro me poznavao: »Zar tebe nisu pustih, Milane?« Rekoh da nisu. Ja ću komandantu govoriti da te puste, pošto ću u Zagoru, pa da idemo skupa.«

Tako je i bilo. On je razgovarao sa komandantom i dali su mu za mene otpusnicu.

Bilo mi je rečeno da me puštaju pod uslovom da s Jovom Cobanovićem moram sjutradan doći nazad u Duži. Nisam se vratio. Krio sam se oko kuće; kad bi došli četnici, sklanjao sam se. Tako je bilo sve dok nije došla Deseta hercegovačka brigada u Zagoru. Uveče -zovnuše nas partizani. Skupili smo se u školu. Govorili su Vlado Šegrt i Cedo Kapor. Slušao sam ih i bio srećan, poslije Glavmića i Duži i svih preživjelih muka. Pošao sam u brigadu sa još 20 Zagorana.

Milan VUKOVrC

NEUSPIO POKUŠAJ BJEKSTVA

U vrijeme Četvrte neprijateljske ofanzive, dok je glavnina četničkih snaga vodila borbe na Neretvi i Prenju sa jedinicama NOV-a, četničke vlasti su u pozadini masovno hapsile i progonile pristalice NOP-a. U to vrijeme u zatvorima se nalazilo nekohko stotina ljudi, žena i ornladinaca koji su podvrgnuti najtežim mučenjima i ponižavanjima. Na ovakve postupke narod je počeo otvoreno da negoduje. Ova negodovanja postala su daleko jača i otvorenija poslije poraza četnika na Neretvi i prisilila su četničke komande na izvje^sno popuštanje prema zatvorenicima. Tako je negdje od 5 do 10 maja 1943 pušten iz zatvora u južnoj Hercegovini veći broj zatvorenika. Međutim ni ovog puta nisu svi pušteni, izvjestan broj zatvorenika ostao je i dalje u istražnim zatvorima. U zatvoru, u manastiru Duži zadržano je dvadeset a u Trebinju osam drugova. Ovi zatvorenici su noću između 10 i 11 maja, odnosno grupa zatvorenika iz Duži noću između 12 i 13 maja sprovedeni u selo Konjsko — Zubci i tamo smješteni u žandarmerisku kasarnu. Obje grupe su smještene u jednu prostoriju.

Dovođenje i smještaj zatvorenika u selo Konjsko propraćeni su negodovanjem i protestima seljaka mještana koji su zahtijevali da Se zatvorenici ne zadržavaju u njihovom selu.

Prvog dana našeg zajedničkog boravka u zatvoru izvršeno je takozvano »provjeravanje« svakog zatvorenika ponaosob. Ovaj zadatak je obavila grupa članova Partije koji su se od ranije poznavali i koji su u ranijim zatvorima pratili držanje pojedinih zatvorenika. Konstatovano je da su svi zatvorenici ranije imah dobro držanje u zatvoru. Ovo je omogućilo da se odmah pristupi pripremama za bjekstvo. Određena je grupa kojoj je stavljeno u zadatak da razmotri mogućnost i način n_a koji bi se ono izvelo.

Na pripremi bjekstva trebalo j_e raditi brzo, jer se znalo da je čitava grupa predviđena za likvidaciju. Uspostavljena je veza sa Radovanom Miladinovićem, koji se tada nalazio u četničkoj posadi, radi obezbjeđenja zatvora. Miladincvić je odmah pristao da učini sve što je u njegovoj moći da bi nam omogućio bjekstvo, izjavljujući da će

i on sa nama da bježi. On je tom prilikom takođe obećao da će razgovarati i sa nekim svojim drugovima i pokušati da i njih pridobije da se angažuju u pripremama i učešću u bjekstvu. Međutim, Miladinović nije u tome uspio, jer neki od njih nisu pristali a neki su tražili da se to odgodi za izvjesno vrijeme. Jedino što je Miladinović mogao da pomogne to je da nam dà nekoliko bombi i da otvori glavna izlazna vrata prostorije u kojoj smo se nalazili. On je ovu obavezu blagovremeno ispunio i već 22 maja predao je zatvorenicima tri »kragujevke«, a noću između 22 i 23 otišao do svoje kuće i otuda donio pušku koju je kasnije predao zatvorenicima.

Bježeći ispred Nijemaca* noću između 22 i 23 maja u selo Konjsko stigli su dijelovi razbijenih četničkih brigada sa takozvanim operativnim štabom za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Ove četničke snage su brojale otprilike 800 do 1000 četnika. Najveći broj se smjestio u školu koja je bila udaljena svega oko 150 metara od žandarmeriske stanice. Dvadeset trećeg maja preko cijelog dana su četnički komandanti defilovali kroz zatvoreničku sobu. Tog istog dana duplirane su straže oko zatvora, tj. postavljeni su odvojeni stražari čim se počelo smrkavati. Tako se od šest broj stražara popeo na dvanaest.

Uslijed ove novostvorene situacije u toku dana sa Miladinovićem nismo mogli da uspostavimo vezu. On je tek 24 maja uspio da nam rano ujutro ubaci jednu cedulju i obavijesti nas da je situacija vrlo ozbiljna. Naime, javio nam je kako će već istoga dana stražu nad nama preuzeti bosanski četnici i da se među ovima govori da ćemo još iste večeri biti poubijani. Dalje nas je obavijestio da će se on nalaziti na straži od 16 do 18 časova toga dana i da će za to vrijeme stražariti pred ulaznim vratima zatvoreničke sobe.

Poslije ovog obavještenja bilo nam je jasno da treba još tog dana pokušati sa bjekstvom. Grupa za organizaciju bjekstva odmah se sastala u jednom dijelu zatvoreničke sobe i poslije dogovora odluka je donijeta da se bjekstvo izvrši u 17 časova i trideset minuta. Ovo vrijeme kao najpogodnije uzeto je zbog toga što se tada dijelila večera četničkoj posadi, a i Miladinović koji je trebalo da nam otvori vrata, baš u to vrijeme nalazio se na straži. Na noć se nije smjelo čekati jer se padom mraka povećavao broj stražara.

Grupa za pripremu bjekstva je bila svjesna da će, s obzirom na okolnosti pod kojima je trebalo izvršiti bjekstvo, jedna polovina drugova izginuti odmah oko kasarne i njene ograde, a da neki stariji drugovi neće moći da izdrže bjekstvo pa će biti pohvatani. No pored svega, nije se moglo naći bolje rješenje niti se moglo odlagati bjekstvo,

* Pred Bitku na Sutjesci, u nastupanju kroz Hercegovinu, Nijemci su razoružavali i odvodili u internaciju i četnike smatrajući ih nesigurnim elementom u slučaju iskrcavanja Saveznika na jadransku obalu.

te je 1 odluka grupe određene za pripremu bjekstva jednoglasno prihvaćena od svih zatvorenika. Kod svih zatvorenika vladala je potpuna prisebnost, hladnokrvnost i disciplina.

Kad je Miladinović širom otvorio vrata i viknuo: »Naprijed, drugovi«, prvi je izletio Luka Sredanović sa puškom koju mu je doturio Miladinović i uz pomoć još dvojice drugova razoružao stražara na izlaznoj kapiji. Odmah je ova ista trojka napala stražara na kapiji dvorišta, koji je u tom momentu počeo da viče i doziva u pomoć. Još dok je borba trajala sa stražarima na izlaznim vratima (jer su se tu nalazila još dva stražara), četnici su primijetili gužvu i iz automatskog oružja otvorili vatru na zatvorenike koji su se prebacivah preko bodljikave žice i navaljivah na stražare na kapiji. Sjećam se kako su neki drugovi ginuli odmah ispred kapije a neki padah ranjeni, dok su oni koji su bih pozadi bježali ispod kiše kuršuma nazad u žandarmerisku stanicu. Izbjeći iz takve paklene vatre, pod kakvom su se našh zatvorenici odmah po izlasku iz kasarne, bilo je zaista nemoguće.To tim prije što je prostor u svakom pravcu bio brisan i što se to odigravalo još dok ni sunce nije zašlo. Ja sam bio ranjen u ruku, ali ovo mi nije mnogo smetalo da bježim i da pri bjekstvu koristim kao zaklon sve što se moglo iskoristiti. Kada sam se udaljio 200—300 metara od kasarne više nikoga od drugova nije bilo pored mene. Imao sam utisak da niko od drugova nije ostao živ. U takvom u.bjeđenju sam bio sve dok me sjutradan nisu četnici uhvatili u okolini Dživara i ponovo vratili u selo Konjsko u istu sobu iz koje smo pobjegli.

Kada sam se ponovo našao među drugovima, saznao sam kako se naše bjekstvo porazno završilo. Od svih nas uspjeh su da pobjegnu samo R. Miladinović i N. Đajić dok su ostali pohvatani, ranjeni ili poubijani. Poginuh su: Lazo Milaković iz Jasenice, Danilo Medan iz Sedlara, Đorđe Zubac iz Rupnog Dola, Luka Sredanović iz Lastve, Todo Bubreško iz Ljekove i Milan Marinović iz Slivnice. Prilikom bjekstva lakše i teže ranjeni su: Košta Kovač iz Grmljana, Marko Ukropina iz Površi, Tošan Galeb iz Cerovca, Spasoje Vukoje iz Pađena i Danilo Kijac iz Ljubomira.

Danilo KIJAC

U KONCENTRACIONIM LOGORIMA „MAMULA" I ,,VIŠKO"

junu 1942 poslije razbijanja naših snaga u južnoj **Hercegovini**, pao je u ruke neprijatelja pod raznim okolnostima veći broj komunista i rodoljuba. Poslije izdržanih mučenja i raznih maltretiranja u četničkim zatvorima jedna grupa preživjelih internirana je u koncentracioni logor Mamula. Ovaj logor Talijani su osnovali neposredno poslije okupacije naše zemlje i u njega dovlačili rodoljube — taoce, a docnije i borce Narodnooslobodilačke vojske, koje su okupatoru isporučivali domaći izdajnici četnici i ustaše. Zatvorenici u ovom logoru bili su mahom sa područja Boke (ranije borci Orjenskog bataljona) i sa područja srezova: Mostara, Nevesinja, Trebinja, Dubrovnika, Metkovića i okoline Vrgorca.

Prihkom dolaska u logor, Talijani su razvrstavah internirce **u** dvije grupe. Drugarice, »-lakše« političke zatvorenike i taoce ostavljah su na Prevlaci, dok su »teže« prebacivali na pusto ostrvce Mamula na kome se nalazila stara, memljiva austro-ugarska tvrđava.

Prevlaka je poluostrvo koje je bilo ograđeno visokim redovima bodljikave žice i stražom. Zatvorenicima na Prevlaki partiska organizacija iz Herceg Novog slala je pakete sa hranom. Paketi su dobijani od ljudi za koje logoraši nikad ni prije ni kaisnije nisu čuli. Od gradske partiske organizacije su dobijena i izvjesna obavještenja. Tako je bilo obaviješteno i o dolasku nekih špijuna-provokatora od kojih se na vrijeme ogradilo. Svi zatvorenici koji su otpuštani iz logora dobijah su zaduženje da u logor šalju obavještenja ugovorenim kanalima i nekim vrstama šifri. Na Prevlaku su dovodili i neke zatvorenike sa Mamule, koji su bili potpuno iznemogli i iscrpeni. Ovdašnji logoraši su se dobrovoljno i organizovano odricah čitavih obroka da bi pružih pomoć iznemoglim drugovima. Povremeno su organizovano ubacivah pojedine iscrpenije drugarice u kuhinju da bi se tamo malo oporavile. Za najmanju povredu logorskog reda išlo se u »kamaru sigurecu« koju su do-

bro zapamtili svi zatvorenici. To je bio jedan običan trap u zemlji, gdje je ranije čuvan benzin. Tu su kazne trajale od 24 sata pa na više.

Režim za internirce u tvrđavi Mamula bio je mnogo teži od onoga koji je provođen u logoru Prevlaka. Logorsku stražu držala je jedna vojna jedinica, dok je sva unutrašnja uprava i saobraćaj sa internircima bio u rukama karabinijera. U sastav ovih jedinica, kako vojne tako i karabinijerske, dolazili su po kazni prekomandovani vojnici i karabinijeri i njihovi niži oficiri. Zato su mnogi od njih svoj bijes nezadovoljnika iskaljivah nad zatvorenicima.

S obzirom da se radilo o ratnom vremenu i o logoru u okupiranoj zemlji, svaki karabinijer je imao punu vlast nad životom zatvorenika. Svaki od njih, kada mu se prohtjelo, mogao je po sopstvenoj želji internirce da maltretira, šamara i zatvara u samicu. Kazna u samici (kamara buja) bila je teška. Za sve vreme kazne, koja je znala da traje po nekoliko dana i noći, zatvorenik nije dobijao hranu. Veličina samice nije dozvoljavala da se legne i opruži — moglo se samo 6jediti i čučati, i to na golom betonu, jer tamo nije bilo dozvoljeno unositi ćebe.

Inače, ni u zajedničkim ćelijama nije bilo mnogo bolje. Zatvorenici su bili »spakovani« kao sardine u bivše topovske garaže tvrđave. Otprilike na površini od 60—70 kvadratnih metara bilo je do 100 lica. Sve do 1943 zatvorenici nijesu dobijali nikakve posteljine, odnosno dobijali su dva stara, prljava i pocijepana vojnička rashodovana ćebeta i spavah su na golom i vlažnom betonu. Negdje poslije staljingradske bitke uneti su u ćelije stari drveni dvospratni kreveti sa slamaricama. Od tada je uopšte popustio režim prema internircima. Bila su rjeđa večernja odvođenja na »Spanjolu« gdje su mnogi internirci strijeljani bez ikakvih prethodnih saslušanja i presuda. Ovo se može tumačiti jedino obrtom ratnih događaja na frontu u korist Saveznika i pripremom određenih vojnih i političkih krugova Itahje da pređu na njihovu stranu.

Ćehje su bile sa vrlo slabom ventilacijom. U prostoriji, gdje je danonoćno boravilo do 100 lica, nalazila su se dva-tri mala otvora ifpuškarniee za topovske cijevi) koji su se nazivali prozorima. Pored toga u prostoriji se stalno nalazila »-kibla« u koju je preko dana vršilo nuždu do 100 ljudi. Može se onda zamishti kakvo je bilo stanje u pogledu higijenskih uslova u ovom kazamatu. Zatvorenici su puštani u toku dana samo tri puta iz ovih »rupa« i to dva puta na kazan radi primanja hrane i samo uveče jedan sat na šetnju u jedan ispust ispred ćelije.

Ishrana je bila daleko ispod minimuma za održanje života, bar ona količina koju su zatvorenici dobijali. Od bijednog sljedovanja interniraca, posade vojske i karabinijera uveliko su zakidale. To su koristili za poboljšavanje svog sljedovanja u logoru i izvan njega.

Dnevni obrok bio je jedan hljepčić od 120 grama i to vrlo lošeg kvaliteta, polukukuruzni, pa i sa pijeskom, za doručak 1/4 litra gorke cigure; za ručak 1/2 litra tople vode po kojoj je plivalo nekoliko zrna pirinča ili makarona (ko je mogao da nabroji u svojoj porciji 15 zrna pirinča ili makaronćića, smatarlo se rekordom). Večere nije bilo, odnosno dijelila se hladna »večera« koja se sastojala od 1 dkg. sira i pola deci vina. Zbog tako slabe ishrane interrarci su tucah stare kosti pa kuvah od toga supu od koje su se mnogi porazbolijevali. Nigdje na tom pustom ostrvu nij$_e$ mogla ostati travčica, jer se sve jelo. Od gladi su najviše stradah Gačani i Nevesinjci koji su bili naviknuti na bolju ishranu od nas ostalih.

Da nije bilo paketa koje su jednom mjesečno mogle poslati naše porodice i simpatizeri van logora, teško bi se moglo izdržati. Dobivena hrana putem paketa racionirano je raspodjeljivana po grupama i tako je održavan život. Drugovi koji nisu imali mogućnosti da dobijaju pakete, uzimani su u grupe i tako se spasavah da ne podlegnu gladi.

Neposredno poslije dolaska u logor, komunisti iz srezova Mostar i Trebinje povezali su se međusobno i oformili partisku ćeliju. Ćelija je obuhvatila oko 15 drugova. Drugovi iz Mostara delegirah su u rukovodstvo kao svoga pretstavnika Ziju Sevu, studenta medicine,[1] a grupa iz Trebinja Ristu Parijeza. Međusobnim sporazumom funkciju sekretara preuzeo je Risto Parijez, a zamjenik sekretara bio je Zija Seva. Organizacija je radila u strogoj konspirativnosti. Staviše, pojedini član nije znao za druge članove, ukoliko mu to nije bilo poznato prije dolaska u logor. Zajednički sastanci nisu održavani, sem rukovodstva, a sve direktive i zaključci prenošeni su pojedincima preko stalne veze. Sadržaj rada organizacije uglavnom se za vrijeme boravka na Mamuli iscrpljivao u rješavanju raznih logorskih problema iz života interniraca i ponekad lični odnosi.

Juna 1943 godine dolazi do evakuacije većeg dijela interniraca iz logora Mamula i Prevlaka u sjevernu Italiju u logor »Viško« kod Palma-Nouve.

U ovome logoru nalazilo se nekohko hiljada intereniraca iz Slovenije. Logor je bio podignut na imanju jednog talijanskog feudalca, čiji je vlasnik bio istovremeno i komandant logora u činu karabinijerskog pukovnika. Logor je bio podijeljen na više sektora (u jednom su bili smješteni odrasli muškarci, u drugom žene, u trećem porodice sa djecom).

Odmah po dolasku naše grupe u logor — uspostavljena je veza sa drugovima iz Slovenije. Oni su još od ranije uspjeh da uspostave vezu sa organizacijom van logora. Sa paketima su stizale povremeno

[1] Poginuo u jesen 1943 kod Ilirske Bistrice.

kratke vijesti i informacije o situaciji u svijetu i zemlji. Upravo neposredno po našem dolasku u logor bili smo obaviješteni o ishodu bitke na Sutjesci i o pogibiji Save Kovačevića, čija je smrt nas Hercegovce, koji smo ga i lično poznavali, neobično potresla.

Neposredno poslije uspostavljanja kontakta sa drugovima iz Slovenije dolazi do formiranja zajedničkog partiskog rukovodstva logora. U logorski komitet od strane naše grupe iz Hercegovine, Boke i Dalmacije ušli su Zija Seva, Risto Parijez i Milenko Radović.[2]

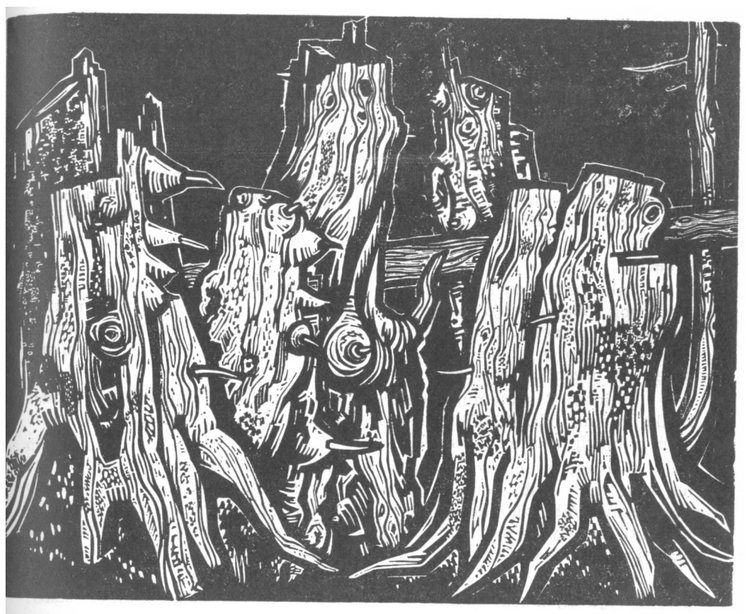
Odmah po formiranju, u julu 1943, partiski logorski komitet donosi odluku da se u logoru formira Narodnooslobodilački odbor čiji je zadatak bio da na određenoj političkoj liniji organizovano poveže sve poštene internirce — rodoljube za našu zajedničku borbu. Pored dvojice drugova iz Slovenije, čijih se imena više ne sjećam, iz naše sredine u logorski odbor delegirani su Husnija Kurt, profesor iz Mostara i advokat Arneri, rodoljub sa Korčule. S obzirom da je komitet logora bio informisan preko veze spolja da se ubrzo očekuje politički prevrat u Italiji, što se i obistinilo nakon mjesec dana, komitet donosi odluku da obrazuje vojnu organizaciju u logoru koja je obuhvatila sve sposobne i nama odane borce. Čitav komitet primio je na sebe ulogu logorskog vojnog štaba i popunio ga sa dvojicom vojnih stručnjaka: Josipom Cernijem[3] i Vladom Pedišićem.[4]

Svi sposobni internirci rodoljubi bih su u strogoj konspiraciji organizovani u vojne formacije čija je rukovodstva postavio štab logora. Uz pomoć vojnih savjetnika, štab logora je izradio detaljan plan odbrane i napada, ukoliko bi došli u takvu situaciju da silom i sopstvenim snagama oslobađamo logor. Komandiri i komesari jedinica znah su svoje konkretne zadatke u svakoj posebnoj situaciji. Pored plana napada i odbrane bio je izrađen i detaljan plan evakuacije logora.

U ovom međuvremenu radilo se organizovano na vojnom i političkom obrazovanju starješinskog kadra (za komandire su bih organizovani kratki kursevi iz topografije; komesarima i jednom dijelu članova Partije održavana su politička i nekoliko predavanja iz osnova marksizma.

Logorski štab dao je naređenja rukovodstvima jedinica da prenesu svakom svome borcu da rade pojedinačno na popravci svoje kondicije putem postepenog pješačenja i gimnastičenjem. Drugo, Slovenci su organizovali prikupljanje hrane u svojim bunkerima za pomoć nama koji smo došli sa Mamule i Prevlake. Bili su organizovali i slanje naših adresa rodoljubima u Sloveniji radi slanja paketa, ali pošto je uskoro došlo do kapitulacije Italije, ta se akcija nije realizovala.

[2] Sada vazduhoplovni pukovnik.
[3] Bivši kapetan ratne mornarice; sada admiral.
* Bivši vazduhoplovni narednik; poginuo kao partizanski komandant kod Knina 1944.

IZ MRTVE SUME

Stab je uspio da preko nekih naših drugova, koji su imali kontakte sa talijanskim vojnicima, nabavi nekohko pištolja i dvadesetak bombi (kupili su ih za novac od talijanskih vojnika). Također smo donijeli odluku da se svaki naš organizovani borac, naročito komunisti, snabdije nečim za odbranu (batinama polugama, vrećicama napunjenim pijeskom ili šljunkom i si.). Svi su to »oružje« dobro kamuflirano držali u barakama i šatorima na domaku svojih ležaja. Također je noću bilo organizovano dežurstvo u svakoj baraci i šatoru. Stab je također imao svoje određeno zborno mjesto u slučaju uzbune i kurire koji bi održavah zevu sa starješinama jedinica. Svaka jedinica, odnosno njen starješina znao je svoje mjesto i zadatak u takvoj situaciji.

Tako organizovani dočekah smo kapitulaciju Italije. Još prije zvaničnog obavještenja o kapitulaciji, saznali smo preko talijanskih vojnika da se nešto krupno sprema u zemlji. Ali je jedan broj vojnika još prije nego je stigla vijest o prelasku Badolja na stranu saveznika, počeo da dezertira sa stražarskih mjesta.

U jutro 8 septembra, logor je ostao samo na komandantu i nekoliko njemu odanih oficira, karabinijera i vojnika. Ostali su u toku noći pobjegli svojim kućama.

Održavanje čitavog reda i ishrane interniraca odmah preuzima na sebe naš štab, jer je talijanska komanda otsječena od svojih pretpostavljenih izgubila glavu. Stab istovremeno preko svojih pretstavnika pregovara sa komandantom logora da raspusti logor i priprema njegovu evakuaciju.

Trebalo je brzo raditi, jer smo bili informisani da se logoru približavaju njemačke jedinice, a čuli smo da su naše jedinice oslobodile Goricu.

Komandant logora sa preostalom posadom je ispočetka zatezao da izda naređenje o raspuštanju logora, jer, tobože, nije za to ovlašten. Međutim, kada smo mu predočili da se naše jedinice nalaze u Gorici i da od njih u toku dana očekujemo oslobođenje, talijanski komandant popušta i stavlja nam na raspoloženje svoj automobil da ispitamo situaciju i uhvatimo vezu sa našim jedinicama.

Josip Cerni sa jednim Slovencom koji je znao šoferirati, odlazi u Goricu da ispita situaciju. Međutim u predgrađu Gorice nailaze na njemačku patrolu i saznaju da grad drže Nijemci. (Naše snage držale su ga samo jedan dan ranije).

Cerni se brzo snašao u iskrsloj situaciji i tražio da ga patrola predvede njemačkom komandantu, jer dolazi, tobože, kao pretstavnik jednog velikog zarobljeničkog logora, koga su talijanske jedinice napustile i da treba da se sprorazumije sa njemačkom komandom o daljoj sudbini logora. Odmah je bio predveden i primljen od njemačkog komandanta kome je na prednji način objasnio cilj svoje to-

božnje posjete. Njemački komandant izdaje nalog talijanskom pukovniku da odmah raspusti logor.

Cerni se iz Gorice odmah vratio u logor i izvijestio nas o situaciji. Pošto nam je prijetila opasnost da svakog časa stignu njemačke jedinice i da se talijansko ropstvo zamijeni njemačkim, preduzimamo hitne mjere evakuacije logora. Donosimo odluku da prije svega izvučemo iz logora ono što je sposobno za borbu, a ostalima otvaramo kapije logora s tim da se snalaze, jer je bilo nemoguće sobom vući toliki broj nesposobnih (djeca, starci, bolesni i iznemogli).

Grupe boraca izvlače se organizovano sa vodičima Slovencima sa nalogom da, izbjegavajući glavne drumove, kreću se u pravcu Primorske Slovenije ka slobodnoj teritoriji.

Naša grupa Trebinjaca sa jednom manjom grupom drugova i drugarica iz Boke poslije jednog dana usiljenog marša prelazi rijeku Vipavu, hvata se brda Primorske i nakon dva dana dolazimo u vezu sa prvim jedinicama. Preko njih stupamo u kontakt sa vojnim i partiskim rukovodstvom na oslobođenoj teritoriji.

U dogovoru sa njima odmah formiramo jednu jedinicu u veličini bataljona sastavljenu cd dvije čete interniraca i jedne čete mještana. Štab bataljona bio je sastavljen isključivo od naših drugova kao već iskusnijih rukovodilaca (za komandanta je postavljen Vlado Pedišić, za komesara Risto Parijez, za zamjenika komandanta Jovo Skulić*, a za pomoćnika komesara Milenko Radović).

Većina drugova iz Mostara, prilikom izlaska iz logora svrstala se u grupu koja je išla u pravcu Ilirske Bistrice i ušla u sastav »Šarcerov$_e$ brigade«. Mnogi od njih, među kojima i Zija Seva, izgubili su živote u prvim okršajima sa Nijemcima u Ilirskoj Bistrici.

Tako smo se poslije 15 mjeseci izdržanih u zatvorima ponovo našli u sastavu naših jedinica na slobodnoj teritoriji Primorske Slovenije i nastavili započetu borbu.

Dr ing. Risto PARIJEZ

[6] **Iz čičeva kod Trebinja; uhvaćen kao pozadinski radnik i strijeljan od strane četnika 1944 na Aleksinoj Međi kod Trebinja.**

PRVI NO ODBORI U ZAPADNOJ HERCEGOVINI

Narodni ustanak na Biokovu i u Dalmaciji uticao ie da se Narodnooslobodilački pokret postepeno širio i na zapadnu Hercegovinu. Kotarski komitet Partije za Makarsku djelovao je u tom pravcu preko Opštinskog komiteta u Vrgorcu. Već u drugoj polovini 1942 godine ovaj komitet je tražio puteve kako okupljati simpatizere Narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju, koji je bio pod jakim uticajem ustaša. Iste napore je ulagao i Kotarski komitet Metković. On je preko ljudi iz Bijače vršio uticaj na sela Hardomelje, Zviriće, Humac i na grad Ljubuški.

U Bijači se odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije okupila grupa naprednih ljudi kojom je rukovodio Jure Galić-Veliki. Iz ovog sela bilo je nekohko boraca koji su prvog dana ustanka pošli u borbu (Marijan Primorac, Jure Galić-Rojak, Ante Primorac). Zahvaljujući uticaju ovih drugova Bijača je cijelo vrijeme rata pripadala Narodnooslobodilačkom pokretu i dala veliki pnlog njegovom širenju na druga sela zapadne Hercegovine.

Formiranjem narodnooslobodilačkih odbora u Dalmaciji stvoren je odbor i u Bijači. U stalnoj vezi sa Vrgorcem ovaj odbor je radio na stvaranju shčnih uporišta u drugim selima. U proljeće 1943 godine već su bili obrazovani inicijativni odbori za sela: Tihaljina, Drinovci, Gorica, Sovići, Grude, Ružići, Borajna, Mamići, Klobuk, Veljači, Sipovača, Grabovnik, Otok, Vitina, Vašerovići, Lisice, Hardomelje, Zvirići, Mostarska Vrata i Cerno. Ovi odbori su, istina, u pojedinim selima okupljah vrlo mali broj ljudi, ali u nekim i po dvadeset i više.

Osim Bijače jača uporišta Narodnooslobodilačkog pokreta stvorena su kasnije u selima Tihaljini, Orahovlju i Grabu.

Uvidjevši da se u zapadnoj Hercegovini povećava broj rodoljuba, Okružni komitet KPJ za biokovsko-neretljansko područje je početkom 1943 godine povukao iz vojske na teren zapadne Hercegovine Marijana Primorca, Juru Galića, Antu Primorca i Antu Barbira-Kralja. Oni su otada stalno ilegalno radili na tom području i ubrzo se povezali sa Oblasnim komitetom za Hercegovinu. Tada pokret u ovim krajevima dobija još širi zamah.

Ante BARBIR

BATALJON „SLOBODA"

Kada se krajem maja 1942 glavnina partizanskih snaga iz Hercegovine povukla u Bosnu, zna,tan dio boraca, naročito iz južne Hercegovine, ostao je na terenu. Mnoge od njih četnici su strijeljali[1] ili predah Talijanima, koji su ih zatvarali u logore. U to vrijeme je pod okriljem i punom zaštitom okupatora u Hercegovini bjesnio strahoviti teror četnika. Svi oni koji su se digli u odbranu slobode boreći se protiv okupatora i izdaje, kao i oni koji su tu borbu pomagali, bili su izloženi proganjanju, hapšenju i mučenju. Mnogi su strijeljani, obješeni ili bačeni u jame. Broj ubijenih, mučenih i internираnih bio je vrlo veliki. Samo u bivšem Trebinjskom srezu (na Viduškoj jami, Mosku i drugim mjestima) strijeljane su desetine komunista i rodoljuba. Još veći broj je poslat u talijanske zatvore i logore gdje su mnogi strijeljani. Mnoge škole u hercegovačkim selima pretvorene su u zatvore i mučilišta, naročito tamo gdje je privrženost i učešće u Narodnooslobodilačkom pokretu došlo do jačeg izražaja.

Izdaja je, iako za kratko, trijumfovala. Najnegativniji tipovi, ljudi bez ikakvih moralnih kvaliteta su, pod okriljem i izdašnom pomoći okupatora, otvoreno slavih izdaju, siktali mržnjom protiv svega što je rodoljubivo i slobodarsko, protiv probuđenih narodnih snaga, protiv volje i riješenosti naroda da sudbinu, prvi put, uzme u svoje ruke. Četnici su usto koristili greške rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta Hercegovine počinjene u toku 1942 godine.

Teror je, neosporno, za kratko vrijeme paralisao aktivnost Narodnooslobodilačkog pokreta, što je koristilo okupatoru, ah snagu pokreta (lije mogao uništiti. Naprotiv. Drastičnim suočavanjem sa četničkom izdajom na djelu postepeno su se razbijale iluzije i kod onih koji su, trovani šovinističkim i demoralizatorskim parolama neposredno poslije povlačenja partizanskih snaga iz Hercegovine, živjeli u zabludi. Sada su izdaja

[1] Među prvima su ubijeni Petar, Dušan i Jeremije Rašević, Ratko-Džodžo, Đorđe i sin mu Petar Škero, Božo Damjanović, Tomo Galeb, Jovo Ljubibratić, Stevo Vuletić, Mirko Borozan i Pero šparavalo. Poslije zvjerskih mučenja četnici su ih bacili u Viđušku jamu 11 jula 1942 godine.

četnika i put kojim oni idu i njima bivali jasniji. U narodu se snažno vršila diferencijacija. Uticaj četnika naglo je opadao čak i u selima gdje su ranije nalazili jača uporišta.

Partiske organizacije su, i pored ovako teških uslova, radile na prikupljanju i povezivanju preostalih partizanskih grupa i članova Partije i na pripremama za oživljavanje borbe. Odmah poslije povlačenja partizanskih jedinica ponovo su oformljene partiske ćelije u koje je primljen priličan broj novih članova koji su se kasnije, kao borci Narodnooslobodilačke vojske ili aktivisti, predano borili. Obnovljen je rad sreskih komiteta u Trebinjskom, Bilećkom, Ljubinjskom i Stolačkom srezu. Pored agitaciono-propagandnog rada organizovane su i pojedine akcije i obračuni sa najistaknutijim četničkim ideolozima i zlikovcima (dr Novicom Kraljevićem i dr.).

Posebnu aktivnost na tom polju pokazali su članovi Partije koji su, poslije povlačenja naših jedinica maja 1942, živjeli ilegalno, a prvo vrijeme međusobno nepovezani. Djelujući u početku samostalno kako su najbolje znale, grupe ilegalaca su nastojale da u prvom redu uspostave vezu sa simpatizerima Narodnooslobodilačkog pokreta i parahšu neobuzdanu i lažnu četničku propagandu.

*

Na inicijativu Oblasnog komiteta, Sreski komitet za Trebinje pristupio je, avgusta 1942, formiranju partizanskog bataljona »Sloboda«. Za komandanta bataljona postavljen je Danilo Sarenac, a za političkog komesara Risto Vreća. U prvo vrijeme bataljon je imao tridesetak boraca, uglavnom preostalih partizana i partisko-političkih radnika sa područja Trebinjskog sreza. I kretao se uglavnom terenima Trebinjskog i Ljubinskog sreza. Nešto kasnije u njegov sastav ušli su i borci koji su živjeli ilegalno na području Bilećkog i dijelom Stolačkog sreza.

Bataljon je u Popovom Polju, gdje je i formiran, za čitavo vrijeme svog boravka u Hercegovini imao jak oslonac u narodu. Međutim, i okupator je, zbog velikog značaja željezničke pruge i druma, na ovom području držao jake garnizone i uporišta. Tu su bile i mnogobrojne četničke komande i štabovi. No, i pored tako jakih neprijateljskih snaga bataljon je težište svojih akcija usmjerio na komunikacije — na rušenje pruge, kidanje telefonskih linija, demoliranje manjih željezničkih stanica; napade na kolone, transporte, vozove i talijanske i četničke patrole koje su obezbjeđivale komunikacije.

Iako snaga bataljona nije bila dovoljna da na tom terenu razbije četništvo, da okupi i poveže sve one koji su bili spremni da se aktivno bore i da u to vrijeme ponovo rasplamsa ustanak, ipak su njegove akcije i političko djelovanje uznemiravale okupatora i četnike. Ni jedni ni drugi nisu se osjećah sigurnim. Pored drugih akcija bataljon je u zimu 1943 godine pokušao da oslobodi zatvorenike iz četničkog zatvora u Lastvi i Đedićima. Mada se u tome nije uspjelo, ipak su ovakvi po-

duhvati imali snažnog odjeka u tom kraju. U to vrijeme patrole bataljona često su iznenada upadale u četnička legla i kažnjavale izrazite izdajnike.

Uznemireni okupator i četnici organizuju svakodnevne potjere, pretrese i zasjede, primjenjujući najokrutnije mjere i prema sumnjivom stanovništvu. Sto su akcije bataljona bivale brojnije, to se više pojačavao teror. Sve više su punjeni zatvori rodoljubima koji su bataljon direktno pomagali i aktivno učestvovali u Narodnooslobodilačkom pokretu. Batinanja, mučenja i strijeljanja bila su svakodnevna pojava. Ali, zahvaljujući ljubavi i podršci naroda bataljon nije nikada iznenađen. •O svim pripremama i akcijama okupatora i četnika bio je pravovremeno obavještavan.

Pod ovakvim uslovima bataljon se sve teže borio i snabdijevao. Iako ga je većina stanovništva materijalno pomagala, teško je bilo organizovati njegovu ishranu, pored ostalog i zbog teškog sabiranja hrane, stalnih pokreta bataljona, pojačane kontrole po selima i na komunikacijama i drugo. Najčešće se snabdijevao otimajući od četnika sljedovanja hrane koja su oni dobivali od Talijana, a zatim rekvizicijom stoke I brašna od izrazitih četničkih porodica sa područja kojim se kretao.

U martu 1943 bataljon je preko Prebilovaca prešao Neretvu kod Čapljine i uputio se na Biokovo, kao popuna naših jedinica. Kako je u to vrijeme već bila u jeku Bitka na Neretvi, bataljon se, poslije kraćih borbi na Biokovu, ponovo probio u Hercegovinu i kod Ljubinja ušao u sastav novoformiranog 6 bataljona Desete hercegovačke brigade.

Todo KURTOVIĆ

IZ ILEGALSTVA U BRIGADU

Poslije povlačenja naših snaga u junu 1942 od ranijeg bataljona »Bišina« ostala je grupa od 32 borca, koja je nastavila ilegalni rad, najprije u Nevesinjskom, a onda u Mostarskom, Čapljinskom i Stolačkom srezu.

Boravak grupe u planini Sniježnici, Dugom Dolu, Biogradu i Komarevcima svodio se na neznatan politički rad. To je bio period njenog političkog lutanja, bez jasnije perspektive i orijentacije u radu. Veze sa Nevesinjem bile su onemogućene. Četnici su veoma aktivni, čine sve da svoju vlast što brže uspostave i učvrste. Po selima postavljaju knezove, žandarmeriske stanice, formiraju brigade, mobilišu sve sposobne muškarce i upućuju ih prema Gacku i slobodnoj teritoriji na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore u borbu protiv naših jedinica. U selima ostavljaju samo manje dijelove jedinica.

Pored vojnih mjera četnici su razvili široku djelatnost na političkom planu. Odmah pristupaju vađenju leševa strijeljanih saradnika okupatora koristeći to za propagandu, drže govore nad rakama i prikazuju ih kao srpske mučenike. Da bi što više zaplaših one koji se još nisu »urazumili« pribjegavaju i strahovitom teroru, ubijanju i pljački. Nešto docnije hapse sve one koji su im i najmanje sumnjivi i koji su u partizanima zauzimali bilo kakav komandni ili politički položaj. U Nevesinje su doveli i izvjestan broj partizana koje su zarobili tokom Treće ofanzive. Neke od njih su strijeljali,, a neke predah Talijanima.

U takvoj situaciji ilegalci rješavaju da se iz Sniježnice prebace na područje Udrežnja, Rabine, Zuberina, Jasene i Klopotuše i da stalnim pokretima, izbjegavaju gonjenje koje neprijatelj svakodnevno preduzima. Prije ovoga upućeno je kućama još 10 drugova i drugarica i time osjetno smanjeno brojno stanje grupe. Krajem juna grupa je uspjela da se stabilizuje na ovom terenu i da uspostavi veze sa većim brojem domaćinstava preko kojih obezbjeđuje ishranu i potrebna obavještenja.

Ubrzo poslije prelaska na pomenutu teritoriju uspostavljena je veza sa bivšim borcima bataljona »Bišina« koji su bili prisilno mobilisani od strane četnika (Anđelko Zurovac, Milosav Cabrilo, Đuro Cabrilo, Čedo Pudar, Gojko Tamindžija, Četko Tamindžija i dr). Oni su se nalazili u četničkoj četi koja je nakon povratka iz Gacka imala zadatak da obezbjeđuje komunikaciju Nevesinje — Mostar. Preko ovih drugova, koji su svakodnevno mogli da odlaze u Nevesinje, uspjelo se da uspostavi veza sa organizacijom u Nevesinju.

Rad grupe veoma se brzo osjetio te četnici i okupator preduzimaju energične mjere radi zastrašivanja svih onih koji su u vezi sa njom i koji je pomažu. Interniraju porodice pojedinih boraca, plijene stoku i dr. Radi uspješnije borbe organizuju specijalne desetine većinom od ljudi koji su još prije Treće ofanzive dezertirah iz naših redova •— koje su dobile zadatak da se prikriveno kreću i uhode grupu, da dođu do podataka o njenom brojnom stanju, imenima pripadnika grupe i ljudima koji je pomažu. Pored toga, Talijani raspisuju ucjenu od 500.000 kuna za glavu vođe grupe objavljujući to plakatima u Nevesinju i duž ceste prema Mostaru.

Zbog sve većeg pritiska na sela koja su joj bila oslonac i svakodnevnih potjera, grupa krajem juna donosi odluku da se prebaci u planinu Velež kako bi preko Male Veleži i sela Čitluka, Bojišta i Selišta ponovo uspostavila vezu sa Nevesinjem. Odmah poslije dolaska u Velež ova veza je uspostavljena preko kuća Zerajića, Bjelogrlića i Govila.

Tada se u Nevesinju ponovo aktivirala grupa ornladinaca i omladinki koja je dejstvovala još 1941 i u prvoj polovini 1942. Naročito se isticala Slavka Kljakić kojoj su, uz pomoć još jedne drugarice, bili dostupni mnogi važni podaci i obavještenja čak i iz četničkih štabova Preko ove veze, grupa je bila u toku svih mjera koje su protiv nje i uopšte protiv NOP-a preduzimali četnici i okupator. Na ovoj vezi takođe se istakla grupa ornladinaca iz Čitluka i Bojišta (Vule Zerajić i dr.).

Još prije prebacivanja u Velež uspostavljen je kontakt i sa ranijim borcima bataljona »Bišina« iz Komarevaca, Biograda, Sumića, Bablje Glave, Odžaka, Miljevca, Šehovine i Batkovića, a po dolasku u Velež i sa selima gornjeg dijela Nevesinjskog Polja (Pridvorci, Humčani, Gornja i Donja Bijednja).

Uslovi za rad u Podveležju bivali su svakim danom sve bolji. U prvo vrijeme rad se svodio na uže kontaktiranje sa viđenijim seljacima (Huso, Ibro i Dervo Gadara, Ale Mehremić, Selman, Ibro i Murat Marić), a docnije se prešlo na masovniji rad u selima istočnog Podveležja. U početku se zakazuju uži sastanci a docnije sijela i razgovori uz slušanje radio-vijesti, iznošenje političke i vojne situacije u zemlji i inostranstvu.

Tehnička sredstva štaba bataljona »Bišina« (radio-aparat, pisaća mašina, šapirograf i dr.) koja su sačuvana i prenesena u Velež odhčno su služila za umnožavanje radio-vijesti. Vijesti su redovno umnožavane i preko pomenutih kanala ubacivane u grad Nevesinje gdje su lijepljene ili ostavljene na javnim mjestima. Ovo je naročito činjeno za vrijeme pijačnih dana, raznih skupova i četničkih zborova. Pored toga vijesti su slate u četničku četu u Bišini gdje su ih naši pomenuti drugovi lijepili po stabhma ili bacah po cesti, što je rađeno i duž ceste Nevesinje — Bojište — Čitluk. Sa izvjesnim zakašnjenjem vijesti su slate i u Udrežnje, Biograd i druga sela Nevesinjskog Polja. Ovakav rad odvijao se tokom juna i jula 1942 godine.

Koncem jula grupa je preduzela sve da se preko Nevesinja i Mostarske kotline poveže sa partiskom organizacijom u gradu Mostaru. U tom cilju upućen je Huso Gadara[1] da preko Jelke Marić, iz sela Kosora kod Blagaja, uspostavi vezu sa partiskom organizacijom u Mostaru. Istovremeno je i Muhamed Grebo, iz oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu dao zadatak Ahmetu Demiroviću da preko Slavka Ivaniševića iz sela Lakiševine uspostavi vezu sa našom grupom. Ova veza je uspostavljena. Koncem jula su izašli u Velež Vlado Ivanišević, Ljubo Savić i Žarko Supljoglav i u Hasinim Pećinama se sastali sa grupom. To je bio prvi direktan kontakt sa Mostarskom kotlinom i uspostavljanje sigurnog kanala sa Mostarom. Uskoro je preko te veze grupi poslata veća količina pisaćeg materijala, akumulator, baterije i sanitetski materijal. Ovim putem je poslat i prvi izvještaj grupe Mjesnom komitetu u Mostaru.

Na to je 16 avgusta Muhamed Grebo iz Mostara obavijestio grupu o vojno-političkoj situaciji u Hercegovini i da se negdje između Bileće i Stoca nalaze Miro Popara i Života Neimarović!. Istog dana grupa je uputila opširan izvještaj u Mostar. U izvještaju se govorilo o dotadašnjem radu, brojnom stanju grupe i situaciji na terenu. Predloženo je da se iz Mostara u Podveležje uputi nekoliko drugova, po mogućnosti muslimana, za rad među muslimanskim življem; tražen je sanitetski materijal, pisaći pribor i drugo. Između ostalog, izviješteno je da su četnici uhvatih Mira Poparu i Pavia Kovačevića.

Poslije uspostavljanja veze sa Mostarskom kotlinom, a potom i sa partiskom organizacijom u Mostaru, poslije stvaranja jače baze u selima Podveležja i sigurne veze sa Nevesinjem i većim brojem drugova iz sela Nevesinjskog Polja, grupa je pripremala nove političke i vojne akcije. Omladincima u gradu Nevesinju data su uputstva za likvidaciju četničkih komandanata. Već 17 avgusta dva omladinca su noću teško ranila komandanta četničkog odreda Mila Lazare-

[1] Poginuo od Nijemaca 1944 godine na Cobanovom Polju iznad Blagaja vršeći kurirsku dužnost.

vica. Naši drugovi koji su se nalazili u četničkoj četi na Bišini sabotirali su sječu šume u Bišini. Preko drugih kanala i ovih drugova ubačen je naš letak upućen četnicima.

Takvim radom grupa je postala trn u oku okupatora i četnika. Zbog toga su nastojali po svaku cijenu da joj stanu na put. Povećah su broj potjernih grupa i organizovali sistematsko pretresanje terena jačim jedinicama. Pojačan je i teror i prismotra nad saradnicima grupe. Raspisana je nova ucjena.

U drugoj polovini avgusta četnik Drago Manjak uspijeva da uđe u trag grupe. Prerušen u partizana sa petokrakom zvijezdom saznaje od čobančeta — 12-godišnjeg sina Ala Mehremića — da će grupa doći na večeru kod njegovog oca. Cim je ovo saznao Manjak se vratio u Nevesinje, izvijestio Talijane i četnike, koji su u toku dana tajno pripremah akciju. U prvi sumrak kamionima su izbacili na Grebak oko 100 Talijana i 100 četnika. Od Grepka neprijatelj je krenuo ispod Male Veleži prema Razdolju (kohbe Mehremića i Gadara) u dvije kolone. Na čelu jedne kolone, u kojoj su bih i Talijani, nalazio se Drago Manjak kao vodič, dok su se u prethodnici druge kolone nalazili naši drugovi koji su bih u četničkim redovima. Prva kolona trebalo je da priđe Razdolju sa juga, a druga sa sjevera. Lozinka za raspoznavanje bila im je »Je li to prvi vod?« i znaci crvenim svijetlom. Drago Manjak sa svojom kolonom zalutao je u bespuću Veleži tako da je druga kolona čija je prethodnica namjerno usporavala kretanje, stigla na greben iznad koliba svega koji minut prije prve kolone. Ugledavši na 50 metara od sebe već prigašenu vatru, na otvorenom prostoru pred kolibom (bilo je oko 1 sat poslije pola noći) znali su da smo mi i obratili su nam se četničkom lozinkom i paljenjem crvenog svijetla kao da se obraćaju prvoj koloni koja je svega par minuta kasnije izbila južno od kolibe.

Grupa se nalazila pored vatre, koja je još tinjala na jednom kraju dola ispod kohbe, i spremala se za pokret. Cim su se čuli povici i ugledah crveni signal bilo je jasno da je grupa u klopci. Nije bilo vremena da se pokupe ni najnužnije stvari od opreme osim oružja. Grupa se slučajno izvukla pravcem koji nije bio zatvoren.

Ozlojeđeni četnici i Talijani su se sjurili prema kolibama gdje su pored vatre uhvatili Derva i Ibra Gadaru koje su strijeljali na putu za Nevesinje. Odveh su u zatvor i dva maloljetna sina Ala Mehremića, koji se uspio skloniti, i docnije ih internirah.

t

Poslije neprijateljskog napada u Razdolju grupa je odlučila da se povuče iz Veleža i ponovo prebaci u okolinu Rabine, Jasene i Zuberina i da ubuduće vrši što češće pokrete kako bi se izbjegao napad neprijatelja koji nas je uporno gonio, a da se pri tome i dalje održava stalna veza sa Mostarom i Nevesinjem, kao i sve ostale veze koje su iz Podveležja održavane. Riješeno je da se boravišta obave-

zno mijenjaju tokom noći lako da smo svaki dan bili na drugom mjestu da bi time što više zavarali trag.

Ovo je bio vrlo težak ako ne i najteži period za ovu grupu. U takvoj situaciji održan je krajem avgusta proširen partiski sastanak kome su prisustvovala dva druga iz četničke čete iz Bišine, zatim Četko Đerić iz Biograda i Vlado Tamindžija iz Udrežnja. Razmotrena je situacija i mogućnost daljeg opstanka na tom terenu, te je riješeno da se težište rada grupe prebaci u Mostarsku kotlinu, u sela u Dubravama i uopšte na južnu Hercegovinu. Za ovakvu odluku bilo je više razloga: stalne potjere, okrutno obračunavanje neprijatelja sa onima koji su grupu pomagali, približavanje jeseni i zime, koja je u ovom kraju veoma surova, te bi opstanak bez sigurnog skloništa bio nemogućan i na kraju, jedan od osnovnih razloga bio je taj što su uslovi za rad u Kotlini i Dubravama bili vrlo povoljni, pošto tamo četnička vlast nije bila ni izdaleka toliko jaka, te samo još uvijek mogli mnogo učiniti da se ona tamo i ne učvrsti.

Poslije ovog odlučeno je da se grupa prebaci u Mostarsku kotlinu. Da bi se pripremilo prihvatanje grupe, dat je zadatak Anđelku Zurovcu i Lazaru Brstini da 28 avgusta odu u Blagaj i da tamo iskoriste masovan narodni skup kod crkve u Blagaju za te pripreme. Pošto je ovaj dogovor uspio, noću 29 avgusta grupa se prebacila iz sela Zuberina u Kosor gdje se privremeno smjestila dok nisu stigli vodiči iz Hodbine, Gubavice i Lakiševina da je razvedu i smjeste po selima. U međuvremenu je održan sastanak sa Muhamedom Šiširakom, članom Mjesnog komiteta Mostara. Do sastanka, kome je prisustvovao i Slavko Ivanišević, došlo je 1 septembra u blizini sela Lakiševine. Razmotrena je mogućnost daljeg rada u Mostarskoj kotlini i u Dubravama, primljen je propagandni materijal, i zadatak da se grupa što prije poveže sa partiskom organizacijom u selu Prebilovcima, sa Gojkom Mihićem na Poplatu, kao i sa pojedinim članovima Partije u selima Pijesci, Zitomislići, Lokve i Bivolje Brdo. Pored toga, utanačene su pojedinosti oko održavanja stalne veze između Mostara i grupe u Hodbini i okolnim selima. Takođe je riješeno da se veza između Mostara i Zitomislića uspostavi preko Lakiševina i preko željezničke stanice u Zitomisliću (Ivo Jerkić).

U vrijeme kada je grupa došla u sela Mostarske kotline četnici intenzivno rade na formiranju Mostarske četničke brigade. Pošto u selima Kotline ne uspijevaju da prikupe dovoljno ljudstva, oni dovode iz Nevesinjskog, Stolačkog i Gatačkog sreza grupu od oko 30 četnika među kojima i komandanta brigade i komandanta jednog bataljona. Četnici su i docnije, za svaku značajniju akciju u Kothni i okolnim selima, morali angažovati jače četničke grupe ih jedinice sa strane.

Slična situacija bila je i u Dubravama gdje četnici pored komandnog osoblja sa strane dovode i većinu boraca za svoje jedinice. Za razliku od Mostarske kotline oni ovdje uspostavljaju vlast po selima i organizuju žandarmeriske stanice.

Na još jači otpor pri formiranju svojih jedinica četnici su naišli u Prebilovcima. Za vrijeme boravka Prebilovčana u Bančićima u Trećoj ofanzivi među njih su došli pretstavnici četnika da ih organizuju i formiraju četničku jedinicu, ali nisu uspjeh. Docnije, nakon njihovog povratka u selo, četnici ponovo pokušavaju da organizmu Prebilovčane u čemu samo djelimično (uspostavljena je samo četnička komanda) uspijevaju. Da bi ovu akciju potpomogao, u Prebilovce dolazi i komandant četničkog korpusa Mišo Vidačić, ali ni on nije mogao učvrstiti četništvo u Prebilovcima. Prije njegovog dolaska u selu je već bila formirana partiska organizacija koja se posebno pozabavila time kakav stav treba zauzeti povodom četničkih pokušaja. Odluka partiske organizacije bila je, ako ne uspije da spriječi formiranje četničke jedinice u selu, onda da nastoji da se zaplijenjeno oružje u berbi sa Talijanima (28 maja) podijeli prema tome kako ga je ko zaplijenio. Tako se u rukama pristalica NOP-a i članova Partije i SKOJ-a našlo oko 50 pušaka, 9 puškomitraljeza i 3 minobacača.

Docnije, kada se više nije moglo spriječiti formiranje četničkih jedinica, žandarmeriskih stanica i četničke vlasti, partiska organizacija u Prebilovcima razmotrila je mogućnost da se u četničke redove, i to po mogućstvu na rukovodeće položaje, ubaci što veći broj naših ljudi i članova Partije i SKOJ-a u čemu je uspjela.

Kanal kurirske veze od crnogorske granice do oslobođene teritorije išao je preko Bilećkog i Stolačkog sreza, a zatim preko Bjelojevića, Prebilovaca, Kljenka i Pologoša do Neretve, odakle je preko Biokova vodio n_a oslobođenu teritoriju. Prebilovčani su održavali jedan od težih dijelova ovog kanala — preko Hutovskog blata i rijeke Krupe. Za održavanje kanala od Bjelojevića do Kljenka bio je zadužen Maksim Bulut. Od Kljenka preko Pologoša i Neretve kanal je održavao šesnaestogodišnji mladić Gojko Brstina.

Uskoro po mom dolasku u Zitomisliće povezao sam se sa organizacijom u Mostaru i drugovima na koje sam bio upućen. Da bi razmotrili situaciju na terenu i miere koje treba da preduzimamo ubrzo su iz Hodbine u Zitomisliće došli Vojo Čolović, Dušan Brenjo i Milutin Brstina. Pošto četnici tada vrše mobilizaciju radi odlaska u Liku i • Dalmaciju, zaključeno je da se ubace naši liudi u njihove redove kako bi mogli djelovati iznutra. S druge strane, zaključeno je da se vodi borba za svakog čovjeka od uticaja u ovim selima, čime se znatno smanjivao četnički uticaj.

Grupa je danju bila sakrivena, dok je noću održavala sastanke sa aktivistima iz sela Mostarske kotline. Gubavice, Pijesaka i Zitomi-

slića. Njen uticaj je bio toliki da je u novembru i decembru 1942 godine u pojedinim selima došlo i do formiranja narodnooslobodilačkih odbora. I dalje je održavana stalna veza sa Nevesinjem. Postojala su dva kanala — jedan direktno iz Lakiševina u Nevesinje, a drugi preko Hodbine, Rabine, Udrežnja i Biograda. Takođe je postojao kanal i kurirska veza od Zitomislića do Nevesinja preko sela Pijeska, Gubavice, Dretelja i Rabine.

U Zitomisliću se u to vrijeme odvijao vrlo intenzivan politički rad naročito među omladin m. U početku je postojala manja grupa ornladinaca koja je razvila takav rad da je potpuno neutralisala četnički uticaj u selu.

U oktobru 1942 godine sastao sam se sa sekretarom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Mladenom Kneževićem — Traktorom koji je prije dolaska u Zitomisliće bio u Stocu, Dubravama, Prebilovcima i Čapljini. Ovom sastanku prisustvovali su i Vojo Colović, Dušan Brenjo i Milutin Brstina. Pored upoznavanja sa vojno-političkom situacijom Traktor je prenio direktive i zadatke Oblasnog komiteta. U skladu sa ovim zadacima bile su i mjere koje su bile već poduzete na razbijanju i podrivanju četničke organizacije, naročito u odnosu na odlazak četnika u Dalmaciju i Liku. Istaknuta je potreba još intenzivnijeg rada među muslimanskim življem u Dubravama gdje je trebalo da iz Mostara uskoro izađe jedan partiski radnik (Esad Šabanac). Razmotreno je i pitanje formiranja Sreskog partiskog rukovodstva.

Nakon odlaska Mladena Kneževića-Traktora, Ivo Jerkić donosi propagandni materijal i marksističku literaturu, a u toku novembra u kući Veljka Mićevića postavljen je i radio-aparat. Ova kuća ubrzo postaje mjesto gdje se stiču pravci mnogih kurirskih veza, održavaju sastanci, šalju izvještaji i u kojoj mnogi drugovi nalaze sigurno utočište. U ovoj kući su u toku nekohko mjeseci svakodnevno boravila 3—4 naša druga.

U drugoj polovini novembra formiran je Sreski komitet za Mostarsku kotlinu i dio Dubrava. Sastanci komiteta i partiske organizacije obično su održavani u Zitomisliću, Hodbini i Dretelju. Novoformirani Sreski komitet razvio je vrlo intenzivan rad na široj teritoriji.

Dušan Brenjo redovno je odlazio u Nevesinje, prenosio direktive, materijal i održavao sastanke sa aktivistima. Sa organizacijom u Prebilovcima vezu je održavao Savo Kuzman koji je bio odhčan poznavalac prilika i terena, a mogao se slobodno kretati. Slobodnijem kretanju nekih manje poznatih drugova iz grupe doprinosila je akcija ornladinaca iz Kothne koji su uspjeli da prodru u štab četničke brigade i da dođu do izvjesnog broja nepopunjenih a ovjerenih propusnica.

Kako ova djelatnost postaje veoma zapažena, četnici preduzimaju protivmjere te počinju sa hapšenjima. Tako hapse i sprovode

za Nevesinje oko 20 mladića iz Mostarske kotline, a iz Nevesinja upućuju u Kotlinu takozvanu leteću brigadu s ciljem da likvidiraju grupu i simpatizere pokreta.

Koncem novembra 1942 u Zitomisliće ponovo dolazi Mladen Knežević-Traktor. Ovom prilikom razmatramo mogućnosti da se na teritoriji južne Hercegovine formira partizanski bataljon koji bi okupio borce iz grupe, zatim članove Partije i SKOJ-a i borce sa teritorije Mostarske kotline, Stolačkog i Čapljinskog sreza. Odlučeno je da se formiranju bataljona priđe koncem decembra. U toku pripreme vodilo se računa da se sa terena ne povuku sve naše snage premda se nastojalo da se sakupi što veći broj boraca. Formiranje bataljona došlo je u vrijeme kada su i četnici vršili koncentraciju znatnih snaga crnogorskih i istočno-hercegovačkih četnika u okolini Mostara, pa se zbog toga moralo voditi računa da nešto naših boraca ostane na terenu ili djeluje unutar četničkih jedinica.

Koncem decembra primljena je konačna direktiva za formiranje bataljona, određeni su članovi Štaba bataljona i data načelna uputstva za organizaciju i rad. Stab bataljona sačinjavali su: komandant Dušan Brstina, politički komesar Džemil Sarac, dotadašnji sekretar Sreskog komiteta Čapljina, zamjenik političkog komesara Mladen Knežević-Traktor, serketar Oblasnog komiteta za Hercegovinu i zamjenik komandanta Gojko Mihić, ilegalni partiski radnik iz Stolačkog sreza.

Prvi sastanak novoformir>anog šitaba (bez zsjmj e'nika komandanta Gojka Mihića) održan je 6 januara 1943 u Zitomislićima u kući Veljka Mićevića. Sjutradan je vršena priprema za prošireni partiski sastanak koji je održan 8 januara. Na ovom sastanku bataljonu je dato ime i određeno zborno mjesto bataljona u selu Bjelojevićima (veza u kući Rama-Cola Hairlića), o čemu su odmah obaviješteni borci koji su uzeti u obzir za sastav bataljona.

Stab bataljona je 10 januara 1943 preko Pijesaka i Dubrava prešao rijeku Bregavu i 11 januara stigao na Ervenicu iznad Prebilovaca. Te večeri je bio zakazan sastanak sa partiskom organizacijom iz Prebilovaca i Tasovčića. Na sastanku je riješeno da se štab bataljona zadrži u ovom rejonu dok se ne izvrši popuna bataljona. Pošto je sjutradan štab bataljona bio otkriven od četnika, on se prebac:o u Prebilovce, u kuću Trifka Buluta. Ovdje je također održan sastanak na kome je govoreno o definitivnoj popuni bataljona. Za vrijeme sastanka stigla je vijest da su četnici sa Domanovića krenuli u potjeru za bataljonom. Stab ji riješio da prihvati borbu i da se te večeri ne udaljava iz Prebilovaca, jer se računalo na oko 50 dobro naoružanih boraca iz ovog sela.

Te večeri nije došlo do borbe te je štab i dalje ostao u Prebilovcima sklonjen u zaseok Oborine. Neprijatelj je međutim traeao u brdima prema Ervenici, Košćeli i Bjelojevićima. Poslije tri dana štab je krenuo prema Bjelojevićima gdje ga je čekalo oko 20 boraca.

Pošto nisu bili stigli borci iz Stolačkog sreza krenulo se u Poplat. Tu je održan sastanak sa članovima Partije i aktivistima NOP-a, gdje je riješeno ko treba da se priključi bataljonu, a ko da ostane na terenu i u četničkim redovima. Po istom pitanju narednih dana je održan sastanak u selu Vlahovićima, a potom je štab bataljona krenuo na zborno mjesto u Bjelojeviće. Istovremeno, u Bjeiojeviće stiže Bato Mijanović sa deset boraca, većinom domobrana iz Dubrava, koji su bili pod uticajem partiske organizacije iz Stoca. Tada je u selu Bjelojevići definitivno formiran bataljon »Iskra-« koji je onda brojao 42 borca.

Prilikom donošenja odluke o formiranju stalo se na stanovište da je, u uslovima koji vladaju u južnoj Hercegovini, od većeg značaja politička uloga koju bataljon treba da odigra, nego čisto vojne akcije. U tom cilju bataljon je usmjerio svoj rad više na političke nego na oružane akcije. U ovom vremenu vršene su samo pripreme za manje akcije.

U toku tih priprema stigla je sa oslobođene teritorije iz Bosne grupa koju su sačinjavali Vasilije-Cile **Kovačević, Dušan Grk, Peko Papić, Uroš Sredanović i Radovan Mirković i prenijela naređenje da** se **bataljon što prije uputi u sastav Desete hercegovačke brigade. Razlog ovakvoj odluci ležao je u tome što je trebalo popuniti redove Desete brigade borcima iz Hercegovine i što se nastojalo da** se **spase** i **prebace na slobodnu teritoriju ilegalci koji nisu imali uslova da opstanu na terenu.**

Komandant bataljona sa 26 boraca krenuo je za Bosnu a ostatak boraca i rukovodilaca i dalje je zadržan na teritoriji južne Hercegovine. Prilikom prelaska preko pruge Gabela — Hutovo izvršena je diverzija na željezničkoj pruzi. Uništena je kompozicija jednog teretnog voza. Nakon ove akcije i dvodnevnog zadržavanja u Kljenku i Glušcima u toku noći grupa se prebacila preko Neretve kod Neumkule i stigla u selo Desne, gdje je prihvaćena od seoskog Narodnooslobodilačkog odbora.

Poslije prelaska Neretve nastavljen je put preko Biokova u oslobođenu Podgoru a odatle, nakon jednodnevnog odmora, za Imotski. Stab Četvrte operativne zone uputio je grupu preko Posušja, Rakitna i Drežnice u Jablanicu. Ovdje joj se priključila grupa od 36 boraca koje je komanda mjesta Jablanica uputila u Desetu hercegovačku brigadu.

Prvog marta grupa je stigla u Ostrožac, gdje su se nalazili dijelovi Desete brigade. Već sjutradan svi borci su bili raspoređeni po bataljonima i istog dana stupih u borbu sa četnicima i Tahjanima na hjevoj obali Neretve.

Dušan BRSTINA

PO ZADATKU U HERCEGOVINI

etvrtog januara 1943 1-vi bataljon Desete hercegovačke brigade, koji se tada nalazio kod Jajca, dobio je od štaba brigade naređenje da se prebaci na planinu Vlašić. Cete su odmah prikupljene i krenule na Vlašić sa položaja u Barevu.

Vrijeme je tih dana bilo vrlo loše. Snijeg je stalno padao. Putevi su bili zameteni, bez prtine i ikakvog znaka. Borci koji su išli na čelu kolone često su se smjenjivali, jer je bilo veoma teško probijati naslage snijega i praviti prtine. Uz to je trebalo preći i rijeku Vrbas koja je bila velika prepreka. Borci su ipak savladah sve teškoće i 6 januara stigli smo u Bešpelj gdje smo se malo odmorili. Prešavši preko Seoca, Brda i Čitluka, bataljon je već sljedećeg dana, 7 januara, izbio u Dobrić, odakle je nastavio put u pravcu Mesića i predveče stigao u Modrike na Vlašiću, gdje su se nalazili ostali bataljoni Desete brigade.

Kada sam se sjutradan, 8 januara, javio u štab brigade, saopšteno mi je da treba da idem u Hercegovinu i da će sa mnom poći i Luka Sredanović. Čim sam razumio zadatak, tražio sam od štaba brigade da sa mnom pođu Danilo Komnenović ili Milan Popadić, ali u štabu se s tim nisu složili. Kasnije mi je rečeno da će sa mnom poći i Radovan Mirković.

Iz štaba sam se odmah vratio u bataljon i predao dužnost komandanta bataljona Milenku Okiljeviću, koji je dotada bio moj zamjenik. Devetog januara održan je sastanak u štabu brigade kome su prisustvovah: Vlado Šegrt, Vlado Tomanović, Rade Hamović, Čedo Kapor i Vaso Miskin-Crni. Sastanak je trajao dugo, jer su na njemu detaljno pretresani naši zadaci u Hercegovini. Poslije tog sastanka Vaso Miskin-Crni izdiktirao mi je zadatke koje još čuvam.

Zadaci su bili sljedeći: organizaciono srediti partisku organizaciju u partizanskim odredima i grupama, u selima i gradu; organizovati ilegalne odbore; početi sa akcijama na što širem području; vršiti mobilizaciju boraca i organizovati njihovo prebacivanje za popunu Desete brigade; po mogućnosti u sastav brigade prebaciti

Janka Bjelicu i kaluđera Mirona Nikića, koji bi bio vjerski referent u brigadi; sve drugove koji žive ilegalno a nemaju mogućnosti za opstanak prebaciti u sastav brigade; organizovati obavještajnu službu; preko obavještajne službe što prije prikupiti podatke o brojnom stanju okupatora po garnizonima, podatke o utvrđenjima, formacijama i pokretima okupatorske vojske, namjerama okupatora, naoružanju i motorizaciji, borbenom raspoloženju neprijateljske vojske; kakva je kontrola puteva i pruge; brojno stanje četnika, njihovi organizatori i rukovodioci, veze s okupatorom, političke struje u četničkim redovima, četničke parole kojim zavode narod, pohtičko raspoloženje masa; brojno stanje ustaške i domobranske vojske, istaknute ustaše, veze između ustaša i četnika, rad, i organizaciju HSS; političko raspoloženje hrvatskih masa, itd.

Desetog januara bio sam u štabu brigade. Brigada se upravo tada spremala za pokret i napad na Žepče. Spremao sam se za put i sjutra rano ujutro trebalo je da se pozdravim sa drugovima iz štaba i ostalim borcima i krenem u Hercegovinu. Rastanak je bio težak. Tješila me pomisao da idem u Hercegovinu gdje ću naći drugove koji su ostali otsječeni pri našem povlačenju u junu 1942, a sa kojima sam isto tako proveo i dosta teških i radosnih dana od juna 1941 do našeg povlačenja.

NA PUTU ZA HERCEGOVINU

Prije polaska, u štabu brigade, za put smo dobili po jedan kilogram šećera, po 10.000 kuna i pune rančeve raznog propagandnog materijala koji je trebalo prenijeti u Hercegovinu. Od Vlašića i Modrika krenuh smo u pravcu Karaule i Goleša, gdje smo prenoćili, a 12 januara iz Goleša smo pošli u pravcu Rostova i Šebešića. Za Mostar i Prozor nosih smo poštu koju je trebalo predati u štab Prve dalmatinske brigade koja se nalazila u Rostovu. Pošta je i ranije išla ovim kanalom. Tri pisma i sedam paketa propagandnog materijala predali smo članu Politodjela brigade Sveti Drecunu.

Trinaestog januara pošli smo iz Seone, gdje smo konačili, preko sela Vojska, Gornje i Donje Ričice, u pravcu Dražin Dolca. Od Rostova do Vrbasa vodič nam je bio neki Hilmo. Pored velike zime i snijega, neprijateljskih i drugih prepreka, na ovom putu bio je veliki problem prebacivanje preko rijeka. Prema planu trebalo je da pređemo Vrbas ispod Donjeg Vakufa u pravcu Dražin Dolca, preko drvenog mosta koji su tada čuvale ustaše.

Idući preko polja i gazeći veliki snijeg u pravcu mosta razmišljali smo o tome kako preći Vrbas. Postojale su dvije mogućnosti: jedna, prelaz preko mosta, a druga — gaziti Vrbas, što je bilo veoma opasno, jer gaziti Vrbas u januaru bilo je suviše teško. Da bi se prešlo preko mosta, trebalo je likvidirati stražu, a u tom slučaju bi se izložih opasnosti. Ipak smo odlučili da pređemo preko mosta. Kad

smo došli blizu vidjeli smo kako stražar šeće po njegovoj drugoj strani. Poslije kraćeg vremena stražar je ušao u stražaru, a mi smo taj momenat iskoristili i prešli most držeći puške na gotovs. Vodič Hilmo se vratio, jer smo smatrali da nam više nije potreban.

Kad smo prešli most produžili smo u Dražin Dolac. Ovaj teren smo poznavali, jer smo uljeto 1942 godine tu vodili borbe protiv ustaša. Bilo nam je jasno da u selu, koje je pred nama, ima neprijateljski raspoloženih ljudi prema Narodnooslobodilačkoj borbi. Noć je bila mračna. U selu je trebalo naći vodiča do susjednog sela Planinice. Prošli smo pored sela, pretpostavljajući da ćemo, ukoliko dođe do borbe, lakše otstupiti. Odlučili smo da uđemo u prvu kucu, na koju naiđemo. Pošto smo probudili domaćina, Radovan i ja smo ušli u kuću, a Luka je ostao da čuva stražu. Domaćinu smo rekli da smo prethodnica bataljona i da treba da nam pokaže put do Planinice. Poslije kraćeg oklijevanja on je pošao sa nama. U Planinicu smo došli oko ponoći. Ovo selo je bilo partizansko i u njemu je funkcionisao narodnooslobodilački odbor. Ovdje su nas drugarski primili, pa smo ostali do svanuća. Zatim smo pošli u pravcu Vukovskeg, jer je ovaj teren bio siguran i mogli smo se po njemu kretati i danju.

U Vukovsko smo došli 14 januara, negdje oko podne. Nand je ovamo izbjegao iz okolnih sela iako je i ovdje sve bilo popaljeno. Napravih su bajte od jelovih grana, kore i malo dasaka, ali i pored svega toga, narod je bio veseo. Tog dana u selu su održavani omladinski sastanci. Ovdje smo dobili pečeno meso koje je bilo potpuno smrznuto, pa kad smo ga jeli, hrskalo je kao led. Za jelo nije bilo ništa drugo, a drugo se nije moglo ni zahtijevati u ovako teškoj situaciji. Narodnooslobodilački odbor nas je uputio na konak u Ravno, u selo Zvirnjaču, kod Bojanića, čija kuća nije izgorjela, ali i kod njega je bilo dosta izbjeglica. Poznavali smo ovo mjesto, jer smo ovdje bili sa brigadom, početkom jeseni 1942 godine.

Petnaestog januara došli smo u oslobođeno Duvno. Tu smo i konačili. Komandant mjesta bio je Kasim Numić. Dobro nas je smjestio. Spavali smo u jednoj kući u kojoj je bilo kreveta, ali noću, kad bi se probudili, nismo mogli da se snađemo gdje smo. Ko je mogao misliti da u ovo doba, mi, partizani, ležimo u krevetima. Sjutradan smo zaprežnim kolima krenuh u oslobođeno Livno. Bila je velika studen i teško smo putovali kolima. U Livno smo došli noću. Ovdje je trebalo da se sastanemo sa Čilom Kovačevićem i Pekom Papićem, koji su se vraćali iz Bihaća, iz Vrhovnog štaba. U Livnu je u to vrijeme komandant mjesta bio Florijan Sučić, vrlo okretan i živahan čovjek. Tu je bilo dosta domobrana koji su zarobljeni prilikom oslobođenja grada. Nas su smjestili kod jedne muslimanske porodice koja je bila vezana za NOP. To smo osjetili po svemu i vrlo prijatno smo se osjećah. Sa Pekom Papićem i Čilom Kovačevićem sastali smo se ujutro 17 januara. Imali smo takođe zadatak da se ovdje sastanemo

i sa štabom Druge proleterske divizije i napravimo plan za prebacivanje boraca i druge veze, jer je Druga divizija u to vrijeme držala položaje koji su bili najbliže Hercegovini. Međutim, taj sastanak se nije mogao održati, jer je divizija već otišla sa ovog terena, pošto je počela Četvrta neprijateljska ofanziva. Zbog toga je sastanak održan u štabu Četvrte operativne dalmatinske zone. U štabu su bili Vicko Krstulović i Maks Baće. S njima smo se sastali i napravili plan za održavanje veze i prebacivanje boraca.

Iz Livna smo pošli 18 januara preko sela Podhum, Raštelica i Aržano u kome smo konačili. Devetnaestog januara pošli smo iz Aržanog još u toku noći jer je teren koji je trebalo proći bio dosta nesiguran. Od Aržanog put je vodio preko sela Studenci, Kijenovac u pravcu Zagvozda, gdje smo došli negdje naveče. Tu se nalazila Treća dalmatinska brigada. Odmarali smo se čitav sljedeći dan. Dvadeset prvog januara pošli smo preko Zupe, Kozice, Kamen-mosta i Šašića na Biokovo, gdje se nalazio štab odreda. Iz Šašića smo se spustili u Podgoru gdje je bio Žarko Škorpik, mornarski oficir koji je rukovao sa nekoliko brodova zaplijenjenih od neprijatelja. Tu se radjala naša mornarica. Ovdje je djelovao i Narodnooslobodilački odbor. Oni su nas vrlo lijepo primili i učinili sve što su mogli da nam olakšaju i osiguraju put kroz ostala mjesta kud smo prolazili. Sljedećeg dana smo predanih u Podgori. Odavde je trebalo da se prebacimo na Hvar, zatim na Pelješac i dalje za Hercegovinu. Istog dana naveče pošli smo jednim motornim čamcem naše mornarice u pavcu Hvara. Kad smo poodmakli od Podgore, primijetili su nas talijanski patrolni čamci. Nismo mogli dalje. Na toj »lokvi« osjećah smo se vrlo neprijatno, pa smo se vratili, nazad, u Podgoru.

Sjutradan smo donijeli odluku da idemo obalom u pravcu Metkovića. Dvadeset četvrtog januara smo pošli preko Draževa, Igrana, Zivogošća i Drvenika, gdje smo noćili, održali konferenciju i čitav dan do 6 časova očekivali vezu sa susjednim selima. Iz Drvenika put je vodio u Zaostrog. I tu smo morali predaniti čekajući vezu sa susjednim mjestom, odakle smo pošli u pravcu Kežića, Kužića i Plećaša, gdje smo konačili, a zatim produžili u pravcu Ostojića, Zmijarevića, Kule i Karamatića. Iz Karamatića smo se spustili u Desna gdje smo stigli 30 januara. Tu smo našli drugove iz Kotarskog komiteta KPJ u Metkoviću: Vinka Dragovića, sekretara i ostale. S njima je trebalo da napravimo plan kako da se prebacimo preko Neretve. Bilo je nekoliko varijanti, ali smo se odlučili da idemo do Krvavca i da se tu prebacimo. Dok smo bili u Desnima, čekali smo vezu koju su drugovi iz komiteta uputili da ispita teren i mogućnost za prebacivanje.

Negdje oko 7 časova naveče istog dana pošli smo u pravcu Krvavca. S nama je pošao kao vodič i dobar poznavalac terena Mile Gabrić. U Krvavac smo stigli oko ponoći. Selo je bilo pasivno, a u

njemu je bilo i ljudi neprijateljski raspoloženih prema Narcdnc-oslobodilačkoj borbi, tako su nas drugovi obavijestili. Tu se nismo smjeli nikome javljati. Trebalo je naći čamac da bismo se prebacili preko Neretve. Našli smo ih nekohko ali vezanih lancem i zaključanih katancem. Mile je imao kliješta pa smo na jednom presjekli lanac. Morah smo se žuriti jer se trebalo prebaciti preko Neretve i preći Metković i Glušce do svanuća. Kroz Krvavac prolazi cesta i željeznička pruga do Ploča, pokraj same Neretve. Prolaze i neprijateljske patrole. Zbog toga smo nastojali da se što prije prebacimo. Iako je bio mali, u čamac su sjeli Luka, Radovan i Mile koji je vozio čamac. Nisu odmakli od obale ni pet metara, a čamac je već bio pun vode. Neretva je bila plahovita, umalo da se nisu utopili. Morali su se vratiti, te se samo po jedan sa vozačem prevozio. Čamse je pet puta prelazio na jednu i drugu stranu dok smo se svi prebacili.

Poslije prelaska Neretve trebalo je ići cestom koja vodi od Opuzena prema Metkoviću, jer se nije moglo drugim putem. Sad nam je lijevo bila Neretva, a desno veliko blato i voda, tako da, se nije moglo ni desno ni lijevo. U slučaju susreta sa neprijateljem sudarili bi se prsa u prsa, pa ko koga. Prošli smo pokraj samog Metkovića i pored jedne kuće čuli smo Talijane kako žagore. U samu zoru 31 januara prošli smo kroz selo Glušicu u kome je bila četnička četa, sa komandirom nekim Bojbašom. Ovi četnici, kako smo bili obaviješteni, nisu bili mnogo aktivni, ah smo ipak još u toku noći prošli kroz selo i stigli do kuće Gojka Brstine u zaseoku Kljenak, gdje je bila naša veza. Gojko je u selu bio veoma aktivan saradnik Narod noo slobodilačkog pokreta.

Na nama su bila bosanska partizanska odijela koja su u selu mogla ljudima pasti u oči. Sklonili smo se iza neke ograde, da bi preobukli Cila Kovačevića, pa je on otišao do Gojkove kuće koju je poznavao, jer je pri polasku za Bosnu u nju dolazio. Ali, Gojko, nije bio kod kuće. Poslije izvjesnog vremena Čile se vratio s Gojkovom majkom. Donijeli su za jelo lonac čorbe od graha i krompira i podosta kukuruznog hljeba. U ono vrijeme to je bila velika poslastica. Gojko je došao negdje pred noć. Preko njega je trebalo da uhvatimo vezu sa Prebilovcima i da se prebacimo preko rijeke Krup-3. Gojko je predložio da bi najbolje bilo da se on prebaci do Metkovića i uzme taksi do Prebilovaca, jer je i njemu bilo nesigurno da se • drukčije kreće. Složili smo se sa tim i dali mu nekoliko hiljada kuna da plati taksi. Imali smo dosta kuna koje smo dobili na Vlašiću za put a nismo ih imali gdje trošiti. Tako je Gojko otišao u Prebilovce i uhvatio vezu sa drugovima.

PONOVO U STOLACKOM KRAJU

Sjutradan naveče došli su kod Gojka: Maksim Bulut, Risto Vojnović i Gojo Mandrapa. Oni su već pripremili čamac. Te noći smo

se prebacili preko Krupe i 1 februara osvanuli u Prebilovcima. Tu smo se našli sa Veljkom Bulutom i ostalim borcima iz ovog sela.

U Prebilovcima je bilo sigurno uporište Narodnooslobodilačkog pokreta. U selu je aktivno djelovala i partiska organizacija od nekoliko članova, a postojao je i Narodnooslobodilački odbor. Kako se Prebilovci nalaze skoro na granici Hercegovine, u neposrednoj blizini susjednih sela Dalmacije, to su Prebilovčani bili glavna veza sa Dalmacijom. Mile Gabrić se vratio istim kanalom u Desne, pa smo se detaljnije, zajednički sa drugovima iz Prebilovaca, dogovorili o dalj'm vezama između Dalmacije i Hercegovine.

Drugovi su nas upoznali sa situacijom. Interesovali smo se gaje se nalaze komunisti i rukovodioci sa terena. Rekli su nam da se Gojko Mihić nalazi u zaseoku Košćela kod Sćepana Buluta. Istog dana smo se sastali sa Gojkom koji nas je upoznao sa situacijom na terenu bivšeg Stolačkog sreza u čijem je sastavu tada bila i Čapljina, a isto tako i sa situacijom u dobrom dijelu Hercegovine. Gojko je dobro poznavao situaciju, jer je tu radio kao član Sreskog komiteta za Stolački srez. Istog dana sastali smo se i sa Mladenom Kneževićem-Traktorom, koji je u to vrijeme bio sekretar Oblasnog komiteta za Hercegovinu.

Na zajedničkom sastanku upoznali smo Mladena Kneževića i Gojka Mihića sa zadacima koje smo dobili pri našem polasku u Hercegovinu. Poslije ovog zajedničkog sastanka rastali smo se. Peko Papić i Radovan Mirković pošli su na teren Bilećkog sreza, Luka Sredanović na teren Trebinja, Čile Kovačević za Crnu Goru. Knežević, Mihić i ja ostali smo na terenu Stolačkog sreza.

Zahvaljujući aktivnom radu partiske organizacije situacija na terenu Stolačkog sreza, a skoro i na čitavom terenu južne Hercegovine bila je tada dosta povoljna za rad. I pored teških uslova pod kojima su radili članovi Partije, jer su se mogli kretati samo noću, partiski sastanci su bili dosta česti. Drugovi su se prebacivah iz jednog sela u drugo, kod partizanskih porodica koje su ih prihvatale, hranile, informisale o situaciji u selu, namjerama neprijatelja itd., i tako stalno održavah veze. Četničke »leteće« brigade su danonoćno krstarile po selima i maltretirale simpatizere Narodnooslobodilačkog pokreta, računajući da će na taj način slomiti njihovu odlučnost i dočepati se ilegalnih partiskih radnika.

Na ovom terenu bio je već formiran jedan manji bataljon »Iskra« od oko 40 drugova. U štabu bataljona, pored Traktora i Gojka, bili su Dušan Brstina i Džemil Šarac. Održali smo zajednički sastanak sa drugovima iz štaba bataljona i upoznao sam ih sa zadacima. Na ovom sastanku donijeli smo zajedničku odluku da se bataljon »Iskra« prebaci u sastav Desete brigade. Odmah smo održali konferenciju sa borcima iz bataljona u zaseoku Zagnježđe sela Bjelojevići. Govorio sam borcima o našim jedinicama, naročito o Desetoj hercego-

vačkoj **brigadi i uspjesima koje postižu, o slobodnoj teritoriji itd. Na toj konferenciji saopštili smo odluku da bataljon treba da pode u sastav brigade. Svi borci bili su oduševljeni ovom odlukom. Nije bilo nijednog borca koji bi** se **izdvojio i ostao. Istina, ostavili smo nekoliko drugova za rad na terenu, iako su oni htjeli da idu u brigadu koja se tada nalazila negdje oko** Zepča.

Dan kasnije bataljon »Iskra« je pošao na put sa Dušanom Brstinom i Novioom Domazetom. Kanal i put za prebacivanje uspostavili smo zajedno sa drugovima preko kojih smo se prebacivah za Hercegovinu.

Za nas je bio naročito važan kontakt sa drugovima iz Kotarskog komiteta za Metković sa kojima smo uspostavili vezu prilikom našeg prelaska iz Dalmacije u Hercegovinu. I kasnije smo stalno održavali tu vezu i više puta koristili kanal za prebacivanje preko Neretve.

U toku februara 1943 drugovi koji su i dalje ostali na terenu Stolačkog sreza, Traktor, Gojko, ja i još neki, održali smo sastanak u selu Aladinići, u kući Ahmeta Setke. **Ovom sastanku su prisustvovah i Vojo Čolović, Esad Sabanac, Vuko Mijanović-Bato i Džemil Šarac. Analizirah smo rad partiske organizacije i opštu situaciju na terenu. Poslije završene diskusije formiran je Okružni komitet za srednju Hercegovinu. U komitet su ušli: Gojko Mihić, Džemil Sarac, Vojo Colović, Vuko-Bato Mijanović, Esad Sabanac i ja. Esad Sabanac je izabran za sekretara komiteta. Komitet je u ovakvom sastavu djelovao samo kratko vrijeme, do početka Bitke na Sutjesci.**

U Stolačkom srezu u to vrijeme djelovale su skoro sve partiske organizacije koje su bile osnovane 1941 i 1942 godine, tj. do našeg povlačenja iz Hercegovine. Tako su djelovale organizacije: u selu Prebilovci od 7 članova, u Suzini od 8, u Kljenci — Milavići od 7, u Dabrici od 5, na Hrgudu od 9, na Poplatu od 8, u Ljutom Dolu od 5, u Meči od 5, u Predolju od 4, u Vlahovićima od 5 i u Stocu od 4 člana. Isto tako su djelovah i narodnooslobodilački odbori. Pored članova Partije u svim organizacijama bio je i izvjestan broj kandidata, a postojala je i organizacija SKOJ-a koja je radila među omladinom. Na terenu Dubrava početkom 1943 godine formirani su partiski aktivi od drugova koji su bili najsigurniji i najbliži Partiji. Ta organizaciona forma bil$_a$ je vrlo korisna, jer su aktivi odigrah važnu ulogu u aktiviranju naroda za Narodnooslobodilački pokret.

Poslije formiranja Okružnog komiteta sastao sam se sa Božom Slavićem koji je bio partiski rukovodilac u Ljubinjskom srezu. Na sastanku smo razmotrili rad partiske organizacije na terenu Ljubinja koja je bila naročito aktivna u selima oko Popova Polja. Tamo su u selima gdje su postojale partiske organizacije, pa čak i tamo gdje nije

bilo partiskih organizacija, djelovah narodnooslobodilački odbori, koji su formirani još u 1941 i 1942 godini.

Za vrijeme Treće talijansko-četničke ofanzive samo u Dabarskoj opštini, strijeljano je 10 odbornika, a dosta ih je odvedeno u zatvore u Stolac, Bileću, Trebinje i druga mjesta. U tom periodu četnici ^u ubili i nekohko komunista sa ovog terena: Dušana Muratovića koji je bio zamjenik komesara 6 udarnog bataljona ubili su u Zvijerani, u zatvoru; Tomu Bjehcu, komesara čete ubili su u Dabrici; Andu Bogdanović, omladinskog rukovodioca strijeljali su u Berkovićima; Milenka Mičića iz Ljubinja strijeljah su u Bileći, itd. Našlo se i nekohko izdajnika među onima koji su ranije bili primljeni u Partiju.

Nakon prebacivanja bataljona »Iskra« u Desetu brigadu uspostavljena je veza sa drugovima koji su radili u Trebinjskom srezu, najprije sa Todom Kurtovićem. Na ovom terenu je dejstvovao bataljon »Sloboda« koji je brojao oko 50 boraca. Ovaj bataljon je dejstvovao i vodio borbe pod vrlo teškim uslovima. Uskoro poslije povezivanja sporazumjeli smo se da i ovaj bataljon krene u sastav Desete brigade. Bataljon je upućen istim kanalom preko Neretve, ali se vratio sa Biokova jer nije mogao doći u kontakt sa Desetom brigadom ili nekom drugom partizanskom jedinicom zbog Četvrte neprijateljske ofanzive koja je bila u punom jeku.

FORMIRANJE PARTIZANSKOG ODREDA i PRVE AKCIJE

Novoosnovani Okružni komitet postavio je kao glavne zadatke: omasovljenje i organizaciono učvršćenje partiske organizacije, osnivanje narodnooslobodilačkih odbora gdje još nisu postojali, mobilizaciju boraca i stvaranje vojnih jedinica za izvođenje akcija. Raspoloženje masa prema borbi svakim danom bilo je sve veće. Naročito je rasla mržnja srpskog življa prema četnicima, s obzirom na njihovu izdaju i zločine. Za kratko vrijeme uspjeh smo formirati jedan odred od tri manja bataljona. U odred su ušli Stolački i Sitnički bataljon,. kao i bataljon »Sloboda«.

U rukovodstvo odreda i bataljona ušli su sljedeći drugovi: Dušan Grk, komandant odreda; Petar Milidragović, zamjenik komandanta; Gojko Mihić, komesar odreda; Dragutin Kosovac-Braco, za^ mjenik komesara i Danilo Šarenac, načelnik štaba odreda. U štabu bataljona »Sloboda« bili su: komandant Risto Vreća; zamjenik Mirko Miletić, politički komesar Slavo Skender, zamjenik političkog komesara Đorđe Šarenac; u štabu Stolačkog bataljona komandant Milan Domazet, zamjenik Spaso Belović, komesar Milutin Jelačić, zamjenik Risto Mihić, a u štabu Sitničkog bataljona: komandant Lazo Vujović, zamjenik Novica Milićević, komesar Todor Jevtović i zamjenik komesara Nikola Milidragović. Kad se formirao, odred je brojao oko 200«

boraca, ali su svaki dan pridolazili novi pa je odred bio sve brojniji. U odred su dolazili borci pojedinih četničkih posada koji su od ranije simpatisali Narodnooslobodilački pokret, odnosno bili su u Narodr.c-oslobodilačkoj vojsci do Treće neprijateljske ofanzive kada su otsječeni, a poslije izvjesnog vremena prisilno mobilisani u četnike.

Odred ie odmah počeo sa izvođenjem akcija. Prva akcija je izvedena u selu Prenj na tamošnju četničku posadu i njenog vođu Đuru Andrića. Tada je zaplijenjeno: dva konja sa opremom, veća količina hrane i razni materijal, ali je Đuro umakao koristeći pomrčinu.

Sljedeća akcija bila je na četničku četu koja je bila smještena u osnovnoj školi na Pileti. Za ovu akciju napravili smo plan da se stražar likvidira bez borbe, a mi da poshje uđemo u školu i razoružamo četnike. Škola je bila ograđena bodljikavom žicom. Za likvidaciju stražara određeni su Dragutin Kosovac-Braco i Spaso Belović. Oni su pošli prema stražaru pjevajući omiljenu četničku pjesmu: »-Mala moja, nisi fina, raznio te bacač mina ...« Kad ih je stražar primijetio, upitao je: »Ko ide«? Oni su odgovorili da su četnički kuriri i da nose poštu. Stražar je brzo uvidio da je prevaren, ali sve je bilo kasno — cijevi pušaka bile su mu pod grlom. Pošto je stražar razoružan i uklonjen, borci koji su bih u neposrednoj blizini škole upali su u zgradu, po unaprijed utvrđenom planu jer smo znali raspored prostorija u školi. Škola je imala dvije učionice i jednu kancelariju. Ja sam sa nekoliko drugova upao u sobu u kojoj se nalazio komandir, a ostali drugovi u druge prostorije. Četnicima smo oduzeli oružje dok su oni spavali. Sjećam se da je puškomitraljez bio u ormaru kod komandira. ali smo i njega zaplijenili. Kad su vidjeli da su razoružani, da je naše oružje upereno u njih, digli su ruke. Nekohko četnika je stupilo u naše redove jer su od ranije simpatisali Narodnooslobodilačku borbu. Ostali četnici upućeni su kućama

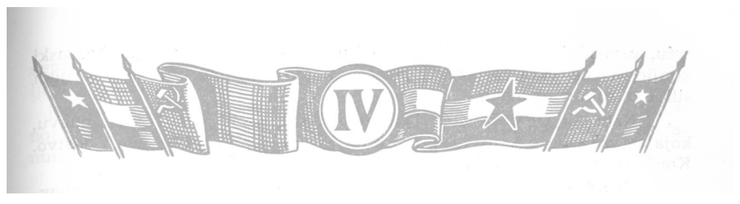
Tstog dana, četnici su primili sljedovanje od Talijana: makarcne, ulje, hljeb i drugo. Pored oružja i municije, koje smo zaplijenili, dobro nam je došla i ova hrana, jer smo s njom oskudijevali.

Odred je kasnije organizovao i akciju na četničku posadu u Burmazima, kod Kučinara i Nadaždina, zatim likvidaciju četničke Poplatske čete, koja se nalaziła u Bitunji, kao i zarobljavanje Boška Ružića-Dugalića, komandira ove čete i jednog od čuvenih koljača u ovom kraju. Uskoro je likvidirana i četnička posada u Predolju, izvršen upad u Dabar i razbijanje dabarskih četnika, povedena borba u Milavićima i Zasadi, pa borba sa četnicima na Hrgudu itd. Sitnićki bataljon likvidirao je četničke posade u Vranjskoj i Zvijerini, Krtinju i Ivici. Odred je u ovakvom sastavu djelovao do početka aprila 1943 godine, kada su na naš teren došli Čedo Kapor i Rade Hamović sa 2-im i 5-im bataljonom Desete brigade. Tom prilikom zauzeto je i Ljubinje. Bilo je to 2 aprila. Od Ljubinja, odred je izvršio pokret na

Poplat, a 4 aprila organizovao napad i na Stolac u sadejstvu sa 2 i 5 bataljonom Desete brigade. U ovoj borbi iz odreda su ranjeni: Milan Domazet, Vojin Ćupina, Stojan Gordić i još neki borci. Poslije napada na Stolac prišlo se reorganizaciji odreda. Od boraca odreda popunjen je 2 i 5 bataljon i formiran novi 6 bataljon koji je ušao u sastav Desete hercegovačke brigade.

Dušan GRK

DESETA BRIGADA U ČETVRTOJ OFANZIVI

voju Četvrtu ofanzivu neprijatelj je preduzeo 20 januara 1943, mada da su manje uvodne borbe počele znatno ranije. Upravo, ona počinje da se sprema još u jeku pobjedonosnih i širokih ofanzivnih dejstava Narodnooslobodilačke vojske krajem 1942, koja su uslijedila poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a, i to kao reakcija na ofanzivu naših snaga i razmah Narodnooslobodilačkog rata uopšte.

Deseta hercegovačka brigada se u toku ovih operacija nalazila u sastavu Treće udarne divizije koja je u to vrijeme, skupa sa Prvom proleterskom divizijom, operisala u centralnoj Bosni.

OSLOBOĐENJE ŽEPCA

Početkom januara 1943, poshje niza manjih uspješnih akcija oko Jajca i Travnika, Deseta hercegovačka je otpočela marš iz rejona Turbe — Travnik ka dolini Bosne. Ko zna po koji put krstarimo bespućem Vlašića. Znamo već svaku stopu na ovom terenu. Zauzeli smo i Turbe u dva maha. Prvi put sa Petom crnogorskom, a drugi put sa Prvom dalmatinskom brigadom. Ovog puta Vlašić ne izgleda tako kršan i divlji. Duboki snijeg zaravnao je mnoge uvale, kora je tvrda, prtina ne probija. A po visokoj planini mnogo je lakše kretanje za vrijeme oštre zime nego u kasnu jesen, a naročito u proljeće kad pc-

srću, propadaju i padaju ne samo ljudi, već i toliko spretni bosanski konjići. Ovog puta je lakše i zbog toga što je stoka odmorna, a ljudi siti i u sukno obučeni.

Nabujali Ugar brigada je premostila srušivši jednu oveću bukvu, koja se zakačila čak na drugu stranu. Preko nje je prešlo sve ljudstvo. Konji su gazili i plivali.

Devetog januara Štab Treće divizije već javlja depešom Vrhovnom štabu: »-...Šegrt ruši piugu Travnik — Vakuf, uništio prugu i tri mosta. Neprijatelj je napravio ispad iz Travnika i Šegrt ga je uče vratio... Jutros polazimo sa dve brigade. Marš je dug. Sneg pada .. ,«[1]

Zauzeti Zepče, porušiti most i željezničku prugu, prekinuti saobraćaj u dolini Bosne, toj toliko važnoj i osjetljivoj saobraćajnoj arteriji okupatora — to je bio zadatak brigade. Iako malo znamo ko je u Zepču i s kim ćemo se sudariti, ipak idemo rado na tak'av zadatak. Već su nam dojadile sitne akcije. One nam češće izvuku više municije nego što se zaplijeni. Brigada je još mlada i nedovoljno iskusna. Vrijeme je za polaganje ispita, a to su gradovi i ovakvi zadaci. Zauzimanje gradova proleteri i Krajišnici nekako smatraju svojim specijalitetom. I to im priznajemo. Ali tješimo se da nismo imali prilike. Evo, sad nam se pružila.

Lijevo od nas ka Novom Šeheru i Zavidovićima kreće se Peta crnogorska brigada. S njom uvijek rado sadejstvujemo jer se dobro poznajemo — ona svojski izvršava zadatke. Te dvije brigade su se, sticajem okolnosti, gotovo uvijek skupa borile i kalile, od Zelengore pa do srca Bosne. Njihovi štabovi često su formirali i privremeni zajednički štab, kada je to situacija nalagala.

Stigavši pred Zepče, 17 januara 1943, saznali smo da je garnizon slab i da odavno strahuje od napada partizana. U 21.30 prasak bombi nadjačao je puščanu i mitraljesku vatru. Juriš na varoš izvršen je silovito i sa svih strana. Otpor je savladan za tren oka. Riješile su ga samo bombaške grupe. Silni su ti naši bombaši. Privući se ćutKe i hajdučki neprijatelju, gotovo pod nos, baciti bombe, a odmah zat;m skok i hvatanje za guše, to je više nego juriš, vatra i udar. Saznanje 0 takvoj odlučnosti protivnika ledi krv braniocu i nagriza mu moral. A u tamnoj noći to unaprijed priprema poraz svakom onom ko nije isto toliko odlučan i spreman za borbu prsa u prsa.

Oslobodivši Zepče, Deseta brigada je izvršila zadatak. Za nama su još ostale samo duge i duboko utabane prtine preko Papratnne 1 Željeznog Polja ka Hajdučkoj Kosi i Vlašiću, koje, kao siva traka na vidnoj mjesečini, označavaju da je brigada u Zepču i već čvrsto stupa na bosansku prugu.

[1] Zbornik IV/9 dok. 44. str. 109

Brigada je još tri dana držala grad i odbijala više pokušaja neprijatelja da ga povrati. Ova akcija imala je poseban značaj u daljem putu brigade.

Nekoliko dana kasnije »Slobodna Jugoslavija« javljala je o uspješnoj akciji Desete brigade. Komandant Treće divizije poslao je 19 januara radiogram Vrhovnom štabu:

»Neprijateljska ofanziva od pravca Doboja. Hercegovačka zauzela Žepče, zarobila 150 domobrana i ustaša. Zaplenjeno: 150 pušaka, više teškog i lakog oružja, 100.000 metaka, oklopni voz i 60 vagona... Ističem hrabrost Hercegovačke, naročito Mostarskog bataljona.«[2]

A odmah zatim, novim radiogramom od istog dana javlja:

»Treći dan danas neprijatelj nije uspostavio saobraćaj Doboj — Zenica. Tokom jučerašnjeg dana jedinice Hercegovačke brigade odbile četiri puta napade okupatora i četnika da povrate Žepče... Hercegovačka brigada tianosi velike žrtve okupatoru i četnicima... Hercegovačka brigada zarobila je teški bacač i 100 mina, 4 teška mitraljeza i 3 laka.. ,«[3]

Četnici su pokušavali da spasu Zepče napadom s leđa. Međutim, pobjegli su suviše brzo, ne sačekavši naš protivnapad. Dva brigadna topa »Krnio« i »Zelenko« povremeno tuku njihove mitraljeze kojima nas pokušavaju uznemiriti s desne strane rijeke Bosne. Mjesec pomaže da se pored topova na snijegu pročitaju oveća slova, pisana prstom nekog borca pred okršaj za Zepče: »Biće svadbe«. Usto je odmah malo niže dometnuto »i municije i cigara«. Kakav moral i skromnost pred juriš! Za njih je danas svadba zagrljaj sa okršajem, obračun sa neprijateljem.

Grad je napokon oživio. Narod je saznao za upad partizana i počeo da otvara najprije prozore, a zatim i vrata. Iznose se pokloni za narodne borce.

Partizani rade uobičajeni posao: hvataju i sprovode grupe ustaša i domobrana — narod ih sam otkriva; miniraju i ruše prugu. Na sve strane niču revolucionarne parole, izlijepljeni šareni leci i razni crteži po zidovima. Intendanti popunjavaju komore bez gužve, jer je plijena dosta. Komandir Hasan Zahirović — Laća nešto vijeća sa vodom, izgleda da ispituje kome je najpotrebnije dati nova odijela i cokule.

Atmosferu na momente uzburka prasak i žestok okršaj na ivici grada. Komore se komešaju i već trče, sklanjaju se. To je srušen most na Bosni. Ali, nije samo to, borba na 'ivici grada sve je žešća. Trešti bomba za bombom i čudno odzvanja. Pancirni voz uletio je u

[2] Isto, dok. 87, str. 203
[3] Isto, dok. 86, str. 202

Zepče, među partizane, dvoboj je počeo. Pruga od Sarajeva još nije prekinuta. Kakav propust!

Oštra borba nije dugo trajala. Voz se predao uskoro, ali tek pošto mu je spriječen povratak i kada su odvažni Igmanci i Mostarci skočili na njega i počeli hvatati golim rukama za njegove zagrijane mitraljeske cijevi. Kada je oprema skinuta, voz je pod punom parom pušten niz otvorenu prugu ka Zenici da javi o sudbini svoje posade.

TAKVI SU BILI NAŠI KOMANDIRI

Poshje zauzimanja Zepča čisteći dolinu Bosne od manjih posada i rušeći prugu, istureni dijelovi Desete hercegovačke brigade su izbili čak pred Nemilu. Međutim, jedan teški armirano-betonski bunker još se držao kod Brezovog Polja. Branile su ga grupe Nijemaca i ustaša. Doveden je i top »Zelenko« kao specijalista za ove svrhe. Ali, uzalud, njegove granate su nemoćne, odbijaju se, mada tuče sa 200 metara. Po jakoj mjesečini mrki bunker se lijepo vidi na snijegu. Ne uspijevaju ni pokušaji bilećkih i gatačkih skojevaca — bombaša. Puškarnice su tako uske, da se bombe odbijaju i tuku same bombaše. Napad na bunker je najzad obustavljen i prešlo se na njegovu blokadu. Ah, pored njega leži nekohko ranjenih bombaša. Valja ih izvući. Nespretan pokušaj jednog borca — novajlije samo je povećao broj ranjenih.

Komandir baterije, Dušan Dašić, nezadovoljan ishodom borbe, baca mašinku, bombe i kožni kaput i, kao vihor, poleti na bunker. Strelovit vučji skok i goropadni izgled ovog brkatog komandira kao da za trenutak zbuniše one u bunkeru. Za tren oka bio je nazad sa ranjenikom na leđima. To ponovi još jednom. Više nije imao prilike, jer su ga preduhitrili njegovi borci. Svi ranjenici već su bili izvučeni.

Stari kočijaš sa Trebevića vježbao je ove skokove mnogo puta i prije rata, u borbi sa žandarmeriskim patrolama i zasjedama. Tada nije ni slutio da će mu ova vještina itekako uskoro trebati.

Stupio je u partizane među prvima, još početkom ustanka. Bio je naočit, oštra pogleda i mrkih naušnica. Uvijek u čizmama sa niklovanim mamuzama, u kratkom kožnom kaputu izukrštanom žutim kaiševima od trofejnih dogleda, redenika, čuturice i pištolja, uvijek sa tri do četiri bombe i mašinkom na grudima, nakrivljene jagnjeće šubare na glavi, sa upadljivim crnim, gustim i nakostriješenim brkovima, Dašić je imponovao borcima i narodu. Strog i uvijek pravičan, junak bez premca i svugdje prvi, Dušan je okružio sebe ljubavlju i poštovanjem. Za neprijatelja je bio pojam straha i panike, pojam juriša, borbe na nož i hvatanja za gušu. Još ujesen 1941 kada je biJa oslobođena čitava teritorija od Sarajeva do Kalinovika, neustrašivi Dašić je sa svojom četom bio apsolutni gospodar Krupačkog klanca, na putu Sarajevo — Trnovo. U to su se uvjerile mnoge ustaške kolone

koje u Krupačkom klancu i dolini Željeznice platiše krvavi danak izdaje pred Dušanovom četom. Takvu je cijenu kao jedino mogućnu odredio za sve nepozvane goste, koji nastoje silom proći njegovim klancem. Jednom prilikom on je na svom omiljenom puteljku sam, sa bombom u ruci, uletio u odjeljenje milicije ustaša u Kotorcu i sve ih zarobio ...

I tako, uvijek primjer, sve do posljednjeg dana, 17 februara 1943. A tada je, stojeći na vatrenom položaju u već oslobođenom Prozoru, sa dogledom u ruci, posljednji put upravljao precizne pogotke svojih »Krnje« i »Zelenka« na posljednje talijanske bunkere. Pao je bez jauka. Ispod njega zjapilo je razrušeno sklonište puno leševa talijanskih vojniika, hrane, razbacane municije i razne opreme...

OSLOBOĐENJE PROZORA

Izvršavajući ofanzivne zadatke Treća divizija se, kao dio Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, već od polovine januara 1943 počinje rokirati ka gornjem toku Rame i Vrbasa. Marš Desete brigade sa revira Vlašića počeo je krajem januara. Ostavivši najzad divizisku bolnicu u rejonu Ravno — Sćit, poslije dugog i napornog marša po dubokom snijegu i jakoj zimi, brigada se konačno spustila u dolinu Vrbasa, oko sela Voljevca i Boljkovca. Cilj je bio da se uz kraći odmor izvrše pripreme za oslobođenje Prozora. Manje čarke i okršaji usput, što je redovno pratilo svako veće manevrovanje, nisu bili od nekog značaja. Brigada je na vrijeme postigla marševski cilj i sačuvala i predala divizisku bolnicu. Usput smo izgubili proslavljenog heroja sa Trebevića Aleksu Bojovića-Brka. Trčeći uz jednu kosu okinula mu je mašinka. Bio je pogođen u vrat. Sve ljekarske intervencije bile su uzaludne.

Napad na Prozor počeo je 15 februara u 21 čas artiljeriskom pripremom haubičkog diviziona od sedam haubica, plasiranih na vatrene položaje oko druma Prozor — Sćit (sjeverno od Gradine). Njime je Vrhovni štab ojačao Treću diviziju za akciju na Prozor. Naša artiljerija koncentrisala je vatru najprije na talijansku artiljeriju na Musali, a potom na centar grada. Pod zaštitom noći i artiljeriske pripreme Treća divizija je krenula sa polaznih položaja u napad na Prozor.

Dok je Prva dalmatinska brigada napadala sa zapada. Peta crnogorska s$_a$ sjevera — duž druma, Deseta brigada je dobila zonu napada sa istočne strane, s tim da uputi dva bataljona u dolinu Rame i, u visini sela Klek, zatvori pravac Rama — Prozor.

Treći, 5 i 2 bataljon, sa baterijom topova, napadali su Prozor, dok su 1-vi i 4-ti, pod komandom zamjenika komandanta brigade Vlada Tomanovića, zatvarali pravac dolinom Rame. Međutim, i pored nastojanja i borbe gotovo čitavu noć, svi napori su ostali bez konač-

nih rezultata. Napad na Prozor nije uspio. Pred zoru divizija **je** povučena na polazne položaje.

Efikasnost odbrane Prozora iznenadila je naše brigade. »Murđe« se žilavo branila. Naša prethodna izviđanja nisu bila potpuna. Grad je bio mnogo jače utvrđen nego što se pretpostavljalo. Opkoljen gustom i dubokom mrežom međusobno višespratnom vatrom povezanih betonskih bunkera, zaštićen minama, bodljikavom žicom i odličnim vatrenim sistemom, on je omogućavao i manjim snagama žilavu i snažnu odbranu. Gotovo svi bunkeri bih su snabdjeveni dubokim skloništima za 15—20 ljudi, opremljenim ponegdje čak i krevetima, grijanjem, vodom, hranom i municijom za duži period. Osim toga, naša artiljeriska priprema bila se svela te noći gotovo isključivo na moralni efekt. Otkrivši jurиš, a bez dovoljno materijalnog efekta, ona je gotovo više štetila.

Ipak glavni uzrok neuspjeha ležao je u nedovoljno pripremljenom i nedovoljno odlučno vođenom jurišu, prije svega Desete i Pete brigade. To Se ne bi moglo reći i za Prvu dalmatinsku. Dok su Deseta i Peta uspjele likvidirati samo po jedan bunker, hrabri Dalmatinci su uništili osam bunkera. Bombama, sjekirama, ašovima i kundacima oni su kidali žice, upadah u bunkere i za guše se hvatah sa braniocima.

Teško je bilo povući se na polazni položaj. Zar Treća divizija da ne savlada diviziju »Murđe«? I to, u ovoj situaciji? Šta će nam reći borci ostalih divizija? A šta ranjenici u Sćitu? Oni nisu žalili sebe na ovakvim zadacima. Sada su njihove misli s nama. Od pada Prozora zavisi i njihova bezbijednost. Oni vjeruju u oslobođenje Prozora. I mi smo u to ubijeđeni. Ogledati se još jednom sa divizijom »Murđe« i srediti konačni račun, to su bile intimne misli i želje svakog borca Treće divizije.

Ranjenici su izvučeni, ali ostadoše poginuli drugovi, viseći na žicama. Neki su prodrli još dalje do bunkera i sada nijemo leže pred njima i zovu na osvetu.

Kada je svanulo, vojnici »Murde« posmatrali su naše poginule drugove. Nijednog nisu dohvatili. Njih su obuzimale druge mish. Morila ih je neizvjesnost sljedeće noći. Ko će ponovo zadržati one koji ne prezaju od žičanih prepreka, mina, bunkera, ni vatre?

Štabovi Pete i Desete brigade odmah su se sastali da prouče uzroke neuspjeha i predvide mjere za sljedeći, odlučan napad. Željeli smo propustiti ovu noć da bismo solidno izveli sve potrebne pripreme.

U toku 16 februara odbrana Prozora dobila je pojačanje, pošto je Tomanović povukao bataljon iz zasjede u Rami prema selu Klek. Komandant Šestog armiskog korpusa general Amiko piše, toga dana glavnoj komandi za Sloveniju i Dalmaciju:

»Eskadron lakih bornih kola, poslat iz Jablanice, stupio je noćas u vezu sa garnizonom u Prozoru ... U toku dana upućena je iz Konjica

u Prozor jedna četa pješadije. Motorizovani pješadijski bataljon koji Je upućen iz Mostara u Prozor, angažovan je protiv partizanskih snaga koje su primjećene kod Drežnice (s obje strane Neretve)...«'

I naš Vrhovni štab ojačao je svoje napadne trupe. Peta brigada dobila je jednu haubicu, a komanda Treće divizije dva bataljona Treće krajiške brigade, sa dva protivkolska topa, za divizisku rezervu.

Naveče 16 februara u Štabu Desete brigade, kao i obično, slušaju se radiovijesti, objavljuju se nove pobjede Sovjetske armije. Javlja se da je oslobođen i Kijev. Oduševljenje i radost u štabu. Boriša Kovačević i Vaso Miskin-Crni nešto se prepiru oko govora Manuilskog. Čedo Kapor prevrće bilježnicu i s vremena na vrijeme podržava Borišu. Napolju je mrak, pada gusta kiša, pomalo i susnježica. Ulazi kurir i donosi zapovijest od divizije.

Pero Četković, kao i uvijek, naređuje kratko:

— Drug Tito je naredio: »Prozor mora noćas biti oslobođen.« Napad po istom planu. Početak u 23 časa, poslije artiljeriske pripreme ...

To nas zbunjuje. Neki naši bataljoni daleko su od Prozora čak i 6 km, a već je 21 čas. Ljutimo se zbog zakašnjele zapovijesti.

Prozor će pasti, u to i ne sumnjamo. Samo nas još zabrinjava da li će svi bataljoni stići na vrijeme. Da ostale brigade ne počnu napad prije nas? Nikako noćas ne smijemo okasniti. U pitanju su mnogi viši ciljevi, čim drug Tito ovakc neuobičajeno zahtijeva. Čeka nekohko hiljada ranjenih i bolesnih naših drugova — sva Centralna bolnica — da kroz **Prozor** prođe kamionima dalje, ka Neretvi. Prozor nam treba i zbog stvaranja uslova daljeg manevra. Bez njega ne možemo voziti haubice i težu opremu. Nužna nam je i hrana, lijekovi, municija, odjeća, obuća i druga oprema koncentrisana u Prozoru. Prozor su Talijani pretvorili u jaku bazu za ofanzivne akcije protiv Narodnooslobodičke vojske.

Kratku borbenu zapovijest već kuca uvijek spremni Stanko Bobić, svaki minut je dragocjen. On i kad spava redovno drži pisaću mašinu pod glavom. Kuriri — Srećko, Golub, Nurija, Anđelko — uvijek čekaju spremni. Težak je njihov zadatak. Gotovo ne spavaju. A imaju i urođeno osjećanje za snalaženje u svim prilikama. Kuda jednom prođu, vraćaju se istim putem kao po koncu. Noseći zapovijesti ovog puta odlaze u trku, neki i na konjima.

Najbliži nam je štab Mostarskog bataljona. Komandant bataljona Miloš Kovačević, komesar Enver Čemalović i Aco Babić, zamjenik komesara već su tu. Slušaju Šegrta:

— Drug Tito je naredio da se Prozor mora još noćas zauzeti. Odmah krenite na čelu bataljona. Onom sinoćnom jarugom, gdje je

[4] Zbornik IV/10, dok 219, str. 437

bio ranjen Meha Trbonja. Gdje treba — puziti, pa i potrbuške, ali ne dangubiti. Bez metka ući u Prozor i napasti ga iznutra. Prvi vaši plotuni da budu na njihovu artiljeriju, veze i štabove. Pahti sva njihova uporišta. To će biti znak za opšti juriš i ostahh naših bat.-iljona. Napada se po sinoćnjem planu. Desno od vas napada Peta brigada, a lijevo naš 2 bataljon. Štab brigade i baterije kretaće se sa 2 balaljonom. I mi ćemo obavezno ući u toku noći u Prozor. Ako ustreba napad se produžuje i danju sve dok Prozor ne padne. Noćas je napad lakši jer je pomrčina...

Bataljoni su na kraju uredno pošli na Prozor. Krenuli su i štab brigade i baterija, upravo sve — sem bolnice i komore.

Poslije artiljeriske pripreme u 23 časa odmah su planula prva uporišta u Prozoru. Otpočeo je opšti juriš Treće divizije. Treći i 4 bataljon Pete brigade i Mostarci su već u gradu. Prašti na sve strane. Rafali branioca su sve duži. »Murđe« pojačava vatru. U gradu ničuu sve nove i nove buktinje. One se šire na sve strane. To je dobar znak Znamo takvu nervoznu vatru — znak panike i straha demoralisanog branioca. I nismo se prevarili. Vatreni sistem »Murđe« ozbiljno je načet. I sve više puca. Sve više naših bataljona ulazi u grad.

Ćudi nas što ćuti haubica Pete brigade. Međutim, Crnogorci su je još upočetku napada ostavili na drumu samu, vješto se ubacivši kroz međuprostore u grad. On$_a$ i ne vidi šta bi gađala. Niti smije, jer su partizani već u gradu. U mračnoj noći ipak su bombaši mnogo gipkiji od neposrednog dejstva prateće artiljerije.

Šegrt i Cedo Kapor prate u stopu 2 bataljon. Od jedinica sporo stižu izvještaji. Štab je u pokretu, a to kuririma stvara teškoće. No, izvještaji nisu ni nužni. Sve se odvija u redu. Svi se odlično orijentišemo prema vatri oruđa i paljevinama u gradu. Zurimo kaljavom jarugom. Prije zore treba biti u Prozoru. Mokri smo svi do kože. Povremeno upadnemo u rupe pune vode, i do pojasa. Za nama se vere baterija. Ćudni su ti bosanski konji. Idu oni i tamo kuda izgleda nemoguće.

Do zore Prozor je savladan. Pero Ćetković piše Vrhovnom štabu:

»... U energičnom i silovitom napadu jedinice prvog borbenog reda svih triju brigada uspjele su da na juriš zauzmu bunkere, unište njihovu posadu i da se probiju kroz međuprostore i upadnu u varoš, tako da je do 1 sat 17 o. m. veći dio snaga pojedinih brigada bio u varoši i istu posjeo..

U gradu otpor daje još samo nekoliko uporišta. Naročito ona iz Tvrde kule. Haubica Pete brigade, kao i »Krnjo« i »Zelenko«

" Izvještaj Štaba Treće divizije od 18 februara 1943 Vrhovnom štabu (Zbornik IV/10 dok. 100, str. 199).

Desete brigade, već su u Prozoru — na vatrenim položajima. Sava Kovačević tuče haubicom kulu, a naš »Krnjo« i »Zelenko« druge — lakše bunkere.

O stanju u 4 časa komandant divizije piše drugu Titu:

»... Poslije kraćeg zadržavanja od pola do jednog časa na sječenju žice upali su u Prozor dva bataljona Pete crnogorske brigade, gdje je uskoro za ovim ubačen jedan krajiški bataljon. Ovi bataljoni vode sada borbe u gradu oko kuća koje je neprijatelj organizovao ***za*** odbranu.

Konjički (Mostarski) bataljon Herecegovačke brigade takođe je upao u grad. Drugi bataljon ove brigade zauzeo je Mejtef, gdje je nađeno mnogo municije i opreme. Peti bataljon ove brigade ovladao je Hadžimulinim gajem. Na sektoru ove brigade neprijatelj daje otpor još iz Kule i iz sreskog načelstva. Oni su privukli protivkolski top i po rasvanjivanju razbiće ove otpore.

Na sektoru Pete brigade drže se još 4 bunkera na spoljnoj odbrani grada. Iskorišćen je mrak za privlačenje haubičke baterije i brdskog i protivkolskih topova i po razviđanju biće likvidirani.

Od Dalmatinske brigade još nije stigao izvještaj, ali po vatri koja se mogla uočiti sa osmatračnice vidjeli smo da je vrlo brzo prodrla u grad. Ova brigada je još juče izvršila svoj zadatak i sa dva bataljona prodrla u grad zauzevši 6 bunkera. U ovim bunkerima pobila je svu posadu kundacima i sjekirama koje je pripremala za sječenje žice. Ubijeno oko 60 neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno 4 brede — mitraljeza, 2 puškomitraljeza, veća količina municije i ostale spreme.

Artiljerija protivkolska i brdska uvučena je u streljački stroj i krči put pešadiji, a u neposrednu blizinu streljačkog stroja privučena su dva haubička topa...«[8]

Za oslobođenje Prozora Treća divizija je dala 140 mrtvih i ranjenih. Poginulo je preko 350 talijanskih vojnika i zarobljeno oko 150. Zaplijenjeno je 6 topova, 4 bacača, 37 mitraljeza i puškomitraljeza, 550 sanduka puščane municije, bombi i bacačkih mina, 2 radiostanice, 4 vagona topovske municije i mnogo druge opreme i hrane.[7]

Oslobođenjem Prozora bio je otvoren osnovni pravac za dalje nadiranje Operativne grupe ka Neretvi.

ZASJEDA U DOLINI RAME

Dok se vodio odlučan boj za Prozor Vlado Tomanović je sa 1-vim bataljonom postavljao zasjedu u dolini Rame. Četvrti bataljon zadržao se visoko na grebenu iznad Gračanice, a cio 1-vi spustio se u samu dolinu Rame. Komandant 1-vog bataljona Milenko

[8] Zbornik IV/10 91, str. 178-179
[7] Zbornik IV/10 dok. 100, str. 200

Okiljević zatvorio je sa 1-vom četom ulaz u dolinu iz pravca Konjica i Mostara, dok je sa 2-gom i 3-ćom vješto objahao drum i rijeku Ramu, kod Marine Pećine, zatvorivši na taj način sve prolaze od Prozora. Sa ovim četama je i zamjenik komandanta bataljona Milan Kukić. Borci su raspoređeni u dobre kamene zaklone, većinom na samoj ivici puta i rijeke, za prvim ovećim stijenama.

Zamisao je bila jednostavna, ali puna odlučnosti: neprijatelja koji bi pokušao prodrijeti iz Rame ka Prozoru ili obrnuto, najprije pustiti u raspored bataljona, potom presjeći otstupnicu i energičnim naletom uništiti. Bomba komandira 3-će čete Danila Salatića biće signal za ostale. Poslije prvih unakrsnih plotuna odmah izvršiti juriš. Okiljević dobro poznaje svoj bataljon i čvrsto ga drži u ruci. On je kod 3-će čete, dok Kukić kod Marine Pećine upravlja zasjedom 2-ge čete.

Pritisnuta neodoljivim naletom, motomehanizovana kolona »Murđe« izvlači se pred zoru iz Prozora. Dvanaest kamiona i dva motocikla, krcati vojnika, gotovo sve što su uspjeli izvući iz grada, bježe dolinom Rame. Jedanaest lakih tenkova, 6 naprijed a 5 pozadi, štitili su pokret i otstupanje kolone.

Za kolonom se naturio 2-gi bataljon Desete brigade, goneći je u stopu. Međutim, tek što je odhanula, otkačivši se od Prozora i gone-ćeg 2 bataljona, kolona je uletjela u zasjedu 1-og bataljona.

Ni Salatić ne može više da izdrži. Prasak njegove bombe slio se u desetine novih, u mješavinu jezivih eksplozija i gustih rafala. Prolomila se dolina Rame. Tutnji i odjekuje sve u njoj. Talijani ipak pokušavaju da se probiju. Tanku kamenu barikadu probilo je lako 6 čelnih tenkova i, ostavljajući svoju kolonu sudbini, pobjeglo u varošicu Ramu, glavom bez obzira. Jedan odličan pogodak bombe minobacača odvalio je oveću stijenu na drum i time sigurno zapri-ječio svaki prolaz ostatku motorizacije. Od povika, pucnjave i bor-bene huke zaglušena je sva dolina Rame. Ipak, vatrom dominira puškomitraljez Miloša Bajovića koji sve natkriljuje dužinom nepre-kidnih rafala.

Kurjački skokovi na tenkove i kamione, neodoljivi juriš 1-og bataljona, unijeli su napokon mir u dolinu Rame. Neki branioci Pro-zora dave se u Rami. Dva kamiona sa čitavom posadom leže izvrnuti u rijeci. Preturile su ih već eksplozije prvih bombi. Pet zadnjih ten-kova pokušah su se vratiti u Prozor, ostavljajući kao \. oni prednji kolonu njenoj sudbini. M đutim, njima to nije uspjelo. Ubrzo su naletjeli na 2 bataljon koji se u gonjenju već približio Gračanici. Predaju se i oni. Cak je bilo malo i nesporazuma. Drugi bataljon je i sam naletio na zasjedu 1-og. Srećom, prošlo je bez posljedica.

Za samo nekohko minuta bila je riješena sudb-na kolone. Čuju se još samo jauci ranjenika. Partizani se dovikuju i broje. Iz 1-og

bataljona smrtno je ranjen neustrašivi puškomitraljezac Vukota Nenadić. Drugih gubitaka nije bilo.

Bez onih koje je odnijela hladna Rama, »Murđe« je na drumu i oko njega ostavila oko 210 mrtvih. Zarobljeno je oko 280 Talijana, a zaplijenjeno: 12 kamiona, 5 tenkova, 2 motocikla i mnogobrojna oprema.

Nekoliko časova kasnije, maršujući od Prozora niz dolinu Rame, štab brigade morao je da zastane u Gračanici. Drumom se nije moglo proći od neprijateljskih kamiona, tenkova, leševa vojnika, prosutih bombi i druge opreme. Još bi se nekako i prošlo, da nije bombi koje od većeg pritiska lako eksplodiraju. Motori nekih tenkova još su radih, istina bez posade. Bio je to jeziv primjer razbojišta, slika sudbine okupatora u našoj zemlji.

Ovdje nisu mnogo vrijedila opšta teoriska pravila ratovodstva niti samo naučne norme i forme. Praktična vještina ratnika 1-og bataljona, njihova hrabrost i odlučnost unijele su zbrku u odnos snaga i pojmove divizije »Murđe« o ratovodstvu. Moralni faktor, u bliskoj borbi u uskom klancu, pokazao se jačim i od desetostruke brojne i tehničke premoći. Kukić je dobro znao šta je rat i gdje leže izvori njegove moći.

JURIŠ NA RAMU

Poslije oslobođenja Prozora Deseta brigada dobila je zadatak da goni neprijatelja preko Duge i Gračanice i oslobodi varošicu Ramu. Međutim, pokušaj zauzimanja Rame na prepad, tek prispjelim jednim bataljonom, propao je prve noći. Intervenisale su tenkovska četa »Murđe« iz Rame i haubička artiljerija iz Jablanice. Od haubičke granate poginuo je na Majdanu junak Rame, zamjenik komandanta 1-og bataljona Milan Kukić.

Glavni uzrok neuspjeha te noći ipak je bio u pogrešnoj procjeni situacije. Ne toliko u procjeni neprijateljskih snaga i sredstava, jer je Ramu branio samo jedan tenkovski odred od šest lakih tenkova i jedna četa 1-vog bataljona 259 pješadiskog puka divizije »Murđe«, ojačana dijelovima izbjeglih posada iz doline Rame i Neretve — svega 180 talijanskih vojnika i nešto domobrana. Greška je prije svega bila u tome što je napad bio usmjeren na varošicu Ramu, a osnovna snaga odbrane ležala je ustvari na kasarni, postavljenoj još u doba Austro-Ugarske, na obližnjoj okuci Rame, nedaleko od grada. Njena višespratna vatra snažno je branila svaki prilaz varoši. Naknadni pokušaj bombaša bataljona da unište posadu kasarne takođe nije uspio. Radilo se o visokoj kasarni, tipa tvrđave, sa puškarnicama kroz čije uske prozore bomba nije mogla ni proći. Niti su granate našeg »Krnje« i »Zelenka« mogle probiti njene čelične prozore i

čvrste zidove. U tom manevrovanju i prenošenju težišta udara prošla je i noć, te je napad obustavljen.

Vidjevši da je najlakši put u Ramu srušiti ili neutralisati kasarnu, a za nju je bila potrebna precizna ubacna vatra minobacača, oni su odmah i privučeni. Napad je obnovljen 20 februara, danju, mada je glavnina brigade još maršovala ka Rami. Žurilo nam se da što prije ovladamo Neretvom. Očekujemo efekat i iznenađenje zbog dnevnog napada, koji je za divizuju »Murđe« svakako neočekivan.

Dok se bataljon privlačio Rami i kasarni, minobacački vod se već plasirao na k 490, iznad same kasarne. Korekturna vatra je počela. Stoja Lečić odlično nišani. Poneka joj mina daleko prebaci. Računamo da je to slučajno. Ali, nije — stavljena su ovlažena dopunska punjenja. To je gruba greška.

Veza Rame sa Jablanicom još ne radi. Dvije talijanske haubice neprekidno pretresaju jaruge oko Rame, traže nas. To nam ozbiljno smeta i usporava korekturu. Često moramo i prileći, jer granate padaju između nas, a vatreni položaj je otvoren. Kod bojne komore već imamo i ranjenih.

Zurimo sa korekturom. Ženske ruke su vrlo spretne za fino dotjerivanje hiljaditih na dobošu i ploči nišanskih sprava. Sve libele već vrhune. Prelazimo na tačnu vatru bombama od po 6 kg. Zaplijenjene su u Prozoru. Razaraju kao brdske haubice. Radi jačeg fugasnog dejstva montiraju se upaljači sa usporačem.

Prva vehka granata pogodila je ravno u sljeme kasarne, koje se zatim naglo stropoštalo. Krov puca cio. Sljedećih šest bombi, jedna za drugom, padaju oko kaisarne i po krovu. Već probijaju do prvog sprata. Talijani, prestravljeni, otvaraju vrata i prozore i bezglavo bježe na sve strane. Bacači prenose vatru na grad Ramu. Stoja počinje da pjeva i sve brže stavlja nove mine. Čudno je oružje taj minobacač u dobrim rukama. Nikad mu nadodavati mina. Ubitačna je precizna vatra njegovih ubacnih granata sinhronizovana sa akcijom pješadije.

Šegrt naređuje juriš. Kasarna je zauzeta. Pala je i varošica Rama. Nastavlja se bjesomučno gonjenje, uz Neretvu ka Ostroščcu. Neprijatelj se ne predaje, manje puca, a više bježi glavom bez obzira. Ostavlja tenkove, oružje i opremu, sve. Bježe samo goli životi. Neki skaču i u Neretvu, pokušavajući da se prebace na drugu stranu. Šegrt uzima pušku od kurira i sam nišani jednog. Tek što je pala primjedba da i komandanti treba da štede municiju, cilj je bio pogođen.

Pucnjava odmiče. Još bježe samo manje grupe talijanskih vojnika i dva tenka prugom ka Ostroščcu. Valjda ne znaju da je tamo već ušla u grad Peta crnogorska brigada. Posada je iz Ostrošca pobjegla na vrijeme u Konjic. Dok brigada pristiže u Ramu, dio štaba brigade žuri prugom za gonećim bataljonom. Jedva ih stižemo. Zehmo

•što prije doći do Save Kovačevića. Ratovao je Sava dugo u Hercegovini i Desetu nekako smatra i svojom. I mi njega još više. Znao je Sava dobro našu brigadu. I iskreno se radovao svakom njenom uspjehu. Mada se malo prevario kada je pisao 19 februara Štabu Prve proletereske brigade: »Noćas je trebalo da Hercegovačka likvidira Ramu. I ona je sigurno likvidirana«. Prebacio se ipak za jedan dan. Hitamo da savijemo iz njegove kutije i da mu potvrdimo vjeru u pad Rame . . .

Oštar rafal osu po štabu iz blizine. Odnekud, iz hrabrosti ili iz straha, gađa neki zaostali neprijateljski puškomitraljezac. Javlja se iza jednog nagriženog panja odavno srušene oveće bukve. Od njega dobi — srećom lakše— povrede samo nekoliko drugova. Kuriri padoše u busiju za šine željezničke pruge i otvoriše vatru. Pod njihovom zaštitom jedno odjeljenje zaskoči kroz šumovitu jarugu i začas se nađe iznad panja. Hoće živa da ga uhvate. To je poseban merak iskusnih bombaša. Ovog puta imali su lošu sreću. Bili su primijećeni. Prasnuše dvije bombe i puškomitraljezac zauvijek umuknu.

Tek što smo krenuli dalje nasipom jedan za drugim, prošištaše odnekud dva-tri zrna. Skočismo hitro za nasip. Ubrzo primijetismo dva Talijana. Nekoliko kurirskih rafala i dvije bombe okončale su -čekanje i neuspjele pozive na predaju. Put štabu bio je slobodan. "Stiže nas i minobacački vod. Već su stigli da navuku novozaplijenjene uniforme. Izgledaju kao Talijani. Mada je trebalo da čekaju na Rami, ipak su pošli ka Ostrošcu. Vele, borba se čuje pa mogu ustrebati.

U oslobođenju varošice Rame i gonjenju Deseta brigada je ubila 102 talijanska vojnika i 3 domobrana, a zarobila 7 domobrana i nešto Talijana. Pljen: 4 tenka, 1 kamion, 120 pušaka, 22 mitraljeza i puškomitraljeza i dosta municije i opreme. Brigada je imala 2 mrtva \ 7 ranjenih.

Od ukupno 9 tenkova što je zaplijenila Deseta brigada 7 je bilo ispravno. Od njih je brigada formirala svoju tenkovsku četu. Docnije, poslije drugog napada na Konjic, tenkovi su predati Vrhovnom štabu koji je od njih i još dva naknadno opravljena formirao svoju tenkovsku četu. Nakon definitivnog prelaska Neretve tenkovi su uništeni ili bačeni u Neretvu kod Jablanice, a ljudstvo vraćeno u matične jedinice.

Oslobođenjem Prozora, Rame, Ostrošca i Jablanice od strane Druge i Treće divizije naš Vrhovni štab izvojevao je značajnu pobjedu. Poraz glavnine divizije »Murđe« bio je potpun. Pobrkani su računi okupatora, četnika i ustaša da rastjeraju partizane još oko Prozora i zaustave našu ofanzivu ka istoku. Vrata za Hercegovinu i Crnu Goru bila su već otvorena. Ostao je još samo Konjic. Plijen iz ovih akcija igrao je posebnu ulogu za nas. Hrana iz talijanskih magacina dobro nam je došla. Prije svega, za našu veliku Centralnu bolnicu,

dok će nam tehnika, oružje, posebno municija, doticati i za mnoge naredne borbe. Osim toga, popravilo se stanje odjeće, obuće i logorske opreme.

Sve je to general Roboti dobro znao kada je tražio od svog komandanta VI armiskog korpusa da se po ovom slučaju otvori istraga. Jer, kako kaže Roboti, »gubitak oko 2.300 ljudi, 2.000 pušaka, 180 komada automatskog oružja, 14 topova, 11 tenkova, 45 kamiona ... ne može se, zbog teških materijalnih posljedica i različitih reperkusija koje su imali, očigledno smatrati jednom nesrećnom epizodom koju treba baciti ad akta ..

BORBA ZA KONJIC

Po oslobođenju Rame, pregazivši Neretvu, Deseta brigada dobila je zadatak da dijelom snaga (dva bataljona) učestvuje sa Petom crnogorskom u napadu na Konjic, a glavninom da obezbijedi leđa, i bok Konjicu od Bijele do sela Borci, gdje su se koncentrisale mnogobrojne četničke snage. Napad noću 22/23 februara nije uspio.

Sljedeće noći napada samo Peta crnogorska brigada, jer je sva Deseta hercegovačka angažovana u teškim borbama sa četnicima, gdje je na mahove dolazilo do borbe prsa u prsa. Četnici su bili višestruko nadmoćniji, ali su ipak bili ukroćeni.

Noću 25/26 februara izvršen je i treći napad na Konjic. Pored cijele Pete i 2-og bataljona Četvrte proleterske (crnogorske) brigade učestvuje i jedan bataljon Desete, dok ostale snage Desete i dalje štite leđa i bok od četnika. U napadu učestvuju i Haubički divizion Vrhovnog štaba i tenkovska četa. Međutim, sve je bilo uzalud. Napad na Konjic morao je biti obustavljen.

Konjic je, s obzirom na svoj položaj i veličinu, bio vrlo gusto posjednut. Pored redovne posade, on je ojačan izbjeglim posadama iz Ostrošca, Lisičića i Podorašća, zatim jakom ustaško-njemačkom kolonom iz Sarajeva i, najzad, sa oko 2.000 naknadno pristiglih četnika. Tolike snage koncentrisane na uskom prostoru, ojačane mnogim objektima stalne fortifikacije, žicom, minama i veoma snažnim vatrenim sredstvima, usto podržavane trajno jednom do dvije eskadrile »Štuka-«, pretstavljale su veoma moćnu odbranbenu tačku. Prisustvo jačih četničkih snaga u s. Borci, Bijeloj i okohni Konjica davalo je posebnu čvrstinu odbrani grada. Za takav zadatak naše snage bile su isuviše slabe, osim da se riješe na nedopustive žrtve. S druge strane, opšta situacija vremenski nije dozvoljavala dovlačenje novih snaga. Već Se nazirala namjera neprijateljskog udara od Bugojna i Gornjeg Vakufa ka Prozoru. A tamo je bila slabo zaštićena naša Centralna bolnica.

Dvadeset sedmog februara Vrhovni komandant odlučio je da se obustavi dalji napad na Konjic, rokirajući najhitnije sve slobodne

IZ MRTVE ŠUME

snage ka Prozoru i Gornjem Vakufu, za pripremu našeg protrv-udara u tom pravcu. Mostovi na Neretvi se ruše. Četvrta brigada hitno odlazi ka Prozoru, gdje se još od ranije nalazila Prva dalmatinska brigada. Prema Konjicu, na desnoj obali Neretve, ostaje samo Peta crnogorska, ojačana jednim bataljonom Desete brigade. Glavnina Desete prebacuje se preko Neretve i odlazi u rejon Ostrošca. Prostor na hjevoj obali Neretve ispražnjen je od naših snaga.

U neravnim borbama oko Konjica Deseta brigada, mada je nanijela neprijatelju vrlo osjetne gubitke, i sama je bila pogođena. Poginula su 23, a ranjeno je preko 37 drugova. Između ostalih, poginuli su: Karlo Batko — komesar bataljona, Miloš Kovačević — komandant Mostarskog bataljona, Pavle Vukoje — komandant 5 bataljona, zatim poznati junak sa Trebevića komandir Igmanske čete Vlado Bjelica; u tenku, kao vođa tenka i mitraljezac, poginuo je Leo Bruk i mnogi drugi. Samo od Prozora brigada je imala 39 mrtvih i 50 ranjenih drugova.

Za ovakav ishod borbe oko Konjica može se slobodno reći da su četnici bili odlučujući faktor. Oni su spasli Konjic za okupatora. No, tako obimna njihova izdaja, otvorena i direktna saradnja širokih razmjera sa okupatorom, nije se mogla više prikrivati. Četnici su na Neretvi neopozivo raskrinkani kao podle sluge okupatora.

A zbog toga što nije zauzet Konjic, Glavna operativna grupa bila je lišena najpodesnijeg pravca za nastupanje ka Hercegovini i Crnoj Gori i prisiljena da se kreće docnije po vrletima Prenja, defilujući pored Konjica.

TREĆI PROTIVUDAR

Dvadeset sedmog februara, kada je Vrhovni štab obustavio dalje napade na Konjic i naredio rokiranje glavnih snaga ka Gornjem Vakufu, u Konjic je prodrla njemačka grupa »Anaker« (dva bataljona 750 puka 718 njemačke divizije, dva bataljona 7-og domobranskog puka ojačana jednim bataljonom ustaša, jedan bataljon 725 puka 704 njemačke divizije, dvije brdske baterije i nešto tenkova). Cilj joj je bio da prodre niz Neretvu, deblokira Mostar i presiječe sve naše pravce ka Neretvi.

Grupa »Anaker« kreće 1 marta iz Konjica u napad, najprije grupom »Rudat«, a 2 marta i ostali. Četnici ih prate, glavninom, lijevom obalom Neretve.

Zahvaljujući vještoj i odlučnoj aktivnoj odbrani Pete crnogorske brigade »Anaker« je stigla u Ostrožac tek 4 marta. Četnici su upali u Jablanicu, odkale ih je odmah izbacila Druga dalmatinska brigada.

Front pred grupom »Anaker« i dalje je držala Peta brigada i jedan bataljon Desete, organizujući otsudnu odbranu na liniji: desna

obala rijeke Neretvice — Hum — do Lisovine, dok je glavnina- Desete brigade i dalje maršovala ka Preslopu.

Već 5 marta Treća divizija dobija zadatak da odbaci grupu »Anaker« u Konjic i time obezbijedi lijevi bok Druge divizije koja forsira Neretvu kod Jablanice.

Zadatak je bio složen, težak, delikatan i usto vrlo hitan. Odnos snaga bio je 1:5 u korist neprijatelja, a tehnike i više. Ah, ako Treća divizija, makar i bez Prve dalmatinske brigade, ne izvrši ovu ulogu pobočnice, neprijatelj će ući u Ramu. Time bi Vrhovnom štabu **bio** veoma otežan svaki dalji manevar i mogla bi biti prilično kompromitovana dotadašnja dejstva osnovnih snaga. Uostalom, grupa »Fogel« je uvijek prijetila sa pravca Bugojna; u Mostaru je bila spremna SS divizija »Princ Eugen«, a u Duvnu i Sujici skupljale su se takođe jače njemačke snage. Cak i prisustvo same grupe »Anaker« u Ostrošcu zadavalo je brige našem Vrhovnom štabu.

Zato protivudar počinje već 6 matra napadom naših snaga s fronta na Neretvici, a potom i onih ostalih, do Višnjevice. Za to vrijeme Deseta brigada maršuje pored boka neprijatelja, ispod Bitovnje i već noću 7/8 marta izbija na Opasenik, dolazeći time već duboko na bok i u pozadinu grupe »Anaker«.

Marš brigade bio je krajnje otežan dubokim snijegom i provaljenim prtinama. Diskretne vatre za grijanje propadale su za kratko vrijeme po metar i više. Grijah smo se zapravo ozgo, na dimu. Cini je izbila u rejon Opasenika, brigadu su napali crnogorski četnici, a pojavio se i 1-vi bataljon 724 njemačkog puka, sa ustaškom milicijom, na Bitovnji. Došli su od Fojnice i Kreševa. Tamo hita Vlado Tomanović sa jednim bataljonom, dok se ostala tri bataljona, mada je todrsko i bezobzirno, uz veliki rizik spuštaju radi pripreme noćnog napada na Kvok i Trešnjevicu, odnosno duboko u pozadinu neprijatelja.

Intervencija Tomanovića bila je presudna tačka odluke. Četnici i Nijemci oštro su napadah. Naročito četnici, na Samar, kako bi zašli za leđa brigadi. Da im je to uspjelo, brigada bi se našla u neugodnom položaju. Tada je došlo i do četničkog juriša. Međutim, oni su konačno razbijeni. Pobjegao je i njemački bataljon sa milicijom i ne sačekavši odlučan sudar. Tomanović se u gonjenju našao vrlo brzo na Gobelinskom Potoku — do Bulatovića. O tim »žestokim« borbama govore i izvještaji neprijatelja.[8]

Među ubijenim nađen je i nekakav crnogorski četnički komandant, Nikola Bojović. Kod njega su nađena i dragocjena pisma 0 neprijateljskim snagama i daljim namjerama. Tomanović je, kao 1 uvijek, sjajno izvršio zadatak. Time su stvoreni svi bitni uslovi za

[8] Zbornik IV/11 dok. 204, 206 i 207, str. 402, 407 i 409

odlučan manevar i dejstvo glavnine brigade, u bok osnovnih snaga grupe »Anaker«.

Pristižu podaci o prisustvu jačih njemačkih snaga na Kvoku i Trešnjevici. Kvok je ključ situacije. Njega se obavezno treba dokopali. Tamo valja usmjeriti osnovne snage. Slobodna su svega tri bataljona, pošto Tomanović mora još uvijek ostati da nam čuva lijevi bok i leđa. Računamo da stvorimo nadmoć ne samo gušćim grupisanjem na otsudnim pravcima, već i brzinom akcije, potpunim iznenađenjem i odlučnošću juriša i gonjenja.

Naređeno je da se sva tri bataljona razviju u bombaške grupe. Prvi nalet mora uspjeti. Zato se mora izvršiti silovito i jednovremeno, u isti minut, zbog efekta. Bombi ima dovoljno. Kod nekih pune torbe zaplijenjene od divizije »Murđe«.

Noć 8/9 marta je mračna. To je iako zgodno, inače ovaj snijeg nas demaskira.

Borcima je objašnjena situacija i važnost zadatka. Objašnjeno im je da neprijatelj sigurno zna da je Druga divizija već otpočela forsiranje Neretve kao i da su u ovu zonu vremenski mogle stići naše glavne snage od Prozora. Zato je i udar morao biti silovit, da bi odrazio baš takvu snagu. Poslije juriša, u toku noći goniti neprijatelja u stopu i to što drskije do Neretve i Konjica.

Devetog marta u 1 čas, na vrlo širokom frontu Kvok — Trešnjevica, zaplamsale su u isti tren stotine, pa nove stotine bombi, praćene samo kratkim rafalima i silovitim jurišima. Valjda je to bio najtačnije ostvaren čas napada brigade, u minut. Izgledalo je da Kvok gori. Na njemu bljeska i vri od eksplozija kao u vulkanu. Odjekivala je sva Bitovnja. Čuveni bombaši: Rifat Frenjo, Cimba,* Laća, Meho, Mladen i Omer, Miloš Jagodić, Zoro Kelava, Mišo Popović, Zara, Vuko Torović, Veljko Ivković. i s njima stotine drugih, nosili su ovoga puta pune torbice bombi, trošeći ih sada nemilice. Zaista je teško izdržati takav noćni udar.

Borba se naglo stišala. Grupa »Anaker«, razvučena na frontu od 20 km, od Ivan-Sedia do Ostrošca, usto pritiješnjena Neretvom i našim dubokim i odlučnim obilaznim napadom, nije izdržala. Po čukama je palo pedesetak Nijemaca, a desni bok grupe »Anaker« vjeć je bio nepovratno razbijen. O daljem otporu više se ne može govoriti. Savladan je u prvom naletu — onako kako je od brigade zahtijevano. Zajahan na leđa i drsko i silovito gonjen — prema Lisičićima i preko Križa i Ugošćaka — ka Konjicu, neprijatelj je »do dvadeset časova istoga dana u paničnom bekstvu nateran u Konjic...«

Major Bobijo, oficir za vezu sa njemačkom komandom, piše svojoj višoj komandi oružanih snaga za Sloveniju i Dalmaciju:

* Ćimba-Mujo ćemalović; Laca-Hasan Zahirović; Meho-Mehmed Trbonja; Mladen-Balorda; Omer-Mrgan; žara-žarko Radulović.

»Grupa »Anaker« umakla pred neprijateljem koji vrši protivnapade i povukla se*... Borbena grupa »Anaker« posle žestokih borbi izbegla je nameravani neprijateljski obuhvat sa severoistoka i brani liniju Ivan Sedlo — Konjic. .. Usleđ slabe sopstvene ubojne snage i mogućnosti da se tamo mogu bolje sprečiti pokušaji neprijateljskih proboja, mere su odobrene...«

Komandant Treće divizije Pero ćetković samo kratko izvještava Vrhovni štab 10 marta: »Neprijatelj bačen u Konjic. Naredio sam Hercegovačkoj brigadi da ide u sastav desne kolone.. .«[10] (kod Druge divizije, radi razbijanja četnika na lijevoj obah Neretve kod Boraca i Cičeva).

Energičan i smio napad Desete brigade i prije svega njena manevarska uloga u protivudaru Treće divizije, i pored krajnje odlučnosti i uspjeha Pete brigade na njenom pravcu napada, bio je svakako jedan od odlučujućih faktora uspjelog protivnapada koji je, s obzirom na rezultate i posljedice, poprimio svakako karakter protivudara. On je svojim ishodom uticao i na daljne planove naše Vrhovne komande kao i na tok Četvrte ofanzive.

Vrhovni štab je zaista znalački izabrao pravi momenat protivudara Trećom divizijom.- On je ipak bio u pravu kada je onako odlučno zahtijevao od nepotpune Treće divizije da odbaci nadmoćnu g"upu »Anaker« u Konjic. Praksa je pokazala da je zadatak bio mogućan i realan. Samoj komandi divizije takođe valja priznati odličnu procjenu situacije, naročito ideju manevra putem dubokog obilaska, izbor pravca napada, blagovremene pripreme i dovođenje snaga za takav manevar, krajnje racionisanje snagama, blagovremene i dovoljne obrade objekta protivudara, tj. neprijateljskih snaga i, najzad, odlučno i smjelo prihvatanje sračunatog rizika.

Uoči trećeg protivudara Pero ćetković, pišući Vrhovnom štabu •o gubicima Treće divizije, između ostalog, javlja:

»Stalnim borbama, slabim odmorom, nedovoljnom ishranom, ljudstvo je sasvim izmoreno, te će za kratko vreme fizička snaga popustiti i neće •moći izdržati ovakve napore. No, pored svega ovoga, raspoloženje i moral su na zavidnoj visini.«[11]

I nije se prevario. Visok moral i svijest, bolje rukovođenje, herojizam i spremnost na žrtve boraca i starješina revolucionarne vojske, kakva je bila NOV i POJ, nadvladah su prolazne nedaće fizičke prirode. To je bio onaj moralni teg specifične vrijednosti na terazijama mjerenja odnosa snaga, bez čega je inače brojni odnos izgledao 1:5 na sopstvenu štetu.

' Zbornik IV/11 dok. 207, str. 409
[10] Zbornik IV/11 dok. 58, str. 100
" Zbornik IV/11 dok. 44, str. 83

Zureći se Čičevu i s. Borci, pod privremenom komandom Druge divizije, bez odmora, popune i predaha, Deseta brigada moraće da prelazi svoju Neretvu i treći put.

Prešavši Neretvu kod Jablanice Deseta brigada je do kraja Četvrte neprijateljske ofanzive vodila još čitav niz žestokih okršaja. Bojevi sa znatno nadmoćnijim snagama četnika: kod Lipeta, na Rat-Kamenu i Bahtijevici; sa Talijanima oko Ruišta, Porima i Prijevorca, zatim u Donjim Zimljima — pretstavljaju značajne pobjede brigade. Cjelokupna aktivnost i kretanje Desete brigade u Bici na Neretvi označavaju tegoban, ah pobjedonosni borbeni put, na kome su svaki borac i starješina časno izvršili svoje proleterske dužnosti.

Rade HAMOVIC

OD ŽEPČA DO PRED MOSTAR

eseta hercegovačka brigada je, 17 januara 1943, izvršila veoma naporan marš od rejona Tui'be •— Travnik do Zepčj. Po dubokom snijegu, po vijavici i temperaturi od 20 stepeni ispod nule, brigada je prešla preko 30 km. Treći (Mostarski) bataljon koji je bio razmješten u selu Slatini maršovao je samostalno. On je, i pored tako teških uslova, krenuo s pjesmom kako je to obično činila svaka naša jedinica kada polazi u akciju.

Stigavši pred Zepče, bataljon je poslije jednočasovnog odmora u sadejstvu ostalih bataljona brigade, preuzeo noćni napad na samu varoš. Prva četa imala je da napadom na centralni dio uništi posadu koja je bila smještena oko poreske uprave i zapali samu zgradu. Druga je imala da napadne posadu željezničke stanice, a 3-ća blindirane vagone na pruzi u kojima se nalazila posada oko jednog voda sa dva teška mitraljeza. Jedan vod sa teškim mitraljezom zadržan je u rezervi.

Napad je otpočeo u 21.30 časova. Čete su se nečujno privukle neprijateljskim vatrenim tačkama. A zatim, iznenadni i istovremeni tresak bombi, kratki mitraljeski rafali i puščani plotuni, snažno »ura-» i juriš na iznenađenog i demoralisanog neprijatelja. Poslije kratkog otpora koji je bio nešto jači samo iz blindiranih vagona, neprijatelj je savladan. Precizna mitraljeska vatra i direktni pogoci bombi Mladena Balorde, Cimbe, Trbonje i Šerifa Obada-Mrše ubrzo su ućutkah i prisilili na predaju i one u vagonima.

Gotovo sva posada Zepča i ratna oprema pali su nam u ruke.

Zarobljena je jedna ustaško-domobranska četa sa oficirima — preko 150 ljudi. Oko 20 ih je ubijeno. Zaplijenjeno je oko 150 pušaka, 4 minobacača, 4 teška mitraljeza, 5 puškomitraljeza i veća količina municije i ručnih bombi, oko 300 pari uniformi (njemačkog porijekla), oko 200 pari čizama i veća količina ostale opreme.

Zepče smo držali tri dana, spriječivši neprijatelju svaki saobraćaj na ovoj važnoj željezničkoj pruzi. Da bi uspostavio normalan saobraćaj, neprijatelj je bio prisiljen da dovlači jače snage od Zenice

i Zavidovića i sa drugih strana, što se odrazilo u izvjesnoj mjeri i na njegova početna grupisanja uoči Četvrte ofanzive.

Za takav uspjeh Mostarski bataljon je dobio zaslužno priznanje — pohvalu druga Tita.

*

Poshje Zepča, Prozora i borbi na desnoj obali Neretve Mostarski bataljon se našao u rejonu Konjica i Bijele, gdje vodi žestoke borbe sa crnogorskim i hercegovačkim četnicima. Martovski dani u ovim krajevima su hladni. Prenj je pokriven snijegom. Naša artiljerija tuče njegove sjeverne padine koje su zaposjeli četnici.

Stigosmo do iznad Bijele. Tu, sa prvih kosa, dočekaše nas četnički mitraljezi organizovanom, ubitačnom vatrom. Nije bilo oklijevanja. Brzo smo se razvili i na njih jurnuli. Bez metka, bombama smo ih rastjerah i zauzeli položaje koje su dotada držali. Brzo s« razdanilo. Na položaju smo nalazih seljačke torbe u kojima je bile dvopeka i poneka konzerva. Time su ih hranili njihovi gospodari — Talijani.

Osvanuo je lijep i vedar martovski dan. Radujemo se suncu da se malo rasparimo. Ali, koliko smo se radovah lijepom danu toliko smo se i bojali, jer nam »Štuke-« i »Savoje« nisu dale oka sklopiti. I, zaista, poshje kratkog vremena začu se buka aviona od Sarajeva. »U zaklon« — začu se komanda. Brzo prođoše u pravcu Mostara, zatim napraviše krug i sručiše bombe na položaje 5-og bataljona. Javljaju nam: poginuli Karlo Batko, Rade Španac i još nekohko drugova. Teška srca smo primili ovu vijest. Silni Rade. Eto, prije godinu dana on je sa svojom četom sa ovih položaja odbijao napade Talijana i ustaša i sagonio ih u Konjic.

Oko podne javljaju osmatrači da četnici pridolaze. Odmah se komanduje spremanje bombi i mitraljeza. »Pustite ih na 50—60 metara« — naređuje komesar, Mi mitraljesci zalegli za teške »Brede« i »Fijate«, a bombaši pripremaju bombe »talijanke« i čekaju. Četnici jurišaju i ne pucaju, samo viču: »Hvatajte ih žive!« Mi ćutimo — po starom običaju. U jednom trenutku pade ručna bomba na cijev mitraljeza Hilme Cišića. Hilma je uze i vrati nazad u pravcu četnika. To je bio znak da pritisnemo obarače. Zaštektaše »Brede« i »Fijati« Mostarskog bataljona, a strijelci se podigoše i jurnuše. Brzo smo se sručili u Bijelu. U tom jurišu pogibe nam komandant bataljona Miloš Kovačević.* Pritrčah da ga podignem, ali je već bio na umoru. Sahranili smo ga više Turije.

U prvi mrak kod 3-će čete, na desnom krilu, začu se puškaranje i kratki mitraljeski rafali. A zatim tišina. Bataljon se prikupljao.

* Rođen 1912 g. u Grahovu. Podoficir. Član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

podnog se izvještaji o našim i neprijateljskim gubicima. Toga dann poginuli su. pored Miloša Kovačevića, još i Aco Alagić. Milorad Pikula »Medo« i Hasan Bubić. Ovaj gubitak teško nam je pao svima. U ovom istom selu, u školi, na mučki i izdajnički način ubijeno je, polovinom juna 1942, 17 drugova.

Krenuli smo naprijed i izjutra izbili u selo Borci, naše staro •gnijezdo, gdje smo formirali bataljon u ustaničkim danima 1941 godine. Po selu se brzo pročulo da stiže Mostarski bataljon. Narod nas radosno dočekuje; ljudi izlaze pred kuće i zaustavljaju kolonu; pozdravljamo se i grlimo sa starim ratnim drugovima, koji su sa nama zajedno učestvovali u prvim ustaničkim borbama.

Naređuje se da požurimo, da nas avijacija ne bi zatekla u selu i na golim pašnjacima.

Spuštamo se na jezero, osmatrajući Kulu i Cičevo. Svak priča svoje doživljaje iz onih dana, prije godinu, kada smo vodih borbe i otstup>ali sa ovog terena. »Vala su mi ta Kula i Cičevo ostali u lošoj uspomeni. U leđa su nam pucah kada smo se, izvlačeći ranjenike ispod -Čičeva, probijah prema Jezeru« — rekoh drugovima. Taman završih, a sa Cičeva osuše mitraljeski rafali i nastade puškaranje. Zaključismo da su to četnici, iako se nismo nadah da će sa tih položaja pružiti otpor. Brzo se razvismo i postavismo »Bredu«. Cičevo smo brzo zauzeli. Četnici su se poslije slabog otpora povukli.

Penjemo se uz Lipetu, umorni, gladni i neispavani. Prethodnica izvještava da se na Rat-Kamenu nalazi oko 3.000 četnika pod komandom Baja Stanišića. »Biće mesa orlu i gavranu na Rat-Kamenu«, zaključujemo.

Čujemo da je panika zavladala među četnicima. Nailazi Rade Hamović i kaže da napad treba organizovati brzo. Tobdžije privlače -»Krnju« i »Zelenka«, a mi postavljamo teške mitraljeze da četnicima pokažemo da više nismo »petometkovići«, kako su nas 1941 i 1942 •zvali; sad imamo dovoljno municije, ispraznih smo krcate magacine talijanske divizije »Murđe« u Prozoru, Ostrošcu i na Jablanici. Nose nam je zaplijenjene talijanske mazge.

Otpoče napad. L jevo od nas napada naš 2 bataljon. Brzo smo izbili na određene položaje, ali tada dobismo vatru s lijevog boka. Četnici daju otpor iz nekih suvozidanih šančeva. Tek kad poče da ih tuče »Zelenko« i da kose »Brede« dadoše se u bjekstvo.

Brzo smo prošli Bahtijevicu, jer je na Rat-Kamenu bio slomljen glavni otpor korpusa Baja Stanišića. U gonjenju razbijenih četnika stigosmo kasno u noć u Hansko Polje. Tek tu smo spavah u kućama i pojatama, poslije dvadesetodnevnih borbi i marševa u dolini Neretve, Neretvice i oko Prozora.

Sjutradan smo se pripremali za napad na Porim, gdje je neprijatelj organizovao solidnu odbranu pješadijom i artiljerijom. To su posljednji položaji koje treba zauzeti da bismo se brzo našli u Mo-

staru — razgovaramo između sebe. Neki vele da se pronosi vijest da ćemo i Mostar napadati. Možda bismo ga i napali, ali, ako bismo ga zauzeli, pa ga morali napustiti, okupator bi napravio strašne pokolje, jer zna da je Mostar — »mala Moskva«, odgovaraju drugi. »Sta mi tu nagađamo, to će Tito odlučiti; on to ima u vidu, pa ako to bude trebalo sada, uradićemo što najbolje možemo« — završi se razgovor o mogućnom napadu na Mostar.

Već je ponoć. Bataljonski kuriri zovu komande četa u štab bataljona. »Drugovi, odmah spremite čete i izvršite pokret u pravcu Porima; noćas tri bataljona naše brigade treba da napadnu i likvidiraju Porim i okolne položaje; naš bataljon napadače na centar, desno od nas 2 bataljon, a lijevo 4-ti«, — reče nam komesar.

Oko 3 sata ujutro stigosmo pred položaje neprijatelja. Napad bataljona je silovit, te u dva naleta potpuno slamamo otpor Talijana koji su se grčevito držali. Neprijatelj je imao ogromne gubitke. Na frontu dva bataljona naše brigade i dva bataljona Prve dalmatinske neprijatelj je, prema sopstvenim izvještajima, imao preko 350 mrtvih, nestalih i teško ranjenih.

Sad smo mogli vidjeti kako sijahce trepere u gradu, a to je još više rasplamsalo želju da napadnemo i oslobodimo Mostar.

Poneseni silnim uspjehom, nismo bili budni. Neprijatelj je iskoristio našu neopreznost i jakim snagama (2.000 do 3.000) izvršio protivnapad. Razvila se ogorčena borba. Najzad smo bili prisiljeni da otstupamo po danu. Tu, pred rodnim gradom, palo je 68 boraca našeg bataljona.

Bataljon je krenuo u nove borbe koje su ga čekale. Još nešto više od godinu dana pronosih su borci našeg bataljona slavu svog rodnog grada i tek onda ponosna čela mogli su da mu donesu slobodu, za koju se cio grad četiri godine kao jedan čovjek borio. Tri stotine prvoboraca je pošlo — oko četrdeset se vratilo.

Omer MRGAN

KROZ OFANZIVE

Negdje od Bijelog Bučja, ispod Vlašića, preko planina, po snijegu idemo cio dan do Žepča. Spuštamo se na most, nekoliko kilometara uzvodno od varoši. Pored mosta bunkeri iz kojih mitraljezi tuku na sve strane. Snijeg svuda, pa noć vidna te otežava prilaženje.

Jedinice naše brigade već su zauzele varoš. Intendant našeg 5 bataljona Branko Katalinić sa jednom patrolom ode u varoš da nam nešto nabavi. Već šesnaest sati ništa ne jedemo. Kad su se vratili, donesoše šećera i suvih šljiva. Pričaju da je na željezničkoj stanici zaplijenjeno 14 vagona šljiva koje su te noći imale biti otpremljene za Njemačku.

Predzoru napuštamo varoš jer se očekuje bombardovanje. Ostale su samo patrole. S jednim sam vodom vojnika iznad samog Zepča, u Gornjem Ravnom. Pašo Orman se sa posadom maskirao u snijegu i tuče iz topa oklopni voz koji od Maglaja pokušava da ude u Zepče. Predvečer dođe u selo Periša Vujošević i traži da nas nekohko pođe sa njima u varoš, radi obavještenja gdje se nalaze vojni magacini. Treba da se snabdijemo hranom i materijalom. Pođe nas petorica.

Ulice po varoši su puste. Samo na nekim prozorima se vidi svijetlo kako probija kroz poderani dio kaputa ili stare ženske haljine. Ulazimo u jednu slabo osvijetljenu krčmu. Sjede samo dva gosta, piju rakiju i nešto razgovaraju. Kad mi uđosmo prestadoše. Za šankom debela žena srednjih godina. Ona je vlasnik krčme. Ustaje i malo zbunjeno nas pita — šta želimo. Zatražismo litar vina i cigare. Dok smo sjedali za sto, pored samog šanka je jedan mlađi čovjek — od 25—30 godina — žurno počeo da sipa vino i prebrojava cigare.

— Kako je išao posao s ustašama i domobranima — zapita jedan od nas.

— Pa svakako, vojska ko vojska, neki plati, neki i ne plati — odgovori žena, spuštajući se tromo na stolicu.

Posmatram konobara. Nešto mi je sumnjiv; na nogama vojničke cokule, kaput i pantalone izgužvane kao da su tek izvađeni iz kofera, na ošišanoj glavi kačket.

— Odakle ste vi, druže, — zapitam ga.

— Ja sam iz Siska — odgovara i mijenja se u licu.

— Koliko ima kako radiš ovdje? — zapita ga Luka.

Prije nego se on snađe da odgovori, žena ga predusrete pa reče da je kod nje već godinu dana.

— Gdje si ostavio odijelo i oružje? Govori!

Zbunjeno poče da se izgovara da nije bio vojnik i da nema nikakvog oružja. Dok smo mu postavljali još neka pitanja, jedan od one dvojice što smo ih zatekli u kafani, pokazujući rukom na sumnjivog,, reče:

— Kaži, dušo, ne boj se, bili smo skupa domobrani! Skinuli smo se jučer. Ja ću vam kazati gdje smo ostavili odijelo i oružje. Pođite sa mnom! Ima toga još.

Proveo nas je kroz krčmu u dvorište. Tamo je bio neki suvi bunar, pokriven daskama.

— Evo, drugovi! Ovdje ima odijela i oružja, a znam gdje su i magacini. Pokazaću vam!

U dvorištu je bilo tamno od nekih stabala. Od žene zatražismo-fenjer. U bunar siđe Meho-Nedo Velagić. Dodavao nam je šinjele, rančeve sa vojničkom opremom, puške i drugo. Pošto se bunar praznio, Meho se spuštao dublje, te smo pustih konop da veže materijal i tako ga izvlačili.

Dok smo to radili u blizini osuše mitraljezi i ču se eksplozija bombi. Pojurismo kroz varoš u pravcu pucnjave. Računali smo da ćemo se odmah vratiti. To se patrola neke naše jedinice sudarila s četnicima koji su branih prelaz na drugu stranu rijeke. Kad smo se vraćali žena je već htjela da zatvori krčmu, a onaj što nam je kazao za bunar još se s njom nagađao da mu da nešto za piće. Prođosmo u dvorište. Pored izvađenog materijala Meho bez čizama, ljut što smo ga ostavili sama u bunaru.

— Kako si izašao? — pitamo ga.

— Ostale su mi čizme dolje, sikinuo sam, nisam mogao drukčije izići. Moram ponovo dolje po čizme, a ima još i materijala.

Dok je Meho silazio u bunar, opet dođe onaj što nas je doveo ovdje. Sad nudi da nas odvede do magacina namirnica. Podijelismo se: jedni pođoše tražiti saone i konje za izvlačenje, a drugi do magacina. Dok smo išli ulicom vodič nam skrenu pažnju na kuću u kojoj je bila ambulanta. U kući je b'lo nekohko sanduka raznog sanitetskog materijala. Izabrali smo najpotrebnije i iznijeli pred kuću. Za to vrijeme Filip Barać i Vlado Krezo pronašli su saone sa zapregama na kojima smo sav skupljeni materijal izvukli do Gornjeg Ravnog.

»

Naglim maršem krećemo od Zepča do Gornjeg Vakufa. Petnaestog februara napad na Prozor, po tamnoj i kišnoj noći. Na naš nalet Talijani nisu prestajali cijele noći s vatrom iz raznih oru-

žja, tukući više nasumice nego što su mogli da spaze ciljeve. Bunkeri cgrađeni bodljikavom žicom, a na žici prazne limene kutije od konzervi. Pri svakom dodiru nadaleko klepeću. Dijelovi Prve dalmatinske uspjeli su da se probiju u varoš sa zapadne strane, ali su. se predzoru morali povući.

Iduća noć je odlučujuća. S večeri, po kiši, na konju dođe Vlado Šegrt u naš bataljon i s konja doziva Pavia Vukoja, komandanta bataljona:

— Spremaj se, Pavle! Noćas Prozor mora pasti!

Prati nas jaka kiša do položaja, a od ponoći gust snijeg. Cijele noći nad Prozorom živi pakao od naše i neprijateljske vatre. Utvrđenja oko varoši su likvidirana u toku noći, a predzoru i sama varoš. Prolazim pored jednog bunkera — napušten je, a u njemu hrpa čaura. Na nekohko metara od bunkera referent saniteta našeg bataljona Mamin, sa još dva druga, sahranjuje Nikolu Pažina pored ograde od žice, gdje je prošle noći pokošen mitraljeskim rafalom. Po varoši na svakom koraku mrtvi Talijani, a neki još daju znake života.

Pred naš napad Talijani su pohapsili pristalice partizana iz obližnjih sela i varoši. Sada se oslobođeni bratime s nama i raspituju za svoje i neke jedinice. U jednoj zgradi pored puta, gdje je bio neki magacin, poredano 40—50 nosila sa mrtvim Talijanima.

Odmah produžujemo u pravcu Rame. Intendanti iznijeh na prolaze ogromne količine hljeba, sira, konzervi, šećera, cigara, paketa duvana i rublja. Daju svakom koliko nositi može. I na drumu za Ramu mrtvi Talijani. Naslagali se kamioni jedan uz drugi, poneki se s vojskom survao u Ramu, a ona silna i mutna zapljuskuje ih talasima. Ispred kamiona gomile mrtvih. Neki su još živi, uspjeh su da se izvuku iz gomile i sklonili se pod kamione. Po putu puške, mitraljezi, mnogo metaka i ručnih bombi, pa neki uzimaju bombe i bacaju u rijeku. Cijela vala neprekidno ječi kao da se borba još vodi. U blizini ušća Rame u Neretvu neke seoske kuće. U njima pet talijanskih oficira, dvojica sa gustim crnim bradama. To su doktori, previjaju naše ranjenike.

*

Već nekohko dana naše jedinice i ranjenici prelaze Neretvu pored srušenog, a preko novopostavljenog žičanog mosta. Predveče krećemo sa jednim vodom iz Zuglića kao zaštitnica bojne komore našeg bataljona. Noć tamna, a iz daljine, od Rame, svijetli nekohko kamiona. Kad priđoše bliže začu se pjesma. Sklonih vojnike u stranu i zaustavili prvi kamion. To livanjski šoferi prebacuju ratni materijal na Neretvu. Saopštavaju nam da se u blizini nalazi novoformirani Livanjski bataljon pa se uputismo do njega. U nekoj novoj i još nedovršenoj građevini pored druma kuva se večera u prepolovljenom buretu od nafte. Boško Kravarušić, intendant bataljona, Hajko Gasai, Zorka

Mušić i još neki Livanjci zovu nas da ostanemo na večeri. Nemamo vremena, jer se komora žuri da pređe Neretvu prije svitanja.

Na Neretvi velika gužva. Čeka se na prelazak, obala na drugoj stram strašno strma. Puna je ranjenika, vojske i konja. Noć tiha pa se žagor čuje daleko. Poneki konj se otisne sa tovarom u Neretvu.

Prešli smo žičani most i odmah produžujemo u pravcu Prenja. Cijele noći uspon, a predzoru nailazimo na poginule četnike koji su se iz Crne Gore i Hercegovine žurih u pomoć fašistima u opsjednutom Konjicu. Na sniježnim visovima Prenja smo nekoliko dana i noći. Noćivamo na snijegu, a noći vedre, hladne. Kuvari dolje daleko pod Prenjom. Teško jedanput dnevno dobijamo pomalo kuvana kukuruza i pokoji krompir. U daljini se vidi Velež. Nevesinje mu je u podnožju. I mi ćemo uskoro tamo. Priča se da ga Talijani već napuštaju i bježe u Mostar.

Neke naše jedinice su prodrle u Nevesinjsko Polje. U selu Kljunima su likvidirale pretstražu od stotinak talijanskih vojnika. Stigli smo i mi. Preko Nevesinjskog Polja nas prate avioni i mitraljiraju. Ima i ranjenih. Bolničarki Celi Brdar zrno probilo gornju i donju usnu, ali ona i dalje pješači, samo hvata krv u neku krpu koju stavlja na usta. Prolazimo kroz selo Kljune. Zene iznijele vode pred kuće pa borci svraćaju i piju. Mještani nam s radošću kazuju da su Tahjani noć prije potučeni tu u selu. Na pojatama gdje su spavali odvaljena vrata. Djeca prebiru po slami i nosaju šlemove za podbratke. Sakupili u njih čaure pa zveckaju.

Sunce još visoko. Produžujemo dalje. Iduće noći ćemo u napad na Nevesinje. Pred polazak u naš bataljon dođe Čedo Kapor i zatraži da s jednom desetinom pođem s njim na neki zadatak. Vodič na.' provede kroz četničke položaje i dođosmo u neko žbunje nedaleko od Nevesinja. Sjedimo u uvali, iznad nas mali uspon pa ravno Nevesinjsko Polje. Već se čuje pucanj. To naše jedinice nadiru prema varoši i potiskuju četnike. Noć vedra i hladna.

Na ivici uvale iznad nas pojavi se šest ljudi s puškama. Pognuli se zbog kuršuma koji zviždе iznad njihovih glava. Kad nas vidješe strčaše među nas, dok smo ustajali.

— Bježʼmo u Kasabu! — vele. — Evo ih uz polje!

Mislili su da smo četnici. Vidjevši kokarde na kapama, bez ijedne riječi, uhvatim se s najbližim, Filip Barać s drugim. Drugu dvojicu koji su pokušali da bježe oboriše naši iz pušaka. Razoružanim četnicima povadismo zatvarače i dadosmo puške da ih sami nose.

Za kratko vrijeme iznad nas se pojavi nova grupa od 25—30 ljudi s puškama. Išli su pognuti kao i prvi, pa kad nas primijetiše naglo popadaše.

— Ko je dolje?

Nismo uspjeli ni da im odgovorimo, a Dalmatinac Tonči iz stojećeg stava osu mitraljeski rafal po njima. Izgubili su se u noći.

Dvojica zarobljenih iskoristiše ovo iznenađenje i pobjegoše s puškama bez zatvarača, a drugu dvojicu smo koristili za nošenje naših ranjenika ka Nevesinju.

Iste noći Nevesinje je zauzeto. Ujutro po ulicama mnogo poginulih, koje već na nosilima prenose i sklanjaju. Nailazim pored talijanskih magacina: stokovi vreća brašna, šećera i drugih namirnica poliveni naftom i zapaljeni, pa se još puše. Naši intendanti u žurbi skidaju sagorjele vreće brašna i vade one do kojih nije došla vatra. Od toga brašna smo dobivali hljeb i kuvali su nam škrob. Poboljevali smo od glavobolje, jer je brašno bilo zagađeno naftom.

Četnici su iz Nevesinja otstupili za Mostar, a neki su se povukli u Velež. Predveče krećemo u potjeru za onim u Veležu. Po vrhovima ozidali bunkere. Vide se i vatre. Kad smo pošli na juriš, oni su se povukli bez otpora. U bunkerima oko vatre kutije od talijanskih konzervi i poneka vojnička torba. Gonili smo ih cijele noći.

Oko podne »Savoje« na smjenu dolaze i bombarduju naše položaje. Već drugi dan ništa ne jedemo. Ljuban Sušić odnekud ima komad svježeg voska. Dade mi jedno parče. Jedem ali nikako da progutam. Predveče dođe kuvar Vaso s vrećom kuvana mesa i dijeli po parče na dvojicu.

— Potjerao sam — veli — dvije vreće, pa mi konj dolje kroz -gudure pade i slomi nogu i tako je druga vreća propala.

*

U Čemerno stalno pristižu ranjenici. Opet nas pronađoše avioni i zapališe neke kuće. Pogibe jedna žena i dvoje djece, a neki su ranjeni. Žene uz pomoć vojske u žurbi iznose stvari i namirnice iz kuća koje gore.

Ranjenici produžuju u pravcu Volujaka. Ima zarobljenih Talijana -što nose one koji ne mogu da jašu. Cedo, komesar brigade, izišao na motociklu iz Gacka pa ga prislonio uz jedno stablo; treba ga tu spaliti, jer nema dalje puta za njega. Posma<ram ga. Dobar motor pa mi ga žao.

Nekohko dana idemo u pravcu Nikšića. U Javorku bila neka talijanska jedinica, pa ozidala dosta bunkera Tu su je naše jedinice potukle do nogu. Na svakom koraku šlemovi i poginuli, a tamo u žburiju cijela gomila mrtvih.

Predveče sa uzvišice posmatramo Nikšić u dolini i Uzdomir pred njim. Oko njega divno zeleno polje, a gore na vrhu talijanska artiljerija. Primijetili nas pa tuku iz topova. Koristimo prirodne zaklone i idemo naprijed.

A

Na Krvava Brda iznad Katina Kuka naš bataljon je stigao prije zore i posio položaje. Tu treba ostati cio dan i štititi prolaz bolnice. U žurbi pravimo zaklone. Pred nama su na 100 m udaljeni njemački

položaji. Visina velika, a uzoru neki gusti oblaci žurno nailaze pa se takoreći očešu o naše položaje. Iza njih ostaje neka svježina i proširen vidik.

Jedna grupa Nijemaca izišla na položaj pa osmatra. Gojko Đurić kod teške »Brede« pokazuje nišandžiji gdje su, i ovaj pusti rafal po njima. U tom momentu pade i Gojko, zrno ga pogodi tačno u srce. Otpoče žestoka borba. Nijemci iz brdskih topova oru naše položaje Kod Nikole Mioča pade granata. Obraća mi se da nešto kaže. Zijeva, a glasa nema, umrije začas. Druga granata udari mitraljesca Santića u leda. Raznese mu gornji dio tijela, a komadići bluze poletješe u vazduh. Mujo Mulić podigao glavu iza zaklona da nišani. Pogodi ga zrno u čelo pa mu se kapa na zatiljku rascvjeta. Nika Sušića pogodi u grudi. Marko Miloža, desno od mene, sazida zaklon. Rafali mu ga svega raskopaše i on pogibe. Do predveče je na tom mjestu palo 17 drugova. Tada su nas smijenili Banijci. Prije odlaska sahranismo poginule drugove.

Preko Sutjeske avioni stalno bombarduju. Na Miljevini most zakrčen od poginulih konja i vojnika. Pokraj mosta pogibe Mira Ljubojina, pa joj se i kosa zapali.

Prešli smo Miljevinu i došli u Sokolu, ali nas avioni nikako ne napuštaju. Tu pogibe Marijan Krišto i neki drugi. Na putu do Sokole »Savoje« bacaju teške bombe. Pogibe Tomo Taklić, Dalmatinac, a Strahinja Pažin bi teško ranjen. U nekoj uvali pored potoka odmaramo se. Predveče dođe komandant brigade Vlado pa održa dirljiv govor i u nama probudi novu snagu. Još se sjećam nekih njegovih riječi:

— Drugovi, i ovog puta smo dokazali neprijateljima da su naše snage neuništive. Večeras krećemo za Hercegovinu da tamo nastavimo borbu do konačnog oslobođenja naše zemlje...

*

U jednom selu na neka tri sata od Obija obavijestio jedan terenac Vlada Šegrta da se u Obiju nalazi četnički štab za Hercegovinu i istočnu Bosnu. Dođe Cedo u naš bataljon da pita koji će se javiti na usiljeni marš. Treba izdržati tri sata bez odmera. Javi se nas 45- Pođosmo u pravcu Obija. S nama su Cedo i Danilo Komnenović, komandant našeg bataljona. Išh smo brzo pa su na putu izostala četvorica iscrpenih. Pred svitanje smo blokirali selo. Kucam na vrata jedne kuće. Pojavi se visok seljak, bos, tek iz postelje.

— Gdje su četnici? — upita ga Danilo, a mi pokraj njega ulazimo u kuću. Na podu leži do petnaest muškaraca, žena i djece, pokriveni ćebadima.

— To su moja čeljad! — odgovori seljak. Četnici su gore kod Savića — pokazuje rukom u tom pravcu.

U tom trenutku začu se puška, a zatim mitraljez.

Pojata u kojoj su četnici spavali bila je zatvorena. JusuJ Borčilo je pokušao da otvori. Probuđeni četnici su upitali:

— Ko je?

Na Borčilov odgovor: — Partizani! — opalili su kroz zatvorena vrata. Iznad pojate Ahrr.o Šeremet je kroz krov sručio na njih mitraljeski rafal.

Pozvali smo ih da se predaju. Jedan iz pojate zapita:

— Koja je jedinica i kome da se predamo?

Rečeno im je da su u blokadi 5 bataljona Desete hercegovačke brigade. Pristali su da Se predaju. Otvorili vrata, pa izlaze dignutih ruku iznad pognutih glava. Svaki kradom baca pogled na lijevu i desnu stranu i vidi naše borce kako drže puške na gotovs. Izišlo ih je 12, a jedan je ostao u pojati, mrtav od Ahmova rafala.

U pojati nađosmo radiostanicu, pušaka, rančeva, talijanskih novih cokula. Našli smo i 450 zlatnih funti.

Zarobljenike uvedosmo u podrum i vezasmo.

Razgovarali smo s njima.

— Već nekoliko dana, rekosmo im, nailaze naši borci prekt Obija, u grupama po dva-tri. Ono su njihove puške što smo našli u pojati. Gdje ste ih pobili? Na ovu primjedbu se javi major Pantić, visok, stasit, plav u oficirskom odijelu.

— Nismo ih pobili! Samo smo ih razoružavali i puštah da idu.

— Otkud vam funte? — zapita Čedo.

— Ja sam vršio isplatu vojske — ponovo se javi Pantić. — To nam je posljednja rata koju smo dobili od Engleza, ali vojska još niie isplaćena, i tako je novac ostao.

— Kakva ste vi vojska, niste ni straže postavili pred pojatu?' — dobaci neko ironično.

— Pa znate, mi nismo ni mislili na ovakvo iznenađenje, jer smo smatrah da ste razbijeni.

Oko 9 časova došao je Vlado sa štabom brigade, pa je nekim, četnicima suđeno, a neki su pušteni.

Ante **KREZO**

SMRT BOMBAŠA

Bio je februar 1943 godine. Nakon kraćeg cdmora u selu Dobrašinu naš bataljon nastavlja dug marš od Zepča prema Prozoru. Pred nama su snijegom prošarana brda i planinski lanci, između kojih se negdje nalazi i cilj našeg puta, utvrđeno uporište Talijana, Prozor. Noge u mokrim opancima mljackaju po raskvašenoj zemlji, tražeći suvlja mjesta između hladnih bara. Vlaga se provlači i kroz odijela. Kroz sjećanje prolaze suhe i tople, a povrh svega čiste sobe Dobrašina, kao nešto davno proživljeno.

Na jednom proplanku kolona se zaustavila da se odmori. Ne birajući mnogo mjesto, ljudi su se opružili po vlažnoj zemlji, kako bi iskoristili kratkotrajni predah.

Zavaljen na jedan kamen razmišljao sam o pretstojećoj akciji, zanosio se mislima o privlačnosti oslobođenog grada, njegovih toplih kuća, prijaznih žitelja i novopridošlih boraca. Oko mene poznata lica boraca. Najviše je mladića i djevojaka. Većina ih je iz Livna kao i ja. Eno, Ibrice Safaćehajića. Sitan je i slabašan. Takav je kao i dijete bio. kada je poderan i plašljiv prodavao po "livanjskim ulicama slatkiše sa svojim ocem. I taj plašljivi dječak, koji nije imao pravo ni da nosi puno ime Ibro, nego su ga čak i ukućani zvali Ibrica, danas se dobrovoljno prijavio za bombaša. Zbog toga je ponosit, a i drugovi mu s pravom poklanjaju zaslužnu pažnju: neki ga krišom pogledaju, drugi mu se nasmiješe, dok mu treći dobace pokoju drugarsku primjedbu ili dosjetku.

Pored njega je rumena i uvijek vesela Dika Vejzagić, djevojčica sa livanjske periferije, koja se pripremala za miran domaći život u kakvom se i razvijala. I ona će biti večeras prva, kao bombaš, u napadu na Prozor.

Prilazi mi laganim korakom Niko Pažin. Tek je prije kratkog vremena izišao iz brigadne bolnice, što mu se primjećuje na blijedom licu i tromim pokretima. O bedru mu visi sjekira, a o pojas nanizao nekoliko bombi.

Upitah ga da li se i on prijavio za bombaša. Umjesto odgovora pokaza se na njegovom licu poznati prijazan osmijeh. Klimnu mi glavom. Njegov nijemi odgovor nadopuni jedan borac tvrdnjom da još

nije bilo nijedne akcije u kojoj Niko nije učestvovao kao bombaš. Pogledah ga: njegov meki osmijeh je bio sušta suprotnost njegovim podvizima.

Dobro ga se sjećam iz livanjskog sela Zastinja, gdje se rodio u siromašnoj porodici. Od rane mladosti čuvao je ovce, najprije svoje, a onda kod drugih. Cim je prva puška planula u livanjskim planinama, Niko je napustio stado i prebacio se na Cincar, da zajedno sa ostalim drugovima započne borbu sa neprijateljem. Razmišljao sam 0 silnoj snazi i vjeri koja od negdašnjih plašljivih i tihih dječaka 1 djevojčica načini borce i junake.

Nastavili smo put prema Prozoru. Iza mene korača Niko. Osjećao sam da njegov čeznutljivi pogled bludi u daljinu, i iza svake okuke, iza svakog brda, traži očima grad — utvrdu, pred kojim će svojom hrabrošću, požrtvovanošću, sjekirom i bombom prokrčiti put kroz neprijateljske žice i utvrde i omogućiti svojim drugovima da jurišaju.

Evo nas na brdu iznad Prozora. Iznad nas vri i ključa kao u kotlu. Cini se kao da je sav prostor ispunjen olovom i da po njemu s vremena na vrijeme šibaju džinovi gvozdenim kamdžijama koje stravično zviždе i fijuču. Bataljoni se približavaju bunkerima. Sa svojom četom i Niko je nestao u dolini prema gradu. Neprijatelj je osjetio da stotine i stotine Nika pužu prema njemu sa oštrim sjekirama i bombama. Kao zmija iz procjepa stao je bljuvati vatru iz topova. To nije omelo naše junake sa sjekirama, škarama i bombama da se privuku tik uz neprijatelja i pojure sa bombama na tvrde bunkere. Među prvima je bio i Niko, ali ovaj put mu nije uspjelo da dođe do samog bunkera, da bombama protjera neprijatelja iz betonske utvrde: zrno ga je pogodilo upravo kada je prerezao sve žice i pojurio pu[1] neprijateljskog gnijezda ...

Krupan i mokar padao je snijeg kada smo u rano jutro silazili u grad i približavali se prvim bunkerima; kao da je htio da cijelu okolicu s gradom pokrije bijelim pokrivačem, kako bi se izbrisali krvavi tragovi minule noći. Stoje prazni bunkeri kao očerupane ptičurine, a ispred njih, na domaku njihovih mitraljeza, žice isječene na stotine mjesta. Pod jednim bunkerom, ispod malog šumarka vide se prerezane žice u širinu od 3 do 4 metra. Kočevi su sjekirom isječeni, žice brižno počupane, načinjen je veliki prolaz. Nogom zakačenom za zadnji red istrganih žica, postrance, s glavom među rukama, okrenutom prema zemlji — leži Niko. Snijeg lagano pada po naborima njegovog vojničkog šinjela, presvlači ga u čisto i bijelo ruho, kakav je čist i njegov mladi život, njegove ideje i njegova borba. Cuti Niko, ali o njegovom djelu najglasnije govore prerezane žice, njegovo tijelo u zaletu prema neprijatelju, prema bunkeru. Stali smo ispred Nika kao pred spomenik herojstva. Među nama je i politički komesar naše "brigade Čedo. U mnogom oku je suza, ali je brižno krijemo .. .

Alija LATIFIC

IGMANCI" U BORBI ZA PROZOR

ašu 3 četu 2 bataljona zatekao je početak Četvrte neprijateljske ot'anzive u Skender-Vakufu. Odatle je izvršila pokret pravcem Imljani — Vitovlja — Karaula — Komar —Rostovo — G. Vakuf do sela Pridvoraca. Stanovnici ovoga sela srdačno su nas dočekali i sa naročitim interesovanjem postavljali razna pitanja.

Naš raniji komandir čete, Aleksa Bojović-Brko, koji je nekoliko dana prije teško ranjen, smješten je u obližnje selo Cvrče. On je od trenutka ranjavanja, kod Imljana, stalno na nosilima. Šestog ili sedmog dana po ranjavanju ustao je i došao među desetak drugova okupljenih u selu G. Pećine. Kada sam ga zapitao kako je mogao doći, odgovorio je: »Sta se čudiš? Ajde, drugovi, jedno kolo!«... Ove riječi je izgovorio tiho i jedva razumljivo, jer su mu bili polomljeni zubi i oštećen govorni organ. Uhvatio je najbližeg za ruku i počeo da igra.

Kada je bio ranjen ljekar mi je rekao kakve posljedice treba očekivati. Naime, kod takve rane potrebna je odmah hirurška intervencija — pa, i pored blagovremene intervencije, vrlo su rijetki slučajevi da ne dođe do upale mozga. Zato je nas, koji smo ovo od ljekara čuh, i pored radosti što je komandir među nama — prožimala neugodna misao, tim više što je hirurška ekipa bila u pokretu, ko zna gdje.

Uskoro poslije toga, 12 februara, kada se naša četa nalazila u selu Bojkovcu, između G. Vakufa i Prozora rano ujutro saopštišt da je naš komandir umro. Sahranili smo ga istog dana uz vojne poča sti, u Cvrčama. To je bio težak gubitak jer je Brko bio vrlo cijenjen i kao drug i kao vrlo hrabar borac. Posebno smo mi Igmanci osjećali težak gubitak, jer smo u Brku izgubili jednog od najboljih drugova.

Petnaestog februara naša četa je bila u selu Ljubunci, nedaleko od Prozora. Sjedjeli smo pored vatre, pod natstrešnicama ispred pojate i štale, očekujući naređenje za pokret. Padala je slaba kiša sa snijegom. Prozebli smo i jedva čekamo da krenemo. Dok komandiri, komesari i komandanti bataljona izviđaju, mi nestrpljivo očekujemo

početak napada na Prozor. Sto se više približava noć, kiša je sve jača; prelazi u krupne, mokre pahuljice snijega.

Najzad i mi dobijamo naređenje za pokret u pravcu Prozora Druge čete su otišle nešto prije. Od zamjenika komandira saznao sam da je naša četa u rezervi, a to znači da će pokrete saobražavati kretanju borbene linije, a zatim, kad bude potrebno, stupiti u borbu.

Stojimo na dubokom, strmom seoskom puteljku koji po svemu više liči na potok, jer njime juri kao oranje mutna i ledena voda. Mrak je, ne znam koliko je sati. Naša haubica prekida mučnu tišinu, a u isto vrijemp počeše i mitraljeski rafali, eksplozije bacačkih mina, ručnih bombi i praskanje pušaka. Svijetleći meci raznih boja ukrštaju se nad Prozorom i dočaravaju pravi vatromet. Ja se sa još nekim drugovima, po navici, podvlačim pod golo ljeskovo granje, tražimo zaklon od lapavice. Mokri smo do kože. Meni se puši, imam duvana od kojeg bih mogao smotati dvije-tri cigarete, imam toliko i pravog cigaret-papira koji sam dobio u Bojkovcu. Pokušavam u njedrima o košulju obrisati i osušiti ruke, kako bih mogao smotati cigaretu, ali je i košulja mokra. Od tri cigaret-papira dva se raspadoše, a od trećeg sam uspio napraviti cigaretu. Zamjenik komandira čete, Vlado Bjelica, ne dozvoljava da pripalim. Ja ga razuvjeravam: u ovom vatrometu nema ni govora da će neprijatelj primijetiti moju cigaretu.

Stiže kurir. Ne znamo šta on donosi, ali zamjenik komandira naređuje pokret — da slijedimo njega i kurira. Primičemo se bliže borbenoj liniji. Opet stojimo u nepravilnoj koloni u mraku, osvjetljavani svaki čas novom eksplozijom mine i svijetlećim raketama.

Mitraljeska vatra jenjava, počinje svanjivati. Ponovo dolazi kurir; zamjenik komandira naređuje pokret u pravcu sela.

Mokri smo, sušimo se vlastitom toplotom, ruke i lica grijemo više na dimu nego na plamenu vatre. Spavamo i »odmaramo« se kako i gdje ko može.

Poslije podne nastaje živo kretanje komandnog kadra vodova, četa i bataljona. Izviđa se teren i položaj neprijatelja. Predveče, 16 februara, naša četa, podijeljena u dvije kolone — jedna sa komandirom Vašom Kovačevićem, a druga sa zamjenikom komandira Vladom Bjelicom — ponovo se približava talijanskim bunkerima, izgrađenim na visovima oko Prozora. Opet smo u rezervi. Noć slična prošloj. Kiša sa snijegom. Noge ni u koga nisu suve, bez obzira da li ima cipele ili opanke. Govori se o zapovijesti druga Tita: »Prozor noćas mora pasti«. Svi znamo šta znače te riječi i osjećamo se nekako življim, pokretljivim.

Počinje napad; ove večeri borba je mnogo žešća, neprestano grmljavina i eksplozija artiljeriskih granata, bacačkih mina i bombi, šaranje svijetlećih metaka i raketa. Kuriri stalno dolaze i odlaze, naša kolona se brže i češće pokreće prema vatri. Dolazimo do jedne štale, ulazimo unutra — osjećamo blagodet krova. Upravo sam uspio da napipam

jasle i tek što sam u njih sio, čujem kako Zivko Jošilo prenosi vezu: «•Pokret«. Izlazimo napolje i poshje kraćeg kretanja dolaz:mo na rub jednog potoka, duboko usječenog, sa prirodnim kaskadama. Naša kolona nije više u rezervi. Ona ima zadatak da se spusti ovim potokom duboko u neprijateljsku pozadinu i izvrši napad na preostale neprijateljske bunkere.

Nolsimo teški mitraljez, rastavljen na dijelove. Borci iyuku, posrću, čuje se zveket. Neki drug koji je nosio štit nije primijetio kaskadu i propade u dubinu potoka. Čula se lupa štita o kamenje. Otiskuju se i padaju i drugi posred mutnog potoka, ah idemo brzo, ne osvrćući se na prepreke. Izlazimo iz potoka; duboko smo u neprijateljskoj pozadini — iza isturenih bunkera iz čijih otvora stalno plamti oganj. Bunkeri su međusobno povezani rovovima, a naprijed, oko i ispred njih isprepletena bodljikava žica na kojoj su obješene kutije od konzervi. Svaki dodir žice prouzrokuje klepetanje konzervi i privlači pažnju Talijana.

Bunkere moramo napasti ručnim bombama. Bombaši su se javili dobrovoljno, među prvima su Vojo Bosiljčić, Rašo Andrija, Pava Miletić i Drago Stakić. Oni su uvijek, kad god je trebalo, bili među prvim dobrovoljnim bombašima.

Bombaši se privlače bunkerima, ali ih Talijani primjećuju i tuku iz mitraljeza, pušaka, ručnim bombama. Naši mitraljesci i mi pješaci koncentrišemo vatru na otvore bunkera, dok se bombaši privlače i ubacuju bombe. Čuje se jauk i vidimo kako Talijani skaču iz bunkera u bunker. Dva bunkera na drugom ćuviku još se drže i daju otpor. Pužemo po blatu i vodi, kroz neko staro groblje, sklanjamo se od pušćane i mitraljeske vatre u ulegnute grobove pune vode. Na uzvisini vidimo komandira baterije Dušana Dašića: pomaže i komanduje kod izvlačenja brdskog topa na ćuvik. Odatle je htio gađati posljednja dva bunkera koje napadamo. Koristeći razne zaklone prebacili smo se pod same bunkere. Trenutno, iz njih se nije čula pucnjava. Vojo Bosiljčić puže i traži pogodan vidik da gađa u otvore. Tek što je pustio nekoliko metaka iz puškomitraljeza, a drugi borci po koji metak iz pušaka, primijetismo prema nebu kako iz otvora bunkera lepršaju i mašu nekim krpama. U isto vrijeme među nama se nađe Vlado Šegrt, komandant brigade. On nam reče da su posljednja zrna iz ovih bunkera teško ranila komandira baterije Dušana Daščića. Komandant brigade pozvao je Talijane da izađu iz bunkera. Poslušali su. Molili su da im poštedimo živote i zbunjeno odlagali oružje, postrojavajući se u kolonu.

Upravo kada je pucala zora, 17 februara, posljednje uporište je likvidirano. Prozor je oslobođen. Zapovijest Vrhovnog komandanta je izvršena.

Ramiz SLADIČ

POSLJEDNJI PODVIG MITRALJESCA

osvit zore 17 februara 1943 godine 1-vi bataljon Desete hercegovačke brigade, poslije dugog i veoma napornog marša koji je trajao cijelu noć, po kiši i susnježici, našao se u zasjedi u dolini Rame, na komunikaciji Prozor — Jablanica.

Druga četa postavila je zasjedu na desnoj obali Rame, a naš vod neposredno iznad ceste. Kada smo stigli na mjesto bilo je već kasno za postavljanje prepreka, a nismo imali ni sredstava za to. Nabacah smo samo gomilu kamenja na cestu, tek toliko da kamioni ne mogu sasvim komotno proći. Za tenkove to nije bila nikakva prepreka. Ali, bez obzira na to, zadatak da se nijedan Talijan ne smije probiti ovim pravcem — morao se izvršiti. Slabost prepreke trebalo je nadoknaditi zauzimanjem dobrih položaja i organizacijom vatre.

Naš vod je raspoređen uz samu cestu. Tražili smo najpogodnija položaje, kako bismo imali što bolju preglednost. Dok smo ja i moj pomoćnik Ostoja razgledah okolo gdje da postavimo mitraljez — drugi mitraljezac iz naše čete, Vukota Nenadić, kao i uvijek, na njemu svojstven način, brzo se snašao: postavio je mitraljez na jednu stijenu oko 20 metara iznad same ceste. Bio je pravi majstor da pronađe pogodno mjesto. Ovoga puta njegov vidik je bio zaista izvanredan — krivina ceste kao da je podešavana za njegov mitraljez. U svakoj borbi on je prosto gorio od radosti, neke posebne, samo njemu svojstvene. I ovoga puta osjetio sam kod njega neku toplu, dječačku radost. Na licu mu nije bilo ni traga umora od marša. Veselo se smiješio, dotjerujući svoj mitraljez, na kome je uvijek imao nešto da radi. Ljubav kakvu je on pokazivao prema svome oružju služila je za primjer svima u četi. Za tu nesebičnu ljubav »Breda« mu je uzvraćala besprijekornom poslušnošću. Nikada Vukotin mitraljez nije otkazao. Pošto smo svi izabrali mjesta, nas nekohko, koji smo bih bliže, sakupismo se oko Vukote. Počeo je razgovor o tome kako će se provesti Talijani, kada stanu bježati kroz ovu prirodnu čeljust, stvorenu za zasjedu. Neko je izrazio sumnju da nam je prepreka na cesti slaba

i da bi nam Talijani mogli umaći. Ali Vukota je drukčije mislio i tiho, spokojno, reče: »Ja mislim da oni neće imati kad ni da dođu do prepreke...« a zatim pođe malo naniže da još bolje razgleda teren po kome će, za koji čas, njegov mitraljez početi da briše. Ta njegova osobina — da stalno traži najbolji način kako da uništava neprijatelja — postala mu je strast.

Vrijeme je polako odmicalo. Svi smo postali nestrpljivi. Vukota, naizgled miran, gorio je od nestrpljenja. Na Prozoru je ključalo kao u kazanu, a Talijana još nema. Najednom, kao da se nečega prisjeti, zabrinutim glasom reče: »Znate šta, drugovi, ja se bojim da će naši sve Talijane pomlatiti i nama neće ostati ništa«. Zatim nas blago pogleda, a onda nastavi: »Da hoće bar jedan kamion sa municijom pobjeći« — zaključio je gotovo tužno. Neko je od prisutnih dobacio- »Kakve municije? Ne voliš da naiđe neki kamion sa hranom?« »I to je municija« — dopuniše ga ostali. Iako smo svi bili gladni — Vukota nije osjećao glad, bojao se da mu ne ogladni »Breda«. Opet se blago nasmiješi, prileže uz svog ljubimca i poče da uzima »repere«.

Kao da je imao neko predosjećanje: iza okuke se pojavi kamion krcat Talijanima. Svi potrčasmo na svoja mjesta, a Vukota već posla prvi rafal. Gađamo svi, a kamion i dalje juri. Ušao je u krivinu. Još trista metara pa pobježe — ako ga ne zadrže bombe i prepreke. Ali Vukota mu je prekratio put — pomjerio je cijev i nanišanio kabinu. Njegovo oko, kao i »Breda«, rijetko su otkazali. Dotada je Vukota, kao i mi svi, tukao po karoseriji — bili smo zanijeti gomilom Talijana koja nas je privukla i zaboravih na kabinu i šofera. Umjesto na prepreku, kamion je na sljedećoj okuci produžio pravo u nabujalu, mutnu Ramu. Sada mu vidimo samo točkove kako vire iz vode, a poneki Talijan pokušava da se plivanjem spase. Vukota okrenuo pojedinačnom, pa jednog po jednog zakiva uz Ramu. »Treba čuvati municiju, a ovi da imaju krila ne mogu pobjeći«, opominjao je Vukota svoga pomoćnika koji mu je užurbano dodavao posljednji napunjeni redenik municije.

Naišla su, zatim, još dva, tri, četiri kamiona. Dva su otišla za prvim, a dva su se zaustavila na cesti. Sada već pristižu Talijani u grupama, pješke, i pretrčavaju cestom. Oni gotovo i ne pucaju više, no i mi ne možemo sve da uništimo, jer moramo pažljivo gađati da svaki metak iskoristimo. Vukota je čuvao metke, nije ih slao naprazno — pa ipak, kad su mu bih najpotrebniji, nestalo ih je. Ali on se nije dvoumio. Kao srna skočio je na cestu — tako brzo da niko nije ni primijetio. Dok sam polako praznio posljednji šaržer, najednom me trže moj pomoćnik Ostoja: »Pazi Vukote na cesti, među Talijanima!« U prvi momenat nisam vjerovao svojim očima, ah kada vidjeh da ga nema za njegovim mitraljezom, odmah mi bi jasno: otišao je da donese municije.

Posmatram ga šta radi. Pretrčava s kraja na kraj, preko ceste, skuplja sanduke i baca ih na jednu gomilu. Talijani prolijeću pokraj njega desno i lijevo, a sa svih strana paklena vatra po njemu i Talijanima. S naše strane tuku naši iz čete, koji ne znaju da je otišao, a sa druge strane Rame ostali dijelovi bataljona. Dok gledam okolo — kako da opomenem naše da ne pucaju, opet me trže Ostojin glas: »Pogibe Vukota!« Prođe me strašna jeza, a onda kao da mi neko reče: »Ne, Vukota ne može poginuti, za takvo srce puščano zrno je malo*. Ali, ipak se dogodilo — spazih Vukotu kako pored jednog kamenog stuba nemoćno pokušava da se digne. »Ipak je živ« — rekoh sebi, a onda Ostoji: »Hajdemo brzo da ga iznesemo«. Više smo se skotrljali nego što smo sišli na cestu.

»Raniše me malo, izgleda...« — reče sasvim mirno kao da se ništa nije desilo i pogled mu se, umjesto na nama, zaustavi na sanducima s municijom koje je tek skupio. Brzo ga podigosmo. On se uhvati za nas i odupre na lijevu nogu, dok mu je desna nemoćno visila — butna kost je bila slomljena. »Mogu ja s jednim od vas, a jedan neka ponese koji sanduk municije« — reče tako molećivo, kao da mu je ostao tamo neki najmiliji drug koga treba spasti isto kao i njega. Jedva smo, ipak, nas dvojica uspjeh da ga iznesemo, a njegov pomoćnik i još neki koji su pristigli iznijeli su municiju. Kad smo ga iznijeli na položaj, nije uopšte mislio na nogu — tražio je da ga pustimo da bar još jednom prilegne za svoj mitraljez... To je bila njegova posljednja želja ...

Đorđo ĐURICA

KOD MARINE PEĆINE

Mrkla i susnježasta februarska noć. Napada se na Prozor. Naš 1-vi bataljon je kod Gračanice u dolini Rame. Očekujemo talijansku kolonu od Prozora ili Rame. Četa se odmara, zasjeda čeka. Predzoru pođoh s Milanom Grkom u zasjedu. Nosim puškomitraljez. Ušančili smo se na velikoj sedlastoj stijeni, iznad same rijeke Rame uz koju s druge strane prolazi cesta. Teren kao da je priroda stvorila po našoj želji. Na okuci ih je najzgodnije dočekati. Susnježjiica sipi, oko Prozora se prolama, a noge mi, bez opanaka u poderanim čarapama, zebu. Jedva čekamo da počne taj neizbježni ekršaj. Najgore je stajati i čekati.

Huka motora se pojačava. U daljini se kroz maglu naziru siluete tenkova i kamiona. Milan odjuri četi. Pripremio sam puškomitraljez. Do okuke je stotinak metara. Na meti su. Čekanja nema. Zatreštaše bombe i rafali 2-ge čete. Pustio sam rafal-dva, a naša 3-ća već je sipala iz svih oruđa. Motori, tresak, fijuci, povici i huka Rame slili su se u zaglušni tutanj. Vičemo svi bez reda: »Ura! Naprijed! Abaso 1' arme!-«. Kosimo neprijatelja ne tražeći zaklona. Nezaboravan je hrabri puškomitraljezac Miloš Bajević koji, stojeći, rafalima kosi talijanske-kamione. A kamioni i vojnici zauvijek skreću u nabujalu Ramu. Bombe partizanke Mike Kojić padaju direktno na kamione. Zbijeni između dvije vatre na uskom prostoru, Talijani padaju kao snoplje. Nekohko stotina u ovom klancu završi svoj pohod. Kanalom uz cestu i koritom Rame potekla je zamućena i krvlju obojena voda. Okupator je »nagrađen« zasluženo. Dižu bijele marame i bacaju oružje.

Ratni plijen velik. Pored ostalog gomile odjeće i obuće. A ipak, na moju žalost, ostadoh u poderanim čarapama. Prokleh svoje nožurde, dugo bosonogo djetinjstvo i male talijanske cokule.

Pred nama su sniježni Prenj i četnici, a iza njih rodni kraj. Moralo se naprijed.

Marko ALEKSIČ

PREKO LJUBINE NA RAT-KAMEN

Tskoro poslije okršaja sa 718 njemačkom divizijom u rejonu Ostrošca, Deseta hercegovačka brigada dobila je zadatak da što prije forsira Neretvu i obezbijedi desni bok glavnih snaga koje su nastupale pravcem Ostrožoa — s. Bijela -— Boračko Jezero.

Vedra februarska noć, zvijezde trepere, a pod nogama škripi smrznuti snijeg. U hodu nam se sklapaju oči od umora. Škripa snijega nas još više uspavljuje. S vremena na vrijeme trgne nas zveket kazana ili povik: »Veza!«

Drugi bataljon Desete hercegovačke, nastupajući preko planine Rečice, spustio se u selo Idbar. Tu nađoh stare poznanike, jer sam i ranije bio na ovom terenu. Stari Ibro me najprije poznade. Cim se pozdravismo upita:

— A-ja, moj druže, šta će ovo biti, otkuda vam tolika sila? Dinati, ima h Rusa s vama? Ah, ti četnici! Bilo ih je k'o pljeve, sve su nas opljačkah.

Skupiše se i drugi seljaci, te ubrzo poče pjesma i veselje.

— A vidi »Popa«! Aman, živ li si? Ko bi rek'o da ćemo se vidjeti? Plakah smo kad ste otstupali sa ovog terena, — govore seljaci prepoznavši Lazara Sarenca, zvanog »Pop«. Raspituju se za komandira Maksima i ostale drugove iz udarne čete.

Nude nas duvanom, a spremaju i bogatu večeru.

— Daćemo vam sve što je Alah dao. Da nas oni guban ne opljačkaše bilo bi bogatije — kaže mi stari Ibro.

Razgovor prekide kurir štaba bataljona koji me izvijesti Ja odmah pođem u štab. Požurio sam. U jednoj kućici na obali potoka, koja je spolja ličila na vodenicu, zatekoh Nikolu Ljubibratića, komandanta bataljona, sa ostalim komandirima. Poslije kraćeg razgovora komandant nam reče da se do zore moramo popeti na pl. Ljubinu, na kojoj se nalaze četnici, a izgleda i nešto ustaša. Najteže će nam biti da ovladamo klancem, tim jedinim prelazom od Idbara na planinu . . . »Dako, pošto dobro poznaješ ovaj teren, sa svojom četom ćeš zauzeti klanac i c tome odmah izvijestiti po kuriru« — završi komandant Ljubibratić.

Dobro sam poznavao klanac i pretpostavljao da je jače posjednut. Zbog toga sam zatražio od komandanta da me ojača automatskim oružjem. Ono mi nije toliko trebalo radi zauzimanja klanca, koliko poslije — da ga održim, jer sam pretpostavljao da će četnici po svaku cijenu nastojati da ga ponovo uzmu. Komandant bataljona naredi 1-voj i 3-ćoj četi da mi dadu još po tri puškomitraljeza, te smo tako sa naših pet imali ukupno jedanaest.

Kad sam se vratio u četu, već su bili večerah. Pozvao sam komandire vodova i izložio im zadatak.

— Biće potrebni dobrovoljci — bombaši. . . Sve puškomitraljesce na čelo kolone!

Za kratko vrijeme četa je bila u koloni, pa i četni ekonom Damjan Popara, sa komorom. Kad mu rekoh da ostane pa će nas sjutra stići, Damjan odgovori.

— Ja se ne odvajam od vas.

Na to se Radojka Vujović, stasita i snažna djevojka, naglas nasmija i dobaci:

— Damjane, nemoj se plašiti, ti si u sredini!

Bijesan što ga djevojka zadirkuje, Damjan se jedva uzdrža da se ne izdere na Radojku. Ali, svijest da bi došao na dnevni red konferencije zbog nepravilnog stava prema drugaricama bila je jača. Zato sve iskali na nedužnom konju, okrenuvši ga tako snažno da gotovo pade.

— Druže komandire, odredi drugog za ekonoma; ja idem s vama.

— Dobro, to ćemo vidjeti sjutra, kad nam doneseš doručak, sada nemamo vremena.

Kad pozvah dobrovoljce — bombaše, javi se cijela četa.

— E, pošto ste svi, sad ja moram odrediti.

Izabrao sam dvije trojke. Mnogima nije bilo pravo što i oni nisu među njima. Ali drukčije se nije moglo riješiti. Za vođu bombaša odredio sam »Popa«, jer je dobro poznavao teren.

Krenusmo krivudavom stazom uzbrdo. Bombaši na čelu, za njima jedanaestorica sa puškomitraljezima, a zatim ostali. Ništa se ne čuje sem škripe snijega i dubokog disanja. Noć vedra i hladna. Pretpostavili smo, prema dotadašnjem iskustvu, da neprijatelj ne drži mnogo snaga u klancu — najviše do jednog voda, a ostali su, vjerovatno, u kolibama, odmah tu u blizini.

Četnici ne očekuju da će ih uskoro razbuditi eksplozije naših bombi i vatra jedanaestorice. Bombaši podilaze — puze. Puškomitraljesci su već na položaju. Naredio sam da bez komande ne otvaraju vatru.

Odjednom blijesak bombi osvijetli klanac. Četnici su iznenađeni i ošamućeni. Ne stigoše ni metka da opale, a mi smo već n»a liticama klanca. Kurir otrča u štab bataljona da izvijesti o uspjehu.

Jutro je, pojavilo se i sunce. Ceta je ukopana u dubokom, sabijenom i sleđenom snijegu. Drugih zaklona nema. Posmatramo četnike kako se spremaju na juriš. Puškomitralješi drže obarače. Sve oči su na nišanima. Bombe su odvrnute.

Ubrzo se pojavi četnički stroj. Krenuo je složno. Naredih da se vatra ne otvara dok ne izađu iz šume.

»Ura!« — poletješe četnici. Pošto ih vatra ne dočeka, počeše zbunjeno zastajkivati. Kad priđoše sasvim blizu, planuše naši puškomitraljezi. Prokuva kao u kazanu. Ranjeni i mrtvi zakotrljaše se niz brdo prema nama, a ostali se počeše povlačiti.

— Dobro su platili, moraće opet nazad u šumu.

No, tu smo se prevarili. Četnici se pribraše i posjedoše položaj na oko 200 metara iznad nas. Jutro je odmicalo. Ni mi ni oni nismo mogli naprijed.

Lazar pokuša da se malo podigne, ali ga neprijateljski puškomitraljezac umalo ne pokosi. Taj puškomitraljez nam je mnogo smetao. Svaki naš pokret pratio je vatrom. Ali ne zadugo. U jednom trenutku kad puškomitraljez zaćuta primijetih da u zaklonu nema Lazara. Niko nije znao gdje je. Spazismo ga na litici kako puže prema puškomitraljeskom zaklonu. Pratimo ga bez daha. Da li će ga pokositi? Već je pred zaklonom, skače i, u trenutku kad četnik poteže za obaraču, uhvati za cijev. Otegnu se dug rafal iznad Lazareve glave. Lazar poteže pištolj i puškomitraljez umuče. A zatim ga okrenu na četnike i stade da ih kosi s desnog boka. Četnici počeše otstupati, a mi za njima.

— Zašto, »Pope«, praviš takve gluposti? Mogao si poginuti?

A on mi, osmjehujući se, odgovori:

— Znao sam ja da je njega sunce uspavalo, čim se ućutao. jer noćas nije mogao spavati od straha i zime. Bolje da se ja sunčam nego on.

Da ga dalje grdim nema vajde. Takav je Lazar. Imao je on već čitav niz sličnih poduhvata. Takav je ostao sve do kraja života.

U toku dana 2 bataljon je brzom i munjevitom akcijom očistio pl. Ljubinu i uspješno izvršio zadatak.

*

Bitka na Neretvi se nastavlja, ali ne i u kanjonu Neretve. Neretva je savladana. Savladane su i strme padine Prenja koje su se ispred nas bile ispriječile kao ogromne, tamne, posivjele zidine. Prenj i kanjon Neretve, najteže prepreke na našem putu — ostali su nam za leđima. O događajima koje smo preživjeli u dolini Neretve sada pričamo sa olakšanjem. Sale je bilo dosta. Tako se pričalo kako je neka drugarica iz Druge dalmatinske trčala uz točila Prenja za četnicima vičući im: »Pridaj se, druže«, a jedan od njih joj odgovorio:

»Pridali smo, ženska glavo, ne možemo bolje«. I dalje su bježali bez daha. Svak osjeća neko olakšanje. Najteže je savladano. Borba se nastavlja, i svaki zastanak izaziva nestrpljenje. Uvijek žurba i želja boraca da se bez predaha ide naprijed.

Nastupio je mart, ali zima u ovim planinama ne popušta. Noć je vedra. Vjetar fijuče kroz granje. Boračko Jezero svjetluca na mjesečini kao neko ogromno ogledalo, samo ga po koji put zamrači oblak, brzo prolazeći gonjen oštrim sjevercem. Hladnu noć ukrasio je dugi niz partizanskih vatri načičkanih po svim visovima od vrha Bjelasice do Porima. Svaki borac mogao je vidjeti liniju našeg fronta i činilo nam sc da nas baš ona najbolje grije, te smo hladnoću lakše podnosih. 1 ova noć je — noć bombaša. S vremena na vrijeme čuju se jake eksplozije. Trojke čine svoje i ulijevaju neprijatelju strah u kosti. Pojavljuju se svuda gdje ih on ne očekuje.

Ponoć je prošla. Vatre postaju sve rjeđe. Na cijelom frontu odjekuje sve više eksplozija. Paljba postaje sve gušća. Glavatičevo, selo u dolini Neretve, odjedared prokuva. Guju se neprekidne mukle detonacije i mitraljeski rafali. »Gare proleteri«, svi mislimo, a neko to i glasno zaključuje.

Pred nama se nalazi Rat-Kamen. Njega ćemo napadati. Gledamo ga uobljena debelim sniježnim pokrivačem kroz koji štrči poneki kamen kao zub aveti. Liči na veliki bijeli šiljati konus. Razmišljamo: kako ga zauzeti, kako se popeti gore? Padine jako strme, snijeg zaleđen! Biće khzanja. Od njega nas razdvaja samo jedna udoljina u kojoj se nalazi nekoliko kolibica. A on kao da nam prijeti, ujogunjen stoji i kao da nam kroz blijesak snijega prkosi i kaže: Samo mi pridite, ako imate smjelosti!

S vremena na vrijeme iz sniježnih rupa iznenada se pojave crne siluete neprijateljskih vojnika. Podvriskuju, zovu nas: »Krenite, ali dalje nećete!« Mi ćutimo, a oni se toga najviše plaše. Da li će neprijatelj održati svoju riječ vidjećemo uzoru. Znali smo — dok tako govore, mnogi od njih gledaju unazad i biraju stazu kuda će umaći ako dođe do gustog.

Desno od Rat-Kamena spuštaju se zapadne padine Veleža, a s lijeva Crvnja, te zajedno zatvaraju pravac ka Nevesinjskom Polju. Komandant bataljona izvršio je izviđanje sa komandirima četa. Precizirani su zadaci. Išlo se do detalja, do zadataka gotovo svakog pojedinog borca. Svi smo predosjećah da će se Rat-Kamen teško zauzeti ah smo bili i sigurni da ćemo ga ipak osvojiti, iako nam ništa nije išlo u prilog sem hrabrosti i odlučnosti naših boraca.

Sjedimo oko vatre i čekamo vrijeme napada. Noć 16/17 marta polako odmiče. Okrećemo čas jednu čas drugu stranu tijela vatri i tako se grijemo. Ogromne klade pucketaju i pište. Pristižu patrole koje su išle da pobliže izvide teren. Obavještavaju nas da je nemo-

guće popeti se na Rat-Kamen, a da se prethodno ne naprave stepenice u snijegu koji se pretvorio u led.

Jedna patrola iznenadila je četničku zasjedu koja je pobjegla: tako su naši došli do čudnog trofeja — stvari koje su četnici opljačkah. Svega je tu bilo: burgija raznih dimenzija, opanaka, kašika, povoja za bebe i kojekakvih drangulija opljačkanih po seoskim kućama. Dugo smo zbijali šalu na račun ovog plijena. Vodnik Stevan Vukoje ovako je to prokomentarisao: »-Povoji za kralja a opanci za bježanje...« Zaori se smijeh. A onda opet tiha pjesma.

Čas napada se bližio. Kada je komandir dao znak za pokret žagor je umuknuo. Svako je dotjerivao opremu, pritezao opanke i punio oružje. Još jednom je skrenuta pažnja na opreznost, a posebno onima koji su navikli da se istrče u borbi. Bombaši su kao i uvijek bili dobrovoljci. Podijelili smo se u grupe i krenuli na zadatak.

Mjesečina, vidi se kao na dlanu. Četnici nas osmotriše i otvoriše vatru. Kao sjenke nošene vihorom sjurismo se u uvalu do koliba: odatle smo pojedinačno pretrčavali u mrtve uglove padina Rat-Kamena. Uz strme padine puze borci i na snijegu se ocrtavaju kao •crni đerdani. Teško ide. Pravimo stepenice uz ogromne sniježne smetove. Oklizne se poneki borac — poleti crna tačka prema podnožju i onda se opet penje. I pored svih teškoća prije zore smo izašli na jurišni položaj. Lijevo od nas napada naša 1 četa, s njom imamo dobru vezu. Ona se bori sa istim teškoćama kao i mi. Prateća se nalazi na vatrenim položajima u gotovosti da podrži juriš bataljona. Drugovi iz štaba brigade i štaba bataljona nalaze se na osmatračnici i posmatraju ovu dramatičnu borbu sa prirodom i neprijateljem.

Dat je znak za juriš. Eksplozije zasvjetlucaše i zatresoše zemlju. Borci se podigoše i bez uzvika »ura« krenuše na juriš. Mitraljeska i puškomitralješka zrna oru prtinom i dižu sn'ježnu prašinu.

Borba na Rat-Kamenu začas se pretvori u plamen koji brzo sagorijeva. Četnici su se zadržali na samom grebenu i daju ogorčen otpor. Zora je, a neprijatelj ne otstupa. Naši borci leže na snijegu ispred neprijateljskih cijevi. Prvi ranjenik je Velimir Ilić. Teško je bilo prići do njega, ali se ranjen mora izvući. Puzeći prišao mu je vodnik Stevan Vukoje, uzeo ga pod ruku i vukao po snijegu. Ranjen je tada i Stevan, ali ne napušta Velimira. Niko od nas i ne sluti da je to smrtna rana kojoj će podleći ovaj hrabri borac. Smrtno je ranjen i pomoćnik komesara čete Mirko Oneščuk. Rane su im previjene. Opraštamo se s njima usred najžešćeg boja, ne znajući da •se više nikad nećemo vidjeti.

Plameni obruč opasuje Rat-Kamen. Iz kamenjara sa jugozapadne padine žestokom vatrom tuče nas jedan puškomitraljez. Teško mu je prići i likvidirati ga. Odjedared se na desnom krilu začu pisak i onda rezak glas Pavia Vukoja — Korčagina. Napustilo ga strpljenje, priprema se, vidimo ga kako ustaje.

»Ostani na mjestu, Pavle«, dovikujemo mu, jer vidimo da ide u sigurnu smrt. Ne. On skoči prema bunkeru u kome se nalazi:» puškomitraljez. Kratak rafal iz bunkera i neprijatelj bježi. Korčagin, smrtno pogođen, povlači se nekoliko koraka, sjeda za jednu stijenu i bez riječi umire sa stegnutim bombama u rukama. Grudi su mu izrešetane... Dosta je puta Korčagin bombama krčio put, a nije volio da mu se javno odaje priznanje. Juriš na Rat-Kamen bio mu je posljednji. Žrtvovao se, dao je svoj život, da bi prokrčio put bataljonu.

Rat-Kamen je osvojen. . . Put za Nevesinje je otvoren. Izvojevana je velika pobjeda nad grupisanim hercegovačko-crnogorskim četnicima. Druga četa se oprašta sa Korčsginom — sahranjuje ga pod zaleđenim grudvama zemlje, na vjetrometini Rat-Kamena. Progonimo neprijatelja dalje. Ali, još se okrećemo i dugo gledamo crnu humku među smetovima. Gledamo gdje nam je ostao Korčagin.

Dako KUNDAČINA

NA PRIJEVORCU

a rejona Rame, Prozora i doline Neretve povukli su se u paničnom strahu ka Mostaru i ostaci talijanskih snaga. Talijani .su, radi neposredne zaštite Mostara, izbacili dosta jake snage u Bijelo Polje, kraj Mostara, od kojih je jedan dio bio isturen na Porim i Zastolje, a drugi na Prijevorac. Dio četnika, bježeći ispred naših snaga, povukao se u rejon Moljevina i Orlinka, a drugi se nalazio u šumi u Donjim Zimljima i u rejonu Osredak.

Poslije razbijanja četničkih snaga Baja Stanišića na Rat-Kamenu i Celopeku, Deseta hercegovačka brigada produžila je dejstvo ka Nevesinju, pravcem Rat-kamen — Zimlje — Nevesinje. Njen 1-vi bataljon, koji se nalazio prikupljen u rejonu s. Kušića, u Gornjem Zimlju, dobio je zadatak da zatvori pravac preko Prijevorca i ne dozvoli Talijanima da ugroze desni bok naših snaga koje su maršovale ka Nevesinju.

Bataljon je izvršio pokret pravcem: s. Kušići — Prijevorac- i prvi njegovi dijelovi izbili su na Prijevorac uzoru 21 marta gdje su se sukobili sa slabim talijanskim snagama. Poslije kraće borbe ovi neprijateljski dijelovi odbijeni su ka Dobrom Dublju. U međuvremenu su pristigle još neke jedinice bataljona te su preduzete mjere u cilju sopstvenog osiguranja i izviđanja.

Stab bataljona je, s obzirom na ove isturene dijelove neprijatelja, računao na mogućnost da će pokušati da jačim snagama izbije na Prijevorac, odakle su mu se pružali dobri uslovi za dalja dejštva ka Zimlju. I zbilja, već oko 9 časova naši izviđači su primijetili tri neprijateljske kolone u pokretu prema Prijevorcu: jedna, najjača, pravcem preko k 745 (Sljeme), druga, nešto slabija, od k 888 (Zazubak) i treća od k 551. Pored ovih talijanskih snaga koje su, uz jaku artijerisku i minobacačku vatru, pripremale napad sa fronta, prema bokovima bataljona nalazili su se četnici koji su takođe vršili vatreni pritisak.

Ovakvom rasporedu neprijatelja trebalo je suprotstaviti i odgovarajući raspored bataljona. Zato je, odmah po izbijanju glavnine bataljona na presjedlinu Prijevorac, isturen jedan vod 1-ve čete u re-

jon k 1071, kao borbeno obezbjeđenje koje je posjelo položaj u rastresitom rasporedu. Glavnina bataljona zauzela je raspored za odbranu: 1-va četa zatvorila je pravac od Dobrog Dublja posjedajući rejon k 1384 (tim pravcem Talijani su usmjerili svoje glavne snage). Ostale dvije čete bile su orijentisane na zaštitu bokova od četnika i to: 3-ća brz jednog voda ka Veležu, a 2-ga dijelom snaga ka Orlinki, dok je dijelom sađejstvovala 1-voj. Prateći i jedan vod 3 čete nalazili su se u rezervi bataljona.

Prva četa je imala glavni zadatak, jer je neposredno onemogućavala Talijanima da zauzmu Prijevorac. Ceta je bila raspoređena na širokom l'rontu.

Talijani su napadali čitav dan položaje 1-ve čete obasipajući je jakom artiljeriskom, a naročito minobacačkom vatrom. Naši borci su davali žilav otpor i nisu napuštali nijedan dio položaja bez naređenja štaba bataljona. Zahvaljujući ovakvoj otpornosti 1-ve čete neprijatelj je u toku čitavog dana postigao neznatan uspjeh — zauzeo je k 1071, gdje se predveče počeo utvrđivati. Pored napada Talijana, cijelog dana su i četnici vršili pritisak na bokove bataljona, ali nisu imali nikakvih rezultata. Tako smo uspjeh da sačuvamo ključne položaje bez sopstvenih gubitaka — nismo imali nijednog ranjenog ni poginulog.

No i pored toga što smo neprijatelja zaustavili na zauzetim položajima, nama je bilo jasno da će on pokušati idućeg dana nove napade još jačim snagama. Izviđači nas izvještavaju da mu pristižu pojačanja, i to: jedna kolona od Livača preko Sljemena ka Dobrom Dublju, a druga stazom sjeverno od Orlova Kuka. Pored toga primijećeno je da je neprijatelj izvukao veći broj minobacača na zaravan ispod k 1071.

S obzirom na zadatak i situaciju, pred štab bataljona su se postavljale dvije mogućnosti: ih ostati na zauzetim položajima do svanuća — odbijajući eventualne manje noćne napade neprijatelja — pa idućeg dana dočekati opšti napad i prihvatiti borbu danju pod vrlo nepovoljnim uslovima za nas, ili dijelom snaga u toku noći izvršiti protivnapad i uništiti neprijateljeve dijelove koji su se žurno utvrđivali u rejonu k 1071, a potom, obezbijedivši bokove i pozadinu, produžiti ofanzivna dejstva duž Sljemena i Oštre Glave i time poremetiti plan njegovog napada.

Odlučili smo se da preduhitrimo neprijatelja i prihvatili drugo rješenje, iako je i ono bilo rizično i povlačilo veliku odgovornost, naročito u onim danima kad je trebalo sačuvati što više boraca za odlučujuće akcije koje su nas čekale.

Odmah se pristupilo pripremi napada. Kako je komandant bataljona ostao u Kušićima jer je bio bolestan, to smo se komesar bataljona, njegov pomoćnik i ja dogovorili da komesar i ja uzmemo 23 borca iz 1-ve čete i da se u najvećoj tišini privučemo neprijateljevim

položajima i bombama ga što prije istjeramo iz rovova, a zatim onako zbunjenog energično napadnemo i odbacimo ka Bijelom Polju.

Jedan od 2 čete orijentisali smo preko k 1275 ka k 551 u cilju zavaravanja neprijatelja i olakšanja izvršenja zadatka glavne grupe, Ostale snage 2 i 3 čete, sem 1-vog voda 3-će, imale su zadatak da obezbjeduju bokove i pozadinu. Vcd pratećih cruda i jedan vod 3 čete bili su spremni da po potrebi pomognu 1-voj. Pored toga, komesar bataljona je izvršio političke pripreme, a pomoćnik komesara održao je sastanak sa komunistima i ukazao na važnost akcije.

Napad na Dobro Dublje izvršen je iste noći (21/22 marta) oko 22 časa. Iako je teren bio vrlo težak, tajnost je bila tolika da neprijatelj nije primijetio naš pokret sve dok ga nismo zasuli bombama. Ovaj prepad ga je toliko zbunio da je počeo da otstupa u neredu. Svi pokušaji da se sredi i pruži otpor kod grupe koliba, koji je bio podržan jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom sa k 888 i k 745, ostali su bez uspjeha. Otpor je brzo slomljen i neprijatelj natjeran u bjekstvo.

Mi smo nastavili energično gonjenje i ovladah Zazupkom i k 745. Poslije toga neprijatelj je u neredu otstupio ka Bijelom Polju, a mi smo ga u stopu pratili. Neki naši bombaši izbili su čak u blizinu Livača. Oko 2 časa po ponoći izdao sam naređenje da krenu kompletna 2 četa i Prateći vod, jer smo bili odlučili da izvršimo bar demonstrativni napad na Lišane i Livač. Vjerovatno bi ova demonstracija i uspjela, jer su nam seljaci, koji su u svanuće došli iz navedenih sela rekli da su Tahjani užurbano otstupili prema Mostaru. Međutim, u međuvremenu je stigao kurir iz štaba brigade sa naređenjem da se bataljon odmah prikupi i krene prema Nevesinju. Zbog toga smo prekinuli dalje dejstvo i povukli se na Dobro Dublje, gdje smo se prikupili i sredili za pokret.

U ovoj kratkoj, ali smjeloj akciji ubijen je veći broj neprijateljskih vojnika, među njima i jedan oficir, a zaplijenjeno je 8 mitraljeza, 2 minobacača, oko 150 pušaka, 2 radiostanice, oko 100.000 metaka (izgleda da je ostala njihova bataljonska komora) i razne opreme. Neprijatelj je poslije ovog poraza bio nemoćan da sljedećeg dana izvrši bilo kakav ozbiljniji napad na naše položaje na Prijevorcu na kojima su nas smijenili Dalmatinci.

Ovakvom akcijom bataljon je uspio da potpuno obezbijedi desni bok naših snaga i njihov nesmetan pokret ka Nevesinju. Odlučnost i požrtvovanosti svih boraca i rukovodilaca u ovoj akciji bila je primjerna. Članovi Partije, koji su u toku borbe bili prvi u izvršenju najsmjelijih zadataka, odigrah su odlučujuću ulogu. Iznosim samo jedan od mnogih primjera koji slikovito prikazuju dejstvo bataljona kao cjeline u ovoj akciji. Jedan bombaš je uskočio u rov, ščepao za usijanu cijev mitraljeza, ubio neprijateljskog nišandžiju i sa njegovim mitraljezom kosio po izbezumljenom neprijatelju, iako mu je desni dlan bio jače oprljen.

Vaso KOVAČEVTĆ

PET JUNAKA SA BAKRAČUŠE

evetnaestog aprila 1943 osvanuo je lijep proljećnji dan. Treća četa 4 bataljona Desete hercegovačke brigade pripremala se za napad na četničko utvrđenje u blizini Bakračuše, na komunikaciji Mostar — Nevesinje. Na tim položajima, četnici su čuvah prilaze Blagaju i Mostaru.

Komandir čete Vuko Torović, Hercegovac iz nevesinjskih brda, hrabar rukovodilac, okretan i bistar mladić, izdao je naređenje:

— Četnici su udaljeni nepun kilometar. Iako su brojno znatno jači od nas i bolje naoružani, moral im je plaćenički kao i kod ostalih izdajnika. Potrebno je smjelo jurišati i brzo će biti razbijeni. Ovdje, na ovim prolazima, palo je prošle godine mnogo neprijateljevih vojnika i oficira. Tu su Talijani često dobijali »-lekcije-« i poshje poraza uzaludno osipali paklenu artiljerisku vatru, gađajući litice Veleža. I danas moramo računati na gruvanje artiljerije iz Blagaja i bombardovanje i mitraljiranje iz aviona, koji će doletjeti sa mostarskog aerodroma. Dakle, brzim obuhvatnim manevrom, na juriš! Prvi vod i zamjenik komesara Piplica sa mnom na lijevo krilo, a drugi vod sa zamjenikom komandira-i komesarom na desno! Bombaši neka se spreme!

Još jednom pregledamo oružje, kontrolišemo bombe i redenike, prebrojavamo municiju, pritežemo opanke. Puške i mitraljezi škljocafu naprazno. Sve je spremno. Polazak.

Ceta je nešto poslije 7 časova krenula u dva pravca.

Sedamnaestogodišnji kurir Momčilo Sutić, iz okoline Zaostroga, r/vanredno lijep dečko, brz, veseo i pun poleta, nosio je jutarnji izvještaj štabu bataljona. »Raspalite, i ja ću doći« — dobacuje na polasku. »Ne brini, jurićemo ih do Blagaja!« odgovara mu Ljubo Cikeš, vodnik 2 voda.

Kamenjarom, kroz prorijeđenu šumicu, Vuko se sa 2 vodom oprezno i brzo privlači neprijateljskom položaju. A Piplica s kožnom komesarskom torbom o ramenu slijedi ga na začelju. Svi borci su svježi kao i njihov komandir, iako su prethodne noći imali okršaj sa istim neprijateljem.

Četnici nas dobro poznaju, obazrivi su i već nas je otkrila njihova izvidnica. Ne vole blisku borbu, te čim nas spaziše, osuše

paklenu vatru iz svih oružja. Mi im na tu pucnjavu ne odgovaramo; jedino ih naša »Breda« natjeruje u zaklone i ne dozvoljava im da mirno nišane.

Koristeći vješto teren i podršku mitraljeza, oba naša voda se bez žrtava privukoše na bombaško otstojanje. A zatim bombe s obje strane. Dok se njihov odjek lomi brdima, u akciju stupaju naša laka oružja. »Breda« se samo ponekad oglasi iz pozadine. Neke tačke na lijevom krilu neprijateljskog položaja zauzeli smo već u prvom naletu. Talijanska artiljerija tuče energično po našoj pozadini, dok avioni neprekidno kruže i mitraljiraju naše položaje. Ali, i pored toga, naši bombaši, pod zaštitom puškomitraljeza, lome otpor i krče put preko kamenih bunkera. Situacija je potpuno u našim rukama i svi su izgledi da će za kratko vrijeme neprijatelj biti potpuno zbačen sa položaja.

Međutim, iznenadna buka motora sa lijevog krila izazva zabrinutost. Dvanaest talijanskih kamiona sa oko 300 četnika prvi je primijetio Niko Kuharić. Iskrcali su se pozadi 1-vog voda i jurnuli na naše lijevo krilo, i to s leđa. Brdo na kome su bili četnici zatvaralo nam je pregled prema Blagaju, a 1 vod, u onom borbenom elanu i jurnjavi za četnicima, nije vodio dovoljno računa o vezi sa drugim našim dijelovima. Tako je neprijateljskoj koloni omogućeno da se neopaženo privuče i da nam. zbog ove neopreznosti, nanese ozbiljne gubitke.

Nastade oštra bliska borba. Naš 1-vi vod na lijevom krilu, odvojen jednom dubljom provalijom, napadnut je sa tri strane — gotovo okružen. Odmah je izvršio juriš probijajući se unazad. I 2 vod, na desnom krilu, bio je ugrožen, jer su četnicima i sa fronta pristigla pojačanja. Razvila se dramatična borba. Drugi vod uspijeva da se pod borbom povuče na prihvatni položaj, štiteći odatle otstupanje 1-vog. Za to vrijeme talijanski tenkovi i avioni neumorno mitraljiraju. Okuraženi četnici urliču i trijumfuju, računajući na sigurno uništenje našeg 1-vog voda.

Vuko Torović je ipak uspio da se sa 1 vodom probije kroz paklenu neprijateljsku vatru, ali su zamjenik komesara Ivan Piplica i vodnik Ljubo Čikeš ostali opkoljeni. Zbog toga 1 vod ponovo juriša uz aktivno sadejstvo 2-og. Međutim, zbog ogromne nadmoćnosti četnika svaki dalji napor je uzaludan.

Piplica i Cikeš se hrabro drže sve do posljednje bombe, posljednjeg metka. Kad su osjetih da im je nestalo municije, četnici poletješe vičući: »Zive, žive!« Međutim, Piplica i Cikeš se ne predaju. Zadnje revolverske metke rezervisali su za sebe.

Istog dana su od neprijateljske artiljerije i mitraljiranja poginuli zamjenik komandanta 4 bataljona Lazar Popović, rodom iz Kotora, zatim vodn'k iz naše 2 čete Bepica Puharić i omiljeni omladinac, kurir Momčilo Sutić — oba iz Makarskog primorja. Pet junaka — jedan iz Crne Gore i četiri iz Dalmacije, vječito su ostali, tog april•skog dana, na Bakračuši. na tlu kršne Hercegovine.

Pero TRUTIN

SA DESETOM OKO NEVESINJA I GACKA

Deseta hercegovačka brigada ostala mi je u živoj uspomeni iz Četvrte neprijateljske ofanzive kada je, marta 1943, oko Nevesinja vodila borbe u sastavu Treće divizije. Tu sam sreo i njenog komandanta Vlada Šegrta i ostale rukovodioce iz ove brigade.

Prvi put je Nevesinje bilo oslobođeno u zoru 22 marta 1943. Tu su tada razbijene veće snage četnika i Talijana. Naši su se borci dočepali obilnog ratnog phjena. U tim borbama učestvovala je i Deseta hercegovačka zajedno sa Četvrtom proleterskom i Petom crnogorskom brigadom i drugim jedinicama. Bili su tò slavni dani ovih naših jedinica.

Ali, tek što smo počeli da organizujemo normalan život u oslobođenom Nevesinju, neprijatelj je novim snagama cd Mostara počeo da vrši pritisak padinama Veleža prema Nevesinju. Deseta hercegovačka brigada i druge jedinice Treće divizije odoljevale su neko vrijeme, ali četnicima i Talijanima je već 26 marta predveče uspjelo da ponovo zauzmu grad.

Dan ranije, mitraljiranjem iz aviona bio je teško ranjen komandant Treće divizije Pero Cetković. Diviziski hirurg dr Izidor Papo izvršio je operaciju — parčad zrna bila su se zadržala u trbuhu i plućima.

Posjetio sam ranjenog Pera u Srednjem Bratači i prespavao noć 26/27 marta kod njega. Poslije operacije on se dobro osjećao i hirurg Papo bio je takvim stanjem zadovoljan. Pa ipak, trebalo je očekivati komplikacije.

Ostao sam, kao što rekoh, one noći kod ranjenog Pera. Oko 3 sata noću došao je iz Štaba Desete hercegovačke brigade kurir sa nalogom da hirurška ekipa, zajedno sa ranjenikom, odmah krene dalje prema jednom selu u pravcu Kalinovika. U pismu je stajalo i to da su se »naše jedinice pod pritiskom neprijatelja povukle iz Nevesinja ...«

Bili smo iznenađeni. Ranjeni Pero se uzrujao i odmah izdiktirao pismo za Stab Treće divizije. Pisao je da se Nevesinje mora po-

novo osloboditi, da ima za to dovoljno snage. To je bila njegova posljednja zapovijest. Umro je 29 marta.

Dvadeset osmog marta donesena je u Stabu Treće divizije odluka o ponovnom zauzimanju Nevesinja. Napad na četnički garnizon izvršen je već sjutradan, 29 marta. Nevesinje je ponovo prešlo u naše ruke. Otpor četnika je bio vrlo slab, oni su se razbježali kod prvog našeg koncentričnog napada. Ipak, uništenje garnizona, kako je to bilo predviđeno zapoviješću, nije ostvareno. Četnicima je pošlo za rukom da pobjegnu preko strmina Velikog Veleža prije nego što je našim jedinicama uspjelo da im presijeku put. Ostavili su na bojištu oko 50 mrtvih.

Deseta hercegovačka, Peta crnogorska i druge jedinice Treće divizije krenule su, ubrzo poslije ponovnog oslobođenja Nevesinja, preko Nevesinjskog Polja u pravcu Gacka. Neprijatelj u Gacku nije pružio ozbiljniji otpor nadiranju naših snaga. Već 2 aprila Gacko je oslobođeno.

U Nevesinju i Gacku počela je da se organizuje narodna vlast. Održavah su se zborovi na kojima su narodu govorili naši komandanti, vojnici i istaknuti politički radnici. Sjećam se nekih zborova u Nevesinju i Gacku, gdje su neki od nas istupili zajedno s vjećnicima AVNOJ-a Mirkom Vešovićem, protom Simonovićem i drugim.

Poslije Gacka sljedeći naš cilj bio je Fazlagića Kula. To je bilo posljednje ustaško uporište u pravcu Crne Gore. Iz Fazlagića Kule dolazile su nam poruke da otpora neće biti. Poručivah su nam da ih ne diramo, da će oni dati našoj vojsci stoku, hranu i ostalo, samo neka ne dolazimo! Bezuslovnu predaju ipak nisu htjeli da izvrše.

I zaista, u noć 5/6 aprila naše su jedinice ušle u Fazlagića Kulu. Otpora nije bilo, nijedna puška nije ispaljena na naše borce, ali su ustaše pobjegle zajedno sa četnicima u pravcu Bileće.

U Fazlagića Kuli smjestio se i Stab Desete hercegovačke brigade. Tu sam se i ja za neko vrijeme smjestio, radeći na organizovanju narodnog odbora i prikupljanju ljudi koji su bili spremni na saradnju s nama.

Odnosi između Srba i muslimana bili su tu prilično zatrovani. Stanovnici Fazlagića Kule nisu imali većih briga nego da se odbrane od četnika. Ravnotežu je još donekle održavao okupator koji je nastojao, naročito u posljednje vrijeme, da se Kuljani slože sa četnicima u borbi protiv partizana. S našim nadiranjm prema Gacku i četnici su uprli sve sile da se s Kuljanima nagode o zajedničkoj borbi. Međutim, ovi nisu imali povjerenja u četnike, plašili su se njihove osvete. Ali nisu htjeli ni u partizane!

Oko 600 dobro naoružanih Kuljana povuklo se pred nama u obližnje planine. Čekali su dalji razvoj događaja. Spekulisali su između nas s jedne, i četnika i Talijana, s druge strane. Razumije se da su Talijani i četnici nastojali da ovu snagu iskoriste protiv nas. Što je vri-

ierne dalje odmicalo, to je takva situacija bivala za nas sve neprijatnija. Trebalo je bojati se iznenadnog napada od strane ovih odbjeglih Kuljana, u slučaju da Talijani i četnici angažuju protiv nas veće snage. Već su stizale vijesti da Talijani koncentrišu izvjesne nove jedinice na sektoru Bileće.

Iz Nevesinja su nam 6 aprila stigle vijesti da je grad ponovo pao u ruke neprijatelja. Ah, već 11 aprila Nevesinje je i treći put prešlo u naše ruke.

Štab Desete hercegovačke brigade bio se u to doba smjestio u selu Stepenu, nedaleko od Fazlagića Kule. Bio sam na terenu u Kuli kada mi je, 12 aprila, kurir donio pismo od komandanta Vlada Šegrta. Pisao mi je da smjesta napustim Kulu jer se vojnička situacija naglo okrenula na našu štetu.

Kada sam došao u Stepen, Vlado i drugovi iz štaba ispričali su mi sljedeće:

U noći 11/12 aprila četnici, pomognuti od Talijana i ustaša, izvršili su napad na Kobilju Glavu (pravac Bileća — Stepen) i Troglav. Uspjeli su da potisnu naše snage preko Kobilje Glave dočepavši se kosa prema Stepenu. Ovim neprijateljskim nadiranjem bile su ugrožene naše pozicije u Fazlagića Kuli, pa čak i u Gacku.

Naše su jedinice izvršile protivnapad i ponovo odbacile neprijatelja prema Planoj, na cesti za Bileću. Ali, ovaj napad na Kobilju Glavu pokolebao je još više odbjegle Kuljane. Njima je naša vlast izgledala nestabilna. Četnici su se opet pojavljivah u blizini njihovih sela. Istog dana počela je talijanska avijacija bombardovati Kulu i mitraljirati stoku po poljima oko nje. Mnogo je stoke pobijeno. Tal'jani su očevidno htjeli da krivicu za ovo bombardovanje svale na partizane.

Takva neizvjesnost, u kojoj je sve više dolazila do izražaja špekulacija naoružanih Kuljana u planini, trajala je sve do 20 aprila. U međuvremenu sam, u društvu sa Osmanom Kapetanovićem i još nekim drugovima, održao sastanak s pretstavnicima odbjeglih Kuljana. Oni su se spustili s planine do ugovorenog mjesta gdje smo ih čekali. Sastanak nije dao nikakve rezultate: Kuljani nisu htjeli da se vrate i polože oružje.

Dvadesetog aprila neprijatelj je novim snagama počeo prodirati prema Stepenu i Kuh. Naši su ponovo potisnuti s Kobilje Glave. I tako nekoliko puta uzastopce.

Naši su borci bili izmoreni i izgladnjeli. Hljeba nisu vidjeli već više dana, hranili su se uglavnom mesom i »goveđim čajem«.

I dok je Deseta hercegovačka brigada pod vrlo teškim uslovima zadržavala prodor neprijatelja prema Gacku, očekujući da se približe neke dalmatinske jedinice koje su dolazile iz Nevesinja, prethodnice naše vojske prodirale su već duboko u Crnu Goru. Vrhovni štab je javljao da su oslobođeni Žabijak i Šavnik.

Dvadeset trećeg aprila neprijatelj je topovima počeo tući naše položaje na Kobiljoj Glavi. Tukao je i Avtovac, gdje je porušio više kuća i pobio nekoliko mještana. Iste noći jedinice Prve dalmatinske brigade izvršile su napad na neprijateljske položaje. Da bi se naše snage ojačale, trebalo je povući i hercegovački bataljon koji je stacionirao u Fazlagića Kuli. Komandant Vlado Šegrt i drugovi iz štaba brigade dobro su znali da je ovo povlačenje iz Kule vrlo riskantno. Ako Kuljani — u dogovoru s Talijanima — iskoriste otsustvo naših -naga iz njihovih naselja i ako nas udare s leđa, naš bi položaj bio vrlo otežan. Vjerovatno bismo se morah povlačiti iz Gacka.

Dogodilo se zaista onako kako smo i očekivah — Kuljani su one noći intervenisali. Naš bataljon nije mogao da napusti Kulu. Kuljani su se držali prijeteći, demonstrativno su pucah po našima i nisu im dali da udare na Talijane. Naš je bataljon zbog toga bio prisiljen da ponovo zauzme položaje u Kuli.

Postepeno i planski naše su jedinice počele napuštati položaje u Nevesinjskom i Gatačkom Polju.

Pred našom vojskom našli su se novi, veliki zadaci. Napuštajući privremeno ovaj hercegovački krš, naše su snage prelazile u Crnu Goru, gdje su Druga proleterska divizija i Četvrta i Peta crnogorska brigada prodirale sve dublje.

U neprestanim teškim borbama, izložena stalnim gubicima i stradanjima ne štedeći svoje snage u Bici na Neretvi, sve do Nevesinja i Gacka, Deseta hercegovačka brigada je i na gatačkom sektoru dala svoj častan prilog našoj borbi. Ona mi je ostala u neizbrisivom sjećanju.

Mladen IVEKOVIC

DOLAZAK DESETE U DABAR*

skoro poslije Bitke na Neretvi iz sjeverne Hercegovine u Dabar su oko 26 marta 1943, upućeni Drugi i Peti bataljon Desete hercegovačke brigade. U isto vrijeme došli su i ilegalci sa ovog područja: Dušan Grk. koji se poshje toga po zadatku prebacio iz Bosne; Gojko Mihić, koji je takođe u prvim, danima povlačenja naših snaga ostao po zadatku na terenu, zatim Danilo Durica, Spaso Dobranić i drugi.

Pokušaj četnika da pruže neki organizovani otpor ostao je bez uspjeha. Potučeni i razbijeni razbježali su se prema južnoj Hercegovini, dok je sve ono što je bilo silom mobilisano u njihove redove sa pjesmom hitalo da dočeka borce Desete i priključi im se. Nastalo je veliko narodno slavlje. Iz okolnih sela Klijenka, Milavića, Suzine, Kubaša, Meče, Ljutog Dola i Hatelja dolazili su simpatizeri koji su bili silom tjerani u četničku vojsku. Na Berkovićima su se okupile stotine boraca, ljudi, žena i omladine. Bilo je tu dirljivih trenutaka. Roditelji dočekuju svoga sina, za koga su četničke glavešine stotinu puta lagale da je poginuo negdje u Bosni. Omladina je u znak veselja i radosti pjevala, u oduševljenju se pucalo iz pušaka, dok su stariji ljudi i žene sa suzama od radosti grlili svoje borce.

U naše redove počeli su dobrovoljno da stupaju novi borci. Kroz dva dana iz Dabra i okoline stupilo ih je preko stotinu, tako

* Poslije oslobođenja Nevesinja 22 marta 1943, 2-gi i 5-ti bataljon Desete upućeni su 26 marta na prcstor Hrgud — Trusina — Dabar — Davidovići. Pošto je neprijatelj uspio da ponovo zauzme Nevesinje, bataljoni su se hitno povratili na sektor Nevesinja i učestvovali u njegovom ponovnom oslobođenju. Prvog aprila oba ova bataljona vratila su se na Trusinu i preko Dabarskog Polja prodrli prema južnoj Hercegovini Trećeg anrila u borbi sa četnicima oslobodili su Ljubinje, a 4-og napali Stolac. Od 6 do 12 aprila bataljoni cu vodili borbe sa četnicima na prostoru Vlahovići — \ranjsko — Zvijerina U ovom vremenu formiran je 01 novih boraca šesti bataljon brigade. Trinaestog aprila bataljoni su preko Dabra, probijajući položaje četnika na Trusini, došli u G. i D. Drežanj i ponovo ušli u sastav brigade.

da je formiran Sesti bataljon Desete hercegovačke brigade, čiji je komandant bio Dušan Grk, zamjenik komandanta Slavo Skender, politički komesar Gojko Mihić i zamjenik političkog komesara Milenko Sotra. Borci ovog novog bataljona, kome su se priključili u većem broju i komunisti ilegalci sa terena južne Hercegovine, nastavili su borbu protiv neprijatelja u sastavu Desete hercegovačke brigade.

Prestrašene četničke glavešine, kojima je na čelu stajao komandant četničke Stolačke brigade Ilija Ilić, kapetan bivše jagoslovenske vojske, razbježali su se, nemajući vremena da sklone oružje, povjerljivu arhivu i ostali materijal. U pronađenoj četničkoj arhivi, koju su bih zakopah u jednu omeđinu blizu štaba, nalazila se i povjerljiva pošta koju je Stolačka četnička brigada dobijala od komandanta četničkog korpusa Nevesinje, sa poptpisom zloglasnog četničkog starješine i kapetana bivše jugoslovenske vojske Danila Salatića. To su većinom bila naređenja koja su se odnosila na likvidaciju komunista i simpatizera Narodnooslobodilačkog pokreta, kao i na razna hapšenja i maltretiranja, što su imale da izvode po zlu čuvene »četničke trojke«.

Četnici su u paničnom bjekstvu, pored ostalog, ostavili 2 teška i 2 laka mitraljeza, pisaće mašine, radioaparate. Sve su to u ispravnom stanju sačuvah i predah neki naši simpatizeri, koji su se nalazili u posadi četničke brigade. Stražari koji su se nalazili kod četničkog magazina, sačekah su pod oružjem naše borce i predah im magazine iz kojih su životne namirnice podijeljene narodu.

Danilo ĐURICA

MOSTARSKI BATALJON NA SUTJESCI

Nakon napuštanja Kobilje Glave kcd sela Korita, gdje je danima vodio borbu sa četnicima, Mostarski bataljon je u sastavu brigade krenuo preko Gacka, Morina, Obija, Vrbniče, Vučeva, Mratinja. Pivske Župe do Ravnog iznad Avtovca. Tu smo, negdje sredinom maja, skupa sa 2 i 4 bataljonom naše Desete brigade, preuzeli položaje od dijelova Prve dalmatinske brigade, dok su 1-vi, 5-ti i 6-ti bataljon produžili u pravcu Nikšića.

Smjena jedinica izvršena je predveče i bataljon se povukao na odmor ostavivši 3-ću četu na obezbjeđenju položaja. Borci, premoreni višednevnim marševima i borbama sa četnicima, pospali su po kućama, gotovo svi do jednog, ne čekajući večeru. Oko ponoći probudi nas iznenadne štektanje mitraljeza i prasak bombi. Štab bataljona nije jrnao o čemu se radi. te su jedinice stavljene u pripravnost. Međutim, nakon jednog sata stiže izvještaj komesara 2 čete Šefika Obada: -Izvršili smo prepad na četnike, 5 četnika mrtvih (nikad on nije imao zarobljenih), 1 mitraljez i 7 pušaka zaplijenjeno. Položaj ću obezbijediti patrolama, umorni smo i idemo na spavanje — Šefik«.

Nakon jednodnevnog odmora sva tri naša bataljona izvršila su napad na položaje četnika i, nanijevši im velike gubitke, izbila na liniju Lipnik — Jasen'k — Dramešina. U borbama sa domaćim — hercegovačkim četnicima najveću teškoću pretstavljalo je to što smo satima jurih za njima, jer nikad nisu ozbiljnije prihvatali borbu. A čim ih prestanemo goniti, evo ih ponova, pripucavaju sa okolnih brda. Mnogi drugovi su u takvim prilikama govorili: »Kad već moramo satima da jurimo za četnicima, da se bar možemo snabdjeti municijom ili obući kad kojeg ubijemo . . O d četnika se zbilja nije imalo šta uzeti, «em njihove izdajničke duše.

Oko 18 maja pojavile su se prve njemačke jedinice koje su se kretale pravcem od Bileće ka Gackom. Tada se pronio glas da se Nijemci izvlače iz Grčke i obalnog pojasa Jadrana, zbog neuspjeha na Istočnom frontu i mogućnosti stvaranja drugog fronta na evropskom

ratištu. Sjutradan četnici su potpuno iščezli čim su se pojavili prednji njemački dijelovi. Oko ponoći vod Maksima Kujundžića iznenadio je bombama pospale Nijemce na njihovim položajima, gdje je poginulo 15 njemačkih vojnika i zaplijenjeno 2 »šarca«, 10 pušaka, 2 mašinke i mnogo municije. Mi smo prošh bez gubitaka. Ovo je podiglo moral našim borcima, koji će doći do još većeg izražaja idućih dana, u toku noćnih i dnevnih napada na njemačke položaje.

Početne borbe sa isturenim njemačkim jedinicama poprimale su karakter frontalnih borbi. U toku dana, zbog jače neprijateljske minobacačke vatre, mi smo se povlačili ostavljajući osiguranja, dok smo noću redovno vršili prepade na njemačke položaje. Posebne teškoće prilikom napada činile su nam ručne bombe koje su Nijemci bacah sa svojih uzvišenih položaja. Ove bombe su se kotrljale niz padine i nanosile nam često gubitke.

Brzi i iznenadni noćni prepadi i aktivna manevarska odbrana napadima u bokove i pozadinu njemačkih kolona donosili su nam nove puške, mašinke i mitraljeze, čime je bio obilježen početak ponovnog preoružavanja bataljona njemačkim oružjem, koje smo u ranijim borbama za Prozor i u dolini Rame i Neretve zamijenih talijanskim naoružanjem. Njemačke puške, mašinke, »šarci« i odjeća viđani su sve češće na našim borcima. I to je bilo jedno od obilježja naših uspjeha.

Napadi Nijemaca su učestali i svakim danom bivali sve jači, dok nas najzad nisu odbacili na liniju Ledenik — Krivi Do — Trešteník — Zukva. Uzoru 22 maja otpočeli su frontalni napad podržan jakom artiljeriskom vatrom. Pošto su bili opremljeni zaštitnim šatorskim krilima i odjećom, jedva smo ih mogh uočiti kroz niske, tek prolistale šumarke. Zbog njihove jake artiljeriske i minobacačke vatre, kao i znatne brojne nadmoći, morah smo se povlačiti na nove položaje.

Kada su Nijemci uzoru 27 mai'ta sa linije Zukva — Šejtan Kul$_a$ — Javorov Vrh nastavili nastupanje, sva tri naša bataljona su ih prepustila na stotinak metara, a zatim su im paklenom vatrom iz svih oružja nanijeli velike gubitke. Ovo je dovelo do komešanja u neprijateljevim redovima i on je tek poslije jake artiljeriske i minobacačke pripreme ponovo krenuo naprijed. Predveče smo zajedno sa 4 bataljonom Sedme krajiške brigade odbačeni u rejon Medjedja, sela Radojčića i Kovača. Drugi bataljon je sa štabom brigade otstupio preko sela Oraha u Zabrđe i dalje preko Panosa ka Pivskom Manastiru praćen sve do pada mraka njemačkim kolonama koje su se zaustavile na Krstaču. Naročito oštre borbe bile su u rejonu Oraha.

Predveče smo u Kovačima dobih naređenje štaba brigade da se bataljon prebaci preko mosta kod Pivskog Manastira u Borkoviće

i Dubljeviće, a 4-ti je krenuo preko planine Ledenice u pravcu sela Rudini ce.

Bataljon se poslije usiljenog noćnog marša, u svitanje 28 maja, prebacio preko mosta kod Pivskog Manastira. Prelazak preko mosta, koji je obezbjeđivao 2 bataljon, izvršen je pod njemačkom mitraljeskom vatrom. Gađali su nas sa susjednih kosa i lakše ranih dva druga. Drugovi iz štaba brigade organizovali su ručak za iznemogle i izgladnjele borce našeg bataljona. Istog dana smo preuzeli položaje na desnoj obali Komarnice u rejonu Dubljevića i Borkovića, sa zadatkom da spriječimo prelazak Nijemaca preko mosta i prihvatimo naš 4 bataljon koji se tek noću 28/29 maja prebacio u sastav brigade. Za ovo je određen vod Hilrne Hakala, koji se predveče prebacio preko mosta na lijevu obalu Pive i izvršio napad na njemačke položaje na Dević-Stijeni, sa kojih su Nijemci kontrolisali most mitraljeskom vatrom. Iznenađeni napadom Nijemci su se povukli i u prvi mrak otpočelo je prebacivanje preko mosta 4 bataljona.

U borbama od Avtovca do prelaza kod Pivskog Manastira izvršili smo gotovo potpuno preoružanje bataljona njemačkim oružjem. Oko 15 »šaraca« i 150 pušaka krasilo je ramena naših boraca. U ovim borbama ubijeno je preko 100 Nijemaca, dok smo mi imali 15 mrtvih I oko 15 lakše i teže ranjenih. Svi smo kao jedan bili spremni na sve žrtve za Centralnu bolnicu. Noću su i naše komordžije dobrovoljno odlazile u sastav bombaških grupa koje su vršile prepade na njemačke položaje.

Poslije prikupljanja brigada je sa 1, 2, 4, 5 i 6 bataljonom krenula preko Mratinja na Javorak u cilju ojačavanja jedinica koje su zatvarale pravce ka Vučevu. Naš bataljon dobio je zadatak: braniti se na liniji Borkovići — Suvi Do i po svaku cijenu spriječiti prelazak N'jemaca kod sela Krstac. Naše položaje na Komarnici preuzela je Prva dalmatinska brigada.

Rastajući se s nama Šegrt nam je dobacio: »Drugovi, učimću sve da se što prije sastanemo«. Poslije njegovog odlaska u naš logor ie stiglo desetak goveda i nešto ovaca koje nam je poslao za ishranu. Male količine brašna dobro su nam došle za makar i rjeđi škrob, a čete koje su se smjenjivale na položaju kod Krstača, poboljšavale su ishranu većom količinom kuvane koprive i srijemuše.

Na novim položajima bataljon nije imao ozbiljnijih borbi sa Nijemcima, sem prilikom prelaska Pive kod Krstača u cilju prepada u bok njemačkih snaga koje su vod'le borbu sa našom brigadom. Naši položaji na Krstaču bili su utvrđeni na partizanski način (kamenim zaklonima). Čudan je to bio položaj. Na desnoj obali Pive, uz sam most, nalazili su se u lancu raspoređeni borci naše dežurne čete, a na lijevoj, na kosama pivskog kanjona — Nijemci koji su mitraljezima sprečavali svaki naš pokret u toku dana. Praktično je bilo ne-

moguće otstupiti u slučaju njemačkog napada, a borci su po grupama u toku noći dobivali hranu za naredni dan.

Pirin Do (Boričje) i Pišće postali su baza bataljona gdje smo se odmarah, hranili i čistili od stalnih saputnika — vaški. Stalno smo isturali patrole u pravcu Jedrenog Korita, Studena, Katinog Dola i sela Bezuje, dok smo redovno prelazili rijeku Pivu kod Krstača snagama jačine voda ili čete u cilju postavljanja zasjeda njemačkim kolonama i vršenja prepada.

U to vrijeme se u Pišću nalazila hirurška ekipa Treće divizije sa dr Izidorom Papom na čelu, gdje su stalno pristizali ranjenici. Oni su nakon pružanja hirurške pomoći upućivani u Centralnu bolnicu čije je sjedište bilo u selu Nedajno.

Naše jedinice koje su vodile borbu na pravcu Javorak — selo Miloševići bile su nekohko puta pomognute našim samoinicijativnim ispadima u njemački bok sa položaja kod Krstača u pravcu Miloševića.

Prilikom jednog ispada 2 čete sa komandirom Ahmom Pintulom r.apale su nas »Štuke« u rejonu sela Plužine. Nijemci su raketama obilježavali svoj prednji kraj, a naši borci su odmah ispahli rakete istih boja u svoju pozadinu, tako da su njemački piloti bacah bombe uprazno. Sjutradan, kad su se »Štuke« ponovo pojavile, mi smo prvi ispalili raketu u pravcu Nijemaca, a oni u piavcu nas. Njemački piloti su izabrali za cilj položaje sopstvenih jedinica i osuli bombama po njima, pretpostavljajući da se ponavlja jučerašnja podvala, o čemu su vjerovatno bili obaviješteni.

Oštre danonoćne borbe ostalih bataljona naše brigade, koje smo iz dana u dan pratili prema kretanju vatre, ulijevale su vjeru u uspjeh kod naših boraca. Stalno se postavljalo pitanje kada ćemo u sastav brigade, jer je odvajanje od svojih u toku ofanzive uvijek nezahvalna stvar. Dok smo držali položaje na Krstaču, obaviješteni smo da će Peta crnogorska brigada preći rijeku Taru i da ćemo krenuti za Sandžak, stim što bi naš bataljon ostao u zaštitnici. Do ovog nije došlo.

Šestog juna ujutro dobili smo naređenje iz Štaba Treće divizije da se što prije prebacimo na Vučevo preko mratinjskog mosta, gdje ćemo ući u sastav naše brigade i dobiti dalje zadatke. Bataljon je trebale da primi obezbjeđenje Vrhovnog štaba, čemu smo se svi radovali Prikupljen predvečer bataljon je odmah krenuo ka Mratinju. Međutim, ujutro 7 juna, mosta na Pivi više nije bilo i mi smo posmatr&li kako se Nijemci u kolonama spuštaju u Mratinje. Oko podne smo se izvukli iz pivskog kanjona u rejon sela Barni Do, obezbjeđujući se od Mratinja i Pišća. Na ovim položajima smo ostah u toku 8 i 9 juna, kad smo dobili naređenje da sa Trećom (Sandžačkom) brigadom, kao zaštitnicom divizije, pređemo Pivu kod Gornjeg Kruševa i izbijemo na Vučevo u rejon Katuni, gdje treba da se javimo štabu Treće divizije.

U toku noći 9/10 juna bataljon se prebacio iz sela Babići preko Rudina i u svitanje prešao improvizirani most preko Pive. Oko podne je izbio na Vučevo kod Katuna. Rejon Rudina bio je stalno zasijan artiljeriskom vatrom iz rejona Šćepan-Polja. Prilikom prolaza kroz Rudine u našoj komori se nalazio ranjeni Rifat Frenjo, koji je jahao na konju i tom prilikom poginuo od eksplozije topovske granate.

Prilikom prelaska Pive na njenoj desnoj obali nalazilr su . e zaostali dijelovi Centralne bolnice, ogroman broj nosila sa ranjenicima koje su nosili zarobljeni Talijani i naši borci. Velika kolona iznemoglih konja, koji su služili za prenos ranjenika i bolesnika (često r po dva na jednom konju) jedva se micala. Cijelu tu povorku štedno smo požurivali. Borci su pomagali prelazak i prenos ranjenika preko mosta.

U toku prebacivanja ranjenika preko mosta bio sam izviješten da zarobljenici — nosači dave ranjenike i nose prazna nosila. Kad smo pregledah nosila, pronašli smo oko pet sa nešto granja pokrivenog ćebadima. Upitah smo nosače gdje su ranjenici, a oni su odgovorili: »Morto«. Zbog toga smo sve krivce strijeljah.

Penjanje uz Vučevo, stazama prenatrpanim ranjenicima, tifusarima, rekonvalescentima iz Centralne bolnice i svim mogućim komorama bilo je jako otežano. Teško je bilo i prolaziti pored drugova i drugarica koji su, onako premoreni i izgladnjeli, u većini slučajeva pretstavljali prave skelete. Upalili očiju, sa jako izraženim jagodicama na hladnim licima, pocijepani i umotani u ćebad, izgledali su kao aveti. Svakom konju u koloni pridržavo se za rep po koji ranjenik. Sa strane staze vidjele su se grupe bolesnika sa bolničarkama, koje su im kao obrok dijelile po šaku žita iz svojih ranaca. Iako i sami gladni, borci su vadili parčad skuvanog mesa koje su dobili pred pokret i davali bolesnicima.

Sjećam se nekih dirljivih prizora sa tog tegobnog puta. Za vrijeme kraćeg odmora grupi boraca iz Prateće čete prišao je jedan bolesnik sa porcijom u ispruženoj ruci i poslije kraćeg čekanja, uz jedva čujno: »Hvala, drugovi-«, otišao je ustranu i sio držeći čvrsto praznu porciju. Zagledah smo se sa gorčinom u srcu. A dok smo se peli uz Vučevo, u jednom trenutku prolomi se strašan krik. Jedan tifusar bacio se u provaliju. Kasnije smo doznali da se u agoniji otrgnuo svom čuvaru i počeo trčati niz padine Vučeva sve dok se nije survao niz liticu.

Gledajući ove tužne scene naredio sam intendanturi da bolesnicima podijeli i posljednje zalihe našeg žita. Usput se često čulo: »Drugovi ne ostavljajte nas«, jer su mnogi znali da iza nas i jedinica Sanždačke brigade nema više borbenih bataljona.

Na Vučevu, na ivici šume Crni Vrhovi, rasporedili smo bataljon i dali odmor. U rane poslijepodnevne časove otpočelo je bombardovanje iz aviona cijelog ovog rejona. Bombe su rijetko promašivale

cilj, jer se na Vučevu otpočela gomilati Centralna bolnica. Pored svih upozorenja vatre koje su naložili ranjenici i bolesnici dimile su na sve strane. Peklo se meso koje je tek zadimljeno hlapljivo gutalo. Najteže je išlo sa onima koji su tek preboljeli tifus. Bili su nezasiti. Jeli su sve do čega su došli.

Predveče smo krenuli ka rejonu Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo, gdje smo po dolasku isturili obezbjeđenje u pravcu Prijevor — Suha. Uzoru 11 juna dobili smo naređenje da obezbijedimo Ploče i Prijevor. jer je postojala opasnost da nam ispadom iz Suhe Nijemci ugroze pokret ka Sutjesci. Istovremeno kad su naše čete izbile na kose Prijevora, pojavili su se i Nijemci. Začas je planula borba na život i smrt. Iznenađeni bombama, i mitraljezima Nijemci se dadoše u bjekstvo ka Suhoj, ostavljajući desetine leševa na kosi Prijevora. Zaplijenili smo dva »šarca« i mnogo municije.

Ispod Maglića lijevo od nas nalazio se na obezbjeđenju jedan bataljon Pete crnogorske brigade, kome smo popodne pomogli u odbijanju njemačkog napada. Sa Maglića Nijemci su napali položaje ovog bataljona na Prijevoru i počeli ga potiskivati. Poslije pristizanja naše 1-ve čete sa komandirom Omerom Mrganom, koja je bila ojačana jednim vodom 2 čete, naši su, zajedno sa Crnogorcima, prešli u protivnapad i odbacili Nijemce. U toku noći vratili su se na Mrkalj-Klade prepuštajući položaje crnogorskom bataljonu.

Noću 11/12 juna komesar 2 čete Sefik Obad sa jednom grupom bombaša napao je njemački položaj na Pločama, ubio 5 Nijemaca i zaplijenio 1 »šarac«.

Oko podne 12 juna dobili smo naređenje od štaba divizije da do noći prikupimo bataljon, u prvi mrak pređemo Sutjesku i zajedno sa Trećom (Sandžačkom) uhvatimo vezu sa Prvom dalmatinskom brigadom, koja se dan ranije prebacila preko Sutjeske sa zadatkom da nas prihvati negdje u rejonu Ozrena. Tom prilikom naređeno nam je da se rasteretimo teškog oružja kako bismo bili što pokretljiviji.

Naređenje za prikupljanje bataljona bilo je kasno izdato i mi smo se tek predveče sakupili kod Mrkalj-Klada; tu smo primili po parče kuvanog mesa i krenuli ka Sutjesci. Pred polazak bataljonu je saopšteno naređenje štaba divizije u cjelini. Borci su se radovah pokretu, ali su odbih da se rastanu sa oružjem govoreći: »Kud prođemo mi i ranjenici, proći će i teški mitraljezi i minobacači«.

Marš ka Sutjesci po noći i kiši, kroz gustu šumu, raskvašenim putem, koji je bio zakrčen bolesnicima i ranjenicima kao i raznim komorama, bio je skoro nemogućan. Stalno se zastajkivalo, padalo, psovalo i naređivalo: »Mostarski bataljon naprijed. Nek požure Mostarci!« Bolesnici i ranjenici su nas bodrih i upućivali želje za uspjeh u proboju, vjerujući da ćemo se izvući iz obruča: »Naprijed proleteri, naprijed Mostarci, pomlatite Švabe«. Ovo je još jednom učvrstilo našu obavezu da se za Centralnu bolnicu borimo do krajnjih mogućnosti.

Iznuren noćnim maršem bataljon je u samo svanuće otpočeo prelazak Sutjeske. Iznad i ispod našeg gaza prebacivali su se ranjenici. Ispred naše kolone, na čijem se čelu nalazio štab bataljona, a zatim 3-ća, 2-ga, 1-va i, najzad, Prateća četa, bili su štab divizije i njegovo osiguranje. Bataljoni Pete crnogorske i 2 bataljona Prve dalmatinske brigade već su bili na drugoj obali.

Poslije prelaska naš bataljon se uputio u pravcu Krekova oslanjajući se desno na 3 bataljon Sandžačke, a lijevo na dijelove Pete crnogorske brigade. Gotovo cio sat poslije prelaska vladala je grobna tišina. Pritajeni na položajima, Nijemci su pratili naše pokrete. Poslije prelaska nekih njivica, pašnjaka, voćnjaka i šumaraika, našli smo se pred njemačkim rovovima. U tom trenutku je pripucalo na pravcu kretanja štaba divizije, te su i naše patrole otvorile vatru. Treća četa se razvila u pravcu Košura, hjevo od nje 2-ga, a desno 1-va. Vod 2 čete zadržan je u rezervi, a Prateća se razvila za podršku napada.

Otpočela je nikad zaboravljena i nikad ponovljena borba našeg bataljona. Prilikom juriša, a posebno 3-će čete sa komandirom Radom Janjićem i komesarom Šefikom Obadom na čelu, zasipah smo njemačke položaje bombama i neprekidnim rafalima mitraljeza i mašinki, dok su minobacači do posljednje granate rili po njihovim zaklonima. Nijemci su pružali ogorčen otpor. Teškom mukom i uz velike gubitke osvojili smo prve rovove. Došli smo i do novih »šaraca«, municije i nešto hrane. Desno ukorak sa nama napadaju Sandžaklije. Nailazimo na nove rovove, na sve ubitačniju vatru. Opet juriši, protivjuriši. Vri kao u kotlu. Minobacači negdje sa pravca Zamrštena tuku pomahnitalo naše prorijeđene redove, a iz pozadine, od Cureva, zasipa nas žestoka artiljeriska vatra. Neprijatelju stižu pojačanja, a odmah zatim nov protivjuriš. Dočekujemo ga vatrom iz svih oružja, kosimo njegovim »šarcima«. Ne otstupamo ni koraka, ali ni Nijemci. Hvatamo se za cijev, za gušu. Oni su brojno nadmoćni, kose nas sa svih strana, naročito sa pravca Košura.

Do 10 sati bataljon je imao oko 40 mrtvih i 20 ranjenih, a 3 četa je gotovo prepolovljena. Među poginulima je komesar Sefik Obad — pao je presječen mitraljeskim rafalom. Borbeni moral naših boraca, nepokolebljiva vjera u pobjedu i ljubav prema ranjenicima, učinili su od iznemoglih, izgladnjelih boraca div-junake. Neiscrpna snaga nije se gasila čak ni kod teških ranjenika. Omer Sadiković, na čijim se leđima mogla uvući šaka u razvaljenu ranu, pokušava da se pridigne posljednjim rafalima iz teškog mitraljeza oglasi svoju junačku smrt. A vod Predraga Skrobića u prvom napadu formalno je nestao. Jurišali su, preskačući svoje mrtve i ranjene drugove dok svojim tijelima nisu svi do jednog prekrili bojište.

Oko 10 sati došao je kurir štaba divizije i pozvao komandanta bataljona Radovana Šakotića i mene da primimo nove instrukcije. Poshje našeg referisanja saopšteno nam je da je Sava Kovačević pogi-

nuo. Načelnik štaba divizije Rudi Primorac i komandant Pete crnogorske brigade Savo Buric naredili su nam da pokupimo sve teške mitraljeze i minobacače i da, štedeći municiju, pokušamo da se probijemo u pravcu sela Zamrštena.

Dok smo organizovali položaje minobacača i prenosili naređenje četama, Nijemci su izvršili snažan napad. Kad su stigli pred 10 novopostavljenih teških mitraljeza i nekohko bacača, zasuli smo ih pljuskom smrti i prešli u protivnapad. Ovaj put borba se završila sa novih 30 poginulih i 30 ranjenih drugova. Njih oko 70 ispunili su zauvijek zavjet prema ranjenicima: »Drugovi, nećemo vas ostaviti«. Skupa sa našim izginulim ležalo je preko 300 njemačkih vojnika. Lijevo i desno od nas — zatišje.

Oko podne u dolini Sutjeske grobna tišina. Svaki grumen zemlje odisao je smrću. T šina kao da je bila počast palim, počast onima koji su tu ostali kao vječiti svjedoci ove najveće epopeje našeg Narodnooslobodilačkog rata.

Desetkovani n'smo> mogli naprijed preko potoka Hrčavke, gdje su čekale nove svježe njemačko jedinice. Pod rukovodstvom svog štaba, bataljon je, prikupivši oko 120 preživjelih boraca, krenuo da se preko Suhe i Volujaka probija iz obruča. Prilazili su nam pojedini ranjenici i bolesnici, borci i rukovodioci, kao i manje grupe iz ostalih jedinica Treće divizije. Napuštajući Tjentište kolona od preko 300 boraca i ranjenika iz svih jedinica prolazila je pored gomile mrtvih noseći u sebi samo jednu misao: »Osvetićemo vas«.

Uspjeh smo da se probijemo preko Maglića, Trnovačkog Jezera, i dalje prema Hercegovini.

Enver ČEMALOVIC

Već petnaest dana smo sa brigadnom bolnicom u Boričju na Pivskoj Planini. Tu su i ostali prištapski dijelovi, sa jednim dijelom štaba brigade. Bataljoni su razmješteni na položajima. Neki su daleko, preko Pive prema Volujaku i Bioču, otkuda se osjeća pritisak snaga što ih Nijemci dovlače iz pravca Gacka. Za leđima Durmitor sa svojim visovima. Tamo je s druge strane Zabljak sa Crnim Jezerom, gdje se smjestio Vrhovni štab. Neki dan je otuda dolazio i Radovan Papić i iz razgovora sa njim smo saznali najnovije vijesti. Radovan kaže da se velike neprijateljske snage koncentrišu u krugu oko naših snaga iz pravca Mostara, Foče, Sandžaka — sa svih strana. Namjera im je da nas stegnu u obruč i ako mogu unište. Pretstoje, izgleda, vrlo teške borbe.

Boričje je kao kakva struga. Svi putevi iz doline Pive vode tuda i stalno vidimo kako prolaze pojedini dijelovi naših jedinica na razne zadatke. Prenose i ranjenike u Centralnu bolnicu, tamo negdje prema Zabljaku. Neki dan pronesoše i našeg »Popa«, kako smo od milošte zvali Lazara Sarenca, koji je teško ranjen u stomak u borbi na položajima preko Pive. Bio je jedan od naših najboljih puškomitraljezaca. Malo sam s njim razgovarao i ispratio ga pogledom sve dok nisu zamakli s nosilima, bez ikakve nade za ozdravljenje. I on je bio toga svjestan, ali ipak nije pokazivao nikakve znake klonulosti ili očajanja. Sjetio sam se njegovog odlučnog i junačkog držanja u onim najtežim danima kod Boračkog Jezera u Hercegovini, u junu 1942, kada je njegov puškomitraljez bio glavni oslonac protiv četnika pri izvlačenju štaba Konjičkog (mostarskog) bataljona kroz Boračku dragu na Prenj. Ovakvi ljudi i borci ne mogu biti zaboravljeni.

28 maj 1943. Pokret. Boričje — Pišće — Trsa — Milogora. Samo smo prenoćili u Milogori i odmah rano krenuh preko Sarića u Barni Do.

Visimo nad kanjonom Pive, jer se tu kod Barnog Dola Pivska površ kao otsječena lomi i pada strmo prema rijeci. Neprijatelj stal-

no izviđa naše snage. Nikada u toku partizanskog rata nisam vidio zajedno više »Roda« nad jednim malim poligonom. Dvanaest »špijuna« aviona u jednoj liniji nadlijeće nad kanjonom Pive i prelijeće ovamo nad naše položaje. Jedva ako je stotinu metara razmak od aviona do aviona. Prebiraju svaki kamen. Neki utonuli u kanjon Pive tako da ih odlično vidimo. Ne možemo se pritajiti iako znamo da uvijek poslije »špijuna« dolaze bombarderi koji siju smrt. Prevociraju nas svojom žestokom mitraljeskom paljbom. Otvaramo vatru iz svih oružja. Nadamo se da ćemo barem nekoga pogoditi. Uzalud. Nemamo protivavionskih oružja, a sreća neće da nas posluži. Poslije toga smo ipak sretno prošli. Samo nekohko »Dornijera«, koji su doletjeli kasnije, istreslo je svoje tovare bez naročitog uspjeha. Ostatak dana prošao je u iščekivanju novih avionskih napada. Usmjerili su se više prema položajima tamo preko Pive, otkuda se stalno čula mitraljeska vatra pomiješana sa avionskim bombama.

Spustila se majska noć i od mjesečeve svjetlosti vidielo se kao po danu. Tek je prevalila ponoć kada nas probudi huka bombardera koji su u vrlo niskom letu parali nebo nad Pivskom Planinom. Bilo ih je vrlo mnogo. Kružili su u raznim pravcima. Začudo nisu uopće bombardovali. Mi smo to sebi objasnili kao patroliranje svoje vrste koje su Nijemci preduzeli da osujete eventualne nove desante savezničkih padobranaca u rejonu Vrhovnog štaba. Sigurno su saznah da se kraj Zabljaka padobranima spustila engleska vojna misija. Bez obzira na opasnost od snažne neprijateljske avijacije koja nam se neprekidno motala nad glavom, bih smo ponosni, upravo zbog tog događaja. Engleska vojna misija pri Vrhovnom štabu bila je prvo neosporno savezničko priznanje naše borbe i našeg rukovodstva, o čemu uskoro treba da sazna cio svijet. Znali smo da tu ima još mnogo neprečišćenih računa i potajnih želja, ali samo prisustvo 'savezničke vojne misije uz naš Vrhovni štab nagovještavalo je nove perspektive i ulijevale veće samopouzdanje našim borcima.

Opet pokret. Nema više onog »mirovanja« iž prošlih dana sa Boričja. Vidi se da sve više ulazimo u maticu teških okršaja. Po noći se spuštamo sa Pivske Planine u dolinu Pive, prema Mratinju. Joj, to Mratinje! Ko se nije spuštao prema njemu, ne zna šta to znači silaziti s neba u bezdan. Jednako je sa svih strana — od Vučeva, Maglića i Volujaka ili sa Pivske Planine. Najteže je sa ranjenicima i komorom. Otiskuju se konji pod teškim tovarima i survavaju u ambis a da to ne možeš spriječiti niti im se više može pomoći. Pazimo da se bar ne sruše na ljude ih druge konje pa da i njih ne povuku za sobom. Cijelu majsku noć silazimo tom prokletom kozjom stazom. Ne zove narod uzalud te strane Zlostupom. U svitanje smo na lančanom mostu na Pivi. Zove se most, a priličnije bi bilo da ga zovu ljuljaškom. Pri prelazu preko njega, naročito sa konjima, izvija se u svim pravcima i prava je muka prevesti komoru.

Izmiče, pod nogama, kao oni pokretni podovi u cirkusu, i stalno imaš osjećaj da ćeš se naći u rijeci. Sreća je što nas ne uznemiruje avijacija pa rijeku forsiramo u miru, polako.

Evo nas opet u Mratinju. Takav prirodni kazan sa ljudskim naseljem teško je još negdje naći. U selu nema nikoga, sve se razbježalo. To je jedino selo, u svim našim borbama i marševima kuda sam prolazio, koje se ovako ponijelo. Sjećam se kada smo prije dvadesetak dana silazili sa Vučeva u Mratinje, bilo je isto tako. Dolazili smo od Prepeličja i zaustavili se povrh sela. Naišli smo na jednog starca, grbava, s kojim smo razgovarah. On je objašnjavao Vladi Šegrtu i Radu Harnoviću zbog čega se čeljad »razišla-«. Međutim, znaju oni svoje. U kućama gdje smo se razmjestili, posuđe i pokućstvo govore o njihovim pohodima prema Foči, Goraždu i drugim gradovima tamo niz Drinu. A zasjede našim kuririma i ranjenicima! Zlato ih ni sada nema u kućama.

Mratinje gotovo preorano bombama. Prolazimo pored ogromnih lijevaka gdje su juče padale bombe od 500 kilograma. Nijemci sumnjaju da je tu Vrhovni štab pa misle da sa teškim bombama mogu imati više sreće. A Vrhovni štab je zaista tu u blizini.

Osvanuo 4 jun. Čuje se strahovita borba sa svih visova prema Volujaku i Bioču. Tamo je i glavnina naše brigade. Jedino je Mostarski bataljon ostao negdje na Pivskoj Planini u sastavu snaga Treće divizije koje su ostale sa Savom Kovačevićem zbog zaštite ranjenika u Centralnoj bolnici. Kako h će oni odoljeti pritisku koji steže sa svih strana! Otpoče strahovito bombardovanje Mratinja. Bombarderi u valovima istresaju bombe svih kalibara. Miješa se fijuk bombi sa zaglušnim zviždanjem »Štuka« i sve to tone sa silnom jekom u ovoj dubodolini. Mi smo se sklonih u jednu osamljenu pojatu negdje nasred sela, jer nije bilo vremena da uhvatimo bolje zaklone. Imamo čudnu sreću. Sipaju bombe na sve strane, ali ipak podalje od našeg skrovišta. Ne može se nikuda izići i skloniti sa ove čistine. A i kuda bi? Poshje podne se umiri. Evo komesara Čeda Kapora, sišao od naših bataljona do Vrhovnog štaba, jer pretstoji pregrupisavanje naših snaga. Saopštio nam je potresnu vijest — da je zamjenik komandanta brigade, Vlado Tomanović, prije dva dana teško ranjen u borbama oko Katinog Kuka i da je podlegao ranama. Sahranili su ga upravo pred njegov polazak sa planine. Još jedan težak gubitak i to u najtežem momentu! Osjećam na svim prisutnim da su duboko dirnuti herojskom smrću ovog divnog druga i komandanta. Ali, nema vremena niti se smije podavati bolnim osjećanjima u ovako teškoj situaciji. Naređeno je i već vršimo hitne pripreme za pokret u pravcu Prepeličja. U smiraj dana izvlačimo se onim istim strmim stazama kojima smo preko Vučeva došli u dolinu Pive.

Planinski pašnjaci pod samim vrhom Maglića. Pod nama šume Perućice. Pukao pogled daleko, tamo prema Zelengori i Foči. Cijelo

prije podne tmurno. Div Maglie zavijen u oblake i samo s vremena na vrijeme naziremo njegov impozantni oštri vrh. Ovakvo vrijeme nam odgovara, jer je otežana akcija avijacije koja nam u ovoj ofanzivi zadaje najteže udarce. Šta li će nam donijeti današnji dan? Sve se nekako smirilo kao pred buru. Osjećamo da su u pitanju najkritičniji trenuci. Kiša sipi. Sklonih smo se, reda radi, pod drveće, jer tu drugog zaklona nema. Razgovaram sa Kostom Bjelogrlićem i Halidom Comićem o tome kakav dalji zadatak, možda, pretstoji našoj brigadi. Nijemci su sa nekim svojim brdskim jedinicama izvukli top čak na vrh Maglića. Pritisak sa zapada je sve snažniji. Govori se da je Koča Popović sa Prvom divizijom napravio brešu u neprijateljskom obruču tamo preko Sutjeske i da će opšti pravac probijanja biti upravo na tu stranu. Noć se spušta, čini mi se, nešto ranije nego obično. Valjda ćemo nešto i večerati. Sprema se škrob od ono malo brašna što se razvlači još od Pivske Planine. Druge hrane odavno nema.

Najednom komešanje. Vidimo užurbanost na sve strane. Požurismo do štaba brigade. Cedo Kapor objašnjava kratko naređenje: ••Pokret odmah. Noćas je najkritičnija noć koju smo do sada ikada imali u našim pokretima. Zastajkivanja i razvlačenja nema. Sve što pada, ostaje, jer može doći u pitanje otsijecanje cijele brigade. Prospite kazane, nema vremena da Se -podijeli večera. Pravac prema Suhoj na Sutjesci. To je sve«.

Kolona se formira u pokretu, samo da se ne izgubi koji trenutak. Svak je shvatio situaciju najozbiljnije, onako kakva jest. Već zamiču prvi dijelovi brigade uskom stazom u šumu. Koračam u koloni pored konja na koji je natovaren jedini preostali sanitetski materijal brigade, koji se po svaku cijenu mora iznijeti. Radi veće sigurnosti sam Todor Glogovac vodi konja, jer to je najveća garancija u ovoj prihei. Ušli smo i mi u šumu i polako napredujemo nizbrdicom. Tišinu prolomiše otsječeni glasovi: »Čuvaj, skloni se«. Teško je mimoići se na ovako uskoj stazi sa povaljanim stablima na svakom koraku, kao što je u ovoj prašumi Perućici. Uz to još kiša i pomrčina. Više pronesoše nego proguraše naš pješadiski top »Krnju« koji je morao izbiti na čelo kolone. To je naše najubojitije oruđe koje je prošlo kroz mnoge teške i slavne bitke. Možda će i noćas doći do izražaja. Za njim hitro prođoše Rade Hamović i Cedo Kapor.

Odmiče kolona kroz šumu a pomrčina sa kišom steže sve više. Ne vidi se prst pred okom. Sreća je što neposredno preda mnom korača stari Bate sa fenjerom od koga se on nikada ne rastaje otkako ga je našao tamo negdje kada smo bili blizu Mrkonjić Grada. Zaostali smo sasvim na začelju, jer smo već dvaput morah pretovarati konja koji se rušio preko povaljanih stabala na stazi. Gubi se topot konja iz bojne komore. Osjećamo kako polako gubimo vezu sa kolonom. Hladno je oko srca pri pomisli da bismo se mogli izgubiti i u

ovoj noći zaostati iza brigade, ali savjest nam ne da dà ostavimo i ovo malo sanitetskog materijala što je još preostalo brigadi. Opet konj posrnu i sruši se preko stabla po putu. Izgubi se polako i Bato sa fenjerom. Sami, Todor i ja, u mrkloj noći prašume. Kolona je već sasvim odmakla. Ne čuje se više ni jedan šum. Pomažem Todoru da pretovari konja. On to čini više nasumce nego što vidi. Opet je sve u redu i polako krećemo nizbrdicom kroz šumu, ali s mukom, jer se ništa ne vidi. Gazimo preko nekog potočića i osjećamo da se putevi strmo razilaze na više strana. Kuda su oni otišli? Pokušavamo da rukama opipamo rovitu zemlju kuda je komora otišla, ali nam to ne uspijeva, jer je sve ugaženo i tragovi vode na sve strane. Todorovu šibicu kiša gasi i ne može nam pomoći. Vrijeme odmiče i minuti su nam kao sati. Da li smo zaista definitivno izostali!? Naviru misli sa svih strana i bore se sa stihijom koja nas okružuje. Ako isplivamo iz ove situacije, neću nikada zaboraviti ovu noć 8 juna.

U momentu sjetio sam se da imam, još iz Glamoča, smotak crkvene svijeće što sam je onda više mahinalno ubacio u džep, zlu ne trebalo. Ona nas je u ovom momentu zaista izvukla. Sad vidimo kuda koračamo i žurimo sigurnim korakom stazom kuda je kolona odmakla. Izi jednog' zaokreta iznenada smo naišli na bojnu komoru koju smo sustigli. Kad smo je prepoznali, laknulo nam je. Konji polegli po zemlji pod teškim tovarima bacačke municije. Nisu mogli da pređu jednu krševitu uzbrdicu kojom se staza lomi kroz šumu. L^zar Kovačević, komandir bojne komore, Kosto Bjelogrlić, Halid Comić, Dušan Čačić i ostali muče se da prenesu sanduke municije preko tog mjesta, odakle se može nesmetano nastaviti putem. Bato im svijetli. Krenuli smo dalje zajedno.

Odmiče noć sasvim smireno. Razvedrilo se i postepeno se osjeća nagovještaj zore. Spuštamo se strahovito strmom stazom u kanjon Sutjeske. Kako se razdanilo, ide se brže. Već vidimo da smo na domaku rijeke. Nigdje se ne čuje još nikakva paljba. Evo nas konačno na Sutjesci. Prelazimo preko mostića kod Suhe. Strme litice dižu se pod oblake iznad »vrata« što ih je Sutjeska, ko zna u koje geološko vrijeme, propihla u tim ograncima Maglića i Volujaka. Gledam te strmine i prosto ne vjerujem da smo tuda sišli, i to s komorom. Divljina prirode obuzima čovjeka i on za momenat zaboravlja da je usred neprijateljskog kotla iz koga se treba još izvući. Huči Sutjeska pozlaćena prvim zracima jutarnjeg sunca. Kolona odmiče tiho pokraj rijeke prema Tjentištu. Pokraj mene korača Tahir Hadžović. Da se za momenat umijemo i bar vode napijemo. Prilazimo rijeci dok drugi odmiču ispred nas. Naišla je upravo grupa konjanika iz zbjega što je krenuo još proljetos sa našim jedinicama poshje napuštanja oslobođenog Nevesinja i drugih krajeva Hercegovine. Nastavljamo put prema Tjentištu stazom što usko vijuga pored Sutjeske. Godi nam

tišina tog divnog kraja i prosto smo sretni što još nije počela avijacija svojim ubojnim dejstvom. Ali, za kratko. Prenu nes plotun bacača što planu pred očima, svega stotinak metara pred nama. Pokosi upravo one konjanike što su projahali pored nas. Vidim padoše mnogi, među njima i stari Mile Gušić, viđen čovjek, koji je i u ovako teško vrijeme stalno pazio na svoj izgled i djelovao ponosno i muževno. Evo i drugog plotuna. Imali smo vremena da otskočimo u mrtvi ugao pod stijene na lijevoj obali Sutjeske. To Nijemci obasipaju put prema Tjentištu sa položaja ispod Košura. Znači, oni su savim blizu i ne može 6e lako dalje prema njihovim utvrđenim položajima. Naređenje je da se penjemo prema Kazanu, strmom šumovitom kosom koja nas zaklanja od Tjentišta. Otpoče i avijacija svoje djelovanje. Cijele eskadrile se stalno smjenjuju. Ječi dolina Sutjeske od neprekidnih eksplozija. Ovo je pravi pakleni kotao. Penjemo se teškom mukom iz doline potoka. Lome se ljudi, konji, jer tu nema nikakve staze. Čuje se žestoka borba što je vode naše jedinice tamo negdje na pravcu našeg nadiranja iz obruča. Za avijaciju nema mrtvog ugla, a ona danas djeluje strahovito. Nikada nisam vidio težeg bombardovanja koje uopšte ne prestaje. Koliko je dug ovaj junski dan!

Izvukli smo se na kosu bez predaha. Penjemo se strmim brdom u ovom šumovitom bespuću. Tjentište ostalo pod nama i približavamo se polako Milinkladi. Pomiješale se u šumi naše jedinice. Susrećem borce iz raznih brigada. Prođoše neki naši Hercegovci što su ranije prebačeni u Majevičku brigadu. Po suncu bih rekao da nije daleko do noći. Avijacija neprestano tuče. Neko pronese glas da je ranjen drug Tito i da je kraj njega poginuo šef engleske misije.. Jedan bataljon naše brigade je zadržao Nijemce od daljeg nadiranja prema Milinkladi. Vidjećete, kažu, evo upravo tuda će naići naša kolona. Zaprepastila nas je ta vijest. U početku nismo nikako vjerovah. Kolona je polako napredovala. Uskoro smo naišh pokraj mjesta gdje je ranjen i drug Tito. Prolazimo tuda s teškim osjećanjem. Mislim u sebi kolike žrvte su još potrebne da se slomi neprijatelj i zadobije sloboda. 9 jun će sigurno ostati zabilježen u istoriji naših naroda.

Pada suton. Uskoro će valjda prestati i ovaj rekordni dan neprijateljske avijacije. Zasta kolona. Pronesoše sa čela da je neprijatelj svega stotinu metara daleko od nas, s druge strane uvale, ah nas ne v.di u sumraku. Otstojanje u koloni 20 metara. Ni jedan šum se ne smije čuti da ne bismo skrenuli pažnju neprijatelja na sebe. Sa izvanrednom srećom prošli smo tuda. Noć je bila uveliko kada smo stigli na padine iznad potoka Hrčavke. Planule su vatre kakve uopšte nisam vidio otkako traje ofanziva. Bili smo okrenuti pravcem od neprijatelja, pa je za ovu noć to bilo izuzetno dozvoljeno. Hrane nema, nikakve, evo već dva dana. Teško se može ležati na ovoj strmini iznad Hrčavke, ako se ne zapre tijelom ih nogama za bukvu. Za izmučene borce i ranjenike važno je ako se može bar na zemlju

spustiti i zaspati. Čekaju nas dalje borbe kroz Zelengoru u koju neprijatelj ubacuje svježe snage, da ponovo sastavi obruč.

Sviće. Krećemo. Ne smije se gubiti vrijeme, jer neprijatelj teži da se sredi i da zatvori klinove što su ih kroz kliješta u jučerašnjim borbama otvorile naše brigade u pravcu izvlačenja. Sišh smo u potok Hrčavku. Greda preko potoka ne može u ovakvim situacijama poslužiti kao most i zato gazimo kroz potok koji, srećom, hvata samo do koljena. Gnjeca voda u cokulama i osjećam kako natapa uvijače. Ne smeta, junski je dan, neće se noge mrznuti kao zimu& kad smo gazili po Kupreškom Polju.

Odmah nas čeka uzbrdica. Kolona se uspinje puteljkom ispod Debele Ravni i Katuništa prema Lučkim Kolibama. Avijacija već dejstvuje istom silinom kao i jučer, ah osjećam da su se kliješta razmakla i da ne stežu onako kao u dolini Sutjeske. Sa viših položaja, tamo iz pravca Ljubinog Groba i Vrbničkih Koliba čuje se žestoka borba. Iza leđa, od Sutjeske, u stopu nas prati topovska i bacačka vatra sa visova što dijele dolinu Hrčavke.

Podne je već davno prevalilo, a mi se bez predaha penjemo. Nema nikskog zastanka. Kako bi bilo da se ipak malo spustimo na zemlju? Ja i Tahir pružili smo se odmah pored puta i gledamo kako s mukom kolona odmiče uzbrdo. Prolaze i neki naši Mostarci. Govore nam da su Nijemci za petama i da žurimo, barem do Lučkih Koliba, gdje će biti zastanak. Umor i glad me savladah i osjećam kao da sam u nekom polusnu. Trže me jak bol pomiješan sa praskom granate što eksplodira svega nekoliko metara na padini ispred nas. Podižući se sa zemlje, vidim kako umire nekoliko drugova na onom mjestu gdje se granata rasprsla. Meni su komadi probili list i nožne prste. Pokušavam da hodam, ali ne mogu se oprijeti na nogu. Fatalni su bili onih nekoliko minuta što smo zastali na počinku. Za partizana je najteže, naročito u ovakvoj situaciji, kad je ranjen u nogu, jer ne može da hoda. Znači li to da sada treba ostati i skloniti se kako bilo sa pravca na kome Nijemci napreduju! A oni nisu daleko. Zaokupljen previjanjem rana zavojima koje sam još od kuće nosio u svojoj priručnoj apoteci, nisam ni primijetio kada je Lazar Soldo otrčao da stigne drugove i da im javi da sam ranjen. Iznenadila me je brzina kojom se vratio vodeći u ruci osedlanog konja. Ganula me pažnja drugova i radovao sam se i u isto vrijeme čudio gdje su u ovakvoj situaciji našli konja za jahanje. Nijemci su sve jače zasipah kolonu granatama i morah smo požuriti da što prije stignemo do Lučkih Koliba.

Ležim medu ranjenicima u jednom šumarku, što su razasuti oko Lučkih Koliba. Sa ovog platoa se vidi i čuje i široko i daleko. Po vatri se osjeća da brigade vode žestoke borbe na više mjesta po kotama što opasuju ovu isprekidanu visoravan. Tutanj dopire i iza leđa, od Pive i Sutjeske. To su sigurno okršaji Savine, Treće

divizije, koja se za nama probija. Njemački avioni lete u niskom letu iznad visoravni, bacaju vezove lakih bombi na žive ciljeve i mitraljiraju takoreći svaki 'grm. U mojoj blizini pogodiše nečiju komoru i izbezumljeni konji razletješe se na sve strane po pašnjaku Strahujemo da će nas konji otkriti, jer smo sličnu nezgodu doživjeli proljetos u Bijeloj kraj Konjioa. kada smo se prebacivah preko Neretve. Teško je ležati prikovan za zemlju i bespomoćano gledati kako rojevi neprijateljskih aviona siju smrt. Nikada nisam toliko želio da padne noć kao današnjeg dana.

Po noći krećemo dalje. Vedro je, pa se lakše prebacujemo i dosta brzo napredujemo. U zoru prelazimo preko neke čistine. Već dejstvuju njemački teški mitraljezi sa neke gole čuke. Kristalno jasno jutro pa mogu dobro da osmotre kuda padaju mitraljeski snopovi. I mi njih jasno vidimo. Borci u trku prelaze po toj golini. Moi je konj jako iznemogao pa stalno zastajkuje, a uz to je upadljivo bijel pa se vidi iz velike daljine. Odvraćam Lazara da ne ide prored mene. jer obojica moramo zbog konja zastati na čistini. Ali baš zato on neće da me napusti i smjelo i dalje vodi konja. Povio sam se po konju, da smanjim metu. dok sretno nismo zamakli u šumu. Pred noć smo malo zastali.

Prva divizija se probila preko Rataja prema Miljevini i razbila obruč koji su Nijemci pokušah ponovo sastaviti u klancima Zelengore — cestom Foča — Kalinovik. Ostale jedinice vode borbu da prošire raskinutu kariku i da osiguraju izvlačenje iz Zelengore. Neko dejstvuje u zaštitnici. Osjećamo da ćemo uskoro izići iz kliješta i pronosni smo što smo odoljeli do sada najvećoj neprijateljskoj sili.

Polako napredujemo kroz šumu. Svuda okolo pravo razbojište. Na svakom koraku leševi ljudi što su u otsudnoj bici poginuli ili su od rana i bolesti ostali na vječnoj straži u ovoj divljini. Prolazimo kraj oglodanih bukava sa kojih su borci skidah koru da bi se osvježili sokovima koji cure ispod kore. Pored jednog raspadnutog konja, odmah ukraj puta, postavljena straža da borci u prolazu ne kidaju meso sa lešine koja smradom zagađuje cijelu okolinu. Mislim, nijedno pero nije toliko jako da može opisati svu veličinu i jezivost prizora u ovoj vehkoj borbi.

Up>oredo napreduje više kolona i iznad Rataja se sve promiješalo Sreća je što nas kriju stoljetne bukve i jele pa neprijateljska avijacija dejstvuje više nasumice. Pred izlazak iz šume moramo se srediti, jer tamo opet čeka neprijatelj koji je jutros tenkovima iznenadio neke naše jedinice koje su se probile cestom Kalinovik — Foča. Dok tu čekamo, za nas iz Desete hercegovačke brigade stiže posebno naređenje. Vrhovni štab je donio odluku da se brigada odvoji od glavnine i vrati preko Treskavice u Hercegovinu, jer se taj kraj ne smije propustiti sam sebi. Postoje svi uslovi da se Narodnooslobodilačka borba tamo ponovo rasplamsa i sa još većim žarom. Brigada mora biti slo-

bodna za pokret i zato se komora svodi na najmanju mjeru. Svi njeni ranjenici odvajaju se od brigade i, zajedno sa ranjenicima drugih brigada, krenuće prema istočnoj Bosni. Kohkogod smo svi bih radosni što je dobivena najveća bitka nad fašističkim neprijateljem, toliko je opet, za nas ranjenike, ova vijest bila tužna. Znači, još danas treba da se rastanemo sa brigadom s kojom smo rasli i prošli tolike bitke i okršaje, sa drugovima s kojima smo se zbližili i osjećah kao jedno. Dugo je trebalo dok sam se oslobodio potištenosti. Opet je u meni nešto planulo. Svejedno, i tamo kuda idemo nalaze se naše jedinice i naši drugovi, i tamo ćemo produžiti borbu za istu ideju i bratimiti se s našim narodom koji nas uvijek podržava, u svim krajevima domovine.

Opraštam se od drugova koji su u mojoj blizini. Rastajem se s Danilom Vukajlovićem koji se pored mene probija kroz šikaru. Tu smo se za trenutak sklonih od rafala nekog neprijateljskog teškog mitraljeza koji se iza leđa oglasio sa neke čuke. S mnogima ne mogu ni da se pozdravim, jer su daleko od mene. Doviđenja drugovi! Doviđenja svima koje gledam a s kojima se nisam uspio pozdraviti! Doviđenja u oslobođenoj zemlji, u oslobođenom Mostaru!

Pronose teške ranjenike i pjegavce u koloni. Vidim, Banijci nose na nosilima svog komesara brigade, Uroša Krunića. Smrtno je bolestan od pjegavca. Kada sam ga vidio onako propalog i izmučenog, javio mi se pred očima njegov divan i zdrav lik kad sam ga upoznao poslije prelaska Neretve u prolazu kroz Bjelimiće. Kakve li promjene! Bićemo srećni ako ostanemo u životu.

Ulazim u kolonu ranjenika. Polako silazimo iz šume u Rataj. Neprijatelj nas momentano ne uznemiruje, samo zaziremo da nas ne iznenadi avijacija na ovoj čistini. Podne je, lijep, sunčan dan, pa to iznenađenje može naići svakog momenta. U Rataju se svuda vide tragovi borbe. Tamo leži olupina jednog njemačkog velikog tenka, što su ga naši uništili pri proboju. I na Čengića kuli, što prkosi na brijegu, svježi tragovi borbe. Odnekud nas poče gađati artiljerija. Približavamo se Bistrici preko koje je prelaz jako otežan i opasan, pa se kolona zaglavila. Most preko potoka jako je oštećen, a dolje zija duboki kanjon — poput provalije. Vide se konji i ljudi što su se survali u ambis. Tek što smo prešh preko mosta i dohvatili se puta, koji vodi prema Miljevini, kad se na horizontu pojaviše »Štuke-« i otpočeše teško bombardovanje cijele prostorije kuda se kolona iz šume prebacivala. Odmicali smo put Jasenove i Mrežica, a iza nas je neprijateljska avijacija neprekidno zasipala Rataj, kao da je htjela da mu se posebno osveti što je upravo on svjedok naše istoriske pobjede.

Našu kolonu ranjenika u Jabuci stigla je bolničarka Ksena Zimović-Janković. Onog dana, kada smo izmakli iz Rataja i ona je sa ostalima doživjela teško bombardovanje naše Desete hercegovačke brigade. Priča nam o stradanjima mnogih drugova. Od jednog bombardovanja poginuli

su Mostarci Niza Sarić i Hamdija Brkić. Bomba je smrtno ranila i Danila Vukajlovića, odnijela mu obje noge. Teže su ranjeni još mnogi drugovi, među njima i Osman-Osa Grebo. Tu, u blizini, poginuo je i ko>-mandant Sedme b^nijske brigade Nina Maraković. Ražalostilo me je njeno pričanje i u mislima sam se prenio u mnoge događaje koji su pret-hodili ovim žrtvama. Sjetio sam se drugovanja s Danilom i njegovog odlaska u nevesinjski kraj, u partizane. Sjetio sam se danonoćne borbe i neustrašivih akcija što ih je omladina Mostara vodila protiv okupatora i njegovih saradnika odmah od prvih dana okupacije. Četiri brata Sarića i četiri brata Brkića već su pala u ovoj velikoj herojskoj borbi. Sve omladina, kojoj je pripadao i Osa Grebo. Eto, zajedno s njima gine i njihov profesor, na istom mjestu i za istu ideju. Kada se sutra brigada vrati na tie Hercegovine, pričaće o ljudima, o borcima koji su svojim životima krčili nove puteve — puteve slobode i boljeg života koji dolazi.

Ing. Fazhja ALIKALFIC

TEŠKI DANI

Nakon dugog marša preko Zelengore, Vučeva i Javorka, početkom maja 1943 godine, 6 bataljon Desete hercegovačke brigade je posio položaj iznad Jasenovog Polja, prema Nikšiću. Stab bataljona i prištapske jedinice smjestili su se u Jasenovom Polju. Tada smo mishh da idemo u borbu za oslobođenje Nikšića. Ustvari imali smo zadatak da zatvorimo klanac Surdup.

Tog toplog proljetnjeg dana jedinice koje nisu bile na položaju izvodile su obuku. Po završetku obuke, oko 10 sati, dotrča kurir sa položaja i viknu: »Na položaj, brzo!«. Prekidosmo rad i pojurismo. Kad smo izašli, ugledasmo neprijateljske kolone kako se kreću od Nikšića prema našem položaju. Malo kasnije otvorili smo mitraljesku i minobacačku vatru. Nijemci se prvo zaustaviše, a onda se razviše u streljački stroj. Avioni su bombardovali, počela je i artilerija da tuče. Streljački stroj nam se sve više približavao. Pojavili su se i prvi tenkovi... Čitav taj dan Nijemci su stalno jurišali i primakli se na domet ručnih bombi. Tu nas je zatekla noć. Slali smo kurire do štaba bataljona. ali se oni nisu vraćah. Tokom noći ne dobismo nikakvo naređenje.

Kada je svanulo, vidjesmo da smo opkoljeni. Nismo imali nikakve veze sa drugim dijelovima čete i bataljona. Usto Nijemci počeše da jurišaju, upotrebljavajući i pse za otkrivanje naših položaja. Tog jutra pogibe nam još nekohko boraca, a mi potrošismo i posljednji metak. Ostade nam samo poneka ručna bomba, te odlučismo da se pomoću njih probijemo kroz njemački položaj. Uspjeli smo. Tek na drugoj strani brda nađosmo zamjenika komandanta bataljona i neke dijelove naše čete. Tu smo posjeli položaj, a nešto municije smo dobili od drugova koje smo usput sreli.

Cestom Nijemci su s tenkovima i pješadijom nadirali na naše lijevo krilo. Palili su redom sela. Mi smo se povlačili prema Javorku. Mome vodu iz 2 čete narediše da se zabaci Nijemcima iza leđa. Tek što izvršismo naređenje i primismo borbu, stiže kurir sa naređenjem da se povučemo u sastav bataljona.

Kada je odjeljenje sa kojim sam bio izbilo na cestu ispod Javorka, opazismo čovjeka na konju. Bio je to komandant hercegovačke brigade Vlado Šegrt. U neposrednoj blizini nalazili su se laki njemački tenkovi i pješadija. Javih smo komandantu, a on odmah naredi da se zaklonimo i da tučemo tenk koji se prvi pojavi. Tako smo i učinili. Sačekali smo njemački tenk i pobili posadu koja je izišla da ruši prepreku. Onda su došli drugi tenkovi, pa smo se morali povući na Javorak.

Zastavili smo se na Javorku, na novoposjednutom položaju. Moj vod se nalazio na okupu. Odmarali smo se na proljetnjem suncu. Pred samo veče stiže Vlado Šegrt. Razgovarali smo o svemu, a najviše o borbama vođenim toga dana. »Imate li duvana«?, pita nas on. -Odgovorismo da nemamo. Onda on izvadi malu kesu od ovčije kože u kojoj se nalazilo nešto duvanske prašine i dade nam da zavijamo. Nije svaki mogao dobiti po cigaretu, pa smo pušili po dim ih dva, redom. Poshje kraćeg razgovora komandant zapita: »Ko hoće dobrovoljno da se prebaci iza neprijateljskog fronta i da noću napadne Nijemce?« Svi se javismo.

U prvi mrak provukli smo se kroz njemačke položaje na mjestu gdje su ložili vatru. Napali smo ih ručnim bombama i jednim puškomitraljezom, ali pri povratku nismo uspjeli da se ponovo probijemo kroz njihov položaj. To smo učinili tek sjutradan.

Bilo je to na Živoj, pod Javorkom. Naš položaj od njemačkog •dijelila je samo jedna planinska livada. Ukraj nje se nalazio mah izvor, koji smo koristili i mi i Nijemci. Pošto je bilo strogo zabranjeno da se danju silazi na izvor, mi smo to činili pošto bi pala noć. Na izvoru smo ponekad naišli na Nijemce, pa smo morah sačekati dok oni odu i tek onda smo uzimali vodu. A i oni su to isto radih. Kad je bila u pitanju voda, nikome se nije pucalo . ..

Sa Javorka smo se 28 maja povukli preko kanjona rijeke Komarnice. Tamo smo našli dijelove Prve dalmatinske brigade. Stigosmo u pravi čas. Taman se dijelio ručak, te ga Dalmatinci s nama bratski podijeliše.

Od 28 maja cijela Deseta brigada je zajedno. Nedostaje samo 3 bataljon. On je ostao pod neposrednom komandom Štaba Treće divizije. na otsjeku Krstac — Suvodo, da zatvara prelaze na Pivi i put •od Plužina ka Mratinju.

Zatim smo, preko Duži, Borkovića i Boričja 30 maja predveče izbili u Barni Do. Noćili smo u Mratinju odakle smo 31 maja usiljenim maršem hitah ka Pivskom Javorku. Tamo se opet sukobismo s Nijemcima. Zajedno sa Crnogorcima i Krajišnicima 1 juna prosto zbrisasmo Nijemce sa Štirna, a zatim zauzesmo Budanj i izbismo čak n$_a$ potok Vrbnicu i greben Panosa.

Pošto je dalje prodiranje pretstavljalo rizik, jer su se u Plužinama pojavila neprijateljska pojačanja, brigade su zaustavljene, a Deseta je rokirana na otsjek Smrekovac — Katin Kuk — Suvobor. Ujutru 2 juna Nijemci su prešli u veoma snažan napad na 2-gi i 1-vi bataljon. Za to vrijeme je 6 bataljon stizao sa Stima na Suvobor posjedajući Katin Kuk. Odmah smo se sukobili s Nijemcima. Naš položaj je bio obavijen maglom, što je i nama i Nijemcima otežavalo pregled terena. U snažnom jurišu, podržanom minobacačkom vatrom, Nijemci najzad ovladaše grebenom Krvavih Brda i time presjekoše naš borbeni poredak. Pivi bataljon je počeo da se koleba, a neki njegovi dijelovi počeše da otstupaju. Vlado Tomanović, zamjenik komandanta brigade, koji se nalazio pozadi 1 bataljona, polete na mjesto proboja, ali bi ranjen. Nešto docnije je od zadobijene rane umro.

Intervencijom brigadne rezerve, 5 bataljona, front je stabilizovan, Nijemci su prekinuli napade, osim na Krvavim Brdima. Na njima se 2 juna odigrala jedinstvena ratna scena. Magla je prekrila vrh Krvavih Brda, a dvije kolone, naša (5 bataljon) i njemačka, hitaju ka vrhu. Ko prije stigne — njegov je. Čuje se žestoka borba. Kad se magla digla, vidimo obje strane zasjele na same rubove i ne popuštaju ni pedlja.

Negdje oko ponoći dobismo naređenje da se povučemo prema Stirnu. Tamo je bila posjela položaj Sedma krajiška brigada koja se takođe povlačila. Jedini izlaz iz ove planine bio je jedan klanac prema Stabnu. Nijemci, koji su bili izašh na Stimo, našli su se u klještima između Desete hercegovačke i Sedme krajiške. Nisu se živi predavali nama, a pošto nisu imali kuda da se izvuku, gledam kako se hvataju jedan za drugog i skaču niz stijenje visoke po desetak metara.

U ovim teškim borbama izvjestan broj boraca je nestao. Neki su se izgubili, a neki su pošli kućama. Gotovo čitava jedna četa 6 bataljona nestala je jedne noći. Poslije smo saznah da su neki poginuli, a neke su Nijemci pohvatah kada su se probijali svojim kućama.

Kada smo sišh sa Stirna u Mratinje, sačekao nas je intendant Milan Krunić i podijelio nam po komadić mesa. Meso je bilo užasno tvrdo. »Od čega li je«, upitasmo ga, a on odgovori: »To je meso od potkovanih volova«. Bilo nam je jasno da je meso od pobijenih konja.

Iz Mratinja smo se prebacili na Vučevo. Tu je izvršena reorganizacija jedinica. Šesti bataljon je rasformiran, a njegovi borci su prebačeni u druge bataljone. Ja sam raspoređen u 5-ti bataljon kojim je komandovao Danilo Komnenović. Sa Vučeva smo noću pošli ka Sutjesci.. Ali, četa je brzo dobila zadatak da se vrati na Vučevo. Cim je svanulo, Nijemci su nas napali. Čak su i lake topove bili iznijeli na vrh Maglića. U toku dana povlačili smo se kao zaštitnica. Nailazili smo na mnoge ranjene i iznemogle borce koji nisu imah snage da idu dalje. Nažalost, nismo im mogh pomoći. Gledao sam ljude

kako sjede na panju ili stijeni. Izgledali su kao da drijemaju. Tek kad sam htio da ih probudim, vidio sam da su mrtvi.

Pozadi mene je išao Đoko Bulajić, omladinac, đak iz Vilusa, a iza njega neki nepoznati drug. Nepoznati odjednom priđe Doku i reče: »Požuri, druže...« Đoko, umoran i iscrpen, odgovori ljutite: »Produži, ako ti se žuri...« Nepoznati nastavi mirno da ide iza nas. Nosio je zavezanu ruku o vratu. Tek kasnije ga je neko prepoznao. Bio je to drug Tito.

Kada smo te noći naišli na planinsku rječicu most nam je zamijenila oborena bukva. Došao sam do rječice, skinuo jedan gumeni opanak i zapalio gumu da osvijethm prelaz preko brvna. Svijetlio sam dok su borci iz naše čete jedan po jedan prelazili. Najzad sam i sam htio preći. Ali neko naredi da svijetlim i dalje. Vidim, ide Vrhovni štab. Skidoh i drugi opanak, pa i njega zapalih. Po uniformi sam prepoznao oficire iz engleske vojne misije. Onda i sam, onako bos, krenuh za kolonom. Sjutradan sam naišao na jednog mrtvog konja, otkinuo dva komada kože i nabrzinu napravio opanke. Nosio sam ih sve dok nisam skinuo cipele sa jednog njemačkog vojnika.

Jovo MILETIC

u

NA JAVORKU I MILINKLADI.

U toku petog juna 1-vi bataljon Desete hercegovačke brigade povukao se sa Katina Kuka i Krvavih Brda. Neprijatelj nas je obostranim obuhvatom i jakom bočnom vatrom prisilio na otstupanje. Izginulo je dosta boraca, a smrtno je ranjen i zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović. Skoro smo prepolovljeni. Evo nas na Javorku, proplanku sa posječenim bukvama, malim vrtačama i nekohko praznih i opustjelih koliba.

Stojimo i čekamo naređenje. Tu su i jedinice Sedme krajiške brigade. Razgovaramo s Krajišnicima. Gladni su, neispavani, ah izdržavaju. Žale se da nemaju municije. Neki su ostali samo sa po pet metaka. Frontalne i odbranbene borbe gutaju municiju. Rezerve nema, a potrošilo se i ono što se otelo od neprijatelja. Mi stojimo nešto bolje, na borca 50 metaka, ali i to je nedovoljno. Čuvamo svaki metak.

U šumi ispred nas prolomiše se najprije kratki, a zatim dugački rafali. Komandir naše mitraljeske čete, Milovan Starović, naređuje da zauzmemo položaje. Spuštamo se pored jedne oborene bukve i postavljamo mitraljez. Lazo Čvoro je nišandžija, a ja sam mu pomoćmk. Na drugom je nišandžija Govedarica iz Gacka. Na susjednim položajima su mitraljezi 4-og bataljona. Na ovom uskom prostoru raspoređeno je oko desetak teških mitraljeza. Zadatak nam je da jakom koncentričnom vatrom zaustavimo prodor njemačkih bataljona koji nadiru prema Mratinju. Svi mitraljezi su pod komandom Dušana Brstine. Komandant Sedme krajiške, Rade Marjanac, povede svoje Krajišnike u ne zna se koji po redu juriš.

Ležimo za teškim mitraljezom i slušamo paljbu u šumi. Znah smo da će ih Nijemci potisnuti, jer su nadmoćniji. Ali ovdje ih je toga popodneva čekala još jedna čvrsta brana — uraganska vatra iz naših teških mitraljeza. Ispred nas je čistina oko 100 metara, onda šuma, a pozadi čistina oko 200 metara, pa opet šuma. Očekivah smo da se Krajišnici povuku, a Nijemci izbiju na čistinu ispred kolibe.

Krajišnici su učinili sve što su mogli da zaustave do zuba naoružane Nijemce, ali su prinuđeni na povlačenje. Za trenutak zavlada

tišina. Nijemci nastupaju kroz šumu oprezno. Još malo pa će izbiti na ivicu. Najneugodnija je tišina između dvije borbe. Svaki nam je nerv napet. Samo da izađu iz šume. Kad se primakoše ivici šume, Nijemci otvoriše jaku mitraljesku vatru. Zrna zuje preko naših glava, a mi ćutimo i čekamo. Iz šume se pojavljuje streljački stroj. Vrlo su blizu. Obučeni u zelenkasta šatorska krila, sa mašinkama u rukama u polusagnutom položaju izgledaju strašni. Odmorni su i uhranjeni. Ne smeta im ni kiša koja neprestano rominja. Pojavljuje se i drugi streljački stroj. Približava se momenat da pritisnemo obruče. Već onim prvim raspoznajemo lica. Idu ćutke. Ne primjećuju nas. Ne osjećaju zasjedu. Kad su nam se primskli na pedesetak metara, naši mitraljezi jednovremeno planuše. Esesovci iz prvog reda padaju, padaju i oni pozadi. Neki počeše da bježe. Ali vatra je ubitačna. Mitraljezi rade kao sat. Bili smo ponosni na te talijanske »-Brede« koje su nas tako dobro slušale. Tek kad su se povukli do ivice šume, Nijemci su počeli odgovarati vatrom... Te večeri nisu pokušavah dalji napad . .. Kiša je lila čitavu noć ...

Penjemo se padinama Ozrena, a sa Košura nas tuku mitraljezi, minobacači, artiljerija. Dok pretrčavamo jednu čistinu, preda mnom pade jedan teško ranjen borac. Rekoše da je iz sela Rioca kod Bileće. Naročito se plašimo ranjavanja u noge — nema više ko da nosi ranjenike.

U šumi i na Milinkladi sve češće nas nadlijeću i bombarduju neprijateljski avioni. Naređeno je da stanemo. Kažu da smo zbijeni na vrlo uski prostor — dva-tri kilometra. Štite nas stoljetnje bukve. Najbolji zaklon je srušena bukva. Nas nekoliko sjedimo na oborenom stablu i pušimo. Duvana imamo dosta, ali hljeba ni za lijek. Eksplozije bombi odjekuju čas bliže čas dalje. Kad tresnu u blizini, mi se opružismo pored bukve — da se zaštitimo bar s jedne strane. Oko nas i po nama pada granje, hšće, zemlja i kamenje. Ne vidimo daleko, šuma je gusta. Vjerovatno ima mrtvih i ranjenih. Ali i pored toga nismo suviše uznemireni. Iscrpenost od nespavanja, gladi i danonoćnih borbi učinila je svoje. Prema smrti kao da smo postah ravnodušni.

Neki su toliko umorni da i pored bombardovanja spavaju. Nevjerovatno! Ovakve eksplozije bi iz mrtvih probudile, a ovdje i neki živi spavaju. Jedan od njih je kurir.

Koliko traje bombardovanje, zujanje »Štuka«, umiranje i ranjavanje — ne znamo i ne računamo. Znamo samo da je dan, jer se kroz dim i debele krošnje probiju s vremena na vrijeme sunčevi zraci.

Usred strašne grmljavine koja se sve više pojačavala, dolazi i naređenje za pokret. Dižemo se i u koloni penjemo uz brdo. Ko mandir reče da idemo prema vrhu Ozrena: tamo je grupa Nijemaca napravila brešu. Pred samim vrhom razvijemo se u strijelce, teško

prelazimo preko srušenih bukava i još malo pa ćemo biti ispod golog brda. Zaposjedamo ivicu šume. Oko vrha vidimo njemačke vojnike u zelenkastim uniformama. Jasno raspoznajemo njihove »šarce«. Jedna manja kolona od njih desetak upućuje se prema šumi. Otvaramo vatru, a oni bježe. Malo ih je. Prebacujemo se preko golog kamenjara i zauzimamo položaj na jednoj kosi ispred koje se nalazi duboka urvi-OdL Na drugoj strani urvine Nijemci... Otvaraju snažnu vatru. Mi im s vremena na vrijeme odgovaramo. Stedimo municiju. Avioni se više ne pojavljuju. Tu ćemo, izgleda, držati položaj do noći. Umorili smo se uz brdo i strašno smo žedni. Đoko Bulajić predlaže da potražimo vodu. U udoljicama ostalo je nešto kišnice. Dobro nam je došlo.

Kozjom stazom ispod našeg položaja čitavo popodne prolaze borci, ranjenici, tifusari i konji. Ponekad ih posmatramo. Jedan talijanski zarobljenik vodi kravu, mršavu i izgladnjelu. Mi se čudimo otkuda krava kad mi ni konjskog mesa nemamo dovoljno. I dok tako razmišljamo, iza kravice se na konju pojavi starac. Prepoznali smo ga. To je bio pjesnik Vladimir Nazor, čijim smo se stihovima oduševljavah još u gimnaziji. Prati ga jedan borac. Divili smo se ovom starcu. I nama mladima je snaga već na odmaku, ai on je još ima!

Iako Nijemci s druge strane provalije otvaraju vatru znamo da ove noći neće napadati, jer se utvrđuju, plašeći se našeg noćnog prepada. A naš je glavni zadatak da im ne dozvolimo da predu uvalu. Za osvajanje njihovog položaja nemamo snage — do kraja sann iscrpeni, a nemamo ni dovoljno oružja ni municije. Ah da ćemo položaj odbraniti to su naši iz štaba brigade garantovali Vrhovnom štabu. Prije našeg dolaska na ovaj položaj Nijemci su potisli slabije dijelove Pratećeg bataljona i ugrozili Vrhovni štab.

Približava se veče. Sunce se spušta, a ispod nas prolaze nove kolone.U jednom trenutku — u koloni, zavijene ruke, išao je drug Tito. Priđe komandiru naše čete Zoru Kelavi i upita ga koja je to jedinica. Zoro mu odgovori da je Deseta hercegovačka brigada. Tek tada smo saznali da je toga dana ranjen i drug Tito i da su oni njemački vojnici koji su izbili na Ozren, bili u njegovoj neposrednoj blizini. Pošto se noć spuštala, naše čete su se iskupile i nastavile put u koloni za Vrhovnim štabom prema Vrbničkim Kohbama.

Brano KOVAČEVIĆ

NA SUTJESCI

rela sam je prvi put negdje u proljeće 1943 u toku Bitke na Sutjesci. Išla je u koloni, uporedo sa ostalim borcima, ubrađena u bijelu maramu kakvu nose hercegovačke seljanke, i ogrnuta bičaljem, crnom čobanskom kabanicom niz koju vise dugi, utkani pramenovi vune, kao na neprerađenoj ovčijoj koži. Išla je lakim i brzim korakom, ne zaostajući za ostalim borcima. Nosila je neki povelik teret prekriven njenom crnom kabanicom, koji se već izdaleka mogao primijetiti na njenim malo povijenim leđima.

Gledajući je iz daljine, mislila sam da nosi nešto suvišno, nepotrebno, od čega se nije mogla odvojiti kad je napuštala svoju udžericu u svom hercegovačkom kršu, nešto što joj sada ničemu i nizašta ne služi, ali što iz nekih nepoznatih razloga još čuva, vuče i tako se nepotrebno opterećuje.

Upravo smo se smjenjivali na položaju. Naša brigada držala je položaje na Volujaku, gdje su se vodile danonoćne borbe sa Nijemcima. Četa je četu smjenjivala, borac borca, gotovo bez predaha

U prolazu, spuštajući se uskom kozjom stazom, srela su se naša dva bataljona. Poshje dva puna dana upornih borbi i dvije neprospavane noći čekah smo i sanjarili o odmoru, o suhom krevetu, toploj sobi, vatri koja pucketa i podrhtava u maloj peći. Maštali smo, čekah da dođe naređenje da bar zastanemo, opružimo noge, legnemo na golu ledinu i sklopimo umorne oči.

Zastali smo i sklonili se da propustimo ove koji su nas smjenjivali. Posjedah smo i gledah kako mimo nas prolazi jedan po jedan borac sa prebačenom puškom, mašinkom ili puškomi traijezom preko ramena.

Borac za **borcem je izmicao i gubio se u gustini volujačke** šume **kad sam ugledala nju. Gledala** sam **je i pitala se — odakle h** je **ta tridesetogodišnja žena?** Zurila je **i** ona, **nimalo ne zaostajući, kao da joj teret na leđima ne zadaje teškoće. Pratila sam je pogledom i čekala da dođe do mene** pa da **je upitam šta to nosi i čemu joj sve to služi. Htjela sam da joj pitanje bude i neki prijekor što se ne-**

potrebno opterećuje nekakvim sitnicama i što ne ponese nešto korisno, možda pušku ili puškomitraljez. Prikovana pogleda pratila sam je dok mi se približavala. Na nekoliko koračaja od mene zastala je za časak, naglo okrenula glavu kao da je htjela da pogleda to što nosi. Zastade za trenutak, pa onda još bržim korakom produži naprijed da bi stigla druga pred sobom.

Taj trenutak bio je dovoljan da vidim šta nosi.

Razrogačenih očiju, bez daha, tiho uskliknuh: »Pa to je dijete«. U isti mah osjetih kako mi suze pune oči, kako mi se grlo i usta pune nečim što me guši. I bol zbog želje da joj se narugam, da je opomenem ...

A ona, kao da je primijetila moj pogled i pročitala moje misli, nasmija mi se toplim, blagim osmjehom, više očima nego ustima.

— Je li to tvoje dijete? jedva izustih.

— Da, moje je, moj sin, odgovori nekim vedrim, otsječnim glasom. I on se bori protiv Nijemaca. Nisam borac s puškom u ruci„ ali u komori, u kuhinji pomažem koliko mogu, a drugovi mi kažu da nisam na teretu. Naprotiv... Ne dovrši rečenicu nego se ponova nasmiješi i ubrza korak da stigne kolonu.

Gledala sam za njom dok nije zamakla u šumu. Pored sveg umora i nekohko neprospavanih noći nisam mogla da zaspim. Mislim na nju i njeno lijepo malo dijete. Sta ju je ponukalo da sa šestomjesečnim djetetom krene u šumu, da se sa njim povlači po kamenitim i strmim crnogorskim planinama, da stoji na dometu mitraljeskih zrna, da gledaju zajedno, da kišnu, zebu, da... Misli su se prepritale, mučile me, željela sam da saznani nešto više o njoj.

Istoriju njenog života i života njene porodice saznala sam jedne noći kad smo se, opet u pokretu, našle u blizini.

Noć je bila zvjezdana, tiha. Maršovalo se brzo i tiho. Brigada je prolazila mimo njemačkih položaja, probijala se kroz obruč. Šapatom su se sporazumjevali ljudi, glas se nije smio čuti, čak ni bat nogu — moralo se paziti gdje i kako će se koraknuti, stati.

Na jednom kratkom odmorištu, kada se hvatao predah za dalji marš, ugledah je kako povija dijete. Priđoh joj. Nijemo sam posmatrala šta radi. Preda mnom je stajala majka. Majka, koja ne zna za teškoće, za koju ne postoje prepreke. Majka koja doji i tepa svom djetetu. Majka — ta vječna bit života.

Brzim i vještim pokretima obavljala je svoj posao. Iz šarene seljačke torbe vadila je neke krpe. Vidjelo se da joj ne treba mnogo vremena pa da svom sinu stvori bar koliko-toliku udobnost i toplinu. I koliko je drugima trebalo da opruže i protegnu noge, ona bi gotova. Podiže to dragocjeno breme, osvrnu se i reče: »Da li ću ga moći podojiti? Da li ćemo se još zadržati?«. Pošto dobi odgovor da će se brigada odmoriti još koji minut, ona sjede...

Sjela sam do nje i zadivljeno je gledala. Gledala tu sitnu, naizgled slabačku ženu i divila se njenoj hrabrosti.

»Znaš«, započe ona tiho, »ovo mi je treće dijete. Dvoje su mi ustaše ubile pred očima. Došli su zvjerovi u kuću, tražili mog muža. sumnjali da je u partizanima. Kad nisu našli oca, pobili su djecu Pred očima mojim, krvnici«.

Zastade. Znala sam zašto. Suze su gušile svaku riječ. I kada su zasjele na licu djeteta, upijenog u majčinu dojku, ona nastavi »Dvoje djece su mi oteli, ali im ovo ne dam. Samo preko mene mrtve. Pošla sam iz sela s partizanima kada su odlazili. Nisam nikome na teretu, ni ja, ni ovo moje dijete. Vidiš li ga, ne čuje se. Kao da zna da ne smije da se čuje pa šuti. Suti kad je gladno i mokro i kad zebe. Vjeruj mi, sve ću izdržati i moje će dijete živjeti u slobodi...«

Kolona je krenula. Jedan za drugim išli smo tiho.

Mnogi su za slobodu dali najviše što su mogli — svoj život. Drugi su je dočekali. Medu njima i Cvija sa svojim sinom Radovanom.

•

U početku Četvrte ofanzive brigada je imala veći broj minobacača i teških mitraljeza, a dva mala protivkolska topa dobila je kao ratni poklon od Prve proleterske. Tada je u sastavu Desete brigade formirana zasebna jedinica — baterija, sa svoja tri voda — topovskim, minobacačkim i mitraljeskim.

U sastav baterije ušli su, najvećim dijelom, drugovi koji su ranije posjedovah izvjesno znanje o ovom oružju, kao i oni što su imali zadatak da se brinu o konjima, tovarima i opremi. Manje-više, sve jedinice dale su iz svojih redova ljude za bateriju, koja ih je u raznim borbama podržavala. Ona je tako postala dio svakog bataljona, svake pojedine čete i istovremeno ljubimac čitave brigade.

Dva topa dobila su i svoja imena. Borci su ih iz milosti zvali jednog »Krnjo«, a drugog »Zelenko«. Kada bi se njihovi pucnji čuli u toku pripreme ili u samoj borbi, borci bi sa nekim osjećanjem sigurnosti, sa osmjehom, govorili: »Eno ga, javlja se Zelenko...« »Čuj kako grmi Krnjo ...«

Baterija je živjela svojim životom, malo drukčijim od onoga u ostalim jedinicama. Na dugim ih kraćim zastancima, kada su ostali borci koristili dragocjene trenutke za odmor i okrepljujući san, u bateriji nije bilo niti je moglo biti odmora. Trebalo je pobrinuti se 0 svemu drugome, a najmanje o sebi: pružiti konjima potreban odmor 1 nahraniti ih, pregledati tovare i tovarnu opremu, prokontrolisati oružje i osposobiti ga za dalje borbe. Tada su se i stvarala ona čudna, a istovremeno tako topla prijateljstva između ljudi i konja, ljudi i hladnog čelika.

Nastojanja da baterija uvijek bude spremna i sposobna za akciju i zadatke koji će joj se postaviti, bila je briga i čitavog kolektiva i svakog pojedinca. I u tom nastojanju javljale su se čak unutrašnje »borbe« i »sukobi«.

Tobdžije su uvijek isticale značaj i ulogu topova, potrebu da se njima pokloni veća pažnja i briga, da se bolje opreme, snabdiju i slično. To isto su za sebe tražili »minobacačlije« ili mitraljesci. Ko će dobiti bolje konje, čiji će konj imati bolju hranu, kome treba bolji smještaj za oružje i ljudstvo — bio je redovan »obračun« prilikom svakog pokreta ili zastoja. Bili su to ljudski, drugarski sukobi, koji su ustvari život u toj jedinici činili sadržajnijim Kroz to su se ljudi još više zbližavah i vezivali još dubljim i trajnijim prijateljstvom.

Svoj ratnički, borbeni put baterija je počela učešćem u borbi za oslobođenje Zepča. Prvi put su tada zagrmjeti topovi Desete brigade da hi se čuli sve do onog dana kada je trebalo tiho, bez šuma i daha, probijati se kroz obruč neprijatelja u Bici na Sutjesci.

U toku mnogih, teških dana dok je trajala Bitka na Sutjesci, lomeći se po dubokim klancima i teško prohodnim gudurama, baterija se sve teže održavala. Potreba da brigada bude što pokretnija, što manje opterećena velikim komorama i teško pokretnim konjima, sposobna za brze i tihe pokrete, sve više je pokazivala da je baterija više teret nego korist.

Ono malo preostale hrane nije bilo dovoljno ni za ljude, a ishrana konja i mazgi tražila je, za naše mogućnosti, ogromne količine koje se u tim danima nisu mogle obezbijediti.

O tome je razmišljao štab brigade, to su osjećah borci, ali se nije govorilo. Kao da je među ljudima živio samrtnik o čijoj smrti ne treba govoriti ni radi njega, a ni radi onih koji ga okružuju, vole i žele da mu ma na koji način produže život.

Borci su činili sve da bi se nahranili konji, koji su već sustajali od gladi, umora i vehkog tereta. I sami željni odmora i sna, posljednjim snagama su pomagali tim vjernim i pametnim životinjama da izdrže napore, često noseći na svome ramenu dio njihovog tereta.

Išlo se tako iz dana u dan, iz borbe u borbu, izdržavalo se posljednjim snagama.

Bližio se kraju vlažan, kišovit, proljetni dan. U dolini među strmim stranama visokih, šumovitih planina, večernja izmaglica miješala se *sa* toplim dahom ljudi i konja. Čekalo se i pripremalo za pokret.

Taj mah zastoj, koji smo tako zanosno nazvali odmorom, koristili smo za razne pripreme. Izlizane opanke stezah smo ljigavim, razvučenim oputama, a oružje, municiju, sanduke i vreće pretovarivali i učvršćivah po neznano koji put.

Nismo znah kuda ćemo i kao uvijek — čekah smo naređenje.

»Drugovi, pripremite se za pokret. Pregledajte konje i tovare. Dobro pritegnite kolane. Sad, čim se potpuno smrkne, krećemo«, glasilo je naređenje.

Izvršavali smo naređenje. Usputnim pokretima, nekako kriju.-i jedan od drugoga, milovali smo izmršavile sapi i umorna leđa konja, prislanjali svoje glave uz njihove, gledali njihove pametne, bistre oči i saputali im nježne riječi. A oni su stajali mirno, gledah nas nekom predanom ljubavi, nastojeći da nam i ovoga puta zadaju što manje posla.

Sa nevelike zaravni krenuli smo uz strmu, klizavu stazu u gustu šumu. Noć je bila tamna, bez mjeseca. Jedna od onih noći kada se ulagao dvostruki napor da se održi koliko-toliko rad i ne prekine veza. Sa svakim korakom dalje u šumu Imma kao da je postajala gušća, neprozirnija.

U mraku se čulo ono poznato romorenje pri pokretu kolone. Šapatom se prenosilo: »Požuri!« »Veza!« «Drži vezu!«.

Kolona se prekidala. Gubila se veza. Sve češće je drug dozivao druga da mu pomogne, jer je bio nemoćan da sam savlada prepreke na koje je nailazio.

Nemoćni, iscrpeni ljudi hvatali su se za isto tako isorpene životinje da ne bi izostali, pali ili se izgubili u toj neprozirnoj tami. A konji, zanoseći se, klizajući, izvlačili bi sebe, teret na sebi i ponekog ko bi se uhvatio za njih i, baš onda kada je već izgledalo da će pobijediti u borbi sa teškoćama, padali bi umorni i iscrpeni.

Teško se moglo ocijeniti ko kome više pomaže. Drug drugu, ćovjek životinji, ili ona njemu.

Dokle će ovako? Gdje će biti zastoj i bar neki odmor? Kada ćemo izaći iz te crne, neprozirene šume, iz ovog ljepljivog, teškog blata? Da li ćemo imati snage da do kraja izdržimo?

To su bila pitanja na koja nismo dobivali odgovor. Trebalo je samo ići. Pronaći snage i tamo gdje je nema. I pronalazili smo je. Bila je skrivena u svakom od nas.

S vremena na vrijeme mimo nas su prolazili borci nekih drugih jedinica hitajući na svoje zadatke. Više smo ih čuli nego vidjeli. Zavidjeli smo im što mogu da idu tako brzo, laki i pokretni, bez komora, konja i dragog tereta.

Izdržaće se. Još malo i doći ćemo na vrh. Odmorićemo se i onako, po našem starom običaju, rastovariti ove umorne životinje. A možda ćemo naći i nešto hrane i okrijepiti i sebe i njih, pregledati oružje i osposobiti ga za akcije. Opet će zagrmljeti »Krnjo« i »Zelenko« i unijeti vedrinu u naše redove.

Veći dio kolone još je bio u šumi kad je čelo izbilo na vrh Začas se pronio glas: »Stigli smo«.

Jedan drugom smo prenosili tu radosnu vijest ne pitajući se ni gdje smo stigli, ne misleći da li nam dalji put ne odnosi iste, možda još gore napore …

Jedan po jedan izlazili smo na neveliku čistinu. Strme kose, bogato ukrašene gustom jelovom šumom, okružavale su nas na vrhu

na kojem je prituljeno gorjela jedna vatra, oko koje su sjedili članovi štaba brigade, kuriri i drugi borci.

Tražili smo pogodno mjesto da se spustimo i odmorimo, gurajući se bliže vtari da bismo odmorili oči od one guste tame koja nas je pritiskivala čitavu noć. Te noći vatra nam je izgledala kao najljepši ukras prirode.

Oni spretniji već su pronalazili, onako u mraku, pogodna mjesta za rastovar i smještaj, i mogućnost da napasu konje. Kratki razgovori bili su ispunjeni brigom kako će se izvršiti pretovar, rasteretiti najumorniji konji i učvrstiti tovari.

»•Neka se baterija prikupi. Niko neka još ne rastovaruje. Dalja uputstva dobićemo od štaba brigade«, naređivao je komandir baterije.

Umor kao da je nestajao. Polako smo se prikupljali. Razmišljali smo o onome što dolazi, što nas čeka.

Vladao je mrak. Presiječe ga glas druga iz štaba brigade: »Drugovi, iz komande divizije došlo je naređenje da se noćas oslobodimo svih teških, trenutno suvišnih tereta. Noćas treba najvećom brzinom da se spustimo na Sutjesku, gdje treba probijati njemački obruč. Čekaju nas teški trenuci. Moramo biti spremni za odlučnu borbu i brze akcije. Bateriju, naše topove, treba ovdje zakopati. Ne damo ih neprijatelju u ruke. Tu će nas čekati do dana kada će nam opet korisno poslužiti. Konje vodimo sa sobom, jer će nam trebati kao hrana, idućih dana. Ovo naređenje izvršiti što brže.. .«

Vladala je tišina. Vatra je dogorijevala. Zora se probijala kroz gusti šumski mrak.

To je bio posljednji zadatak naše baterije. Izvršićemo ga, kao i sve prethodne. Nećemo biti kukavice ni ovoga puta. Tugu i suze sakrićemo.

O cma, ljepljiva zemljo, ne raduj se. Borili smo se s tobom čitavu noć i nisi nas pobijedila. A sada si naš saveznik. Ne pokopavamo mrtve. U tvoju utrobu samo sakrivamo žive.

Tiho smo prilazili konjima, oružju. Tiho, bez riječi, činili smo ono što nam je rečeno. Znali smo da je to sada jedino što treba da se uradi.

Brzo, kao što je naređeno, oružje je rastovareno i zakopano u skrivenim šumskim zaklonima.

U cik zere krenuh smo niz strmu kosu u duboki kanjon Sutjeske. Poneko je gonio pred sobom konja bez tovara.

Prešli smo Sutjesku. mutnu i brzu.

Nastavili smo da se penjemo. U koloni neko tiho zapjeva:

Nas dva brata, oba ratujemo,

Ne plač', majko, ako poginemo.

Poslije Bitke na Sutjesci jedan bataljon Desete brigade dobio je zadatak da pronađe sakriveno oružje. Gotovo sve je otkopano. Čekalo

je svoj čas, izašlo, progovorilo, uključilo se u borbu zajedno sa oružjem zadobivenim u novim borbama.

Nove baterije — čitava artiljeriska brigada Dvadeset devete divizije — nastavile su borbenu, ratničku tradicuju Prve baterije Desete hercegovačke brigade.

*

Možda je i proljeće 1943 godine bilo lijepo kao svako drugo, zeleno i rascvjetano. Možda su i tada pjevale ptice i žuborili potoci. Možda! Ali se toga ne sjećam, ili možda tada nismo to čuli ni vidjeli. Potmuli tutanj topova i bombi bio je najglasnija pjesma. Namjesto latica nježnog cvijeća, pred očima se otvarala izrovana i krvava utroba zemljina.

Tada nismo znali koja je to ofanziva po redu, niti smo pokušavah da joj odredimo ime. Za nas je to bila jedna od onih mnogobrojnih borbi ispunjenih stalnim pokretima, gladovanjem i suočavanjem sa smrti.

Po visokim suvim liticama Volujaka i Zelengore vodila se borba na život i smrt. Stalna borba i pokret, pokret i borba. Borilo se do smrti, umiralo herojski.

Tog dana našli smo se na Milinkladi. Tu se na malom prostoru, u divljim planinskim gudurama, pored većeg broja jedinica, nalazio veliki broj ranjenika, bolesnika i Vrhovni štab sa drugom Titom.

Mnogi od nas nisu znali niti su se raspitivah kako se zove to mjesto koje se malo razlikovalo od svih onih kakva smo prešli prethodnih dana i kakva smo očekivah, a čiju divlju ljepotu nismo mogli niti smo imali vremena da sagledamo. Gustu šumu, prošaranu ovdje-ondje zelenim proplancima, cijenili smo samo koliko je mogla da nam pruži neki zaklon za borbu ili zaštitu od neprekidnih naleta neprijateljskih aviona i njihovog smrtonosnog tovara.

Dan je bio sunčan, vedar, no niko se nije radovao tom nasmijanom, lijepom danu. Tmurni, sivi oblaci bili su nam tada prijatelji koje smo priželjkivali.

Tog dana, na tom dalekom planinskom bespuću, gdje se u mirno doba slušalo samo klepetanje zvona ovna-predvodnika i veselo dovikivanje mlade čobančadi, tutnjila je smrt.

Iz šuma i dolina, sa vrhova i padina, iz svih pravaca, kretale su se jedinice. Svaka je išla po svom zadatku. Neka da zauzme položaj i smijeni već premorene borce neke druge jedinice, neka da se opet u zaklonu šume odmori i prikupi snagu za dalje napore i borbe.

Negdje oko podne kroz brigadu se pronese glas: »Tu, u blizini, nalazi se Vrhovni štab«.

Znači, tu blizu nas, s nama, nalazi se drug Tito. Čudno osjećanje ponosa i priliv nove snage i vjere kao da su zadojili svakog od nas.

Željeli smo da i ovog puta vidimo čovjeka čiju smo veličinu, plemenitost, snagu i um tako živo osjećali baš u tim teškim danima.

•»Koliko bih žeho da vidim Tita, da vidim čovjeka koji je od mene napravio čovjeka«. I sad mi odzvanjaju tiho izgovorene riječi mladog borca, čobanina iz zabitnog hercegovačkog sela. koji je vrijednost o sebi spoznao u ovom surovom ljudskom okršaju.

Dan se bližio kraju. Brigada se prikupljala. Prebrojavah su se živi, smještali i previjali ranjeni, sahranjivali mrtvi. Spremali smo se za pokret. Razgovarah smo o proteklom danu, pretresah doživljaje i zbivanja, prikupljah snage.

»Drugovi, danas su avioni bombardovali Vrhovni štab. tu, odmah iza prve kose«, reče neko muklim glasom.

Avioni, bombardovanja, rane i smrt. bih su svakodnevni naš pratilac, nešto našta smo navikli, što nam je postalo dio života, ali sada — iza te kose nalazi se Tito.

Prilazili smo jedan drugome i raspitivali se, pokušavajući da saznamo šta se desilo.

Gdje je Tito? Da li je Tito bio tu? Da nije ranjen?

Tito je bio tu. Ranjen.

Sa svojim borcima dijelio je tvrdi kamen za odmor umornom tijelu, posljednje zrnevlje žita da se utoli teška glad, zimu koja nagriza tijelo, umor reprospavane noći … A sada je s njima podijelio i krv svoju.

Saznali smo da su toga dana u jednom naletu neprijateljski avioni sručili bombe baš na mjesto gdje se nalazio Vrhovni štab. Drug Tito je ranjen u ruku. Pored njega poginuo je jedan član engleske vojne misije, dok je drugi ranjen.

Noć je pala. Na nevelikoj zaravni stajali smo i čekah. Nismo znali šta čekamo. Nismo ni pitali. Tada se nije pitalo za takve stvari. Znali smo da treba čekati — i čekali smo.

U mraku se nazirala neka omanja kolona koja se približavala.. Nedaleko od nas stade. Razgovor koji se vodio sa rukovodstvom naše brigade nije nas mnogo interesovao sve dok neko ne izusti: -.Drugovi, eno, ono je drug Tito. Ne varam se, to je on«.

Borac je to izustio tiho. Možda za sebe. No, mi smo ga čuli. Možda zato što smo željeli da to čujemo. U mraku smo naprezali oči i približavali se onoj grupi.

Ugledali smo ga. Zavijene ruke, obješene oko vrata, stajao je pred nama čovjek kome smo povjerili svoju mladost, svoj život, svoja nadanja, svoju budućnost.

Te noći išli smo sa Vrhovnim štabom. Sa Titom. Noć, koju nikada neće zaboraviti borci Desete hercegovačke brigade.

Ubrzanim korakom spuštali smo se strmom stazom negdje dolje, duboko u tmine guste šume. I na toj strmoj, izrovanoj stazi, te noći noge nam nisu klecale. Ne. bile su čvrste, jake i izdržljive. I oči su

bile široko otvoreno. San ih nije varao niti je iznosio pred njih varljive slike tople sobe i mekog dušeka. Svega toga nije bilo. Išlo se brzo, tiho, ozbiljno, sa puno svijesti o veličini zadatka koji stoji pred svim borcima.

U svitanje našli smo se u dubokoj dolini okruženoj strmim, šumovitim planinskim stranama. Hladnoća je tresla tijelo, vlaga, je prodirala kroz kožu. Zastali smo. Tada smo vidjeli da je brigada sama. Kolona Vrhovnog štaba odvojila se ranije. Mnogi od nas nisu ni primijetili kada i gdje.

Umorni i blijedi, ali srećni i ponosni, gledali smo se. Govorili nismo ništa. Riječi su bile suvišne.

Jelena-I.jerka HÄMOVIC

SUSRETI

U to vrijeme Bitka na Sutjesci bila je u punom jeku. Nalazio sam se u 2 bataljonu, na dužnosti pomoćnika intendanta. Naše jedinice su išle iz borbe u borbu. Već smo bili ostali bez komore i hrane. Glad se zlokobno nadnosila nad kolone koje su se iscrpljivale u dano-noćnim pokretima i neprekidnim borbama. Iscrpenost od gladi bila je nevidljiv i podmukao neprijatelj.

Negdje usput našao sam dvije vreće ječma. Uhvatih smo jednog zalutalog konja i natovarili ga. Taj ječam nam je bio jedina hrana. Dijelili smo ga po čašicu, i to same onima koji su bili najviše iscrpeni. Pa ipak, ječma je brzo nestalo. Ostalo je bilo samo jedno kilo u mojoj torbici.

Borba se vodi na sve strane. Čini se da njena žestina ne prestaje i da stalno raste. Usiljenim maršem žurimo sa Vučeva prema Sutjesci. Iza nas više nema naših jedinica. Zora tek što je svanula. Prolazimo pored jednog ovećeg žbuna. Uz njega, skupljeni i nepomični, sjede četiri druga i jedna drugarica. Sjede tako utonuli u same sebe, neosjetljivi za sve što se oko njih događa. To je bila ona opaka ravnodušnost koju donosi fizička iscrpenost, kada pređe granicu do koje je čovjeku moguće izdržati.

Zastao sam za trenutak i prišao toj nepomičnoj grupi. Izgledalo je kao da spavaju.

— Hajde, drugovi! — rekao sam. — Nijemci samo što nisu stigh!

Nisu se pokrenuli. Prodrmao sam jednog.

— Drugovi! Nećete valjda dozvoliti da vas Nijemci ovdje pohvataju!

Drugarica malo podiže glavu. Bila je mršava, kost i koža, upalih obraza, a oči su joj gledale nekako tupo, kao da u njima nije bilo života.

— Pusti nas, druže, — jedva progovori. — Mi dalje ne možemo. Ako želiš da nam pomogneš, onda nas pobij ... ako si drug —

Steže me u grlu. S naporom sam progovorio:

— Ma, hajde, drugovi. Možete vi još ići. Još samo malo, pa ćemo biti izvan obruča.

Drugarica je tužno odmahivala glavom.

— Ne možemo, druže. Htjeli bi, ali ne možemo. Glad. . . Slomila nas je. Nema više snage.

Sjetih se preostalog ječma u torbici.

— Evo, drugovi! Ima nešto da se pojede.

Na ove riječi svi podigoše glave. Skidoh torbicu i raširih je. Njihove oči pratile su svaki moj pokret. Napunih svima šake ječmom. Zobali su. gutah zrnevlje ne žvaćući.

Nisam mogao više da se zadržavam. Moj bataljon je već bio daleko odmakao.

— Pa, drugovi, ne čekajte! Nijemci samo što nisu stigli.

Požurio sam. Trebalo mi je čitav sat da pristignem dijelove mog bataljona.

•

Na licima drugova primijetili neku čudnu utučenost. To nije bilo od umora i gladi. Nju sam dobro poznavao. Ova je bila drugačija, tužna i duboka. Onakva, kakvu izaziva neka iznenadna teška vijest. Ovakav izraz javljao se na licima boraca samo onda kada bi čuli za smrt nekog bliskog, voljenog druga. Nešto se moralo desiti dok sam bio izvan kolone. Upitah jednog borca.

— Drug Tito, —• reče neko muklo, stegnuta grla, — čuli smo da je ranjen, ali... — drug me pogleda — ... borci misle da je poginuo, samo neće odmah da ih o tome obavijeste.

Zanijemio sam. Drug Tito . . .! Da li je to moguće?! . . . Misli su se kovitlale u glavi kao zahvaćene vihorom.

Idem pored kolone a jedva pokrećem noge. Kao da mi se odjednom neki ogroman teret navalio na pleća, pa pritiska i guši. Pored mene korača sedamnaestogodišnji omladinac Mirko Vujović. Disciplinovan i hrabar borac. Primjećujem da nešto šapuće. Napregnem pažnju i čujem:

— Kažu ranjen je. . . A možda je poginuo . .. Želio bih i ja da poginem što prije.

Pored kolone naiđe komandant brigade Vlado Šegrt.

Nisam mogao da se uzdržim. Priđoh mu i tiho ga upitah:

— Druže komandante, šta je bilo sa drugom Titom? Pronio se glas da je ranjen.

Komandant Vlado sasvim obično i glasno odgovori, tako da su svi borci čuli:

— Samo je malo ranjen u ruku.

Borci, koji su ovo čuli, pripitaše ponovo da li je to tačno.

— Ama, jest, — reče Vlado. — A ako ne vjerujete, imaćete prilike da ga uskoro vidite.

Vodimo borbu u pokretu. Borimo se za svaku stopu. Nijemci jurišaju da bi sastavili prekinuti obruč. Avioni stalno nadlijeću. Sipaju bombe. I u toku pokreta vidjeli smo druga Tita.

— Hrabro, drugovi, — govori nam. — Evo i ja malo ranjen. Ali nije ništa. Mi ćemo istrajati, iako smo trenutno u teškoj situaciji.

Borci jurišaju. Nijemci ne mogu da zadrže bujicu njihovih naleta. S njima zajedno, u borbenim redovima, nalazi se njihov Vrhovni komandant, ranjen, siguran u našu pobjedu. . .

*

Na maršu nam je saopšteno naređenje da se zakopa ili uništi sve teško oružje, kao i puškomitraljezi koje ne možemo nositi. U to vrijeme imali smo dosta tog oružja. Ali borci su se od njega teško rastajali.

Nastala je noć, a kolona se još kretala. Dan nas je zatekao na padinama Zelengore. Ovdje-ondje, pored staze, nailazimo na poneki puškomitraljez ostavljen od boraca jedinica koje se kreću ispred nas.

U našoj koloni nalazio se i jedan konj — vodili smo ga da bismo ga zaklali kad budemo imali vremena. Nisam mogao da gledam kako bačeni puškomitraljezi leže po putu; pokupio sam 6 ili 7 komada i natovario ih na konja. Znao sam da je to uzaludno i da ćemo prije ili poslije morati da ih ostavimo. Ali mi smo ih otimah od neprijatelja po cijenu života mnogih boraca. Zato su za nas imali poseban značaj.

Pošto smo natovarili konja, malo kasnije, uz kolonu je naišao komesar brigade Cedo. Čim je primijetio konja natovarenog puškomitraljezima upita:

— Zašto gonite ove puškomitraljeze? Kao da ne znate u kakvoj smo situaciji. Zar niste dobili naređenje da se rasteretite od svega što se ne može nositi? Ko je naredio da se ovo oružje ponese?

Konjovodac pokaza na mene. Komesar mi priđe i upita:

— Zašto goniš ove puškomitraljeze? Zašto ih ne baciš?

— Ne znam, — odgovorih. — Teško mi je da ih ostavimo.

Komesar me pogleda i nasmješi se.

— Hajde, jadan. Sto ih žahš? Mi treba da iz ovog obruča izađemo sa što manje gubitaka u ljudstvu, a onda... otećemo mi od neprijatelja još više oružja.

Pritisak Nijemaca postajao je sve jači. Vatra je plamsala već u neposrednoj blizini. Rastovarili smo konja; komesar brigade i ja izlomili smo puškomitraljeze, koliko smo mogli, o jednu kladu i razbacali dijelove.

Drugi ili treći dan poslije proboja kroz neprijateljski obruč primijetio sam među borcima koji su se priključili našoj brigadi onu drugaricu koju su, zajedno sa četiri druga, glad i umor bili savladah.

Foznao sam je po crvenoj kapi koju je i onda imala na glavi. Prišao sam joj i upitao je šta je bilo sa drugovima koji su bili s njom.

— Tu su, — rekla je, — svi su živi.

Prilikom prvog zastoja došli su do mene; dok smo razgovarali osjetio sam da im je bilo neugodno što su onako bili klonuli.

A nepuna tri mjeseca poslije Bitke na Sutjesci, početkom septembra, 4 bataljon Desete hercegovačke brigade vodio je borbu sa Nijemcima na Obiju, u blizini Uloga. Tom prilikom zaplijenjeno je 8 »šaraca« i veliki broj pušaka, mašinki i drugog ratnog materijala. Sav plijen bio je dopremljen u Borač i složen na jednoj ledini. Komora, koju smo bili izgubili u Bici na Sutjesci, još nije bila formirana, a već je bilo na pretek oružja koje je trebalo ponijeti.

Tada odnekud naiđe komesar Cedo i čim me ugleda uzviknu:

— Vlado, sad nabavljaj konje da se ovo oružje tovari...

Vlado VUJOVIC — Stari

POZDRAVI MI DRUGOVE"!

Bila je rođena u Mostaru — gradu slobode, ispred kršne Cvrsnice, Prenja i Veleža. **I već 1941, u svojoj osamnaestoj godini, kada mladost buja, cvjeta i sanjari, Pava se našla u vrtologu rata, suočena su pokoljima, jamama — fašističkim terorom. Tužno je gledala svoju dragu, sada krvlju zamućenu Neretvu i čudne splavove nevinih, na daskama prikovanih ljudi. Sve je to još više rasplamsavalo njenu mržnju prema neprijatelju.**

Jednog ljetnjeg dana 1941 godine Pava se nađe sa svojim Mostarcima na njihovom ranije omiljenom izletištu, Boračkom Jezeru. Umjesto lagane ženske odjeće, sada su na njoj vojnička bluza i čakšire okićeni opasačem, puškom i bombama. Na nogama hercegovački opanci, na glavi kapa sa petokrakom, a ispod nje lijepo njegovana djevojačka kosa.

U prvim borbama Pava se ističe hrabrošću i postaje bombaš, poznat i omiljen među borcima bataljona. U proljeće 1942 godine Mostarci se, pod pritiskom neprijatelja, povlače preko Neretve za Bosnu. Jednog junskog dana, kod Ostrošca njih oko tri stotine zaplivaše pod oružjem i u odijelu preko Neretve. Pava je među prvima preplivala i sa drugovima upala u željezničku stanicu. Brzo su razoružali iznenađenu posadu i poslije kratke borbe oslobodili hercegovačku varošicu — Ostrožac. Poslije toga slijedi težak put ispunjen borbama na Korpusu, Bugojnu, Jajcu i Zepču, a zatim, kao i mnogo puta dotada, juriši bombaša na bunkere Prozora, Rame i Ostrošca. Ponovo gleda svoje voljene Borke, gdje je postala partizanka, prelazi kršne hercegovačko-crnogorske planine. Prvih dana Bitke na Sutjesci teško je ranjena u glavu i ostala paralizovana.

Uzoru 9 juna 1943 žurili smo ka rijeci Pivi da bismo je prešli kod Gornjeg Kruševa, a zatim se popeli uz strmo Vučevo i kod Mratinjskih Vrata spriječili izlazak Nijemaca. Na desnoj obali Pive u gustoj **borovoj šumi ugledao sam veći broj nosila sa teškim** ranjenicima. **Tu se, pored naših boraca, šćućurilo oko stotinak zarobljenih Talijana — nosilaca teških ranjenika.** U **prolazu čuh kako me neko zovnu**

iznemoglim glasom. Prišao sam nosilima na kojima je nemoćno ležala Pava, žuto-blijedog lica sa dubokim upalim očima, nad kojima su se još uvijek prkosno izvijale guste obrve. Ispod krvavog zavoja neuredno prosuta kosa.Jedva sam je razumio. Govorila je jedva čujnim šapatom. Od svega najjasnije sam čuo kad mi pri rastanku reče: »Pozdravi mi drugove!« — misleći na borce njene brigade.

Dolje u dubokom kanjonu šumila je i vijugala neukrotiva Sutjeska. Na njenoj stjenovitoj obali ostala je zauvijek Pava sa mnogo drugova i drugarica, da svojim humkama pokažu novim pokoljenjima kako se voli i brani svoj narod i njegova sloboda.

Obren IVKOVIĆ

BEBAN — BORAC PETOG BATALJONA

Ne znam tačno kako se obreo u našem bataljonu. Biće 'da je kao vodič neke naše patrole došao među nas; svidjelo mu se i ostao je bez mnogo razmišljanja. Niska rasta, oble glave, bezizraznog lica i nabijena tijela, pa još u suknenim čakširama i gunju — koračao je Beban, korak po korak. Izgledalo je da ga zemlja privlači jače nego druge uz vrletni Krstac, od davnina utrtim i možda jedinim putem u ovoj divljini, između pitome Drine, Sćepan-Polja i Pivske Planine. Graške znoja mu rose čelo i kap po kap se spušta na surovi kamen, krhku i škrtu zemlju. Penje se Beban, povijen naprijed, i izgleda kao prirastao za zemlju. Nije mu ni lako. Nosi municiju, najmanje 40 kilograma, a još nije navikao na naporne marševe i gladovanje. Na glavi crveni fes, malo deformisan i bez kićanke. Opterećen starim shvatanjima ne bi ga on skinuo pa kad bi mu i za glavu zapelo. To je bio jedini fes u našem bataljonu. Ima nas raznih narodnosti i bataljon je ponosan na ovakav sastav, jer je to pravo bratstvo. To se vidjelo u svakoj borbi. Svi se među sobom zovu imenom ili nadimkom koji je tu, u ovoj velikoj porodici, dobio. Dvije trećine boraca su članovi Partije ili skojevci.

Eto, u takvoj sredini i prilikama, kad se svijet brzo oslobađa starog i zaostalog, Beban se držao svoga. Izgledalo je da će ostati uzaludni svi napori njegovih drugova iz desetine da ga oslobode okova prošlosti i neznanja.

— Nikakve vajde od vašeg truda, — govorili su neki borci 1 čete Bundašu i Jozi koji su sa Bebanom radili.

Uzalud su mu drugovi nabavljali lijepe kape, talijanske, njemačke, kakve hoćeš. Beban je tjerao svoje. Kad bi ga sklonili drugovi i obasuli pitanjima da razjasni svoje mišljenje, on bi obično ćutao. Najposlije bi mu neko rekao:

— Pa, zašto si ti pošao u borbu, kad ti najosnovnije stvari nisu jasne?

On bi uvrijeđeno odgovorio:

— Zato što i ti.

Neki bi se šalili na njegov račun. Tada bi bio uvrijeđen i tužan. Takav kakav jeste, sa naporom, ali bez roptanja, iskreno je učestvovao u životu jedinice. Kada bi se dijelila hrana, nije se jagmio za bolji komad mesa ili što drugo; bio je nezapažen, ali je živo pazio da se u jelu nije odnekle našlo svinjske masti ili parče mesa, jer on to nipošto ne bi jeo.

Udružio se s nama u selu Gorani kod Ostrošca. Otada do ovoga jutra, ispunjenog mučnim penjanjem od Šćepan-Polja pa naviše, on je živio dvostrukim životom — svojim vlastitim, koji niko osim njega nije poznavao, i drugim koji se u jedinici svakodnevno osjećao. Nikada se nije interesovao za nešto iz tog običnog, ljudskog života. Šutnja je bila njegov nerazdvojan drug. Neki su govorili: Ovaj je greškom došao ovdje. Međutim, varali su se. U naprezanju da pod teretom prati svoje drugove, sazrele su kod njega misli koje je čuo ko zna koliko puta otkad je sa partizanima. Napor koji je tražio svaku česticu čovječijeg organizma, koji je pokrenuo i najskrovitije rezerve snage u čovjeku, natjerao ga je da od razmišljanja o svojoj rodnoj Celini, kući, ukućanima, ovcama i njivama, pređe na prebiranje onoga što je doživio. Evo, ovdje, među partizanima, gdje je zagazio već u treći mjesec, muči ga stalno jedna misao: kako ti mladići više znaju od njega; odakle im toliko znanje, pa kako govore na sastancima, kako razgovaraju sasvim slobodno! A on, čobanin, koji je znao ime svake ovce i koze u stadu, sada je u sasvim drugom svijetu, svijetu koji želi, ali ne uspijeva da upozna. On je svoje stado poznavao poimence, a brojanje je već teže išlo. A ovi mladići ovdje stalno nešto bilježe, pitaju, govore o sutrašnjici. A on ne može da shvati mnogo, neke riječi nikada nije čuo.

U takvom raspoloženju mu se u svijest urezala slika kako sjedi naslonjen na panj sa okrajkom olovke i komadićem papira i ispisuje neke znake. Dobro se sjeća kako su mu drugovi govorili da treba da nauči da čita i piše, ali to je onda bilo tako daleko od njega. Njegov otac je uvijek govorio: »Sta će seljaku škola, on treba da radi, škola kvari insana-«. Ova misao Bebanova se pretvorila u neodoljivu želju, i to najednom, bez uvoda, poslije ovog napornog marša i malog odmora. Došao je komesaru i htio nešto nasamo da razgovara. Rekao je da hoće da nauči slova. Komesar ga je prihvatio i odredio druga koji će ga učiti. Bataljon je na svoj način bio ponosan. Imalo je i zašto.

Zatim je došao na red i fes. Njega je jednog dana nestalo-. Sad je on, čobanin iz Rame, bio drugi čovjek, stekao je nove navike i shvatanja. Sve je bilo skromno. Ali ipak dovoljno da drugačije gleda na budućnost i svoju i svoje Celine.

Zivko JOSILO

S A M

am lutam ovim šumama. Prljava i crna kosa, pala po vlažnom licu smeta mi, ali je ne dižem. Nemam vremena da to uradim. Trčim gustarama, spotičem se o kamenje razasuto duž kozje staze. Opanci su mi poderani, krvavi prsti vire kroz čarape, ali bol ne osjećam. Ni noge ne osjećam. Ne trčim, čini mi se da lebdim. da se nekom nepoznatom silom krećem između šiblja. Kuda — to ne znam. Kao da ovoj šumi nema kraja. Pa i da ima, gdje je i ko je na tom kraju: naši ili... Pocijepano odijelo mlatara oko mene kao u strašila na vjetru. Ostavljam iza sebe trag krvi od ogrebotina i komade stare izblijedjele odjeće.

Sam sam, ludi strah mi se uselio u kosti, plačem... Tek mi je 14 godina. Jedva toliko, jedva sam pedalj viši od puške koju sada nemam. I gladan sam. Ne sjećam se kada sam posljednji put jeo, ni šta sam jeo. Možda srijemuše kraj nekog skrivenog izvora. Možda sam i vodu pio. Ili sam uzeo komad tvrdog i suvog hljeba iz ruku tifusara koji je umro. Usta mi se suše i ne mogu da govorim. Dozivam boga, a on kao da me ne čuje. Čujem kako voda klokoće u malom vodopadu, ali znam da je to obmana i da ničeg oko mene nema osim šume. neprijatelja i vrehne dana.

Trčim, progonjen, razmičem izgrebanim rukama šiblje na putu koji vodi negdje. Htio bih da sam uz ljude, drugove. Htio bih da čujem neki drugi glas osim svog daha i svog plača. Nigdje nikoga . .. Sam sam, strah me spleo, plačem. . . Više nisam borac, pa ni najmlađi ... Dijete sam, čobanče bez pašnjaka, bez frule.. .

Otiskujem od sebe teške uspomene. Neću da se sjećam, neću da mislim o minulim danima i noćima. Trčim prema brdu koje nazirem između stabala. Već idem njegovom kosinom. I sjetih se iako to nisam htio.

Preksinoć... Sad sam siguran. To se desilo prije dvije noći. Sa iste uzvisine partizanski topovi su poslali posljednji pozdrav u dubine s onu stranu rijeke i onda se samoubilački sunovratili u provaliju. Mi stojimo u dugoj, nijemoj koloni, mračni i zlobni. Brigada je u stroju

i ja medu borcima prvi put s puškom. I nebo je uronilo u tamu. Kiša rominja i kvasi nam poderanu odjeću. Kolona kreće, kolona-zmija .. . Idemo prema Sutjesci dahćući u potiljak jedan drugom. Još dvjesta, još sto metara do prvih rovova... Jutro je drugog dana. Svježe i vlažno jutro ...

Ne, neću da mislim o tome što je prošlo. Trčim šumom na drugu stranu. Sto dalje od svega toga, što dalje od Sutjeske.

Pa ipak, ponovo sam blizu rijeke. Čujem je. Osjećam vlagu isparavanja i miris lešina. Žedan sam... i opet sjećanje...

Zemlja gori pod tutnjavom eksplozija. Sutjeska je neman razjapljene, vlažne čeljusti. Mlazevi vode zapljuskuju obale, sivo-zeleno grlo halapljivo nas guta. Avioni su već nad nama i siju smrt u našim redovima. Topovi, minobacači i sva oružja sručila se na nas. Dijelovi ljudskog tijela lete u zrak. Na površini Sutjeske leševi... Naduveni i modri...

Dalje, što dalje... Sam sam, trčim progonjen, razmičem izgrebanim rukama šiblje na putu koji vodi negdje i ima, sigurno ima kraj. Ne znam koliko dugo idem tako u nepoznato. Tražim, zovem. Negdje na mom putu mora da stoji drug, prijatelj, čovjek i iščekuje moj povratak. Više ne mogu da trčim. Umoran sam, smrtno umoran i najradije bih legao na ovu oprljenu ledinu, zario glavu u preplanulu travu i plakao. Četrnaest mi je godina i još sam uvijek samo dječak, čobančе... Jauknuo bih glasno, prokleo bih majku... ah, strah me je vlastitog daha, strah me je ovog ubrzanog otkucavanja srca koje čujem i osjećam u sljepoočnicama.

Moram dalje do jednog jedinog kutka tišine u kome ću moći odahnuti, u kome ću naći traženo. Dalje, dalje ... Vučem se. Noge otežale, bezvoljno i napola razmičem nisko šiblje, a ono me udara i krvavi po glavi i rukama.

Ne znam kuda ću... Cini mi se da sam usađen u zemlju, da me ona stegla kvrgavim prstima i povlači nazad, zaustavlja, mrmori nekim tupim i uspavljujućim zvucima.

Pao sam, vučem se između busenja i uvele trave. Iznad krošnji drveća kovitla se nebo, prazno, čisto ....

Tada sam je vidio. U prvo vrijeme kroz izmaglicu — njen lik se stapao i razvlačio, gubio obrise, tako da sam pomislio: »I ovo je obmana. Nikoga nema pred mojim očima. To je samo san..« A onda, ona je postala stvarno biće. Vičem nešto promuklo i suviše glasno. Dižem se i mašem rukama bar toliko da me vidi. I vičem . . . Neću više da mislim na opasnost, neću da budem tih i oprezan. Ona se trgnu, okrenu kao da hoće da pobjegne ... Osjećam vreli udar u cijelom tijelu, grčim se i usta su mi sleđena. S naporom govorim, čujem svoj glas izmijenjen, star i opor. Ponavljam nekohko puta: »Drugarice — ne bježi, boga ti!« I osjećam da to govorim sve tiše i tiše. Padam ponovo na

zemlju, upijam se u nju i svejedno mi je da li ću ostati vječito na ovom tlu.

Utonuo sam u dugo željeni san, ali djelićem svijesti osjećam život oko sebe i mičem se, jer me ona s naporom diže na noge. Ja joj ne pomažem. Cak se odupirem kao nekad kad me otac budio utonulog u sijeno. Ali, sada sam nemoćan, čujem još samo polutiho »... Pomozi mi, vraže!« i onda utanjam u san bez snova i svijesti.

Mnogo kasnije probudi me njen krik, stravičan i neobičan. Trgnem se i ispravim na neravnom, zemljanom ležaju. Oko mene grobna tišina i tama pećine zabritvljena isušenim granama i lišćem. Čujem samo kapi koje padaju u prljavu i poširoku lokvu na zemlji. Tako stalno.. . Hladno je. Do mene raširenih nogu i na trbuhu leži djevojka. Tragovi umora, gladi, neprospavanih noći ocrtavaju se na potamnjelom licu. Kao i na mome. Jeca, gotovo plače u snu. Slušam pritajenog daha iskidane rečenice, prijetnje. Zatvorim oči, i vidim je među ranjenicima.

... Sumrak dana na Sutjesci. Nebo je zažareno sutonom. Stabla — to su prsti ogromne aveti iz dječijih priča, koja gmiže u susret tifusarima. Stotine očiju užarenih bunilom i groznicom, glađu i strahom gledaju u tamu noći. Jedan je kriknuo. Kovitla prokletstvo vazduhom. ugiblju se krošnje nad tijelom priljubljenim uz zemlju. Djevojka leži nad tifusarom i svojom težinom guši drugi, treći krik i šapće: »Ćuti, druže... ćuti, gade .. •« Kao da Se samo lišće pokrenulo, kao da je dah vjetra prošao između brvna seoske bajte. Ali, kasno, kasno... Sivo dolazi na poziv, opako odzvanja njegov hod vododerinom. Zatim, ognjevi eksplozija, jauci rakomadanih... i bijeg... što dalje od ovog pakla u kome je čovjek ništa, samo meta za izbuljeno oko neprijateljskog mitraljeza. Što dalje ... Dani i noći lutanja, gladi, samovanja .., Milujem je po kosi, govorim: Draga moja drugarice, partizanko. Ne osvrćimo se iza sebe. To je sve prošlo. Sada smo sami i oko nas je mir. Možeš da ga osjetiš i čuješ iza ovog uskog pećinskog otvora i na kvadratiću neba. Sve je iza nas. I to što su mene drugovi protjerali. Četvorica njih u pomahnitalom očaju umora i patnji. Ne prebacujem im. Došli smo iz jaruge, gonjeni... Rekli su: »Idi ti u Bosnu i nemoj da sliniš. Ti si borac i nisi baba!« Plakao sam pred njima, travu čupao i ruke od očaja grizao ... Ipak, ostao sam sam, uplakan, podbuo ... Svejedno. »Sada smo zajedno i reci mi da me nećeš ostaviti. Jer znaj, ti si meni majka, sestra — i sve. Dugo sam te tražio. Dugo.« Svijam se uz nju, osjećam njen miris pomiješan sa mirisom znojne odjeće i uspavljujem se na njenom toplom dahu. Na glad sam zaboravio. Noć je.

Sjutradan sam je izgubio... I opet sam ostao sam. Pao sam na zemlju i više neću da se dižem. Cak i kad bih čuo korake drugih,

kad bih osjetio majčinu ruku na glavi, ne bih se digao. Ne mogu da plačem. Nemam više šta da isplakujem. Moje je grlo i tijelo suho. Ispred mene, iza mene nema više ništa. Svugdje je praznina. Osjećam još uvijek njen dah i stisak ruke, čujem njene riječi: »Silazimo prema Sutjesci«. Koračamo sporo i otežano, hvatajući se stalno za grane nižih stabala. Dugo već hodamo kamenjarima, zemlja izmiče pod nama.

I zatim, ponovo Sutjeska, mutna i nabujala. Po koji put dolazim na ovu rijeku! I više ne znamo, ni ja ni ona, koliko smo puta prešli njene tokove. Treba preći Sutjesku, ali gdje? Svugdje dubina i bijes uskovitlane rijeke. Gazimo. Čvrsto sam stegao njenu ruku, krajnjim naporima odupirem se snazi vodene mase. Korak za korakom. . . . I onda opazih crvene cvjetove na riječnoj površini. Pucanj nisam čuo ...

Tako smo se rastali. Krv je crvenilom zalila Sutiesku. To se desilo mnogo puta i mnogo ranije. . . . Ali sada . . • • Sunce je tako lijepo sijalo u njenim očima i ja sam slušao drugačiju Sutjesku u njenom smijehu.

Neću da se dižem, neću da idem. Sunce neću da gledam, hoću da gledam samo nju ...

I sad kad osjetim toplinu i ljudsko u ljudima, gledam nju.

Ime mi nije rekla. Sarno, znam, rekla mi je da je iz Hercegovine.

Da li je zbog toga, i onih kasnijih dana u Omladinskoj četi Desete, i njen zavičaj našao toliko ljubavi u meni?

Slobodan PAVLOVIČ

Na našim ratnim stazama nekoliko puta sretali smo se sa Vrhovnim komandantom. Još od onog prvog susreta na Sutjesci 1942 godine, kad se opširno interesovao za stanje naših jedinica i boraca, za događaje koji su se upravo odigrali u Hercegovini, vidjeli smo da je drug Tito dobro upoznat sa razvojem ustanka kod nas, kako sa uspjesima i pobjedama, tako i sa porazima i griješkama. Već tada, odi je znao niz imena naših rukovodilaca i boraca.

Poslije, u zapadnoj Bosni, kad je donio odluku o formiranju naše Desete brigade, pa zatim kroz Četvrtu i Petu neprijateljsku ofanzivu. drug Tito nas je s vremena na vrijeme pozivao u Vrhovni štab. Uvijek se raspitivao ne samo za situaciju kod nas, nego — posebno i opširno — za ljude, za pojedince. To se naročito lijepo vidjelo prilikom naših zvaničnih i nezvaničnih susreta tokom Pete ofanzive. Ponekad, čovjek se prosto morao začuditi — kako on pamti toliko imena!

A naše, hercegovačke jedinice bile su samo jedan djelić jugoslovenske Narodnooslobodilačke vojske, naši rukovodeći drugovi pretstavljali su samo vojničke-pojedince u velikoj armiji jugoslovenskih revolucionara-komunista …

Posljednji ratni susret naše brigade sa Vrhovnim komandantom bio je slučajan, ali dramatičan; bio je težak, zato što se odigrao u jednoj teškoj, bolnoj situaciji najkrvavije i najpresudnije bitke našeg rata.

Bilo je to na kraju velike drame na Sutjesci, 1943 godine. Upravo smo bili prošli Miljevinu — posljednji obruč vatre, koju su Nijemci sipali sa zemlje i iz vazduha. Dva-tri dana prije toga, Vrhovni komandant je našoj brigadi bio dao novi zadatak: povratak u Hercegovinu i ponovno rasplamsavanje borbe u našem zavičaju. U zaseoku Mrežice, pred razdvajanje od glavnine i kad smo mislili da je najteže prošlo, naletjela je eskadra njemačkih lakih bombardera i našu kolonu zasula bombama. Nismo stigli da izbjegnemo. Opet nas je pogodilo nekohko bolnih gubitaka. Nekohko boraca je palo. Pao je, teško ranjen u noge, i Danilo Vukajlović, mostarski komunista, naš stari borac i politički radnik.

Danilo je ležao pokraj putanje, ječeći tiho. Nismo mogli da mu tu, odmah, ukažemo neku naročitu pomoć. Čekali smo Ijekara, kojeg u toj situaciji nije bilo lako i brzo pronaći. Prolazile su kolone iznurenih ljudi. Mrak se polako spuštao niz gole padine Jahorine. Malo ko je zastajao i gledao na nas: posljednjih dana poginuli i ranjeni mogli su se vidjeti gotovo na svakom koraku i ljudi su na to već bih navikli. Pokušavah smo da Danilu bar zaustavimo krvarenje, da mu makar malo olakšamo očigledno posljednje časove. U jednom trenutku, iz neke kolone koja je žurno, bez riječi prolazila, izdvojio se mršav čovjek sa šajkačom, u suknenoj bluzi i prišao. Pogledao sam ga i odmah poznao figuru i lik Vrhovnog komandanta. Skočio sam i stao mirno.

Drug Tito se nadnio nad ranjenike pitajući: »Ko je ovaj borac, komesare? U šta je ranjen?« Ukratko sam objasnio. Drug Tito se sagnuo i dohvatio Danilovu ruku. »Pa šta čekate?« pitao je dalje, ljutite »Gdje su ljekari? Gdje je ta hirurška ekipa?« Pokušavao sam da nešto odgovorim — ali, šta se tu moglo odgovoriti! On je u međuvremenu dozvao svog kurira i nešto mu, kratko, naredio. »Učinite sve što se može i izvijestite me .. .« rekao je, odlazeći žurno za svojom kolonom, koja bijaše već izmakla.

Stigli su uskoro ljudi iz hirurške ekipe. Učinili su, zaista, sve što se moglo. Bilo je uzalud. I Danilo Vukajlović je ostao zanavijek tamo, na samoj ivici širokog i krvavog poprišta.

Danilo Vukajlović bio je prekaljen revolucionar. I baš zbog toga, gubitak smo duboko osjećah, ne samo tada, nego i poshje. I dan-danas ga se sjećaju mnogi njegovi predratni i ratni drugovi, mnogi njegovi učenici.

Sin siromršnih seljaka iz gornjeg Nevesinja, poput mnogih sličn˙h koii su htieli da se istrgnu iz bijede i neznanja, sam se probijao kroz život, dok nije završio gimnaziju, pa zatim i filozofski fakultet. Pred rat je odbranio i doktorsku tezu — bio je doktor pedagoških nauka. Niz godina pred rat predavao je u Mostaru, u gimnaziji i u učiteljskoj školi.

Još na beogradskom univerzitetu Danilo Vukajlović je prišao naprednom, revolucionarnom pokretu. Ali, tek u Mostaru došla je do punog izražaja njegova revolucionarna aktivnost. U Mostaru je, zajedno sa doktorom Safetom Mujićem, profesorom Dušanom Mučibabićem i drugima pretstavljao najuticajnije intelektualce, koji su upotpunjavali onu sjajnu plejadu prekaljenih proleterskih boraca, kakvi su bili Karlo Batko, Rudi Hrozničck, Muja Pašić i drugi. Kod kohko je mladića i djevojaka, mostarskih đska, probudio njihove mladalačke simpatije prema radničkom pokretu! Bilo ih je mnogo. Bio je član KPJ od 1939 godine. Uoči rata rukovodio je nekim aktivima, u kojima su mladi komunisti dobijali prve osnove ideološkog, marksističkog vaspi-

tanja. Još u jesen 1941 našao se u partizanskim redovima, u Nevesinju, gdje je obavljao razne političke i vojničke dužnosti. Sa Desetom brigadom prošao je sve borbe, od njenog formiranja pa dotle, do kraja Pete ofanzive. Tu, u Mrežici, pao je kao hrabar i dosljedan borac za slobodu svog naroda.

Lik Danila Vukajlovića ostao je u sjećanju njegovih mnogobrojnih drugova. Ostao je i u sjećanju druga Tita.

... Bilo je to poslije oslobođenja zemlje, 1945 godine. Drug Tito je priredio prijem za učesnike prvog kongresa Narodnog fronta. Razgovarajući sa delegatima, sa ratnim poznanicima, razgovarao je i s nama, Hercegovcima. Interesovao se za obnovu i izgradnju, za pojedine ljude. U jednom trenutku, u toku razgovora, prisjetio se nečeg. Upitao me je:

— A je li, molim te, šta je bilo sa onim drugom, onim komunistom, profesorom iz Mostara... kako se zvaše... što je teško ranjen tamo, u onom selu iza Miljevine...?

Odmah sam se sjetio na koga misli. Rekao sam mu. On se namrštio, poćutao nekohko trenutaka. Cutke je saslušao ono što sam mu još rekao o Danilu. Misli su mu, očigledno, bile daleko, tamo na starim bojištima...

Zajedno sa hiljadama drugih, u sjećanju druga Tita ostao je da živi i lik Danila Vukajlovića.

Cedo KAPOR

IZLAZAK !Z OBRUČA

rećući se u koloni, prilazimo Miljevini. Isto\Temeno, jedinice drugih brigada nastoje, kao i mi, da što prije pređu Miljevinu i izađu iz neprijateljskog obruča. Duž komunikacije Kalinov:k — Foča stalno krstare neprijateljske snage pokušavajući da ostvare ono što im nije uspjelo na Sutjesci i Zelengori.

Iako smo se kretali kasno poslije podne, čitavim putem bili smo izloženi napadima njemačkih aviona. Sto smo se više približavali selu, napadi iz vazduha postojah se sve žešći, tako da smo u samom selu bili prisiljeni da se sklanjamo bilo gdje. Ulazimo u malu seljačku štalu kamenih zidova, sa vrlo slabim krovom. Sa mnom ulaze drugovi iz čete. Ostale ne poznajem. Ima nas iz raznih jedinica, crnogorskih, dalmatinskih, banijskih.. . Umorni i iscrpeni sjedimo, prislanjajući se uza zid; obuzima nas san. Taj prokleti san kao da nastoji iskoristiti svaku priliku da nas savlada. Kako je lijepo bar na časak zatvoriti oči i prepustiti mu se. Sjedim okrenut vratima. Napolju bjesni napad »Štuka«, ali ovdje u štali niko na njih i ne misli. Između eksplozija čuje Se jauk ranjenika. Gledam napolje. Dva druga prilaze štali, vodeći konja. Još korak, dva i već su unutra. Ali... eksplozija, i na samim vratima padaju obojica zajedno s konjem.

Ni mi ovdje u štah nismo pošteđeni. Desno od mene sjedeći drijema jedan drug. Već je bio zaspao, kad je pogođen u glavu iz avionskog mitraljeza. Nagnuo se samo malo na stranu, kao da produžuje san.

S nama je i jedna drugarica iz neke crnogorske jedinice. Poshje svake eksplozije istrčava napolje da pruži pomoć ranjenicima. Njena pričanja su jeziva. Priča o drugu otsječenih nogu koji pita: »Drugarice, mogu li preboljeti?« Izdahnuo je odmah. Slušam je, sluša možda još neko. Ostali spavaju.

Približava se noć i napad jenjava. U prvi sumrak ponovo krećemo. Brigada razvučena, borbama i glađu zamorena, nastavlja proboj. Borci se kreću u grupama. Četa u kojoj se nalazim kreće u ko-

Ioni. Pred nama je cesta Kalinovik — Foča. Prišli smo joj sasvim blizu i u mraku vrebamo trenutak da se u jednom skoku prebacimo. Pretrčavamo i bez zastoja produžavamo užurbanim koracima. Iza nas ostaje Miljevina.

Pred nama, na nekih 4—5 kilometara, gori selo koje su zapalili avioni. Ove vatre nam prokazuju pravac kretanja naših brigada. Idemo, a kroz noć stalno čujemo: »Halo Deseta... Halo Druga...«

Prilazimo selu. Gazeći preko vrtova, osjetih smo pod nogama neke tanke stabljike. Bijeli luk, već dobro odrastao, povijao se pod nogama. Bila je to prva hrana na koju smo naišli.

Poslije srijemuše, koja je kroz Zelengoru bila jedna od najpriznatijih trava, i sirovog konjskog mesa, došao je bijeli luk. Ulazeći u selo koje je bilo zapaljeno, našli smo u jednoj poluizgorjeloj kući pasulj. Pošto smo pronašli i zemljani ćup, uskoro smo oko zapaljene vatre nestrpljivo očekivah kuhano jelo. Ali, sa kuhanjem nije išlo tako brzo. U želji da što više skuhamo, stavili smo mnogo pasulja. Morah smo ga stalno vaditi i sipati vodu. Poslije opšte ocjene da je skuhan, riješili smo da ga skinemo s vatre. Ah, kakvo neugodno iznenađenje! Dižući ćup iz vatre vidjeli smo žalostan prizor. Dno suda i pasulj ostadoše u vatri, a u Obrenovim rukama prazan ćup bez dna...

Gaseći na brzinu vatru, uspjeh smo da iz pepela spasemo jedan dio pasulja. I konačno, nakon tohko maštanja i uzaludnog očekivanja, imali smo rijetko uživanje da jedemo kuhani pasulj.

Nastavljajući pokret, brigada je bez mnogih naših starih drugova produžila na sjever. Bila je to kolona izmučenih ljudi — kolona živ h kostura. Ali, duh kolone bio je jači nego ikad prije. »Ne, nisu i n_e mogu nas uništiti« čitalo se sa lica boraca.

Bio sam ranjen, ali sam nastavljao pokret sa brigadom. Jedina misao koja me je u tim trenucima zaokupljala bila je — održati se u sastavu brigade. Zaostati, značilo je sigurnu smrt, bilo od rana, gladi ili od neprijatelja. Zahvaljujući brizi naših bolničarki i pomoći drugova, uspjelo mi je da se čitavo vrijeme ne odvojim od brigade. Posebno se o meni brinuo Obren Milojević. Otkako smo pošli u partizane, bili smo nerazdvojni.

Poslije naređenja Vrhovnog štaba o ponovnom vraćanju u Hercegovinu, brigada se, radi odmora i prikupljanja nekih zostalih dijelova, uputila padinama planine Treskavice, zapadno od Trnova. Konačno stižemo na mjesto odmora. Gusta jelova šuma, a dolje daleko ispod nas sela. Ležim gotovo nepomičan. Ubrzo je gotova i postelja koju mi je napravio Obren od jelovih grana. Rana mi ne smeta da cijelim bićem osjećam glad. Obren nekud odlazi, a glad me jednako muči. Kada sam se najmanje nadao, osjetih miris mesa. Pomažući pri klanju vola, kojeg je brigada dobila preko odbornika, Obren je uspio da dobije punu porciju mesa. Ustvari tu je bilo više loja koji je on skidao sa crijeva. Miris kuhanog mesa još više me nadražio.

Pošto me pridigao, halapljivo sam jeo. Ne misleći na Obrena koji je — malo odmaknut — sjedio šuteći, ubrzo sam ispraznio porciju. Iza toga sam spavao, ne znam koliko. Ali svakim danom osjećao sam se sve bolje. Ta porcija skuhanog mesa ostala mi je zauvijek u sjećanju.

Kasnije, kada sam već odzdravio, u razgovoru s Obrenom saznao sam o tome nešto više. Pošto je i sam bio gladan, gajio je skrivenu nadu da ja kao ranjenik, u najgorem slučaju, neću moći sve pojesti. Ali kako sam na kraju ipak sve pojeo — prazna porcija i neodoljiva snaga gladi i protiv njegove volje razljutili su ga.

— Mislim da sam te u onom trenutku mrzio, — reče mi tada Obren.

Poslije nekohko dana odmora brigada je krenula za Hercegovinu.

Ih ja PAZIN

KURIRI BRIGADE

uriri su u našem partizanskom ratovanju najčešće bili jedina veza između štaba i jedinica, kao i veza sa partiskim komitetima. Nije bilo dana, bez obzira da li je brigada vodila borbu ili **ne, da kuriri nisu u pokretu. Za njih nije bilo odmora. Nisu znali za prepreke: za dubok snijeg, tamne i kišne noći, za nesanicu i glad. Znali su samo da se zadatak mora izvršiti.**

Borbeni put Desete hercegovačke brigade kuriri su višestruko izukrštali i natopili znojem i krvlju, najčešće slabo odjeveni i obučeni, gladni i neispavani. Marševali bi sa brigadom, a onda bi, često odmah, bez odmora, uspostavljah vezu. Borci iz jedinica su ih rado dočekivah, jer su im uvijek donosili poneku novost, iako su se ponekad pravih važni i s visine odgovarali.

Život svakog brigadnog kurira bila je drama puna podviga i napora. Zato bi se moglo mnogo govoriti o kuririma naše brigade: Nuriju Ribiću, Simu Vukoviću-Sićku, Milanu Biliću, Čedu Aleksiću, Savi Goluboviću-Golubu, Fikretu Mandžuki. Srećku Sučiću. Alijici Pejzi i drugima. Od mnogih iznijeću dva.

«

Kraj 1942 godine. Stab Desete brigade nedaleko od Turbeta. Teren potpuno nepoznat, a noć kišna, tmurna. Neprijatelj kreće u pravcu jednog našeg bataljona. Postoji opasnost da ga okruži. Bataljon se mora izvijestiti. Vodiča nema. Neprijatelj je na svakom koraku. Jedini kurir koji se u tom trenutku nalazio u štabu bio je Simo Vuković-Sićko. Za jedan uspješno izvršen zadatak načelnik štaba ga je nagradio sa tri dana odmora. Pozva Sićka i reče mu: »Sićko, 1 bataljon se nalazio na položaju u pravcu...« i pokaza pravac gledajući na busoh. »Ako ga ne obavijestimo za tri sata, naći će se u vrlo teškoj situaciji. Evo ti pošta. Naprijed, sokole, i požuri!« »Razumijem, druže načelnice«, odgovori Sićko. Iako iscrpen od posljednjeg zadatka, šesnaestogodišnji Sićko krenu kroz nepoznatu gustu šumu u tmurnoj

noći, kroz neprijateljske zasjede, sam, bez ikoga. Pošao je po ko zna koji put na svoj kurirski zadatak. I zadatak je na vrijeme izvršen.

Treskavica. Prva polovina juna 1943. Poslije proboja iz obruča na Sutjesci Deseta hercegovačka je dobila zadatak da se vrati u Hercegovinu. Njen 3-ći (Mostarski) bataljon ostao je u sastavu Treće divizije, negdje na padinama Volujaka i Zelengore. Treba ga obavijestiti o zadatku Desete brigade i dovesti u njen sastav.

U štabu brigade se razmišlja kako da se obavijeste Mostarci. Poshje kraćeg savjetovanja odlučeno je da ovo učine Milan Bilić, Nurija Ribić i Simo Vuković-Sićko.

Ko zna po koji put su oni dobijali zadatak od štaba brigade, ali je ovaj bio izuzetno težak. Trebalo je ići desetine kilometara u nepoznatom pravcu, kroz gustu mrežu neprijateljskog rasporeda. Iako smo bili svega dva sata na odmoru, pošli su kao da nose naređenje u neku obližnju jedinicu.

Sedam je dana kako su otišli, a ništa o njima ne znamo. Osmog jutra, tek što sunce ogrija krovove kuća u malom planinskom selu Obiju, kad kurir Srećko povika: »Si.. .ćko«. Svi istrčasmo da vidimo one sa kojima smo se već bili oprostili. Iako iscrpeni, stižu veseli.

Pošto su podnijeli izvještaj štabu brigade, priđoše nam. Ljubimo se, a Sićko se šeretski smije i dodaje »E, komandire, sada je red da tebi podnesemo raport«. Zao mi ga bi, onako umorna, ali on već poče: »Cuo si šta nam je Rade rekao. Pošli smo tačno tim pravcem: Krbine — Dobro Polje — Jabuka. Cim smo došli na domak sela Krbine, vidjeli smo kako se kroz selo kreću njemačke kolone, pješke i na kamionima. Razmak između dvije kolone bio je oko sto metara, te jurnusmo preko ceste u omanji šumarak. Osmatramo gdje možemo prikriveno proći dalje, kad nam priđe jedan stariji seljak i ponudi se da nas povede. Pođosmo za njim, ali njega najednom nestade iza jednog šumarka. Pucati ne smijemo. Pođosmo brzo u jedan drugi šumarak, kad odjednom, na dvadesetak metara ispred nas, ugledasmo uperene puške. Skočim i zagalamim: »Komandant bataljona, naprijed! Ovdje ima neka banda, treba je opkoliti i pohvatati živu«. Kada čuše ovu komandu, počeše uzmicati. Mi iskoristismo taj momenat da se prebacimo u jednu veću šumu. Otšrafili smo ručne bombe i čekamo u ležećem stavu. Čujemo kako idu u našem pravcu i svađaju se: »Ti si kriv. Da ti nisi popustio, mogli smo ih žive pohvatati. Zamisli, onaj jedan je imao i mašinku i pištolj«. Nisu nas primijetili, pa se vratiše. Tu smo ostali do noći, a zatim smo nastavili put. Sa svih strana rakete osvjetljavaju nebo. Izgleda nam kao da smo usred neprijateljskog logora. Išli smo cijelu noć bez predaha. Negdje oko sedam sati izjutra iz jednog šumarka začu se otsječna komanda: »Ruke uvis. predaj se«. Padnemo zemlji i čekamo šta će biti. Vidimo, iz Šumarka

se prikrada čovjek s puškom na gotovs. Kad se malo bliže primače, ugledasmo petokraku. Onda i mi viknusmo: »Ne pucaj, i ovdje su partizani«. To su bili borci iz Pete crnogorske brigade. Ispričali su nam 0 borbama Treće divizije na Sutjesci i rekli kako ćemo naći štab divizije. Ostavili smo ih i produžili put. Strašno smo gladni. Već je drugi dan kako ništa ne jedemo. Poslije podne naiđosmo na jedno selo. Odlučismo da tražimo nešto za jelo, jer dalje onako gladni nismo mogli. U jednoj kući neće ni da čuju da nam nešto daju. Onda ja komandujem: Intendante, piši: dva vola, jednu kravu, petnaest ovaca«. Nurija piše i više: »Druže komandante, i nešto žita«. Kada ovo vidješe, počeše moliti da ne uzimamo toliko. Odmah nas počastiše pitom 1 mlijekom. Još su nam za put dali po komad hljeba i nešto sira.

Već se borba čuje, naročito topovi. To nam je dobra orijentacija. Idemo cijelu noć. To je već treća. Orijentišemo se po zvijezdama, a u šumi .po mahovini. Ujutru stižemo u štab divizije. Komesar divizije Radomir Babić objašnjava nam situaciju i predlaže da ostanemo s njima, pošto su Nijemci na svakom koraku. Mi ne pristajemo, jer moramo obavijestiti štab brigade da se Mostarski bataljon probija prema Hercegovini. Stadoše nam spremati da nešto jedemo, kada udariše granate po nama. Nismo stigli ni da se pozdravimo. Vraćamo se istini putem. Ali smo sada oprezniji. Vidimo njemačke kolone kako se kreću u pravcu Sarajeva. Grabimo trenutke da se prebacimo kroz međuprostor dvije kolone. I tako cio dan.

Četvrti dan kako ne spavamo. Kolone kao da iz zemlje niču. Do mraka ima još dva sata. Kažem Nuriji da malo zaspimo, na smje nu. »Samo ti spavaj, a ja ću stražariti« odgovara Nurija. Malo poslije pogledam ga, a on spava kao zaklan.

Opet glad. U jednom selu blizu Kalinovika zatražismo od iedne žene nešto za jelo, ah ona ni da čuje. »E, dobro, rekoh, onda kuvaj za cijelu brigadu. Ona će stići kroz jedan sat«. Kad ču ovo, domaćica donese mlijeka, sira i hljeba. Kad smo se najeli, zaključasmo kuću da ne bi ukućani obavijestih ustašku miliciju. Otada ništa nismo jeli. No, vidimo, vi stojite dobro s hranom...

Ostalo neka ti pričaju Milan i Nurija. Uostalom, to je prošlo. Važno je da smo izvršili zadatak«.

Dok je izgovarao posljednje riječi, oči su mu se sklapale... »Ma, ne spava mi se, samo hoću da se sjetim kako ono bješe.. .« Posljednju riječ nije do kraja ni izgovorio . .. Spavao je.

Obren ALEKSlC

POVRATAK BRIGADE

Negdje polovinom juna 1943, bataljoni Desete hercegovačke brigade zalogorovali su u Gvoznom Polju, desetak kilometara sjeverno od Kahnovika, pošto su se uspješno probili kroz njemački raspored na sektoru s. Varoš — Dobro Polje. Brigadi je ovaj odmor bio neophodan prije nego se otisne na teritoriju Hercegovine, kuda je poshje Bitke na Sutjesci po odluci Vrhovnog komandanta druga Tita bila poinovo upućena. Napuštene stočarske kolibe u planini štitile su nas od velikih pljuskova koji su tih dana često nailazili, a planinske šume i gudare Treskavice prikrile su nas od neprijatelja, te je odmor proveden sasvim mirno. Logor je bio obezbijeden patrolama i stražama koje su budno motrile na sve strane.

U izuzetno teškim i neprekdinim borbama u Bici na Sutjesci — koja je okončana neposredno prije prebacivanja brigade na prostor planine Treskavice — procedile su se naše čete. Ljudi su bili krajnje iscrpeni, a pored toga mnogi ranjeni i bolesni, pa nedostatak municije — uz najveću oskudicu hrane i obuće — bili su veliki problemi koji su nas pritiskali i jako otežavali situaciju. Borbena moć i manevarska sposobnost jedinica bila je veoma opala. Bataljoni su brojah oko stotinak boraca, od kojih gotovo trećina nije bila sposobna za borbu.

Tih dana se naša brigada nalazila u teškom položaju. Svima iskusnim borcima i rukovodiocima naše brigade bilo je jasno da se samo odlučnim borbenim dejstvima i uspjesima mogu prebrodjiti ovakve krize.

Glavnina naših snaga sa Vrhovnim štabom, poslije proboja na Miljevini, uputila se na sjever u istočnu Bosnu — u sasvim drugom pravcu — dok je Deseta brigada dobila zadatak da se vrati u Hercegovinu i da u njoj samostalno, borbom i političkim djelovanjem ponovo razbukti oslobodilačku borbu. Stavljeni smo pred težak zadatak.

Narod Hercegovine bio je tada izložen najkrvavijem teroru mnogobrojnog i razuzdanog neprijatelja. Nijemci i Talijani i njihove domaće sluge — četnici i ustaše, nisu birali sredstva da satru

otpor naroda Hercegovine i ubiju oslobodilački duh toga kraja. Masovna hapšenja, ubistva , pustošenja i pljačke dostizah su čudovišne razmjere. Strah od terora i uticaj lažne propagande o uništenju partizana u Bici na Sutjesci ozbiljno su dezorijentisali i demoralisaii prilično dio naroda.

Po gradovima, selima i putevima Hercegovine krstarile su neprijateljske kolone i na vješt način prikazivale svoju moć i brojnost, s ciljem da se pokažu moćnijim nego što su ustvari bile. Računale su da će i na taj način obeshrabriti narod i prisiliti ga na pokornost.

Bili smo svjesni da povratak u Hercegovinu i izvršenje zadatka dobivenog od Vrhovnog komandanta neće biti nimalo laka stvar. Naprotiv, svi smo očekivali najteže, ali u krajnji uspjeh ipak nismo sumnjali. Nama je bilo sasvim jasno da je pohtička kriza u našem kraju privremena i prolazna. Bili smo ubijeđem da će se oko borbenog jezgra — brigade — koju je tada sačinjavalo samo nekohko stotina boraca — brzo okupiti narodne mase Hercegovine i da će ona ponovo dostići snagu kakvu su neprijatelji u mnogim sukobima već osjetili.

Stab brigade, kcji su tada sačinjavah Vlado Šegrt, Cedo Rapor, Rade Hamović i Vaso Miskin Crni, donio je smjelu i pravilnu odluku u Gvoznom Polju. Mi smo njen sadržaj shvatih ovako: krstarenjem bataljona po teritoriji istočne Hercegovine i političkim radom u masama razbiti neprijateljsku laž da su partizani uništeni na Sutjesci, zbrinuti ranjene i bolesne drugove, odmoriti i srediti bataljone uz što veću mobilizaciju novog ljudstva; poslije neophodnog odmora i sređivanja, koncentrisanim snagama brigade preći u odlučna ofanzivna dejstva, hitno prići sređivanju terenske političke organizacije i organa narodne vlasti.

Poslije dva dana odmora na Treskavici, bataljoni su se počeli probijati prema jugu između neprijateljskih garnizona s ciljem da se u jednom maršu ponovo koncentrišu na granici Nevesinjskog i Bilećkog sreza.

Već prve noći nastupanja postigli smo veliki uspjeh. Naime, 19 jun$_a$ prednji odred brigade (iz sastava 5-og bataljona) uz pomoć hrabrog Save Govedarice, iz sela Obija, uspio je da energičnim i smjelim dejstvom zarobi veći dio četničkog štaba »vojvode« Baćevića, koji je kao agentura okupatora organizovao i vodio četnike protiv Narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni i Hercegovini. Akcija je izvršena u zaseoku Piskavice, nedaleko od Uloga. Trinaesto rica četnika, među kojima i Pantelić, zamjenik Baćevića, kao i druge četničke perjanice: Musakadić, Jojić, Raguž i dr., konačno su morali da odgovaraju pred narodnim sudom za svoje bezbrojne zločine.

Ovaj uspjeh malog odreda od 45 ljudi iz 5 bataljona postignut je na veoma smion način — iznenadno, poslije iscrpljujućeg marša od 40 kilometara od Gvoznog Polja do Obija, po vrletnim i besputnim

terenima Treskavice i Zelengore, Dosta velika količina novca u papirima i zlatu, zaplrjejnena ovom prilikom, kasnije je vrlo korisno poslužila brigadi za nabavku hrane i sanitetskog materijala.

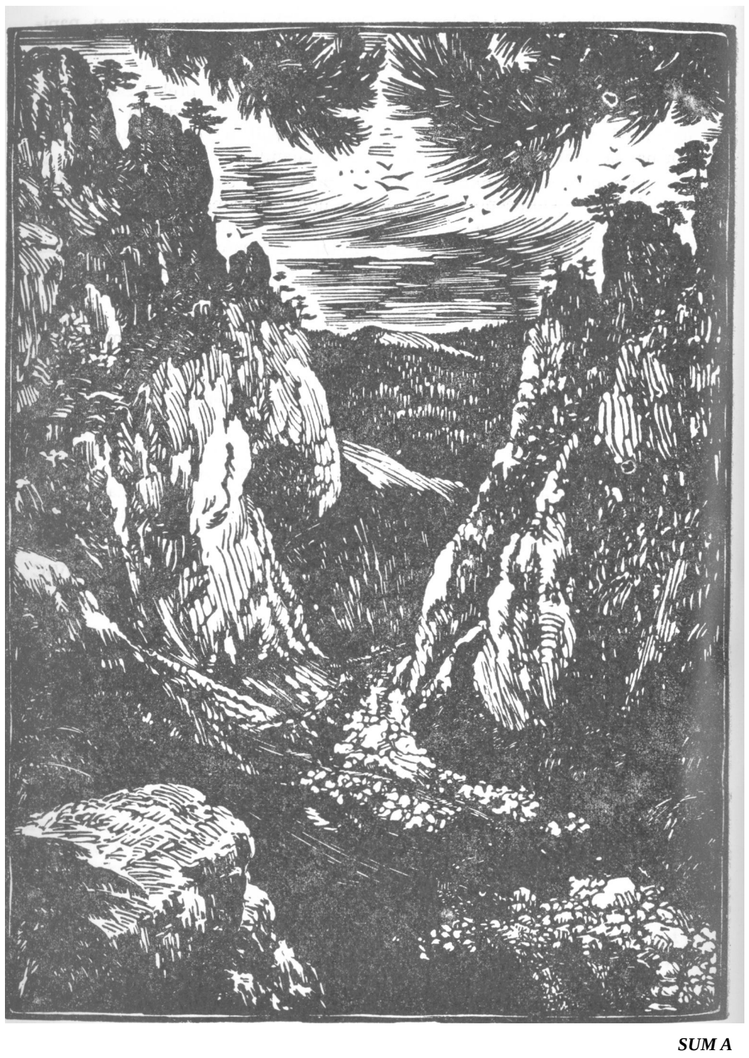
Pokret je odmah nastavljen, uz manje borbe, preko Borča, Gatačke površi i istočnog dijela Nevesinjskog sreza. Prodirući odvojeno jedan od drugog, bataljoni su se koncentrisali u rejonu Stevanovića Torina, nedaleko od Divina, gdje su i predanih.

Na ovom predanku donijeta je preciznija odluka o daljem dejstvu brigade. Odlučeno je da jedna udarna grupa bataljona ostane na terenu Nevesinjskog i Bilećkog sreza, druga da dejstvuje na prostoru Trebinjske Sume, a treća da krstari na teritoriji Stolačkog sreza. I članovi štaba brigade rasporedili su se po grupama da bi više pomogli štabovima bataljona.

Neprijatelj je odmah reagirao. Već sljedećih dana jake njemačko-četničke formacije napale su svaku našu grupu u širem rejonu Dabar Polja. Vodile su se oštre borbe kod Kukričja, Trusine" i Hrguda. I tu smo bili pobjednici. Neprijatelj je pravilno ocijenio šta za njega značr boravak naših bataljona na ovom prostoru. Zato nas nije ni puštao na miru.

Mjesec jul grupe su provele na svojim teritorijama, uz česte bo! be. Uspješnim manevrisanjem, one su izbjegavale otsudne sukobe. Negdje početkom avgusta brigada se ponovo koncentrisala na prostoriji selo Bančići — selo Gornje Hrasno, odakle je odmah otpočela energična napadna dejstva.

Danilo KOMNENOVIC

SUM A ^ ^

FORMIRANJE DVADESET DEVETE DIVIZIJE

U toku Bitke na Sutjesci Deseta hercegovačka brigada dobija naređenje od Vrhovnog komandanta da se, poshje probijanja iz okruženja, odvoji od ostalih snaga Glavne operativne grupe i krene u Hercegovinu, sa zadatkom 4a ponovo podigne narod na ustanak i rasplamsa borbu protiv neprijatelja.

Period od Bitke na Sutjesci do novembra 1943 pretstavlja najslavnije stranice u istoriji Desete brigade u kome je ona odnijela niz krupnih pobjeda nad okupatorskim jedinicama, čelnicima i ustašama. Do nogu su potučene jake okupatorske grupacije u Gatačkoj površi, Gračanici kraj Gacka, na Ravnom ispod Trebinja, na Bileći. Naročito je značajno istaći razbijanje njemačkih jedinica 11 oktobra u Simijovu, više Bileće, koje su bile krenule da opkole brigadu i da je spriječe u njenom pobjedonosnom nastupanju.

U tom ptriodu zadat je smrtni udarac četništvu u Hercegovini, naročito u borbama na Obiju kod Kalinovika, Bitunji kraj Stoca, u Bileći i kod Veličana. Te pobjede stvorile su povoljne političke uslove za priliv novih boraca. Tako su, širom Hercegovine, pa i tamo gdje brigada nije uspjela da dođe, samoinicijativno nicale čete, koje su osnivali partiski komiteti od onih partizana i ornladinaca koji u maju 1942 nisu uspjeh dai se izvuku iz talijansko-četničkog obruča. Ove čete i grupe svakodnevno su se priključivale brigadi.

Uspjesi brigade i veliki broj dobrovoljaca stvorili su takvo raspoloženje u narodu da su u partizane dolazili i oni koji su takoreći do juče bili manje-više pasivni. Tako smo uskoro poslije kapitulacije Italije u Desete] brigadi imali jedanaest udarnih bataljona dobrovoljaca, ne računajući Mostarski koji je tada operisao na teritoriji Konjic — Prozor, pod imenom Mostarski odred. Sem toga, u Hercegovini u to vrijeme postoji nekohko terenskih bataljona i četa koji su svakodnevno vodili borbu protiv četnika i ustaša, čuvajući teritoriju koju je brigada oslobodila.

Udarna sposobnost ovih jedanaest bataljona Desete brigade bila je ne zavidnoj visini. Pošto u to vrijeme nismo imali direktne veze sa Vrhovnim štabom, a komandovanje tako velikim brojem bataljona bilo je veoma složeno i teško, štab Desete brigade donosi odluku da unutar brigade formira udarne grupe bataljona. Tako sYi u oktobru 1943 formirane Prva, Druga i Treća udarna grupa bataljona. Ustvari, te grupe su buduće brigade — Deseta, Jedanaesta i Dvanaesta. U prvu grupu ušli su bataljoni: 2 Desete, 1-vi bilećki 1-vi gatački, 8-mi ljubomirski i 3-ći dalmatinki; u drugu 4-ti Desete, Sitnički i Nevesinjski, a u treću: 5-ti Desete, Čapljinsko-stolački i Popovopoljski.

Borbenost dobrovoljaca i sposobnost komandnog sastava bataljona, a naročito velika pokretljivost ovih udarnih grupa bataljona, unijeli su zabunu u neprijateljeve redove čija je komanda bila nesposobna da im se suprotstavi. Zbog toga je bio prisiljen da svaki dan dovlači nova pojačanja. Ali. ni to mu nije mnogo pomoglo. Svako selo, svaki kutak Hercegovine postao je poprište svakodnevnih borbi. Vještim manevrima i iznenadnim udarcima po neprijatelju partizanske snage su stvarno imale Hercegovinu u svojim rukama. Okupator je, manje-više, držao samo gradove. Isto tako i četnici, razbijeni u prvom naletu, nisu pretstavljali nikakvu vojničku snagu. I oni su se držali uz njemačke garnizone.

O postignutim uspjesima štab brigade je povremeno, preko kurira, obavještavao Vrhovni štab.

Početkom novembra 1943 drugovi u štabu brigade odlučili su da ja pođem u Stab Drugog korpusa, sa izvještajem o rezultatima četveromjesečnog boravka brigade u Hercegovini i s prijedlogom da se formira hercegovačka divizija. Stab Drugog korpusa nalazio se tada u Pljevljima, gdje sam se sastao s komandantom Pekom Dapčevićem i komesarom Mitrom Bakićem. Kad sam ih upoznao sa stanjem u Hercegovini, odmah su, radiovezom, upoznali o tome Vrhovni štab koji je donio odluku da se formira hercegovačka divizija. Tako su od udarnih grupa bataljona koje je formirao Stab Desete brigade postale udarne brigade nove Hercegovačke divizije. Vrhovni štab je imenovao članove štaba divizije: Vlada Šegrta za komandanta, Dragišu Ivanovića za političkog komesara, Rada Hamovića za načelnika štaba, a Voja Kovačevića za rukovodioca politodjela.

Za komandanta Desete brigade postavljen je Nikola Ljubibratić, za političkog komesara Cedo Kapor, a za zamjenika političkog komesara Slobodan Sakota; za komandanta Jedanaeste — Obren Ivković, a za političkog komesara Spiro Srzentić; za komandanta Dvanaeste Danilo Komnenović, za političkog komesara Đoko Novosel, a za zamjenika političkog komesara Franc Novak.'

Osmog novembra 1943 formirali smo Sjevernohercegovački i Južnohercegovački partizanski odred koji su tada imali 7 bataljona.'

Kad sam se iz Crne Gore vraćao zajedno sa crnogorskim delegatima koji su išli na zasjedanje AVNOJ-a u Jajce, nova divizija je vodila zamašne borbe po Hercegovini. Pred nas je izašao Rade Hamović i izvijestio da su jedinice Desete brigade postigle još jednu krupnu pobjedu: oslobodile su Fazlagića Kulu od ustaša. Među delegatima se nalazio i Ivan Milutinovic. On je govorio o značaju pobjeda koje su izvojevah Hercegovci za ovo nekohko mjeseci i čestitao nam stvaranje nove, Hercegovačke divizije.

Krenuli smo u nove borbe iz kojih smo izašli još jači. Svaki pokret jedinica, bilo da smo se povlačili ili napadah, praćen je prilivom novih boraca u bataljone. Dolazili su nam omladinci, omladinke i stariji; dolazio nam je čitav narod, spreman da se bori protiv nasilja Nijemaca i njihovih pomagača četnika i ustaša. Formirane su nove — Trinaesta i Četrnaesta brigada, a zatim i Artiljeriska brigada divizije i Brigada narodne odbrane.[3]

Sva divljanja neprijatelja, sva pojačanja koja su Nijemci odvajali i dovodili sa raznih frontova, nisu pomagala. Hercegovačka divizija je stalno napadala i oslobađala nova mjesta i nove krajeve, a narod je sve čvršće stajao uz nju, sve do konačnog osolobođenja.

Vlado ŠEGRT

[1] Kasnije su u novembru i decembru popunjeni štabovi brigada pa su postavljeni za zamjenika komandanta Desete brigade Peko Bogdan. Jedanaeste — Petar Reljić i Dvanaeste — Milenko Okivljević; za načelnika štabova postavljeni su: u Desetoj — Mustafa Dizdarević, Jedanaestoj Drago Đukanović i Dvanaestoj — Franjo Tomajić; za zamjenika političkog komesara Jedanaeste brigade postavljen je Mato Markotić.

[2] Za komandanta Sjevernohercegovačkog odreda postavljen je Dako Kundačina, a političkog komesara Tripo šarenac; u Južnohercegovaćkom partizanskom odredu za komandanta je postavljen Jovan Andrić, a za političkog komesara Gojko Mihić.

štabovi brigada bili su: u Trinaestoj komandant — Danilo Komnenović, politički komesar Enver ćemalović; zamjenik komandanta Milorad Vujović, zamjenik političkog komesara Novak Anđelić; u Četrnaestoj komandant Radovan šakotić, politički komesar Mirko Ignjatić; zamjenik komandanta Mile Vukalović, zamjenik političkog komesara Miljo Milatović; u Brigadi narodne odbrane: komandant Jovan Andrić, politički komesar Drago Ivanović; zamjenik komandanta Gašo Cečur, zamjenik političkog komesara Milivoje Stijačić; u Artiljeriskoj brigadi: komandant Tripo Bjelica, politički komesar Slavo Đukić. Ovaj sastav štabova kasnije se mijenjao, jer su mnogi od ovih rukovodilaca odlazili na nove dužnosti.

KOMUNISTIČKA PARTIJA I NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U HERCEGOVINI OD PETE OFANZIVE DO OSLOBOĐENJA

junu 1943 kada se Deseta hercegovačka brigada poshje Bitke na Sutjesci povratila u Hercegovinu i ponovo formiran Oblasni komitet KPJ, započela je nova faza u razvitku Komunističke partije i u narodnooslobodilačkom pokretu u Hercegovini. Situacija je bila odlično procijenjena, i odluka, da se brigada vrati, donesena u najpovoljnijem trenutku imala je ogromnog značaja za dalji razvitak Narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini. Od otstupanja naših snaga iz Hercegovine u junu 1942 nikad nisu postojali povoljniji uslovi za povratak naših relativno malih snaga kao što je bila Deseta hercegovačka brigada, oslabljena u Bici na Sutjesci. Donijeta odluka bila je veoma značajna s opštejugoslovenskog stanovišta, s obzirom da je Hercegovina zaleđe srednjeg Jadrana, a posebno Dubrovnika. Ovo naročito zbog kasnijih planova izbjegličke vlade i četnika.

Treća neprijateljska ofanziva stvorila je u istočnoj Hercegovini, gdje je 1941 i 1942 ustanak bio najmasovniji i sa kojom se računalo kao sa bazom za ponovno rasplamsavanje oslobodilačke borbe, izuzetnu situaciju. U njoj je, u otsustvu naših snaga, zavladao strašan četnički teror, koji je po ubistvima, mučenjima i pljački bio ravan ustaškim pokoljima. Da bi Se što više dodvorili talijanskom okupatoru, četnici su u mučenjima naroda često prevazilazili svoje gospodare. Od svojih jedinica stvorili su bande ubica i pljačkaša.

Još u 1942 godini, radeći na razbijanju naših vojnih jedinica, četnici su istupali ne samo sa parolama da se ne treba boriti protiv okupatora, jer je on jak i štiti Srbe od ustaša, već i protiv discipline u svojim redovima, naročito protiv suzbijanja pljačke i odlaksa u borbu van svoga terena. Na tim parolama oni su i formirah svoje jedinice. Otuda bi teško, čak i da su htjeli, kasnije mogli unijeti drukčiji duh

u svoje redove. To je naročito dolazilo do izražaja kad su slali svoje vojne jedinice van Hercegovine (Prozor, Dalmacija itd.), koje su ih slijedile dok je bilo pljačke, nasilja i silovanja, ali čim bi došlo do ozbiljnijih okršaja sa našim snagama, cijele brigade su se rasipale i bježale svojim kućama a u njihovim rancima se moglo naći svega i svačega: od kafenih mlinova do dječijih pelena.

Nasuprot tome, na svom terenu bili su najčešće vrlo borbeni. Plašeći se odgovornosti za zločine koje su počinili, bili su svjesni da je borba u Hercegovini za njih borba na život i smrt. Zato su i mobilisan$_e$ seljake, pod prijetnjom najstrožih kazni, gonili u borbu protiv nas.

Talijanske vojne snage, čija je to bila okupaciona zona, bile -su demoralisane još od Bitke na Neretvi. Poslije uništenja divizije »Murđe« na terenu Hercegovine, njih je uvijek pred našim jedinicama hvatala panika. Toj demorahzaciji doprinosili su stalni porazi njihove vojske na svim frontovima. Već je bilo jasno da se Italija nalazi pred kapitulacijom. Njemačka komanda više nije imala povjerenja u talijanske vojne jedinice, čime se i objašnjava nedovoljno učešće Talijana u Petoj ofanzivi.

Njemačka komanda je računala sa sigurnim uništenjem naših glavnih vojnih snaga u Petoj ofanzivi i odlučila je da usto ostvari još neke svoje ciljeve. Prvo, da iskoristi ovu ofanzivu za trajno zaposjedanje Hercegovine, i, drugo, da što više sposobnog stanovništva uputi na prinudni rad. Smatrala je da im četnička pomoć u Hercegovini neće više biti potrebna, a osim toga nije bila sigurna u njihovo držanje u izmijenjenim uslovima. Stoga su njemačke i ustaške jedinice pri prolazu kroz Hercegovinu organizovale pravu hajku na sve muškarce sposobne za rad, bez obzira da li Su bili legalizovani kao četnici. Tako je pohvatano blizu 3.000 ljudi i poslato na prinudne radove u Njemačku i Grčku. Tom prilikom zatvoreno je nekohko četničkih oficira. Neočekivana akcija Nijemaca unijela je zabunu među hercegovačke četnike. Njihove starješine okupljale su -oko sebe grupe najodanijih saradnika i bježale daleko od puteva, što ie prouzrokovalo privremenu dezorganizaciju četničkih jedinica, kojom su se, kao i talijanskom demoralizacijom, koristili i naši uhapšeni drugovi za bjekstvo iz zatvora i logora.

Ustaška vlast u zapadnoj Hercegovini i u pojedinim dijelovima istočno od Neretve bila je još čvrsta. Odavde je vrbovan procentualno znatan broj ustaša i ustaških oficira, pa je više porodica bilo krvno vezano za ustašku vlast. Zato u ovom dijelu, pod ustaškom strahovladom, nije bilo mogućnosti za masovniji politički rad, a pogotovu ne za boravak naših vojnih jedinica. Izuzetak je bio grad Mostar čije je stanovništvo u ogromnoj većini bilo na strani Narodnooslobodilačkog pokreta, i gdje je Partija, i pored jakih neprijateljskih

vojnih i političkih snaga, preko masovnih organizacija razvila vrlo široku političku aktivnost.

Drugi izuzetak su dijelovi Konjičkog i Prozorskog sreza nastanjeni muslimanima. To su bila kompaktna naša sela od početka ustanka, ali periferni dio Hercegovine, odvojen od ostalog dijela jakim neprijateljskim garnizonima i neprohodnim terenima.

Ustaška vlast se kompromitovala i u očima onih koji su je u početku prihvatili: ustaše su se razotkrili kao bande ubica i koljača. Zato i nisu više mogli da vrbuju nove borce u svoje jedinice, sem onih koje su ranije uvukli u zločine, niti su mogli da preduzimaju akcije za masovno uništavanje Srba, ali su zato zaveli strašan teror nad svakim ko nije odobravao njihove postupke i nastojali da unište sve što je napredno i rodoljubivo i među Hrvatima i među muslimanima.

Kao nove neprijateljske snage na terenu Hercegovine sad su bile stacionirane njemačke jedinice u jakim i čestim garnizonima. Izbjegavajući opasnost od bombardovanja, one su se razmještale na širem prostoru i po selima, što je, svakako, otežavalo ne samo pokrete naših jedinica, već i održavanje veza.

Naše snage u Hercegovini u tom trenutku bile su malobrojne. Veliki gubici u kadrovima i strašan teror prinudili su i ono malo boraca što je ostalo da se u najvećem dijelu Hercegovine povuče u najdublju ilegalnost i da se zadovoljava održavanjem povremenih veza. Boravak naših snaga u Hercegovini poshje Bitke na Neretvi i oslobođenje Nevesinja i Gacka unio je polet i pobudio velike nade. Međutim, naš boravak je bio isuviše kratak da bi ostavio za sobom organizovaniji i sistematskiji politički rad. Štaviše, povlačenjem nalih snaga iz Hercegovine otišao je i znatan broj članova Partije, koji su dotada bili na terenu.

Situacija na terenu zahtijevala je i od partiskog i od vojnog rukovodstva da što brže i energičnije djeluju. Trebalo je koristiti se trenutnom zabunom među četnicima, jer je bilo jasno da će pojavom naših snaga doći do ponovne potpune saradnje između četnika i okupatora, ne samo Talijana već i Nijemaca. Pojedine četničke grupe, držeći se dalje od puteva, kontrolisale su neke planinske krajeve Ranije čvrste veze između njih i okupatora bile su momentane prekinute.

Ali veoma oslabljene snage Desete brigade bile su nedovoljne da se iskoriste sve mogućnosti koje je trenutna situacija pružala. Od šest jakih bataljona, sa kojima je brigada ušla u Bitku na Sutjesci, na teren Hercegovine došla su samo tri malobrojna i veoma iznurena sa oko 300 boraca. Veliki gubici u mrtvima, ranjenima i nestalim povećah su se poshje ove bitke zaostajanjem pojedinih boraca zbog iznemoglosti. Natčovječanski napori u toku ove bitke, prelaženje preko

mrtvih i ostavljanje ranjenih drugova, odrazih su se na borbenu sposobnost i u fizičkom i psihičkom pogledu.

Vojnu i političku situaciju otežavalo je još i to što u graničnim predjelima Crne Gore nije bilo nijedne jake naše vojne jedinice, dok su četničke snage tamo bile dosta brojne. Ovo naročito zbog toga što je još u prvim danima ustanka 1941 postojala vrlo tijesna saradnja i međusobna pomoć naših snaga iz Hercegovine i Crne Gore. U borbi protiv nas za vrijeme našeg otstupanja, i, kasnije, u svim akcijama zajednički su nastupah i crnogorski i hercegovački četnici.

U takvim uslovima Uglješa Danilović (Čokalija), član biroa Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, formira Oblasni komitet, postaje za kratko vrijeme njegov sekretar, a kasnije mu za duže vrijeme pruža pomoć. Članovi prvog Oblasnog komiteta, pored Uglješe Danilovića, su bili: Olga Marasović, Aco Babić, Tripo Šarenac, Mladen Knežević i Vlado Vujović.

Situacija je zahtijevala da se djeluje brzo i odlučno. Trebalo je povezati partisko članstvo, reorganizovati rukovodstvo i ćelije, stvarati partiska uporišta tamo gdje ih nije bilo, organizovati normalan rad Partije. Formirani su privremeni sreski komiteti za Gacko. Nevesinje, Bileću, Trebinje, Stolac, Ljubinje. Konjic, dok je Mjesni komitet u Mostaru neprestano postojao.

Vojno-politička situacija zahtijevala je intenzivan masovno-politički rad: široko objašnjavati liniju oslobodilačke borbe, naročito zbog grešaka koje su ranije činjene, izvršiti diferencijaciju među četnicima i brzo popuniti redove Desete brigade novim borcima radi likvidiranja četničkih grupa i kontrole što šireg terena od strane naših vojnih snaga. U tom smislu je i Brigada slala svoje bataljone na širi prostor istočne Hercegovine, a Oblasni komitet je izdao proglas narodu Hercegovine.

Potreba za proglasom bila je vrlo vehka. U otsustvu naših snaga i okupator i njegove sluge preduzimali su sve mjere da narod ne sazna istinu o stanju na glavnim frontovima; dalje su veličali »-uspjehe« fašističkih sila, a za naš$_e$ snage su tvrdih da su sve uništene, sem »pojedinaca« koji su, poznajući teren, pobjegli u Hercegovinu. Sve je to bilo sračunato na zastrašivanje naroda, na demoralizaciju i gubljenje volje za otporom.

U proglasu je iznesena situacija u svijetu i prikazani su porazi fašističkih snaga na svim frontovima, a posebno na istočnom. Iznešeni su ciljevi naše borbe, uspjesi i razvitak Narodnooslobodilačke vojske, širina oslobodilačke borbe i mjesto i uloga Komunističke partije u njoj.

U proglasu je ovako istaknuta izdajnička uloga četničkih vođa i motivi razoružavanja četničkih jedinica od strane Nijemaca:

»Vidjeći da većina četnika ne želi da do kraja ide putem izdaje i da će prvom zgodnom prilikom okrenuti leđa okupatoru i izdajnič-

kim vođama, okupator je pristupio razoružavanju četnika i njihovom slanju u logore, na robijaške radove, u Njemačkoj. Četnički vođi i ovom prilikom pokazaše ko su i kome služe. Pobrinuše se da sklone svoje blagajne i pljačku, a borce ostaviše da se snalaze kako znaju i umiju«.

Pozivajući sve slobodoljubive i rodoljubive snage da se okupe bez obzira na vjeru i političku pripadnost, proglas se obraća svim »-poštenim i rodoljubivim sinovima Hercegovine« da zadaju »posljednji udarac svojim krvnicima«.

Široko postavljen i intenzivan politički rad na liniji oslobodilačke borbe i ponovna pojava naših vojnih snaga počeli su oslobađati narod straha od četnika. To su odmah shvatili četnički vođi i bilo im je jasno da se mogu spasti jedino u garnizonima njemačkog okupatora. Stoga su i počeli odmah da napadaju naše bataljone, da bi se dodvorili novim gospodarima i stekli njihovo puno povjerenje. Zahvaljujući upornom političkom radu i velikim uspjesima Desete brigade u čišćenju terena od četničkih bandi, Partija Se sve više omasovljavala, a Deseta brigada popunjavala novim borcima.

To je naročito došlo do izražaja poshje kapitulacije Italije. Deseta brigada narasta u takvu snagu da se već u oktobru dijeli na grupe bataljona, a IV novembra, po odluci Vrhovnog štaba, od njenih grupa bataljona stvaraju se tri brigade, koje formiraju Dvadeset devetu diviziju. Uz to su još stvoreni i Sjevernohercegovački i Južnohercegovački odred. Ovaj događaj je ubrzao sporazum između Nijemaca i četnika, smještanje četnika u njemačke garnizone, njihovo stavljanje pod njemačku komandu i snabdijevanje od strane Nijemaca.

U ovom periodu se i partiska organizacija veoma omasovila, organizaciono sredila i učvrstila. U mjestima gdje nije bilo članova Partije stvarani su aktivi kao privremena forma rada, a tamo gdje nije bilo partiske organizacije radili su povjerenici-članovi Partije Najvidniji uspjesi Partije postignuti su na mobilizaciji novih boraca u vojne jedinice, gdje je otišao 1 najveći broj njenih članova. Ali je i partiska organizacija na terenu počela brzo da se učvršćuje, organizaciono sređuje i omasovljava. Narastanje partiske organizacije u uslovima vrlo intenzivnog rada bez velike slobodne teritorije i uz nesigurne veze nametalo je potrebu formiranja okružnih komiteta, kako bi se nedovoljno iskusnim organizacijama i rukovodstvima pružala što češća i neposrednija pomoć.

Tako su već u mjesecu oktobru 1943 formirana dva okružna komiteta, i to Za sjevernu (srezovi- Bileća, Gacko i Nevesinje) i južnu Hercegovinu (srezovi: Stolac, Ljubinje i Trebinje). Članovi Okružnog komiteta za sjevernu Hercegovinu bili su: Vlado Vujović, sekretar, Rajko Vukoje, Obren Starović, Brana Kovačević, Mirko Mastilović i Vojo Čolović, a članovi Okružnog komiteta za južnu Hercegovinu: Mladen Knežević, sekretar, Todo Kurtović koji je kasnije zamjenio

Mladena Kneževića na dužnosti sekretara, Jovo Grkavac, Tomo Vujović i Danilo Bilnnović.

Stvaranje novih partiskih rukovodstava i novih vojnih jedinica dovodilo je u početku od čestih promjena u svim partiskim rukovodstvima, pa i u Oblasnom komitetu. Od mjeseca oktobra rukovodstva se ustaljuju. Članovi novog Oblasnog komiteta, koji se postepeno proširuje i jača, ostaju gotovo svi na tim dužnostima do konačnog oslobođenja Hercegovine. Sekretar novog Komiteta je Vaso Miskin-Crni, a članovi: Olga Marasović, Ferid Čengić, Braco Erceg (koji je u decembru 1943 došao za sekretara OK SKOJ-a) i kao članovi plenuma sekretari okružnih komiteta. Ovdje je potrebno napomenuti da tadašnji članovi plenuma nisu bih članovi šireg rukovodstva (plenum u današnjem smislu nije ni postojao), već su to bili članovi koji nisu bili direktno zaduženi za poslove odgovarajućeg komiteta, pošto su imali druga zaduženja, kao što su sekretari nižih rukovodstava, komesari vojnih područja itd., a pozivani su povremeno na sastanke komiteta.

Da bi se rezimirao rad u ovom relativno kratkom ali veoma značajnom razdoblju organizovano je prvo oblasno partisko savjetovanje, održano u Davidovićima 1 i 2 novembra 1943. Na savjetovanju, kome su prisustvovah samo pretstavnici sreskih komiteta **iz** istočne Hercegovine, analizirana je politička situacija i naši uspjesi uopšte, a posebno u Hercegovini, izrađena politička linija **i** zadaci za naredni period. Ukazano je na slučajeve skretanja sa političke linije i istaknuto da svi članovi Partije moraju, više nego ikada, biti budni čuvari linije narodncoloslobodilačke borbe. Istaknuta je potreba jačeg i sistematskijeg političkog rada i redovnijeg izvještavanja natroda, i iznijet tok razvitka partiske organizacije u Hercegovini **i** karakteristike ranijeg razvitka. Tadašnji relativno mali broj članova Partije na terenu bio je posljedica mobilizacije u vojsku i nedovoljnog rada ma omasovljavanju Partije, iako je za to bilo uslova.

Radi svestranijeg rada ukazano je na potrebu bržeg stvaranja masovnih organizacija i na veću pomoć AFZ-u i SKOJ-u primanjem većeg broja žena i omladine u Partiju, kao i na potrebu rada sa članovima Partije čija politička i teoretska znanja nisu bila zadovoljavajuća. Zaključci savjetovanja odrazili su se na rješavanju političkih i organizaciskih pitanja, što je doprinijelo većem poletu i svestranosti u sistemu rada organizacija.

U gradu Mostaru bio je Mjesni komitet. U to vrijeme mostarska organizacija je postigla dobre uspjehe u prikupljanju starih i mobilizaciji novih boraca za Mostarski bataljon, koji se ponovo formirao na terenu Konjičkog sreza i počeo da izvodi vojne akcije. Za dio Konjičkog sreza istočno od Neretve formiran je Sreski komitet, čiji je sekretar bio Ibro Šator. Mostarska i ova partiska organizacija bile su neposredno vezane za Oblasni komitet.

Zamisao Oblasnog komiteta da fofrmit'a okružni komitet za Konjic i Prozor nije se mogla ostvariti zbog teških veza preko Neretve i pruge Mostar — Sarajevo, te je Prozorski i dio Konjičkog sreza i partiski i vojnički bio vezan za Bosansku Krajinu i tako ostao do završetka rata.

Krajem goihne formirano je i Okružno partisko povjereništvo za zapadnu Hercegovinu sa sekretarom Franjom Budimirom. Sa njim je veza bila neredovna, pa mu je pružana pomoć i iz Dalmacije. I tamo je formirana jedna partizanska četa, koja je, pošto se nije mogla da održi na ovom terenu, bila na terenu Neretljanskog odreda. Tako je Oblasni komitet obuhvatio ; sredio partisku organizaciju cijele Hercegovine.

Ovakvom porastu naših snaga doprinio je i dolazak crnogorskih i dalmatinskih jedinica u pogranične krajeve Crne Gore i južne Dalmacije. Partiska organizacija se već bila tako učvrstila i organizovala a naše vojne snage tako ojačale da snage okupatora, i pored jačanja novim jedinicama i domaćim izdajnicima, više nisu bile u stanju da izbace naše snage iz Hercegovine.

Partiska organizacija je već znatno i brojno ojačala, tako da je početkom 1944 godine izgledala ovako: 2 okružna komiteta, 1 okružno povjereništvo, 7 sreskih komiteta, 1 mjesni komitet, 4 opštinska komiteta, 14 opštinskih povjereništava i 55 partiskih organizacija (ćelija) sa ukupno 446 članova Partije na terenu i u odredima. U Dvadeset devetoj diviziji partiska organizacija u to vrijeme imala je .481 člana, 13 bataljonskih biroa i 62 partiske ćelije.

Ovim nije obuhvaćena partiska organizacija u Mostarskom bataljonu, pošto u to vrijeme, zbog slabih veza, Oblasni komitet nije raspolagao tim podacima.

Jačanje naših snaga natjeralo je Nijemce da mobilišu sve raspoložive snage za borbu protiv naših jedinica. Razdoblje od novembra 1943 do avgusta 1944 karakteriše se stalnim ofanzivama lokalnog značaja ili opšteg karaktera (šest i sedam) sa ciljem da razore našu pozadinu, popale oslobođenu teritoriju, a naše jedinice unište ili izbace iz Hercegovine. Nijemci su ponovo organizovali i naoružah četnike. U nastojanju da izvrše što širu mobilizaciju protiv naših snaga, više se ne zadovoljavaju samo u narodu kompromitovanim ustaškim i četničkim jedinicama, već stvaraju nove vojne organizacije, kao što su antikomunistička milicija, križari itd. Na toj osnovi pokušavaju, uz pomoć reakcije, da okupe protiv nas one snage među Hrvatima i muslimanima koje se nisu uključile u ustaški pokret. U ove organizacije nastoje da sakupe i veliki broj dezertera iz ustaških i domobranskih redova.

Ovo je bilo vrijeme teških i upornih borbi u kojima su naše snage morale i da mijenjaju položaje, pri čemu je neprijatelj vršio odmazdu paljenjem sela i ubijanjem stanovništva. Inače mala, slo-

bodna teritorija nije uvijek mogla biti zadržana, veze su teško održavane, a rad partiske organizacije morao je povremeno prelaziti u najstrožu ilegalnost.

Iz svih ovih ofanziva mi smo izlazili kao pobjednici, postizah nove uspjehe. Naš uticaj se povećavao, povjerenje masa u Partiju raslo, a vojne jedinice, i pored gubitaka, stalno su i brojno i borbeno jačale.

U sastavu Dvadeset devete divizije formirane su još dvije brigade, uglavnom preuzimanjem ljudstva iz terenskih odreda i dolaskom u njen sastav Mostarskog bataljona.

Posljednja velika neprijateljska ofanziva u julu 1944 doživjela je krah, iako je neprijatelj ulagao sve snage da sačuva ovaj teren da bi tu prihvatio svoje jedinice koje su se povlačile iz Grčke i Albanije.

Poslije ovih pobjeda naše snage se orijentišu na konačno oslobođenje Hercegovine. Uslovi su bili sazreli. Gacko je oslobođeno u noći između 1 i 2 septembra 1944.

Upravo u tom momentu dolazi do još jednog pokušaja reakcionarnih snaga u zemlji i iz inostranstva da spasu svoje izgubljene pozicije. Pod pritiskom naših snaga koje su u cijeloj zemlji bile u ofanzivi i oslobađale sve nove i nove krajeve i pred opasnošću otsijecanja isturenih njemačkih snaga **na** Balkanu od Crvene armije koja je nezadrživo napredovala, njemačka komanda nije više bila u stanju da preuzima ofanzivne operacije, već se ograničavala na grčevito držanje pravrca povlačenja. Poraz fašističke Njemačke bio je očigledan. U takvoj situaciji četnička grupacija sastavljena od četnika iz Sandžaka, istočne Bosne i Hercegovine u jačini od oko 6.000 krenula je preko Hercegovine na jadransku obalu očekujući iskrcavanje Saveznika. Ovom grupacijom komandovao je major Lukačević, koji je prije kraćeg vi emena boravio u Engleskoj. Grupacija se koncentrisala na sektoru Bileća — Trebinje — Hum. Kako su baš u to vrijeme Dvadeset deveta divizija i Primorska grupa vršile operacije za oslobođenje Bileće, Trebinja i primorskog pojasa, tim operacijama razbijena je i ova četnička grupacija.

Poshje napornih borbi oslobođena je Bileća, zatim Trebinje, Dubrovnik, Herceg Novi, cijela istočna Hercegovina sem Nevesinja a uz angažovanje i Ljubuškog bataljona, u koji je prerasla ranije formirana četa, oslobođena je i cijela zapadna Hercegovina do Širokog Brijega. Nastaje razdoblje definitivnog sređivanja i izgradnje vlasti i masovnih organizacija. Oblasni komitet je u situaciji da sam rješava niz problema, jsr su veze sa Pokrajinskim komitetom vrlo rijetke. Stoga je još u aprilu pojačan dolaskom Ceda Kapora, a u julu mjesecu Slobodana Sdkote i Radovana Papića za članove komiteta.

Poslije oslobođenja Trebinja Oblasni komitet je poslao kadrove u Bosnu na teren Foča — Goražde — Kalinovik i sa njima Ferida

Cengića, cime prestaje njegova funkcija člana Komiteta, a za novog člana dolazi Salko Feić.

Mlada partiska organizacija, sastavljena pretežno od seljaka, našla se pred velikim i složenim zadacima. Uviđajući neophodnost političkog i ideološkog uzdizanja partiskog članstva Oblasni komitet je ranije organizovao partiske kurseve za partiske rukovodioce sa terena i iz vojske. Do oslobođenja Mostara održano je pet takvih kurseva, koje je pohađalo 295 slušalaca. Pošto nije bilo mogućnosti da takve kurseve pohađa veći broj kadrova, prišlo se održavanju seminara, naročito po brigadama, koji su trajali 6 do 10 dana i imali velike koristi za. mlado i politički neuzdignuto članstvo.

Uporedo sa razvitkom oslobod'lačke borbe organizaciski se razvijala i Partija, Njeno omasoVljavanje je daleko jače poslije oslobođenja pretežnog dijela Hercegovine. Od mjeseca avgusta 1944 do početka februara 1945 broj partiskih ćelija i na terenu i u vojsci povećao se od 158 na 274, a broj članova Partije od 1.227 na 2.044, broj kandidata od 226 na 357, što je svakako veliki korak naprijed u ornasovljavanju Partije. Partiski povjerenici i komunistički aktivi kao prelazna forma rada više nisu postojali jer su odigrah svoju ulogu.

Isto tako, oslobođenjem istočne Hercegovine više nije bilo potrebe za okružnim komitetima, pa su oni i ukinuti, a pojačani sreski komiteti čvršće povezani sa Oblasnim komitetom. Do konačnog oslobođenja Hercegovine zadržan je samo Okružni komitet za zapadnu Hercegovinu, koji je najkasnije formiran, a sada još više ojačan. Sastav ovog Komiteta je bio: Mato Markotić, sekretar, i članovi Halid Mesihović, Mladen Knežević, Franjo Budimir i Jure Galić.

Pred oslobođenje Mostara partiska organizacija je izgledala ovako:

1) *SK Trebinje:* 96 članova Partije, 27 kandidata, 14 ćelija, 1 mjesni komitet, 1 opštinski komitet, 6 opštinskih povjereništava.
2) *SK Ljubinje:* 99 članova, 22 kandidata, 20 ćelija, 3 opštinska komiteta, 1 opštinsko povjereništvo.
3) *SK Stolac:* 120 članova, 28 kandidata, 19 ćelija, 4 opštinska komiteta, 2 opštinska povjereništva.
4) *SK Bileća:* 101 član, 20 kandidata. 14 ćelija, 3 opštinska komiteta, 1 opštinsko povjereništvo.
5) *SK Gacko:* 72 člana, 20 kandidata, 6 ćelija, 3 opštinska povjereništva
6) *SK Nevesinje:* 44 člana, 10 kandidata, 5 ćelija, 3 opštinska povjereništva
7) *SK konjic:* 32 člana Partije.

8) *OK za zapadnu Hercegovinu:* 73 člana, 17 kandidata, 1 sreski komitet, 1 sresko povjereništvo, 4 opštinska povjereništva, 11 ćelija.

9) *MK Mostar:* U toku 1944 godine zbog teških uslova ilegalnog rada i masovnog stupanja omladine i građana u jedinice Dvadeset devete divizije, iz grada izlazi veliki broj članova Partije i SKOJ-a, tako da je poslije izlaska i Mjesnog komiteta na oslobođenu teritoriju u organizaciji u gradu ostalo svega 18 članova za obavljanje najnužnijih partiskih poslova.

10) *Brigada narodne odbrane:* 151 član, 28 kandidata, 5 bataIjonskih biroa, 28 ćelija.

11) *Deseta brigada:* 277 članova, 48 kandidata, 5 bataljonskih biroa, 30 ćelija.

12) *Jedanaesta brigada:* 175 članova, 29 kandidata, 4 baiaijonska biroa. 25 ćelija.

13) *Dvanaesta brigada:* 181 član, 19 kandidata, 4 bataljonska biroa, 29 ćelija.

14) *Trinaesta brinada:* 200 članova. 25 kandidata, 4 bataljonska biroa, 19 ćelija.

15) *Četirnaesta brigada:* 140 članova, 24 kandidata, 4 bataljonska biroa, 19 ćelija.

16) *Artiljeriski divizion:* 55 članova, 11 kandidata, 1 bataljonski biro, 5 ćelija.

17) *Stab divizije i jedinice oko iste:* 126 članova, 18 kandidata, 2 bataljonska biroa, 12 ćelija.

18) *Oblasni komitet i oblasne ustanove: 16* članova, i 4 ćelije

Uporedo sa razvitkom i jačanjem partiske organizacije razvijala se i narodna vlast — narodnooslobodilački odbori i masovne organizacije, unutar kojih su komunisti sprovodili liniju Partije i na široj, osnovi okupljali mase pohtički ili aktivirah i mobilisali za pomoć vojsci.

Odmah po povratku sa prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine sastali su se vijećnici' sa teritorije Hercegovine i izabrali Privremeni oblasni narodnoslobodilački odbor od 19 članova i njegov izvršni dio od 7 članova, sa pretsjednikom Novakom Mastilovićem i sekretarom Simom Babićem. Iz Oblasnog komiteta ušao je u Oblasni odbor Vaso Miskin. Kasnije je z_a sekretara Oblasnog odbora izabran Cedo Kapor. Poshje formiranja Oblasnog odbora prišlo se formiranju sreskih i opštinskih odbora, i to izborom gdje su to uslovi dozvoljavah (Gacko, Bileća, Stolac, Popovo Polje) i imenovanjem privremenih odbora, pa i ilegalnih, gdje su to uslovi zahtijevah.

Na maloj slobodnoj teritoriji, često ugrožavanoj neprijateljskim ofanzivama, narodnooslobodilački odbori nisu mogli da se potpuno afirmišu kao narodna vlast u svim pitanjima koja je trebalo da rješavaju. Ali su se afirmisali i odigrali značajnu ulogu kao borbeni organi naroda, naročito u mobilizaciji u vojne jedinice, u pomoći pozadine vojsci, u saradnji s vojnim i vojno-pozadinskim komandama na snabdijevanju vojnih jedinica. U uslovima Narodnooslobodilačke borbe i svi napori novoformiranih organa narodne vlasti bili su prvenstveno usmjereni na pomoć našim oružanim snagama. Zato je rad odbora i pojedinih odbornika izazivao oštre represalije neprijatelja, što je, na neoslobođenoj teritoriji, prinuđavalo odbore na strogo ilegalan rad.

Poseban problem u radu narodnih odbora bio je snabdijevanje vojnih jedinica. Slobodna teritorija Bilećkog, Stolačkog, Nevesinjskog, Gatačkog i Ljubinjskog sreza bila je veoma iscrpena. Veliku podršku u ishrani naših vojnih snaga pružio je i pogranični kraj Crne Gore, naročito Banjani.

Od oslobođenja Gacka nastaje novo razdoblje i u razvitku narodne vlasti u Hercegovini. Počinje definitivno oslobođenje Hercegovine, i narodni odbori prerastaju u stvarne organe vlasti. To im je bilo omogućeno tim više što se tada formira Narodnooslobodilački front kao široka politička organizacija naroda, čiji odbori postaju politički pretstavnici naroda i preuzimaju na sebe političke zadatke koje su dotada imali narodnooslobodilački odbori.

Oslobođenjem Gacka stvoreni su uslovi da se održi prva oblasna konferencija, na koju su došli birani delegati iz svih krajeva Hercegovine. Izabrani odbor na čelu sia ranijim pretsjednikom i sekretarom uložio je napore za svestraniju izgradnju narodne vlasti. Zajedno sa masovnim političkim organizacijama počinje borba za obnovu zemlje na oslobođenoj teritoriji. Ulažu se napori za otvaranje škola i zdravstvenih ustanova, za pokretanje privredne aktivnosti, za osposobljavanje kadrova za sve sektore državnog života. Dan oslobođenja cijele Hercegovine bio je, očigledno, blizu, pa su vršene pripreme za još veće zadatke koji su pretstojali, posebno u otklanjanju posljedica ratnog razaranja.* Poslije oslobođenja Mostara održana je druga oblasna konferencija, koja je bila još šira i na kojoj su bili zastupljeni ravnomjerno svi dijelovi Hercegovine. Izabrani oblasni odbor odražavao je po svom sastavu i političku širinu i nacionalnu ravnopravnost.

* Narod u Hercegovini u toku rata podnio je velike ljudske i mate rijalne žrtve u borbi za oslobođenje. U jedinicama NOV poginulo je 3.227 boraca; kao žrtve fašističkog terora stradalo je 11. 869 lica; zbog pomaganja i učešća u NOB lišeno je slobode 10.512 lica u trajanju od 2,581.310 dana; 764 borca ostali su invalidi, a oko 4.200 lica zbog posljedica rata nesposobni za rad; 2.313 djece ostalo je bez oba ili jednog roditelja. Porušeno je 30.366, a oštećeno 16.379 zgrada; uništeno je 149.993 grla krupne i 1,640.492 grla sitne

Partiska organizacija je stalno poklanjala pažnju radu sa omladinom i SKOJ-u. Organizacija SKOJ-a razvijala se uporedo sa razvitkom partiske organizacije, s tim što je imala i posebnih teškoća u sastavu rukovodstava. Pomoć u formiranju Oblasnog komiteta SKOJ-a ukazao je i Pokrajinski komitet poslavši nekoliko drugova iz Bosne. Ali dok je organizacija SKOJ-a približno pratila razvitak Partije i uspostavljala svoju organizaciju od oblasti do sela, široka omladinska antifašistička organizacija USAOJ u Hercegovini stvarana je sa izvjesnim zakašnjenjem. Odlučujući preokret i ovdje je učinjen poslije oslobođenja Gacka i definitivnog oslobođenja velike teritorije.

Slično Se razvijala i organizacija AF2-a, koja je mnogo doprinijela kulturnom i političkom uzdizanju žena i njihovoj mobilizaciji za pomoć i narodnoj vojsci i narodnoj vlasti, utoliko više što je **u** nekim krajevima bila izvršena gotovo potpuna mobilizacija muškaraca **u** vojsku.

Pripreme za formiranje Narodnooslobodilačkog fronta u Hercegovine počele su tek u ljeto 1944 godine. Specifične političke prilike u oblasti — vjerske i nacionalne razlike — tražile Eto solidnije pripreme i prečišćavanje pitanja koja su iskrsavala. Zbog teškog uspostavljanja veza nisu se mogle dobiti ni direktive Pokrajinskog komiteta. Stoga je sekretar komiteta preko Italije išao za Bosnu u Pokrajinski komitet, i tek poslije njegovog povratka prišlo se organizovanju Narodnooslobodilačkog fronta.

U oslobođenom Gacku održana je 17 septembra, uz veliko učešće naroda, prva odblasna konferencija Narodnooslobodilačkog fronta, koja je imala vrlo snažan potstrek za dalji razvitak oslobodilačkog pokreta i šire obuhvatanje masa. Za pretsjednika Oblasnog odbora izabran je Novak Mastilović, a za sekretara Radovan Papić, pošto je sekretar komiteta Vaso Miskin već bio predviđen za novu dužnost poslije oslobođenja Sarajeva. Oblasni odbor odmah organizuje Narodnooslobodilački front u cijeloj oblasti, biraju se sreska, opštinska i mjesna rukovodstva, a za zapadnu Hercegovinu privremeni okružni odbor.

Narodnooslobodilački front i njegova rukovodstva uzimaju na sebe masovno-politički rad, vrše široku političku mobilizaciju za pomoć frontu i obnovu oslobođene teritorije.

Uviđajući značaj štampe Oblasni komitet, odnosno njegov agitprop, izdavao je i u teškim uslovima rada povremeni list »Hercegovački vjesnik«, a u oslobođenom Trebinju Oblasni odbor Narodnooslobodilačkog fronta izdaje svoj štampani organ »Sloboda«, koji je

stoke; onesposobljeno, opljačkano ili uništeno je 9.056 plugova, 53 vršalice, 30 sijačica i 248.938 komada raznog drugog alata.

U ustaškim, četničkim i drugim neprijateljskim formacijama poginulo je preko 7.000, a tokom rata i u povlačenju okupatora iz zemlje nestalo je oko 29.000 lica.

odigrao značajnu ulogu u izvršenju zadataka koji su stajali pred Narodnooslobodilačkim frontoni. Već u to vrijeme stav Partije je bio da masovni politički rad i mobilizacija masa na izvršavanju zadataka **treba da** budu stvar odbora narodnooslobodilačkog fronta, a ne partiskih komiteta. Ovi odbori koordiniraju rad svih drugih masovnih organizacija i počinju da se afirmišu kao politička rukovodstva.

Ne samo Narodnooslobodilački front već i druge organizacije i organi vlasti osamostaljuju se u svom radu.

Stav Partije je još tada bio da komiteti ne nameću svoje gotove odluke drugim organizacijama i institucijama, već da snagom ubjeđivanja svojih članova, koji su birani u odgovarajuće forume, obezbjeđuju liniju Partije. Zato su po pravilu sekretari narodnooslobodilačkih odbora, sekretari SKOJ-a, sekretari od' ora AFZ, komesari tramandi područja bili članovi odgovarajućih komiteta, a sekretari odbora narodnooslobodilačkog fronta sekretari odgovarajućih komiteta.

.

Kao i u cijeloj Jugoslaviji, Komunistička partija je i u Hercegovini bila jedina organizovana snaga koja je bila spremna i mogla da povede naše narode u jednu takvu gigantsku borbu kao što je bio Narodnooslobodilački rat.

Uspjesi Partije u Hercegovini mogu &e sagledati kad se ima u vidu njena malobrojnost do rata, njeni veliki gubici u kadrovima, i u vojsci i na terenu, naročito poslije našeg povlačenja 1942 godine. Neiskustvo članova Partije nadoknađivano je njihovim samoprijegorom i spremnošću na žrtve. Partija se u revoluciji ne samo čeličila i jačala već u velikom dijelu Hercegovine i stvarala. Njen ugled i uticaj bili su daleko veći nego broj njenih članova.

U rješavanju nastalih problema i otklanjanju ranijih grešaka veliku ulogu je odigrala pomoć koju je pružao, i pored neredovnih veza, Pokrajinski komitet, naročito slanjem svojih članova na duži boravak u Hercegovinu. Od izvanrednog značaja za dalji rad i pravilnu orijentaciju bila je i česta poimoć koju je direktno ukazivao Centralni komitet KPJ, a posebno briga druga Tita koju je uvijek pokazivao za razvitak narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini.

Tako je Komunistička partija u Hercegovini, iako mlada a u početku i brojno mala, uspješno izvršila svoj zadatak u Narodnooslobodilačkom ratu i Socijalističkoj revoluciji.

Radovan PAPIC

RAZVOJ OMLADINSKE ORGANIZACIJE

redinom ljeta 1943, poslije borbi na Sutjesci i Zelengori, Deseta hercegovačka udarna brigada našla se ponovo na terenu istočne i južne Hercegovine. Tada je počelo najprije povezivanje sa rijetkim organizacijama i pojedincima koji su se, tokom gotovo jedne godine, održah na tom terenu za vrijeme četničkog i okupatorskog terora, a zatim brzo obnavljanje i uspješno razvijanje organizovanog rada među omladinom.

Početkom septembra je obrazovan privremeni Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu od tri člana (Bato Mijanović, Braco Kosovac i Nusret Seferović, kao sekretar). U svojim sačuvanim zabilješkama našao sam da je u Hrasnu 22 septembra sa Komitetom održao sastanak Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta Partije za Bosnu i Hercegovinu. Najprije smo napravih pregled stanja organizacije SKOJ-a u Hercegovini. odnosno pregled kadrova koje smo našli. Zabilježio sam kratku konstataciju da »Osim organizacije u Mostaru više nigdje je nije bilo«. Zato je, kao »prvi i glavni zadatak postavljeno ... da se pristupi organizovanju SKOJ-a na terenu«. Članovi Komiteta su odmah poslije toga pošli u razne dijelove Hercegovine. Zajedno sa drugovima koji su radili gotovo to isto u pogledu partiskih oreanizacija. a uz pomoć drugova koje su zaticali na terenu, oni su obnavljali ili stvarah nove organizacije SKOJ-a.

Zabilježio sam da je »1 XI održano savjetovanje Oblasnog komiteta Partije« kome su prisustovali, sem članova Oblasnog komiterta Partije, sekretari srekih komiteta sa još ponekim članom komiteta, te članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a. Ako se dobro sjećam. savjetovanje je održano u selu Davidovićima, ili u nekom zaseoku u blizini Davidovića. Mislim da su pročitana dva referata: glavni referat imao je Uglješa Danilović, a zatim drugi referat bio je o SKOJ-u i problemima rada sa omladinom (referent je bio sekretar OK SKOJ-a) Čini mi se da je, — sem uvodnih načelnih izlaganja o omladini, o njenoj ulozi u revoluciji, tj. u našoj Narodnooslobodilačkoj borbi, te kratkog osvrta na učešće omladine u oslobodilačkoj borbi i radu SKOJ-a u

Hercegovini, — težište referata bilo na konkretnom stanju i neposrednim zadacima SKOJ-a u Hercegovini. Između ostalog, mislim, bila je naglašena potreba istovremenog stvaranja USAOJ-a, odnosno USAOBiH-a. Prethodno je objašnjen značaj ove omladinske organizacije ponikle u revoluciji, jer je dobar dio prisutnih drugova ostao da radi na terenu Hercegovine poslije povlačenja naših snaga u ljeto 1942 i do ljeta 1943, pa nisu imali mogućnosti ni da rade, ni da prate dalji razvitak tek započetog posla s proljeća 1942 na stvaranju Narodnooslobodilačkog saveza omladine BiH (NOSO BiH-a). a još manje da prate njegov razvitak u drugim krajevima, gdje je dostigao snagu, širinu i značaj kakav su samo mogli da naslućuju. To je objašnjeno naročito s obzirom na prethodna iskustva razvitka ustanka u Hercegovini 1941 i u prvoj polovini 1942 (sektaštvo, itd.), kao i zbog velikih mogućnosti ponovnog razvitka snažnog narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini, pa, u tom sklopu, i narodnooslobodilačkog pokreta među omladinom.

Na osnovu podataka koji su bili prikupljeni prije savjetovanja, iz diskusije i izlaganja drugova na savjetovanju, zabilježio sam da je stanje organizacije bilo sljedeće:

»1. U Mostaru postoji mjesno rukovodstvo SKOJ-a«. Znah smo sigurno da tamo postoji jaka organizacija, da radi kontinuirano, jer neprijatelj tu nije uspio ni partisku ni skojevsku organizaciju da razbije u ljeto 1942, kao što je to bio slučaj u ostalim krajevima Hercegovine, ali detaljnijih i novijih podataka o stanju organizacije nismo imah. Istina, iz Mostara na to savjetovanje, čini mi se, nismo nikog zvali.

2. U Nevesinju ne postoji skojevska organizacija.

3. U Gacku postoji sresko rukovodstvo sa dva aktiva. — Jedan aktiv je u Gacku, jedan u Izgorima i dvojica skojevaca u Jaseniku i Ravnima.

4. U Bileći ne postoji sreski komitet SKOJ-a. Postoji pet aktiva sa 24 člana.

5. U Trebinju postoji sresko rukovodstvo sa 5 članova. Formirano je 27 skojevskih aktiva sa 111 članova.

6. U Ljubinju nema sreskog rukovodstva. Formiran je aktiv sa 5 članova.

7. U Stocu je formirano sresko rukovodstvo od 4 člana. Postoji 15 aktiva sa ukupno 45 članova. »U ovom srezu drugovi su«, zabilježio sam, »pristupili formiranju USAOJ-a i formirali 6 odbora sa 27 članova«.

O stanju u ostalim srezovima (Konjic, Prozor, Čapljina i Ljubuški) nismo imali gotovo nikakvih podataka. Preko veze smo tražili informacije, ah ih, do tog vremena, nismo dobili. Znali smo da nešto postoji u svakom od tih srezova, ali konkretnije — ništa.

Savjetovanje je pokazalo da postoje velike mogućnosti za razvijanje narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini, prije svega u istočnoj, južnoj i sjevernoj i, posebno, među omladinom; da postoje

uslovi za brzo osnaženje Desete hercegovačke udarne brigade koja je, mada u borbama na Sutjesci i Zelengori desetkovana, odmah poshje dolaska u Hercegovinu, uprkos stanju u kakvom je bila, nastavila borbe sa ustašama, četnicima i okupatorom. Zato je bio zaključak da samo jedan drug u Oblasnom komitetu Partije ostane u centru, a da se svi kadrovi što prije upute na teren; naglašena je dragocjenost gotovo svakog dana.

Tom prilikom formirana su dva okružna komiteta Partije: jedan za sjevernu, a drugi za južnu Hercegovinu. Članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a podijeljeni su: Braco Kosovac u OK Partije za sjevernu, Nusret Seferović u OK Partije za južnu Hercegovinu »za rad po omladini«, s tim da na neki način ima uvid u razvitak rada i u sjevernoj Hercegovini i da koordinira posao skojevske organizacije u oblasti; Bato Mijanović otišao je za člana Sreskog komiteta Partije za Stolac i »prebačen« na »isključivo« partiski rad. Za rad među omladinom pred partisku organizaciju u Hercegovini, pribilježio sam, »kao osnovni zadaci postavljeni su:

a. Formirati nove i učvrstiti već formirane aktive, rukovodstva (SKOJ-a) opštinska i sreska;

b. Konkretnim zadacima aktivirati skojevsku omladinu na stvaranju jedinstva omladine u borbi protiv neprijatelja;

c. Formirati USAOJ po selima, opštinama i srezovima;

d. Pravilno postaviti odnos SKOJ-a i USAOJ-a«.

Analize i zaključci Oblasnog partiskog savjetovanja uskoro su se pokazali tačnim. Deseta hercegovačka udarna brigada brzo se popunjavala novim borcima, a partiska i naroiito omladinske organizacije (SKOJ i USAOBiH) naglo su se razvijale. Na jednom sastanku Oblasnog komiteta Partije, mislim sredinom novembra riješeno je da se zbog uspješnog razvitka omladinskih organizacija proširi, odnosno formira nov Oblasni komitet SKOJ-a da bi se taj rad i dalje sa uspjehom mogao da razvija. Zabilježio sam: »22 novembra održan je sastanak novoformiranog Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu od članova: Polet (Nusret Seferović), Braco (Kosovac), Brana (Kovačević) i (Milivoje) Gradinac. Sastanak je održan u Gacku«. Tom sastanku su prisustvovah: Vaso Miskin-Crni, član Pokrajinskog komiteta Partije i sekretar Oblasnog komiteta Partije za Hercegovinu, Vlado Vujnović, član Oblasnog i sekretar Okružnog komiteta Partije za sjevernu Hercegovinu, Dževad Midžić, član Izvršnog odbora USAOJ-a i instruktor Centralnog komiteta SKOJ-a i Vukašm Mićunović, rukovodilac SKOJ-a u Desetoj hercegovačkoj udarnoj brigadi i član njenog Politodjela.

U mojim sačuvanim zabilješkama dalje stoji: »Dnevni red: 1. Pohtička situacija; 2. Izvještaji; 3. Organizaciono post (avljanje) SKOJ-a i USAOJ-a; 4. Zadaci; 5. Razno. — 1. O pol (itičkoj) sit. (uaciji) govori Polet, a u diskusiji su uglavnom učestvovali svi. — 2. Izvještaj: Južni okružni: *Stolac*- sresko rukovodstvo ima sa sekretarom

4 člana. Ima 70 skojevaca sa 15 aktiva i 225 članova USAOJ-a sa 12: odbora; *Ljubinje*• samo 5 aktiva (SKOJ-a) i 4 odbora (USAOJ-a), *Trebinje*sresko rukovodstvo ima 5 članova. Ima 31 aktiv (SKOJ-a) sa 126 članova«.

Zbog težih uslova rada u to vrijeme u pojedinim krajevima sjeverne Hercegovine i još nekih drugih razloga, uglavnom subjektivne prirode, tamo još nismo imali relativno većih rezultata od onih o kojima je bilo riječi na savjetovanju, a nismo imah ni dovoljno iscrpnih informacija o onom što je učinjeno. Ali i na tom sastanku Oblasnog komiteta SKOJ-a konstatovano je ponovo da postoje mogućnosti za brz razvitak naših organizacija i za širu mobilizaciju omladine u brigadu i na čitavom području sjeverne Hercegovine. Znali smo da su uspješniji rezultati bili postignuti samo u Nevesinjskom srezu. »Drug Brana (Kovačević) bio je sekretar skojevskog sreskog rukovodstva (za Nevesinje); on je podnio izvještaj o radu sa savjetovanja Obi. K. Partije (do tog vremena). Za to vrijeme formirano je (na području tog sreskog rukovodstva) 7 aktiva sa 36 članova — skojevaca. U Udrežnju je formiran odbor USAOJ-a. Ima 30 članova«.

S obzirom na brz razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta i na širu mobilizaciju ljudstva za vojsku, u Stolačkom i Trebinjskom srezu manji partizanski odredi koji su činili grupu južnohercegovačkih partizanskih odreda, čiji se štab nalazio u Hrasnu (gdje i Okružni komitet Partije i SKOJ-a), a komandant mu je bio Dako Kundačina, zabilježio sam da »U stolačkom i trebinjskom odredu postoji aktiv« (SKOJ-a), jer je u to vrijeme Oblasni komitet SKOJ-a rukovodio i radom skojevske organizacije u partizanskim odredima.

»3. Organizaciono postavljanje i zadaci SKOJ-a i USAOJ-a. Govorio je Midžić. Učestvovao je u ovoj tački i drug Vule Mićunović«. Oni su uglavnom načelno govorili o tim pitanjima. Kad se prešlo na konkretnu analizu, »konstatovani su (sljedeći) nedostaci:

»a. Stvarao se SKOJ (tj. isključiva je pažnja posvećena obnavljanju organizacija SKOJ-a), a nije USAOJ (tj. stvaranje ovih organizacija bilo je često stavljeno u drugi plan), umjesto da se stvaralo i jedno i drugo prema prilikama;

b. Ostala (je) stara praksa rada Kroz aktive (SKOJ-a). Tako je došlo do identifikovanja zadataka SKOJ-a i USAOJ-a«, lamo gdje su te organizacije formirane. To je smetalo razvitku i jedne i druge organizacije, naročito USAOJ-a. Zbog toga se vrlo često događalo da je između ovih organizacija stvoren odnos kao između Partije i SKOJ-a. te je USAOJ u tim organizacijama SKOJ-a smatran kao neka vrsta skojevske transmisije.

»c. Aktivi (SKOJ-a) maleni, većinom su sastavljeni od 3 člana;

d. Nepravilan kriterij ko može biti skojevac. O ovom pitanju se sektašilo«. Između ostalog bila je to posljedica toga što još nije postojala stalnija oslobođena teritorija, što se osjećalo neposredno prisu—

stvo neprijatelja, kao i zbog toga što se u dobrom dijelu Hercegovine još radilo na povezivanju starih članova SKOJ-a ili skojevskih organizacija koje su dugo vremena živjele u dubokoj ilegalnosti izvrgnute svakodnevnim životnim opasnostima.

»e. SKOJ se identifikovao po preradi materijala (teorija Partije — Mostar) sa partiskom organizacijom«. Skojevska organizacija u Mostaru. u pogledu teoretskog rada bila je daleko odmakla od organizacija u drugim krajevima Hercegovine. Uglavnom, to je bila radnička i srednjoškolska omladina koja je brzo savladala materijal i kontinuirano radila. Pored toga, imali su dosta literature. U ostalim dijelovima Hercegovine to je bila pretežno seoska omladina, koja je pod masovniji uticaj Partije i SKOJ-a došla tek od početka ustanka, a zatim je imala prekid od skoro godinu dana u tom radu. Zbog toga su članovi SKOJ-a u Mostaru imali želju da se upoznaju što prije i sa izgradnjom, problemima i teorijom Partije, a sama partiska organizacija, zbog teških ilegalnih uslova u gradu, jedno vrijeme je primala u Partiju one članove SKOJ-a koji su, kako se to govorilo, bili »potpuno izgrađeni« kao komunisti. Mjesni komitet Partije je tako nekim aktivima i sam preporučivao teoretski materijal koji su obrađivali partijci, što, mislim, nije bilo pogrešno u brojnim slučajevima, ali nije bilo dobro tada kad je postojala mogućnost da to postane pravilo, odnosno u onim slučajevima kad je to mladim ljudima bilo nerazumljivo i kad ih je odvodilo u sektaštvo prema drugim omladincima. Ti subjektivni razlozi mogli su »skladno« da dopunjavaju inače izvanredno teške uslove ilegalnog rada u gradu koji su sami po sebi djelovah u pravcu sektaštva.

Međutim, daleko je bilo potrebnije pokloniti pažnju ideološkom podizanju aktivista SKOJ-a u Hercegovini. U tom pravcu je nešto i odmah urađeno. Iz gradova, a najviše iz Mostara, pribavljana je literatura i po aktivima, opštinskim i sreskim komitetima stvarane male -»priručne« biblioteke u kojima je, osim knjiga, bilo dosta primjeraka umnoženih članaka i referata rukovodilaca naše revolucije. Nešto docnije, kada je formiran partiski kurs pri Oblasnom komitetu Partije (kojim je u početku rukovodio Salko Fejić) dobar broj kursista bih su rukovodioci sreskih organizacija SKOJ-a.

»f. Nije bilo podjele rada i zadataka u radu aktiva po radnom i teoretskom planu od sastanka do sastanka,

g. Nije bilo konkretiziranja zadataka;

h. Skoro uopšte nije bilo Saveza mlade generacije — USAOJ-a«.

Na kraju je »konstatovano da je najveći propust bio što nije formiran kao stalan Oblasni k(omitet) SKOJ-a. Ovaj propust učinila je Part(ija), pa je zaključeno da »Zato od ovoga sastanka Obl(asno) ruk(ovodstvo) SKOJ-a djeluje kao stalno rukov(odstvo) oml(adine> za Hercegovinu«.

Oblasni komitet Partije uvidio je opasnost zapostavljanja rada sa omladinom, pa je, između ostalog, preduzeo i organizacione mjere da se ta situacija izmijeni, odnosno da do toga ne dođe u ozbiljnijim razmjerama. Od tada su svi rukovodioci skojevskih organizacija bili članovi odgovarajućih komiteta Partije (u opštini, srezu, okrugu i oblasti), unutar partiskih komiteta, kao i u samoj partiskoj organizaciji, rukovodioci SKOJ-a su ravnopravno učestvovah u radu o svim pitanjima, a komiteti Partije su u svojim izvještajima, kao i u svome radu, obavezno tretirali i problematiku aktivnosti omladine.

Na pomenutom sastanku Oblasnog komiteta SKOJ-a »Formirani su Sjeverni i Južni okružni komiteti SKOJ-a, kao i Inicijativni odobr USAOJ-a za Hercegovinu.

»Sjeverni Ok(ružni) k(omitet) SKOJ-a: Dušan Brenjo (kao sekretar), Risto Vasković i Mileta Škiljević.

Južni O. K. SKOJ-a: Omer Pašić (kao sekretar), Milivoje Stijačić i Bato Mijanović.

»Inicijativni odbor USAOJ-a (za Hercegovinu); Božo Pejović, Vlado Ivković, Rade Galeb i (Braco) Kosovac (kao sekretar), u ime Oblasnog K(omiteta) SKOJ-a.

»U Obi. K. SKOJ-a je izvršena (sljedeća) podjela dužnosti: Polet —- politički sekretar; Braco — po radu USAOJ-a; Milivoje Gradinac i Brana (Kovačević) nisu dobili stalan sektor, ali su do idućeg sastanka dobili zadatak da jedan obrazuje sjeverni, a drugi južni okružni komitet SKOJ-a«.

Tom prilikom postavljeni su sljedeći zadaci: najprije »Da se učine ispravke koje su konstatirane kao propusti, a zatim:

»a. mobilizacija za brigadu ili partizanske odrede; b. pomoć n(arodno) oslobodilačkim odborima; u vezi s ovim razviti kampanju za zimsku pomoć; c. popularizacija I oml(adinskog) kongresa (BiH) — pretkongresno takmičenje razviti za vojsku (mobilizacija) i pomoć u naturi frontu; d. razviti dopisništvo za list Oblasnog odbora USAOJ-a: *Mladi Hercegovac;* sakupiti materijale za tehniku (koji je bio potreban kako za list i agitaciono-propagandni rad, tako i teoretski, ideološki rad članova SKOJ-a); f. napisati organizaciono pismo (tj. pismo o organizacionim pitanjima SKOJ-a i USAOJ-a, koje je bilo upućeno svim sreskim komitetima SKOJ-a); g. umnožiti omladinske materijale (materijale za propagandni rad među omladinom); h. napisati letak.« Mislim da je taj letak bilo potrebno napisati u vezi sa pretstojećim kongresom omladine BiH, ah se ne sjećam da li je napisan.

Stjutradan, prije nego što su drugovi pošh na izvršenje svojih zadataka, 23 novembra, »Obi. K. SKOJ-a održao je vaspitni sastanak; proradili (smo) organizaciona pisma Obi. K. (Partije) za Sandžak i P(okrajinskog) k(omiteta) (Partije) za Crnu Goru. Idući sastank zakazan je za 10 XII*.

Pošto smo se nalazili u Gacku, 24 novembra, formirali smo sresko rukovodstvo SKOJ-a. Vidjeli smo, jer ranije nismo imali informacija sa ovog terena, da su drugovi iz ovog kraja, uprkos teškoća većih nego na drugim mjestima, bili aktivni. Zabilježio sam: »Formirano u 3 opštine 16 aktiva (SKOJ-a). U Ncdinićkoj opštini: 7 aktiva; u Dulićkoj 2 aktiva, a u Gatačkoj 7 aktiva. — Formirano je 11 odbora USAOJ-a«. Na tom sastanku sa Sreskim komitetom SKOJ-a za Gacko zaključili smo: »Da se formiraju ooštinska rukovodstva; da se pripremi konferencija za (izbor) odbora USAOJ-a (za srez); da se organizuje SKOJ u dva odreda koji se nalaze na terenu ovoga sreza; da se sazove što više (omladinskih) konferencija i sastanaka povodom likvidacije (snažnog ustaškog uporišta) Fazlagića Kule (zbog objašnjenja političkog i vojničkog značaja te akcije); da razviju dopisništvo za list *Mladi Hercegovac*. Poslije podne je održan vaspitni sastanak«, na kome je »postavljeno da se proradi letak C(entralnog) K(omiteta) (Partije). Idući sastanak zakazan je (za) 9 XII«.

Na sljedećem sastanku Oblasnog komiteta SKOJ-a drugovi su referisali o uspješnom izvršenju svih zadataka i o stanju na terenu koje se brzo popravljalo i koje je sigurno obećavalo dalji intenzivan razvitak omladinskih organizacija i sve širi odziv omladine na poziv za mobilizaciju u partizanske odrede i u Desetu hercegovačku udarnu brigadu.

Krajem 1943, a pogotovo početkom 1944, omladinske organizacije u Hercegovini solidno su stale na svoje noge. Već je bila stvorena relativno stalna oslobođena teritorija, a Deseta hercegovačka brigada više nije bila jedina hercegovačka brigada, stvorene su nove i Dvadeset deveta divizija. Ako su njene jedince sačinjavali najvećim dijelom omladinci, onda je stvaranju slobodne teritorije, razvitku narodnooslobodilačkog pokreta i borbe u Hercegovini uopšte, prije svega, među omladinom, u tom periodu najviše doprinijela Deseta hercegovačka udarna brigada, odnosno Dvadeset deveta udarna divizija.

Nusret SEFEROVIĆ

BORBE DESETE BRIGADE U HERCEGOVINI*

Juli — novembar 1943

Neposredno poslije Bitke na Sutjesci Deseta hercegovačka brigada se, 15 juna 1943, odlukom Vrhovnog štaba odvojila od Glavne operativne grupe i krenula za Hercegovinu. Od oko 1.240 ljudi -— koliko je uoči Bitke na Sutjesci imala u svojih šest bataljona, bateriji topova i Omladinskoj četi — brigada je po broju spala na nekohko stotina iscrpenih boraca. Veliki gubici u Bici na Sutjesci (oko 500 ljudi), glad i marševi, (od Prozora do Sutjeske brigada je iinala malo odmora, a gotovo ni dana bez borbe), izazvali su kod izvjesnog broja boraca privremene krize.

Međutim, i pored ovih kriza brigada je 19 juna kod Obija uspjela da iznenadi i uništi dio četničkog štaba (13 četnika) sa majorom Pantićem na čelu i da dođe do znatnog plijena u novcu, oružju, radiostanici i važnim dokumentima.

Situacija u Hercegovini — vojnička pa i politička — u vrijeme dolaska brigade bila je teška za razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta, stvaranje jedinica i vođenje akcija. Svi gradovi bili su posjednuti jakim okupatorskim — njemačkim i talijanskim snagama. Sem toga, kroz Hercegovinu su tada prolazile i jake njemačke snage.

Mada su se četnici kao vojska pri prvom nailasku Nijemaca razbili,[1] ipak su zadavali dosta teškoća. Njihova aktivnost ispoljavala se u špijuniranju, unošenju panike u narodne mase Hercegofvine, ubijanju rodoljuba i pristalica naše borbe, a posebno iscrpenih boraca

*** Rađeno na osnovu dokumenata i objavljene literature.**

[1] Početkom maja 1943 njemačka Vrhovna komanda oružanih snagn izdala je naređenje glavnom komandantu jugoistoka general-**pukovniku von Leru (Lohr), da se prije početka** Pete **ofanzive četnici razoružaju i odvedu u zarobljeništvo na prisilni rad. O stavu Nijemaca i Talijana po pitanju razoružanja četnika vidi opširnije knj. »Bitka na Sutjesci« Đuro Kladarin, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda JNA »Vojno delo« 195> god. str. 19—40.**

koji su se pojedinačno probijali sa Sutjeske. Nešto kasnije, kada je okupator počeo postepeno povlačiti glavne snage iz Crne Gore i sjeveroistočne Hercegovine, četnici počinju ponovo obnavljati svoje vcjne formacije. U to vrijeme njihove leteće grupe od 30—80 ljudi krstare selima, tuku, ubijaju i pljačkaju narod i terorom dobrim dijelom uspijevaju da zastraše mase i prinude ih na poslušnost. Svakoga za koga bi posumnjali da sarađuje sa Narodnooslobodilačkom vojskom nemilosrdno bi mučili i ubijali. Na taj način su željeli da onemoguće opstanak brigade u Hercegovini. Sve je to otežavalo položaj pokreta i političku aktivnost na terenu. I ona sela koja su inače bila vezana za Narodnooslobodilačku borbu, teško su se pod takvim uslovima odlučivala da brigadi potpuno i slobodno izađu u susret i materijalno je pomognu. Tome je u izvjesnoj mjeri doprinosila i propaganda da je Narodnooslobodilačka vojska razbijena na Sutjesci.

Krajem jula četnici kao organizacija postoje uglavnom na čitavom terenu Nevesinja, većem dijelu Ljubinjskog, Bilećkog i Trebinjskog sreza, a manjim na području Gacka i Stoca. Oni nastavljaju sa ranijom vojničkom organizacijom i održavanjem veze sa okupatorom, naročito Talijanima koji im, istina, više ne daju sljedovanje, ali ih ipak podržavaju da bi neutralisali akcije Narodnooslobodilačke vojske. Tako su se Talijani, i pored javnog publikovanja o raspuštanju četničkih organizacija, i dalje sastajali i sarađivali sa četničkim glavešinama. Nijemci, koji u to vrijeme uspostavljaju prve kontakte i počinju da sarađuju sa četničkim glavešinama, vrše strahovite pokolje i odvođenje u ropstvo. Tako su, naprimjer, u selu Ljeskov Dub, Nevesinjski srez, ubili preko 140 ljudi i žena i sve popalili; u selu Dabrici, srez Stolac, ubili su 65 ljudi, žena i djece, u selu Rotimlja, srez Stolac, oko 56 ljudi, žena i djece; u selu Drežnju, Nevesinje, ubili su oko 35 ljudi i sve popalili. Slično je i sa selima Pijesci, Opličići i Dubrave. U Mostaru, gdje su vršena česta ubistva i vješanja, ostavljali su leševe da vise po više dana.

Ovako teško stanje na terenu — jaki okupatorski garnizoni, njegovi stalni pokreti i racije, četnička potkazivanja — odrazilo se i na početna dejstva brigade. Da bi se sigurnije kretala, uspješnije dejstvovala i lakše se snabdijevala, brigada se razdvojila po bataljonima koji su krstarili po svim srezovima (sem većeg dijela Gatačkog i Nevesinjskog) sa zadatkom mobilizacije ncvih snaga, likvidiranja •četničkih zlikovaca i manjih akcija protiv okupatora.

Bataljoni su već u toku jula izveli nekoliko uspješnih akcija protiv okupatora i četnika. Tako je 20 jula, na pruzi u Popovom Polju, razbijena jedna jača talijanska patrola. Tom prihkom je zarobljeno 8 Talijana i zaplijenjeno 2 puškomitraljeza, 6 pušaka, oko 2.500 metaka i 20 bombi.

Dva dana kasnije četnici su napali jedan bataljon Desete brigade u Trebinjskoj Sumi, ali je on uspio da se blagovremeno povuče.

Početkom avgusta brigada je ponovo koneentrisala svoje rasturene bataljone da bi napala na četnike i prokrstarila selima koja su oni držali pod svojom kontrolom. U to vrijeme brigada je imala oko 390 boraca, 310 pušaka, 30 puškomitraljeza i 2 laka bacača. Ovdje nije uračunat 3 bataljon Prve dalmatinske brigade koji je imao oko 12fr boraca sa 4 puškomitraljeza i u to vrijeme dejstvovao, pod komandom Desete brigade, na području graničnog dijela Hercegovine i Dalmacije.

Od 29 jula do 2 avgusta brigada je vršila uzastopne, danonoćne napade i gonjenja četnika na prostoru od Ljubinja, preko Bjelasice i Zagore ka Trebinju. Razbivši, 29 jula, četnički Trebinjski korpus, ona je odbacila Ljubinjsku četničku brigadu prema Ljubomiru i 2 avgusta oslobodila Ljubinje. Najjače borbe bile su oko Begovića Kule i Ivice. Četnici su imali oko 30 mrtvih i ranjenih.

Uspjesi protiv četnika i okupatora povoljno su se odrazili na držanje narodnih masa u Hercegovini i njihov priliv u brigadu. Pošto je brigada ovladala većim dijelom Stolačkog, Ljubinjskog, Bilećkog, Trebinjskog i Gatačkog sreza, narod se oslobađa četničkog straha i već se ne odaziva na mobilizaciju četnika.

Uviđajući opasnost od daljeg narastanja brigade, četnici nastoje da je okruže i unište. Tako su 9 avgusta jače četničke snage (oko 400—500 ljudi) napale brigadu u rejonu Ljubinja. ali su snažnim protivnapadom razbijene i natjerane u bjekstvo, ostavivši oko 15 mrtvih i ranjenih. Odmah poslije toga brigada je krenula da prokrstari selima u kojima su četnici dotle imali jače oslonce. Pri tome su naišli na vrlo slab otpor. Poslije toga brigada je krenula u Gatački srez.

Jedan partizanski odred izvršio je 10 avgusta napad na teretni voz u Popovom Polju. Uništeno je: 2 lokomotive, 19 vagona, 2 poljske haubice i 2 vagona artiljeriske municije, čija je eksplozija znatno oštetila prugu. Poginulo je oko 50 njemačkih vojnika 1 1 kapetan, a zarobljena su 4 vojnika. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 7 pušaka, 1 mašinka i veća količina municije, bombi i razne opreme.

U to vrijeme u Stolac su stigle jače njemačke snage (dijelovi SS divizije »Princ Eugen«) koje su u zajednici sa Talijanima predu» zele pretres ovog terena, pošto su bile obaviještene da se ovdje nalaze naše snage. Tom prihkom Nijemci su potpuno opljačkah nekoliko sela.

Od 11 do 16 avgusta jedan bataljon brigade izvršio je gonjenje četnika preko Dabra do pred samo Trebinje. Tom prihkom je zaplijenjen 1 puškomitraljez, 5 pušaka i nešto municije. Nekohko dana kasnije, 24 avgusta, jedna grupa od oko 70 njemačkih vojnika koji su pripadah dijelovima SS divizije »Princ Eugen«, izvršila je ispad iz Gacka sa namjerom da napadne i uništi naše snage u tom rejonu.

Međutim, ona je dočekana u zasjedi kod Ravnog i tako potučena da je na mjestu ostalo 32 mrtva, od kojih dva oficira. Ostali, većinom ranjeni, jedva su se spasli u paničnom bjekstvu ka Gackom. Zarobljena su 4 Nijemca i zaplijenjeno ,je 5 puškomitraljeza, 40 pušaka 4 mašinke, 3 konja i veća količina municije. Samo četiri dana kasnije Nijemci su pretrpjeli novi neuspjeh između Borča i Obija. Brigada je uputila, 28 avgusta, jedan bataljon u zasjedu na drum na Morine, drugi na drum kod Trnava, a sa dva bataljona izbila je u rejon Obija. Kako je u isto vrijeme na tu prostoriju izbila i jedna njemačka kolona jačine oko 150 vojnika, došlo je do vrlo žestoke borbe, koja je trajala nekohko časova. Nijemci su pretrpjeli teške gubitke i ostatak se jedva spasao bjekstvom ka Ulogu i Kalinoviku. Njemačka kolona koja je iz Kalinovika upućena u pomoć prvoj takođe je blagovremeno dočekana i odbačena nazad. Na bojnom polju ostalo je 45 mrtvih, a preko 50 Nijemaca je ranjeno. Zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, 30 pušaka. 2 mašinke, 6 konja sa opremom, dijelovi radiostanice i veća količina municije.

Krajem avgusta je u Stolački srez stigao komandant trebinjskog četničkog korpusa Milorad Vidačić sa više četničkih starješina. Dolazili su i u sam Stolac, gdje su imali nekoliko sastanaka sa njemačkim oficirima. Poslije toga četnici su pristupili prisilnoj mobilizaciji. Oko stotinak okorjelih četnika zalazilo je u sela i prijetilo da će svakome ko se ne odazove mobilizaciji biti zapaljena kuća i konfiskovana imovina. To su i primjerima dokazivah. Pod tim prijetnjama i terorom seljaci su se odazivah, tako da su uspjeli da silom mobilišu oko 600 seljaka. Pošto su se neko vrijeme zadržali oko Stoca, četnici su krenuh u pravcu Trebinja, govoreći usput da idu prema moru da dočekaju kralja i Engleze i da će se zajedno sa Talijanima boriti protiv Nijemaca.

Iako brojno još prilično slaba. Deseta hercegovačka brigada je nizala uspjeh za uspjehom. Ona je 31 avgusta kod sela Kokorine napala jaču grupu četnika i rastjerala je. Sjutradan, nastavljajući dalje gonjenje, brigada je izvršila noćni napad na jake zajedničke snage gatačkih četnika, ustaša iz Fazlagića Kule i Nijemaca (ukupno oko 450) kod sela Bodežišta i Braićevića. U borbi, koja je počela uzoru i trajala do podne, neprijatelj je razbijen i u neredu se povukao ka Kuh i Gacku. Imao je oko 30 mrtvih i mnogo više ranjenih. Zarobljeno je 7 ustaša i 2 četnika, a zaplijenjeno 7 pušaka, 40 jahaćih konja sa sedlima i razna oprema. Istog dana odbijena je jedna kolona Nijemaca i četnika koja je nadirala od Nevesinja.

Devetog septembra ponovo su rastjerani gatački četnici, a sjutradan je brigada, iskoristivši pokolebanost neprijatelja, uspjela poslije višečasovne borbe da zauzme Gacko, Avtovac i Gračanicu. Tom prihkom narodu je podijeljeno preko 8 vagona zaplijenjenog žita i oko 200 mješina kajmaka. Samo dva dana kasnije dva bataljona Desete

brigade su u blizini Gacka (kod sela Domrke) razbila dijelove Nevesinjskog četničkog korpusa kome su u borbi sadejstvovale i ustaše iz Fazlagića Kule. Poslije višečasovne borbe veći dio razbijenih četnika razbježao se kućama.

Uporedo sa rasplamsavanjem borbe pojačavao se i rad partiske organizacije. Na sastanku Oblasnog komiteta KPJ održanom 15 avgusta konstatovano je da je politički rad krenuo i da se stanje poboljšalo, i to kako u pogledu broja članova tako i u pogledu političkog rada. Iako mlada, sreska rukovodstva su pokazala da će moći da odgovore svom zadatku. Samo u Nevesinjskom i Gatačkom srezu sranje je u to vrijeme bilo tek u fazi sređivanja.

U to vrijeme posebnu teškoću za širi propagandno-politički rad pretstavljalo je pitanje tehnike — nedostatak materijala i slobodne teritorije za njen smještaj i neometan rad.

U prvoj polovni septembra formirani su okružni komiteti za sjevernu i južnu Hercegovinu i Okružno povjereništvo za zapadnu Hercegovinu.

Kapitulacijom Italije nastaje prelom i kod onih ljudi koji su se dotada držali pasivno. Iskoristivši tu situaciju partisko i vojno rukovodstvo razvija snažan politički i agitacioni rad ukazujući na očevidnu slabost fašizma, što se odrazilo vrlo povoljno na mobilizaciju ljudstva u brigadu. Istina i Nijemci su odmah po kapitulaciji Italije energično intervenisali — razoružali su italijansku diviziju »Marke« i dijelove divizije »Mesina« i posjeli jačim snagama područje boksitskih rudnika kod Mostara, a slabijim Nevesinje, Gacko, Ljubinje, Trebinje i druga mjesta. S druge strane, četnici su se preko delegiranog pretstavnika odmah povezali sa Nijemcima. Na teritoriji Hercegovine nalazilo se tada još i 5 ustaško-domobranskih pukova iz sastava Druge i Četvrte lovačke brigade i Seste domobranske divizije, zatim žandarmeriske jedinice i Trebinjski i Nevesinjski četnički korpus.

U to vrijeme Vrhovni štab je uključio Hercegovinu u operativno područje novoformiranog Drugog udarnog korpusa, a Desetu brigadu u sastav Treće udarne divizije koja je bila u pokretu iz istočne Bosne za Crnu Goru. Peta crnogorska brigada, nastupajući kao desna kolona divizije, išla je graničnim dijelom Hercegovine i Crne Core.

Pošto je razbijanjem nevesinjskih četnika kod Domrke, 12 septembra, otklonjena opasnost sa te strane, Deseta brigada je, zajedno sa Petom crnogorskom, razbila 15 septembra četnike popa Perišića i sjutradan nastavila da ih goni preko Kobilje Glave u pravcu Bileće. Poslije slamanja njemačkog otpora kod sela Stepena i razbijanja jačih četničkih snaga n$_a$ Kobiljoj Glavi, brigada je, 17 septembra pred zoru, izbila na Planu. U ovim borbama neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke — Nijemci 12 mrtvih, 1 zarobljen i više ranjenih, a četnici

35 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno je 6 pušaka, nešto bombi, ćebadi, automobilskih guma i druge opreme. Nastavivši gonjenje razbijenih četnika, brigade su, 17 septembra, izbile pred Bileću i u njoj blokirale njernačko-četničku posadu. Poshje borbe koja je trajala cijelu noć, štab Treće divizije, zbog intervencije jačih snaga 7 SS divizije »Princ Eugen« od Trebinja, odustao je od napada na Bileću i sa Petom brigadom nastavio pokret prema Banjanima i Nikšiću, a Desetu orijentisao prema južnom dijelu Hercegovine.

Goneći razbijene četnike brigada je 19 septembra izbila iznad Dabr$_a$ u rejon Sitnice, gdje je odbacila jače četničke snage koje su pokušale da je napadnu sa tri strane. Dva dana poslije toga brigada je preduzela pokret ka Ljubinju i kod sela Vlahovići razbila jednu manju njemačku kolonu (oko 40 vojnika), nanijevši joj teške gubitke (53 mrtvih i 10 zarobljenih). Zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza, 20 pušaka, 6 konja sa municijom, 1 oštećena radiostanica i druga oprema. Sjutradan je između Huma i Poljica jedan partizanski odred razrušic željezničku prugu, sačekao i uništio jedan putnički voz i oslobodio 150 talijanskih vojnika koje su Nijemci transportovali kao zarobljenike. Poginulo je 10 njemačkih vojnika i zaplijenjeno nešto oružja i opreme.

Noću 24/25 septembra brigada je napala i poslije jednočasovne borbe zauzela ustaško uporište Ravno, koje je branilo 174 ustaše i žandarmi. Tom prihkom onesposobila je željezničku prugu na dužini od preko 15 kilometara. Svi pokušaji neprijatelja od Trebinja i Metkovića i milicije iz okoline da spasu Ravno ostali su bez uspjeha. U ovim akcijama neprijatelj je imao preko 50 mrtvih i znatno više ranjenih. Uništene su 2 lokomotive, zapaljeno je 14 vagona i zaplijenjen 1 puškomitraljez, 159 pušaka, nešto municije i opreme.

Dok je brigada vodila borbe kod Ravnog, četnici su koncentrisali jake snage (preko 500 ljudi) u Popovom Polju i zajedno se sa Nijemcima i ustašama pripremali da je napadnu. Međutim, brigada ih je brzim noćnim maršem 26/27 septembra preduhitrila i poshje teške dvanaestočasovne borbe potpuno razbila, izbjegavši na taj način okruženje. Četnici su ostavili 46 mrtvih i 34 zarobljena. Ovoga dana razoružana je posada željezničke stanice Poljice i uništene su dvije lokomotive i nekohko vagona. U ovim akcijama zaplijenjeno je: 1 laki minobacač, 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 80 pušaka i nešto municije i opreme.

Dva dana kasnije, goneći razbijene četnike iz Popovog Polja, brigada je izbila pred Trebinje gdje je poshje duže borbe ovladala južnim grebenom iznad same varoši i tvrđavom Kličanje. Nijemci su imali preko 30 mrtvih i oko 50 ranjenih. Zaplijenjeno je 3 haubice sa 60 granata, 2 puškomitraljeza, 15 pušaka, dosta municije i razne opreme, a iz jednog četničkog magacina: 520 mina za bacač, 60 protivkolskih granata, preko 21.000 puščanih metaka i druga opre-

ma. U toku ovih borbi jedan bataljon razbio je, 1 oktobra, kod sela Moska jednu njemačku kolonu koja je pokušala da iz Trebinja prodre u Bileću.

Poshje Trebinja brigada se ponovo orijentiše prema Bileći, gdje noslije oštrih borbi sa četnicima Bilećke brigade i četom Nijemaca zauzima, 4 oktobra, samu varoš. Svi pokušaji neprijatelja u toku tri sljedeća dana da povrati Bileću ostali su bez uspjeha. Razvile su se oštre borbe u kojima su Nijemci i četnici pretrpjeli teže gubitke {mrtvih 130 Nijemaca i 30 četnika, a ranjenih preko 200). Tek 8 oktobra, kada su se jače njemačke snage (borbena grupa »Smithaber«) pojavile s leđa, od Nevesinja i Gacka, brigada je bila prinuđena da se povuče iz Bileće.

Tri dana kasnije, 11 oktobra, oko 800 njemačkih vojnika i 200 četnika izvršili su brzu koncentraciju i blisko okruženje glavnine brigade na prostoru Sitnice. Napadah su u 8 kolona, uz podršku tenkova i više topova i minobacača. U napadu je sadejstvovala i avijacija. Međutim, brigada je blagovremeno uočila namjere neprijatelja i, dok je slabijim snagama zadržavala ostale kolone, glavnina je izvršila napad na najosjetljivijem pravcu (ka Bileći) i poshje veoma oštre borbe uspjela da razbije neprijatelja i izađe iz okruženja. U ovoj borbi Nijemci su imali 66 mrtvih, preko 150 ranjenih, a 22 su zarobljena. Među poginulim bilo je i nekohko oficira. Zaplijenjeno je: 2 teška i 1 laki minobacač, 8 puškomitraljeza, 60 pušaka i veća količina municije i opreme. Poshje toga brigada se prebacila preko komunikacije Bileća — Plana u Banjane i do 17 oktobra razbila kod Vučjeg Dola i Velimlja dijelove Vučedolske četničke brigade.

Uporedo sa uspjesima brigade i političkim radom sa masama (zborovi, konferencije, propagandni materijah, radiovijesti i dr.) rastao je i priliv novih boraca, i pored toga što je četnički teror i dalje bjesnio. Tako je u prvoj polovini oktobra u 11 bataljona brigade i nekoliko partizanskih odreda bilo oko 1.600 boraca. U cilju lakšeg rukovođenja, brže mobilizacije, lakšeg snabdijevanja i daljih planova, štab brigade je u sporazumu sa štabom Treće divizije pristupio formiranju udarnih grupa bataljona. Prva grupa[2] formirana je početkom, a Druga[3] i Treća[1] sredinom oktobra. Grupe su bile pod komandom štaba brigade, a svaka je u svom sastavu imala bar po jedan matični bataljon Desete brigade.

Prva grupa je, 17 oktobra, u rejonu Gata i Gacka napala i razbila Gatačku, Kalinovačku i Sarajevsku četničku brigadu i ponova

[5] Komandant Petar Radović, zamjenik Nikola Ljubibratić, politički komesar Peko Bogdan, zamjenik političkog komesara Slobodan Sakota.

[8] Komandant Danilo Komnenović, zamjenik Jovan Andrić, politički komesar 2ivko Jošilo, zamjenik političkog komesara Franc Novak.

[4] Komandant Obren Ivković, politički komesar Spiro Srzentić, zamjenik političkog komesara Mato Markotić.

•oslobodila Gacko i Avtovac. U ovim borbama neprijatelj je imao 25 mrtvih i više ranjenih. Zaplijenjeno je: 3 teška minobacača, 150 granata, 2 puškomitraljeza i 20 pušaka. Druga grupa razbila je Bilečku četničku brigadu, gdje je ostavila novoformirani Bilećki odred, a ona produžila gonjenje razbijenih četnika prema Vranjskom. Dvadeset prvog oktobra noću, baš kada je davana pretstava za narod, ustaše iz Kule i četnici popa Perišića i Milo-rada Popovića napali su Prvu grupu bataljona u Gacku. Međutim, zahvaljujući energičnosti rukovodstva i iznenadnom udaru jedne naše čete neprijatelju s leđa, napad je odbijen i neprijatelj se razbježao. Istoga dana Treća grupa bataljona razbila je oko 220 četnika na Hrgudu.

Od 21—30 oktobra brigada je izvršila koncentričan napad ka Nevesinju, od pravca Gacka i Dabra, razbila četnike i prinudila Nijemce i ustaše da se povuku u Nevesinje. Za to vrijeme Treća grupa je oslobodila Ljubinje.

Pored grupa bataljona dejstvovalo je i sedam partizanskih odreda. Njihov je zadatak bio: da onemoguće destruktivno dejstvo i teror četnika na terenima koji nisu pod kontrolom grupa bataljona; da ruše komunikacije, telefonske linije i druge objekte koji koriste okupatoru i njegovim pomagačima; da čuvaju rodoljubiva sela, da pomognu u organizovanju narodne vlasti (narodnooslobodilačkih odbora), da vrše mobilizaciju za brigadu; da vrše obavještajnu službu na terenu gdje ne dosežu bataljoni grupa i slično. Brzim pokretima ovih lakih jedinica -onemogućeno je četnicima i drugim saradnicima okupatora da nekažnjeno vršljaju po selima.

U svim akcijama od 19 jula do 30 oktobra neprijatelj je imao preko 1.600 mrtvih, ranjenih i zarobljenih, od kojih 15 oficira. Od toga Nijemci su imali: mrtvih 540 vojnika i 10 oficira, ranjenih preko 600 vojnika i zarobljenih 45 vojnika i 5 oficira. Ostali mrtvi, ranjeni i zarobljeni bih su ustaše, četnici, Tahjani i domobrani. Zaplijenjeno je: 504 puške, 47 pištolja, 66 mašinki, puškomitraljeza i mitraljeza, 7 teških i lakih minobacača, 5 topova (4 su uništena), 60 konja, 2 radiostanice (neispravne) i velika količina raznovrsne municije i opreme. Uništeno je: 5 lokomotiva, 64 vagona, 3 kamiona, 5 motocikla i 2 vagona haubičke municije.

Sredinom novembra 1943 grupe udarnih bataljona u Hercegovini bile su ovako raspoređene: Prva (bez jednog bataljona) na prostoriji s. Dulići — s. Stepen, pripremajući se za pokret ka rejonu Banjana; Druga na komunikaciji Nevesinje — pl. Trusina (u rejonu sela Zovi Do) gdje je upravo završavala razbijanje njemačkih i četničkih snaga i njihovo protjerivanje u grad Nevesinje, a Treća grupa se u to

vrijeme nalazila u pokretu iz rejona Stoca ka prostoriji s. G. i D, Krtinje —• s. Dola, sjeveroistočno od Ljubinja.

Na osnovu postojećeg rasporeda grupa bataljona, štab brigade napravio je plan napada na Fazlagića Kulu, koja je bila još jedino ozbiljno ustaško uporište u istočnoj Hercegovini. Za ovaj napad štab brigade je dobio 13 novembra naređenje štaba Drugog udarnog korpusa.

Prva grupa bataljona, izvodeći manevar u cilju zavaravanja ustaša u Fazlagića Kuli, vrši pokret i uzoru 16 novembra stiže na Troglav, a do mraka izbija na prostoriju s. Vučji Do — s. Okolišta — s. Vrbica. Cim su Nijemci u Bileći primijetili približavanje brigade,, zatražili su pojačanje iz Trebinja odakle im je, još u toku noći 16/17 novembra, pristiglo oko 400 vojnika, 2 tenka, 2 topa i 30 kamiona. Sjutradan, 17 novembra, grupa je izvršila pokret ka Bileći, a njen. 3 bataljon je u naie.u zauzeo isturene položaje Modropac (k 741) i Hadžibegovo Brdo (k 883), koji su sačinjavali spoljnu odbranu grada. Međutim, poslije četvrt sata, oko 600 Nijemaca i četnika, uz snažnu podršku artiljerije, izvršili su protivnapad iz grada i ponovo zauzeli Modropac i Hadžibegovo Brdo, primoravši 3 bataljon na povlačenje ka Baljcima.

Kod Baljaka se 3 bataljon ponova sredio i pripremio za odbranu. Dok je neprijatelj podilazio novom položaju bataljona, ostala tri bataljona izvršila su pritisak na oba neprijateljska boka (8 bataljon od s. Vranje Glave ka lijevom, a 7-mi i 11-ti od s. Vučjeg Dola ka desnom boku) i prinudila neprijatelja na povlačenje na polazne položaje na Modropcu i Hadžibegovom Brdu. U ovim borbama Nijemci su imali 10 mrtvih, među kojima i 1 oficir. Zaplijenjeno je nekoliko pušaka i nešto ćebadi i municije. Treći bataljon Desete brigade imao je 3 mrtva i 4 ranjena. Poslije ovih borbi brigada se prikupila na prostoru s. Vrbica — s. Trnovica — s. Kovači, gdje se pripremala za pretstojeći napad na Fazlagića Kulu.

Za to vrijeme Druga grupa bataljona, radi sadejstva u napadu na Fazlagića Kulu, pomjera se 18 novembra na sektor s. Slato — s. Sipačno.

Treća grupa preduzela je pokret ka prostoru Trebinje — Bileća. Međutim, uslijed jake kiše i mračne noći bila je prinuđena, 15/16- novembra, da sa dva bataljona zanoći u Krtinju, a sa 5-tim u s. Dola Doznavši da je u Dolima samo 5 bataljon, dijelovi Ljubinjske četničke brigade i manji dijelovi Trebinjske, u jačini oko 500 ljudi, izvršili su uzoru 16 novembra iznenadno opkoljavanje ovog bataljona. Razvila se ogorčena bliska borba protiv gotovo pet puta brojnijeg neprijatelja. Kada se obruč oko s. Dola sasvim stegao i četnici počeli da upadaju u kuće, bataljon je sa svojim štabom na čelu izvršio proboj u pravcu grebena planine Sitnice. U toku probijanja poginuli su komandant i zamjenik komandanta bataljona sa još 10 boraca, dok je 12 boraca ranjeno, a 13 nestalo (sedmoricu su zarobili četnici). Sem

toga, izgubljeno je 5 konja sa komorom i 1 laki minobacač. Četnici su imali 10 mrtvih i 17 ranjenih. Još dok se bataljon povlačio ka grebenu Sitnice, pristigla su ostala dva bataljona iz s. Krtinje, izvršila snažan napad na četnike, razbili ih i zajedno sa 5 bataljonom odbacili ka Bileći. Poshje toga grupa se zadržala na liniji s. Krstače — s. Zvjerina — Tisac sve do 19 novembra.

*

Prema planu štaba brigade, direktno na Fazlagića Kulu imala je da napada Prva grupa sa svojih pet bataljona, dok je Treća bila prebačena sa prostora s. Krstače — s. Zvijerina — vis Tisac u rejon s. Trnovica — s. Vrbica — s. Kovači, sa zadatkom da na liniji Tegarina Greda — Vardar — Kokot, istočno od druma Bileća — Plana, zatvori pravac od Bileće ka Avtovcu. U isto vrijeme Druga grupa imala je da se koncentriše u rejonu s. Crnče — s. Žalom — s. Bratač i zatvori pravce Nevesinje — Gacko i Nevesinje — s. Sipačno, ne dozvoljavajući neprijatelju da prodre u Gacko i ugrozi pozadinu Prve grupe. Shodno planu, poshje manevra prema Bileći, Prva grupa je u toku 19 novembra prebačena u rejon s. Rioca, stim da u toku noći 19/20 novembra izvrši koncentričan napad na Fazlagića Kulu. Ovo jako uporište branilo je oko 600 ustaša, koji su pored pušaka raspolagali i sa oko 15 puškomitraljeza i 1 minobacačem.

Ustaše su prema zapadu i jugu, na 2—3 km od sela, držale manja obezbjeđenja na liniji pl. Bjelašnica — pl. Baba — Sarića Greda — (k 1098), a jačim snagama greben na sjeveroistoku, iznad s. Džuburi, s. Hodinići, s. Kule, Gelja Ljut. Sem toga, imali su jača osiguranja na pravcu Vučjih Bara i Srđevića. Prema obavještenjima 0 pokretima naših snaga od Gacka ka Bileći i Nevesinju, ustaše su svoje glavne snage bile orijentisale više prema zapadnoj strani uporišta, na prostoru Bjelašnica — Vučje Bare — pl. Baba — Videž (k 1139) — Sarića Greda — s. Zborna Gomila. Međutim, uslijed pokreta kolona, bolnice i jednog bataljona Desete brigade ka Avtovcu, u toku 18 i 19 novembra, oni su pretpostavili da se radi o jačim snagama sa tog pravca, te su težište odbrane ponovo prebacili na sjeveroistočnu stranu, na položaje s. Bašići — Gelja Ljut (k 982) — s. Zborna Gomila, ostavljajući na zapadu i jugozapadu samo slabije dijelove.

Plan napada bio je da se sa dva bataljona (1-vim i 7-mim) izvrši iznenadni noćni juriš sa jugoistoka, sa prostora s. Dobrelji — s. Danici, zauzme neprijateljski položaj Sarića Greda — s. Zlatanić 1 produži sa prodiranjem ka centru uporišta, a sa ostala tri bataljona (3-im, 8-im i 11-im) da se izvrši snažan prodor sa zapada, preko pl. Babe i Bjelašnice i napadne sam centar Fazlagića Kule. Pritom je pravac ka sjeveru, prema Srđevićima i Lukavici, namjerno ostavljen otvoren, jer su ih tu u zasjedi čekale jedinice Druge grupe. Shodno ovom planu prebačena su u toku noći 19/20 novembra tri bataljona

(3-ći, 8-mi i 11-ti) iz s. Rioca preko Vučjih Bara i Bjelašnice na liniju Lisa Stijena — Kita — Goli Vis, a u toku iste noći prebačen je i 1 bataljon od Gacka na polazne položaje u s. Dobrelju, gdje se već nalazio 7 bataljon.

U napadu, koji je otpočeo u 3,30 časova, 1 i 7 bataljon su munjevitim jurišem zauzeli sva ustaška uporišta na liniji Sarića Greda — s. Zlatanić — s. Međulići. Odmah zatim 1 bataljon je naglo prodro kroz sela i za nekohko časova ovladao svim bunkerima na Geljoj Ljuti, odakle je obasuo jakom vatrom sela Bašiće i Drugoviće, gdje su se bile koncentrisale jače ustaške snage. Za to vrijeme 7 bataljon je, poslije zauzimanja Sarića Grede, produžio slabijim snagama ka Branilovićima, a jačim ka Videžu i Debeloj Ploči, u pomoć zapadnoj grupi (3-ćem, 8-om i 11-om bataljonu).

Prihkom napada zapadne grupe (3-ći, 8-mi i 11-ti bataljon) onaj dio (3-ći bataljon) koji je napadao sa pl. Babe brzo se spojio sa 7 bataljonom, dok je drugi dio (8-mi i 11-ti bataljon) koji je napadao od Bjelašnice naišao na žestok otpor, naročito na Mekom Dolu (k 1127) i u selima Bašići, Muhovići i Drugovići, tako da mu je tek predveče 20 novembra uspjelo da zauzme ova ustaška uporišta Te večeri naglo je nabujala rječica Mušnica, što je spriječilo da snage, koje su još u toku dana prodrle u centar uporišta, pruže efikasnu pomoć bataljonima zapadne grupe u likvidiranju odbrane sela Bašići, Muhovići i Drugovići. S druge strane, veoma mračna noć, težak planinski teren i jaka kiša, koja je padala cijelu noć 19/20 novembra, spriječili su bataljone sa Bjelašnice da blagovremeno napadnu i likvidiraju ustaška uporišta na ovom pravcu. Ali, i pored toga već krajem dana bila je potpuno likvidirana Fazlagića Kula. Nekohko stotina ustaša probilo se u pravcu Šipačna.

U borbama za Fazlagića Kulu neprijatelj je imao što mrtvih što utopljenih oko 200 ljudi, dok je Prva grupa imala 15 mrtvih i 16 ranjenih.

Ustaške snage koje su uspjele da se probiju preko Bjelašnice prodrle su ka s. Grabovici, gdje su ubrzo bile napadnute i rastjerane od partizanske čete »Nevesinjska puška« i manjih dijelova Druge grupe tako da su rastrojene otetup'le preko rijeke Zalomke ka Nevesinju. U borbi kod Grabovice ubijeno je 40 ustaša.

Zauzimanje Fazlagića Kule imalo je krupan politički značaj, a brigada je dobila širi manevarski prostor.

Uspjesima koje je postigla u borbi protiv okupatora, u razbijanju četnika i ustaša, kao i stvaranjem uslova za rasplamsavanje oslobodilačke borbe u ovom kraju, Deseta brigada je izvršila zadatak koji joj je postavio Vrhovni komandant prihkom odvajanja od Glavne operativne grupe i upućivanja u Hercegovinu.

Radomir PETKOVIĆ

DALMATINCI U DESETOJ HERCEGOVAČKOJ

Prva dalmatinska brigada iz Bitke na Sutjesci se preko Zelengore probijala u istočnu Bosnu. Kod Sjetline njen 3-ći bataljon »Josip Jurčević«, grupa boraca iz 2-og bataljona »Bude Borijan« i jedan bataljon Pete crnogorske brigade bili su otsječeni te se nisu mogli prebaciti preko željezničke pruge Sarajevo — Višegrad. Svi smo se onda, do 22 juna, priključili Desetoj hercegovačkoj brigadi i zajedno s njom pošli put Hercegovine. Po dolasku u Hercegovinu crnogorski bataljon ode u Crnu Goru, a mi Dalmatinci ostadosmo u Desetoj. Od dalmatinskog 3 bataljona, koji je ostao gotovo cio, od grupica iz bataljona »Bude Borijan« i od Dalmatinaca koji su od ranije bili u Desetoj hercegovačkoj, formiran je sada nov bataljon, koji je kao 3-ći ušao u sastav Desete hercegovačke brigade. Bilo nas je ukupno oko 120, tri čete po 40 boraca. Komandant bataljona je bio Petar Radović, politički komesar Vladimir Viskić, a zamjenik komandanta Srećko Reić-Petica.[1] Tih dana, neposredno po povratku Desete brigade u Hercegovinu, dejstvovali smo odvojeno, po bataljonima. Trebalo je prokrstariti što veću teritoriju, uništiti što više četničkih grupa i što je moguće više osokoliti narod koji je, poslije teških represalija za vrijeme Bitke na Sutjesci, bio prilično uplašen i pasivan. Naš, dalmatinski bataljon, dejstvovao je na prostoriji između Dubrovnika i Metkovića. Onako izgladnjeli i fizički premoreni od borbi i dugih marševa, stigosmo u selo Hrasno, te u njemu ostadosmo nekohko dana da se odmorimo i oporavimo. Tu smo naišli na bratski i gostoljubiv prijem. Zadnje zalihe hrane potrošili su mještani da bi nas nahranili. Za svega 4—5 dana bataljon je formalno oživio. U nama je rasla nova snaga. Željni smo opet akcija. Veće žalosti nije bilo od one kad je za prvu akciju određen neki drugi bataljon. Te večeri smo sreli Rada Hamovića, načelnika štaba Desete brigade Prebacili smo mu što nismo mi određeni. Rade nas je s našim komandantom Petrom Rađovićem umirivao, ali smo mi svakako htjeli od

[1] **U 1 četi komandir je bio Martin Ćule, a komesar Ante Vlahov; u** 2 **četi komandir** je **bio Ilija Grčić, a komesar Ante Jerkin;** u 3 **četi** komandir **je bio Nikola Radošević, a komesar Stevo Bjedov.**

njega da izvučemo obećanje da će prva iduća akcija biti naša. Obećao nam je. Nije trebalo dugo čekati.

Početkom avgusta skupiše se svi bataljoni. Trebalo je da cijela brigada prokrstari selima koja su četnici držali i da se obračuna s njima. Poslije nekoliko dana marša brigada izbi u rejon Ravnog, kod Avtovca. Tu zanoćismo. Rano ujutru primijetismo jednu kolonu Nijemaca kako bezbrižno ide baš prema našim položajima. Bili su uvjereni da je naša vojska u Zelengori uništena. Kad su se približili, na komandantov znak otvorismo vatru. Začas je kolona bila savladana. Od njih 60 ostade ih dvadesetak ležeći a nekohko zarobismo. Bataljon je došao do prilične količine municije, koja nam je već bila na izmaku. Zaplijenili smo još 3 puškomitraljeza, 30 pušaka i dosta bombi. Pored toga, svaki borac je ponešto novo na sebe obukao, jer smo bili već pri kraju i sa odjećom i obućom.

Brigada se zatim prebacila u rejon Obija. Tu se 4 bataljon sukobio sa jednom njemačkom kolonom i natjerao je na povlačenje. Povlačeći se, Nijemci su naišli na naš 3-ći bataljon, te su potpuno razbijeni. Imali su preko 45 mrtvih i preko 50 ranjenih. Tu smo zaplijenili 5 puškomitraljeza, veliku količinu municije i raznog materijala i 6 konja.

U proteklim borbama bataljon se bio skoro kompletirao njemačkom odjećom, obućom i naoružanjem. Iz rejona Obija 29 avgusta prebacili smo se noću u rejon Gornjeg Bodežišta. Noću prođosmo pokraj samog sela. Penjemo se na obližnje čuke. Treba da zapalimo vatre i uhvatimo vezu sa ostalim bataljonima. Zanoćili smo u lišnjacima. Nismo ni mislili da se stotinak metara od nas nalaze četnici i ustaška milicija iz Kule Fazlagića. Pošto smo bezbrižno prespavali, moja Se četa pope na obližnju čuku i zapali vatru, čekajući da nam se javi 2 bataljon. Tada primijetismo jednu kolonu od 12 ljudi kako ide prema nama. Mislili smo da su iz 2 bataljona, pa smo mirno sjedili i pušili. Sa mnom su bili komandant Grčić i vodnik Nikola Borović. Pošto sam bio obučen u njemačku uniformu, vođa one kolone se uputi pravo k meni i, prišavši blizu, stade mirno. Podigavši desnu ruku, glasno uzviknu: »Hajl Hitler!« Ja momentano nisam obratio pažnju na njega, jer je bio obučen kao i naši borci. Da nema petokrake zvijezde na kapi, nisam takođe opazio. Mislio sam da se borac iz 2 bataljona sa mnom šali… Međutim, komandir Grčić se prvi snađe: »Vi ste četnici«, povika. Onaj vođa se odmah ispravi, pa će: »Nismo četnici nego ustaše«. Mi skočismo na njih. Jednog ubismo, 10 zarobismo, a 1 pobježe kroz šiprag. Od zarobljenika smo doznali šta su nam pripremili, kao i da se jače grupe Nijemaca nalaze u selu. Namjeravah su da nas zajedno sa četnicima i ustaškom milicijom napadnu. Brzo smo izvijestili štab bataljona koji je odmah odlučio da se Nijemci napadnu. Oni su bili ostavili na drumu oko 50 jahaćih i 20 tcvarnih konja, a sami su pje-

ške pošli u brda. Jedan naš borac koji je sišao na drum uzjaha jednog njemačkog konja i potjera ga u trku. Uto krenuše za njim i ostali konji, te mi tako na lak način i neočekivano dođosnio do velikog plijena. Toga dana čitav bataljon uzjaha na konje i uputi se u Čemerno. Pred selom je bila hvada. Neko predloži da se do kuća utrkujemo Mnogi su vrlo slabo jahali, a o kuvarima i drugaricama da i ne govorimo Međutim, seljaci, vidjevši veliku grupu na konjima kako juri prema selu, pobjegoše u šumu misleći da su Nijemci. Poslije ih je trebalo po šumi tražiti...

Devetog septembra smo oslobodili Gacko od ustaša, pa zatim Ravno u Ljubinjskom srezu i najzad Bileću. Krajem septembra u brigadi je bilo jedanaest bataljona, oko 1.500 boraca. Formirasmo grupe bataljona. Naš komandant, Petar Radović, ode za komandanta Prve grupe, a za komandanta bataljona dođe Petica, za zamjenika komandanta Nikola Radošević, a komandu nad 3 četom preuze Jovo Krklješa. Za političkog komesara bataljona postavljen je Ante Jerkin, a za njegovog zamjenika Stevo Bjedov. Naš bataljon je uživao veliki ugled kako u brigadi tako i u narodu.

U oktobru je Deseta brigada imala situaciju potpuno u svojim rukama. Bio je oslobođen gotovo sav Gatački srez (osim Fazlagića Kule), veliki dio Bilećkog i Stolačkog sreza, a dijelom i Nevesinjski i Ljubinjski. Okupator je držao samo pojedine garnizone i iz njih nije smio izlaziti. Sredinom novembra grupe bataljona prerastaju u brigade, od kojih je formirana nova hercegovačka divizija.

Petica je krajem novembra postao zamjenik komandanta Jedanaeste brigade, nešto docnije Nikola Radošević zamjenik komandanta Desete, a Ante Vlahov zamjenik komesara jednog bataljona. Za komandanta našeg bataljona došao je Vinko Novak, a za zamjenika Martin Čule.

Bilo je žestokih borbi i okršaja, bilo je teškoća i dosta žrtava,[1] ali je bataljon sve uspješno savlađivao. Kasnije smo (krajem 1943 godine) otišli u sastav Druge dalmatinske proleterske brigade, koja je tada bila stigla iz Crne Gore na prostoriju Vilusa.

Zao nam je bilo da se rastanemo sa Hercegovcima. Toliko smo upoznali Hercegovinu i Hercegovce da smo se u svakom selu osjećah kao kod kuće. Bodežište, Jugoviće, Kokorinu, Dramešinu, Čemerno, Bileću, Stolac. Ljubinje, Nevesinje . .. nikada nećemo zaboraviti. Mnogi naši drugovi su ostali u hercegovačkom kršu. Nisu se vratili kućama, ah su ostali u kraju koji ih je volio i cijenio. Ginuli su s osmjehom[1] na licu. dajući svoje mlade živote za slobodu. Bataljon je produžio ratovanje u sastavu Druge dalmatinske proleterske brigade. Ali je uvijek bila velika radost sresti se s borcima iz Hercegovine. Dalje borbe za Dubrovnik, Mostar i, na kraju, za Trst ovjekovječile su naše borbeno bratstvo i jedinstvo.

Svetozar PRIJIČ

S#5.

IZ DRUGE PROLETERSKE
U DESETU HERCEGOVAČKU

oš pre nego što smo napustili rodnu Srbiju, krajem 1941 godine, slušali smo vesti o ustanku u Hercegovini. A uspeh na bilo kom bojištu protiv fašizma — pretstavljao je za svakog partizana u Jugoslaviji nov potetrek i ohrabrenje.

Naša Druga proleterska brigada nije se borila u Hercegovini u toku Treće ofanzive, a uproleće 1943 prošli smo same njenom severnom periferijom. Ja sam se tih meseci nalazio pri Vrhovnom štabu, na raznim pozadinskim dužnostima, pošto sam ranije, u borbi na Rogatici, ostao bez oka.

U toku Bitke na Sutjesci ostao sam po zadatku u Centralnoj bolnici da sredim neka pitanja oko snabdevanja. Trebalo je da se povlačimo sa Trećom. Savinom divizijom. Posle teških borbi i napornih marševa stigli smo do Sutjeske.

U tesnom, dubokom kanjonu, sa brzom planinskom rekom. ključa kao u kotlu. Nemci su preduzeli sve da bar nas u zaštitnici potpuno unište. Pošto je u otsudnom jurišu, na levoj obali Sutjeske. poginuo komandant Sava, naša tek formirana jedinica ponovo se rasturila. Nemci su vrebah na svakom koraku, trebalo je probijati se. trpeti žrtve, podnositi glad. Pod takvim uslovima teško je bilo i najzdravijem borcu, a kako je tek bilo nama — ranjenicima i bolesnicima — nesposobnim za borbu. U toj paklenoj noći, kada je čovek morao da se drži za čoveka. ja — bez oka — izgubio sam kolonu i ostao potpuno sam.

Ali ne zadugo. Nije trebalo dugo lutati šumama Zelengore pa da se naiđe na osamljenog ranjenika, na dvojicu-trojicu, na čitave grupe. Orijentisali smo se prema odjecima borbe, prema tragovima koje su ostavljali oni ispred nas. A tragova je bilo mnogo: delovi ratnt opreme, ubijeni konji, pretureni samari, razbacane komore. I poginuli, umrli i zaostali borci.. .

Na jednom mestu naišh smo na četrdesetak ranjenika i bolesnika, neki bolnički ešalon. Čekaju, neku jedinicu, koja treba da dođe da lb prihvati. .

Posle smo se opet rasturili. Ja sam sledio čitav dan odjeke borbe. Išao sam oprezno, zaobilazio, osluškivao i osmatrao. Najzad sam naišao na veću grupu partizana. Bio je to 3 bataljon Prve dalmatinske brigade, bolje reći ostaci bataljona. Bilo je i boraca iz raznih drugih jedinica, nekih iz Pratećeg bataljona, iz baniskih jedinica, a najviše Crnogoraca. Imah smo hrabrog, energičnog komandanta — Petra Radovića. On je svoj bataljon, bar njegovo jezgro, uspeo da održi kroz sve okršaje na Sutjesci.

Nalazili smo se negde kod Prače, blizu same pruge Sarajevo — Višegrad, koju nismo uspeli da pređemo. Zato je odlučeno da krenemo na jug — u Hercegovinu. Izvršena je reorganizacija i ja sam postavljen za komesara jedne čete.

Već prvi dodir sa hercegovačkim selima, tamo iza opustošenog Borča, ostavio je na nas koji ranije nismo bili u tom kraju dubok utisak. Siromašna sela u kamenu, ali gostoljubiva, spremna da podele i poslednji zalogaj. Naši drugovi Hercegovci, na koje smo naišli, znali su dcbro kuda treba da nas upute. Prijateljska sela bila su, zaista, bezgranično prijateljska. Mi smo bili neopisivo iznureni, pregladneli. iscepani, bosi, sa oskudnim rezervama municije. Stara letina je u tim krajevima bila već iscrpena, a novo žito još nije pristiglo. Pa ipak smo se brzo, vrlo brzo oporavljah. Gatačka i bilećka sela davala su nam sve, poslednju pregšt brašna, paslednji kablić mleka... Za nekoliko dana stigli smo duboko na jug, gde smo se sastali sa nekim delovima Desete brigade.

Došlo je do prvih okršaja sa četnicima. Ali, prekaljenim borcima to nije pretstavljalo novost ni iznenađenje. Tako smo u blizini Zagore razbili jednu njihovu brigadu. Već tada su četnici u Hercegovim bili načisto s tim da partizani nisu uništeni u Bici na Sutjesci. Štaviše, mnogo boraca iz drugih krajeva, drugih jedinica, našlo se tada u redovima Desete hercegovačke brigade. Kada je izvršena reorganizacija njenih bataljona, ja sam postavljen za komesara brigadne bolnice Covek bez oka, kakav sam bio ja, u hercegovačkom kršu, naročito u noćnim borbama, teško je mogao vršiti boračke dužnosti.

*

Bolnica Desete brigade bila je tada krupan problem za štab. Slobodna teritorija još nije bila proširena i učvršćena, ranjenika i bolesnika mnogo — i starih sa Sutjeske, i novih, iz novih borbi. **A** usto česti pokreti, manevrovanje. Krajevi opustošeni, hrane malo, leto vruće, čak i do vode teško dolazimo. Pa ipak smo, blagodareći pomoći naroda i brizi štaba, sve te teškoće nekako savlađivali. Štab brigade je posebno vodio računa o bolnici. Od plena otetog neprijatelju, od onog što je narod davao — najpre je odvajano za bolnicu, » ranjenike i bolesnike.

Teško je tada bilo i sa sanitetskim materijalom, sa medicinskim instrumentima. Malo stručnog osoblja. Ali, stanje se brzo počelo popravljati. Pristizala je pomoć koju su drugovi prikupljali u gradovima, dolazili su novi dobrovoljci. Posle kapitulacije Italije, iz Dubrovnika je u Desetu brigadu došlo dosta novih boraca, među kojima je bilo i takvih čija nam je profesionalna pomoć bila dragocena. Dolazili su u bolnicu i. ranjenici sa terena iz pozadine, ona je rasla zajedno sa brigadom.

*

Sećam se mnogih teških ranjenika, boraca hercegovačkih bataljona, koji su u to teško vreme boravili u brigadnoj bolnici. Kac što su se junački tukli na svojoj kamenitoj rodnoj grudi, tako su junački podnosili i rane zadobijene u toj neravnoj borbi. Voleli su bezgranično svoj zavičaj i zato im nije bilo teško podnositi sve patnje.

Sećam se Blagote Dželetovića, Bilećanina, borca čiji je kuk bio raznesen bombom u jednom noćnom jurišu. Izgubio je mnogo krvi i bilo je očigledno da ne može preživeti. Iako je znao šta ga čeka, čitavo vreme svesno je pratio događaje oko sebe. Samo je škrgutao zubima, grdio neprijatelja i brinuo se za roditelje — da ne budu pogođeni mnogo kada čuju da je poginuo. Umro je na mojim rukama, sasvim priseban, svestan svega — i zašto se borio i zašto umire. Pa onda Branka Zotovića, borca koji je prošao prve borbe ustanka u Hercegovini i zatim, posle Treće neprijateljske ofanzive, dospeo u četnički zatvor i tamo mučen na neopisiv, zverski način. Bio je jedan od najtežih naših bolesnika. Na stopalama je još imao otvorene rane od opekotina, srce mu je bilo oslabilo od mučenja u logoru, život mu je — takoreći — visio o jednoj niti. Ah, i pored svega toga, obavljao je dužnost pomoćnika komesara bolnice, pomagao drugima, hrabrio ih, tešio, onako jedva pokretan. U brigadnu bolnicu je dopremljen i Mirko Matković, Bokelj, komunista, stari borac koji je takođe izmakao mučenjima talijanskih okupatora i četnika. I kao težak bolesnik on je danonoćno radio sa drugovima, pomagao im, činio sve da olakša ne samo svoj položaj nego i svih ostalih. Došla su i dva britanska avijatičara, spasena iz jednog oborenog aviona, a posle od četnika; imali su teže povrede. Prihvaćeni su kao i naši drugovi i ubrzo su se tako navikli na našu sredinu, kao da su naši borci . ..

*

Pokret u Hercegovini ojačao je posle bitke na Sutjesci tako brzo da smo se čudili svi mi koji nismo poznavali taj kraj. Borbe su se ponovo rasplamsale, uz tako nagli priliv novih boraca, da je formirano nekohko bataljona, pa zatim grupa bataljona, pa najzad Dvadeset deveta divizija, sa Desetom, Jedanaestom i Dvanaestom

brigadom. I naša bolnica je narasla. Imali smo divnih drugova koji su se starali o ranjenicima i bolesnicima. Malo koji borac, od onih što su prošli kroz bolnicu Desete brigade, odnosno Dvadeset devete divizije, nije zadržao u trajnoj uspomeni Jelenu Đukanović (zvali smo je »mama«). Ona je dc.šla iz Dubrovnika i raspoređena je u bolnicu. Čitave noći i dane, bez sna, znala je da probdi uz teške ranjenike i da za svakog nađe utešnu, toplu drugarsku reč. Kada je štab hteo da je premesti u pozorišnu ekipu, došla je kod mene i molila da je nipošto ne razdvajam od ranjenika. »Njima najviše mogu pomoći« — govorila je... Dobili smo bili i jednog mladog lekara, Ljuba Korlajta, koji se odmah dao na posao. Čim je stigao razdelio je drugovima sve što je sobom doneo — teško ga je bilo razuveriti da u našoj vojsci nije sve kolektivizirano. Posle, jednom prilikom počeo je da pravi tablicu za ishranu ranjenika i bolesnika. »Polako, druže doktore«, rekao sam mu, »nije to baš sve tako: ovoliko mieka, masti, šećera... To zavisi od toga koliko nam ovaj naš domaćin odvoji od svoje dece, od svoje jedine krave...« A naši domaćini, u hercegovačkim selima, nisu štedeli svoju sirotinju.

Milka Višekruna, bolničarka, takođe je došla u Desetu iz neke druge jedinice. Jednom prihkom, u nekom selu, videla me je za šivaćom mašinom kako krpim prnje (ranije sam bio krojački radnik). Donela jedno staro ćebe i moli: »Druže komesare, daj saši mi čakšire«. Ja za takve veće »poduhvate« zaista nisam bio spreman niti sam imao pribor za krojenje. Objasnio sam to drugarici. Pitala je — kome da se obrati, kada je mašina već tu, i ja joj u šah, ili u ljutnji, dobacim: »Idi načelniku, u štab divizije ...« A ona zaista poverovala i otišla. Mislila je — kad komesar bolnice šije, svakako i tamo ti štabu ima neki majstor. Posle sam išao na raport...

Drugovi iz štaba zaista su nas u svemu pomagali. U bolnici su držani časovi opšteg obrazovanja i ja sam jednom držao predavanje — iz geografije. Moje znanje iz te oblasti bilo je veoma skromno. Slučajno je naišao komesar divizije, Dragiša Ivanović i neprimetno se umešao u moje »predavanje«, a zatim sam ga nastavio i završio ...

Mi iz drugih jedinica, iz drugih krajeva, našli smo u Hercegovini svoju novu brigadu i svoj novi zavičaj. Borili smo se zajedno sa Hercegovcima, kao da je to bila naša Srbija, Dalmacija ili neki drugi kraj naše zemlje. Kada sam maja 1944 dobio naređenje da se prebacim u bolnicu u Italiju — čekao me retko težak rastanak. Od Hercegovine sam se rastajao sa istom setom kao i od lugova, ravnica i rascvetalih voćnjaka Srbije.

Takva je bila čitava naša Narodnooslobodilačka borba. Svi smo se borili za iste ciljeve, pod jednim rukovodstvom — Partije i druga Tita.

Miodrag GI.lSlC

NA MJEDENOJ GLAVI

rideset prvi avgust 1943. Sa 4 bataljonom Desete brigade nalazim se u Beračkoj kotlini. Umorni smo od napornog marša. Dva dana i dvije noći maršovali smo bez preicida. Sad ležimo u hladu ljeskovog granja i odmaramo se. Toplo sunce primiče se zapadu.

Kad rumeni na zapadu nestade i spusti se svježa i vedra planinska noć, poče uobičajeno partizansko veselje. Dok se jedni hvataju u kolo i pjesmom vesele i sebe i druge, drugi lože male vatre, sjede oko njih i razgovaraju. Pričaju se razni doživljaji iz života, iz minulih borbi.

Ležim pod jednim ljeskovim žbunom.

Odjednom se začu glas dežurnog: »Drugovi, sprema za pokret!« Skočih. Za časak smo na zbornom mjestu. Već je neko doba noći, nebo je vedro i puno zvijezda što trepere poput upaljenih svijeća. Komandant bataljona Danilo Šarenac govori: »Drugovi, dobili smo zadatak da noćas ovladamo Mjedenom Glavom li spustimo se u Kokorinu. Na Mjedenoj Glavi nalaze se č.etnici. Desno od nas se nalazi 5 bataljon, a lijevo 3-ći. Putem se ne može ići, mora se poprijeko«. Krenuh smo. Penjah se uz brdo. Mrak pritiska zemlju, a puta nema. Planina. Gusta, sitna šuma izmiješana sa ljeskovim šibljem. Tišina. Niko ne govori. Šuma je sve rjeđa. Najzad je nestaje. Oko nas su mali okrugli brežuljci, a na njima gdjekoji grm ljeskovog šiblja.

Komanda je tiha: »Treća četa desno, 1-va lijevo, u strijelce, i tiho naprijed«. Čuje se tiha pjesma pred nama. To su četnici na Mjedenoj Glavi. Zora je blizu. Zurimo. Na horizontu se vide rovovi. Primičemo se što opreznije možemo. Ipak se čuje potmuo topot nogu što odjekuje u šupljinama doline. Odjednom prestade pjesma. Osjetih su da podilazimo. Grupa drugova s bombama podilazi sve brže. Prolomi se tišina i začu jak glas: »Ko ide?« Tišina, pa opet: »Ko ide?«-- Opet tišina. Podilazimo dalje. Najzad zastadosmo, uhvatismo zaklone i čekamo. Srce kuca jako. Nestrpljivo očekujemo znak za napad.. Treća i 1 četa zaobilaze. Opet glas: »Ko ide?« Zatim rafal iz mitra-

ljeza. Sekundi izgledaju kao sati. Onda povika komandant: »Ko je tamo?« »A ko je tamo?«, odgovaraju četnici. I tako nekoliko puta. Najzad čusmo glas: »Ovamo su četnici Milorada Popovića!« »A ovamo su proleteri!« Napad. Otpoče žilava borba. Padaju bombe. S jedne i druge strane jaka puščana i mitraljeska vatra. Naši stežu obruč oko četnika. Treća i 1 četa prilaze polako s bokova. Komandant viknu: »Naprijed, drugovi, da ih žive pohvatamo!« Na jedan mah prolomi se poklič: »Ura-a-a!« Jurnu komandant, a za njim ostali. Na pet-šest metara od četničkih rovova komandant bataljona otkoči mašinku i zasu ih dužim rafalom. Ali, pade i sam pogođen u glavu iz neposredne blizine. Komandu nad bataljoncm preuze Jovan Andrić. Ubrzo ovladasmo ovim četničkim uporištem, zatim produžismo gonjenje četnika u pravcu Gacka.

Toga dana u Gornjim Bodežištima umro je od zadobijene rane komandant 4 bataljona Danilo Sarenac.

Vladimir DUCIC

NA SIVOM KAMENU
KRV MLADOG PARTIZANA

U teškim danima Bitke na Sutjesci, u »mirnoj« neprijateljskoj pozadini stvarala su se jezgra od novih mladih horaca koji su imah da stupe u prorijeđene redove naših brigada. Dok je neprijatelj vjerovao da će uspjeti da uništi NOV, dotle je grupa trebinjskih ilegalaca pripremala nove borce za svoju proslavljenu Desetu hercegovačku brigadu.

Još prije povratka brigade grupa okupljenih boraca počela je sa akcijama, napadajući komunikacije i likvidirajući četničke štabove na terenu Trebinjske Sume, Bobana i Površi.

Grupa je bila sastavljena većinom od mladića koje je rat natjerao da prije vremena upoznaju oružje, napuste svoje kuće i krenu u tešku borbu. Njima je bilo jasno da će u njoj mnogi ostaviti svoje mlade živote na nekoj čuki, u dolini ili na valovima neke nemilosrdne rijeke. Prilikom polaska majke su ih ispraćale skrivajući suze i želeći im srećan put i povratak.

Među okupljenim mladićima svojom bistrinom i otresitošću naročito se isticao Tešan Galeb, seljak iz malog, u šumi skrivenog, seoceta Cerovca kod Huma. On je od prvog dana ustanka aktivno učestvovao u Narodnooslobodilačkom pokretu. Svaki njegov postupak i svaka njegova riječ odavali su mržnju prema neprijatelju. Kad god bi spomenuo svoga oca, koga su četnici kao organizatora ustanka u ovom kraju bacili u Vidušku jamu, na njegovom licu bi se pokazao bol i želja da što prije stupi u borbu s neprijateljem.

Grupa mladih Trebinjaca sastala se sa Desetom brigadom nakon što su u toku jedne noći u napornom maršu prešli 50 kilometara. Ovo je bila prva veća grupa koja je stigla u brigadu poslije Bitke na Sutjesci. Grupa je kao cjelina dodijeljena 2 bataljonu i postala njegova 3 četa.

Nakon dugog rada u ilegalstvu dolazak u brigadu izgledao nam je kao život u slobodi i s nestrpljenjem smo očekivali prvu borbu. Nije trebalo dugo čekati. Već sljedećeg dana četa je imala prvu

borbu. Na padinama Bjelašnice sukobila se sa četnicima i vrlo brzo ih rastjerala. Tako je u ratnu bilježnicu upisala svoj prvi borbeni uspjeh. Za nepun mjesec dana poshje dolaska u brigadu prepješačili smo Hercegovinu vodeći gotovo svakodnevne borbe.

I pored oštrih borbi koje je četa vodila, nismo imah gubitaka. Ali je napokon pala prva žrtva. Mladi delegat 2 voda Tešan Galeb teško je ranjen i brzo na rukama svojih drugova izdahnuo. Evo, kako se to odigralo:

Naš bataljon imao je kraći odmor u oslobođenom Gacku. Još u toku dana počeli su da se vode razgovori među borcima kako će naveče biti borbe. Grupa gatačkih i nevesinjskih četnika koncentrisala se u Domrkama i pripremala napad na naše jedinice. Već u prvi sumrak bataljon je krenuo. . . Komande četa dobile su naređenje za pokret i borbene zadatke. Naša četa je imala da upadne u samo selo Domrke i tako iznenadi četnike. Kroz mračnu noć, tapkajući korak po korak, približavali smo se cilju. Samo što je prethodnica ušla u selo, začu se oštro vojničko »stoj«. Četnička straža, primijetivši našu prethodnicu, poče da bježi, ali je za tren oka bila u našim rukama. Ostali četnici su u to vrijeme bili na večeri. Borba s njima ubrzo otpoče. Četnici su uzmicali, a mi smo za kratko vrijeme bili u obližnjem selu Jugovićima.

No i pored privremenog povlačenja četnika, borba nije bila okončana. Četnici su osjetih našu malobrojnost i izvršili protivnapad. Borba je trajala čitavu noć i nastavila se sjutradan. Naši položaji bih su s jedne, a četnički s druge strane Jugovićkog potoka. Oni su napadali, tukli se na život i smrt, jer je to bio njihov posljednji pokušaj da se održe na ovom terenu. Municiju nijesu žalili jer su ih Talijana bili dobro snabdjeh. Mi smo trošili posljednje metke. Mitraljezi su imah svega još po 4—5 metaka. Komandant bataljona je naređivao: »Čuvaj municiju, ne pucaj bez sigurnog pogotka«. Četnici su koristili oslabljenu vatru naših boraca i podvlačili se pod naše položaje. Već su na desetak metara. Kod svakog borca vlada uzbuđenje, sa nestrpljenjem se čeka komanda za napad. Komandant je izdao naređenje »juriš«. Četnici nisu izdržali, počeli su da bježe. Borci su letjeli za njima sa praznim puškama, jer su posljednje rezerve municije bile ispaljene. Od našeg snažnog naleta i straha što su ga pretrpjeli, četnici se nisu ustavljali niti su pokušah da daju ma kakav otpor, već su svoje bježanje nastavili preko Jugovića i Dubljevića prema Slivlju.

Na vrhu ogoljele stijene iznad Jugovićkog potoka niz hladni sivi kamen tekla je krv mladog partizana. U namršteno čelo pogodilo ga je neprijateljsko tane. Iz njegovih usta nije se više čuo glas, ali njegove oči su još uvijek davale znake života i tražile osvetu.

Na rukama svojih drugova Tešan je izdahnuo.

Dušan SPASOJEVIČ

.U DOLIMA ZORO PADE..."

Negdje oko podne 15 novembra 1943 godine 5 bataljon Desete hercegovačke brigade, koji se nalazio na položaju u selu Ubosku, dobio je naređenje od Štaba Treće grupe bataljona da krene prema Bileći, stim što će 2 četu uputiti u Gornje Hrasno po specijalnom zadatku. Poslije usiljenog marša štab bataljona je sa 1-om i 3-om četom stigao predveče u Gornja Dola i smjestio se u kuće Dangubića. Radi obezbjeđenja od pravca Ljubinja i Bileće istureni su desetina Jože Siška na Sitnicu, a vod Joška Bilića na Krnji Kamen.

Međutim, bili smo nedovoljno budni i dozvolili smo da nas iznenade jače četničke snage. Četnici su bili obaviješteni o našem rasporedu i u toku noći se neometano grupisali oko sela. Sjutradan u praskozorje njihove jače snage su iznenada napale zasjede na Sitnici i Krnjem Kamenu. Obaviješten o pojavi četnika štab bataljona je hitno uputio ostatak 3 čete na Krnji Kamen, sa komandantom bataljona Antom Kelavom-Zcrom[1] i zamjenikom komandanta Mišom Popovićem. U isto vrijeme je i 1 četa prihvatila borbu sa četnicima na obroncima Sitnice i odbacila ih prema Zvijerini. Ali, četnici su iskoristili brojnu nadmoćnost i povoljniji položaj i žestoko pritisli 3 četu na Krnjem Kamenu. Tu su u prvom naletu poginuli zamjenik komandira čete Jusuf Borčilo i vodnik Joško Bilić. Kasnije, u toku juriša i protivjuriša teže je u grudi ranjen komandant bataljona Kelava, dok je njegov zamjenik Mišo Popović pao smrtno pogođen. Kada sam mislio da sam već uspio da ranjenog Kelavu spasem, opazili su nas četnici i ponovo ga pogodili na mojim leđima. Ovaj pogodak bio je smrtonosan.

Pošto je 3 četa, pod jakim pritiskom četnika, napustila Krnji Kamen i počela otstupati u pravcu Sitnice, 1-va se našla u vrlo kritičnom položaju. Poduhvativši je s desnog boka, četnici su je prisilili

[1] Rođen 1916 u Dobrom, Livno. Radnik. Clan KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 27 XII 1953 godine.

n_a otvoreno povlačenje ka Sitnici, pri čemu je izgubila oko **10** boraca. Između ostalih, pali su i komandir čete Stipe Omazić, zamjenik komesara čete Boro Balać, intendant bataljona Vaso Vuleta i vodnik 1 voda Rade Kujundžić. Od članova štaba bataljona ostali smo u životu samo pomoćnik komesara bataljona Spiro Mićunović i ja (komesar bataljona).

Dok smo se sa preostalim borcima očajno branih na Sitnici vršeći protivnapade, pristigli su i ostali bataljoni naše Treće grupe te smo zajedničkim snagama razbili četnike i protjerah ih u Bileću, nanijevši im znatne gubitke.

U ovoj teškoj borbi poginulo je oko dvadeset drugova i drugarica, a toliko ih je i ranjeno. Predveče smo poginule borce svečano sahranili.

I djeca su bila junaci. Kada smo poslije protivnapada naišli u jednoj škripi na ranjenog trinaestogodišnjeg kurira 1 čete Iliju Đukića, dečko je umjesto jauka povikao: «-Naprijed, proleteri«.

Narod je o ovoj borbi dugo pričao. Čak je o hrabrom komandantu bataljona i njegovim palim drugovima : pjesmu spjevao:

Što se ono gora nina.
To je borba u Dolima.
U Dolima Zoro pade,
Za svoj narod život dade.

(

Dva dana kasnije naređeno nam je da ranjene drugove prebacimo u divizisku bolnicu, u selo Miholjače kod Gacka. Putovali smo dva dana. Prihkom prelaska nabujale Mušnice kod Avtovca voda je srušila konja sa ranjenim dečkom — kurirom Ilijom. Ne predomišljajući se ni trenutka zamjenik komandira 1-ve čete Alija Jahra-efendić bacio se u nabujalu rijeku i izvukao malog Iliju. Tako je i po drugi put spasen život našeg malog ljubimca.

Jozo BAKRAČ

MALA CELA

ako su svi u našem bataljonu zvali tu milu, uvijek nasmijanu djevojku, koja je u partizane došla početkom 1942 godine. Tako smo **je** možda i morali zvati, **jer** je postojala još jedna Cela — velika.

Mala Cela je bila rodom iz jednog malog hrvatskog sela u okolini Livr.a, iz velike porodice. To znam iako se ne sjećam koliko je imala braće i sestara. I možda je zato bila uvijek spremna da nekom učini uslugu, možda je zato i imala toliko smisla za zajednički život, a i neku čudnu otpornost prema svim tegobama partizanskog života.

Srela sam je prvi put u Brelima, kada sam iz 2 bataljona Desete hercegovačke bila dodijeljena na rad sa omladinom u 5-ti (Livanjski) bataljon. Bilo je podne. Borci su, s porcijama u ruci, čekah kod kazana. Kad mi je komesar prišao i rekao da i ja stanem u red. Cela mi je prišla i, posmatrajući me nekoliko trenutaka, rekla mir

— Kako su lipe tvoje mašne!

Osjetila sam neizmjernu radost i zahvalnost djevojci koja mi je tako neposredno prišla. Jer, bila sam uzbuđena zbog nove sredine i nepoznatih lica.

— Imam ja još svile, pa možemo napraviti mašne i za tebe.

— Lipo, lipo, pa da i ja uredim ovu svoju šumu — odgovori ona, vrteći pritom dugu pletenicu svoje smeđe, neposlušne kose.

Poslije ručka smo, od jednog komada tamnoplave svile sa tačkicama, napravile mašne za Celine pletenice. I kao da nas je to **približilo**. Kao da je od tog trenutka počelo naše prijateljstvo. Postale smo nerazdvojne drugarice, iskreni prijatelji, sestre, jednom riječju — sve. Među nama nije bilo tajni. Sve naše male radosti, sva naša **nadanja i** maštanja, bila su zajednička. I htjele smo da, kad više ne bude **rata,** živimo zajedno, da idemo u istu školu.

Surovi dani rata, glad, umor i dugi marševi, mnoge neprospa**vane** noći, prozeble ruke i noge — ništa od svega toga nije **moglo da** slomije **našu** mladost i vjeru u ljepše dane. Nas smo dvije često,

i u najtežim trenucima, govorile o budućnosti, pravile planove. Noću, ležeći jedna pored druge, tiho smo kazivale svoje misli i želje. Jednom bi Cela poželjela da bude učiteljica, a drugi put nešto drugo i da živi u gradu. A kad smo jednom, poshje čitavog dana maršovanja, legle gladne bez trunke hrane, rekla mi je da će, kad prestane rat, postati direktor nekog velikog hotela u kome će besplatno dobro nahraniti sve drugove iz našeg bataljona.

U našem bataljonu svi su je voljeli. I kao prema najmlađoj odnosili se gotovo očinski. Cela je to cijenila i nikad joj nije bilo teško da učini nešto za ostale. Nikad joj nije bilo teško da nosi svoju pušku koja je bila za glavu iznad nje, pa su borci često, praveći dobronamjerne šale, pronosih kolonom:

— Naprijed, Celina pušita na čelo!

Cela bi uvijek prihvatila šalu, ali bi poručila vezom:

— Ne brinite se, naprijed je Cela i Celina puška.

Prolazili su mjeseci ratovanja. Došao je i februar 1943. Bio je hladan i sumoran dan kad je naš bataljon prelazio Neretvu sa zadatkom da ide prema Nevesinju. Zagazili smo u vodu, sa svom vojničkom opremom. Iza nas je ostala Ivan Planina, namrgođena, pokrivena visokim sniježnim nametima. A pred nama: surove, od snijega bijele hercegovačke planine, pune prijetnje i četnika koji su, sakriveni negdje, čekah našu kolonu.

Tišinu prelaska rijeke odjednom je poremetio mitraljeski rafal iz aviona. Zrna su zaparala vodu pored Cele. Ona se trgla, krenula ustranu, i kako joj ranac nije bio dobro zakopčan, iz njega je ispala porcija sa kuhanim kukuruzom — naše sljedovanje sa Ivan Planine.

— Prokleti bili, zar i ovo malo hrane da mi uzmete — vikala je Cela hvatajući zrna kukuruza na površini vode.

— Brže, brže, prolazi! — prenosih su naređenje sa čela kolone. I Cela je požurila, tužno gledajući za praznom porcijom i zrnima, rasutim po talasima rijeke.

Zatim smo gotovo čitavu noć vodih borbu sa četnicima, probijajući se naprijed. Predzoru smo ušli u jedno selo i dok smo čekah na raspored Cela mi je iznenada, promrzlom rukom, ponudila nekohko zrna kukuruza, koje je uspjela da izvadi iz rijeke. Bila sam sva promrzla, utrnulih nogu, ali sam sve to odjednom zaboravila pred divnom ponudom djevojke koja je bila spremna da i posljednje podijeli sa mnom. **A** Cela je opet bila srećna što može da učini nešto za mene.

Onda su došli dugi maräevi po Hercegovini i borbe sa četnicima. Cela je sve to podnosila, čak je bila i vesela što prvi put vidi »-lipu« Hercegovinu. A nije ni slutila da će na tom sivom i sumornom kršu biti prekinute sve njene radosti i nade.

Desilo se to ovako:

Krstareći bilećkim kra.iem, naš bataljon je jedne večeri stigao u Dola. Smjestili smo se u zaseoku. Noć je bila tamna, a kiša je neprestano sipala. Znali smo da tu ima i četničkih porodica, ah nismo ni pretpostavili da će neko otići u Bileću da javi četnicima za nas. Međutim, oni su došli. Čitavu noć su nas opkoljavali, a u samo svitanje počeo je napad. Bacači, bombe, mitraljezi, puške — sve se to sručilo na one dvije-tri kuće u kojima su bile smještene naše čete. Još bunovni, borci su dohvatili puške, bombe, mitraljeze. Morali smo da se probijemo. ali je to bilo veoma teško, jer su četnici bili zauzeli sve obližnje položaje. Njihov bacač je nemilosrdno tukao vrata i prozore kuće u kojoj je bio smješten štab. Ipak smo nekako uspjeli da istrčimo iz kuće i da, štićeni našim mitraljezom, preskočimo kamenu ogradu ispred kuće. I upravo u trenutku kad smo se probijali prema šumarku, bacač tresnu pored nas, u tri navrata. Neko jauknu. Okrenuh se i u grupi mrtvih i ranjenih ugledah Celu. Poluotvorenih očiju, kao da me prepoznaje, izgovorila je:

— Lipa, ubij . ..

Koga da ubijem, nije dovršila.

Ljubica KARABEGOVIC

VECE POD SITNICOM

Bili smo zanoćili u jednom selu pod Sitnicom. Domaćin i njegova tri brata, sve starci iznad 70 godina, sjedili su pored ognjišta. Članovi štaba bataljona, pošto su se smjestili u sobu, pređoše k njima. Iz susjedstva dođe još nekoliko staraca na razgovor.

Žene su se vrtjele oko ognjišta, ložile i potsticale vatru i nadgledale spremanje večere. Ubrađene do nosa u velike rupce, uporno su ćutale. Bile su pune jeda na partizane, ispred kojih su njihovi sinovi i muževi pobjegli od kuće.

— Zašto bježe vaši ljudi od partizana? — upita politički komesar. Mi nikoga ne uzimamo u svoje redove protiv njegove volje, jer u našoj borbi pobjedu mogu izvojevati samo svjesni rodoljubi.

Zene se uzvrtješe, jedna ljutdto kresnu očima na komesara pa, da to zabašuri, uzvjesi kačun na višu kariku na verigama. Plamen ispod njega se diže i obasja lice staraca što su sjedili prema komesaru. Nisu očekivah ovako direktno pitanje. Pogledavah su se u nedoumici šta da odgovore. Konačno se jedan od njih promeškolji i obazrivo reče:

— Čuje se da kralj i vlada ne priznaju partizane.

Komesara ljutnu ovaj odgovor.

— Kažite vi meni je h narodu potrebno da ga priznaju kralj i vlada? Kralja i vladu tišti nemirna savjest: preko dvadeset godina ugnjetavanja i korupcije i, najzad, bjekstvo iz zemlje. Ne mogu oni nikako da se pomire sa činjenicom da su komunisti na čelu Narodnooslobodilačke borbe. A ko bi drugi i mogao biti, pitam ja vas, kada su komunisti jedini ostali sa narodom i u otsudnom času podigli ga na oružani ustanak, bacivši u prve redove svoje članove i komunističku omladinu.

Na licima staraca ocrtavala se sumnja. Jedan, koji je dotle zamišljeno pušio na dugačak čibuk, upita komesara:

— Mogu li nešto da ti kažem otvoreno?

— De, reci.

— Vi ste se udružili sa Hrvatima i muslimanima, a zaboravljate nevinu srpsku krv koju su oni prolili. Ja ne znam da i ti nisi Hrvat ili musliman, ali ti ovo rekoh, pa neka ide glava. Među vama, osim Hrvata i muslimana, ima i Švaba, Talijana i ne znam kakvih još tuđina, a odbacuje te srpsku slogu i jedinstvo.

— Ne boj se, starče, za svoju tvrdu glavu, reče ironično komesar, ali upamti: ko god je spreman na borbu protiv fašista, dobro je došao, a nema sloge sa onima koji služe okupatorima, makar nosili i srpsko ime. Jedini izlaz i spas našim narodima je zajednička borba protiv okupatora i domaćih izdajnika.

— Dok smo to vjerovah, primijeti starac sa čibukom, i naši su ljudi bili u partizanima. Postojao je i Sitnički partizanski bataljon.

— A sada sjede u škripu, dodade komesar s prezirom.

— Mi nismo mogli ostati s vama, branio se starac, jer ste vi protiv vjere i hoćete seljacima da oduzmete zemlju.

Na to će jedan omladinac iz naše grupe:

— Lažu vas, jadan ne bio! Ne samo da mi ne diramo u vjeru, nego u našim jedinicama ima i popova, koji vrše vjerske obrede, a kad se ukaže prilika vrše i službu u crkvi.

— Neka ti, mali, zakrišeta drugi starac rapavim glasom, mi bi željeli čuti od ovih starješina namjeravaju li nam komunisti oduzeti zemlju.

— To su klevete protiv komunista — umiješa se zamjenik političkog komesara — da bi se od Narodnooslobodilačke borbe odvojili seljaci. A baš seljaci čine najveći dio Narodnooslobodilačke vojske. I kroz borbu mnogi od njih su postali komunisti.

— Vi lijepo govorite, ali, ako je sve tako, zašto je onda došlo do ove međusobne borbe u srpskom narodu, upita domaćin, koji je dotle ćutao i slušao razgovor.

Na to uze riječ komandant:

— Narodnooslobodilačka vojska postiže sve nove i nove uspjehe i pobjede, i okupatorima je postalo jasno da je u otvorenoj borbi ne mogu savladati. Zato pokušavaju da je podriju iznutra. Četnicima daju sljedovanje i oružje radi tobožnjeg »-spasavanja« srpstva, a u stvari da Se bore protiv Narodnooslobodilačke vojske. Kao što su ranije prepuštali Srbe ustašama, tako sada prepuštaju Hrvate i muslimane četnicima. Četnici su postali plaćenici okupatora, njihovi »šuckori«, i svrstali su se u iste redove s ustašama.

Svi su prisutni slušah komandantove riječi i niko nije čuo šum pod malim prozorom. Nasta tegoban muk. dok se opet ne javi onaj naš omladinac:

— Ima li ovdje uva da čuje da su ustaše i četnici vezani kao psi na isti lanac. Oni mogu da reže jedni na druge, ali se ujedati ne smiju.

Sum pod prozorom se ponovo začu, jače nego prvi put, i svi upraviše pogled tamo. U tom času pojavi se na vratima jedan mladić. Kuriri se mašiše oružja, ali komandant vidje da taj mladić nije naoružan pa im dade znak da odlože oružje. Na domaćinovom licu čitalo se iznenađenje i zabrinutost. To bijaše njegov dvadesetogodišnji unuk, za koga su svi mislili da je sä ostalima pobjegao u škripe. Ustvari, on nije mogao odoljeti želji da Se negdje sakrije, odakle bi mogao neprimijećen slušati šta partizani govore. U opštoj užurbanosti niko nije opazio da je on ostao i, pritajen pod prozorom, slušao razgovor koji se vodio kod ognjišta. A kad je naš omladinac nazvao ustaše i četnike psima na istom lancu, mladić se više, nije mogao uzdržati već je upao u kuću, među partizane. Obraćajući se članovima štaba, reče uzbuđeno-

— Mi nismo izdajnici zato što nećemo da idemo s vama. Ne damo se zavesti protiv kralja i otadžbine, a u borbu smo spremni kad za nju kucne čas.

— Dokle ćete tako čekati? upita ga komandant.

— Dok kralj ne naredi da krenemo u borbu.

— A ako događaji ne budu išli po tom vašem planu?

— Mi ćemo ... ovaj ... vidjećemo . • •

— Narodnooslobodilačka borba, produži komandant, postala je i sve više postaje opštenarodna, i oni koji ostanu iza nje, naći će se, htjeli ne htjeli, u krugu izdajnika.

— Mi ćemo svojom krvlju posvjedočiti da smo pravi sinovi svoga naroda, reče mladić vatreno.

— Pazi, momče, da ne zadocniš, jer onda neće biti budžaka da se sakriješ.

Mladića obli crvenilo do ušiju, a komandant ustade, za njim ostali članovi štaba, i odoše u sobu.

Utom i žene pripreme večeru. Nasred sofre postaviše nisku siniju i na nju staviše nekoliko drvenih kašika. Onda se diže domaćin i zauze mjesto pred prijekladom, s druge strane ognjišta, prema staroj majci, koja se takođe pridiže. Iza njega se poreda ostala čeljad. Domaćin promrmlja neku molitvu zijevajući i češkajući se rukom **po** zatiljku. Zatim se svi prekrstiše i posjedaše oko sinije. Kad jedna od žena metnu usred sinije veliki sahan s jelom, nasta kloparanje drvenih kašika. Poče večera ...

Onaj mladić sjedi pogružen i vidi se da razmišlja.

Čeljad se već bila razišla na spavanje, naša grupa se smjestila na kamenim krevetima s obje strane ognjišta, a on još uvijek sjedi zamišljen.

#

Rano ujutro trebalo je da krenemo dalje. Dok smo se spremah, sestra onog mladića, pokazujući rukom na jedan brijeg, reče nam:

— Ceka vas jedan drug iza onoga brijega.

— Koji drug?

— Vidjećete, odgovori ona.

Krenusmo. Kad smo silazili niz drugu stranu brijega ugledasmo kraj puta njenog brata kako sjedi na kamenu s torbom na leđima i s puškom preko krila.

– Sta radiš tu?

— Čekam vas.

— Zašto?

— Da idem s vama u brigadu.

Nismo vjerovali svojim ušima.

Govoriš li ozbiljno? Kako si se na to riješio?

— Poslije svega što sam od sinoć čuo i doživio, ja više ne mogu ostati u selu, već sam odlučio da idem u partizane.

— A odakle ti puška?

— Ovo je puška mog starijeg brata koji je poginuo kao borac u Sitničkom partizanskom bataljonu. Njegovi drugovi dali su je meme ocu . . . Sada će ona nastaviti tamo gdje je stala.

Istog dana stigli smo u brigadu, te je ovaj mladić popunio mjesto svog poginulog brata.

Drago LJUBIBRATIC

DEJSTVA DVADESET DEVETE DIVIZIJE

novembar 1943 — mart 1944

U toku priprema za napad na Fazlagića Kulu, 17 novembra 1943, po prethodnoj saglasnosti Vrhovnog štaba, Drugi udarni korpus izdaje naredbu o formiranju Dvadeset devete hercegovačke udarne divizije. Kako su borbe za Fazlagića Kulu bile u toku, to je do izvršenja ovog naređenja došlo 21 novembra kada je u Gacku oformljen štab divizije i izvršena reorganizacija dotadašnjih grupa bataljona.

U sastav divizije ušle su: Deseta brigada, Jedanaesta brigada (dotadašnja Druga grupa) i dvanaesta brigada (dotadašnja Treća grupa).[1]

U Hercegovini je u vrijeme formiranja divizije bilo oko 1.800 boraca, od kojih 1.500 u brigadama divizije, a ostalo u terenskim partizanskim jedinicama. Od ukupnog broja boraca divizije 308 bili su članovi KPJ, 123 kandidati za članove KPJ, a 379 članovi SKOJ-a.

Prilikom formiranja divizija je dobila zadatak od štaba Drugog korpusa da napada neprijateljske garnizone, ruši komunikacije i razbija četnike i to ne samo u Hercegovini već i u zapadnom dijelu Crne Gore — prema Vilusima i Grahovu — i da potpomaže učvršćivanje narodne vlasti.

Rukovodeći se postavljenim zadacima, štab divizije je odlučio: da Desetu brigadu prebaci u Banjane radi dejsta ka primorskom pojasu i čišćenja od četnika terena na pravcu Grahova, da Dvanaestu ostavi i dalje na sektoru Bileće, da štiti bok Desete u njenom dejstvu ka Grahovu i moru, a Jedanaestu da ostavi na sektoru Gacka da zatvori pravac Nevesinje — Gacko i dejstvuje na komunikaciji Mostar — Nevesinje. Na sektoru Fazlagića Kula — Gacko odlučeno je da se ostave dva bataljona (po jedan iz Desete i Jedanaeste) koji bi, pored ostalih zadataka, obezbjeđivali divizijsku bolnicu koja je imala da ostane na tom sektoru.

Međutim, situacija se izmijenila, a to je uslovilo i izmjenu ovih planova.

[1] Iako su Jedanaesta i Dvanaesta brigada sve do 21 januara 1944 nosile zvanične nazive Druga i Treća brigada, mi ćemo ih radi bolje preglednosti odmah nazivati Jedanaestom i Dvanaestom

Sedma SS divizija »Princ Eugen«, prebacujući se sa područja Dubrovnik — Metković ka prostoriji Foča — Sarajevo, kretala se kroz Hercegovinu u više pravaca, od kojih su bila najvažnija dva: Mostar — Nevesinje — s. Ulog i dalje ka liniji s. Pale — Rogatica, kojim se kretao 14 SS brdski lovački puk, i pravac Trebinje — Bileća — Avtovac — Gacko i dalje ka Ulogu i Foči, kojim se kretao 13 SS brdski puk. Pomoćna kolona kretala se od Stoca preko Kobilje Glave za Avtovac. U to vrijeme u Bilećkom garnizonu se nalazilo oko 800 četnika sa nešto Nijemaca, dok se na prostoru Grahovo — Banjani koncentrisalo oko 500 četnika sa terena Vučijeg Dola, Banjana, Grahova, Rudinsko-trepačke i Krivošiske opštine. Ove snage su na liniji Bileća — Somina obezbjeđivale Bilećki garnizon s te strane i sprječavale prodor jedinica Dvadeset devete divizije ka sektoru Risan — Trebinje.

Divizija »Princ Eugen« je prema planu trebalo da sa drugim njemačkim snagama učestvuje u napadu na jedinice Trećeg bosanskog korpusa u istočnoj Bosni. Prije toga ova njemačka divizija imala je da u sadejstvu sa jedinicama 6 ustaško-domobranske divizije i hercegovačkih četnika razbije jedinice Dvadeset devete divizije na prostoru Bileća — Stolac — Nevesinje — Gacko.

U vezi sa novom situacijom štab divizije donio je odluku da Deseta i Dvanaesta brigada, sa sektora s. Vrbica — s. Ubla — s. Tepure dočekaju neprijateljske snage koje su nastupale od Bileće i Dabarskog Polja ka Avtovcu. Za to vrijeme Jedanaesta brigada je imala da iz rejona Slato zadržava nadiranje neprijateljskih snaga preko Trusine. Po razbijanju neprijateljskih snaga na pravcu Bileća — Avtovac trebalo je da Deseta i Dvanaesta brigada preduzmu bočni i obuhvatni napad na glavninu neprijateljskih snaga na sektoru Dabarsko Polje — Trusina — Nevesinje.

Dvadeset četvrtog novembra Dvanaesta brigada, sa dijelovima partizanskog bataljona »Miro Popara«, napala je u selu Tucakov Do najistureniju grupu jačine 120 Nijemaca, razbila je i uništila. U isto vrijeme ova brigada je zadržala jednu jaču grupu Nijemaca koja je bila pristigla od Plane.

Istog dana Deseta birgada je zaustavila jednu njemačku kolonu koja je nastupala iz Bileće, napala je s lijevog krila na liniji Tegarina Greda (k 1050) — Vardar (trig 1129) i potpuno razbila. Nijemci su imali 40 mrtvih među kojima je bio i jedan oficir. Samo blagodareći pojačanjima Nijemci su izbjegli potpuno uništenje.

Noću 24/25 **novembra četa** »Nevesinjska **puška« napala** je u s. Slato **jednu manju njemačku kolonu koja je bila pristigla od Stoca** i potpuno je **razbila.** Nijemci **su imali veći broj mrtvih. Zaplijenjeno je** 15 konja sa **opremom i municijom.**

U borbama 24 novembra 7 SS divizija imala je 230 mrtvih, među kojima 5 oficira. Zaplijenjeno je 53 konja i mazgi sa opremom, 4 teška.

minobacača, jedna radiostanica, 200 granata, hirurška oprema, 6 mitraljeza i nekoliko mašinki.

Sjutradan, 25 novembra, Dvanaesta brigada se pod pritiskom jačih njemačkih snaga od Plane i Korita povukla ka Kobiljoj Glavi; Jedanaesta se prebacila preko Ljeskovog Duba na prostor s. Dubljevići — s. Kokorina — s. Domrke radi zatvaranja pravca od Morina i blagovremenog prelaska preko nabujile Koleške Rijeke, koja joj je bila za leđima, a Dvanaesta je nekoliko puta na juriš zauzimala i gubila Kobilju Glavu i najzad se, uslijed premorenosti, rokirala na položaj Troglav — Kita — s. Danici.

U borbama 25 novembra Nijemci su imali 85 mrtvih i više ranjenih, dok je Dvadeset deveta divizija imala samo nekoliko ranjenih.

Na pravcima Bileća — s. Plana — Avtovac i Stolac — Dabarsko Polje — Nevesinje nije u toku 26 novembra bilo značajnijih pokreta. Primijećeni su pokreti jačih njemačkih snaga od Nevesinja prema Ulogu. Deseta brigada se toga dana odmarala na prostoru s. Ubla — s. Poljica — s. Vrbica, a Dvanaesta na prostoru Kita — s. Danići — s. Dulići. Nijemci se sa Kobilje Glave nisu kretali, ali su im pridolazila pojačanja od Stoca. Preko Bjelašnice došlo je oko 300 njemačkih vojnika u Fazlagića Kulu, **a** druga kolona spustila se sa Morina u Slivlje. Komunikacijom od Nevesinja ka Ulogu, Kalinoviku i Foči prolazili su motorizovani i drugi dijelovi 7 SS divizije.

Dvadeset sedmog novembra jedna kolona od 200 Nijemaca ušla je u Gacko od Srđevića i M. i V. Gračanice.

Pošto su odlaskom 7 SS divizije ka Drini završene borbe na pravcu Bileća — Gacko, štab divizije donosi odluku da se Deseta i Dvanaesta brigada prebace na sektor Banjana, radi razbijanja Banjanske i dijelova Bilećke četničke brigade na sektoru Banjani — Bileća — Grahovo, a Jedanaesta sa sektora sjeverno od komunikacije Kifino Selo — Gacko da se prebaci na prostoriju s. Dramešina — s. Žanjevica — s. Berušica, radi zaštite diviziske bolnice i dejstva na komunikaciji s. Plana — s. Stepen — Avtovac — Gacko — s. Fojnica.

U novembarskim borbama divizija je nanijela neprijatelju osjetne gu bitke — 552 mrtva i više ranjenih. Zaplijenjeno je 4 teška minobacača, 200 granata, 6 puškomitraljeza, 1 teški matraljez, 164 puške, 1 radiostanica, 53 konja i razna oprema.

*

Početkom decembra jedinice Dvadeset devete divizije bile su raspoređena na širokom prostoru: Deseta i Dvanaesta brigada na prostoriji Banjani — s. Crkvice — s. Danići — s. Dulići, zatvarajući pravce Stolac — s. Plana — Avtovac i Bileća — Avtovac, a Jedanaesta na prostoru s. Lipnik — s. Jasenik — s. 2ajevica (istočno od Avtovca).

Radi rasterećenja naših snaga u istočnoj Bosni i Crnoj Gori gdje su se ispoljila jaka ofanzivna dejstva neprijatelja (šesta ofanziva) štab

DrUgog korpusa naredio je da divizija dejst.vuje u Hercegovini, po brigadama, manevarski — da napada njemačke kolone duž komunikacija i razbija četnike, onemogućujući im da se jače aktiviraju. Štab divizije odlučio je: da Jedanaesta brigada, sa sektora istočno od Avtovca, vrši pritisak na Gacko i komunikaciju s. Stepen — Avtovac, sa ciljem vezivanja njemačkih snaga na sektoru Gacka, a zatim da svoja dejstva usmjeri ka Bileći; da Dvanaesta sa sektora s. Crkvice — Bileća vrši pritisak na Bileću i napada komunikaciju Bileća — Trebinje. Ona je pored toga imala da presiječe komunikaciju Bileća — Vilusi i na taj način obezbijedi bok i pozadinu Desete brigade koja je poslije zauzimanja Velimlja imala da se prebaci na sektor Grahova i razvije dejstva prema Risnu i Lastvi (trebinjskoj).

Dalja dejstva divizije odvijala su se uglavnom prema ovom planu, stim što je zbog nove situacije donekle izmijenjen plan dejstva na sektoru Gacko — Avtovac. Ovdje je Jedanaesta brigada uspjela da zauzme Avtovac i privremeno upadne u Gacko koje je morala napustiti zbog dolaska njemačkih pojačanja. Zbog važnosti ovog sektora brigada je i dalje ostavljena u rejonu Gacka, sa glavnim zadatkom da, mjesto prema Bileći, dejstvuje na komunikaciju Nevesinje — Ulog.

Odmah poslije naređenja štaba divizije Dvanaesta brigada se prebacila u rejon Vučjeg Dola, dok je Deseta usmjerila dejstva ka Velimlju protiv Banjanske četničke brigade, koja je poslije slabog otpora napustila Velimlje i povukla se na sektor Vilusi — Grahovo.

Prilikom napada na Bileću Dvanaesta brigada je zauzela utvrđenje Modropac, a neke njene čete prodrle su i u sam grad. Međutim, zbog nedostatka jačih rezervi, kao i zbog neuspjelog napada svog lijevog krila, brigada je odustala od daljeg napada na Bileću i povukla se u rejon Vučjeg Dola, a zatim se prebacila ka Ublima.

Za to vrijeme Deseta brigada je, poslije razbijanja četnika na sektoru Vilusa, nastavila dejstva u pravcu Lastve gdje je napala jednu njemačko-c.etnićku kolonu jačine oko 150 ljudi i natjerala je u bjekstvo ka Trebinju. Međutim, zbog prodora jačih četničkih snaga u rejon Grahova i pozadinu Desete brigade ova je morala odustati od gonjenja ka Trebinju i povratiti se ka Grahovu, gdje je razbila grahovsku četničku grupu i zauzela Grahovo i Crkvice. U međuvremenu je jedna njemačka četa iz Bileće sa dijelovima Bilećke četničke brigade prodrla preko Vraćenovića ka Klobuku, te se Deseta brigada morala ponovo vratiti prema Vilusima. Poslije kraće borbe brigada je razbila ovu četničko-njemačku grupu koja se u paničnom bjekstvu povukla ka Trebinju. Zaplijenjeno je 2 puškomitraljeza, 1 minobacač i nešto municije. Odatle se već sljedeće noći prebacila na prostoriju Velimlje — Mirkovići.

Od 1 do 15 decembra Jedanaesta brigada je dejstvovala na prostoriji Kazanci — Avtovac — Gacko, napadajući Nijemce i četnike u samom Gacku. Iako se, uslijed dolaska njemačkih pojačanja od Nevesinja mora

la povući iz Gacka, ona je i dalje ostala da dejstvuje na području Gatačkog sreza s tim što je povremeno upadala i u Nevesinjski srez i Borač, napadajući neprijatelja naročito na komunikaciji Nevesinje — Ulog.

Deseta brigada ostala je da manevarski dejstvuje na sektoru Banjani — Bileća — s. Plana i da vezuje za sebe Bilećki garnizon i najjaču hercegovačku četničku grupu u njoj, kao i njemačke snage na Vilusima.

Četvrtog decembra štab divizije upućuje Dvanaestu brigadu sa sektora Bileće na prostoriju Hrasno — Popovo Polje — Stolac — Hrgud, sa zadatkom da razbije koncentraciju snaga Trebinjske, Ljubinjske i Stolačke četničke brigade, da vrši mobilizaciju boraca za brigadu i onemogućuje neprijatelju saobraćaj na komunikacijama u zahvatu ovog operativnog područja.

U prvoj polovini decembra neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke: poginulih 63 Nijemca i 27 četnika, zarobljeno 24 četnika i 1 domobran, predalo se 20 četnika; zaplijenjeno: 3 puškomitraljeza, 1 minobacač, 65 pušaka, 240 ručnih bombi, 1 radiostanica, oko 2 vagona minobacačke, topovske i puščane municije i druga oprema.

»

U periodu od 15 decembra 1943 do 31 januara 1944 divizija je imala uglavnom iste zadatke: manevarsko dejstvo po brigadama na području Hercegovine, obuhvatajući i pogranične krajeve Crne Gore, kao i rejon od Boke do Neretve, pri čemu je imala da napada njemačke kolone na komunikacijama i snage po manjim uporištima i razbija četničke grupe. U to vrijeme je pod komandu Dvadeset devete divizije stavljen i Mostarski bataljon, stim da dejstvuje ka Konjicu i Prozoru.

U drugoj polovini decembra neprijatelj angažuje u Hercegovini manje dijelove 7 SS divizije »Princ Eugen«, 738 i 359 puk 118 njemačke divizije, 14 domobransku pukovniju i dijelove 1 dobrovoljačke-domobranske pukovnije. Sve ove jedinice bile su raspoređene po većim mjestima u Hercegovini, osiguravajući komunikacije Gacko — Nevesinje — Ulog, Metković — Popovo Polje — Trebinje — Bileća i Dubrovnik — Trebinje. Pored toga. oko 200 ustaša nalazilo se u Fazlagića Kuli i oko 400 na stanicama s. Ravno, s. Hutovo i s. Hrasno, dok su četničke snage u jačini oko 2.500—3.000 većinom prisilno mobilisanih ljudi bile koncentrisane u Gacku, Nevesinju i Trebinju.

U to vrijeme divizija je sa jednom brigadom napadala neprijateljske snage na komunikaciji Nevesinje — Ulog i Nevesinje — Gacko, a sa ostale dvije brigade dejstvovala je na sektoru Bileća, Trebinje, Dabarsko Polje, Stolac. Dvadeset prvog decembra raspored brigada bio je: Deseta na prostor s. Ubla — s. Gornje i Donje Crkvice; Jedanaesta u rejonu Gacka, pripremajući se da se u toku 22 decembra prebaci na prostor s. Danici — s. Dulići, a Dvanaesta na prostoru s. Zvijerina — planina Sitnica, gdje je razbila jednu grupu dabarskih i stolačkih četnika.

Posebnu smetnju za uspješno dejstvo jedinica Dvadeset devete divizije pretstavljalo je Gacko, te je štab divizije donio odluku da se ono napadne. U tom cilju naređeno je Jedanaestoj brigadi da se sa sektora s. Dulići — s. Danici prebaci u rejon Bileće, a Desetoj da se prebaci na sektor Dulići — Danići i odatle napadne i zauzme Gacko. Istovremeno je naređeno da se Dvanaesta brigada hitno prebaci na sektor Davidovići — Rioca, kako bi sadejstvovala Desetoj u napadu na Gacko.

U vezi s tim naređenjem Deseta brigada je dvaput napadala Gacko (28-og i noću 29/30 decembra), ali nije uspjela da ga zauzme.

Dvadeset sedmog decembra štab divizije naredio je Jedanaestoj i Dvanaestoj brigadi da u toku noći 28/29 decembra zauzmu Bileću. Pri tome je Dvanaesta trebalo da dijelom snaga napada od sela Granica (sjeverozapadno od Bileće) i dalje grebenom na Vodenu Gradinu, a drugim dijelom preko Podosoja, stim što će jedan bataljon uputiti kod sela Moska radi sprječavanja dolaska njemačkih pojačanja iz Trebinja. Jedanaesta brigada imala je zadatak da napada na Bileću pravcem s. Vlahinja — s. Deleuša — Hadžibegovo Brdo (k 883) — Modropac (741). Napad je imao da otpočne u 22 časa.

Napad je otpočeo u određeno vrijeme ali Bileća nije zauzeta. Glavni razlog ovog neuspjeha bio je u tome što nije postojala veza i sađejstvo Između bataljona i brigada. Tako je došlo do toga da se dejstvo bataljona Dvanaeste veoma slabo osjetilo — neki bataljoni Jedanaeste brigade dolazili su do samog grada i, pošto nisu bili podržani, odbačeni su od brojno jačih četnika. Četnici su imali 11 mrtvih i dosta ranjenih, a Jedanaesta brigada 4 mrtva i 8 ranjenih.

Cim je otpočeo ovaj napad, dijelovi 181 njemačke divizije iz Trebinja pokušali su da prodru u Bileću, ali su bili dočekani od 3-ćeg bataljona Dvaneste brigade kod s. Moska i odbačeni u Trebinje.

Prema naređenju štaba divizije napad na Bileću obnovljen je i sjutradan, 29 decembra, u 16 časova, sa istim rasporedom. Ovoga puta napad je bio energičniji i povezaniji. Bataljoni su upali sa svih strana i ovladali cijelim građom, izuzev nekoliko kamenih, jako utvrđenih kuća gdje su jače četničke snage pružale žilav otpor. I pored nekoliko pokušaja da se ove utvrđene kuće zauzmu u toku noći nije se uspjelo — nedostajala je artiljerija kojom se jedino mogla razoriti dobro organizovana odbrana kamenih kuća. Da bi se izbjegli uzaludni gubici u dnevnim borbama, štab divizije naredio je da brigade uzoru 30 decembra izvuku svoje bataljone iz grada. Jedanaesta je imala zadatak da posjedne položaje neposredno oko Bileće, a Dvanaesta da se prebaci na sektor Ljubomira; odatle je imala da dejstvuje ka Ljubinju i Stocu protiv grupa Stolačke četničke brigade koje su ponovo počele da se prikupljaju. U drugom napadu na Bileću četnici su imali oko 35 mrtvih i više ranjenih, dok su obje naše brigade imale 7 mrtvih i 11 ranjenih boraca.

I ovoga puta 3 bataljon Dvanaeste brigade koji je bio u s. Mosko na obezbjeđenju pravca Trebinje vodio je 29 i 30 januara oštre borbe sa jed-

nom jakom kombinovanom kolonom Nijemaca, ustaša, domobrana i četnika. Neprijatelj je oba dana bio razbijen i povraćen u Trebinje uz gubitke: 80 mrtvih (među kojima 4 oficira) i više ranjenih; zaplijenjeno je: 2 bacača, 2 mitraljeza, 2 puškomitraljeza, nekoliko konja natovarenih sanitetskim materijalom i drugo. Gubici bataljona u ovim dvodnevnim borbama iznosili su 2 mrtva i 5 ranjenih.

Poslije neuspjelih napada na posade Bileće i Gacka Dvadeset deveta divizija branila je slobodnu teritoriju, dejstvujući na njemačke transporte na komunikacijama Nevesinje — Gacko — Plana — Bileća — Trebinje i na željezničkoj pruzi Dubrovnik — Mostar (u Popovom Polju), kao i protiv četnika. Tako je početkom januara na drumu Gacko — Fojnica Deseta brigada u zasjedi sačekala jednu njemačko-četničko-đomobransku kolonu i nanijela joj ozbiljne gubitke. Neprijatelj je imao 137 mrtvih i ranjenih; zarobljeno je 69 domobrana i četnika, a zaplijenjeno 5 mitraljeza, 3 minobacača i drugo oružje i oprema. Brigada je imala 3 mrtva i 8 ranjenih.

U međuvremenu je jedan bataljon Desete brigade dočekao u rejonu s. Miholjače četničku »brigadu« popa Perišića, razbio je i odbacio natrag u Gacko.

Uočivši prikupljanje snaga 7 SS divizije koja se ponova vraćala iz istočne Bosne u Hercegovinu, štab Dvadeset devete divizije izvršio je krajem januara i početkom februara nov raspored svojih brigada. Dvanaesta brigada, koja je bila premorena brzim pokretima i dejstvima od Popova Polja do Nevesinja i od Nevesinja nazad ka Trebinju, prebačena je na prostoriju s. Stepen — s. Dobrelji, sa zadatkom da zatvori pravce od Gacka Planoj i da sa tog terena dejstvuje na komunikacije koje vode ka Nevesinju. Jedanaesta brigada prebačena je na prostoriju s. Baljci — s. Bogdašići — s. Granica, sjeverno od Bileće, sa zadatkom da zatvori pravce od Bileće ka Planoj i dejstvuje na komunikaciji Bileća — Trebinje, vršeći pritom i demonstrativne napade preko Ljubomira ka Trebinju. Deseta brigada koja se nalazila na prostoriji Avtovca prebačena je usiljenim maršem preko Plane i Dabra ka Vlahovićima sa zadatkom da, uzimajući pod svoju komandu Južnohercegovački odred, najprije poruši komunikaciju Stolac — Ljubinje, a zatim da osloncem na rejon Vlahovića napada neprijatelja koji se kreće komunikacijama na sektoru Stolac — Ljubinje, kao i onim koje iz tog sektora vode ka Mostaru i Metkoviću. U to vrijeme primijećena je koncentracija izvjesnih njemačkih jedinica (dijelova 7 SS divizije) u Trebinju. Stocu, Mostaru i Nevesinju, te je brigadi stavljeno u zadatak da aktivno dejstvuje protiv neprijateljskih snaga koje bi iz Ljubinja i Stoca krenule ka prostoriji s. Plana — Bileća.

Odmah po pristizanju brigada u nove rejone došlo je do veoma oštrih borbi protiv njemačko-četničko-domobranskih snaga. Tako je 28 januara oko 8 časova jedna njemačka borbena grupa iz sastava 7 SS divizije, jačine oko 600 vojnika, krenula od Gacka prema sektoru Dvanaeste brigade u tri kolone — jedna prema Stepenu, druga prema Ključu i treća ka Gatu (k 1112), s namjerom da se probije za Bileću. Međutim, nju su dočekali bataljo-

ni Dvanaeste brigade i poslije oštre i uporne borbe odbacili prema Avtovcu. Sjutradan Nijemci su pojačanim snagama, oko 1.500 Nijemaca i 300 četnika iz sastava Gatačke i Golijske četničke brigade, ponovo krenuli da se po svaku cijenu probiju u Bileću, usmjeravajući težište dejstava ka Stepenu- Njemačko-četnički napad je potpomagala jedna baterija topova koja je za čitavo vrijeme, od 8 do 12 časova, tukla Gat. Bataljoni Dvanaeste brigade su i ovog dana odbacili neprijatelja u Avtovac, nanijevši mu osjetne gubitke.

*

U toku cijelog februara jedinice Dvadeset devete hercegovačke divizije Zajedno sa partizanskim odredima na teritoriji Hercegovine vodile su žestoke borbe sa jakim njemačko-četničko-domobranskim snagama, nanoseći im velike gubitke. Jedinice 7 SS divizije, čiji su se posljednji dijelovi vratili iz istočne Bosne do sredine februara, bile su razmještene u Mostaru, Domanovićima, Stocu, Blagaju, Nevesinju i Gacku.

Trideset prvog januara i 1 februara Deseta brigada je pristigla u rejon Vlahovića i 1 februara napala i uništila na putu Stolac — Ljubinje kod s. žegulje jednu manju njemačku motorizovanu kolonu od 6 kamiona, koja je iz Ljubinja išla za Stolac. Poginulo je 38 njemačkih vojnika i 2 podoficira i zarobljeno 5 vojnika. Zaplijenjeno je 2 »šarca«, 6 kamiona i nešto opreme i municije. Brigada je imala 2 mrtva.

Iz Bileće su 2 februara pokušale Bilećka četnička brigada i jedna nepotpuna četa Nijemaca da prodru ka Baljcima i s. Plani. Međutim, njih je na položajima Vardar i Kokot dočekala Jedanaesta brigada i bočnim dejstvom od Vučjeg Dola razbila i odbacila u Bileću. Neprijatelj je imao 8 mrtvih, a Jedanaesta brigada 2 mrtva.

Dobivši podatke da će jedna njemačka kolona krenuti 2 februara iz Ljubinja preko s. Rađimlja i planine Sitnice ka Bilećí, Deseta brigada se brzo prebacila na prostoriju s. Žrvanj — s. Ivica — s.Krtinje, s namjerom da je dočeka i uništi. Međutim, Nijemci su bili obaviješteni o ovom manevru brigade te nisu izvršili pokret.

Dvanaesta brigada vodila je, 4 februara, oko Kazanaca borbu sa četničkom grupom popa Perišića, koju je razbila i odbacila u Avtovac. Tom prilikom zaplijenjena su 2 minobacača sa 119 mina i nešto municije, kao i arhiva četničkog »vojvode« popa Perišića.

Četvrtog februara Deseta brigada se brzim prodorom prebacila na jug i napala željezničke stanice u Dužima, Taleži i Dražin-Dolu, na pruzi Trebinje — Hum. Dok su stanice u Dužima i Taleži brzo uništene i na tom dijelu na više mjesta porušena željeznička pruga, dotle napad na stanicu Dražin-Do nije uspio zbog toga što je iste večeri jedan dio bataljona »Rade Pravica« iz Južnohercegovačkog odreda izvršio neuspio prepad na to uporište i na taj način upozorio neprijatelja na veću opreznost. U čitavoj ovoj akciji neprijatelj je imao 2 mrtve ustaše i 30 zarobljenih domobrana.

Zaplijenjeno je 28 pušaka, 2 puškomitraljeza, 2 mašinke, 3 pištolja 12.000 metaka, 6 tona soli i drugi materijal. Istog dana jedan dio partizanskog bataljona »Rade Pravica« uništio je posadu željezničke stanice Diklići i digao u vazduh jedan voz, dok je drugi dio srušio prugu na dijelu od Huma do Diklića. Tom prilikom poginulo je 5, a ranjeno 20 Nijemaca. Poslije ovih akcija Deseta brigada se povukla ka Ljubomiru.

U toku 8, 9 i 10 februara Nijemci su jačim snagama preduzeli nastupanja od Trebinja, Popova Polja, Ljubinja, Stoca, Gacka i Bileće, s namjerom da koncentričnim dejstvom razbiju i unište jedinice Dvadeset devete divizije, a u prvom redu okruže i unište Desetu hercegovačku brigadu na sektoru Ljubomira. Od Stoca ka Hrgudu i Dabarskom Polju nastupala je kolona od oko 600, od Ljubinja ka Vlahovićima oko 300, a od Gacka ka Bileći oko 600 Nijemaca. Od Bileće ka Planoj nastupalo je oko 700 četnika Bilećke brigade i 200 Nijemaca. Sa pravca Trebinja, Popova Polja, ljubinja, Stoca i Bileće na Desetu brigadu u Ljubomiru nastupalo je 7 njemačkih kolona sa ukupno oko 2.500 vojnika.

Kolonu od Stoca napao je kod Hrguda partizanski bataljon »Savo Belović« iz Južnohercegovačkog odreda pomognut mještanima. Blagodareći brojnoj i tehničkoj nadmoćnosti, neprijatelj je uspješno odoljevao napadima sve dok se zbog poraza ostalih njemačkih kolona nije i sam odlučio na otstupanje. U toku povlačenja ova kolona je pretrpjela osjetne gubitke. Istog dana je i njemačku kolonu od Ljubinja dočekao na sektoru Dragačevo — Drijenjane bataljon »Mihailo Ćuzulan« Južnohercegovačkog odreda i u borbama 8 i 10 februara razbio je i odbacio u Ljubinje.

Od 8 do 12 februara Deseta brigada je, i pored žestoke hladnoće, uspjela da onemogući prodor neprijatelja iz Trebinja i Bileće u Ljubomir. Borba je vođena pod veoma teškim atmosferskim uslovima- Neprekidno je padao snijeg sa vijavicom u koji su borci upadali do pojasa. U ovim četverodnevnim borbama Nijemci su imali 40 mrtvih. Zarobljeno je 20 četnika, a zaplijenjeno: 1 minobacač, 2 puškomitraljeza, 2.500 metaka. Nijemci su svakako imali više gubitaka u mrtvima, oružju i opremi, jer je izvjestan broj ubijenih smrznutih Nijemaca kao i dio njihove opreme bio zavijen snijegom. Na bojnom polju nađeno je 14 smrznutih konja iz njemačke komore. Ukupni gubici brigade u ovim borbama iznosili su 2 mrtva, 3 smrznuta i 3 ranjena borca.

Jednu njemačku kolonu iz sastava 7 SS divizije, jačine oko 600 vojnika, koja je krenula iz Gacka preko Tucakovog Dola, Hodžića, Meke Grude ka Bileći, dočekao je, 10 februara, kod Hodžića novoformirani bataljon »Miro Popara« Sjevernohercegovačkog odreda i u toku čitavog dana zadržavao je u njenom nastupanju. Daljim dejstvima dva bataljona Jedanaeste brigade od Plane i jedne čete iz Dvanaeste brigade koja je preko Kobilje Glave napadala neprijatelja s leđa, razvile su se oštre borbe, koje su trajale tri dana. U naizmjeničnim jurišima i protivjurišima položaji su prelazili iz

ruke u ruke. Tek trećeg dana neprijatelj se uz velike gubitke probio preko Pađena i Podgorja ka Bileći, gdje su ga prihvatili bilećki četnici. Na bojnom polju nađeno je 118 mrtvih Nijemaca, ali se računa da je i ovdje bilo zatrpanih snijegom koji nisu ušli u ovaj broj. Zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, 4 mašinke, 1 tenkovska puška i veća količina materijala i opreme. Jedinice Je danaeste i Dvanaeste brigade i bataljon »Miro Popara« Sjevernohercegovačkog odreda imali su ukupno 10 mrtvih i 11 ranjenih.

*

Na sektoru Bileća — Trebinje — Viluse — Grahovo situacija na dan 25 februara izgledala je ovako: Šesta crnogorska brigada zatvara pravac od Nikšića na liniji s. Busak — s. Božurovo Brdo, dok Druga dalmatinska brigada na liniji od s. Trešnjeva i s. Graba pa do s. Bate zatvara pravac od Cetinja. Obje ove brigade bile su u sastavu novoformirane Primorske operativne grupe. U to vrijeme neprijateljske snage držale su prostor od Bileće do Velimlja s frontom prema Šestoj crnogorskoj i Drugoj dalmatinskoj brigadi. One su se oslanjale na svoju glavnu bazu na prostoru Viluse — s. Lastva — s. Zupci, gdje su bile koncentrisane njihove jače snage. Već krajem mjeseca 7 SS divizija »Princ Eugen« počela je da povlači svoje dijelove iz Gacka, Ljubinja, Trebinja, Stoca i Nevesinja ka primorskom pojasu, a na njeno mjesto počeli su da pristižu dijelovi 369 legionarske divizije.

U takvoj situaciji štab Dvadeset devete divizije prebacuje težište dejstva svojih brigada na sektor Bileća — Trebinje — Viluse. U tom cilju Deseta brigada se brzim pokretom iz rejona Plane prebacuje u Ljubomir, sa zadatkom da najprije energičnim noćnim napadom likvidira četničku grupu Baćevića sa štabom, na prostoru s. Dubočani — s. Necvijeće, a zatim da stalnim pritiskom sa prostora Mosko — Ljubomir na bilećki i trebinjski garnizon vezuje za sebe jače neprijateljske snage. Jedanaesta brigada postavljena je na prostor s. Pilatovci — s. Vučji Do, sa zadatkom da zatvori pravce od Bileće ka Vilusima. Jedan njen bataljon postavljen je prema Avtovcu sa zadatkom da zatvara pravce od Avtovca ka Planoj. Dvanaesta brigada imala je da sa prostora Velimlja napadne i razbije neprijatelja na prostoru Viluse — Lastva i da, pošto joj šesta crnogorska brigada, izbijanjem u rejon Vilusa, osigura lijevi bok i pozadinu, napadne i razbije četničku grupu u Zupcima (oko 700 četnika).

Već 25 februara Deseta brigada napada četničku grupu Baćevića na prostoru s. Jasen — s. Necvijeće — s. Mosko — s. Dubočani, razbija je i posjeda komunikaciju Trebinje — Bileća u rejonu s. Mosko. Osjetivši pokret brigade Baćević je dan ranije pobjegao u Boku. U ovoj akciji poginulo je 19 četnika, a zaplijenjeno 19 pušaka i dosta hrane koju su četnici bili dobili od Nijemaca. U periodu od 26 do 29 februara brigada je vodila više borbi sa četnicima koji su je napadali iz pravca Bileće i Trebinja. Svi napadi četnika bili su razbijeni. Tako je brigada za ovih nekoliko dana oslobodila čitavu prostoriju od Trebinja do Bileće i tri dana držala utvr-

đenje Gljivu iznad samog Trebinja. U ovim borbama četnici su imali oko 40 mrtvih, dok je Deseta brigada, zajedno sa dijelovima Jedanaeste koji su joj sadejstvovali, imala 3 mrtva i 11 ranjenih.

Dvanaesta brigada je noću 25/26 zauzela Viluse, a u toku 26 februara ovladala Lastvom i porušila dva drumska mosta na rijeci Trebišnjici i željeznički most kod Pareža. četnici, iznenađeni energičnim i iznenadnim napadom Dvanaeste brigade u dolini Trebišnjice, razbježali su se bez jačeg otpora. Kako je istog dana (26 februara) šesta crnogorska brigada izbila na prostor Viluse — s. Osječenica i zatvorila pravce od Grahova i Lastve ka Vilusima, Dvanaesta brigada je preduzela glavnim snagama napad na Zupce, s tim što je jedan njen bataljon upućen pravcem s. Vučjak — Skorupan da s leđa napadne četnike u Zupcima. U toku dvodnevnih borbi četnici su bili razbijeni i protjerani u Trebinje uz gubitke: 7 mrtvih. 10 ranjenih i 70 zarobljenih. Zaplijenjeno je: 1 teški i 2 laka minobacača, 20 pušaka, oko 22.000 metaka, 10 tovara minobacačke municije i 1 brdski top 75 mm.

Dok je Dvanaesta napadala Viluse i prodirala ka Zupcima, Jedanaesta brigada je razbila jednu četničku grupu iz sastava Bileće četničke brigade, koja je intervenisala od Bileće ka Pilatovcima. četnici su protjerani u Bileću, a brigada je zauzela Vlahinju (k 720) i Hadžibegovo Brdo (k 883), tukući odatle minobacačkom vatrom sam grad Bileću.

Kada su se, 28 februara, Nijemci povukli iz Gacka, bataljon »Vule Skoko« Sjevernohercegovačkog odreda napao je noću 28/29 februara četnike i zauzeo Gacko. Četnici su se razbježali na sve strane.

Ukupni gubici neprijatelja u Hercegovini u toku februara iznosili su: ubijeno 247 Nijemaca, 2 ustaše i 62 četnika; zarobljeno 30 domobrana i 90 četnika. U istom vremenu jedinice Divizije i odreda imale su 23 mrtva i 36 ranjenih. Zaplijenjeno je: 11 puškomitraljeza, 70 pušaka, 8 mašinki, 6 minobacača, 1 brdski top, oko 14.000 puščanih metaka, 14 tovara minobacačke municije, 1 radioaparat i veća količina hrane. Uništeno je 11 kamiona, 4 motocikla i 2 voza; zapaljene 2 željezničke stanice; više puta su rušene pruge, a uništena su 3 mosta.

Početkom marta jedinice Dvadeset devete divizije bile su ovako raspoređene: Dvanaesta brigada u rejonu Zupci, Deseta u rejonu Bileće, a Jedanaesta u rejonu Gacka, sa zadatkom da zatvori pravac Kobilja Glava — Bileća. U to vrijeme na sektoru Ulog — Foča nalazili su se dijelovi Pete krajiške divizije, a na sektoru Nikšić — Grahovo dejstvovala je Primorska operativna grupa.

Već početkom marta pristigla je u Hercegovinu glavnina njemačke 369 legionarske divizije i smijenila jedinice 7 SS divizije »Princ Eugen«, raspoređujući se po hercegovačkim gradovima. Sem toga, u većim garnizonima i uporištima u Hercegovini bile su raspoređene i ustaško-domobran-

ske snage: 6 pješačka divizija na sektoru Mostar — Trebinje — Dubrovnik, 2 i 9 pukovnija 2 gorskog zdruga na sektoru Konjic — s. Rama — s. Jablanica — s. Drežnica; Domdo bojna Gacko na sektoru Gacka i jedinice 6 oružničke pukovnije, raspoređene po čitavoj Hercegovini po četama i vodovima, kojoj su bile potčinjene domobranske dobrovoljačke čete i milicija. Oko 2.900 četnika nalazilo se uglavnom po njemačkim garnizonima, na širem prostoru oko Nevesinja i na sektoru Trebinje — Dubrovnik — Konavle. Glavnina ovih četničkih snaga bila je okupljena u Bileći, Trebinju i Nevesinju. Četnici su bili dobro naoružani (naoružavali su ih Nijemci) ali moral im je bio slab. Oko Gacka, u Ravnom, Hutovu, Dubravama i južno od Popova Polja bilo je ukupno oko 1.500 ustaških milicionara čija je borbena moć, takođe, bila slaba.

Dvadeset deveta divizija imala je opšti zadatak da jednom brigadom na prostoru Lastva — Zupci zatvori pravce od Trebinja i Bileće ka Grahovu i Vilusima i da sadejstvuje Primorskoj operativnoj grupi, a ostalim snagama da dejstvuje manevarski, naročito na komunikacijama. Za izvršenje tog zadatka štab divizije je ostavio Dvanaestu brigadu na prostoru Zupci za dejstvo ka prostoru Trebinje — Konavle. Glavnina Desete brigade postavljena je oko Bileće, sa zadatkom da vrši pritisak ka Trebinju i zatvori pravac od Gacka ka Planoj, a Jedanaesta je imala da se prebaci preko Dabarskog Polja i posjedne Ljubinje, sa zadatkom dejstva ka Stocu i južno ka moru.

Južnohercegovački odred imao je da napada komunikacije Stolac — Mostar i prugu Mostar — Dubrovnik.

Sjevernohercegovački partizanski odred trebalo je da dejstvuje na komunikaciji Mostar — Nevesinje i na njemačke transporte na komunikacijama u dolini Neretve.

U vremenu od 1 do 16 marta Dvanaesta brigada vodila je borbe sa 1 bataljonom 369 puka 369 divizije i jednom četničkom grupom jačine oko 500 četnika, koji su gotovo svakodnevno vršili ispade prema položajima ove brigade u rejonu Zubaca, ali su svaki put bili razbijeni i vraćeni u Trebinje.

U samu zoru 17 marta ova neprijateljska grupacija napala je, uz jaku artiljerisku podršku, položaje na liniji s. Ruđin Do — Golo Brdo. Poslije oštre borbe koja je trajala čitav dan neprijatelj je razbijen i protjeran u Trebinje. Ubijeno je 30 Nijemaca i više ranjeno.

Dvadeset sedmog marta 1 bataljon 369 puka i četnici ponovo su napali položaje Dvanaeste brigade na Zupcima, ali su i ovoga puta bili razbijeni i vraćeni na polazne položaje uz gubitke od 20 mrtvih Nijemaca. Dva dana kasnije neprijatelj ponovo vrši napad pojačanim snagama, ali i ovoga puta prolazi kao ranije, ostavljajući na bojnom polju oko 70 mrtvih Nijemaca.

Za vrijeme ovih borbi na sektoru Trebinje — Zupci četničke grupe iz garnizona Bileće vršile su nekoliko ispada iz grada u pravcu Baljaka

i Viulsa, ali su ih svaki put dočekivale jedinice Desete brigade i energičnim napadom vraćale u Bileću.

Drugog marta jedinice Južnohercegovačkog partizanskog odreda porušile su prugu između Huma i Jasenice i napale ustašku stražu na mostu kod željezničke stanice Poljica, gdje su ubile 3, a zarobile 13 ustaša. Trećeg marta jedinice istog odreda napale su njemački vojni transportni voz kod Huma i u dvočasovnoj borbi ubile preko 40 Nijemaca. Dolazak dva blindirana voza, sa jedne i druge strane pruge, primorao je jedinice odreda da se povuku. Poslije tri dana (6 marta) jedinice ovog odreda napadaju kod željezničke stanice Poljice jedan njemački voz, gdje je poginulo 78, a ranjeno 40 Nijemaca. Zaplijenjeno je 3 »šarca«, 4 mašinke i 5 pištolja. Dijelovi Sjevernohercegovačkog odreda razbili su četnike 4 marta kod s. Zovi Do na putu Trusina — Nevesinje.

U vremenu od 12 do 16 marta jedan bataljon 14 SS puka 7 SS divizije »Princ Eugen«, koji je bio ostavljen na prostoru Dubrovnik — Cavtat radi osiguranja obale, preduzeo je napad na jedinice Južnohercegovačkog odreda u rejonu Popovog Polja, da bi im onemogućio rušenje pruge i napade na vozove. Poslije nekoliko dana borbe jedinice odreda su se morale povući na desnu obalu Trebišnjice, a Nijemci su prodrli u Hrasno. Međutim, stanovništvo Hrasna i manji dijelovi ovog odreda napali su Nijemce u samom selu i nanijeli im ozbiljne gubitke. Jedan bataljon Jedanaeste brigade izbio je u Vlahoviće, u rejon planine Sitnice, i razbio Nijemce koji su otstupili ka Stocu, ostavivši na bojnom polju preko 20 mrtvih.

Jedanaesta brigada koja se nalazila na sektoru Gacka prebacila se u toku 16 marta u Dabarsko Polje, odakle je preko Vlahovića usmjerila svoie dejstvo ka Ljubinju, radi napada u leđa njemačke grupe koja je operisala u Pooovom Polju. Cim su Nijemci osjetili prisustvo brigade brzo su se izvukli, tako da je brigada poslije manjih čarki 16 marta zauzela Ljubinje. Jedan njen bataljon produžio je preko Popova Polja ka moru.

Dvadeset petog marta oko 600 četnika sa sektora Nevesinje preduzimaju nanad na Dabarsko Polje, sa ciljem da privuku na sebe glavne snage Jedanaeste brigade i Sjevernohercegovačkog odreda, kako bi omogućili Niiemcima, ko.ii su se koncentrisali u Stocu, da zauzmu Ljubinje. Međutim, Sievernohercegovački odred brzo interveniše i u sadejstvu sa jednim bataljonom Desete brigade, sa sektora Bileća — Plana, razbija ovu četničku granu, U ovoj borbi poginuo je komandant partizanskog bataljona »Nevesinjska puška« Cedo Vuković, dok su četnici imali 4 mrtva.

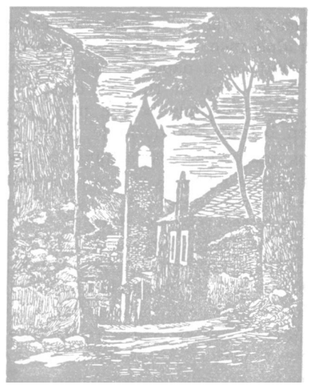
Dva dana kasnije, 27 marta, jedan njemački bataljon iz sastava 369 divizije uz pomoć 290 četnika otpočinje napad od Stoca u pravcu Ljubinja. Ali smjelim protivnapađom jedinica Jedanaeste brigade osujećen je ovaj pokušaj i Nijemci i četnici su tako razbijeni kod s. Žegulje, da su jedva uspjeli da se dočepaju Stoca, ostavivši na bojnom polju 23 mrtva Nijemca, među kojima i 2 oficira. U borbi je zarobljen i komandant Ljubinjske četničke brigade Ilija Durić.

Sjutradan je neprijatelj, uz sadejstvo topova i 12 tenkova, ponovo izvršio napad na pravac Ljubinja, Ali i ovoga puta je u selu Žegulji razbijen i vraćen u Stolac.

Dvadeset devetog marta oko 600 Nijemaca iz sastava 369 divizije i 500 četnika pokušali su ponovni prodor iz Stoca ka Ljubinju. Opet ih je na položajima u žegulji dočekala Jedanaesta brigada i u borbi koja je trajala čitav dan razbila i natjerala da se u paničnom bjekstvu povuku u Stolac. Neprijatelj je imao 70 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno je: 1 puškomitraljez, 1 mašinka, nešto municije i razne opreme.

Tridesetog marta njemačka kolona jačine oko 1.200 vojnika iz sastava 369 divizije, pomognuta artiljerijom i tenkovima iz Stoca, napala je po četvrti put Jedanaestu brigadu na položajima kod Žegulje. Poslije oštre borbe neprijatelj je bio primoran da se povuče u Stolac. Nijemci su imali 40 mrtvih i više ranjenih.

U borbama od 1 do 31 marta u Hercegovini je neprijatelj imao 406 mrtvih i to 379 Nijemaca, 24 četnika i 3 ustaše. Zarobljeno je 12 Nijemaca, 13 ustaša i domobrana i 5 četnika, a zaplijenjeno 7 puškomitraljeza, 9 mašinki i drugo oružje i oprema; uništena su 3 voza i 2 kamiona.

KAKO SMO SE SNABDIJEVALI

Hercegovini izvori snabdijevanja jedinica Narodnooslobodilačke vojske bili su, kao i kod svih naših jedinica, uglavnom sljedeći: dobrovoljni prilozi, ratni plijen, konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, rekvizicija, prerada izvjesnog materijala u sopstvenim radionicama i — od proljeća 1944 — pomoć saveznika.

Dobrovoljne priloge davalo je rodoljubivo stanovništvo. Ovi prilozi su bili u hrani, odjeći, obući i novcu Mnoga domaćinstva, pa čak i čitava sela, još u početku ustanka bila su spremna da s vojskom dijele sve što su imala. (Maksim Brenjo, imućniji domaćin iz Odžaka (Nevesinje) početkom 1942 godine tražio je od štaba Prvog udarnog bataljona, da on sam hrani bataljon nekoliko dana).

U pogledu nabavke naoružanja ratni plijen je bio jedini izvor snabdjevanja, sve do pred kraj rata. Ratni plijen u odjeći i obući je bio također znatan, ali je u pogledu životnih namirnica bio sasvim malen.

Konfiskacija imovine je vršena kao mjera kažnjavanja narodnih neprijatelja. I ovim se dolazilo do izvjesnih materijalnih sredstava potrebnih za snabdijevanje vojske. Odluku o konfiskaciji donosih su, po pravilu, narodnooslobodilački odbori.

Rekvizicija je vršena u slučajevima kada se potrebe nisu mogle podmiriti ni na koji drugi način. Bilo je određeno u kojim slučajevima ovu mjeru sprovode organi vlasti, a u kojim vojni organi. Rekvizicija je primjenjivana prvenstveno prema imućnijim domaćinstvima koja su raspolagala viškovima. Ali takvih je slučajeva u Hercegovini bilo malo, pa je rekvizicija vršena kod svih domaćinstava. Pritom se vodilo računa da se ne diraju minimalna sredstva za život.

U početku je snabdjevanje vršeno po principu »o svom ruhu i kruhu«. Kada je vojska držala položaje ili izvodila akcije u blizini sela, ishrana je vršena rasporedom boraca po kućama ih prikupljanjem gotove hrane u selu i njeno iznošenje na položaj. Kada su, pak, partizanske čete polazile u akciju dalje od svojih sela, tada je svaki borac nosio hranu iz svoje kuće za 3—4 dana. Ako bi se četa zadržala na određenom položaju duže vrijeme, onda su je opet snabdijevala

njena sela donošenjem gotove hrane. Bilo je i takvih slučajeva da su sela, ugrožena od neprijatelja, tražila pomoć boraca iz drugih sela, s tim da ih ona sama snabdijevaju. To je bio slučaj sa Bresticama, iužno od Ključa, Bukorićima i Babljom Glavom kod Bišine i sa drugim.

Prvi udarni bataljon nije imao svoje intendante i komoru sve do aprila 1942. Ishrana, njegovog ljudstva vršena je na više načina: razmještanjem ljudstva po kućama, prikupljanjem gotove hrane u selima, kuvanjem mesa i drugih jela u seoskim kazanima i si.

Formiranje novih jedinica-bataljona i odreda, sa većim brojem ljudi, kao i nestašica hrane kod naroda, uslovili su potrebu da se i način snabdijevanja mijenja.

Od jeseni 1941 do maja 1942 u Hercegovini je formirano četrnaest terenskih i 8 udarnih bataljona koji su, pod komandom Operativnog štaba NOPO za Hercegovinu, izvodili vojničke akcije prema datoj situaciji. Oni se nisu više mogli ishranjivati razmještanjem po kućama. U proljeće 1942 godine pri bataljonima oformljuju se intendanture sa komorama.

Poslije povlačenja iz Hercegovine i formiranja Hercegovačkog odreda u Vrbnici, ljudstvo se hran'lo pretežno parčetom mesa i divljim zeljem, jer je ovaj kraj bio opustošen i hrane nije bilo.

Kada smo sa Zelengore došli u okolinu Prozora prišlo se organizovanijem snabdijevanju jedinica. To nije bilo ni teško, jer je kraj ekonomski prilično dobro stajao, a baš u to vrijeme se obavljala žetva i vršidba. Ovdje su organizovane radionice za izradu i opravku obuće i odjeće, kao i žetva i vršidba žita sa napuštenih njiva. Životne namirnice i stoka nabavljani su konfiskacijom i rekvizicijom, preko narodnih odbora.

Naše snabdjevànje u Bosni bilo je mnogo bolje. Na oslobođenoj teritoriji je svuda bila organizovana narodna vlast, kao i vojno-teritorijalni organi — komande mjesta i područja. Sve je to dobro funkcioniralo u pogledu snabdijevanja. Saobraćaj između pojedinih mjesta je bio uspostavljen, proradile su neke pilane i fabrike, a unekoliko je oživio promet robe i zanatstva. Sve potrebe vojske podmirivane su preko narodne vlasti. Vojne jedinice na slobodnoj teritoriji nisu više mogle da vrše konfiskaciju ili rekviziciju.

U pokretima i borbama u toku Četvrte neprijateljske ofanzive od Zepča preko Kulen-Vakufa i Gornjeg Vakufa do Prozora, uslovi snabdijevanja su bili dosta teški. Bataljoni su se samostalno snabdijevali iz sela kroz koja su prolazili. Intendantura brigade u ovom periodu nije bila u stanju da skuplja hranu i da je dijeh bataljonima.

Prilikom ponovnog oslobođenja Prozora, Rame, Jablanice i Ostrošca zaplijenjene su znatne količine oružja, hrane i opreme. Zato su svaki bataljon, a i intendantura brigada obezbijedili rezerve.

jer se sasvim opravdano pretpostavljalo da brigadu očekuju teške borbe za oslobođenje Hercegovine. Trebalo je dobro se opremiti i naoružati.

Poslije prelaska Neretve, u planinskom, slabo naseljenom i siromašnom predjelu Prenja uslovi snabdijevanja su bili utoliko teži što se tim pravcem kretala cijela operativna grupa i bolnica sa oko 4.000 ranjenika i bolesnika.

Oslobođenjem Nevesinja, u kome su zaplijenjene znatne količine hrane i opreme, ishrana se nešto popravila. Ali je ta hrana bila rezervisana uglavnom za bolnicu, pa se vojska i ovdje snabdijevala od naroda.

Partizane je narod u Hercegovini dočekao s velikim oduševljenjem. Iako su partizanske i rodoljubive porodice opljačkali četnici i ustaše, one su svojim oslobodiocima iznosile i posljednje parče hljeba, i posljednju kašiku mlijeka. Bilo je to uproljeće, kad je i tako bilo ponestalo hrane.

Snabdijevanje u Petoj neprijateljskoj ofanzivi bilo je neredovno i nedovoljno, naročito u drugoj polovini ofanzive. Operacije su se izvodile na slabo naseljenom prostoru i sa mnogim preprekama.

Po povratku u Hercegovinu brigadi je bio potreban predah da se odmori, nahrani, oporavi, pribere i ojača za nove borbe. Oko dva mjeseca borci su se hranili u selima. Narod je davao svojim borcima sve najbolje što je imao: meda, sira; kajmaka, mlijeka i hljeba. Godina je bila dobro rodila. Borci su se brzo oporavili.

U avgustu 1943 brigada je opet imala pet bataljona. Do novembra iste godine formirane su još dvije brigade (Jedanaesta i Dvanaesta) zatim tri odreda (Mostarski, Južno-hercegovački i Sjeverno-hercegovački). Istog mjeseca formirana je Dvadeset deveta divizija, dok je uproljeće 1944 godine formirana Trinaesta, a nešto kasnije Četranaesta brigada i Zapadno-hercegovački odred.

Kako su se jačale vojne jedinice, tako su se formirah i organi narodne vlasti — opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori. Formirali su se i vojno-teritorijalni organi: komande mjesta i komande područja. Uproljeće 1944 godine formirana je i diviziska vojna oblast, kao rukovodeći organ svih komandi.

Ali ni u takvoj situaciji nije se moglo govoriti o magacinskom snabdijevanju vojske. Komande mjesta i narodnooslobodilački odbori su imali samo manje količine hrane, ali su vodili evidenciju o raspoloživim količinama kod naroda, zatim o narodnim neprijateljima i njihovom imovnom stanju, te su uvijek znali šta se i koliko može dobiti za potrebu vojske. Ovi organi bi slali svoje delegate u jedinice kada su se one nalazile na njihovom terenu, dajući im podatke o mogućnostima i načinu korišćenja mjesnih sredstava, kao što su se i jedinice obraćale njima. Osnovna snabdjevačka jedinica u to vrijeme bio je bataljon. Nabavku hrane i ostalo vršio je intendant bataljona preko od-

bora, a podjelu na čete pomoćnik intendanta. Takav način snabdjevanja bio je elastičniji i mogao se vrlo brzo prilagoditi uslovima borbe i terena.

Intendantura brigade, pored snabdijevanja ljudstva komande, prištapskih dijelova i brigadne bolnice, ukazivala je pomoć i u snabdjevanju bataljona. Kada je to bilo moguće i potrebno, organizovala je centralizovano snabdijevanje, izdavala uputstva bataljonima i vodila opštu brigu i nadzor nad snabdijevanjem cjelokupnog ljudstva brigade

Sličnu ulogu imala je i intendantura divizije u odnosu na prištapske dijelove divizije, kao i na brigade.

U "bataljonskoj komori postojala je kuhinja sa kazanima za svaku četu. Kuvanje hrane vršeno je centralizovano u bataljonu kada je bio na okupu. Kada su čete bile rasturene po udaljenijim položajima, pridavane su im njihove kuhinje.

U dnevnim obrocima meso je sada bilo redovno zastupljeno za ručak i večeru. Ostalo — kad se što imalo a kako je borbena situacija dozvoljavala. Za vrijeme borbi borcima je dijeljeno na položaju po parče skuvanog mesa, odnosno sira ili malo kajmaka i hljeba. Kada nije bilo borbi kuvana je čorba od krompira ili škroba, a u jesenjem periodu katkad i od kupusa. Drugog povrća nije bilo. Za doručak je redovno spreman škrob, pura ih po parče hljeba, a preko ljeta je bilo i mlijeka.

Pripremanje hljeba nije bio lak i jednostavan posao. Zito se moralo mljeti u mlinovima, a često i na ručnim žrvnjevima po seoskim kućama. Hljeb je pečen na seoskim ognjištima. To se obavljalo na taj način što bi intendant bataljona ili njegov pomoćnik pozvao potreban broj žena iz sela, izdao im po mjeri i spisku brašno ili žito, stim da ga samelju i naprave hljeb, određujući im i vrijeme za koje se to mora obaviti.

Klanje stoke je vršeno po bataljonima, a u brigadama i diviziji samo Za prištapske dijelove i komandu. Kože od ovaca i koza su sušene i od njih je pravljena oputa za izradu opanaka. Vuna i kostret davani su seoskim odborima radi prerade u pojedine dijelove odjeće. Govеđe kože su takođe sušene i od njih su pravljeni opanci. Njih su pravili sami borci i to pretežno svaki za sebe. Od obuće su se najradije upotrebljavah »gumenjaci«, koji su izrađivani od automobilskih guma Oni su bili najprikladniji za hercegovački kraški teren, jer su se borci u njima mogli lako i brzo kretati, a osim toga dugo su trajali Borci su nerado nosili cipele koje bi zaplijenili od neprijateljskih vojnika, jer su se u njima teško kretali po kršu.

Odjevanje je takođe pretstavljalo teškoću, jer količine zaplijenjene odjeće nisu bile ni približno dovoljne da podmire potrebe ljudstva. I do odjeće se moralo dolaziti na razne načine. Na prvom mjestu zaplijenom od neprijatelja, zatim skupljanjem tekstila i gotove odjeće koja se zatekla u trgovačkim radnjama prilikom oslobođenja gradova. Rodbina boraca takođe se brinula o njima, te im je donosila ili

spremala pojedine dijelove obuće i odjeće, a u granicama svojih mogućnosti to su činili i za ostale borce. Od narodnih neprijatelja vršena je konfiskacija gotovih dijelova odjeće, zatim sukna i vune. Prilozi omladine u čarapama, šalovima i džemperima bili su također znatni.

Ljudstvo nije bilo preopterećeno opremom. Nasilo se samo najneophodnije: obično po dva para rublja, porcija i kašika. Ljeti se pored odijela nosilo samo šatorsko krilo, a zimi još i šinjel, a u nedostatku šinjela kakva kabanica ili ćebe.

Pranje rublja obavljano je po četama, kad dođu u selo. Zene i djevojke su se same javljale da obave taj posao. Intendanti su se starali o obezbjeđenju sapuna, sode. partizanskog bureta, parenju i pranju. Katkada Su i sami izrađivali sapun.

Naročita briga ukazivana je ranjenicima i bolesnicima, kako od strane samih rukovodstava brigada i divizije, tako i od svakog pojednog borca. Bolnice su smještane u ekonomski jača sela i bolje kuće. Diviziska bolnica je smještana obično u rejon sa po nekohko sela iz kojih se snabdijevala. Ukoliko se potrebe nisu odatle mogle podmiriti, nabavke su vršene i iz drugih sela koja bi odredila intendantura divizije. Za snabdjevanje diviziske bolnice postojala je posebna intendantura sa potrebnim brojem intendanata i pomoćnog osoblja i komora sa potrebnim brojem tovarnih konja i konjovodaca. Prilikom premještaja diviziske bolnice, mobilizaciju ljudstva i konja za prenos ranjenika vršila je intendantura divizije, koja se inače stalno i neposredno starala o bolnici.

Hercegovačke jedinice izvodile su svoje operacije po cijeloj Hercegovini, ali se nisu mogle zadržati duže vrijeme na terenu južne Hercegovine zbog komunikacija i gušće mreže neprijateljskih garnizona. Zbog toga nisu podjednako ni opterećivana sva mjesta davanjima za vojsku. Sjeverni i sjeverozapadni dio Hercegovine bio je najviše opterećen. Ostali krajevi davali su samo povremeno. Pojedina sela, naprimjer u Dubravama, zatim neka sela Čapljinskog i Mostarskog sreza — prikupljala su stoku, duvan, voće, med. so i drugo pa to slala na slobodnu teritoriju.

Stanovništvo u našim gradovima također je radilo za Narodnooslobodilački pokret, često po cijenu najveće opasnosti. Ilegalni NO odbori i druge organizacije su skupljale priloge za partizane. Prilozi su najviše bili u robi, sanitetskom materijalu, novcu i drugom. U Mostaru je 1944 godine raspisan i Narodni zajam. Zajam je raspisao Gradski NO odbor. Davalaca zajma je bilo dosta. Prilozi su obično iznosili po pet, deset, pa i više desetina hiljada kuna. Sva dobijena sredstva upotrebljavana su za pomaganje porodica drugova koji su poginuli u ratu ili otišli u partizane, a bili su hranioci svoje porodice. Od ostatka nabavljan je sanitetski i kancelariski materijal i slat na slobodnu teritoriju, za potrebe vojske.

Bilo je slučajeva da je u štab divizije pristizalo po 10—15 tovara prikupljenog materijala iz gradova. Stab je često izvještavan šta je ko-priložio. Onima koji su davali dobrovoljni prilog upućivana je pismena zahvalnica sa potpisom političkog komesara i intendanta divizije.

Pomoć saveznika je počela pristizati avionima tek u proljeće-1944 godine u Drugi korpus kod Kolašir.a. Korpus je u dva-tri maha za Dvadeset devetu diviziju određivao izvjesne količine. Nešto kasnije, otprilike u junu, saveznici su počeli slati dikretnu pomoć za hercego-vačke jedinice. Pošiljke su pomoću padobrana spuštane u Crkvice, pa zatim u Crni Kuk, kod pl. Somine i u Bileću, po oslobođenju ovog mjesta. Nekohko puta avioni su se spuštali i u Gacko. Donošen je materijal i evakuisani su ranjenici. Nešto materijala dotureno je i morskim putem, po oslobođenju Dubrovnika.

Risto GACINOVIC

HERCEGOVCI NA DRUGOM ZASJEDANJU AVNOJ-a

ala partizanska kolona krenula je sredinom novembra 1943 iz oslobođenog Gacka prema Bosni. Razlikovala se od onih svakodnevnih pokreta naših jedinica kako po sastavu i izgledu, tako, još više, po zadacrma koji su pred njom stajali. Trebalo je probiti se kroz mnoge neprijateljske položaje i — po kiši i snijegu, preko planina i gudura — doći čak do Jajca i Mrkonjić Grada i tamo učestvovati u donošenju istoriskih odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a.

i

Već tri dana neprestano putujemo, a od Gacka nismo odmakli ni 20 kilometara. Stalno manevrujemo temo-amo između neprijateljevih položaja da bismo prikupili još neke drugove, i njemu zaturili trag. Četvrtog dana, šibani kišom i vjetrom, preko sela Slivalja izbismo na Morine. Najednom, zapramenja snijeg i pritište gusta planinska magla.

— Ove su ti Morine naopake ćudi — objašnjava naš vodič. Začas se smrknu i zamrače, a po njima pomamno zafijuču vjetrovi koji nore sve pred sobom. Ovdje su ti nekad od mećava i studeni izginuli svatovi mostarskog bega Lakišića. Bili su, po prilici, pokisli kao i mi sada, onda se iznenada stuštilo. »-Namignuo Crvanj na Morine, a Morine pustile korine« — objašnjava on u desetercu.

— Drž' ti, druškane, pravac, a mani te begovske svatove! — opominjao ga Kosto Bjelogrlić. Kada se bura stiša i magla razmače — puče pred nama prostrana Boračka kotlina: zjapi prazna i ledena, nema u njoj ni žive duše, sve je porušeno, popaljeno, pusto.

Probijamo se kozjim stazama pored Neretve, prema Glavatičevu, Usput saznajemo da most na Glavatičevu drže četnici. Vođa naše kolone, Uglješa Danilović, odmah posla Doka Pašajlića sa jednom patrolom da ispita situaciju. Međutim, četnici su nas na vrijeme opazili, prepali se opkoljavanja i pobjegli bez ikakvog otpora. I tako, preko oslobođenog mosta naša kolona bezbrižno odmiče u pravcu sela Ribara. Najednom, sa ćuvika ispred nas ordito zaštekta mitraljez. Rafal.

jedan pa drugi, prosu se po našoj koloni. Iako iznenađeni, spontano jurnusmo naprijed, jer uzmaka ni zadržavanja nije bilo zbog brisanog prostora na kome smo se zatekli. Jurimo prema ćuviku kako je ko mogao, ali ni oni gore ne otstupaju nego nas sve žešće obasipaju puščanom i mitraljeskom vatrom.

— Juriš, da ih pohvatamo žive, eno, ranih smo im mitraljo~ca! — viče neko od naših.

— Partizani se ne hvataju živi — začu se prkosan glas sa ćuvika.

— Kakvi partizani? Ko je gore?

— A ko je dolje?

Nasta objašnjavanje. Ali zrna i dalje fijuču oko nas.

— Prekini vatru — odjeknu Uglješina komanda.

— Prekini paljbu, možda su stvarno partizani, dok se C'ako bore — čujem nečiji komentar iza sebe.

Ubrzo se uvjerismo da su to zbilja partizani. Bili su to dijelovi Mostarskog bataljona koji se nalazio u selu Ribari. Oni su znali da most na Glavatičevu drže četnici, pa su pošli da ih protjeraju. Ali, ovaj nesporazum se ipak srećno završio: ranjen je samo jedan drug. Zbog toga je sa ćuvika, umjesto pucnjave, ubrzo odjeknula snažna partizanska pjesma.

Da bi izgladili ovakav «doček-, Mostarci nas sada drugarski prate preko svoje teritorije. Tu nam se pridružio još izvjestan broj vijećnika koji su se nalazili u ovom kraju. Približavamo se željezničkoj pruzi na Ovčarima, kod Konjica. Noć je kišna, tamna i vjetrovita, a mi se spuštamo nekakvim strahovito strmim i klizavim terenom.

— Tu smo... šapće Đorđe Zivalj, naš vodić iz okoline Konjica koji je ovuda bezbroj puta provodio partizane. Najednom, iza okuke bijesnu jako svjetlo. Popadosmo oko puta, a ispred nas, nadohvat ruke, protutnja voz za Sarajevo. Nije nam bilo do borbe i zadržavanja, pa tako ode svako svojim putem: voz otklopara prema Ivan Planini, a mi zagrebosmo u selo Homolje.

Idemo preko Neretvice, uglavnom kroz muslimanska sela. Narod dobar, na našoj strani, ali iscrpen i osiromašio. Iznose nam voće i dijele s nama što imaju. Na nekima od nas vide crnogorske kape pa misle da smo Crnogorci i čašćavajući nas pitaju:

— Jeste li vi, drugovi, od Savine vojske?... E, onakav junak ovuda više proći neće, a i vojska mu je ljudska. Pate se i hjepo vidiš zmemogli od gladi, a neće sami voće da uberu.

Trenutno ne osjećam glad ni umor: ove ljudske riječi naukih muslimana iz doline Neretvice prosto nose čovjeka, pa nekako bodrije gazim u koloni i razmišljam: koliko je plemenita i dalekosežna ova naša borba, kako mijenja i zbližava ljude, kako neodoljivo krči put našem bratstvu i jedinstvu, bez obzira na sve poteškoće. Eto, došli smo dotle da, naprimjer, zaostali muslimanski živalj ispod za-

bite Bitovnje i Zec Planine ne da ustašama u svoja sela, a svesrdno dočekuje srpske i crnogorske partizane. To je ono što mi hoćemo, to je ono što neprijatelja dovodi do bijesa, a našem pokretu daje krila i garantuje mu konačnu pobjedu.

Poslije desetodnevnog napornog putovanja po nevremenu i bespuću stigli smo u Gornji Vakuf. To je već sigurna slobodna teritorija. i ovdje bi trebalo da se odmorimo. Međutim, o odmaranju nema ni govora; nabrzinu moramo da večeramo i odmah da nastavimo put prema Jajcu. I dok, umorni i iscrpeni, razmišljamo o tome kako ćemo izdržati još jednu noć u maršu, negdje u blizini resko odjeknu pisak lokomotive. Šta je ovo? — zgledasmo se začuđeno.

— Tito vam je, drugovi viječnici, poslao voz... raportira drug iz komande mjesta.

Skočismo na noge, ostavismo večeru i pojurismo napolje da vidimo prvu našu partizansku željeznicu. Bila su to dva vagončića šumske željeznice. Uđosmo u vagone, posjedasmo na neke nisko drvene klupice, a na sredini vagona u malim limenim pećima naložismo vatru. Nestade umora kao da ga neko rukom cdnese. Radovah smo se kao djeca kad naša mala partizanska željeznica krenu i zabrza dolinom Vrbasa.

U Jajcu vri kao u mravinjaku. Vrše se posljednje pripreme za velike dane, ali mi moramo da žurimo prema Mrkonjiću. Tu u Mrkonjić Gradu sastali su se 26 novembra 1943 pretstavnici Bosne i Hercegovine da se dogovore o daljoj borbi i daljoj sudbini naroda Bosne i Hercegovine. Zasjedanje je trajalo gotovo čitavu noć. Padale su teške, istinite optužbe na račun ugnjetača, na račun svakojakih silnika šićardžija, stranih i domaćih, koji su po Bosni i Hercegovini žarili i palili, sipah, otrovno sjeme razdora, držali narod u tami i neznanju da bi lakše pljačkali njegova bogatstva. Ali, kohkogod je kroz riječi delegata osuđivana teška prošlost, tohko je iz njih zračila neka neodoljiva vjera u ljepšu budućnost, vjeru u Partiju i Tita i čvrsta riješenost da se pod zastavom Partije bore do konačnog oslobođenja.

Sa takvom riješenošću i čvrstom vjerom u bolje dane pošli smo i na Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

Taj dan neću zaboraviti. Tada sam prvi put vidio Tita, a gledati Tita iz blizine i slušati njegovu snažnu ljudsku riječ — to je uvijek događaj koji se ne zaboravlja. U sali za zasjedanje, gdje smo se već okupili, takođe prvi put vidim i upoznajem još mnoge drugove za koje sam dotada samo slušao. Tu su i neki moji školski drugovi sa kojima se nisam vidio još od školskih dana. Koliko čovjeka obraduje izne-

iiadni susret sa voljenim drugom, pogotovo ako se nađe s njim na istoj liniji ovako sudbonosne borbe.

Osjećam da i mene i čitav ovaj skup obuzima neko čudno uzbuđenje. Posmatram delegate oko sebe: bili su to većinom prekaljeni ratnici i ljudi iz naroda koji su u teškoj borbi stekli njegovo povjerenje i koji su se danas ovdje okupili da donesu sudbonosne odluke. Na njihovim preplanulim i umornim licima vide se tragovi birbe i iscrpenosti, ali iz očiju iskri neka neugasiva vjera u pobjedu. Svi osjećamo da će se dogoditi nešto krupno i neobično što će još više rasplamsati našu borbu, otvoriti perspektive i udariti temelje našoj boljoj budućnosti...

I, upravo u takvoj izuzetnoj svečanoj atmosferi stari dr Ivan Ribar, sa puno dostojanstva, otvara zasjedanje. Poslije njegovog izlaganja i nekohko pozdravnih govora na govornicu izlazi drug Tito. Delegati ga dugo, dugo pozdravljaju, a potom sia napregnutom pažnjom slušaju njegovo izlaganje, gutaju svaku njegovu riječ. Spontani i dugi aplauzi, koji se često prolamaju salom, svjedoče da Tito govori iz duše naroda.

Poslije izlaganja druga Tita na govornici se izmjenjuju delegati iz svih krajeva Jugoslavije. Nastupaju ljudi raznih profesija — radnici, seljaci, intelektualci. Njihovi govori su spontani i jednostavni, ali jasni i ubjedljivi. Iz tih govora bije otvorena srdžba i gnjev naroda: zbog sramne izdaje zemlje, zbog masovnog stradanja nevinog stanovništva, zbog sramotne uloge izbjegličke vlade i kralja koji na sve moguće načine ometaju i prikrivaju našu borbu pred saveznicima i svjetskom javnošću, a istodobno svim sredstvima pomažu takozvanu »kraljevu vojsku u otadžbini«, sluge okupatora. Ali, ni izdaja ni nepravda prema našoj borbi, ni glad, ni teror okupatora i izdajnika, ni sve druge nesreće koje su nas snašle nisu bili u stanju da slome otpor naroda. To se manifestuje i na ovom zasjedanju: borba do kraja, do konačne pobjede — to je jednodušan zaključak svih delegata.

I dok slušam govornike, razmišljam o veličini i životnoj snazi našeg naroda, o veličini ljudi oko sebe, od kojih su mnogi do juče bih mali i nepoznati, a danas su. kroz borbu i revoluciju — izrasli do nacionalnih heroja.

Davno je prošla ponoć, a niko ne osjeća ni san ni umor. Negdje oko 3 sata izjutra na govornicu, ne znam već koji put, izlazi čiča Janko. I tek što je počeo da čita odluku Pretsjedništva AVNÜJ-a o proglašenju druga Tita maršalom Jugoslavije — čitava sala je skočila na noge. Delegati kliču i pjevaju: »Druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo... A dr Ribar i mnogi prilaze drugu Titu, ljube ga i čestitaju mu. Oduševljenje se pojačava izborom Nacionalnog komiteta — prve narodne vlade Jugoslavije.

Pomišljam kako će jutros odjeknuti u svijetu vijest iz Jugoslavije. Vjerujem da ćemo i prijateljima i neprijateljima priredili najveće izne-

nađenje. Jer, okupator je toliko puta objavio da je likvidiran ustanak u Jugoslaviji, a jutros će kroz svijet odjeknuti vijest iz koje će se čuti ne samo to da u Jugoslaviji sve jače grme ustaničke puške, negc da je u toj pobunjenoj zemlji, uprkos neprijateljskih divizija i nečuvenog terora, već izabran parlament i formirana zakonita vlada. Dok mi takve misli lete po glavi, posmatram pretstavnike vojnih misija zapadnih saveznika koji sjede više nas, na galeriji. Po izgledu njihovih lica, po napregnutoj pažnji sa kojom prate čitav naš rad. vjerujem da ih najviše interesuje jedno pitanje: otkud toliko samopouzdanje, tolika odlučnost, tolika moralna snaga ovog skupa ljudi? A nama je to jasno: to je snaga pobunjenog naroda koji zna šta hoće. To je snaga Partije koja svim ovim rukovodi.

Sviće, a mi još na okupu. Negdje u daljini grme topovi. Da li su naši ih fašistički? Da li pozdravljaju novog Maršala ili mu prijete? Svejedno, jer je ova naša grmljavina koja će jutros odjeknuti iz Jajca širom cijelog svijeta jača od svake kanonade.

Sviće novi dan koji zahtijeva nove borbe, napore i žrtve, ali koji donosi svijetle perspektive narodu i njegovoj državi kojoj smo danas ovdje postavili čvrste temelje.

Novak MASTILOVIC

BORBA KOD BRESTICA

vadeset treći novembar. Dvanaesta hercegovačka brigada, kojoj je bio pridodat i naš 4 bataljon* Desete, ima zadatak da spriječi probijanje njemačkih jedinica koje su tih dan;; kretale od Bileće, Ljubinja i Stoca u pravcu Gacka. U zapovijesti koju smo dobili u 2 časa noći stajalo je. »Nijemci su stigli u Rioce, kreću se u više pravaca. Vaš bataljon da se hitno prebaci u selo Hodžiće i da obustavi nadiranje njemačkih kolona«.

Bataljon je odmah krenuo na određeni zadatak. U samu zoru susrete se kod Hodžića sa prethodnicom njemačkih jedinica. Otpoče borba prsa u prsa. Komandant bataljona, Tripo Bjelica, komandova »juriš«. Snažno udarismo i u prvom naletu otsjekosmo stotinak Nijemaca od njihove glavnine. Gonili smo ih u pravcu Brestica. Pred ovim selom, na jednoj ravnici, stigosmo ih i puščanom i mitraljeskom vatrom pokosismo još tridesetak. Sjećam se kako je komesar čete Obren Bjelogrlić puškomitraljezom obarao njemačke vojnike. Neposredno kod samih kuća smrtno ranismo i njemačkog komandanta, majora. Dvije čete nastaviše gonjenje Nijemaca, a jedna kao zaštitnica, osta na objezbjeđenju.

Pođoh dalje sa komesarom čete Obrenom Bjelogrlićem i Perom Ćukom, rodom iz Krajpolja kod Ljubinja. Odjednom me Obren uhvati za lijevo rame i viknu: »Nijemci«. Okretoh se i, zaista, na udaljenju od tridesetak metara, u kamenjaru, vidjeh dvadesetak Nijemaca. Jedan od njih opali pušku i tačno u usta pogodi Pera Ćuka. Zuazeh pogodan položaj i opalih 10 metaka iz snajperke jedan za drugim. Svaki metak pogodak. Nijemci se pištoljima počeše sami ubijati. Ostalo oružje pobacaše niz liticu, da ne bi nama palo u ruke.

Na bojištu, u rejonu Hodžića i Brestice, neprijatelj je toga dana ostavio 80 mrtvih i dva zarobljena. Zaplijenili smo preko 60-pušaka, 6 mašinki, 3 »šarca«, 4 teška bacača, radiostanicu i 22 mazge

* Formiran 8 novembra 1943. Na dan formiranja imao tri čete, ukupno 118 boraca.

natovarene raznom opremom. S naše strane pogibe samo komesar Pero Čuk, a dva borca su bila lakše ranjena.

Noć vedra. Duva sjever. U streljačkom stroju se primičemo Bjelavi, više Korita. Na oko 50 metara pred šančevima uhvatismo živa Nijemca. Valjda nije znao ko smo ili od jakog vjetra nije čuo naš hod. Primakosmo se na petnaestak metara šančevima, kad osu jaka mitraljeska i puščana vatra. Svi kao jedan polegasmo. Iz Korita, sa 600—800 metara, počeše gađati njemačke haubice i bacači. Da ne bijasmo u neporednoj blizini šančeva, mnogi bi od nas izginuli. Poslije 20 minuta presta paljba, ali mi ne ustajemo. Povući se ne možemo, a naprijed je teško. Najzad se odlučujemo na juriš. Prvi je, sa bombama u ruci, skočio vodni delegat Branko Supić, rodom iz Čemerna, a za njim ostali. Bombe su se sručile u šančeve. Bjelava odmah pade. Mrtvih nismo imali. Zaplijenismo veće količine municije, šatorskih krila i preko 200 ćebadi.

Čim je svanulo, pojaviše se neprijateljski avioni. Uto se začu i huka motora od Korita — tenkovi. Otpoče bombardovanje, a zatim i berba. Naših šest boraca bi odmah ranjeno. Bataljon je mali, jer 3-ća četa još nije stigla iz Dulića, gdje se nalazi na obezbjeđenju brigadne komore. Potisnuše nas sa prvih položaja. Čuka zvana Kita po nekoliko puta je prelazila iz ruke u ruku. Na njoj je neprijatelj ostavio preko 30 mrtvih. Ranjene na šatorskim krilima vuku prema cesti. Tu nam pogibe vodni delegat Branko Supić i još jedan borac. Ranjeno je preko 10 drugova. Neprijatelju stiže pojačanje. Morali smo čuku napustiti i otstupiti u pravcu s. Poljica.

Lazar VOJINOVIC

MOTIV IZ HERCEGOVINE

RADOSTAN PUT

prema se naša hercegovačka delegacija na Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Delegati se iskupljaju i pripremaju za put. Meni je saopšteno da idem u Bosnu kao pratilac i kurir Uglješe Danilovića. Mome zadovoljstvu nije bilo kraja, sav srećan sam Se počeo spremati. Znao sam da će to biti težak i naporan put, jer nije lako pješke preći put od Vrbe (srez Gacko) do Jajca, ah ipak na to nisam mislio. Moji drugovi zavidjeli su mi što mi se takva prilika pružila, a ja, već pomalo uobražen zbog toga, pričam im kako ću vidjeti slobodnu teritoriju Bosne, voziti se partizanskim vozom, a što je najvažnije — vidjeću druga Tita.

Novembar 1943. Tmuran jesenji dan, miriše na snijeg. Delegacija kreće. Kolona se izdužila i polazi cestom prema Gacku. Delegati imaju konje, a tu je i zaštitni vod koji će ih pratiti. Na čelu komandir Vlado sa probranim momcima vodi kolonu prema Šipačnu, gdje ćemo imati prvo konačište. Zatim ćemo preko Morina i Jezera (zapadno od s. Uloga) izbiti na most preko Neretve, u Glavatičevo, pa dalje, preko Konjičke Zupe i pruge Konjic — Bradina, uhvatiti se slobodne teritorije i povezati sa Ramskim partizanskim odredom.

Na cijelom ovom putu očekivali smo dosta teškoća i sukoba sa neprijateljem. Glavne prepreke su bile most na Neretvi u Glavatičevu i željeznička pruga Sarajevo — Mostar. Na prvoj smo mislili da će nas dočekati ustaška milicija. Međutim, umjesto nje dočekao nas je Mostarski bataljon. Još nismo bili ni prešli most kad nastade puškaranje. Najzad jedan naš borac primijeti da i onaj što puca na nas ima petokraku na kapi. Sukob se srećno svršio. Nije bilo mrtvih, a ranjen je jedan borac iz Mostarskog bataljona. Prugu Sarajevo — Mostar prešli smo noću, u miru i bez puškaranja, ali smo konje morali ostaviti kod komande mjesta u Konjičkoj Župi, jer se nije smjelo reskirati da se sa njima prelazi pruga. Po prelasku pruge ubrzo smo stigli na slobodnu teritoriju, a nakon toga, bez teškoća, u Gornji Vakuf. To je bio kraj našem pješačenju, jer smo odatle do Jajca išli vozom.

Grad Jajce je izgledao svečano u očekivanju da se u njemu održi Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Naša delegacija smjestila se u školu, lijevo od ceste, na izlasku iz Jajca za Banjaluku. Tu se smjestila i crnogorska delegacija. Poslije kraćeg odmora razgledali smo grad i sve nas je u njemu zadivilo: raspoloženje naroda, radnje i trgovine, organizacija smještaja delegacija i niz drugih stvari. U međuvremenu smo išli u Mrkonjić Grad. I tamo smo vidjeli mnogo od onoga što nas je u Jajcu oduševilo.

Susreću se stari drugovi i pozdravljaju srećni i zadovoljni što su se opet našli i što su kao narodni pretstavnici došli u Jajce da udare temelje novoj narodnoj državi. Prije početka zasjedanja imao sam sreću da vidim druga Tita, i to izbliza. To je bilo na ulazu u njegovu radnu sobu. Svi smo nestrpljivo čekali da ga vidimo, da vidimo Vrhovnog komandanta. Bilo nas je dosta koji ga ranije nismo vidjeli. Poshje kraćeg vremena drug Tito je izašao raspoložen i nasmijan, pozdravljajući se sa drugovima i interesujući se kako su prošli na putu. Tako se, eto, i meni ispunila želja da vidim druga Tita.

Po završetku zasjedanja AVNOJ-a delegacije su počele da se spremaju za povratak u svoje krajeve. Prije polaska naše delegacije pozva me Uglješa i reče da moram ostati kod Pokrajinskog komiteta, kad budu gotove odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a da ih ponesem u Hercegovinu. Rekao mi je da uzmem jednog vojnika iz zaštitnog voda — koga hoću. Uzeo sam — Đorđa Pojužinu. Shvatio sam potrebu da ostanem, ali mi je bilo žao da se rastanem od naše delegacije.

Ostao sam u zaštitnom vodu Pokrajinskog komiteta. Tu su me lijepo primili. Osjećao sam se kao gost u njihovoj kući, čak su me pošteđivali od dužnosti. Nakon nekohko dana uslijedila je Sesta neprijateljska ofanziva i Pokrajinski komitet se premjestio iz Jajca u Ribnik. Zajedno sa njima pošao sam i ja. U Ribniku sam išao u patrolu, nosio ranjenike na Šator Planinu itd. Nakon 17 dana boravka kod Pokrajinskog komiteta pozvao me Avdo Humo i saopštio da se spremim, pošto je pošta za Hercegovinu pripremljena. Požalio sam mu se da sam bez oružja, jer sam mašinku dao drugovima iz naše delegacije, te mi dađoše malu talijansku pušku i 20 metaka. Njome sam i bio i nisam bio zadovoljan. Ipak. dobro je, puška je tu.

Primam poštu i pomalo se čudim, jer je ima mnogo. Drugovi mi objašnjavaju: ovo je za Sreski komitet u Jajcu, ovo za Komandu mjesta Bugojno, ovo za Hercegovinu, ovo ... I tako redom. Učini mi se da ima sto kilograma. Mislim se kako ću i šta ću sa ovolikom poštom. Drugovi primijetiše moje snebivanje, pa će jedan od njih: »•Ne brini ništa, druže Šarenac, imaš kola do Jajca, a poshje voz. Sve će biti u redu-«. Kad je bilo sve gotovo krenusmo prema Jajcu. Limuzina brzo promiče i hvata se platoa Čađevice. Sofer Slavko priča mi da treba preći Cađevicu. četničku teritoriju, gdje se četnici češće

viđaju i napadaju kurire. Nije mi bilo milo ovo slušati, ali to ne ispoljavam. Cak ga i hrabrim. »Boricemo se nas trojica s njima...« A on će meni: »Možemo, ah kad vide limuzinu, mislice da ide neki od rukovodilaca..

Do Gornjeg Vakufa svu sam poštu razdijelio onako kako je bilo predviđeno. Poshje vožnje od Ribnika do Gornjeg Vakufa teško se bilo naviknuti na pješačenje. Ipak krećem. Treba ići, pa kad se stigne. Prolazimo kroz sela i grabimo prema Kruščici. Tu treba da naiđemo na štab Ramskog partizanskog odreda. Kod štaba odreda dočekao sam Novu godinu. Nastaviti put dalje nije bilo lako. To je uvidio štab odreda, pa nam je dao pratnju — desetinu vojnika, koja treba da nas doprati do Mostarskog bataljona. Desetar upozorava na tišinu, otstojanje, naročito pri prelasku ceste i željezničke pruge Bradina — Konjic. Upravo kad smo se spustili blizu pruge, niz neku strminu, meni se kliznu noga, pa sam se survao nekih 50 metara, zajedno sa puškom i rancem koji nije bio lakši od 15 kilograma. Pomislih da sam otkrio naše prisustvo, jer su se neprijateljski bunkeri nalaz'li sasvim blizu ijijesta gdje smo prelazili prugu. No, sve se srećno svršilo. Bez teškoća smo prešli prugu i sjutra izjutra stigli u štab Mostarskog bataljona. Plašili smo se da se opet ne sudarimo sa Mostarcima, jer smo znali da oni drže položaj prema pruzi. Ah do toga nije došlo, na vrijeme smo se sporazumjeli.

Kod štaba Mostarskog bataljona ostali smo dva dana. Nakon toga nastavili smo put dalje, ali sa novom pratnjom — sa Mostarcima koji su išli po zadatku u Mostar i ujedno kao naša pratnja. Sad smo se osjećah nekako sigurniji. S nama su bih ne samo dobri borci, već i odlični poznavaoci terena. Ko zna koliko su puta već oni prošli ovim stazama, idući u Mostar i nazad. Na ovom dijelu puta trebalo je preći Brasinu i Velež i to baš 5 januara, po velikom snijegu i hladnoći.

Težak ali i radostan je bio ovaj put u Bosnu a zatim od Ribnika do Hercegovine, upravo, do Crkvica u Crnoj Gori, gdje sam našao štab divizije i Oblasni komitet.

Đorđo SARENAC

IZVRŠILA SAM ZADATAK

rajem 1943 godine dobila sam zadatak da organizujem izradu zastave za Desetu brigadu.

Znala sam da Jelka Pucarić u Trebinju ima sve što je potrebno za izradu zastave, muž joj je bio terzija; ona je bila simpatizer i saradnik Narodnooslobodilačkog pokreta. Razgovarala sam s njom i ona mi je rekla da ima crvenu čoju, zlato-srmu i pantljiku. Dogovorile smo se da ona nađe povjerljive osobe koje će raditi zastavu.

Jelka je prema nacrtu skrojila od crvene čo.je zastavu na tri ugla — 70 cm dužine i 40 cm širine, a vezao ju je majstor Arslan Arslanagić skupa sa Šaćirom Cerimagićem. Imala je dva lica sa natpisom: »Deseta hercegovačka udarna brigada« — zvijezdu petokraku, srp i čekić. Vez je bio zlato-srmom, popunjen bodom.

Trebalo je dosta posla i vremena oko izrade. Uslovi su bili vrlo teški. Njemački, četnički i ustaški elementi pratili su svaki korak. Stalna zatvaranja i pretresi bili su u toku.

Kad je zastava bila gotova, Jelka Pucarić je omota oko pojasa maloj Borislavi Kovačević, koja je inače bila kurir i prenosila poštu do nas. Djevojčica ju je, pored njemačkih, četničkih i ustaških straža, iznijela iz grada, donijela u Mostaće i predala meni. Uzgred. Jelka Pucarić je izvještavala da je sve — i izrada i materijal — dobrovoljni prilog.

Nas nekohko terenskih radnrka nalazili smo se tad u sastavu jedne čete terenskog bataljona »Rade Pravica«. Jedne večeri bili smo u zasjedi na Kličanju: obezbjeđivali smo prolaz jednoj grupi drugova iz Trebinja i okoline, koja je trebalo da se prikluči našim jedinicama. Ja sam tada sa sobom nosila zastavu.

Došli smo poshje u selo Narančiće odakle smo se po zadacima razišh: četa sa jednim dijelom terenskih radnika pošla je prema Be~govića Kuli, a Savo Parijez i ja otišli smo u selo Grkavce na sastanak Narodnooslobodilačkog odbora. U selu Bratljevini svratih smo u kuću

Jova Milojevića da se malo odmorimo i otspavamo, a zatim da produžimo u Grkavce.

Zaspala sam odmah, jer prethodnih nekoliko noći nisam uopšte spavala. Probudila me vika neke žene: »Eno četnika i Nijemaca!« Uzela sam torbu u kojoj se nalazila zastava, pa mašinku. Čim smo izašli iz kuće, vidjeli smo na nekih stotinak metara Nijemce i četnike. Bili su to. kako smo kasnije doznali, dijelovi četničke brigade Vlade Milojevića i nekih njemačkih bataljona.

Morali smo prijeći brisani prostor. Opazili su nas i otvorili vatru. Zvižde zrna. a mi pognuti, trčimo prema jednoj šumovitoj uzvišici.

Čina smo se dokopali uzvišice, odmah sam torbu sa zastavom zatrpala ispod jedne stijene. U torbi je osim zastave bila još i pošta za Sreski komitet, spiskovi četničkih voda i razni izvještaji iz grad .

Popeli smo se na stijene i zauzeli položaj. Nijemci i četnici su nas opkoljavali sa svih strana. Lakše nam je bilo što smo znali da zastava i materijal neće pasti u ruke neprijatelju — mjesto gdje sam torbu sakrila nisu mogli naći.

Smatrali smo da je s nama gotovo; situacija je, činilo se, bila bezizlazna. Riješili srno da ih pustimo blizu i da se borimo dok traje municije, a zadnji metak da ostavimo za sebe.

Sve nam se više primiču. Čujemo i viku četnika: napadaju na porodicu iz čije smo kuće izašli, pa čak i na ukućane Rada Milojevića koji je bio četnički simpatizer. Jauču žene. Četnici ih nagone da priznaju da su nas vidjele. One ne mogu priznati, jer nas ustvari nisu primijetile — morali smo se i od njih kriti.

I kada je izgledalo da smo izgubljeni došao je spas. Ona naša četa sa još pet terenskih radnika čula je pucnjavu i povratila se. Napali su ih. Jurišali su tako da je neprijatelj na nas i zaboravio. Uskoro počeše da se povlače. I mi osusmo s leda. Bili su stjerani do pod Kličanje.

Vratili smo se poshje toga odmah pod onu stijenu, iskopah torbu sa zastavom i materijalom i produžili u Grkavce. Sjutradan smo pošli u Hrasno i predah zastavu štabu Južnohercegovačkog odreda, odakle je poslata u štab Desete hercegovačke brigade.

Zora ROGANOVIČ

TRI PARTIZANSKE AKCIJE

U toku 19 decembra 1943 došlo je nad Deranskim Blatom kod sela Prebilovaca, do borbe između dva njemačka i dva savezničkа aviona. Jedan teško oštećeni njemački avion srušio se na brdo Crnoglav, između s. Bjelojevića i s. D. Hrasna i sav izgorio. Pilot je, međutim, uspio da se spusti padobranom blizu sela Bjelojevića. Naši su ga odmah uhvatili i predah štabu odreda, u selu Gornje Hrasno. Bio je to neki poznati as sa nekohko visokih odlikovanja. Da bi ga spasli, Nijemci su istog dana organizovali akciju iz Mostara, u kojoj je učestvovalo 80—100 pripadnika »Luftvafe« (na 4 kamiona) većinom podoficira i oficira. Stigli su do mjesta gdje se avion srušio, ali se zbog mraka nisu mnogo zadržali, već su se povukli u Stolac. Na ovom terenu se u to vrijeme nalazio jedan terenski partizanski odred jačine oko 30 boraca. Pošto Nijemci nisu našli pilota niti su prodrli do samog srušenog aparata, rukovodstvo odreda je zaključilo da će oni vjerovatno doći i sjutradan. Odlučeno je da ih dočekamo na mjestu Udora, kod sela Burmaza.

Sjutradan rano ujutro na cesti su se ponovo pojavila 4 kamiona sa Nijemcima. Naši su ih pustih na blisko otstojanje i na ugovoreni znak otvorili vatru. Razvila se oštra borba u kojoj su Nijemci pružih žilav otpor. Ali zahvaljujući vješto postavljenoj zasjedi, kao i umješnom i energičnom dejstvu partizana, nash su se ubrzo opkoljeni sa svih strana. U ovoj jednočasovnoj borbi Nijemci su ostavili 12 mrtvih, 68 ih je zarobljeno, dok su samo trojica uspjela da pobjegnu, i to bez oružja. Od naših nije niko poginuo niti je bilo ranjenih. Zaplijenjeno je prilično oružja i to dobrim dijelom automatskog, kao i veća količina municije i razne opreme. Zaplijenjenim oružjem odred se dobro naoružao, a jedan dio je otpremljen u brigadu.

Poshje borbe dio odreda sproveo je Nijemce u selo Gornje Hrasno, dok su ostali pokupili oružje, municiju i opremu. Sa kamiona su poskidali akumulatore i gume, a zatim ih zapalili. Od zaplijenjene gume odred se potpuno snabdio obućom, a preostalo podijelio stanovništvu sela Hrasna.

Ova vrlo uspjela akcija protiv brojno jačeg i mnogo bolje naoružanog neprijatelja još više je ohrabrila borce za dalje zamašnije poduhvate. S druge strane, ovo je imalo povoljnog odjeka među stanovništvom i doprinijelo prilivu novih boraca u naše jedinice.

*

U borbama koje su vodile jedinice Divizije i partizanski odredi bilo je, pored većeg broja ubijenih, i dosta zarobljenih Nijemaca koji su smješteni u selo Gornje Hrasno, kod štaba Južnohercegovačkog patrizanskog odreda. Kako se početkom 1944 godine u mostarskom zatvoru nalazilo nekohko naših istaknutih drugova, uhvaćenih prilikom izvršavanja partiskih zadataka na terenu, to je rukovodstvo Južnohercegovačkog odreda, preko terenskih političkih radnika, povelo pismene pregovore sa njemačkom komandom u Stocu za zamjenu. Došlo je do sporazuma tako da je, jula 1944, na Drenovcu dvaput vršena razmjena. Na određeno mjesto dcšli su »s jedne strane« pretstavnici štaba Južnohercegovačkog odreda, a sa druge, jedna njemačka četa sa bijelom zastavom. Zatim je jedan njemački oficir sa dva vojnika prišao našim rukovodiocima i, pošto su se sporazumjeli, dat je znak da i četa priđe bliže. Tu, na licu mjesta vršena je zamjena jednog po jednog, a zatim su se Nijemci vratili u Stolac.

Ova razmjena imala je veoma snažnog odjeka na ovom području. Tada su i najzavedeniji mogli dobiti jasnu sliku o našoj moći i perspektivi, pa je veći broj i onih koji su bili óak i neprijateljski raspoloženi prema Narodnooslobodilačkom pokretu počeo prilaziti našim redovima.

*

Na Grahovištu, u selu Gornje Hrasno, nalazilo se u ljeto 1944 godine sjedište Okružnog komiteta Partije za južnu Hercegovinu i sjedište štaba Južnohercegovačkog partizanskog odreda, kao i drugih naših organizacija. Četnici su više puta napadah ovo selo, pokušavajući da ga popale i unište rukovodstvo Okružnog komiteta i štaba odreda. U tom cilju su i avgusta 1944 organizovali jednu od većih akcija, sa oko 800—1.000 četnika sa terena Bileće, Stoca, Trebinja, Ljubinja i Čapljine. Krenuh su sa tri pravca: Čapljinci preko sela Bjelojevića i Stolova, Bilećani i Stočani preko sela Burmaza (na Kozarcu), a Trebinjci i Ljubinjani preko sela Bančića i Mišljena. U rejonu sela Hrasna u to vrijeme nalazili su se odred »Marko Mihić« sa oko 80 boraca, dijelovi Ljubinjske partizanske čete sa oko 20 boraca, nekohko drugova iz štaba Južnohercegovačkog odreda i manji broj terenskih političkih radnika — ukupno oko 100 pušaka. U borbi koja je otpočela rano ujutro i trajala do mraka, četnici su nastojali da po svaku cijenu zauzmu Hrasno.

Međutim, i pored višestruke brojne nadmoćnosti, uspjeli su da uđu samo u jedan dio Hrasna i da zapale 1—2 kuće. Predveče su ih naši u protivjurišu tako razbili da su u paničnom bjekstvu cijele noći pristizali u svoje polazne baze. U ovoj borbi četnici su imali 10 mrtvih, među njima i čuvenog zločinca, komandanta Neretljanske (Capljinske) brigade Mitra Tripkovića. Na našoj strani bila su 2 mrtva i 4 ranjena. Četnici su se poslije ovog poraza toliko demoralisali da više nisu mogli preduzeti nijednu zamašniju akciju.

Vladan RUZlC, Miho RUZIČ
i Jovo KOMNENOVIC

IZNENAĐENJE JE USPJELO

Drugog januara, poslije žestokih borbi oko Gacka i na Miholjačama, gdje smo dočekah Novu — 1944 godinu, Deseta brigada se odmarala u Vrbi, Dramešini, Jaseniku i Berušici. Preko dana su održani vojni i politički časovi, a uveče omladinsko sijelo. Iako nam je, poslije niza neprekidnih borbi, napornih zimskih marševa i drugih besanih noći, bio potreban duži odmor, štab brigade je 3 januara izdao zapovijest za pokret u rejon Tarahina Dola, Braičevića i Gornjeg i Donjeg Bodežišta. Trebalo je «-očistiti«' ovu prostoriju od četnika, ugrožavati komunikaciju Gacko — Nevesinje i garnizon u Gacku otsjeći od neprijateljskih snaga u okolini.

Vedro ali hladno zimsko popodne brzo je odmicalo. Po prisojima Zivnja i njegovim od snijega išaranim kosama pasla su omanja stada ovaca što je, u ovim krajevima u januaru, bila prava rijetkost. Zurili smo se.

Oko 17 časova stigli smo u Gornje Bodežište, malo selo na Gatačkoj površi, poznato po junačkoj borbi protiv ustaša iz Borča, koji su ovdje, tačno prije dvije godine, 4 januara 1942, krvavo platili svoj pohod na partizanska sela na Gatačkoj površi. Njegovo stanovništvo, koje je pretrpjelo tolika stradanja i patnje otvorilo je vrata svojih skromnih, na zgarištu podignutih i još nedovršenih domova, i primilo pod svoje krovove umorne borce 1 bataljona Desete hercegovačke brigade. Ovdje su se smjestili i štab brigade, brigadna bolnica i intendantura. Četvrti bataljon se smjestio u s. Tarahin Do, sa zadatkom da obezbjeđuje od eventalnog napada neprijatelja od Vrbe i sa Orloseda (k 1246).

Sa ove prostorije brigada je imala da razvije šire akcije i »očisti-* Gatačko-nevesinjsku površ od četnika, parališe svaki saobraćaj na komunikaciji Gacko — Nevesinje i da u sadejstvu sa Jedanaestom brigadom, koja je kcntrolisala komunikaciju Bileća — Gacko, stvori povoljne uslove za napad na Gacko i Fazlagića Kulu.

Pošto su glavne komunikacije koje vezuju Gacko sa Bilećom i Nevesinjem često nedjeljama bile zavijane sniježnim smetovima,

njemačko-četnički garnizon u Gacku i ustaše u Fazlagića Kuli su nastojali da ofanzivnim akcijama otklone eventualnu opasnost. Njemačko-četnička komanda, obavještavana o našim pokretima, vršila je temeljne pripreme za napad na Desetu brigadu. U tom cilju su i četničke snage iz Nevesinja prebačene u Gatačku površ. Plan neprijatelja, kao što se docnije vidjelo iz nekih zaplijenjenih dokumenata, bio je da sa četničkim snagama iz Nevesinja i Gacka, uz pomoć njemačkih jedinica, okruži Desetu brigadu na pomenutoj prostoriji i da je iznenadnim dejstvima i koncentričnim napadom uništi. Neprijatelj je znao da je Deseta brigada iscrpena i da nema dovoljno municije.

Za izvršenje ovog plana formirane su tri jake napadne kolone: lijeva (dva četnička bataljona -— Fojnički i bataljon iz Uloga), ojačana pratećim vodom Nijemaca (minobacači i mitraljezi); srednja, (dva bataljona četnika — iz Druge nevesinjske četničke brigade), ojačana pratećim vodom Nijemaca; i desna (dva četnička bataljona iz Gacka —• bataljon Perišića i bataljon Zirojevića), ojačana takođe pratećim vodom Nijemaca.

Četnički plan je, kao i obično, predviđao pljačku i paljenje partizanskih sela na Gatačkoj površi. Da je četnicima pošlo za rukom da ostvare prvi dio svog plana, Deseta brigada bi se našla u istoj situaciji kao i stanovništvo Gornjih Bodežišta 4 januara 1942, kada je bilo potpuno opkoljeno od ustaša i samo uz velike žrtve, pod izvanredno teškim uslovima, uspjelo da se probije iz obruča.

Oko 20 časova štab brigade je bio obaviješten o pokretu i namjerama neprijatelja. Ovo obavještenje prenio je Milenko Gojković.[1] Kada sam kao kurir štaba brigade sa tim obavještenjem došao u štab brigade u Gornje Bodežište, sve je naveliko spavalo — poslije zamornog marša. Probudio sam političkog komesara brigade Čeda Kapora, a on ostale članove štaba.

Poslije detaljne procjene situacije bilo je svima jasno da, ukoliko brigada ostane na dotadanjoj prostoriji i sačeka napad neprijatelja, može doći u vrlo nepovoljnu situaciju da se bori u okruženju i vrši proboj, te je štab brigade odlučio da preduhitri neprijatelja i prvi ga napadne. Za ovo su angažovana sva četiri bataljona (2-gi je privremeno bio u sastavu Jedanaeste brigade). Prvi i 4 bataljon su imah zadatak da napadnu lijevu neprijateljsku kolonu u s. Kokorini, a 3-ći i 5-ti da glavnim snagama napadnu srednju neprijateljsku kolonu (bataljon Blagote Boškovića), razmještenu u Jugovićima, s tim

[1] Njemu su zimi 1942 promrzle obje noge dok je gazio ledenu i nabujalu Neretvu, te zbog toga nije mogao biti među nama u brigadi, ali je zato svim snagama pomagao NOP. To je bio jedan od preživjelih stanovnika sela Pridvorice u Borču. Sticajem okolnosti (nije se nalazio u selu) izmakao je ustaškom nožu.

što 5 bataljon orijentiše jednu četu prema Kokorini, a 3-ći dijelom snage obezbjeđuje brigadu od eventualnog napada neprijatelja od[1] Domrka.

Naređeno je da se brigada prikupi u Gornjem Bodežištu odakle je imala da krene na izvršenje zadatka. Na kratkom sastanku sa štabovima bataljona prodiskutovano je o planu napada, sadejstvu bataljona i mjerama obezbjeđenja, pa se odmah pristupilo izvršenju prethodnih priprema. Zatim je uslijedio pokret bataljona određenim pravcem. Ovom sastanku prisustvovah su Milorad Prstojević i Milovan Zirojević (obojica su tada bili komandiri četa u 4 bataljonu), koji su odlično poznavali teren i dali korisne prijedloge u pogledu napada. Njima je štab brigade stavio u zadatak da provedu 4 bataljon između neprijateljskih zasjeda.

Zbog međusobne udaljenosti bataljona, noći, hladnoće i snijega, brigada se nije na vrijeme prikupila, te je pokret počeo kasije za oko j dan sat.

Četvrti bataljon, koji je imao da pređe najduži put, počeo je pokret u 24 časa i poshje veoma napornog marša uspio da se provuče između neprijateljskih zasjeda i prije svitanja zaposjedne položaje neprimijećen od neprijatelja. Komandant bataljona Tripo Bjelica pošto je morao ostaviti komoru u Vučevom Polju, naredio je da borci nese na leđima minobacač 82 mm sa municijom od izvora Skenderaša u Vučevom Polju do Brnjca (oko 8 kilometara). Pošto su zaposjeli Razvršje, Manito Brdo (k 1410) i rejon Glavice, borci ovog bataljona su mirno slušah kako Se Nijemci i četnici u s. Kokorini prikupljaju i vrše pokret i ne sluteći kakvog gosta imaju iza leđa. Noć je brzo odmicala, a s njom i lijeva neprijateljska kolona. Nestrpljenje je raslo. Da li će 1-vi bataljon stići na vrijeme, da li će akcija uspjeti? Ta br'ga je potisnula sve druge misli i umor.

Oko 2 časa počeli su pokret i ostali bataljoni. Biješe hladna zimska noć. Ledeni vjetar je duvao sa Lončarskih Stijena i udarao u desni obraz, noge su tonule u snežni pokrivač, ruke se kočile na hladnim kundacima. Trebalo je prije svitanja preći Vučevo Polje koje je u januaru veoma ćudljivo i neljubazno prema rijetkim posjetiocima, i izbiti tajno gdje se neprijatelj ne nada.

Predzoru, 1 bataljon stiže u rejon Mjedene Glave (tt 1602). U isto vrijeme ovdje je stigla i lijeva neprijateljska kolona. Tako je u rejonu Pivske Bare (zapadne padine Mjedene Glave) došlo do borbe u susretu.

Neprijatelj je bio potpuno iznenađen pojavom naših jedinica. To je štab 1 bataljona[2] iskoristio i poveo borce u energičan napad.

[2] Komandant Rako Mirković, komesar Neđo Ilić, zamjenik komandanta Nikola Bjelica i zamjenika komesara Miloš Bajević.

svjestan da se ovdje rješava sudbina čitave akcije, jer da je neprijatelj uspio da zadrži juriš 1 bataljona i ovlada Mjedenom Glavom, cijela akcija bi propala, a naš 4 bataljon bi bio doveden u vrlo tešku situaciju. Iako iznenađen, neprijatelj se nije zbunio, već je neštedimice otvarao mitraljesku i minobacačku vatru. S naše strane se čuo samo pokoji puščani plotun, ali je zato »Fijat« (za koji je bilo dosta municije) iz ruku Dušana Bajevića sipao rafale koji su, izmiješani sa povicima Raka Mirkovića »naprijed, Prvi«, snažno odjekivali u domoškim planinama. Nikola Bjelica — »Breda« naredi da dejstvuje i minobacač 1 bataljona, te ovaj ispali tri preostale mine.

Kad je 1 bataljon otpočeo napad, 4-ti je otvorio minobacačku i mitraljesku vatru iza leđa neprijatelja. Ovo je kod Nijemaca i četnika izazvalo paniku. Počeše da bacaju oružje, municiju, opremu i da bježe. Nijemci su se ipak prvi snašli i pokušali da zaustave četnike, ali bez uspjeha. Istina, pokušali su da odnesu cijevi njemačkih minobacača na taj način što su ih vezali konopcima i vukli za sobom, no ubrzo su morali odustati od toga. Naš 1 bataljon ih je gonio u stepu, a 4-ti im je presjekao otstupnicu. Borci 1 bataljona, potstaknuti primjerom zamjenika političkog komesara, Miloša Bajevića,, u nedostatku municije, tukli su kundacima ovu šaroliku vojsku. Neprijatelj je p->kušao da se probije iz obruča koji se sve više stezao. U tome je, zahvaljujući nedostatku municije kod naših boraca, samo djelimično uspio.

Na bojištu su ostala 32 neprijateljska vojnika. Među njima, na velikom sniježnom smetu, ležao je Đorđe Tasovac, komandant neprijateljske lijeve napadne kolone. Ranjeno je preko 50 neprijateljskih vojnika, a oko 20 ih je zarobljeno. Zaplijenjena je cjelokupna njemačka komora, 19 konja sa opremom, dva potpuno ispravna minobacača 82 mm sa velikim brojem granata i drugo naoružanje i oprema. Na našoj strani nije bilo ni poginulih ni ranjenih. Zamisao štaba brigade u potpunosti je uspjela.

Dok se vodila borba kod s. Kokorine i dok je čitava Deseta brigada bila angažovana u borbi sa lijevom kolonom neprijatelja, dotle je desna neprijateljska kolona napala s. Tarahin Do i, pošto tamo nije bilo naših jedinica, opljačkah familije Dura Mastilovića, Lazara Vojinovića, Blagoja Damjanca i Vlada Nenadića, a zatim zapalila kuću Lazara Vojinovića, pa se sa ovcama, govedima, vrećama suhog mesa i mješinama kajmaka smjestila u s. Brajčeviće.

Osvitalo je studeno jutro. Kroz prozračni veo jutarnje izmaglice posmatrali smo ostatke Nijemaca i četnika kako bez reda iščezavaju preko Modrog Polja prema drumu Gacko — Nevesinje. Zatim smo žurno nastavili put. Nosili smo izvještaj iz 5 i 3 bataljona. Sa mnom

je bio Blažo Damjanac, kurir u štabu brigade.[3] Štab brigade smo našli u Gornjoj Kokorini. Oko štaba je bilo veoma živo. Tu je dotjerana i zaplijenjena njemačka komora, grupa zarobljenih neprijateljskih vojnika i razna oprema. Došlo je i nekohko novih boraca u brigadu. Njima je Cedo Kapor objašnjavao ciljeve za koje se borimo.

Tu su nam kuriri Gojko Čečur. Gojko Grkavac, Jovo Vuleše-vić, Vidak Anđelić, Spiro Mažibrada i drugi, pokazivah ratne trofeje.

Vjerovah smo da ćemo se ovdje odmoriti bar dva dana, jer nam je odmor bio neophodan. Međutim, 5 januara oko 3 časa, po snježnoj mećavi, koja nas je neštedimice zasipala u lice, krenusmo dalje. Put nas je ponovo vodio preko Vučevog Polja. Cilj je bio desna neprijateljska kolona. Poslije veoma napornog marša brigada je u osvit 5 januara stigla na prostoriju Gornje Bodežište — Tarahin Do — Brajčevići. Četnici koji su se nalazili u Brajčevićima, kad su primijetili naše jedinice, ostaviše skuvan ručak i pobjegoše u pravcu Rude Glavice i Gacka.

Savo SKOKO

' **U** cijeloj brigadi se pričalo o njegovoj hrabrosti i podvigu, četvrtog januara 1942 ustaše su ga zajedno sa familijom opkolile u kući, ali se on sa bratom Mirkom (poginuo kao zamjenik komandira patrizanske čete u Srbiji 1944), iako su mu tom prilikom poginuli stariji brat i majka, cio dan držao i uveče uspio da se probije. U toku dana su ubili 13 ustaša.

DVIJE AKCIJE BATALJONA „MIRO POPARA"

Davidovićima je bio smješten štab Sjevernohercegovaökog partizanskog odreda sa nedavno formiranim bataljonom »Miro Popara«. Bataljon je bio mali — nešto preko 70 boraca, većinom omladinaca od 15 — 18 godina. Oni još nisu bili prošli kroz veće okršaje. Svaki je za sobom imao poneku manju akciju.

Svuda unaokolo borba. Naročito na komunikaciji Bileća — Gacko. Bio je januar 1944. Neprijatelj je nastojao da što bolje iskoristi zimu i oslobodi komunikaciju. Time bi spojio ova dva garnizona koji su duže vrijeme bili odvojeni.

Tog dana je vjetar snažno vitlao susnježicu. Svaka kap koja padne na lice kao da probija kožu. Vlaga se zavlači u kosti,

A u štab odreda su pristizale zabrinjavajuće vijesti. Dolazili su starci, žene, pa i djeca, i donosili podatke o pokretima dijelova 7 SS divizije »Princ Eugen« od Stoca prema komunikaciji Bileća — Gacko. Kada smo sredili te podatke ustanovili smo da se Nijemci kreću u tri napadne kolone. Položaj naših jedinica, koje su vodile borbu na komunikaciji Bileća — Gacko, bio je zaista ugrožen. Moralo se nešto odmah preduzeti. A tog momenta mogao se upotrijebiti samo bataljon »Miro Popara«.

Kako s tim dječacima napasti i razbiti dobro opremljen? i iskusne vojnike »Princ Eugen« divizije? Ipak se odlučismo za napad. Najistaknutija neprijateljska kolona se kretala pravcem Dabar — Fatnica — Meka Gruda. Ona je bila i najopasnija. Ovu kolonu je trebalo što je moguće prije napasti i spriječiti je da interveniše u borbi na komunikaciji Bileća — Gacko. Sve ovo objasnismo komandantu bataljona koji odmah ode da pripremi bataljon.

Mještani su dobro poznavali situaciju i odmah su shvatili da. bataljon kreće u borbu. Svako je želio da doprinese što više. Dječaci od 12 godina traže da ih primimo u bataljon i da im damo puške. Sjećam se susreta sa teško oboljelim Ilijom Gaćinovićem. Na maršu. za vrijeme odmora, sjedio sam u jednoj kućici kada se on pojavi na vratima vodeći za ruku petnaestogodišnjeg sina.

— Evo i mog dječaka, neka pođe u odred. Imam još jednog u Dvadeset devetoj diviziji. Neka se bore kad im otac nije više za pušku.

Kada smo odlazili, ostao je sjedeći na pragu. Gledao je dugo za nama ...

Kolona se izgubila u magli. Selo osta pusto i tužno.

Kasno uveče stigosmo u s. Kačanj. U susjednom selu Orahovici zanoćili su Nijemci. Iz tog sela dopire lavež pasa. Čuju se povici »halt-«. To su njemačke patrole.

Stab Sjevernohercegovačkog partizanskog odreda se kretao sa bataljonom. U neko doba stiže u štab odreda jedna žena iz Orahovice. klonula od umora. Poznadoh je.

Probila se nekako kroz njemačke redove i donijela nam dragocjene podatke. Nijemci su očekivali da ćemo ih napasti noću. Tako smo redovno napadali. Ali, kako će se naši neiskusni borci snaći u noćnoj borbi? A ako napadnemo danju, Nijemci će vidjeti da se pred njima nalazi omalen bataljon. To je po nas, čini nam se, još gore. Tražili smo rješenje. Dugo je još titrao žižak u kući starog Nikole Čorlije. Najzad, prije no što zarudi zora, skovasmo plan za borbu.

Dan je osvanuo tmuran. Iz Orahovice, uzbrdo, kao velika ™ zmija, vijugala se prema nama kolona Nijemaca.

Penjali smo se polako prema Mokrom Dolu. To je jedan plato pored Kačnja kao rukom usječen u brdo. Odmah iznad platoa diže se gotovo okomito, pedesetak metara visoka, litica. Ispod nje — nekohko malih njiva ograđenih kamenom.

Očigledno je da Nijemci nisu htjeli kroz selo, pa su se uputili putem pored Mokrog Dola. Njihova patrola budno je osmatrala gornju ivicu litice. Odatle je bilo veoma pogodno i malim snagama napasti kolonu. Kolona je polako odmicala putem ispod Mokrog Dola. Kad je čelo kolone došlo pod samu liticu, prethodnica je već bila na brdu. Kretali su se slobodnije jer nikoga nisu primijetili na brdu. Odjednom naši mitraljesci sasuše rafal po krivudavoj koloni. U isti mah iza onih naizgled bezazlenih kamenih ograda Mokrog Dola prolomi se prasak pušaka. Kolona je bila zasuta ubitačnom vatrom. Nijemci se još risu ni snašli, a Mokrim Dolom je odjeknuo poklič:

— Naprijed proleteri! Uraaaa ...

Iz Mokrog Dola jurnuše partizani. Nijemcima se nije smjelo dati vremena da se srede. Obuzeti panikom, oni se sjuriše nizbrdo, ali ih je naša vatra pratila. Mnogo mrtvih Nijemaca ostade na padini.

Poslije ručka oprostili smo se sa seljacima iz Kačnja. Sada je naša kolona bila mnogo veća. Zaplijenili smo cijelu njemačku komoru.

— Lako je sada ratovati kad ima municije na sanduke — čuju se glasovi mladića, dok je bataljon odmicao od Kačnja.

U pokretu nas stigoše izvještaji da je jedna njemačka kolona krenula preko Duži ka s. Čavkovini.

Na ulazu u Tucakov Do istrča jedan čovjek pred nas i viknu:
— Nijemci, Nijemci!

Povukli smo se u Koprivičine kuće i pritajili, budno prateći šta će Nijemci preduzeti.

Prema drumu Bileća — Gacko čuje se borba.

Nijemci su, međutim, posjeli dominirajuće položaje oko Tucakova Dola, te smo morali biti oprezni. U toku noći smo rasporedili bataljon za napad i neopaženo podišli položajima njemačkih obezbjeđenja. Tu se bataljon pritajio kao da je u zemlju propao. Zora se opet s mukom probijala kroz niske oblake. U selu se čuje žagor, zveket oružja. Lijepo vidimo sve njemačke vojnike na položaju. Zatim po dijelovima počeše napuštati ozidane bunkere. Silazili su u selo. Formiraju, izgleda, kolonu. Mi čekamo.

Na položaju Nijemci ostaviše samo jednog vojnika sa puškomitraljezom, te odredismo grupu bombaša da ga uništi. Dolje, u selu, Nijemci su izlazili iz kuća, postrojavah se, izvodili konje *iz* staja i tovarili ih. Bili su nam kao »na dlanu«. Posmatramo kako bombaši spretno prilaze kamenom bunkeru u kome se nalazio njemački puškomitraljezac. U jedan mah tri bombe poletješe zrakom, a zatim jutrom zapara mitraljeski rafal. Sa svih strana sručiše se na Nijemce kuršumi. Stroj prsnu na sve strane. Konji se razbježaše.

Napuštena orudja, tovari i nekohko desetina leševa ostadoše ležeći na putu. Naši »šarci« su i dalje treštali, prenoseći vatru na kuće u koje su se Nijemci sklonih.

Nijemci su se polako pribirali. Jedna njihova grupa je očigledno željela da se dočepa položaja iznad sela i time omogući ostalima da se izvuku u tom pravcu. Naši borci je pustiše na veoma blisko ostojanje, a onda otvoriše vatru. Ali, Nijemci i dalje jurišaju.

Odjednom odjeknuše pucnji iza naših leđa, sa Malinova Vrha. Sa lijevog krila se začuše uzvici: »Brigada, u streljačkom stroju napred!«

Bi nam lakše kad čusmo da je »brigada«. Znali smo da su to četnici — mještani. To je bila njihova taktika koju smo već dobro poznavali.

Poslasmo jedno odjeljenje te ih ono rastjera.

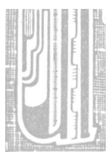
Nijemci pokušavaju posljednje. Prikupiše se i jurnuše. Hoće da probiju obruč. Padaju kao snoplje. Grupa od njih tridesetak se ipak probi. Dadoše se u bjekstvo, a naši za njima. Na Jeiića Gradini natjeraše ih na streljački stroj Dvanaeste brigade.

U Tucakovu Dolu — mir. Samo ga ponekad naruši uzvik nekog našeg borca koji je pronašao Nijemca u nekoj od napuštenih kuća.

Mi smo imali svega dva ranjena. To još više obradova mlade borce bataljona »Miro Popara«. Pred njima su se nalazih ostaci jedne njemačke kolone: desetine mrtvih njemačkih vojnika, naoružanje i ratna oprema.

Dako KUNDAČINA

ZAPADNOHERCEGOVAČKI ODRED

jesen 1943 godine u dalmatinskom selu Trkljama, srez Metković, formirana je prva ljubuška jedinica kojoj je dato ime Ljubuška četa. U vrijeme formiranja četa je bila malobrojna. Imala je svega 15 boraca, pretežno drugova i drugarica iz Bijače. Do njenog formiranja došlo je na zahtjev radnika sa ljubuškog područja, a po odluci Biokovsko-neretljanskog okružnog komiteta Partije. Ceta je bila u sastavu 2 bataljona kao 2 četa, a jedno kraće vrijeme kao 4 četa Neretljanskog partizanskog odreda, koji je djelovao na sektoru Neretljanske krajine. Postojanje jedne takve, iako male, jedinice i njeno djelovanje na području Ljubuškog, imalo je pozitivnog odraza na širu mobilizaciju ljudstva u Narodnooslobodilačku vojsku. Upravo je njenim formiranjem udaren pivi temelj Zapadnohercegovačkom odredu. Četa je, iako pod vrlo teškim uslovima, časno izvršavala svoje zadatke. Njene akcije su bile svakodnevne.

Ubrzo poslije formiranja četa je, pored ostalih sela. oslobodila i Bijaču u Ljubuškom srezu, koja je postala poprište svakodnevnih borbi Bijača, iako spaljena i raseljena, postade ratni logor. Na tom području vođeno je nekohko desetina akcija protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja. Ali, njemačke snage, potpomognute ustašama, i pored svih nastojanja nisu uspjele da unište Ljubušku četu. Evo nekih njenih akcija u 1944 godini:

Noću 18/19 februara Ljubuška četa je napala i uništila neprijateljsko uporište u Novim Selima, na cesti Vrgorac — Metković.

8 marta iste godine četa je zarobila 8 domobrana iz Šimićeve pukovnije.

Noću 29/30 marta, zajedno sa još nekim snagama Neretljanskog partizanskog odreda, Ljubuška četa je napala neprijateljsko uporište u Kominu, koje je osiguravalo željezničku prugu Metković — Ploče. U borbi je poginulo 11 ustaša, a 14 ih je zarobljeno, među kojima i dva vodnika. Pored ostalog zaplijenjen je i jedan teški mitraljez.

21 aprila udarna grupa Ljubuške **čete** upala **je** u jednu gostionicu na periferiji Metkovića, u kojoj se nalazilo sedam ustaša. Poginulo je 3 a ranjeno 4 ustaše.

10 maja je 8 ustaša došlo da lovi ribu u Peraškom Blatu. Izvidnica Ljubuške čete neprimjetno im se privukla i otvorila vatru. Poginule su 2, a ranjen je 1 ustaša.

11 maja petorka Ljubuške čete je iz zasjede napala jednu ustašku patrolu u Modrom Oku. Poginuo je 1 ustaša, a 3 su ranjene.

15 maja postavljena je mina na željezničkoj pruzi Gabela — Čapljina, te su uništeni lokomotiva i dva vagona. Tom prilikom poginula su 2, a ranjeno je 10 neprijateljskih vojnika.

17 maja postavljene su mine i eksploziv pod mostove, dva kilometra od Metkovića, na cesti i željezničkoj pruzi Metković — Kula. Oba mosta su potpuno uništena.

25 maja postavljena je mina na željezničkoj pruzi Ploče — Bogctin. Uništena je lokomotiva i dva vagona. Poginulo je 8, a ranjeno 6 neprijateljskih vojnika. Istog dana Ljubuška četa je kod Poljana zarobila 5 njemačkih vojnika, dok je 1 poginuo.

8 juna takođe je postavljena mina na pruzi Gabela — Čapljina, kod s. Struge. Uništena je lokomotiva i dva vagona. Poginulo je 5. a ranjeno 4 neprijateljska vojnika. Istog dana udarna grupa Ljubuške čete postavila je minu kod tunela na pruzi Metković — Gabela. Uništena je lokomotiva i dva vagona, a među vojnicima je bilo mrtvih i ranjenih.

12 juna Ljubuška četa je sa ostalim jedinicama Neretljanskog odreda napala neprijateljsko uporište Baćina — Katići. Poginulo je 18, a ranjena su 4 neprijateljska vojnika. Zaphjenjen je jedan puškomitraljez. Mi smo imali 5 nestahh drugova.

19 juna diverzantska grupa Ljubuške čete postavila je eksploziv na mostu na r. Studenci, na putu Čapljina — Ijubuški. Most (kamene građe, dug oko 25 metara) potpuno je uništen. Poginulo je 5 neprijateljskih vojnika, a 2 su ranjena.

20 juna udarna grupa Ljubuške čete postavila je mire na željezničkoj pruzi Čapljina — Mostar, kod Šurmanaca. Mina je eksplodirala i bacila lokomotivu i 13 vagona u Neretvu. Ovom prihkom je poginulo 15 ustaša i 3 domobrana.

U isto ovo vrijeme i na ljubuškom području, kao i u čitavoj zapadnoj Hercegovini, uprkos teroru, neprijatelj gubi tie pod nogama. Narod sve više prilazi Narodnooslobodilačkom pokretu.

Upravo u ovom vremenskom periodu počinje sve jači priliv boraca u Ljubušku četu, te se 2 jula 1944, u Dugim Njivama, •» Dalmaciji, formira Ljubuški bataljon. On je imao oko 80 boraca i ostao je u sastavu Neretljanskog partizanskog odreda kao njegov 2 bataljon.

Sjedište mu je premješteno sa sektora Neretve (gdje je ranije bila četa) u Vrgorsku krajinu.

Bataljon je imao čitav niz borbenih uspjeha. Evo nekih:

2 jula, u momentu formiranja bataljona, u Dugim Njivama, oko 50 neprijateljskih vojnika je iznenada napalo bataljon. Borba je trajala nekohko sati. Poginulo je 8, a ranjeno 4 neprijateljska vojnika, dok je jedan podoficir zarobljen. Mi smo imali 1 mrtvog i 6 ranjenih.

14 jula jedna četa Neretljaniskog partizanskog odreda i jedan vod Ljubuškog bataljona napali su neprijateljski garnizon na cesti s. Banja — s. Orahovlje. Borba je trajala dva sata. Neprijatelju je stiglo pojačanje, te su se naše snage morale povući. Poginula su 2 njemačka oficira, a 12 vojnika je ranjeno. Istog dana je jedan vod iz Ljubuškog bataljona napao neprijateljsko uporište u s. Maovcu Poginulo je '5 neprijateljskih vojnika.

16 jula udarna grupa 2 čete Ljubuškog bataljona postavila je mine na cesti s. Dragljane — s. Ravča, u zaseoku Majići. U 11 sati istoga dana iz Vrgorca je naišao neprijateljski automobil na minu Automobil je uništen, a teško su ranjeni 1 njelački major i 2 vojnika

29 jula jedna udarna grupa 2 čete Ljubuškog bataljona postavila je minu na cesti s. Kozica — s. Ravča, kod zaseoka Majići, na koju su naišla jedna njemačka kola. Poginula su 2 vojnika, a 4 su ranjena.

31 jula oko 5 sati dijelovi njemačke 118 divizije i 9 ustaškog zdruga poduzeli su ofanzivnu akciju na sektoru Šibenik — Salutija, gdje se nalazio Ljubuški bataljon. Neprijatelj je više puta uz pomoć artiljerije i bacača pokušavao da prodre u naše položaje, ah je uvijek bio odbijen. Borba je trajala čitav dan. U toj borbi je poginulo 19, a ranjeno 7 neprijateljskih vojnika.

7 avgusta nekohko boraca Ljubuškog bataljona, skupa se članovima Okružnog partiskog povjereništva za zapadnu Hercegovinu, napali su na putu s. Bijača — s. Zvirići njemačku kolonu jačine 35 vojnika i deset zaprežnih kola. Poginulo je 5, a zarobljen je 1 neprijateljski vojnik. Zarobljeno je takođe 6 Tahjana, ubijeno 13 konja i zaphjenjeno pet pušaka.

24 avgusta Ljubuški bataljon je napao neprijateljsku koionu kod zaseoka Majići, na cesti Vrgorac — Kozica. Poginuo je 1 oficir i 21 vojnik, ranjeno 7, a zarobljeno 6 neprijateljskih vojnika.

29 avgusta oko 500 ustaša je kod Lukova iznenada napalo na položaj koji je držala 1 četa Ljubuškog bataljona. Borba je trajala četiri sata. Neprijatelj je bio prinuđen na povlačenje. Poginulo je 5, a ranjeno 7 neprijateljskih vojnika. Naši gubici su bili: 1 mrtav i 2 ranjena.

Za postignute uspjehe u posljednjoj neprijateljskoj ofanzivnoj akciji Neretljanski partizanski odred je pohvaljen od štaba Grupe južnodalmatinskih odreda.

Pošto je priliv boraca u naše redove znatno porastao, to je na zahtjev Okružnog partiskog povjereništva, u prvoj polovini septembra 1944, formiran Zapadnohercegovački partizanski odred. On je pretstavljao kolo zbratimljenih Srba, Hrvata i muslimana, radnika, seljaka i osalih ljudi ovog kraja. Evo šta o tome govore brojke:

U septembru, prilikom formiranja, odred je brojao 137 boraca. Srba je bilo 10, Hrvata 83, muslimana 41, Slovenaca 2 i 1 Tahjan. Od oružja odred je imao 95 pušaka, 19 puškomitraljeza. 17 mašinki, 1 laki i 1 teški minobacač itd. Gotovo svaki treći borac bio je naoružan automatskim oružjem.

Jedan manji dio oružja dobijen je od saveznika. To oružje je pomoću padobrana bačeno iz aviona na sektoru s. Stilja, gdje se nalazio glavni dio odreda.

Odred je vodio više borbi, a naročito sa dijelovima njemačke 118-te, zatim 7 SS »-Princ Eugen« divizije, kao i sa mnogim drugim neprijateljskim snagama.

Samo u jednoj borbi, u s. Stiljima. koja je vođena sa »-trupom«* 118 divizije i trajala gotovo sedam sati, poginulo je oko 40 »trupovaca«, a 11 ih je zarobljeno. Zaplijenjeno je sedam puškomitraljeza i devet mašinki. S naše strane u ovoj borbi je učestvovalo samo 25 boraca naoružanih sa šest puškomitraljeza i nešto više mašinki. Mi smo imali 2 mrtva i 5 ranjenih.

Na kraju je došla kruna svih pobjeda: Zapadnohercegovački odred je 24 oktobra 1944 oslobodio Ljubuški, zatim se uputio prema Širokom Brijegu i Mostaru.

Prilikom rasformiranja, u s. Buhovu odred je imao oko 400 boraca. Oni su ušli u sastav 29 hercegovačke divizije i produžili dalje — prema Sarajevu i Trstu.

Jure GALIĆ

*** Njemačka specijalno obučena odjeljenja za borbu proti partizana.**

MOJ POSLJEDNJI JURIŠ

Bio je početak proljeća, ali ovdje na ograncima planinskim nije bilo čak ni proljećnog daha. Padala je kiša dugo i uporno i samo se na mahove činilo da je prestala — onda kad bi vjetar svom snagom raspršio kišne kapi u sitan prah koji se zabadao u oči, lice i ruke i pekao po koži. A ljudi su išli, išli tupo kao da im ništa nije teško, ni vjetar, ni kiša, ni kamen, vlažan i klizav jer — morali su da idu. Kolona se kretala i nikad za tri godine njenog postojanja nije se znalo gdje će stati i na kom će kraju biti sjutra. Svuda je morala stići. Da napadne ustaše, Talijane, Nijemce, četnike, da primi borbu ih otstupi, da broji gubitke ili plijen.

Bila je srećna ova kolona što je kvarila račune mnogim okupatorskim komandantima koji su imali iluzije da nas unište. Pravih obruče, stezah, tukli, ubijah. A nikad je nisu uništili jer — nigdje nije pisalo da se neprijatelj može sačekati na tri koraka da bi mu se tada bacio kamen na glavu i zaplijenila puška. Stotinu je okršaja bilo kad je neprijatelj, uplašen od šake ljudi, bježao glavom bez obzira. A kolona je bila samo jedna, jedna od mnogih, jedna od stotinu drugih. Sve su one tražile neprijatelja da mu zadaju udarac. Bile su to kolone partizana, rodoljuba, boraca za slobodu, socijalnu pravdu.

Bila je 1944 — početak proljeća. Zurili smo se. Bilo je hladno, kiša i snijeg su padali, vlažili odijelo, a vlaga se probijala do kostiju. Studen je prožimala cijelo tijelo. Na to se najmanje mislilo, trebalo je susretati se sa Nijemcima. Htjeli bismo da nazremo Nevesinje i Nevesinjsko Polje i sav onaj naš svijet koji Nijemci gaze. Znali smo da ih tamo ima mnogo i da su oni tu zbog nas. Zurih smo se prema selu Slato i Drežnju, jer su Nijemci na Nekudinu izveli svoje prethodnice. Stigli smo u selo, malo se odmorili i dobili raspored.

Bio je to 4 bataljon Desete hercegovačke brigade.

Cete su dobile zadatak. Uveče smo krenuh da zauzmemo položaj. Cilj nam je bio da se što više približimo njemačkim rovovima. Primakli smo im se blizu, jer je noć bila tamna. Negdje daleko na

horizontu razvedrilo se. Pojavila se nešto svjetlija traka na nebu prema kojoj se mogao vidjeti njemački stražar. Bili smo zauzeli svaki svoje mjesto i čekali. Mučna je tišina, nijema, stravična i puna neizvjesnosti. Svakj je glavu zaklonio za kamen i čeka, čeka... Kako je dugo ovo čekanje. A u tom čekanju san hvata za kapke i vuče ih, i oni su teški, zaspati se ne smije. Jedva se borim sa snom. Koliko li je sati? Samo da ne zaspim. Drugovi kraj mene ćute i čini mi se kao da im vidim oči pune iščekivanja. Neko kraj mene zahrka. »Ej! Sto spavaš, sigurno misliš da si u krevetu. Budi se, još nas možeš otkriti neprijatelju«.

Tog momenta dat je znak za napad i istog trenutka zaciktaše partizanske puške, grunu plotun i priguši zadnji slog komande. Grunuše bombe. Crvenkasta putanja svjetlećih metaka pocijepa pomrčinu. Tutnjem se ispuni planina. Kao da se kamenje odronjava. Kao da se sudaraju brda i lome u stotinu parčadi. Odjek se odbija kao da iza nas tamo daleko isto tako grmi. Tresak se odbija i vraća. Grmi sa svih strana. Povici »Udri!«, »Naprijed drugovi!« miješaju se sa jaucima ranjenika. Nijemci su bih iznenađeni i uskomešah su se, ali su neki odmah polegli i dugim rafalima tukli iz automatskog oružja.

Ležao sam pored kamena i pucao u tamne rovove nasumce, odakle su prskali plamenovi mašinskih pušaka i sukljali mlazevi vatre iz lakih mitraljeza. Pucao sam sa ogorčenjem na neprijatelja i u te crne rovove ispred sebe. I nisam osjećao kako snopovi kratkih i zatupastih kuršuma udaraju o kamenje, otskaču i gase se oko mene u vlažnom snijegu. Nije to dugo trajalo, nekoliko kratkih trenutaka. »Drugovi, juriš!« jedva se moglo čuti. Skočio sam. A potom »ura« koje je izražavalo hrabrost i ogorčenje, koje je zadavalo strah neprijatelju i natjeravalo ga da se povlači. Jer dobro je znao da poshje toga ne pomažu ni svi automati ni sva tehnika. Znao je da se poslije tog »ura« bije boj prsa u prsa, da se golim rukama hvata za golo oružje i da se kundakom tuče. I svi smo trčali pravo na rovove, i ništa nismo marili što snopovi crvenkastih plamenova donose smrt. Uskakali smo u rovove, i nije bilo više vremena da se stavlja metak u cijev i nišani. Pucalo se nasumice, udaralo kundacima, otimalo, spoticalo i padalo preko mrtvih i ranjenih. U toj gužvi, pucnjavi, vriski. viki, mraku i dimu ništa se nije raspoznavalo, samo su se nazirale siluete u zelenim šinjelima kako bježe. I pucnjava se čula nešto dalje. Nekoliko trenutaka bili smo srećni. »Ura, drugovi, Nijemci se povlače, za njima!« Nijemci su stvarno napustili rovove, a mi, ohrabreni i zagrijani borbom, iskakah smo iz njihovih rovova i jurišah za njima. Bio je brisani prostor, mi smo jurili bez zaklona kroz kišu zrna. Platneni mlazevi kao da su lizali po nama. Odjednom, učini mi se kao da se zemlja ispod mene iskrivi, izgubih ravnotežu, noge klonuše i ja padoh.

Tonuo sam duboko, duboko u neki bezdan, a tamo je hučalo i sva ta huka je i mene nosila, vrtjela me, bacala i ostavljala, stišavala se, i opet hučala, i najzad — tišina. Padao sam sve niže u tamu sa kojom se svijest uzaludno borila. Najzad je nadvladala tama...

Ne znam kohko sam ležao bez svijesti na ravnom, nezaklonjenom prostoru. Prvo sam osjetio zimu i drhtavicu. Mučno i sporo sam se prisjećao šta je bilo sa mnom. Nisam smio da pogledam gdje se nalazim. Ranjen sam, pomislih kad sam pokušao da se dignem, i osjetih strašan bol u nozi. Gdje su ostali? Pa ja sam sam. Živog će me Nijemci uhvatiti. Cuo sam njemačke uzvike. Jasno mi je bilo da se naši povlače. Već su odmakli. Kraj mene je nekohko mrtvih drugova, malo dalje neko umire, a tamo dolje naziru se tijela ljudi koji su prije jednog trenutka bih živi.

Dozivao sam u pomoć mada sam malo vjerovao da će me ko •čuti jer su naši bili prilično daleko otstupili. I onda me uhvatio •strah. Ne od smrti — već da ću živ pasti u ruke Nijecima... Misli su počele da lete i smjenjuju se. Vidio sam sebe od svog ranog djetinjstva. Rođen na kršu, a prvi pogled mi je bio Klobuk, utvrđen sa svojom istorijom gdje se krv prolijevala. Kakav je ovaj naš krš! Svaku kap kiše usisa. I toliku prolivenu krv posisa, i opet ostaje bijel i čist. Rat me je zatekao kao srednjoškolca. Bunilo se nešto u meni. Smirio sam se tek kad sam uzeo pušku u ruke. Imao sam dvadeset godina. I zašto onda nisam poginuo? Ne bih žalio. Sloboda je bila daleko i teško je mogla da se nazre. Okupator je bio jak, a nas je bilo malo. Kad smo udarili na Lastvu 1941 godine, ustaše su davale dug otpor i nisu htjele da se predaju. Kako je pucalo! A meni je to bila prva borba. Uši su mi zvonile. Bio sam uzbuđen i divio se starijima koji su izgledali spokojniji. Bio sam srećan kad smo ustaše primorah da se predaju. To je bila pobjeda i meni se činilo da je svršen rat, da smo sve pobijedili, da je okupator uništen. A kad bi poslije •ovoga uslijedile odmazde neprijatelja, bio sam očajan sve dok nisam naučio da uspjeh smjenjuje poraz i obrnuto... I sad kad sam mislio da je sloboda bliža nego ikad, uhvatio me paničan strah. Nemoćno sam ležao i slušao glasove Nijemaca u nastupanju. I opet sam dozivao. Bezumno, očajnički. I kad sam pomislio da je više beskorisno, iz mraka sam čuo glas. Radost me obuze, poznadoh glas Jove Miljanovića koji je dolazio da me spase. Lagano mi se primicao i izlagao se opasnosti da i sam pogine. Eh, kakva je to bila radost što mi dolazi spasenje, radost što nisam ostavljen, radost što imam takve drugove.

Stigao je do mene puzeći po zemlji. Jedva sam uspio da se okrenem i prebacim na njega, a noga potpuno prelomljena visila je i lupala po kamenju. Dugo je išao. a meni se činilo — čitava vječnost.

Slavko STIJACIC

SA HERCEGOVAČKIM PARTIZANIMA*

ugoslovenski poznati majstor karikature Pjer Križanić došao je u proleće 1944 godine iz Mostara među hercegovačke partizane. Odmah je nastavio da pravi svoje majstorske karikature. To su bih njegovi prvi radovi na slobodnoj teritoriji.

— Tih dana i trenutaka dobro ću se sjećati dok sam živ — pričao je majstor, već prilično umoran i ophrvan bolešću. Sećanje na te dane, svakako nerazdvojno je povezano sa mnogim uspomenama na Hercegovinu u ratu i njene partizane. borce i rukovodioce njenih udarnih brigada.. .

. . . Kao pristojan građanin, putnik, automobilom sam izašao sa društvom iz Mostara, cestom prema Čapljini. Na Pijescima, u blizini određene kuće, automobil se »pokvario« i stao. Mi smo izašli, a šofer je kobajagi popravljao nešto oko motora, za svaki slučaj, ako bi neko naišao. Iznenada, iz nekog grma u kršu ispadoše dva naoružana čovjeka. »Hajde, ovamo, brzo« — mahnuše mi. I tako sam krenuo u slobodu. Sve je to izgledalo kao neki neverovatan san ...

Sledećeg jutra peli smo se uz strmo, golo brdo. Gore po njegovom hrbatu primetio sam siluete ljudi s puškama. Izgledah su kao orlovi koji se odmaraju na stenama i posmatraju prostrane dubrave. Vojo, koji je išao sa mnom, pokazao je:

— To su naši, iz brigade. Sad si na potpuno slobodnoj teritoriji. Ovde vlada crvena petokraka zvezda.

Uskoro smo stigli u prvi zaselak na Hrgudu . . .

Sećam se kao da je juče bilo: idemo ivicom planine, a dole duboko, u tesnoj kotlini, vidi se grad na maloj reci.

— Drugovi, šta je ono dole? — pitao sam pratioce, dvojicu drugova koji su se vraćah u svoju jedinicu posle kratkog otsustva..

— Pa, vidiš, druže, grad . . . reče jedan. To je Stolac.

• Napisano u razgovoru sa Pjerom Križanićem.

— Ma, Nemci su dole? — setio sam se odmah. — Pucaju li, te nije mnogo daleko?

— Jakako, pucaju, — nasmeja se jedan. — Ali ne pogađaju.

— Ipak je bolje, druže, hajde ti ovom stranom puta — dodao je drugi pola u šah pola u zbilji — skloni se ovuda, šta mu ga znaš...

... U štabu Dvanaeste brigade, kod Milenka Okiljevića, našao sam neke strasne šahiste. Razume se, odmah me zainteresovalo da vidim kako partizani igraju šaha. Komesar je prvi ponudio jednu partiju. Ja sam dobio. Zatim je došao opet jedan drug.

— Hajde i sa mnom jednu, druže Pjer, — predložio je.

Dobio sam partiju. Javio se treći, pa četvrti, i tako dalje. Nije da se hvalim, tukao sain brigadu. Ali zato se ubrzo u štabu divizije našao komesar Dragiša Ivanović i ljudski osvetio svoje drugove. ..

U štabu divizije najpre su me pitali:

— Jesi li za čaj ili za kavu?

— Sta je pravo, rekoh.

— Pravo je obadvoje — odgovoriše.

Pogostili su me kao što me nikad niko pre nije pogostio. Navečе general Šegrt mi je u ćošku prostrane sobe pokazao krevet:

— Evo, ovde ćeš spavati, druže Pjer.

Na podu sam vidio prostrte ležaje, na slami. Stablije su se spremile za počinak.

— Dobro, kako to? — pitao sam. Generali da spavaju na podu. a ja na krevetu ...

– Sta ima tu – osmehnuo se Šegrt. – Ti si odavno general u svom poslu ...

Kroz nekoliko dana vec sam počeo da crtam karikature. Agitprop Oblasnog komiteta izdavao je list i mene su odmah pozvali na saradnju. Nekako tih dana, preko radio Londona kralj Petar je govorio o svom navodno pomirljivom stavu prema partizanima maršala Tita Nacrtao sam četnike kako, zabrinuti, razgovaraju: jedan pita — za koga se sada borimo, kad je Musolini propao, Hitleru se bliži kraj. a i kralj Petar vrda..., a drugi odgovara: — Pa, valjda za japanskog mikada...

Posle, u priči sa drugovima, od Halida Comića sam čuo za jednu zgodu sa njegovim sinom. Njih dvojica su, znao sam, zajedno bih u Desetoj brigadi, od početka... To mi se toliko svidelo da sam odmah nacrtao dugačkog brkatog partizana i njegovog sina — dečaka. s puškom, kako veli ceu: »Ako ti je do bitke — eno ti Nemaca u Stocu, a ako imaš nešto protiv mene, večeras je četna konferencija, pa iznesi..karikature je trebalo prenositi na matrice da bi se list

štampao. Drugovi iz redakcije su mi napomenuli: »Samo, potpiši onim tvojim kosim, štampanim slovima, neka se dobro vidi...«

Tako su, eto, nastale moje prve karikature u slobodnoj, novoj Jugoslaviji. Nikad se ne mogu zaboraviti ti dani. Zao mi je samo što Hercegovinu u borbi, odnosno njene ljude, borce, nisam bolje i više sačuvao i na svojim radovima. Napravio sam tamo dosta crteža, naročito portreta. Dva bloka su ostala s nekim materijalom koji je, pričali su mi kasnije, jednom prilikom sklanjan prilikom nekog većeg pokreta. To je propalo ...

Pjer Križanić je već definitivno odložio svoje pero i tuš. Zamolio je — da se njegova sećanja zabeleže za knjigu o Hercegovini. Nije mogao sam da napiše. Rekao je na kraju:

— To mi čini čast. Hercegovina i njene brigade, onim što **su** uzidali u novu Jugoslaviju, podigli su sebi spomenik, trajniji i lepši od svake umetničke tvorevine.

ILEGALNO PARTISKO POVJERENIŠTVO

U drugoj polovini 1943 godine, poslije Bitke na Sutjesci, a naročito poslije kapitulacije Italije, Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini se još više rasplamsao. Borba je zahvatila gotovo čitavu Hercegovinu.

U to vrijeme Narodnooslobodilački pokret se još uvijek teško razvijao u južnim krajevima Hercegovine, na području Ravno — Hutovo. Tu su ustaše za čitavo vrijeme okupacije tjerah narod na bratoubilački rat. Poznati su veliki pokolji nevinog srpskog življa od strane ustaša. Klerofašistička propaganda je bila vrlo jaka i zasnovana na šovinističkoj mržnji i mračnjaštvu, protiv svega što je slobodarsko. Iz ovih krajeva regrutovan je veliki broj ljudi u neprijateljsku vojsku. Ustaše su svim sredstvima nastojale da zadrže svoj uticaj među stanovništvom ovog kraja.

Imajući u vidu važnost ovog područja za Narodnooslobodilački pokret, Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu je odlučio da tamo uputi grupu partiskih radnika. U februaru 1944 formirano je i tamo upućeno Opštinsko partisko povjereništvo za opštine Ravno i Hutovo.[1] Pod vrlo teškim okolnostima ovo partisko povjereništvo je ilegalno prešlo na teren ovih opština i počelo rad.

Znajući složenost političke situacije u ovom kraju, ova grupa partiskih radnika se u početku orijentisala na hvatanje veze sa pojedincima, što je u to vrijeme i bilo jedino moguće. Za kratko vrijeme uspjeh su uspostaviti kontakt sa nekohko naprednih ljudi, koji su izrazili želju da sarađuju sa Narodnooslobodilačkim pokretom. Sa pojedinačnog rada prešlo se na okupljanje šireg kruga ljudi; na taj način pripremao se teren za formiranje narodnooslobodilačkog odbora. Ovu ideju partiskog rukovodstva prihvatili su svi drugovi, pa su se ubrzo počela stvarati uporišta Narodnooslobodilačkog pokreta u većini sela toga područja.

[1] **Sačinjavali su ga: Danilo Bukvić, Predrag Jurina i Ante Miljas.**

U martu 1944 formiran je u s. Dobrovu prvi narodnooslobodilački odbor,[2] a mjesec dana kasnije i Opštinski narodnooslobodilački odbor Hutovo — Gradac." Ubrzo je formiran i Opštinski narodnooslobodilački odbor Ravno.[1] Zatim je formirano još nekoliko seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Nakon obrazovanja ovih, dosta čvrstih revolucionarnih uporišta, stvorena je mogućnost za mnogo širi politički rad u tom kraju.

Narodnooslobodilački odbori, i pored raznih teškoća, vrlo su aktivno radili. Glavni zadaci su im bili: upoznavanje naroda sa Narodnooslobodilačkim pokretom i razvijanje bratstva i jedinstva. Odbori su odmah otpočeli prikupljanje pomoći i oružja za vojsku. Bih su vrlo aktivni u organizovanju smještaja ilegalaca i kurira, jer je to bilo vrlo važno za održavanje veze između dalmatinskih i hercegovačkih partizanskih jedinica. U Neumu i Kleku vršene su ozbiljne političke pripreme među omladinom u cilju stupanja u Narodnooslobodilaćku vojsku.

U septembru 1944, jedna grupa Hrvata iz ovog kraja prisustvovala je kao delegati Oblasnoj konferenciji za izbor Oblasne NO Skupštine u Gacku. Ova je grupa oduševljeno primljena među Srbima gatačkog kraja. Po povratku, dirnuti bratskom ljubavlju, drugovi su pričali o svojim utiscima. Ali je razvijanje bratstva i jedinstva u ovim krajevima bio težak proces, jer su ustaše u toku rata uspjele da veliki broj ljudi uvuku u bratoubilačku borbu.

Međutim, poshje velikih uspjeha i borbi protiv okupatora i njegovih slugu i sve snažnijeg političkog djelovanja, mase su počele sve više prilaziti Narodnooslobodilačkom pokretu. Ovu povoljnu političku situaciju rukovodstvo je nastojalo da što bolje iskoristi. Prije svega, otpočelo je da sve češće održava političke konferencije po selima. Tako je u s. Dobrovu održana prva masovna konferencija kojoj je prisustvovao veliki broj ljudi i žena iz okolnih sela. Tada se narodu prvi put javno reklo o ciljevima naše borbe, o ideji bratstva i jedinstva, o skorom slomu fašizma i oslobođenju naše zemlje. Poshje ove konferencije, kasno u noći, u podrumu Joze Butigana održan je sastanak sa aktivistima s. Dobrave.

U međuvremenu su ustaški funkcioneri u Hutovu obaviješteni da partizani drže javne konferencije i da se u s. Dobrovu nalaze dva ilegalna radnika, pa je grupa od oko 50 ustaša, predvođena poznatim ustašom Ivanom Mustapićem, tabornikom iz Hutova, blokirala Butiganove kuće. Najprije su pozvali naše drugove na predaju, a poshje

*** Članovi odbora su bili: Jozo, Mišo, Gašpo i Nikola Butigan.**

*** Članovi odbora su bili: Krsto Vukasović, Božo Sentić, Lazo Rajić, Jozo Butigan, Jozo Savić, Mate i Marko Putića i još nekoliko drugova.**

[4] Članovi odbora su bili: Jozo Tomašević, Vidak Vlahinić, Marko Potrebica, Ivo Vuletić i još neki drugovi.

su osuli po kući iz mitraljeza i ručnim bombama. Naši drugovi su uvidjeli da je jedini izlaz probiti se kroz blokadu. Jedan od njih je jurnuo i bacio bombu, pogodivši samog Mustapića koji je, teško ranjen, nakon nekohko časova umro. I drugi se uspješno probio. Ovaj neočekivani juriš dvojice komunista potpuno je zbunio ustaše.

Ah, ustaše su svoj bijes iskalile nad Jozom Butiganom. Njega su uhvatih i poshje mučenja bacili sa gabelskog mosta u Neretvu. Na Mustapićevom pogrebu u Hutovu ustaše iz Hutova i Čapljine, oplakajući svog tabornika, zaklinjale su se da će ga osvetiti.

Ovaj zaista veliki podvig naših drugova pretstavljao je snažnu prekretnicu u tom kraju. Poshje toga ustaše se više nisu pojavljivale u obližnjim selima. Kretale su se uglavnom u bližoj okohni garnizona Hutova, sve dok Narodnooslobodilačka vojska nije oslobodila i samo Hutovo.

Ante MILJAS

NA GATU

una 1944 2 četa 1-og bataljona dobija zadatak da brani Gat, čuveno uporište u gatačkom kraju ne samo iz dana naše Revolucije nego i iz minulih ratova. Na Gatu i sada štrče zidine od utvrđenja koje je zidala Austrija za odbranu od Crnogoraca i hercegovačkih ustanika.

Ovaj zadatak nije bio nimalo lak. Oskudijevalo se u municiji. Teškog naoružanja nije bilo. Nijemci su sa četnicima skoro svakog dana napadali Gat. Svaki od ovih napada skupo ih je koštao, a četa je na taj način dolazila do municije. Jednog dana, još u zoru, Nijemci su po Gatu počeli da tuku artiljeriskom vatrom, koja se snagom i gustinom razlikovala od ranijih, pa su seljaci govorili: »Danas na Gatu neće ostati žive duše«. Komandir Milan Mandić i zamjenik političkog komesara Mileta Okiljević tako su rasporedili četu da nije imala gubitaka. Pod zaštitom artiljeriske vatre Nijemci su se približavali padinama Gata. Nastupah su u gustim streljačkim strojevima. I sami su bili ubijedeni da na Gatu nema više partizana. Među Nijemcima su se raspoznavali četnici koji su im služili kao vodiči. Četa se našla u vrlo teškoj situaciji. Bila je brojno mala i sa malo municije, a pred njom je brojno nadmoćniji neprijatelj. »Treba i ovog puta da se poslužimo našom starom praksom: ne otvarati vatru dok neprijatelj ne dođe na domet ručnih bombi, a onda osuti, stvoriti kod njega paniku, pa je pobjeda naša« iako je neprijatelj brojno mnogo jači«, govorio je Mileta komandiru Milanu.

I ovog puta, pred samu borbu, Mileta je održao kratak sastanak sa komunistima, a onda sa skojevcima i ukazao na zadatke u pretstojećoj borbi. Sjećam se njegovih riječi: »Neprijatelja treba iznenaditi, muški ga dočekati, pa ćemo im odoljeti iako je mnogobrojniji«. Dok je Mileta ukazivao na zadatke, smrtno je ranjen komandir Milan. Dan prije, skoro na istom mjestu, poginuo je komesar Spasoje Marković. Tako je na Mileti ostala četa, koju je toga dana čekala teška i neravna borba.

Ceta nije odavala svoje prisustvo na Gatu. Izdato je naređenje: »Znak za otvaranje vatre biće rafal iz mašinke«. Nijemci su podilazili. Osmatrač je izvještavao o svakom pokretu Nijemaca. Za trenutak je prestala njemačka artiljeriska vatra, a zatim je naš položaj nadlijetela grupa »Štuka« i izručila bombe. Gat je bio ponovo obavijen gustim crno-žutim dimom. Nijemci krenuše na juriš. Ceta, mala ali moralno jaka, čekala je. Tišina, a zatim rafal iz mašinke. Ceta sruči plotun u njemačke vojnike. Neprijatelj, iznenađen, zastade. Zatim opet krenu naprijed, ali je opet zaustavljen. Redali su se napadi jedan za drugim. Naši redovi sve više se proređuju. Dolazi do borbe prsa u prsa. Poslije žestoke borbe, Nijemcima je uspjelo da se dokopaju uzvišenja sa kamenim bunkerom, od koga je zavisio položaj na Gatu. Mileta pozva bombaše i sa njima jurnu na bunker. Većina izginu od mitraljeske vatre. Mileta uskoči u šanac i zari nož u grudi njemačkom vojniku, ali ga savladaše ostali, koji nasrnuše na njega.

Tihomir FILIPOVIC

O NAJMLAĐIM RATNICIMA

»... Kad idu u borbu ljudi, vojska koju je država stvorila, odrasli ljudi, onda je io dužnost prema svojoj otadžbini, onda je to dug svakog građanina i rodoljuba, ali kad bez mobilizacije, dobrovoljno, djeca od dvanaest, četrnaest, petnaest i šesnaest godina idu u borbu, znajući da će u njoj poginuti — onda je to više nego dug prema domovini, onda je to nadčovječanski heroizam mladih ljudi, koji žrtvuju sebe iako nisu upravo ni stupili u život — da bi budućа pokoljenja bila srećnav..

TITO

Naša Oslobodilačka borba imala je i tako mlade ratnike kakve vjerovatno nisu imali drugi narodi, a ni naši u svojoj ranijoj prošlosti. O njima bih želio da se čuje.

Dječaci i djevojčice, od prvih dana ustanka — širom Jugoslavije — primili su na svoja mlada i nježna pleća dio teškog bremena. Po zbjegovima, na slobodnoj teritoriji, kod četa, odreda, u okupiranim gradovima, djevojčice i mališani uključili su se u organizaciju. Neki su vršili kurirsku službu, drugi bili nenadmašni obavještajci, treći obavljah razne fizičke poslove ili bili zaduženi nabavkama.

Postojale su i čitave jedinice po selima koje su uvježbavale ratovanje sa drvenim puškama i to uz najveću ozbiljnost. Izvidnice i straže — osmatrači, to im je bila redovna zadaća, bilo da su specijalno upućeni na brežuljke i istaknute tačke na prilazu selu, ili su kao čobančići istovremeno i čuvah i stada i osmatrah osjetjlive rejone

Za krijumčarenje lijekova, ponekad i municije, pa i usmenih izvještaja, ovi dječaci su bili nenadmašni. U obmanjivanju neprijatelja, na svoju inicijativu — mogli su se često mjeriti i sa odraslim partizanima.

Neka živi primjeri govore.

Decembra 1942 u maršu za slobodnu teritoriju, preko Hercegovine i Dalmacije, nas osmorica naišli smo u selu Ostojići, u blizini varošice Vrgorac — Dalmacija, na pravu vojničku organizaciju pionira. Upravo, imali su bataljon od dvije čete i sve starješine zaključno sa komandantom i političkim komesarom bataljona. Uvježbavali su se u vještini malog ratovanja da bi u svako doba bili kvalifikovani i za borce u streljačkom stroju. Ne sjećam se da sam primijetio i jednog starijeg od dvanaest godina.

Dočekali su nas baš ti pioniri, jer su sVi sposobni bili otišli u partizanske odrede i brigade. Nepun mjesec dana ranije selo su popalili četnici i Talijani. Ovdje-ondje bila je po koja natstrešnica, a stanovnici — starci i djeca. Častili su nas od srca. Donijeli su nam sve najbolje što su imali. Tog trenutka svi mi iz grupe imali smo silnu želju da na neki način pokažemo bar zahvalnost, kad već ne možemo da im uzvratimo istom pažnjom.

Imah smo nekih para, mislim talijanskih lira, te dadosmo po koju stotinu najodrpanijim pionirima. Kako smo im davali novac, svaki od njih odmah ga je predavao jednom istom pioniru, koga su oslovljavali sa »druže komesare«. Na naše pitanje zašto njemu sve daju kad smo mu mi već dali, objasniše nam da oni ne daju njemu, već u kolektiv. Štab njihovog pionirskog bataljona nabavlja za taj novac lijekove i zavoje iz okupiranih gradova, a poshje to prebacuje preko veze partizanskim bolnicama. Na to prevrnusmo džepove i predadosmo sav novac komesaru. Silno nas je sve to dirnulo, a istovremeno shvatismo da imamo pred sobom prave pripadnike Titove vojske. Oni čak smatraju da je prirodno što se moraju udruživati i sve međusobno dijeliti, a u prvom redu snabdijevati front.

Zamislili smo se. Nismo više gledah pred sobom djecu već nove ljude koji zrelo gledaju događaje i živo učestvuju u njima. Plemeniti ljudi, najmlađi Titovi borci, odrpani pioniri popaljenog sela Ostojići, mogu biti primjer u zrelosti, u djehma mnogim odraslim.

Na Prvom kongresu antifašističke omladine Jugoslavije u Bihoću 26 decembra 1942 čuo sam izvještaj male pionirke iz Like (imala je 8—9 godina). Njih nekohko dječaka i djevojčica — pričala je — čuvah su ovce u blizini sela. Istovremeno su osmatrali da ne bi selo zadesilo kakvo iznenađenje. Ipak, iznenada su ugledah pred sobom desetinu Talijana. Ovi su zatražili da ih vode u selo — sigurno da bi digli koju kokošku i drugo što se nađe. Djeca su odmah pristala i pošla naprijed, a Talijani za njima. Nakon nedugog puta upali su u partizansku zasjedu i za trenutak svi su Talijani bili razoružani i zarobljeni. Ustvari, mališani su ih planski naveli u klopku među partizane

Na istom Kongresu čuo sam smireno i prosto izlaganje slavnog bombaša, omladinca Boška Buhe. Ostao mi je u sjećanju detalj kako se on kao bombaš — kod Livna — privlačio ustaškom stražaru

Stražar je šetao i pjevuckao — ni traga budnosti i pretpostavke da ga vreba opasnost — »bela mi, bela mi!« Boško je već prišao na domet bombe i za sebe prošaputao: »Za trenutak biće tebi — crno ti, crno ti!« Uslijedio je zamah, bomba je zapištala, a pjesma stražara umukla je za svagda. — Buha je bombama najradije ulazio u obračun sa neprijateljem. Njegov izgled i opremljenost to su potvrđivah — mali, četvrtast, a na opasaču neobično opterećenje — s obje strane na bokovima kuckaju se ručne granate kao biseri na đerdanu.

Jovan Purković (sada student u Sarajevu) nije imao ni deset godina kada je izdržao teške batine od četnika. To je bilo poshje Bitke na Sutjesci. Komandant Pete crnogorske brigade Savo Burić (sada generalpotpukovnik) sa još dva druga naišao je u njegovo ?telo preko Obija (blizu Kahnovika). Navratili su u kuću Purkovića da se okrijepe. Poslije toga otpratio ih je mali Jovan prema Borču, kuda su prošle jedinice Desete hercegovačke brigade. Tek što se mališan vratio, došli su četnici Baćevića — obaviješteni da je baš Savo tu navraćao — i izvršili na maloga presiju da odmah kaže kuda su krenuh. Mali je u početku sve negirao, ali se naglo sjetio da će četnici sami ocijeniti kuda su se iznemogli drugovi uputili — a i da bi prekinuli sa batinama — Jovan je priznao da je tu bio Savo sa drugovima i da je malo prije otišao. Ali, pokazao im je pogrešan pravac. Tako su progonioci bili na stranputici, dok je Savo stigao dijelove Desete brigade. Jovanova vjernost, hrabrost i dovitljivost spasli su, izgleda, drugove sigurne pogibije.

Kod te ratne djece osjećanje pravde, odgovornosti, spremnosti za žrtve bilo je uvijek izraženo. Moglo se desiti da su roditelji bili kolebljivi, simpatizeri ili čak pripadnici neprijateljskih grupa (recimo četnika), a da su ih njihova djeca odlučno i dobrovoljno napuštala — bježala u partizanske redove.

Bilo je djece po svim jedinicama širom Jugoslavije. Sa njima je u nečemu teško bilo izaći na kraj. Htjeli su da vrše dužnosti kao i stariji. Kako je vojska rasla, i oni su bivah sve brojniji, te je bilo teže naći svima mjesta na sporednim dužnostima. Već su se pojedinci isticali u borbenim zadacima. Sazrijevalo je vrijeme da se organizuju u posebne jedinice koje su po uzrastu još bile više pionirske nego omladinske.

U drugoj polovini rata — početkom 1944 godine — kod brigada Dvadeset devete hercegovačke divizije formirale su se čete od pionira — omladinaca. Svaka brigada imala je svoju omladinsku četu.

Ja sam češće obilazio i najbolje poznavao omladinsku četu Jedanaeste brigade. Po sjećanju, a nešto malo i po oskudnim dokumentima, reći ću o toj jedinici, o njenom sastavu — kako su pioniri došli u nju, kakve su ih nevolje i pobude dovele — o životu, zadacima, moralu i odnosima najmlađih naoružanih partizana.

Pri formiranju četa je brojala nešto preko 20, a uskoro je porasla na blizu 40 ornladinaca. Takvo brojno stanje docnije se stabilizovalo. Polovina čete imala je već jednogodišnje borbeno iskustvo, dok je druga polovina stupila u partizane početkom 1944 godine.

Komandir čete Rogan Vasilj i politički komesar Ante Vučetić bili su borci od 1943 godine i najstariji. Prvi je pri formiranju čete imao dvadeset godina, a drugi osamnaest. Oni su bili zreli i iskusni ratnici. Vasilj je prethodno bio komandir kurira u Desetoj brigadi, što je garantovalo da je vrlo pogodan za starješinu ovakve čete.

Reći ću nešto i o dvojici dječaka prvoboraca — u partizanima od 1941 godine. Bili su to Mujo Comić i Aca Kovačević (sada je Aco major, a Mujo odbornik). Mujo je stupio u partizane sa 11 godina, a Aco sa 13. Do formiranja čete stekli su veliko ratno iskustvo, prebrodili su bili svih šest ofanziva. Mujo je iz Bileće, a Aco od Gacka. Njih dvojica su bili ljubimci brigade kroz sve okršaje i ofanzive — najmlađi po godinama, a među najstarijim po ratničkom stažu. Uvijek hrabri, ponositi na svoju opremu, izdržljivi i puni morala i u najtežim časovima. Oni su se najčešće i kretali zajedno — kao blizanci. Brižno su pratili događaje kao da baš oni dijele odgovornost sa komandantima. Nikad kod njih nije ponestalo energije i samopouzdanja. Jednom su bili na straži — odmah nakon proboja iz obruča na Sutjesci — kada je situacija bila preteška. Deseta brigada je bila »okopnila« i prekrivala Hercegovinu po dijelovima, koji su svakog časa trpjeli udare i napade Nijemaca, Talijana, četnika. Malobrojni, a izgladnjeli borci umanjivali su ubojitost jedinice. Nekad su pod udarima bili prisiljavani da se po nekolicina ili pojedinačno izvlače. Aco i Mujo su jasno sagledavali te nevolje. Baš su o tome razgovarah šapatom na straži. Realno su pretpostavljali mogućnost da budu i sami izolovani. Ta ih pretpostavka nije bacila u očajanje. Prosto su se dogovorili: »Ako dođemo u takvu situaciju, ili čak ako sasvim izgubimo dijelove brigade, mi ćemo se lukavstvom, maskiranjem kao čobani i sl., snalaziti dok se ne obavijestimo o našoj glavnini, o Vrhovnom štabu, pa ćemo u tom pravcu krenuti da se priključimo nekoj jedinici!...« Bili su riješeni da krenu i sami stotine kilometara preko teritorije kontrolisane od neprijatelja.

Baš tih teških dana Aco je pao u zatočenje kod četnika. Evo kako. Njegova jedinica ušla je u borbu sa nadmoćnijim neprijateljem — Nijemcima i četnicima. Zanesen borbom, Aco nije primijetio da su svi njegovi otstupili i tako su ga iznenada zgrabili četnici i poveli. Tukli su ga i dugo premišljali da li da ga strijeljaju, pošto su znali da je prošao Bosnu (a takvi su za četn'ke bili najopasniji). Ipak su se zbunjivah, jer Aco nije imao ni punih petnaest godina. On se držao tvrdo i četnici su bili uvjereni da n šta i ne zna. Tako su se raskomotili i olabavili budnost prema njemu. Aco je kao vučić sve to

motrio i vrebao prvu briliku da se oslobodi ove odvratne družine. Uskoro je to postigao. Nije samo umakao, već je noću dvojici četnika uzeo puške, bombe, municiju i tako se pod velikim teretom provukao i stigao — nakon nekoliko dana provedenih kod četnika — pobjednički među svoje drugove.. .

Većina ovih najmlađih ratnika došla je u oružane formacije od šesnaest godina života. I ostali drugovi, pored Aca i Muja, mogu se smatrati po stažu starijim borcima, jer su stupili u partizane u prvoj polovini rata ili početkom druge polovine. Većina su bih Hercegovci, no bilo je i drugih — dva Vojvođanina, dva Ličanina i nekoliko Dalmatinaca.' Među njima sju bile i dvije djevojčice — Danica Uvahć iz Srema i Ljubica Terzić (nisam siguran da se tako zvala) od Gacka. Cak su formiranjem čete imali dva člana KPJ i desetak skojevaca. Docnije, tokom rata i početkom posljeratnog perioda, postali su svi članovi KPJ. Naoružanje je bilo — puške, bombe, jedan puškomitraljez i nekohke mašinke. Bila je to kompletna jedinica, jedino što su momci »oskudijevali-« u godinama — postali su borci u prosjeku sa nepunih petnaest godina, a sa formiranjem ove imali su po godinu više.*

Kakve su pobude bile ovih mališana da se late oružja? Najviše ih je pošlo za primjerom svojih starijih. Roditelji ih starija braća su pošli u partizane, pa su i djeca krenula. Nekima su stariji izginuli od ustaša, četnika, Nijemaca, Talijana, pa su shvatih da im je pribježište i mjesto kod partizana. Aco i Mujo su među ovim prvim. Borisa Sikimić je stupio u brigadu polovinom 1943 godine. Tek mu

*** Poimenično po sjećanju, evo sastava omladinske čete Jedanaeste brigade: Vasilj Rogan, komandir čete, Bileća, sada major JNA; Ante Vučetić, politički komesar čete, Dubrovnik, sada službenik u NO Dubrovnik; Jefto šarenac, Bileća, poginuo 1944 u Bosni; Aco Kovačević, Gacko, sada major JNA; Mujo čomić, Bileća, sada službenik u NO Bileća; Nikola Miljanović, Lika; Boriša Sikimić, Ljubinje, sada kapetan JNA; Ilija Draško, Čapljina, sada službenik u Čapljini; Košta Ilić, Bileća, sada službenik NM; Jovo Mirković, Čapljina, sada službenik DB; Vaso Gluhajić, Popovo Polje, sada oficir JNA; Slavko Mandrapa, čapljina, sada službenik; Lazar Bakmaz, Popovo Polje, sada konobar u Gajdobri; Ljubo Janjić, Ljubinje, sada zemljoradnik u Ubosku; Risto Babalj, Ljubinje, sada penzioner; Milivoje Skorić, Ljubinje, sada mašinbravar u Somboru; Velja Ćuk, Popovo Polje, sada službenik; Nikola Derikučka, Popovo Polje, sada službenik DB u Sarajevu; Milenko Lisov, Gacko; Gojko Glušac, Bileća, sada službenik NM u Sarajevu; Lazar Crnogorac, Gacko,** sada **službenik NM; Vlado Mandić, Gacko, sada oficir NM u Trebinju; Luka Nenadić, Gacko, sada učitelj** u **Fojnici; Petar Zimonjić, Gacko; Petar Bogdanović, Borač, sada radnik** u **Gajdobri; Spasoje Repović, Nevesinje,** sada **radnik u Nevesinju; Milan Repović, Nevesinje, sada radnik u Nevesinju; Boško šiljegović, Nevesinje, sada službenik DŽ u Vojvodini; Gojko Crnogorac, Gacko, sada službenik; Lazar Buha, Nevesinje; Dušan šubašić, Sremska Mitrovica; Danica Uvalić, Sremska Mitrovica; Vlado Baćina, Nevesinje; Danica Terzić, Gacko; Rade Jakšić, Kalinovik; Milan Jović, Lika, poginuo u Bosni 1945 godine; Tosum iz Gacka, poginuo u Ulogu 1944 godine.**

je bilo trinaest godina kada je saznao za smrt oca koji je poginuo kao ilegalac (prije bio komesar bataljona). Borisa je nastavio očevo djelo. Nikola Miljanović i Milan Jović su avgusta 1944 došli u četu — prvi iz Dvanaestog vojvođanskog korpusa, a drugi iz Ličke divizije (inače su borci od 1942 godine). Dušan Subašić i Danica Uvalić takođe su avgusta mjeseca uključeni u ovu četu iz Dvanaestog vojvođanskog korpusa, pošto su taj korpus i Lička divizija — na maršu za Srbiju — prešli preko Hercegovine.

Bilo je dječaka koji su došli u partizane bez ičijeg nagovora ili nevolje. Jedan je dječak došao u brigadu sa konjem i predao ga riječima: »Evo vam konja, a ja odoh u omladinsku«. Tada su omladinske čete pri brigadama Dvadeset devete divizije već bile popularne, pa su učestali bili dolasci mladih dobrovoljaca na razne načine.

Meni je ostao u živoj uspomeni jedan dječak — ne sjećam se imena — baš po načinu kako je došao u partizane. Marševala je jedna hercegovačka jedinica preko planine Troglava ka selu Dulićima (u blizini Gacka). U jedinici su bila, mislim, tri dječaka naoružana kao i stariji. Dat je odmor. U blizini su čuvali ovce dječak i djevojčica. Dječak je odmah prišao koloni koja se odmarala, i to baš najmlađima. Prosto se uz njih pripio, sa uzbuđenjem gledao opremljene i naoružane svoje vršnjake — sa njima je nešto šaputao i najzad pozvao onu djevojčicu, pa joj saopštio: »Kad kreneš u selo potjeraj i moje ovce — ona je bila njegova susjetka — i kaži kući da sam ja pošao u partizane«. Stariji su intervenisali. Preporučeno mu je da sam ode kući i to saopšti, pa i da traži odborenje. Začudo, mali je bio neopoziv u odluci, vatreno se pravdajući i odbijajući takvu preporuku. Nije bilo druge, mališanovi razlozi i upornost prihvaćeni su sa punim poštovanjem. Njegovoj radosti nije bilo kraja. Kad je kolona krenula, dobrovoljac se svrstao uz svoje vršnjake. A oni su bili posebno ponositi i dobro raspoloženi, cijeneći da postoje i njihove zasluge za ovo »pojačanje« kolone u maršu ...

Kako su se snalazili ovi mališani u opštem vrtlogu, da li su se zbunjivah, jesu li pokazivali inicijative, koliko se moglo računati na njihovu doraslost za zadatke u onim bumim vremenima? Na sve to može se odgovoriti sa puno sigurnosti potvrdno. Neka ovi primjeri budu odgovor.

Jedna starija žena došla je kod grupe ovih dječaka. Bila je naklonjena četnicima. Među dječacima bio je i njen sinovac. Namjera joj je bila da ih odvrati od partizana, pa je računala i kao strina da će lako to postići kod »djece«. Odmah je prešla na stvar: »Idite kući, vi ste djeca, bježite dok nije kas,no. Sva je sila Nijemaca i četnika. Ne bojte se, ako mene poslušate neće vam ništa biti, samo ponesite i predajte sve oružje«. Momci su je, kao po dogovoru, pustili

da što više priča. Čak su se pravili da im se to dopada. Ona se ohrabrila, računajući na pun uspjeh, pa je počela sa klevetama, veličajući četnike i Nijemce. Kad se dobro »izlajala« oni su joj mirno rekli: »Ti si četnička kučka, mi te nećemo ubiti, ali te vodimo u štab brigade da ti se sudi!« Ona se prenerazila, počela je da prijeti, no ubrzo je primijetila da su to stroga lica ratnika koji ne znaju za strah. Pošla je po naređenju — ne više da ih nagovara ili prijeti, već kukajući izbezumljena od straha. Računala je na sigurnu smrt. U štabu su je saslušah. Sve je priznala. Pustih su je sa napomenom da ubuduće ne čini takve stvari. Ona je bila presrećna, zahvalila se i zaklela da je nikad niko neće više nagovoriti na takve ludosti. Čak je kazala da se otsada najviše plaši ovih najmlađih. Istina je, ta baba nije više nikad šušnula protiv partizana, iako je dotada imala »dug jezik«.

Cijela brigada je bila osvježena ovom omladinskom četom. Četa je dobila stalne zadatke: obezbjeđenje štaba i bolnice, kurirsku službu, obavještajnu, pomoć intendantskim organima u nabavkama, dotura i uopšte snabdijevanju, a u izuzetnim okolnostima ubacivana je u borbu uz ostale jedinice brigade. Upravo četa je vršila brojne i neophodne zadatke za koje bi se inače morah odvajati borci sa položaja. Vidljivo je da je ova jedinica jačala brigadu u cjelini, tj. njenu ubojitost.

Ubrzo se pročula ova četa u cijeloj diviziji — po savjesnosti u vršenju stražarske službe. Niko nije mogao računati — ni danju ni noću — da će mimoići budnu stražu. Nikakva familijarnost tu nije imala mjesta, svi elementi budnosti bili su do kraja zastupljeni. Kuriri, starješine, bilo iz divizije, iz drugih brigada ili jedinica same brigade, ukoliko su imali posla kod štaba Jedanaeste brigade, žurili su uvijek da stignu danju dok je vidno, jer je noćna kontrola i procedura bila neprijatna za sve koji se približavaju rejonu obezbjeđenja omladinske čete.

Onaj što je dolazio nikad nije znao mjesto stražara — to su sami omladinci planski i vješto udešavali. I pored svih pretpostavki tu bi uvijek iznenadio prodoran i piskavi glas »stoj«! Dječak koji ovo zapovjednički dovikuje bio je nevidljiv, u zaklonu. Tada bi slijedila procedura često i krajnje neprijatna: »polulijevo«, »na desno« ili »na lijevokrug« i slično, a zatim komanda »sjedi« ili »lezi«! Svako je bez okhjevanja izvršavao zapovijesti, jer su šala i otezanje bili opasni. Znah su svi da dječaci sa puno ozbiljnosti to obavljaju i da bi isto tako, za svaku neposlušnost, uslijedio pucanj ... Novodošavši je morao propisno da legne ili sjedne i čeka dok stigne dežurni straže koji će dalje na sebe primiti odgovornost.

Ovi su mališani bili budni i osjetljivi kao mačka kada očekuje žrtvu. Uvijek su odabirali povoljno mjesto i za osmatranje i za osluškivanje. Ako je mjesečina, stražar je bio stalno u sjenci, a pokreti su mu bili bešumni i oprezni — da bi sebi obezbijedio da sve okolo

vidi i čuje, ali sam da ne bude viđen niti primjećen na neki drugi način. I zaista, oni nisu bili nikad iznenađeni niti su se ogriješili o propise bezbjednosti.

Solidnost u vršenju dužnosti svakog pojedinca u četi rezultat je rada SKOJ-a. Ko je prisustvovao njihovim sastancima bilo mu je jasno zašto je tu suvišna česta kontrola i intervencija. Oni su bili pravi čistunci. Za najmanji propust, grešku, aljkavost, svaki je imao da izdrži strašnu vatru od svojih najbližih drugova. Niko tu nije mogao računati da će mu se progledati kroz prste zato što je mlad ih što je učinio propust prvi put!.. . Ni traga od familijarnosti! Naprotiv — sfektaška strogost. Eto, i ja sam imao prilike — ne jednom — da ublažavam njihovo reagovanje i sankcije, a nikad da ih potsjećam na disciplinu, međusobnu kritiku, samokritiku i slično. Stariji su mogli da kod njih vide najljepši primjer zdrave organizacije. Oni su se odnosili jednako savjesno prema svim problemima i zadacima koji su bili vrlo brojni: vojnička obuka, stražarska služba, učešće u pojedinim borbenim akcijama, budnost, organizacija priredbi za najmlađe, odnos sa narodom i omladinom na terenu, međusobni odnosi skojevaca i onih koji su bili van organizacije, čuvanje naoružanja, kritika i samokritika, opismenjavanje. savlađivanje materijala o razvitku društva, o SKOJ-u i drugo.

Zahvaljujući solidnosti organizacije unutar same čete, njenoj aktivnosti u narodu, četa je bila popularna i omiljena kod svih. Ona je vršila i mobilizaciju najmlađih, a organi vlasti i društvene organizacije (mjesni narodnooslobodilački odbori, organizacija žena (AFZ) i organizacija omladine) srtarali su se da četu snabdiju hranom, odjećom i drugim potrebama — i sa te strane četa nije bila teret brigadi.

Četa je svakim mjesecom postajala sve izrazitije borbena jedinica. Uskoro su u njoj veliku većinu činili skojevci. Poslije prvih borbenih dejstava ona se silno pročula i postala popularna. Priče 1 anegdote o sastancima, o junaštvu pojedinih vodova, o podvizima pojedinaca — kružile su praćene od svih toplim simpatijama.

U jednoj borbi četa je nastupala pod neprijateljskom vatrom — naročito su minobacači bili aktivni. Dok je prelazila u juriš, jedan omladinac — izgleda da je to bio Zimonjić sa nepunih trinaest godina — bio je zahvaćen eksplozijom minobacačke granate, zasut zemljom, odbačen i gotovo ošamućen. Mališan je bio uvjeren da je to potpuna pogibija i da smrt dolazi tako urnebesno. On je u »agoniji-« doviknuo nastupajućem stroju: »Drugovi, ja sam poginuo, nemojte oko mene gubiti vrijeme, već junački produžujte juriš!« Stalno je imao na umu skojevske i četne sastanke kako se treba držati u borbi. Svaki pojedinac morao je misliti ne na sebe, već na opšti uspjeh. Čuo je dosta i čitao o junaštvima, podvizima i hrabroj pogibiji skojevaca širom Jugoslavije, pa je bio stalno budan prema sebi, da uvijek bude dosto-

jan tih junaka. To je bila karakteristika morala cijele čete. Stroj je nezadrživo produžio juriš, ali začudo i »poginuli« omladinac samo je za trenutak zastao i opet se izravnao u jurišu sa drugovima. Ustvari, iako je hitao da što prije dovikne riječi Ohrabrenja drugima — da ga smrt ne presiječe — osjetio je istog trenutka da ga misao i svijest ne napuštaju, već da sve bistro razabira. Opipao se, napravio kretnje, prihvatio pušku i u pojačanom trku dostigao stroj sa novim uzvikom ohrabrenja: »Drugovi, nije mi ništa, evo me sa vama!« I zaista, toga putà su bez sopstvenih žrtava protjerah neprijatelja.

Ovdje ću dati još dvije borbene akcije ornladinaca.

Prva je cijele čete u okviru brigade, a druga jednog odjeljenja od sedam ornladinaca. Obje akcije jednako karakterišu ove borce visokog morala, velike izdržljivosti, zavidne okretnosti i inicijative u borbi.

Juna 1944 Jedanaesta brigada koja je već od ranije bila prema Gacku nalazila se u rejonu sela Dulići sa osloncem na pozadinu prema Troglavu i glavnim položajima na utvrđenju Gat. Bataljoni su prekrili položaje tako da bi svako dejstvo od Gacka (a otuda se jedino i očekivalo) dočekah, a istovremeno se međusobno potpomagah. Računalo se na sve da ne bude iznenađenja. Ipak, u nečemu ga je bilo. Tek je počelo praskozorje, a velike snage Nijemaca (nekohko stotina) su napale Gat, tj. položaje dva bataljona brigade, a isto tako jake snage četnika napale Su položaje druga dva bataljona. Tako se već na početku dana angažovala cijela brigada (neprijatelj je znao raspored, pa je u toku noći podišao položajima). Manevar snagama bio je nemogućan, svi su bataljoni bili vezani za mjesto, pod udarom daleko nadmoćnijih snaga. Svako napuštanje položaja moglo je imati preteške posljedice za cijelu brigadu sa bolnicom koju je obezbjeđivala omladinska četa. Nijemci su bijesno jurišah. Na Gatu je bila velika nevolja — ne toliko od streljačkog stroja neprijatelja, kohko od njegove artiljerije — jer je prostor mali, pa je neprijatelj gustom artiljeriskom vatrom tukao naše dijelove. Štab brigade ipak nije bio za olako napuštanje položaja, već se orijentisao na maksimalnu upornost odbrane stim što bi se ovdje-ondje ustupio neprijatelju dio položaja radi ublažavanja gubitaka. Odluka je sadržala ovu zamisao: borbu produžiti do noći, a onda, pod zaštitom mraka, izvući snage bez bojazni od teških gubitaka. No, i neprijatelj je imao svoju računicu, a to je da još u toku dana postigne odlučujući uspjeh — osvajanje položaja i istovremeno uništavanje dijelova brigade sa bolnicom. U trenutku najvećeg okršaja na Gatu i izvjesnog terenskog uspjeha Nijemaca, kao i sve drskijih napada ohrabrenih četnika na druga dva bataljona brigade, došla je vijest da nova vrlo jaka kolona četnika nastupa slobodno — baš u pozadinu rasporeda brigade. Ova kolona, koja je nastupala od Krstača i Kazanaca, usput je brzo skršila otpor nekolicine terenskih radnika koji su ipak uspjeh da obavijeste štab brigade-

Bio je to četnički jurišni bataljon. I pored vrlo teške situacije štab brigade je ostao dosljedan koncepciji odbrane — do krajnjih granica mogućnosti održati položaj, jer je neprijatelj računao sa lomljenjem rasporeda, a time i likvidacijom ozbiljnijeg otpora. Stab je uputio Prvi vod omladinske čete da presretne Ovu svježu neprijateljsku kolonu. Nastala je trka za posjedanje dominirajućeg položaja na Curilu. Četnici su nastupah ubrzano, ali sigurni da tamo nema nikoga i da su neprimijećeni, dok je omladinski vod pošao na Curilo trkom, svjestan da je to odlučujuće za sprečavanje poraza cijele brigade.

Ovaj vod je poveo komesar omladinske čete Ante Vučetić. Kad je nekohko njih izbilo na Curilo — puškomitraljezac Milenko Lisov, njegov pomoćnik Lazar Bakmar i borci Boriša Sikimić i Gojko Glušac •— četnici su bili na otstojanju 50—100 m. Puškomitraljez je odmah počeo da dejstvuje. Jako iznenađeni četnici za momenat su še zbunili, a to su za vod bili dragocjeni trenuci, jer se cio prikupio i organizovao položaj (Drugi vod te čete bio je na položajima kod Kazanaca — bočno prema ovoj neprijateljskoj grupaciji.) Čim se sredio, neprijatelj je snažnim napadom nešto potisnuo ovaj vod i već su četnici bili ovladah najvišom kotom na Čurilu. Bolnica je bila udaljena svega 500 metara od mjesta okršaja. U ovom kritičnom trenutku stigao je među omladince Milovan Terzić* poznat po hrabrosti cijeloj brigadi. On je odmah komandovao juriš na četnike. Mladići su se osjetili samopouzdanijim, džinovski jakim uz starijeg druga — junaka i prešli smjelo u napad. Istovremeno se samoinicijativno izvuklo iz bolnice 5—6 ranjenika i otvorilo vatru bočno na četnike. Četnici su se zbunili (valjda su procijenili da je po srijedi klopka) i počeli naglo da otstupaju, a zatim su prešli u paničnо bjekstvo. Uslijedilo je energično gonjenje »svim snagama« omladinske čete. Njih četrdeset tjeralo je preko dvije stotine četnika jurišnog bataljona. To se ubrzo odrazilo i na ostale četničke snage. Četnici su sve očekivali od »jurišlija«, a pred njihovim očima ovi bezglavo bježe. Utom su bataljoni prešli u protivnapad, te sve četničke jedinice popustiše pred naletom partizana. Ubrzo se otvori i bok Nijemaca. Sada je i njih zahvatila panika te pređoše u bjekstvo utrkujući se sa gomilama četnika ko će prije spasti glavu u utvrđenom Gacku. .. Tako je iz preteške — gotovo bezizlazne — situacije došlo, do veličanstvenog trijumfa nad daleko nadmoćnijim neprijateljem koji je na svojoj strani imao još iznenađenje i neuporedivo jače naoružanje.

Ovakva izdržljivost i hrabrost omladinaca, djece, izazvala je širom Hercegovine divljenje i ponos.

Ujesen 1944 godine njih sedmorica (po sjećanju Milan Jović, Vlado Mandić, Lazar Čorluka, a možda Luka Nenadić, Ilija Draško

* Zamjenik komandanta 1 bataljona.

i još dvojica) spremali su se na zadatak. Od naoružanja imali su jedan automat sa 60 metaka, 6 pušaka sa po 30 metaka i po koju bombu. Jović je bio starješina. Oni su bili obezbjeđenje transporta municije (na konjima) od sela Bratača kod Nevesinja, gdje je bio Stab Jedanaeste brigade, do Uloga kod Kalinovika, gdje su bili neki dijelovi brigade. Cijela maršruta — odlazak i povratak — iznosila je oko 70 km. Veći dio marša bio je normalan, samo što je padala jaka kiša. Naime, pošli su prije svanuća, stigli iza podneva u Ulog, predali municiju, odmorili se i vratili se natrag. U povratku, iako im je bilo ostala još desetina kilometara, riješili su da zanoće kraj puta u jednoj kući. Rijeka Zalomka bila je jako nadošla, te bi noću bilo pogibeljno gaziti je, pogotovu njima koji nisu poznavali prelaze. Postavili su obezbjeđenje. Na straži je bio Vlado Mandić. Tek što su usnuli, čuo se pucanj (oko 22 časa). Vlado je primijetio opkoljavanje u neposrednoj blizini kuće. Nije bilo vremena da doziva drugove, jer mu je bilo jasno ko je neprijatelj. Odmah je otvorio vatru na četnike. Joviću u kući bila je jasna situacija — vrata i prozori bili su pod vatrom — pa je petorici drugova saopštio: »Opkoljeni smo, borićemo se na život i smrt«. Četnici su uz pucnje tražili predaju. Jović je poveo svoje na tavan — pod krov kuće, da bi ispitao mogućnost izlaska preko krova, ali je sa strane, na lastavici, primijetio mali[1] prozor, koji nije bio pod vatrom četnika. Bio je na visini oko tri metra i nepogodan, pa četnici nisu računah da bi ga opsađeni mogli' iskoristiti. Jović je naredio da se izlazi kroz taj prozor. Prvi je skočio, pridigao se i u trku otvorio vatru i bacio bombu. Za njim su pošli i ostali, četnici su za čas bili zbunjeni, olabavili obruč na tom mjestu, a onda se pribrali i potčali za omladincima vičući: »Držite ih žive! Znamo da st$_e$ djeca, predajte se!« Momci su se za momenat okrenuli, otvorili vatru i bacili bombe na gonioce. Čuli su se jauci, zapomaganje i metež. Gonioci su umukli. Omladinci su odmah pronašli jednu partizanku — Milicu Vujović — kojđ ih je s konjem prebacila preko nabujale Zalomke. I tako su svi stigli noću u štab brigade. Samo je Jović bio ranjen.

Sjutradan je bilo jasno što se odigralo. Četnici su primijetili da su omladinci svratih na prenoćište. Njihov komandant bataljona Đorđe Buha brzo je okupio trideset četnika i pošao da pohvata th pobije ovu djecu. Ustvari, doživjeli su težak poraz. Posljednji pucnji i bombe okončah su opsadu — pet četnika je ranjeno, a među njima i komandant Buha smrtno (umro je nakon dva sata).

Svi su se omladinci divno ponijeli, a najviše snalažljivosti i inicijative pokazao je vođa grupe Milan Jović i stražar Vlado Mandić.

Ove dvije akcije ornladinaca — prva cijele čete, a druga grupe od sedam boraca — divno pokazuju kako su partizani znali, pa i ovi najmlađi, ne rijetko, da najljepše nade neprijatelja pretvore u poraz i gorka razočaranja.

Svi ovi omladinci i mališani iz Jedanaeste i oni u Desetoj, Dvanaestoj i Trinaestoj brigadi Dvadeset devete hercegovačke divizije, kao uostalom i svi širom Jugoslavije, bili su najpotpuniji dobrovoljci. Oni su i ginuli tokom borbe, pa je i omladinska četa Jedanaeste brigade izgubila nekohko svojih vrlih pripadnika do kraja Oslobodilačkog rata.*

Ostali živi borci danas su širom Jugoslavije uzorni kadrovi, ' bilo kao oficiri JNA ili drugdje. Ti ratni pioniri i najmlađi dobrovoljci sigurno bi ponajviše mogli reći i napisati o svome životu, o svojim drugovima iz najslavnije epopeje, o najmlađim dobrovoljcima slobode, hrabrim ratnicima — dječacima, Titovim zatočenicima slobode »•mrijet naviknutim ...«

Napomenuo sam samo neke, po sjećanju i što sam naišao na zabilježeno. Svaki od njih — bilo iz ove čete ili ma koje jedinice širom Jugoslavije — bio bi interesantno poglavlje naše Revolucije. I još više, dao bi prilog za sagledavanje uzrasta jedne generacije, koja je provela dječaštvo i prvu mladost aktivno učestvujući i sagorijevajući u ognju Oslobodilačkog rata.

Vojo KOVACEVIC

* Formiranjem Četrnaeste omladinske brigade ove su čete dale većinu svojih, po godinama najstarijih boraca. Definitivnom stabilizacijom oslobođene teritorije postepeno je prestajao razlog njihovog postojanja. Najmlađi su docnije našli svoje mjesto u teritorijalnim organizacijama.

ORGANIZACIJA SKOJ-a U HERCEGOVINI

mladinski pokret u Hercegovini za vrijeme rata razvijao se, kao i u drugim krajevima Jugoslavije, zavisno od razvitka Narodnooslobodilačke borbe.

Ako posmatramo razvoj omladinskog pokreta u Hercegovini, možemo reći da je on prošao kroz sljedeće faze:

1) Masovni narodni ustanak 1941 godine i naglo širenje i jačanje omladinskih organizacija na oslobođenoj teritoriji sve do proljeća 1942.

2) Povlačenje partizanskih jedinica u proljeće 1942, gubitak slobodne teritorije i prevlast okupatora i četnika, relativno malaksavanje omladinskog pokreta i raspadanje većine skojevskih organizacija pod terorom okupatora i četnika.

3) Povratak hercegovačkih partizana (Desete brigade) poslije Bitke na Sutjesci, ponovno stvaranje omladinskih organizacija i njihov porast i jačanje do kraja rata.

Podaci koje ću ovdje iznijeti odnose se na treći period, na stanje u decembru 1943, kada sam došao u Hercegovinu, i u martu 1944, kada je održana Oblasna konferencija SKOJ-a.

Povratkom Desete brigade u Hercegovinu, a naročito formiranjem Dvadeset devete hercegovačke divizije u novembru 1943, stvaraju se povoljniji uslovi za postepeno razvijanje organizacija SKOJ-a i USAOJ-a. Četnici su još uvijek imali svojih uporišta u Hercegovini, ali njihove snage su bile u stalnom opadanju.

Partiska i skojevska rukovodstva razvijala su politički rad u masama. Novi mladi borci stupali su u Dvadeset devetu diviziju, koja je postepeno uspostavljala kontrolu nad teritorijom Hercegovine. Jedinice ove divizije sve su češće manevrovale kroz Hercegovinu i omogućavale masovan politički rad u narodu i među omladinom. Omladinski rukovodioci su gotovo redovno išli na teren zajedno sa partiskim rukovodiocima i upoznavali omladinu sa ciljevima Narodnooslobodilačke borbe, značajem i ulogom omladinskih organizacija u

njoj, razvojem događaja u svijetu, vojno-političkom situacijom u zemlji itd. Istovremeno su stvarane i omladinske organizacije.

Sve do kraja 1943 godine težište rada među omladinom bilo je na formiranju organizacija SKOJ-a. Sporije i teže je išlo sa formiranjem masovnih organizacija USAOJ-a. Stabilnija slobodna teritorija u Hercegovini još nije postojala.

Ovdje treba istaći da su u tim uslovima obavljale značajan politički i kulturno-prosvjetni rad u narodu naše vojne jedinice — čete, bataljoni, brigade i odredi. Uz njihovu pomoć i zajedno sa njima radili su partiski i skojevski komiteti na terenu. Partiski i skojevski rukovodioci u vojsci takođe su radili na stvaranju organizacija na terenu i pomagali novostvorenim organizacijama u radu.

U decembru 1943 imali smo u Hercegovini Oblasni komitet SKOJ-a sa 4 člana, dva okružna komiteta sa 7 članova (Sjevero-hercegovački i Južnohercegovački okrug), četiri sreska komiteta sa 18 članova i 81 aktiv SKOJ-a sa 370 članova, ne računajući organizaciju SKOJ-a u okupiranom Mostaru i u vojsci. Ovako razvijena organizacija SKOJ-a pretstavljala je, s obzirom na uslove u to vrijeme, značajan uspjeh na putu daljeg razvitka omladinskog pokreta.

Da bi se dala ocjena stanja i rada na stvaranju omladinskih organizacija, da bi se izmijenjala stečena iskustva i odredili dalji zadaci, održana je 12 marta 1944 oblasna konferencija SKOJ-a u Fatnici (Srez Bileća). Konferenciji su prisustvovah delegati organizacija SKOJ-a iz vojske i sa terena, a ispred Oblasnog komiteta KPJ Vaso Miskin-Crni, sekretar, i Olga Marasović, član Oblasnog komiteta.

Već tada je zabilježen veliki napredak u razvitku organizacija SKOJ-a u odnosu na stanje u decembru 1943. O tome najbolje govore sljedeći podaci o stanju organizacije SKOJ-a u vrijeme održavanja oblasne konfereneije:

U Južnohercegovačkom okrugu smo imali okružni komitet SKOJ-a sa 4 člana, tri sreska komiteta sa 12 članova (Stolac, Ljubinje. Trebinje), šest opštinskih komiteta sa 20 članova (Stolac, Dubrave, Dabar, Trebinje, Suma, Brda) i 80 aktiva SKOJ-a sa 368 članova.

U Sjeverohercegovačkom okrugu smo imali okružni komitet SKOJ-a Sa 4 člana, tri sreska komiteta sa 12 članova (Gacko, Bileća, Nevesinje), pet opštinskih komiteta sa 15 članova (Bileća, Divin, Dulići, Nadanići, Gacko) i 55 aktiva sa 263 člana.

U Mostaru je postojao mjesni komitet SKOJ-a sa četiri člana. Broj članova ilegalne organizacije SKOJ-a u to vrijeme nije nam bio poznat, pošto su nastupile izmjene odlaskom skojevaca u partizane. Inače, oblasni komitet je imao redovne veze sa mjesnim komitetom SKOJ-a u okupiranom Mostaru. Iako je ova organizacija radila pod strogo ilegalnim uslovima, ona je izvršila i pripreme za II kongres USAOJ-a, održan na oslobođenoj teritoriji, u Drvaru, početkom maja 1944, i poslala pozdravno pismo Kongresu sa 281 potpisom.

U okupiranom Stocu bila su tri aktiva SKOJ-a sa 14 članova. Mjesni komitet je brojao 4 člana. Ova organizacija je imala redovnu vezu sa oblasnim komitetom.

Pored šest sreskih komiteta postajalo je i Sresko povjerištvo SKOJ-a za Srez Konjic, koje je radilo pod vrlo teškim uslovima. Neprijatelj je kontrolisao čitav teren pa dotada ovo povjereništvo nije imalo vidnijih rezultata u selima.

Kasnije je formirano i Okružno povjereništvo SKOJ-a za zapadnu Hercegovinu (Ljubuški).

Dakle, ukupno je na teritoriji Hercegovine bilo: 135 aktiva SKOJ-a sa 631 članom, 11 opštinskih komiteta sa 35 članova, 2 mjesna komiteta sa 8 članova (Mostar, Stolac). 6 sreskih komiteta sa 24 člana, 2 okružna komiteta sa 8 članova i oblasni komitet SKOJ-a sa 5' članova.

U Dvadeset devetoj diviziji organizacija SKOJ-a je 12 marta 1944 bila sljedeća:

U Desetoj brigadi je postojao brigadni komitet sa 5 članova, pet bataljonskih komiteta sa 18 članova i četrnaest aktiva sa 221 članom; u Jedanaestoj brigadni komitet sa 5 članova, četiri bataljonska komiteta sa 17 članova i četrnaest aktiva sa 119 članova; u Dvanaestoj brigadni komitet sa 5 članova, četiri bataljonska komiteta sa 18 članova i četrnaest aktiva sa 148 članova; ukupno tri brigadna komiteta sa 15 članova, trinaest bataljonskih komiteta sa 53 člana i četrdeset dva aktiva sa 488 članova.

Pred oblasnu konferenciju SKOJ-a održane su skojevske konferencije u svim brigadnim organizacijama. Ove organizacije su se odlikovale čvrstihom, disciplinom i odgovornošću za izvršavanje svih postavljenih zadataka.

Skojevske organizacije su postojale i u partizanskim odredima. U Sjevernohercegovačkom odredu postojala su tri bataljonska komiteta sa 9 članova i devet aktiva sa 64 člana, a u Južnohercegovačkom tri bataljonska komiteta sa 9 članova i šest aktiva sa 44 člana.

U Mostarskom bataljonu je postojao bataljonski komitet sa 4 člana i tri aktiva sa 60 članova.

Ukupno je u Dvadeset devetoj diviziji bilo 60 aktiva SKOJ-a sa 656 članova, dvadeset bataljonskih komiteta sa 75 članova i tri. brigadna komiteta sa 15 članova.

Iz ovih podataka vidi se da je 12 marta 1944 bilo u Hercegovini 195 aktiva SKOJ-a sa 1.287 članova, od kojih je 60 aktiva sa 656 članova SKOJ-a živjelo i borilo se u Dvadeset devetoj diviziji.

U ovo vrijeme mnoge aktive SKOJ-a na terenu karakteriše nedovoljno iskustvo u radu na stvaranju masovne organizacije omladine — USAOJ-a, a i objektivne teškoće su još bile velike; posebno u onim krajevima gdje slobodna teritorija nije bila stabilna. Naprimjer, u januaru 1944 od 17 aktiva SKOJ-a u Srezu Gacko 3 aktiva

nisu mogla nikako da se sastanu. Četnici su uhvatili i strijeljali sekretara sreskog komiteta SKOJ-a za Gacko Miletu Skiljevića.

Ali, uprkos svemu, organizacije SKOJ-a i USAOJ-a su rasle i jačale brojno, politički i organizaciono. Oblasna konferencija SKOJ-a pomogla je u prenošenju iskustava i daljoj orijentaciji u razvitku omladinskih organizacija na terenu i u vojsci. Uspjesi naše vojske bili su sve veći, a uporedo s tim omasovljavale su se i organizacije SKOJ-a i USAOJ-a.

Omladina Hercegovine uputila je u aprilu 1944 svoju delegaciju od 36 članova na II kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije, koji je održan početkom maja iste godine u Drvaru.

Uljeto 1944, pored stupanja novih omladinaca u jedinice Dvadeset devete divizije, oformljen je i posebni Omladinski bataljon od dobrovoljaca iz organizacija SKOJ-a i USAOJ-a sa terena. I ovoga puta relativno najviše dobrovoljaca bilo je iz Popovog Polja, iako su odatle gotovo svi sposobni za borbu već bili u partizanima. Dobro se sjećam kolone omladinskih dobrvoljaca iz Popovog Polja kada su došli u Omladinski bataljon. Bili su to omladinci i omladinke od 14 godila pa naviše. Time je Popovo Polje poslalo u partizane i posljednjeg borca kojega je moglo dati.

Stab divizije je poklonio posebnu pažnju Omladinskom bataljonu. Za komandanta je postavljen omladinac Maksim Kujundžić, koji se odavno isticao kao hrabar i sposoban borac. Od ovog bataljona i još nekih jedihica formirana je kasnije Četrnaesta hercegovačka brigada u sastavu Dvadeset devete divizije.

Omladinski bataljon je izgubio svog hrabrog komandanta ujesen 1944. Maksim je poginuo u borbama za Nevesinje, a odlikovan je Ordenom narodnog heroja.

Oblasni komitet SKOJ-a i Oblasni odbor USAOJ-a izdavali su 1944 i 1945 godine list »Mladi Hercegovac-«. List je izlazio prvo mjesečno, a zatim petnaestodnevno. Dobijale su ga omladinske organizacije na terenu i u vojsci. Ovaj list je dosta doprinio bržem razvitku omladinskog pokreta u Hercegovini.

U proljeće 1945 pripremljena je i održana oblasna konferencija USAOJ-a. Ova konferencija je jasno pokazala da je uspjela borba SKOJ-a za stvaranje masovne i jedinstvene antifašističke omladinske organizacije.

Omladina Hercegovine izašla je iz rata organizovana i ujedinjena, spremna da prihvati i izvrši nove zadatke u oslobođenoj domovini.

Boško KECMAN

Neobična četa, četa omladinske delegacije Hercegovine za Drugi Kongres USAOJ-a, krenula je aprila 1944 sa Divina. Trideset i šest pretstavnika mlade generacije Hercegovine: mladića i djevojaka, partizana i ilegalaca, muslimana, Srba i Hrvata, seljaka i đaka — trideset šest mladih revolucionara. Tuga za bataljonom, za drugovima, za rodnim krajem potisnuta je osjećanjem časti, ponosa i veličinom povjerenog zadatka. Preko snježnih planina, kroz neprijateljske zasjede, pored neoslobođenih gradova, preko puteva, željezničkih pruga i rijeka stigli smo na slobodnu teritoriju. Od planine Srnetice su se mnogi od nas prvi put u životu povezli vozom, i to našim, partizanskim. Neprijateljski avioni nam bombama skratiše vožnju. Voz je iskočio iz šina, a mi sa prkosnom pjesmom produžismo pješke za Drvar. Dvadeset dana danonoćnog marša iscrpli su nam fizičku snagu. Ali nas je izvršenje zadatka napajalo novom svježinom.

U Drvaru, našem privremenom glavnom gradu, sastali smo se sa pretstavnicima revolucionarne mlade generacije iz svih krajeva naše zemlje. Putevi delegata bili su natopljeni krvlju hiljada mladića i djevojaka, krvlju iz koje je rasla slobodna nova Jugoslavija.

Kongres nove mladosti, heroizma i novih ideala je počeo. Naši snovi postaju java! Pred nama je drug Tito. Gledamo ga i slušamo. Našim bićem struji teška prošlost. Urezuje se i zanosi nas sadašnjost. Iz Tita nam buktinjom svijetli budućnost. Slušamo, pamtimo i govorimo — siječemo tvrde čvorove prošlosti. Pletemo i vežemo mislima, srcima i osjećanjima — novi život mladih generacija. Omladina Jugoslavije, rukovođena Komunističkom patrijom i SKOJ-em, sumirala je svoja herojska djela i izražavala odlučnost za borbu do konačne pobjede. Pretstavnici omladine iz svih krajeva zemlje osjećali su, govorili i mislili jedno: s Partijom i Titom za slobodu i novi život!

Omladina Hercegovine pokazala se dostojnom svojih slobodarskih tradicija i opravdala je veliko povjerenje Partije i druga Tita.

Urbzo poslije kongresa, omladina Hercegovine u borbenim redovima Cetranaeste omladinske brigade, da bi ispunila obavezu Kongresu, još snažnije je uništavala okupatora i njegove sluge. Hiljade mladića i djevojaka stupili su u antifašističke omladinske organizacije.

Kongres je bio događaj moga života. Poplava plemenitih misli i osjećanja uobličavala mi je veliku budućnost naših naroda rukovođenih komunistima. Zanos i ponos sve su nas ispunjavah.

Rade ALEKSIC

POZORIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA HERCEGOVINE

Narodnooslobodilački pokret koristio je sve mogućnosti ne samo za uzdizanje bojne spreme i političke svijesti svojih boraca i naroda na oslobođenoj teritoriji, nego je razvijao i najširu kulturno-prosvjetnu djelatnost. Taj rad se u Hercegovini naročito široko razvio poshje Bitke na Sutjesci kad je Deseta hercegovačka brigada došla u svoj kraj. Brigada je bujala i jačala, prerasla u grupu brigada, dok najzad nije formirana Dvadeset deveta udarna divizija. Stvaranjem većih vojnih formacija i proširivanjem slobodne teritorije, 1944 g., kao i dolaskom iz okupiranog Mostara i Dubrovnika u partizane kompletnih vojnih muzika, pojedinih glumaca, pjevača i drugih prosvjetnih radnika — stvoreni su uslovi da se (u okviru Dvadeset devete divizije) obrazuje Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine (PNOH).

Na inicijativu Pohtodjela divizije pozorište je formirano maja 1944. U njega su ušli najbolji kulturni radnici iz vojnih jedinica, gdje je i prije toga bio vrlo intenzivan kulturno-prosvjetni rad. Osnovu i jezgro pozorišta činili su, prema tome, stariji borci, a novopridošli iz okupiranih i oslobođenih gradova su ga popunjavali i proširivah.

Svojim požrtvovanim, plodnim i planskim radom pozorište je uskoro postalo ljubimac svih boraca i naroda oslobođenog dijela Hercegovine. Štab divizije i Politodjel posvećivah su mu punu pažnju stalnim posjetama, savjetima, tananom i opreznom kritikom i obezbjeđivanjem materijalnih sredstava. Ta briga i pažnja i'šle su dotle da su pozorištu dodjeljivani komandiri i komesari četa, odlični puškomitraljesci i drugi borci ako su tamo mogli korisnije poslužiti. Prva odijela bačena padobranima iz savezničkih aviona dodjeljivana su članovima pozorišta. Padobrani kojima su se spuštah članovi posade oštećenih savezničkih aviona, takođe su davani za kostime, zavjese i ostalo, iako je u to vrijeme bilo ne malo boraca u vrlo lošim košuljama. Prihkom oslobođenja svakog većeg mjesta štab divizije se

uvijek interesovao da li se mogu u njemu naći kakvi rekviziti za potrebe pozorišta.

Poslije oslobođenja Dubrovnika pozorište se kompletiralo narodnim nošnjama. To je omogućilo njegovim članovima da, pored ostalog, sa uspjehom izvedu uz pjesmu i muzi'ku Brankovo -Kolo«, da guslar Vidak Vučković u bogatoj i gizdavoj crnogorskoj odori pjeva pjesme o starcu Vujadinu, Vukotinu »Zakletvu« iz »Gorskog vijenca« ili svoje pjesme o borbama naše divizije.

I pored vrlo teških uslova života i neprekidnog partizanskog ratovanja, niko nije bio zavidljiv na tu pažnju koja je ukazivana pozorištu. Naprotiv, svaki štab i svaka jedinica uvijek su nastojali i tražili da ih ono što češće posjeti i da ostane što duže kod njih. Svaka jedinica je dočekivala pozorište sa nepodijeljenom radošću. Ta se radost često izražavala — naročito kada se dobro stajalo sa municijom — dugim rafahma automatskog oružja. Pozorište je u svakoj jedinici uvijek osjećalo najtoplije gostoprimstvo i sigurnost. U slučaju napada neprijatelja štab svake naše jedinice nije ni trenutka otezao da povuče potreban broj boraca i tako zaštiti i spase pozorište.

Desilo se jednom ljeti, u podnožju visokih planina na ivici Gatačkog Polja, da su borci Desete brigade, narod sa tog područja i pozorište — poslije uspješne priredbe — ostali u igri i veselju do praskozorja. Nijemci su uzoru otpočeli napad artiljeriskom vatrom. Pozorištu je naređeno da se smjesta povuče u planinu. Tamo ga je uskoro dočekala puščana i mitraljeska paljba neprijatelja. Naoružani pripadnici pozorišta su se razvili u strijelce. Dok su se oni borili, soprani i altovi su držali natovarene konje za ulare i sa dragocjenom imovinom pozorišta odmicali dalje. U najkritičnijem momentu dojurila je jedna jedinica Jedanaeste brigade i razagnala neprijatelja. Ovo je samo jedan od slučajeva u kojima je pozorištu prijetila puna opasnost, ali se uvijek srećno izvuklo zahvaljujući budnosti, ljubavi i pažnji komande i boraca divizije i naroda. Ta ljubav prema pozorištu služila je kao najbolja potvrda punog smisla njegovog postojanja i davala stalne potsticaje njegovom kolektivu.

Zašto su borci i narod tako voljeh svoje partizansko pozorište? Kako je bio organizovan njegov rad? Koji su bili oblici njegovog djelovanja?

Pozorišni kolektiv je smatrao kao svoj glavni zadatak da putem različitih umjetničkih, kulturnih i zabavnih manifestacija vjerno prikazuje veličinu, ljepotu, smisao i ciljeve našeg Oslobodilačkog rata i Narodne revolucije. Manifestacijama koje su bliske uhu, oku i srcu naroda i boraca uzdizana je njihova borbena svijest i kulturni nivo, osvjetljavane su perspektive borbe i pružana toliko potrebna duhovna razonoda

Pozorište je moglo da ispunjava ove i druge zadatke zahvaljujući neprekidnom radu, svijesti i političkoj uzdignutosti svojih članova. Od svakog člana ono je tražilo da napregne sve svoje snage i sposob-

nosti. Pozorište je pridavalo naroöit značaj političkoj izgradnji svojih članova, jer je jedna kulturno-umjetnička ekipa u Oslobodilačkom ratu mogla potpuno da odgovori svojim zadacima samo ako je bila svjesna političkih ciljeva Revolucije, ako je znala i umjela da te ciljeve rasvjetljava i popularise kroz svoje kulturno-umjetničke manifestacije. Na čestim i dobro organizovanim sastancima pozorišne ekipe podrobno se razgovaralo o svim političkim zbivanjima, počev od onih koja su imala čisto lokalni značaj do nih najkrupnijih, svejtskog opsega. Iz tih diskusija često se rađao i materijal za kozerije, skečeve, pjesme, recitacije, čak i muzičke kompozicije.

Pozorište se bilo potpuno prilagodilo partizanskom životu i radu u stalnom pokretu. Svi rekviziti tovareni su na nekohko konja. Pošto je u njemu zaista bilo »od svašta majstora«, pozorište je moglo da pripremi pozornicu sa svim potrebnim dekorom na svakom mjestu i u vrlo kratkom vremenu. Pozornica je u proljećnim i ljetnim mjesecima najčešće podizana pod vedri'm nebom, na goloj ledini, u podnožju kakvog brežuljka, na čijoj je strmini sjedila publika kao u kakvom amfiteatru. Tu niko nikom nije smetao, iako se ponekad na priredbe okupljalo i do 2—3 hiljade ljudi. Odaje na pozornici bile su izgrađene od padobranskog platna zategnutog na dobro konstruisanom drvenom skeletu. U tim odajama, osvijetljenim jakim garbitnim lampama, baškarih bi se »Nijemci«, »ustaše«, »četnici«, koje bi na kraju razjurili partizanski »bombaši«. Proširenjem repertoara u te odaje su se uselјavah skromni i naivni sluga Jernej, Nušićev »Analfabeta«, ili gazda Jevrem sa svojom gospa Pavkom iz »Narodnog poslanika«; docnije bi zalutali i prosci iz Gogoljeve »Ženidbe« i neki Čehovljevi junaci. Bih su vrlo popularni i rado i često igrani Copićevi skečevi. Ne pitajući autora, članovi pozorišta su sasvim slobodno mijenjah narječje, nacionalnost, naravi i ćudi junaka iz tih kratkih komada. Sve je zavisilo od mjesta, političke situacije i ostalih prilika u mjestu gdje se skeč izvodio.

Za divizijom pozorište je sa gohh ledina ulazilo u Dubrovačko pozorište, Narodni dom u Trebinju, u prostrane odaje slagališta i fabrika duvana po raznim mjestima Hercegovine. Umjesto konjića po kamenitim stazama, sada su po slobodnim drumovima pozorišnu ekipu i njen inventar prevozili zaplijenjeni autobusi i kamioni.

Rad pozorišta i program njegovih priredaba nije iscrpljivan samo većim i manjim pozorišnam komadima. Na početku gotovo svake priredbe u obliku jezgrovitog predavanja — govora je vrlo dinamično iznošeno i objašnjavano nizanje velikih i sudbonosnih događaja od Pacifika i ruskih stepa do bosanskih planina i hercegovačkog krša. Zbog uvijek »rekordnog« broja posjetilaca takva predavanja imala su značajan propagandni efekat.

Pozorište je od početka svog postojanja imalo omanji, dobro uvježban, hor. On je docnije popunjen mnogim pjevačima iz Trebinja,

Dubrovnika i Mostara, medu kojima je bilo i profesionalnih pjevača i muzičara. Od pjesama borcima se najviše sviđala scenski obrađena, pjevana uz pratnju harmonike »Puško moja, druže vjerni!«. Riječi i note mnogih novih pjesama hvatane su direktno sa radija, tako da ih je hor takoreći sjutradan pjevao na priredbama i po ulicama oslobođenih gradova i sela. Pozorište je bilo izuzetno ponosno što je svojoj diviziji ispjevalo i komponovalo marš dostojan njene herojske borbe na bojnom polju i političkog značaja u narodu. Gromke riječi hora i snažni zvuci muzike ispraćali su jedinice Dvadeset devete divizije u juriše za oslobođenje Trebinja, Dubrovnika, Herceg-Novog, Mostara.

Osim pozorišne ekipe, velikog hora i vojne muzike, pozorište je formiralo i vrlo dobar orkestar od 16 članova, a koristio je i kombinovalo mogućnosti svih svojih grupa i pojedinaca. Jedna njegova »solo« tačka zaslužuje da Se posebno pomene, jer su je gledaoci neobično toplo i veselo primah. To je čuveni PNOH-ov »Crnac«. Zapravo, to je bila kombinacija od plavokosog muzičara Dinka, dobro nagaravljenog lica i njegovog »nevidljivog« partnera. Oni bi tako ispreplitali ruke i noge da su gledaoci, umjesto njih dvojice, stvarno vidjeli' jednog bogaljastog »Crnca«, velike glave, kratkog trupa, dugačkih »nogu«, kojima se mogao udarati po glavi, i ruku u kojima je držao tekst dobro sročene kozerije. On bi pozdravio gledaoce, rekavši da je baš tog trenutka doletio avionom iz ovog ili onog kraja svijeta i tu se pred njih sručio padobranom da im ponešto ispriča. »Crnac« bi u tim svojim duhovitim pričama — na opšte zadovoljstvo publike — zakačio bogove, kraljeve. Hitlera, Dražu i Poglavnika, sitne stožerni'ke i vojvode, sve apstraktne i konkretne zle sile jednog poretka protiv koga se narod borio i žrtvovao. U pozorištu je bilo i dobrih crtača. Oni su pravih uspjele političke karikature ogromnog formata, izrađene u bojama. Izložene na trgovinama, privlačile su masu gledalaca. Njima su prikazivani ratni napori i uspjesi saveznika, raskrinkavana je izdaja i zločini četnika i ustaša itd. Postojala je i predavačka grupa, sastavljena od učitelja i drugih prosvjetnih radnika. Oni su držali kulturno-prosvjetna predavanja narodu i vojnim jedinicama.

Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine je na taj način okupilo značajne snage i razvilo mnoge oblike kulturno-prosvjetnog, umjetničkog i propagandnog rada na teritoriji Hercegovine, dijela Crne Gore i Dalmacije. Rad njegovog kolektiva na kulturnom polju bio je na visini herojske borbe naroda Hercegovine i njegove proslavljene Dvadeset devete divizije.

Dr Vlado VIDOVlC

Neiscrpna su bogatstva raznovrsnih uslova i formi borbe naših partizanskih jedinica. Dejstvujući u Hercegovini Deseta brigada, a docnije 29 divizija, svojom neobičnom velikom pokretljivošću i vanrednim uspjesima u svakodnevnim borbama sa njemačkim jedinicama — SS divizijom »Princ Eugen« i drugim, dale su svoj prilog bogatstvu i osobenostima našeg Oslobodilačkog rata.

ČVRSTO STATI NA TLE HERCEGOVINE

U Bici na Sutjesci, dva dana prije proboja iz obruča, 11 juna napisao je vrhovni komandant drug Tito svojom rukom naređenje Desetoj hercegovačkoj brigadi da se probije na teren istočne Hercegovine. Naređenje je, ustvari, bilo dugoročna direktiva o vojnim i političkim zadacima, taktici borbe, razbijanju četnika (posebno o njihovom diferenciranju) i o mobilizaciji novih boraca u redove brigade. U njemu je istaknut značaj toga da brigada čvrsto stane na tie Hercegovine i da ne dopusti da bude razbijena i protjerana.

Kada se uljeto 1943 godine, poshje Bitke na Sutjesci, prebacila na teren Hercegovine, Deseta hercegovačka je imala oko 400 boraca (po bataljonima oko 100 boraca). Ljudstvo je uglavnom bilo iz Hercegovine i dijelom (jedan bataljon) iz Dalmacije.

Period jun — oktobar 1943 za Desetu brigadu ima svoje posebne karakteristike koje ga čine jednom cjelinom:

— dolaskom u Hercegovinu i tokom ovog perioda brigada je bila jedina naša jedinica na ovom terenu i morala je sama sebi naći oslonac:

— sva susjedna područja bila su bez sličnih jedinica NOV, te brigada nije mogla računati' niti na oslonac, niti na koordinaciju sa susjedima (prva je stigla Peta crnogorska brigada, i to polovinom septembra kada je bila na putu za Crnu Goru);

— teritorija na kojoj je brigada vršila uticaj i izvodila dejstva bila je nesrazmjerno velika za tako malobrojnu jedinicu;

— neprijatelj je također bio nesrazmjerno jači na cijeloj prostoriji;

— veza sa pretpostavljenom komandom nije postojala (uspostavljena je tek polovinom septembra).

Njemačke snage na tom području težile su da energičnim akcijama vrlo pokretljivih odreda onemoguće svaki opstanak naših oružanih grupa. Na to je, pored ostalog, uticala i posebna osjetljivost ovog terena — zbog bliskosti jadranske obale, gdje su strahovah od eventualnog iskrcavanja saveznika. Kako je i prisustvo naših snaga znatno uvećavalo tu opasnost, to su Nijemci nastojali da ovaj teren što bolje stabilizuju.

Međutim, svi napori Nijemaca da postignu stabilnost ovog po. •područja nisu dah rezultata. Naprotiv, bili su tučeni kao rijetko gdje — na jednog našeg poginulog dolazilo je prosječno 40 poginulih Nijemaca.

Interensantno je sagledati koji su sve faktori omogućili takve rezultate.

Područje istočne Hercegovine je vrlo komunikativno — nijedan rejon nije udaljen od komunikacije više od 10 — 12 km. Usto je i slabo pošumljeno. A sve to ide u prilog Nijemaca. Ali, jedan drugi, značajan činilac je na strani partizana. Teren van komunikacije je krš. teško prolazan, dobar za zaklon i iznenađenje. Pri pokretu i u borbi Nijemac se zamara, spotiče, gubi komandu. Njegova »dobra« oprema (gozjerice, topovi, tenkovi, veliki konji i si.) postaje mu teret, a u isto vrijeme i plijen energičnih, pokretljivih i smjelih partizana.

Hercegovački partizani poznaju ćudi krša. On je njihov vjeran saveznik. Oni su spretni u kretanju. Lako skakuću s kamena na kamen, od jednog zaklona do drugog. Obuća partizana (opanci od gume) lijepi se za ljuto i neravno kamenje, čini ga nečujnim i lakim. Partizani su sposobni da naprave brze pokrete u svaku stranu. Sve nedaće krša — bespuće, kiša, magla, noć — nalaze se na strani lakog, pokretljivog, spretnog, energičnog i smjelog partizana. Ustvari osobine kraškog područja bile su prednost za hercegovačke partizane. Ovi lakše podnose nestašicu vode i hrane, po vrleti se kreću bez napora dok ih cesta zamara, raspolažu izvanrednom sposobnošću da vide i uoče novinu na sivom tlu sa grmljem, zvučne tonove dobro opažaju i izvanredno diferenciraju, a naročito noću, imaju izoštreno čulo mirisa, odlično se orijentišu, a stalna potreba za savlađivanjem nezgoda u krasu čini ih dovitljivim i oštroumnim.

Ovi elementi su imali posebnog uticaja i na način dejstva brigade.

Slobodna teritorija nije zaštićivana pogodnom dislokacijom jedinica, a još manje držanjem položaja prema neprijateljskim garnizonima, odnosno mogućih pravaca dolaska neprijatelja, već je štićena u prvom redu pokretom brigade. Partizanski odredi u ovom

periodu bili su mali (desetina boraca, ili nešto više, za područje sreza), te su više služili kao izviđači i straža koja će avizirati narodnim, odborima opasnost, pripucati i obavijestiti brigadu najbržim putem 0 grupisanju i nastupanju neprijatelja. Brigada je prema mogućnostima brzo pristizala, iznenadno udarala i tukla neprijatelja. Otuda je i neprijatelj u svojim pokušajima da krene na slobodnu teritoriju uvijek strepio od iznenadnog udara, te mu je osnovna briga bila da utvrdi gdje je brigada. A ona je najčešće blagovremeno obavještavana o akcijama neprijatelja i skoro uvijek se našla u blizini spremna za dejstva.

Partizanski odredi i narodni odbornici bili su u stalnoj pripravnosti — u otsustvu brigade. Oni su oslobađali brigadu najvećeg tereta — brige o ranjenicima. Nailaskom brigade oni bi ranjenike prihvatali 1 liječili, a u slučajevima opasnosti pobrinuli bi se za njihovo bezbjedno sklonište. Oni su se starali i o ishrani brigade dok je na njihovom području.

Problem mobilizacije novih boraca padao je skoro isključivo na odrede. Oni sU se jačali i čim bi porasli za koju desetinu, odmah bi veći dio boraca upućivali u brigadu i opet se svodili na minimalan broj. Brigada, u stalnom pokretu i borbi, nije bila u mogućnosti da se ojačava direktno — mobilisanjem, jer kratko zadržavanje na istoj prostoriji' nije stvaralo uslove za mobilizaciju. Ako bi u prvim danima po dolasku u neko mjesto mobilisala ljudstvo koje zatekne, ne bi od toga bilo osjetne koristi, jer njegov kvalitet nije bio na visini. Iako formalno dobrovoljno stupa u brigadu, takvo ljudstvo nije dovoljnopripremljeno, pa Se u oštrijem sukobu i težim naporima lako osipa.

Iz partizanskih odreda brigada bi dobijala dobro ljudstvo kako u pogledu moralno-političkih kvaliteta i pune dobrovoljnosti, tako i sa djelimičnim borbenim iskustvima. Ovo je postizano time što je terenska partiska organizacija posvećivala punu pažnju odredima i mobilizaciji ljudstva, što je odred uvijek slao u brigadu svoje najstarije pripadnike —- po vremenu provedenom u odredu, i što rukovodstvo brigade nije žalilo da uputi odlične komandante bataljona ili najbolje komandire četa na čelo ovih malih odreda.

Uzajamna povezanost brigade, terenske psrtiske organizacije, partizanskih odreda i odbornika narodne vlasti u zadacima, međusobnom obezbjeđenju i potpomaganju bila je ostvarena u najvećem stepenu. Svi su bili pod oružjem, budni i uvijek u pripravnosti za pokret i borbu, sagledavajući jednako potrebu i uslovljenost pojedinačnog jačanja uzajamnim potpomaganjima. Brigada se nije brzo brojno jačala, ali je bila stabilna, bez negativnih oscilacija ističući se visokim kvalitetom ljudstva, te je i njena ukupna snaga bila velika.

Njemačke jedinice: dobro opremljene, praćene topovima, tenkovima, glomaznom komorom; partizanske: lake, sve nose sobom, bez:

artiljerije i ostalog, bez komore, bez ijednog konja (samo po nekoliko za prihvat ranjenika). A u sudaru — »jači« biva poražen.

Nijemac bez predaha traži partizanske bataljone, ali partizani uvijek prvi napadaju i u bliskoj borbi i silovitom jurišu odlično tuku protivnika.

Nekohko primjera najrječitije govore kako je Nijemac bio tučen na hercegovačkom kršu, i to u raznovrsnim borbenim dejsivima: prepadom iz zasjede, borbom u susretu, pa i tada kada je okružio partizansku jedinicu.

Nijemci su neposredno poshje Bitke na Sutjesci bili vrlo drski u gonjenju naših grupa, računajući na tešku iscrpenost boraca. Tako su 24 avgusta, na Ravnom, kod Gacka, isturili jedan potjerni odred sa oko 70 jahaćih konja da napadne i protjera dijelove Desete hercegovačke brigade. Međutim, naši dijelovi — nešto jači od bataljona — dočekah su ih tako iznenadnim i snažnim jurišem da su bili više nego prepolovljeni. Na mjestu je ostalo 40 mrtvih Nijemaca, a ostatak, izranjavljen i većinom bez oružja, umakao je u Gacko. Zaplijenjeno je: 40 pušaka, 4 strojnice, 50 ručnih bombi, 4.000 metaka, 3 konja (20 ih je ubijeno). A naši bez ikakvih gubitaka — ni jednog ranjenog.

Nakon četiri dana, 28 avgusta, došlo je kod Obija do borbe u susretu između jednog našeg bataljona, jačine oko 100 boraca, i jače njemačke grupe (oko 150 ljudi). Iako su Nijemci imali povoljnije položaje, brojnu i tehničku nadmoćnost, naše čete su odmah po pristizanju ubacivane u borbu, obuhvatajući postepeno protivnika s boka i s leđa. Bombaši su jurišah na mitraljeska gnijezda, likvidirali pojedine otporne tačke, sve dok ih konačno nisu rastrojili i prisilili na bjekstvo. Još dok je ovaj naš bataljon energično rastrojavao njemačku kolonu, druga, isto toliko jaka njemačka grupa, hitala je od Kalinovika u pomoć prvoj. Cak je počela da dejstvuje artiljerijom i minobacačima. Ali, već je bilo dockan. U to vrijeme pristizao je i naš drugi bataljon, a prva njemačka grupa bila je već prsla i nadala se u bjekstvo. Panika je zahvatila i drugu neprijateljsku kolonu te je i ona, sa preostalim dijelovima prve, brzo okrenula leđa i' bezglavo izmicala prema Kalinoviku i Ulogu. Rezultat: 49 mrtvih i 50 ranjenih Nijemaca. Zaplijenjeno: 5 puškomitraljeza, 30 pušaka, 6 pištolja, dvije strojnice, 10.000 metaka, 50 minobacačkih granata, 6 konja natovarenih raznom opremom i drugo. Kod naših — svega 4 lakše ranjena.

Brigada je 21 septembra maršovala iz područja Bileće prema Ljubinju. Čelni bataljon primijetio je na nekohko stotina metara približavanje manje njemačke kolone. Bez oklijevanja se u trku razvio za borbu i prešao u juriš. Za vrlo kratko vrijeme borba je okončana bjekstvom ostataka Nijemaca u Stolac. Na poprištu su nađena 23 mrtva Nijemca. Zaplijenjeno je: 6 puškomitraljeza, 20 pušaka, 3 strojnice, 3 pištolja i 6 konja natovarenih municijom (8.000 metaka) i drugom opremom. Naši su imali samo jednog ranjenog.

Oko 800 Nijemaca i nekoliko stotina četnika izvršili su 11 oktobra brzu koncentraciju i opkoljavanje glavnine brigade od oko 500 ljudi na području planine Sitnice (na sredokraći Bileća — Stolac). Njemačka pješadija sa minobacačima izvršila je blisko opkoljavanje, uz podršku brojne artiljerije sa okolnih komunikacija. Jednovremeno su i tenkovi napravili drugi obruč u cilju sprečavanja eventualnog proboja naših snaga. Nijemci su napadali u osam kolona. Brigada je prikupljena i, — obezbjeđujući se bočno i sa začelja — energično je dejstvovala u pravcu rejona između Bileće i Gacka. Sobom je vodila i petnaestak ranjenika na konjima koji' su se kretali centralnom stazom, sigurno štićeni borbenim poretkom brigade. Razvila se ogorčena šestočasovna borba,. Najdrskija njemačka kolona koja se bila uklinila u poredak brigade potpuno je otsječena. U energičnom jurišu dijelova naša dva bataljona ova kolona je brzo uništena. Pred samu noć borba se stišala. Sagledavši sudbinu svojih »najhrabrijih«, ostale njemačke snage naglo su se odrekle daljeg »uništenja« partizana. Na licu mjesta febrojano je 88 mrtvih Nijemaca. Zaplijenjeno je: 3 minobacača, 8 puškomitraljeza, 60 pušaka, 17 revolvera, 3 strojnice, 12.000 metaka i druge opreme. Naši su imali 2 mrtva[1] i 16 lakše ranjenih.

Ovo je samo nekohko izrazitih i hronološki navedenih borbi sa Nijemcima — kao osnovnom snagom. Inače, u ovom periodu bile su još mnoge borbe sa četnicima, ustašama i Nijemcima, skupno, ili pojedinačno, u kojima je Deseta brigada odlučno tukla protivnika.

Svojim dejstvima, u posebno teškim prilikama, brigada je u potpunosti izvršila naređenje Vrhovnog komandanta i čvrsto stala na tie Hercegovine. To ju je u prvom redu i uvrstilo u red najboljih jedinica NOVJ.

PLAN NJEMAČKE OFANZIVE U JULU 1944

Sve karakteristike Desete brigade zadržale su hercegovačke jedinice i u naraštaju. Kurs pokretljivosti, naročito borbenih dijelova, i dalje je bio uvriježen u navike i težnje svih jedinica. U docnijem periodu za krupniju jedinicu i njene razne dijelove i službe, pogotovo kada je slobodna teritorija stabilizovana, bilo je neophodno stvarati snabdjevačke organe i transport, kao i uvoditi teže naoružanje i slično. Ali svemu tome je bila data mjera te to praktično nije umanjivalo njenu pokretljivost. Zato je Dvadeset deveta hercegovačka divizija zadržala sve prednosti nad Nijemcima bez obzira na uvećanje snage i opreme.

[1] Dvojica mrtvih su od zaplijenjene bombe koju su borci ispitivali, nakon što je borba bila završena.

Za potvrdu ove istine najbolje će poslužiti prikaz jedne od odlučujućih borbi koju su, u julu 1944, vodile hercegovačke jedinice protiv Nijemaca.

Nijemci su ovaj poduhvat u Hercegovini poduzeli u sklopu opšteg plana za jednovremeni napad na naše snage u Srbiji, Crnoj Gori i istočnoj Bosni.

Poduhvat je za Nijemce imao širi strategiski' značaj.

U to vrijeme Rumunija je bila pod udarom snaga Crvene armije i Nijemci su osjećah komešanje i nestabilnost u Rumuniji i Bugarskoj. Isto tako njima je bilo jasno da se snage NOV prikupljaju i grupišu na prostoriji istočne Bosne i Crne Gore za upad u Srbiju. Ovakav razvoj događaja dovodio je u opasnost njemačke snage u Grčkoj i njihivo izvlačenje preko Srbije dalje na sjever.

Da bi otklonili opasnost, Nijemci se odlučuju da jednovremeno sa akcijom u Srbiji (protiv pet divizija Glavnog štaba Srbije, na prostoriji Jablanica — Tophca) preduzmu dijelom snaga iz Srbije, a dijelom iz istočne Bosne, Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore akciju protiv naših snaga koje su se prikupljale za prodor u Srbiju, te da im spriječe prodor i spajanje sa jedinicama Glavnog štaba Srbije.

U okviru ovog plana Nijemci u Crnoj Gori počinju 18 jula operaciju pod nazivom »Draufgenger« (»Draufgänger«), a u Hercegovini pet dana ranije, 13 jula, protiv snaga Dvadeset devete divizije pod nazivom »Sonenštih« (»Sonnenstich«),

U vrijeme ove operacije cijelo područje istočne Hercegovine, izuzev neprijateljskih garnizona i najbliže okoline, bilo je slobodna teritorija. Neprijatelj je kontrolisao samo koji kilometar oko garnizona. Neki od garnizona često su bili ugrožavani. Funkcionisale su ali nisu bile bezbjedne komunikacije među garnizonima: Bileća — Trebinje — Dubrovnik — Metković — Stolac — Mostar — Nevesinje — Gacko i željeznička pruga. Komunikacija Bileća — Gacko bila je pod stalnom kontrolom naših snaga.

Slobodna teritorija bila je prekrivena partizanskim odredima, vojnim područjima (dva odreda i dvije komande područja — za južni i sjeverni dio istočne Hercegovine) i sa četiri brigade Dvadeset devete divizije.

Odredi su prekrivah slobodnu teritoriju više pokretom i to gdje brigade svojim rasporedom nisu zahvatale.

Osnovni i stalan zadatak Dvadeset devete divizije, dobijen od Drugog udarnog korpusa, bio je: da dijelom snaga zatvara pravce Gacko — Golija — Nikšić, Bileća — Velimlje — Nikšić, Bileća — Vilusi a sa ostalim snagama dejstvuje prema situaciji.

U duhu tog zadatka po jedna brigada bila je orijentisana prema Bileći i Gacku, a druge dvije prema Nevesinju i Stocu.

U cilju sprovođenja zamišljenje operacije »Sonnenstich« neprijatelj prikuplja snage iz okolnih garnizona i zapadne Hercegovine.

Svojim snagama odredio je ovakve zadatke: 369 pješadiska divizija će koncentrisati i angažovati sve raspoložive snage i pridate dijelove puka »-Brandenburg«, uništiti sve partizanske snage i kazniti narod zbog aktivnog učešća u partizanskom pokretu. Početak operacije 13 jula 1944.

Neprijateljske snage su grupisane i raspoređene ovako: 2 bataljon 370 grenadirskog puka sa Gatačkim četničkim odredom i muslimanskom milicijom iz Fazlagića Kule — rejon Gacka; 369 fiziler bataljon, tri alarm jedinice, četa »Dünowa« i četnički odred Nevesinje — rejon Nevesinje; 369 izviđački bataljon — rejon Blagaj; 369 artiljeriski puk — rejon Buna; 3 bataljon 370 grenadirskog puka — Domanovići; 3 bataljon 4 brandenburškog puka — Dračevo; 369 protivtenkovski alarm divizion sa četničkim odredom Stolac — prostorija Stolac; 1 bataljon 369 grenadirskog puka sa četničkim odredima Bileće i Trebinja — prostorija Bileća i Trebinje. Ostale snage 369 divizije, bataljon SS) domobrani, muslimanska milicija, talijanska legija i druge, garnizoniraju se u istočnoj Hercegovini i obalskom pojasu kao stalno obezbjeđenje. Sve trupe su pod direktnom komandom komandanta 369 divizije, koji' se za vrijeme operacije nalazio u Blagaju.

Operacija je zamišljena tako da se sa osam napadnih kolona u četiri etape u periodu od 13 do 24 jula razbiju i unište snage Dvadesetdevete divizije. U prvoj etapi predviđeno je da se sa prostorije Aladinići — Blagaj — Nevesinje dostigne linija: Poratak — Studenac — Nekudina — Vjetreno. Druga etapa: »Čišćenje Crvene republike[2] jugozapadno i južno od Stoca«. Treća etapa: »Čišćenje istočne Hercegovine i uništenje neprijateljskih snaga koje se suprotstave na ovom prostoru«. Četvrta etapa: »Protjerivanje neprijateljskih snaga na crnogorsku "teritoriju i dalje gonjenje od strane četničkih odreda, koje pojačati pojedinačnim grenadirskim vodovima«.

U zadacima jedinicama u prvoj etapi neprijatelj angažuje samo djelimično snage iz Aladinića (predviđa njihovo dejstvo 13 i 14 jula lukom do Stoca i povratak na polaznu prostoriju). Praktično 13 i 14 jula dejstvuju dublje samo snage sa linije Buna — Nevesinje — Ulog.

U drugoj etapi osnovni je zadatak čišćenje »Crvene republike«, angažujući snage sa linije željeznička stanica Hutovo — Aladinići — Stolac sa ciljem dostizanja do 15 i 16 jula linije: s. Strujići — Ljubinje — s. Ubosko — Treštenica.

Period između druge i treće etape — 17 jula — predah. Novo snabdjevanje trupa bilo je predviđeno za 16-ti odnosno 17 jul. Gru-

[2] »Crvena republika« je za neprijatelja prostorija: od Stoca jugozapadno na Deransko Jezero — željeznička stanica Hutovo — dolina rijeke Trebišnjice sve do Mrkonjića (12 km južno od Ljubinja) — Ljubinje i dalje komunikacijom do Stoca.

pama koje su nastupale u drugoj etapi i onima iz prve etape predviđa se predah od tri dana — do 18 jula.

Tek u trećoj etapi, 18 i 19 jula, neprijatelj predviđa angažovanje svih snaga za »čišćenje istočne Hercegovine i uništenje neprijateljskih snaga koje se suprotstave na ovom prostoru«. U ovoj etapi se predviđa koncentrično dejstvo snaga i njihovo spajanje u cilju uništenja glavnine naših snaga na prostoru: Plana — Kobilja Glava — Fatnica — Zvijerina — Krtinje.

U četvrtoj etapi 20 — 24 jula dijelom snaga vršiti gonjenje u crnogorsku oblast, a uglavnom još jednom detaljno počešljati cijelu istočnu Hercegovinu.

Komandant 369 divizije, ocjenjujući kvalitete naših snaga, u svojoj zapovjesti broj 1052 od 11 jula naglašava i ovo:

»Dvadeset deveta divizija važi kao elitna divizija. Do sada još nikad nije odlučno tučena. Potpuno vlada taktikom malog rata, uz znalačko iskorišćavanje terena. Pokušava najčešće da odbija naše snage i da ih zahvata sa leđa. Pri napadu naših snaga prelazi smjesta u protivnapade. Bori se žilavo, rijetko vrši zarobljavanja«.

Raspored snaga Dvadesetdevete divizije diktovali su ovi elementi: zadatak dat od Drugog udarnog korpusa, najefikasnija odbrana slobodne teritorije, terenski uslovi i osjetljivost pravaca, snabdjevanje, mobilizacija i drugo.

Još krajem juna štab Dvadeset devete divizije donosi odluku o rasporedu i zadacima brigada. Po toj odluci[1] Dvanaesta brigada brani pravac Bileća — Vilusi, Bileća — Plana, a povremeno dejstvuje dijelom snaga Mosko — Ljubomir i potpomaže Jedanaestoj brigadi na pravcu Gacko; Jedanaesta brigada na pravcu Gacko brani pravac Avtovac — Plana i Avtovac — Krstac, održava vezu sa Pivskim partizanskim bataljonom i brani pravac Gacko — Piva; Deseta brigada brani pravac Nevesinje — Dabar i Nevesinje — Rioca a Trinaesta brigada brani pravac Stolac — Berkovići — Dabar, Stolac — Ljubinje.

Južnohercegovački i Sjevernohercegovački odred imali su zadatak da djeluju rastresito i diverzantski čuvajući slobodnu teritoriju. Dejstvujući zasjedama i jačim prepadima na komunikacije i pravce snabdijevanja neprijatelja, oni su umanjivali njegovu efikasnost i brzinu u eventualnim dubljim dejstvima protiv naših snaga.

Uoči ove neprijateljske operacije izvršena je međusobna smjena Dvanaeste i Desete brigade, a Trinaesta se samoinicijativno pomjerila na sjever, posjedajući Hrgud, Sniježnicu i Trusinu, da bi sa Dvanaestom zaposjela Sniježnicu — Studenac — Nekudinu.

Interesantan je odnos snaga u ovoj operaciji. Ukupno brojno stanje neprijatelja oko 9. 500, dok su snage Dvadeset devete divizije imale oko 2700 boraca. Taj odnos u ljudstvu bio je 4:1, a u naoružanju 5:1, minobacačima 10:1, topovima 7:2 i avionima 9:0 — sve u

korist neprijatelja. Prednost neprijatelja bila je i u obilju municije. Otuda se taj odnos povećavao u korist neprijatelja.

Neprijatelj je upotrijebio svoje najbolje jedinice, što se vidi i po sastavu.

Jedinice »Brandenburg« bile su rijetko visokog kvaliteta. Prvo su ove vrste bile formirane samo do bataljona, čiji su štabovi bili u Njemačkoj, a po četama upućivane su na frontove većim jedinicama. Docnije su formirani pukovi, a najviša formacija dostizala je diviziju čiji štab nije napuštao područje Rajha, vezujući se direktno za Vrhovnu komandu. Prvo čete, a docnije bataljoni pa pukovi, prebacivani su vazdušnim putem na razna bojišta.

Ove jedinice bile su elitne po obučenosti i upornosti u borbi u najraznovrsnijim uslovima. Lukavstvo su takođe vrlo često koristile. (Poznavajući jezik i navike naroda kuda su se kretale, jer je u njihovom sastavu bio veliki broj folksdojčera, znali su da se obuku u seljačku nošnju područja na kome djeluju i tako probiju duboko u protivničku pozadinu.)

»Grenadirske« jedinice su po kvalitetu takođe bile iznad prosjeka.

Četnici — bilećki i gatački — bili su najbrojniji (prvi oko 1.000, drugi oko 600) i usto najborbeniji. Kad su bili podržani od Nijemaca, naročito su dejstvovali energično. Nijemci su ih redovo angažovali i to u prvom redu zbog njihovog kvaliteta. Cim bi naše snage na nekom sektoru bile slabije, dejstvovali su lukavo, energično i uspješno. Ostali četnici bili su znatno ispod kvaliteta ovih.

Ustaše iz Fazlagića Kule (muslimanska milicija) bili su vrlo borbeni u blizini svojih sela, ali su se nerado udaljavah sa svoga terena.

Kvalitet jedinica Dvadeset devete divizije visoko je cijenio neprijatelj, što se vidi i po pomenutom citatu iz zapovijesti komandanta 369 njemačke divizije. Ljudstvo i kadar naših jedinica bili su u svemu dorasli za izvršenje i najtežih zadataka. Stab divizije vodio je kurs na ujednačavanje jedinica kako po ljudstvu tako i po kadrovima. Jedino je matična brigada (Deseta) bila stalno najbrojnija. Trinaesta, iako tek formirana (sredinom jula), bila je po svim kvalitetima ravna ostalima. Ljudstvo i kadar odreda bili su u svemu dorasli da izvršavaju zadatke kao i bataljoni brigada. Slično je bilo i sa dijelovima vojnog područja. U svakom pogledu snage Dvadeset devete divizije bile su homogene.

TOK OPERACIJE

Dva dana pred početak ofanzive, 11 jula, njemaćko-četničke snage pokušale su od Gacka potisnuti Jedanaestu brigadu. Tokom dana bili su tučeni i odbačeni natrag. Trinaesta brigada samoinicijativno sa dijelom snaga upada duboko na prostoriju između Stoca

i Blagaja. Vodi oštre borbe 11, 12, i 13 jula. Kod Rotimlja razbija njemačku kolonu i protjeruje je ka Blagaju. Istoga dana (13 jula) dijelom snaga posijeda Hrgud, a glavninom stižu na Sniježnicu, gdje vodi uporne borbe na položajima Sniježnica — Studenac, zadržavajući neprijatelja do pristizanja Dvanaeste brigade.

Već je u toku sudar ovih dviju brigada sa neprijateljskim snagama koje su ubačene u borbu predviđenu prvom etapom. 14 jula Dvanaesta i Trinaesta brigada produžuju aktivnu odbranu preko dana uspješno zadržavajući i tukući neprijatelja. Tokom istog dana štabovi brigada formiraju zajedničku komandu (komandant Trinaeste, a politički komesar Dvanaeste) za rukovođenje protivnapadom i daljim dejstvima.

U sumrak prelaze u energičan obuhvatni i koncentrični napad prednjim krajem, hvataju neprijateljsku glavnu kolonu u khješta kod Studenca, probijaju se kroz neprijateljev raspored i njegovu pozadinu. unose metež, rastrojavaju ga i nanose mu teške gubitke. Obilato se snabdijevaju municijom, potrebnim naoružanjem, konjima i si. Poražavaju i elitnu četu Dünowa.[3] Njezin komandant gine i naši dolaze do detaljne neprajatljske zapovijesti o planu ofanzive.

Gonjen od naših snaga neprijatelj se povukao. Iako je time propala realizacija prve etape, ipak se u itetoj zoni nastavljaju oštre borbe narednih dana. Neprijatelj zadržava ovaj pravac kao osnovni, vrši pregrupaciju (dovodi snage iz Metkovića, Stoca, Blagaja i Gacka), privlači artiljeriju, angažuje avijaciju i 20 jula udara snažnije i na širem frontu (od Vjetrenog do Sniježnice).

Odigravaju se najkrvavije borbe na prostoru Sniježnica — Trusina — Glog — Nekudina. Snage Dvanaeste i Trinaeste brigade koče danju prodore neprijatelja, privijajući se dijelom unazad, a dijelom se rokiraju na krila, dok u sumrak prelaze u protivnapade. U pozadini vrše manja opkoljavanja i uništavaju neprijatelja, odbacujući ga natrag.

Dvanaesta i Trinaesta brigada, objedinjenje u dejstvima, majstorski manevruju po frontu i unutrašnjim pravcima. Na drugim sektorima neprijatelj vrši ispade — stolački četnici u pravcu Dabra i Hrguda, ustaše i četnici od Gacka na pravcu pl. Baba i Slato, a bilećki stižu na pomol Dabarskog Polja. To traje do noći 25/26 jula.

Obje brigade, izmorene danonoćnim borbama i pokretima, sa pojačanim gubicima, u saglasnosti sa štabom divizije odlučuju da napuste taj pravac i da, uz kratak predah, naprave dubok manevar u pozadinu neprijatelja. Prebacuju se na prostoriju: Vranjska — Zasada (Dvanaesta brigada), Strujići — Dolovi (Trinaesta) i poshje pre-

" To je bila jedinica sastavljena od čistih Nijemaca. Njena borbena sposobnost je visoko cijenjena, te joj je u ovoj situaciji i dat najteži i najdelikatniji zadatak.

daha od jednog dana bacaju se u bok i pozadinu neprijateljske glavne nastupa**juće kolone: Trusina — Studenac — Bežđeđe.**

Porazom početnog dijela operacije neprijatelj se odrekao druge etape i sve snage angažuje da poveže prvu i treću etapu, dejstvujući osnovnim snagama Nevesinje — Meka Gruda, a pomoćnim Bileća — Meka Gruda. Produžio je i trajanje poduhvata do 30 jula.

Ostale snage Dvadeset devete divizije nisu bile neaktivne. Tako je Jedanaesta brigada (koja do 21 jula nije imala teških borbi) sagledala 21 jula da neprijatelj pred njom nije jako aktivan i da je oslabljen. Ona brzo raspoređuje sve snage uključujući i vojno područje i Pivski partizanski bataljon i prelazi u energičan napad na Gacko. U oštrim borbama 22 i 23 jula satjeruje neprijatelja u Gacko ovlađujući Mihcljačama i Avtovcem. Da ne bi izgubio Gacko, neprijatelj brzo vraća snage i pojačava ovaj garnizon.

Pokušaj prodora njemačko-četničkih snaga od Trebinja i Grahova prema Vilusima 20 jula osujećen je energičnim protivdejstvom snaga Primorske operativne grupe (Druga dalmatinska i Sesta crnogorska brigada).

Južnohercegovački odred je za cijelo vrijeme uspješno branio svoje područje (»Crvenu republiku«) štiteći glavninom lijevi bok Trinaeste brigade, a zasjedama i prepadima suzbijao je manje četničko-njemačke ispade od Stoca i rastjerivao »škripare« u rejonu Ljubinja. Posebno je uspješno djelovao na prostoru između Stoca i Blagaja.

Deseta brigada je sa svojih pet bataljona imala u zadnjoj fazi vrlo oštre borbe. Do 20 jula nije imala većih borbi. Lako je rastjerivala četničke grupe ubacujući svoje bataljone do Zvijerine, prema komunikaciji Trebinje — Bileća i dejstvovala na garnizon Bileća.

Već 21 jula brojne četničke snage, podržane Nijemcima, energično su stupale u dejstvo prema liniji Zvijerina — Plana — Meka Gruda. Od 21 do 29 jula razvile su se žestoke borbe sa četničko-njemačkim snagama. Citava prostorija neposredno oko garnizona Bileća — Zvijerina — Semijova — Pađeni — Rogoj — Plana postala je poprište danonoćnih borbi. Brigada je prvih dana dejstvovala sa 4 bataljona (jedan je kratko ostao u diviziskoj rezervi, pa je upućen kao zastor prema Nevesinju, jer su se Dvanaesta i Trinaesta brigada spremale za duboki manevar).

Bilećki četnici sa Nijemcima dvostruko brojniji, uporno su se tukli i nisu lako napuštali već posjednute povoljne tačke. Ipak su bataljoni Desete brigade bili uporniji i odlučno riješeni da ne dozvole spajanje.[4]

[4] **četnički komandant Miloš Kureš neprekidno je u izvještajima Nijemcima zapomagao: »...još Nijemaca, ne može se više izdržati od bočnih udara Desete brigade«.**

U fazi manevra Dvanaeste i Trinaeste brigade štab Dvadeset devete divizije ubacio je na pravac Meka Gruda — Rioca — Beždjedja bataljon Desete brigade sa ljudstvom komande južnog područja, sa zadatkom da upornom manevarskom odbranom usporava prodor glavne neprijateljske kolone, očekujući olakšanje čim se ispolji manevar brigada, a tada preduzeti energično gonjene. Noću 28/29 jula kada su Trinaesta i Dvanaesta brigada savladale obezbjeđujuće neprijateljske dijelove na pravcu Trusina — Beždjedje, glavna neprijateljska kolona je prsla. Nastala je trka ovih snaga u povlačenju na dva pravca: ka Nevesinju i Stocu (Davidovići — Bijeljani — Stolac.) Bilećke neprijateljske snage istovremeno su razbijene i otstupile su ka Bileći.

Već 30 jula opet su jedinice Dvadeset devete divizije očistile dio slobodne teritorije od neprijatelja, a brigade su posjele prostoriju koju su prekrivale pred samu ofanzivu.

Neprijatelj je u ovim borbama od 13 do 30 jula imao 510 mrtvih i 35 zarobljenih; zaplijenjeno je 3 topa 57 mm, 4 bacača, 20 puškomitraljeza, 120 pušaka, 15 mašinki, 20 parabeluma, 8 radiostanica Ubijeno je i 148 konja. Gubitke su uglavnom pretrpjeli Nijemci.

Naši gubici iznosili su 39 mrtvih.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Zamisao neprijatelja da raspoloživim snagama likvidira i uništi naše snage za sedam dana propala je. Ovdje kvalitet naših jedinica, uz znalačko korišćenje terena, pokretljivosti, manevra i iznenađenja došao je do punog izražaja nasuprot broju i vatri. Dvanaesta i Trinaesta brigada koje su brojale ukupno oko 870 boraca, potpuno su porazile glavnu kolonu napadača u danonoćnim dvadesetodnevnim borbama i to napadača borbenog i brojnijeg, ogromno nadmoćnog u naoružanju i vatrenoj moći (brojni odnos, odnos u naoružanju i vatrenoj moći iznosili su 5:1, 6:1, 10:1).

Ovdje je došlo do izražaja samopouzdanje, smjelost, izdržljivost, sigurnost i nadmoć, uz korišćenje noći, poznatog terena i slično

Treba istaći da su ove dvije malobrojne brigade na širokom frontu od 20 kilometara (pl. Trusina — Vjetreno), uz najživlju aktivnu odbranu. sa stalnim protivnapadima, naročito noću, za dvanaest dana borbi ustupile neprijatelju jedva desetinu kilometara terena (Džinova Mahala — s. Davidovići.)

Trinaesta brigada, iako tek formirana, pokazala je najveće borbene kvalitete u dvadesetodnevnim teškim borbama.

Broj gubitaka kod neprijatelja govori da je njegov protivnik dejstvovao smjelo, probijajući se u pozadinu (pobijeno i zaplijenjeno 228 konja, 8 radiostanica i druga najraznovrsnija oprema).

I ovoga puta bili su potvrđeni kvaliteti hercegovačkih jedinica, koje je i sam neprijatelj bio sagledao prije poraza u ovom poduhvatu.

Početkom maja 1945 Slavko Rodić i ja bili smo kod druga Tita povodom formiranja Pete armije. Tom prihkom drug Tito nas je upoznao sa situacijom u završnim operacijama za oslobođenje zemlje (na jednoj velikoj karti mnogobrojne zastavice obilježavale su raspored i dejstva naših jedinica i neprijateljskih snaga). Između ostalog drug Tito je tada rekao da je Dvadeset devetu hercegovačku diviziju orijentisao prema Istri zbog njene izrazite pokretljivosti i udarnosti. -Uz to — dodao je drug Tito — Njemci se naročito uznemire kad čuju da su se susreli sa Segrtovom divizijom. Dobro se kod njih pročula«.

Nema sumnje da su ove borbe u toku jula, kao i sve one ranije i kasnije, uticale na druga Tita da ovako visoko cijeni hercegovačke jedinice.

Vojo KOVACEVIC

HERCEGOVCI I KRAJIŠNICI U ISTOJ BRIGADI

Malo je koji kraj bio tako bogat zbivanjima u toku Narodno-oslobodilačkog rata kao dolina Neretve od Konjica prema Jablanici. Kroz ovaj kraj vodio je put proleterskih brigada u njihovom istoriskom pohodu iz Crne Gore u Bosansku Krajinu u ljeto 1942. Ovdje je grupa proleterskih i udafnih divizija razvila snažnu protivofanzivu na okupatorsko-kvislinšku Četvmtu ofanzivu, ovdje je razbijena glavna grupacija četnika Draže Mihailovića i izvojevana pobjeda nad talijanskom divizijom »Murđe-« što pretstavlja jednu od najslavnijih stranica istorije oslobodilačkog rata i Narodne revolucije. U ovom kraju bješnjele su višednevne žestoke borbe za vrijeme Sedme neprijateljske ofanzive i mnoge druge.

Narod ovog kraja uzeo je vidnog učešća i podnio znatne žrtve u oslobodilačkoj borbi. U toku Narodnooslobodilačkog rata sa teritorije opštine Konjic učestvovalo je u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske 720 boraca, od kojih je poginulo 259, sa teritorije Jablanice 364 boraca od kojih je poginulo 95, a sa teritorije Prozora poginulo je 111 boraca. Ovaj kraj je podnio teške žrtve fašističkog nasilja. Ubijeno je, prema nepotpunim podacima, samo na terenu opštine Prozor preko 1100 ljudi, žena i djece. Većina stanovništva je u toku rata dala ogroman materijalni doprinos, i bila uvijek spremna da nahrani brigade i divizije Nanodnooslobodilačke vojske, zbrine brojne partizanske ranjenike i bolesnike, obavijesti komande naših jedinica o kretanju i broju njemačkih, talijanskih i kvislinških snaga. Sela Kruščica, Seonica, Džanići, Kovačevo Polje, Popčići, Duge i druga bila su uvijek sigurna uporišta našeg pokreta i jedinica.

U vrijeme kada su u ovaj kraj došle proleterske brigade sa Vrhovnim štabom, u julu 1942 godine, na ovom području je bio formiran bataljon koji je u oktobru djelom ušao u sastav Desete hercegovačke brigade kao 4 bataljon. Na terenu je ostala grupa boraca sa partiskim rukovodstvom. Za kratko vrijeme, prilivom novih boraca, ov.a grupa se omasovila i već u početku protivofanzive Narodno-

oslobodilačke vojske, februara i marta 1943, postoji Ramski odred sa blizu 300 boraca, koji je učestvovao sa grupom proleterskih i udarnih brigada u uništavanju neprijateljskih garnizona u Prozoru i drugim mjestima. Poshje tih borbi borci Ramskog odreda popunili su Desetu hercegovačku i Petu crnogorsku brigadu. Na terenu je ponovo ostala manja grupa boraca sa partiskim rukovodstvom sa zadatkom da radi na formiranju novog odreda. U proljeće 1943 na terenu dejstvuje Ramski odred sa oko 80 boraca. Razbijanje Pete neprijateljske ofanzive i protivofanziva Narodnooslobodilačke vojske koja se razvila u svim krajevima zemlje uslovila je i brže razvijanje ovog odreda. U neprestanim akcijama, od kojih je bilo najznačajnije oslobođenje Ostrošca, Lisičića i Gornjeg Vakufa, odred je došao do većih količina oružja i početkom 1944 narastao na blizu 450 boraca.

Od ovog odreda je 14 maja 1944 po odluci štaba Petog korpusa Narodnooslobodilačke vojske formirana Sedamnaesta krajiška brigada (tri bataljona sa oko 500 boraca) koja je ušla u sastav Desete krajiške divizije.[1] Brojno stanje brigade sve do pred kraj 1944 nije prelazilo 750 boraca. U oktobru brigada je imala 742 borca, među njima 20 od 1941, 31 od 1942 godine. Od bivših sovjetskih vojnika, Azerbejdžanaca i Uzbeka, formiran je posebni vod; u brigadi je bilo 27 Talijana. Partiska organizacija brojila je 132 člana. Njeno brojno stanje popelo se na blizu 1300 boraca kada je u decembru 1944 godine u njen sastav uključeno oko 600 boraca iz Livanjsko-Duvanjskog partizanskog odreda. Tada je formiran i četvrti bataljon.[2] Tako je izrasla Brigada koja je po svom boračkom sastavu bila pravi izraz bratstva i jedinstva naroda Bosne i Hercegovine. Njeno jezgro činili su muslimani — Hercegovci i Bosanci sa terena Konjica, Jablanice, Prozora i Gornjeg Vakufa, a u njenim redovima borili su se Hrvati, muslimani i Srbi sa terena Livna, Duvna i iz Mostara. Posebno je bilo značajno uključivanje većeg broja Hrvata u brigadu koja je djelovala na terenu gdje su kvislinški elementi i okupator nastojali da zatruju odnose između muslimana i Hrvata — ta činjenica bila je svakako

[1] Štab brigade djelovao je najduže u sastavu: komandant šefik Talić, politkomesar Džemil šarac, zamjenik komandanta Stipe Bilan, zamjenik politkomesara šemso Tabaković; kroz štab su prošli na raznim dužnostima Remzija Duranović, Pero Rodić, Jusuf Uzunović, Ilija Crnogorac i Branko Korać.

[2] Štabovi bataljona najduže su djelovali u sastavu: 1 bataljon: komandant Ivan Majdek, politkomesar Bogoljub Kesić. zamjenik komandanta Ismet Dautbegović, zamjenik politkomesara Ismet Dilberović; 2 bataljon: Fikret Mandžuka, Fadil Buturović, Huso Omanović, Alija Delić; 3 bataljon: Jusuf Uzumović, Hilmija Hadžović, Džafo Nuhić, Abaz Deronja; 4 bataljon: Rade Važić, Mato Crnjak, Ratko Crnogorac, Muharem Gagić.

U proljeće 1945 formiran je artiljeriski diyizion u sastavu dvije minobacačke baterije i jedne baterije protivtenkovskih topova; komandant diviziona Josip Dolušić, politkomesar lbro Alikalfić.

jedna od specifičnosti političkih prilika u tom kraju. Kroz redove brigade u toku rata je prošlo blizu 2700 boraca.

Ovaj kraj je kroz čitavo vrijeme rata pretstavljao koridor koji je vezivao Hercegovinu sa zapadnom Bosnom i Dalmacijom. Pored toga, i željeznička pruga i put Sarajevo — Mostar bili su od vanrednog značaja za okupatora i morali su zato neprekidno biti objekat napada snsga Narodnooslobodilačke vojske. Ovi momenti dali su svoj pečat razvitku i aktivnosti Ramskog odreda a zatim Sedamnaeste brigade. Kontrolisanje terena uz neprekidnu politi'čku djelatnost na objašnjavanju ciljeva Narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije (tako je u jesen 1944 po selima održano 39 političkih predavanja i dato 17 kulturnozabavnih večeri), mobilizacija ljudstva u naše jedinice, a iznad svega aktivnost na komunikaciji Sarajevo — Mostar — bili su osnovni zadaci brigade. Cesto su vođene borbe sa ustaškim i domobranskim snagama koje su vršile ispade i pokušavale da prodru na slobodnu teritoriju iz uporišta Raštelica, Ivan Sedlo, Konjic, Ostrožac Rama i drugih. Brigada je vodila teške borbe s njemačkim snagama u toku Sedme neprijateljske ofanzive na padinama Zeca i Bitovnje i sa njemačkim kolonama koje su se u jesen 1944 i zimu 1944/45 povlačile dolinom Neretve ka Sarajevu. Dijelovi brigade povremeno su čistih područje Šćita i Vran planine od ustaške milicije koja nije nikada primala borbu, ali je — po prebacivanju brigade iz tih u druge rejone — terorisala stanovništvo i pravila smetnje organima narodn$_e$ vlasti. U prvoj polovini septembra 2 i 3 bataljon prešli su Neretvu kod s. Lisičića, djelovah u rejonima Jablanice i Konjica, izvršili neuspjeli napad na Konjic u kome su sudjelovali i ostali dijelovi Sedamnaeste brigade i jedan bataljon Devete krajiške brigade. Operaciski dnevnik brigade doslovno bilježi podatke o svakodnevnim napadima ili diverzijama na komunikaciji Sarajevo — Mostar i uporištima u zahvatu te komunikacije.

Pošto je bila izložena snažnim napadima krupnih razmjera u nekohko navrata — osobi'to za vrijeme marša proleterskih i udarnih brigada u Bosansku Krajinu u junu 1942 i protivofanzive Narodnooslobodilačke vojske za razbijanje Četvrte neprijateljske ofanzive, kada je desetine kilometara ove pruge bilo razoreno, porušeni svi mostovi, vijadukti, željezničke stanice i postrojenja, uništene desetine lokomotiva sa specijalnim uređajem za zupčanu željeznicu — ova željeznička pruga je bila solidno uređena za odbranu naročito na dijelu od Ivan Sedla do Rame. Svaki objekat je osiguran velikim betonskim bunkerima, minama, žicama i posjednut dobro naoružanim snagama. Brigadi je bilo teško sa oskudnim naoružanjem — puškama i mitraljezima, bez težih oruđa i sredstava za rušenje — izvršavati zadatke onemogućavanja saobraćaja na ovoj pruzi. Pa ipak, ona je taj zadatak uspješno izvršila. Od formiranja brigade pa do kraja 1944 njeni borci

izvršili su 28 uspješnih napada na transportne i oklopne vozove i uništili mnoge objekte na komunikaciji Sarajevo — Mostar. Saobraćaj je često bio potpuno paralisan. Veći broj vagona natovarenih trupama, naoružanjem ili boksitom otišao je u Neretvu. Borci Sedamnaeste brigade' postali su pravi majstori za izvođenje diverzija na pruzi i za likvidaciju solidne utvrđenih neprijateljskih uporišta koja su branila ovu komunikaciju.

Navešćemo ovdje, primjera radi, dvije tipičnije akcije.

Pošto je tri noći uzastopno jednim vodom demonstrirao napad na utvrđenu električnu centralu u selu Ljuta kod Konjica — komandant 3 bataljona sa tri borca naoružana automatima je izbio 23 septembra 1944 ujutro cestom iz Konjica pred centralu. Razoružao je stražara, ušao u kasarnu — u kojoj je spavala čitavu noć uznemiravana posada — povadio zatvarače iz neprijateljskih pušaka, uzeo četiri puškomitraljeza, a zatim zarobio posadu (1 oficira i 19 vojnika). Natovario ih je sa onesposobljenim puškama, municijom i drugom opremom i doveo u štab brigade. Betonski bunkeri i okolo njih naelektrisana bodljikava žica ostali su pusti.

Grupa odabranih boraca 3 bataljona naoružanih automatima, na čelu sa svojim komandantom, upala je 3 novembra 1944 u železničku stanicu Lisičiće, likvidirala posadu bunkera i zarobila 14 vojnika sa 2 puškomitraljeza i minobacačem.

Male, na oko beznačajne akcije koje su iziskivale vanrednu odvažnost, snalažljivost, hladnokrvnost i inicijativu bile su naročito značajne. Okupator je morao da angažuje jake svoje i kvislinške snage da bi sačuvao komunikaciju Sarajevo — Mostar i rudarski bazen. Kako se iz dokumenata vidi bazen je u toku rata bio predmet briga i Hitlera i Musolinija i njihovih komandanata na Balkanu.

Krajem februara 1945 Sedamnaesta krajiška je sa svojih 1300 već iskusnih boraca počela da se pomjera prema Sarajevu. Pripreme za oslobođenje glavnog grada Bosne i Hercegovine bile su u najvećem jeku.

Od svog formiranja do 9 maja 1945 brigada je izbacila iz stroja 3174 neprijateljska vojnika i oficira — od toga 1172 mrtva, 502 zarobljena i preko 1500 ranjena; zarobljeno je između ostalog 54 puškomitraljeza, 7 topova i haubica, srušen jedan avion, uništeno ih oštećeno 6 blindiranih vozova itd. U istom periodu iz stroja brigade je izbačeno 509 drugova; od toga 182 mrtva, među kojima i Himzo Avdić, desetar; Nada Bajat, rukovodilac SKOJ-a u bataljonu; Nurko Baković, zamjenik komandira čete; Osman Begić, komandir voda;

[3] Među njima su se isticali diverzanti: Zuhdija Lipotok, Meho Vukdalić, Alija Teletović i drugi.

Avdo Berić, komandir čete; Hasan i Ahmet Bektaš, desetar; Zajko Čaušević, desetar; Ćazim Čfemič, komandir čete; Kamber Dželilović, rukovodilac SKOJ-a u bataljonu; Džemal Feid, desetar; Ibro Greić, komandir čete; Savo Jankovič, zamjenik komesara čete; Sabrija Kovač, obavještajni oficir bataljona, Ilija Koprivica, komandant bataljona; Ismet Kreso, oficir OZN-e brigade; Jerko Lekić, zamjenik komesara čete; Osman Mangiò, komandir voda; Đulsa Mehmedović, bolničarka; Tomo Mendeš, zamjenik komandanta odreda; Rifat Omanović, komesar čete; Osman Osmić, komandir čete; Redžo Osmić, komandir čete; Tomica Penjak, komandir voda; Enver Skopljaković, zamjenik komesara bataljona; Đorđe Sunjka, zamjenik komandira čete; Jusuf Uzunovič, načelnik štaba brigade; Himzo Ugarak, desetar; Edib Velagić, vodni delegat; Fehko Velagić, zamjenik komesara čete; Latif Habibija i mnogi drugi.

Sefik TALIC

VELIKO NARODNO ZBOROVANJE*

Nakon Drugog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u Sanskom Mostu na kome su 1 jula 1944 godine doneseni značajni istoriski akti. narod i borci Hercegovine bili su pred krupnim zadacima. Odluka o konstituisanju ZAVNOBIH-a u najviše zakonodavno i izvršno pretstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u federalnoj Bosni i Hercegovini, Odluka o izborima za seoske, opštinske i gradske narodnooslobodilačke odbore 'i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine kao i druge odluke obavezivale su dotadašnja rukovodeća tijela NOP-a i sve narodnooslobodilačke odbore da usaglase svoju organizacionu formu i djelovanje sa novim potrebama i odlukama.

Hercegovina, koja je u to vrijeme ita ala Privremeni oblasni narodnooslobodilački odbor i široku mrežu narodnooslobodilačkih odbora u opštinama i gradovima, bila je spremna da izvrši ove obaveze i postavljene zadatke. Odluke ZAVNOBIH-a objašnjavane su narodu Hercegovine. Vršene su pri'preme i za izbor Oblasne narodnooslobodilačke skupštine. Najpogodnije mjesto za održavanje skupštine bilo je u Gacku, koje je već bilo oslobođeno.

Kao domaćin, Gacko je 17, 18 i 19 septembra 1944 srdačno dočekalo i primilo delegate iz svih dijelova Hercegovine koji su došli da izaberu Oblasnu narodnooslobodilačku skupštinu, kao organ narodne vlasti i Oblasni odbor narodnooslobodilačkog fronta kao pphtičko rukovodstvo.

Nikada Gacko nije tako svečano izgledalo kao tih dana, a naročito u nedjelju, 17 septembra, kada je, osim delegata, pod zastavama i sa pjesmom došao narod i omladina iz svih dijelova Hercegovine da pozdravi svoje sinove, vojsku i delegate, koji su se sakupih radi

*** Napisano prema ličnim zabilješkama i sačuvanim dokumentima.**

značajnih odluka. Grad je bio okićen državnim, partiskim i savezničkim zastavama, pun slavoluka, zelenila, transparenata i plakata. Zbratimljeni Srbi, Hrvati i muslimani — svjesni značaja dosadanje borbe i zadataka koji su ih još očekivah u daljoj borbi sa fašističkim okupatorima — veselili su se i pjevali skoroj pobjedi.

Ovog dana, prije podne oko 10 časova u nekadašnjem gatačkom silosu, sakupili su se hercegovački delegati da na konferenciji izaberu Oblasnu narodnooslobodilačku skupštinu za Hercegovinu.

Konferenciju je otvorio Novak Mastilović, pretsjednik Privremenog Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu i pozvao delegate da minutom ćutanja odaju počast palim borcima za slobodu.

Na predlog Privremenog Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora izabrano je počasno pretsjedništvo. Dugotrajnim aplauzima delegati su pozdravili imena: maršala Tita, pretsjednika AVNOJ-a, Ivana Ribara, pretsjednika ZAVNOBIH-a, Vojislava Kecmanovića. Edvarda Kardelja, Ivana Milutinovića, Dura Pucara, Avda Huma i Rodoljuba Colakovića.

U radno pretsjedništvo konferencije izabrani su: Novak Mastilović, Cedo Kapor, Salko Nazečić, Dušan Grk, Marko Zirojević. Mate Markotić, Lazo Pribišić, Olga Marasović, Vaso Miskin, Radovan Papić i Petar Babit.

Pošto su se kcnstituisali organi konferencije, usvojen dnevni red i pročitane mnoge pozdravne depeše, radno pretsjedništvo je predložilo da se zaključi svečani dio sjednice i da svi delegati pođu među narod na veliki manifestacioni zbor.

Preko četiri i po hiljade ljudi, žena i omladine, oko podne je čekalo da se na tribini — koja je postavljena uz pogorjeli hotel — pojave rukovodioci Narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini. Na tribinu su izašli članovi Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu sa Vašom Miskinom na čelu, članovi Privremenog Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora, članovi Štaba 29 hercegovačke udarne divizije sa general-majorom Vladom Šegrtom, pretstavnici USAOJ i AFZ-a. delegati iz Crne Gore i Bosanske Kraji'ne, kao i članovi sovjetske i engleske vojne misije.

Zbor je otvorio Cedo Kapor u ime Privremenog Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora.

Prvi govornik je bio Novak Mastilović. Zivo pozdravljen, on je opisao pređeni put i patnje naroda Hercegovine i istakao da su samo oružana borba i bratstvo naroda mogh da spasu narod od propasti koju su mu fašisti spremili. Na kraju je naglasio potrebu da se i nadalje svestrano pomaže Narodnooslobodilačka borba i narodna vlast da bi se što prije izvojevala potpuna pobjeda.

U ime engleske vojne misije zbor je pozdravio major Džon Vinkton, a u ime sovjetske vojne misije kapetan Viktor Nikolajevič.

Njihove govore je narod srdačno pozdravio uz poklike Crvenoj armiji i Saveznicima.

Zatim je 'govorio komandant 29 udarne divizije, Vlado Šegrt, koji je okupljenom narodu prikazao borbeni put hercegovačkih jedinica i rezultate njihove borbe, pa je naglasio:

»Dok se ovo izvojevalo proliveno je mnogo krvi, pale su mnoge žrtve. Kako dosada nismo žalili davati najveće junake, nećemo ni ubuduće žaliti nove žrtve da se narodna vlast što dalje proširi i učvrsti«.

On je svoj govor završio riječima:

»Hercegovci! U ime boraca, podoficira i komandanata 29 divizije, pozivam vas da popunjavate naše brigade, da stvarate nove jedinice, kako bi bolje svršili svoj zadatak, kako ne bi dozvolili njemačkim vojnicima da odu nekažnjeni i da nijedan izdajnik ne umakne ispred pravde narodnog suda«.

Ispred Crnogorske skupštine narodnog oslobođenja zbor je pozdravio Niko Pavić, a u ime Oblasne narodnooslobodilačke skupštine za Bosansku Krajinu Ljubo Babić.

Zatim je govorio profesor Salko Nazečić, član Privremenog Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Hercegovinu. On je u svom govoru istakao da je jedini put do pobjede, put bratstva i jedinstva naroda u federalnoj Bosni i Hercegovini.

U ime zapadne Hercegovine zbor je pozdravio Mato Markotić. U svom govoru Radovan Papić je izložio aktuelne političke probleme.

Vaso Miskin-Crni, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu iznio je neocjenjivu ulogu i zasluge KPJ na putu iskivanja bratstva između Srba, Hrvata i muslimana i rekao da bez zajedničke borbe protiv okupatora ne bi bilo opstanka ni za Srbe, ni za Hrvate, ni za muslimane. Naveo je veliki značaj Odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a i podrobnije se zadržao na zadacima koji stoje pred narodom Hercegovine.

Olga Marasovife je govorila o ulozi žena Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi, kao i o izvojevanim pravima žena koja su već ozakonjena u odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a.

U ime USAOJ-a govorio je Brana Kovačević.

»Omladina je — rekao je on — primila na sebe zadatke koji su ujedno zadaci naših naroda. Zato će i omladina Hercegovine i nadalje biti prva na bojnom polju u svojoj diviziji, i učiniti sve da se učvrsti narodna vlast u Hercegovini. Omladina će znati da brani tekovine naše borbe i opravda priznanje koje joj je odao maršal Tito«.

Nakon što je narod saslušao govornike, veličanstveni zbor se završio pozdravnim depešama maršalu Titu, Centralnom komiteltu KPJ, AVNOJ-u i ZAVNOBIH-u.

Ovaj dotada najveći borbeni narodni zbor u Hercegovini fil— movao je sovjetski kapetan Viktor Nikolajevič, koji je docnije poginuo kod Trsta gdje je i ovaj film izgubljen.

Slavlje je uveličala muzika Drugog korpusa NOV i Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine.

Sjutradan ujutro konferencija je nastavila svoj rad za izbor Oblasne narodnooslobodilačke skupštine za Hercegovinu. U izvještaju verifikacionog odbora je navedeno da konferenciji prisustvuje 236 delegata iz svih krajeva Hercegovine. Nakon verifikacije delegata pretsjedavajući Novak Mastilović je dao riječ Cedu Kaporu koji je podnio referat: »Naša borba — naše tekovine«. Ovim referatom su obuhvaćeni osnovni momenti borbe naroda Hercegovine protiv okupatora i njegovih slugu ustaša i četnika, analizirana je politička situacija u Hercegovini nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a i istaknut značaj odluka ovih zasjedanja.

Prvi govornik poshje referata bio je Slobodan Sakota, koji je, između ostalog, rekao:

»Pored svih vojničkih uspjeha, pored političkih uspjeha o kojima najbolje svjedoči jučerašnji veliki manifestacioni zbor, mi se ne smijemo uspokojiti, ne smijemo smatrati da pred nama više nema prepreka. Neprijatelj, koji gubi tie pod nogama, neće ostati skrštenih ruku. On će pokušati ne samo da se spasi nego čak i da na neki način zadrži vlast u svojim rukama. Zato mi moramo biti do kraja budni, moramo deseterim očima paziti na one koji sa prljavim, zadnjim namjerama pokušavaju da se uvuku u naše redove i da iznutra ruše ono što mi izgrađujemo«.

Drugi je govorio Sukrija Kurtović iz Gacka osvrćući se na namjere okupatora i domaćih izdajnika, koji kao i političari stare Jugoslavije i nenarodne muslimanske vođe, pokušavaju da muslimane koriste kao monetu za potkusurivanje.

Vojo Čolović je govorio o Odlukama ZAVNOBIH-a pa je osvrćući se i na Odluku o uspostavljanju zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, rekao:

»Naša sablja je bila dovoljno oštra u borbi sa dušmanima, biće isto tako oštra i sjutra kada se po zasluzi budu kažnjavah oni koji su skrivili patnje i krv naroda«.

Salko Fejić je u svojoj riječi govorio o ravnopravnosti Srba, mushmana i Hrvata u njihovoj federalnoj Bosni i Hercegovini.

Mladen Knežević je govorio o neprijateljskoj propagandi koja je imala znatnog uticaja u hrvatskom dijelu naroda Bosne i Hercegovine i istovremeno istakao kako je i hrvatski živalj počeo da učestvuje u NOB.

Ahmet Dedović iz Dubrava je istakao da muslimani Stolačkog kraja masovno stupaju u NOP i naglasio kako oni više ne dozvolja-

vaju da njihove bogomolje budu propovjedaonice neprijateljske politike.

Vlado Vujović je govorio o uspjesima pokreta u sjevernoj Hercegovini.

O rezultatima borbe u Popovu Polju govorio je Lazo Pribišić.

Savo Mićević je govorio o učvršćenju bratstva u konjičkom kraju.

Mato Markotić iz Ljubuškog upozorio je na manevre Mačeka koji pokušava sve kako bi dobio za sebe one koje okupator gubi i time što više omeo razvijanje Narodnooslobodilačke borbe.

Poslije kraćeg odmora Joksim Mrković je govorio o borbama koje su još 24 juna 1941 godine počele u Nevesinjskom kraju.

Omer Pašić je govorio o potrebi jačanja jedinica NOV.

Olga Marasović, prva žena koja je učestvovala u diskusiji, rekla je da u našu narodnu vlast treba da se biraju ljudi koji su odani i vjerni narodu i tekovinama borbe. Narod će — istakla je — znati da izabere one koje je upoznao i provjerio kroz nekohko godina borbe, bez obzira na njihovo zanimanje i njihov prijašnji položaj.

Mirko Mastilović je govorio o značaju odluka ZAVNOBIII-a.

Todo Kurtović je podvukao da Bosna i Hercegovina treba da budu uzor bratstva i jedinstva.

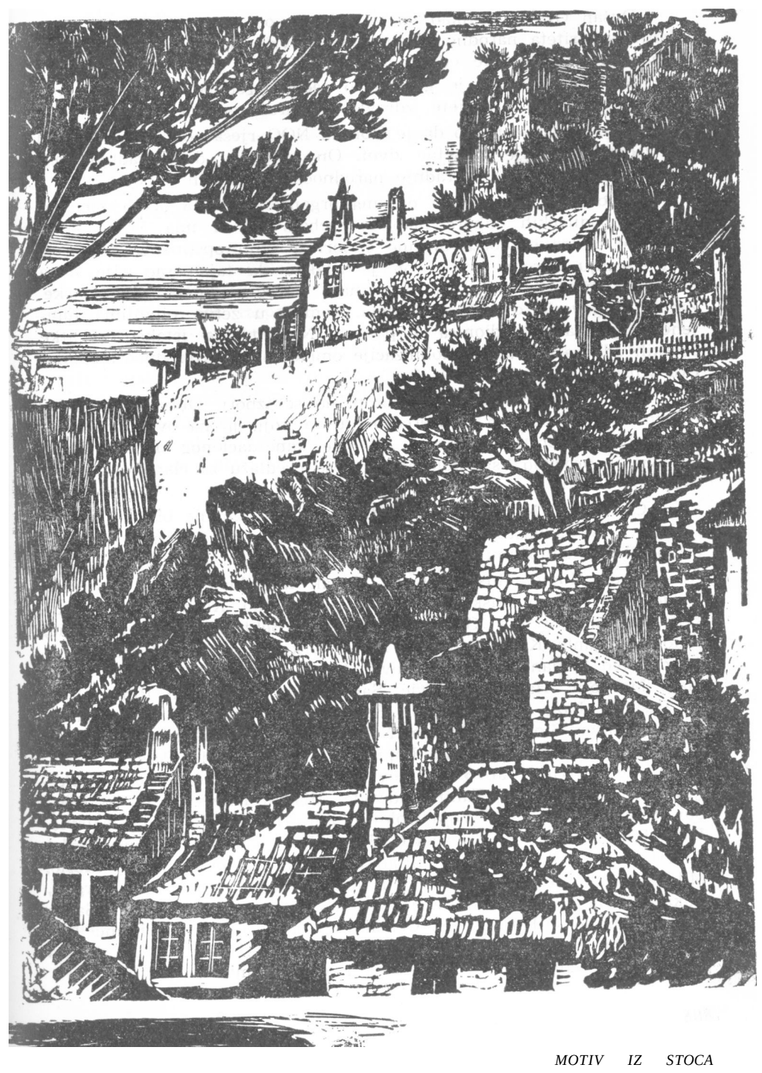
Slobodan Erceg-Braco je rekao da je 29 hercegovačka udarna divizija pretežno sastavljena od omladine a da naša omladina zna da putem borbe najbolje pomaže izgradnji narodne vlasti. Naročito je istakao veliki značaj borbe koju omladina vodi na okupiranoj teritoriji.

Simo Radić je govorio o borbi naroda u Ljubimju a Đoko Pašajlić o borbi u Nevesinju.

Posljednji na listi govornika, po drugoj tački dnevnog reda. bio je Radovan Papić koji se u svom iscrpnom govoru dotakao mnogih pitanja koja je pokrenuo referat i potvrdila diskusija. Posebno je govorio o pozivu koji je maršal Tito uputio zavedenim licima u redovima neprijatelja i o rezultatima toga poziva. Kao najveći zadatak istakao je jačanje borbenih redova Narodnooslobodilačke vojske. U pogledu narodne vlasti rekao je da je ona plod dugotrajne i krvave borbe, vlast koju bira i postavlja sam narod, koja odgovara samo narodu i služi isključivo narodu.

U popodnevnom nastavku sjednice Salko Nazečić je pročitao referat o radu Privremenog Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora. I po ovom referatu razvila se živa diskusija.

Božo Slavić je govorio o zadacima i ulozi narodnooslobodilačkih odbora i istakao da u odborima moramo imati ljude koji su odani. Zatim su govorili Marko Zirojević, Luka Popovac, Košta Bjelogrlić i Petar Šarović.

MOTIV IZ STOCA

Dušan Grk je istakao da vojni rukovodioci mogu da pomognu jačanju autoriteta narodne vlasti i da je vrlo teško stvoriti kadrove za narodnooslobodilačke odbore.

Mladen Knežević je govorio o radu narodnooslobodilačkih odbora na pitanjima prosvjete, zdravlja i ishrane stanovništva.

Pero Gušić je rekao da je Oblasni NOO rješavao u dobroj mjeri sve zadatke koje je nametao život. On je dodao da izgradnja naše nove države zavisi od izgradnje narodnooslobodilačkih odbora.

Vaso Miskin je naveo da ima organizovanih 18 opštinskih narodnooslobodilačkih odbora iako bi trebalo da ih ima 52. Zato je predložio da se što brže oforme odbori u svim opštinama. Govoreći 0 učvršćenju narodne vlasti on je istakao da taj posao nije ništa lakši od stvaranja i učvršćivanja naše narodnooslobodilačke vojske. Zatim je govorio o radnim četama, pomoći u žetvi, pitanjima higijene, organizaciji radionica i pazara. Naročito je istakao zadatke seoskih odbora o pitanju mobilizacije omladinaca u Narodnooslobodilačku vojsku.

Nakon govora Vase Miskina prišlo se izboru Oblasne narodnooslobodilačke skupštine za Hercegovinu za koju je na ovoj konferenciji trebalo izabrati 45 članova. U ime kandidacionog odbora Tomo Vujović je pročitao hstu delegata koji se predlažu za članove Oblasne skupštine. Lista je jednoglasno usvojena.

Članovi AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a iz Hercegovine bili su ujedno 1 članovi ove skupštine. Njih je bilo 37. Tako su Oblasnu narodnooslobodilačku skupštinu za Hercegovinu sačinjavala sljedeća 82 članar

Avdo Humo, Husnija Kurt, Novak Mastilović, Rade Hamović,. Vlado šegrt, Vaso Miskin, Janko Bjelica, Cedo Kapor, Fazlija Alikalfić, Dušan Brstina, Simo Babić, Nijaz Bektašević, Halid Comić, Nikola Draganić, Košta Grubačić, Dušan Grk, Ivan Bubaš, Lazar Kovačević, Savo Medan, Joksim Mrković, Omer Maksumić, Milan Mićević, Mato Markotić, Halid Mesihović, Salko Nazečić, Maksim Rinđić, Đoko Pašajlić, Lazo Pribišić, Simo Radić, Obren Starović, Božo Slavić. Ibrahim Šator, Slobodan Šakota, Nenad Vasić, Božo Vukoje, Olga Marasović, Ibro Cengić, Radovan Papić, Vlado T. Vujović, Petar Milidragović, Petar Babić, Jovo Vujinović, Risto Gaćinović, Milenko Okiljević, Jovan Ratković, Tahir Hadžović, Mladen Knežević, Lutvo Džubur, Slobodan Vuković, Vojo Čolović, Zora Ivković, Marko Zirojević,. Fido Bašlagić, Brana Kovačević, Ihja Kukić, Stevo Mićević, Safet Alagić, Sabit Delačić, Ljubo Miljanović, Todo Kurtović, Slavko Morić, Milan Mičeta, Rinda Domazet, Danilo Komnenović, Salko Mrgan, Luka Kurilić, Ahmed Dedović, Milenko Šotra, Petar Jelčić, Salko Fejić, Manojlo Ćabak, Enver Cemalović, Lujza Colajević, Franc Novak, Martin Ćule, Osman Đikić, Dušan Šakota, Đorđe Draško, Braco Erceg, Jure Galić, Frane Primorac i Džemo Muminagić.

Odmah poslije izbora, Oblasna narodnooslobodilačka skupština za Hercegovinu je izabrala iz svoje sredine izvršni organ — Oblasni narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu u koji su ušli: kao pretsjednik pop Novak Mastilović, a kao članovi: profesor Husnija Kurt, tipografski radnik Cedo Kapor, učitelj Radovan Papić, radnik Vaso Miskin, profesor Salko Nazečić, dipi, pravnik Olga Marasović i javni radnik Milenko Šotra.

Skupština je donijela rezoluciju u kojoj se, između ostalog, navodi sljedeće:

»Najbolji sinovi Hercegovine, pretstavnici Srba, Hrvata i muslimana, sastali su se na svojoj slobodnoj teritoriji u gradu Gacku da — povezani nepokolebivim bratstvom i jedinstvom — uoči skore pobjede i pune slobode naših naroda rasprave sva pitanja Hercegovačke oblasti, izaberu Oblasnu narodno-oslobodilačku skupštinu za Hercegovinu i njen Izvršni organ Oblasni narodno-oslobodilački odbor, s ciljem da se još više učvrsti naša narodna vlast na temelju državnosti federalne Bosne i Hercegovine u slobodnoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji...

Narodi Hercegovine preko svojih pretstavnika pozdravljaju istoriske odluke zasjedanja ZAVNOBIH-a, našeg državnog vodstva i nosioca bosansko-hercegovačke državnosti. Mi u tim odlukama gledamo garanciju sretnije budućnosti svih naših naroda u Bosni i Hercegovini, u našoj užoj domovini koja se izgrađuje kao posebna federalna jedinica. Naša draga Bosna i Hercegovina neće više biti pastorče kao što je bila u prošlosti i za vrijeme stare Jugoslavije, već će u novoj demokratskoj federativnoj Jugoslaviji razviti i dalje ojačati bratstvo naših naroda svih Srba, Hrvata i Muslimana, podići njihovo materijalno i kulturno blagostanje...

Izgradnjom i učvršćenjem naših narodno-oslobodilačkih skupština i odbora u našoj oblasti, mi ćemo najbolje učvrstiti naše tekovine, dosad Izvojevane, mi ćemo najviše učiniti na izgradnji naše federalne Bosne i Hercegovine, u federativnoj demokratskoj Jugoslaviji. Mi se zavjetujemo da ćemo sprovesti u djelo sve odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBIH-a, kojima su postavljeni osnovni zadaci i da ćemo čuvati prava koja su nam potvrđena Deklaracijom istog zasjedanja, na opšte dobro naših naroda. Učinićemo sve, da naše narodno-oslobodilačke skupštine i odbori, organi državne vlasti, opravdaju povjerenje koje im je dao narod kroz ovu oslobodilačku borbu i koje im daje danas, kada treba da se pređe na rješavanje pitanja izgradnje i obnove naše nove države — demokratske federativne Jugoslavije«.

Na kraju svoga rada koji se produžio u noć, Skupština je uputila pozdravne depeše AVNOJ-u, Vrhovnom štabu NOVJ, Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, Maršalu Titu, ZAVNOBIH-u i CASNO-u.

I treći dan vijećanja pretstavnika naroda Hercegovine u oslobođenom Gacku bio je isto tako značajan kao i predašnja dva dana. Ovoga dana je na istom mjestu održana konferencija za izbor Oblasnog odbora narodnooslobodilačkog fronta za Hercegovinu.

Nakon otvaranja konferencije i izbora organa, na prijedlog radnog pretsjedništva — u koje su ušli Novak Mastilović, Marko Zirojević, Čedo Kapor, Salko Nazečić i Mato Markotić, — ustanovljen je dnevni red. Zatim je Vaso Miskin pročitao iscrpan referat o značaju i ulozi Narodnooslobodilačkog fronta u novom periodu.

U diskusiji su učestvovali Peko Mastilović, Đorđe Draško i Radovan Papić.

Nakon ovoga je jednoglasno izabran Oblasni odbor Narodnooslobodilačkog fronta za Hercegovinu. Za pretsjednika je izabran Novak Mastilović, za sekretara Vaso Miskin, a za članove: Husnija Kurt, dr. Mustafa Alikalfić, Savo Medan, Osman Đikić, Vlado Šegrt, Čedo Kapor, Mirko Radojčić, Jela Milojević, Lazo Pribišić, Vukan Domazet, Dušan Perotić, Rade Hamović, Dušan Grk, Mićo Zarković, Rasim Mehmedbašić, Petar Jelčić, Stoja Popadić, Ahmed Dedović, Maksim Ninčić, Dušan Brstina. Vojko Zerajić, Đorđe Bratić, Abid Prguda, Peko Mastilović, Halid Mesihović, Đorđe Draško, Savo Skoro, Dušan Sakota, Olga Marasović. Omer Kalajdžić, ing. Jakov Sunjić, i dr. Salko Komadina.

Oblasni odbor je istog dana donio proglas u kom se između ostalog ističe sljedeće:

»Pretvaranjem ZAVNOBIH-a u vrhovno i zakonodavno i izvršno tijelo federalne Bosne i Hercegovine a narodno-oslobodilačkih odbora u organe državne vlasti ukazala se potreba stvaranja jednog političkog pretstavništva koje će oko sebe okupiti sve demokratske i rodoljubive snage naših naroda. Znajući da je demokratska visoka svijest naroda i čvrstina njegove organizacije najjače oružje za očuvanje i učvršćenje tekovina narodne borbe pretstavnici Komunističke partije, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine, Antifašističkog fronta žena, Hrvatske seljačke stranke i vanstranački demokrati i rodoljubi iz redova Srba, Muslimana i Hrvata obrazovali su posebno jedinstveno narodno političko vodstvo — izvršni odbor Narodno-oslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine čiji je glavni zadatak okupljanje još širih demokratskih patriotskih snaga Bosne i Hercegovine radi istjerivanja okupatora iz naše zemlje, uništenja domaćih izdajnika, izgradnje federalne Bosne i Hercegovine u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji...

Da bi se osigurale postignute tekovine, da bi se one još dalje razvile i da bi se izgradila naša narodna država potrebno je povezati sve ono što je pošteno i rodoljubivo, okupiti cio narod, sve njegove zdrave snage, uskladiti njihovo djelovanje i usmjeriti ga u pravcu zajedničkog cilja a to se postiže stvaranjem i organizovanjem jedinstvenog Narodno-oslobodilač-

kog fronta. Zato su najbolji sinovi Hercegovine, pretstavnici **Srba,** Hrvata i Muslimana bez obzira na vjersku, nacionalnu i političko-partisku pripadnost 19 septembra 1944 godine izabrali Oblasni odbor narodno-oslobodilačkog fronta za Hercegovinu«.

Ovaj proglas je dopro u sva sela i gradove Hercegovine, vatreno pozivajući u borbu i na nove zadatke sve patriotske snage Hercegovine — Srbe, Hrvate i muslimane; borce, podoficire, oficire Hercegovačke 29 udarne divizije; političke radnike, omladinu i žene.

Usvajanjem proglasa konferencija je završila rad.

*

Tri dana zborovanja u oslobođenom Gacku — 17, 18 i 19 septembra 1944, bili su i ostali veliki dani naroda Hercegovine. Neprekidne pobjede koje je nakon Gatačkog zborovanja, počela nizati Hercegovačka 29 udarna divizija u borbama za konačno oslobođenje Hercegovine pokazali su se kao odjek i potvrda onog što je rečeno i odlučeno za ta tri dana u Gacku.

Dušan SAKOTA

NA MODROPCU

poro se primicalo dva sata po ponoći. Minuti su se otezali kao zla godina. Činilo nam se kao da nikada nećemo dočekati čas kada će da zagrme plotuni na Modropcu.

Da li su bataljoni stigli blagovremeno n$_a$ određene linije? Hoće li Peti uspjeti da se nezapaženo provuče između neprijateljskih straža posijanih svuda unaokolo, kao neposredno obezbjeđenje varoši i četničkih položaja na Modropcu? Ovoga puta naš 5 bataljon ima zaista veoma riskantan zadatak. Modropac, Hadžibegovo Brdo i Vlainja načičkani su četničkim mitraljezima, a četnici su se dobro utvrdili u starim još od Austrije naslijeđenim, šančevima. Za leđima im je Bileća. Tim međuprostorom, kroz koji mora da se provuče Peti, cijele noći krstare četničke patrole. One se staraju da svojim gospodarima, Nijemcima, obezbijede odmor u toplim stanovima grada. Nijemaca u Bileći ima oko tri stotine.

Savlađujući u najvećoj tišini taj opasni međuprostor, 5 bataljon će se postepeno razviti u streljački stroj, okrećući leđa varoši. Zatim će nečujno podići iza leđa utvrđenom neprijatelju na Modropcu i sačekati iznenadni juriš 1 bataljona s fronta. Zabunu, koju će kod neprijatelja izazvati iznenadni napad 1 bataljona, 5-ti će iskoristiti da četnike dočeka s leđa, sprečavajući im povlačenje ka varoši.

Selo Gornja Vrbica, u kome se te rane jesenje noći 1944 nalazio štab brigade, spavalo je dubokim snom. Da se, s vremena na vrijeme, sa udaljenih čuka unaokolo ne oglasi poneki kratki mitraljeski rafal, ili uzvik stražara na putu koji od Trnovice vodi u Vrbicu, pomislio bi čovjek da ova noć nema ničeg zajedničkog s ratom. Reklo bi se kao da se selo odmara od napornog dnevnog rada.

Danas je brigada izvršila još jedan častan zadatak. Spašeno je devet savezničkih avijatičara, koji su se morah spustiti padobranima iz oštećenog aviona na povratku sa bombardovanja Ploeštija. Pali su između nas i četnika — u rejonu s. Plane. Da bismo ih spasli,

valjalo se uhvatiti u koštac sa četnicima koji su čvrsto držali položaje s druge strane platoa. Naše čete su se kao vihor sjurile u pravcu mjesta gdje se još dizaše gusti stub dima iz srušenog aviona, koji je dogorijevao. Zaštektali su mitraljezi i s jedne i s druge strane i — poshje kraće borbe — avijatičari su bili kod nas.[1] Nekohko avionskih mitraljeza, koji su nekim slučajem ostali neoštećeni, demontirano je i doneseno u štab brigade. Brigadni šef naoružanja. Vlado Dučić, preradio ih je i osposobio za otvaranje vatre ručnim okidanjem.

Ove noći naši iznenadni gosti, od kojih su šestorica bili Amerikanci, a trojica Englezi, spavah su dubokim snom. Nisu znali da će se kroz koji trenutak, na udaljenosti od nepun kilometar, razviti noćna borba.

Predložih Nikoh, komandantu brigade, da probudimo nekog od ovih rijetkih gostiju, da vide kako izgleda jedna naša noćna borba. Računao sam da će ih to interesovati, jer im se prvi put pružila prihka da svojim očima gledaju ono o čemu su možda dosada samo ponešto pročitah u novinama, stotinama kilometara daleko odavde. Komandant se složi. Probudismo jednoga koji je spavao najbliže vratima. Pokušasmo da mu objasnimo šta smo očekivah te noći. Ali, teško smo se sporazumijevah. Mučili smo se u tome nazovi razgovoru, koji se više sastojao u gestikuliranju nego u riječima. Nama je nedostajao njegov, a njemu naš jezik.

I dok smo tako »razgovarah«, vazduh najedanput zadrhta od eksplozije. Zablista nebo iznad Modropca i oboji se plamenom, dimom i vedrom noći bez mjesečine. Zazviždaše smrtonosni rafali »šaraca«, a uzvici »ura« stapahu se u jedan neprekidni talas. Ponovi se to još nekohko puta, pa vatra poče da malaksava, udaljavajući se postepeno u dva pravca: ka Bilećі i preko Hadžibegova Brda ka Vlainji.

Amerikanac se otsutno zagledao nekuda u prazninu. Kao da ga misli nose daleko u njegove krajeve. Izgledalo mi je da nije shvatio našu borbu ove noći, vještinu naših komandira i partizana, vještinu i junaštvo stečeno kroz bezbroj okršaja sa neprijateljima. Pomislih možda će sjutradan. kada se odmori, ipak shvatiti ratno drugarstvo koje se u našem borcu stvorilo prema njemu — Amerikancu, Rusu. Englezu. Indijcu, Kinezu i drugima koji su se tih dana borili za slobodu, protiv zajedničkog fašističkog neprijatelja.

Jutro se tek počelo probijati kroz zaspalo selo, kada su dovedeni zarobljeni četnici sa Modropca. Bilo ih je desetak. Borci vele da su ih noćas tako iznenadili da nisu imah kada ni puške da dohvate,

[1] Brigade i partizanski odredi u Hercegovini u toku rata su na sličan način spasili oko 50 savezničkih avijatičara.

a kamoli da se brane. Četnici pokušavaju da se pravdaju. Zavedeni su, vele, i mole da ih primimo u naše jedinice.

Kada se dobro razdanilo, sprovedeni su u štab divizije radi saslušanja.

Predveče su seljaci pričah da su četnici sahranjivah poginule u sinoćnoj borbi na Modropcu. Jedan starac, koji se vratio iz Bileće. kaže da ih je desetak mrtvih svučeno sa Modrcpca u grad, ah se po varoši raznose glasovi da ih ima mnogo više. samo da to četnici kriju od mješ tana.

Mi smo te noći imali tri mrtva i nekohko ranjenih drugova.

Mustafa DIZDAREVIC

ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE HERCEGOVINE

redinom 1944 godine teritoriju Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka, izuzev nekih važnijih centara, držale su pod svojom kontrolom jedinice Drugog udarnog korpusa (u čijem se sastavu nalazila i 29 divizija), dejstvujući duž komunikacija koje su za okupatora bile od životne važnosti i koje je on nastojao da neometano koristi.

Nastojeći da po svaku cijenu onemogući prodor naših snaga u Srbiju, komanda njemačke 2 oklopne armije preduzima, u toku avgusta, ofanzivna dejstva sa osnovice Pljevlja — Prijepolje — Bijelo Polje — Cakor — Podgorica — Danilovgrad — Nikšić sa ciljem da naše snage koje su bile prikupljene na teritoriji Drugog udarnog korpusa napadne, razbije, nabaci na masiv Durmitora i tu ih uništi, U vezi s tom takozvanom Durmitorskom operacijom neprijatelj u Hercegovini i jugozapadnoj Crnoj Gori imao je namjeru da, po ovlađivanju komunikacijama Gacko — Bileća — Viluse, Viluse — Nikšić i Nikšić — Danilovgrad, odbaci 29 diviziju i Primorsku operativnu grupu na istok i sjever, a potom da uzme učešća u uništenju naših snaga na masivu Durmitora i Pivske Planine. Međutim, i pored solidnih priprema, pokušaji njemačke 369 divizije i četničkih snaga koji su preduzimani za cijelo vrijeme izvođenja Durmitorske operacije (od početka do kraja avgusta) nisu uspjeh. 29 divizija — sa 11 brigadom prema Gacku, 10-tom prema Bileći, 12-tom prema Nevesinju i 13-tom prema Stocu — manevrovala je na širokoj prostoriji, vezivala jedinice 369 divizije i četničke snage u pomenutim uporištima, otežavala im međusobnu vezu i ugrožavala komunikacije, naročito komunikaciju Gacko — Bileća — Viluse. Ona je na taj način uspjela da parahše aktivnost ovih okupatorskih snaga i kvislinških formacija i u znatnoj mjeri doprinese da se i Durmitorska operacija, posljednja veća njemačka operacija u Jugoslaviji, završi po Nijemce neuspješno. To isto je i Primorska operativna grupa postigla na svom području.

Poslije neuspjele Durmitorske operacije situacija u Hercegovini i Crnoj Gori znatno se izmijenila. Naime, zbog nepovoljnog razvoja operacija u Srbiji i približavanja Crvene armije Nijemci su bili prinuđeni da u Srbiju prebace glavninu snaga koje su bile angažovane u Durmitorskoj operaciji, tako da su jedinice Drugog korpusa mogle preduzeti ofanzivna dejstva na širem području. Njemačke snage su se ograničavale uglavnom na držanje važnijih garnizona i glavnih komunikacija, nastojeći da osiguraju slobodu manevrovanja i vezu između južne Dalmacije i 21 armiskog korpusa u Albaniji, računajući na njegovo skoro povlačenje komunikacijama koje iz Albanije vode preko Crne Gore i Hercegovine. Zbog toga su, da bi obezbijedili izvlačenje 21 korpusa, bili prinuđeni da i pored pogoršane situacije na ostalim dijelovima jugoslovenskog ratišta, u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku drže dosta jake svoje i kvislinške snage.

Tako su početkom septembra obalski pojas sjeverozapadno od Neretve i gradove u zapadnoj Hercegovini (Ljubuški, Široki Brijeg i Mostar) držale jedinice njemačke 118 divizije, dok su pojas od Neretve do Cavtata i gradove Trebinje, Ljubinje, Stolac, Domanoviće. Bunu, Blagaj i Nevesinje držale jedinice 369 divizije. Pored ovih jedinica. na teritoriji Hercegovine nalazile su se još i kvislinške snage: 9 ustaška brigada, 2 domobranska brdska brigada, 9 domobranska posadna brigada, 6 žandarmeriski puk, 4 lovački bataljon 3 dopunske brigade, niz drugih manjih domobranskih jedinica i četničke snage Trebinjskog i Nevesinjskog korpusa, garnizonirane zajedno sa Nijemcima, domobranima i ustašama.

Dvadeset deveta divizija koja se nalazila na području centralne i istočne Hercegovine imala je 1 septembra ovakav raspored: 10 brigada u rejonu s. Trnovica — s. Vrbica — s. Okolište — s. Pilatovci, orijentisana ka Bileći; 11 brigada u rejonu Gat — Troglav — s. Vratkovići, orijentisana ka Gacku; 12 brigada u rejonu Nekudine — s. Slato — s. Beždjedje — pl. Trusina, orijentisana ka Nevesinju, 13 brigada u rejonu pl. Hrgud — Kubaš, orijentisana ka Stocu. Južnohercegovački partizanski odred koji je pomagala 13 brigada dejstvovao je na području južne Hercegovine. (Uskoro je od boraca Južnohercegovačkog partizanskog odreda formirana 14 brigada).

Primorska operativna grupa bila je u to vrijeme na području pl. Njegoš — s. Banjam — s. Viluse, sa 2 dalmatinskom proleterskom brigadom u rejonu s. Viluse, orijentisanom ka Trebinju. Grupom bokeljskih bataljona u rejonu s. Rudine, orijentisanom ka Grahovu i 6 crnogorskom brigadom u rejonu jugoistočnih ogranaka pl. Duge i pl. Njegoša, orijentisanom ka Nikšiću.

OSLOBOĐENJE GACKA I KALINOVIKA

Prvi i osnovni zadatak jedinica Drugog udarnog korpusa u periodu poshje 1 septembra bio je da što prije očiste preostala neprija-

teljska uporišta, povrate ranije oslobođenu teritoriju na svom području, razbiju neprijateljske posade u Crnogorskom primorju i južnoj Dalmaciji i spriječe kako prikupljanje kvislinških formacija u ovoj zoni i njihovo povezivanje sa reakcionarnim krugovima na Zapadu, tako i proboj jedinica njemačkog 21 korpusa iz Albanije. U vezi s tim i naređenjem Štaba Drugog korpusa, Stab 29 divizije odlučio je da, izolujući garnizone Bileću i Trebinje i obezbjeđujući se od Nevesinja i Stoca, preduzme najprije dejstva radi oslobođenja Gacka i šire prostorije Gacko — Ulog — Kifino Selo — Hrgud — Ljubinje Popovo Polje — Ljubomir — Baljci, a potom da se napadnu i oslobode Bileća i Trebinje i sadejstvuje u oslobođenju Dubrovnika i Boke Kotorske.

U vezi s tim su odmah preduzeta energična dejstva. Tako je još noću 1/2 septembra 11 brigada oslobodila Avtovac i Gacko, a zatim je, ojačana sa još četiri bataljona, uspjela da do 6 septembra oslobodi i cijelo Gatačko Polje, odbacujući njemačke, četničke i ustaške snage prema Nevesinju. Pri tome je savladala i otpor ustaške posade u s. Kula Fazlagić. Oslobođenjem Gatačkog Polja uređen je kod Gacka aerodrom za vezu sa Saveznicima radi snabdijevanja i evakuacije teških ranjenika.

Na zahtjev Vrhovnog štaba da se spriječi prikupljanje i aktivnost neprijatelja u rejonu Kalinovik — Konjic, Stab Drugog korpusa je naredio 29 diviziji da prenese težište dejstva u sjeveroistočnu Hercegovinu.

Novonastala situacija na sektoru Gacka iznenadila je i uznemirila neprijatelja. Zbog toga su Stab 369 divizije i četnička komanda za istočnu Bosnu i Hercegovinu odlučili da dijelom snaga napadnu 29 diviziju i povrate Gacko. U tom cilju neprijatelj je noću 9/10 septembra otpočeo nastupanje od Nevesinja ka Gacku, ali je, upornom odbranom 12 i 13 brigade na pravcu Nevesinje — Gacko i 11 brigade na prostoru Morine — Gatačka površ, njegov napad u oštrim dvodnevnim borbama slomljen. Gonećи razbijenog neprijatelja, 11 brigada je 15 septembra izbila u rejon Uloga, a 12-ta i 13-ta u Kifino Selo i Bratač. Dok su 12 i 13 brigada vodile borbu prema Nevesinju, a 11-ta nadirala ka Ulogu, grupa od oko 700 četnika (Kalinovačke i Fočanske brigade) napala je Gacko sa pravca s. Izgori preko s. Vrba. U borbama na visovima iznad samog Gacka četnici su potpuno razbijeni i natjerani u bjekstvo prema Foči. Ubijeno je preko 20 četnika, među kojima i dva komandanta bataljona, a zarobljeno 5 četnika. Prema izjavi zarobljenika četnici su imah namjeru da se probiju u južnu Hercegovinu i tamo pridruže ostalim četničkim snagama koje su navodno imale da sačekaju iskrcavanje Engleza u rejon Dubrovnika. Za vrijeme ovih borbi 10 brigada je ofanzivnim dejstvima vezivala neprijateljski garnizon i^JBjlećj_. odakle Su četničke snage često pokušavale da prodru prema Banjanima, ka s. Baljci i Plani, dok je 14 brigada

privezivala neprijateljski garnizon Ljubinje. Druga brigada divizije »Garibaldi«, koja je stavljena '"tffid komandu 29 divizije, bila je kasnije prebačena kao rezerva kod Gacka.

U daljem nastupanju ka sjeveru 11 brigada je brzim pokretom izbila istočno od Kalinovika, na komunikaciju Kalinovik — Foča„ presjekla otstupnicu četničkim snrgama koje su učestvovale u napadu na Gacko, odbacila ih prema Dobrom Polju i 16 septembra oslobodila Kahnovik. U to vrijeme jedna grupa četnika iz rejona Nevesinja pokušala je da se prebaci u južnu Hercegovinu, ali su je dijelovi 13' (kod Stoca) i 14 brigade u rejonu Ljubinja potpuno razbili. Na taj način osujećen je planski pokušaj četničkih grupa iz sjeverne Hercegovine da se sa prostorije Foča — Kahnovik — Ulog — Obalj — Nevesinje prebace u južnu Hercegovinu i sjedine sa četnicima u Bileći. Trebinju i Ljubinju, gdje su imali namjeru da stvore bazu za eventualno povezivanje sa engleskim snagama koje bi se iskrcale u rejonu Dubrovnika. O tom iskrcavanju se u to vrijeme mnogo govorilo, što je besumnje bila želja izvjesnih reakcionarnih krugova u zemlji i inostranstvu.

Izbijanje jedinica 29 divizije u gornji tok Neretve i razbijanje okupatorskih i jakih četničkih snaga u sjevernoj Hercegovini povoljno se odrazilo u vojnom i političkom pogledu — otpočeo je još masovniji priliv novih boraca u naše jedinice. Ponovo je formiran Kalinovački partizanski odred, a Konjički je znatno ojačan.

U oslobođenom Gacku održana je 17 septembra Oblasna konferencija u prisustvu delegata iz čitave Hercegovine i na njoj je izabran Oblasni narodnooslobodilački odbor.

OSLOBOĐENJE BILEĆE I PRODOR KA PRIMORJU

Obalski pojas od Neretve do Bojane kao i gradovi u unutrašnjosti do linije Široki Brijeg — Čapljina — Stolac — Trebinje — Nikšić — Podgorica branile su jače okupatorske i kvislinške snage. Neprijatelj je solidno organizovanim uporištima i strašnim' terorom prema narodu nastojao da u ovoj zoni sačuva punu slobodu akcije. S druge strane, naš politički rad je tu bio prilično otežan i on se, zbog teških represalija okupatora i kvislinških formacija, morao u najvećoj mjeri odvijati ilegalno. Sem toga, na ovaj teren počele su pridolaziti i razne reakcionarne grupe koje su se raznim kanalima počele povezivati sa reakcionarnim elementima na Zapadu, a tu su stalno pokušavale da prodru i četničke formacije iz unutrašnjosti. Koristeći ovakvu situaciju, kvislinške snage i raekcionarni elementi počeli su čak da pripremaju i preuzimanje vlasti od Nijemaca u slučaju iskrcavanja Saveznika ili u nekoj drugoj za njih povoljnoj situaciji.

Pošto su dotadašnji pokušaji dijelova 29 divizije da prodru u južnu Dalmaciju i jedinica Primorske operativne grupe da prodru dublje u Crnogorsko primorje bili osujećeni, Vrhovni štab je 14 septembra:

1944 stavio u zadatak Drugom korpusu da oslobodi ovo područje. U vezi s tim Štab Drugog korpusa je naredio da Primorska operativna grupa prenese težište borbi u Crnogorsko primorje, a 29 divizija u južnu Hercegovinu, s tim da se tamo što prije likvidiraju neprijateljska uporišta i učvrsti narodna vlast. Da bi izvršila ovaj zadatak, Primorska operativna grupa je orijentisala: 2 dalmatinsku brigadu i Grupu bokeljskih bataljona ka Trebinju i Bileći radi povezivanja dejstva sa jedinicama 29 divizije u oslobođenju ovih gradova, 10 crnogorsku na komunikaciji Grahovo — Risan, a 6 crnogorsku i Lovćenski partizanski odred u dolinu Zete, prema Danilovgradu, i na komunikacije Podgorica — Cetinje i Rijeka Crnojevića — Virpazar. U tom cilju izvršena su i pregrupisavanja snaga.

Radi obezbjeđenja dotada postignutih uspjeha na sektoru Gackc — Kalinovik, Štab 29 divizije zadržao je na tom području 11 brigadu. 2 bataljona J_0, 2 brigadu divizije »Garibaldi«, Konjički i Kalinovački partizanski odrod. Ostale snage orijentisao je prema južnoj Hercegovini naredivši: da 12 i 10 brigada (bez dva bataljona) napadnu i oslobode Bileću, a Južnohercegovačka udarna grupa (13 i 14 brigada) da se prebaci u rejon Trebinja i presiječe komunikacije Trebinje — Bileća i Trebinje — Stolac, obezbjeđujući na taj način napad na Bileću i stvarajući povoljne uslove za dalja dejstva u pravcu Dubrovnika i zapadne Hercegovine.

Bileća je, kao istureno neprijateljsko uporište na pravcu Trebinje —- Dubrovnik, bila jako utvrđena (opasana bunkerima, rovovima i minskim poljima, a svaka veća zgrada osposobljena za kružnu odbranu). Od njenog držanja zavisila je odbrana i drugih neprijateljskih uporišta u južnoj Hercegovini, a u velikoj mjeri i dalja borbena sposobnost četnika u Hercegovini. Posadu Bileće sačinjavah su Bilećka četnička brigada, izvjestan broj četnika iz Gacka i Nevesinja i oko dva voda Nijemaca i Talijana — ukupno oko J35(Mjudi.

U toku noći 25/26 septembra 12 i 10 brigada su uspjele da u vrlo oštroj borbi zauzmu spoljnu liniju odbrane, koja se nalazila na 2—3 kilometra od grada i da zatvore obruč, ali nisu uspjele da dublje prodru u sam grad. Sjutradan u prvi mrak brigade su uz podršku artiljerije otpočele ponovo napad, ali su u oštrim borbama koje su vođene cijele noći uspjele da zauzmu samo nekohko zgrada. Poshje manjeg pregrupisavanja brigade su nastavile napad, ali su uspjele da 30 septembra zauzmu samo još nekohko kuća.

Neprijatelj iz Trebinja pokušao je 30 septembra da pomogne posadi Bileće. Međutim, 13 i 14 brigada su mu u žestokim borbama kod s. Jasena i s. Moska nanijele velike gubitke i prinudile ga da se povuče ka Trebinju.

Najzad, poshje upornih borbi, često prsa u prsa, 10 i 12 brigada su uspjele, 2 oktobra do 21 čas, da oslobode Bileću, uništivši pritom veći dio neprijateljske posade, dok se manji spasao bjekstvom ka

s. Cepelica i s. Miruše. Oslobođenjem Bileće zadat je četnicima u Hercegovini veoma jak udarac, od koga se više nisu mogli oporaviti. Među njima je nastala pometnja i rasulo, dok su našim snagama stvoreni povoljni uslovi za dalja dejstva u pravcu Trebinja kuda su upućene i' 10 i 12 brigada.

OSLOBOĐENJE TREBINJA

Jednovremeno sa napadom na Bileću, 2 dalmatinska brigada iz sastava Primorske operativne grupe izvršila je prodor jugoistočno od Trebinja i, u sadejstvu sa 13 i 14 brigadom 29 divizije, koje su dejstvovale od Ljubomira ka Moskiu f'prema Trebinju, uspjela, 27 i 28 septembra, da poslije žestokih borbi izbije u rejon Zeljeva. Poshje uspješnih borbi kod Moska i Jasena bataljoni 13 i 14 brigade nastavili su gonjenje neprijatelja prema Trebinju, a zatim su napali spoljnu odbranu grada. U jakim borbama brigade su uspjele da se ukline sa sjevera u spoljnu odbranu Trebinja. Pošto je već bio pretrpio gubitke u rejonu Ljubomira, a sada nije uspio da obezbijedi prilaze ka Trebinju niti da parira dalja uspješna dejstva jedinica 29 divizije 1 Primorske operativne grupe. Trebinjski četnički korpus, koji je branio spoljnu odbranu Trebinja, bio je prinuđen da se noću 1/2 oktobra povuče preko Trebišnjice i otpočne otstupanje preko Popova Polja ka sjeverozapadnoj Hercegovini. Međutim, njih su dijelovi 13 brigade, partizanski bataljon iz Popova Polja i jedan bataljon 2 dalmatinske brigade napali u Popovom Polju i razbili. Poslije toga kod ove četničke grupacije nastalo je rasulo i samo je manji dio uspio da se prebaci u sjevernu Hercegovinu. Sada su našita snagama bih stvoreni znatno povoljniji uslovi za definitivno oslobođenje Trebinja i za dalja dejstva ka Dubrovniku i zapadnoj Hercegovini.

Posadu Trebinja sačinjavah su ojačani bataljon 369 divizije, jedna četa 9 domobranske posadne brigade, četa muslimanske milicije, četa tenkova i divizion artiljerije. Njegova odbrana bila jef solidno organizovana — spoljna topografski jakim tačkama (Kličanj, Leotar, Gljiva, Kravica i Zubačka Brda) sa utvrđenjima koja su ostala još iz doba Austro-Ugarske, dopunjenim bunkerima, minskim poljima i žičanim preprekama, a unutrašnja, u samom gradu, sa mnogim utvrđenim zgradama, posebno kasarnama i utvrđenjem Hrupjela.

Trećeg oktobra 13 i 14 hercegovačka i 2 dalmatinska brigada otpočele su napad i poslije veoma jakih i oštrih borbi koje su trajale cijelog dana i sljedeće noći slomljen je otpor spoljne odbrane, koja je već bila oslabljena ranijim odbacivanjem četničkog Trebinjskog korpusa. Da bi izbjegao uništenje, komandant posade je prikupio svoje jedinice, porušio mostove u gradu na Trebišnjici, zapalio kasarnu i, 4 oktobra u 15 časova, pod zaštitom artiljeriske vatre, počeo da se povlači ka Dubrovniku. Poslije žestokih borbi kod Dražin Dola sa

14 brigadom, koju je podržavala savezn̈ička avijacija, neprijatelj je uspio da se samo dijelom snaga probije ka Dubrovniku, dok su se ostale rastrojene snage vratile u Trebinje. Za to vrijeme 2 dalmatinska brigada je forsirala nadošlu Trebišnjicu i zauzela znatan dio grada, dok je 13 hercegovačka izbila na sjeveroistočno predgrađe Trebinja i zauzela dio tvrđave Hrupjela i Ciganski Krš. Baš kada je slomljen i posljednji optor neprijateljske zaštitnice, stigao je dio neprijateljske glavnine koji se nije mogao probiti ka Dubrovniku i izvršio snažan protivnapad na 2 i 13 brigadu. Međutim, obje brigade su uspjele da održe dostignute linije i obruč oko Trebinja bio je u toku noći 4/5 oktobra potpuno zatvoren — sa zapada 14-om, sa sjevera 13-om, a sa istoka i juga 2-om dalmatinskom brigadom. Svi pokušaji jednog njemačkog bataljona sa pravca Dubrovnika da kod Duži odbaci dva bataljona 29 divizije i deblokira Trebinje, ostali su bez uspjeha. Najzad, ^gkjffbra oko 15 časova, slomljen je i posljednji otpor i Trebinje je potpuno oslobođeno. Preostale neprijateljske snage gonjene od dijelova 13 brigade povukle su se u pravcu s. Duži. Poshje oslobođenja Trebinja dio 14 brigade upućen je ka Stocu, na prostor Hrgud — Zegulja, a glavnina prema Nevesinju na prostor Biograd —- Udrežnje, s tim da se bataljoni 10 brigade sa sektora Nevesinje vrate u sastav svoje brigade. Ostatak 13 brigade upućen je prema Hutovu.

OSLOBOĐENJE JUŽNE DALMACIJE

Pošto su oslobođenjem Trebinja i dijelova Krivošija (oslobodila ga Grupa bokeljskih bataljona) stvoreni pogodni uslovi za dejstva ka jadranskoj obali, Štab Drugog korpusa je u vezi sa naređenjem Vrhovnog štaba prijentisao 29 diviziju dijelom ka Dubrovniku i dijelom ka Stocu i Nevesinju, a Primorsku operativnu grupu ka Boki Kotorskoj i Konavhma. Kako je početkom oktobra njemačkoj Grupi armija »E« koja se povlačila iz Grčke i Makedonije bila presječena otstupnica Moravsko-vardarskom dolinom, Vrhovni štab je, predviđajući da će se dio njenih snaga povlačiti preko Crne Gore i južnog primorja u Bosnu, naredio da Osmi korpus presiječe sve komunikacije koje iz južne Dalmacije i Hercegovine vode preko njegove teritorije u Bosnu, a 29 divizija, u sadejstvu dviju brigada 26 divizije sa Pelješca, da zauzm$_e$ Dubrovnik. Oslobođenjem južne Dalmacije stvorila bi se pogodna operativna osnovica za dalja ofanzi'vna dejstva Osmog korpusa u srednjoj Dalmaciji, a 29 diviziji za dejstvo u pravcu zapadne Hercegovine.

Prema Dubrovniku upućene su ULi .12 brigada, dok je 13-ta koja je imala da sadejstvuje 26 diviziji upućena prema Hutovu. U isto vrijeme 14-ta je upućena ka Stocu, a 11-ta je sa ostalim jedinicama zadržana i dalje u sjevernoj Hercegovini.

Pošto je početkom oktobra 369 legionarska divizija koja je branila Dalmaciju i južnu Hercegovinu bila potisnuto iz istočne Hercegovine, sloboda manevra njenih glavnih snaga bila je veoma skučena i ograničena na komunikaciju Dubrovnik — Metković. Dubrovnik je branila glavnina ,369 puka ojačana snagama koje su se povukle iz Trebinja, mornaričkom pješadijom *i* obalskom artiljerijom, a ostale snage divizije nalazile su se u rejonu Čapljine, Blagaja i Mostara. Sem ovih njemačkih snaga u Dubrovniku se nalazilo i ok$_0$ 400 ustaša i domobrana. Dubrovnik je bi važno, jako utvrđeno i branjeno uzorište neprijatelja, koje je trebalo da zrihvati dio snaga 21 brdskog armiskog korpusa iz Albanije u njegovom povlačenju preko Boke Kotorske ka Metkoviću i Mostaru.

Prema planu Štaba 29 divizije 10 hercegovačka brigada trebalo je da napada pravcem Trebinje — Ivanjica — Srđ, 12-ta pravcem Uskoplje — Dubrovačka rijeka — Mokošica, a 2 dalmatinska pravcem Cavtat — Kupari — Sv. Jakob. Poslije napada na Dubrovnik trebalo je da uslijedi desant jedinica 26 divizije u rejonu Stona u cilju presijecanja komunikacije Dubrovnik — Metković, kako bi se neprijatelju onemogućilo izvlačenje i posredno potpomoglo u napadu na Dubrovnik. Sadejstvo 26 divizije bilo je usklađeno preko Vrhovnog štaba.

Poshje petodnevnih priprema (od 10—15 oktobra) napad je počeo 16 oktobra u 17 časova. U toku 17 i 18 oktobra 10 i 12 hercegovačka i 2 dalmatinska brigada napale su spoljnu liniju odbrane Dubrovnika. Razvile su se veoma teške i oštre borbe na linijama Vlastica.— Ilijin Vrh — Drijen — Zečišta, Uskoplje — Ivanjica, Golubov Kamen — Vraštica, a zatim na Brgatu, Srđu i Dupou. Neprijatelj je bio organizovao solidno zaprečavanje i miniranje. Međutim, ovlađivanjem položaja Srđ — Bosanka — Dubac i izbijanjem naših snaga ka selu Mokošici i Komolcu potpuno je dezorganizovana i razbijena dalja odbrana Dubrovnika.

Za to vrijeme jedinice 26 divizije izvršile su desant i obrazovale mostobran u rejonu Slivno — Ravno, oslobodile Ston i njene 1 i 11 brigada izbile su u rejon Oštrikovica (k 404). Ovim akcijama uspješno je sadejstvovala 13 hercegovačka brigada oslobodivši Zavalu, Ravno i Hutovo i uhvativši, 18 oktobra u selu Točioniku, vezu sa dijelovima 26 divizije. Zbog iskrcavanja jedi'nica 26 divizije, pada Stona i gubitka spoljne odbrane Dubrovnika — Nijemci su se našli u veoma teškom položaju. Nadajući se da će ostavljajući u Dubrovniku jače zaštitnice uspjeti da se probiju pravcem Slano — Metković, oni su 18 oktobra izvukli glavninu iz grada i preduzeli povlačenje. Istog dana oko 20 časova jedinice 10 i 12 hercegovačke i 2 dalmatinske brigade ušle su u grad. U borbama za Dubrovnik neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke u ljudstvu i materijalu. Pored ostalog, zaplijenjena je velika količina artiljeriskog i drugog oružja. S druge strane, oslobođenjem

luke u Dubrovniku omogućen je prevoz na kopno oružja, municije i drugog ratnog materijala sa Visa i ostalih ostrva.

Njemačke jedinice koje su se povukle iz Dubrovnika formirale su, u toku 19-og i noći 19/20 oktobra, na komunikaciji Slano — Oštrikovac kolonu od oko 4.000 vojnika, sa namjerom da se probiju u pravcu Metkovića i dalje ka Mostaru. Međutim, njih su dočekale jedinice 26 divizije. Došlo je do vrlo oštre borbe koja se nastavila i 22 oktobra, kada je neprijatelj nastojao da po svaku cijenu opravi drum i da se motorizacijom probije iz obruča. U odlučnom napadu tri bataljona 1 brigade uspjela su da mu presijeku kolonu na više mjesta i poslije žestokih borbi noću 22/23 oktobra njemačka kolona je bila potpuno razbijena. Samo manji dijelovi' uspjeh su da se uz krajnje napore probiju ka Metkoviću. Gotovo sva njemačka motorizacija i teško naoružanje ostali su u Vukovom Klancu. U ovim borbama sadejstvovala je i 13 hercegovačka brigada od pravca Hutova.

U ovim dejstvima značajnu ulogu odigrala je mornarica NOVJ, koja je uspjela da u vrlo kratkom roku obezbijedi grupisanje desantnih trupa na Pelješcu, preveze ih na kopno i za vrijeme borbe snabdijeva borbenim potrebama.

Dok su jedinice 29 divizije dejstvovale u ju>noj Hercegovini i u rejonu Dubrovnik — Hutovo, jedinice Primorske operativne grupe oslobodile su Grahovo i Dragalj i na taj način stvorile povoljne uslove za dalja dejstva prema Boki Kotorskoj i Cetinju.

OSLOBOĐENJE HERCEGNOVSKOG ZALIVA

Poshje ovih uspjeha Stab Drugog korpusa uputio je Primorsku operativnu grupu, ojačanu 10 hercegovačkom brigadom, ka Boki Kotorskoj, a 29 diviziju ka Mostaru.

Boku Kotorsku — najjače neprijateljsko uporište na južnom Jadranu — branile su jedinice njemačkog 334 puka, dva mornarička bataljona. dva bataljona »crnih košulja« i Bokeljska četnička brigada, ojačani 3 divizionom 222 artiljeriskog puka, obalskom artiljerijom i 3 četom 222 pionirskog bataljona.

S obzirom na raspored neprijateljskih snaga u Boki Kotorskoj, Stab Primorske operativne grupe postavib je 22 oktobra jedinicama zadatke: 10 hercegovačkoj brigadi da oslobodi Hercegnovi i Hercegnovski zaliv, 2 dalmatinskoj Rasinski zaliv, 1 bokeljskoj da dejstvuje ka Tivatskom zalivu, blokira i oslobodi neprijateljska uporišta od Kumbora do Veriga, kako bi olakšala oslobođenje Hercegnovog i Risna, a 10 crnogorskoj da otsiječe Boku od njenog zaleđa i oslobodi Cetinje.

Prodorom 1 bokeljske brigade ka Tivatskom zalivu i zauzimanjem neprijateljskih uporišta u Bijeloj, Baošićima, Đenovićima i Kumboru stvoreni su povoljni uslovi za napad 10 hercegovačke na Herceg-

novi. **Poslije temeljnih priprema. 10 brigada ojačana artiljeriskim vo**dom, **krenula je 25 oktobra uveče u napad na Hercegnovi i uporišta Molunat i Prevlaku, koje je branio ojačani bataljon njemačkog 334** puka. **Prvi pokušaji ostali su bez uspjeha. Međutim, u toku noći** 27/28 **oktobra brigada je uspjela da, koristeći mrak i nevrijeme, ubaci kroz** breše **u žičanim preprekama i minskim poljima u grad tri čete. Sjutradan napadom spolja i iznutra slomila je do 17 časova otpor neprij**atelja, **zauzela tvrđavu Španjolu i do 19 časova oslobodila Hercegnovi** sa **uporištima Molunat, Prevlaka i Meljine. Ostaci neprijateljskih** snaga **povukli su se ka Zeleniki, a odatle brodovima u ostala uporišta** u **južnom dijelu Tivatskog zaliva. Po oslobođenju Hercegnovog** lO[1] **hercegovačka brigada je vraćena u sastav 29 divizije.**

BORBE U DOLINI DONJEG TOKA NERETVE

Poslije oslobođenja Dubrovnika Stab 29 divizije odlučio je da njene **brigade** što **prije izbiju u dolinu Neretve, oslobode Stolac, Met**ković **i' Čapljinu i stvore uslove za oslobođenje Nevesinja, zapadne Hercegovine i Mostara. U tom cilju (14, brigada je orijentisana glavni**nom k$_a$ **Nevesinju, a jednim bataljonom ~Ka Stocu, 13-ta ka Čapljini** pravcem **s. Donje Hrasno — s. Dračevo — s. Klepci — s. Hotanj, a 12-ta_ preko Slanog ka Metkoviću sa zadatkom da oslobodi Metković,.** Gabelu i **Čapljinu** i **produži dejstva u zapadnoj Hercegovini. Jedan bataljon 12 brigade upućen je ka Trebinju, a za** 10 **brigadu je predvi**đeno **da se poshje oslobođenja Hercegnovog vrati u Hercegovinu i ori**jentiše **najprije prema S&yyi, a potom ka zapadnoj Hercegovini. U sjevernoj Hercegovini i dalje su zadržana dva bataljona** 11 **brigade** da **obezbjeđuju ranije postignute uspjehe, dok je jedan upućen prema Nevesinju da zatvori' pravac Nevesinje — Kifino Selo.**

Jedan bataljon 14 **brigade uspio je 26 oktobra da oslobodi Stolac.** Za **to vrijeme** 13 **brigada je oslobodila sela Donje Hrasno, Dračevo,.** Višiće **i Prebilovce. U ovim borbama neprijatelj je pretprlo velike gubitke. Zaphjenjena je** i **veća količina oružja, municije** i **razne opre**me. **Poslije veoma jakih borbi 12 brigada je uspjela 26 oktobra da** oslobodi **Metković i Gabelu, a 27-og Čapljinu, dok je jedan njen dio** noću 27/28 **oktobra oslobodio Domanoviće. Poshje toga cijela 12 briga**da se **prebacila na desnu obalu Neretve i nastavila gonjenje neprij**atelja **ka Ljubuškom** i **s. Čitluku. Trinaesta brigada koja je dejstvo**vala **prema Buni** i **Blagaju oslobodila je s. Aladiniće i Bivolje Brdo, odbila jak ispad Nijemaca i ustaša od pravca Dubrava i poslije jakih** i **teških borbi izbila dijelom snaga na položaje prema Blagaju, a glav**ninom **napala Nijemce i ustaše u selima Pijesci i Gubavica. Bataljon** 14 **brigade koji je oslobodio Stolac upućen je prema Nevesinju (na Bakračušu) u sastav svoje brigade koja je pokušavala da oslobodi Nevesinje.**

Da bi osujetio dalje nastupanje jedinica 29 divizije, neprijatelj sa pravca Ljubuškog i Čitluka pokušava 28 oktobra da prodre ka Čapljini, ali su ga jedinice 12 brigade i Zapadnoheroegovačkog partizanskog odreda razbile i odbacile. Sjutradan je, 12 brigada presjekla komunikaciju Mostar — Ljubuški, a Zapadnohercegovački odred oslobodio je Ljubuški.

Prodiranje jedinica 29 divizije ka Mostaru i Nevesinju bilo je jako usporeno zbog miniranog zemljišta i jake artiljeriske vatre. Svi pokušaji 14 brigade da 29 oktobra zauzme Nevesinje iz pokreta, nisu uspjeli. Isto tako nije uspio" ni ponovni pokušaj 13 brigade da oslobodi sela Pijesci i Gubavicu od Nijemaca i ustaša. Ona je*u~tome uspjela tek 2 novembra poslije ogorčenih noćnih borbi, poshje čega je gonećі neprijatelja i prema Mostaru izbila na položaje južno od linije Buna — Blagaj i n_a taj način zatvorila pravac Mostar — Domanovići. U ovim borbama neprijatelj je imao preko 60 mrtvih. U toku 30 oktobra i 1 novembra 12 brigada je odbijala jake napade njemačko-ustaških snaga sa prostorije "Čitluk — Gradac, nanijevši im znatne gubitke.

Početkom novembra neprijatelj je preduzimao nekoliko jakih akcija d_a povrati izgubljena uporišta u zapadnoj Hercegovini. Međutim, u tome nije uspio — 12 brigada je poshje vrlo žestokih borbi uspjela da 6 novembra izbije na oko 14 kilometara ispred Mostara, dok su ljjL-ta i 14-ta i dalje stezale Nevesinje, a 13-ta vršila pritisak na Bunu i Blagaj.

Za ovo vrijeme svi pokušaji jedinica njemačkog 21 armiskog korpusa da se preko Crne Gore i Hercegovine probi'je u Bosnu, nisu uspijevali. To im je bilo još više otežano poshje oslobođenja Bileće, Dubrovnika, Hercegnovog i Risna i izbijanja jedinica 29 divizije prema Mostaru i Nevesinju. Da bi pomogla proboj 21 korpusa 369 divizija je preduzela noću 7/8 novembra nastupanje ka Gacku i istočnoj Hercegovini. Međutim, poslije manjih uspjeha kod Bratača i Kifina Sela ona je, zbog uporne odbrane 11-te hercegovačke i 2 brigade divizije »Garibaldi« na pravcu Kifino Selo — Gacko i pritiska 10-te od Donje i Gornje Blatnice ka Mostaru, 12-te na Široki Brijeg, 13-te prema Buni i Blagaju, 14-te na Nevesinje i na komunikaciju Nevesinje — Mostar — bila prinuđena da obustavi dalje nastupanje i preduzme mjere za ojačanje odbrane napadnutih rejona. Otada je 21 armiski korpus bio prisiljen da traži druge pravce povlačenja.

Da bi ojačao svoje snage u zapadnoj Hercegovini i jače ugrozio Široki Brijeg, Stab 29 divizije odlučio je da tamo uputi i 10 brigadu sa zadatkom da, preuzme položaje 12 brigade i ofanzivno dejstvuje u pravcu Mostara zatvarajući pravac Mostar — Ljubuški. (Jedan bataljon 10 brigade bio je pridodat 12-oj odmah po oslobođenju Dubrovnika.) Poshje smjene 12-ta se ori'jentisala ka Širokom Brijegu i sa položaja južno od Ljubuškog uspješno odbila sve pokušaje neprijatelja.

novi. Poslije temeljnih priprema, 10 brigada ojačana artiljeriskim vodom, krenula je 25 oktobra uveče u napad na Hercegnovi i uporišta Molunat i Prevlaku, koje je branio ojačani bataljon njemačkog 334 puka. Prvi pokušaji ostali su bez uspjeha. Međutim, u toku noći 27/28 oktobra brigada je uspjela da, koristeći mrak i nevrijeme, ubaci kroz breše u žičanim preprekama i minskim poljima u grad tri čete. Sjutradan napadom spolja i iznutra slomila je do 17 časova otpor neprijatelja, zauzela tvrđavu Spanjolu i do 19 časova oslobodila Hercegnovi sa uporištima Molunat, Prevlaka i Meljine. Ostaci neprijateljskih snaga povukli su se ka Zeleniki, a odatle brodovima u ostala uporišta u južnom dijelu Tivatskog zaliva. Po oslobođenju Hercegnovog 10 hercegovačka brigada je vraćena u sastav 29 divizije.

BORBE U DOLINI DONJEG TOKA NERETVE

Poshje oslobođenja Dubrovnika Štab 29 divizije odlučio je da njene brigade što prije izbiju u dolinu Neretve, oslobode Stolac, Metković i Čapljinu i stvore uslove za oslobođenje Nevesinja, zapadne Hercegovine i Mostara. U tom cilju 14 brigada je orijentisana glavninom ka Nevesinju, a jednim bataljonom ka Stocu, 13-ta ka Čapljini pravcem s. Donje Hrasno — s. Dračevo — s. Klepci — s. Hotanj, a 12-ta preko Slanog ka Metkoviću sa zadatkom da oslobodi Metković, Gabelu i Čapljinu i produži dejstva u zapadnoj Hercegovini. Jedan bataljon 12 brigade upućen je ka Trebinju, a za 10 br gadu je predviđeno da se poslije oslobođenja Hercegnovog vrati u Hercegovinu i orijentiše najprije prema Stocu, a potom ka zapadnoj Hercegovini. U sjevernoj Hercegovini i dalje su zadržana dva bataljona 11 brigade da obezbjeđuju ranije postignute uspjehe, dok je jedan upućen prema Nevesinju da zatvori pravac Nevesinje — Kifino Selo.

Jedan bataljon 14 brigade uspio je 26 oktobra da oslobodi Stolac. Za to vrijeme 13 brigada je oslobodila sela Donje Hrasno, Dračevo,. Višiće i Prebilovce. U ovim borbama neprijatelj je pretprio velike gubitke. Zaplijenjena je i veća količina oružja, municije i razne opreme. Poshje veoma jakih borbi 12 brigada je uspjela 26 oktobra da oslobodi Metković i Gabelu, a 27-og Čapljinu, dok je jedan njen dio noću 27/28 oktobra oslobodio Domanoviće. Poshje toga cijela 12 brigada se prebacila na desnu obalu Neretve i nastavila gonjenje neprijatelja ka Ljubuškom i s. Čitluku. Trinaesta brigada koja je dejstvovala prema Buni i Blagaju oslobodila je s. Aladiniće i Bivolje Brdo, odbila jak ispad Nijemaca i ustaša od pravca Dubrava i poslije jakih i teških borbi izbila dijelom snaga na položaje prema Blagaju, a glavninom napala Nijemce i ustaše u selima Pijesci i Gubavica. Bataljon 14 brigade koji je oslobodio Stolac upućen je prema • Nevesinju (na Bakr&čušu) u sastav svoje brigade koja je pokušavala da oslobodi Nevesinje.

Da bi osujetio dalje nastupanje jedinica 29 divizije, neprijatelj sa pravca Ljubuškog i Čitluka pokušava 28 oktobra da prodre ka Čapljini, ali su ga jedinice 12 brigade i Zapadnoheroegovačkog partizanskog odreda razbile i odbacile. Sjutradan je, 12 brigada presjekla komunikaciju Mostar — Ljubuški, a Zapadnohercegovački odred oslobodio je Ljubuški.

Prodiranje jedinica 29 divizije ka Mostaru i Nevesinju bilo je jako usporeno zbog miniranog zemljišta i jake artiljeriske vatre. Svi pokušaji 14 brigade da 29 oktobra zauzme Nevesinje iz pokreta, nisu uspjeh. Isto tako nije uspio ni ponovni pokušaj 13 brigade da oslobodi sela Pijesci i Gubavicu od Nijemaca i ustaša. Ona je u tome uspjela tek 2 novembra poshje ogorčenih noćnih borbi, poslije čega je goneći neprijatelja i prema Mostaru izbila na položaje južno od linije Buna — Blagaj i n_a taj način zatvorila pravac Mostar — Domanovići. U ovim borbama neprijatelj je imao preko 60 mrtvih. U toku 30 oktobra i 1 novembra 12 brigada je odbijala jake napade njemačko-ustaških snaga sa prostorije Čitluk — Gradac, nanijevši im znatne gubitke.

Početkom novembra neprijatelj je preduzimao nekohko jakih akcija da povrati izgubljena uporišta u zapadnoj Hercegovini. Međutim, u tome nije uspio — 12 brigada je poshje vrlo žestokih borbi uspjela da 6 novembra izbije na oko 14 kilometara ispred Mostara, dok su 11-ta i 14-ta i dalje stezale Nevesinje, a 13-ta vršila pritisak na Bunu i Blagaj.

Za ovo vrijeme svi pokušaji jedinica njemačkog 21 armiskog korpusa da se preko Crne Gore i Hercegovine probije u Bosnu, nisu uspijevali. To im je bilo još više otežano poslije oslobođenja Bileće, Dubrovnika, Hercegnovog i Risna i izbijanja jedinica 29 divizije prema Mostaru i Nevesinju. Da bi pomogla proboj 21 korpusa 369 divizija je preduzela noću 7/8 novembra nastupanje ka Gacku i istočnoj Hercegovini. Međutim, poshje manjih uspjeha kod Bratača i Kifina Sela ona je, zbog uporne odbrane 11-te hercegovačke i 2 brigade divizije »Garibaldi« na pravcu Kifino Selo — Gacko i pritiska 10-te od Donje i Gornje Blatnice ka Mostaru, 12-te na Široki Brijeg, 13-te prema Buni i Blagaju, 14-te na Nevesinje i na komunikaciju Nevesinje — Mostar — bila prinuđena da obustavi dalje nastupanje i preduzme mjere za ojačanje odbrane napadnutih rejona. Otada je 21 armiski korpus bio prisiljen da traži druge pravce povlačenja.

Da bi ojačao svoje snage u zapadnoj Hercegovini i jače ugrozio Široki Brijeg, Štab 29 divizije odlučio je da tamo uputi i 10 brigadu sa zadatkom da, preuzme položaje 12 brigade i ofanzivno dejstvuje u pravcu Mostara zatvarajući pravac Mostar — Ljubuški. (Jedan bataljon 10 brigade bio je pridodat 12-oj odmah po oslobođenju Dubrovnika.) Poshje smjene 12-ta se ori'jentisala ka Širokom Brijegu i sa položaja južno od Ljubuškog uspješno odbila sve pokušaje neprijatelja.

U toku jednomjesečnih borbi 29 divizija je uspjela da oslobodi centralnu i duboko prodre u zapadnu Hercegovinu. Preostalo je još da se oslobodi Mostar. Nevesinje, Široki Brijeg i uporišta u dolini Neretve (Jablanica, Rama, Ostrožac, Konjic i Bradina). Ali, zbog jakih neprijateljskih snaga u tim garnizonima 29 divizija tada nije bila u stanju da to sama učini.

MOSTARSKA OPERACIJA

Krajem 1944 i početkom 1945 godine područje Mostara bilo je za njemačkog okupatora od posebnog operativnog značaja. Držanjem Mostara (sa jačim bočnim uporištima u Širokom Brijegu, Nevesinju i u dolini Neretve ka Konjicu) neprijatelj je posredno štitio širi rejon Sarajeva, a time i južni bok Grupe armija »E«, čije su se jedinice povlačile preko Sarajeva i Broda ka sjeveru i sjeverozapadu naše zemlje. Iz tih razloga Nijemci su u rejonu Mostara, Širokog Brijega, Nevesinja i drugih okolnih uporišta držali vrlo jake snage: 369 legionarsku i 9 ustaško-domobransku diviziju, mjesnu miliciju, ustašku »Crnu legiju« i fašistički 49 bataljon crnih košulja »San Marko«. Sem toga, odbrana Mostara bila je organizovana utvrđivanjem većeg broja otpornih tačaka raspoređenih u dva pojasa. Unutrašnji pojas bio je od Mostara udaljen 5—8 km, a spoljni do 25 km. Nevesinje i Široki Brijeg bila su posebno istaknuta uporišta sa jakim fortifikaciskim objektima pogodnim za odbranu, od čijeg je držanja u velikoj mjeri zavisila uspješna odbrana samog Mostara.

Prema ovim uporištima bile su sa istoka, juga i jugoistoka snage 29 divizije, a sa zapada 9 divizije Osmog korpusa koja je bila pristigla prema Širokom Brijegu od Imotskog. Ove jedinice su ofanzivnim dejstvima vezivale neprijateljske snage, stvarajući vrijeme za dolazak novih jedinica i uslove za brže oslobođenje Mostara. Već početkom novembra u Trebinje su stigli jedan tenkovski bataljon (1-ve tenkovske brigade) i artiljeriski motorizovani divizion koji su stavljeni pod komandu 29 divizije.

Poshje rasformiranja Štaba Južnohercegovačke operativne grupe, jedinice 14 brigade prebačene su sjeverno od Nevesinja u gornji dio Nevesinjskog Polja, dok su njene položaje primili dijelovi 13 brigade. Početkom decembra sa pridolaženjem novih snaga počelo je i njihovo pregrupisavanje za napad na Mostar. U Ljubinju je 5 decembra formirana Brigada narodne odbrane Hercegovine od 5 bataljona. Pošto su 12 brigadu smijenile jedinice 9 divizije, ona je 10 decembra upućena južno od Nevesinja na sektor Biograd — Udrežnje. a dijelovi 13 brigade sa toga sektora upućeni su prema Blagaju.

Četničkoj grupaciji koja se između 10 i 20 decembra prikupila **na prostoriji Jahorina — Prača — Foča okupator je bio stavio u** zadatak da **jedinicama 29 divizije sprečava nadiranje iz sjeverne** Hercegovine

ka komunikacijama kojima su se jedinice njemačke Grupe armija »E« povlačile od Goražda i Rogatice ka Sarajevu i da im otežava dejstvo ka Mostaru i Konjicu. U grupi su bili istočnobosanski četnici i četnici koji su uspjeli da se povuku iz Hercegovine, a dijelom i iz Crne Gore i Srbije. Odmah je u rejon Kalinovika upućena cijela 11 brigada, a zatim i 14 brigada u rejon Trnova, dok su na sektor Bratač — Kifino Selo upućeni 3 bataljon 10-te i 4 bataljon 12 brigade. Nekohko dana kasnije upućena je na prostor Ulog — Kalinovik i 2 talijanska brigada «-Garibaldi«. U borbama od 17 do 20 decembra jedinice 11 i 14 brigade potpuno su razbile ovu četničku grupaciju; 14-ta je ovladala Trnovom i izbila na lijevu obalu Bistrice, a 11-ta je nastavila gonjenje razbijenih četnika prema Miljevini. Međutim, poslije trodnevnih borbi neprijatelj je dobio pojačanja i 26 decembra uspio da ponova zauzme Trnovo i odbije napade 11 brigade prema Miljevini. U daljim borbama od 2—12 januara u zahvatu komunikacija Kalinovik — Foča i Kalinovik — Sarajevo, 14 brigada je ponovo zauzela Trnovo, a 11-ta je uz pomoć tri bataljona Brigade narodne odbrane, koji su stigli preko Čemerna, izbila na lijevu obalu Drine i oslobodila Ustikolinu, uhvativši vezu sa 6 crnogorskom brigadom prema Goraždu. Ove brigade eu svojim dejstvima obezbijedile slobodu akcije i manevra ostalih naših snaga prema Mostaru, Nevesinju i Konjicu. U ovim borbama ubijeno je preko 300 četnika.

Vrhovni štab je u drugoj polovini decembra naredio da dijelovi Osmog korpusa preuzmu sektor zapadne Hercegovine (na desnoj obali Neretve), a Stab 29 divizije da upotrijebi svoju 10 brigadu prema svom nahođenju. Ovoj brigadi je poslije smjenjivanja 23 decembra naređeno da se prebaci na sektor Nevesinja, posjedne položaje Bratač — Kifino Selo i sa ostalim jedinicama dejstvuje ofanzivno prema Nevesinju. I bataljon 14 brigade koji je bio na tom sektoru vraćen je u sastav svoje brigade.

Po razbijanju četničke grupacije u rejonu Kalinovik — Trnovo — Foča, Vrhovni štab je naredio da 29 divizija i jedinice Osmog korpusa dovrše oslobođenje Hercegovine. U vezi s tim su do 27 januara 1945 prebačene 11 brigada na prostor Umoljani — Bjelimići — Glavatičevo, sa zadatkom da ofanzivno dejstvuje u pravcu Konjica, a 14-ta sjeverno od Nevesinja, na sektor Pridvorci — Kljuni, sa zadatkom da dejstvuje u pravcu Nevesinja i D. i G. Zimlja. Deseta i 12-ta brigada su orijentisane prema Nevesinju, a 13-ta je zauzela položaje prema Buni i Blagaju. Tako se cijela 29 divizija našla istočno od Mostara. U to vrijeme je i 9 divizija Osmog korpusa dejstvovala dijelom snaga ka Širokom Brijegu (sa zapadne i južne strane), a dijelom ka Mostaru pravcem od Čitluka. Tako su ove dvije divizi'je u to vrijeme jače ugrožavale sve prilaze Mostaru i njegovu širu odbranu.

Pošto je odbrana Mostara zavisila u vehkoj mjeri od njegove spoljne odbrane, neprijatelj je pokušavao da se ofanzivnim dejstvima

oslobodi našeg pritiska. Zbog toga je 27 januara preduzeo iz Širokog Brijega iznenadan ispad prema Ljubuškom i Čitluku, a sjutradan iz Mostara, dolinom Neretve u pravcu Čapljine i Metkovića. Zahvaljujući donekle i nebudnosti naših jedinica, neprijatelj (dijelovi 9 brdske ustaško-domobranske i njemačke 369 legionarske divizije kao i jedinice »Crne legije«) je uspio da potisne 9 diviziju, razbije jednu njenu brigadu i zauzme Čitluk i Ljubuški, a sjutradan (29 januara) Čapljinu i Metković, porušivši pritom mostove preko Neretve u Čapljini, Gabeli i Metkoviću. U to vrijeme na desnoj obali Neretve nalazio se i jedan bataljon Brigade narodne odbrane i jedan bataljon Tenkovske brigade koji su bih u sastavu 29 divizije. Oni su bili prinuđeni da se poslije upornih i teških borbi uz gubitke povlače na lijevu obalu Neretve, pri čemu su požrtvovani tenkisti veoma uspješno prihvatili borce narodne odbrane i omogućili im prebacivanje preko Neretve. U ovakvoj situaciji je 12 br'gada (bez jednog bataljona), koja se nalazila južno od Nevesinja, upućena ka Neretvi u lijevi bok neprijatelja, a dva bataljona Brigade narodne odbrane prema Gabeli. Otkrivši ove pokrete neprijatelj je napustio Metković i pripremio se za odbranu rejona Čapljine i Gabele. U oštrim borbama 12 brigada uspjela je da do 3 februara oslobodi Čapljinu, a bataljoni narodne odbrane Gabelu.

U međuvremenu Vrhovni štab je naredio Osmom korpusu da izvrši pregrupisavanje svojih snaga i oslobodi Mostar i preostali dio Hercegovine. U vezi s tim izvršeno je, od 31 januara do 3 februara, prebacivanje nekih jedinica iz sjeverne Dalmacije u zapadnu Hercegovinu, i to: 26 divizije, Tenkovske i Artiljeriske brigade u rejon Imotoskog s tim da se orijentišu prema Širokom Brijegu, a 19 divizije (bez dvije brigade) u rejon Vrgorca radi dejstva preko Ljubuškog i Čitluka. Dvadeseta divizija ovog korpusa, kojoj su potčinjene i dvije brigade 19 divizije, zadržana je za obezbjeđenje oslobođenog dijela sjeverne Dalmacije, a 9 je i dalje ostala u zapadnoj Hercegovini sa zadatkom da do dolaska jedinica 26 i 19 divizije sprečava prodor neprijatelja južno od Mostara prema Čapljini i Ljubuškom i od Širokog Brijega n_a jug i zapad. Osmom korpusu je, u operativnom pogledu — za oslobođenje Mostara, potčinjena i 29 diVizija.

Raspored neprijateljskih snaga bio je sljedeći:

— u rejonu Nevesinja: dva bataljona 369 legionarske divizije, oko 500 pripadnika ustaške milicije i dvije baterije 369 artiljeriskog puka; ove snage imale su zadatak da brane Nevesinje i sprečavaju prilaze Mostaru sa istočne i jugoistočne strane;

— u Blagaju i Buni: 1 bataljon 9 brigade 9 brdske ustaško-domobranske divizije i dvije haubičke baterije (155 mm) njemačkog 649 obalskog artiljeriskog puka, sa zadatkom sprečavanja prilaza Mostaru s juga, lijevom obalom Neretve;

— južno od Mostara, od Jasenice do Mostarskog Blata: 1 bataljon 369 puka, jedan artiljeriski divizion i vazduhoplovne jedinice na

aerodromu kod Radoča, a na prednjoj liniji Kosmaj — Čitluk 4 bataljon 9 brigade 9 ustaško-domobranske divizije, sa zadatkom da brane prilaze Mostaru s juga i jugozapada, desnom obalom Neretve;

— u Širokom Brijegu i na položajima između ovog uporišta i Ljubuškog: 370 legionarski puk, 2 brdska brigada (1 i 3 bataljon) 9 ustaško-domobranske divizije, 2 bataljon 9 ustaške brigade iste divizije, jedan divizion 369 puka, ustaška »Crna legija«, ustaška milicija i poljska žandarmerija,

— u Mostaru: 49 fašistički bataljon crnih košulja »San Marko«, vod tenkova i dijelovi njemačkog 369 artiljeriskog i 649 obalskog artiljeriskog puka, a u Bijelom Polju: izviđački, dopunski i pionirski bataljon i protivtenovski divizion 369 legionarske divizije — koji su bili na drugom odbranbenom pojasu.

Na prostoriji Široki Brijeg — Mostar, pored navedenih snaga, nalazili su Se još 3 i 5 bataljon 9 ustaške brigade 9 ustaško-domobranske divizije i nekoliko manjih samostalnih jedinica.

Ukupno brojno stanje neprjatelja iznosilo je oko 15.000 vojnika (oko 20 bataljona, dva artiljeriska puka i nekoliko tenkova), ne računajući pojačanja koja su za vrijeme operacije prispjela iz Sarajeva. Neprijatelj je bio vrlo dobro naoružan i raspolagao je savremenim materi jalno-tehničkim sredstvima.

Na osnovu direktive Vrhovnog štaba, Stab Osmog korpusa je izvršio potrebno pregrupisavanje snaga i donio odluku:

— da glavne snage (9 i 26 divizija, Tenkovska i Artiljeriska brigada) koncentrično dejstvuju ka Širokom Brijegu i to: 26 divizija sa zapada pravcem Posušje — Široki Brijeg, a 9 divizija s juga pravcem Vitina — Buhovo — Široki Brijeg sa zadatkom da, sprečavajući intervenciju neprijatelja iz Mostara, okruže i zauzmu Široki Brijeg, a zatim da obuhvate Mostar sa sjeverne i zapadne strane;

— da 19 divizija (ojačana 12 brigadom 29 divizije) nastupa pravcem Ljubuški — Čitluk — Varda — Mostar, s tim da ovlada zonom između Mostarskog Blata i Neretve i obuhvati Mostar s južne strane;

— da 29 divizija (sa 1 bataljonom Tenkovske brigade) ovlada Nevesinjem, a zatim, nastupajući pravcima Nevesinie — Blagaj — Mostar i Kljuni — Donje Zimlje — Bijelo Polje i vršeći jak pritisak od Bune prema Mostaru, da zauzme neprijateljska uporišta duž komunikacije Nevesinje — Mostar i obuhvati Mostar sa istočne strane;

— da se, pošto se ovlada Širokim Brijegom, Liubuškim, Čitlukom i Nevesinjem i okruži Mostar, preduzme koncentričan n°o^d na Mostar, onemogućujući pritom nepr'jateliu povlačenje ka Sarajevu;

— da za vrijeme izvođenja operacije 11 brigada 29 divizije sa grebena Prenja zatvori pravac od Konjica, a dijelovi 3 br gade 26 divizije da zatvore pravac od R^kitna. Pri tome je odlučeno da se 4 brigada 9 divizije zadrži u korpusnoj rezervi.

U vezi sa ovim planom štab divizije naredio je: da 11 brigada dejstvuje prema Konjicu sa zadatkom da ne dozvoli intervenciju neprijateljskih snaga iz Konjica prema Mostaru; da 14 brigada dijelom snaga napada Nevesinje sa sjevera, glavnim snagama da raščisti prostor u rejonu D. i G. Zimlje, a zatim da produži nastupanje ka Bijelom Polju sa zadatkom d_a olakša napad na Mostar; da 10 brigada napadne i oslobodi Nevesinje, a 13-ta da dejstvuje prema Buni i Blagaju. Jednom bataljonu 12 brigade naređeno je da sa jugozapada sadejstvuje napadu 10 brigade na Nevesinje.

U to vrijeme na prostoru Nevesinje — Gacko — Kalinovik — Konjic bio je vrlo visok snijeg i velika hladnoća što je u velikoj mjeri otežavalo brz pokret jedinica.

Do 6 februara neprijatelj je potisnut iz Ljubuškog, čitluka i sa pl. Trtle i divizije su zauzele polazni raspored za napad na Široki Brijeg. Slomivši otpor neprijatelja pred Širokim Brijegom, 26 divizija je, 6 februara do 10 časova, izbila na jurišni položaj ispred samostana, gimnazije i duvanke stanice. Njena 12 brigada, koja je napadala sa sjevera, izbila je na liniju Cavar — Dubrava — Knešpolje, ah se zbog protivnapada neprijateljskih pojačanja koja su stigla iz Mostara morala povući na hniju Lončar — Mosor. Toga dana odustalo se od juriša na Široki Brijeg. v

Veći uspjeh postilla je 9 divizija koja je imala da spriječi intervencije neprijatelja iz Mostara i napadne Knešpolje. Njena 2 brigada je, po ovladivanju položajem G. Gradac — Mosor, nastavila napad na položaj Mikuljača — Polog — Goranci — Bogodol i izbila u rejon Knešpolja. Međutim, neprijatelj je uspio da protivnapadom povrati Mikuljaču i izbije na Vlasniće. Treća brigada 9 divizije uspjela je da očisti prostoriju Jare — Uzarići — Turčinovići i da izbije na liniju Ljuštica — Turčinovići, gdje je zanoćila.

Za to vrijeme 19 divizija, u sadejstvu sa 12 hercegovačkom brigadom, očistila je okolna sela od ustaša i muslimanske milicije i izbila na liniju Kruševo — Ljuti Dolac — Biograci. Ovoga dana su i jedinice 29 divizije dejstvovale vrlo energično na svojim pravcima: 13 brigada prema Buni i Blagaju, 11-ta ka Konjicu i na prugu Bradina — Konjic, 14-ta ka G. i D. Zimlju, a 10-ta prema Nevesinju.

U toku noći 6/7 februar izvršene su priprepeme za napad na Široki Brijeg. Da bi 9 divizija mogla što energičnije i nesmetano nastupati ka Knešpolju i Dubravi, naređeno je da jedna brigada 19 divizije sadejstvuje pravcem Uzarići — Knešpolje i osigurava mostobran na Lištici, a druga da sadejstvuje napadu 12 brigade 29 divizije vršeći pritisak pravcem Kruševo — Mostar. Sem toga, jedna brigada 9 divizije imala je da prodre sjeverno od Knešpolja, poveže se sa 12 brigadom 29 divizije i presiječe neprijatelju otstupnicu ka Mostaru.

Uz podršku artiljerije i jednog tenkovskog bataljona 11 brigada 26 divizije uspjela je 7 februara da prodre u samostan, dok je njena

1 brigada zauzela duvansku stanicu. Nastavljajući energično napade obje brigade su oko 13 časova prodrle u Široki Brijeg i poslije oštrih uličnih borbi, u kojima su odbile nekoliko jačih protivnapada, uspjele su da odbace neprijatelja ka Mostaru. Za to vrijeme 9 divizija, ustupajući položaje oko Uzarića dijelovima 19 divizi'je, uspjela je dijelom snaga da savlada otpor neprijatelja na južnoj ivici Knešpolja i izbije na k 399. ah u prvi mah nije uspjela da se spoji sa 12 brigadom pošto se ov$_a$ bila zadržala otporom neprijatelja kod s. Lončara. To im je uspjelo tek predveče, kada je zatvoren obruč oko Širokog Brijega i spriječeno dalje izvlačenje neprijatelja. 26 divizija je do kraja dana izbila do linije Lukovača — D. Polog — Jastrebinka — s. Gorance. dok se 9 zadržala na prostoriji Široki Brijeg — Knešpolje — Gornji Gradac. Neprijatelj je preduzeo energičan protivnapad i uspio da ponovo ovlada Mikuljačom.

Napad 19 divizije i 12 brigade 29 počeo je 7 februara po podne. Poshje oštre borbe divizija je uspjela da zauzme Ruišta i izbije na padine Dobroline, ali je pred Vardom (tt 331) zaustavljena. U daljim borbama do 11 februara zauzeti su Humac i bunkeri na liniji Varda — Ponor. Na lijevom krilu izvršen je prodor ka Miljkovićima, a na desnom se podišlo aerodromu i Jasenici.

Za to vrijeme na lijevoj obali Neretve 11 brigada je vršila snažan pritisak na Konjic i vezala ovaj neprijateljski garnizon, ne dozvoljavajući mu da interveniše ka Mostaru, 14-ta je čisteći teren od četničkih grupa uspjela da prodre u podnožje Veleža i preduzme dejstva na komunikaciji Mostar — Konjic, 10-ta je sa jednim tenkovskim bataljonom, artiljeriskim divizionom i 1 bataljonom 12 brigade pripremala odlučan napad na Nevesinje, a 13-ta vršila snažan pritisak na Bunu i Blagaj. Odlučan napad na Nevesinje nije se još mogao preduzeti pored ostalog i zbog visokog snijega koji je veoma otežavao kretanje.

Zauzimanjem Širokog Brijega i prodorom ka Miljkovićima, kao i pritiskom 29 divizije prema Konjicu i komunikaciji Mostar — Konjic, bili su stvoreni povoljni uslovi za napad na sam Mostar. Prema planu Štaba Osmog korpusa od 12 februara, 26 divizija, podržana Tenkovskom i Artiljeriskom brigadom, imala je da izvrši napad pravcem Donji Polog — Mostar, 19-ta pomoćnim pravcem Varda — Mostar, a 9-ta poshje prebacivanja na sjever da izvrši pritisak sa sjevera na liniju Raštani — Drežnica i otsiječe neprijateljaskom garnizonu u Mostaru vezu sa Sarajevom. 29 divizija zadržala je isti zadatak — oslobođenje Nevesinja i dejstva prema Mostaru sa sjeveroistočne, istočne i jugoistočne strane i obezbjeđenje od Konjica. Pristigla 5 brigada 19 divizije zadržana je u korpusnoj rezervi, u rejonu Širokog Brijega.

U to vrijeme neprijatelj je imao: u rejonu Drežnice 359 puk 181 pješadiske divizije (prebačen iz Sarajeva) ojačan 1 baterijom i sa 400 ustaša; u Bijelom Polju dijelove njemačke žandarmerije; na polo-

žajima Mačija Glavica — Mostarsko Blato bataljon za vezu i pionirski bataljon 369 legionarske divizije; sjeverno i zapadno od Mostara glavninu 370 puka 369 legionarske divizije, njemački »Brzi odred 48«, 3 i 5 ustaški bataljon i 1 i 3 bataljon 2 brigade 9 brdske ustaško-domobranske divizije; južno od Mostara, od Neretve do Mostarskog Blata, 1 bataljon 9 ustaške brigade, 1 bataljon njemačkog 369 puka, dvije baterije 369 artiljeriskog puka i dva protivtenkovska voda; u Mostaru 49 bataljon crnih košulja »San Marko«, izviđački bataljon 369 legionarske divizije, glavninu 369 artiljeriskog puka i četu tenkova pod neposrednim rukovodstvom Štaba 369 divizije.

Napad po ovom planu počeo je 13 februara ujutro. Poslije duže artiljeriske pripreme, 26 divizija je zauzela Jastrebinku, Podbile i Zovnicu. Zauzimanjem Zovnice ubrzan je pad Mikuljače i Keveljače koji su bili[1] glavni neprijateljski položaji za neposrednu odbranu Mostara. Otklanjajući znatne prepreke na svom pravcu dejstva, 26 divizija je, uz podršku tenkova, savladala i otpor neprijatelja na Mikuljači.

Za to vrijeme 9 divizija je ovladala položajima na liniji Domazeti — Crna Stijena i izbila na željezničku prugu Mostar — Konjic porušivši je na nekohko mjesta. Prodor divizije na ovaj po neprijatelja vrlo osjetljiv pravac bio je od veoma velikog značaja — ugrožena mu je glavna otstupnica ka Sarajevu.

Probijajući se između Varde i Mostarskog Blata, 19 divizija i 12 hercegovačka brigada su poslije vrlo teških i oštrih borbi izbile pred Orlovac i Gornju Jasenicu. Na taj način sve više se stezao obruč oko Mostara i smanjivala mogućnost njegove odbrane.

Na lijevoj obali Neretve jedinice 29 divizije su ovoga dana takođe otpočele sa otsudnhn napadima. Njena 11 brigada je pojačala pritisak ka Konjicu i na prugu Konjic — Bradina, a 14-ta ka Bijelom Polju. Glavne snage — 10 brigada, 1 bataljon 12 brigade, diviziska artiljerija, dijelovi Tenkovskog bataljona i pridata artiljerija Drugog korpusa — napale su poshje temeljne artiljeriske pripreme Nevesinje koje su tada branila dva bataljona 369 legionarske divizije, dvije baterije 369 artiljeriskog puka, jedna četa Talijana i nešto milicije. Vještim manevrom na krilima i podrškom tenkova i artiljerije ojačana 10 brigada uspjela je da do noći prodre u grad gdje su se razvile vrlo oštre ulične borbe. Neprijatelj se branio veoma uporno i žilavo. Pošto se gubitkom Nevesinja, Bune i Blagaja dovodila u pitanje i dalja odbrana Mostara, neprijatelj je ovdje davao naročito žilav otpor. Veliki snijeg na Nevesinjskom Polju i u Nevesinju, a naročito na planini Bišini, kanalisao je otstupanje jedino očišćenim putem preko Bišine za Mostar.

Poshje oštrih uličnih borbi Nevesinje je zauzeto 14 februara ujutru. Koristeći noć neprijatelj je pokušao da se probije ka Mostaru. Međutim, u Bišini ga je dočekao jedan ranije upućeni bataljon, dok

je ojačana 10 brigada nastavila energično gonjenje. Tu su uništene sve neprijateljske snage koje su branile Nevesinje i zaplijenjena je sva oprema i naoružanje.

Ujutru 14 februara nastavljen je napad na Mostar. U 13 časova 26 divizija je, uz sadejstvo Tenkovske i[1] Artiljeriske brigade, prodrla u zapadni dio grada i izbila na desnu obalu Neretve. Tenkovi su oko 18 časova uspjeli da se prebace preko neporušenih mostova, upadnu u istočni dio grada i zauzmu neprijateljski mostobran.* Za njima su se odmah prebacile i brigade 26 divizije koje su, zajedno sa 19 divizijom i Tenkovskom brigadom, uspjele da do 19 časova oslobode Mostar i' očiste ga od neprijateljskih snaga.

Toga dana 13 brigada je oslobodila Blagaj i Bunu natjeravši njihove posade na povlačenje ka Mostaru, a pred noć je prodrla u predgrađe Mostara od bolnice i južnog logora. U to vrijeme 11 brigada je i dalje vršila pritisak na Konjic, a 14-ta prema Bijelom Polju dočekujući neprijateljske snage od Mostara. Mada je i 9 divizija u to vrijeme vršila vrlo jak pritisak prema Drežnici i Bijelom Polju, ni ona, kao ni 14 i 11 brigada 29 divizije, nije uspjela da dejstvima s jedne i druge obale spriječi neprijatelju otstupanje komunikacijama dolinom Neretve. Neprijatelj je blagovremeno preduzeo mjere da obezbijedi svoju otstupnicu, dok između jedinica 9 i 29 divizije nije bilo potrebnog sadejstva i veze.

Iako je Osmi korpus u zajednici sa 29 divizijom uspješno izvršio zadatak, neprijateljski gubici bili bi vjerovatno daleko veći da je 9 diviziji, koja je radi šireg obuhvata Mostara bila prebačena na lijevo krilo korpusa, naređeno da se jednom brigadom poveže sa dijelovima 29 divizije na hjevoj obali Neretve.

U borbama oko Mostara neprijatelj je pretrpio vrlo velike gubftke koji se više nisu mogli nadoknaditi. Poslije ove operacije njegova 369 legionarska i 9 ustaško-domobranska divizija imale su do kraja rata samo po jedan ojačani puk. U ovim borbama zaplijenjena je i velika količina oružja, opreme i vozila.

*

Po završenoj Mostarskoj operaciji Osmi korpus je, prema opštem planu Vrhovnog štaba za dalje vođenje završnih operacija, orijentisan ka sjeverozapadu, pripremajući se za oslobođenje Like, dok je 29 divizija u operativnom pogledu ponovo stavljena pod komandu Drugog korpusa koji se tada prikupljao prema Sarajevu.

Gonjenje neprijatelja dolinom Neretve od strane 29 divizije bilo je usporeno zbog rušenja mostova, puteva i raznih objekata na

* Mostovi su bili pripremljeni za rušenje, ali zahvaljujući dejstvu udarnih grupa koje su bile organizovane u gradu, Nijemci su u tome bili spriječeni.

putevima. Neprijatelj je pritom specijalnim mašinama na određenim dionicama sjekao željezničke šine i pragove. Pa i pored toga uspješnim dejstvima 11 brigade ka Konjicu i energičnim gonjenjem neprijatelj je natjeran na brzo napuštanje uporišta u dolini Neretve i povlačenje ka Sarajevu. Poslije oslobođenja Grabovice, Jablanice, Rame, Ostrošca, Konjica i Bradine, 29 divizija je krajem februara izbila na Ivan-Sedlo, čime je definitivno oslobođena teritorija Hercegovine.

Na Ivan-Sedlu, gdje su jedinice iz Sarajeva prihvatile one snage koje su otstupale iz rejona Mostara, neprijatelj je organizovao veoma jaku odbranu. Držanje Ivan-Sedla bilo je od presudnog značaja za odbranu Sarajeva.

Oslobođenjem Hercegovine, Crne Gore i istočne Bosne stvoreni su povoljni uslovi i za oslobođenje Sarajeva. Za to je formiran Operativni štab grupe korpusa, pod čijim se rukovodstvom nalazila i 29 divizija. U vezi sa naređenjem ovog Štaba 29 divizija je, u sklopu operacije za oslobođenje Sarajeva,- preduzela 28 marta ujutru napad na Ivan-Sedlo. U oštroj borbi 11 brigada je uspjela da zauzme Mah Ivan, ali su dijelovi 369 legionarske divizije uspjeli da ga povrate. I napad 10 i 13 brigade bio je odbijen. Ogorčene borbe za Ivan-Sedlo nastavljene su sve do 1 aprila kada su obustavljene zbog nestašice municije, velikih gubitaka i premorenosti jedinica. Toga dana su, po naređenju Operativnog štaba grupe korpusa, dvije brigade 29 divizije prebačene na prostoriju Kreševo — Rijeka Lepenica — Zabrđe, radi dejstva na komunikaciji Blažuj — Kiseljak i Raštelica — Pazarić. Druge dvije brigade zadržane su na položajima prema Ivan-Sedlu. Cilj je bio da se ovim rokiranjem vežu što jače neprijateljske snage u dolini Lepenice i na taj način olakša nastupanje Petog korpusa prema Sarajevu, a u isto vrijeme da se omogući uspješnije dejstvo u slučaju povlačenja neprijatelja ka Busovači.

Međutim, pošto je neprijatelj već uglavnom bio obezbijedio izvlačenje svojih snaga iz rejona Sarajeva dolinom Bosne, Štab 369 divizije uspio je (vjerovatno noću 3/4 aprila) da neopaženo izvuče glavninu svojih snaga sa Ivan-Sedla, ostavljajući na položaju samo jače zaštitne dijelove. Jedinice 12 i 13 brigade koje su držale položaje prema Ivan-Sedlu nisu sve do 10 časova 4 aprila primijetile ovo izvlačenje. Kada su ustanovile da su pred nijma samo zaštitni dijelovi prešle su u napad i kasno uveče zauzele Mali Ivan, Ivan-Sedlo, Vihor, Rudno Brdo, Korču i Ragalj.

Time su bile okončane borbe 29 divizije za oslobođenje Hercegovine i ona je svoja dalja dejstva prenijela van svoje teritorije — do konačnog oslobođenja zemlje.

Drago ĐUKANOVIĆ

OSLOBOĐENJE DUBROVNIKA I HERCEGNOVOG

Procjenjujući da će angloameričke snage sa talijanske obale izvršiti desant u rejonu Dubrovnika, njemačka 369 legionarska divizija je pomoću četnika cijele 1944 godine utvrđivala pojedina mjesta u Hercegovini i dio obale Cavtat — Dubrovnik. Da bi u slučaju desanta onemogućili sadejstvo NOV sa iskrcanim savezničkim snagama, Nijemci su naročitu pažnju obratili na prilaze Drbrovniku s kopna, organizujući jaku spoljnu odbranu na položajima s. Brgat, Drijen (k 678), s. Ivanića, s. Uskoplje, Golubov Kamen (k 421), s. Mokošica. Ove položaje Talijani su ranije utvrđivali jakim objektima i bunkerima, radi toga što Dubrovnik leži na samoj morskoj obali, te nema dobre mogućnosti za neposrednu odbranu. Svi prilazi gradu bili su minirani, a bile su postavljene i žičane prepreke.

Dubrovnik je bio vrlo jako i važno neprijateljsko uporište na komunikaciji Kotor — Hercegnovi — Dubrovnik — Metković — Mostar. Njegovim zauzimanjem presjekla bi se ova komunikacija i time onemogućilo neprijatelju izvlačenje snaga sa južnog primorja.[1] Neprijatelj je raspolagao i jakom artiljerijom: desetak topova većeg kalibra u rejonu sela Bosanke, Dupca i Brgata, a mnogo veći broj topova većeg kalibra u rejonu Cavtata i s. Mokošice odakle su mogli uspješno gađati naše snage pri napadu na Dubrovnik.

Dubrovnik su branili glavnina 369 pješadiskog puka 369 legionarske divizije, mornarička pješadija i obalska artiljerija. U Dubrovniku se nalazilo i oko 400 ustaša i domobrana.

Pošto je Dvadeset deveta hercegovačka divizija 2 oktobra oslobodila Bileću, a 4 oktobra i Trebinje, Vrhovni štab je 10 oktobra radiogramom naredio štabu divizije da izvrši sve pripreme za oslobođenje Dubrovnika,

[1] **Ujesen 1944 Nijemci su počeli izvlačenje Grupe armija »E« iz Grčke. Njemački 21 brdski armiski korpus je imao da se povuče pravcem Podgorica — Nikšić — Trebinje — Mostar, zbog čega su Nijemci odlučili da čvrsto drže uporišta na ovom pravcu, među njima i Dubrovnik.**

U vremenu od 10 do 15 oktobra Štab Dvadeset devete hercegovačke divizije vršio je pripreme za napad. Na osnovu direktive Vrhovnog štaba od 15 oktobra, štab divizije je izdao svoju zapovijest kojom je brigadama odredio konkretne zadatke:

— Deseta brigada je imala da se od Bileće, preko oslobođenog Trebinja, prebaci u širi rejon Dubrovnika i zauzme neprijateljske položaje u naseljima Ivanića, Brgat, Rupni Do i Glavska i odatle produži napad na Dubrovnik;

— Dvanaesta brigada je imala da ovlada položajima s. Mokošice — Golubov Kamen — s. Uskoplje i, sadejstvujući desnom krilu Desete brigade, zajedno sa njom da zauzme Dubrovnik,

— Trinaesta brigada će nastaviti ofanzivno dejstvo prema Hutovu i uhvatiti vezu sa Dvadeset šestom divizijom. Četrnaesta brigada se nalazila u rejonu Nevesinja i Bileće, a Jedanaesta u rejonu Bratač — Kalinovik.

štab divizije bio je u Trebinju, a diviziska bolnica i artiljeriski divizion u Bileći.

Napad na Dubrovnik počeo je 16 oktobra u 17 časova.

Prvi i 2 bataljon Desete brigade su nastupali, duž željezničke pruge prema s. Ivanici, ostavljajući dijelove u s. Rupnom Dolu, a 4 bataljon je nastupao pravcem s. Rupni Do — Drijen sa zadatkom da zauzme Drijen, a potom produži napad ka s. Ivanici. Peti bataljon je bio u brigadnoj rezervi i kretao se sa štabom brigade duž ceste Trebinje — Dubrovnik, dok je 3-ći angažovan za prikupljanje hrane i ostalih potreba u rejonu s. Glavske.

Oko 22 časa 4 bataljon Desete brigade je otpočeo borbu na Drijenu (k 678). Ovaj položaj je bio jako utvrđen i posjednut sa oko 60 vojnika. Neprijateljska posada je raspolagala jednim protivtenkovskim topom, jednim teškim bacačem i velikim brojem automatskih oruđa. I pored žestokih napada 4 bataljon nije mogao zauzeti Drijen. Zbog toga je u napad upućen i 3 bataljon Dvanaeste brigade, a angažovana je i brigadna rezerva — 5 bataljon. Poshje žestoke borbe Drijen je zauzet toga dana u 24 časa, a neprijatelj je otstupio ka s. Ivanici. Naše jedinice su nastavile gonjenje njegovih razbijenih dijelova i u toku iste noći 2, i 3 bataljon Dvanaeste brigade su zauzeli neprijateljske položaje Golubov Kamen, s. Uskoplje i Vrašticu i podišli neprijateljskim položajima sjeverno od s. Ivanice, s. Čajkovice (k 381) i Krčetova (k 628). Međutim, pošto je Prva dalmatinska brigada noću 15/16 oktobra izvršila uspješan desant u rejonu s. Slivno — Ravno i u borbama u toku 16 oktobra obrazovala čvrst mostobran, čime je bila ugrožena njemačka otstupnica ka Metkoviću, Nijemci su počeli da evakuišu Dubrovnik pravcem s. Mokošica — Slano. Zbog toga je 4 bataljon Dvanaeste brigade odmah upućen u napad na s. Mokošicu.

U toku noći 16/17 oktobra vođene su borbe oko s. Ivanice. Prvi i 2 bataljon Desete brigade, koristeći noć i angažovanje neprijateljske posade na Drijenu, povukli su se bez borbe željezničkom prugom ispod Drijena i izbili na k 475, odakle su produžili napad na s. Ivaniću. I pored toga što su zauzeli željezničku stanicu, selo i poslije nekoliko uzastopnih juriša nisu mogli zauzeti, jer je bilo jako utvrđeno i opasano-sa nekoliko redova bodljikave žice, a na svim prilazima su bile postavljene protivtenkovske i protivpješadiske mine. Kada je neprijateljska posada sa Drijena pod pritiskom naših snaga otstupila u pravcu s. Ivanice, ona se našla za leđima 1 i 2 bataljona Desete brigade, te se razvila kratka ali žestoka borba, u kojoj je neprijateljska posada sa Drijena uspjela da se izvuče i ode u sastav ostalih snaga u s. Ivanici. U toku noći je 5 bataljon Desete brigade zauzeo Krčetovo i spojio se sa jedinicama Dvanaeste brigade koje su već držale zapadne padine Krčetova.

Uzoru 17 oktobra neprijatelj je koncentričnom artiljeriskom vatrom snažno tukao naše položaje. Pored toga on je koristio i blindirani voz, koji je od Dubrovnika izbio do ž. st. Ivanice, odakle je efikasnom vatrom tukao naše položaje. Pošto su već dotada imali osjetne gubitke: 4 mrtva i 13 ranjenih, 1, 2 i 4 bataljon Desete brigade su se povukli pravcem k 475 — Visočnik i dalje prema s. Rupnom Dolu, ostavljajući na dotadanjim položajima po jednu četu.

Sedamnaestog oktobra u 14 časova načelnik štaba divizije je izdao usmenu zapovijest za napad na s. Ivaniću, koji je otpočeo u 18 časova. Borbe su vođene cijelu noć, ali bez nekih značajnijih rezultata. Neprijatelj je upotrijebio svu artiljeriju i sve ostalo naoružanje da odbaci naše jedinice koje su već bile prišle na domet ručnih bombi. Tek sjutradan, 18 oktobra, u 9 časova uspio je 1 bataljon Desete brigade da probije liniju neprijateljske odbrane, a odmah zatim da u sađejstvu sa 3 bataljonom Dvanaeste brigade na juriš zauzme s. Ivaniću. Neprijatelj je otstupio ka s. Brgatu, gonjen u stopu od naših jedinica. Borba za s. Brgat je odmah nastavljena i već u 16.30 časova selo su zauzele jedinice 1, 2 i 4 bataljona Desete brigade. U borbama za Ivaniću i Brgat imali smo 8 mrtvih i 21 ranjenog. Poginuli su Gavrilo Savović, hrabri komandant 1 bataljona i Anđelko Terzić, komandir čete iz 2 bataljona. Istog dana, u 18 časova, 2 i 3 bataljon Dvanaeste brigade izbili su na položaje s. Bosanka i Srđ, dok je 4 bataljon vodio borbu sa opkoljenim neprijateljem u rejonu s. Mokošice. Tada je u neprijateljskim redovima nastalo rasulo. Energičnim dejstvom Desete i Dvanaeste brigade nastavljeno je gonjenje neprijatelja, koji je u paničnom bjekstvu otstupio ka Dubrovniku. Razbivši neprijateljske snage na položajima ispred Dubrovnika, jedinice Desete brigade ušle su u grad 18 oktobra u 20 časova. Stari i ponosni Dubrovnik bio je oslobođen.

Uslijed našeg jakog pritiska neprijatelj nije stigao da evakuiše tehniku i ratnu opremu. Zbog toga su Nijemci pokušah da unište sve ono što se nije moglo izvući. Ali u tome su samo djelimično uspjeli.

Poshje dva dana blokade, 19 oktobra, 4 bataljon Dvanaeste brigade je uništio opkoljene neprijateljske snage u s. Mokošici — oko 80 vojnika. Isto tako velike gubitke je pretrpjela i neprijateljska kolona koja se probijala od Dubrovnika prema Slanom, jer su je čekale u zasjedi jedinice Dvanaeste brigade. Glavnina je ipak uspjela da se probije prema Slanom.[2]

U ovom vremenu je Druga dalmatinska brigada vodila borbe u rejonu Cavtat — Mlini, tako da je iz toga pravca, nekako u isto vrijeme, i ona ušla u Dubrovnik.

U borbi za Dubrovnik neprijatelj je, pored velikih gubitaka u ljudstvu, imao i velike materijalne gubitke. Zaplijenjeno je 8 topova, 5 teških mitraljeza, mnogo automatskih oruđa i pušaka, municije, veći broj kamiona i automobila (uglavnom oštećenih) i druga ratna oprema. Zaplijenjena su skladišta sa velikim količinama hrane, odjeće i materijala, iz kojih su se docnije snabdijevale sve naše jedinice na ovom području.

Po oslobođenju Dubrovnika, 19 oktobra, raspored Desete brigade je izgledao ovako: 1 bataljon u Gružu, 4-ti na Pločama (u Dubrovniku), 5—ti na Bosanki, a 2-gi i 3-ći u Gornjem i Donjem Brgatu, gdje su zajedno sa jedinicama Druge dalmatinske brigade prikupljah ratni plijen.

Oslobođenjem Dubrovnika presječena je i posljednja komunikacija kojom su se neprijateljske snage mogle povlačiti iz južnog primorja ka Mostaru. Jedinice NOVJ dobile su veliko pristanište Gruž, čime je omogućen dolazak i pristajanje savezničkih i naših brodova veće tonaže, prevoz ranjenika, oružja, municije i drugog ratnog materijala iz Italije, sa Visa i ostalih ostrva na kopno, i obratno, u cilju koordinacije i nastavljanja daljih operacija protiv neprijateljskih snaga koje su se povlačile ka sjeveru. U Gružu je tada iskrcana i naša tenkovska brigada koja je učestvovala u završnim operacijama Osmog korpusa i Dvadeset devete hercegovačke divizije.

Poslije oslobođenja Dubrovnika Stab Primorske operativne grupe' naredio je 22 oktobra Desetoj hercegovačkoj brigadi da oslobodi Hercegnovski zaliv.*

* Neprijateljske snage koje su se povukle iz Dubrovnika **sačekala** je 26 NOU divizija i uništila u Vukovom Klancu, južno od Metkovića.

" Štab Drugog korpusa je, za dejstva ka Crnogorskom primorju, ojačao Primorsku operativnu grupu Desetom hercegovačkom brigadom.

[1] Druga dalmatinska brigada je imala da oslobodi Risanski zaliv, Deseta crnogorska brigada da oslobodi Cetinje i otsiječe Boku od njegovog

Brigada se bez 4 bataljona,"' ojačana jednim artiljeriskim vodom, prebacila iz oslobođenog Dubrovnika 24 oktobra u Konavle: 1 bataljon sa štabom brigade u s. Sutorinu, 2-gi u s. Sušćepan, 3-ći u s. Vitolinu, a 5-ti u s. Djuriniće. U Konavlu je Deseta brigada uhvatila vezu sa Štabom Prve bokeljske brigade koji se nalazio u s. Mokrinama. Cim su Nijemci osjetili prisustvo naših snaga, istog dana su oko 17 časova minirah zgradu bivše plovidbene komande u Đenoviću i još neke druge zgrade.

Dvadeset petog oktobra štab brigade je izdao zapovijest bataljonima za napad za neprijateljska uporišta Molunat, Prevlaku i Hercegnovi. Ova uporišta i još neka (Zeleniku, Savinu, Topolu i Oštri Rt) branila je ojačana 6 četa 2 bataljona njemačkog 334 pješadiskog puka. Peti bataljon je napadao Molunat, 3-ći Prevlaku i Hercegnovi, koje su Nijemci uporno branih, a l i 2-gi Hercegnovi sa tvrđavom Spanjolom. Neprijateljeve snage su bile dobro naoružane i dobro zaštićene. On je raspolagao velikim brojem automatskih oruđa, teškim i lakim bacačima i većim brojem topova, među kojima je bilo i haubica od 150 mm. Pored toga, neprijateljska uporišta štitila je i artiljerija sa rta Ljuštice i Arce, s druge strane zaliva. Neprijatelj je raspolagao i sa nekoliko borbenih čamaca i lađa koje su bile naoružane topovima manjeg kalibra, minobacačima i protivavionskim mitraljezima. Sva uporišta, a naročito Hercegnovi, bila su dobro fortifikaciski utvrđena.

Peti bataljon je u prvom naletu razbio Nijemce i uspio da zauzme Molunat, ali su Nijemci otstupili dijelom u tvrđavu na malom ostrvu Molunat, iz koje su i dalje davali jak otpor. Zbog nedostatka plovnih sredstava, kao i zbog toga što je neprijatelj neprekidno u toku noći reflektorima osvjetljavao kopno, prilaz je bio otežan i borba se produžila čitavu noć i sjutradan. Bataljon je u ovoj borbi imao šest lakše ranjenih, dok je neprijatelj pretrpio veće gubitke.

Treći bataljon je u prvim časovima borbe razbio Nijemce koji su se dijelom povukli u tvrđavu na rtu Oštro, i zauzeo Prevlaku, a nešto kasnije i rt Oštro. Nijemci su podržavali borbu svojih dijelova jakom artiljeriskom vatrom sa rta Arce.

Prvi i 2 bataljon su napadah Hercegnovi na otsjeku od s. Igala do s. Savine: 1 bataljon preko s. Tople, a 2-gi preko s. Tušića. U prvom naletu ovi bataljoni su naišli na mine i jak otpor neprijatelja, naročito iz tvrđave Spanjole. Prvi bataljon je pretrpio osjetne gubitke od mina: 4 mrtva i 12 ranjenih boraca dok je 2-gi imao samo jednog ranjenog. I pored nekoliko uzastopnih juriša, zbog nemanja sredstava

zaleđa, a Prva bokeljska brigada da blokira ostala neprijateljska uporišta u Boki.

[6] Ovaj bataljon je ostao u Gružu radi prihvatanja ranjenika koji su stizali iz Italije.

za savlađivanje mina, napad nije uspio, ali je borba ispred prepreka i minskih polja i dalje produžena.

U toku 26 oktobra vođene su borbe preko cijelog dana. Poshje prvog neuspjelog napada u rejon s. Sušćepana je prebačen i artiljeriski vod da podrži ponovni napad na Hercegnovi. Vod je oko 17 časova počeo da gađa neprijateljska uporišta, naročito tvrđavu Spanjolu, zatim neprijateljske borbene čamce i jedan brod. Drugi bataljon je pokušao ponovo da se probije kroz minska polja i da upadne u tvrđavu Spanjolu i grad, ali bez uspjeha. Neprijatelj je i dalje davao jak otpor 1 sa rta Ljuštice tukao artiljerijom naše snage.

U toku noći 26/27 oktobra izvršeno je pregrupisavanje Desete brigade: 3 bataljon je sa Prevlake upućen preko Sutorine i s. Sušćepana prema s. Meljinama, a 5-ti je ostao i dalje u rejonu Molunata, dok je jednom četom smijenio 3 bataljon u rejonu Prevlake. U toku 27 oktobra vođene su i dalje borbe sa neprijateljem. Treći bataljon je stigao u s. Meljine i počeo borbu za ovo uporište.

Uveče 27 oktobra **dobili** smo obavještenje o tačnom rasporedu neprijateljskih snaga koje su branile Hercegnovi." U štabu brigade se diskutovalo o načinu savlađivanja minskih **polja** i upadu u grad. Odlučeno je da se **jedan** bataljon, između tvrđave **Spanjole i** s. Savine, probije po svaku cijenu u grad. Taj zadatak **je** povjeren 2 bataljonu, s tim da 1-vi i dalje vrši pritisak **spolja.** Stab 2 bataljona je odmah pristupio organizovanju napada. Isto veče (27 oktobra) oko 22 časa, ojačan **jednom** četom **1** bataljona, **pod** zaštitom **mraka** i kiše, on je neopaženo upao u grad, razbio manje **dijelove** neprijatelja **i** zauzeo tvrđavu Herceg **Sćepana.**

U toku noći 27/28 vođene su borbe u gradu. Zauzet je i centar grada. Građani Hercegnovog su bili iznenađeni upadom naših snaga, jer su mislili da se tvrđava i minska polja neće moći tako brzo savladati. Međutim, kada su nas nešto poslije pola noći vidjeli, oduševljeno su dovikivah: »Živjela naša vojska!« »Živjeli partizani!«

Borba je u gradu trajala i u toku dana 28 oktobra. Neprijatelj se iz centra grada povukao u spoljnja utvrđenja, na koja je spolja vršio pritisak 1 bataljon. Nijemci su nekohko puta pokušavah da izbace 2 bataljon **iz grada, ah su svi ti pokušaji ostali bez uspjeha.**

Prva **četa** 1 bataljona **je bila orijentisana prema s.** Toploj, 2 četa 2 bataljona je držala **tvrđavu** Herceg **Sćepana, prema** Savini, a 3-ca je napadala **Spanjolu, dok je jedna četa bila u rezervi, u** centru grada za intervenciju tamo **gdje se ukaže potreba.**

[6] Ovi podaci su dobijeni od partiske organizacije u Hercegnovom, a donijele su ih dvije drugarice. One su kasnije u toku napada na grad, bile vodiči. Jedna je poginula u samom gradu, a druga je teško ranjena i ostala je invalid.

U jeku najžešćih borbi, oko 8 časova 28 oktobra, obavijestio nas je jedan radnik iz Hercegnovog da se jedna grupa Nijemaca iz Savine prebacuje prema pristaništu u Hercegnovom s namjerom da molo digne u vazduh (sve je bilo minirano i pripremljeno za rušenje). Tamo se nalazilo preko 3.000 kg eksploziva. Da je Nijemcima ovo uspjelo, uništili bi cijelo pristanište i dobar dio grada. Međutim, jedan vod 1 čete 2 bataljona, koji je hitno upućen prema njima, uspio je da uništi ovu grupu Nijemaca i spase pristanište. Radnik koji nas je o tome obavijestio i sam je učestvovao u ovoj borbi i pokidao čitavu mrežu za paljenje eksploziva na pristaništu.

Poshje uporne borbe naše snage dijelom iz grada, a dijelom spolja, upale su oko 17 časova u Španjolu i tvrđavu prema Toploj i do 19 časova (28 oktobra) potpuno oslobodile grad. Nešto kasnije, oko 20 časova, 3 bataljon je zauzeo s. Meljine. Jednu četu je uputio u Zeleniku i prema Đenovićima u cilju razbijanja preostalih dijelova neprijatelja na tom pravcu.

Milan PAPIĆ

NA VRATIMA BOKE KOTORSKE

Napadamo Hercegnovi. Naši napadi su žestoki, ali se neprijatelj uporno brani. Borba neprekidno traje od 25 oktobra.

Naš artiljeriski vod gađa neposredno. Cas u desni, čas u lijevi ćošak tvrđave Španjole. Kanonadu dopunjuje šum pjenušavih talasa. Sve se to stapa u neprekidnu grmljavinu. I dok se njen eho još razhježe morskom pučinom i okolnim brdima, nova i jača detonacija potresa sve.

Pljušti hladna jesenja kiša, a magla pritiska borce 1 i 2 bataljona koji napadaju Hercegnovi. Tamo dalje, prema Tivatskom i Risanskom zalivu i Cetinju, operiše Primorska operativna grupa. Napadaju Bokelji, Dalmatinci i Crnogorci.

Četiri dana i tri noći redali su se juriši. Puškarnice na tvrđavi Spanjoli su dosta visoko od zemlje. Teško je u njih ubaciti bombe. Ipak su naše bombaške grupe uspjele to nekoliko puta. Ali neprijatelj nije uništen. Zasipao nas je još jačom vatrom. Minobacači su naročito dosadni. Neprijatelj ih je imao mnogo. Jedna bombaška grupa, ubacivši bombe u tvrđavu, ostala je uza sam zid. Nijemci su pojačavah vatru, pa se nije mogla povući. Zbog toga naš artiljeriski vod stalno gađa tvrđavu. Samo zahvaljujući tome naši bombaši se izvukoše. Jedna naša desetina uđe među minska polja, ali se zbog brišuće vatre nije mogla vratiti istim putem. Na svim drugim pravcima — mine. Neprijatelj bije lakim minobacačima i automatskim oruđima po desetini, a zatim se razvi u streljački stroj. Nas'ta obračun. Sijevaju ručne bombe, sipa vatra iz svih oružja. Neprijatelj je najzad odbijen.

Ranjenika je svaki čas sve više. Samo jedna četa 1 bataljona je u jednom noćnom jurišu imala 18 ranjenih. Svi su, uglavnom, poranjavani u noge, od mina.

Komandant brigade Nikola Ljubibratić i ostali iz štaba brigade stalno obilaze položaje. Komandant izdaje kratka naređenja i daje uputstvo za njihovo izvršenje. Uveče, 27 oktobra, došao je na položaj 2 bataljona, pozvao štab i izdao naređenje. Bilo je kratko i jasno: sa čitavim bataljonom provući se u grad, uništiti neprijateljska uporišta i napasti neprijatelja s leđa. Bataljon je ojačan jednom četom 1 bataljona. Štab bataljona je odlučio da se probije drumom između tvrđave

Spanjole i s. Savine. Pretpostavljalo se da neprijatelj ne očekuje bilo kakvu akciju s tog pravca, da nije minirao drum (jer se njime služio), kao i da taj prolaz obezbjeđuje manjim dijelovima (zasjedama i patrolama). Poslije kraćeg vremena čitav 2 bataljon, sem pozadinskog dijela i Pratećeg voda, sa pridatom četom 1 bataljona, kretao se u koloni po jedan. Duvao je jak vjetar, a kiša je povremeno rominjala. Pomrčina je takva da se prst pred okom ne vidi. Kolona je išla lagano i pažljivo. Borci su ponijeli svu municiju. Podijeljena je sva rezerva. U komori nije ostalo ništa. Puškomitraljesci su se kretali spremni da otvore vatru. Bombaške grupe bile su spremne za dejstvo ručnim bombama. Neprijateljski -napad mogao se očekivati u prvo vrijeme s čela i bokova, a malo kasnije i sa začelja. Primijećeno je jedno odjeljenje njemačkih vojnika. Kretalo se preko druma u pravcu Savine. Kolona je zastala, a kad je odjeljenje prošlo, kolona je opet krenula.

Još malo i u centru smo grada. Ceta sia začelja zauzela je položaj na periferiji grada prema Savini. Trebalo je spriječiti neprijateljske snage da iz s. Savine upadnu u grad i udare s leda. Ostale tri čete krenule su svaka na svoj zadatak: jedna je pošla prema Igalu, druga prema tvrđavi Spanjoli, a treća je imala da u najkraćem roku uništi uporište u gradu. Nije se znalo gdje se sve nalaze neprijateljska uporišta. Znali smo samo da je njemačka komanda smještena u hotelu »Boka«.

U gradu — mir. Ne čuje se nijedan pucanj, nijedan glas. Nigdje žive duše. Ulice su puste. Sve kapije su zatvorene. Kolona partizana je ispunila ulicu. Okolo se čuje paklena vatra. To naše snage napadaju. A u gradu, uza samu raskrsnicu, ubacuje se jedan naš vod u dvorište jedne velike zgrade. Ograda je visoka, pa se borci penju jedan na drugog i tako prebacuju u dvorište. Zatim — na balkon. Tamo je trebalo postaviti puškomitraljeze. Komandir voda se posljednji prebacio. On je primio kratak zadatak — ne dozvoliti nikome da se kreće sa pravca Savine. Vrijeme je bilo dragocjeno. Trebalo je što prije zauzeti hotel »Boku«. To je dosta teško. Obezbjeđenje, bunkeri, tvrda zgrada, težak prilaz — sve to otežava izvršenje zadatka. Ulica je ravna i bez zaklonina. Doći u obližnje zgrade nije lako. Najzad se odlučismo: odabrati šest boraca s jednim desetarom, poći ulicom i ne otvarati vatru. Kad Nijemci budu pitah ko ide, baciti se na njih najvećom brzinom. Poginuće možda neko, ali će ipak Nijemci biti iznenađeni. Cete će pritrčati i razoružati ih.

Međutim, nikakvog otpora nije bilo. Nijemci su, izgleda, mislili da idu njihovi, a kada su partizani došli blizu, razbježali su se. Zgrada hotela zauzeta je bez žrtava. Dok se to dešavalo, jedno odjeljenje iskidalo je linije koje su povezivale minirane objekte. Sad municije i ručnih bombi imamo dovoljno. Otvorili smo njemačka skladišta u hotelu »-Boki« i snabdjeh se.

Ulazimo u svako, pa i najmanje neprijateljsko uporište. Partiski radnici, oni sa terena, i mi iz vojske, zajednički, po dvojica-trojica, hvatamo četnike. Upadne tek trojka u zgradu sj revolverima u rukama i vikne: »Ne mrdaj!« Oduzmemo četnicima oružje i sprovedemo ih do zatvora. Takvih grupa je bilo više.

Zatvor je bio pun rodoljuba, ljudi koji su se bilo u kom vidu suprotstavljali okupatoru i njegovim pomagačima. Ključar je pobjegao, sakrio se. On je Nijemac. Živio je od ranije u Jugoslaviji. Dirljiv je bio susret sa zatvorenicima. Vidjevši petokrake, nisu se odmah snašli. Možda je neprijatelj ranije među njih ubacivao provokatore, pa su vjerovatno mislili da to čini i sada. Kad su se uvjerili da smo partizani, nastala je neopisiva radost. Oni su svakog časa očekivali smrt, a dočekah su slobodu. Njih smo oslobodili, a zarobljene i pohvatane neprijateljske vojnike i oficire zatvorili. Ključara smo pronašli. Predao je ključeve i ostao u zatvoru.

U devet sati uhvaćena je veza sa štabom brigade. Na nekohko mjesta spojili smo se sa jedinicama koje su napadale spolja. Ali borba nije prestala. Cak je postala žešća. Zahtijevah smo od njemačkog komandanta da se preda, ah nije pristao.

Neprijateljska artiljerija gađala je čas po nama, čas po Nijemcima. Blizu su naši borci i Nijemci, pa je tako i moralo biti. Gađali su hotel »Boku« precizno, pa ipak kuhinja, koju su organizovali građani za vojsku, nije prestajala da radi.

Nijemci su oko deset sati izvršili artiljerisku pripremu, a zatim protivnapad. Htjeli su se probiti iz obruča. Napali su borbenim čamcima s mora. Htjeli su da dignu u vazduh minirane objekte i da na tom pravcu angažuju naše snage, čime bi omogućili svojim jedinicama na kopnu da se probiju. Ah, ovaj pokušaj se završio neuspješno po Nijemce. Petar Dedijer je sa svojom desetinom uništio jedan njemački čamac, a ostali su pobjegli. On se time nije zadovoljio, već je zaplivao i skinuo opremu i oružje sa izginule posade i donio u štab. Ni oni što su na kopnu izvršili juriš u pravcu Savine nisu uspjeh. Druga četa **ih** je odbila. Vatra je sipala sa svih prozora i iz svih otvora. Izbačeno je nekoliko sanduka ručnih bombi. Ko zna koliko bi to trajalo da pomoćnik komesara čete, Milivoje Drašković, i za njim čitav jedan vod nisu iskočili kroz prozore na Nijemce i počeli se tući kundacima. To učiniše i druga dva voda, te se Nijemci povukoše.

Na mjestu borbe ostade mnogo njemačkih vojnika. Ali nikome ne pade na pamet da ih broji. Jer, Hercegnovi je bio slobodan pa smo imah preča posla. Drugi bataljon nije imao gubitaka, a ni mnogo ranjenih. Svega trojicu lakše. Ali su se i oni brzo vratili iz bolnice da produže borbu.

Nikola MILIDRAGOVIC

I NEVESINJE JE OSLOBOĐENO

Već poslije odluke o napuštanju južnog primorja, štab njemačke 2 oklopne armije je odlučio da obrazuje novu odbranbenu liniju na masivu Dinare, sa glavnim uporištima u Kninu i Mostaru. Zajedno sa Širokim Brijegom i Nevesinjem, Mostar je zatvarao pravce kojima su naše snage mogle ugroziti bok Grupe armija »E«, koja se preko Sarajeva povlačila na sjever. Otuda je Mostar imao za Nijemce poseban vojno-geografski značaj, a pošto je Nevesinje, s obzirom na svoj položaj, pretstavljalo isturenu tačku u spoljnoj odbrani Mostara, to je i ono imalo veliki značaj. Otuda su Nijemci odlučili da uporno brane Mostar i Nevesinje.

Nijemci nisu imali dovoljno povjerenja u ustaše i četnike, te su sami preuzeli organizaciju odbrane Nevesinja. Grad i neposredne prilaze su utvrdili bunkerima i rovovima, a prilaze su minirali protivpješadiskim i protivtenkovskim minama. Grad je bio opasan žičnom preprekom. U odbranu su uključili bezimenu kotu sa vodovodom, logor, staru tvrđavu, obuhvatajući i Grebak sa njegovim padinama prema gradu. Sve je to bilo obiedinieno u jedinstven vatreni sistem za kružnu odbranu. Artiljerija se nalazila dijelom u gradu, a dijelom na Grepku, dok su protivtenkovska oruđa bila postavljena neposredno na ivicu grada, prema Nevesinjskom Polju.

Naročitu pažnju Nijemci su poklanjali obezbjeđenju komunikacije Nevesinje — Mostar zato što im je to bio jedini pravac za snabdijevanje, odnosno za eventualno izvlačenie. Posadu Nevesinja sačinjavali su 2 i 3 bataljon legionarskog 369 pješadinskog puka, oko 500 pripadnika ustaške nvlicije i dvije baterije 367 artiljeriskog puka.

Deseta hercegovačka brigada se 26 decembra 1944 prebacila iz zapadne Hercegovine u Neve^injsko Polje i razmjestila na prostoriji sela Humčana, Postoljana, Krekova, Bratača, Udrežnja. Poshje nekoliko dana, uzoru 3 januara, Nijemci su sa četnicima i ustašama napali desno krilo Desete brigade u pravcu s. Humčana, u cilju odbacivanja brigade i pljačke okolnih sela, ali je taj napad odbijen (ostavili su 78 mrtvih).

Poslije toga su artiljerijom tukli naše položaje, dok smo mi njih stalno uznemiravali u gradu i na drumu Nevesinje — Mostar.

U toku januara izvršene su sve pripreme za napad. Prikupljeno je 20 topova ranije zaplijenjenih u borbama po Hercegovini i južnoj Dalmaciji i jedna baterija većeg kalibra, kao i protivtenkovska artiljerija — ukupno oko 30 topova raznog kalibra i tenkovski bataljon. Za sve ovo trebalo je doturati municiju, a putevi su bili zavijani. Zbog toga je narod na konjima, a ponekad i na leđima, prenosio municiju do vatrenih položaja artiljerije. Dok smo vršili pripreme za napad, Englezi[1] su iz Bileće došli u štab brigade i ponudili artiljerisku podršku prihkom napada na Nevesinje, ali smo ih odbili, jer nam pomoć nije bila potrebna, a željeli smo da oslobodimo Nevesinje sa što manje rušenja i žrtava među stanovništvom.

U toku noći 8/9 februara bataljoni su sa dotadašnje prostorije prišli bhže gradu i razmjestili se na liniji: s. Bojište — s. Batkovići — s. Surići — s. **Ziljevo.** Drugi bataljon **je** i **dalje** ositao u Udrežnju. Uveče, 9 februara, izvršen je prepad na cijelom frontu Desete brigade, **s** ciljem da se otkriju vatrene tačke i uznemirava neprijatelj.

Desetog februara je u Batkovićima održan sastanak štabova bataljona sa štabom brigade, komandantom artiljerije i komandantom tenkovskog bataljona, kome je prisustvovao i načelnik štaba divizije. Na tom sastanku su riješena sva pitanja organizacije napada i sadej-.stva sa tenkovima i artiljerijom, kao i sa dijelovima Četranaeste brigade koji će učestvovati u napadu. Trinaesta hercegovačka brigada imala je da zauzme njemačka utvrđenja u Bišini i Tanovića Hanu i da ne dozvoli Nijemcima izvlačenje prema Mostaru.

Toga dana, u 17 časova, artiljerija je otvorila vatru, a u 18 časova su bataljoni prešli u napad. Poshje tročasovne žestoke borbe napad je odbijen i bataljoni su vraćeni na polazne položaje uz gubitke od 9 mrtvih i 33 ranjena. Uzrok ovom neuspjehu bio je velik broj bunkera koji nisu bili otkriveni ranije. Neuspjehu je umnogome doprinijela i velika hladnoća (borcima su se prsti na nogama smrzavah), a djelimično i slabo sadejstvo između brigada.

Sjutradan, 11 februara, bataljoni su na svojim položajima osmatrah neprijatelja i pripremah se za nov napad, a u toku noći su izvršili prepad na grad.

Dvanaestog februara Stab 8 korpusa je izdao opštu zapovijest za napad na Mostar. Njome je naređeno da Dvadesetdeveta divizija osjlo-

[1] Sporazumom Vrhovnog štaba i komande generala Aleksandera krajem 1944 god. u Dubrovniku se iskrcao artiljeriski puk britanske vojske. Po tom sporazumu oni su imali pravo da koriste naše garnizone u Dubrovniku, Trebinju i Bileći i da po zahtjevu štaba 29 divizije sadejstvuju sa našim jedinicama na frontu.

bodi Nevesinje i zatvori obruč oko Mostara s istočne i sjeveroistočne strane. Napad se imao izvršiti 13 februara. Zbog toga je Četrnaesta brigada orijentisana prema s. Zimlju i Gornjem Nevesinjskom Polju da obezbijedi desni bok brigade. U toku noći tenkovski bataljon je privlačio artiljeriju na otstojanje za neposredno gađanje i do zore sve je bilo ukopano u zemlju i snijeg. U brigadnoj zapovijesti je bilo predviđeno da 1 bataljon napada preko is. Sehovine, dijelom na tvrđavu, a glavninom da se probije u grad između tvrđave i Grepka, Drugi bataljon je imao zadatak da ne dozvoli Nijemcima izvlačenje prema Mostaru i da ih dijelom snaga napadne na Grepku. Treći bataljon je imao da napadne preko s. Selišta na neprijateljska utvrđenja ispod Gradine, 4-ti da nastupa sa tenkovima od s. Bojišta preko groblja i dalje prema crkvi, a 5-ti sa dvije čete od Batkovića prema logoru, s tim da jednu četu ostavi u rezervi brigade.

Sjutradan, 13 februara, gusta magla se nije dizala sve do 14. časova, naročito nad gradom, tako da naša artiljerija nije mogla dejstvovati. Tek u 14 časova je otpočelo njeno dejstvo, naročito na pravcu s. Bojište — Crkva. Izvjestan broj bunkera je bio ućutkan. Artiljeriska vatra je trajala oko dva časa i s jedne i s druge strane. Za to vrijeme bataljoni su podišli gradu i sa tenkovima jurišali, ali su Nijemci protivnapadima odbacili neke naše dijelove koji su se bili uklinili u njihove položaje. Poslije nekohko uzastopnih juriša 4 bataljon je u toku noći pod komandom Jovana Bobota uspio da se uklini u grad. Pod pritiskom ovog i ostalih bataljona Nijemci su uzoru počeli da se izvlače u pravcu Mostara. Čim smo otkrili neprijateljske namjere 3 bataljon je upućen ispod Veleža sa zadatkom da Nijemcima udari u desni bok, a 5-ti s leđa, dok je 1-vi orijentisan lijevo od komunikacije. Četvrti bataljon je ostavljen u Nevesinju.[2]

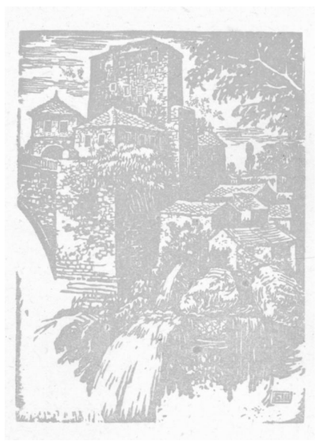
Drugi bataljon je dočekao čelo njemačke kolone u rejonu Poljeva Dola i presjekao komunikaciju (prosto je zakrčivši njemačkim kamionima i leševima). U međuvremenu su pristigli i ostali bataljoni: 3-ći je nanio udar u bok, 5-ti s leđa, a 1-vi s lijevog boka, dok je tenkovski bataljon nadirao drumom. Tako su se Nijemci našli u potpunom okruženju između četiri bataljona. Nekohko njihovih žestokih juriša i pokušaja da se probiju ostali su bez uspjeha, te su počeli da pale kamione i uništavaju artiljeriju. To je ujedno bio signal za opšti juriš naših bataljona.

Tom jurišu Nijemci nisu više odoljeli. Samo je mali broj u neredu uspio da se provuče icjpod Veleža prema Konjicu. Ali su i ovi usput desetkovani tako da ih je u Konjic stigao neznatan broj. Zapli-

[2] Za to vrijeme Trinaesta brigada je vezivala za sebe posadu na Buni i Blagaju, Jedanaesta je vršila pritisak na Konjic, a četrnaesta je sa dva bataljona izbila iz s. Zimlja u rejon Bijelog Polja.

jenjeno je cjelokupno naoružanje i ratni materijal kojim je raspolagao Nevesinjski garnizon. Između ostalog i 15 topova, 7 minobacača, 23 bacača plamena, 12 lakih bacača, 48 puškomitraljeza, 680 pušaka, 10 radiostanica, automata, pištolja, puščane i topovske municije, kamiona, motocikla i mnogo drugog ratnog materijala i opreme. Mi smo imali 23 mrtva i 66 ranjenih.

Radomir MIRKOVlC-Rako

DESETA U NAPADU NA TRST

Borci Dvadeset devete divizije poslije oslobođenja Sarajeva nisu ni slutili da će se odmoriti tek negdje na Bledu. Kome je moglo pasti na pamet da će Deseta brigada učestvovati u borbama za Trst i biti zasuta cvijećem na ulicama Trsta?

Maršovalo se brez predaha — onako kako su to samo partizani znali. Preko Travnika, Mrkonjić Grada, Bihaća i Ogulina stigosmo uzoru 1 maja u Sent Peter, gradić zaklonjen borovom šumom koja se privukla do samih njegovih ivica. Oduševljenje naroda koji je proslavljao slobodu zahvatilo je i naše premorene borce. Vijesti da su dalmatinske jedinice djelimično ovladale Trstom vukle su nas tamo. A naša je divizija bila orijentisana na pravac Postojna — Logatec — Ljubljana, da pomogne Sedmom korpusu. Međutim, sticaj okolnosti je odveo Desetu brigadu u sastav snaga koje su oslobađale Trst. Naime, njemačke trupe ,su pružale grčevit otpor, kako bi dobile u vremenu i sačekale anglo-američke jedinice koje su iz sjeverne Italije žurile prema Trstu. Zato je štabu Desete brigade naređeno da se najhitnije javi u štab Četvrte armije u Bazovicama radi primanja zadatka. Istovremeno kompletna brigada je trebalo da se kamionima preveze u Sežanu.

U štabu armije nam prvo narediše da se najkraćim pravcem prebacimo do Gorice, radi pojačanja slovenačkih jedinica koje su već bile ušle u grad. Međutim, dok smo se pripremah za pokret, štab armije je izmijenio prvobitno naređenje i Desetu brigadu ubacio u borbu za predgrađe Trsta, Opčine, u kome je poveća njemačka grupa pružala ogorčen otpor. Dalmatinske jedinice koje su prodrle u grad ovladale su neprijateljskim uporištima u centru, ali je ostalo još neosvojeno nekohko otpornih tačaka na periferiji i u bližoj okolini Trsta. Naš zadatak je bio da u sadejstvu sa jedinicama Dvadesete dalmatinske divizije na lijevom, i slovenačkim jedinicama na desnom krilu, što prije ovladamo neprijateljskim uporištem u Općinama. Tu je bilo težište neprijateljske odbrane.

Prvog maja u 22 časa stigosmo pred Opčine i preuzesmo položaje 2 bataljona Osme brigade Dvadesete divizije, koji se rokirao udesno. Toga dana vođene su za Opčine žestoke borbe. U 23 časa bi

ponovljen napad. U ovom napadu Deseta brigada je sa stvoja tri bataljona snažnim naletom zauzela nekoliko bunkera i masivnu zgradu željezničke stanice. No, Nijemci su se uporno branili. Opkoljeni, zbijeni u blok kuća, pružali su očajnički otpor. Upotrijebili smo i tenkove i artiljeriju, ali se Nijemci nisu predavali. Mitraljeskom vatrom su nam pokosili tridesetak boraca čiji grobovi i danas leže tamo.

U toku 2 maja naše snage su lomile posljednji otpor neprijatelja **u** Trstu, ali se uporište u Općinama uporno držalo. Ipak su ovog dana i u toku noći 2/3 maja Deveta brigada i 4 bataljon Osme brigade Dvadesete divizije uspjeli da u ogorčenim borbama prodru u Općine i ovladaju crkvom, okolnim kućama i k 332 na sjevernom ulazu **u** selo.

Uveče 2 maja, po naređenju štaba armije, zamjenik komandanta Desete brigade, Milan Papić, spustio se sa tri bataljona prema Nabrežini sa zadatkom da presiječe put od Tržiča prema Trstu, dok su ostali dijelovi Desete brigade, u sadejstvu sa jedinicama Dvadesete divizije, i delije vodili ogorčene borbe za Općine. Očekujući dolazak engleskih snaga neprijatelj je i 3 maja produžio otpor u Općinama. Toga dana oko 8 časova Nijemci su, da bi povratili izgubljene tačke, izvršili snažan protivnapad, ali su odbijeni. Zatim su Deveta i 4 bataljon Osme brigade Dvadesete divizije u energičnom napadu zauzeh dva važna visa koji dominiraju selom. Međutim, oko 10 časova je iz Trsta stigao u Općine jedan kapetan Druge novozelandske divizije sa dva tenka i jednim blindiranim kolima, radi pregovora sa njemačkim komandantom o predaji. Nijemci su se, naravno, obradovah, ali su se prevarili. Kada su pošli prema savezničkim tenkovima, dočekah su ih vreli rafali naših mitraljezaca. Britanskom oficiru je komandant Dvadesete divizije saopštio da nećemo dozvoliti da se njemačke »nage predaju bilo kome osim našim jedinicama. Zatim je od britanskog oficira zahtijevano da se odmah povuče iz naše zone, što je ovaj i učinio. Neposredno poshje toga komandant Dvadesete divizije je uputio zahtijev njemačkom komandantu za predaju. Kad je njemački komandant vidio da nema nikakve nade, on je oko 18 časova pristao na predaju, postrojivši pedantno 2.682 vojnika i podoficira, 29 oficira, oko 300 ranjenika i veliki broj motornih vozila i oruđa.

Tri dana borbi oko Trsta ostaće nezaboravna za borce Desete brigade. Dok je trajala najljuća bitka, mještani su klicah našoj Armiji i dozivah nas uzvicima: »Tukaj smo Slovenci«, slobodno se krećući pod kišom neprijateljskih zrna. Ranjene i poginule drugove iznosili su sa položaja. Na prozoru jedne dvokatnice lepršala se naša zastava, dok su se iz njenog podruma ogorčeno branili fašisti. To je bila riječ naroda koji je dugo robovao.

Poshje oslobođenja Trsta Deseta brigada je izvršila još jedan važan zadatak. Njemački 97 korpus, koji je bio okružen u rejonu Rijeke, izvršio je 3 maja prodor u pravcu Ilirske Bistrice, s ciljem

da se probije prema Austriji ili Italiji. Četvrtog maja, u toku pokreta od Općina ka Sent Peteru na Krasu, brigada je neposredno od načelnika Vrhovnog štaba dobila zadatak da učestvuje u uništavanju 97 njemačkog korpusa. Istoga dana ona se sukobila sa neprijateljem u blizini Ribnice i bila odbačena nazad.

Petog maja brigadi je naređeno da otsiječe neprijateljske snage koje su se kod s. Harije uklinile u naš raspored. Bataljoni su već bili prikupljeni za napad koji je trebalo ujutru izvršiti. Međutim, u noći 5/6 maja Nijemci su ubacili u pozadinu brigade jednu diverzantsku grupu, jačine bataljona, koja je iznenada napala naš 2 bataljon u brigadnoj rezervi, u s. Brdce. Neopreznost štaba bataljona, ispoljena u lošem obezbjeđenju, plaćena je velikim žrtvama: sa više od 50 mrtvih i velikim brojem ranjenih. Tragedija bi bila i veća da brigadni izviđački vod nije omogućio proboj ostacima opkoljenog bataljona.[1]

Napad neprijatelja na 2 bataljon ogorčio je cijelu brigadu. U toku 6 maja razvila se žestoka borba za s. Harije. Brigada je podržavana tenkovima i samohodnom artiljerijom. Nijemci su bili bespomoćni. Blokirani na uskom prostoru ginuli su pod jakom artiljeriskom vatrom, koja ih je obasipala sa svih strana. Konačno su pristali na pregovore. Pred frontom brigade bilo ih je preko dvije hiljade. Njihov komandant je postavljao razne uslove, pozivao sè na međunarodne konvencije o zarobljenicima, zahtijevao da im se dozvoli prolaz za Austriju, da se oficirima ostave pištolji itd. Pošto nisu uspjeli da nas ubijede u opravdanost svojih zahtjeva, a budući da su bili opkoljeni, teška srca su pristali na predaju.

Nezaboravan je onaj prizor pored puta koji se odvaja od Ilirske Bistrice za Trst, kada je kroz špalir dva bataljona Desete brigade prolazila tamnozelena kolona njemačkih vojnika i predavala oružje. To se dešavalo 7 maja, istog dana kada se ostalim našim jedinicama predala i glavnina njemačkog 97 korpusa.

Dok je te večeri kolona Desete brigade sporo odmicala prema Sent Peteru, sprovodeći svoj posljednji ratni plijen — 1800 njemačkih zarobljenika, jedan naš motociklista nam je saopštavao vijest o konačnoj kapitulaciji Njemačke. Borci su to primili dosta hladno — kao neku običnu novost. Utisci iz posljednjih borbi bili su jači, a slom Njemačke očigledan i zato neuzbudljiv. U tom posljednjem obračunu sa neprijateljem Deseta brigada je dala svoj neprocjenjiv doprinos: 103 mrtva i oko 150 ranjenih.

Sveto KOVAČEVIĆ

[1] Među poginulima nalazila su se dva komandira ćete, nekoliko komandira vodova i političkih rukovodilaca. Ostala su u sjećanju imena samo nekih: Dušan Ivković — zvani »Gajdaš«, Jovan Šuletić, Božo Kovač, Rako Kovač, Marko Skoro, Lazar Baćina, Mirko Spremo, Ljubo Kljakić, Četko Ivković, Zulfo Jaganjac, Slavko Radovanović, Dušan Bulajić. Poslije rata organizacija Saveza boraca u Ilirskoj Bistrici podigla im je skroman spomenik.

NA GRANICAMA DOMOVINE

Kada je oslobođen Mostar, Dvadeset deveta divizija je vodila borbe u dolini Neretve i, goneći neprijatelja prema Sarajevu, oslobodila Jablanicu i Konjic. Četvrtog marta 1945 ona je prednjim dijelovima izbila na prilaze Ivan Planini, gdje je naišla na čvrsto organizovanu odbranu. U prvom naletu Jedanaesta brigada je, pod komandom Slava Skendera, uspjela da zauzme prevoj Ivan—Sedlo, ali ga nije mogla održati. Neprijatelj je ubacivao u borbu svježe snage koje su pristizale iz Sarajeva, a naša pojačanja, zbog porušenih komunikacija i mostova, nisu stizala pravovremeno i brigade su ubacivane u borbu počesno, jedna za drugom. Tako su se na Ivan-Sedlu razvile dvadesetodnevne borbe.

Borbe na Ivan-Sedlu su bile vilo žestoke i vođene su pod vrlo teškim atmosferskim uslovima. Pokreti su vršeni po zavijanim stazama i putevima i pri jakom sjevercu, što je umnogome umanjivalo borbenu sposobnost naših jedinica. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, ah i naši gubici nisu bili mali.[1] Ipak je pjesma pratila svaku našu akciju i uzdizala borbeni duh u našim redovima.

Na Ivanu ispod jela,
Divizija proletera.
Oj ivanske guste jele,
Čuvajte nam proletere.

[1] U borbama smo, od početka napada na Ivan-Sedlo do završetka operacija u Sarajevskom Polju, imali sljedeće gubitke: U Desetoj brigadi poginulo 65, a ranjeno 220; u Jedanaestoj brigadi poginulo 44, a ranjeno 180; u Dvanaestoj brigadi poginulo 32, a ranjeno 88; u Trinaestoj brigadi poginulo 47, a ranjeno 127; u Četrnaestoj brigadi poginulo 30, a ranjeno 66 boraca. Između ostalih junački su poginuli: narodni heroj Jovan Bobot, komandant 4 bataljona Desete brigade; Rajko Milošević, komesar 3 bataljona Trinaeste brigade; Vaso Derikučka, komandant diviziona; Nikola Samardžić, zamjenik komandanta 5 bataljona; Đorđe Bjelica, zamjenik komandanta bataljona; komandiri četa: Dušan Milojević, Đorđo Papić, Novak Vukoje, Slavko Kovačević i mnogi drugi.

Sarajevo je potpuno oslobođeno 6 aprila ujutro.[5] Glavnina neprijateljskih snaga se povlačila komunikacijom Blažuj — Kiseljak — Zenica, te je neprijatelj nastojao da po sivaku cijenu obezbijedi ovu komunikaciju. Ipak je Dvadeset deveta divizija uspjela da zauzme Vrelo Bosne, Liševac, Pleševac i s. Batalovo Brdo. Neprijatelj se uporno branio u rejonima sela Blažuja i Raskršća i u rejonu Oštrika (k 944). Tek u sumrak 6 aprila uspjela je Deseta brigada da ovlada Oštrikom i izbije na drum kod s. Rakovice. Sedmog aprila je, u sadejstvu sa Sedmom brigadom Treće divizije, zauzeto i s. Blažuj, a ostali dijelovi divizije su izbili na liniju Raskršće — Stanjevac — Kobilja Glava — s. Han Ploče. U rejonu s. Han Ploče razbijen je 363 puk njemačke 181 divizije koji se nalazio u zaštitnici. Poshje oslobođenja Kiseljaka gonjenje neprijatelja je prepušteno Zeničkoj grupi brigada.

Poshje završetka Sarajevske operacije i pošto se prikupila u rejonu Kiseljaka, Dvadeset deveta divizija, bez Dvanaesite brigade,[8] krenula je usiljenim maršem pravcem Travnik — Jajce — Mrkonjić Grad — Ključ — Bosanski Petrovac — Bihać.

U toku marša, 19 aprila, brigadama je saopštena zapovijest vrhovnog komandata, druga Tita, da sve jedinice Jugoslovenske armije prelaze u opštu ofanzivu za potpuno i konačno oslobođenje zemlje Ova zapovijest je još više ulila snage borcima.

U vrijeme dolaska Dvadeset devete divizije u rejon Bihaća, Četvrta armija je prodirala prema Rijeci i u Istru, pa je 20 aprila Dvadeset deveta divizija, po naređenju Generalštaba JA, stavljena pod komandu Četvrte armije, sa zadatkom da obezbjeđuje desni armiski bok. Ona je imala da se preko Ličkog Osika, Ogulina, Srpskih Moravica, Broda n$_a$ Kupi, Cabra i Prezida prebaci u rejon Sent Petera i Postojne.

Dok je Dvadeset deveta divizija bila u pokretu od Cabra i Prezida ka Sent-Peteru i Postojni, dijelovi Četvrte armije su već prodirali u predgrađe Trsta. Istovremeno je Sedmi korpus dejstvovao u pravcu Ljubljane, pa je Dvadeset deveta divizija (bez Desete brigade) dobila zadatak da oslobodi Postojnu i održava vezu između Četvrte armije i Sedmog korpusa. Situacija je zahtijevala da se Postojna zauzme što

[2] U Sarajevskoj operaciji su učestvovali: Drugi korpus (3, 29 i 37 divizija), Treći korpus (27 i 28 divizija), dijelovi Petog korpusa (4 i 10 divizija) i Grupa brigada Zeničkog sektora (11 brigada 4 divizije, 13 brigada 39 divizije, 18 brigada 53 divizije, Artiljeriska brigada i Tenkovska četa Petog korpusa). Napad na Sarajevo je trebalo izvršiti koncentrično. Treći korpus sa istoka i sjeveroistoka, Drugi s juga i jugoistoka, dijelovima Petog korpusa sa sjevera, dok je Grupa brigade Zeničkog sektora imala da dejstvuje na otstupne komunikacije neprijatelja.

[3] Dvanaesta brigada je pod komandom Ljuba Miljanovića izašla iz sastava divizije i ušla u sastav KNOJ-a.

prije, jer je neprijatelj dovlačio pojačanja iz Ljubljane, s ciljem da udari u bok i pozadinu Četvrte armije koja je prodirala prema Trstu. Podržane jakom vatrom artiljeriske brigade Jedanaesta i Trinaesta su, odmah poshje dolaska u rejon Sent Petera, prešle u energičan napad. Trinaesta brigada je napadala sjeverozapadno, a Jedanaesta južno od grada, dok se Četrnaesta brigada nalazila u Sent-Peteru, kao diviziska rezerva. Poslije dvanaestočasovne oštre borbe, Postojna, koju su branili 904 regrutni bataljon njemačke 188 brdske divizije, oko 1.000 talijanskih fašista, Rupnikovi domobrani i SS podoficirska škola, bila je oslobođena. Deseta brigada je u isto vrijeme prebačena preko Sežane prema Opčini (predgrađe Trsta) da, u sadejstvu sa dijelovima Četvrte armije, ovlada ovim njemačkim uporištem. U borbi za Postojnu neprijatelj je imao velike gubitke, a iz Dvadeset devete divizije je poginulo 27 boraca, među kojima i komandant artiljeriskog diviziona Jovo Popović. Nakon zauzimanja Postoine Dvadeset deveta divizija je ovladala važnim neprijateljskim uporištem na prevoju između planina Hruščice i Javornika. Trećeg maja je produženo nadiranje ka Ljubljani. Trinaesta brigada, podržana jednim divizionom artiljeriske brigade, ovlpdala je jakim neprijateljskim uporištima u Rakeku i Ivanje Selu. Iz Rakeka je krenula na jugoistok i oslobodila Cerknicu, a zatim, razoružavajući posade slovenačk h domobrana, izbila u Ljubljansko Polje. Jedanaesta brigada, koia je dejstvovala zapadno od Trinaeste, ovladala je uporištem u Planini, i u daljem gonjenju neprijatelja, na izlazu iz Planinske Doline, kod s. Grčarevca, savladala njegov jak otpor, nanijevši mu velike gub tke. U daljem nadiranju prema Ljubljani Jedanaesta i Četrnaesta brigada (koja je na toj liniji uvedena u borbu kao diviziska rezerva), potpomognute sa dva diviziona artiljeriske brigade, oslobodile su Kalec, Logatec i Vrhniku.

Tako je Dvadeset deveta divizija (bez Desete brigade) u toku 5 maja izbila na liniju Borovnica — Vrhnika — Horjul i zajedno sa jedinicama Sedmog korpusa bila spremna za napad na Ljubljanu. Međutim, neprijatelj se povukao na spoljnu odbranbenu liniju Ljubljane: s. Sostro — s. Zadvor — s. Orlje — s. Laverca — s. Babina Gorica — s. Črna Vas — s. Lok — s. Vrzdenec. Borbe za oslobođenje Ljubljane počele su 7 i trajale sve do 9 maja, kada su Sedmi korpus i Dvadeset deveta divizija oslobod li grad. Doček oslobodilaca je bio veličanstven. Bor s Kidrič je ovim riječima ocijenio učestvovanje Dvadeset devete divizije u oslobođenju Ljubljane: »Želio bih da naglasim da je dolazak Dvadeset devete divizije u Ljubljanu najbolji dokaz pravog bratstva među jugoslovenskim narodima, bratstva koje se učvrstilo u zajedničkoj borbi i koje će se manifestovati u obnovi naše domovine Jugoslavije«. A ono što su osjećah borci najbolje je izrazio jedan naš drug, koji je rekao: »Nije nam žao da umremo za slobodu među braćom Slovencima«.

U borbama za Ljubljanu pao je u ruke naših jedinica veliki ratni plijen.

Poslije oslobođenja Trsta, Deseta brigada je hitno prebačena u rejon Ilirske Bistrice sa zadatkom da učestvuje u razbijanju njemačkog 97 armiskog korpusa, koji je iz rejona Rijeke pokušavao da ste preko Ljubljane probije za Austriju ih prema Trstu. Žestoke borbe su trajale više dana dok se, najzad, cio korpus nije predao. Zatim je Deseta brigada prebačena u Ljubljanu, radi učešća u gonjenju Nijemaca prema austriskoj granici.

Poslije oslobođenja Ljubljane Dvadeset deveta divizija je nastavila gonjenje neprijatelja dolinom Save, s ciljem da što prije izbije u rejon Tržiča i Jesenice, radi presijecanja neprijateljsike otstupnice u Korušku. Trinaesta brigada je sa dijelovima Jedanaeste u nezadrživom naletu 10 maja oslobodila Kranj i Skofju Loku i 11 maja razbila jednu grupaciju Nijemaca i domaćih izdajnika kod Radovljice. Četrnaesta brigada je pred Tržičem naišla na jak otpor Nijemaca, ali ga je poslije osmočasovne borbe savladala i oslobodila Tržič, a potom izbila na prevoj Ljubelj, staru jugoslovensko-austrisku granicu. Izbijanjem divizije na liniju Radovljica — Tržič i povezivanjem sa jedinicama koje su dejstvovale u pravcu Celovca, spriječeno je neprijateljskim grupacijama otstupanje u Austriju.

Tu na granicama slobodne domovine završio se ratni put Dvadeset devete divizije. Poslije izvršenih zadataka koje joj je postavio njen Vrnovni komandant, divizija sc preko Slovenije, Istre, Hrvatskog primorja i morem do Metkovića vratila u rodnu Hercegovinu.

Krsto DABOVIC i Radomir MIRKOVlC-Rako

OD SARAJEVA DO TRSTA

vojom zapoviješću od 12 aprila 1945 izdatom u Sarajevu, Operativni štab grupe korpuSa koja je izvela operaciju oslobođenja Sarajeva, naredio je da Dvadeset deveta divizija izvrši novi zadatak.

Dvadeset deveta udarna divizija imala je u svom sastavu: 10, 11, 12, 13, 14 i artiljerisku brigadu, inžinjeriski i zaštitni bataljon. Odmah poslije oslobođenja Sarajeva iz njenog sastava izišla je 12 udarna brigada i vraćena u Hercegovinu. Interesantno je bilo vidjeti raspoloženje starješina i boraca te brigade kad im je saopšteno naređenje o povratku. Bili su svjesni da su odlučujući, zadnji bojevi za konačno oslobođenje zemlje tu, pred nama. Bilo im je žao što se odvajaju od svojih drugova. Htjeli su da pođu sa njima, onim putevima kojim je nekada išao Hercegovački odred, kojim je nekada prolazila tek formirana 10 brigada. Mnoge starješine te brigade koji su bili borci ili starješine u ono vrijeme kada se stvarala 10 brigada, koji su u planinama i selima Bosne sreli proletere, prvi put vidjeli Tita, borili se i svojom borbom omogućili da se. stvori oslobođena teritorija koju je neprijatelj nazivao Titovom državom, koji su bih svjedoci Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Prvog kongresa omladine i mnogih drugih krupnih istoriskih događaja, ti borci su htjeli ponovo da vide ta mjesta i da kažu svojim drugovima koji ranije tamo nisu bili kako je to bilo u vrijeme 1942 i 1943. Ali, njih je dužnost zvala i oni su otišli kako im je naređeno.

Njihovi drugovi iz ostalih brigada i bataljona bili su ponosni što idu na nov zadatak. No, kao da su to prikrivah, kao da nisu htjeli da pred drugovima, koji su se od njih morali da odvoje, kažu svoje oduševljenje.

DO BIHAĆA

Novi zadatak divizije izlazio je iz opšteg zadatka operativne grupe. A zadatak grupe korpusa bio je: da oslobodi Zenicu i ostala

uporišta neprijatelja u dolini Bosne, potom što jačim snagama izbije u dolinu Une i oslobode Banju Luku i Bosansko Grahovo. U vezi sa tim, Dvadeset deveta divizija koja se nalazila na prostoriji: Hadžići — Han Ploča — Kiseljak — Brestovska trebalo je da 12 aprila izvrši pokret pravcem Kiseljaka — Busovače i prenoći na prostoriji: Busovača — Dubrovica — Krušica. Sljedećeg dana trebalo je da izvrši i dalji pokret ka Travniku. Istom zapoviješću diviziji je dat opšti pravac kretanja: Travnik, Jajce, Ključ, Bosanski Petrovac sa zadatkom da što prije izbije na prostoriju Bosanska Krupa — Bihać.

U momentu dobijanja naređenja za marš nije se raspolagalo svim potrebnim elementima o snazi neprijatelja. Znalo se o garnizonima koje neprijatelj drži u dolini Bosne i o njegovom povlačenju ka Zenici. Stab divizije se morao zadovoljiti tim oskudnim podacima pa se i njegova procjena neprijatelja iscrpljivala uglavnom u ovome: na prostoriji određenoj za kretanje divizije sve do linije Bosanska Krupa — Bihać nije se očekivalo pojavljivanje znatnijih neprijateljskih snaga; to je bila oslobođena teritorija koja je duže vrijeme bila slobodna pa prema tome i znatno konsolidovana; nije se isključivala mogućnost pojavljivanja manjih, uglavnom četničkih, grupa no i to je samo pretstavljalo izvjesnu opasnost od diverzantskih dejstava a ne i od nekih dejstava jačih neprijateljskih snaga. Susret sa neprijateljem mogao se očekivati tek u rejonu Bosanska Krupa — Bihać.

Kada je dobijeno naređenje za pokret, divizija je bila razvučena od Konjica pa do Blažuja i Kiseljaka s tim što se njena glavnina nalazila u rejonu Kiseljaka. Iako su svi njeni dijelovi bili u mjestima na samoj komunikaciji, ipak je tako rastegnut raspored divizije otežavao njenu pokretljivost. Pred štabom divizije hitno se postavljao zadatak koncentracije jedinica da bi mogle uspješno izvršiti zadatak marša. Pošto su izdata potrebna usmena i pismena naređenja, divizija je hitno pristupila izvršavanju zadatka. Već u toku 12 aprila sve jedinice divizije sHi se kretale da bi na veče toga dana bile u sljedećem rasporedu: 14 hercegovačka brigada na prostoriji Han Kumpanija; 11 brigada smjestila se na prostoriji Vitez — Kruščica, a 13-ta i 10-ta stigle su u rejon Busovače. Divizija je toga dana izvršila postavljeni zadatak.

U toku 12 i 13 aprila uslijedila su dopunska naređenja i nova zapovijest štaba Operativne grupe u kojoj je maršuta divizije određena po danima. Zadatak divizije je bio da izbije u rejon Bihać — Bosanska Krupa, uhvati kontakt sa neprijateljem i ispita njegove snage, da pritom obezbjeđuje desni bok Četvrte armije koja je operisala duž primorskog pojasa i da sa njenim jedinicama uhvati vezu. Istom zapoviješću izdatom 13 aprila štab grupe je dao mogućnost diviziji da sa prostora Ključ — Kopljenica može uputiti dvije brigade preko Podgrmeča ka Bosanskoj Krupi dok se sa ostalim snagama treba da kreće prema Bihaću.

Divizija je u svemu postupila po naređenjima iznijetim u pomenutoj zapovijesti. Do rejona Ključ — Kopljenica maršovala je u jednoj a odatle u dvije kolone. Jednom kolonom, sastava divizije (bez 10 i 11 brigade) kretale se pravcem Jajce — Mrkonjić Grad — Bravsko — Bosanski Petrovac — Bihać. Drugom kolonom sastava 10 i 11 brigada maršovala je pravcem Jajce — Ključ — Velagić — Sanski Most — Lušić Palanka — Jasenice — Bosanska Krupa. Stab divizije se kretao sa prvom kolonom.

Prikazan po danima i brigadama marš je, uglavnom, tekao ovako: Deseta brigada je u toku 12 aprila izvršila marš do Busiovače. Idućeg dana je stigla u Travnik. 14 aprila, dva časa poshje dobijanja naređenja, nastavila je marš i 15 aprila stigla u Jajce. U toku dana jedinica se odmarala, a 16 aprila stigla je u Milanoviće iza Mrkonjić Grada, 17 u Brkiće, 18 u Palanku gdje se odmarala i u toku 19 aprila. Sjutradan izjutra brigada je izvršila dalji pokret i stigla u Jasenicu gdje je očekivala naređenje za ofanzivna dejstva prema Bosanskoj Krupi.

Jedanaesta brigada je stigla 12 aprila na prostoriju Vitez — Kruščica, 13 je bila u Turbetu, 14 na maršu od Turbena za Jajce gdje je stigla u toku 15 aprila. Sjutradan je došla na 12 km od Sanskog Mosta u koji je stigla 17 aprila prije podne. Osamnaestog aprila je izvršila pokret preko Sanskog Mosta i Palanke za Jasenicu. U rejonu Jesenice uhvatila je kontakt s,a neprijateljem. U tom rejonu brigada je ostala do 22 aprila iščekujući i pripremajući se za dejstvo prema Krupi.

Trinaesta brigada je 12 aprila prevalila 28 km i stigla do Busovače. Trinaestog, 14 i 15 aprila nastavila je marš preko Travnika do Jajca. Šesnaestog aprila je produžila kretanje preko Jezera ka Mrkonjić Gradu, 17-og od Mrkonjić Grada do Ključa, 18-og od Ključa do Bosandkog Petrovca, a 19-og je stigla u Bihać gdje je ostala do 22 aprila.

Cetranesta brigada je takođe krenula 12 aprila pravcem Busovača — Vitez, 14-og je otpočela sa prebacivanjem Sipadovom željeznicom za Jajce gdje je sa dijelovima stigla naveče istoga dana i otpočela sa prebacivanjem od Jajca za Bosanski Petrovac u čiji rejon je stigla već 15 aprila. Sjutradan je stigla u sela južno od Bihaća. Sedamnaestog aprila štab je već bio u Bihaću, brigada je uhvatila kontakt sa neprijateljem, protjerala manje njegove dijelove, orijentišući se ka Ostrošcu koji je bio posjednut od neprijatelja.

Prema tome, pješadiske brigade, artiljeriska brigada i ostali dijelovi uspjeh su za relativno kratko vrijeme da stignu na označenu prostoriju. Dvadeset deveta divizija sa svim svojim dijelovima izbila je na prostoriju Bosanska Krupa — Bihać spremna za dejstvo prema naređenju. Počev od 17 aprila kada su prvi njeni dijelovi izbili u rejon Bihaća uspjela je da se prikupi na određenoj prostoriji gdje se zadržavala sve do 22 aprila. Jedinice su došle u dodir sa neprijateljem.

Svojim lijevim krilom povezali su se sa dijelovima Četvrtog hrvatskog korpusa, a preko njega i sa Četvrtom jugoslovenskom armijom. Na taj način u potpunosti je bio' izvršen zadatak koji je divizija dobila 13 aprila od štaba Sarajevske operativne grupe a po kome je i pristupila izvođenju marša. Prevaljeno je rastojanje od preko 230 km. Za jedan dan ranije nego što je to bilo predviđeno u zapovijesti Štaba Operativne grupe.

Bilo bi teško opisati sve pojedinosti u kojima su se ogledale spremnost i snalažljivost starješina i boraca u izvođenju tog napornog marša. Umjesto toga makar da spomenemo nešto od onoga što će bar sugerirati uslove u kojima se odigralo izvršavanje tog teškog zadatka.

Poznato je kakve je sve operacije vodila Dvadeset deveta divizija od svog osnivanja do konačnog oslobođenja Hercegovine. Ali ipak treba potsjetiti na činjenicu da je divizija u toku cijelog mjeseca marta vodila teške i uporne borbe u dolini Neretve i na Ivan—Sedlu. Zatim su nastale teške borbe za oslobođenje Sarajeva, u kojima su hercegovačke jedinice dale svoj doprinos njihovom pobjedonosnom ishodu. U tom periodu neprijatelj je pretrpio ogromne gubitke i ostavio veliki ratni plijen. Kako je divizija dejstvovala na širokom frontu od Ilidže do Kiseljaka i Busovače i time ugrožavala jednu od najosjetljivijih komunikacija i pravaca kojim se neprijatelj iz Sarajeva povlačio, njene jedinice su vodile žestoke borbe. Na tom pravcu bilo je položaja koji su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. U tim operacijama samo 10 hercegovačka brigada imala je od 28 marta do 8 aprila 69 mrtvih i 217 ranjenih boraca. Sem toga, neprijatelj je, prisiljen na povlačenje, izvršio zamašna rušenja i zaprečavanja. Svi mostovi od Blažuja do Busovače bili su porušeni. Na nekohko mjesta duž komunikacije bila su postavljena minska polja. Neprijatelj je pokušao da u rejonu Kiseljaka aktivira diverzantsku grupu u jačini od oko 20 ljudi.

Divizija je bila jako razvučena, neki njeni dijelovi su bili čak u Mostaru. Pošto je divizija imala i svoju teritorijalnu oblast, trebalo je riješiti i[1] pitanja izvjesne reorganizacije divizije u cilju njenog osposobljavanja za izvršavanje zadatka, kao što je brzo prebacivanje na takvim otstojanjima. Divizija je do tada stekla veliko borbeno iskustvo. No, kako je dejstvovala uglavnom na području Hercegovine, južne Dalmacije i jednog dijela Crne Gore, ona n je imala prilike da izvodi druge marševe kao što su to izvodile, naprimjer, neke od naših proleterskih jedinica.

Divizija je bila dosta skromno opremljena. Većina njenih boraca bila je u opancima. Za kretanje u takvim uslovima, u kojima nije raspolagano ni najosnovnijim minimumom prevoznih sredstava, nije bilo jednostavno ubrzanim maršom kretati diviziju od nekohko hiljada ljudi. Brojno stanje i naoružanje Dvadeset devete divizije prema podacima od marta 1945 godine bilo je: 6.637 ljudi, 405 puško-

mitraljeza, 41 mitraljez, 52 minobacača, 12 topova i 10 protivtenkovskih topova. Nakon oslobođenja Sarajeva, brojno stanje, a naročito naoruužanje Dvadeset devete divizije se znatno povećalo. Samo artiljerijska brigada, naprimjer, na dan 20 aprila 1945 godine imala je u svom sastavu 20 artiljeriskih oruđa, 8 protivtenkovskih topova i jedno protivavionsko oružje od 20 milimetara, nekoliko dvocijevnih i četvorocijevnih »flaka« i mnogo artiljeriske municije.

Jedinice su se kretale oslobođenom teritorijom. Organi vlasti, političke i društvene organizacije, vojnoteritorijalne komande i stanovništvo, nisu se štedjeli i pomagali su jedinice divizije u svakom pogledu. Ali oni nisu imali mogućnosti da pruže diviziji sve što bi htjela akamoh sve ono što je njenim jedinicama bilo potrebno.

Zbog svega toga, zbog teškoća koje su bile karakteristika onog •remena, u kome se trebalo brzo kretati i tući neprijatelja, u kome nije postojalo sredstava za brzo prebacivanje jedinica ni na bližim akamoli na takvim otstojanjima, pokretanje divizije i brzo maršovanje njenih jedinica nije bio ni lak ni jednostavan zadatak. Istina, diviziju u toku marša nisu nadlijetali neprijateljski avioni. Bili su ***to*** posljednji mjeseci Hitlera, oni dani u kojima mu je nedostajalo ne samo aviona nego i još mnogo čega. Ali, time se ne umanjuje značaj ovog marša. Upravo zbog toga bilo bi, možda, nepravedno za one koji su na svojim nogama stigli od konjičke ćuprije (Konjica) do Trsta dozvoliti da u hronikama toga vremena ostane samo suv podatak o tome da je Dvadeset deveta divizija poslije oslobođenja Sarajeva ušla u sastav Četvrte armije i učestvovala u borbama za oslobođenje Trsta.

Ratnici, doduše, znaju da se ratovanje ne sastoji samo iz bitaka. Oni znaju da šva dramatika rata nije samo u toku borbi i da nje može i te koliko biti u onim naporima kada se ljudi naprežu da stignu, da pristignu na mjesta bitke. Ali često kada pričaju ili pišu o svom ratovanju skloni su da preskoče ono što se događalo između bitaka. A u tim intervalima bilo je mnogo teškog i napornog, mnogo pregalaštva i snalažljivosti, mnogo toga o čemu istorije ratova najmanje pišu. Najmanje pišu iako su se upravo u tim intervalima takođe rješavali odlučujući zadaci. Marševanje Dvadeset devete divizije od Šarajeva prema Trstu i od Trsta ustvari je jedan od takvih intervala, jedan od takvih zadataka. Taj zadatak je uspješno izvršen upravo zbog toga što su se i borci i starješine svojski založili za njegovo potpuno rješenje.

Divizija je u tome uspela zahvaljujući snalažljivosti Svojih boraca i rukovodilaca, zahvaljujući podršci koju joj je davao narod i već organizovana i razvijena narodna vlast na teritoriji kojom je prolazila. Trebalo je brzo maršovati i savlađivati prepreke koje je neprijatelj ostavio.

Za raščišćavanje ruševina i savlađivanje minskih i drugih prepreka koje je neprijatelj u svom povlačenju napravio, značajnu ulogu je odigrao inžinjeriski bataljon. On je dijelom svojih snaga, minerskim odjeljenjem osposobljenim i opremljenim za raščišćavanje mina, uspio da otkrije minsko-eksplozivne prepreke. Glavninu je angažovao za izradu mostova i pravljenje prolaza i obilaznih puteva. Pošto nije imao sredstava (balvane, daske, stabla) koristio je mjerna kao i mjesno stanovništvo kao radnu snagu. U tome su pomagale i ois'tale jedinice tako da su putevi bili brzo osposobljeni.

Zaplijenjenu mehanizaciju, koju neprijatelj nije imao vremena da uništi, već je djelimično otštetio, jedinice su brzo opravile. Vozni park divizije uvećava se odjednom za skoro 20 kamiona. Izvršena je selekcija ratnog phjena i uzeto je ono što je bilo neophodno jedinicama. Uz pomoć narodnih vlasti mobilisano je ljudstvo i stoka sa terena. Materijalna sredstva divizije prebacivana su po etapama. Jedinice su sobom nosile samo ono što im je bilo neophodno. Nepokretni ili slabije pokretni ranjenici otpremljeni su u divizisku bolnicu u Mostar i u Sarajevo.

Navešćemo još jedan detalj sa ovog marša. Kada se vršila mobilizacija mjesnog stanovništva, javio se jedan dobrovoljac koji je sobom doveo dva konja. Odmah je bio primljen i uvršten u kolonu. Nekako iza njegovog dolaska počele su eksplodirati mine na putu koji je već bio očišćen od inžinjeriskog bataljona i kojim je prošla glavnina divizije. Tako je, kada je nedaleko od Kiseljaka naišla artiljeriska brigada, eksplodirala mina i oštetila dva topa, dva kamiona i jedan automobil u kome se vozio d'o štaba Artiljeriske brigade. Prva reakcija je bila ljutnja na inžinjeriski bataljon za koji se smatralo da nije solidno izvršio svoj zadatak čišćenja minskih polja. Jednog dana uhvatili su dobrovoljca koji je doveo dva konja u momentu kada je htio da baci bombu na Stab 10 brigade, koja Se odmarala u rejonu Busovače. Istraga je pokazala da je taj dobrovoljac bio legionar u Francetićevoj crnoj legiji odakle je otišao u Njemačku gdje je završio diverzantski kurs. U Kiseljaku, iz čije je okoline i rodom, organizovao je diverzantsku grupu od oko 20 članova. Grupa je zatrovala nekohko bunara u mjestu, položila mine na nekohko mjesta duž komunikacije Kiseljak — Busovača, imala je zadatak da zatruje hranu itd.

U tom dijelu marša jedinice Dvadeset devete divizije pokazale su izvanrednu snalažljivost. Uz puno zalaganje željezničkog osoblja vješto su koristili malu šumsku željeznicu »Sipadovu«. Njome slu uglavnom prebacivani tereti komore da bi ljudi i stoka mogli brže da se kreću.

Ljudstvo iz jedinica se nije žalilo. Hitalo se samo da bi se što dalje stiglo. Ali, briga o ljudima bila je vrlo razvijena. Sanitetsko zbrinjavanje, snabdijevanje jedinica, odmaranje ljudstva, staranje o

tome da budu informisani o događajima, funkcionisalo je, za ove uslove, **rrlo** dobro.

To je bilo prvi put da toliko brojne hercegovačke jedinice prolaze bosanskom teritorijom. O toj činjenici mnogo su vodili računa svi borci i starješine Dvadeset devete divizije. Njihovo ponašanje na tom maršu bilo je na visoni. Sem toga, o toj činjenici su vodili računa vlasti i organizacije sa teritorije kojom se prolazilo. Toplih susreta punih pažnje, iskrenih, napora da se pomogne jedinicama bilo je u svakom mjestu. Prisni prijem na koji su jedinice nailazile u svim mjestima upravo je potstakao borce na još veću izdržljivost. Pomoć organa vlasti i raznih organizacija učinila je da Dvadeset deveta divizija pravovremeno izvrši zadatak. Jer, atmosfera kroz koju su brigade prolazile pretstavljala je posebnu vrstu hrane za borce i rukovodioce. Istoriji je poznato kako su Nijemci svoje trupe u svom napadu na Francusku 1939 na maršu kljukali specijalnim pilulama samo da bi što brže prevalili Ardene. Dvadeset deveta divizija, kada se sve uzme u obzir, kretala se brže od Nijemaca a njeni borci nisju dobijali nikakve pilule. Njima je ulivao snagu bratski, drugarski prijem i doček koji su im priredili na putu od Busovače do Krupe i Bihaća.

OD BIHAĆA

Na prostoriji Bosanska Krupa — Bihać divizija je očekivala dalje naređenje za akciju. Očekivali su dejstvo ka Zagrebu ih ka Karlovcu. Obavještajci su prikupljah podatke o neprijatelju. Ustanovili su da je u rejonu: Ostrožac — Brekovica — Spahići oko 2.000 neprijateljskih vojnika sa 7 topova i 4 tenka; prema desnom krilu, u rejonu Bosanske Krupe, bilo je oko 2.200 neprijateljskih vojnika sa 2 tenka i 2 topa. Sem manjih čarki sa neprijateljem nije bilo ozbiljnijih okršaja. Sa Štabom Četvrtog korpusa ugovarano je zajedničko dejstvo u rejonu Ostrošca. Ljudstvo se, uglavnom, odmaralo i pripremalo za borbu.

U međuvremenu, naša Četvrta armija je nastavila uspješno nadiranje uz jadransku obalu. Približavala se Rijeci spremajući sp za oslobođenje ostrva u Kvarnerskom Zalivu. Svoju Dvadesetu diviziju uputila je od Delnica i ona je napredovala ka Čabru i Prezidu. Stvarah su se uslovi, i to dosta brzo, za brže nadiranje ka Istri i Trstu.

U takvoj situaciji Generalštab Jugoslovenske armije uputio je Četvrtoj armiji depešu u kojoj je između ostalog stajalo: »Opšta situacija neminovno zahtijeva vaše brže nadiranje prema Trstu. Radi ovoga ponovo stavljamo pod vašu komandu Dvadeset devetu diviziju. Hitno vam je upućena od Bihaća. Uhvatite vezu sa njom.«

Pred Dvadeset devetom divizijom postavio se zadatak drugačiji od onoga koji je očekivan kada se maršovalo do Bihaća. Odmah se

pristupilo organizaciji i izvođenju marša. Već 21 aprila izdata je iscrpna zapovijest jedinicama o maršu koji je odmah uslijedio.

U vremenu do izvršenja ove zapovijesti rad i raspored jedinica divizije je bio ovakav:

Četrnaesta brigada je već u toku 17 aprila imala ovakav raspored: 1-vi bataljon u s. Turja, 4-ti u s. Zlopolje-Majdan, 3-ći u s. Zlopolje, a 2-gi bataljon u s. Pokoj, gdje je zadržan u borbi sa neprijateljem, ali je toga dana uspio da ovlada pomenutim selom. Vođene su manje borbe s neprijateljem. Brigada je imala 1 mrtvog i 12 ranjenih vojnika, dok su neprijateljski gubici bili 12 mrtvih i 2 zarobljena. I u toku 18 aprila vođena je borba sa neprijateljem koji je napadao na 2 bataljon, pred selom Spahići. Nakon intervencije dijelova 4-og bataljona neprijateljski napad je odbijen. Treći bataljon je potisnuo neprijatelja i zauzeo s. Grabež. Devetnaestog aprila brigada je neprijatelja napala u sadejstvu sa dijelovima jedne brigade Četvrtog korpusa i na kraju toga dana je bila u slijedećem rasporedu: 1-vi bataljon u s. Brekovica-Jakovići, 2-gi u s. Pokoj, 3-ći u s. Založje-Grabež, 4-ti u s. Turja. Dvadsetog i 21 aprila na toj liniji je zadržano više napada neprijatelja. Dvadeset drugog aprila je neprijatelj napuštio Ostrožac i povlačio se prema Bosanskoj Krupi, zbog čega je brigada na njega vršila dalji pritisak.

Trinaesta brigada je 19 aprila bila smještena: 1-vi bataljon u Založje, 2-gi u Vinice, 3-ći u Čekrlije, a 4-ti u Pritoke. Dvadesetog aprila je ostala u istom rasporedu, dok je raspored neprijatelja bio sljedeći: Ostrožac — Spahići — Kurtovo Selo — Veliki Radići. Dvadeset prvog aprila 13 brigada je smjenjivala dijelove 14 brigade i spremala se za napad koji je trebalo da uslijedi sutradan.

Jedanaesta brigada je 18 aprila u rejonu Jasenice uhvatila kontakt sa neprijateljem i 19-og je bila u sljedećem rasporedu: 1-vi bataljon je držao s. Ljuljan i Kemića Glavicu (k 528) 4-ti je bio u s. Donja Suvaja — k 267, a 3-ći u s, Suvaja — Guovac, dok se 2-gi bataljon nalazio kao brigadna rezerva u s. Jasenice. Dvadesetog i 21 aprila raspored brigada je ostao isti.

Deseta hercegovačka brigada se 20 aprila smjestila u rejon Jasenice, gdje se toga dana kao i 21 aprila odmarala, očekujući naređenje za dejstva u pravcu Bosanske Krupe.

Artiljeriska brigada, štab divizije, Inžinjeriski bataljon i pristapski dijelovi bili su u Bihaću.

Vođene su, dakle, manje borbe koje nisu imale većeg značaja niti su angažovale veće snage divizije.

U takvoj situaciji ushjedilo je već pomenuto naređenje za dalji rad divizije. Ono je uslijedilo na osnovu opšte orijentacije Generalštaba, kao i zbog situacije na frontu Četvrte armije.

Brzo nadiranje ka Trstu krilo je u sebi opasnost za desni bok. Stoga je Dvadeset deveta divizija stavljena na raspolaganje Četvrtoj armiji. Stab armije rješava da je uputi u Ogulin, a odatle da je prebaci kamionima u rejon Prezida, odakle će da nastupa pogodnim pravcem radi obezbjeđenja boka armije.

Deseta brigada je 21 aprila uveče primila telefonsko naređenje štaba divizije za opšti pokret brigade 22 aprila. 22 aprila izjutra brigada je izvršila pokret i u toku dnevnog marša stigla u Bihać gdje je i zanoćila. 23 aprila prije podne krenula je *iz* Bihaća i u toku dana stigla na prostoriju Drežnik Grad. Dvadeset četvrtog aprila je u 7 časova ujutro nastavila opšti pokret i u toku dnevnog marša stiže u Begovac, u neposrednu blizinu Ličke Jasenice. Dvadeset petog aprila brigada je izvršila pokret u pravcu Ogulina i u toku dana stigla u Oštarije, gdje se u toku 26 aprila i odmarala.

Jedanaesta brigada je u toku 22 aprila sa svoje prostorije stigla u Bihać. Dvadeset trećeg aprila je izvršila pokret pravcem Bihać — Zavalje. — Boljevak — Zeljevo — Petrovo Selo — Vaganac — Jerkovića Brdo — Sodilovac. Dvadeset četvrtog aprila maršovala je pozadi Desete brigade od Ličke Jasenice. Dvadeset petog aprila izvršila je pokret pravcem Lička Jasenica — Plaško — Josip Dol — Cakovac — Skradenik i smjestila se sa 1-vim i 4-tim bataljonom u Skradenik, a sa 2-gim i 3-ćim u Cakovac. Dvadeset šestog aprila brigada se odmarala u rejonu Josip Dola.

Trinaesta brigada je u toku 22 aprila, pošto su njeni dijelovi smijenjeni od 14-te brigade, izvršila pokret pravcem Zavalje — Ličko Petrovo Selo — Vaganci — Drežnik, prevalila 28 km i smjestila se u rejon Drežnik — Vaganci; 23 aprila izvršila je pokret i prevalivši 30 km smjestila se u Beglavac; 24-og prevalila je takođe 30 km i smjestila se u Otok; 25-og izvršila je pokret preko Ogulina i Sv. Pavia na prostor Hreljin, gdje se smjestila. Dvadeset šestog aprila po naređenju štaba divizije izvršila je pokret na prostor Čabar i toga dana u 16 časova njena dva bataljona su prebačena na prostor Prezid — Čabar radi smjenjivanja dijelova Dvadesete divizije sa rasporedom: 2-gi bataljon u Podgorje, a 4-ti u Korazišče.

Četrnaesta brigada se 23 aprila prebacila u Vagance; 24-og je produžila marš i stigla u rejon Saborski; 25-og je produžila marš prema Ogulinu. Raspored poslije izvršenog marša je bio sljedeći: 1-vi bataljon u Kučinić, 2-gi u Otok, 3-ći u Prapuče, a 4-ti u Bošt.

Ostale jedinice su maršovale istim pravcem kao i brigade.

Divizija je uspješno izvršila zadatke u tom periodu. Uspjela je vješto i brzo da prekine dodir sa neprijateljem, da se blagovremeno i hitno pokrene i da u kratkom vremenu stigne u rejon Ogulina gdje su joj bili nagovješteni kamioni Četvrte armije kojima je trebalo nastaviti prebacivanje jedinica.

Na osnovu izdate zapovijesti od 26 aprila jedinice divizije su radile po sljedećem:

Deseta brigada je 27-og izjutra izvršila pokret i stigla na predviđenu prostoriju Vrbovsko. Tu je sačekala novu zapovijest od štaba divizije, pa je u toku 28 aprila izjutra izvršila pokret i u toku dnevnog marša stigla na prostoriju Kuželj. Dvadeset devetog aprila brigada je izvršila pokret i poslije kraćeg zastoja, zbog prepada neprijatelja na kolonu, stigla na prostoriju Čabar, sem 4-og i 1-og bataljona koji su u neposrednoj blizini Cabra izvršili napad na neprijatelja. Ta dva bataljona su potisnuli neprijatelja i omogućili kretanje drugih jedinica. U tim borbama brigada je imala 5 mrtvih i 3 ranjena, a neprijatelj je imao 7 mrtvih.

Jedanaesta brigada je 27 aprila izvršila pokret pravcem Josip Dol — Otok — Ogulin — Gomirje — Vrbovsko — Vučev Do; 28-og je izvršila pokret prema Brodu na Kupi, a 29-og je krenula pravcem Grintovci — Osilnica — Babino Polje. Kod Cabra su je napali oko hiljadu neprijateljskih vojnika i zadržali pokret njenih dijelova, sve dok nije odbijen napad neprijatelja i omogućen dalji prolaz. Od Cabra do Prezida brigada se prebacivala kamionima po dijelovima. Na prostor Prezid zbog napada neprijatelja na sam Prezid, angažovala je jedan svoj bataljon koji je u zajednici sa zaštitnim bataljonom štaba divizije uspio da odbije napad neprijatelja

Trinaesta brigada se 27 aprila nalazila u Prezidu u sljedećem rasporedu: 1-vi bataljon u Brestviku, 2-gi u Podgoviru. a 3-ći u Kozorišću. Raspored neprijatelja pred njom je bio: Potpreska — Stari Trg — Rakek — Laze. Neprijatelj je napao položaje 2-gog i 4-tog bataljona. ali je bio odbijen. Brigada je imala 1 ranjenog, a neprijatelj 4 mrtva i 6 ranjenih. Dvadeset osmog aprila neprijatelj je napao položaje 3-ćeg bataljona brigade i natjerao taj bataljon na povlačenje na liniji Trava — Potplanina. Gubici su bili 3 mrtva, 9 ranjenih i 2 nestala, a kod neprijatelja 15 mrtvih i više ranjenih. Neprijatelj je napao takođe položaje 2-gog i 4-og bataljona, äli je taj napad odbijen i **4**-ti bataljon je uspio da ovlada k 785 (Devin).

Četrnaesta brigada je 27 aprila izvršila pokret od Ogulina za Srpske Moravice, a 28-og od Srpskih Moravica za Osilnicu: 29-og brigada je izvršila pokret pravcem Osilnica — Podgova. gdje je smijenila dijelove Trinaeste brigade. Neprijatelj je izvršio napad na njen 4-ti bataljon koji je bio ostavljen u Čabru radi osiguranja komunikacije. Neprijateljski napad je odbijen, brigada je imala 3 mrtva i fi ranjenih, a neprijatelj 8 mrtvih.

U ovom periodu sve brigade, kào i ostali dijelovi divizije, maršovale su jedinom komunikacijom opštim pravcem Ogulin — čabar — Prezid.

Ispadi neprijatelja doveli su do neznatnog usporavanja marša, što. međutim, nije imalo težih posljedica na opšti ishod marša i dostizanje marševskog cilja.

Štab divizije je 29 aprila u zoru izdao zapovijest o daljem maršu svih jedinica i obezbjeđenju na maršu. Po toj zapovijesti izvršavanje zadatka teklo je ovako:

Trinaesta brigada je 29 aprila uputila 1-vi bataljon u pravcu Postojne. Ostali bataljoni bili sVi smijenjeni od 14 brigade i u toku 30 aprila izvršili pokret pravcem: Ljeskov Do — Mašun — Veliko Đurđevo n_a prostor Kristijana, odakle je 4-ti bataljon upućen na pravac Postojne sa zadatkom da uhvati vezu sa 1 bataljonom i da ispita stanje u Postojni. Prvi bataljon je bio upao sa jednim bataljonom Dvadesete divizije u Postojnu, ali se morao povući zbog toga što je neprijatelj dovukao nove snage. Raspored brigade je bio: 2 i 3 bataljon u Kristijani, 1-vi u Salce, a 4 bataljon na položajima do Postojne. Toga dana je brigada dobila naređenje za napad na Postojnu.

Četrnaesta brigada je u toku 30-og aprila prije podne vodila borbu sa neprijateljem koji je napadao položaje jednog njenog bataljona, a poslije podne otpočela je marš prema Sv. Petru, s tim što je jedan bataljon ostavila na položajima prema neprijatelju. Pošto je njen 1 bataljon u toku noći smijenjen i on je uspio stići u sastav brigade, tako da je 1 maja brigada izbila u rejon Sv. Petar, gdje je prema zapovijesti divizije brigada ostavljena kao diviziska rezerva.

Jedanaesta brigada je 29 aprila izjutra krenula kamionima preko Mašuna za Sv. Petar. U toku 30 aprila dva njena bataljona, koja su prebačena kamionima, upućena su na položaj Oreha — Rakitni — Arostja — Arunica. Ostatak brigade je krenuo pješice pozadi ovih kamiona da bi kasnije bio prihvaćen i kamionima prebačen do Sv. Petra, odakle su produžili do Oreha. Brigada je po naređenju štaba divizije na dan 1 maja napala Postojnu.

Deseta hercegovačka brigada je 30-og rano ujutru izvršila pokret i oko 9 časova izjutra stigla u Prezid. Toga dana oko 12 časova jedinice Sedme divizije su stigle našu diviziju, te su 1 i 4 bataljon 10 brigade bili povučeni u sastav brigade. Istog dana stigla je nova zapovijest za ubrzan marš brigade ka Sv. Petru. Poslije podne brigada je krenula prema Sv. Petru u koji je stigla u toku noći. Prvog maja brigada je krenula usiljenim maršem i prebacujući se kamionima odmaršovala preko Sežane za Trst.

To su ogoljeni i suvo iznijeti neki podaci o tome kojim pravcem i u kojim danima je Dvadeset deveta divizija prevalila put od oslobođenog Sarajeva do Istre i Slovenačkog Primorja u kome je samo bio napravljen prodor za nastupajuće borbe prema Trstu, Ljubljani i austriskoj granici. Za manje od tri nedjelje sitigli su borci Herce-

govine da priteknu u pomoć borcima Četvrte armije i slovenačkih korpusa. Nije dugo trajao taj interval neophodan onom završnom jurišu koji je značio oslobođenje i onih krajeva koji su se pridružili ostalim slobodnim prostranstvima domovine.

Kada se sjećamo onoga što smo preživjeli, kada saosjećamo sa onima koji su u toj posljednjoj fazi oslobodilačke borbe pali smrću hrabrih, i kada žalimo što i oni nisu sa nama mogli da sudjeluju u radostima pune pobjede, ne znamo reći kada su borci Hercegovine više impresionirah — izdržljivošću i ponašanjem na maršu ili odvažnošću i hrabrošću u završnim operacijama za oslobođenje zemlje. Treba li isticati ponos jednog kraja, jedne oblasti čiji sinovi su ostvarili slobodu svoga kraja i stigli da se bore i da ginu na bedemima Trsta, na ulicama Postojne, na prilazima Ljubljane, pa sve do austriske granice? Treba li opisivati sva mjesta i klance što su ih Hercegovci sami ili ne samo sami oslobođali i savlađivali. Spominjati ih treba. I opisivati. Jer bez toga ne bi bila potpuna pretstava o jednom dugogodišnjem, o jednom veličanstvenom zato i slavnom putu, o putu slobode koja je izvojevana. Slobode pune i potpune. Pune, izvojevane i zato neuništive.

Taj put su uzdignuta čela, hrabro i odvažno prevalili najbolji sinovi Hercegovine. Nisam čuo da se oni time razmeću i hvale. Ne znam da li ga u pričama kazuju svojoj djeci. Da li da ulazimo u to da li griješe ako o tom putu ne pričaju, ako se njime ne ponose? Cemu da dociramo? Važnije je utvrditi da se imaju čime ponositi. Lovorike uzabrane na tom slavnom putu (budimo konvencionalni na trenutak makar!) okitile su njihovo svijetlo oružje. I zašto se ne ponositi time? Ponoseći se oni svu slavu i pobjedu ne pripisuju s|ebi. Hercegovina nije jedina, znaju oni to. Ni njena divizija takođe nije jedina. Svi Hercegovci koji su se borili nisu samo u diviziji njenoj bili. Mnogi su pali na Gacku. Mostaru, Konjicu, Sarajevu, hrabro kao i oni u Čabru, Trstu, Ljubljani. Ali oni što su živjeli nosili su svoje mrtve. Jer oni su neumrli, f oni sa Mamule i iz Koritske jame i ne samo nje. Zajedno su brali lovorike pobjede. Stvarno.

Bili su hrabri. Ne znam da li oni tako o sebi govore. Ja o tome mogu da govorim. Od maja 1943 do maja 1945 godine su dvije godine. Dvije godine vojne, dvije godine oslobodilačkog rata, revolucije. Za te dvije godine nisu mi kazivah o svojoj hrabrosti. Oni su je pokazivah! I u Bici na Sutjesci. I u ofanzivama poshje nje što su bile. Vidio sam ih kako ratuju sa okupatorom i kako se obračunavaju sa okupatorskim slugama. Vidio sam ih i kao ratnike i kao revolucionare. Vidio, i osjetio i upamtio.

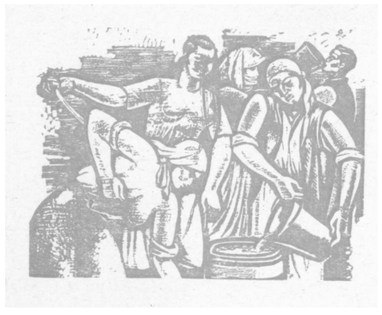
Nisu me pitah da li sam Hercegovac. I da li je to uopšte važno? U ratu našem znaci raspoznavanja su se uzimah na osnovu odnosa prema revoluciji. To nas je vezivalo. Znali su da nisu jedini borci

revolucije. Znali su da njihovi podvizi nisu jedini uspjesi revolucije. Radovah su se uspjesima drugih jer su ih smatrali i svojim uspjesima. Ponašali su se kao dio pokreta, dio vojske i revolucije. Možda mi zbog toga nisu ni kazivali o svojoj hrabrosti. Ali ja je moram reći. Oni su mi je pokazivali. Ne jedanput. Ne u jednoj ofanzivi, ofanzivi koju su neprijatelji pokretali na nas ili koje smo mi pokretali na neprijatelja. Cijele dvije godine su mi je pokazivah. Cijele dvije ratne, dvije revolucionarne godine. Dvije godine koliko smo bili zajedno, koliko nam je trebalo da dođemo od Sutjeske do Soče.

Za te dvije godine me nisu pitah da li sam iz Hercegovine. Tada smo se drugim znacima raspoznavah. Zbog te dvije godine ja sam i htio nešto da kažem o Hercegovini. Upravo zbog toga što me nisu pitali odakle sam. I zbog puta koji smo za te dvije godine prošh. Žao mi je što nisam mogao opširnije da kažem o onome o čemu mi oni nisu kazivali, o tome što su mi pokazivali. Te dvije godine su ogromne! I za njih, i za mene. Za sve nas su to dvije velike godine.

A oni su svoju hrabrost, svoju revolucionarnost pokazivah ne samo za te dvije godine — oružana revolucija je trajala četiri pune godine.

Vukašin MiCUNOVlC

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

FOTOGRAFIJE

Maks Bace
19

Foto-filmska sekcija propagandnog otseka Štaba 29 udarne divizije
70, 71, 74, 76, 78—81, 83, 86—89, 91.

Foto-tehnika Oblasnog odbora NOF-a za Hercegovinu
68

Čedo Kapor
7, 9, 11—18, 20—34, 37—41, 43, 45—49, 51—53, 55—59, 61—64.

Dejan Košutić (poginuo u bici na Sutjesci)
4 i 6

Vukašin Mićunović
67, 69

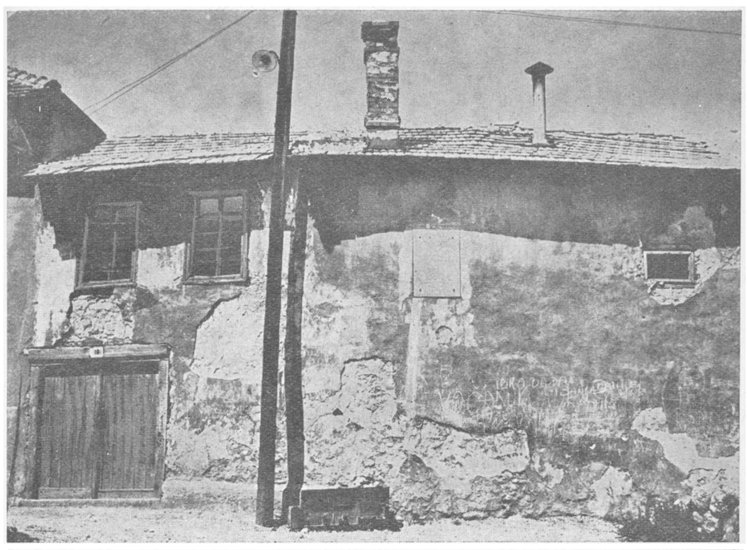
Petar Mildragović
8

Dušan Šakota
54, 90, 92—94.

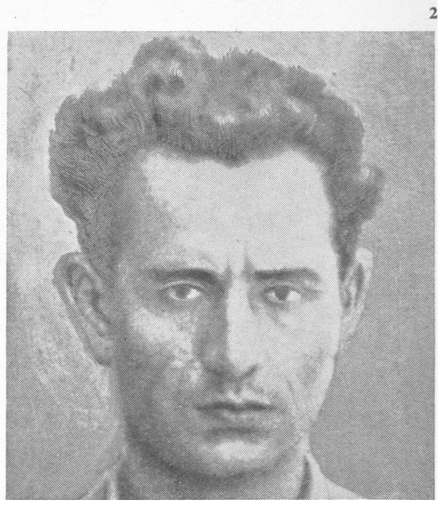
42, 50, 60
Iz zaplijenjene neprijateljske arhive.

35, 36
Vlasništvo Istoriskog arhiva Zajednice željezničkih preduzeća — Sarajevo

1
Vlasništvo Sreskog odbora Saveza boraca — Mostar

Kuća u Čemalovoj ulici u Mostaru, u kojoj je sredinom jula 1941, u prisustvu člana PK BiH Avda Huma, održan sastanak Oblasnog komiteta KPJ, na kome je donesena odluka o formiranju Vojnog štaba za Hercegovinu

Miro Popara

3

4

3

Borci Davidovičko-fatničke čete Bilećkog partizanskog bataljona u jesen 1941

4

Sastanak članova Partije i SKOJ-a iz Gatačkog sreza na Klinji u ljeto 1941

5

Grupa boraca partizanskog bataljona »Nevesinska puška« u jesen 1941

6

Štab Gatačkog partizanskog bataljona sa grupom boraca u Izgorima, decembra 1941

5

6

7

Osnovna škola u Fatnici u kojoj je od kraja februara 1942 bio smješten Operativni štab NOPO za Hercegovinu

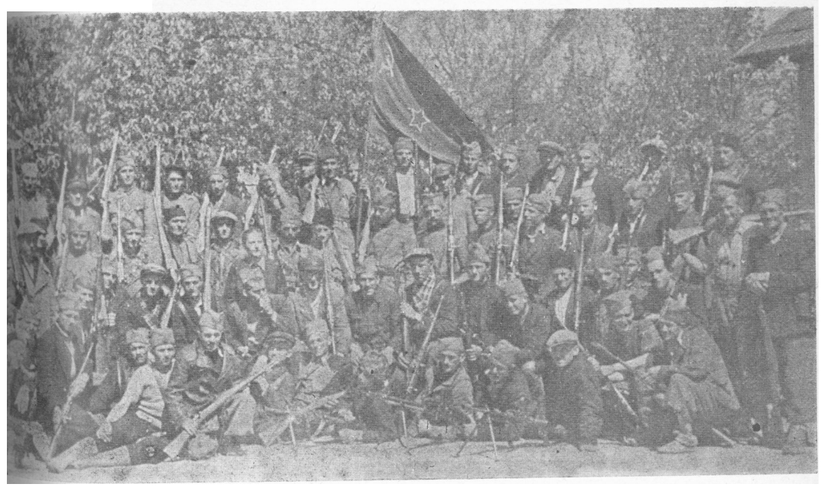
8

Slobodan Princip-Seljo, politički komesar Glavnog štaba NOPO BiH, Božo i Rajko Vuko je na Sitnici, krajem novembra 1941

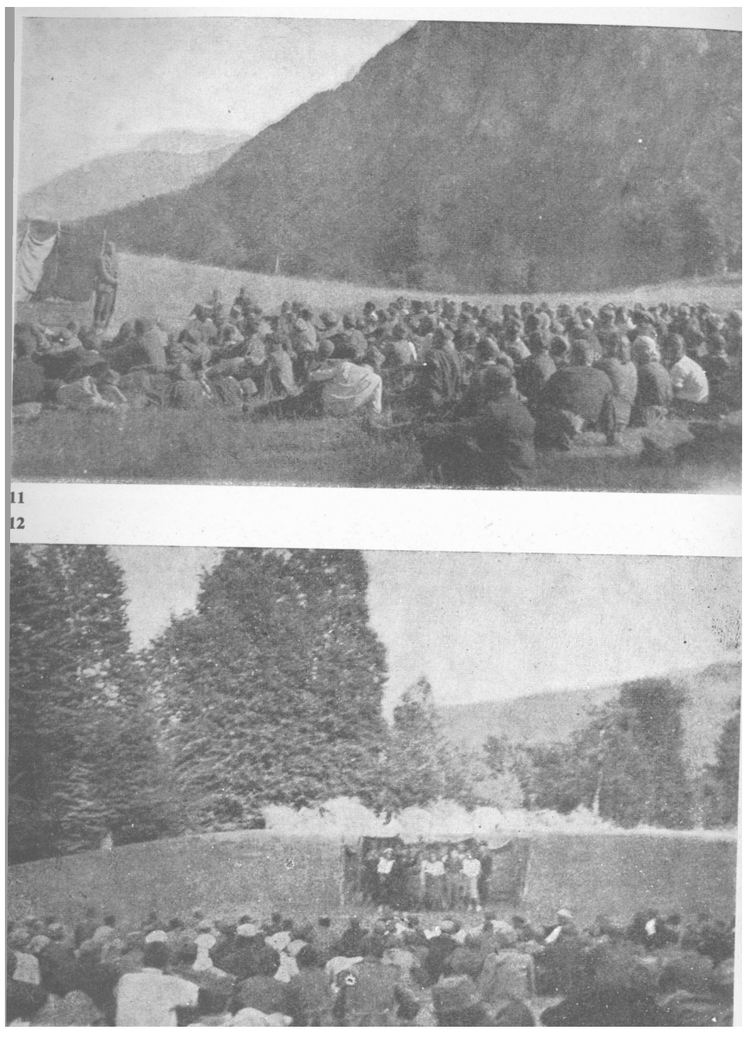
9

Kuća na Dvinu u kojoj je od sredine aprila 1942 bilo sjedište NOO za Hercegovinu

10

Borci Konjičkog partizanskog bataljona na Boračkom jezeru, aprila 1942

11
12

13
14

13
Borci Hercegovačkog NOP odreda u Vrbnici, juna 1942

Dušan Grk, Radovan Stijačic, Vlado Tomanović i Miloš Bajović na položaju kod Posušja, avgusta 1942

15
Stab 1-og bataljona Desete brigade sa grupom boraca, avgusta 1942

16
Prva četa 2 bataljona Desete na položaju kod Posušja, avgusta 1942

17
Druga česta 2 bataljona kod Posušja, avgusta 1942

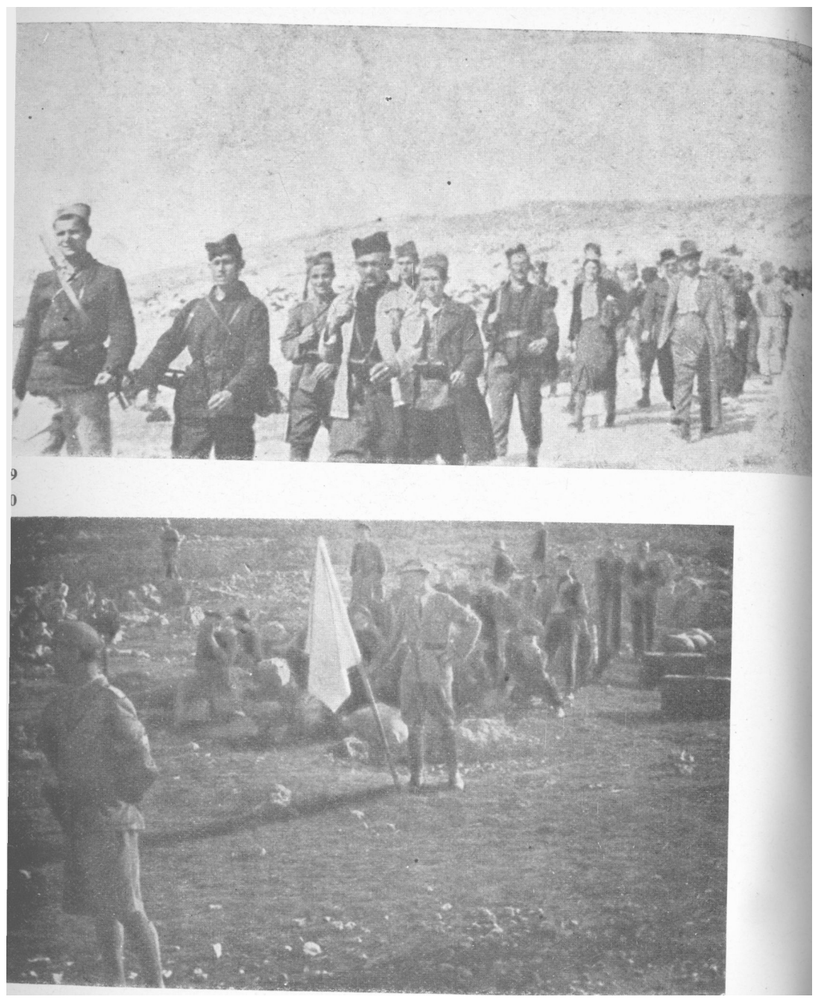
18
Pratećа četa 2 bataljona na položaju kod Posušja, avgusta 1942

17

18

19, 20

S f ; S 2 2 r/;2 bijenifca s a mtermrcima «*» *«»

21
Štabovi Desete hercegovačke i Pete crnogorske brigade: Milinko Đurović, Cedo Kapor, Savo Kovačević, Vojo Popović, Radomir Babić, Vlado Šegrt (stoje), Rade Hamović i Vlado Tomanović (kleče), sa kuririma — Prozor, septembra 1942

22
Grupa rukovodilaca i boraca intendanture i bolnice Desete brigade — Prozor, septembra 1942

3
4

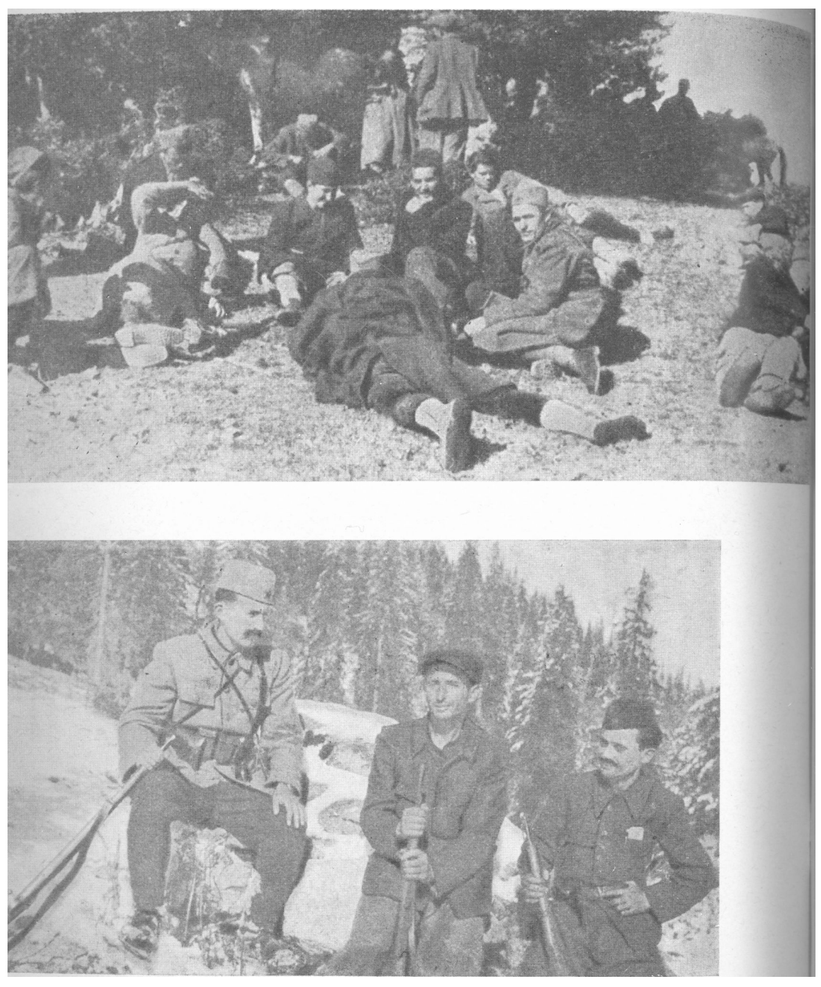

23
Borci Trećeg (Mostarskog) bataljona u Doljanima kod Prozora, septembra 1942

24
Partiski biro Mostarskog bataljona: Dušan Simić, Hido Bašagić, Šefik Obad (stoje), Enver Cemalović (kleči), Aco Babić i Salko Pezo (sjede) — kod Prozora, oktobra 1942

25
Četvrti (prozorski) bataljon Desete brigade na maršu kod Sebešića, oktobra 1942

26
Partiska ćelija 1 čete 2 bataljona, oktobar 1942

27
Štabovi Desete i Pete brigade u Zijametu, *krajem oktobra 1942*

28
Vlado Tomanović, Jovan Popović i Dušan Simić na Vranići, krajem oktobra 1942

29

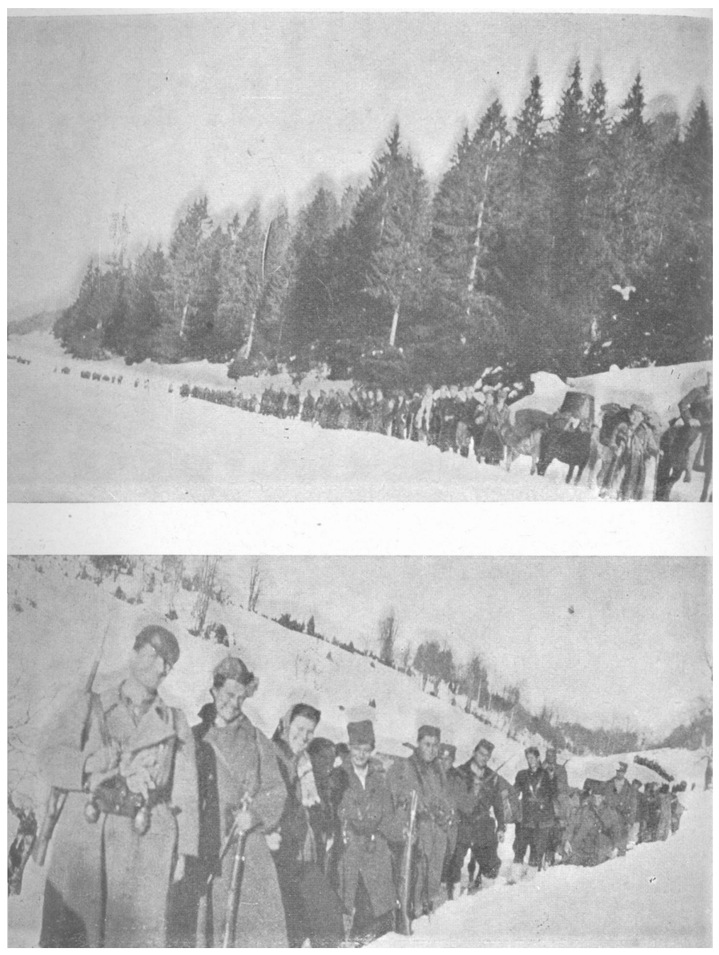
30

29

Smotra bataljona Desete brigade u Glamoču prilikom proslave Oktobarske revolucije, 7 novembra 1942

30

Boriša Kovačević — Šćepan na Vlašiću, decembra 1942

31, 32
Deseta brigada na maršu od Vlašića prema Blatnici, januar 1943

33

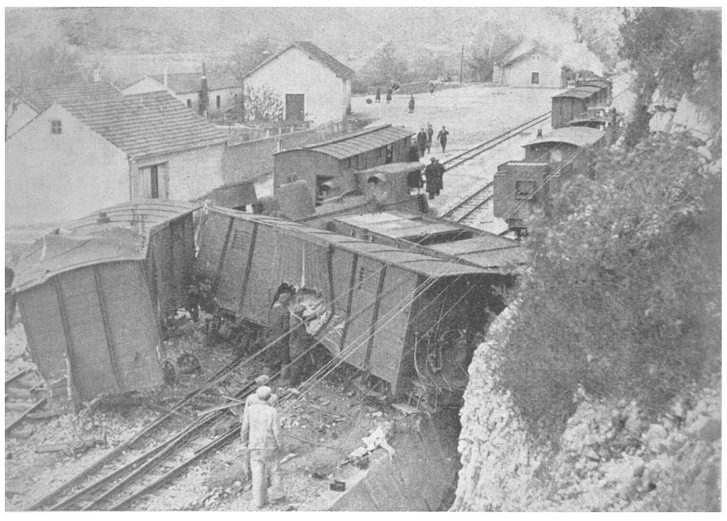
34

33

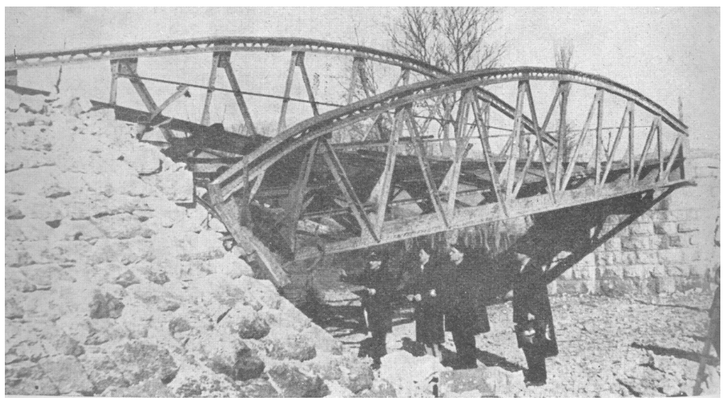
Nošenje ranjenika kod Šipraga, ja nuara 1943

34

Blažo Duriiić, Miloš Radović, Vlado Tomanović, Rade Marjanac i Vaso Miskin — Crni, u selu Magaljdo, kod Mrkonjića, decembra 1942

35
Na željezničkoj stanici Lastva poslije izvršene diverzije bataljona »Sloboda«, decembar 1942

36
Diverzija bataljona »Sloboda« na željezničkoj pruzi između Duži i Trebinja, januara 1943

37

38

37
Štabovi Desete hercegovačke, Pete crnogorske i Prve dalmatinske, brigada Treće NOU divizije u Pidrišu kod Gornjeg Vakufa, februara 1943

38
Peti bataljon Desete na Bahtijevici, mart 1943

39, 40
*Baterija Desete brigade na **po**ložajima na Bahtijevici, mart 1943*

41
Vlado Tomanović, Čedo Kapor i Obren Ivković, Bahtijevica. marta 1943

42
*Četnici u prisustvu Talijana (u uglu desno), strijeljaju pozadinskog radnika u **Hercegovini**, proljeće 1943*

41

42

45

46

43

Borci Desete brigade u oslobođenom Gacku, april 1943

44

Deseta brigada prelazi Sutješku kod Priboja, 9 juna 1943

45

Brigada na maršu u okolini Bileće, jesen 1943

46

Risto Zdrale, najstariji partizan Desete sa borcem omladinske ćete Zdravkom Bjelicom

47, 48, 49

Sa narodnog zbora na Divinu, u jesen 1943

50

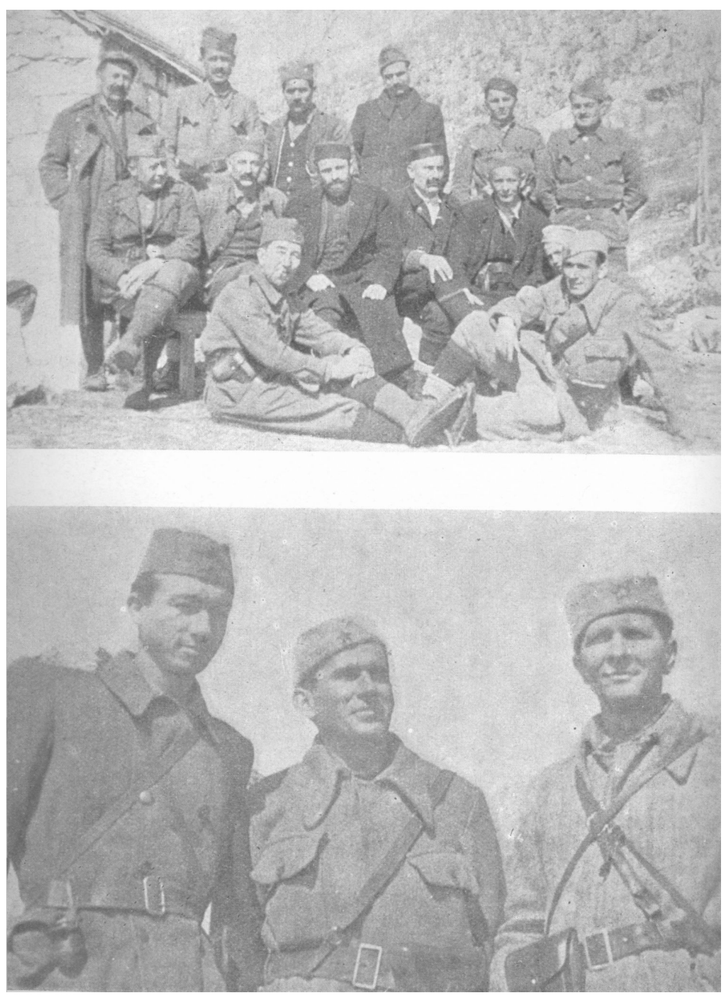
19 novembra 1943 u Mostaru su Nijemci objesili pripadnike NOP-a: Muju Selimhodžića-Babića, Bozu Skočajića, Darinku Bitangu, Ekrema Ćurića i Tomu Kljujića

49

50

53

54

51
Privremeni Oblasni NOO za Hercegovinu Salko Nazečić, Vaso Miskin — Crni (sjede na zemlji), Novica Šekarić, Janko Bjelica, Novak Mastilović, Marko Zirojević, Drago Ljubibratić (sjede na klupi), (Dušan Bošnjak, ekonom), Simo Babić, Božo Vukoje, Halid Čomić, (Simo Mastilović, kurir) i Alija Latifić (stoje) — Crkvice, proljeće 1944

52
Slobodan Sakota, Vaso Miskin-Crni i Nikola Ljubibratić, proljeće 1944

53
Grupa pionira iz Bilećkog sreza

54
Članovi Agitpropa OK KPJ za Hercegovinu: Milenko Šotra, Salko Fejić, Eli Finci, Dušan Sakota i Nusret Seferović, mart 1944

55
Sliišaoci drugog partiskog kursa pri OK KPJ za Hercegovinu, u ljeto 1944

56
Delegati iz Hercegovine na putu za Sanski Most na Drugo zasjedanje ZAVNO BiH-a, krajem juna 1944

57
Omladinska četa Desete brigade, ljeto 1944

58
Nikola Ljubibratić, komandant Desete sa kuririma brigade na položaju kod Bileće, proljeće 1944

57

58

59

Dijelovi Dvadeset devete divizije na maršu kod Dulića, u ljeto 1944

60

Četnici u prisustvu Nijemaca pred strijeljanje vežu Miletu Okiljevića, Gacko, juna 1944

61

Štab 29 divizije: Rade Hamović, Vlado Šegrt i Dragiša Ivanović

62

Grupa vojnih i političkih rukovodilaca: Miloš Slamatović, Nedo llić, Nikola Ljubibratić, Radovan Papić, Slobodan Šakota i Mustafa Dizdarević, Laďevici kod Bileće, u ljeto 1944

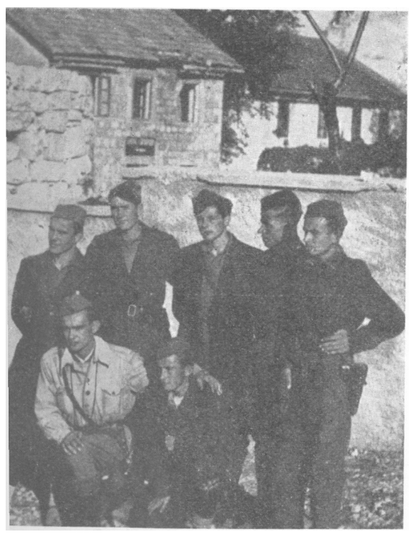

61

62

63
Čedo Kapor, Jozo Bakrač (stoje) i Milorad Kujačić (kleči) sa grupom spašenih saveznih avijatičara na putu Bileća — Vilusi

64
Grupa rukovodilaca SKOJ-a: Dušan Brenjo, Vlado Ivković, Brano Kovačević, Branko Vujović, Risto Vasković (stoje), Boško Kecman i Vukašin Senio (kleče), u oslobođenom Gacku, septembra 1944

65
Sa velikog narodnog zbora u Gacku, 17 aprila 1944

66
Defile jedinica 29 divizije u oslobođenom Trebinju, oktobar 1944

65

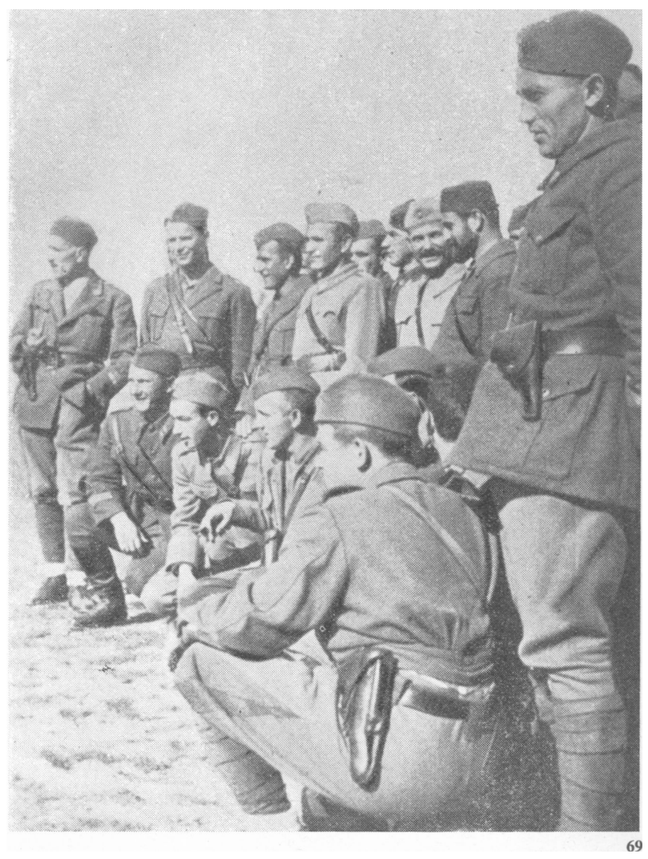
66

67
Čedo Kapor, Vlado ***Šegrt i*** *Vaso Miskin-Crni u* ***oslobo****đenom Trebinju*

68
Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu sa grupom vojnih rukovodilaca: Vlado Vujović, Novak Anđelić, Salko Fejić, Olga Marasović, Franc Novak, Radovan Papić, Vaso Misicin-emi (stoje). Čedo Kapor, Aco Babić i Enver Čemalović (kleče), Trebinje, oktobra 1944

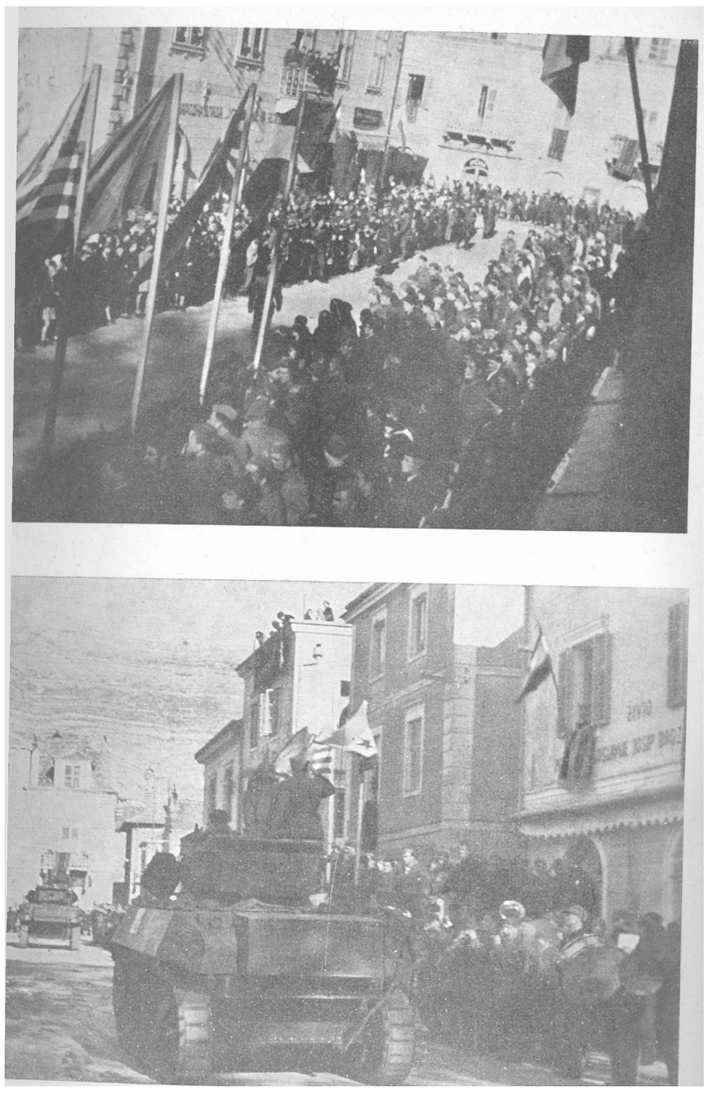
f

69

69

Grupa vojnih i političkih rukovodilaca Hercegovine: Petar Komnenić, Čedo Kapor, Vaso Miskin-Crni, Vlado Šegrt, Radoje Dakić-Brko (politički komesar Drugog udarnog korpusa), Novak Mastilović, Savo Čolović (stoje), Spiro Srzentić, Slobodan Šakota, Vojo Kovačević (politički komesar 29 divizije) i Miljo Milatović (kleče), Trebinje, oktobra 1944

72

73

70, 71
Sa proslave godišnjice 29 divizije u Trebinju, novembra 1944

72
Vlado Šegrt i Avdo Humo u oslobođenom Dubrovniku

73
Zivko Jošilo, Uglješa Danilović, Radovan Papić i Slobodan Sakota u Bileći, novembra 1944

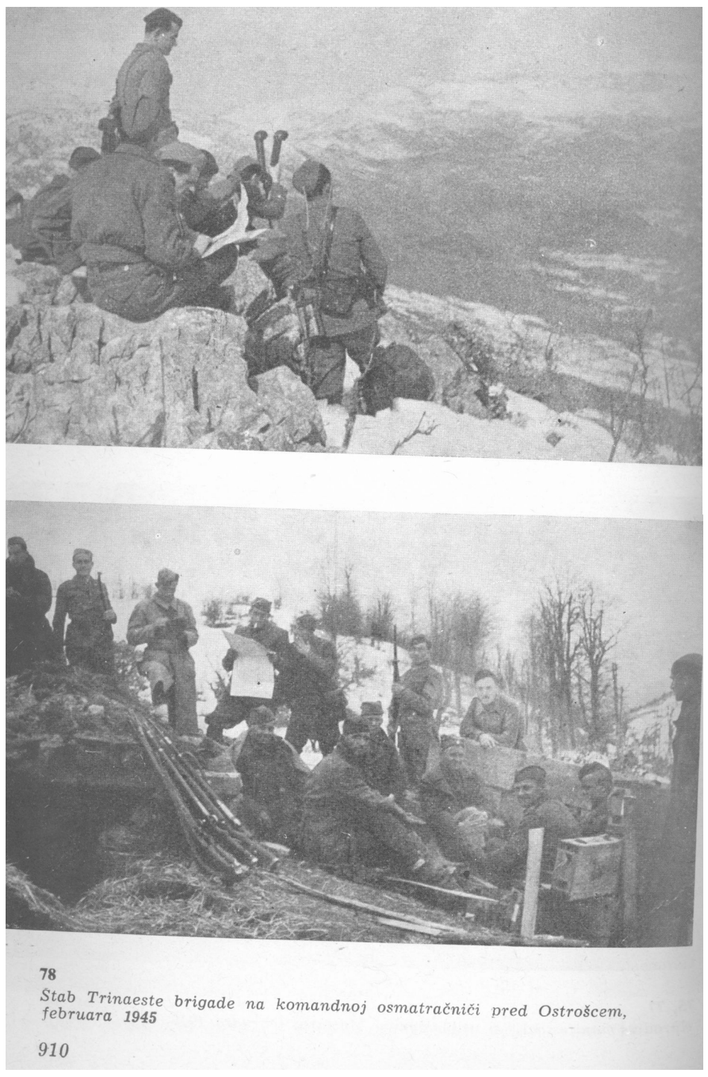

Defile jedinica 29 divizije u oslobođenom Mostaru, februara 1945

76
77

Narodne *manifestacije u* oslobođenom *Mostaru, februara 1945*

78
Štab Trinaeste brigade na komandnoj osmatračniči pred Ostroščem, februara **1945**

80
81

79 80

Borci 29 divizije na položajima na Ivan Sedlu, mart 1945

Vmotra artiljerske brigade na Ivan Sedlu, krajevi marta 1945

82

Vukašin *Mićunović, politički komesar, i Vlado Šegrt, komandant 29 divizije, sa Tripom Bjelicom na položaju* na Ivan *Sedlu, početkom. aprila 1945*

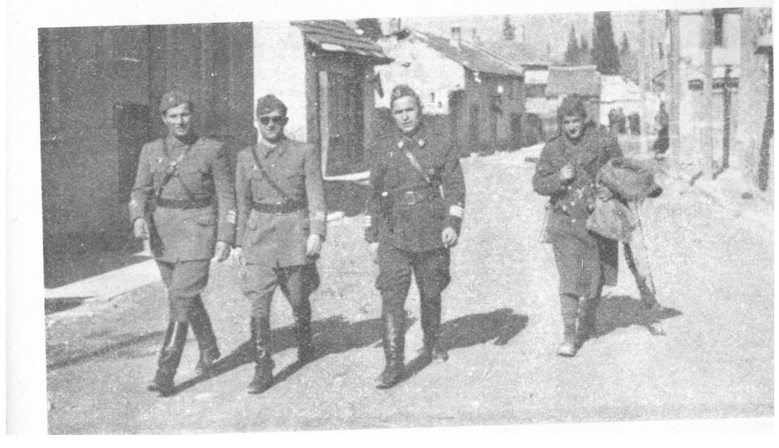

83

U rovovima na Ivan Sedlu, krajem marta 1945

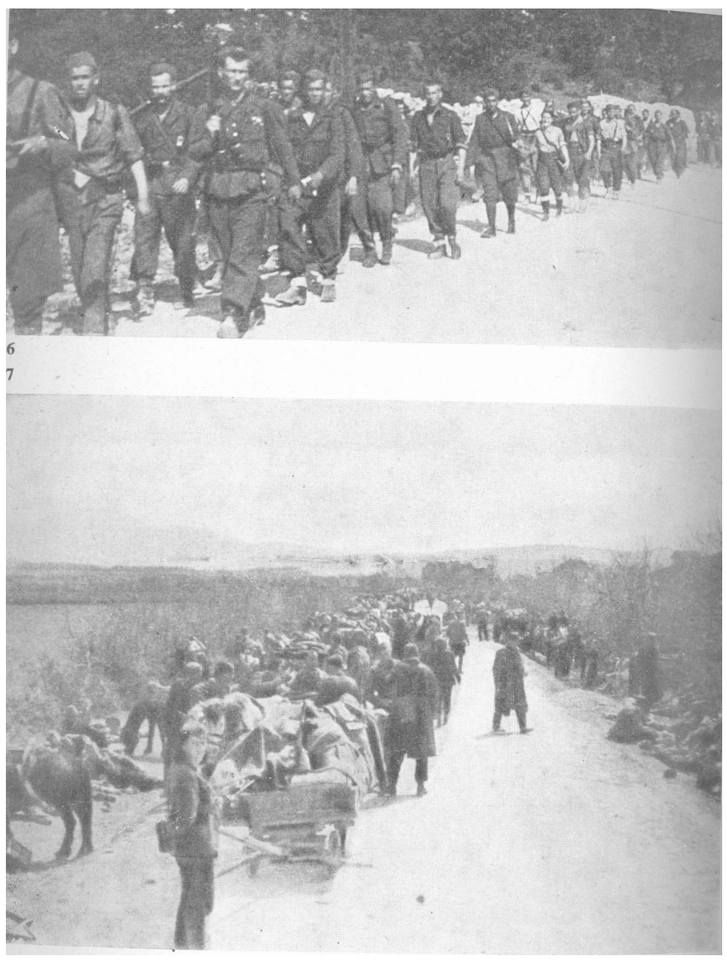
84

85

84
Stab 29 divizije sa štabovima brigada u Konjicu. 19 marta 1945

85
Pavle Jakšić i Petar Drapšin, komandant Osmog korpusa sa Vladom Šegrtom u oslobođenom Mostaru

86, 87, 88
Jedinice 29 divizije na maršu za Sloveniju, april 1945

89

Artiljeriska brigada 29 divizije na maršu kroz Gorski Kotar, april 1945

90

Plakat u oslobođenoj Ljubljani

916

91
92

91
Borci Desete brigade sa narodom u oslobođenom Trstu

Vlado šegrt, komandant 29 divizije, govori na zboru u Ljubljani, 9 maja 1945

93
Ratni plijen na željezničkoj stanici u Ljubljani

94
Borci 29 divizije sprovode zarobljene Nijemce na putu Kranj—Ljubljana, početkom maja 1945

NARODNI HEROJI HERCEGOVINE

BABIC Tome ILIJA

Rođen 1911 u Klobuku, Trebinje. Zemljoradnik. Član KPJ od 18 aprila 1942. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

BAJOVIĆ Riste MILOŠ

Rođen 1925 u Baljcima, Bileća. Učenik. Clan KPJ od 1942. U NOB stup o 1941. Poginuo aprila 1944 u Baljcima. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

BALORDA Dušana MLADEN

Rođen 1921 u Mostaru. Svršeni učenik zanatske škole. ČLn KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. Strijeljan juna 1943 na Mostarskom Blatu. Za narodnog heroja proglašen 5 VII 1951.

BATKO Valentina KARLO

Rođen 1907 u Sarajevu, a od 1914 živio u Mostaru. Bravar. Clan KPJ od 1928. U NOB stupio 1941. Poginuo februara 1943 na Konjicu. Za narodnog heroja proglašen 5 VII 1951.

BELOVIC SAVO

Rođen 1904 na Hrgudu, Stolac. Radnik. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo maja 1942 u Dubokoj u blizini Stoca. Za narodnog heroja proglašen 7 VIII 1942.

BENDERAC Jakše MANOJLO-MAJO

Rođen 1912 u Klobuku, Trebinje. Grafički radnik. Clan KPJ od jula 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo 10 aprila 1942 kod Trebinja. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

BJELICA Nikole NIKOLA-BREDA

Rođen 1919 u Bjeljanima, Bileća. Zemljoradnik. Član KPJ od januara 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo 14 oktobra 1944 kod Bileće. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

BJELOGRLIĆ T. KOŠTA

Rođen 1900 u Lipniku, Gacko. Zemljoradnik. Član KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Umro 1946 u

Mostaru. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

BOBOT Krste JOVAN

Rođen 1908 u selu Paniku, Bileća. Zemljoradnik. Clan KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo marta 1945 u blizini Bradine. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

BOŠNJAK Radovana JEFTO

Rođen 10 maja 1918 u Podosoju, Bileća. Radnik. Clan KPJ od maja 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo maja 1942 na Neretvi. Za narodnog heroja proglašen avgusta 1942.

BRESAN Blaža LJUBO-FEDJA

Rođen 1913 u Mostaru. Radnik. Clan KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. Ubijen, avgusta 1943 u Mostaru. Za narodnog heroja proglašen 5 VII 1951.

BRUK Franje LEO

Rođen 1910 u Mostaru. Keiner. Clan KPJ od 1941. Poginuo februara 1943 na Konjicu. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

BUC ADEM

Rođen 1914 u Mostaru. Geometar. Clan KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. Strijeljan 1943 u Sarajevu. Za narodnog heroja proglašen 25 jula 1949.

ČEVRO Mustafe JUSUF

Rođen 25 februara 1914 u Mostaru. Krojački radnik. Član KPJ od 1936. U NOB stupio 1941. Strijeljan u avgustu 1941 na OvoJcima. Za narodnog heroja proglašen 23 VII 1952.

COLOVIČ Vidaka SAVO

Rođen 21 januara 1911 u Krekovima, Nevesinje. Tipograf. Clan KPJ od 1939. U NOB stupio 1941. Poginuo 17 novembra 1944 kod Širokog Brijega. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

CEMALOVIČ Ahmeta MUJO-ČIMBA

Rođen 1919 u Mostaru. Radnik. Član KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Strijeljan juna 1943 na Mostarskom Blatu. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

DOMAZET Doke NOVICA

Rođen 1913 u Vlahovićima, Ljubinje. Zandarm. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo 14 marta 1943 kod Zimlja. Za narodnog heroja proglašen 26 VII 1945.

DJURIČIC Alekse BLAZO

Rođen 26 aprila 1914 u Pueblu, SAD. Inžinjer agronomije. Član KPJ od jula 1941. U NOB stupio 1941. .Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

FRENJO Huse RIFAT

Rođen 1922 u Mostaru. Radnik. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1942. Poginuo juna 1943 na Rudini kod Stjepan Kuka. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

GALC Marijana JURE — VELIKI

Rođen 1912 u Bijači, Ljubuški. Tapetarski radnik. Clan KPJ od 1939. U NOB stupio 1941. Poginuo 18 marta 1943 kod Kamenog Mosta. Za narodnog heroja proglašen 5 VII 1951.

GRAHOVAC DUKICA

Rođen 7 februara 1898 u selu Lukavcu, Nevesinje. Zemljoradnik. Clan KPJ od septembra 1941. U NOB stupio 1941. Podlegao ranama 2 maja 1942 u Izgorima. Za narodnog heroja proglašen 26 VII 1945.

GRK Tome DUŠAN

Rođen 12 aprila 1906 u selu Hatelji, Stolac. Šofer. Clan KPJ od 5 oktobra 1941. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 23 VII 1952.

HAMOVIC Milana RADE

Rođen 13 februara 1916 u selu Rogani, Stolac. Oficir. Clan KPJ od 15 oktobra 1941. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 23 VII 1952.

HUMO Sahha AVDO

Rođen 1 februara 1914 u Mostaru. Profesor. Clan KPJ od 1935. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 25 XI 1953.

IVKOVIĆ Jovana OBREN

Rođen 19 decembra 1911 u Donjem Drežnju, Nevesinje. Podoficir. Clan KPJ od januara 1942. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

KOMNENOV1Ć TVifka DANILO

Rođen 20 marta 1915 u selu Poplat, Stolac. Podoficir. Clan KPJ od" avgusta 1942. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 23 VII 1952.

KUJUNDZIĆ Đorđa MAKSIM

Rođen 1923 u Celebićima, Konjic. Zemljoradnik. U NOB sttupio 1941. Poginuo početkom novembra 1944 u Zaboranima kod Nevesinja. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

KUKIĆ Nikole MILAN

Rođen 1914 u selu Baljcima, Bileća. Zemljoradnik. Clan KPJ od juna 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo februara 1943 na Rami. Za narodnog heroja proglašen 23 VII 1952.

LJUBIBRATIĆ Lazara NIKOLA

Rođen 12 decembra 1912 u selu Duži, Trebinje. Poštanski činovnik. Clan KPJ od novembra 1941. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

MILJANOVIĆ Trifka LJUBO

Rođen 1915 u Ljubomiru, Trebinje. Radnik. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo novembra 1945 u Bijelom Polju kod Mostara. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

MISKIN VASO — CRNI

Rođen 14 januara 1918 u Orašju, Trebinje. Bravar. Clan KPJ od ' 1939. Ù NOB stupio 1941. Umro 8 jula 1945 u Sarajevu. Za

narodnog heroja proglašen 26 VII 1945.

MUJIĆ Ibrahima SAFET

Rođen 23 marta 1908 u Mostaru. Ljekar. Član KPJ od 1938. U NOB stupio 1941. Poginuo jula 1942 u Zabrđu kod Kiseljaka. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

OBAD Ornerà SEFIK

Rođen 1922 u Blagaju, Mostar. Učitelj. Član KPJ od oktobra 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo 13 juna 1943 na Sutjesci. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

OKILJEVIĆ Jefte MILETA

Rođen 1921 u Platacima, Gacko. Zemljoradnik. Član KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Strijeljan juna 1944 kod Gacka. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

ORMAN Ahje ENES

Rođen 1921 u Ljubuškom. Student medicine. Član KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo februara 1944 u selu Česimu. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

PAPIĆ Jove ŽARKO

Rođen 1920 u Vlahinji, Bileća. Radnik. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo aprila 1944 na Baljcima. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

PINTUL Selima AHMET

Rođen 1923 u Mostaru. Bravar. Clan SKOJ-a od 1940. U NOB stupio 1941. Poginuo decembra 1943 kod Bradine. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

POPARA Jovana MIRO

Rođen 1916 u Fatnici, Bileća. Student prava. Clan KPJ od 1936. U NOB stupio 1941. Strijeljan jula 1942 u Nevesinju. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

PRAVICA DRAGICA — DRAGA

Rođena 28 oktobra 1919 u Mostaćima, Trebinje. Student. Član KPJ od 1940. U NOB stupila 1941. Strijeljana jula 1942 u Ljubomiru kod Trebinja. Za narodnog heroja proglašena 8 VI 1945.

PRIMORAC Ivana MARIJAN

Rođen 1921 u Bijači, Ljubuški. Zemljoradnik. Član KPJ od marta 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo avgusta 1946 na Čitluku Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

SOLDATIČ DANILO

Rođen 1911 u Ljutom Dolu. Stolac. Zemljoradnik. Član KPJ od 1939. U NOB stupio 1941. Poginuo 17 maja 1942 kod Prebilovaca. Za narodnog heroja proglašen avgusta .1942.

SAKOTIČ Četka RADOVAN

Rođen 15 maja 1916 u Orahovcu, Trebinje. Zemljoradnik. Član KPJ od 1939. U NOB stupio 1941. Poginuo maja 1945 kod Postojne. Za narodnog heroja proglašen 26 VII 1945.

ŠARENAC Vase DANILO

Rođen 1913 u Davidovićima, Bileća. Podoficir. Clan KPJ od septembra 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo 3 septembra 1943 na Mjedenoj Glavi kod sela Kokovine. Za narodnog heroja proglašen 5 VII 1951.

ŠEGRT O. VLADO

Rođen 18 decembra 1907 u Aranđelovu, Trebinje. Zemljoradnik. Clan KPJ od 1931. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

ŠUPlC Blagoja OBREN

Rođen 1907 u Izgorima, Gacko. Zemljoradnik. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo marta 1943 kod Konjica. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

TOROVIĆ Riste VUKO

Rođen 1926 u Rogaču, Nevesinje. Zemljoradnik. Clan KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo 30 aprila 1943 na Plužinama kod Nevesinja. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

TOMANOVIĆ VLADO

Rođen 15 januara 1907 u Velimlju, Nikšić. Pravnik. Clan KPJ od februara 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo 2 juna 1943 na Katin Kuku na planini Javorak. Za narodnog heroja proglašen 26 XII 1945.

TRBONJA Jusufa MEHMED

Rođen 1915 u Mostaru. Obućarski radnik. Clan KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

VREĆA Dure RISTO

Rođen 1912 u Krajkovićima. Trebinje. Podoficir. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo 12 aprila 1943 na Oblom Brdu kod Stoca. Za narodnog heroja proglašen 24 VII 1953.

VUCINIĆ Gajina VLADO

Rođen 1907 u selu Paniku, Bileća. Železnički radnik. Clan KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Ubio se da ne bi živ pao u ruke neprijatelju maja 1942 kod sela Miruše Za narodnog heroja proglašen 17 XI 1953.

VUKOJE Nikole PAVLE

Rođen 1908 u Pađenima, Bileća. Zandarm. Clan KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo marta 1943 kod Ostrošca. Za narodnog heroja proglašen 27 XI 1953.

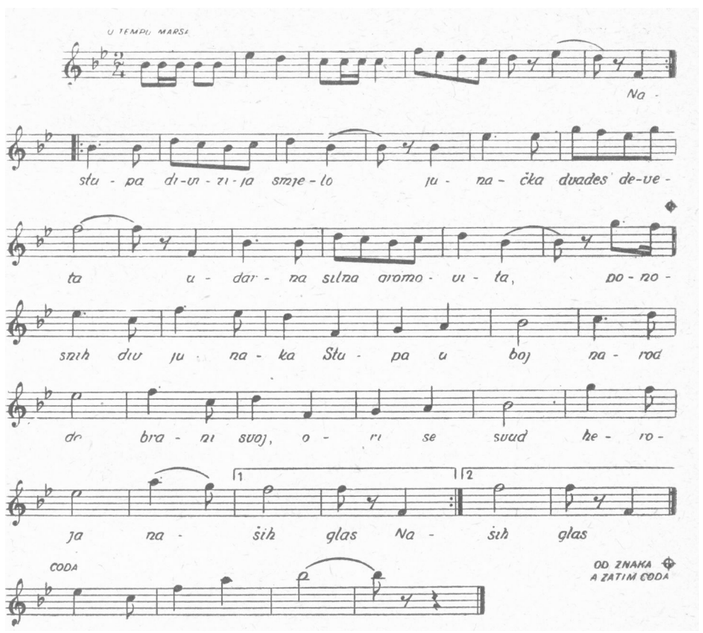
ZAHIROVIĆ Salka HASANLACA

Rođen 1920 u Mostaru. Radnik. Clan KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo aprila 1943 na Kobiljoj Glavi. Za narodnog heroja proglašen 26 XII 1945.

ZUPCEVIĆ Mehmeda ASIM

Rođen 1917 u Trebinju. Nesvršeni đak. Clan KPJ od 1937. U NOB stupio 1941. Poginuo decembra 1942 na Ravnoj Gori kod Turbeta. Za narodnog heroja proglašen 20 XII 1951.

MARŠ XXIX UDARNE DIVIZIJE

Nastupa divizija smjelo,
Junačka dvadeset deveta,
Udarna, silna, gromovita,
Ponosnih div-junaka.
Stupa u boj
Narod da brani svoj,
Ori se svud'
Heroja naših glas.

Sad naprijed Hercegovci vrli,
Borac smjelo ***za*** *borcem hrli*
U susret krvnicima kletim,
S oružjem svojim svetim,
Na Švabe sad.
Nek zna ustaški gad
I četnik klet,
Smioni naš ***nalet.***

I leti k'o orlovi suri
Brigada za brigadom.
I pjesma ori se gromovna
Hercegovskim brdima.
Drhtite sad
Prokleti banditi,
Divizija braniče
Narod svoj.

Stupaju stazama širokim,
U borbi narodnoj složni
Srbi, Hrvati, muslimani,
Junački partizani.
Sviće zora.
Ozari slobode
Sunce novo
Narode naše sve.

Nastupa divizija smjelo,
Junačka dvadeset deveta,
Udarna, silna, gromovita,
Ponosnih div-junaka.
Stupa u boj
Narod da brani svoj,
Ori se svud'
Heroja naših glas.

NAPOMENA UREDNIKA

Pokretanjem zbornika »Hercegovina u NOB« Inicijativni odbor je želio da se neposrednim kazivanjem učesnika potpunije sagledaju zbivanja i borbe u Hercegovini u toku Narodnooslobodilačke borbe i Revolucije sa svima osobenostima karakterističnim za ovaj kraj, otrgnu od zaborava mnogi događaji i likovi boraca i nadomjesti nedostatak pisanih dokumenata iz tih dana. Istovremeno kazivanja učesnika treba da mladoj generaciji daju neposrednu pretstavu o borbi naroda ovog kraja za slobodu, a primjeri patriotizma, bratstva i heroizma boraca da je oplemenjuju i potstiču u njenom stvaralačkom radu.

Na poziv za saradnju odazvao se dosta veliki broj učesnika. Međutim, da bi se ostvarila zamisao Inicijativnog odbora, od jednog broja učesnika trebalo je obezbijediti napise u kojima bi bili dati svi važniji događaji o učešću Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi. Pošto se i u tome uspjelo, Zbornik pretstavlja djelo iz koga se cjelovito može sagledati razvoj borbe naroda ovog kraja u periodu 1941 — 1945.

Čuvajući izvorno izlaganje autora, na osnovu dokumenata i izjava više učesnika, nastojalo se da se obezbijede što tačniji podaci o mjestu i vremenu događaja, nazivu jedinica, imenima učesnika i dr. I pored toga mogući su izvjesni propusti, pa ćemo biti zahvalni ako nam se na to ukaže.

Kod nekih napisa su ispod teksta data potrebna objašnjenja, sastavi partiskih rukovodstava, vojnih štabova i si.

Da bi se u potpunosti obezbijedilo povezano praćenje događaja, odnosno dala i ona zbivanja o kjima se ne govori ili se samo pominju u napisima učesnika, urednici su dah tri priloga.

Potrebno je napomenuti da učešće Desete hercegovačke brigade u Bici na Sutjesci u ovom Zborniku nije dato cjelovito, jer je to učinjeno u ediciji »Sutjeska« I — V, izdanje Vojno-izdavačkog zavoda JNA »Vojno delo«.

U Zborniku su prilozi hronološki sređeni u pet poglavlja. P r v o poglavlje, pored presjeka zbivanja u Hercegovini između dva rata, zahvata period priprema, prvih ustaničkih borbi i događaja do juna 1942; d r u g o povlačenje partizanskih snaga iz Hercegovine i dejstva Desete hercegovačke brigade do početka Bitke na Neretvi; t r e ć e događaje u Hercegovini u periodu jun 1942 — jun 1943; č e t v r t o od Bitke na Neretvi do završetka Bitke na Sutjesci i p e t o od dolaska Desete brigade u Hercegovinu juna 1943 do kraja rata.

Opravdana je nada da će ova knjiga sačuvati uspomene na velike dane oslobodilačke borbe naroda Hercegovine i doprinijeti da se potpunije sagleda njegov doprinos u Narodnooslobodilačkom ratu i Revolucije naroda Jugoslavije.

I. IMENA LIČNOSTI

A

Adžić Mirko: 103
Adžić Rajko: 103
Adžović Dušan: 458
Aganović, pukovnik: 112
Ajkalo Luka: 222
Alagić Aca: 554
Alagić Safet: 300, 353, 808
Aleksander, general: 846
Aleksić Cedo: 642
Aleksić Mićo: 39, 40, 122
Alikalfić Fazlija: 295, 808
Alikalfić Ibro: 798
Alikalfić Mustafa-Brko: 141, 145, 159, 810
Altarac, student medicine: 305
Ambrozio, general: 153
Amiko Đuzepo: 171, 172, 538
Andrić Đuro: 531
Andrić Jovan: 184, 231, 262, 651, 678, 691
Andrić Mirko: 210
Andrić Rodoljub-Rodo: 204, 209
Andrić Stevan: 354
Andrijašević Mihajlo: 106
Anđelić Novak: 414, 651, 904
Anđelić Radovan: 122
Anđelić Vidak: 743
Andić Tomo: 222, 466, 467, 469
Antunović Radovan: 346
Arap Avdo: 137
Arneri, advokat: 506
Arslanagić Arslan: 734
Artuković Andrija: 59, 205
Aškrabić Četko: 342
Avdalović Boro: 136, 342, 473
Avdalović Ljubo: 136
Avdalović Momčilo: 136
Avdić Himzo: 800

B

Babalj Risto: 766
Babić Aco: 317, 399, 539, 655, 883, 904
Babić Aleksa: 413
Babić Branko: 413
Babić Tome Ilija: 921
Babić Ljubo: S04
Babić Marijan-Mijo: 47, 48, 85, 155, 163, 216,
Babić Milisav: 310, 345
Babić Milorad: 191, 405
Babić-Selimhodžić Mujo: 163, 894
Babić Nedo: 456, 457
Babić Petar: 803, 808
Babić Radomir: 644, 881
Babić Simo: 236, 244, 661, 808, 897
Babić Spiro: 405, 455, 456, 457, 458
Baće Maks: 526, 870
Baćević Petar: 382, 43<S, 646, 712
Baćina Lazar: 851
Baćina Vlado: 766
Baja Nada: 800
Bajagić Dušan: 67
Bajat Milovan: 368
Bajević Dušan: 742
Bajević Miloš: 193, 272!, 346, 542, 572, 741
742, '877, 921
Bajević Radovan, 413
Bajić David: 458
Bajić Ratko: 191, 197
Bajić Sava: 114, 116
Bakić Mitar: 265, 650
Bakić Spasoje: 411
Bakmaz Lazar: 766, 77'1
Bakoć Pejo: 236
Bakotić Milan: 427
Baković Nurko: 800
Bakrač Jozo: 902
tra Bakula: 160
Balać Boro: 136, 382, 695
Balać Dole: 30
Balavac Osman: 214
Baldo: 354
Balorda MladenjLebra: 144, 169, 170, 300,
398, 550, 553, 921
Bandur Srećko: 382
Banovac Marijan: 101, 102, 103, 276
Barać Filip: 558, 560
Barbarić Stjepan: 131, 157, 158
Barbir Ante-Kralj: 510
Barić Avdo: 801
Barović Nikola: 39
Baruh Jakov: 176, 179
Bašagić M. Hido: 189 883
Bašagić Sulejman-Suljo: 131, 158, 173
Bašić Halid: 469
Bašić Salko: 212
Bašlagić Fido: 808
Batko Karlo: 136, 138, 140, 204, 319, 351,
357, 358, 548, 554, 637, 921
Beban iz Celine: 630
Beća Camil: 207
Bećević Veselin: 210
Begenišić Jovo: 106
Begenišić Stevo: 106
Begić Huso: 209
Begić Osman: 800
Begović Briša: 113
Begović Salko: 112
Behram Hivzija: 156
Bejat Mićo: 137
Bejatović iz Mjedenika: 103

Bekan Branko: 204, 205
Bekan Milan: 205
Bekan Milar: 204, 205
Bekias Ahmet, 801
Bekias Hasan: 801
Bekias, vodnik, 346
Bekiašević Nijaz: 808
Belović Savo: 47, 64, 185, 278, 279, 451 921
Belović Spaso: 530, 531
Belša Novo: 139, 179, 180
Belša Zvonko: 302
Bendarac Jakša: 266, 268
Bendarac Manojlo-Majo: 56, 185, 225, 267. 268, 451, 921
Benderać Veljko: 192, 493, 494
Biberčić Radoslav: 413
Bijedić Džemal: 141, 160, 197, 206
Bilan Stipe: 798
Blanović Danilo: 657
Bilić Joško: 382, 694
Bilić Jure: 375, 377
Bilić Milan: 642, 643
Bilić Mirko: 197
Bilić Pero: 297
Blanga Damnka: 163, 399, 894
Blanga Nada: 164
Blanga Nedo: 136, 143
Blanga Rade: 133, 164
Bjedov Srevo: 683 685
Bjeletić Milorad: 63. 226, 386
Bjelica Borde: 852
Bjelica Janko: 239, 410, 524, 808, 897
Bjelica Jefto: 231
Bjelica Ljubo: 40
Bjelica Milija: 97
Bjelica Nikola-Breda: 261, 351, 741, 742, 921
Bjelica Tomo: 185, 530
Bjelica Trifo: 651, 722, 741, 912
Bjelica Vlado: 351, 358, 360, 548
Bjelica Zdravko: 893
Bjelogrlić Kosto: 186, 202, 317, 388, 602, 723, 806, 921
Bjelogrlić Krsto: 186
Bjelogrlić Obren: 466, 467, 468, 469, 728
Bjelogrlić Vule, s. Vrbica: 99
Bjelogrlić Vule, s. Bojište: 444
Blagoje Branko: 382
Blažević, narednik: 143
Boban Rafael: 47
Bobić Stanko: 539
Bobot Jovan: 847, 852, 922
Bodiroga Jovo: 212, 382
Bodiroga Mirko: 113
Bogdan Peko: 651, 678
Bogdanović Anđa: 530
Bogdanović Petar: 766
Bojović Aleksa-Brko: 351, 358, 360, 537, 566
Bojović Nikola: 549
Bokić Rajko: 120
Bokić Spasoje: 122, 411
Bokić B. Stevan: 111, 113
Bokić Tomo: 117
Bolanović Dušan: 472
Bolanović Kosta: 466, 468
Bolanović iz Medulića: 100
Bolanović Rade: 100
Borčilo Jusuf: 382. 563, 694
Borović Nikola: 684
Borozan Mirko: 511
Bošnjak Božo: 359, 568
Bošković Blaeota: 213
Bošković Stoian: 705
Bošnjak Dušan: 897
Bošnjak Radovana Jefto: 922
Bošnjak, zv. Selo: 301
Bošnjak Selkija: 161
Božić Pero: 209
Božić Simo: 56, 197
Božinović Mijo: 178
Brajić Nikola: 498
Brajić Sava: 116, 498, 499
Bratić Borde: 810
Bratić Ratko: 408
Bratić Stevo: 39, 41, 186, 308, 495
Bržar Cela: 560
Brenjo Dušan: 192, 444, 446, 447, 519, 520 670, 902
Brenjo Maksim: 717
Brenjo Savo: 184, 231, 351
Brešan Ljubo-Feda: 131, 197, 399, 922
Brkić Hamdija: 607
Brkić Hivzo: 353
Brkić Mustafa: 212
Brstina Dušan: 54, 212, 222, 258, 394, 395, 396, 408, 414, 444, 446, 447, 485, 521 528, 529, 612, 808, 810
Brstina Gojko: 519, 527
Brstina Lazar: 518
Brstina Milutin: 212, 444, 519, 520
Bruk Leo: 180, 293, 319, 548, 922
Bubaš Ivan: 808
Bubić Hasan: 136, 139, 180, 293, 554
Bubić Serif: 141
Bubrešo Petar: 432, 433
Bubrešo Todo: 502
Buć Adem: 156, 922
Buć Asim: 209
Budalica Kasim: 191, 246
Buha Bosko: 763
Buha Borde: 772
Buha Lazar: 766
Buha Mitar: 192, 445
Buhač Mirko: 154
Bukvić Danilo: 757
Bukvić Nevenka: 466
Bulajić Dušan: 851
Bulajić Đoko: 197, 611, 614
Bulat Sćepan: 528
Bulatović Barić: 413, 436
Bulut Arsen: 206
Bulut Dušan: 206
Bulut Maksim: 482, 484, 486, 491, 519, 527
Bulut Manojlo: 206, 210, 213, 483
Bulut Milko: 206
Bulut Mirko: 382
Bulut Mladen: 206, 485
Bulut Rade: 206
Bulut Simo: 206
Bulut Stevo: 206
Bulut Todor: 206
Bulut Todorov Simo: 486
Bulut Trifko: 213, 521
Bulut Veljko: 206, 210, 491, 528
Buljan Andrija: 205
Burić Savo: 597, 764
Burić Stanko: 181, 197, 205, 222, 248, 249, 278, 279, 424, 482
Burić Ivan: 419
Burgan Gaspo: 758
Burgan Jozo: 758, 759
Burgan Miso: 758
Burgan Nikola: 758
Burlija Nedo: 412
Burum Muhamed: 151, 152
Bururović Fadil: 798

Čanki dr. Pavao: 205
Crnogorac Goiko: 766
Crnogorac Ilija: 798
Crnogorac Lazar: 766
Crnogorac Marko: 798
Crnogorac Trifko: 295
Cvetković Dragiša: 66, 107

Čabrilo Đuro: 515
Čabrilo Milosav: 515
Čabrilo Pero: 295
Čadra Mida: 197
Čalija K. Drago: 193, 351
Čalija Lazo: 244
Campara Drago: 193, 292, 444, 447
Campara Ratko: 292, 444
Čaušević Zajko: 801
Čečur Gojko: 743
Čečur Čaško: 122, 651
Čečur Mato: 122, 244, 499
Čekro Sukrija: 212
Čengić Ferid: 657, 660
Čerčil Vinston: 151
Černi Josip: 506, 508, 509
Čevro Jusuf: 131, 134, 155, 189, 922
Čikeš Ljubo: 582, 583
Čilić Suljo: 353
Čisić Hilmo: 554
Čisić Husref: 308, 401
Čisić Sulejman: 159
Čizmić Čazim: 801
Čobanović Jovo: 499
Čolajević Ljuza: 808
Čolaković Rodoljub: 803
Čolić Franjo: 162
Čolović Savo: 222, 292, 351, 905, 922
Čolović Vojo: 191, 207, 395, 444, 446, 519, 520, 529, 656, 805, 808
Čomić Halid: 26, 81, 244, 388, 601, 602, 755, 808, 897
Čomić Mujo: 755, 766
Čorlija Miloš: 498
Čorlija Nikola: 745
Črnjak Mato: 798
Čubrilo Đuro: 404, 406, 408, 414
Čubrilo Milan: 191, 272
Čučković Miloš: 40
Čule Martin: 683, 685, 808
Čustović Hasan: 96, 199
Čvoro Lazo: 612

C

Čabak Manojlo: 419, 808
Čačić Dušan: 602
Čapin Lazo: 419
Čapin Todor: 121
Čarić Rizvan: 287
Čelo Azif: 382
Čelo Razija: 382
Čelo Safeta: 382
Čemalović Enver, 539, 651, 808, 883, 904
Čemalović Mujo-Cimba: 300, 550, 553, 922
Čemalović Murveta: 152
Čerimagić Alija: 109, 236, 239
Čerimagić Sačir: 734
Čerimagić Šahin: 210
Čerkić Harun: 170
Čerković Pero: 539, 540, 551, 589
Čiber Meho: 206
Čihorić Krsto: 114
Čimić Sućrija: 346
Činić Ante: 109
Čolić dr. Pavao: 205
Čorlija Milos: 498
Čubrilo Đuro: 404, 406, 408, 414
Čubrilo Milan: 191, 272
Čučković Milos: 40
Čule Martin: 683, 685, 808
Čustović Hasan: 96, 199
Čvoro Lazo: 612

C

Čabak Manojlo: 419, 808
Čačić Dušan: 602
Čapin Lazo: 419
Čapin Todor: 121
Čarić Rizvan: 287
Čelo Azif: 382
Čelo Razija: 382
Čelo Safeta: 382
Čemalović Enver, 539, 651, 808, 883, 904
Čemalović Mujo-Cimba: 300, 550, 553, 922
Čemalović Murveta: 152
Čerimagić Alija: 109, 236, 239
Čerimagić Sačir: 734
Čerimagić Šahin: 210
Čerkić Harun: 170
Čerković Pero: 539, 540, 551, 589
Čiber Meho: 206
Čihorić Krsto: 114
Čimić Sućrija: 346
Činić Ante: 109
Čorlija Milos: 498
Črnjak Mato: 798
Čubrilo Đuro: 404, 406, 408, 414
Čubrilo Milan: 191, 272
Čučković Milos: 40
Čule Martin: 683, 685, 808
Čustović Hasan: 96, 199
Čvoro Lazo: 612

C

Čabak Manojlo: 419, 808
Čačić Dušan: 602
Čapin Lazo: 419
Čapin Todor: 121
Čarić Rizvan: 287
Čelo Azif: 382
Čelo Razija: 382
Čelo Safeta: 382
Čemalović Enver, 539, 651, 808, 883, 904
Čemalović Mujo-Cimba: 300, 550, 553, 922
Čemalović Murveta: 152
Čerimagić Alija: 109, 236, 239
Čerimagić Sačir: 734
Čerimagić Šahin: 210
Čerkić Harun: 170
Čerković Pero: 539, 540, 551, 589
Čiber Meho: 206
Čihorić Krsto: 114
Čimić Sućrija: 346
Činić Ante: 109
Čolić dr. Pavao: 205

Draganić Nikola: 197, 230, 293, 295, 808
Dragnić Džemil: 139, 179
Dragović Vinko: 526
Drapić Nikola: 437
Drapšin Petar (Petar Ilić): 73, 176, 197, 212, 222, 224, 227, 340 . 404 , 405 , 450
451, 913
Draško Đorđe: 808, 810
Draško Ilija: 766, 771
Drašković Milan: 351
Drašković Milivoje: 844
Drašković Obren: 54
Drenović, 342
Drobac, sarnik: 159, 160, 162
Dučić Ačima Vladimir: 40, 191
Dučić Vladimir-Vlado: 813
Dugalić Ademˌ: 173
Duka Ristoˌ: 244
Duka Stevan: 458
Dunđer Milan: 413
Dukić Milan: 405, 455, 496, 497
Duranović Remzija: 136, 139, 798

ili

Džaferović Ibro: 157
Dželetović Blagoje: 188
Dželetović Spiro: 121
Džilkić Kamber: 801
Džinović Safet: 398
Džodžo Pajo 40, 458
Džodžo Ratko: 511
Džonka Mujo: 144
Džubur Lutvo: 808
Džumhur Asim-Hadžija: 353

D

Đajić N.: 502
Đerić P. Cetko: 193, 222, 292, 518, 444 446

E

Elezović: 137
Elezović Mirko: 204, 205
Elezovići iz Mostara: 145
Erceg Slobodan-Braco: 657 806, 808

F

Fazlagić Hilmo: 206
Fazlagić Mustafa: 207
Fazlinović Haso: 394, 397, 399
Feld Džemal: 801
Fejić Esad: 30
Fejić Salko: 139, 179, 296, 317, 398, 660, 668, 805, 808, 897, 904
Fejzić Kemal: 207
Felahagić Avdo: 38
Finci Ejli: 897
Francetić Jure: 98, 200, 296
Frenjo Rifat: 169, 170, 550, 594, 922
Frko Ibrahim: 342
Frzina Sajir: 101
Frzović Vida: 444

G

Gabrić Mile: 526, 528
Gaće Ivan: 318, 376
Gaćina V. Dušan: 458
Gaćinović Branko: 406
Gaćinović Dušan: 305, 388
Gaćinović Ilija: 744
gaćinović Risto: 808
Gaćinović Vladimir: 17, 448
Gadara Dervo: 515, 517
Gadara Huso: 515, 516
Gadara Ibro: 515, 517
Gagić Muharem: 798
Galeb Rade: 670
Galeb Tomo: 511
Galeb Tošan: 502, 692, 693
Galić Jure-Rojak: 510, 660, 808
Galić M. Jure-Velikić: 510, 922
Galijašović Edhem: 246
Gasal Hajko: 560
Gazalo Danilo: 141
Gigić Imširˌ 137
Gjamočlija Adam: 456
Gligić, general: 130
Gligovac Todor: 601
Gligović Vinko: 160
Gligovac Zarko: 405, 454
Glubljak Vaso: 766
Gluhajić Ilko: 481
Gluhajić Vule: 254, 424
Glušac Gojko: 766, 771
Glušac Vidak: 97
Gnjatić Vasko: 136, 137, 179, 197, 230, 293
Gobović Božidar: 38
Gobović Drago: 192
Gobović Milorad: 41
Gobović Ruža: 346
Gojković Ćetko: 103
Gojković Milenko: 740
Gojković Nikola: 103
Gojkovići iz Pridvorice: 103
Goleš Ibrahim: 158
Golubović Rade: 157
Golubović Savo-Gluh: 360, 642
Gordić Stojan: 532
Govedarica Miar: 99
Govedarica Obren: 469
Govedarica Savo: 646
Govedarica Spasoje: 346
Govedarica Stevo: 469
Gradinac Milivoje: 41, 191, 197, 667, 670
Grahovac Dukica: 45, 47, 53, 64, 139, 176, 223, 230, 276, 923
Grahovac Vido: 444
Gradić Anić: 382
Grče Milan: 186
Grčić Ahmet: 353
Grčić Dragica: 346
Grčić Ilija: 683, 684
Grdić Radmilo: 131, 156, 157, 158. 172
Grdić Vinko: 160

Hadžiosmanović Salko: 371
Hadžović Hilmo: 246, 798
Hadžović Tallir: 602, 808
Hadžović Zaim: 39, 40, 182, 197
Harlić Ramo-Colo: 212, 490, 521
Harlića porodica: 396
Hajs, kapetan: 227, 229
Hakalo Hilmo: 299, 592
Hamović Rade: 74, 276, 317, 357, 416, 523, 531, 555, 600, 601, 646, 650, 651, 683, 808, 810, 881, 900, 923
Hasanagić Meho: 210
Hasanagić Rade: 340
Hasanbegović Mcrsa: 421
Hasanović Hamdija: 294
Herendić Ivo: 155
Hitler Adolf: 55, 340
Hodžić Meho: 295
Hodžić Salko: 212
Horiček Karlo: 155
Hrnjez Dušan: 416
Hrozničk Rudi: 637
Hurno Avdo: 136, 139, 397, 398, 414, 416, 417, 732, 803, 808, 871, 907, 923
Hupkijović Milan: 466, 468
Husejnagić Sulc: 167, 419
Hus Jan: 156
Huskovič Mustafa: 139, 155

I

Ibanović Dzemo: 96
Ignjatić Mirko: 651
Ijazić Branko: 197, 205, 206, 210
Ijazić Maksim: 204, 205
Ijazić Slavko: 205
Ilić Anica: 137
Ilić Branko: 40
Ilić Kosta: 766
Ilić Ilija: 589
Ilić Nedo: 741, 900
Ilić Obrad: 403
Ilić Velimir: 577
Ilić Nedo: 230, 405, 413,
Iser, general: 67, 173
Ivanis Vlado: 406, 407, 445
Ivanišević Andelko: 56, 186, 431
Ivanišević-Gnjatić Raca: 131, 165
Ivanišević Slavko: 516, 518
Ivanišević Vojo: 141
Ivanović Dragiša: 650, 689, 755, 900
Ivanović Drago: 651
Ivković Cetko: 851
Ivković Danilo: 185, 351
Ivković Dušan: 127, 128
Ivković N. Dušan-Gajdaš: 851
Ivković Boko: 351
Ivković Janko: 231
Ivković Ljubica: 193, 230
Ivković Obren: 44, 64, 98, 137, 139, 176, 231, 317, 366, 651, 678, 890, 923
Ivković Spasoje: 192
Ivković Srska: 403
Ivković Tomo: 44, 93
Ivković Veljko: 54, 184, 231, 550
Ivković Vlado: 192, 197, 670, 902
Ivković Zora: 808

K

Kafedžić Meho: 112, 113
Kalajdžić Ahmet: 163
Kalajdžić Omer: 810
Grebo Muhamed-Hama: 136, 142, 197, 206, 393, 404, 516
Grebo Osman-Osa: 136, 139, 179, 607
Grelć Ibro: 801
Grgur Ačim: 173
Grgur Boko: 173
Grk Dušan: 47, 185, 197, 207, 212, 230, 304, 306, 317, 319, 396, 414, 440, 485, 490, 522, 530, 588, 589, 803, 808, 810, 877, 923
Grk Milan: 572
Grkavac Gojko: 743
Grkavac Jovo: 41, 122, 222, 231, 490, 657
Grković Bozo: 186
Grković Dušan: 38
Grković Gojko: 311, 341
Grković Obrad: 310, 312, 313
Grubač Lazar: 106
Grubač Marko: 108
Grubačić Kosio: 182, 601, 808
Grubač Radovan: 105, 106, 236
Gušić Peco: 184, 192, 197, 808
Gušić Milc: 443
Gušić Slobodan: 351
Gušić Vojo, 320, 351
Gutić Vaso: 335

H

Habib Ibrica: 99
Habibija Latif: 801
Hadžiahmetović Huso: 39
Hadžihuseinović Mustajbeg: 297, 298, 302
Hadžiomerović Sućrija: 209
Hadžiosmanović Memnuna: 137

J

Jaganjac Zulfo: 851
Jagodić Milos: 550
Jakšić Acim: 97
Jakšić Pavle: 913
Jakšić Rade: 766
Jakšić iz Stepena: 466, 468
Jalovica Nikola: 458, 459
Jamina Despot: 296
Janeković Vidoje: 185, 405, 545
Janković, general: 130
Janković Savo: 801
Janičić Ivan: 430, 431
Janić Ljubo: 766
Janjić Milovan: 408
Janjić Rade: 596
Janić Vasa: 408
Janjušević Petar: 340
Jašarević Hasan: 126
Jašarević Suleiman: 361
Jazvin Acan: 295
Jelačić Miluitin: 193, 530
Jelčić Jozo: 209
Jelčić Ljubo: 209
Jelčić Pero: 197, 205, 206, 209, 808, 810
Jelović Petar: 318
Jerkić Ivo: 518, 520
Jerkin Ante: 683, 685
Jerković Ivan: 178
Jerković Zvonko: 179, 294, 352
Jevdević Dobrosav: 131, 159, 160, 172, 213, 464, 465
Jevtović Todor: 406, 411, 530
Jolić: 646
Josilo Živko: 336, 358, 567, 678, 907
Jovanović Blažo: 248
Jovanović Jovo: 40
Jovanović Milan: 358
Jovanović Rajko: 137
Jović Mato: 206
Jović Milan: 766, 767, 771, 772
Junačević Alija: 695
Jukić Pero: 204
Jurina Predrag: 757

Kanjo: 299
Kapelanović Adem: 205
Kapelanović Ahmet: 205
Kapelanović Meho: 161
Kapetanović Osman: 39, 586
Kapor Branko: 40
Kapor Čedo: 40, 197, 230, 287, 305, 317, 362, 388, 389, 401, 403, 416, 417, 478, 498, 499, 523, 531, 539, 540, 560, 561, 562, 563, 565, 600, 601, 626, 627, 646, 651, 659, 661, 740, 743, 803, 805, 808, 809, 810, 870, 881, 890, 902, 904, 905
Kapor Doka: 457
Kapor Spasoje: 117
Karađorđević Petar 463
Kardelj Edvard: 803
Karlović Branko: 557
Kašiković Trifko: 416
Katić Branko: 125
Kavara Šeida: 207
Kazazić Alija-Ala: 308, 401
Kazazić Hatidža: 163
Kebo Harno: 206
Kebo Hasan: 206
Kebo Munib: 206
Kecman Boško: 902
Kebo Musair: 206
Kecmanović Vojislav: 803
Kekić Jela: 313
Kelava-Zoro Ante: 382, 550, 614, 694
Kesić Bogoljub: 798
Kešelj Bruno: 193
Kešelj Zora: 421
Kezunović Slobodan: 358, 359
Kidrič Boris: 854
Kijac Danilo: 112, 121, 502
Kijac Petar: 116
Kijac Radovan: 117
Kijac Stevan: 116
Kijac Stojan: 117, 122, 186
Kilibarda Milе: 62, 118, 222
Kin, doktor: 229
Kisa Trifko: 458
Kljakić Ljubo: 851
Kljakić Slavko: 515
Kljakić Tomo: 164, 894
Knežević Mladen-Traktor: 212, 213, 399, 485, 520, 521, 528, 529, 655, 656, 660, 805, 808
Knežević Novak: 317
Knežić Luka: 136
Kojić Mika: 344, 346, 572
Kojović Kosto: 193
Kokić Radomir: 318
Kokotović Jovo: 193
Kokošar Bajro: 430, 431, 432, 435, 436, 498
Kolak Risto: 431
Koluber Aziz: 136, 139, 179, 180, 293
Komadina dr. Saško: 810
Komad Hasan: 213
Komarić Savo: 193
Komenić Nikola: 185
Komenić Petar: 276, 387, 905
Komenović Danilo: 523, 562, 610, 651, 678, 808, 923
Komenović Stevan: 438
Koprivica Ilija: 801
Koprivica Mihailo: 464
Korać Branko: 798
Korać Vojo: 39, 124
Kordić Andrija: 157
Korlaj Ljubo: 689
Kosovac Dragutin-Bracо: 313, 393, 395, 396, 397, 405, 414, 453, 468, 530, 531, 665, 667, 670
Kosrić Petar: 261
Kosutić Dejan: 466, 467, 870
Kosutić Mladen: 466
Kovač Boško, s. Zovi Do: 93, 94,
Kovač Boško, Povovo Pijе: 438
Kovač J. Bozo: 193, 851
Kovač Čela-Maja: 696, 697, 698
Kovač Kosta: 431, 502
Kovač B. Rako: 851
Kovač Sabrija: 801
Kovač Sava: 120, 121, 122, 225, 401, 426, 430, 436, 453, 457
Kovačević Aca: 765, 766
Kovačević Aleksa: 341
Kovačević Borislava: 734
Kovačević Borisa-Sćepan: 74, 320, 357, 539, 885
Kovačević Bozo: 344
Kovačević Bozo-bOkIto»: 346
Kovačević Brano: 54, 73, 137, 178, 191, 197
Kovačević Jefto: 184, 443
Kovačević Jovan, Grahovo 39,
Kovačević Jovan, s. Poljice Popovo: 186
Kovačević Lazar: 339, 388, 602, 808
Kovačević Ljubo: 192, 230, 256, 405
Kovačević Miljomir: 345
Kovačević Miloš: 539, 548, 554
Kovačević Mirko, s. Biograd: 184, 292, 444
Kovačević Mirko, s. Srdevići: 446, 457
Kovačević Nikola: 38
Kovačević Pavle: 39, 196, 197, 227, 264, 404
Kovačević Radovan:. 472
Kovačević Risto: 184
Kovačević Sava: 38, 39, 40, 56, 65, 182, 222, 235, 236, 248, 249, 250, 251, 256, 264, 267
Kovačić Boško: 754, 755, 756
Kovačić Bože: 344, 350, 386, 387, 388, 450, 506, 541, 545, 596, 600, 686, 881
Kovačić Slavko: 852
Kovačević Slobodan: 415
Kovačević Stevo: 192, 230, 256
Kovačević Sveto: 197
Kovačević Tripo: 413
Kovačević Vasilije-Cile: 122, 212, 222, 396, 413, 485, 488, 489, 522, 525, 527, 528
Kovačević Vaso: 184, 222, 366, 567
Kovačević Vida: 66, 67, 120, 202
Kovačević Vojo: 413, 485, 650, 905
Kozić Vlada: 430, 436
Krajina Petar: 136, 141, 161, 423
Krajčević dr. Novica: 54, 120, 172, 173, 250, 512
Kravarušić Boško: 560
Krčum Pero: 345, 368
Krčum Tomo: 191
Kreso Alija: 141
Krešić Andrija: 197
Kreso Ismet-Ismo: 299, 801
Krezo Vlado: 382, 558
Kristo Marjan: 382, 562
Krivokapić Ljubica: 41
Krizanić Pjer: 754, 755, 756
Krklješa Jovo: 685
Krpo Ajša: 206
Krpo Huser: 308, 401
Krpo Meho: 197, 204, 206, 209
Krstulović Vicko: 526
Kruj Tomo: 164
Krunić Milan: 185, 460, 461, 462, 610
Krunić Ratko: 112
Krunić Uroš: 606
Krunić Vidomir: 121
Krupalija Rašid: 144

Kravnac Čamil: 276
Kudra Ziza: 209
Kuharić Niko: 583
Kujačić Milorad: 651, 902
Kujundžić Maksim: 320, 382, 591, 777, 923
Kujundžić Rade: 695
Kukić Ilija: 197, 230, 293, 808
Kukić Milan: 185, 344, 371, 542, 543, 923
Kulenović Mihat: 72
Kundačina Arsen: 193
Kundačina Božo: 193
Kundačina Dako: 651, 668
Kundačina Marko: 193
Kundačina Mićo: 185, 278
Kurdulija Ljubo: 192, 233
Kurés Milos: 405, 411, 436, 455, 794
Kurtić Dimitrije: 432
Kurtić Luka: 808
Kurtić Rićun: 433
Kurtesa Marko: 141
Kurt Husnija: 419, 506, 808, 809, 81«
Kurtović-Pupić Danica: 431
Kurtović Ferhadbeg: 178, 179, 294
Kurtović Smajo: 96, 97, 199
Kurtović Sukrija: 466, 467, 469, 805
Kurtović Todo: 41, 197, 414, 530, 657, 506
808
Kuzman Savo: 520
Kvaternik Eugen: 155

L

Lakša, podmaršal: 47, 59, 152, 153
Lalić Mihajlo: 345
Lalić Mustafa: 205
Latifić Alija: 897
Latifić Ibrahim: 318
Lazarević Mile: 516
Lazović Bećo: 40
Ljevak Vido: 429
Ljubibratić Drago: 897
Ljubibratić Jovo: 182, 197, 244, 251, 306, 401, 453, 511
Ljubibratić Mićo: 495
Ljubibratić Nikola: 230, 317, 573, 574, 651, 678, 842, 897, 898, 900, 923

L J

Lubović Arsen: 193
Lubović Ilija: 193
Lubović Mihajlo: 193
Lubović Milan: 193
Lubović Milorad: 193
Lubović Milutin: 193
Lubović Nikola: 193
Lubović Petar: 193
Lubović Vasilije: 193
Lubović Vlado: 193
Lubović Vuk: 193
Ljubojević Mirjana-Mira: 382, 562
Ljubunčić Ragib: 351

M

Macan Grga: 219
Mačak Vlatko: 66, 107, 215, 216
Madžar Vlado: 346
Majdak Ivan: 798
Majer Karlo: 303
Maksimović Božo: 39
Maksimović Omer: 808
Maleševič Boko: 212, 444
Maljez Savo: 186, 229, 461
Malvić Vinko: 131, 159, 160
»Mamin«: 379
Mandrapa Gojo: 527
Mandrapa Slavko: 766
Mandžuka Fikret: 642, 798
Mangić Osman: 801
Mandić Borisa: 486
Mandić Branko: 476
Mandić Dušan: 471, 472
Mandić Filip: 475
Mandić Ljubica: 475
Mandić Maksim: 186, 466, 468, 476
Mandić Momčilo: 476
Mandić Milan: 760
Mandić Nedeljko: 475
Mandić Nikola: 466, 467, 468, 475, 476, 478
Mandić Petar: 471, 476
Mandić Rade: 476, 479
Mandić Spiro: 40
Manjak Drago: 517
Mandić Vlado: 766, 771, 772
Marasović Olga: 149, 393, 394, 397, 399, 655, 657, 775, 803, 804, 806, 808, 809, 810, 904
Marić Ibro: 515
Marić Jelka: 516
Marić Mladen: 427
Marić Murat: 515
Marić Selman: 515
Marić Sveiko: 431, 432, 433, 436
Marić Vlado: 197
Marinović Milan: 502
Marjanac Rade: 612, 887
Marković Mate: 651, 660, 678, 803, 804, 806, 808, 810
Marković Jovan: 431
Marković Nina: 607
Marković Spasoje: 760
Marojica Marko: 255
Marović Anto: 482
Martinović Ljubomir: 405
Marušić Nikola: 358, 360
Maslesa Jevto: 431
Maslesa Sefko: 431
Maslo Vasilije-Vasa: 141, 156, 157
Masloević Borisa: 346
Masilović Bosko: 202, 466, 468, 469
Masilović Đura: 742
Masilović Gligor: 469
Masilović Mirko: 186, 197, 656, 806
Masilović Nova: 98, 199, 200, 661, 663, 803, 805, 808, 809, 810, 897, 905
Masilović Peko: 469, 810
Masilović Radoslav: 309
Masilović Simo: 897
Materić, sanik: 65, 66
Matić Živko: 482
Matijević Ljupko: 219
Matković Mirko: 688
Mažibrada Spiro: 743
Medan Danilo: 502
Medan Ilija: 368
Medan Savo: 52, 136, 137, 138, 184, 808, 810

Medan Svetozar: 163
Medar Milan: 434
Mehmedbašić Halil: 212
Mehmedbašić Rasim: 810
Mehmedbašić Sulа: 150, 468
Mehmedović Dušša: 801
Mendeš Tomo: 801
Mesihović Halid: 660, 808, 810
Mešić Ademaga: 166
Metiljević Ibro: 205
Metiljević Sefik: 207
Mićeta Milan: 187, 808
Mićević Milan: 808
Mićević Savo: 806
Mićević Stevo: 808
Mićević Veljko: 212, 395, 520, 521
Mićić Krsto: 405
Mićić P. Milenko: 424, 458, 459, 530
Mićunović Ljubica: 192
Mićunović Spiro: 695
Mićunović Vukašin-Vule: 667, 668, 870, 912
Midžić Dževad: 667, 668
Mihailović Draža: 7, 121, 202, 203, 212, 213, 214, 221, 257, 274, 301, 415, 465, 486, 797
Mihić Branko: 193
Mihić Goljko: 127, 146, 185, 197, 207, 212, 278, 279, 319, 394, 396, 398, 402, 403, 404, 416, 485, 486, 518, 521, 528, 529, 530, 588, 589
Mihić Ljubica: 184, 197
Mihić Marko: 189
Mihić Mirko: 212, 490
Mihić Rasko: 103, 136, 138, 184, 191, 192, 274
Mihić Risto: 193, 530
Mijanović Vukašin-Bato: 207, 522, 529, 665, 667, 670
Miljadinović Čedo: 186
Miljadinović Radovan: 500, 501, 502
Miljević Čedo: 186
Milaković Lazo: 186, 502
Milaković Milјo: 651, 905
Milerić Mirko: 186, 530
Milerić Pava: 152, 351, 361, 568
Mišić Čedo: 29
Mišić Goljko: 651
Mišić Miroslav: 435
Mišićević Danilo: 136, 138
Mišićević Lazar: 127
Mišićević Mate: 114, 121, 405, 457
Mišićević Novica: 530
Mišićević Radovan: 53, 116, 185
Mišićević Risto-Čičo: 306, 308, 401
Mitrović Milan: 222
Mitrović Milan: 185, 278, 413, 530, 870
Mitrović Nikola: 530
Mitrović Todor: 416
Mitrović Dušan: 852
Mitrović Jela: 810
Mitrović Jovo: 735
Mitrović Obren: 640, 641
Mitrović Rade: 735
Mitrović Vlada: 735
Mitrović Aleksa: 231, 404
Mitrović — porodica iz Grabeša: 117
Mitrović Aleksandra: 192, 340
Mitrović Branko: 351
Mitrović Drago: 404
Mitrović Dušan: 458
Mitrović Đuro: 404
Mitrović Jova: 404
Mitrović Nikola: 414
Mitrović Rajko: 176, 197, 231, 852
Mitrović Risto: 127, 185, 308
Mitrović Todor: 199, 404
Mitošević Tomo: 404
Mitošević Vlado: 404
Milović Ilija: 108, 109
Milović Jakov: 98
Milović Radovan: 98
Milović Risto: 185
Miljković Ivan: 449, 651, 803
Milјanović Jakov: 106
Milјanović Jovo: 753
Milјanović Laić: 122
Milјanović Ljubo: 231, 346, 370, 371, 808, 923
Milјanović Marko: 122
Milјanović Nikola: 766, 767, 873
Milјanović Vojko: 120
Milјas Ante: 757
Mioča Nikola: 562
Mirković Jovo: 766
Mirković Gavrilo: 346
Mirković Radovan: 415, 522, 523, 528
Mirković Radomir — Rako: 741, 742
Mirković Vlado: 191, 197, 415
Misia Pero: 124
Misia Pindža: 382
Miškin Vaso-Crni: 34, 35, 36, 142, 146, 260, 315, 317, 387, 388, 398, 403, 523, 539, 646, 657, 661, 663, 667, 775, 803, 804, 808, 809, 810, 887, 897, 904, 905,
Mišeljić Goljko: 156
Mišeljić Jovan: 53, 119, 120, 121, 226, 259
Mišković Matilda: 163
Mišković Radojka: 420
Mitrinović Obren: 427, 429, 433, 434
Mitrinović, 302
Mitrović Milorad: 231
Mitrović Rajko: 304
Morić Hamo: 207
Morić Slavko, 808
Mrakić: 436
Mrdić Mitar: 106
Mrdić Spiro: 105, 106
Mrdić Todor: 108
Mrdić Vladimir: 109
Mrgan Omer: 206, 209, 213, 550, 595
Mrgan Salko: 204, 206, 209, 808
Mrković Joksim: 806, 808
Mrković Marko: 445
Mrković Milo: 445
Mućibabić Dušan: 637
Mućibabić Milan: 192, 445
Muftić Ragib: 178
Mujić dr. Safet: 306, 308, 316, 332, 333, 387, 401, 637, 923
Mulić Joso: 382
Mulić Mujo: 382, 562
Mumingić Džemǧ: 808
Musakadić: 646
Muratović Dušan: 231, 530
Musoljni Benito: 55, 172, 174
Mustapić Ivan: 758, 759
Mušović Fahra: 421
Mušović Mujo: 421
Muttiović Osman: 144

N

Nadaždin Gojko: 204, 206
Nastić Radovan: 409, 455, 456
Nazečić Salko: 803, 804, 806, 808, 809, 810, 897
Nazor Vladimir: 614
Neđa, vodnі delegat: 376
Negri Peride: 289
Nelmarović Pavle: 141
Nelmarović Savo: 138

Nelmarović Života: 52, 73, 136, 137, 138, 139, 176, 178, 184, 197, 230, 405, 453, 516
Nenadić Danilo: 476
Nenadić Luka: 766, 771
Nenadić Petar: 301
Nenadić Rade: 341, 476, 477
Nenadić Vidak: 476
Nenadić Vlado: 476, 742
Nenadić Vukota: 344, 476, 477, 543, 569, 570, 571
Nenezić Luka: 57, 103, 184, 203, 274
Nikić Miron: 414, 524
Nikolajević Viktor: 803, 805
Nikolić Vojo: 485
Nikolići iz Međuliča: 100
Ninčić Maksim: 444, 810
Ninčić Todo: 444
Ninković Milan: 457
Ninković Pavle: 236
Nosović Obren: 97
Nosovići iz Pridvorice: 103
Novak Frane: 197, 206, 297, 317, 318, 353, 651, 678, 808, 904
Novak Vinko: 382, 685
Novaković Nikola-Longo: 172
Novelić: 436
Novosel Doko: 651
Novosel Vanda: 362
Nuhić Džafo: 798
Nuić Anđelko: 178
Numić Kasim: 525

O

Obad Sefik: 298, 302, 553, 590, 595, 596, 883, 924
Obradović Sava: 427, 429, 431, 434, 440
Okerić Alija: 276
Okiljević Čojko: 345
Okiljević Maksim: 313
Okiljević Milenko: 186, 313, 477, 523, 542, 651, 755, 808
Okiljević Mileta: 193, 346, 480, 760, 761, 900, 924
Okiljević Vasilj: 346
Omanović Huso: 798
Omanović Rifat: 801
Omazić Stipe: 695
Onešćuk Mirko: 577
Opalić Simo: 254
Opančar: 134
Opijač dr Asim 209
Orman Enes: 141, 299, 354, 924
Orman Pašo: 557
Oro Mirko: 429, 431, 441
Oro Savo: 414
Oro Svetozar: 435
Oro Vaso: 125, 186, 424, 429, 431, 434
Orović Savo: 222
Osmić Redžo: 801
Osmić Osman: 801
Osmokrović Vojo: 122
Ozmo Isak: 358

P

Pacek, pukovnik: 173
Palala Sačir: 139, 179
Palavestra Drago: 131, 165, 166, 399
Pantić, major, 436: 437, 438, 646
Papić Drago: 54, 184, 230, 261, 316, 348,351
Papić Đordo: 852
Papić Jovo: 193
Papić Milan: 350, 351, 850
Papić Milovan: 122
Papić Mirko: 121
Pavić Pero: 121, 405
Pavić Radovan: 53, 61, 182, 185, 197, 244, 318, 598, 659, 663, 803, 804, 806, 809, 810, 900, 904, 907
Pavić Rako: 366
Pavić Stevo: 193
Pavić Spasoje: 122
Pavić Zarko: 193, 272, 924
Pavo dr. Izidor: 584, 593
Pavezanin Nedo: 191, 405
Pavlović Risto: 505, 506, 509
Pavlović Drago: 193
Pavlović Savo: 734
Pavlović Rade: 184, 222, 444
Pavić Camil: 344
Pavić Mujo: 180, 637
Pavić Mustafa: 298
Pavić Omer: 670, 806
Pavić Sefik: 163
Pašajlić Đoko: 54, 64, 244, 723, 806 805
Pašajlić Mirko: 193
Pašajlić Obrad: 193, 351
Pašajlić Petar: 184, 231.
Pašajlić Rajko: 193
Pavelić Ante: 7, 55, 155, 174
Pavlak: 137
Pavelić Niko: 804
Pavičić, bojnik: 47
Pavlović Avdo: 137
Pazin Danica: 382
Pazin Jovo: 382
Pazin Nikola: 380, 382, 564, 565
Pazin Strahinja: 382, 562
Pedalo Milan: 434
Pedišić Vlado: 506, 509
Pejković Ante: 47
Pejović Bozo: 40. 186. 670
Pejzo Alijica: 642
Peljević Milo$: 197
Penjak Tomica: 801
Perišić Radojica: 49, 100, 101, 173, 229, 259, 260, 274, 275, 464, 474, 677, 679, 709
Perišić Ilija: 498, 499
Perišić Lazar: 346
Perišić Rade: 416
Perišić Risto: 498
Perišić Spiro: 416
Perković Mile: 178
Perotić Dušan: 427, 428, 434, 810
Perović Lepa: 138, 139, 140, 178
Perović Milivoje: 469
Perović Puniša: 73, 178, 181, 248, 249
Petrušina Nikola: 123
Petković Andrija: 469
Petković Mutimir: 226
Petković Jovo: 253
Petković Nada: 469
Petković Obrad: 102, 186, 345
Petrović Vukan: 122
Pezer Bozo: 457
Pezo Kimeta: 163
Pezo Salko: 136, 883
Pijade Mošа-čika Janko: 330, 449
Pikula Milorad — »Medo«: 554
Pinjatelli, pukovnik: 174
Pinjul Ahmet — Ahmo: 169, 170. 593, 924
Piplica Ivan: 583
Pirija Ismet: 382
Pirkić Muhamed: 139, 179
Pješčić Savo: 346
Podgorelac Anun: 47
Pojužina Đorđe: 732
Popadić Branko: 127

Popadić Jelto: 126, 127, 12*
Popadić Milan: 346, 523
Popadić Pero: 416
Popadić Stoja: 810
Popara Bogdan: 810
Popara Cedo: 112, 409, 455, 456
Popara Jovan: 448
Popara Damjan: 574
Popara Miro: 25, 29, 40, 52, 53, 60, 62, 63, 64, 67, 73, 74, 81, 82, 112, 127, 137, 138, 176, 178, 182, 191, 197, 204, 224, 227, 248, 257, 305, 404, 405, 406, 407, 408, 443, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 489, 516, 704, 871, 924
Popivoda Krsto: 57
Popovac Gojko: 117
Popovac Ismet: 214, 298
Popovac Luka: 122, 222, 806
Popovčević Vaso: 122
Popović Andelko: 124, 433
Popović Boško: 340
Popović Branko: 127
Popović Dejan: 155
Popović Jovan: 389, 390, 391, 884
Popović Jovo: 854
Popović Koča: 387, 401, 601
Popović Lazar: 583
Popović Marko: 50, 66, 101, 274, 463, 464, 465, 466
Popović Milenije: 34, 35, 36, 402, 403, 453
Popović Milorad: 49, 57, 100, 101, 103, 202, 203, 274, 446, 463, 464, 465, 468, 679, 691
Popović Miso: 358, 382, 550, 694
Popović Peko: 309, 344
Popović Pero: 309
Popović Vera: 155
Pojjović Vojin (Petar Božanović), 73, 178, 181, 222, 230, 327, 401, 402, 881
Porobić, pop: 441
Popović sa Zborne Gomile: 99
Pospišil Zvonko: 45, 99
Potrebica Marko: 758
Pozderac Nurija: 388
Praljak Mirko: 210
Praljak Simun: 209
Praščić Bepica: 583
Pudar Stojan: 207
Pudar Milos: 204, 209
Pudar Jovo: 209
Pudar Đuro: 382
Pudar Cedo: 515
Pucarić Jelka: 744
Pucar Đuro: 803
Pršojević Milorad: 741
Prodan Kosto: 413
Prnicip Slobodan-Šeljo: 256, 293, 407, 874
Primorac Rudi: 596
Primorac Marijan: 510, 924
Primorac Frane: 808
Primorac Ante: 510
Pribišić Lazo: 123, 125, 186, 197, 222, 424, 429, 431, 434, 438, 803, 806, 808, 810
Prguda Abid: 810
Previšić Vinko: 295
Previšić Olga: 295
Preka Ivan: 173
Prarica Rade: 40, 41, 222, 250, 251, 253, 306, 308, 401, 453, 493
Prarica Dragica — Draga: 40, 41, 182, 191, 193, 197, 250, 251, 252, 308, 493, 495, 924
Praljak Simun: 209
Praljak Mirko: 210
Praljak Nurija: 388
Potrebica Marko: 758
Pospišil Zvonko: 45, 99
Porobić, pop: 441
Popović sa Zborne Gomile: 99
Pozderac Nurija: 388
Praljak Mirko: 210
Praljak Simun: 209
Praščić Bepica: 583
Puhalo-Bajo Risto: 485
Purković Jovan: 754
Puća Đorđe — Đoko: 186, 222, 224, 225, 252, 256, 495
Puća Marko: 758

B

Rabuki Dino: 378
Račić Srevo: 295
Radan Boro: 136
Radan Rade: 191
Radić Simo: 186, 197, 244, 424, 806, 808
Radišić Lazo: 137
Radišić Milan: 346
Radmilović Radovan: 193
Radojčić Mirko: 810
Radojičić Anđelko: 443
Radoš Cedo: 244
Radoš Zvonko: 163
Radošević Nikola: 683, 685
Radovanović Mirko: 184
Radovanović Nikola: 404
Radovanović Slavko: 851
Radovanović Vlado: 182, 191 272, 405, 455
Radović Milenko: 506, 509
Radović Milos: 887
Radović Petar: 222, 678, 683, 685, 687
Radulović Žarko — Zara: 550
Raguž: 646
Rahimić Meho: 212
Rajić Karlo: 143
Rajić Lazo: 758
Ramović Hasiba: 308, 401
Ramović Aleksandar-Marko 316, 323, 324 330, 488
Raos, Kapetan: 229
Rašević Dušan: 511
Rašević Jeremije: 511
Rašević Petar: 511
Rašević Risto: 431
Rašić Radoslav: 193
Raso Andrija: 351, 358, 360, 568
Ratković Jovan: 186, 244, 808
Rebac Husnija: 158, 163
Rebac Muharem: 158
Rebac Nikola: 204, 209
Rebić Stojа: 340
Redžić dr Petar: 209
Reić Srečko-Petica: 651, 683
Rebac Ahmed: 158
Rebić Stojа: 340
Redžić dr Petar: 209
Reić Srečko-Petica: 651, 683
Radić Simo: 186, 197, 244, 424, 806, 808
Radišić Lazo: 137
Radišić Milan: 346
Radmilović Radovan: 193
Radojčić Mirko: 810
Radojičić Anđelko: 443
Radoš Cedo: 244
Radoš Zvonko: 163
Radošević Nikola: 683, 685
Radovanović Mirko: 184
Radovanović Nikola: 404
Radovanović Slavko: 851
Radovanović Vlado: 182, 191 272, 405, 455
Radović Milenko: 506, 509
Radović Milos: 887
Radović Petar: 222, 678, 683, 685, 687
Radulović Žarko — Zara: 550
Raguž: 646
Rahimić Meho: 212
Rajić Karlo: 143
Rajić Lazo: 758
Ramović Hasiba: 308, 401
Ramović Aleksandar-Marko 316, 323, 324 330, 488
Raos, Kapetan: 229
Rašević Dušan: 511
Rašević Jeremije: 511
Rašević Petar: 511
Rašević Risto: 431
Rašić Radoslav: 193
Raso Andrija: 351, 358, 360, 568
Ratković Jovan: 186, 244, 808
Rebac Husnija: 158, 163
Rebac Muharem: 158
Rebac Nikola: 204, 209
Rebić Stojа: 340
Redžić dr Petar: 209
Reić Srečko-Petica: 651, 683
Rebac Ahmed: 158

Šimić Bogdan: 204, 205
Simić Drago: 180
Simić Dušan: 883, 884
Simić Gojko: 301
Simović, prota : 585
Skender Bozo: 122
Skenderi Slavo: 122, 319, 480, 530, 589, 852
Skočí iz Pridvorica: 103
Skočajić Bozo: 163, 169, 170, 894
Skočajić Bogdan — Boško: 122, 177, 182
Skočajić Meśak: 169
Skoko Gospava-Gojа: 104
Skoko Vule: 46, 102, 202
Skopljak Ibro: 299
Skopljaković Enver: 801
Skrobić Predrag: 596
Skuljć Jovo: 509
Slavić Bozo: 197 529, 806, 808
Šljepčević Danica: 345
Šljepčević Milovan: 432, 433
Šljepčević Milutin: 404
Šljepčević Obrad: 136
Šljepčević Sava: 463, 464, 468
Smoljan Borša: 215
Soldatić Danilo: 210, 483, 924
Soldo Lazar: 604
Soldo Mile: 351
Soldo Prodan: 291, 443
Spahić (Gojko: 204
Spahić Vaso: 204, 205
Spaić Spasoje: 186
Spremo P. Milan: 292, 444, 447
Spremo Mirko: 851
Spremo Trifko: 193
Sredanović Luka: 40, 186, 192, 346, 459, 501, 502, 523, 528
Sredanović Marko: 236
Sredanović Sekula: 39
Sredanović Uroš: 522
Srzenić Spiro: 651, 678, 905
Stajić Andrija: 136, 231, 262
Stakić Drago: 359, 360, 568
Stamatović Milos: 900
Stanišić Bajo: 319, 345, 438, 555, 579
Stanišić Milija: 230, 256, 275, 282, 306, 317
Stanišić Ratko: 318, 382
Starović Filip: 97
Starović Ivan: 186, 346, 394, 397, 467, 468.
Starović Milovan: 346, 612
Starović Obren: 73, 178, 184, 197, 231, 317,
Starović Sreto: 274, 463, 464
Starović Vaso: 342
Starović Živko: 192
Stefanović Sveti̇slav-ćeća: 315, 403
Stijačić Milivoje: 651, 670
Stijačić Obren: 106
Stijačić Radovan: 177, 197, 877
Stojić Mate: 416
Storelli Emil: 205
Subotić Boško: 341
Subotić Gligor: 341
Subotić Marko: 186, 202
Sućić Florijan: 525
Sućić Srećko: 642
Šupić Branko: 730
Šuša Radovan: 312, 341
Šušac Ivan: 204, 205, 209, 213
Sušić Ljuban: 561
Sušić Nikola: 562
Šabanac Esad: 206, 207, 395, 520, 529
Šain Ristо: 305
Šakić Marko: 112
šakota Ilije Dušan: 808, 810, 870, 897
Šakota Dušan: 436
Šakota Ilija: 185
Šakota Jovo: 436
Šakota Radovan : 97
Šakota Sava: 405, 458
348, 424, 651, 659, 678, 805, 808, 897, 900.
Šakota Slobodan: 55, 125, 177, 204, 209, 230.
905, 907
Šakota Vlado: 411, 457, 458
Šakotić Ilija: 402, 414
Šakotić Radovan: 40, 105, 106, 346, 596, 651,
924
Šakotić Vukosava: 39, 105, 106, 236
Šanić Milan: 226
Šanić Osman : 137
Šarapa Milos : 186
Šarac Avdo : 209
Šarac Džemil: 197, 206, 207, 212, 3%, 398.
485 , 521, 528 , 529 , 798
šarenac Danilo: 177, 230, 402, 404, 408, 414,
511, 530, 690, 691, 924
Šarenac Dušan: 408, 414, 455
šarenac Borde: 413, 414, 530
Šarenac Cordana: 414, 457
Šarenac Jefto: 766
Šarenac Jovan: 404, 406, 408
Šarenac Lazar-Pop: 351, 361, 416, 573, 574,
575, 598
Šarenac Miro: 456
Šarenac Nikola : 406
Šarenac Sipo: 40
Šarenac Spiro : 456
Šarenac Tripo: 73, 178, 182, 197. 394, 396.
Sadiković Omer: 596
S
Salajić Danilo: 345, 364, 542, 589
Salajić Pavle: 406
Salajić Rade: 122, 136, 138
Salćina Meho: 101, 102, 276
Samardžić Bozo: 193
Samardžić Jova : 39
Samardžić Milan: 457, 458
Samardžić Milica: 137
Samardžić Nikola: 852
Samardžić Petar: 50, 54, 173
Samardžić Vojislav: 156
Samoković Daniel : 167, 168
Sarajlić Esref: 40
Sarić Milosav: 301
Sarić Tomo: 180
Sas Stjepan: 159
Savčić Risto: 295
Savić Jozo: 758
Savić Ljubo: 516
Savić Zarko: 212
Savović Garrilo : 837
Savović Ilija: 114
Savović Jole: 430, 432
Savović Krsto : 342
Savović Simo: 121, 122
Seferović Nusret: 394, 665, 667 897
Selimović Hajrudin-Hako: 308, 401
Selimović Sejfudin: 308, 401
Senić Vukašin : 902
Senić Bozo: 758
Sikimić Borisa: 756, 771
Sikimić Mirko: 186, 223
Sikimić Mladen: 127

Šišić Mehmedalija: 205, 209
šišara Nuhamed: 146, 518
šišmiš Joza: 694
Šiškovića porodica iz s. Grabeša, 117
Šišković Drago: 498
Škero Đorđe: 511
škero Đuro: 252, 253
Škero Petar: 511
škiljević Milan: 186, 309
škiljević Mileta: 670, 777
škorić Milan: 346, 368
Škorić Miljoje: 766
Škoro Dragutin: 143
škoro Marko: 851
Škoro Savo: 810
Škorpik Zarko: 526
škrbo Ernest: 205
Škrbo Salko: 206
Škuljić Merka: 303
šoškić Branislav: 301
Šorra Branko: 185, 222, 245, 306, 461
Šorra Mlenko: 54, 64, 197, 204, 319, 589,
808, 809, 897
Šorra Nikola: 213
Šparavalo Pero: 511
Šparavalo Zarko: 431
šubašić Dušan: 766, 767
Šukovic Mirko: 341
šuletić Jovan: 851
Šulentić Stjepan: — »šule«: 355
Šarenac Vasilj: 404, 406, 408, 414
Šarić Anđe-Rade »Spanac«: 176, 293, 319,
353, 355, 356, 382, 554
Šarić Hidajet: 141
Šarić Koso: 214
Šarić Mijo: 427, 428
Šarić Nijaz-Niza: 139, 179, 293, 302, 607,
Šarić Vidoje: 213
Šarović Blagoje: 97
Šarović Mitar: 346
Šarović Petar: 806
Šarović Radovan: 471
Šator Ibro: 230, 398, 657, 808
Šator Muho: 214
Šefkić Safet: 213
šegrt Milos: 236
Šegrt Mirko: 39
šegrt Rajko: 38
Šegrt Vlado: 56, 106, 182, 186, 229, 230, 256,
Šegrt Veljko: 192
267, 275, 276, 282, 313, 315, 317, 322, 323,
330, 377, 387, 388, 403, 451, 476, 481, 498,
499, 523, 534, 539, 540, 544, 559, 562, 563,
568, 584, 586, 587, 592, 600, 609, 625, 646,
650, 755, 796, 803, 804, 808, 810, 881, 900,
904, 905, 912, 913, 917, 925
Šehović Ahmet: 137
Šehović Avdo: 40
Šehović Hamdija: 40
Šehović Hazim: 40
Šehović Mujica: 206
Šehović Sukrija: 209
šekarić Novica: 897
Šeremet Ahmo: 563
Šesić Muhamed: 197
Šesić Salko: 160, 161, 162, 397
šešlija Spasoje: 184
šešlija Todor: 117, 185
šetka Hakija: 214
šetka Ismet: 207
Seva Zijo: 156, 505, 506, 509
šijaković Vlado: 222
Šiljegović Boško: 766
Šimić Ivan: 50, 94
Šipovac: 193
Šujak Alija: 96, 101, 199
šunjka Đorđe: 801
šupić Mile: 310, 313
šupić ing. Jakov: 810
Šupić Obren: 186, 345, 925
šupljeglav Zarko: 143, 516
Šurić Momčilo: 582, 583
Šurić Novica: 193
Šurić Pero: 193
Šurić Veljko: 193
Tabaković Šemso: 798
Tačkov Meho: 159
Tadić Janko: 469
Tadić Radoje: 102
Tadić Spasoje: 229, 274
Takšić Tomo: 562
Talić Šefik: 798
Tamindžija Četko: 515
Tamindžija Gojko: 515
Tamindžija Vlado: 292, 444, 518
Tanasijević Dušan: 498
Tanasijević Pero: 122
Tarailo Radule: 253
Taslidža Esad: 212
Taso Meho: 169, 170, 299, 300, 354
Tasovac Đorđe: 742
Tausan Ratko: 305
Tekšić Tomo: 382
Televrić Alija: 800
Temin Mustafa: 293
Tepavčević Bagdan: 346
Tepavčević Milan:
Tepavčević Spasoje: 45
Tepavčević Stanko: 186
Terzić Anđelko: 351, 837
Terzić Branko: 102, 186
Terzić Damica: 766
Terzić Ljubica: 766
Terzić Milovan: 771
Tito: 21, 39, 76, 131, 148, 150, 300, 313, 316,
318, 319, 322, 324, 325, 329, 330, 339, 344,
373, 387, 400, 404, 422, 431, 450, 539,
567, 603, 611, 614, 621, 622, 625, 626,
636, 637, 638, 645, 664, 725, 726, 731,
732, 784, 796, 803, 809, 853, 856,
Todorić Bosko: 35, 53, 221, 226, 257.
Tođonal Kreso-Herman: 47, 97, 101
Todorić Dušan: 254
Todorović Veljko: 261
Tomajić Franjo: 651
Tomanović Radoje: 340
Tomanović Radule: 231
Tomanović Vlado: 223, 230, 278, 279, 280,
281. 315, 317, 320, 388, 389, 401, 402,
404, 523, 537, 541, 549, 550 600, 610, 612.
877, 881, 884, 887, 890, 925
Tomas Ilija: 205
Tomašević Jozo: 758
Tomašević Vlado: 223
Tomić S.: 180
Torović Vuko: 193, 365, 582, 583, 925
Traparić Jovo: 120
Tronja Alija: 150
Tronja Bećir: 299
Tronja Emina: 150
Tronja Mehmed — Meha: 141, 540, 550,
553, 925
Tronja Mustafa Vujo: 161, 162, 397. 423
Trgovčević Mladen: 351, 360
Trifunović-Birčanin Ilija: 172, 465
Trifković, Zandatm: 213
Tripković Mitar: 738

Trklia Đoko: 120
Trklja Lazar: 120
Tubić Rajko: 427
Tucaković Mujo: 212
Tuce Avdo: 212
Tupanjanin Simo: 156

U

Ugarak Himzo: 801
Ukropina Budimir: 252. 433
Ukropina Marko: 502
Ukropina Vaso: 251, 252, 432, 433
Ulaković Alija: 209
Uljarević Gojko: 156
Uljervić Košta: 405. 455
Uljarević Ohrad: 457
Uljarević Todor: 411
Unković Drago: 93
Uvalić Danica: 766, 767
Uzunović Jusuf: 798, 801

V

Valinac Stanislav: 148
Vasić Milan: 427, 429, 433, 434
Vasić Nenad: 136, 137, 227, 317, 808
Vasković Risto: 192, 670, 902.
Vasković Zorka: 40, 192
Važić Rade: 798
Vego Dane: 205
Vego Frano: 205
Vego Janko: 205
Vejzagić Dika: 564
Vejzović Zehra: 152
Velagić Edib: 801
Velagić Fehko: 801
Velagić Mcho-Nedo: 558
Vešović Mirko: 585
Vice Krsto: 345
Vidaćić Milorad-Mišo: 519, 675
Vidović Ante: 382
Vignjević Bogdan: 360
VilaFikret: 137
Vinkton Džon: 803
Viskić Vladimir: 683
Višekruna Milka: 689
Višnjevac Rajko: 345
Višnjevac Zdravko: 345
Višnjevac Zetko: 345
Vitković Novak: 405, 411
Vlahov Ante: 683. 685
Vlahović Vidak: 758
Vlatković Risto: 253
Voičić Ristan: 406
Voiinović Lazar: 742
Vojinović Risto: 527
Vreća Đoko: 431
Vreća Risto: 193. 431. 551. 530, 925
Vučetić Ante: 765. 766, 771
Vučetić Mirko: 444
Vučinić Luka: 411
Vučinić Vlado: 185. 197. 400, 453, 925
Vučković Dušan: 249, 250, 493, 494
Vučković Ivo: 39, 40
Vučković Kina: 39
Vujačić Veso: 405
Vujičić Ahmet: 212
Vujinović Grga: 279, 429
Vujinović Jovo: 808
Vujošević Periša: 318, 557
Vujović Anđelko: 351
Vujović Bojana: 193
Vujović Boro: 340
Vujović Branko: 191, 902
Vujović Golub: 405
Vujović Gojko: 456
Vujović A. Ilija, s. Davidovići: 351
Vujović Ilija, s. Zasada: 416
Vujović Ilinka: 193
Vujović Jaša: 416
Vujović Jefto: 416
Vujović Lazo: 406, 530
Vujović Majo: 96
Vujović Marko: 416
Vujović Milica: 772
Vujović Milorad: 651
Vujović Mirko: 625
Vujović Nikola: 416
Vujović Novica: 456
Vujović Radojka: 574
Vujović Radovan: 456
Vujović Savo: 416
Vujović Slavko: 136
Vujović Sveto: 136
Vujović Tomo: 185, 657
Vujović Tripo: 416
Vujović Vaso: 408, 455
Vujović Vaso-Marin: 127
Vujović Vlado: 416
Vujović Vlado-Lender: 399, 655, 656, 667, 806, 904
Vujović Vlado-Stari: 185, 402
Vujović Vojin: 403, 408, 455
Vuk Huso: 141
Vukajlović Danilo: 231, 351, 606, 607. 636, 637, 638
Vukajlović Radomir: 309, 310, 311, 312
Vukalović Luka: 249, 263, 493
Vukalović Mile: 651
Vukasović Krsto: 758
Vukdalić Meho: 800
Vukdalić Muharem • 351
Vukičević živko: 261
Vukmanović Svetozar-Tempo: 52, 137, 139, 140, 148, 150
Vukoie Aleksa: 212
Vukoie Božo: 176, 808, 874, 897
Vukoie Gligor: 272
Vukoie Marko: 185, 231
Vukoje Nikola: 406. 409
Vukoie Novak: 852
Vukoie N. Pavle: 185, 231, 351, 382, 548 559, 925
Vukoie V. Pavle-Korčagin: 351. 577, 578
Vukoie Rajko: 185. 197. 244, 656. 874
Vukoie Spasoje: 458, 502
Vukoie Stevan: 577
Vukoje Uroš: 182, 403, 404, 489, 491
Vtikomanović Branko: 186
Vukomanović Risto: 339
Vukosav Bocoljub: 193
Vuković Aleksa: 386
Vuković Boriša: 192
Vuković M. Čedo: 193, 351
Vuković Dragica: 313. 466, 468
Vuković Draco: 330, 331
Vuković Gašo: 447
Vuković Gojko: 133, 134, 135, 138. 154. 155. 164
Vuković Trena: 340
Vuković Jovan: 444
Vuković T.iubo: 193 292. 444
Vuković M^>rko: 457
Vuković Miladin: 311. 340
Vuković Milorad: 466
Vuković Mladen: 155
Vuković Natalija: 466, 468
Vuković Nenad: 193
Vuković Obren: 114, 122, 186
Vuković Rade: 135, 155
Vuković Radojka: 135, 155
Vuković Radoslav: 388, 457

Vukovi\u0107 Savo-Sa\u0161uhca: 121
Vukovi\u0107 Simo-Si\u0107ko: 642, 643
Vukovi\u0107 Slobodan: 134, 155, 186, 313, 340, 808
Vukovi\u0107 Srdan: 386
Vukovi\u0107 Stevan: 346
Vukovi\u0107 Steva: 122, 186
Vukovi\u0107 Zlatka: 133, 134, 135, 155
Vukovi\u0107 Zivko: 136
Vule\u0161evi\u0107 Dordo: 494
Vule\u0161evi\u0107 Jovo: 743
Vule\u0161evi\u0107 Simo: 114
Vule\u0161evi\u0107 Steva: 114
Vule\u0161evi\u0107 Stevo: 114
Vuleta Vaso: 695
Vuleti\u0107 Ivo: 758
Vuleti\u0107 Karlo: 206, 209
Vuleti\u0107 Stevo: 511

Z

Zahirovi\u0107 Hasan-Laca: 169, 300, 364, 535, 550, 925
Zeljar Danilo: 122
Zelić Redzo: 351
Zekovi\u0107 Veljko: 57
Zelenika Ljubo: 163
Zelenovi\u0107 Aleksandar-Saša: 397
Zelenovi\u0107 Aleksije: 469
Zelenovi\u0107 Danica: 341
Zelenovi\u0107 Dura: 468
Zelenovi\u0107 Kosta: 469
Zelenovi\u0107 Petar: 469
Zelenovi\u0107 Raka: 469
Zimonji\u0107 Petar: 766
Zirojevi\u0107 Marko: 803, 806, 808, 810, 897
Zirojevi\u0107 Milan: 203
Zirojevi\u0107 Milovan: 741
Zirojevi\u0107 Vojin: 382
Zlatanići sa Zborne Gomile: 99
Zlatanići iz Medulice: 100
Zotovi\u0107 Branko: 192, 495, 499, 688
Zotovi\u0107 Maksim: 122
Zotovi\u0107 Mihajlo: 117, 121
Zotovi\u0107 Milorad: 110, 111
Zotovi\u0107 Stevo: 117
-Zotovi\u0107 Tripo: 114, 122, 222, 225
Zuanić Ante: 299
Zubac Dordo: 502
Zubac Ratko: 351
Zubac Pero: 122
Zubac Veljko: 351
Zubčević Asim: 39, 40, 112, 250, 251, 261, 925
Zubčević Mustafa: 40, 41
Zuhrić Esref: 205
Zurovac Andelko: 515, 518
Zurovac Boro: 136
Zurovac Pero: 193, 444
Zvijer Nikola: 401

2

Žarković Mićo: 810
Zdrale Risto: 339, 346, 370, 371, 387, 402, 893
Zerajić Milan: 444
Zerajić Stevo: 444
Zerajić Sveto: 244, 444
Zerajić Vojko: 444, 810
Zerajić Vule: 515
Zivalj Dorde: 724
Zivanić Dorde: 186
Zlićarić Ante: 47

II. PARTISKO POLITIČKE I DRUGE ORGANIZACIJE I ORGANI

Agitprop OK KPJ za Hercegovinu: 663, 755, 897
Aktiv SKOJ-a Baljci — Vlahinja: 193
Aktiv SKOJ-a Bihovo: 251
Aktiv SKOJ-a Biograd: 192, 193
Aktiv SKOJ-a Bodežišta: 192
Aktiv SKOJ-a Bratač: 192
Aktiv SKOJ-a Džlvar: 191
Aktiv SKOJ-a Drežanj: 192
Aktiv SKOJ-a Dulići: 192
Aktiv SKOJ-a Lastva 191, 192
Aktiv SKOJ-a Lipnik: 192
Aktiv SKOJ-a Lukavac: 192, 193
Aktiv SKOJ-a Meč — Ljuti Do: 193
Aktiv SKOJ-a Odžak: 192
Aktiv SKOJ-a rudnika u Mostaru: 254
Aktiv SKOJva Samobor: 192
Aktiv SKOJ-a Stolačkog partizanskog odreda: 668
Aktiv SKOJ-a Trebinjska Suma: 191
Aktiv SKOJ-a Trebinjskog partizanskog odreda: 668
Aktiv SKOJ-a Zovi Do: 192, 193
Aktiv SKOJ-a Zupci: 191
AFŽ: 34, 803, 810
AVNOJ: 478, 533, 585, 651, 723, 725, 731, 732, 803, 804, 805, 808, 809, 856

Bataljonski biroi KPJ u Dvadeset devetoj diviziji: 658
Bataljonski komitet SKOJ 1 bat. Desete hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 2 bat. Desete hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 4 bat. Desete hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 5 bat. Desete hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 1 bat. Jedanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 2 bat. Jedanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 3 bat. Jedanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 4 bat. Jedanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 1 bat. Dvanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 2 bat. Dvanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 3 bat. Dvanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 4 bat. Dvanaeste hercegovačke brigade: 776
Bataljonski komitet SKOJ 1 bat. Južnohercegovačkog odreda: 776
Bataljonski komitet SKOJ 2 bat. Južnohercegovačkog odreda: 776
Bataljonski komitet SKOJ 3 bat. Južnohercegovačkog odreda: 776
Bataljonski komitet SKOJ Mostarskog bataljona: 776
Bataljonski komitet SKOJ 1 bat. Sjevernohercegovačkog odreda: 776
Bataljonski komitet SKOJ 2 bat. Sjevernohercegovačkog odreda: 776
Bataljonski komitet SKOJ 3 bat. Sjevernohercegovačkog odreda: 776
Brigadni komitet SKOJ Desete hercegovačke brigade: 776
Brigadni komitet SKOJ Jedanaeste hercegovačke brigade: 776
Brigadni komitet SKOJ Dvanaeste hercegovačke brigade: 776

ČASNO: 804, 809
Centralni komitet KPJ: 2, 34, 36, 43, 68, 60, 133, 137, 14, 155, 189, 212, 397, 403, 451j 453, 664, 671, 804
Centralni komitet SKOJ: 194, 667
Centralno vijeće KPJ: 154

Državni izvještajni ured u Mostaru (ustaški): 131

Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Zagreb: 163
Gradski NOO Mostar: 168, 419, 721
Gradski mjesni odbor AFZ Mostar: 420, 421

Hor PNOH-a: 782, 783
HSS: 11, 22, 216, 810

Inicijativni odbor USAOJ-a za Hercegovinu: 667 670
Instruktorska grupa CK KPJ: 402
Izvršni odbor NOF-a BiH : 810
Izvršni odbor Oblasnog rukovodstva KPJ: 155

Jugoslovenski sokolski savez: 156

Komunerna: 155
Komunistička partija Jugoslavije: 9, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31
34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 50, 53, 54, 57, 68, 70, 71, 81, 107, 112, 121, 122, 125, 129
130, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 149, 164, 166, 170, 177, 179, 184, 186, 188, 190
191, 194, 196 , 201, 205, 206 , 207 , 212 , 214 , 215 , 216 , 217 , 218 , 219 , 449 , 450, 454 , 455 , 456.
462 , 466 , 485 , 419 , 492 , 500 , 506 , 512 , 518 , 519 , 521, 528 , 529 , 596 , 630 , 637 , 652 , 653
654 , 655 , 656, 657 , 658 , 659 , 660 , 661, 662 , 663 , 664 , 669 , 670 , 694 , 703 , 725 , 727
766, 778, 779, 804, 810, 871, 872, 873, 874, 875
Kotarski komitet KPI Makarska: 510
Kotarski komitet KPJ Metković: 206, 510, 526, 529
Kulturno-prosvjetno društvo »Abrašević«: 20

Logorski komitet KPJ (logor »Viško« kod Palma-Nuove — Italija): 505
Logorski odbor (logor »Viško« kod Palma-Nuove — Italija): 506

Mjesni komitet KPI čapljina: 394
Mjesni komitet KPI Mostar: 130, 131, 134, 138, 142, 144, 145, 149, 150, 156, 160, 164, 197 , 206
394 , 398 , 399 , 422 , 516 , 518 , 655 , 657 , 661. 669 , 676
Mjesni gradski komitet KPJ Trebinje: 39, 41
Mjesni komitet SKOJ-a Mostar: 153, 160, 394 , 397 , 398 , 421, 422 , 666 , 775 , 776
Mjesni NOO Vlasenica: 264
»Mlada Bosna«: 17
»Mladi Hercegovac«: 670, 671, 777
Mostarsko narodno vijeće: 154
Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije: 726, 809

Oblasna narodnooslobodilačka skupština za Bosansku Krajinu: 804
Oblasna narodnooslobodilačka skupština za Hercegovinu : 758, 802 803 805 808 809
Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu: 21, 35, 43, 72, 73, 130, 136, 142 145 178 181 182 191
2ᴇ⁵' % % 398' 399' 402' 403 ᵐ05 «I1 422, 425, 446, 510.
676' 733 775 803 804 871 ' 659' 66ᵒ' 661' 663' 665' 667' 668_ 669, 670'
Oblasni komitet KPJ za Sandžak: 670
Oblasni komitet SKOJ za Hercegovinu: 393 , 394 , 397 , 657, 662 , 665 , 667 , 668 , 669 , 670 , 671. 775, 776, 777
Oblasni NOO za Hercegovinu: 661, 662 , 663 , 802 , 818
Oblasni odbor NOF-a za Hercegovinu: 663, 802, 810, 811, 870
Oblasni odbor USAOJ-a za Hercegovinu: 777
Odbor USAOJ u Uđrežnju: 668
Odbor za otpremanje odreda u Mostaru: 141

Okružni komitet KPJ za biokovsko-neretljansko područje: 510, 747
Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu: 52, 54, 178, 240, 241, 242, 450
Okružni komitet KPJ za južnu Hercegovinu: 141, 160, 197, 206, 414, 435, 656, 657, 667 668 676, 737, 757
Okružni komitet KPJ za Konjic i Prozor: 658
Okružni komitet KPJ za Mostar: 27, 29, 149, 197
Okružni komitet KPJ za Nikšić: 39, 40, 488
Okružni komitet KPJ za sjevernu Hercegovinu: 35, 197, 656, 657, 667, 676
Okružni komitet KPJ za srednju Hercegovinu: 207, 529, 530
Okružni komitet KPJ za zapadnu Hercegovinu: 218, 660, 661
Okružni komitet SKOJ-'a za istočnu Hercegovinu: 178, 184, 188, 191
Okružni komitet SKOJ-a za južnu Hercegovinu: 668, 670, 675, 676
Okružni komitet SKOJ-a za sjevernu Hercegovinu: 670, 675, 676
Okružni NOO za zapadnu Hercegovinu: 663, 802, 804, 806, 808, 809
Okružni sud Mostar: 120
Okružno partisko povjereništvo KPJ za zapadnu Hercegovinu: 218, 658, 676, 749, 750
Okružno povjereništvo SKOJ za zapadnu Hercegovinu: 776
Opštinski komitet SKOJ Bileća: 775
Opštinski komitet SKOJ Brda: 775
Opštinski komitet SKOJ Dabar: 775
Opštinski komitet SKOJ Divin: 775
Opštinski komitet SKOJ Dubrave: 775
Opštinski komitet SKOJ Dulići: 775
Opštinski komitet SKOJ Gacko: 775
Opštinski komitet SKOJ Nadanići: 775
Opštinski komitet SKOJ Stolac: 775
Opštinski komitet SKOJ šuma: 775
Opštinski komitet SKOJ Trebinje: 775
Opštinski NOO Bileća: 400, 766
Opštinski NOO Divin: 240, 400
Opštinski NOO Dubrovnik: 766
Opštinski NOO Drinovci: 510
Opštinski NOO Hutovo — Gradac: 758
Opštinski NOO Lastva: 236, 238, 239
Opštinski NOO Plana: 400
Opštinski NOO Ravno: 758
Opštinski NOO Sitnica: 400
Opštinski NOO Zavode: 400
Organizacija AF2 Mostar: 144, 152, 396, 399, 419, 420, 676
Organizacija AFŽ sreza Stolac: 396
Organizacija AFŽ u Hercegovini: 657, 663
Organizacija »muslimanske antifašističke milicije« Mostar: 396
Organizacija Saveza boraca u Ilirskoj Bistrici: 851
Organizacija SKOJ Bosne i Hercegovine: 667
Organizacija SKOJ Hercegovine: 657, 662, 663, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 774, 776, 777
Organizacija SKOJ istočne Hercegovine: 184, 188, 189, 190
Organizacija SKOJ Vojvodine: 188
Organizacija SKOJ sreza Bileća: 191
Organizacija SKOJ sreza Trebinje: 191
Organizacija SKOJ-a u Baljcima: 191
Organizacija SKOJ-a u Beogradu: 188
Organizacija SKOJ-a u Bileći: 188, 193
Organizacija SKOJ-a u Čapljini: 204
Organizacija SKOJ-a u Dubrovniku: 254
Organizacija SKOJ-a ù Dulićima: 473, 477
Organizacija SKOJ-a u Fatnici: 188, 191
Organizacija SKOJ-a u Gacku: 188, 464, 671
Organizacija SKOJ-a u Lastvi: 38, 188
Organizacija SKOJ-a u Mekoj Grudi: 191
Organizacija SKOJ-a u Mostaru: 129, 130, 131, 133, 134, 144, 149, 160, 188, 665, 669, 676
Organizacija SKOJ-a u Nevesinju: 188
Organizacija SKOJ-a u Poplatu: 188
Organizacija SKOJ-a u Prebilovcima: 519
Organizacija SKOJ-a u Samoboru: 188
Organizacija SkOJ-a u Sarajevu: 188
Organizacija SKOJ-a u Stocu: 188, 189, 776
Organizacija SKOJ-a u Trebinju: 39, 40, 188
Organizacija SKOJ-a u Zenici: 188
Organizacija SKOJ-a u Zitomislićima: 521
Organizacija SKOJ Dvadeset devete divizije: 776
Organizacija SKOJ Desete hercegovačke brigade: 667, 776
Organizacija SKOJ Jedanaeste hercegovačke brigade: 776

Organizacija SKOJ Dvanaeste hercegovačke brigade: 776
Organizacija SKOJ 1 udarnog bataljona: 193, 194, 195, 260, 261
Organizacija SKOJ 2 udarnog bataljona: 193, 195
Organizacija SKOJ 3 udarnog bataljona: 194, 195
Oiganizacija SKOJ 5 udarnog bataljona: 194, 195
Organizacija SKOJ bataljona »Bišina«: 194
Organizacija SKOJ bataljona »Nevesinjska puška«: 194, 195
Organizacija SKOJ bataljona »Petar Radović«: 194, 195
Organizacija USAO Bosne i Hercegovine: 666, 667
Organizacija USAO Hercegovine: 668. 669, 670, 774, 776, 777, 778
Organizacija USAO sreza Gacko: 671
Organizacija USAO sreza Stolac: 666
Organizacija USAO Bileče: 193
Orkestar PNOH-a Mostara: 142, 148, 783
Osnovna partiska organizacija KPJ Baljci: 409
Osnovna partiska organizacija KPJ Bijela Rudina: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Bijeljani: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Bileća: 409
Osnovna partiska organizacija KPJ Bogdašići: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Cepelica: 409
Osnovna partiska organizacija KPJ Davidovići: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Fatnica: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Gornja Meka Gruda i Hodžići: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Krstače i Simijova: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Miruše: 409
Osnovna partiska organizacija KPJ Pađeni: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Panik: 409
Osnovna partiska organizacija KPJ Podosoje: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Rioca: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Trnovica: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Vranjska: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Zasada i Milovići: 410
Osnovna partiska organizacija KPJ Zvijerina: 410
OZNA 17 krajiške brigade: 801

Partiska ćelija KPJ Aranđelovo: 40
Partiska ćelija KPJ Bihovo: 250
Partiska ćelija KPJ Biograd: 184
Partiska ćelija KPJ Bobani: 424
Partiska ćelija KPJ Bratač: 184
Partiska ćelija KPJ Čapljina: 204
Partiska ćelija KPJ Cvaljina: 425
Partiska ćelija KPJ Dračevo: 425
Partiska ćelija KPJ Drežanj: 184
Partiska ćelija KPJ Drijeljani: 425
Partiska ćelija KPJ Grmljani: 424
Partiska ćelija KPJ Hrgud: 182
Partiska ćelija KPJ Izgori: 184
Partiska ćelija KPJ Koleško: 184
Partiska ćelija KPJ Lastva: 38
Partiska ćelija KPJ Lipnik: 184
Partiska ćelija KPJ logora »Mamula«: 505
Partiska ćelija KPJ Odžak: 184
Partiska ćelija KPJ Orahovo: 40
Partiska ćelija KPJ Orašje: 424
Partiska ćelija KPJ Poljice: 424
Partiska ćelija KPJ Poplat: 182
Partiska ćelija KPJ Prebilovci: 182
Partiska ćelija KPJ Samobor: 184
Partiska ćelija KPJ Sedlari: 424
Partiska ćelija KPJ Strujići: 425
Partiska ćelija KPJ Suzina: 182
Partiska ćelija KPJ Trebinje: 38, 39
Partiska ćelija KPJ Trusina: 182
Partiska ćelija KPJ Tulje: 425
Partiska ćelija KPJ Veličani: 425, 428
Partiska ćelija KPJ Vrba: 184
Partiska ćelija KPJ Zovi Do: 184
Partiska ćelija KPJ 2upa (zaselak): 40
Partiska ćelija KPJ štaba Ljubinskog partizanskog bataljona: 424
Partiska ćelija KPJ Popovo-lipničke čete Ljubinjskog partizanskog odreda: 424
Partiska ćelija KPJ Popovo-podbrdske čete Ljubinjskog partizanskog odreda:

Partiska ćelija KPJ Popovo-poljske čete Ljubinjskog partizanskog odreda: 424
Partiska ćelija KPJ Popovo-zahumske čete Ljubinjskog partizanskog odreda: 424
Partiska ćelija KPJ Udarne čete Ljubinjskog partizanskog odreda: 424
Partiska ćelija 1 čete 2 bataljona Desete hercegovačke brigade: 883
Partiska organizacija Srbije: 137
Partiska organizacija Bosne i Hercegovine: 28
Partiska organizacija Crne Gore: 38, 40, 41
Partiska organizacija Hercegovine: 27, 28, 181, 189, 656, 657, 658, 659, 660, 662, 667, 840
Partiska organizacija istočne Hercegovine: 27, 43, 184
Partiska organizacija sreza Bileća: 53
Partiska organizacija sreza Gacko: 43
Partiska organizacija sreza Ljubinje: 182
Partiska organizacija sreza Ljubuški: 43
Partiska organizacija sreza Stolac: 43, 178
Partiska organizacija sreza Trebinje: 38, 53, 182
Partiska organizacija oblasnih ustanova Hercegovine: 661
Partiska organizacija KPJ Aladinići: 529
Partiska organizacija KPJ Beogradske studentske omladine: 449, 489
Partiska organizacija KPJ Bijače: 393
Partiska organizacija KPJ Čapljine: 29, 204, 393, 395
Partiska organizacija KFJ Dabrica: 529
Partiska organizacija KPJ Dubrovnika: 254
Partiska organizacija KPJ Dživara: 40
Partiska organizacija KPJ Gacka: 29, 43, 469
Partiska organizacija KPJ Herceg Novog: 503
Partiska organizacija KPJ Hrguda: 529
Partiska organizacija KPJ Jablanica: 294
Partiska organizacija KPJ Kljenci — Milavići: 529
Partiska organizacija KPJ Konjica: 293, 294
Partiska organizacija KPJ Lastva: 39, 40
Partiska organizacija KPJ Ljubomira: 393
Partiska organizacija KPJ Ljubuškog: 22, 43, 215
Partiska organizacija KPJ Ljuti Do: 529
Partiska organizacija KPJ Meče: 529
Partiska organizacija KPJ Metkovića: 484
Partiska organizacija KPJ Mostara: 19, 20, 28, 43, 129, 130, 131/ 132, 133, 142, 144, 148, 152, 159, 179, 215, 293, 294, 414, 446, 468, 516, 657, 669, 676
Parliska organizacija KPJ Nevesinje: 29, 43
Partiska organizacija KPJ okolica Bileće: 393
Partiska organizacija KPJ Poplata: 529
Partiska organizacija KPJ Prebilovaca: 393, 483, 484, 518, 519, 520, 521, 528, 529
Partiska organizacija KPJ Predolja: 529
Partiska organizacija KPJ Stoca :393, 395
Partiska organizacija KPJ Stovje: 522, 529
Partiska organizacija KPJ Suzine: 529
Partiska organizacija KPJ Tasovčića: 393, 521
Partiska organizacija KPJ Trebinja: 20, 38. 40, 41, 43, 414, 459
Partiska organizacija KPJ Trebinjska Brda: 393
Partiska organizacija KPJ Trebinjska Suma: 393
Partiska organizacija KPJ Vlahovića: 393, 529
Partiska organizacija KPJ Dvadeset devete divizije: 661
Partiska organizacija KPJ Brigade narodne odbrane za Hercegovinu: 661
Partiska organizacija KPJ Desete hercegovačke brigade: 661
Partiska organizacija KPJ Jedanaeste hercegovačke brigade: 661
Partiska organizacija KPJ Dvanaeste hercegovačke brigade: 661
Partiska organizacija KPJ Trinaeste hercegovačke brigade: 661
Partiska organizacija KPJ Četrnaeste hercegovačke brigade: 661
Partiska organizacija KPJ Sedamnaeste krajiške brigade: 798
Partiska organizacija KPJ Artiljeriskog diviziona Dvadeset devete divizije: 661
Partiska organizacija KPJ Mostarskog bataljona: 658
Partiska organizacija KPJ bataljona »Bišina«: 290, 291, 292
Partiska organizacija KPJ 1 udarnog bataljona: 260
Partiska organizacija KPJ štaba Dvadeset devete divizije i prištapskih jedinica: 661
Partiski aktiv sreza Gacko: 57
Partiski aktiv Bileće: 61
Partiski aktiv Fazlagića Kule: 184
Partiski aktiv Jugovića: 184
Partiski aktiv Udrežnja: 184
Partiski kurs OKKP1 za Hercegovinu: 898
Partisko povjereništvo opštine Drinovci: 218
Partisko povjereništvo opštine Ljubuški: 218

Partisko povjerenštvo opštine Ravno i Hutovo: 757
Pionirski bataljon sela Osojići (Vrgorac — Dalmacija): 763
Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu: 20, 29, 34, 52, 72, 73, 74, 76, 141, 142, 155, 160, 181, 393, 394, 397, 399, 655, 659, 663, 664
Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru: 38, 264, 482, 670
Pokrajinski komitet SKOJ za Bosnu i Hercegovinu: 175, 662
Politodjel Dvadeset deveta divizije: 650, 780
Politodjel Desete hercegovačke brigade: 667
Politodjel Prve dalmatinske brigade: 524
Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine: 780, 781, 782, 783, 805
Predavačka grupa PNOH-a: 783
Pretsjedništvo AVNOJ: 726
Privremeni Oblasni NOO za Hercegovinu: 897
»Proleter«, organ KPJ: 155
Radnički dom u Mostaru: 28
Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu: 145
Rejonski komiteti SKOJ u Mostaru: 149
Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ): 21, 129, 170, 186, 188, 192, 194, 195, 197, 207, 455, 467, 665, 703, 679, 775, 776, 778, 800, 801
Sindikalna organizacija u Hercegovini: 154
»Sloboda«, organ Oblasnog NOF-a za Hercegovinu: 663
Socijalistička partija: 16, 17, 154
Sportski klub »Velež«: 20, 138
Streški inicijativni NOO Trebinje: 239
Streški komitet KPJ Bileća: 197, 410, 411, 414, 417, 655, 660
Streški komitet KPJ Čapljina: 197, 206, 521
Streški komitet KPJ Gacko: 184, 197, 467, 470, 655, 660
Streški komitet KPJ Jajce: 732
Streški komitet KPJ Konjic: 182, 197, 297, 655, 660
Streški komitet KPJ Ljubinje: 197, 414, 417, 655, 660
Streški komitet KPJ Mostar: 206
Streški komitet KPJ Mostarska Kolilna: 446, 520
Streški komitet KPJ Nevesinje: 183, 197, 655, 660
Streški komitet KPJ Stolac: 143, 196, 197, 528, 655, 660, 667
Streški komitet KPJ Trebinje: 40, 182, 197, 512, 655, 660, 735
Zupska redarstvena oblast — Mostar: 145
Zaštita djece i omladine NOF-a: 188
»Zaštita omladine Jugoslavije«: 188
ZAVNOBiH: 661, 723, 802, 803, 804, 805, 806, 808, 809, 810, 890
Zemljoradnička straška: 50, 54, 66
Ženski antifašistički front: 188
Ženski pokret: 188
Ženski savez: 188
Ženski savez Bosne i Hercegovine: 188
Ženski savez Hercegovine: 188
Ženski savez Mostara: 188
Ženski savez Trebinja: 188
Ženski savez Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski: 188
Ženski savez Zemaljski odbor: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Bosne i Hercegovine: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Hrvatske: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Slavonije: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Srbije: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Vojvodine: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice: 188
Ženski savez Zemaljski odbor Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba i okolice Zagreba

III. REGISTAR VOJNIH JEDINICA

ARMIJE

NOVJ

Četvrta: 849, 853, 854, 857, 859. 860. 862, 863, 864, 867
Peta: 796

NJEMAČKE

Druga oklopna: 815
Grupa armija »E«: 821, 826, 827, 835, 845

TALIJANSKE

Druga: 30, 68, 153, 174, 228

CRVENA ARMIJA

55, 363, 465, 466, 539, 659, 789, 816

BATALJONI NOV i POJ

Banjsko-rudinski Nikšićkog NOP odreda: 220
Banjsko-vučedolski Nikšićkog NOP odreda: 223, 230
Bilećki: 185, 223, 230, 231, 232, 262, 278, 400. 405, 872
»Bišina«: 194, 222, 229, 230, 231, 233, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 394, 442, 443, 444, 515
Čačanski: 304
Capljinsko-stolački Desete hercegovačke brigade: 650
4 bataljon Četrnaeste hercegovačke brigade: 847, 863, 864, 865
4 bataljon Desete hercegovačke brigade: 198, 317, 318, 346, 357, 375, 377, 462, 537, 541, 558, 590, 612, 627, 650, 690, 691, 728, 740, 741, 742, 798, 836, 837, 838, 839, 852, 865 866, 883
4 bataljon Dvanaeste hercegovačke brigade: 827, 836, 837, 838
4 bataljon Jedanaeste hercegovačke brigade: 863, 864
4 bataljon Prve proleterske brigade: 260
4 bataljon Trinaeste hercegovačke brigade: 863, 864, 865, 866
Četvrti udarni: 231, 233, 234, 310
Dabarski teritorijalni: 400
Drugi udarni bataljon: 176, 185, 402
2 bataljon Četrnaeste hercegovačke brigade: 863, 864
2 bataljon Četvrte proleterske (crnogorske) brigade: 546
2 bataljon Desete hercegovačke brigade: 317, 318, 346, 347, 348, 349, 351, 358, 359, 361, 365, 385, 402, 416, 531, 532, 537, 541, 542. 556, 588, 590, 610, 650, 692, 696, 740, 798, 836, 837, 838, 839, 840, 841. 842 843, 844, 846
2 bataljon Dvanaeste hercegovačke brigade: 836, 837
2 bataljon Jedanaeste hercegovačke brigade: 863, 864
2 bataljon Osme brigade Dvadesete divizije: 849, 850, 851
2 bataljon Pete proleterske (crnogorske) brigade: 388, 540
2 bataljon Trinaeste hercegovačke brigade: 863, 864, 865, 866
Drugi — Neretljanskog NOP odred: 748
Drugi udarni: 192. 194, 230, 233, 287, 288. 290, 401, 462, 495
Gatački: 186, 222, 227, 229, 230, 231, 259, 284, 309, 310. 872
Goliški — Durmitorskog NOP odreda: 227
Grahovski — Nikšićkog NOP odreda: 220, 223
Igmanski bataljon Kalinovačkog NOP odreda: 357
Inžinieriski bataljon Dvadeset devete hercegovačke NOU divizije: 863
»Iskra«: 212, 292, 396, 397, 447, 522, 528, 529, 530
»Josip Jurčević«: 375, 683
11 bataljon Desete hercegovačke brigade: 681, 682
Južnohercegovački partizanski: 521
Kijevski bataljon Kalinovačkog NOP odreda: 357
Konjički: 130, 176, 179. 180, 209, 222, 230, 231, 232, 262, 283, 290, 293, 295, 299, 301. 302, 352, 598, 875
Livanjski bataljon »Vojin Zirojević«: 383, 559, 696
»Luka Vukalović«: 186, 192, 222, 223, 224, 225, 230, 268
Liubinjski: 222. 230, 232, 424
Ljubomirski: 110, 122, 222, 223, 227, 231, 288, 650
Liubuški: 659. 748, 749
»Mihailo Cuzulan«: 711
»Miro Ponara«: 704, 711, 712. 744. 746
Mostarski: 76. 131. 141. 142. 150. 154, 159. 164, 165, 317, 318, 332, 350, 352, 358, 360. 364, 398, 410, 535, 539, 541, 548, 554, 555, 595, 600. 644. 650. 656, 657, 659, 707, 724. 731, 733. 776. 883
»Nedo Cahrković«: 185. 220, 222, 224
»Nevesiniska puška«: 142, 194, 226, 227, 230, 230, 231, 257, 283, 284, 286, 288, 290, 291, 442, 704, 715, 872
Nevesinjski bataljon Druge grupe: 650
Omladinski bataljon Dvadeset devete divizije: 777
Orjenski — Nikšićkog NOP odreda: 221, 225, 251, 503
Osmi (ljubomirski) bataljon Desete hercegovačke brigade 650, 681, 682
Osmi udarni: 231

5 bataljon Desete hercegovačke NOU brigade: 318, 379, 380, 382, 383, 416, 487, 531, 532, 537, 541, 548, 557, 563, 588, 590, 610, 646, 650, 694, 740, 742, 836, 837, 838, 839, 840
Peti udarni: 194, 226, 231, 234
»Petar Radović«: 194, 222, 230, 283
Pivski — Durmitorskog NOP odreda: 102, 229, 234, 259, 741, 794
Popovo-poljski: 650
Pračanski — Romaniskog NOP odreda: 74
Prateći bataljon Vrhovnog štaba: 614, 686
Prvi Nevesinjski — »Nevesinjska puška«: 176, 184
1 bataljon Četrnaeste hercegovačke brigade: 827, 847, 863, 864
1 bataljon Desete hercegovačke brigade: 317, 321, 339, 341, 342, 346, 348, 349, 350, 351, 366, 370, 402, 523, 537, 541, 542, 543, 569, 572, 579, 590, 610, 612, 681, 682, 739, 740, 741, 742, 771, 798, 836, 837, 838, 839, 840, 842, 865, 866, 878
1 bataljon Jedanaeste hercegovačke brigade: 863, 864
1 bataljon Pete proleterske (crnogorske) brigade: 359
1 bataljon Trinaeste hercegovačke brigade: 863, 865, 866
Prvi gatački: 202,
Prvi bataljon Trećeg krajiškog NOP odreda: 385
Prvi udarni hercegovačko-crnogorski: 53: 192, 194, 226, 229, 230, 231, 232, 257, 258, 259, 260, 262, 275, 282, 283, 284, 288, 291, 292, 313, 347, 486, 400, 402, 405, 406, 407, 717, 718
»Rade Pravica«: 710, 734
»Savo Belović«: 711
Sedmi bataljon Desete hercegovačke brigade: 681, 682
Sedmi udarni: 231, 232
Sitnički: 185, 186, 230, 231, 232, 262, 278, 279, 361, 400, 406, 482, 530, 531, 650, 700, 702
»Sloboda«: 41, 396, 397, 414, 415, 416, 425, 490. 512, 530, 536, 888
Stolački: 185, 210, 227, 230, 231, 232, 278, 281. 304, 400, 482, 483, 491, 503
Šesti bataljon Desete hercegovačke brigade: 319, 321, 416, 513, 589, 590, 608, 610
Šesti južnohercegovački: 198, 462
»Šesti jun«: 186. 227. 230
Sesti udarni: 231, 281, 483, 530, 556
»Suma«: 122, 165, 224, 225, 230, 231. 254
Trebevićki bataljon Kalinovačkog NOP odreda: 357
Treći dalmatinski: 650
Treći udarni: 176, 185, 194, 220, 230, 233, 288, 289, 290, 348
3 bataljon Četrnaeste hercegovačke brigade: 863, 864
3 bataljon Desete hercegovačke brigade: 321, 352, 553, 643, 680, 681, 682, 740, 741, 742, 798, 827, 836, 838, 839, 840, 841
3 bataljon Dvanaeste hercegovačke brigade: 708, 836, 837
3 bataljon Jedanaeste hercegovačke brigade: 863, 864
3 bataljon Pete proleterske (crnogorske) brigade: 335, 355
-3 bataljon Prve proleterske (dalmatinske) brigade: 321, 650, 674, 687
3 bataljon Treće proleterske (sendžačke) brigade: 596
3 bataljon Trinaeste hercegovačke brigade: 863, 865, 886
Trnovski bataljon Kalinovačkog NOP odreda: 357
»Vladimir Gaćinović«: 185, 227, 230, 231, 262 480, 744
»Vule Skoko«: 713
Zagorski bataljon Kalinovačkog NOP odreda: 357
Zupopivski Durmitorskog NOP odreda: 227
Artiljenski divizion Dvadeset devele divizije NOV: 661

ČETNIČKI

Bilećki: 405
»blagote Boškovića«: 740
.-Čoravi«: 63, 226, 234, 386.
Fojmćki: 740
Gatački leteći: 436
Iz Uloga: 740
Leteći: 485, 486
Ljubomirski: vojno-četnički: 122
Perišića: 740
Prebilovački: 486
Sitnički: 406, 411, 413
Šumski: 431, 435
Zaprečni četnički bataljon u Popovu Polju; 427
Zavodanski: 405
Zirojevića: 740

USTAŠKO-DOMOBRANSKE BOJNE

4 bataljon 9 brigade 9 ustaško-domobranske divizije: 829
Domdo: /13
10 pohodni bataljon: 49
2 bataljon 9 ustaško-domobranske brigade: 829
Kninska doknadna: 173
Kombinovana: 62
Mostarska doknadna: 66, 173
1 bataljon y usutsKe brigade: 832
1 bataljon 2 brigade 9 brdsKe ustaško-domobranske divizije: 832
3 bataljon 2 brigade 9 brdske ustaško-domobranske divizije: 832
Ustaška: 102
Vojne krajine: 59
1 — Vojne krajine: 173
2 — Vojne krajine: 173
3 ustaška: 832
5 ustaška: 832

TALIJANSKI

40 crnih košulja: 50
49 crnih košulja »San Marko«: 50, 826, 829, 832
1 bataljon 52 puka divizije »Kaćatori dele Alpi«: 225
1 bataljon 259 puka divizije »Murđe«: 543
1 bataljon 55 puka divizije »Marke«: 223
4 eskadron lakih tenkova »San Marko«: 171
2 divizion 32 artiljeriskog puka: 68
1 divizion 32 artiljeriskog puka: 68

NJEMAČKI

bataljon SS: 790
1 bat. 369 grenadirskog puka: 790, 828, 832
2 bat. 370 grenadirskog puka: 790
3 bat. 4 brandenburškog puka: 790
3 bat. 370 grenadirskog puka: 790
4 lovački: 816
369 fiziler: 790

Izvlački bataljon 369 legionarske divizije: 790, 832
Pionirski: 832
za vezu: 832
3 divizion 222 artiljerijskog puka: 823
369 protivtenkovski alarm divizion: 790

BOLNICE

Centralna NOV: 316, 320, 361, 404, 539, 545, 546, 592, 593, 594, 595, 598, 600, 686

BRIGADE NOV JUGOSLAVIJE

Artiljerijska Dvadeset devete divizije: 651, 853, 860, 861, 910, 916
Artiljerijska Dvadeset šeste divizija: 828, 829, 831, 833
Majevička: 603
Narodne odbrane herceggovačka: 651, 661, 826, 827
Omladinska radna ljubomirska: 196
Tenkovska: 826, 828, 829, 831, 833
Prva bokeljska: 798, 839
Prva dalmatinska: 318, 320, 321, 385, 441, 524, 533, 537, 538, 548, 549, 556, 559, 587, 590, 592, 595, 596, 609, 683, 687, 836, 889
Prva krajiška: 317
Prva proleterska: 76, 210, 234, 260, 308, 315, 319, 324, 401, 402, 453, 464, 545, 617
Prva brigada Dvadeset šeste divizije NOV: 822, 823, 851
Druga dalmatinska: 441, 575, 685, 686, 712, 794, 816, 819, 820, 821, 822, 823, 838
Druga brigada Devete divizije NOV: 830
Druga bricada divizije »Garibaldi« NOV: 818, 819, 825, 827
Druga proleterska: 231, 260, 276, 315, 317, 320, 324, 402
Dvadeseta brigada Dvadesete divizije NOV: 849, 850
Deveta brigada Dvadesete divizije: 850
Deveta krajiška: 799
Deseta bokeljska: 823
Deseta crnogorska: 819, 823, 838
Deseta hercegovačka: 8, 37, 41, 142, 143, 150, 164, 198, 207, 210, 212, 213, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 326, 337, 338, 347, 349, 352, 357, 361, 362, 363, 367, 370, 372, 373, 374, 375, 381, 389, 390, 391, 396, 398, 399, 405, 413, 416, 417, 440, 441, 447, 452, 459, 464, 467, 477, 478, 487, 498, 499, 522, 523, 524, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 543, 545, 546, 548, 549, 551, 552, 553, 563, 569, 573, 579, 582, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 605, 606, 608, 609, 610, 612, 614, 617, 618, 620, 621, 622, 627,
Dvanaesta brigada Dvanaveste divizije NOV: 831
Peta: proleterska (crnogorska): 165, 316, 318, 319, 324, 325, 328, 332, 334, 335, 337, 341, 348, 349, 350, 359, 367, 385, 387, 388, 416, 533, 534, 538, 539, 540, 541, 544, 546, 548, 584, 585, 587, 593, 595, 596, 597, 644, 676, 677, 683, 764, 784, 881, 884, 889
Sesta crnogorska: 794, 816, 819, 827
Sedma hanička: 607
Sedma krfska Treće divizije NOV: 835
Sedma krajiška: 591, 610, 312
Osma brigada Dvadesete divizije NOV: 849, 850
Deveta brigada Dvadeseta divizije: 850
Deveta krajiška: 799
Deseta bokeljska: 823
Deseta crnogorska: 819, 823, 838
Deseta hercegovačka: 8, 37, 41, 142, 143, 150, 164, 198, 207, 210, 212, 213, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 326, 337, 338, 347, 349, 352, 357, 361, 362, 363, 367, 370, 372, 373, 374, 375, 381, 389, 390, 391, 396, 398, 399, 405, 413, 416, 417, 440, 441, 447, 452, 459, 464, 467, 477, 478, 487, 498, 499, 522, 523, 524, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 543, 545, 546, 548, 549, 551, 552, 553, 563, 569, 573, 579, 582, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 605, 606, 608, 609, 610, 612, 614, 617, 618, 620, 621, 622, 627,
635, 636, 638, 642, 643, 645, 649, 650, 651, 652, 654, 655, 656, 661, 665, 667, 671, 672, 674, 675, 676, 677, 679, 682, 683, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 692, 694, 696, 703, 704, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 728, 734, 735, 737, 739, 740, 742, 751, 755, 764, 765, 773, 774, 776, 780, 781, 784, 787, 788, 791, 792, 794, 795, 797, 798, 815, 816, 817, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 827, 830, 831, 832, 833, 834, 836, 838, 840, 845, 846, 849, 850, 851, 852, 853, 855, 856, 857, 858, 859, 861, 863, 864, 865, 866, 881, 884, 885, 886, 889, 893, 917
Jedanaesta Četvrte divizije: 853
Jedanaesta hercegovačka: 480, 650, 651, 661, 685, 688, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 710, 711, 713, 714, 715, 716, 719, 739, 740, 764, 773, 776, 781, 791, 792, 794, 815, 816, 817, 818, 819, 821, 822, 825, 827, 829, 830, 831, 833, 834, 852, 854, 855, 856, 857, 858, 864, 865, 866
Dvanaesta hercegovačka: 478, 650, 661, 688, 703, 704, 750, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 719, 728, 740, 746, 755, 773, 776, 791, 793, 794, 795, 815, 816, 817, 819, 820, 821, 822, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 834, 836, 838, 852, 856
Trinaesta brigada Trideset devete divizije NOV: 853
Trinaesta hercegovačka: 206, 213, 651, 661, 719, 773, 791, 792, 793, 794, 795, 815, 816, 817, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 830, 831, 833, 834, 836, 847, 852, 854, 856, 857, 863, 864, 865, 910
Četrnaesta hercegovačka: 198, 206, 651, 661, 719, 777, 779, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 824, 825, 826

CRNA LEGIJA

Ustaška »Crna legija«: 296, 365, 826, 829, 861

CETE PARTIZANSKE

Biogradska: 262, 283, 285, 286, 292
BiiecKa: 185
BrdsKu: 122
»Bratac«: 286
Ceta Ltrugog udarnog bataljona: 495
Ceta 4 uuarnog bataljona: 234
Dabarska: 281
3 četa »Igmanska« Desete brigade: 347, 349, 357, 518, 566
Davidovicka: 62: 185, 262, 872
Domasevska: 122, 225
Donjopoljska: 282, 283, 285, 28a
»Drezanj«: 286
2 četa 4 bataljona Desete hercegovačke brigade: 583
2 četa 2 bataljona Desete hercegovačke brigade: 347, 348, 878
2 četa 5 bataljona Desete hercegovačke brigade: 384, 48/, 694
2 četa 1 bataljona Desete hercegovačke brigade: 339, 340, 341, 344, 385, 542, 840
Druga četa Ljubuškog bataljona: 749
Dubrovačka: 254
Dulička: 474, 475
Dživarska: 221, 225, 251
Gatačka omladinska: 194, 309
Prva gerilska četa u Lastvi: 185
Hotelj: 185
Igmanska: 347, 548
Izgorska: 186
Jasenička: 186
Krtinjsko-ivička: 122
Lipničko-samoborska: 186
Ljubinjska: 737
Ljubuška: 747, 748
Milovička: 185
Miruška: 61, 62, 185
Mečka: 185
»Mustafa Golubić«: 281
Narodne vojske: 25, 33, 52, 61, 69, 71, 127, 176, 184
Ćete narodne vojske u Nevesinjskom srezu: 53, 61, 190, 258
Gatačkom srezu: 58
Bilečkog sreza: 61, 63
Stolačkog sreza: 61
Trebinjskog sreza: 61, 185
»Nevesinjska puška«: 682, 704
Odžačka: 283, 285, 286
Omladinska — bataljona »Bišina«: 282, 286, 288
Omladinska biogradska: 443
Omladinska — Desete brigade: 319, 468, 635, 672, 893, 898
Omladinska četa Jedanaeste Prigade: 771
Omladinska — Gatačkog bataljona: 229, 310, 312, 313
Prva partizanska četa u Trebinjskom srezu: 56
Prva ^partizanska četa u Popovom Polju:
Pađanska: 185
Paničkа: 61, 62
Popovska (popovopoljska): 65, 125, 424
Popovo-lipnička: 424
Popovo-podbrdska: 424
Popovo-zahumska: 219, 221, 424
Površka: 186, 225, 251
Pribilovačka: 205, 219, 280, 483, 485
Prateća četa 1 bat. Desete brigade: 345,
Prateća četa 2 bat».' Desete brigade: 347, 348 878
Prateća četa Oblasnog štaba za Hercegovinu- 402
Prateća četa Mostarskog bataljona: 594, 596
Primorska Orjenskog bataljona: 221
1 četa 2 bataljona Desete hercegovačke brigade: 347, 348, 458, 366, 878
1 četa 5 bataljona Desete hercegovačke brigade: 384, 694, 695
1 četa 1 bataljona Desete hercegovačke brigade: 339, 341, 342, 345, 358, 371, 542, 840, 841
1 četa 3 bataljona Desete hercegovačke NOU brigade: 353
Samostalna za područje Bilećkog sreza: 262 263
Seoske: 27, 34, 52, 53, 54, 57
Suzinska: 185
šćenička: 122
Šumska: 121, 251, 252
Teritorijalne čete u Gatačkog srezu: 273
Udarna — bataljona »Bišina«: 286
Udrežnjanska: 283, 285
Ukšićka: 122
Vlahovićka: 221
Vrbnička: 186
Vrpoljska: 122
Zagorska: 122
Žalom: 286
1 četa 3 udarnog bataljona: 185
1 lastvansko-korjenićka: 220, 285
1 četa Ljubuškog bataljona: 218, 749
1 četa 1 bataljona: 102
2 četa 2 udarnog bataljona: 233
2 iz Zubaca: 186, 221, 427
3 četa 4 bataljona Desete hercegovačke NOU brigade: 582
3 »Igmanska« četa 2 bataljona Desete hercegovačke brigade: 347, 357, 692, 693
3 četa 2 udarnog bataljona: 233
3 četa iz s. Dživar: 186
3 četa 5 bataljona Desete hercegovačke brigade: 384, 694
3 četa 1 bataljona Desete hercegovačke brigade 339, 341, 342, 344, 345, 346, 542, 84t
3 četa 1 udaranog bataljona: 283
4 iz Trebinjske Šume: 186
5 iz Bobana: 186
6 iz Podbrđa: 186
7 iz s. Zagora: 186
8 iz s. Domaševa: 186
9 iz Zahumlja: 186
10 iz Popova Polja: 186
11 iz s. Bančića: 186
12 iz s. Kruševica: 186
13 iz s. Krajpolja: 186
14 iz s. Zrvnja: 186
15 iz s. Vlahovića: 186
Baterija Desete hercegovačke brigade: 617, 621, 890

ČETNIČKE

Bijele Rudine: 454
»Bišina«: 516
2 četa Zaprečnog bataljona: 427
Letećа: 462
Pađanska: 454, 455
Poplatska: 531
1 četa Zaprečnog bataljona: 427

USTAŠKO-DOMOBRANSKE

1 sat mostarske Doknadne bojne: 6ó
2 satnija Krajine: 1/3
5 satnija mostarske Doknadne bojne: 66
1 satnija Krajine: 173
1 sat mostaske Doknadne bojne: 66
3 satnija Krajine: 1/3
3 satnija 15 pješačke pukovnije: 66

TALIJANSKE

3 četa 222 pionirskog bataljona: 823
39 pionirska četa: 68
32 baterija bacača: 68
33 sekcija crmn košulja: 68

NJEMAČKE

Ceta »Diinovva«: 790

DIVIZIJE NOV JUGOSLAVIJE

Lička: 767
Prva proleterska: 385, 533, 601, 605
Druga proleterska: 526, 545, 549, 550, 551, 587
Treća udarna: 318, 321, 533, 534, 535, 537, 538, 539, 540, 541, 545, 549, 551, 584, 585, 593, 597, 600, 609, 643, 644, 676, 677, 678, 853, 889
Četvrta krajiška udarna: 853
Deveta divizija Osmog korpusa: 373, 826, 827, 829, 830, 831, 833, 853
Deseta krajiška: 583
Devetnaesta (sjeverodalmatinska): 828, 829, 830, 831, 832
Dvadeseta (srednjodalmatinska): 849, 850, 862
Dvadeset prva (srpska): 209
Dvadeset šesta (južnodalmatinska): 821, 822, 823, 828, 829, 830, 831, 832, 833
Dvadeset sedma istočnobosanska: 853
Dvadeset osma slavonska: 853
Dvadeset deveta udarna hercegovačka: 7, 155, 171, 219, 321, 373, 399, 479, 481, 621, 651, 656, 658, 659, 661, 671, 688, 689, 703, 704, 705, 707, 709, 711, 712, 713, 714, 719, 722, 745, 764, 767, 773, 774, 776, 777, 780, 783, 784, 788, 789, 790, 791, 792, 794, 795, 796, 803, 804, 806, 811, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 830, 832, 834, 835, 836, 838, 846, 849, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 866, 900, 902, 907, 908, 911, 912, 913, 914, 917, 918
Trideset druga (zagorska) hrvatska: 153
Trideset sedma sandžačka: 853

SAVEZNIČKE

2 novozelandska: 850

DOMOBRANSKO-USTAŠKE

»Bosanska«: 45, 190
»Jadranska«: 45, 190
6 pješačka: 173, 676, 713
Deveta: 826, 828, 829, 833
2 gorski zdrug: 713
3 domobranski zbor: 173

TALIJANSKE

»Kaćatore dele Alpi«: 171, 194, 225, 227, 232, 234
»Marke«: 50, 68, 171, 172, 181, 223, 224, 227, 229, 230, 234, 676
•Mesinac: 676
»Murđe«: 233, 234, 538, 540, 542. 543, 544, 545, 550, 572, 653, 797
»Taurinenze«: 227, 322

NJEMAČKE

7 SS »Princ Eeugen«: 163, 549, 674, 675, 677, 704, 705, 707, 709, 710, 711, 712, 713, 715. 744, 750, 784
118 divizija: 750, 816
369 legionarska: 713, 714, 715, 716, 790, 791, 815, 817, 820, 822, 825. 828, 832. 833, 834, 835
718 divizija: 573

GRUPE NOV I POJ

»Bišinska«: 54
Druga udarna grupa bataljona Desete hercegovačke brigade: 650, 680, 684
Glavna operativna grupa VS: 320, 321, 537, 548, 649, 682
Grupa bokeljskih bataljona: 816, 819, 821
Južnohercegovačka operativna: 819, 826
»Odžak«: 282
Primorska operativna grupa NOV: 659. 712, 713, 714, 815, 816, 818, 819, 820, 821, 823 838, 842
Prva grupa bataljona Desete hercegovačke brigade: 650, 617, 681, 682
Treća udarna grupa bataljona Desete hercegovačke brigade: 650, 679, 680, 694
Udrežanj: 282
Zenička grupa brigada: 853

NJEMAČKE

»Anaker«: 540, 549, 550
»Fogel«: 549
»Rudat«: 548
»Smithuber«: 678

KORPUSI

Drugi udarni: 650, 676, 703, 705, 722, 791, 805, 815, 816, 817, 819, 821, 823, 833, 838, 853, 905
Treći bosanski: 704, 853
Četvrti hrvatski: 859, 862
Peti: 798, 834, 853
Sedmi: 849, 854
Osmi: 821, 827, 828, 829, 831, 833, 838, 846, 913
Dvanaesti vojvođanski: 767

ČETNIČKI

Nevesinjski: 589, 676
Trebinjski: 381, 436, 486, 674, 676, 820

USTAŠKO-DOMOBRANSKT

5 gorski: 163

TALIJANSKI

6 armiski: 68, 153, 172, 226, 322, 53«, 54*

NJEMAČKI

21 armiski: 816, 817, 822, 825, 835
97 korpus: 850, 851, 855

PODRUČJA USTAŠKO-DOMOBRANSKA

Jadransko-divizisko: 59, 63, 65, 67, 68, 100, 172, 173

PUKOVI — PUKOVNIJE
ČETNIČKI

1 hercegovački vojno-četnički: 121

USTAŠKO-DOMOBRANSKE

1 artiljeriski: 171
1 pješačka: 59
2 gorska pukovnija 2 gorskog zdruga: 713
4 oružnička: 48, 59, 99, 111
6 oružnička: 713, 816
7 domobranski: 548
7 pješačka: 59
8 pješačka: 59
9 gorska pukovnija 2 gorskog zdruga: 713
13 pješadiska: 59
14 domobranska: 707
14 pješačka: 59, 62, 63, 173, 224
15 pješačka: 59
32 artiljeriska: 68, 171
55 pješadiski: 68, 171
56 pješadiski: 68, 171
šimićeva domobranska: 747

TALIJANSKI

3 puk divizije »Taurinenze«: 227
4 bersaljerski: 171
32 artiljeriski puk divizije »Marke«:
55 puk divizije Marke: 50, 68, 224
56 puk divizije »Marke«: 50, 68
259 puk divizije »Murdе«: 543
649 obalski artiljeriski: 828, 829

NJEMAČKI

13 SS brdski 7 SS diizije »Princ Eugen«: 704
14 SS puk 7 SS divizije »Princ Eugen«: 715
223 artiljeriski: 823
334 puk: 823, 839
359 puk: 118 divizije: 707
359 puk: 181 divizije: 831
363 puk: 181 divizije: 853
367 artiljeriski: 845
369 artiljeriski: 790, 829, 832
369 puk 369 legionarske divizije: 714 822, 845
370 legionarski: 829, 832
738 puk 118 divizije: 707

ODREDI
NO PARTIZANSKI

Biokovski: 396
Biokovsko-neretljanski: 218
Bišinski: 222, 258, 282
Bilećki: 679
Dalmatinski: 224
Durmitorski: 229, 231, 259, 276, 322
Hercegovački: 7, 33, 37. 71, 72, 73, 174, 176, 177, 315, 316, 322, 323, 325, 332, 334, 335, 337, 348, 387, 403, 404, 410, 466, 718, 856, 877
Južnodalmatinski »Josip Jurčević«: 318, 375 750
Južnohercegovački: 34, 160, 230, 232, 278, 304, 315, 399, 401, 402, 483, 651, 656, 668, 709, 710, 711, 712, 714, 715, 719, 735, 737, 776, 791, 794, 816
Kalinovački: 74, 224, 231, 276, 293, 336, 347 357, 818, 819
Konjički: 231 818, 819
Krajiški: 224
Livanjski: 318, 383
Livanjsko-duvanjski: 798
Lovćenski: 819
»Marko Mihić«: 487, 731
Mostarski: 719
Narodne vojske: 64
Nikšićki gerilski: 66, 67
Nikšićki: 186, 222, 225, 229, 231, 256, 258, 273, 276
Neretljanski: 658, 747, 748, 749, 750
Orjenski: 251
Popovopoljski: 441
Prozorski: 317
Ramski: 74, 731, 733, 798, 799
Romaniiski: 74
Sjevernohercegovački: 34, 181, 230, 232, 259, 288. 306, 315, 399, 401, 402, 403, 453, 651, 656, 711, 712, 713, 714, 715, 719, 744, 776, 791
Viduški: 102, 110, 111, 113
»Vojin Zirojević«: 318, 379
Zapadnohercegovački: 219, 399, 719, 747, 750, 825

ČETNIČKI

Bileća: 790
Gatački: 436, 790
Nevesinje: 790
Stolac: 790
Trebinje: 790

NJEMAČKI

Brzi odred »48«: 832

ŠTABOVI I KOMANDE
NOV I POJ

Generalštab JNA: 853, 862, 863
Glavni štab NOPO za Bosnu i Hercegovinu: 177, 181, 224, 256, 293
Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku: 222, 224, 256, 262
Glavni štab NOV i POJ za Srbiju: 789
Nacionalnooslobodilačke vojske Sreza gatačkog: 57, 58, 59, 66
Oblasni štab za Hercegovinu: 30, 33, 53, 61, 871
Operativni štab grupe korpusa: 834, 856, 857, 859
Operativni štab NOP za Hercegovinu: 34, 35, 36, 104, 130, 139, 208, 210, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 230, 231, 232, 240, 242, 256. 259, 260, 262, 264, 273, 275, 276, 278, 283. 286, 287, 288, 289, 291, 305, 308, 386, 401, 402, 403, 404, 443, 450, 451, 453, 482
Sektora Trebinje — Bileća: 223, 224, 225
Sektora Gacko — Nevesinje: 223, 275
Sektora Stolac — Ljubinje: 223, 228
Sektora Trebinje — Dubrovnik: 223, 252
Za Bilećki srez: 61
Vrhovni štab NOV i POJ: 7, 8, 34, 76, 149, 150, 210, 224, 230, 242, 243, 273, 275, 276, 313, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 329, 330, 332, 358, 361, 363, 383, 40Z, 450, 488, 490, 525, 5*4, 5*5, 537, 531, 541, 545. 548, 549, 551, 586, 593, 598, 599, 600, 605, 611, 614, 621, 622, 623, 636, 64U, 645, 650, 656, 672, 676. 686, 703, 765, 797, 817, 818. 821, 822, 827, 828, 829, 833, 835, 836, 846, 851
Zbjega Bobani:
Zbjega Ilija:

IV. NAZIVI MJESTA I GEOGRAFSKO TOPOGRAFSKIH OBJEKATA

A

Aladinići: 143, 529, 790, 824
Albanija: 175, 659, 816, 817, 822
Aleksina Međa: 221
Amerika: 10, 57, 59
Andrića ćuprija: 112
Arandelovo: 40, 106, 875
Ararove kuće: 89
Arce: 839
Ardan: 862
Arslanagića Most: 220
Aržano: 375, 526
Atelji: 193
Avala: 390
Austrija: 10. 16, 17, 471, 760, 812, 851, 855
Austrougarska: 13, 16, 96, 236, 543, 820
Avtovac: 45, 48, 49, 50. 97, 98, 99, 100, 101, 171, 190, 191, 201, 202, 229, 230, 233, 274, 464, 465, 467, 470, 473, 587, 590, 592, 675, 679, 681, 684, 695, 704, 705, 706, 709, 710, 712, 791, 794, 817

B

Baba (pl.): 44. 52, 93, 94, 100, 451, 681, 682. 793, 827
Babići: 594
Babina Gorica: 854
Babino Selo: 359
Bablia Glava: 231, 283. 285, 286, 290, 443, 444, 515. 718
Babino Polie: 865
Bačevići: 91, 143
Bačina: 748
Badrliače: 461
Bahor: 96
Bahtiievica: 141, 302, 552, 555, 889, 890
Bakovićи: 369
Bakraćuša: 233, 283, 287, 582, 583, 824
Baku: 155
Balkan: 659, 800
Baljci: 185, 191, 193, 196, 256, 370, 402 405, 409, 450, 680, 709, 710, 714, 817. 919, 921
Baljzika: 358
Bančići: 124, 186, 213, 232, 279, 484, 519, 647, 737
Banja: 749
Banjani: 61, 62, 469, 488, 662, 677, 678, 680, 703 704 705, 707, 816, 817
Banja Luka: 148, 732, 854
Banjdol: 142, 143
Baošići: 823
Bara: 106
Barni Do: 122, 593, 598, 599, 609
Barevo: 523
Bašići: 681, 682
Bata: 712
Batkovac: 443
Batkovići: 283, 286, 444, 445, 515, 522, 846, 847
Beč: 155
Beždeđe: 794 795, 816
Beglavac: 864
Begovac: 864
Begović Kula: 113, 114, 124, 674, 734
Begovo Korito: 56, 108
Belje: 464
Benkovac: 862
Beograd: 21. 76. 137 148, 188, 267, 304, 389, 448, 449, 474, 481
Berkovići: 34, 43, 62, 64, 126, 185, 196, 242, 284, 304, 400, 416, 530, 588, 791
Berlin: 166, 228
Berušica: 229, 705, 739
Bešpelj: 523
Bezuje: 593
Bihać: 387, 525, 763, 849, 853, 856, 857, 858, 862, 863, 864
Bihovo: 246, 247, 252, 253
Bijač: (srez Ljubuški) 218, 393, 397, 510, 747, 749, 872, 874
Bijela: 179, 180, 181, 296, 297, 344, 345, 351. 353, 355, 360, 361, 545, 546, 554, 605,823
Bijela Gora: 52, 56, 105, 106, 107, 109, 111, 302
Bijela Rudina: 185, 402, 405, 410, 454, 489
Bijele Stijene: 352
Bijeli Vrh: 484
Bijelo Bučje: 557
Bijelo Polje: 43, 85, 180, 345, 579, 581, 815, 829, 830. 831. 832, 833, 847
Bijeljani: 410. 456, 795, 871
Bijeljina: 182
Bileća: 25, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 44, 45, 46. 48, 49, 50, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 67, 73, 81, 94, 96, 99, 101, 112, 113, 116, 117. 118, 119, 120, 122, 137, 173, 188, 190, 191, 195, 196, 197, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230 234, 238, 239, 262, 263, 269, 272, 274, 291, 305, 308, 347, 370, 386, 393, 396, 397, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 432, 449, 454, 455, 458, 459, 461, 470, 471, 475, 479, 484, 498, 499, 516, 530, 585, 586, 590, 613, 649. 655, 656, 659, 660, 661, 666, 677, 678, 680, 681, 685, 694, 695, 698. 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714 715, 722, 728, 737, 739, 744, 746, 765, 766, 775, 787, 788, 789, 790, 791, 794, 795, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 825, 835, 836, 846, 919, 920, 921. 922, 923
Bilećki srez: 25, 32, 34, 45, 52, 53, 60, 61, 72, 76, 139, 176, 177, 181, 182, 185, 191, 194, 195, 222, 225, 227. 240, 249, 260, 270, 287, 288, 319, 388, 394, 400, 403, 409, 410, 411, 414, 415, 416, 453, 454, 459,

492 , 512, 519 528 , 646, 647 , 662 , 673, 674, 685 , 893 , 898 , 900, 902 90/
Billeg: 283
Bljenaz: 296, 445, 515,
Bloc: 113, 116, 410
Bloc: 224, 598, 600
blogradci: 830
Blograd (s): 45, 46, 54, 94, 184, 192, 193, 231, 282, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 442 , 443 , 444, 445 , 446, 447, 514.
Blokvoro: 212, 278, 317, 375, 484, 510, 513, 515, 516, 518, 520, 821, 826
Blovnja (pl.): 224 , 316 , 340, 348, 358, 359, 387, 549, 550, 725, 799
Bnjica (r.): 355, 367, 606, 827
Bodjkovac: 349, 537
Boje: 32 , 34 , 96, 101, 102, 104, 193, 194, 200, 202, 221, 231, 232, 257, 259, 260, 273 , 274 , 275 , 276 , 278 , 334 , 347 , 348, 357, 358, 361, 386, 407, 425, 627, 647, 675, 687, 706, 739, 740, 763, 766, 825
Boračka Draca: 181, 598
Boračka Kolina: 690, H>
Boračko Jezero: 76, 141, 179, 180, 293, 294, 295 319, 344, 352, 361, 397, 573, 576, 598, 628
Borajna (s): 510
Borci: 141, 179, 180, 181, 293, 294, 297, 298, 353, 355, 546, 551, 555,
Borije: 335
Borije: 593, 598, 599, 609
Borkovići: 592, 609
Borodin : 391
Borovnica : 854
Borovići: 299
Bosanka: 822 , 835, 837, 838
Bosansko Grahovo: 372, 857
Bosanska Krajina: 37, 76, 148, 488 658 797, 799, 802, 804
Bosanski Petrovac: 344, 387, 853, 857 858
Bosna: 8, 16, 17, 31, 37, 67, 90, 160, 171 176, 180, 203, 212 , 217, 231, 246, 257 2/4, 2/6, 2/8, 293, 303, 313, 316, 318 321, 322, 325, 326, 332, 333 , 340, 341 345, 347 , 351, 370, 375 , 386 , 387 , 393 396, 410, 415, 425, 445, 447, 458, 462 465 , 475 , 481, 484, 485, 486, 488 , 490 493, 495, 511, 514, 522, 527, 533, 534 535 , 536 , 588 , 628 , 634, 662 , 663 , 705 718, 723, 731, 733, 765, 766, 821, **«25,** 834, 856
Bosna (r): 318 , 342 , 857
Bosna i Hercegovina: 20, 25, 28, 29, 34 33, 39, 76, 98, 137, 138, 146, 156, 176 195, 208, 215, 226, 227, 344, 372, 379 393, 394, 397, 496, 501, 661, 665, 666. 670, 709, 725, 798, 800, 802, 804, 805 806, 809, 810
Bosl: 864
Božikovac: 384
Božurovo Brdo: 712
Bračići : 185, 193
Bradina: 179, 180, 300, 731, 733, 826, 830 832, 834, 922
Bradva: 313
Brajičevići: 273 , 313 , 675 , 731, 742 , 743
Branilovići: 682
Brankovac: 137, 141, 145
Brasina: 141, 733
Bratač: 46, 95, 136, 184, 192 , 227 , 258 , 259, 284 , 443 , 445 , 446 , 584, 681, 772 , 817, 827, 836, 845
Braljevina: 734
Bravsko 856
Brdce: 851
Brda: 523, 775
Brdo: 853
Brega: 88, 126, 143, 210, 232, "234, 279. 490, 491, 521
Brekovica : 863
Brela : 696
Brestice: 227, 453, 718, 728
Brestovska : 857
Brestvik : 865
Brezovice : 849
Brezovo Polje: 536
Brgat: 224, 822, 835, 836, 837
Brijest: 88
Brkići: 858
Brkovići: 591
Brnjci: 241
Brod: 317, 826
Brod na Kupi: 853, 865
Brsečine: 255
Brštanica: 232 , 280 , 281
Brtući : 103
Brusani: 320, 609
Budva : 172
Bugojno: 341, 349 , 358 , 359 , 365 , 366, 373, 546 , 549 , 628 , 732
Bukovo: 829
Bukići : 286
Bukorići: 282, 284, 288, 290, 291, 718
Bukova Gradina : 229
Bukovi Potok: 117
Bukovlje : 358
Bukvica: 285 , 288 , 289 , 290
Bulatova Mahala: 486
Bulatovići: 549
Buna (r): 43 , 86 , 790 , 816 , 824 , 825 , 827, 828 , 829 , 831, 832 , 833 , 839 , 877

Burmazi: 531, 736, 737
Busak: 234, 712
Busovača: 318, 834, 857, 858, 859, 861, 862
C
Carevo Polje: 107
C
S •(TMb a8)] 822 • 835º 838
Celovec' 855
8 S Ã f5º4sn: 329' 413?' 4'4' 533
Cernica (mahala): 399
Cerno (s.): 510
Cerovići: 281
Ceravo: 102, 502, 692
S Ã 3 Λ ' 264 ' 819' 838
Cigански Krš: 821
Cincar (pl.): 379, 565
Crkvice: 403, 405, 705, 706, 707, 722, 733,897
Cma Gora: 7, 8, 12, 20, 25, 34, 38, 39, 40,
106 107, 108, 109, 138, 175, 197, 200,
41 42 43, 44, 56, 57, 60, 82, 96, 105,
203 222, 224, 231, 234, 242, 249, 256,
257, 262, 263, 264, 266, 275, 276, 315,
318, 322, 325, 327, 340, 372, 379, 380,
394, 396, 398, 413, 415, 463, 465, 468,
478, 485, 488, 489, 491, 492, 514, 528,
545, 548, 560, 583, 585, 586, 587, 651,
655 , 658 , 662 , 670, 673, 676 , 683 , 685,
703 , 705 , 707, 733 , 783 , 784 , 789 , 797,
802 815, 816, 821, 825, 834, 842, 859,
Crna Srijena, 831
Crna Šuma: 141
Crnče: 681
Crni Kuk: 722
Crni Vrh: 358
Crni Vrhovi (kod Bileće): 113
Crni Vrhovi (na Vučevu): 594
Crnoglav: 232
Crno Jezero: 598
Čemerno: 102, 141, 234, 276, 313, 403, 561,
685, 730, 827
Čengić Kula: 606
Čepelica: 61, 118, 405, 409, 459, 820
Čerakovina: 290
CevnΛM*265
čđevo 'V 381, 509, 551, 555
CiiiukK: 515' 516' 523' 824' 825' 827' 828'
Čiluška Λopđina: 218
Λ r r J i V tM '
gma Vas 854
Kuburа. 44«
Mulino Brdo 285, KO
cÃSta' < P A " V 628
Ćesim: 141, 295, 824
ćućina jama: 100
Čuhuvići: 298
Čukovci: 42
Čurevo: 102, 596
Ćurilo: 771
D
Dabar- 46, 47, 48, 62, 85, 94, 138, 190, 191,
ige 240 242, 291, 347 , 382 , 402 , 416,
458 531, 561, 588, 674, 709, 744, 775,
791 793
Dabarska opština: 193. 530
Dabarsko Polje: 64, 72, 361, 381, 453, 588,
647, 704, 705, 708, 711, 714, 715, 793
Dabrica: 64, 88, 144, 529, 530
Dalmacija: 68, 160, 167, 174, 206, 209, 218,
225, 238, 267, 278, 316, 372, 373, 375,
435, 486, 491, 506, 510, 519, 520, 528, 529,
376, **379**, 414, 415, 438, 481, 482, 483,
538, 550, 583, 653, 658, 674, 683, 689,
748, 763, 783, 784, 799, 818, 822, 828,
846 859
Dančići: 44, 98, 186, 230, 466, 468, 472, 681,
705, 707, 708
Danilovgrad: 265, 815, 819
Danilovgradski srez: 264
Davidovići: 73, 76, 86, 182, 185, 291, 292,
308, 345, 381, 402, 404, 405, 408, 410,
411, 451, 453, 456, 457, 588, 657, 665.
708 744, 795, 922
Debela Ploča: 682
Debela Ravan: 604
Delegša: 708
Delnice: 862
Deransko Jezero: 790
Desno: 522, 526 528
Dević Strijena: 592
Devin (K. 785): 865
Dijelovi: 403
Diklići: 710
Dinara (pl.): 375 845
Divin (s.): 45 47, 48 62 81 137, 191, 196
240, 244, 245, 305, 363, 381, 400, 401.
402, 405, 415, 451, 453, 458, 647, 775
778, 923, 894
Doboj: 535
Dobrasine: 564
Dobra Voda: 310
Dobrč: 141
Dobrelji: 98 , 201, 230, 681, 682 , 709
Dobrić: 523
Dobrićevo (s.I: 185, 400, 415, 453, 455
Dobro (s.): 382, 679, 694
Dobro Dubje: 579, 580, 581
Dobromani (s.): 65, 429
Doborline: 831

Dobro Polje: 74, 316, 335, 643, 645, 818
Dobrovo: /58
Dodanovići: 124
Dol: 793
Dola: 185, 225, 382, 453, 680, 694, 695, 698
Dolac: 359
Doljani: 142
Domanovići (s.): 65, 86, 90, 521, 710, 790,
Domaševo: 110, 120, 121, 122, 186, 225, 495,
Domazeti: 832
Domrke: 676, 693, 705, 741
Donja Mahala: 135, 141, 143, 146, 399, 421
D. Suvaja: 863
Donje Selo: 296
D. Polog: 831
Donji Vakuf: 524
Doranjsko Blato: 232, 279, 736
Dorcol: 448
Dračevica: 88
Dračevo: 69, 88, 123, 124, 205, 426, 431, 433,
Dragalj: 823
Dragljane: 749
Drago Selo: 595
Drakulica- 61
Dramešina: 48, 49, 100, 590, 685, 705, 739
Drapići (s.): 54
Drazevo: 526
Drazin Do: 499, 710, 820
Drazin Dolac: 524, 525
Drazlevo: 227, 233, 309, 311, 463
Drenovac: 232, 279, 737
Drenovača: 496
Drenovik: 284
Dreteelj: 520
Drezan: 21, 44, 46 47 54, 93 94, 95,
I". 184, 189 192, 231, 234, 286, 445, 588,
Duga (pl.): 816
Duga (klanac): 345, 346
Duge (s.): 543, 797
Duga Resa: 481
Duge Njive: 748, 749
Dugi Do: 514
Dujmovići (s.): 74
Dulići (s.): 44, 98, 186, 199, 201, 230, 327
403, 466, 468, 471, 472, 474, 475, 477, 478,
479, 480, 481, 671, 679, 705, 707, 708, 767,
770, 775, 900
Durmitor: 339, 598, 815
Duvanjsko Polje: 341
Duvno: 143, 316, 342, 349, 357, 358, 362, 372,
373, 411, 549, 798
Duži: 402, 495, 497, 499, 500, 609, 710, 745,
821, 888, 921
Džanići- 797
Džinova Mahala: 195, 287, 292, 795
Dživarsko Polje: 246
"zuDun. oal
681
Gabela: 88, 212, 232, 279, 462, 484, 522, 748,
824, 828
Gacko: 25, 29, 32, 34, 42, 43, 44, 45, 47, 48,
49, 50, 57, 59, 66, 67, 73, 76, 95, 96, 97,
98, 99, 101, 110, 112, 120, 138, 171, 173,
174, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 199, 200, 223, 227, 229, 230, 232, 233,
234, 240, 257, 259, 260, 263, 272, 273, 274,
275, 276, 284, 285, 288, 291, 292, 301, 309,
316, 319, 320, 345, 363, 373, 356, 388, 395,
397, 402, 403, 408, 442, 446, 449, 450, 465,
462, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471,
472, 474, 479, 481, 484, 498, 514, 515, 561,
584, 585, 586, 587, 590, 598, 612, 649, 654,
655, 656, 659, 660, 661, 662, 663, 6«:, 671,
675, 676, 678, 679, 681, 682, 685, 691, 693,
695, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710,
711, 713, 715, 722, 723, 728, 731, 739, 740,
742, 743, 744, 746, 765, 766, 767, 770, 771,
775, 776, 777, 787, 788, 789, 790, 791, 792,
831
Drezmca. 24 212, 522, 539, 713, 831, 833
Drežnik Grad: 864
Drijen: 213, 225
Drljen (k, 678): 822, 835, 836, 837
Drljenjani: 425, 427, 450 431 433 433, 711
Drlja i.: 373, 492, 600, 630, 705, 827
Dnnovci: 218
nr^nvić7 '682
n ,fr ?<% TM ' , 776 777 770
nTM¤nI'K TM ' ,
n Z S2 8 «
Dubine • 291
Dubljani: 66, 123, 124, 437
Dubljevići: 194, 231, 313, 386, 445, 592, 693,
705
Dubočani: 118, 712
Dubočica: 367, 440
, Duboka: 279, 871
Dubovac: 461
Dubrave: 85, 86, 94, 160, 207, 212, 213, 279,
379, 395, 396, 398, 414, 450, 518, 520, 521,
522, 529, 673, 714, 721, 775, 805, 824, 830
Dubravica: 857
Dubrovačka Rijeka: 254, 822
Dubrovačka sirec: 255
Dubrovnik: 66, 96, 146, 171, 212, 220, 223,
225, 226, 232, 251, 252, 253, 254, 255, 272,
396, 410, 428, 438, 478, 487, 523, 520, 652,
659, 683, 685, 688, 689, 704, 707, 709, 713,
714, 715, 722, 766, 780, 781, 783, 789,
817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825,
835, 836, 837, 838, 839, 846, 907
Duga (pl.): 816
Duga (klanac): 345, 346
Duge (s.): 543, 797
Duga Resa: 481
Duge Njive: 748, 749
Dugi Do: 514
Dujmovići (s.): 74
Dulići (s.): 44, 98, 186, 199, 201, 230, 327
403, 466, 468, 471, 472, 474, 475, 477, 478,
479, 480, 481, 671, 679, 705, 707, 708, 767,
770, 775, 900
Durmitor: 339, 598, 815
Duvanjsko Polje: 341
Duvno: 143, 316, 342, 349, 357, 358, 362, 372,
373, 411, 549, 798
Duži: 402, 495, 497, 499, 500, 609, 710, 745,
821, 888, 921
Džanići- 797
Džinova Mahala: 195, 287, 292, 795
Dživarsko Polje: 246
"zuDun. oal
681
Gabela: 88, 212, 232, 279, 462, 484, 522, 748,
824, 828
Gacko: 25, 29, 32, 34, 42, 43, 44, 45, 47, 48,
49, 50, 57, 59, 66, 67, 73, 76, 95, 96, 97,
98, 99, 101, 110, 112, 120, 138, 171, 173,
174, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 199, 200, 223, 227, 229, 230, 232, 233,
234, 240, 257, 259, 260, 263, 272, 273, 274,
275, 276, 284, 285, 288, 291, 292, 301, 309,
316, 319, 320, 345, 363, 373, 356, 388, 395,
397, 402, 403, 408, 442, 446, 449, 450, 465,
462, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471,
472, 474, 479, 481, 484, 498, 514, 515, 561,
584, 585, 586, 587, 590, 598, 612, 649, 654,
655, 656, 659, 660, 661, 662, 663, 6«:, 671,
675, 676, 678, 679, 681, 682, 685, 691, 693,
695, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710,
711, 713, 715, 722, 723, 728, 731, 739, 740,
742, 743, 744, 746, 765, 766, 767, 770, 771,
775, 776, 777, 787, 788, 789, 790, 791, 792,

Golija (Dl.): 229, 403. 405, 469, 789
    929
Gol Vrh: 682
Golo Brdo: 141. 714
Golubov Kamen: 822, 835, 836
Gomiljani: 494
Gomirje: 865
Goranci: 142, 830, 831
Gorani: 631
Goransko: 322
Goražde: 34. 600, 659, 827
Gorica: (Z. kod Konjica): 224
Gorica (s. Dolmacija): 510
Gorica (Nova — Slovenija): 508, 509, 849
Gorina Jasenica: 832
Gorje Pećine: 566
Gornje Polje: 240. 295, 381, 445
G. i D. Ričice: 524
G. Vakuf: 318, 341. 359, 360. 534. 546. 548.
    553. 566. 718. 725. 731. 733, 798. 889
    394 402, 466. 467. 518. 662. 674. 674,676,
    685
Gračko-nevesinjska površ: 739
Gračko Polje: 587. 781. 817
Gabelinski Potok: 549
Gelja Ljut: 681
Glamoč: 317, 318. 372, 373. 375. 379. 382.
    389. 602. 885
Glamočko Polje: 359. 375. 383
Glavica: 741
Glavnići: 114. 498. 499
Glavatičevo: 76. 178. 179. 180. 293. 294. 295.
    296. 297. 298. 302. 303. 352. 576. 723. 724.
    731. 827
Glavatičevska Župa: 141
Glavska: 836
Glinići: 412
Glog: 45. 94. 793
Gluha Bukovica: 376
Glumina: 232. 491
Glušci: 88. 522. 527
Gljiva (K. 1038). 223. 820
Gmić: 412
Gnojnice: 88
Gnilišće: 210 281. 483
Goleš: 524
Gračanica (izmedu Prozora i Rame): 360.
    541. 542. 543. 572.
Gračanica (izmedu G Vakufa i Bugojna): 341
Gračanica (Kod Gacka): 66. 101. 667. 649
    675. 705
Gradac: 758. 825. 830. 831
Gradina: 49. 537
Grahovac: 105
Grahovište: 737
Grahovo: 56. 65. 106. 108. 109. 220. 248.
    250. 478. 554. 703. 704. 705. 706. 712.
    713. 794. 816. 819. 823
Grandići: 324. 329
Granica: 185. 708. 709
Grbeši: 59. 117
Grčarevac: 854
Grčka: 105. 592. 653. 659. 789. 821. 835
Grebak: 233. 347. 517. 845. 847
Grkavci: 734. 735
Grmičevci: 865
Grmeč: 339. 342
Grmljani: 65. 221. 424. 429. 431. 440. 502
Grab: 322. 510. 712
Grabovica: 834
Gromače: 255
Gruda s. (Dalmacija): 28*
Gruda (Vis): 367
Grude: 510
Grudarica: 382
Grunć: 113
Gruž: 838. 839
Gubavica: 518. 519. 520. 824. 825
Gučе: 352
Gučia Gjeva: 318
Gučja Gora: 359
Guvnac: 863
Guvnine: 116
Gvadalahara: 379
Gvozno: 321
Gvozno Polje: 348. 645. 646. 647

H

Hadžibegov Bunar: 88
Hadžibegovo Brdo: 680. 713. 812. 813
Hadžimulin han: 541
Hajrići: 143. 212. 490. 491. 492. 521
Hajdučka Kosa: 534
Hamamdžići (s.): 383. 38*
Han Kumpanija: 857
Han Ploče: 853. 857
Hansko Polje: 141. 555
Harđomelje: 510
Harija: 851
Hatelji: 185. 588. 873
Hasine Pećine: 516
Hercegovina: 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15.
    16. 17. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27.
    28 30 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 41. 42.
    47. 50 52. 55. 56. 58. 59. 66. 68. 69.
    70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 83. 88.
    100. 106. 120. 125. 126. 129. 30. 36.
    138. 139. 142. 146. 148. 154. 155. 56.
    160 171 172. 173. 174. 175. 176. 177.
    178. 179. 184. 187. 197. 198. 201. 203.
    2 0 212. 213. 214. 216. 217 220 22 .
    222. 227. 229. 230. 231. 232. 233.234. 241.
    242 243. 244. 245. 246. 248. 254. 255.
    256. 257. 260 262 264 265. 266. 267.
    268 273. 274. 275. 276. 278. 288 289.293.
    295 301 315. 317. 319. 320. 321. 322. 323.
    324 325. 327. 334. 337. 338. 339. 340.
    341. 346. 347. 348. 349. 351. 352. 357.
    361 370. 373. 374. 377. 379. 386 393A 394
    397 398 399. 400. 401. 402. 403. 409. 411.
    414 425. 426. 436. 443. 443. 446. 447.
    462 464. 465. 468. 478. 481. 482. 483.
    484. 486. 488. 489. 490. 491. 492. 495. 501.
    506 511. 512. 513. 514. 522. 523. 524.
    426 528. 529. 545. 548. 560. 562. 583.

```
Numac:  510,  831
Numčani:  515,  845
Hutovo:  88,  123,  232,  278,  279,  281  484
    487,  522,  707,  714,  757,  758,  759  790
    821,  822,  823,  836
Hutovo Blato:  205,  279,  280,  462,  484,  491  519
Hvar:  526
                                  I
Idbar:  299,  355,  573
Igalo:  839,  843
Igman:  76,  316,  335,  336,  340,  347,  357,
    358,  387
Igrane:  526
Ilići:  88
Ilidža:  340,  360,  568,  859
Ilija (pl.):  52,  54,  55,  64,  65,  112,  114,
    120,  123,  124,  125,  174,  175,  216
Ilijin Vrh:  822
Ilirska Bistrica:  509,  850,  855
Imljani:  566
Imotski:  212,  317,  341,  358,  364,  372,  522,
    826,  828
Isočna Bosna:  37,  148,  155,  226,  234,  257,
    282,  405,  406,  407,  408,  436,  464,  562,
    606,  645,  646,  659,  676,  683,  704,  710,
    789,  819,  834
Isočna Hercegovina:  12,  13,  27,  30,  32,  34,
    35,  36,  38,  40,  43,  44,  50,  52,  59,  60,  61,
    67,  69,  70,  72,  101,  130,  136,  136,  137,  139,
    140,  141,  174,  178,  184,  188,  189,  190,  191,
    195,  197,  198,  200,  201,  216,  217,  238,  240,
    395,  409,  415,  450,  646,  652,  655,  657,  659,
    660,  580,  784,  789,  790,  791,  816,  817,  822,
    825
Istra:  347,  853,  855,  862,  866
Italija:  31,  68,  206,  226,  338,  362,  474  508
Ivan-Planina:  224,  357,  358,  481,  697  ui
Ivan-Sedlo:  135,  155,  296,  335,  348  550  551
    799,  834,  852  859  911  912  ,
Ivančići:  76
Ivanje Selu:  854
Ivanića:  822,  835,  836,  876
Ivica:  122,  433,  531,  674  710
Izgori:  1U2,  184,  201,  202,  260  276  327  403
    460.  46%,  469,  666,  671  872  9/J  925
j
Jablanica:  91,  142,  146,  176,  179,  180  293
    294,  297,  319,  344,  353,  373,  380,  3Ji,  522*
    538'  543'  544_  545'  551  552  555  569  713
    718'  797'  798_  799>  826'  834>  852
Jadovo.  91
Jagodići:  359
Jahorina  (pl.):  357,  637,  826
Jakovići:  863
Jakir  383
Jama:  359
Jarić^O
Jasen:  62,  63,  111,  118,  122,  220,  282,  283.
    290,  291,  471,  514,  517,  712,  819,  820
Jasenica  (Lug):  65,  143,  221  502  714
Jasenica  (Kod  Mostara):  828,  831
Jasenica  (Kod  Bosanske  Krupe):  858,  863
Jasenik:  44,  99,  201,  358,  590,  666,  705,  739
Jasenovac:  606
Jasenovački  logor:  135,  164
Jasenovo  Polje:  320,  382,  608
Jastrebnik:  831,  832
Javor:  221
Javorak  (mikšićki):  221,  382,  561,  608,  609
Javorak  (pivski):  320,  346,  467,  592,  593,  609,
    612,  925
Javornik:  358,  854
Javorov  Vrh:  590
Jedreno  Korito:  593
Jelića  Gradina:  746
Jelen  Duh:  249
Jelovac:  402
Jelovica:  229
Jerkovića  Brdo:  864
Jesenice:  855
Jezera:  555,  731,  858
Jezevica  (pl.):  471,  473,  479,  480
Josip  Dol:  864,  865
Jošavka:  349
Jugoslavija:  8,  9,  10,  11,  12,  13,  14,  16,  17,
    18,  19,  21,  23,  28,  33,  68,  76,  119,  123.
    129,  177,  188,  198,  204,  207,  208,  2Ć4.  214.
    215,  263,  315,  325,  372,  373,  374,  379,  393.
    409,  449,  463,  510,  664,  665,  667,  685,  726.
    727,  756,  763,  773,  774,  777,  805,  815,  834.
    844,  854,  870
Jugović:  46,  184,  202,  234,  361,445,  685,  693,
    740
Jušići:  114
Južna  Dalmacija:  210,  658,  816,  817,  821
Južna  Hercegovina:  34,  60,  88,  106,  141,  142
    171,  197,  203,  210,  247,  236,'259,  260,  319,
    403,  407,  414,  416,  435,  462,  475,  45J,  500.
    503,  518,  521,  522,  529,  588,  589,  757,  816.
    818,  819,  822,  823
Kablić:  831,  832
Kadarići:  834
Kadulje:  834
Kakanj:  12,  13,  14,  15,  16,  17,  18,  19,  20,
    21,  22,  23,  24,  25,  26,  27,  28,  29,  30,  31,
    32,  33,  34,  35,  36,  37,  38,  39,  40,  41,  42,
    43,  44,  45,  46,  47,  48,  49,  50,  51,  52,  53,
    54,  55,  56,  57,  58,  59,  60,  61,  62,  63,  64,
    65,  66,  67,  68,  69,  70,  71,  72,  73,  74,  75,
    76,  77,  78,  79,  80,  81,  82,  83,  84,  85,  86,
    87,  88,  89,  90,  91,  92,  93,  94,  95,  96,  97,
    98,  99,  100,  101,  102,  103,  104,  105,  106,
    107,  108,  109,  110,  111,  112,  113,  114,  115,
    116,  117,  118,  119,  120,  121,  122,  123,  124,
    125,  126,  127,  128,  129,  130,  131,  132,  133,
    134,  135,  136,  137,  138,  139,  140,  141,  142,
    143,  144,  145,  146,  147,  148,  149,  150,  151,
    152,  153,  154,  155,  156,  157,  158,  159,  160,
    161,  162,  163,  164,  165,  166,  167,  168,  169,
    170,  171,  172,  173,  174,  175,  176,  177,  178,
    179,  180,  181,  182,  183,  184,  185,  186,  187,
    188,  189,  190,  191,  192,  193,  194,  195,  196,
    197,  198,  199,  200,  201,  202,  203,  204,  205,
    206,  207,  208,  209,  210,  211,  212,  213,  214,
    215,  216,  217,  218,  219,  220,  221,  222,  223,
    224,  225,  226,  227,  228,  229,  230,  231,  232,
    233,  234,  235,  236,  237,  238,  239,  240,  241,
    242,  243,  244,  245,  246,  247,  248,  249,  250,
    251,  252,  253,  254,  255,  256,  257,  258,  259,
    260,  261,  262,  263,  264,  265,  266,  267,  268,
    269,  270,  271,  272,  273,  274,  275,  276,  277,
    278,  279,  280,  281,  282,  283,  284,  285,  286,
    287,  288,  289,  290,  291,  292,  293,  294,  295,
    296,  297,  298,  299,  300,  301,  302,  303,  304,
    305,  306,  307,  308,  309,  310,  311,  312,  313,
    314,  315,  316,  317,  318,  319,  320,  321,  322,
    323,  324,  325,  326,  327,  328,  329,  330,  331,
    332,  333,  334,  335,  336,  337,  338,  339,  340,
    341,  342,  343,  344,  345,  346,  347,  348,  349,
    350,  351,  352,  353,  354,  355,  356,  357,  358,
    359,  360,  361,  362,  363,  364,  365,  366,  367,
    368,  369,  370,  371,  372,  373,  374,  375,  376,
    377,  378,  379,  380,  381,  382,  383,  384,  385,
    386,  387,  388,  389,  390,  391,  392,  393,  394,
    395,  396,  397,  398,  399,  400,  401,  402,  403,
    404,  405,  406,  407,  408,  409,  410,  411,  412,
    413,  414,  415,  416,  417,  418,  419,  420,  421,
    422,  423,  424,  425,  426,  427,  428,  429,  430,
    431,  432,  433,  434,  435,  436,  437,  438,  439,
    440,  441,  442,  443,  444,  445,  446,  447,  448,
    449,  450,  451,  452,  453,  454,  455,  456,  457,
    458,  459,  460,  461,  462,  463,  464,  465,  466,
    467,  468,  469,  470,  471,  472,  473,  474,  475,
    476,  477,  478,  479,  480,  481,  482,  483,  484,
    485,  486,  487,  488,  489,  490,  491,  492,  493,
    494,  495,  496,  497,  498,  499,  500,  501,  502,
    503,  504,  505,  506,  507,  508,  509,  510,  511,
    512,  513,  514,  515,  516,  517,  518,  519,  520,
    521,  522,  523,  524,  525,  526,  527,  528,  529,
    530,  531,  532,  533,  534,  535,  536,  537,  538,
    539,  540,  541,  542,  543,  544,  545,  546,  547,
    548,  549,  550,  551,  552,  553,  554,  555,  556,
    557,  558,  559,  560,  561,  562,  563,  564,  565,
    566,  567,  568,  569,  570,  571,  572,  573,  574,
    575,  576,  577,  578,  579,  580,  581,  582,  583,
    584,  585,  586,  587,  588,  589,  590,  591,  592,
    593,  594,  595,  596,  597,  598,  599,  600,  601,
    602,  603,  604,  605,  606,  607,  608,  609,  610,
    611,  612,  613,  614,  615,  616,  617,  618,  619,
    620,  621,  622,  623,  624,  625,  626,  627,  628,
    629,  630,  631,  632,  633,  634,  635,  636,  637,
    638,  639,  640,  641,  642,  643,  644,  645,  646,
    647,  648,  649,  650,  651,  652,  653,  654,  655,
    656,  657,  658,  659,  660,  661,  662,  663,  664,
    665,  666,  667,  668,  669,  670,  671,  672,  673,
    674,  675,  676,  677,  678,  679,  680,  681,  682,
    683,  684,  685,  686,  687,  688,  689,  690,  691,
    692,  693,  694,  695,  696,  697,  698,  699,  700,
    701,  702,  703,  704,  705,  706,  707,  708,  709,
    710,  711,  712,  713,  714,  715,  716,  717,  718,
    719,  720,  721,  722,  723,  724,  725,  726,  727,
    728,  729,  730,  731,  732,  733,  734,  735,  736,
    737,  738,  739,  740,  741,  742,  743,  744,  745,
    746,  747,  748,  749,  750,  751,  752,  753,  754,
    755,  756,  757,  758,  759,  760,  761,  762,  763,
    764,  765,  766,  767,  768,  769,  770,  771,  772,
    773,  774,  775,  776,  777,  778,  779,  780,  781,
    782,  783,  784,  785,  786,  787,  788,  789,  790,
    791,  792,  793,  794,  795,  796,  797,  798,  799,
    800,  801,  802,  803,  804,  805,  806,  807,  808,
    809,  810,  811,  812,  813,  814,  815,  816,  817,
    818,  819,  820,  821,  822,  823,  824,  825,  826,
    827,  828,  829,  830,  831,  832,  833,  834,  835,
    836,  837,  838,  839,  840,  841,  842
Kalinovik:  12,  13,  14,  15,  16,  17,  18,  19,  20,
    21,  22,  23,  24,  25,  26,  27,  28,  29,  30,  31,
    32,  33,  34,  35,  36,  37,  38,  39,  40,  41,  42,
    43,  44,  45,  46,  47,  48,  49,  50,  51,  52,  53,
    54,  55,  56,  57,  58,  59,  60,  61,  62,  63,  64,
    65,  66,  67,  68,  69,  70,  71,  72,  73,  74,  75,
    76,  77,  78,  79,  80,  81,  82,  83,  84,  85,  86,
    87,  88,  89,  90,  91,  92,  93,  94,  95,  96,  97,
    98,  99,  100,  101,  102,  103,  104,  105,  106,
    107,  108,  109,  110,  111,  112,  113,  114,  115,
    116,  117,  118,  119,  120,  121,  122,  123,  124,
    125,  126,  127,  128,  129,  130,  131,  132,  133,
    134,  135,  136,  137,  138,  139,  140,  141,  142,
    143,  144,  145,  146,  147,  148,  149,  150,  151,
    152,  153,  154,  155,  156,  157,  158,  159,  160,
    161,  162,  163,  164,  165,  166,  167,  168,  169,
    170,  171,  172,  173,  174,  175,  176,  177,  178,
    179,  180,  181,  182,  183,  184,  185,  186,  187,
    188,  189,  190,  191,  192,  193,  194,  195,  196,
    197,  198,  199,  200,  201,  202,  203,  204,  205,
    206,  207,  208,  209,  210,  211,  212,  213,  214,
    215,  216,  217,  218,  219,  220,  221,  222,  223,
    224,  225,  226,  227,  228,  229,  230,  231,  232,
    233,  234,  235,  236,  237,  238,  239,  240,  241,
    242,  243,  244,  245,  246,  247,  248,  249,  250,
    251,  252,  253,  254,  255,  256,  257,  258,  259,
    260,  261,  262,  263,  264,  265,  266,  267,  268,
    269,  270,  271,  272,  273,  274,  275,  276,  277,
    278,  279,  280,  281,  282,  283,  284,  285,  286,
    287,  288,  289,  290,  291,  292,  293,  294,  295,
    296,  297,  298,  299,  300,  301,  302,  303,  304,
    305,  306,  307,  308,  309,  310,  311,  312,  313,
    314,  315,  316,  317,  318,  319,  320,  321,  322,
    323,  324,  325,  326,  327,  328,  329,  330,  331,
    332,  333,  334,  335,  336,  337,  338,  339,  340,
    341,  342,  343,  344,  345,  346,  347,  348,  349,
    350,  351,  352,  353,  354,  355,  356,  357,  358,
    359,  360,  361,  362,  363,  364,  365,  366,  367,
    368,  369,  370,  371,  372,  373,  374,  375,  376,
    377,  378,  379,  380,  381,  382,  383,  384,  385,
    386,  387,  388,  389,  390,  391,  392,  393,  394,
    395,  396,  397,  398,  399,  400,  401,  402,  403,
    404,  405,  406,  407,  408,  409,  410,  411,  412,
    413,  414,  415,  416,  417,  418,  419,  420,  421,
    422,  423,  424,  425,  426,  427,  428,  429,  430,
    431,  432,  433,  434,  435,  436,  437,  438,  439,
    440,  441,  442,  443,  444,  445,  446,  447,  448,
    449,  450,  451,  452,  453,  454,  455,  456,  457,
    458,  459,  460,  461,  462,  463,  464,  465,  466,
    467,  468,  469,  470,  471,  472,  473,  474,  475,
    476,  477,  478,  479,  480,  481,  482,  483,  484,
    485,  486,  487,  488,  489,  490,  491,  492,  493,
    494,  495,  496,  497,  498,  499,  500,  501,  502,
    503,  504,  505,  506,  507,  508,  509,  510,  511,
    512,  513,  514,  515,  516,  517,  518,  519,  520,
    521,  522,  523,  524,  525,  526,  527,  528,  529,
    530,  531,  532,  533,  534,  535,  536,  537,  538,
    539,  540,  541,  542,  543,  544,  545,  546,  547,
    548,  549,  550,  551,  552,  553,  554,  555,  556,
    557,  558,  559,  560,  561,  562,  563,  564,  565,
    566,  567,  568,  569,  570,  571,  572,  573,  574,
    575,  576,  577,  578,  579,  580,  581,  582,  583,
    584,  585,  586,  587,  588,  589,  590,  591,  592,
    593,  594,  595,  596,  597,  598,  599,  600,  601,
    602,  603,  604,  605,  606,  607,  608,  609,  610,
    611,  612,  613,  614,  615,  616,  617,  618,  619,
    620,  621,  622,  623,  624,  625,  626,  627,  628,
    629,  630,  631,  632,  633,  634,  635,  636,  637,
    638,  639,  640,  641,  642,  643,  644,  645,  646,
    647,  648,  649,  650,  651,  652,  653,  654,  655,
    656,  657,  658,  659,  660,  661,  662,  663,  664,
    665,  666,  667,  668,  669,  670,  671,  672,  673,
    674,  675,  676,  677,  678,  679,  680,  681,  682,
    683,  684,  685,  686,  687,  688,  689,  690,  691,
    692,  693,  694,  695,  696,  697,  698,  699,  700,
    701,  702,  703,  704,  705,  706,  707,  708,  709,
    710,  711,  712,  713,  714,  715,  716,  717,  718,
    719,  720,  721,  722,  723,  724,  725,  726,  727,
    728,  729,  730,  731,  732,  733,  734,  735,  736,
    737,  738,  739,  740,  741,  742,  743,  744,  745,
    746,  747,  748,  749,  750,  751,  752,  753,  754,
    755,  756,  757,  758,  759,  760,  761,  762,  763,
    764,  765,  766,  767,  768,  769,  770,  771,  772,
    773,  774,  775,  776,  777,  778,  779,  780,  781,
    782,  783,  784,  785,  786,  787,  788,  789,  790,
    791,  792,  793,  794,  795,  796,  797,  798,  799,
    800,  801,  802,  803,  804,  805,  806,  807,  808,
    809,  810,  811,  812,  813,  814,  815,  816,  817,
    818,  819,  820,  821,  822,  823,  824,  825,  826,
    827,  828,  829,  830,  831,  832,  833,  834,  835,
    836,  837,  838,  839,  840,  841,  842
Kalinovik  Zajiv:  823,  833
Kalošević:  855
Kalošević  Brdo:  855
Kamenica:  12,  13,  14,  15,  16,  17,  18,  19,  20,
    21,  22,  23,  24,  25,  26,  27,  28,  29,  30,  31,
    32,  33,  34,  35,  36,  37,  38,  39,  40,  41,  42,
    43,  44,  45,  46,  47,  48,  49,  50,  51,  52,  53,
    54,  55,  56,  57,  58,  59,  60,  61,  62,  63,  64,
    65,  66,  67,  68,  69,  70,  71,  72,  73,  74,  75,
    76,  77,  78,  79,  80,  81,  82,  83,  84,  85,  86,
    87,  88,  89,  90,  91,  92,  93,  94,  95,  96,  97,
    98,  99,  100,  101,  102,  103,  104,  105,  106,
    107,  108,  109,  110,  111,  112,  113,  114,  115,
    116,  117,  118,  119,  120,  121,  122,  123,  124,
    125,  126,  127,  128,  129,  130,  131,  132,  133,
    134,  135,  136,  137,  138,  139,  140,  141,  142,
    143,  144,  145,  146,  147,  148,  149,  150,  151,
    152,  153,  154,  155,  156,  157,  158,  159,  160,
    161,  162,  163,  164,  165,  166,  167,  168,  169,
    170,  171,  172,  173,  174,  175,  176,  177,  178,
    179,  180,  181,  182,  183,  184,  185,  186,  187,
    188,  189,  190,  191,  192,  193,  194,  195,  196,
    197,  198,  199,  200,  201,  202,  203,  204,  205,
    206,  207,  208,  209,  210,  211,  212,  213,  214,
    215,  216,  217,  218,  219,  220,  221,  222,  223,
    224,  225,  226,  227,  228,  229,  230,  231,  232,
    233,  234,  235,  236,  237,  238,  239,  240,  241,
    242,  243,  244,  245,  246,  247,  248,  249,  250,
    251,  252,  253,  254,  255,  256,  257,  258,  259,
    260,  261,  262,  263,  264,  265,  266,  267,  268,
    269,  270,  271,  272,  273,  274,  275,  276,  277,
    278,  279,  280,  281,  282,  283,  284,  285,  286,
    287,  288,  289,  290,  291,  292,  293,  294,  295,
    296,  297,  298,  299,  300,  301,  302,  303,  304,
    305,  306,  307,  308,  309,  310,  311,  312,  313,
    314,  315,  316,  317,  318,  319,  320,  321,  322,
    323,  324,  325,  326,  327,  328,  329,  330,  331,
    332,  333,  334,  335,  336,  337,  338,  339,  340,
    341,  342,  343,  344,  345,  346,  347,  348,  349,
    350,  351,  352,  353,  354,  355,  356,  357,  358,
    359,  360,  361,  362,  363,  364,  365,  366,  367,
    368,  369,  370,  371,  372,  373,  374,  375,  376,
    377,  378,  379,  380,  381,  382,  383,  384,  385,
    386,  387,  388,  389,  390,  391,  392,  393,  394,
    395,  396,  397,  398,  399,  400,  401,  402,  403,
    404,  405,  406,  407,  408,  409,  410,  411,  412,
    413,  414,  415,  416,  417,  418,  419,  420,  421,
    422,  423,  424,  425,  426,  427,  428,  429,  430,
    431,  432,  433,  434,  435,  436,  437,  438,  439,
    440,  441,  442,  443,  444,  445,  446,  447,  448,
    449,  450,  451,  452,  453,  454,  455,  456,  457,
    458,  459,  460,  461,  462,  463,  464,  465,  466,
    467,  468,  469,  470,  471,  472,  473,  474,  475,
    476,  477,  478,  479,  480,  481,  482,  483,  484,
    485,  486,  487,  488,  489,  490,  491,  492,  493,
    494,  495,  496,  497,  498,  499,  500,  501,  502,
    503,  504,  505,  506,  507,  508,  509,  510,  511,
    512,  513,  514,  515,  516,  517,  518,  519,  520,
    521,  522,  523,  524,  525,  526,  527,  528,  529,
    530,  531,  532,  533,  534,  535,  536,  537,  538,
    539,  540,  541,  542,  543,  544,  545,  546,  547,
    548,  549,  550,  551,  552,  553,  554,  555,  556,
    557,  558,  559,  560,  561,  562,  563,  564,  565,
    566,  567,  568,  569,  570,  571,  572,  573,  574,
    575,  576,  577,  578,  579,  580,  581,  582,  583,
    584,  585,  586,  587,  588,  589,  590,  591,  592,
    593,  594,  595,  596,  597,  598,  599,  600,  601,
    602,  603,  604,  605,  606,  607,  608,  609,  610,
    611,  612,  613,  614,  615,  616,  617,  618,  619,
    620,  621,  622,  623,  624,  625,  626,  627,  628,
    629,  630,  631,  632,  633,  634,  635,  636,  637,
    638,  639,  640,  641,  642,  643,  644,  645,  646,
    647,  648,  649,  650,  651,  652,  653,  654,  655,
    656,  657,  658,  659,  660,  661,  662,  663,  664,
    665,  666,  667,  668,  669,  670,  671,  672,  673,
    674,  675,  676,  677,  678,  679,  680,  681,  682,
    683,  684,  685,  686,  687,  688,  689,  690,  691,
    692,  693,  694,  695,  696,  697,  698,  699,  700,
    701,  702,  703,  704,  705,  706,  707,  708,  709,
    710,  711,  712,  713,  714,  715,  716,  717,  718,
    719,  720,  721,  722,  723,  724,  725,  726,  727,
    728,  729,  730,  731,  732,  733,  734,  735,  736,
    737,  738,  739,  740,  741,  742,  743,  744,  745,
    746,  747,  748,  749,  750,  751,  752,  753,  754,
    755,  756,  757,  758,  759,  760,  761,  762,  763,
    764,  765,  766,  767,  768,  769,  770,  771,  772,
    773,  774,  775,  776,  777,  778,  779,  780,  781,
    782,  783,  784,  785,  786,  787,  788,  789,  790,
    791,  792,  793,  794,  795,  796,  797,  798,  799,
    800,  801,  802,  803,  804,  805,  806,  807,  808,
    809,  810,  811,  812,  813,  814,  815,  816,  817,
    818,  819,  820,  821,  822,  823,  824,  825,  826,
    827,  828,  829,  830,  831,  832,  833,  834,  835,
    836,  837,  838,  839,  840,  841,  842
Kamenica  Donja:  12,  13,  14,  15,  16,  17,  18,  19,
    20,  21,  22,  23,  24,  25,  26,  27,  28,  29,  30,
    31,  32,  33,  34,  35,  36,  37,  38,  39,  40,  41,
    42,  43,  44,  45,  46,  47,  48,  49,  50,  51,  52,
    53,  54,  55,  56,  57,  58,  59,  60,  61,  62,  63,
    64,  65,  66,  67,  68,  69,  70,  71,  72,  73,  74,
    75,  76,  77,  78,  79,  80,  81,  82,  83,  84,  85,
    86,  87,  88,  89,  90,  91,  92,  93,  94,  95,  96,
    97,  98,  99,  100,  101,  102,  103,  104,  105,
    106,  107,  108,  109,  110,  111,  112,  113,  114,
    115,  116,  117,  118,  119,  120,  121,  122,  123,
    124,  125,  126,  127,  128,  129,  130,  131,  132,
    133,  134,  135,  136,  137,  138,  139,  140,  141,
    142,  143,  144,  145,  146,  147,  148,  149,  150,
    151,  152,  153,  154,  155,  156,  157,  158,  159,
    160,  161,  162,  163,  164,  165,  166,  167,  168,
    169,  170,  171,  172,  173,  174,  175,  176,  177,
    178,  179,  180,  181,  182,  183,  184,  185,  186,
    187,  188,  189,  190,  191,  192,  193,  194,  195,
    196,  197,  198,  199,  200,  201,  202,  203,  204,
    205,  206,  207,  208,  209,  210,  211,  212,  213,
    214,  215,  216,  217,  218,  219,  220,  221,  222,
    223,  224,  225,  226,  227,  228,  229,  230,  231,
    232,  233,  234,  235,  236,  237,  238,  239,  240,
    241,  242,  243,  244,  245,  246,  247,  248,  249,
    250,  251,  252,  253,  254,  255,  256,  257,  258,
    259,  260,  261,  262,  263,  264,  265,  266,  267,
    268,  269,  270,  271,  272,  273,  274,  275,  276,
    277,  278,  279,  280,  281,  282,  283,  284,  285,
    286,  287,  288,  289,  290,  291,  292,  293,  294,
    295,  296,  297,  298,  299,  300,  301,  302,  303,
    304,  305,  306,  307,  308,  309,  310,  311,  312,
    313,  314,  315,  316,  317,  318,  319,  320,  321,
    322,  323,  324,  325,  326,  327,  328,  329,  330,
    331,  332,  333,  334,  335,  336,  337,  338,  339,
    340,  341,  342,  343,  344,  345,  346,  347,  348,
    349,  350,  351,  352,  353,  354,  355,  356,  357,
    358,  359,  360,  361,  362,  363,  364,  365,  366,
    367,  368,  369,  370,  371,  372,  373,  374,  375,
    376,  377,  378,  379,  380,  381,  382,  383,  384,
    385,  386,  387,  388,  389,  390,  391,  392,  393,
    394,  395,  396,  397,  398,  399,  400,  401,  402,
    403,  404,  405,  406,  407,  408,  409,  410,  411,
    412,  413,  414,  415,  416,  417,  418,  419,  420,
    421,  422,  423,  424,  425,  426,  427,  428,  429,
    430,  431,  432,  433,  434,  435,  436,  437,  438,
    439,  440,  441,  442,  443,  444,  445,  446,  447,
    448,  449,  450,  451,  452,  453,  454,  455,  456,
    457,  458,  459,  460,  461,  462,  463,  464,  465,
    466,  467,  468,  469,  470,  471,  472,  473,  474,
    475,  476,  477,  478,  479,  480,  481,  482,  483,
    484,  485,  486,  487,  488,  489,  490,  491,  492,
    493,  494,  495,  496,  497,  498,  499,  500,  501,
    502,  503,  504,  505,  506,  507,  508,  509,  510,
    511,  512,  513,  514,  515,  516,  517,  518,  519,
    520,  521,  522,  523,  524,  525,  526,  527,  528,
    529,  530,  531,  532,  533,  534,  535,  536,  537,
    538,  539,  540,  541,  542,  543,  544,  545,  546,
    547,  548,  549,  550,  551,  552,  553,  554,  555,
    556,  557,  558,  559,  560,  561,  562,  563,  564,
    565,  566,  567,  568,  569,  570,  571,  572,  573,
    574,  575,  576,  577,  578,  579,  580,  581,  582,
    583,  584,  585,  586,  587,  588,  589,  590,  591,
    592,  593,  594,  595,  596,  597,  598,  599,  600,
    601,  602,  603,  604,  605,  606,  607,  608,  609,
    610,  611,  612,  613,  614,  615,  616,  617,  618,
    619,  620,  621,  622,  623,  624,  625,  626,  627,
    628,  629,  630,  631,  632,  633,  634,  635,  636,
    637,  638,  639,  640,  641,  642,  643,  644,  645,
    646,  647,  648,  649,  650,  651,  652,  653,  654,
    655,  656,  657,  658,  659,  660,  661,  662,  663,
    664,  665,  666,  667,  668,  669,  670,  671,  672,
    673,  674,  675,  676,  677,  678,  679,  680,  681,
    682,  683,  684,  685,  686,  687,  688,  689,  690,
    691,  692,  693,  694,  695,  696,  697,  698,  699,
    700,  701,  702,  703,  704,  705,  706,  707,  708,
    709,  710,  711,  712,  713,  714,  715,  716,  717,
    718,  719,  720,  721,  722,  723,  724,  725,  726,
    727,  728,  729,  730,  731,  732,  733,  734,  735,
    736,  737,  738,  739,  740,  741,  742,  743,  744,
    745,  746,  747,  748,  749,  750,  751,  752,  753,
    754,  755,  756,  757,  758,  759,  760,  761,  762,
    763,  764,  765,  766,  767,  768,  769,  770,  771,
    772,  773,  774,  775,  776,  777,  778,  779,  780,
    781,  782,  783,  784,  785,  786,  787,  788,  789,
    790,  791,  792,  793,  794,  795,  796,  797,  798,
    799,  800,  801,  802,  803,  804,  805,  806,  807,
    808,  809,  810,  811,  812,  813,  814,  815,  816,
    817,  818,  819,  820,  821,  822,  823,  824,  825,
    826,  827,  828,  829,  830,  831,  832,  833,  834,
    835,  836,  837,  838,  839,  840,  841,  842
Kamenica  Gornja:  12,  13,  14,  15,  16,  17,  18,
    19,  20,  21,  22,  23,  24,  25,  26,  27,  28,  29,
    30,  31,  32,  33,  34,  35,  36,  37,  38,  39,  40,
    41,  42,  43,  44,  45,  46,  47,  48,  49,  50,  51,
    52,  53,  54,  55,  56,  57,  58,  59,  60,  61,  62,
    63,  64,  65,  66,  67,  68,  69,  70,  71,  72,  73,
    74,  75,  76,  77,  78,  79,  80,  81,  82,  83,  84,
    85,  86,  87,  88,  89,  90,  91,  92,  93,  94,  95,
    96,  97,  98,  99,  100,  101,  102,  103,  104,
    105,  106,  107,  108,  109,  110,  111,  112,  113,
    114,  115,  116,  117,  118,  119,  120,  121,  122,
    123,  124,  125,  126,  127,  128,  129,  130,  131,
    132,  133,  134,  135,  136,  137,  138,  139,  140,
    141,  142,  143,  144,  145,  146,  147,  148,  149,
    150,  151,  152,  153,  154,  155,  156,  157,  158,
    159,  160,  161,  162,  163,  164,  165,  166,  167,
    168,  169,  170,  171,  172,  173,  174,  175,  176,
    177,  178,  179,  180,  181,  182,  183,  184,  185,
    186,  187,  188,  189,  190,  191,  192,  193,  194,
    195,  196,  197,  198,  199,  200,  201,  202,  203,
    204,  205,  206,  207,  208,  209,  210,  211,  212,
    213,  214,  215,  216,  217,  218,  219,  220,  221,
    222,  223,  224,  225,  226,  227,  228,  229,  230,
    231,  232,  233,  234,  235,  236,  237,  238,  239,
    240,  241,  242,  243,  244,  245,  246,  247,  248,
    249,  250,  251,  252,  253,  254,  255,  256,  257,
    258,  259,  260,  261,  262,  263,  264,  265,  266,
    267,  268,  269,  270,  271,  272,  273,  274,  275,
    276,  277,  278,  279,  280,  281,  282,  283,  284,
    285,  286,  287,  288,  289,  290,  291,  292,  293,
    294,  295,  296,  297,  298,  299,  300,  301,  302,
    303,  304,  305,  306,  307,  308,  309,  310,  311,
    312,  313,  314,  315,  316,  317,  318,  319,  320,
    321,  322,  323,  324,  325,  326,  327,  328,  329,
    330,  331,  332,  333,  334,  335,  336,  337,  338,
    339,  340,  341,  342,  343,  344,  345,  346,  347,
    348,  349,  350,  351,  352,  353,  354,  355,  356,
    357,  358,  359,  360,  361,  362,  363,  364,  365,
    366,  367,  368,  369,  370,  371,  372,  373,  374,
    375,  376,  377,  378,  379,  380,  381,  382,  383,
    384,  385,  386,  387,  388,  389,  390,  391,  392,
    393,  394,  395,  396,  397,  398,  399,  400,  401,
    402,  403,  404,  405,  406,  407,  408,  409,  410,
    411,  412,  413,  414,  415,  416,  417,  418,  419,
    420,  421,  422,  423,  424,  425,  426,  427,  428,
    429,  430,  431,  432,  433,  434,  435,  436,  437,
    438,  439,  440,  441,  442,  443,  444,  445,  446,
    447,  448,  449,  450,  451,  452,  453,  454,  455,
    456,  457,  458,  459,  460,  461,  462,  463,  464,
    465,  466,  467,  468,  469,  470,  471,  472,  473,
    474,  475,  476,  477,  478,  479,  480,  481,  482,
    483,  484,  485,  486,  487,  488,  489,  490,  491,
    492,  493,  494,  495,  496,  497,  498,  499,  500,
    501,  502,  503,  504,  505,  506,  507,  508,  509,
    510,  511,  512,  513,  514,  515,  516,  517,  518,
    519,  520,  521,  522,  523,  524,  525,  526,  527,
    528,  529,  530,  531,  532,  533,  534,  535,  536,
    537,  538,  539,  540,  541,  542,  543,  544,  545,
    546,  547,  548,  549,  550,  551,  552,  553,  554,
    555,  556,  557,  558,  559,  560,  561,  562,  563,
    564,  565,  566,  567,  568,  569,  570,  571,  572,
    573,  574,  575,  576,  577,  578,  579,  580,  581,
    582,  583,  584,  585,  586,  587,  588,  589,  590,
    591,  592,  593,  594,  595,  596,  597,  598,  599,
    600,  601,  602,  603,  604,  605,  606,  607,  608,
    609,  610,  611,  612,  613,  614,  615,  616,  617,
    618,  619,  620,  621,  622,  623,  624,  625,  626,
    627,  628,  629,  630,  631,  632,  633,  634,  635,
    636,  637,  638,  639,  640,  641,  642,  643,  644,
    645,  646,  647,  648,  649,  650,  651,  652,  653,
    654,  655,  656,  657,  658,  659,  660,  661,  662,
    663,  664,  665,  666,  667,  668,  669,  670,  671,
    672,  673,  674,  675,  676,  677,  678,  679,  680,
    681,  682,  683,  684,  685,  686,  687,  688,  689,
    690,  691,  692,  693,  694,  695,  696,  697,  698,
    699,  700,  701,  702,  703,  704,  705,  706,  707,
    708,  709,  710,  711,  712,  713,  714,  715,  716,
    717,  718,  719,  720,  721,  722,  723,  724,  725,
    726,  727,  728,  729,  730,  731,  732,  733,  734,
    735,  736,  737,  738,  739,  740,  741,  742,  743,
    744,  745,  746,  747,  748,  749,  750,  751,  752,
    753,  754,  755,  756,  757,  758,  759,  760,  761,
    762,  763,  764,  765,  766,  767,  768,  769,  770,
    771,  772,  773,  774,  775,  776,  777,  778,  779,
    780,  781,  782,  783,  784,  785,  786,  787,  788,
    789,  790,  791,  792,  793,  794,  795,  796,  797,
    798,  799,  800,  801,  802,  803,  804,  805,  806,
    807,  808,  809,  810,  811,  812,  813,  814,  815,
    816,  817,  818,  819,  820,  821,  822,  823,  824,
    825,  826,  827,  828,  829,  830,  831,  832,  833,
    834,  835,  836,  837,  838,  839,  840,  841,  842
Kamenica  Polje:  320,  382,  608
Kamenica  Vrh:  590
Kamenica  Zagorje:  59
Kamenica  Zavojska:  59
Kamenica  Zavojska  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Donja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Srednja  Gornja:  59
Kamenica  Zavojska  Srednja  Srednja  
```

K

Kačánj: 448, 745
Kajmakčalan: 465
Kalec: 854
Kalinovik: 46, 47, 73, 74, 75, 94, 95, 234, 293, 316, 320, 335, 347, 348, 357, 415, 446, 458, 481, 536, 584, 605, 639, 640, 645, 649, 659, 675, 705, 743, 766, 787, 817, 818, 819, 827, 830, 836
Kaluđer Bunar: 144, 164
Kamena: 287
Kamenj Most: 526, 872
Kamešnica (pl.): 375
Karamatići: 526
Karamustafin Čair: 358
Karaula: 359, 383, 384, 524, 566
Karavanke: 338.
Karlovac: 481, 862
Kasindol: 360
Katići: 748
Katin Dol: 593
Katin Kuk: 346, 561, 600, 610, 612, 875
Katun: 593, 594
Katuništa: 604
Kazanci: 44, 98, 99, 229, 230, 259, 273, 305, 402, 403, 464, 472, 706, 710, 770, 771
Kemlica Člavica (k 528): 863
Kevelјača: 832
Kifino Selo: 47, 53, 73, 75, 76, 94, 136, 226, 259, 283, 284, 285, 361, 406, 407, 442, 443, 705, 817, 824, 825, 827
Kijevac: 526
Kijevo: 357, 539
Kina: 57, 59
Kiseljak: 316, 367, 368, 834, 853, 857, 859, 861, 922
Kita: 682, 705
Konavli: 106, 232, 425, 714, 821, 839
Konoc: 254
Kopačevo Polje: 797
Kovači: 591, 680, 681
Kozarac: 737
Kozice: 88, 143, 526, 749
Kozorišće: 865
Kragujevac: 137, 475
Kuća Vakuf: 718
Kuljani: 585, 586, 587
Kumbor: 823
Kukavice: 358
Kukun: 489
Kukrićje: 456, 647
Kupari: 822
Kupres: 316, 317, 334, 336, 340, 341, 348, 349, 358, 359, 365, 477, 479, 628
Kupreško Polje: 358, 359, 375, 604
Kurtovo: 863
Kusići: 141, 579, 580
Kuti: 406, 414
Kuzelj: 865
Krajina: 300
Krajkovići: 875
Krajpolje: 186, 728
Krajpolje: 475
Kranj: 855, 918
Krivarevo: 66, 101, 102
Kravica: 223, 224, 820
Krbine: 643
Krčetovo: (k 628): 836, 837
Krekovi: 595, 845, 872
Kreševo: 206, 834
Krešam: 142
Kristijana: 866
Krivi Do: 47, 591
Krivošije: 821
Konjic: 30, 139, 140, 141, 179, 180, 181, 222, 231, 234, 276, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 316, 319, 344, 345, 351, 352, 353, 354, 360, 373, 395, 397, 410, 477, 538, 542, 544, 545, 546, 548, 549, 550, 551, 554, 560 605, 655, 6^8, 660, 666, 713, 724, 731, 733, 776, 797, 798, 799, 800, 817, 826, 827, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 847, 852, 857, 860, 867, 913, 921, 922, 925
Konjički srez: 30, 178, 181, 262, 288, 290, 291, 297, 298, 352, 654, 658
Konjička Župa: 443, 731
Konjsko: 497, 500, 501, 502
Koplјenica: 857, 858
Korazišće: 864
Korča: 834
Korčula: 506
Koričani: 318, 359
Kortra: 43, 66, 94, 97, 98, 99, 189, 199, 402, 471, 590, 680, 705, 730
Korniška jama: 43, 44, 97, 98, 100, 110, 174, 200, 471, 867
Korjenici: 185, 186
Korlati: 433
Korova Luka: 220
Koruška: 855
Kosmaj: 829
Kosmaš: 266, 268
Kosmetići: 381
Kosmet: 205
Kosor: 516, 518
Kosovača: 290, 444, 447
Kosovo: 465
Košćela: 212, 491, 521, 528
Košur: 596, 603, 613
Košuta: 352
Košutnjak: 389
Kotor: 681
Kotor (u Boki Kotorskoj): 583, 835
Kotorac: 537

Krivošiska opština: 704
Križ: 88, 550
Krnji Kamen: 694
Krnjinc Kose: 352

Krsrac? * 380f 381, 403, 437, 591, 592, 593, 609
  630, 770, 791
Krsrače: 45, 110, 405, 406, 410, 411, 413, 415,
  455, 461, 680
Krstatí Do: 107
Krši: 404
Krtinje: 531, 680, 681, 710, 791
Krupa (r.): 88, 484, 486, 519, 527
Krupački Kamenac: 536, 537
Kršćica: 102, 247, 733, 797
Kruševica: 124, 186
Kruševjani: 299
Krušica: 857, 858
Kruševo: 232, 279, 490, 549, 593, 628, 830
Kružalj: 143
Krvavac: 212, 526, 527
Krvava Brda: 382, 561, 610, 612
Krvavo Polje: 296
Kubaš: 126, 127, 128, 401, 415, 588, 816
Kučina: 232
Kučinari: 232, 531
Kučinić: 868
Kula (srez Konjic): 141, 295, 303, 361, 557, 748
Kula (Dalmacija): 526
Kula (objekt u Prozoru): 541
Kuzići: 526
Kvarnerski Zaliv: 862
Kvok: 549, 550

L

Ladevići: 400, 401, 426, 900
Lakat: 142, 296
Lakišević: 516, 518, 520
Lapad: 171
Lasičvica: 290, 292
Lasva: 38, 39, 40, 56, 64, 65, 105, 106, 107, 109, 185, 186, 191, 192, 196, 220, 223, 224, 227, 235, 236, 238, 239, 240, 436, 450, 459, 502, 512, 706, 712, 713, 714, 753, 888, 925
Lasvanska opština: 106
Lavernce: 854
Lazarić: 101
Laze: 865
Lebršnik (pl.): 52, 314, 361
Ledenica (pl.): 592
Ledenik: 108, 320, 591
Ledići: 73, 74, 76
Lelija: 224
Leninграd: 317, 466
Leotar: 495, 820
Lepenica (r.): 332, 834
Lepoglava: 164
Lička Jasenice: 864
Lički Osik: 853
Lički Petrovo Selo: 864
Lika: 91, 160, 217, 414, 415, 432, 434, 447, 519, 520, 763, 833
Lipanj: 404
Lipeće: 141, 552, 555
Lipnik: 48, 49, 98, 184, 186, 201, 230, 233, 381, 406, 451, 466, 468, 474, 590, 705, 919
Lisice: 510
Lisičići: 546, 550, 798, 799, 800
Lisje Stijene: 472, 682
Lisovina: 549
Lišane: 581
Lišćevac: 853
Listica: 11
Livađe: 580, 581
Livanjsko Polje: 359, 362
Livno: 317, 341, 342, 358, 362, 372, 373, 375, 379, 382, 383, 411, 491, 525, 526, 564 696*
  763, 798
Logatec: 849, 854
Lončarić: 830, 831
Lončarske Stijene: 741
London: 463, 466, 754
Lok: 854
Lokve: 88, 143, 518
Loznica: 210, 281, 482, 483, 484
Lučke Kolibe: 604
Lučki Most: 154
Lug: 65
Luka: 141, 143, 144, 164, 295, 399
Lukavac 45, 46, 53, 54, 94, 137, 142, 176, 184, 192, 193, 259, 291, 335, 381, 445, 453, 921,
Lukavica (pl.): 96, 139, 682
Lukavica (s.) 66, 190
Lukovača: 831
Lukovo: 747
Lušći Palanka: 858

Lj

Ljekova: 502
Ljeskov Do: 866
Ljeskov Dub: 405, 673, 705
Ljeskovik: 286, 290
Ljesćica: 290
Ljubać: 255
Ljubcij: 855
Ljubina: 339
Ljubin grob: 604
Ljubina (pl.): 460, 573

i

Ljubuška opština: 219
Ljubuški srez: 43, 177, 218
Ljuljan: 863
Ljušćica: 839, 840
Ljuta: 800

M

Mačija Glavica: 832
Madežkovići: 297
Madrid: 378
Madžarska: 266
Magajdo: 887
Maglaj: 557

Maglie: 224, 320, 361, 382, 595, 597, 599, 601, 602, 610
Magunica: 47
Majdan: 863
Majevica: 357
Majići: 749
Makarska: 510
Makarsko primorje: 583
Makedonija: 821
Makljen: 359
Mala Lokva: 358
Mala Vrata: 335
Mala Garać: 265
Mali Ivan: 834
Malina: 386
Malinov Vrh: 746
Mali Ozok 90
Malo Polje: 88, 89, 91
Mamići: 219, 510
Mamula: 41, 162, 167, 236, 247, 464, 503, 504, 505, 506, 867
Manjo Brdo (k. 1410): 741
Manjači: 103, 104
Manjača: 342
Maovac: 749
Marković: 265
Marina Pećina: 342, 344, 542, 572
Maslopolje: 141
Masun: 866
Matorac: 367
Mazolijca: 141
Meća' 185, 193, 529, 588
Mededa: 591
Medulići: 100, 682
Mejlef: 541
Meka Gruda: 48, 62, 182, 185, 191, 386, 401, 405, 410, 416, 455, 457, 711, 744, 794, 795
Meki Do: 682
Mekoć: 102
Meljine: 824, 840, 841
Mesići: 523
Metkovići: 43, 88, 153, 164, 205, 210, 232, 234, 278, 281, 396, 413, 482, 484, 503, 510, 526, 527, 683, 704, 707, 709, 747, 748, 789, 793, 822, 823, 824, 828, 835, 836, 838, 855
Miholjače: 48, 101, 311, 469, 695, 709, 739, 794
Modro Oko: 748
Modro Polje: 742
Mogorjelo: 88, 205
Mojkovac: 266
Mokošica: 822, 835, 836, 837, 838
Mokrti Do: 745
Mokrine: 839
Molunat: 824, 839, 840
Moljevina: 579
Morine: 45, 46, 47, 73, 94, 95, 590, 705, 731, 817
Mosko: 49, 59, 62, 111, 117, 119, 222, 223, 224, 227, 238, 347, 455, 511, 678, 708, 712, 819, 820
Moskva: 155, 317, 451, 466, 475, 476
Mostači: 734, 874
Mostar: 8, 10, 11, 16, 19, 20, 22, 28, 29, 30, 39, 43, 46, 48, 50, 52, 59, 63, 68, 69, 72, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 94, 98, 112, 122, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 176, 179, 180, 188, 189, 191, 194, 197, 206, 207, 209, 215, 216, 221, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 255, 263, 284, 285, 287, 288, 289, 293, 294, 295, 297, 298, 301, 302, 303, 305, 308, 319, 345, 353, 354, 355, 382, 387, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 404, 410, 412, 414, 418, 419, 420, 421, 422, 440, 442, 444, 446, 447, 448, 449, 462, 464, 467, 468, 487, 503, 505, 506, 509, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 524, 539, 542, 548, 549, 553, 554, 556, 560, 561, 579, 581, 582, 598, 606, 607, 628, 637, 638, 653, 655, 657, 658, 660, 661, 662, 665, 666, 669, 673, 674, 676, 685, 703, 704, 709, 711, 713, 714, 721, 731, 733, 736, 750, 754, 775, 776, 780, 781, 783, 789, 791, 798, 799, 800, 816, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 838, 845, 846, 847, 852, 859, 860, 861, 867, 870, 894, 908, 909, 913, 919, 921, 922, 923, 924, 925, 414, 444, 446, 447, 516, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 628
Mostarska Vrata: 510
Mostarsko Blato: 144, 146, 165, 828, 829, 832, 872
Mostarski srez 180, 288, 352, 395, 396, 721
Mratinje: 320, 327, 361, 590, 592, 593, 599, 600, 609, 610, 628
Mratinjski Javorak: 382
Mrcine: 221
Mrzlice: 606, 636, 638
Mrkalj Klade: 595
Mrkalјine: 221, 246
Mrkonjić Grad: 342, 601, 723, 725, 732, 849, 853, 858, 887
Mrkonjići: 435, 790
Muhovići: 682
Mulje: 48, 49, 100
Musala: 537
Mušnica (r.): 682, 695

N

Nadaždini: 531
Nadinići: 66, 97, 671, 775
Narandžići: 734
Nečvijeće: 712
Nedajno: 593
Nedića Potok: 355

Nenadići: 558, 685
Nekudina: 347, 751, 790, 791, 793, 816
Nemila: 536
Neretva: 14, 73, 74, 83, 85, 86, 88, 103, 134, 143, 161, 165, 167, 169, 170, 171, 181, 205, 206, 210, 212, 213, 214, 224, 232, 278, 279, 281, 293, 295, 296, 299, 300, 319, 338, 339, 344, 349, 350, 351, 352, 373, 379, 380, 381, 388, 395, 396, 415, 438, 440, 447, 458, 462, 470, 477, 479, 483, 486, 488, 490, 491, 500, 513, 519, 522, 526, 527, 529, 530, 539, 541, 543, 544, 545, 546, 548, 550, 555, 573, 628, 631, 713, 845, 847
Nevesinjsko Polje: 54, 72, 75, 93, 94, 136, 232, 258, 260, 283, 288, 292, 295, 450, 516, 560, 576, 585, 587, 751, 826, 832, 920, 921, 922, 923
Nevesinjska površ 46, 284
Nevesinjski srez: 24, 25, 32, 34, 44, 45, 46, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 64, 69, 72, 95, 139, 173, 176, 184, 192, 193, 195, 200, 226, 229, 256, 257, 258, 274, 282, 283, 291, 301, 335, 352, 393, 406, 407, 442, 447, 518, 646, 647, 662, 668, 673, 676, 685, 706
Nezavisna Država Hrvatska: 22, 42, 48, 68, 83, 85, 98, 112, 113, 126, 131, 142, 152, 155, 171, 174, 190, 200, 201, 207, 215, 216, 217
Niksić: 120, 229, 240, 248, 320, 405, 488, 561, 590, 608, 677, 712, 713, 789, 815, 816, 818, 835, 175
Niksićki srez: 256, 264, 488
Nova Sela: 747
Novi Seher: 534
Nj
Njegoš (pl.): 816
Njemačka: 25, 83, 123, 151, 189, 190, 474, 557, 653, 656, 629, 792, 816
Obalj: 102, 321, 382, 398, 562, 563, 590, 627, 643, 646, 647, 649, 672, 675, 763, 787, 818
Oblo Brdo: 875
Oborine: 521
Obrnja: 102
Odzak: 54, 69, 94, 142, 184, 192, 231, 283, 285, 290, 292, 361, 442, 443, 444, 445, 515, 717
Ogulin: 849, 853, 865
Okolišta: 143, 232, 680, 816
Kuke: 141
Opasenik: 549
Opančak: 358
Opine: 88
Opcine (predgrade Trsta): 849, 850, 851, 854
Opličić: 88, 89, 90, 673
Opština Bileća: 400, 410, 416
Opština Pljevlja: 400, 410, 416
Opština Divin: 400, 410, 41»
Opština Slinica: 400
Opuna Kudina: 449
Opština Zavode: 400
Opuzen: 43, 88, 205, 527
Orah 118, 361, 591
Orahovac: 40, 105, 106, 107, 238, 924
Orahovica: 400 745
Orahovlje: 218, 510, 749
Orahov Do: 438
Oranica: 359
Orašje: 164, 399, 424. 428. 921
Oreha: 866
Orjen: 221
Orlinak: 579, 580
Orlovac: 832
Orlosed (k. 1246): 739
Orlov Kuk: 364, 580
Orlje: 854
Orlješ: 88
Orlješko grobље: 86
Osuška Otok: 510
Otok Ošuička: 510
Osijek: 437
Oslinica: 865
Osredak: 579
Osvježenica: 713
Otoljići: 526, 763
Ostrovica (pl.): 44, 45, 443, — na str. 54
stolj Ostravica
Ostrožac: 142, 149, 178, 179, 180, 212, 297, 300, 344, 356, 360, 522, 544 545, 546, 548, 549, 550, 555, 573, 628, 631, 713, 798, 799, 826, 834, 862, 863, 865, 910
Ostrvica: 93, 94
Ostrlje: 864
Osta Ciava: 580
Osta Comila: 284
Ostrelj: 150
Ostrik (k. 944): 853
Ostrikovac (k. 404): 822. 823
Ostri Rt: 839
Ostri Vrh: 65
Ošujica: 358
Ovčari: 724
Ovče Brdo: 286
Ovojci: 862
Ozren (pl.): 320, 595, 613
P
Padeni: 176, 177, 182, 185, **191, 196, 382,** 401, 405, 410, 454, 489 **492, 502, 711,** 794, 875
Paklarevo: 349, 359

```
Pakleníca: 404
Pale: 704
Palma — Nuova: 505
Palʼjev Do: 289, 847
Pandurica: 123
Paščkuz: 102
Paca: 711
Plana: 27, 61, 62, 63, 67, 137, 139, 171,
    100, 191, 106, 269, 308 349  381  388,
    400, 405, 414, 416, 445, 456, 458 459,
    491, 556, 111  678, 681  704  70=  707
    709, 710, 711, 712 714, 715, 791, 794,
    812, 817
Planica: 141
Planina: 265, 854
Planinica: 525
Planinska Dolina: 854
Placa (pl.): 142
Plaško: 864
Platice: 924
Plede: 313
Pleševac: 853
Plocanj: 141
Ploče: 527, 595, 747, 748, 838
Pločnik: 102
Ploŝti: 812
Plužine: 47, 67, 234, 322, 445, 593, 609,
    610, 923
Pljevlja: 353, 650, 815
Pobrežje: 255
Pocrnje: 42
Počćelj: 206
Podbrde: 114, 186
Podgora: 212, 522, 526
Pocorani: 88
Podcrica: 57, 249, 265, 815, 818, 819, 835
Podgoljе: 454, 711, 864
Podgova: 865
Pivski Javorak: 609
Pivski Manastir: 591, 592
Pleśivci: 488
Plačkuz: 102
Placa: 711
Plana: 27, 61, 62, 63, 67, 137, 139, 171,
    100, 191, 106, 269, 308 349  381  388,
    400, 405, 414, 416, 445, 456, 458 459,
    491, 556, 111  678, 681  704  70=  707
    709, 710, 711, 712 714, 715, 791, 794,
    812, 817
Planica: 141
Planina: 265, 854
Planinica: 525
Planinska Dolina: 854
Placa (pl.): 142
Plaško: 864
Platice: 924
Plede: 313
Pleševac: 853
Plocanj: 141
Ploče: 527, 595, 747, 748, 838
Pločnik: 102
Ploŝti: 812
Plužine: 47, 67, 234, 322, 445, 593, 609,
    610, 923
Pljevlja: 353, 650, 815
Pobrežje: 255
Pocrnje: 42
Počćelj: 206
Podbrde: 114, 186
Podgora: 212, 522, 526
Pocorani: 88
Podcrica: 57, 249, 265, 815, 818, 819, 835
Podgoljе: 454, 711, 864
Podgova: 865
Pivski Javorak: 609
Pivski Manastir: 591, 592
Pleśivci: 488
Plačkuz: 102
Placa: 711
Plana: 27, 61, 62, 63, 67, 137, 139, 171,
    100, 191, 106, 269, 308 349  381  388,
    400, 405, 414, 416, 445, 456, 458 459,
    491, 556, 111  678, 681  704  70=  707
    709, 710, 711, 712 714, 715, 791, 794,
    812, 817
Planica: 141
Planina: 265, 854
Planinica: 525
Planinska Dolina: 854
Placa (pl.): 142
Plaško: 864
Platice: 924
Plede: 313
Pleševac: 853
Plocanj: 141
Ploče: 527, 595, 747, 748, 838
Pločnik: 102
Ploŝti: 812
Plužine: 47, 67, 234, 322, 445, 593, 609,
    610, 923
Pljevlja: 353, 650, 815
Pobrežje: 255
Pocrnje: 42
Počćelj: 206
Podbrde: 114, 186
Podgora: 212, 522, 526
Pocorani: 88
Podcrica: 57, 249, 265, 815, 818, 819, 835
Podgoljе: 454, 711, 864
Podgova: 865
Pivska Javorak: 609
Pivska Manastir: 591, 592
Pleśivci: 488
Plačkuz: 102
Placa: 711
Piva: 44, 48, 67, 203, 229, 402, 592, 593,
    594, 791
Piva (r.) 320, 346 598 591 600 604 609,628
Pivska Planina 76, 345, 598, 599, 600, 601.
    630, 815
Pivska Površ: 599
Pivka Žuna: 590
Pivske Bare: 741
Pivski Lug: 592
Pivski Manastir: 591, 592
Pleśivci: 488
Plačkuz: 102
Placa: 711
Piva: 44, 48, 67, 203, 229, 402, 592, 593,
    594, 791
Piva (r.) 320, 346 598 591 600 604 609,628
Pivska Planina 76, 345, 598, 599, 600, 601.
    630, 815
Pivska Površ: 599
Pivka Žuna: 590
Pivske Bare: 741
Podgovir: 865
Podgrmeč: 857
Podhum: 526
Podklanac: 404
Podorašje: 546
Podosoje: 410, 708, 920
Podplanina: 865
Podromanija: 76
Podveležje: 140, 283, 290, 291, 398, 444,
    446, 515, 516, 517
Pogana Glava: 260, 346
Pnčećani: 406
Pokoj: 863
Polog: 830
Pologoš: 519
Poljane: 748
Poljice (Popovo): 65, 221, 424, 431, 440,
    677, 714, 715, 730
Poljice (s. l. od Biléće): 705
Ponikve: 309
Ponor: 290, 292, 831
Poplat: 43, 86, 146, 182, 185, 188, 212, 382.
    393, 399, 417, 461, 486, 490, 492, 518.
    522, 529, 921
Popovo Polje: 43, 56, 65, 66, 114, 123, 124,
    125, 186, 220, 295, 396, 398, 410, 411
    414, 424, 425, 426, 427, 428, 430, 431
    432, 434, 435, 436, 437, 438, 440 441'
    462 480, 483, 512, 529, 661, 673, 674,
    677, 707, 709, 711, 714, 715, 766, 777,
    806, 817, 820
Poprasko: 380
Poprati: 382
Popredidi: 797
Porača: 185, 710
Porija: 102
Porim: 36, 462, 552, 555, 556, 576, 579
Posavina: 390
Posoina 849, 853, 854, 866, 867, 922
Posušje: 218, 317, 341, 348, 357, 358, 362,
    364, 527 829, 877, 878, 880
Posuška opština: 218
Požčenje: 290
Požitkovica: 141
Poštarevica: 116
Potoci: 88
Potpreška: 865
Poucarje: 318
Površ (trebinjska): 246, 251, 502, 692
Praća: 74, 76, 687, 830
Praručе: 864
Pribilovci (Prebilovci): 42, 88, 89, 90, 182,
    185, 204, 205, 209, 210, 212, 213, 233,
    234, 279, 280, 281, 393, 398, 482, 483,
    484, 485, 486, 487, 491, 492, 513, 518,
    519, 520, 521, 527, 525, 529, 736, 824,
    924
Prdahum: 164
Predolje: 47, 127, 185, 529, 530
Preni (s.): 88, 143, 333, 531
Preni (ž. sr): 297, 303
Preni (pl.): 299, 319, 351, 353, 361, 373,
    381, 500, 548, 554, 560, 572, 575, 598,
    628, 719, 829
Prenebiče: 600
Preraca: 400, 401, 416, 455
Presjedelac: 102
Presjeka: 221
Prevlja: 302
Prevlakа: 824, 840
Prezid: 853, 862, 864, 865, 866
Pribot: 893
Pridvorci (Dživar): 247
Pridvorci (Nevesinjsko Polje): 515, 827
Pridvorci (kod Gornjeg Vakufa): 566
```

Pridvorica: 102, 103, 104, 740
Prijeki Gromovi: 142, 143
Prijepolje: 815
Prijevor: 595
Prijevorac: 345, 552, 579, 580
Prilika: 350
Primorska Slovenija: 509
Pristoke: 863
Prisek: 141
Prozor: 37, 150, 218, 316, 318, 319, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 348, 349, 350, 351, 358, 360, 372, 373, 379, 380, 390, 412, 413, 414, 415, 445, 446, 469, 524, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 548, 549, 550, 554, 555, 556, 559, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 572, 579, 591, 628, 650, 653, 658, 666, 672, 697, 718, 797, 798, 881, 883
Prozorski srez: 654, 658
Prźine: 44, 45, 98, 99, 186, W
Pudari: 141
Pueblo (SAD): 922
Pusio Polje: 48, 49

R

Rabina: 54, 142, 212, 282, 283, 284, 288, 290, 291, 444, 445, 446, 514, 517, 520
Rabrani: 232, 444
Radarski Brijeg: 111
Radoć: 829
Radimlja: 710
Radojčići: 591
Radovan Brdo: 364
Radovan Ždrijelo: 220, 251, 252, 243
Radovljice: 855
Radusa: 359, 365
Ragalj: 834
Rajkova Greda: 311
Rakitno: 341, 522, 829
Rakek: 854, 865
Rakova Noga: 292
Rakovci: 853
Ravno (s.): 358, 365, 366, 537
Razdolje: 517
Razvršje: 741
Rama (r.): 318, 319, 341, 342, 344, 350, 351, 360, 377, 390, 412, 538, 541, 542, 543, 544, 559, 569, 570, 571, 572, 628
Rama: 544, 545, 546, 549, 579, 631, 713, 718, 799, 826, 834
Rankovci: 42, 440
Rasadnik: 446
Raskršće: 853
Rasnik: 279
Raška Gora: 142
Rastani: 831
Rataj: 316, 605, 606
Rat Kamen: 141, 344, 345, 351, 361, 552, 555, 573, 576, 577, 578, 579
Ravčići: 285
Ravča: 749
Ravna Gora: 923
Ravna Planina: 407
Ravni Kuk: 353, 355
Ravni Lebršnik: 361
Ravno (Ljubinjski srez): 685
Ravno (Gacko): 66, 229, 320, 433, 675, 684, 707, 714, 757, 758, 787
Ravno (Popovo Polje): 123, 320, 358, 365, 366, 429, 436, 440, 525, 537, 557, 558, 590, 666, 675, 677,
Ravno (Ispod Trebinja): 649
Ravno (Trebinje): 220, 251, 252, 243
Ravnovlice: 855
Ragalj: 834
Rajkova Greda: 311
Rakitno: 341, 522, 829
Rakek: 854, 865
Rakova Noga: 292
Rakovci: 853
Razdolje: 517
Razvršje: 741

Rečica (pl.): 300, 573
Rečice: 88
Repuci: 296
Ribarić: 723
Ribnica: 851
Ribnik: 732, 733
Rijeka: 850, 853, 855, 862
Rijeka Crnojevića: 265, 81v
Rijeka Dogovića: 445
Rijeka Zalomka: 284, 286, 772
Rijeci: 358
Rilje: 45, 46, 94, 95, 173, 190, 227, 284, 301
Rim: 310, 430
Rioca: 401, 402, 403, 404, 405, 410, 453, 613, 681, 682, 708, 728, 791, 795
Risan: 704, 706, 819, 825
Risanski zaliv: 823, 838, 842
Rogani: 921
Rogatica: 288, 442, 686, 704, 827
Rogoj: 335, 794
Rogorin: 748
Rogošina: 62
Rogovi: 416
Rostovac: 524, 567
Romanija: 74, 75, 76, 357, 450, 473
Rosulje: 116
Rotimlja: 143, 212, 673, 793
Ruda Glava: 743
Rudine: 594, 816, 872
Rudnice: 592
Rudnisko-trepačka opština: 704
Rudno Brdo: 834
Rudo Polje: 97, 199
Rudin Do: 714
Rujišće: 180, 553, 831
Rumunija: 789
Rupari: 47
Rupni Do: 225, 836, 837
Rupno Polje: 502
Rusija: 35, 59, 85, 386, 460, 473
Ruzići: 510
Ržani Do: 43, 124

S

Saborski: 864
Salce: 866
SAD: 429, 922
Salutija: 749
Samari: 549
Samobor: 48, 49, 98, 173, 186, 188, 233, 260, 450, 469, 474
Sandžak: 593, 598, 659, 670, 789, 815, 816
Sanski Most: 802, 858, 898
Sarića Greda: 681, 682
Sarajevo: 34, 45, 46, 47, 48, 56, 72, 76, 111, 141, 148, 150, 153, 155, 179, 188, 205, 316, 317, 318, 340, 347, 348, 357, 360, 367, 368, 382, 393, 414, 536, 546, 554, 568, 644, 663, 683, 687, 724, 731, 750, 763, 766, 799, 800, 826, 827, 829, 831, 832, 833, 834, 845, 849, 852, 853, 856, 859, 860, 861, 866, 867, 919, 921
Sarajevski srez: 361
Sarajevsko Polje: 76, 317, 357, 852
Sarajlije: 358
Sava (r.): 855
Savina: 839, 840, 843
Sedlari: 424, 427, 431, 502
Seljani: 299
Semijevo: 185
Seona: 150, 524
Seoce: 523
Seonica: 397, 797
Sevastopolj: 363
Sežana: 849, 854, 86*

Sić: 110, 479
Simijova: 264, 410, 649, 794
Sinj: 267
Sinjajevina: 322
Sisak: 558
Sinica: 47, 52, 62, 64, 112, 124, 410, 411, 413, 415, 416, 461, 484, 675, 681, 694, 695, 699, 707, 710, 715, 788, 922
Sinjska opština: 401
Sjekose: 88, 484
Sjelina: 683
Sjeverna Dalmacija: 828
Sjeverna Hercegovina: 35, 44, 49, 54, 85, 110, 140, 141, 171, 197, 223, 233, 256, 257, 319, 339, 396, 398, 486, 588, 667, 668, 806, 818, 820, 821, 824, 826
Skakala: 86
Skenderaš (izvor): 741
Skender — Vakuf: 360, 566
Skorupan: 713
Skrobotno: 62, 118
Slano: 232, 823, 824, 836, 838
Slato: 406, 408, 453
Slatina: 224, 553
Slato: 234, 292, 445, 680, 704, 751, 793, 816
Slavonija: 67, 855
Slivlje: 227, 288, 693, 723
Slivnica: 251, 493, 502
Slivno Ravno: 822, 836
Slovenija: 206, 505, 506, 538, 550, 914
Slovenačko primorje: 337, 866
Smrekovac: 610
Smiljenica: 45, 47, 52, 94, 290, 291, 292, 408, 443, 514, 791, 793
Sočа: 338, 868
Sodilovac: 864
Sokola: 562
Sokolovići: 447
Solakova Kula: 340
Sombor: 766
Somina (ni.): 99, 403, 472, 704, 722
Sopilji: 136
Sostro: 854
Sovići: 510
Sovjetski Savez: 25, 43, 44, 45, 57, 69, 74, 85, 94, 100, 121, 123, 131, 138, 139, 166, 189, 190, 201
Spahići: 863
Split: 172, 174, 267, 465
Srbija: 42, 43, 90, 91, 137, 276, 301, 372, 473, 686, 689, 742, 767, 789, 815, 816, 827
Srd: 822, 837
Srdenići: 681, 682, 705
Srednja Dalmacija: 821
Srem: 689, 766
Sremska Mitrovica: 137, 163, 766
Srez Mekovići: 43
Sreznica: 778
Srpske Moravice: 853, 865
Stabno: 346, 382, 610
Stajića Brdo: 285
Stanojići: 143
Staljingrad: 388
Stanjevac: 853
Stari Trg: 865
Staro Selo: 59, 66
Stepen: 44, 45, 66, 97, 98, 99, 174, 186, 199, 201, 230, 466, 468, 470, 472, 479, 586, 677, 679, 706, 709
Stevanovića Torine: 292, 647
Stilje: 750
Stjepan Krst: 144
Stojići: 103
Stolac: 25, 27, 29, 30, 32, 34, 46, 47, 61, 62, 64, 73, 84, 85, 86, 88, 94, 99, 100, 112, 126, 138, 141, 143, 146, 150, 157, 171, 182, 188, 189, 190, 195, 196, 197, 210, 212, 221, 223, 225, 231, 228, 229, 232, 272, 278, 279, 280, 283, 304, 319, 347, 379, 381, 393, 394, 395, 396, 398, 410, 440, 449, 461, 484, 487, 516, 520, 522, 529, 530, 532, 588, 649, 655, 656, 660, 661, 666, 667, 674, 675, 680, 685, 704, 705, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 714, 715, 716, 728, 736, 737, 744, 754, 775, 776, 787, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 815, 816, 817, 818, 819, 821, 824, 919, 920, 921, 922
Stolački srez: 25, 32, 34, 43, 52, 54, 61, 146, 176, 181, 182, 185, 196, 222, 226, 249, 283, 404, 414, 415, 416, 417, 436, 492, 512, 518, 288, 319, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 403, 519, 521, 522, 526, 528, 529, 647, 662, 668, 673, 674, 675, 685
Stolovi: 232, 737
Ston: 822
Straševina: 47
Strujići: 425, 427, 432, 433, 436, 438, 440. 790, 793
Struge: 88, 748
Studena vrela: 341, 357, 358, 362, 363
Studenci (Nevesinje): 47, 95, 790, 791, 793, 794
Studenci (Dalmacija): 526
Studenci (n.): 748
Studenci: 593
Subotica: 120
Suha: 102, 323, 324, 595, 597, 601, 602
Suha Jela: 359, 370, 371
Suhi Vrh: 313
Surdup: 608
Sutina: 86
Sutjeska: 41, 102, 131, 155, 164, 167, 206, 207, 210, 315, 316, 320, 321, 323, 327, 330, 338, 339, 345, 346, 347, 351, 358, 361, 373, 379, 382, 386, 398, 416, 417, 441, 448, 449, 457, 462, 479, 487, 501, 506, 529, 590, 595, 597, 598, 601, 602, 603, 604, 610, 615, 618, 620, 624, 627, 628, 629, 633, 634, 635, 636, 639, 643, 644, 645, 646, 649, 652, 654, 658, 666, 676, 672, 673, 683, 686, 687, 688, 692, 757, 760, 765, 774, 780, 784, 787, 788, 789, 867, 868, 869, 893
Sutorina: 839, 840
Suva Loκva: 110,112, 117
Suvi Do: 592
Suvobor: 610
Suvodo: 609
Suvovlć: 62, 126
Sušak: 152
Sušćepan: 839, 840
Suzina: 182, 185, 529, 588
Sv. Jakov: 822
Sv. Pavle: 864
Sv. Petar: 866
Svitava: 213
Svinjac (br.): 284
Svinjarina: 142, 143

Š

Šarići: 598
Šaśići: 526
Šator (pl.): 732
Šavnik: 488, 586
•Šćii: 360
Šćipe: 358
Šcenica* 111 i
Šćepan Polje: 76, 345, 462, 594, 630, 631
Šćit: 358, 391, 537, 538, 799

Šebešić: 341, 359, 524, 883
Sehovina: 283, 285, 444, 445, 515, 859
Šejfan Kula: 591
Sent Peter na Krasu: 849, 851, 853
Šibenik: 247, 749
Simići: 515
Šipačno: 99, 234, 406, 408, 680, 681, 731
Sipovača: 510
Sipovica: 101, 102, 103, 260
Sirači Brijeg: 91, 156, 218, 219, 341, 659, 750, 816, 818, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 845, 920
Širokobrješka opština: 218
Sišava: 349
Skvoža Loka: 855
Sljeme (k 745): 579, 580
Sobadine: 400
Spanija: 35, 40, 379
Spanjola: 504, 824, 839, 840, 841, 842, 843
Spiljani: 180, 181, 296
Stitno: 467, 610
Suica: 37, 316, 336, 359, 54ь
Sukovice: 99
Sumet: 224
Surići: 231, 284, 285, 286, 443, 846
Surmanci: 43, 89, 90, 205, 748
Šušnjatica: 47

T

Taleža: 222, 710
Tamnava: 390
Tanovica Han: 846
Tara (r.): 593
Tarabin Do: 102, 274, 469, 739, 742, 743
Tasovčići: 88, 89, 90, 204, 205, 207, 208, 209, 212, 213, 279, 393, 398, 485, 486, 521, 790
Tegarina Greda (k 1050): 681, 704
Tepurе: 704
Tihaljina: 510
Tisac: 110, 681
Tisovac: 355, 356
Tisovica: 180, 299, 352
Tvarski Zaliv: 823, 842
Tjentište: 102, 323, 327, 328, 597, 602, 603
Točionik: 822
Trebinjska Brda 122, 393
Trebinjska Suma: 65, 114, 120, 124, 186, 191, 192, 220, 246, 250, 251, 255, 393, 414, 430, 431, 436, 440, 450, 459, 511, 512, 647, 674.
Trebinjski srez: 25, 32, 34, 38, 40, 45, 53, 54, 61, 139, 177, 181, 182, 192, 194, 196, 222, 249, 255, 262, 287, 319, 512, 530, 668, 673, 674, 775
Trebišina: 126
Trebišnjica (r.): 98, 123, 427, 436, 437, 712
Trebižat: 204, 206, 207, 208, 213, 713, 715, 820, 821
Treskavica (pl.): 73, 74, 75, 316, 321, 335, 340, 357, 605, 640, 643, 645, 646, 647
Trešnjevica: 549, 550, 790
Trešnjevo: 265, 712
Treštenik: 591
Trijebanj: 88, 143
Trijebovo: 342
Trklje: 747
Trnovačko Jezero: 320, 597
Trnovica: 102, 410, 680, 681, 812, 816
Trnovo: 34, 73, 74, 75, 76, 293, 335, 346, 536, 640, 827
Trogir: 379, 382
Troglav (pl.): 415, 586, 680, 705, 767, 770, 816
Trsa: 598
Trst: 337, 373, 685, 750, 849, 850, 853, 854, 855, 856, 860, 862, 864, 866, 867
Trtin: 286
Trtla (pl.): 830
Trusina: 46, 47, 48, 62, 64, 85, 94, 95, 126, 182, 185, 191, 258, 283, 286, 290, 292, 347, 381, 440, 453, 588, 647, 680, 704, 715, 791, 793, 794, 795, 816
Tržič: 850, 855
Tučakovići: 232
Tučakov Do: 704, 711, 745, 746
Tulje: 425, 431, 435, 437, 494
Turani: 114, 116
Turbe: 318, 349, 360, 383, 533, 642, 858, 923
Turčinovići: 830
Turica: 55, 114
Turija: 176, 181, 222, 554, 863
Turska: 12, 13
Tuščica: 222
Tušići: 839
Tušnica: 382

U

Ubla: 25, 60, 704, 706, 707
Uboško: 42, 440, 694, 790
Udora: 736
Uđerežje: 42, 44, 54, 85, 140, 142, 184, 192, 282, 288, 289, 290, 291, 442, 443, 444, 445, 446, 514, 516, 518, 520, 668, 821, 826, 843, 846
Ugar (r.): 534
Ugošćak: 550
Ulinje: 186, 203, 233
Ulog: 47, 73, 74, 75, 181, 224, 627, 646, 675, 704, 705, 706, 707, 713, 731, 766, 777, 787, 790, 817, 818, 827
Ukšići: 122
Umoljani: 180, 827
Umčani: 142
Una (r.): 857
Uskoplje: 221, 225, 232, 822, 835, 836
Usora i Soli: 153
Ustće: 106
Uzorići: 830, 831
Uzdomir: 320, 561
Užice: 267, 475

V

Vaganac: 864
Varaždin: 142

Val-da (K 331): 290, 829, 831, 832
Vardar (tr. 1129): 681, 704, 710
Vardište: 59, 114
Varoš (s.): 335, 645
Vaševoići: 510
Varvara: 358, 412
Velagići: 858
Velićani (s.): 65, 66, 123, 425, 427, 428, 431, 433, 434, 435, 436, 438, 440, 649
Velež (Mali i Veliki): 30, 46, 52, 93, 136, 157, 515, 517, 560, 561, 576, 580, 582, 584, 585, 628, 681, 733, 831, 847
Velika Župa Hum: 144, 145, 151, 152, 157, 158, 162
Veliki Kuk: 141
Veliki Radić: 863
Veljmlje: 678, 706, 712, 789, 923
Veljačić (s.): 510
Verige: 823
Videž: 682
Viduša (pl.): 52, 59, 110, 112, 114, 116, 117, 120
Viduška jama: 252, 308, 401, 453, 511, 692
Vidovo Polje: 43, 86, 461
Vinor: 834
Vinovići: 88
Vijenac (brdo): 381
Vilenjak: 283, 285, 286, 288, 289
Vlusе: 56, 61, 63, 197, 220, 235, 264, 425, 611, 685, 703, 706, 707, 712, 713, 714, 789, 791, 794, 815, 816, 902
Vinice: 863
Vipava (r.): 509
Vrpazar: 819
Vis: 823, 838
Visočica: 75, 76, 224
Visočnik: 837
Visoko: 503
Višegrad: 91, 683, 687
Višići: 86, 204, 207, 213, 824
Vitez: 359, 857, 858
Vitinje: 67, 102
Vitina: 510, 829
Vitolina: 839
Vitovlje: 566
Vjetreno: 790, 793, 795
Vjetreno Brdo: 124
Vladušići (s.): 116
Vlahinja (Vlainja): 61, 193, 230, 708, 713, 812, 813, 874
Vlahovići (s.): 42, 185, 186, 212, 221, 232, 278, 279, 281, 381, 393, 396, 401, 410, 440, 489, 490, 492, 522, 529, 588, 677, 709, 710, 711, 715, 920
Vlasače (s.): 54, 112
Vlasnići: 530
Vlastica: 822
Vlašić (pl.): 318, 342, 349, 359, 360, 376, 523, 524, 527, 533, 534, 537, 557, 885, 886
Vlaški: 122
Vodena Gradina: 708
Vojno: 680
Vojska: 524
Vojvodina: 176, 188, 766
Volga: 363
Voljuac: 221
Voljak: 320, 361, 561, 597, 598, 599, 602, 615, 621, 643
Voljevac: 360, 537
Vozdovac: 448
Vrabac (K. 1032): 181
Vračenovići: 450, 706
Vran (pl.): 799
Vranica (pl.): 341, 389, 390, 884
Vrankuće: 445
Vranja Glava: 680
Vranjevići: 143, 287
Vranjska: 182, 185, 400, 410, 413, 414, 415, 531, 588, 779, 793
Vranjski Do: 96
Vrapče: 352
Vrapčići: 88
Vrasilca: 822, 836
Vratar (Vratio): 102, 339
Vratkovići: 230, 472, 8I<
Vrba (s.): 44, 99, 103, 184, 201, 203, 227, 229, 233, 234, 273, 313, 731, 739, 817
Vrbas (r.): 376, 523, 524, 537
Vrbica (Kod Gacka): 45, 99
Vrbica (s.i. od Bileće): 239, 680, 681, 704, 705, 812, 816
Vrhnica: 7, 314, 316, 324, 325, 327, **329**, **334**, 335, 337, 339, 347, 348, 361, 387, 389, **404**, 405, 410, 450, 590, 609, 718, **812**, 877
Vrhnike Kolibe: 334, 604, 614
Vrhovsko: 865
Vrlar: 205
Vrelo Bosne: 340, 853
Vrgorac: 503, 510, 747, 749, 763, 828
Vrgorska Krajina: 749
Vrhbosna: 153
Vrhnika: 854
Vrijeka: 127
Vrpolje: 122
Vrzdenec: 854
Vučetića Kolibe: 108
Vučev Do: 865
Vučevo: 320, 327, 328, **346**, 590, **592**, 593, **594**, 599, 600, 608, 610, 624, 628
Vučevo Polje: 741, 743
Vučjak: 713
Vučje: 106
Vučje Bare: 681, 682
Vučji Do: 25, 60, 61, 220, 263, 678, 704, 706, 710, 712,
Vučji Klanac: 116
Vukodlačica: 406
Vukov Klanac: 822, 838
Vukovsko: 359, 365, 366, 525

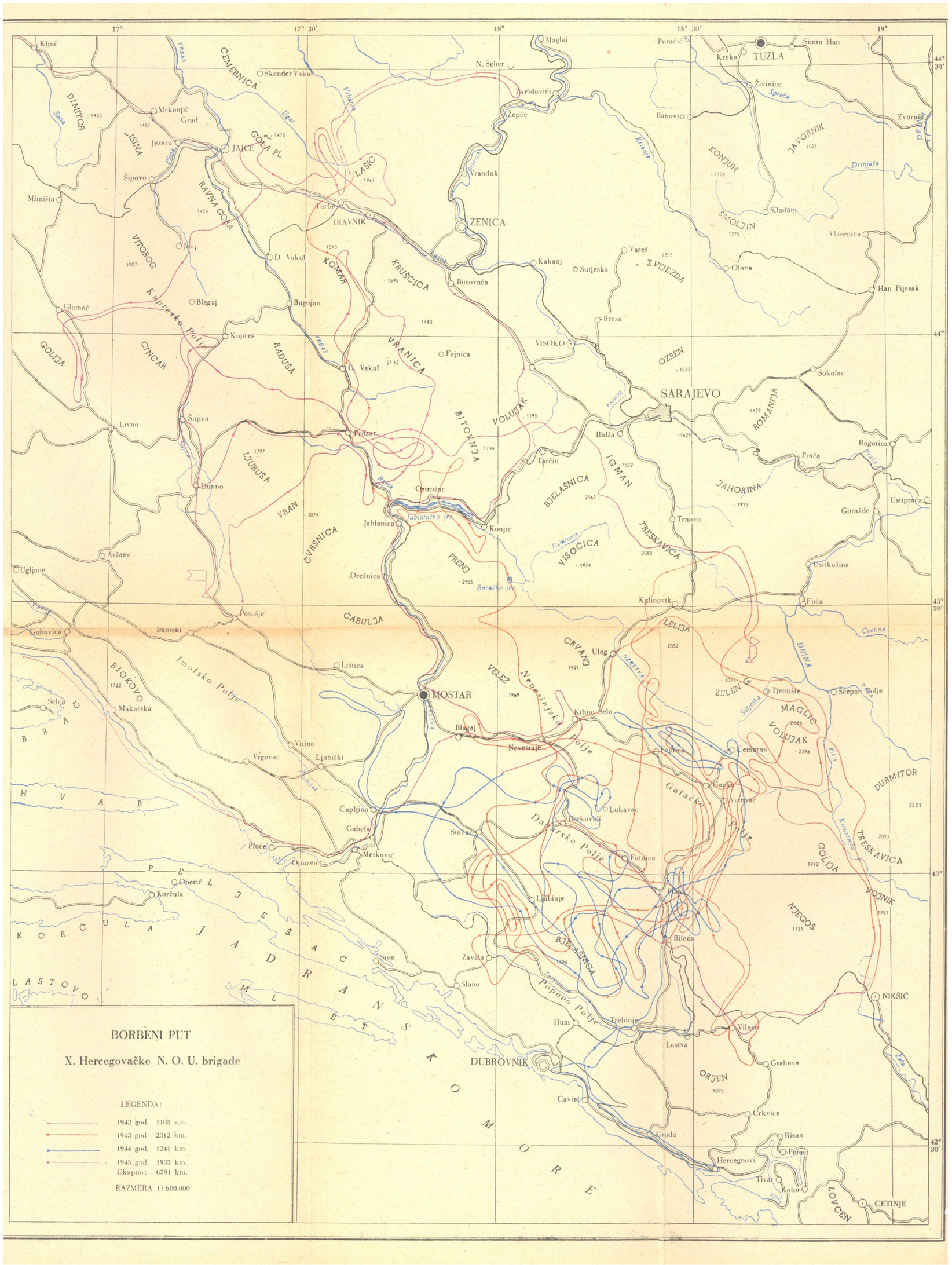
Z

Zaboranj: 159, 295, 319
Zabrde: 316, 332, 340, 387, 591, 834, 922
Zabrišće: 383
Zadar: 174
Zadvor: 854
Zagnježde: 396, 529
Zagora: 112, 113, 114, 122, 177, 186, 278, 401
Zagorčani: 342
Zagradci: 42, 43, 44, 48, 98, 18*
Zagreb: 11, 45, 85, 131, 145, 157, 158, 162, 163, 205, 215, 218, 227, 228, 362, 862
Zagvozd: 526
Zahum: 164, 399
Zahumlje: 186
Zajasen: 408, 443, 451
Zaklopače: 289
Zakmur: 316
Zalik: 88, 169
Zalom: 45, 94, 284, 681
Zalomka (r.): 682
Zalošje: 863
Zaluže: 231, 284, 285, 286
Zamršten: 596, 597
Zaostrog: 526, 582
Zapadna Bosna: 126, 127, 406, 410, 414, 416, 458, 531, 793

Zapadna Hercegovina: 11, 12, 13, 22, 37, 44, 215, 218, 510, 653, 659, 661, 663, 748, 749, 776, 789, 816, 819, 820, 821, 824, 825, 827, 828
Zasada: 126, 127, 182, 406, 410, 414, 416, 458, 531, 793
Zastinja: 382, 565
Zastivije: 222
Zastolje: 579
Zaton: 255
Zavala: 65, 66, 221, 427, 429, 430, 432, 437, 438, 822
Zavidovići: 349, 534, 554
Zavolje: 864
Zavode: 61, 62, 182, 185, 220, 400, 453
Zarubak (k 888): 579, 581
Zbornа Comlia: 45, 99, 200, 471, 681
Zec (pl.) 341, 359, 363, 725, 799
Zelenika: 221, 225, 824, 839, 841
Zelengora: 74, 163, 164, 167, 234, 316, 320, 332, 334, 348, 357, 373, 404, 534, 601, 604
605, 608, 621, 626, 639, 640, 643, 647, 665
667, 684, 686, 718
Zelenikovac: 114, 116
Zenica: 188, 348, 535, 536, 553, 853, 856 857
Zera (r.): 819
Zidak: 116, 286
Zijamci: 359, 884
Zijemaljsko Polje: 141
Ziremlje (Zimlje): 85, 88, 91, 141, 142, 179, 180, 209, 294, 295, 303, 344, 345, 552 ^9
827, 829, 830, 847, 922
Zlatarići: 681, 682
Zlopolje: 863
Zloselo: 348
Zlosrup: 599
Zmijarevići: 526
Zmijinac (Zminac): 45, 46, 49, 59, 110 111 112, 113, 116, 117
Zmiinačke Grede: 116
Zoni Do: 45, 46, 47, 54, 93, 94, 95, 184 192 286, 443, 445, 453, 680, 715
Zovidovka (r.): 47
Zubci: 56, 106, 107, 186, 191, 192, 221, 238 239, 249, 259, 494, 500, 712, 713, 714
Zubaca: 285
Zubačka Brda: 820
Zukva: 591
Zvijerina: 53, 110, 116, 121, 122, 185, 234, 259, 260, 305, 306, 401, 410, 413, 415, 451 453, 455, 530, 531, 588, 680 694 707 791 794
Zvijerinski klanac: 411
Zvirići: 510, 749
Zvirnjača: 365, 525
Žabica: 124
Žabljak: 586, 598, 599
Žanjevica: 705
Ždrijelovići: 225
Železnica (r.): 537
Železno Polje: 537
Žegulja: 227, 232, 279, 347, 440, 710, 715, 716
Željuša: 88
Žepče: 318, 342, 349, 360, 524, 529, 534, 535, 536, 553, 554, 557, 558, 564, 618, 628, 718
žeravac: 141
Žiljevo: 231, 285, 443, 846
Žitomislići: 88, 89, 91, 212, 394, 486, 518, 519, 520, 521
Živa: 609
Živanj (pl.): 185, 186, 301, 469, 711, 739
Živogošće: 526
Zovnica: 86, 832
Zubrtin: 54, 282, 284, 290, 446, 514, 517, 518
Zuglići: 380, 395, 559
Zulji: 142, 143, 233, 284, 287, 360
Zupa (zaselak Lasrve): 40
Zupa (u Dalmaciji): 526
Zupa Pivska: 320

V. OBJAŠNJENJE SKRAĆENICA

AFŽ (Antifašistički front žena)
AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije)
CK (Centralni komitet)
ČASNO (Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja)
HSS (Hrvatska seljačka stranka)
Kominterna (Komunistička Internacionala)
KPJ (Komunistička partija Jugoslavije)
MK (Mjesni komitet)
NDH (Nezavisna država Hrvatska)
NO (Narodni odbor)
NOF (Narodnooslobodilački fond)
NOP (Narodnooslobodilački pokret)
NOO (Narodnooslobodilački odbor)
NOR (Narodnooslobodilački rat)
MOSOBiH (Narodnooslobodilački savez omladine Bosne i Hercegovine)
OK (Oblasni komitet)
OZNA (Odjeljenje zaštite naroda)
PK (Pokrajinski komitet)
PNOH (Pozorište narodnog oslobođenja Hercegovine)
SK (Sreski komitet)
SKP(b) (Svesavezna komunistička partija (boljševika))
SKOJ (Savez komunističke omladine Jugoslavije)
SSSR (Savez sovjetskih socijalističkih republika)
USAOJ (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije)
ZAVNOBiH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine)

17°
17° 30'
18°
18° 30'
19°
44° 30'
44°
43° 30'
43°
42° 30'
Ključ
Skender Vakuf
N. Šeher
Maglaj
Puračić
Kreka
TUZLA
Simin Han
Živinice
Spreča
Zavidovići
Žepče
Banovići
Zvornik
Mrkonjić Grad
Jezero
JAJCE
Šipovo
Mliništa
Vranduk
ZENICA
Turbe
TRAVNIK
Klađanj
Vlasenica
Olovo
Han Pijesak
Kakanj
Sutjeska
Vareš
Busovača
Breza
Jonj
D. Vakuf
Blagaj
Bugojno
Glamoč
Kupres
Fojnica
VISOKO
Sokolac
SARAJEVO
Ilidža
Rogatica
Prača
Livno
Šujica
Prozor
Tarčin
Ustiprača
Goražde
Duvno
Ostrožac
Jablanica
Konjic
Trnovo
Ustikolina
Aržano
Drežnica
Kalinovik
Foča
Posušje
Gubovica
Imotski
Lištica
MOSTAR
Ulog
Tjentište
Ščepan Polje
Selca
Makarska
Blagaj
Kifino Selo
Vitina
Vrgovac
Ljubiški
Nevesinje
Fojnica
Čemerno
Gacko
Čapljina
Gabela
Stolac
Berkovići
Lukavac
Avtovac
Ploče
Metković
Opuzen
Fatnica
Oberić
Korčula
Ljubinje
Bileća
Zavala
Slano
Slon
Trebinje
Hum
Vilusi
Lastva
NIKŠIĆ
DUBROVNIK
Grahovo
Cavtat
Crkvice
Gruda
Risan
Perast
Hercegnovi
Tivat
Kotor
CETINJE
DIMITOR
VRBAS
CEMERNICA
Sana
Ugar
Vrbanja
Krivaja
Spreča
Drinjača
Una
Sutjeska
Neretva
Trebišnjica
Ćehotina
Piva
Komarnica
JAVORNIK
KONJUH
SMOLJIN
ZVIJEZDA
OZREN
ROMANIJA
IGMAN
JAHORINA
TREŠKAVICA
LELIJA
DRINA
MAGLIĆ
VOLUJAK
DURMITOR
GOLIJA
VOJNIK
NJEGOŠ
ORJEN
LOVĆEN
JISINA
GOLA PL.
LAŠIĆ
RAVNA GORA
VITOROG
KOMAR
KRUŠČICA
VRANICA
RADUŠA
CINCAR
BITOVNJA
VOLUJAK
LJUBUŠA
VRAN
ČVRSNICA
PRENJ
BJELAŠNICA
VISOČICA
CRVANJ
VELEŽ
Nevesinjsko Polje
Imotsko Polje
BIOKOVO
ČABULJA
Gatačko Polje
Dabarsko Polje
Popovo Polje
HVAR
PELJEŠAC
KORČULA
LASTOVO
JADRANSKO MORE
BORBENI PUT
X. Hercegovačke N. O. U. brigade
LEGENDA:
1942 god. 1105 km.
1943 god 2312 km.
1944 god. 1241 km.
1945 god. 1933 km.
Ukupno: 6591 km.
RAZMERA 1:600.000

S A D R Ž A J

J. È. Tito: _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 7

I

Avdo Humo: HERCEGOVINA IZMEĐU DVA RATA _ _ _ _ _ 9
Uglješa Danilović: USTANAK U HERCEGOVINI jun 1941 — jun 1942 — — — — — — — — 38
Vlado Šegrt: PARTISKA ORGANIZACIJA U TREBINJSKOM SREZU 38
Slobodan Šakota: PRVE USTANIČKE BORBE — — — — — — 42
Lepa Perović: NA PARTISKOM RADU U HERCEGOVINI — — — 72
Nedo Parežanin: NESTALO JE DRŽAVE — — — — — — — 78
Vlado Vujović—Stari: ZBOR NA DIVINU — — — — — — — 81
Aćim Mićević: »O, SRAM I GRDOBA« — —•— — — _ — — 83
Obren Ivković: »NEVESINJSKA PUŠKA« — — — — — — — 93
Savo Skoko: USTANIČKE BORBE I ZLOČINI USTAŠA U GATAČKOM KRAJU — — — — — — — — — — — — 96
Dušan T. Bajić: PRVA BORBA PROTIV USTAŠA U BIJELOJ GORI — 105
Branko Zotović: OD VIDUŠKOG ODREDA DO LJUBOMIRSKOG PARTIZANSKOG BATALJONA — — — — — — — — — 110
Lazo Pribišić: ZBJEG »ILIJA« — — — — — — — — — — 123
Branko Popadić: GERILSKA AKCIJA U SUHOVICU — — — — 126
Džemal Bijedić: GRAD HEROJ — — — — — — — — — — 129
Nada Bitanga: PRVI BOMBAŠ MOSTARA — — — — — — — 133
Nusret Seferović: MOSTAR U NOP-U fragmenti — — — — — — — — — — 136
Sefik Pašić: UDARNE GRUPE U OKUPIRANOM GRADU — — — 169
* * * PRIPREME ZA BORBU PROTIV OKUPATORA — — — 171
Brana Kovačević: OMLADINA ISTOČNE HERCEGOVINE U USTANKU US

Mirko Mastilović: PRVI TEMELJI PARTIZANSKOG POKRETA U GATACKOM SREZU — — — — — — — — — — igg

Džemil Šarac i Pero Jelčić: RAD PARTISKE ORGANIZACIJE U ČAPLJINSKOM KRAJU — — — — — — — — — — 204

Ivo Jerkić: UČEŠĆE ZAPADNE HERCEGOVINE U NOP — — — 215

BORBE PROTIV OKUPATORA, USTAŠA I ČETNIKA novembar 1941 — maj 1942 — — — — — — — — 220

Ing. Simo Babić: NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U HERCEGOVINI — — — — — — — — — — — — — 235

Huso Budalica: PARTIZANSKO BIHOVO — — — — — — — 246

Vojo Popović: RADOVAN ŽDRIJELO — — — — — — — — 248

Ivo šojka: DUBROVAČKI BORCI U HERCEGOVINI — — — — 254

Milija Stanišić: PRVI UDARNI BATALJON — — — — — — — 256

Jovan Andrić: HERCEGOVAČKI PARTIZANI U CRNOJ GORI — — 262

Rade Vuiurevic: JUNACI ISPOD KOSMAS A — — — — — — 266

Gavrilo Bošnjak: IZ RATNE BILJEŽNICE — — — — — — — 269

Blažo Duričić: BORBA NA BORČU — — — — — — — — — 273

Dušan Grk: PRODOR U DOLINU NERETVE — — — — — — 278

Dušan Brstina: BATALJON »BIŠINA« — — — — — — — — 282

Ibro Šator: U KONJIČKOM KRAJU — — — — — — — — — 293

Meho Trbonja: BORCI KONJIČKOG BATALJONA — — — — — 299

Risto Marić: UZALUDNI POKUŠAJ ŠPIJUNA — — — — — — 301

Dr Dana Bjelica—Pećanac: SA SANITETSKOM TORBOM U PARTIZANE — — — ^ — — — — — — — — — — 304

Milenko Okiljević: GATAČKA OMLADINSKA ČETA — — — — — 309

II

Čedo Kapor: BORBENI PUT DESETE BRIGADE — — — — — 315

Svetislav Stefanović—Čeća: U HERCEGOVAČKOM ODREDU — — 322

Janko Sredanović: RANJENICI NA VUČEVU — — — — — — 327

Svetislav Stefanović—čeća: TITOVA BAJTA — — — — — — 329

Džemil Muminagić: U ZABRĐU JE POGINUO I DOKTOR MUJIČ — 332

Vaso Kovaćević: OD ZELENGORE DO KUPRESA — — — — — 334

Velimir Terzić: TAKTIKA DESETE HERCEGOVAČKE BRIGADE — 337

Milenko Okiljević i Sveto Kovaćević: PALI SU U FRVOM BATALJONU 339

Nikola Ljubibratić: DRUGI BATALJON DESETE BRIGADE — — — 347

Vlatko Lazarević: KRVAVI OBRAČUN — — — — — — — — 352

Danilo Staka, Slobodan Kezunović i Nikola Marušić: IGMANSKA CETA U DESETOJ — — — — — — — — — — — — 357
Vladimir Velebit: RAZMJENA ZAROBLJENIKA KOD POSUSJA — — 362
Marko Aleksić: USTASKA PJESMA I LACINA BOMBA — — — — 364
Radovan M. Papić: OKO VUKOVSKOG I RAVNA — — — — — 365
Milan Grk: JURIS NA FOJNICU — — — — — — — — — — 367
Ilija Babić: NA SUHOJ JELI — — — — — — — — — — 370
Vicko Krstulović: BORBENO BRATSTVO — — — — — — — 372
Radomir Kokić: U DESETOJ HERCEGOVAČKOJ — — — — — 375
Danilo Komnenović: PETI BATALJON — — — — — — — — 379
Ibro Latifić: IZMEĐU JAJCA I TRAVNIKA — — — — — — — 383
Mićko Vuković: MEKA GRUDA — DRVAR — MEKA GRUDA — — 386
Dušan Simić: ISTINITE LEGENDE O PISCU »ISTINITIH LEGENDI« 389

III

Mladen Knežević—Traktor : OBLASNI KOMITET KPJ ZA HERCEGOVINU jun 1942 — jul 1943 — — — — — — — — — — — 393
Tripo Šarenac: NA ILEGALNOM PARTISKOM RADU — — — — 400
Olga Marasović: MOSTAR — NEPOKORENI GRAD — — — — — 418
Božo Slavic: POPOVO POLJE — ŽARIŠTE BORBE U USLOVIMA ILEGALNOSTI — — — — — — — — — — — — 424
Vojo Colović: ILEGALCI U NEVESINJSKOM KRAJU I MOSTARSKOJ KOTLINI — — — — — — — — — — — — — 442
MIRO POPARA — — — — — — — — — — 448
Rajko Vukoje: ČETNIČKI TEROR U BILEĆKOM KRAJU — — — 453
Branko Pavić: MILAN I NOVICA — — — — — — — — — 460
Aleksandar—Saša Zelenović: OD OTSTUPANJA DO OSLOBOĐENJA GACKA — — — — — — — — — — — — — 463
Radovan Mandić: NASA BORBA ZAHTIJEVA... — — — — — 471
Novica Voiinomr: PARTIZANSKA TVRĐAVA — — — — — — 482
Vojo Nikolić: SUSRETI SA HERCEGOVAČKIM ILEGALCIMA — — 488
Vlado Vućurević: »PROPADNITE U ZEMLJU, SLUGE OKUPATORA!« 493
Nikola Ljubibratić: MUCILISTE U DUŽIMA — — — — — — 495
Milan Vuković: ČETNIČKI ZATVOR U GLAVINICIMA — — — — 498
Danilo Kijac: NEUSPIO POKUŠAJ BJEKSTVA — — — — — — 500
Dr ing. Risto Parijez: U KONCENTRACIONIM LOGORIMA »MAMULA« I »VIŠKO« — — — — — — — — — — — — 503

Ante Barbir: PRVI NO ODBORI U ZAPADNOJ HERCEGOVINI — — 510
Todo Kurtović: BATALJON »SLOBODA« — — — — — — — 511
Dušan Brstina: IZ ILEGALSTVA U BRIGADU — — — — — — 514
Dušan Grk: PO ZADATKU U HERCEGOVINI — — — — — — 523

IV

Rade Hamović: DESETA BRIGADA U ČETVRTOJ OFANZIVI — — 533
Omer Mrgan: OD ŽEPČA DO PRED MOSTAR — — — — — — 553
Ante Krezo: KROZ OFANZIVE — — — — — — — — — — 557
Alija Latifić: SMRT BOMBAŠA — — — — — — — — — —
Ramiz Sladić: »IGMANCI« U BORBI ZA PROZOR — — — — — 566
Bordo Durica: POSLJEDNJI PODVIG MITRALJESCA — — — — 569
Marko Aleksić: KOD MARINE PEĆINE — — — — — — — 572
Dako Kundačina: PREKO LJUBINE NA RAT—KAMEN — — — — 573
Vaso Kovačević: NA PRIJEVORCU — — — — — — — — — 579
Pero Trutin: PET JUNAKA SA BAKRAČU SE — — — — — — 582
Mladen Iveković: SA DESETOM OKO NEVESINJA I GACKA — — 584
Danilo Burica: DOLAZAK DESETE U DABAR — — — — — — 588
Enver Čemalović: MOSTARSKI BATALJON NA SUTJESCI — — — 590
Ing. Fazlija Alikalfić: IZ RATNOG DNEVNIKA — — — — — 598
Jovo Miletić:: TEŠKI DANI — — — — — — — — — —608
Brano Kovačević: NA JAVORKU I MILINKLADI... — — — — 612
Jelena—Ljerka Hamović: NA SUTJESCI — — — — — — — 615
Vlado Vujović—Stari: SUSRETI — — — — — — — — — — 624
Obren Ivković: »POZDRAVI MI DRUGOVE«! — — — — — — 628
Živko Jošilo: BEBAN—BORAC PETOG BATALJONA! — — — — 630
Slobodan Pavlović: SAM — — — — — — — — — — — — 632
Čedo Kapor: U SJEĆANJU DRUGA TITA — — — — — — — 636
Ilija Pažin: IZLAZAK IZ OBRUČA — — — — — — — — — 639
Obren Aleksić: KURIRI BRIGADE — — — — — — — — — 642
Danilo Komnenović: POVRATAK BRIGADE — — — — — — 645

V

Vlado šegrt: FORMIRANJE DVADESET DEVETE DIVIZIJE — — 649
Radovan Papić: KOMUNISTIČKA PARTIJA I NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U HECREGOVINI OD PETE OFANZIVE DO OSLOBOĐENJA — — — — — — — — — — — — 652

Nusret Seferović: RAZVOJ OMLADINSKE ORGANIZACIJE — — — 665
Radomir Petković: BORBE DESETE BRIGADE U HERCEGOVINI juli — novembar 1943 — — — — — — — 672
Svetozar Prijić: DALMATINCI U DESETOJ HERCEGOVAČKOJ — — 683
Miodrag Glišić: IZ DRUGE PROLETERSKE U DESETU HERCEGOVAČKU — — — — — — — — — — — — — — 686
Vladimir Dučić: NA MJEDENOJ GLAVI — — — — — — ——— 690
Dušan Spasojević: NA SIVOM KAMENU KRV MLADOG PARTIZANA 692
Jozo Bakrač: »U DOLIMA ZORO PADE«...— — — — — — — 694
Ljubica Karabegović: MALA CELA — — — — — — — — — 696
Drago Ljubibratić: VECE POD SITNICOM — — — — — — — 699
DEJSTVA DVADESET DEVETE DIVIZIJE novembar 1943 — mart 1944 — — — — — 703
Risto Gaćinović: KAKO SMO SE SNABDIJEVALI — — — — — 717
Novak Mastilović: HERCEGOVCI NA DRUGOM ZASJEDANJU AVNOJ-a — — — — — — — — — — — — — — 723
Lazar Vojinović: BORBA KOD BRESTICA — — — — — — — 728
Đorđo Šarenac: RADOSTAN PUT — — — — — — — — — 731
Zora Roganović: IZVRŠILA SAM ZADATAK... — — — — — — 734
Vladan Ružić, Miho Rušić i Jovo Komnenović: TRI PARTIZANSKE AKCIJE — — — — — — — — — — — — — — 736
Savo Skoko: IZNENAĐENJE JE USPJELO — — — — — — — 739
Dako Kundačina: DVIJE AKCIJE BATALJONA »MIRO POPARA« — 744
Jure Galić: ZAPADNOHERCEGOVAČKI ODRED — — — — — 747
Slavko Stijačić: MOJ POSLJEDNJI JURIS — — — — — — — 751
SA HERCEGOVAČKIM PARTIZANIMA — — — 754
Ante Miljas: ILEGALNO PARTISKO POVJERENIŠTVO — — — 757
Tihomir Filipović: NA GATU — — — — — — — — — — 760
Vojo Kovačević: O NAJMLAĐIM RATNICIMA — — — — — — 762
Boško Kecman: ORGANIZACIJA SKOJ-A U HERCEGOVÌNI — — 774
Rade Aleksić: DOGAĐAJ MOG ŽIVOTA — — — — — — — 778
Dr Vlado Vidović: POZORIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA HERCEGOVINE — — — — — — — — — — — — — 780
Vojo Kovačević: NEPOKORENA »CRVENA REPUBLIKA« — — — 784
Sefik Talić: HERCEGOVCI I KRAJIŠNICI U ISTOJ BRIGADI — 797
Dušan Sakota: VELIKO NARODNO ZBOROVANJE — — — — — 802
Mustafa Dizdarević: NA MODROPCU — — — — — — — — 812

Drago Đukanović ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE HERCEGOVINE _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 815
Milan Papić: OSLOBOĐENJE DUBROVNIKA I HERCEGNOVOG — 835
Nikola Milidragović: NA VRATIMA BOKE KOTORSKE — — — — 842
Radomir Mirković—Rako: I NEVESINJE JE OSLOBOĐENO — — 845
Sveto Kovačević: DESETA U NAPADU NA TRST — — — — — 849
Krsto Dabović i Radomir Mirković—Rako: NA GRANICAMA DOMOVINE _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ S52
Vukašin Mićunović: OD SARAJEVA DO TRSTA — — — — — — 856

PRILOZI:

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE — — — — — — — — — 869
NARODNI HEROJI HERCEGOVINE — — — — — — — — 921
MARS 29 UDARNE DIVIZIJE — — __ — _ — — — _ 927
NAPOMENA UREDNIKA — — — — — _ — _ — — _ 929

REGISTRI:

I. — IMENA LIČNOSTI _ _ _ _ _ _ _ 931
II. — PARTISKO POLITIČKE I DRUGE ORGANIZACIJE I ORGANI — — — — — 945
III. — REGISTAR VOJNIH JEDINICA — — — — — — — — — — — — — 951
IV. — NAZIVI MJESTA I GEOGRAFSKO TOPOGRAFSKIH OBJEKATA — — — — — 957
V. — OBJAŠNJENJE SKRACENICA — — — — — — — — — — — — — — 973
— KARTA HERCEGOVINE, BORBENI PUT X HERCEGOVAČKE N.O.U. BRIGADE,

HERCEGOVINA U NOB

PIŠU UCESNICI

#

JEZICKI REDAKTOR
Stevan Kojić
*

TEHNIČKI UREDNIK
Slobodan Mitić

KOREKTORI:
Danilo Sikimić
Nedo ***Kontić***

.

Dato u štampu decembra 1960 god.
Štampanje završeno aprila 1961 god.
Tiraž: 6000 latinicom i 5000 ćirilicom

štampa štamparsko preduzeće »Kultura« Trebinje

I S P R A V K E

za knjigu *Hercegovina u NOB*

Str. 9, red 15, iza riječi tražiti staviti riječ kako
Str. 44, red 15 i str. 45, red 19, stoji Ostravicu i Ostravici, treba Ostrvicu i Ostrvici
Str. 48, red 14, stoji »u blizini Meke Grude (Bilečki srez)«, treba »između Kobilje Glave i Stepena«
Str. 54, red 10, stoji Dragojićem, treba Draganićem
Str. 66, red 9, stoji pustim, treba uputim
Str. 70, red 3, stoji »masama. Ona«, treba »masama, ona«
Str. 73, red 26, stoji KP Bosne i Hercegovine, treba KPJ za Bosnu i Hercegovinu
Str. 75, red 18, stoji Đukić, treba Đokić
Str. 97, red 20, stoji Tonogal, treba Togonal
Str. 121, red 29, stoji Viromir, t.eba Vitomir
Str. 126, red 1 (naslov), stoji Suhavićima, treba Suhaviću
Str. 140, red 10, stoji Vukomanović, treba Vukmanović
Str. 141, red 37, stoji Krezo, treba Kreso
Str. 143, red 18, stoji Gro, treba Grom
Str. 156, red 21, stoji Buč, treba Buć
Str. 164, red 3 (podnaslov, iza riječi racija staviti riječ radi
Str. 164, red 35, mjesto riječi žena, staviti »Odnosi se na Darinku Bitangu ženu«
Str. 167, red 9, stoji Huseinović, treba Huseinagić
Str. 176, red 18, iza riječi član staviti Glavnog
Str. 193, red 4, **stoji Ätelji, treba Hatelji**
Str. 226, red 3 i 4, brisati dio rečenice »među njima i Milorad Bjeletić, komandant »ćoravog« bataljona«.
Str. 299, red 22, stoji Krešo, treba Kreso
Str. 308, red 4, stoji Aku, treba Hajrudina — Haku
Str. 308, red 5, stoji Aku, treba Aliju — Alu
Str. 348, red 22, stoji pl. Zec, treba planine Bitovnje
Str. 351, red 29, stoji Ratko, treba Rako
Str. 351, red 30, iza imena Zubca staviti Anđelko Vujović
Str. 358, red 15, stoji Ere — Šćip, treba Šćipe — Here
Str. 361, red 15, stoji Jašerević, treba Jašarević
Str. 362, red 4, stoji 1944, treba 1943
Str. 397, red 24, stoji Ahmet, treba Salko
Str. 399, red 14, stoji Radojka, treba Darinka
Str. 401, red 12, stoji Aka, treba Haka
Str. 406, red 16, stoji Jeftić, treba Jeftović
Rtr 413, red 1, stoji Preko, treba Peko
Str. 423, red 30 (ime autora), stoji Olaga, treba Olga
Str. 431, red 40, stoji šparavalo, treba Sparavalo
Str. 443, red 8, stoji Ostrovicu. treba Ostrvicu

Str. 465, red 16, stoji Đurić, treba Trifunović
Str. 481, red 24, stoji Stoju, treba Ostoju
Str. 499, red 27, stoji čabanović, treba Čobanović
Str. 511, red 32, stoji Šparavalo, treba Šparavalo
Str. 530, 2-gi red odozdo, stoji Jevtović, treba Jeftović
Str. 553, red 22, stoji Šerifa, treba Šefika
Str. 568, red 18, stoji Vojo, treba Bojo
Str. 581, red 3, stoji od, treba vod
Str. 603, red 4, 5, 6, rečenica koja počinje sa riječju Vidim i završnom riječju muževno briše se.
Str. 613, red 9, stoji obruče, treba obaraču
Str. 628, red 22, stoji Korpusu, treba Kupresu
Str. 630, red 27, stoji sklonili, treba skolili
Str. 651, red 40, stoji Vujović, treba Kujačić
Str. 652, red 26, stoji svojim redovima, treba vojsci
Str. 661, red 31, stoji ili, treba ih
Str. 663, red 24, stoji 17, treba 19
Str. 684, red 31, stoji komandant, treba komandir
Str. 747, red 6, iza riječi zahtjev staviti riječ partiskih
Str. 766, red 36, stoji Škorić, treba Škorić
Str. 777, red 30, stoji »Mladi Hercegovac«, treba »Mlada Hercegovina«
Str. 788, red 31, stoji naraštaju, treba naraštanju
Str. 808, red 39, stoji Delačić, treba Delalić
Str. 870, red 18, stoji Mildragović, treba Milidragović[v]
Str. 931, prvi stubac, red 13, kod imena Alikalfić Musta — Brko treba brisati broj 145, a umjeti posebno Alikalfić Mustafa: 145
Str. 932, prvi stubac, red 10, stoji Novo, treba Nono
Str. 932, drugi stubac, red 2, stoji Bošnjak treba Bošnjić
Str. 932, drugi stubac, red 33, stoji Buč, treba Buć
Str. 933, drugi stubac, red 36, stoji Delatić, treba Delalić
Str. 934, prvi stubac, red 30, stoji Džonka, treba Džonko
Str. 934, prvi stubac, briše se 5-ti red odozdo
Str. 935, drugi stubac, 15-ti red odozdo, stoji Jevtović, treba Jeftović
Str. 912, prvi stubac, 5-ti i 6-ti red odozdo, stoji Šparavalo, treba Šparavalo
Str. 944, drugi stubac, red 14, stoji Ratko, treba Rako
Str. 946, red 31, stoji »Mladi Hercgovac«, treba »Mlada Hercegovina«
Str. 947, red 42, stoji antifašističke, treba antikomunističke
Str. 948, red 13 i 14 se brišu
Str. 948, 1-vi i 2-gi red odozdo, stoji odreda, treba bataljona
Str. 949, 1, 2 i 3 red, stoji odreda, treba bataljona
Str. 949, red 28 se briše
Str. 953, prvi stubac, brišu se 14-iti i 20-ti red odozdo
Str. 954, prvi stubac, briše se 12-ti i 13-ti red, a brojevi 349, 548 i 566 unose pod 3 »Igmanska« četa 2 bataljona ista strana, stubac drugi
Str. 954, prvi stubac, briše se 12-ti i 13-ti red, a brojevi
Str. 954, prvi stubac, red 32, stoji Hotelj, treba Hatelji

Str. 957, prvi stubac, 12-ti red se briše a broj 193 unosi pod Hatelji, strana 96-1, stubac drugi
Str. 963, drugi stubac, 15-ti red se briše a broj 846 unosi pod Kozorišće u istom stubcu
Str. 966, drugi stubac, 7-mi red odozdo, stoji Ovče Brdo, treba Ovči Brod
Str. 966, drugi stubac, 24-ti i 25-ti red odozdo se brišu, a brojevi 44, 45, 443 unose pod Ostrvica u istom stubcu
Str. 966, drugi stubac, u 31-vom redu odozdo briše se riječ Ošujica
Str. 966, drugi stubac, briše se 32-gi red odozdo
Str. 967, prvi stubac, briše se 19-ti red
Str. 968, prvi stubac, 7-mi i 10-ti red odozdo se brišu a brojevi 649 i 685 unose pod Ravno (Popovo Polje) u istom stubcu
Str. 968, drugi stubac, 6-ti red odozdo se briše a broj 185 unosi pod Simijeva na str. 969 stubac prvi
Str. 969, prvi stubac, 25-ti se red briše a brojevi 406, 408 i 453 unose pod Slato u 27-om redu istog stubca
Str. 970, prvi stubac, red 16, stoji škvofja, treba Škofja
Str. 973, **red 11, stoji fond, treba front**